

*Пам'яті професора
Миколи Павловича Ковальського,
мого дорогого наукового керівника,
присвячується*

National Academy of Sciences of Ukraine
M. S. Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archeography
An DSources Studies
Kyiv 2011

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Канадський інститут українських студій (Едмонтон)

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648–1658 рр.**

**Т.1
(1648–1649 рр.)**

Київ 2012

Даний збірник відкриває собою тритомну серію джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., насамперед архівних, виявлених в польських архівосховищах. Джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події, висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за свободу й державну незалежність. Джерела головним чином подані на мові оригіналу (з перекладом українською), скорочення зроблені як виняток і позначені квадратними дужками (вони як правило стосуються сюжетів, які не мають безпосереднього відношення до заявленої теми).

Для науковців, викладачів вузів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Упорядник:

доктор історичних наук, професор,
протоіерей УПЦ Київського Патріархату *о. Юрій Мицик*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Віктор Брехуненко*;
доктор історичних наук, професор *Валерій Степанков*

Редколегія

В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько

Затверджено до друку рішенням ученої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України

Здійснення цього проекту стало можливим завдяки дотації
Канадського інституту українських студій Альбертського університету
в Едмонтоні (Канада)

з Вічного фонду ім. о. Григорія Філя і Ольги Філь,
з Вічного фонду ім. Стефана й Ольги Павлюків,
з Вічного фонду ім. Володимира та Ірини Літинських
та з Меморіального фонду ім. Михайла Захарука.

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання
у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним,
без письмової згоди автора заборонено.

Передмова

Національно-визвольна війна українського народу або Національної революції 1648–1658 рр. є кардинальною подією в історії України і взагалі однією з найважливіших в її історії. Ця війна привертала до себе увагу літописців вже з самого її початку, а перші наукові публікації джерел з її історії здійснюються вже з XVIII ст.[1]. Проте з огляду на підколоніальне становище України публікація джерел здійснювалася досить невисокими темпами і нерідко під тиском жорстокої імперської цензури. Не завдяки урядам держав-метрополій, а всупереч їй українські археографи все ж поступово розширювали джерельну базу досліджень історії Національно-визвольної війни і цим робили неоціненну послугу історичній науці взагалі. Класичним прикладом є діяльність Київської археографічної комісії, до складу якої входив Т. Г. Шевченко і його однодумці (М.І. Костомаров, П. О. Куліш та ін.), яким вдалося надрукувати на сторінках видань комісії ряд важливих джерел. В радянські часи становище українських істориків було особливо складним, тут джерелознавство та археографія Національно-визвольної війни було взагалі занедбаніми, а публікація джерел відбувалася переважно з нагоди чергового ювілею. Так, до т. зв. 300-річчя возз'єднання України з Росією вийшов тритомник документів (більшість з яких були археографічним повторенням)[2], а публікація четвертого тому (у ньому містилися документи з польських архівів) був затриманий і побачив світло аж 1965 р. [3]. Після цього академічні видання джерел взагалі припинилися, хоча публікації поодиноких джерел або невеликих підбірок документів періодично з'являлися на сторінках журнальних видань. Таким чином, нинішня публікація відкриває собою новий етап в публікації джерел з історії Національно-визвольної війни, і сподіваємось його не буде перервано черговою «щербиччиною» чи «маланчуківщиною».

Проблема видання джерел з історії Національно-визвольної війни ускладнюється тією обставиною тією обставиною, що в Україні збереглося їх небагато джерел. Серед об'єктивних причин цього (війни, пожежі тощо) слід додати тривалу бездержавність України, пограбування внаслідок цього українських архівів, часом і свідоме нищення джерел. Внаслідок цього переважна більшість джерел загинула або зберігається за кордоном, насамперед у Москві, Ленінграді, Варшаві і Кракові.

Заповнити дану прогалину принаймні частково має на меті цей збірник. У першому його томі вміщено джерела за 1648–1649 рр. Це переважно джерела виявлені нами у польських архівосховищах у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна Бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Кракова (Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлава («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету), меншою мірою українських архівосховищ Києва (ЦДІА України у Києві, Національна

бібліотека у Києві), Львові (Національна бібліотека у Львові), Дніпропетровська (Дніпропетровський історичний музей), Харкова (НБ ім. В. Г. Короленка), білоруських (ЦДІА Білорусі у Мінську), російських (Російський Державний Архів Давніх Актів у Москві, Публічна бібліотека у Петербурзі). Частина з них вже була видрукована нами, особливо в перекладі українською. Однак видані в малотиражних виданнях, що типово для 90-х рр. ХХ ст., вони часто невідомі вітчизняним дослідникам, не кажучи вже про зарубіжних. Меншою мірою використано журнальні публікації останнього часу розпорошені по різних виданнях як вітчизняних, (І. Л. Бутич, Я. О. Федорук та ін., так і зарубіжних археографів (М. Нагельський). Для публікації взято листи, які відбивають історію воєнних дій, мобілізацію військ, дипломатичну боротьбу тощо. Враховуючи, що джерела походять в основному з польсько-шляхетського табору, треба особливо критично ставитися до них (насамперед там, де даються оцінки дій українських повстанців, розписуються «подвиги» карателів). Ми максимально повно старалися видрукувати документи, створені в таборі українських повстанців (листи Богдана Хмельницького і його сподвижників, заповіти тощо), але їх збереглося дуже й дуже мало. Ситуацію в таборі повстанців висвітлюють також «конфесати» (протоколи допиту полонених), хоча тут простежується рука карателів, які проводили допит. Документи розташовані в хронологічному порядку. Якщо джерело не датоване, то в заголовку вказується вірогідна дата написання, але ставиться знак питання. В окрему частину винесені нарративні джерела, де вміщені переважно літописи й хроніки, що розповідають про події кількох років війни. Майже всі джерела подані без скорочень (скорочення допускалися як виняток і стосувалися тих сюжетів, які не мали безпосереднього відношення до подій Національ-визвольної війни). Тексти написані польською мовою (їх більшість) подані згідно з сучасними вимогами передачі тексту, розробленими польськими археографами, але з певними корективами. Вони обумовлені нами в статті [4]. Тексти подані староукраїнською мовою подані згідно з правилами, розробленими Я. І. Дзирою [5], російськомовні тексти подані згідно з «Правилами издания документов XVI–XVIII вв.» (М., 1969). Деякі джерела (переважно латинською, італійською, німецькою мовами) подані нами лише в перекладі українською. Це викликано в основному тим, публікація оригіналу була здійснена в відносно доступних виданнях. В заголовках джерел вказується дата і місце його написання, різновид джерела, автор і адресат (якщо є) джерела. Всі дати подані за новим стилем. Подані оригінальні тексти і їх український переклад (виняток зроблено тільки для окремих джерел, які друкувалися в польському та німецькому оригіналі раніше в доступних археографічних публікаціях). Після тексту джерела вміщена археографічна легенда (місцезнаходження джерела в архівосховищі, сигнатура, сторінка чи аркуш, вказівка на автентичність), подається переклад українською. У всіх текстах розділові знаки розставлені за смыслом, виходячи з сучасних правил правопису. Зазначимо, що написання титулів та урочистих звернень подано з малої літери. Так, слова «й. к. м.», тобто «його королівська милість» подані з малої літери, а не з великої як в оригіналі. Суцільний текст розділений на абзаци. Пропуски у тексті викликані

ушкодженнями оригіналу по можливості відтворені в квадратних дужках. Явні помилки в тексті виправлені без обумовлень, а ті, що не піддаються виправленню обумовлюються в підрядкових примітках. Пропущений текст позначається квадратними дужками, нерозбірливі слова перекладаються за змістом, але ставиться знак (?), нерозбірливі незначні фрагменти позначені знаком (...)*. Фігурними скобками позначені варіанти текстів. Збірник має іменний та географічний покажчики, список скорочень. Через обмежений обсяг збірника дано тільки стислий коментар. У додатках вміщено в основному регести документів і документи в перекладі (без оригіналу). Це викликано тим, що на завершальній стадії роботи над 1 томом мене вразила тяжка хвороба (правосторонній інсульт), що не дало змоги довести справу до кінця належним чином.

Висловлюю щиро вдячність за цінні поради і організаційну допомогу д. і. н., професору Віктору Анатолійовичу Брехуненку і к. і. н. Інні Юріївні Тарасенко. Щиро дякую також за переклад деяких архаїчних слів польською мовою проф. Мирославу Нагельському (Варшава), проф. Петру Бореку (Краків), також к. і. н.; доц. Оресту Зайцю, к. і. н., асп. Ганні Соловйовій, асп. Олександрю Кислюку, Миколі Кулинському за переклади текстів з латинської та італійської.

Примітки:

1) Про це детальніше дивись в книгах: Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996; Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Дп.: 1988 г. — 75 с.

2) Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1953–1954. — ТТ. 1–3.

3) Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — Киев, 1965).

4) Мицик Ю. А. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1993. — Т. 225. — Праці історико-філософської секції. — С. 310–347.

5) Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 40–42.

Список скорочень:

- АГАД — Архів Головний Актів Давніх у Варшаві
АР — «Архів Радзівілів»
БВУ — Бібліотека Варшавського університету
БПАН — Бібліотека Польської Академії наук у Кракові
БЯ — Бібліотека Ягеллонська в Кракові
ВР — відділ рукописів
ВМ — відділ мікрофільмів
ДБХ — Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). К., 1961
ДІМ — Дніпропетровський історичний музей
ДА — Держархів у Кракові
ДПБ — Державна публічна бібліотека РФ в Петербурзі
ЗР — Ф. «Зібрання Русецьких»
НБ — Національна бібліотека
РДАДА — Російський Державний Архів Давніх Актів (Москва)
СЛ — «Сіверянський літопис»
Ч — Бібліотека Чарторийських у Кракові
ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України
Ich m., m .p. p. — їх милість, милостиві панове
Ich mći, ich mści — їх милість, їхні милості
J. k. m., j. m. mści — його королівська милість
K(r). j. m., K(r). mści m. — король його милість
M. p. p. — милостиві панове
МКР — Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... Kraków, 1864
P. p. — панове
P. B. — Господь Бог
W. m. — ваша милість
w. w., m. m. — ваші милості
w. x. m. — ваша князівська милість

Частина I

1648 р.

Архієпископ гнезненський (примас)	Мацей Лубенський (1641–1652)
Архієпископ львівський	Миколай Кросновський (1645–1653)
Воєвода брацлавський	Адам Кисіль (1648–березень 1649)
	Владислав Мишковський (березень–листопад 1649)
	Станіслав Лянцкоронський (листопад 1649–1652)
Воєвода віленський	Кжиштоф Ходкевич (1642–1652)
Воєвода київський	Адам Кисіль (1649–1653)
Воєвода краківський	Станіслав Любомирський (1638–червень 1649); Владислав-Домінік Острозький-Заславський (червень 1649–1656)
Воєвода мінський	Олександр Огінський (1645–1649)
Воєвода мстиславський	Фрідріх Сапіга (1647–1650)
Воєвода познанський	Кжиштоф Опалінський (1637–1655)
Воєвода руський	Єремія Міхал Вишневецький (1646–1651)
Воєвода сандомирський	Владислав-Домінік Острозький-Заславський (1645–1649)
Воєвода смоленський	Єжі Кароль Глебович (1643–1653)
Воєвода троцький	Миколай Абрагамович (Абрамович) (1647–1651)
Воєвода чернігівський	Марцін Калиновський (1635–1652), гетьман польний коронний
Генерал артилерії коронної	Кжиштоф Арцішевський (1646–1650)
Генерал артилерії литовської	Миколай Абрахамович (Абрамович) (1634–1651)
Гетьман великий коронний	Миколай Потоцький (1648–1651), краківський каштелян
Гетьман польний коронний	Марцін Калиновський (1646–1652)
Гетьман великий литовський	Януш Кишка (1648–1654)
Гетьман польний литовський	Януш Радзівіл (1646–1654), жмудський староста.
Господар валаський	Матвій Басараб (1632–1654)
Господар молдавський	Василь Лупу (Лупул) (1634–1653)
Електор бранденбурзький	Фрідріх Вільгельм Гогенцолерн, пруський князь (1640–1688)

Єпископ віленський	Абрахам Война (1630–1649)
Єпископ київський	Станіслав Заремба (1646–1653)
Єпископ краківський	Петр Гембіцький (1642–1657)
Єпископ луцький	Анджей Гембіцький (1638–1654)
Єпископ перемиський	Павел П'ясецький (1644–1649)
Єпископ плоцький (і вроцлавський)	Карл Фердинанд Ваза (1640–1655)
Єпископ познанський	Анджей Шолдрський (1635–1650)
Єпископ хелмінський	Анджей Лещинський (1646–1652), коронний підканцлер
Єпископ холмський	Станіслав Пстроковський (1645–1657)
Імператор (цар)	Фердинанд III (1637–1657)
Канцлер великий коронний	Єжі Оссолінський (1643–1650)
Канцлер великий литовський	Альбрехт Станіслав Радзивил (1623–1656)
Каштелян белзький	Анджей Фірлей (1640–1649)
Каштелян брацлавський	Габріель Стемпковський (1634–після 1655)
Каштелян войницький	Міхал Станіслав Тарновський (1645–1654)
Каштелян волинський	Міколай Єжі Чарторийський (1633–1655)
Каштелян кам'янецький	Міколай Єжі Станіславський (1639–1649)
Каштелян краківський («пан краківський»)	Миколай Потоцький (1646–1651), гетьман великий коронний
Каштелян сандомирський	Станіслав Вітовський (1642–1662)
Князь нойбурзький	Філіп Вільгельм, чоловік Анни Катажини Констанції Ваза
Князь трансільванський (семигородський)	Д'єрдь I Ракоці (1630–1648); Д'єрдь II Ракоці (1648–1658)
Конюший коронний	Олександр Міхал Любомирський (1645–1668)
Конюший литовський	Богуслав Радзівіл (1646–1669)
Король іспанський	Філіпп IV (1621–1665)
Король Речі Посполитої	Владислав IV Ваза (1632—травень 1648); Ян Казимир Ваза (листопад 1648–1668)
Королева	Людвіка Марія (1645–1667)
Королевич (брат Владислава IV і Яна Казимира)	Карл Фердинанд, єпископ плоцький (1640–1655) і вроцлавський (1625–1655)
Маршалок коронний надвірний	Адам Казановський (1642–1649)

№ 1

1648, лютого 17. — Животов. — Лист невідомого до невідомого

“Przyszła wiadomość, iż pan com[isarz] rozpuścił od siebie rejestrowych koza[ków], onym nie ufając i tylko się z kilka chora[ngwi] został, o ratunek prosi. J. m. pan kra[kowski] barzo frasuje i pośpiesza; bieży j. m. pan woje[woda] czernie[howski] z Winnice. Pisze j. m. p. krak[owski] uniwersał, wołając dobrych do siebie; już pewnie na włości ten Chm[ielnicki]. Dziś Wołodarce (?) jutro będziem w Braclawiu już nie chce 23ptis czekać, ale posyła, aby cho[ra[ngwie] jako najzprędziej pośpieszali. Z Jas 5 february od hospodara j. m. podsędka podol[skiego] m., wielu m. p. i prz[yjaciela].

Orda krymska (...)***”.

Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 12. — Тогочасна копія. Опубліковано: Z dziejów Ukrainy.- Kraków, 1912. — С. 498–499. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 4. — № 1. — С. 5.

Переклад

“Прийшла відомість, що пан комісар розпустив від себе реєстрових козаків, не довіряючи їм і залишився тільки з кількома хоругвами, просить про допомогу. Й. м. пан краківський дуже тривожиться і спішить; й. м. пан чернігівський воевода мчить з Вінниці. Пише й. м. п. краківський універсал, скликуючи добрих до себе; цей Хмельницький вже певно на волості. Сьогодні у Володарці (?), завтра будемо у Брацлаві, вже не хоче чекати 23-о нинішнього місяця, але посилає, щоб хоругви як найшвидше поспішали. З Яс 5 лютого від господаря й. м. підсудка подільського м., вельми м. п. і приятеля.

Кримська орда (...)***”.

№ 2

1648, березень. — Уривки з листу брацлавського воєводи А. Киселя до короля Владислава IV

“Co się w Ukrainie dzieje, nie wątpię, że w. k. m., p. m. m., mieć częste pana krakowskiego wiadomości raczysz. Co jednak i o mnie, najmniejszego sługę w. k. m., p. m. m., opiera się, oznajmuje [...]. Moskwa, gdy będąc zniesieni od (...) * m. p. p. hetmanów o latach, rzuciłem się do Polski, abych hac prima occasione chcieli nam oświadczyć skutkiem conjunctiorem z nami nihil cunctando. Dali mi respons, iż car ich, lubiąc brata swego wielce, hospodara wielkiego waszego, i związeli (?) zjednoczenia utwierdziony, naznacza kniazia Borisowskiego (?) i 16 Podbielskiego, który z wojskiem idź wam przeciwko tym spolnym nieprzyjacielom. Potym przyciągnawszy kniaz Borisowski (?), hetman moskiewski, do hetmana pogranicznego od Krymu, nowego horodu moskiewskiego, odezwał mi się z tym, że i ustnie przez zostanych bojar rozkazał, że ma dwanaście tysięcy ratnych ludzi dworzan carskich i sześćnaście i więcej draganów. Tej wiadomości posyłam authentia (?) documenta hramoty te tedy ich oświadczoną ochotę, iż w. k. m., p. m. m., będziesz przyjąc wdzięczne raczył et panu (?) bratu swemu, carowi (...) * odpisałem. Przy tym (...) *, iż tatarowie, wziąwszy wiadomość o gotowości wojsk z obudwoch stron i o naszej zpolnej zgodzie i czułość, nie śmieli wykonać zamysłów swoich, zostaje jednak wojsko w. k. m., p. m. m.,

w Ukrainie, patrząc na dalsze ich zamysły. Toż aby oni swej czynili, a dawali znać nam i przydzień do tego inszych manibus stawali.[...] Od tej że Moskwy dnia wczorajszego od wojewody siwskiego przysłana mi wiadomość, iż kołmisca horda za Dunu przyszła do Krymu w liczbie ich trzydzieści tysięcy, wodzem ich Baczyn tajsza, co by to nowego było nie pisze mi: czy z Krymem wojować ta odległa orda poszła, czy krymskim w posiłek; jeździ by tak było, tedy albo na wołoskiego gospodarza albo na nas. Dałem znać o tym m. panu krakowskiemu zaraz, a je hramotę autentam (?) posyłam majestatowi w. k. m., p. m. m. Kozackie motus, które zdały się (...) * jako znowu (...) * i z lista j. w. pana krakowskiego posłanego w. k. m., m. m. p., zrozumieć raczysz i jako zdrajca Chmielnicki poczyna conspirare z hordą [...]. Przy tym nie zawadzi oznajmić tak, jako to ja zapisuje do j. m. p. krakowskiego namienił o tym zdrajcy Chmielnickim, aby nie miał tam żadnego receptamentum [...]"

БЯ. — ВР. — № 49. РР. V. 9. — С. 435–436. — Тогочасна копія.

Переклад

“Про те, що діється в Україні, не сумніваюся, що в. к. м., п. м. м., зволиш мати часті відомості від пана краківського. Однак що залежить від мене, найменшого слуги в. к. м., п. м. м., повідомляю [...]. Москва, коли була розгромлена від (...) * м. п. п. гетьманів раніше (?), я кинувся до Польщі, бо вони при першій okazії хотіли нам освідчити прагнення до союзу з нами без вагань. Дали мені відповідь, що їхній цар, дуже люблячи свого брата, вашого господаря, і союз єдності утверджений, призначає князя Борисовського (?) і Подбельського, котрі з військом будуть йти до вас проти цих спільних ворогів. Потім, прийшовши, князь Борисовський (?), московський гетьман, до прикордонного гетьмана з Криму, нового московського міста, озвався до мене з тим, що й усно розповів через присланих бояр, що має дванадцять тисяч ратних людей царських дворян і понад шістнадцять [тисяч] драгунів.

На підтвердження достовірності цієї відомості посилаю автентичні документи, грамоти, які засвідчують їхню охоту, що в. к. м., п. м. м., зволиш вдячно прийняти і пану (?) брату своєму, цареві (...) * відписав. При цьому (...) *, що татари, взявши відомість про готовність військ з обох сторін і про нашу спільну згоду і пильність, не посміли виконати своїх задумів, однак військо в. к. м., м. м. п., залишається в Україні, дивлячись на подальші їхні замисли. (Добре, щоб вони чинили своє, й давали нам знати і за день до цього виручали руками інших жовнірів.[...] Від цієї ж Москви вчора до сівського воеводи прислана мені відомість, що калмицька орда з-за Дону прийшла до Криму у кількості тридцяти тисяч, їхнім вождем є Бачин-тайша, але щоб нового це принесло, він мені не пише: чи ця віддалена орда пішла воювати з Кримом, чи пішла кримським на допомогу; якщо б так було, тоді підуть або на молдавського господаря або на нас. Я зразу ж дав знати про це м. пану краківському, а цю автентичну грамоту посилаю до величності в. к. м., п. м. м. Козацькі заворушення, котрі здалися (...) * як знову (...) * і з листа й. в. пана краківського посланого в. к. м., м. м. п., зволиш зрозуміти і як зрадник Хмельницький починає змовлятися з ордою[...]. При цьому не завадить повідомити так, як то я пишу до й. м. п. краківського, де й згадав про цього зрадника Хмельницького, щоб він не мав там жодного притулку [...]"

**1648, травня 4. — Черкаси. — Універсал великого коронного гетьмана
Миколи Потоцького**

“Mikołaj z Potoka Potocki, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, barski, niżyński starosta.

Jaśnie wielmożnym moim wielce mściwym panom braci ich mściom panom senatorom, kasztellanom, dignitarzom koronnym, urzędnikom ziemskim, grodzkim, przy załączeniu służb moich i oświadczeniu chęci braterskich, wiadomo czynnie, iż to Tcho-kajbej z inszemi mordercami w ordzie potężnej przez pola ku państwow j. k. m. ciągnie i już z naszymi ludzmi u Żółtych Wod dni kilka potyka się a że nie wiedzieć, którym szlakiem w państwa j. k. m. wynidzie, z mojej powinności przestrzegam w mściów i napominam, abyście w. m. w domach swoich ostrożni byli, a do wojska j. k. m. zwykłej swej ochoty przeciwko temu nieprzyjacielowi krzyża świętego kupili. Pewien, że w. m. w. m. panowie dla całości swojej i miłości ku tej ojczyźnie uczynicie, czym i swoje dostatki et carsinia (?) pignora nienaruszenie zachowaćie sławę, a temu nieprzyjacielowi odnieść korzyści z dusz chrześcijańskich nie dopuścicie iterato przestrzegam i prosze.

W Czerkasiech czwartego maja A. D. 1648.

Mikołaj Potocki, castellan krakowski, hetman wielki koron[ny], m[anu] p[ropria].”

Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 33. — Тогочасна копія. Переклад українською опублікований мною: Мицик Ю. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 17; Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 4. — С. 9.

Переклад

Миколай з Потока Потоцький, краківський каштелян, гетьман великий коронний, барський, ніжинський староста.

Ясновельможним моїм вельми мостивим панам братії їх мостям панам сенаторам, каштелянам, коронним посадовцям, земським і городським урядникам, при відданні моїх послуг і освідченні братерської приязні, чиню відомо, що Тугай-бей з іншими вбивцями йде у потужній орді через поля до держави й. к. м. і вже кілька днів б'ється з нашими людьми біля Жовтих Вод. Оскільки ж невідомо, яким шляхом у державу й. к. м. він увійде, я із свого обов'язку перестерегаю в. мості й нагадую, щоб в. м. у своїх домах були обережні і збиралися зі своєї звичайної охоти до війська й. к. м. проти цього ворога святого хреста. Я впевнений, що в. м. панове вчините так задля своєї цілості і любові до цієї вітчизни, чим і своїм достатком та славою із запорукою непорушно збережете, а цьому ворогу не допустите отримати користь з християнських душ, і вдруге перестерегаю і прошу.

В Черкасах четвертого травня року Божого 1648.

Миколай Потоцький, краківський каштелян, гетьман великий коронний, рукою власною.

1648, травня 9. — Табір під Чигирином. — Лист невідомого польського шляхтича до невідомої високопоставленої особи Речі Посполитої

“Co się tam, w Ukrainie, dzieje, krótko przychodzi mi wypisać, gdyż ten posłaniec nagle mi się opowiedział, dałem już w. m. m. panu przez pisanie wiadomość, że p. starosta derażyński z panem comissarzem łądem poszł (?) się dla uspokojenia na Zaporozie tego (...)”; gdzie ten zdrajca Chmielnicki praktykę uczyniwszy z tatarzy i z hane[m], zaciągnął orde wszystkie, aby pustoszył dobra Rzeczypospolitej i obiecuje (?) mu oddać Ukrainę po same Białą Cerkiew, gdzie idąc w pa[ństwa](?) Chmielnicki z ordą wielką, której mianują trzydzieścia tysięcy, kozaków (...)” szedł się z naszymi u Żółtej Wody die 29 aprilis w[ła]ś[nie] w południe, tam z sobą poczęli się strzylać, nasi dla potęgi nieprzyjacielskiej od taboru strzylali, a orda i kozacy Chmielnickiego na naszych następowali aż do samego zmroku, gdzie w pogaństwie wielka szkoda, tak w naszych. Ta wiadomość przysłała przez kozaka, który uciekł był z naszego taboru do Chmielnickiego. Tam obaczywszy, że tam był głód i Chmielnickiego, którego zaś posłał pod Czehrin dla straży zebrania z tata[rami], upatrzawszy czas, uciekł do miasta. Który dał te wiadomości, że naszych osadziły tatarowie, atoli naszy z łaski Bożej odjęli działko tatarom i hakownice jedno, jednak także powiada, że posłali do Krymu po posiłki i po działa i po prochy, którym by potrzeba dać posilek, ale że już prawie prawa ręka nam odpadła przez te tam ludzkie i kozaków, nie masz z kym, gdyż p. p. hetmanów dwa, a wojska mało, atoli napisał j. m. pan krakowski do panów, prosząc ich w kompanię; ta orda, która jest, być jej w państwie j. k. m., bo nadzieja w P[anu] Bogu, że ci tam ludzkie nie dadzą się wziąć, których jest cztery tysiące, prochów i kul, żywności dość mają, a tym czasem mogą się skupić panowie do wojska kwarcianego. O tym wojsku, co wodą poszło, wiadomości nie mamy, nie masz z taboru do tych czas; do obozu wychodzim, gdyż już stawa pod Czerkasami, tej ordzie tuszemy, że na szlach Kuczmański wypadnie, a Chmielnickiego chcą osadzić w jakim miejscu, aby się do niego ta swawola kupiła, a orda idzie w państwa j. k. m. i ta już chcą zostawać przy niem, czego im Pan Bóg nie dopomoże i tem[u] łotrowi; dokończając tego listu, przysłał j. m. pan krakowski po mnie, dawszy pokój, pobieżałem do jeo mści i już znowu ordynans stanął, żeśmy poszli pod Czehrin, tam będziemy czekać tych, którzy się obiecali j. mści panu krakowskiemu, jako widze, że radzi szukają tatarów po polach, kiedy ich nie masz, ale ich teraz siła (?); dla języków słano, nic nie sprawiły i owszem swych straciły; więcej nie pisze, jedno że orda jest [nie] potężna; a to by z łaski Bożej już Dniepr wszystkie opugnowały i pozwolenie od jeo mści pana krakowskiego wzięły na morze i posiłki już pogańskie już odcieli (?), jako ci powiadają, o potędze trzeba być ostróżnym w domu swem. Oddają się z powolnościami usług moich w łaskę w. m., m. m. pana.

W obozie pod Czechrinem die 9 maj 1648.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 35. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 5. — С. 9–10; Мицик Ю. з нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 18–19.

Переклад

Про те, що діється там, в Україні, мені доводиться коротко написати, бо цей посланець раптом прибув до мене. Я вже повідомив листом в. м. пана що пан деражинський староста з паном комісаром пішов суходолом для заспокоєння на Запорожжі цього бунту (?), бо цей зрадник Хмельницький, провівши переговори з татарами і з ханом, затяг всю орду, щоб спустошити добра Речі Посполитої і обіцяє (?) віддати йому Україну по Білу Церкву. Хмельницький з великою ордою, яку оцінюють у 30 тисяч душ, (...) * козаків зійшовся з нашими біля Жовтої Води 29 квітня якраз у полудень. Там вони почали вести перестрілку. Наші через ворожу потугу стріляли з табору, а орда й козаки Хмельницького наступали на наших аж до самого присмерку; у ординців великі втрати, так само і у інших. Цю відомість приніс козак, який утік з нашого табору до Хмельницького, де він побачив голод. Хмельницький послав його під Чигирин для сторожі й з'єднання з татарами. Вибравши слухний час, він втік до міста і сповістив, що татари обложили наших, але наші з милості Божої відбили у татар гарматку і одну гаківницю. Однак повідомляє, що вороги послали до Криму за допомогою, по гармати і порох. Треба було дати нашим допомогу, але вже, вважай, у нас втрачена права рука через отих там людей і козаків, нема з ким дати допомогу, бо панів гетьманів двоє, а війська мало. Тому й. м. п. краківський написав до панів, просячи їх збиратися в компанію, перестерігаючи, що ця орда, яка є, буде в державі й. к. м. Надія на Бога, що оці наші люди не дадуть вчинити цього. Цих наших людей чотири тисячі, вони мають досить пороху, куль і провіанту, а тим часом до кварцяного війська можуть зібратися пани. Про те військо, що пішло водою, не маємо відомості, нема і з табору. Ми виходимо до табору, котрий вже стоїть під Черкасами. Про цю орду думаємо, що рушить Кучманським шляхом. Хмельницького вони хочуть посадити у такому місці, щоб до нього збиралися ці свавільники. Орда йде до держави й. к. м., і вона вже хоче бути при ньому [Хмельницькому], чого їм і тому злочинцю не допоможи Господи Боже. Коли я закінчував цього листа, по мене прислав й. м. п. краківський. Облишивши писати, я поспішив до його мості, а вже знову вийшов наказ, щоб ми йшли під Чигирин, де будемо чекати тих, котрі обіцяли й. м. п. краківському прибути, коли він виступить. З охотою шукають такі татар по полях, коли їх нема, але тепер їх, татар, маса. Було послано заради «язиків», але без успіху і взагалі ще й своїх втратили. Більше не пишу, а тільки те, що орда є потужною. Ми б з ласки Божої опанували б усе Дніпро, і взявши дозвіл від його мості пана краківського йти на море, відтяли б ординську допомогу. Але оскільки ці розповідають про велику потугу ворога, то треба бути обережним у своєму домі. Віддаюся з своїми покірними послугами ласці в. м., м. м. пана.

У таборі під Чигирином 9 травня 1648.

№ 5

1648, травня 12. — табір під Чигирином над р. Тясмином. — Лист великого гетьмана коронного М. Потоцького до коронного канцлера Є. Оссолінського

“Jaka mie z Kodaku o złości kozackiej doszła wiadomość, odsyłam w. m., m. m. panu, i gorąco przy tym prosze, abyś w. m., m. m. pan, in eo casu ojczyźnie, która omnes omnium charitates complectitur wysoką swoją radą auxiliari raczył. Wiodł

przy tym do tego j. k. mć, aby on cum subsidys i z pospolitym ruszeniem pospieszał, bo niepodobna i pogańskiej potencji i chłopskiej rebelliej, której fertilisestseges tak małą ludzi garstką oprzeć się ekseratum, który jest supplere co trzeba, czego się nie mógł in tam praegnanti Reip. necessitate przysadzić pocztów. Województwa, które pieniądze gotowe mają, niechaj wojska zbierają, bo non est modus, tylko w takim razie rzuć się nęndzni (?). Ordy haniebnie wielkie i potężnie idą, co dzień ta rebelia ich mnoży(?), jeśli w. m., m. m. pan, j. k. mć nie powiedziesz do tego, aby matura dawał subsidia actum de Republica. Wszystko jednak to w ręku Boskich, w których państw wszystkich salus et ruina in aequilibrio zostawa. Oddawszy ja tedy ten raz ojczyznej najwyższemu majestatowi, samego siebie łasce w. m., m. m. pana, z usługami memi oddawam.

W obozie pod Czehrynem nad Tasmienią d. 12 maj 1648.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — С. 326. — Тогочасна копія. Тексту документа передуге заголовок зроблений копіїстом: «Сорія листу од ј. т. р. кракoвського до ј. тćу канцлерза корон[него]», тобто «Копія листу від й. м. п. краківського до й. м. п. коронного канцлера». Оубліковано: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 6. — С. 11.

Переклад

Ту відомість про козацьку злість, яка дійшла до мене з Кодака, відсилаю в. м., м. м. пану, і при цьому палко прохаю, щоб в. м., м. м. пан, у такій ситуації вітчизни, яка є тим, що найдорожче, зволив допомогти подати свою високу раду, а при цьому й вів до того й. к. м., щоб він поспішав на допомогу з посполитим рушенням, бо неможливо з такою малою купкою людей зупинити і бусурманську силу й селянську ребелію, поповнити військо у цій важкій для Речі Посполитої потребі. Воеводства, котрі мають готові гроші, хай збирають війська, бо тільки і в такому разі, а не іншим способом, можна кинутися проти ворога (?). Йдуть дуже великі й потужні орди. Щоденно оця їхня ребелія посилюється, якщо в. м., м. м. пан, не призведеш до того й. к. мость, щоб дав реальну допомогу для дій Речі Посполитої. Все це однак в руках Божих, в котрих знаходиться і велич, і руїна всіх держав. Я ж, віддавшись тепер найвищому маєстатові батьківщини, віддаю й самого себе ласці в. м., м. м. pana, з моїми послугами.

У таборі під Чигирином над Тясмином 12 травня 1648.

№ 6

1648, після 13 травня. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

«Siedm chorągwi, co poszli z ks. jego mościm panem Stephanem Potockim i z komissarzem, panem Czarneckim, nulla spes, aby ujść mieli. Mai 11 już tydzień minął jako się bronili się nad Żółtymi Wodami, okopawszy się; konie byli z taboru wygnali i wodę jem odjęli, a dzień i noc broniąc się: we dnie tatarom, a w nocy kozakom, o raturnek gorąco proszą, ale trudno przez wojska; z pany hetmany niewiele wojska posłać, tyż mało przyść (?) trudno, ordy kilkadziesiąt tysięcy; 13 maj pan starosta winnicki w pułtoraset koniej postedł tam; Pan Bóg wie, co sprawi; pięć tysięcy zaś kozaków, co wodą poszli byli, tych tysiąc dwieści zdradziło, pozabijali starszych Heliasza i Kliszę, sławnych kozaków; o Wadowskim, pułkowniku, nie wiedzieć, gdzie go podziali; i poszli do Chmielnickiego. Drudzy pułkownicy ledwo pouchodzili, wróciło się nazad

два тисяча, а о других że jeszcze nie słyhać, gdzie są; jego моść pan hetman wielki aż ustąpił nazad do Borowice. Tegoż dnia i od Суловського przywieziono szpiega, jeno дано Komsze (?), wołoszyna jego, który był aż w Pochowiszczu niżej Techynie, któremu age tamecznego ukazał posłanego od hana z chorągwiami do mordzaków, imieniem cesarskim rozkazując, aby jedno której на коні пędzić може, wyganiano ich przeciwko hanowi; żeby mu zabieżeli за Бугием у Дніпру; знач там з охоты орды nachajskiej, która się злэчыла з Chmielnickim i, już jest 10 maj wiadomości, poczęli się przez Dniepr przeprowować, на Kuczmanie zbirać się mają; widziała już ich i strażа polna в Темней Дабровіе. Owo згола jem od Kuczmania strach, там брониć się треба; panieńczyх pocztów mało co; jeno ks. Wiszniowecki, ks. Dominika, jego моści pana Sieniawskiego; jego моść pan starosta braclawski we dwóch тисіеу wychodzi. Po napisaniu listu widziałем copią listu jego моści pana krakowskiego до jego моści pana канцлера, gdzie пише, aby wiodł króla jego моści, aby о pospolitym ruszeniu myśli, а по województwach co mają tych wybieranie pieniądze на żołnierza, aby co прэджіеј zbirało ludzie i dawano ratunek, бо згола гвалт, бо i те два тисіеу козакów не powróciło się, а drudzy oraz minąwszy Kodak до korzenia czerń i chorągwie poodbirali, а starszyne pozabijali i пулковників niektórych. Pan hetman polny pozostał się, patrząc co справи jego [m.] pan starosta winnicki, chcąc i tego i tamtyх в облэженіу ratować.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 15. — Тогочасна копія. “1648 in majo. Nowiny pod czas rozgromionego wojska naszego”, тобто: «1648 у травні. Новини під час розгрому нашого війська». Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 278; Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 7. — С. 11–12.

Переклад

Немає жодної надії на те, що втекли сім хоругв, що пішли з князем його мостю паном Стефаном Потоцьким і з комісаром, з паном Чарнецьким. 11 травня пройшов уже тиждень з того часу, як вони боронилися під Жовтими Водами, окопавшись і вигнавши коней з табору, у них відняли воду. Вони день і ніч бороняться: вдень від татар, а вночі — від козаків; палко просять про порятунок, але важко його дати через брак війська; з панами гетьманами було послано небагато війська, важко туди і дістатися (?). Орди є кількадесят тисяч. 13 травня пан староста винницький пішов туди з 150 кінних. Господь Бог знає, що він вчинить. П'ять тисяч козаків були пішли водою, з них тисяча двісті зрадили, повбивали старших Іллю й Клишу, славних козаків, а Вадовського, полковника, не знати, куди його поділи, пішли до Хмельницького. Інші полковники ледве повтікали, вернулося назад дві тисячі, а про інших ще не чути, де є. Його мость пан гетьман аж відступив назад до Боровиці. У той же день і від Суловського було привезено шпигуна, Комшу (?), молдаванина його, котрий був аж у Поховищу нижче Тягині. Йому тамошній ага показав посланця від хана з хоругвами до мурзаків, наказуючи іменем султана, щоб кожного, хто може сидіти на коні, було вигнано назустріч хану, щоб його чекали за Бугом біля Дніпра. Знати там з охоти ногайську орду, котра об'єдналася з Хмельницьким і, як свідчать відомості від 10 травня,

вони почали переправлятися через Дніпро і мають збиратися на Кучмані; їх уже бачила і польова сторожа у Темній Діброві. Взагалі страх йде від Кучмані, там треба боронитися, а панських дружин мало, тільки князя Вишневецького, князя Домініка, його мості пана Сенявського; його мость пан брацлавський староста з двома тисячами виходить. Після написання листу бачив копію листа його мості пана краківського до його мості пана канцлера, то той пише, щоб вів короля його мость до того, щоб подумав про посполите рушення, а по воєводствах, де мають брати гроші на жовніра, щоб якнайшвидше збирали людей і давали порятунок, бо тривога сильна, бо і ці дві тисячі козаків не повернулося; інші ж, проминувши Кодак, повідбирали до куреня чернь і хоругви, старшину повбивали і деяких полковників теж. Пан гетьман польний залишився, дивлячись, що вчинить пан староста вінницький, прагнучи і того і тих, що в облозі, рятувати.

№ 7

1648, травня 14. — Уривок з листа Яна Мислишовського до галицького каштеляна

“[...] Według zostaje jaka nadzieja, aby to zawzięte swowolny tumult (?) mogło się pacare et facilliter uspokoić, ponieważ ten zdrajca Rzeczypospolitej p. p. pułkowników spędziwszy i jakoby właśnie swą Rptej Zaporozie wziąwszy, sam się panem i strożem jego ogłasza, co jest maximum rebellej signum i czegoż już mógł dokazać więcej, gdy Zaporozie osiadł [...] A ten Chmielnicki dalej do Buckow pod Karajteben, ostrowa najwyższego, i stamtąd, mocno się osiedziwszy, dał się swym wiedzieć, że pójdzie na morze, lipy wszystkie u batazejów (?) pobrał i te na dwie (...) * i czołny morskie robi, żelaza, smoły i (...) * nie ma, dla tego do włości wyprawił, ale mu zabieżano od passy, bo tych połapano i passy dobrze osadzono. Jednak on z bagliańczyków wszystkie pozabierał żelaza, ale tego nie ma być wiele. Teraz ich m. p. hetmani posyłąli do niego, z czym powrócili posłowie, copie listów w. m., memu m. p. i dobrodziejowi, posyłam, więc co i ab extra przyniesiono, odsyłam [...]”

БЯ. — ВР. — № 49. — С. 451–452. — Тогочасна копія.

Переклад

[...] ледве залишилася якась надія, щоб цей запеклий свавільний бунт міг заспокоїтися мирно й легко, бо цей зрадник Речі Посполитої, прогнавши панів полковників і створивши Запорожжя власне наче свою Річ Посполиту, сам проголошує себе її паном і стражем, що є яскравим виявом реbelie; чого ж ще більшого він міг довести, коли опанував Запорожжя [...] Цей Хмельницький [пішов] далі до Бучків під Каратепе, найвищого острова, і звідти, потужно укріпившись, дав знати своїм, що піде на море, всі липи забрав у балтаджі (?) і ці на дві (...) * і робить морські човни, заліза, смоли і (...) * не має; через це він вирушив до волості, але йому перекрыли шляхи, бо цих було схоплено і добре укріплено шляхи. Однак він позабирав усе залізо з (...) *, але цього не може бути багато. Тепер їх мості панове гетьмани посилали до нього, а з чим повернулися послі, копії листів в. м., моєму м. п. і добродієві, посилаю, також відсилаю і те, що було принесено ззовні [...]

№ 8

1648, після 16 травня. — Лист шляхтича Яна Бялобжеського до шляхтича Лепковського

“Mści panie Łepkowski, mój mój panie i przyjacielu.

Dziś mi przyniósł czemerys pisanie z Podhorec (?), w którym mi oznajmują, że się już wojna kozacka uspokoiła za ujściem Chmielnickiego [i] ordy z tatarami temi, którzy na Żółtych Wodach stanęli byli, jaka rosprawy (?) najmniejszej nie czynią (...)* j. m. p. chorąży koronny, mój młściwy pan i dobrodziej, w Podhorcach aż do świątek zmieszka, ztamtąd do Brodów ruszy się. Racz że tedy w. m., m. pan, jeo mój panu podczaszemu coronnemu, w. m. m. p. i dobrodzieju, oznajmić, a wymów (...)*, że lekarstwo biorąc, sam się j. m., m. m. panu, praesentować nie moge.

W. m., m. m. pana, życzliwy przyjaciel i sługa Jan Białoברzeski.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 94. — Тогочасна копія. Оpubліковано: Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 4. — С. 31.

Переклад

“Мості пане Лепковський, мій мості пане і приятелю.

Сьогодні чемерис приніс мені листа з Підгорець (?), у котрому мені повідомляють, що вже козацька війна заспокоїлася після відходу Хмельницького [i] орди з тими татарами, котрі були стали на Жовтих Водах; переговорів (?) жодних не чинять (...)* Й. м. п. хорунжий коронний, мій милостивий пан і добродій, буде жити в Підгірцях аж до святок, звідки піде до Бродів. Зволь же тоді в. м., м. пан, його мості панові підчашому коронному, в. м. м. п. і добродію, повідомити і вибачитися (...)*, що я, приймаючи ліки, не можу презентуватися сам й. м., м. м. пану.

В. м., м. м. pana, зичливий приятель і слуга Ян Бялобжеський.

№ 9

1648, травня 17. — Табір коронних військ під Черкасами. — Лист великого коронного гетьмана Миколи Потоцького до гнезненського архієпископа Мацея Лубенського

“Po złotym pokoju, po swobodnych czasach, burzliwa tempestas i straszne bellorum fulmina następują, kozacy zaporowscy post prastitie, przed kilka niedziel fidelitatis juramentum, starszyne swoje, postrzelawszy, wyścinawszy, z chanem i ordami jego wszytkimi złączyli się i przeciwko państwow j. k. m. we stu tysięcy ordy idą i część wojska naszego (częścią dla poskromienia buntów kozackich, częścią dla straży Zaporozża posłaną) u Żółtych Wod w polach oblegli. Basza sylistrijski Silistrią wszystkie dolną i insze provinciae nam przyłączone na głowe rusza i już w Techini, Biełagrodzie dla przyjazdu jego commentum gotują. Ja in dies ohoras (?) momentaq tych nieprz[yjacie]ll[i] ojczyzny wyglądam. O których jako się będzie stałe szczupłym j. k. m. wojskiem oprzeć (?), gdy myślę, głowy mi już i rozumu nie staje. Bo nie tylko (...)* (cum tam pauca cycratus (?) manu configere), ale też periculosum. (...)* nowina wprawdzie wojska tureckie i tatarskie w Polsce, nie (?) z kozakiem jednak złączone, którzy wszytkie Ukraine zbuntowali, że nie wiedzieć od kogo się wpród strzeć i komu resistere, czy rebellionj chłopskiej, czy nieprzyjacielowi krzyża świętego; owo zgoła

jest Sam P[an] Bóg ojczyzny naszej (...)»* szczupłe vires nostra, tak wielkiej potentiej i przepustowi Bożemu nie oprą się, a przy zym jeśli w. m., m. m. p., j. k. m. perswadować nie będziesz, aby wcześniej do tej posyłał ratunku auxilia, o co gorąco prosząc, nie wątpiąc, że zwykłą o w. m., m. m. p., conservanda patria żarliwość, powiedzie do tego, aby z w. m., m. m. p., j. k. m. do posiłkowania wojska radą et egiestu (?) ordini prędkiego subsidione obmyślowania był powodem etc.

W obozie nad Dnieprem pod Czyrkasami d. 17 maj 1648.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 17–18. — Тогочасна копія. Тексту документа передуде заголовок зроблений копіюстом: “Сопія листу j. m. p. krakowskiego do j. m. p. arcibiscupa gnieźnieńskiego Lubieńskiego sub tempus interregni”, тобто «Копія листу й. м. п. краківського до й. м. п. гнізненського арцибіскупна Лубенського під час міжкоролів'я». Оpubліковано: Мицик Ю.А., Брехуненко В.А. Джерела...№ 8. — С. 12–13; Другий список даного листа міститься у тому ж відділу рукописів: № 142. — С. 73–74.

Переклад

Після золотого миру, після вільних часів настають страшний час і страшні воєнні спустошення. Запорізькі козаки через кілька тижнів після присяги на вірність, розстрілявши й порубавши свою старшину, з'єдналися з ханом і всіма його ордами і йдуть проти держави й. к. м. у сто тисяч орди. Частина нашого війська, яка була послана частково для придушення козацьких бунтів, частково для охорони Запоріжжя, вони облягли в полях біля Жовтих Вод. Силістрійський паша підняв всю чисто Нижню Силістрію й інші провінції, що прилягають до наших кордонів; вже в Тягині й Білгороді готуються до його приїзду. Я ж щогодини (?) виглядаю цих ворогів вітчизни, а як стати проти них з таким малим військом й. к. м., то не можу збагнути. Бо й не тільки (...)»* з такою незначною силою (?) битися врукопаш, але й небезпечно. (...)»*, бо є новина, що турецькі і татарські війська у Польщі, однак не (?) злучені з козаками, котрі збунтували всю Україну. Тому не знаю від кого маю наперед стеретися і кому давати відсіч; чи селянській ребелії чи неприятелів святого хреста, Сам Господь Бог знає, як у обороні нашої вітчизни (...)»* з малою кількістю наших мужів протистояти такій великій силі й Божій карі. А якщо в. м., м. м. п., не будеш радити й. к. м., щоб він завчасу прислав порятунк — допоміжні війська (?), про що палко прохаю, не сумніваюся, що звичайна в. м., м. п. ревність у турбуванні про батьківщину, призведе до того, щоб з в. м. п., м. м. паном, й. к. м. спричиниться до підкріплення війська радою й належними діями, щоб був ініціатором обдумання швидкої допомоги і т.д.

Дано в таборі над Дніпром під Черкасами 17 травня 1648.

№ 10

1648, травня 19 або 29. — Варшава. — Новина

“Z Warszawy 19 (?) maj.

Wczora przybieżał kozak z Merecza do k[rólewicza] j. m. Karola, dając znać 14 presentis datu, iż król jeo mość już sześć dni malygna febris cierpiał, było i delirium, ale potym przyszedł do siebie i generalną spowiedź przez ks. Szenochem odprawił i potym ks. biskupem chełmskim, reconciliatus et communicatus, ekstremam unctio-nem brał 14 maj we czwartek. Medyci powiadają, że non sunt remedia convalescenciej,

tylko sam Paweł czyni jakaś spem fiat illi secundum spem upsius i królowa na duplicem tercianam chorowała, tamże w Mereczu, a tu też królewicz Karol w niedzielę mał alteratia, który chciał per forca wczora bieżeć do k. j. m., ale i doktor i nikt mu nie radził, bo się dziś spodziewają paroksizmu (...) * meliora.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 36. — Тогочасна копія. Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 2. — С. 281.

Переклад

«З Варшави 19 травня.

Вчора прибіг козак з Мереча до королевича й. м. Карла, даючи знати [новини від] 14 числа цього місяця, що король його мость вже шість днів хворіє на тяжку лихоманку, була й гарячка, але потім він прийшов до пам'яті і здійснив генеральну сповідь перед ксьондзом Шенохом, а потім ксьондзом холмським єпископом, попросив прощення і причастився, дістав останнє помазання 14 травня у четвер. Медики кажуть, що це невиліковне, тільки сам Павел чинить якусь надію. А королева хворіла на подвійну терцію (?) там же в Меречі. Тут теж королевич Карл у неділю мав суперечку. Він хотів якнайшвидше помчати вчора до к. й. м., але і лікар, і ніхто йому не радив цього, бо сьогодні сподіваються кризи (...) * і покращання стану (?)».

№ 11

1648, травня 20. — Черкаси. — Новина

“Nowiny świżą przyniesiono z obozu od jeo. mści p. oboznego*, ale niepocieszne, zedniał 6 maja tabor, w którym jeo mśc pan Stephan, kasztellan[iciz], starcował w polach u Żółtej Wody, wzięty od ordy i kozaków, albowiem i wszytscy, którzy z komisarzem chodzili dostawać Chmielnickiego, rebelizowali, starszyne swoje, sotników, wyścinali i panów pułkowników: czechryńskiego p. Krzczowskiego, czerkaskiego p. Wadowskiego, białocerkiewskiego p. Brzuchańskiego, p. komissarza p. Szemberka tamże zabili, gdzie jeo mśc. p. krakowski dla prędszych posiłków zpod Czehrna ruszył się z obozem i się (?) pod Korsuniem między Stebłowem obozem stanął; ordy jest tysięcy 50, z którymi kozacy złączyli się i co dzień więcej przybywa tych zdrajców, którzy już dotąd iz ordą z naszymi mają się ucieceć (?), pisze jeo mśc, żeby ostróżność była, gdzie orda iz temi zdrajcami jedni koło oboza wisieć się będą, a drudzy państw Rzeczepospolitej pładrować umyślili.

Data w Czekasiech d. 20 maj 1648”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 55. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 105–106; Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 9. — С. 13.

Переклад

Свіжа новина принесена з табору від його мості пана обозного, але невтішна, бо 16 травня табір, у котрому його мость пан Стефан, каштелян[ич], боронився у полях біля Жовтої Води, був узятий ордою і козаками, бо всі ті, котрі ходили з

комісаром діставати Хмельницького, повстали, вирубали своїх старшин, сотників і панів полковників: чигиринського п. Кричевського, черкаського п. Вадовського, білоцерківського п. Бжуханського, а п. комісара п. Шемберка там же вбили. Його мосьть, п. краківський заради швидкої допомоги рушив з-під Чигирини з табором і став табором під Корсуном, між останнім і Стеблевим. Орди є тисяч 50, з котрою з'єдналися козаки. Цих зрадників щоденно прибуває все більше. Вони вже нині мають разом з ордою зіткнутися з нашими. Пише його мосьть, щоб була обережність, бо орда з цими зрадниками буде висіти довкола табору, але друга їхня частина уміслила сплюндрувати панство Речі Посполитої. Дано в Черкасах дня 20 травня 1648.

№ 12

1648, травня 20. — З-під Черкас. — Лист поручника Клобуковського до брацлавського воєводи А. Киселя

“Przyszła wiadomość 20 maj, iż już nasz tabor, który był od ordy osadzony u Żółtej Wody, wzięty od Chmielnickiego i od ordy. Trzymaliby się byli dłużej w taborze, ale owi kozacy, którzy czołnami byli poszli na Niz, wyzabijawszy swoich starszych, do Chmielnickiego się przyłączyli przy Żółtej Wodzie i ci twardo i dużo następowali na nasz tabór i kozacy oni, których było dwa tysiąca rejestrowych, w taborze zmienili i przedali się do Chmielnickiego z dragany j. m. pana Sieniawskiego, przez co im sił nie mało ubyło. A nie mogąc się od nas posiłków doczekać, musieli z nimi tractować. Bo co dzień przysyłał Chmielnicki do nich, żeby armatę wszystkę i chorągiew królewską, buławę i commissarza wydali. Na co nasi żadną miarą nie chcieli pozwolić, ale gdy od nas nie mogli się doczekać posiłku, za przysłaniem od Chmielnickiego po dziesiąty raz w ten sposób, że się już nie upominam commissarza, ani armaty, ani chorągwi i buławy, jedno się niech podpisze j. m. pan kasztellanicz, syn hetnański, na kartę tak, jakośmy mieli na Korukowski. Tedy wolno niech idą, na co musieli niebożęta przyjąć i pozwolić, ale zdrajcy nie dotrzymali, jako zwykli, słowa, bo stojących trudno było brać i sia by byli musieli swoich potracić, ale tego czekali, żeby się z taborem ruszyli. A gdy się ruszyli z taborem z miejsca, we czwierć mili uderzyli ze wszystkich stron na nich i urwali przodek taboru, a potem i ostatek u Kniażych bajraków wzięli, wszystkie swe furią i orda i kozacy wywarszy. Pył im siła wadził naszym, bo jeden drugiego nie widział, nazabijano siła; pana kasztellanicza Chmielnicki wziął do siebie i pana porucznika naszego i pana Sapiehe, a commissarzowi szyje ucieli, inszych 13 wszystkich orda pobrała i do Krymu posłali. Chmielnicki idzie pod Białocerkiew iz orda, dziś ma nocować na Cybulniku d. 20 maj. Ten, który z tą wiadomością przybieżał, już z więzienia od tatarzyna uciekł i ten powiadał, że słyszał od tłumacza, że posłów swych chce posłać Chmielnicki do j. m. p. krakowskiego na tractaty. My ku Korsuniowi z wojskiem pomykamy się. J. m. pana mego białocerkiewskich przyszło 600, a wołyńskich codzień spodziewamy się. To też powiada ten pacholek, iż jakoby do Wołoch orda zamyślać miała za jakiej niechęci z hospodarem i Chmielnicki z nimi miał im słowo w tym dać, ale wprzód nawiedzi państwa j. .k. mć. Co dałej będzie, nie omieszkać dać znać w. m., m. m. panu. Dat ut supra.

Ten Cebulnik od Czerkas mil 14, gdzie nocować mają tatarowie, to jest 20 maj.

Towarzystwa naszego dziesiątek tam zginęło, kto żywo, kto się do więzienia dostał, tego nie wiemy. Wszak przed tym pisałem do w. m., m. m. pana, którzy tam byli poszli.

Pana Ulińskiego, siostrzeńca rodzonego j. m. p. krakowskiego, na harcu zabito.”

**Ч. — ВР. — № 2576. — С. 101–102. — Тогочасна копія. Тексту документа пере-
дує заголовок зроблений копіїстом: “Copia listu od p. Klobukowskiego porucznika j. m.
p. wojewody krakowskiego, do j. m. p. wojewody braclawskiego de data zpod Czerkas d. 20
maj 1648.”, тобто «Копія листа від пана Клобуковського, поручника й. м. пана кра-
ківського воєводи, до й. м. п. брацлавського воєводи від 20 травня 1648 р. з-під Черкас».
Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела ...
№ 11. — С. 15–16; Опубліковано за іншим списком: Документи об Освободительной
войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 9. — С. 31–33. У цьому (опуб-
лікованому) списку зокрема інакше подається ім'я автора листа — Костянтин
Клобноловський — і не говориться, що він був поручником М. Потоцького тощо.**

Переклад

20 травня прийшла відомість, що вже наш табір, котрий був обложений ордою біля Жовтої Води, взятий Хмельницьким і ордою. Ми б довше трималися у таборі, але ті козаки, котрі пішли були човнами на Низ, перебивши своїх старших, прилучилися до Хмельницького при Жовтій Воді і рішуче й сильно наступали на наш табір. Ті козаки у таборі, котрих було дві тисячі реєстрових, зрадили й передалися до Хмельницького з драгунами й. м. п. Сенявського, через що їм [нашим] чимало сили зменшились. А не можучи дочекатися підкріплень від нас, мусили з ними вести переговори. Бо щодня Хмельницький присилав до них, щоб вони видали всю артилерію, королівський прапор, булаву й комісара. На що наші жодною мірою не хотіли погоджуватись, але коли від нас не могли дочекатися підкріплень, після прислання від Хмельницького в десятий раз, цього разу на умовах, що вже не згадую ні комісара, ні артилерію, ні прапор і булаву, тільки хай й. м. пан каштелянич, гетьманський син, підпише на папері те, що ми мали на Куруковському, тоді хай вільно йдуть. На це мусили небожата погодитися й дозволити, але зрадники не дотримали, як звичайно, слова, бо наших, що стояли в обороні, важко було брати і вони мусили б [чимало] своїх втратити, тому вони чекали, поки наші рушаться з табором. А коли рушили з табором з місця і відійшли на чверть милі, вдарили зусібч на них і розбили перед табору, а потім і решту у Княжих байраків взяли, всю свою лють орда й козаки виявили. Нашим дуже шкодив пил, бо один другого не бачив, вбито було дуже багато; пана каштелянича Хмельницький взяв до себе і нашого пана поручника і пана Сапігу, а комісарові відрубали голову, інших 13 усіх забрала орда і послала до Криму. Хмельницький йде з ордою під Білу Церкву, сьогодні має ночувати на Цибульнику дня 20 травня. Цей, котрий з цією відомістю прибіг, вже втік з полону від татарина і казав, що чув від перекладача, що Хмельницький хоче послати своїх послів до й. м. п. краківського на переговори. Ми до Корсуня йдемо з військом. Й. м. мого пана білоцерківських прийшло 600, а волинських щодня сподіваємося. Це теж каже цей пахолок, що начебто до Молдавії орда мала задум через якусь неприязнь з господарем і Хмельницький з ними мав їм дати слово на це, але спочатку відвідає державу й. к. мості. Що далі буде, не затримаюсь дати знати в. м., м. м. пану. Дано як вище вказано.

Цей Цибульник від Черкас 14 миль, де ночувати мають татари, тобто 20 травня. Нашого товариства загинуло там десяток, хто живий, а хто потрапив у полон, цього не знаємо. Однак я раніше писав до в. м., м. м. панів, котрі туди пішли. Пана Улінського, племінника по сестрі й. м. п. краківського, вбито на герці.

№ 13

1648, травня 20 (?). — Табір коронних військ під Черкасами. —

Лист шляхтича Бельхацького до невідомого

“Wyjechawszy z Dąbrowy w kwietny poniedziałek, przyjechawszy do Czerkas we wtorek, po Wielkanocy we dwie niedzieli, i dziś jego m. pana krakowskiego z częścią wojska zastałem. Drugie wojska różnie po ukraińnych miastach pułkami stało, nie zastawszy już tych, którzy przeciwko Chmielnickiemu poszli, bo tydzień przed moim wyjazdem wyszli, to jest 21 aprilis; a poszedł naprzód syn jego mć. pana krakowskiego, p. starosta dorożyński, p. komisarz z kozakami rejestrowymi, p. Sapi[eh]a, rotmistrz, p. porucznik nasz i z nim towarzystwa naszego 10, między nimi p. Stanisław i z podwornych chorągwi towarzystwa niemało z ochoty, między nimi p. Jan i pan Olbrycht i p. Mikołaj zpod chorągwi p. Komorowskiego, z nimi poszło kozackiej chorągwi 4 draganów nu. (?) 400, ci potem i z nimi kozaków rejestrowych połowa, polem, druga część wodą, Dnieprem, to wszystko przeciw Chmielnickiemu.

3-tia maj przysła do nas wiadomość, że tych naszych, co połem szli, Chmielnicki, wyszedszy z za Sieczy swojej, przybrawszy do siebie ordy 20 tysięcy, drudzy podają 30, których sam przez Dniepr przeprowował, u Żółtej Wody u polach, 12 mil od Czechryna i od Kryłowa, także w tydzień po wyjściu z Czerkas, to jest 29 april, obiegło. Do których co raz, to więcej ordy przybywa i na każdy dzień do nich szturmują kozacy i tatarowie. Bronią się niebożęta nań przy taborze. Po tej wiadomości teraz ich m. panowie hetmani obadwa, skupiwszy wojsko, ruszyli się pod Czechryn 7 (?) et 10 maj stanęliśmy obozem pod Czechryniem, a die 11 przeprowiwszy się przez Tasmin rzeke i przez Czechryn przeszliśmy i stanęliśmy obozem od pola za miastem, chcąc naszym na odsiecz iść i eliberować ich z tego oblężenia, oczekiwając tylko na posiłki panięce, które barzo nierychło, tylko książęcia p. wojewody sendomirskiego wczora przyszło ludzi 1000, od p. Sieniawskiego ludzi 1 000, także z którymi i sam jest w obozie, drugich co godzina wyglądamy.

A znowu 12 maj przysła nowina nieszczęsna do nas, że ci kozacy, którzy wodą byli poszli znoś Chmielnickiego, starszyzne swoje jednych pozabijawszy, drugich do więzienia pobrawszy, sami się do Chmielnickiego przekradli. Tatarów sam do nas coraz to więcej na te strone Dniepru przeprowiają się, jest już do 40 tysięcy, a wszyscy koło naszych oblężenców niebożat leżat, co dzień ich turbując. D. 15 maj przyszło ludzi białocerkiewskich do obozu 400, inszych ludzi je. m. pana wojewody krakowskiego, także i ich m. p. starostów już pod Białą Cerkwie, nas czekają i insze posiłki.

Po tej wiadomości, widząc niepotęgę swoje i nierychłe posiłki, ruszyli się znowu ich m. panowie hetmani nazad, na włość pomału idąc, aby co pewnego mogli wiedzieć o tych niebożatach oblężencach, to jest 13 maj, ruszyliśmy się i ten list napisawszy, po ten punkt czekałem na pewność i rzetelnej jakiej pociesznej wiadomości, ale trudno było o język, żeśmy o nich nie mogli mieć nic pewnego, tylko że bronią, a w oblężeniu są, spodziewając się, przecie że nie mają tak długo posiłków, tylko od P[ana] Boga i dla

tego takeśmy powoli szli z wojskiem, czekając na nich, ale nie mogliśmy się doczekać. Dziś pod Czerkasami obozem stojąc, przybiegł (?) prawie unicus noncius dandis (?) czeladnik z tamtego pogromu do Jaskulskiego z nieszczęsną nowiną, a prawie gorszą od czerkaski[ej], powiadając, że naszy, nie widząc żadnej nadzieje posiłków, ruszyli się 2 mili od Żółtej Wody, których tatarowie z kozaki nastąpiwszy wszystką potęgą na nich 16 maj, to jest w sobotę w południe wzięli. Bronili się naszy dobrze i długo, ale potężnej ordzie (których podają jest pod 80 tysięcy iz hanem), nie mogli wytrzymać. Nie mianuie, który zginął, bo w takim razie trudno wiedzieć, tylko powie, że p. comisarza zabito, insszych wszystkich w niewola zabrano, a p. Ulińskiego zabito, sistrzeńca jego m. p. krakowskiego, a inszych nie powie, powie, że dla tego tak długo wytrzymali im tatarowie, aby i te posiłki, które mieli jem iść na odsiecz, mogli ogarnąć, o czym mieli przestrogi także ich p. hetmani od hospodara wołoskiego. Aż dopiero dowiedziawszy się, że nazad idziemy, inszych odstradawszy, wszystkie moc na nich wywarli, aż ich wzięli; powie też, że p. porucznika naszego żywcem wzięto, a towarzystwa naszego co p. Tynieckiego (?), p. Strowskiego (?), p. Dymitrowskiego, p. Borzykowskiego, p. Chełmskiego, p. Stanisława, p. Hrebtowicza, p. Gizowskiego, p. Janaczowskiego, p. Rywockiego, a tam było chorągwi kwarcianych 4, kozackich, p. starosty Donczyńskiego (?), p. starosty kamienieckiego, p. Zacwilichowskiego, i p. Sapiehe, chorągwi pułkowych, co przy pułownikach kozackich 6, a comisarska siódma, pod każdą najmniej 20 kilka towarzystwa, pod drugiemy i po 30. Tamże służył w tych że pułkach p. Gabriel syn (?) p. Jedrzejów piąty, brat którego (...) * przypominał, wyżej mianować, że tam z nimi poszedł i z podwornymi chorągwi towarzystwa z ochoty najmniej 60. Tak wiele szlachty zacnej w tej tam nieszczęsnej ekspedycyjej zginęło, a co do (...) * i mniej potrzebne, bo to nie nasza rzecz kozaków na Zaporozu bić, tylko na włości. Na co narzeka jego m. p. krakowski, że mu na to radzono, a nikt inszy, podają, tego przyczyną nie był, tylko p. comissarz, który i sam zginął, Bóg daj by za wszystkich. Teraz łecie przy Dnieprze kozak jako kaczka na wodzie, wody wielkie temi czasy na Dnieprze i teraz dopiero przybywają z moskiewskich śniegów, które niezwykły upadać aż we (...) *. Przyczyny tak wielkiej ordy ta jest, że kozacy, którzy jem zawsze przepraw bronili na Dnieprze i dawali znać, kiedy się do nas przeprawiali, a osobliwie teraz ich sami pobuntowawszy się, przeprawili. A osobliwie ten Chmielnicki powiadają, że się pobisurmanił, aby większą u nich fidem miał. Dla czego owi, którzy byli wodą poszli znosić go, niechcą się łączyć do niego, ale obrali sobie inszego starszego, niejakiego Działabej z Kropczawny, i tak podają o nich, żeby tylko dwóch starszych swych Iliasza i Barabasza zabić mieli, a pułowników pod wartą mają. Jakby (?) przecie za łaską Bożą nadzieja była, że się do nas nawrócą.

Przysła i ta wiadomość trzy dzień temu od hospodara, że się i basza silistrijski na niz Dunaju zbliża, ale teraz nazajutrz dnia 12 nowiny odmieniono, nie wiem że, co będzie. P[an] Bóg z nami z łaski Swej czynić chciał. My dziś po tej niebezpiecznej i nieszczęsnej nowine ruszamy się zpod Czerkas nazad, ku Białej Cerkwi, było co więcej pisma (...) * w takim razie trzech rodzonych, a dwóch stryjecznych postradawszy, omnia me deficiunt.”

БПАН. — ВР. — № 367. — Арк. 324 зв. — 325 зв. — Тогочасна копія. Тексту листа передуює заголовок зроблений копіїстом: "Сорія листу рапа Веґхаського товариства". Цей документ було опубліковано раніше за іншим списком Францішком Равітою-Гавронським: Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy ukraińskie. — Lwów, 1914. — № 2.

Переклад

Виїхавши з Діброви у цвітний понеділок і приїхавши до Черкас у вівторок, через два тижні після Великодня сьогодні застав його м. пана краківського з частиною війська. Інші війська різно по окраїнних містах стали полками. Ми не застали вже тих, котрі пішли проти Хмельницького, бо вони вийшли за тиждень перед моїм виїздом, тобто 21 квітня; а пішов насамперед син його мості пан краківського, пан староста дорожинський, пан комісар з реєстровими козаками, п. Сапіга, ротмістр, п. поручник наш і з ним нашого товариства 10, між ними п. Станіслав і з надвірних хоругв чимало товариства — добровольців, між ними п. Ян і пан Ольбрихт і п. Миколай з-під хоругви п. Коморовського, з ними пішло козацької хоругви 4 драгунів числом (?) 400, ці потім і з ними половина реєстрових козаків, полем, друга частина водою, Дніпром, все це проти Хмельницького.

3 травня прийшла до нас відомість, що тих наших, які полем йшли, Хмельницький, вийшовши із своєї Січі і прилучивши до себе орди 20 тисяч, інші подають 30 тисяч, котрих сам переправляв через Дніпро, обложив біля Жовтої Води в полях, 12 миль від Чигирини й Крилова, також у тиждень після виходу [наших] з Черкас, тобто 29 квітня. До котрих щораз, то більше прибуває орди і щоденно наших штурмують козаки й татари. Небожата бороняться проти них при таборі. Після цієї відомості тут же обидва їх мості панове гетьмани, зібравши військо, рушили під Чигирин 7 (?) й 10 травня ми стали табором під Чигирином, а 11-го переправилися через ріку Тясмин і пройшли через Чигирин, стали табором від поля за містом, прагнучи йти нашим на допомогу й визволити їх з цієї облоги. Ми чекали тільки на підкріплення від панят, котрі дуже повільно йдуть, тільки вчора прийшло 1000 людей князя пана сандомирського воеводи, від п. Сенявського 1 000 людей, з котрими він і сам є у таборі, інших виглядаємо щогодини.

12 травня знову до нас прийшла нещаслива новина, що ті козаки, котрі були пішли водою громити Хмельницького, повбивавши одних своїх старшин, а других взявши в неволю, самі до Хмельницького передалися. Татар до нас, на цей бік Дніпра все більше переправляється, їх уже є до 40 тисяч, а всі вони лежать коло наших обложених небожат, щодня їх турбуючи. Дня 15 травня прийшло до табору 400 білоцерківських людей та інших людей його м. пана краківського воеводи, також і їх м. п. старостів, вже під Білою Церквою нас чекають й інші підкріплення.

Після цієї відомості, бачачи слабкість своїх сил і нешвидкі підкріплення, знову рушили їх м. панове гетьмани назад, на волость, йдучи помалу, щоб щось певного могли знати про цих обложених небожат, тобто 13 травня, ми рушилися і написавши до цих слів цього листа, досі чекав на певність і на якусь детальну втішну відомість, але важко було здобути «язика», то ж ми про них не могли знати нічого певного, тільки те, що вони бороняться у облозі, сподіваючись на підкріплення, однак їх не мають так довго, надія тільки на Господа Бога; тому ми поволі йшли з військом, чекаючи на них, але не могли їх дочекатись. Сьогодні коли ми стояли табором під Черкасами, прибіг вважай єдиний посланець челядник з того розгрому до Яскульського з нещасливою новиною, ще гіршою від черкаської, кажучи, що наші, не бачачи жодної надії на підкріплення, рушили 2 милі від Жовтої Води, на котрих татари з козаками наступивши на них всією потугою 16 травня, тобто в суботу в полудень взяли. Наші боронилися добре і

мужньо, але потужній орді (котрої подають є під 80 тисяч з ханом), не могли стримати. Не називає тих, хто загинув, бо у такому разі важко знати, тільки каже, що п. комісара вбито, інших взято до неволі, вбито й пана Улінського, племінника по сестрі його м. п. краківського, а інших не називає, каже й те, що для того так довго тримали їх татари, щоб і ті підкріплення, котрі мали їм йти на допомогу, могли оточити, про що мали також перестороги їх мості пани гетьмани від молдавського господаря. Аж тепер, довідавшись. Що ми йдемо назад, інших полишивши, вдарили на них всією потугою, аж доки не взяли; каже теж, що п. нашого поручника взято живцем, а нашого товариства п. Тинецького (?), п. Стровського (?), п. Димітровського, п. Божиковського, п. Хелмського, п. Станіслава, п. Хребтовича, п. Гізовського, п. Яначовського, п. Ривоцького, а там було 4 кварцяних козацьких хоругви п. старости Дончинського (?), п. старости кам'янецького, п. Зацвіліховського і п. Сапіги, 6 полкових хоругв полкових, що були при козацьких полковниках, а сьома — комісарська, у кожній було як мінімум понад 20 товариства, а під іншими й по 30. Там же у цих полках служив п. Габріель син (?) п. Єнджея п'ятий, брат якого (...) * пригадав, вище вказано, що туди з ними пішов і з надвірними хоругвами, в яких було як мінімум 60 товариства добровольців. Так багато значної шляхти загинуло у цій нещасній експедиції, а щодо (...) * і менш потрібне, бо то не наша справа бити козаків на Січі, тільки на волості. На що нарікає його м. п. краківський, що йому на це радили, а ніхто інший, подають, цього причиною не був, а тільки п. комісар, котрий і сам загинув, дай Боже, щоб за всіх.. Тепер влітку при Дніпрі козак як качка на воді, а тим часом великі води тепер на Дніпрі і досі прибувають з московських снігів, котрі надзвичайно падали аж у (...) *. Причина ж такої великої орди є та, що козаки, котрі завжди від них боронили переправ і давали знати, коли ті до нас переправлялися, а тепер, особливо збунтувавшись, самі їх переправили. А особливо цей Хмельницький, як кажуть, побусурманився, щоб мати у них більшу довіру. Тому ті, котрі були водою пішли його громити, не хочуть прилучатися до нього, але обрали собі іншого старшого, якогось Джаджалія з Кропивни, і так подають про них, що тільки двох своїх старших, Ілляша та Барабаша вони мали вбити, а полковників тримають під вартою. Якби з милості Божої була одна надія, що вони до нас повернуться.

Прийшла й та відомість третій день тому від господаря, що й силістрійський паша наближається до низу Дунаю, але тепер назавтра дня 12 ці новини відмінено, не знаю, що Господь Бог з нами по милості Своїй з нами вчинить. Ми сьогодні після цієї небезпечної та нещасливої новини рушаємо з-під Черкас назад до Білої Церкви, було що більше листа (...) * у цьому разі трьох рідних [братів] і двох двоюрідних втратив, все мені втрати.

№ 14

1648, травня 21. — Підгірці. — «Новина»

«Підгірці 21 травня 1648. Пишуть й. м. пану хорунжому з України, що 20 000 орди з Хмельницьким і з свавільними купами, що при них були, обложили військо й. к. м. з паном Стефаном Потоцьким і з комісаром Війська Запорізького. Посланець твердить, що начебто вже орда з Хмельницьким штурмом захопила наш табір і всіх живцем загорнула в полон. Хорунжий ретельно готується на цю

експедицію і артилерією добре споряджений. Десять гармат вже бере звідти з собою на Україну. На Цибульнику під Криловим Хмельницький став з татарами. Князь й. м. Вишневецький у великому страху й небезпеці від своєї русі».

Опубліковано: МКР. — С. 17. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 12. — С. 16.

№ 15

1648, травня 26 — Лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Є. Оссолінського

„Dopierusieńko przybieżał mój posłaniec z wojska dziś 21 maj z ztamąd wybieżał. Pod Mosznami wojsko było w niemałej trwodze, bo już tatarowie z kozakami znieśli p. Stephana Potockiego 16 maj. Sam p. Potocki, p. Czarnecki, p. Sapieha do więzienia poszli pogańskiego, a commissarzowi szyje ucięto i Chmielnickiego ją na żardzi każe przed wojskiem nosić. Nie uczynili byli im nic, jeno że ci kozacy, co wprzód na Dnieprze swoich zdradzili, przyszli w posiłku, zaczym i ci, co byli przy panu Potockim także zdradzili, a nawet ta dragania panięca przedała się do kozaków i tatarów, co to z rusi draganów robią, ufajże im drugi raz. Te są już nieodmienne nowiny.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — С. 326. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Z listu od j. m. p. rodczaszego koron[nego] do j. m. p. kanclerza koron[nego] punkt o poraszce naszego wojska», тобто «З листу від й. м. п. коронного підчашого до й. м. п. канцлера коронного пункт про поразку нашого війська». Другий список документу зберігається у тому ж архіві: ДА у Кракові. — «Зібрання Русецьких». — № 41. — Арк. 326–327 (див. нижче № 17). Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 3. — С. 281; Мицик Ю. // З джерел... Запоріжжя, 1999.

Переклад

Тільки що прибіг мій посланець з війська, сьогодні 21 травня він виїхав звідти. Під Мошнами військо було у немалій тривозі, бо вже татари з козаками розгромили п. Стефана Потоцького 16 травня. Сам п. Потоцький, п. Чарнецький, п. Сапіга потрапили до поганського полону. Комісару відрубали голову і їй Хмельницький наказав нести перед собою на жердині. Не вчинили були їм нічого, бо ті козаки, що спочатку на Дніпрі зрадили своїх, прийшли на допомогу. Після того й ті, що були при пану Потоцькому, також зрадили, навіть ця драгунія, панята, передалися до козаків і татар. Отож як з русі роблять драгунів; довіряй же їм вдруге! Це вже безсумнівні новини.

№ 16

1648, травня 26. — Бар. — Лист невідомого до шляхтича Рувницького (?)

“Mnie wielce mościwy panie Ruzwicki (?)”

Raczyz wasz mość pisać, dowiadując się strony trwog, prawdziwa orda srodze wielka nastąpiła, którza owe (?) wojsko te, które było z jego mościu panem Stephanem Potockim, wniwecz znieśli, także żaden nie był, który by miał wziąć (?), [że] znać panu komissarzowi szyje uzięli, inszych z pułkowników roztrzylali, (...)*, tylko trzech zostawili, to jest i jeo mości pana Stephana, pana Sapieche i pana Czernieckiego; którzy już kozacy z tatarami pod Krilowem są. A jego mość z wojskiem, którego

bardzo mało, ma ustąpić do Korsunia. Racście wasz mość być ostróznym, gdzie (?) wielka potęga, a nie widzicz, którądy mają iść. Date w Barze d. 26 maj.”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 31. — С. 233. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. з нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття // Соціально-гуманітарний вісник. — Дніпропетровськ, 1998. — № 1(16). — С. 19; Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 16. — С. 19.

Переклад

Мені вельми мостивий пане Рузвицький!

Зволиш ваша мость писати, допитуючись про тривоги. Дійсно, наступає дуже велика орда, котра те військо, що було з його мостю паном Стефаном Потоцьким, внівеч розгромила, не залишилося жодного, який би втекти (?). Знати, пану комісару відрубали голову, а інших з полковником розстріляли (...)*, а залишили тільки трьох, тобто пана Стефана, пана Сапігу і пана Чарнецького. А ті козаки з татарами вже під Криловим. А його мость із військом, котрого є дуже мало, повинен відступати до Корсуня. Звольте, ваша мость, бути обережним, бо у ворога велика потуга, а не знати, куди вона має йти.

Дано у Барі дня 6 травня.

№ 17

1648, травня 26 — Лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Є.Оссолінського

«Тільки що прибіг мій посланець з війська, сьогодні 21 травня він виїхав звідти. Під Мошнами військо було у немалій тривозі, бо вже татари з козаками розгромили п. Стефана Потоцького 16 травня. Сам п. Потоцький, п. Чарнецький, п. Сапіга потрапили до поганського полону. Комісару відрубали голову і її Хмельницький наказав нести перед собою настромлену на жердину. Не вчинили були їм нічого, бо ті козаки, що спочатку на Дніпрі зрадили своїх, прийшли на допомогу. Після того і ті, що були при пану Потоцькому також зрадили, навіть ця драгунія, панята, передалися до козаків і татар. Отож як з русі роблять драгунів; довіряй же їм вдруге! Це вже безсумнівні новини».

ДА у Кракові. — «Зібрання Русецьких». — № 41. — Арк. 326–327. Опубліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 3. — С. 281; Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 13. — С. 17. Це список документу поданого вище під номером 15. На жаль, з технічних причин нам не вдалось усунути це дублювання.

№ 18

1648, травня 26. — Додаток до листа слуг краківського воєводи Станіслава Любомирського до свого пана з повідомленням про поразку коронних військ під Корсунем

“Wołałem te godzinie i drugą poczekać, abym co pewnego wiedział, już tedy nie odmieni się ta nieszczęsna nowina, bo i towarzystwo różne już przychodzi i pacholkiowie i chłopiec nawet p. Rajeckiego, p. (...) * Jurowski (...) * żalu, którego mu był

oddał j. m. p. starosta sądecki, ledwie czym różnią się od siebie. Ale zapewne już twierdzą, że wszystko rozerwany dziś pod południe tabor. Chrości a góry przeszkodą powiadają, z których chrostów haniebnie kozacy tabor nasz i koni psowali, za wozy i armata musiała się z gór wracać, za czem wojsko obaczywszy nasze, jedni pieszo uchodzić, drudzy na koniach poczęli. O p. p. hetmanach różni różne powiadają, że j. m. p. krakowski zabit, drudzy udają, że wzięty. A o panu wojewodzie więcej takich, ci powiadają jego żywcem wzięto, pana Sieniawskiego także i inszych wielu różnych po chrostach, po polu łapano i zabijano.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 17. — Тогочасна копія. Тексту документа передусь заголовок зроблений копіїстом: “Cedula z lista j. m. p. wojewody krakowskiego od sług jego ukraińnych 26 maja 1648 pisana.”, тобто “Цидула з листу й. м. п. краківського воєводи від його українських слуг, писана 26 травня 1648”. Даний документ у нашому перекладі російською було надруковано у кн.: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровськ, 1988. — С. 54.

Переклад

Я хотів би почекати ще годину-другу, щоб довідатися щось напевне, але неможливо заперечити цю страшну новину, бо вже приходить різне товариство й слуги, навіть хлопець п. Раецького, п. (...)*, Юровський, котрого йому віддав й. м. пан староста сондецький. Їх розповіді мало чим відрізняються між собою; кажуть як про безсумнівне, що сьогодні близько полудня весь табір був розірваний. Кажуть, що кущі й пагорби були перешкодою для наших. З цих кущів козаки дуже шкодили стрільбою по нашому табору й конях, через що вози й гармати довелося повернути з пагорбів. Коли це побачило наше військо, то одні почали втікати пішо, інші — на конях. Про панів гетьманів кажуть різне. Одні кажуть, що й. м. пан краківський забитий, інші — що взятий у полон. А про пана воєводу (М. Калиновського — Ю. М.) більшість твердить, що його взяли у полон живцем, як і пана Сенявського. Багатьох інших вояків ворог схопив та забив у хащах та в полі.”

№ 19

1648, травня 26. — Уривок з анонімної реляції

«Панове гетьмани йшли на допомогу таборові тому, який був на Жовтих Водах, не маючи людей більше п'яти тисяч. Кварцяних було три тисячі, волонтерів було дві тисячі. Полковників було два п. чернігівський і п. оберст Денгоф; ротмістрів кварцяних гусарських теж два: п. Сенявський і п. Балабан: козацьких три: п. Коморовський, п. Гдешинський і п. Олдаковський. Капітанів чотири: п. Бегановський, п. Гордон, п. Лакестуде, п. Флік, волонтерських полковників було три: один пана Сенявського, п. Корицький, другий пана руського воєводи, третій пана Замоїського, стражника коронного.

Було те військо вже з того боку Чигирина за 16 миль від Жовтих Вод. Вже там були викопані шанці на гармати, а як отримали новину про велику неприятельську потугу, мали табір окопати. Потім мали нараду, бо того не вдалося всім бачити, відвів п. краківський табір 13 травня на півмилі з того боку Чигирина, звідти 14-го дня за увесь той час не могли взяти «язика» з тої причини, що завжди стояла

потужна сторожа, важко дістати і не принесли нічого певного, також, що чули з Княжих Байраків, коли підкрадалися, стрілянину, бо наші потужно боронилися»

Опубліковано: МКР. — С. 20; Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела...№ 17. — С. 20.

№ 20

1648, після 26 травня. — Лист Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Владислава IV.

“Najśniesjszy młćiwu królu, p[anie] nasz młćiwu.

Zgrzeszyliśmy, żeśmy hetmanów do więzienia wzięli i wojsko w. k. m., które na nas następowało, czyniąc wołą w. k. m., rozgromili. Ale miłoserdzia żądamy, śrogość gniewu w. k. m. do desperacyej aby nas nie przywiodła, teraz czekamy responsu i miłoserdzia, wiernie powrócimy. A sami się na usługę w. k. m. oddajemy (?)”.

БПАН. — ВР. — № 1062. — Арк. 262 зв. —Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Сорія листу або супліки Хмельницького ро рігвсзут тут зараз excessie jego wzięciu hetmanów i porażeniu wojsk do króla jego mć. ś. p. już ро śmierci przysłany 2 junii 1648 roku”, тобто “Копія листа або супліки Хмельницького зразу після першого його ексцесу, взятті гетьманів і поразці військ, до короля його м. святої пам’яті, вже по смерті присланий 2 червня 1648”.

Переклад

Найясніший милостивий королю, пане наш милостивий.

Ми згрішили тим, що взяли у полон гетьманів і розгромили військо в. к. м., котре на нас наступало, чинячи волю в. к. м. Але ми жадаємо милосердя, а щоб суворість гніву в. к. м. не призвела нас до розпачу, тепер чекаємо відповіді й милосердя, [тоді] вірно повернемося. А самі віддаємося на послуги в. к. м.

№ 21

1648, після 26 травня. — Під Корсунем. — Промова Максима Кривоноса із закликом розірвати союз з Кримським ханством

“Miłosty kniazui, panie hetmanie i panowie sotniczy, assawułowie, wsi mołodci i junaki zaporozkoj (...) * harast i ne harast, sto sa to poheństwo przy nas wieszajet. Boha miłościwego ty sobaki bysurmańci nie majut, słustności nie znajut, biut, palut, berut i czerń chrześciańsku. Da koli do Thein, do Oczakowa, do Perekopu, do Halien (?), do Krymu pryduť, to wsio prepało. Todże miłosti kniazui, panie hetmane, waszmosti prohajmo ze wsem Wojskiem Zaporozkiem, tod żeby saty hordińcy z Wojskiem naszym nie łączyli. Da sto nam chrześcianom z temi pohañcami, lichymi czortami, Boh miłościwi de Wojsko Zaporozkie, to wsio budit harast”.

Na czo wszyscy zawołali głosem wielkim i krykneli: “Harast, harast howoryť” i rozłączyli się na ten czas z tatarami. Zal mu było tych zdobyczy, które im obficie i kozakom zaporozkim tatarowie na strone swoją wzięli.”

БПАН. — ВР. — № 1052. — Арк. 314. — Копія др. пол. XVII ст. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «Przetowa Krzywonosa, kozaka zaporozkiego, do Chmielnickiego i starszyny ро rozdzieleniu lupów i zdobyczy z tatarami», тобто «Промова Кривоноса, запорозького козака, до Хмельницького й старшини після розділу награбованого й здобичі з татарами». Перша частина документа, писана

тогочасною українською мовою, передана у дещо модернізованому з мовного боку вигляді. Даний документ друкувався нами раніше в перекладі російською в кн.: Ковальський Н.П., Мыцък Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 74. Оpubліковано за іншим списком: Федорук Я. Хмельниччина в документах (між Замостям і Зборовом) // Україна у минулому. — Львів, 1992. — Вип. 1. — С. 117–118.

Переклад

“Милости князю, пане гетьмане і панове сотники, осавулове, всі молодці і юнаки запорізькі!

Та гаразд і не гаразд, што то поганство при нас вішаєт, Бога милостивого ті собаки бусурманці не мають, слухності не знають, б’ють, палять, беруть чернь християнську. Да коли до Тягині, до Очакова, до Перекопу, до Галати, до Криму прийдуть, то все пропало. Тодже милості князю, пане гетьмане, вашмості прогаймо зо всім Військом Запорізьким та щоб ординці з нашим військом не єдналися. Нащо нам, християнам, єднатися з цими поганцями, лихими чортами! Бог милостивий для Війська Запорізького, то все буде гаразд.

На це все сильно заволали і крикнули: “Гаразд, гаразд говорить!” і розлучились тоді ж з татарами. Шкода було йому тієї здобичі, котру в них і козаків запорізьких татари у великій кількості забрали у свій край”

№ 22

1648, після 26 травня. — Лист невідомого шляхтича з частин пана Сенявського до невідомого

“Pisałeś waszeć z strony nowin do nas, które by z obozu byli (?) (...) *mnie (...)*, iż żadnej otuchy, ani nadzieje w nim nie trzeba pokła[dać], to jest z strony ludu, że wszyscy poginęli, że ich prawie jako sol nieprzyjacielie strawili: jednich pobrali w niewolę, a drugich pozabijano, ale ich nie wiele pobrano, bo się bili barzo i tak poginęli wszyscy, a tak naprzód wzięto syna pana hetmana koronnego i p. Jana Sapihe, i Szemberkowi, który był komisarzem, szyje ucięto, bo w pierwszym pułku z koniem był pojechał; syn hetmański między Kodakiem a między Kriłowem, lecz w tej utarc[zc]ie, nim naszy okop rzucili, taborom stali, tam na nich napadli kozacy z tatarami i przypuścili ich nasi blisko taboru i dali im dobrze ognia, co za taboru, że ich zaraz jako most (?) łęgło, to jest kozacy z tatarami. Potem zasie wkrótce, chcąc ująć obronną rękę z okopu, tam że ich bito, a drugich chwymano, ale jego mość pan hetman z naszym jego m. panem Sieniawskim byli pod Chwastowem, tamże dopiero nie chcąc odstąpić buntowników, bili się z nimi. Tam pana Bałabana zabito, bo to słyhać było z ust jego komornika, naszego dobrodzieja, to jest jego mości pana Sieniawskiego, zranionego dwa razy, przebił się przez wojsko tatarskie, acz za trzecim razem koń pod nim szwankował. W ten czas wpadł w ręce nieprzyjacielom i tam jest wzięty i nie wiemy, gdzie się podział, bo ztamtąd nie uszedł nikt, żeby był powiedział. I nadworną chorągiew pana Sieniawskiego wzięto, z niej (?) tylko jeden przyszedł piechotą do Miedzyboża, jednak będzie wiadomość pewniejsza o piątku.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 203. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицък Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 18. — С. 20–21.

Переклад

Писав вашець до нас щодо новин, котрі б з табору були (?) (...) * мені (...) *, що жодної втіхи, ані надії на нього не треба покладати, тобто щодо військових людей, то всі вважає загиблими, як сіль спожили їх вороги: одних забрали до неволі, а других повбивали, але їх небагато взято, бо сильно билися й так всі загибли; насамперед було взято сина пана коронного гетьмана і п. Яна Сапігу, а Шемберку, котрий був комісаром, відрубали голову, бо у першому полку він з конем був виїхав; гетьманський син [помер] між Кодаком та Криловим. У тій сутичці, поки наші окоп кинули, стали табором, там на них напали козаки з татарами і наші, підпустивши їх близько табору, добре дали їм вогню, що за табором їх одразу як міст (?) полягло, тобто козаків з татарами. Невдовзі потім, коли наші хотіли відступити оборонною рукою з окопу, там їх було бито, а інших схоплено; але його мость пан гетьман з нашим його м. паном Сенявським були під Фастовом. Там, не бажаючи відступити від бунтівників, билися з ними. Там було вбито пана Балабана, бо це чути з уст його коморника, нашого добродія, тобто його мості пана Сенявського, якого було двічі поранено, він пробився через татарське військо, але за третім разом шванкував під ним кінь. Тоді він потрапив у ворожі руки і був схоплений і не знаємо, де подівся, бо звідти ніхто не втік, щоб розповів. І надвірну хоругву пана Сенявського взято, з неї тільки один прийшов пішки до Меджибожа; однак у п'ятницю буде певніша відомість.

№ 23

1648, після 26 травня. — Лист коронного підчашого Миколая Остророга до коронного канцлера Єжі Оссолінського

“Dopierusieńko przybieżał mi posłaniec z wojska d. 21 maj stamtąd wybieżał, pod Moszczykami wojsko było w niemalej trwodze, bo już tatarowie z kozakami znieśli p. Stephana Potockiego d. 16 maja. Sam p. Potocki, p. Czarniecki, p. Sapi[h]a poszli do więzienia kozackiego albo pogańskiego, a commissarzowi szyje ucięto i Chmielnicki ją każe na żerdzi przed wojskiem nosić. Nie uczynili by byli nic, jeno że ci kozacy, co wprzód na Dniepru zdradzili, przyszli w posiłku, za czym i ci, co byli przy p. Potockim, także zdradzili, a nawet i ta dragania panięca przedała się do kozaków i do tatarów, co to musi draganów robią, ufaj że tu i drugim; te są nieodmienne nowiny.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 18. — Тогочасна копія. Тексту документа передуює заголовок зроблений копіїстом: “Cedula z listu od kogo inszego”, тобто «Цидула з листу від когось іншого». Оpubліковано: Мицик Ю. А., Брехунко В. А. Джерела... № 20. — С. 22.

Переклад

Тільки-но прибіг до мене гонець з війська, котрий звідти виїхав 21 травня. Під Мошнами було військо у немалій тривозі, бо вже татари з козаками розгромили п. Стефана Потоцького 16 травня. Сам п. Потоцький, п. Чарнецький, п. Сапіга пішли до козацького чи бусурманського ув'язнення; комісарові відрубали голову, а Хмельницький наказує носити її на жердині перед військом. Не вчинили б вони нічого, якби ті козаки, що спочатку зрадили на Дніпрі, не прийшли б їм на допомогу, через що й ті, що були при п. Потоцькому, зрадили, а навіть і ця драгунія передалася до козаків і до татар. Це мусить [насторожувати тих, хто] формує драгунів, довіряй же тепер іншим! Ці новини достовірні.»

№ 24

1648, після 26 травня. — Нотатка з паперів королівського секретаря Єроніма Піночі

«Relatia o Chmielnickim i rzeczach kozackich.

Chmielnicki tak jest od swoich nazwany alias imie ojca jego był Chmiel, a jego zwano Chmiłenko. Ociec był osadcą czehryńskim za Daniłowicza i dostał futor Subotów. Bonifikował go, młyny łożył, stawy stawił, chłopów założył, nową osadę osadził, gdzie gorzałki, miody, piwa synkowano. I jest ta osada z tej strony wody, który płynie pod Subotów, pod z tamtej strony wody, tatarskie są grunty, a te wodę zowią____. Zazdroszczyli słudzy pana chorążego tę osadę i szynku, odjęto mu. Chciał go Czaplinski zabić, ciął go szablą, kołnierz nie puścił. Szedł od osady do osady, mołojców buntując. Wabił orde do siebie, dawszy im więznie, co dostał u Żółtych Wod. Potocki tym błdził, że go łekceważył sobie, bo zrazu nie mógł zebrać więcej nad 1200 kozaków. Nie chciał Potocki Kalinowskiego, hetmana polnego, słuchać, kiedy chciał iść wprzód znieść go, a żeby się hetman nie dał w niebezpieczeństwo ze wszystkim wojskiem oraz aegre tulit Potocki, niezwykły Potoccy cedere gloria Kalinowskim. Zostali obadwa w więzieniu za sprawą jednego kozaka, który podjąwszy się ich prowadzić, uwiodł ich na zakopane drogi. W rękach nieprzyjacielskich wymówił to Kalinowski aspecis verbis Potockiemu.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 1065. — Оригінал (?)

Переклад

Реляція про Хмельницького і козацьких справах.

Хмельницький так названий від своїх, або ж — ім'я його батька було Хміль, а його звано Хміленко. Батько був чигиринським осадчим за часів Даниловича і дістав хутір Суботів. Прикрасив його, поставив млини, викопав ставки, селян поселив, нову осадку заснував, де горілку, мед і пиво шинковано. І є це поселення з того боку води, що тече під Суботів, а з іншого боку води татарські землі, а цю воду звать [Тясмин]. Заздрили йому слуги пана хорунжого за це поселення й шинки, забрали їх у нього. Його хотів забити Чаплинський, рубнув його шаблею, але комір не пустив [шаблю]. Хмельницький йшов від поселення до поселення, бунтуючи молодців. Вабив до себе орду, дав їм в'язнів, яких дістав біля Жовтих Вод. Потоцький помилився тим, що злегковажив його, бо той не міг спочатку зібрати більше 1200 козаків. Потоцький не хотів слухати Калиновського, польного гетьмана, коли захотів йти громити Хмельницького, а щоб гетьман не дав піддати небезпеці себе з усім військом і болісно переживав Потоцький, бо не звик поступатися славою Калиновському. Потрапили обидва у полон через одного козака, котрий взявся їх провести і завів на перекопані шляхи. Будучи у ворожих руках, Калиновський вилаяв за це Потоцького різними словами.

№ 25

1648, після 26 травня. — Реєстр полонених польських вояків, привезених до Хотина

«Regestr towarzystwa, których przywiezli do Chocynia swotrzemie (?) tatarowie Tohajbeja:

p. Niezabytowski	p. Zaleski	p. Smarzewski	p. Boratiński
p. Słupecki	p. Tynicki	p. Woronicz	p. Okoński
p. Bielawski	p. Krętkowski	p. Mysłowski	p. Stański
p. Ważyński	p. Duczymiński	p. Rostkowski	p. Zalediń.”
p. Rusiecki	p. Szelnicki	p. Radzimiński	
p. Domarzewski	p. Ołęcki	p. Bożemski	

Переклад

Реєстр товариства, котрих привезли до Хотина для обміну (?) татари Тугай-бея:

п. Незабитовський	п. Залевський	п. Смажевський	п. Боратинський
п. Слупецький	п. Тинецький	п. Воронич	п. Оконський
п. Беявський	п. Крентковський	п. Мисловський	п. Станський
п. Важинський	п. Дучимінський	п. Ростовський	п. Заледіч
п. Русецький	п. Шельницький	п. Радзимінський	
п. Домажевський	п. Оленцький	п. Божецький	

ДА у Кракові. — ЗР. — № 41. — Арк. 191. — Копія. Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 4. — С. 281–282.

№ 26

1648, після 26 травня. — Лист Єнджея Конєцпольського, писаря польного коронного, до невідомого

”Jak żalсны, a podobno nieopłakany Rptej casum, wiele mi pisać nie dopuści, brewiter opisuje. Posłano na Zaporozе pana comisara z częścią wojska i jego mci pana kasztellanica Stephana dla zniesienia Chmielnickiego. Także kilkudziesiąt tysięcy tatarów z Chmielnickim złączywszy się, w polach na Żółtych Wodach osadzili i przez niedziele dobywając, rozproszyli. P. Stephan w oblężeniu, p. Sapiea, p. Czarnecki, porucznik j. m. p. wojewody krakow[skiego], inszych w pień wysieczono i mego chorążego Wetana, który był comenderowany z kilkadziesiąt draganów, ta accedit 19 (?) mai. 26 maj nastąpiwszy tenże Chmilnicki z ośmią tysięcy wojska, a 8 000 tatarów na ich mci panów hetmanów i onych zniósł. P. krakowski piomany u kozaków w Białej Cerkwi pod wartą siedzi, p. hetman polny podają, że zabit, ale jeszcze niepewna. P. Odrzywolski, p. Sieniawski, p. Bieganowski, p. Komorowski, inszych siła w więzieniu. Inszych wyścinano, atoli pod 1, 5 tysięcy abo więcej ich uszło, których ja uniwersałem moim pod Gliniany zgromadzam, gdzie i wsi ich m. do nas się zgromadzają, za czym odpuść dobrodziej, że krótko pisze, bo siła teraz do roboty, a co nawiększa, że się obawiam, aby nieprzyjaciel, ku nam się nie miał, ponieważ declarował się z tym Chmielnicki, żeby i pod Kraków ciągnąć pukusić (?) z jego mciu p. chorążem coronnem nie rozprawi, u nas tam srodze niebezpieczno, bo i nasi chłopi już nam rebellizują. Zaczem Bóg wie, co się z naszemi krajami dziać będzie. Listów do jego mci p. Kosakowskiego nie posyłam, bo i pod Barem i człowieka już nie masz, co żywo ucieka. Bar opuszczony, a to, że ruś bronić się nie chce, owo zgoła wszystko złe na nas się obaliło. Cokołwiek jednak będzie, nie omieszkać dać znać, etc.

Jendrzej Koniecpolski, p. p. c.”

БПАН. — ВР. — № 367. — Арк. 325 зв. — Тогочасна копія. Оpubліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории

Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 81–82. Опубликовано в переводе украинскою: Мицик Ю.А., Брехуненко В. А. Джерела... № 21. — С. 22-23.

Переклад

Про те, у якому сумному і, схоже, тяжкому стані перебуває Річ Посполита, мені неможливо розгорнуто писати, обмежусь стислим викладом. На Запорожжя був посланий для розгрому Хмельницького пан комісар з частиною війська і й. м. пан каштелянич Стефан. Але кілька десятків тисяч татар об'єдналися із Хмельницьким і обложили наших на Жовтих Водах. Три тижні тривала облога і наші були розгромлені. Пан Стефан у в'язниці, пан Сапіга, пан Чарнецький, поручник й. м. пана краківського воєводи також у полоні, інших вирубали поголовно, у тому числі й мого хорунжого Ветана, котрого туди послали з кількома десятками драгун. Ця новина отримана 19 (?) травня. 26 травня цей же Хмельницький, рушивши з 8 тисячами свого війська і з 30 тисячами татар на їх мм. панів гетьманів, розбив їх. Пан краківський був схоплений і сидить під сторожею у козаків у Білій Церкві. Пан польний гетьман згідно з отриманими свідченнями забитий, але ці дані ще не підтверджені. Пан Одживольський, пан Сенявський, пан Бегановський, пан Коморовський і багато інших перебувають у в'язниці, інші порубані, але все ж тисячі півтори чи більше втекли, котрих я збираю своїм універсалом під Глинянами. Сюди ж стікаються до нас і всі їх мості. Прошу пробачити мене мій добродію, що коротко пишу, бо у мене тепер маса справ. Більше того, боюся, щоб ворог не рушив на нас, бо Хмельницький оголосив, що й під Краків піде, щоб покінчити з його м. хорунжим коронним. У нас найбільша небезпека, бо вже повстають проти нас наші селяни, через що сам Бог знає, що буде з нашими краями. Листів до його м. пану Коссаковському не посылаю, бо під Баром вже й нашої людини немає, все, що живе, втікає. Бар покинуто. А це тому, що русь не хоче захищатися. Все і вся погане впало на нас. Тим не менш, якщо щось станеться, то не затримаюся з повідомленням і т. д.

№ 27

1648, травня 31. — Додаток до листу брацлавського воєводи А. Киселя до гнізненського архієпископа М. Лубенського

“Pieczętując list ten, taka mi przyszła ponowa, jako by miał do Kijowa sam powrócić Chmielnicki, kosz jednak i tabor w Białej Cerkwi, hetmana sobie utworzył kozaka Topka nazwanego, a sam już panem czy księżęciem się czyni. To by nas za łaską Bożą saluare mogło.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 4. — Копія. Текст самого листа було опубліковано в МКР, № 14, але там бракує додатку.

Переклад

Коли я запечатував цього листа, прийшла мені новина, що начебто сам Хмельницький мав повернутися до Києва, однак кіш і табір у Білій Церкві, він поставив собі гетьманом козака на ім'я Топка, а сам уже паном чи князем чиниться. Це б нас за милістю Божою могло врятувати.

**1648, після 26 травня. — Реляція ігумена Яна Карла Чолганського
до князя Домініка Заславського**

Jego mość pan castellanic z jego mś panem i commisarzem i wszystko wojsko, ktorzy byli poszli znosić Chmielnickiego, wyszli s Krilowa 25 aprilis na Cibulnik i tam byli przez niedziele, czekając na wiadomość od jego mość pana pułkownika pereaslawskiego, który był popadł przobem dla języka. Ktorego się nie mogąc doczekać, ruszeli się w poniedziałek na Omelnik. Tam przenocowawszy, we wtorek przysli do Kniażych Bajrakow na zachodzie słońca. Stamtąd we środę rano poszli do Zulty Wody; tylko konie powyprzagli s taboru napawac, straż wojska naszego postrzegła straż tatarską. A tegoż dnia koszyk pana pułkownika pereaslawskiego na Sagsahani rosgromieli y zabawili sie tatarowie za tym koszykiem, gdyby było nie to, pewnieby była orda y do wody ich nie dopuszciała. Straż bokową naszego wojska zaraz orda pobrała. Tegoż dnia nastąpiła y podkalo się chorągwi naszych trzy z nimi: commisarska chorągiew, cerkaska y kaniowska, ktorych orda zaraz sparła, aż do taboru musieli wchodzie. Znowu tich chorągwi trzech drugie trzy posielkowaly: chorągiew ciechrinska, korsunska, białocerkiewska, i złapali dwóch tatarow y bonczuk wzięli tatarom. (Wszystkich chorągwi!) było kwarcianych czteri: chorągiew pana starosty kamienieczkiego, pana starosty derezynskiego, pana Sapiżyna, pana Zacwilichowskiego; pułkowych sześć: commisarska, czerkaska, czerhrinska, kaniowska, korsunska, białocerkiewska). Dopiero sprawiwszy się z ięzyka, wiele było tysieny ordy, ktorzy powiedzieli, że 12 tysieny, a miało przyść wiency. Jakosz przyszło nazaiutrz, ze ich było 40 tysieny. Okopalismy się zaraz za Żulty Wodzie nad wodą. Tegosz dnia wstawił (?) był pan commisarz towarzysza u Kniażych Bairakow ze trzydziestą kozakow dla przesłania wiadomosc. Ci kozacy, postszegszy tamtich kozakow, zaras się przedali do Cmielnickiego, a tego towarzysza tatarowie wzięli. Tego dnia nie inquestowali nas, ieno się praesentowali z chorągwiami, a wolali, zeby kozacy od Lachow odstąpieli. Dopiero nazaiutrz, we czwartek, nastąpieli kozacy y orda. Kozacy w nocy podkopali się pod nasze szance, ktorich w piątek rano z stich szansow wygnano y działko odieto kozakom, nazabiali ich, becza prochu y ładonkow ośmset ankowniczych (!) odieto, y te szance zaras zasypali. Z ktorich szancow nie mogli naszym nic radzie, gdzie przes dwie niedziel y przes dwa dni, dzien y noc potrzeba z nimi bywała po kilka razy na dzien. Nie moganc nic naszym radzie, posłał po tich ludzi, ktorzy szli czolnami, ktorzy przysli jusz na expirowaniu tych dwóch niedziel, we wtorek, monstr wczyniwszy mimo naszych tabor, wystrzeleli y odeszli do taboru Chmielnickiego. Ci kozacy, co byli w taborze naszym, dwanasieset człowieka, nazaiutrz, we szrodę, przedali się do nich. Dopiero do tractatow przystąpieli y zgodzili się na to, zeby armatę y prochy oddac kozakom, a oni obiecali naszych w taborze swoim odprowadzie do samego Kriłowa, broniąc od tatarow. Tegosz dnia we srodę armatę oddano nad wieczorem, a pan Czarneczkiej, pan Wonmełowicz y pan Brzuchansky, pułkownicy, poiechali do Tohaibeia. Tohaibi zaras onym poodbierawszy, w wiednych zupanach zostawił y za wartę dał. Gdy mu mowieli, ze do ciebe przyiechalismy w poselstwie, armate odda-

* Запис на полях: «20»

іац, не каш нас шзарпач, одповедзіа: “Мієты брацїє, чы нїє станїє цїє на пас або на шаблє?” Вє чwartєк тabor сїє зблїзєлє козackїє ку нашчых тaborовї. Насї, вь-точывшы сїє з окопу, чзєсє вoзov ввїєчало в тabor козackїє, гдзє зарaz y самых y конїє y вшыткo побранo до вїєзїенїя татаровїє з козакамї. Вїдзач то пан castellanїcа y пан commїсарз врoцїєл сїє назад до окопу. Там Тоhaїbї прызлає до пана castellanїcа, абь вьїєчал в полє в почєт Тоhaїbїovї, гдзє Тоhaїbї прызлає до нїєго, абь сам прызїєчал до нїєго. Пан castellanїcа нїє ччїал тєго учнїч y нїє їєздзїл до нїєго. Тоhaїbї розгнїєвawшы сїє, послає до Чмїлнїцкїєго, абь зє вшыткa потєгą настєпovал на нашчых тabor. Гдзє Чмїлнїцкїє зарaz настąпїєл з таш armatą, кторą їм насї oddалї. Та бїтвa трwала прзєс cалы дзїєн аз до вїєчзora, нїє мoглї нїє радчїє, дoпїєро там прызпaдзшы, козackы впадлї в тє шанцє, з кторїх встoпїєл пан commїсарз, порвалї хорąгїєв крoлєвскą. В тым стрєлєнїє коммїсарзa пострєлєно в рєкє лєвą з руснїцє. Вїєчзor вє чwartєк, як сїє змїєрччїo, поszлї, тaborєк справївшы, oбронną рєкą ку влoсцї. Татаровїє пострєглї, нїє даїє зчac козакoм, самї нашчых прзєс noc клонєлї, ччяє самї подгarnąc тє здobyc вшыткє, алє нїє мoглї нїє радчїє. Дoпїєро кїєды почєлї Кнїазє Bairakї mїїac, далї зчac козакoм, гдзє козackы прызпaдзшы, за Кнїазыmї Bairakamї oсaдзїєлї нашчых на Balce. Там встєпным боїєм сїє бралї, зє ж oбυ stron трупa нїємалo падлo. Насї, нїє мoгąc потєдзє їч вьтрзымac, їusz сїє пoddalї y в тым halasїє на ть balce пана castellanїcа пострєлєно ї zачїєтo старszынє вшыткє: пана castellanїcа, пана commїсарзa y їншчых панov пулковнїкov. Пана Sapihє Чмїлнїцкїє побрає ї їншчых вшыткїх татаровїє.”

НБ ім. В. Стефанїка у Львовї. — Ф. Оссолїнськїх. — № 2439. Опублїковано М. Кордубoю в ЗНТШ. — Львів, 1926. — Т. 144. — С. 210–212; Див. також: Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-ukraińskich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648–1651). — Warszawa, 1999. — С. 111–114.

Переклад

Йoгo мoсть пан каштєлєянї з їoгo мoстю панoм ї комїсарoм ї вcє вїєськo, кoтрї пїшлї грoмїтї Хмєльнїцькoгo, вїїшлї з Крїлoвa 25 квітнє на Цїбульнїк ї там булї прoтєгoм тїжнє, чєкaючї на вїдoмїсть вїд їoгo мoстї пана прєєславськoгo полковнїка, кoтрїї пїшov впєрєд зарaдї «язїкa». Нє мoжучї їoгo дoчєкaтїсь, рушїлї в пoнєдїлок на Омєльнїк. Пєрєнoчувавшї там, у вївторoк прїїшлї до Кнїазїх Бaїракїв, кoлї сонцє вжє заходїло. Звїдсї в сєрєду вранцї пїшлї до Жovтoї Вoдї; тїлькї конї повїпрєгaлї, щoб напoїтї, [вїїшoвшї] з тaborу, стoрoжa нашoгo вїєськa пoстєрєглa татарськy стoрoжy. А цьoгo ж днєя кoшїк розгromїв на Саксаганї пана прєєславськoгo полковнїка ї забарїлїєя татарї чєрєз тoї кoшїк, а якбї нє цє, тo пєвнo орда ї до вoдї їїх нє допустїла. Стoрoжy нашoгo вїєськa на флангах орда зразу сxoпїла. Цьoгo ж днєя наступїла [орда] ї зїткнулїєя з нїмї трї нашї хоругвї: комїсарськa, чєркaськa ї канївськa, якї туг жє орда зупїнїла, аж до тaborу мусїлї тїкaтї. Знoву цї трї хоругвї їншї трї пїдкрїпїлї: чїгїрїнськa, корсунськa, бїлoцєркївськa, захoпїлї двoх татар ї бунчук. (Вcїх хоругвїє* квapцїанїх булo чo-тїрї: хоругoв пана кам'янєцькoгo старoстї, пана старoстї дєрєзїнськoгo, пана Сaпїгї, пана Зацвїлїховськoгo; шїсть полковїх: комїсарськa, чєркaськa, чїгїрїнськa, канївськa, корсунськa, бїлoцєркївськa). Дoвїдавшїє вїд «язїкїв», [a на пїтаннє],

скільки тисяч було орди, ті сказали, що 12 тисяч, а мало прийти більше. Як прийшло на другий день, що їх було 40 тисяч. Ми окопалися спочатку за Жовтою Водою над водою. Цього ж дня послав пан комісар товариша у Княжих Байраків, що тридцять тисяч козаків для прислання відомості (...)* Ці козаки, побачивши оцих козаків, зразу ж передалися до Хмельницького, а цього товариша захопили татари. В цей день нас не перевіряли, тільки презентувалися з прапорами, і кричали, щоб козаки відступили від ляхів. Лише на другий день, в четвер, пішли в наступ козаки і орда. Козаки вночі підкопалися під наші шанці, котрих в п'ятницю рано було вигнано з цих шанців і відбито гарматку у козаків, позабивали їх, відняли бочку пороку і вісімсот вантажів, анконвничих (?) і ці шанці зразу засипали. З котрих шанців не могли нашим ніскільки шкодити, де протягом двох тижнів і двох днів, вдень і вночі були бої з ними по кілька раз на день. Не можучи ніскільки поради з нами, послав по тих вояків, котрі йшли човнами; ті прийшли вже наприкінці двох тижнів, у вівторок, вчинивши демонстрацію біля нашого табору, вистрілили й відійшли до табору Хмельницького. Ті козаки, що були в нашому таборі, дванадцять сот чоловік, на другий день, в середу передалися до них. Тільки тоді приступили до переговорів і погодилися з тим, щоб артилерію і порох віддати козакам, а вони обіцяли наших у своєму таборі провести до самого Крилова, боронячи від татар. Цього ж дня в середу під вечір було віддано артилерію, а пан Чарнецький, пан Вонмелович і пан Бжуханський, полковники, поїхали до Тугай-бея. Тугай-бей тут же повідбиравши у них [майно], в одних жупанах залишив і взяв під арешт. Коли йому сказали, що ми до тебе приїхали з посольством, віддаючи артилерію, то не наказуй нас грабувати, він відповів: "Милі брати, чи не станете боротися, чи битися?". У четвер козацький табір зблизвся к нашому таборові. Наші, вилізли з окопу, частина возів в'їхала в козацький табір, де тут же і самих, і коні, і все було взято під арешт татарами з козаками. Бачачи це пан каштеляни і пан комісар вернулися назад до окопу. Туди Тугай-бей прислав до пана каштелянича, щоб він виїхав в поле у ескорт Тугай-бею, і Тугай-бей прислав до нього, щоб сам приїхав до нього. Пан каштелянич не хотів цього вчинити і не їздив до нього. Тугай-бей розгнівавшись, послав до Хмельницького, щоб з усією потугою наступав на наш табір. Хмельницький тут же пішов у наступ з тією артилерією, котру їм наші віддали. Ця битва тривала протягом цілого дня аж до до вечора, не могли нічого поради з нами, лише коли туди прийшовши, козаки вдерлися в ті шанці, з котрих відступив пан комісар, взяли королівський прапор. У цій перестрелці комісара було поранено з рушниці в ліву руку. Увечері у четвер, як смерклося, наші пішли на волость оборонною рукою, вчинивши невеликий табір. Татари побачили це, не даючи знати козакам, самі нашим цілу ніч допікали, прагнучи самі підгорнути всю здобич, але нічого не могли вдіяти. Тільки коли почали проминати Княжі Байраки, дали знати козакам; де козаки прийшовши, за Княжими Байраками обложили наших на Балці. Там у зустрічному бої сходилися, що з обох боків пало немало трупів. Наші, не можучи їхню потугу витримати, вже піддалися і у тому галасі на тій балці пана каштелянича підстрелено і порубано всю старшину: пана каштелянича, пана комісара і інших панів полковників. Пана Сапігу Хмельницький взяв, а всіх інших татар."

“Nowiny z Ukrainy.

Han tatarski, złączywszy się z kozakami, ruszył się był już zpod Białej Cerkwie ku Pawołoczy tym umysłem, jako nagłębiej do Polski poszli. Uszedszy 3 miłe, han z murzami co przedniejszymi miał swoje radę: jeżeli miał dali iść spolnie z kozakami. Atoli kilka dni straciwszy na tej radzie, znać że nie ufali doskonale kozakom i i obawiając się wojska książęcia Wisniowieckiego na tem stanęło, że do Krymu nabirowali, wzięwszy z sobą p. p. hetmanów i wszystkich więźniów i te zdobyczy, które teraz nazbierali, a tem 8 000, z któremi han przyszedł, już po rozgromieniu wojska, pozwolił, aby się obłowili, a z próżnemi rękami do Krymu nie szli. Za czem oni pod Chmielnikiem, Bykowem i Winnicą tamte majątności plądrowali, przeciwko którem z niektórych miasteczek tamecznych mieszczanie wychodzili z podarunkami i poddawając się im i rozumiejąc, iż im mieli folgować, jako to ruski relief, ale tatarowie, lubo to i kozacy szli z nimi, upominki pobrawszy, onych powyścinali, a nabrawszy zdobyczy niemało, ku Krymu (?) ta 8 000, z rozkazania hańskiego, obrócili się. Jednak odpoczawszy sobie i koniom, obiecują się tu, do nas. Kozacy zaś około Pawołoczy, Kotelni, Zytomierza, Trojanowki, Słobodyszcz często wypadają i chłopcy, choć swoje bracia, obozy łupiąc, wniwecz tamte majątności obracają. Co dalej zechcą czynić, nie możemy tego wiedzieć, jednak nadzieja w łasce Bożej, że się tu do nas nie przybliżą, a tem czasem wojsko nasze może zgromadzić. Jakoż książę Wisniowiecki już się szczęśliwie przepawił przez Dniepr w te tu kraje, bo mu byli kozacy wszystkie przepawy na Dnieprze zastąpili, aż pod Czernichowem musiał się przepawić, ma już wojska do 10 tysięcy. J. m. pan chorąży koronny ma także kilka tysięcy i inszy panięta zechcą się do nich kupić, a temu nieprzyjacielowi odpór dać, ztamtych też krajów spodziewamy się posiłku.”

БПАН. — ВР. — № 367. — Арк. 327. — Тогочасна копія.

Переклад

Новини з України.

Татарський хан, з'єднавшись з козаками, уже був рушив з-під Білої Церкви до Паволочі з таким умислом, щоб якнайглибше увійти до Польщі.

Пройшовши 3 милі, хан з най переднішими мурзами мав свою раду: чи мав би він йти далі разом з козаками. Отож кілька днів він втратив на цій раді, бо видно не довіряли повністю козакам і боялись війська князя Вишневецького, то вирішили, що підуть до Криму, взявши з собою панів гетьманів і всіх в'язнів і ту здобич, котру тепер набрали, а тим 8 000, з якими хан прийшов уже після розгрому війська, він дозволив, щоб вони наловили полону і не йшли до Криму з порожніми руками. Після чого вони під Хмільником, Биковим і Вінницею плондрували тамтешні маєтності, проти котрих з деяких тамтешніх містечок виходили міщани з подарунками, піддаючись їм, думаючи, що їм треба коритися, бо ж руської релігії, але татари або й козаки, що йшли з ними, взявши подарунки, рубали їх, а набравши чимало здобичі, до Криму (?) ті 8 000, з ханського наказу повернулися. Однак давши відпочинок собі й коням, обіцяють йти сюди, до нас. Козаки ж біля Паволочі, Котельні, Житомира, Троянівки, Слободищ часто нападають і селян, хоч своїх братів, табори грабують, внівеч обертають тамтешні маєтності.

Що далі вони захочуть вчинити, ми не можемо знати, однак надія на милість Божу, що сюди, до нас, вони не наблизяться, а тим часом наше військо може зібратися. Ось уже князь Вишневецький щасливо переправився через Дніпро сюди, в ці краї, бо йому козаки заступили всі переправи через Дніпро, то він аж під Черніговом мусив переправлятися, має вже до 10 тисяч війська. Й. м. пан хорунжий коронний теж має кілька тисяч та інші пани захочуть до них зібратися, а цьому ворогові дати відсіч, з тих країв ми теж сподіваємося допомоги.

№ 29

1648, червень (?). — Львів. — Новини

“Strony wojska naszego oznajmuje, że jedno ich pułczwarta tysiąca jest i to już słabe, bo codzienne utarczki czynią, a do tego od książęcia (...) * uszedł kapitan i dragonów sto do ordy i kozacy wszyscy z tatarami zkupili się; a piszą ztamtąd, aby się wszyscy mieli na ostrożności, a w zagumina jako największa opatrzone (...) * Ukraina szlachcic ubogi nie wybiega[ł] się przed kozakami, gdziekolwiek zaskoczą, biją, sieką, palą ubogą szlachte. Obóz będzie się stanowił u nas pod Glinianami i tak uradziły, tylko nie wiem kiedy.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 203. — Тогочасна копія. Тексту документа передусє заголовок зроблений копіїстом: “Ze Lwowa powinu, które dziś przyniesiono”, тобто «Новини зі Львова, котрі принесли сьогодні». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 21. — С. 22–23.

Переклад

Що стосується нашого війська, то повідомляю, що його є тільки три з половиною тисячі і те вже слабке, бо воно у щоденних сутичках, а до того ж від князя (...) * втік капітан і сто драгунів до орди і всі козаки з татарами з'єдналися; а пишуть звідти, щоб всі були пильними, як найбільше забезпечувались (...) *, щоб в Україну бідний шляхтич не виходив перед козаками, бо де тільки його перестрінуть, то б'ють, рубають, палять убогу шляхту. Табір буде поставлено у нас під Глинянами, так вирішили, тільки не знаю, коли це буде.

№ 30

1648, червня 1. — Перемишль. — Лист перемиського архідиякона до підстарости бжозовського

“Jutro nieodmienna nowina o zniesieniu ludzi naszych, posłanych przeciwko Chmielnickiemu pod Żółtymi Wodami, ale to mniejsza była utrata. Dziś niedobitkowie z obozu wielkiego wrócili się, dziś i p. Budziński, który woził pieniądze 40 000 na zapłatę kozakom rejestrowym, z Prus od skarbu posłany, sam jeden koła dwa (?) barzo słaby do Samboru powrócił; który na zniesieniu obozu między Korsuniem i Stebłowem postradał tak dostatków swoich, koni i czeladzi pozbył i tych skarbowych pieniędzy przez kwitów (?) postradał, sam jeden powróciwszy się do Lwowa. Dał przez pisanie znać j. .m. p. podskarbiemu, że obóz zniesiono, hetman polny zabit, coronny ranny i chory, srodze przykowany do dział i odesłany do Krymu. Pan Sieniawski w łewe ramie postrzelon i do więzienia tamże wzięty. P. chorąży coronny zabit, armata zabrana, którą Chmielnicki na Białej Cerkwi, sedes tam założywszy, miasta ukraiinne zabiera, bo mu się samey oddają i lubo o tym mówi, a potem ku Lublinu, złączywszy się z wielkim

mnoŝtwem tatarów zmierzają. We Lwowie zdrada wielka od rusi pokazała się, gdzie listów od Chmielnickiego 10 (?) przyjęto, z kilka beczek prochu i pieniędzy niemalemi, któremiż ze Lwowa wyprawili in subsidium Chmielnickiemu. Czego iżeby Lwów, który przy obronie swej ma ludzi (...)*, już z niego co możniejszy, bojąc się proditones uchodzą. Jakoż my mamy Przemyślowi ufać, gdzie na zamku burgrabia rusin i w mieście ozadził większą część rusi. J. m.p. podstoli dziś rano przysłał uniwersał do grodu i obwołać kazał po mieście, aby się szlachta do niego, do Sambora, kupili, a możniejszy aby ku Ukrainie na gwałt bieżeli z ludem, aby pieniędzy na tak gwałtowną potrzebe ratowali, ubezpieczając z pierwszej kwarty, po wielkiej koźdemu oddać, ale nie wiem komu ufać będzie i ktoby taki miłośnik ojczyzny znalazł, owo zgoła zewsząd złe.

Data w Przemyślu d. 1 juni.”

БПАН. — ВР. — № 367. — С. 329. — Тогочасна копія. “Nowiny z Przemyśla, które przysłał ks. archidiacon przemyski panu podstarościemu brzoźowskiemu”, тобто: “Новини з Перемишля, які надіслав ксьондз архідиякон перемиський пану підстарості бжозовському.” Даний документ друкувався нами раніше в перекладі російською в кн.: Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 74–75.

Переклад

Завтра (тут помилка, бо має бути «вчора» — Ю. М.) надійшла безсумнівна звістка про розгром під Жовтими Водами наших людей, які були послані проти Хмельницького, але це менша втрата. Сьогодні повернулися недобитки з великого табору, а також п. Будзинський, який був посланий зі скарбу з Пруссії, щоб відвезти 40 000 злотих для сплати реєстровим козакам. Він повернувся до Самбора сам, дуже хворим. Під час розгрому табору між Корсунем і Стеблевом він втратив своє майно, коней, челядь, а також і ці скарбові гроші, і в самотності повернувся до Львова. Він повідомив листом й. м. п. підскарбію, що табір розгромлений, польний гетьман вбитий, а коронний [великий] поранений і хворий, жорстоко прикутий до гармат і відісланий до Криму. Пан Сенявський поранений у ліве плече і посаджений також до в’язниці. Пан хорунжий коронний вбитий, гармати захоплені, котрі Хмельницький направив до Білої Церкви, де укріплюється. Хмельницький забирає українські міста, оскільки вони самі йому піддаються, і за чутками, планує в подальшому, після з’єднання з великою кількістю татар, рушити на Люблін. У Львові виявилася велика зрада від русі: перехоплено 10 (?) листів від Хмельницького, декілька бочок пороху, немалі гроші, які відправили зі Львова для підтримки Хмельницького. На що вже Львів, котрий не відчуває нестачі в силах для своєї оборони, але і його залишають люди багатші, побоюючись зради. Як же ми можемо довіряти Перемишлю, де на замку бурграфом є русин і вже розмістив у місті переважно русь. Й. м. п. підстолій сьогодні зранку надіслав до grodu універсал і наказав сповістити по місту, щоб шляхта йшла до нього на збір в Самбір, а найбагатші якнайскоріше поспішали на Україну зі своїми людьми і готували гроші для такої невідкладної необхідності. Він гарантує, що ці гроші будуть повернуті з першої кварти. Не знаю однак, кому він буде довіряти і чи знайдеться такий патріот; звідусіль одне лиш зло.

Дано в Перемишлі, дня 1 червня.

1648, червня 3. — Полонне (?). — Лист шляхтича Пеславського до невідомого

“Nie wątpię, że ta clades tak żałośna, nigdy w ojczyźnie naszej nie słychana, a post multa nulla (?) nienagrodzona doszła już do w. mc, że wojsko nasze jeden hultaj Chmielnicki, z ordą się złączywszy, na głowę pogromił 26 maj, hetmanów w kajdany wzięwszy, na Zaporozie odesłał koronny pany, ten w samotrzec, to jest z synem, zięciem p. starostą tłumackim, jest w więzieniu i pan czernichowski. A dla Boga coś może być już większego i żałośniejszego, a przy tym i na ojczyźnie straszniejszego, bo rzecz niepodobna, aby się tego srogiemu zapału nie dostało wszystkiej Rzptej in (?) visceribus (?) regni nie tylko Ukrainie, w której wszystkiego odbieżawszy, to się w Połomennym salwować chcemy, z tamtego ognia uszedzły, któreo mie P. Bóg cudownie zachował, żeń nie wszedł weń, jako inni wszyscy, nie uważając tak nieostróżnego rządu, dla któreo i sami zginęli i wojsko zgubili, bo któż to słychał wojsko na trzy części dzielić, także któremu dodały słomy do ognia, a zatym tabor przywiedli na takie łowy (?), wer-teby, że musiał szwankować. Nic tedy (...)*, jedno (...)* wszystkim potrzeba z nampumu (?) zawołać, bo nie masz żadneo z panów, który by chciał resistere i ten zapał gasić, a zwłaszcza w tej niegotowości. P. wojewoda ruski w Kostyszu ledwo obronną ręką uszedł z Zadnieprza od teo hultajstwa, któreo numerus in horas (?) cresiae (?) i zro-biwszy tam robotę ten hultaj uczynił i czyni sobie sedem w Białej Cerkwie, a tatarskie zagony tu puścił i z potęgą ich, którzy poczną (?) koszem pod Berdiczowem mil 2 od nas leżeli. Zycze, aby się w. m. tam byli ostróżni, a jeśli ich ta nowina (?) nieszczęsna o śmierci króla jeo mci dojdzie, rzecz nieomylna, że też i oni zechcą dopomoc, a zwłaszcza swych dawnych wolności albo swojej wolej, a nie daj Boże, że tylko teo, żeby się nie zemknęły in viscera (?) regis do electiej. Co oznajmiwszy w. m. m. p., tractus (?), bo tu nie słychać jedno trwogi niesłychanne, a z dział (?) (...)* jako pioruny po wszystkiej Ukrainie, co się ludzie potrożyli (?) więcej dla chłopstwa, które już rebelizuje panom, a Chmielnickiego patrem patrum i salwatorem mianują, niżli dla nieprzyjaciela koronnego; zaczym skracam, co staż (?) zbiegła; już zagony zbliżają się k nam widać, a my do wałów, które mamy potężne, tylko ludzi omale kwapiemy.

Post scriptum. Przysłał tu ten Chmielnicki z listem do p. wojewody kijowskiego, ale [on od] nas tu wczora odjechał, powiedziawszy, że do księcia Dominika bieżał. Drugi list miał do p. wojewody krakowskiego, wymywiając się, że to inutus uczynił w wielkich krzywdach swoich, że nastąpił na nasze wojsko i zniósł nich w obronie. O wolności swoje i wojska sweo pisze, aby to, co z dziada pradziada mają od królów, panów swoich, z[a] instantią p.p. senatorów mieli, królowi jeo mś. dektum (?) obsequium, przeciwno każdemu nieprzyjacielowi ofiarują. Tenże to (...)* poseł powiada, że wszystkie starszyne z naszego wojska puścił, między którymi ma być nasz p. Przerębski i p. Bieganowski; oznajmi w. m. te pocieche małżonkom ich, prosze; bowiem że zdrowi; nie wiem, że jeśli ten poseł prawdę powiada, ale mi toż nasz szpieg potwierdził. A dla Boga jeśli się teraz ojczyzna nie poczuwa, tedy nigdy i wieczna ignomina zostaje, może śpiewać one sromotną dumę, wieczna sromota; ale kogoż w. m. tam hetmanom zechciecie mieć, kogoż ante onsium (?) królem, to tam należeć w. m. będzie, a my ubędziemy się i do końca persiami swojemi zostawać posiłku z nieba, a od w. m. wyglądać.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 255. — Тогочасна копія. Текст документа передує запис зроблений копійстом: “List od p. Pesławskiego d. 3

junii w Płomennym pisanu”, тобто «Лист від п. Пеславського дня 3 червня у Полонному писаній». Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — № 5. — С. 282–283.

Переклад

Не сумніваюся, що вість про це нещастя, таке сумне і ніколи не чуване у нашій вітчизні й після багатьох злочинів (?) не відомщене, дійшла вже до в. мості, як і те, що один гультяй Хмельницький, об'єднавшись з ордою, доценту розгромив наше військо 26 травня, а гетьманів, узявши в кайдани, відіслав на Запорожжя з коронними панами. Гетьман сам з трьома, тобто з сином, зятем, п. старостою тлумачьким, знаходиться у в'язниці, і пан чернігівський. Їй Богу, що ж може бути більшого і сумтнішого, а до того ж страшнішого для вітчизни, бо неможливо, щоб від такого великого запалу не дісталось всій Речі Посполитій, а не тільки Україні, де все покинувши, ми хочемо боронитися тут, у Поломенному (*Полонному — Ю. М.*). Я вийшовши з цього вогню, від якого мене Господь Бог чудесно зберіг, я не потрапив до нього, як всі інші, незважаючи на таке необережне керівництво, через що вони і самі згинули, і військо згубили. Чи чувана річ, щоб військо ділити на три частини, додаючи соломи до вогню? Потім вони привели табір на такі лови (?) й таке бездоріжжя, що мусив програти. Нічого тут не вдієш (?), тільки (...) * треба всім заволати про тривогу (?), бо нема жодного з панів, котрий би хотів давати відсіч і гасити цей запал, тим більше у такій неготовності. Пан руський воєвода в Костишу ледве відступив оборонною рукою з Задніпря від цього гультяйства, чисельність котрого збільшується. Вчинивши таку роботу, цей гультяй зробив і робить далі укріплення собі у Білій Церкві. А сюди він пустив татарські зағони із їхньою потугою, котрі лежали під Бердичевом у двох милях від нас. Зичу, аби в. м. були там обережні, бо якщо до них дійде ця нещасна новина про смерть короля його мості, то без сумніву, вони захочуть допомогти у цьому, особливо задля своїх давніх вольностей або з сваволі. Не дай Боже, щоб вони спромоглися на це до елекції. Повідомивши про це в. м. м. п., закінчую (?), бо тут не відомо ні про що інше, тільки про нечувані тривоги, а з гармат (?) (...) *, що їх ніби блискавки по всій Україні, що люди потривожилися переважно через селянство, котре вже повстає проти панів, а Хмельницького називає батьком батьківщини і спасителем. Отже, скорочую писання про те, що пройшло (?). Вже зағони наближуються до нас, як бачимо, а ми йдемо до валів, котрі маємо потужні, людей тільки трохи кваплячи.

Пост скриптум.

Прислав сюди цей Хмельницький з листом до п. київського воєводи, але від нас вчора посланець від'їхав, кажучи, що їздив до князя Домініка. Другий лист він мав до п. краківського воєводи, виправдовується за те, що таку справу вчинив, згадуючи про свої великі кривди, через що він виступив проти нашого війська і розгромив його в обороні. Пише про свої і свого війська вольності, щоб те, що вони мали з діда-прадіда від королів, своїх панів, щоб з допомогою панів сенаторів отримали від короля його м., обіцяючи за послуги йти проти кожного ворога. Цей же (...) * посол каже, що він всю старшину з нашого війська випустив з неволі, між котрим має бути і наш п. Пшерембський і п. Бегановський.

Повідомте в. м. цю потішну новину їхнім дружинам, прошу про це, бо знаю, що вони здорові. Не знаю, чи правду цей посол каже, але мені це підтвердив і наш шпигун. Заради Бога, якщо тепер вітчизна не прийде до пам'яті, тоді ніколи не прийде і залишиться навіки зганьбленою і може співати оті сороміцькі думи на вічний сором. Але кого ж в. м. там захочете мати гетьманом, кого ж перед небезпекою (?) захочете мати королем, то в. м. маєте вирішити. А ми до кінця будемо захищати своїми грудьми вітчизну, чекаючи допомоги з неба та від в. м.

№ 32

1648, червня 3. — Краків. — Уривок з листу папського нунція Джованні де Торреса до римської курії

[...]В Литві закінчилося життя нашого короля; королівство відчуває великий жаль з приводу того, що відправлений нами загін був розбитий повсталими козаками, які об'єдналися з татарами, а наш досвідчений гетьман з багатьма іншими нашими панами був взятий в полон. Ці ризикові козаки, котрі в минулі роки воювали з турками на Чорному морі. Можливо, було б краще, якби [вони й нині цим займалися], ніж те, що ми маємо зараз, бо тепер вони повстали проти нас.

На Поділлі козаки разом з татарами заподіяли значну шкоду, вбивши наших солдат і багатьох командирів. Взяли в полон пана Сапігу, сина командуючого табором Потоцького, пана крайчого (?) (Craijnecchi) та інших відрізаних [від табору]. Лише Господь знає, що тоді буде з нашим табором, чим я дуже занепокоєний, адже кожен сам собі господар і всі роз'єднані, що ворог бачить з насолодою.

Щодо виборів, то тільки Господь знає, коли і хто буде обраний [королем], бо немає переваги в жодного кандидата, говорять, [що перемаже] то один, то другий.

Отримали погані новини від нашого гетьмана, що їх перемогли у битві з татарами та бунтівними козаками, когось убили, когось взяли у полон, але цьому немає підтвердження, як є багато підтверджень про смерть нашого ясновельможного безсумнівно великого короля, що був королем світу.

Опубліковано: Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). — Vol. VI. — 1639–1648. — Romae, 1962. — № 2876. — С. 261–262. Переклад українською здійснено Ганною Соловійовою.

№ 33

1648, червня 4. — Львів. — Лист коронного підчашого Миколая Остроґа до коронного канцлера Єжі Оссолінського

“Jaś. wielm. mości panie kanclerzu koronny, mój mć panie i bracie!

Wojsko nasze w dzikich polach u Żółtych Wod wojskiem silnym od kozaków i tatarów obtoczono przez dni dwadzieścia kilka, szturmem kilkanaście walnym odpor dawszy, do traktatów przystąpiło i veteranos centurionis pro obsidibus chłopstwu kozackiemu (?) (...) * (dalszych już znieść nie mogli) dało i nie uznawszy dobrze animum Chmielnickiego kilka sztuk armaty onemuż z pozwoleniem jeo mći p. Stephana Potockiego, kasztellanicza krakowskiego, wydało. Ale zdrajca Chmielnicki nie dotrzymał słowa, bo armatą naszą własną nas oppugnował, dnia 11 maja konie nasze z taboru wygnali za odjećiem [przez] nieprzyjaciela wody. Tandem dnia 16 maji i sami

ekspugneti zostali i w ręcę nieprzyjacielskie wzięli są. Mianowicie jest wzięty jeo mś. p. Stephan Potocki, syn jeo mś. p. krakowskiego; pojmany p. Szemberg, commissarz kozacki, causa et origo vima (?) melorum feme bone (?), że amputate manibus et pedibus et praemissa (...)*, ale tyrannide od Chmielnickiego samego ręki ścięty jest, a głowę jego w wojsku kozackim in hasta przed wojskiem na ucieche nieprzyjaciela, a na opprobrium nas, polaków, noszono. Twierdzą drudy, że do tego czasu jeszcze żyją u Chmielnickiego, ale w twardym barzo więzieniu i zniewadze. To pewna, że wszystko tameczne wojsko, którego na 30 000 rachują, wniwecz zginęło za zdradą dragońiej paniat ruskich, którzy się jako to religiej greckiej do nieprzyjaciela zaprzędali. Kozacy zaporozcy, którzy wodą poszli byli na zniesienie Chmielnickiego do tegoż zdrajcy przystali, dwóch pułkowników swych zamordowawszy Heliasza i Barabasza, jeden tylko z nich uszedł do obozu jeo m. p. krakowskiego (który przez dwadzieścia i kilka dni żadnej nie mógł mieć wiadomości, co się z taborem syna jego, lubo się o to mocno starał) i także, przyszedszy de fatali wojska naszego necessitate odvenit i jako wojsko chańskie przeprowować się jeszcze nie ustaje przez Dniepr i gromadno nie per catenas, ale w kupie wielkiej idzie i łączy się z tym zdrajcą Chmielnickim. Wieziono od chłopstwa bogato nieprzyjacielowi stacie (Chmielnickiego pro servatore suo et religionis, lubo się bezecny pobusurmanił) mianując. Zaczym strwożeni nasi p. p. hetmani uwodzili wojsko nazad, mając go przy sobie pułszosta tysiąca z pancernemi chorągwiami, chcąc przyjść na miejsce bezpiecznie. Następował hostis ferax et successu bono insoleserne, a nasi też (już tu prawdą wyznać się musi) bono consilio destitu obantur, niektrórzy siłtati procerum (?) laborabent, niektrórzy panico terrori przed (?) (...) * non sine presagio nieszczęście wielkie jakieś upatrowali. Przyszły potym p. p. hetmani pod Korsuń i tam nad Rosią rzeką w starym jakimś obozowisku polożywszy się w niedzieli świętecznej, nazajutrz, to jest 25 dnia maja, wojska nieprzyjacielskie nad sobą obaczyli barzo okryte i gromadne. Wyprowadzili z okopów p. p. hetmani chorągwie, chcąc aliem belli subiri, ale nieprzyjaciel hac (...) * naszych olunt, wieczorem samym do Korsunia wszedszy.

Tamże nieprzyjaciel zasiąwszy wiadomość, że nasi dale taborem ustępować mieli, poprzedzili naszych erlicitati sua i po drogach się pookopywali, drugich w lasku jednym zataiwszy. To z wielkim żalem i podziwieniem słyszemy, że nasi tak nieostróżni z okopu uchodzili, nie mając speculatores nad nieprzyjacielem. Nie deszło wojsko nasze in praeceptitia zkąd wozów wyciągnąć nie mogli. A nieprzyjaciel opportunitate temporis usus wielkim światem (?) nastąpił, czując już o zdradach między naszymi, tabor rozerwał, do czego mu zdrajcy już między naszymi dopomogli, armatę wziął. Tak wojsko wszystko pogromił, że ledwie pułtora tysiąca uszło i to pacholoków i ciurów. Postrzelony j. m. pan hetman polny i wzięty od kozaków żywy. Jeo mć pan krakowski ranny w szyję i ledwo nie zabity przez nieuznanie, potym wznany w rękach tatarskich do tego czasu jest pojmany i drudzy wiele ich i zacnych, a drudzy na placu zostali dnia 26 maja poranu we trzech godzinach. Barzo góre ten zdrajca Chmielnicki z pogaństwem siłe miast ukraińnych mieczem i ogniem wojując, a drugie osadzając. Teraz w Białej Cerkwie sedem belli zasadowił, a potym w niewie myśli już książęcem ruskim tytułując. Jeo mć p. wojewoda ruski z wielkiego niebezpieczeństwa od swoich że kozaków ledwie za Dnieprze uszowszy z kilkanastu swoich, przez Połesie do domu powrócił. Wojsko nasze pod Glianami za Lwowem kupi się, dla tego jeźliby resistere ferrum (?) barbarorum nie mogli,

do Lwowa uchoǳić mogli. Aby tu in magna multitudini hominum omnis sexus status et in timore et tremore nocte alieque jesteśmy. Brame tylko jedna otwarta, u której propter concursum ludzi i rzeczy wielka confusio, miles in foro, militus in curia armia, miles in maenibus a insi et conjugis irae (?) cum libieri (?) paruit veniam irarum ceolestium fineque cladi Deum eksorent armaty, prochów, prowiantu i innych potrzeb wojennych ad necessitatum z łaski Bożej mamy confusionem et occultas conspireonis a hraece religioni obawiamy się kozaków w Polsce, wyszło 20, którzy co przedziejszi miasta palić mają; z tych w Brzezanach jednego dostano, który to na mękach zeznał. Dostano i u nan aliquet suspretos do więzienia wzięto.

Łasce przy tym w. m.

We Lwowie in medio strepitu armoru die 4 junii a. 1648, anno fatali rebus nostris.

W. m., m. m. pana, uprzejmie życzliwy Mikołaj Ostrorog, podczaszy koronny.“

БПАН. — ВР. — № 1062. — Арк. 261–262 зв. Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Relatia listowna kłęski wojsk quarcianych u Żółtych Wod i potym zniesienia taboru z ich m. p. p. hetmani koronnemi pod Korsuniem niezszczęsnego od jeo mść p. Mikołaja Ostroroga, podczaszeo koronneo, do jeo mć. p. canclerza koronnego p. Ossolińskiego», тобто «Листовна реляція про поразку кварціаних військ біля Жовтих Вод, а потім і нещасного розгрому табору з їх мостями панами коронними гетьманами під Корсунем від його мості пана Миколая Остроґа, коронного підчасного, до його мості пана коронного канцлера п. Оссолінського».

Переклад

Ясновельможний мості пане коронний канцлеру, мій м. пане і брате!

Наше військо у диких полях коло Жовтих Вод було оточено сильним військом козаків і татар протягом понад двадцяти днів, воно понад десять разів дало відсіч потужним штурмам, але подальших штурмів уже не могли зносити і приступило до переговорів і давши ветеранів-сотників як заручників козацькому селянству (...) * і не звідавши добре наміри Хмельницького, видало йому кілька гармат з дозволу його мості п. Стефана Потоцького, краківського каштелянича. Але зрадник Хмельницький не дотримав слова, бо нашою ж артилерією нас атакував; 11 травня наші вигнали коней з табору всалідок того, що ворог відняв воду. Врешті 16 травня і самі були атаковані і потрапили до ворожих рук. Особливо був взятий у полон його мость п. Стефан Потоцький, син його мості п. краківського; взятий п. Шемберг, козацький комісар, причини і походження (...) (?), що йому відрубавши руки й ноги (...) *, але тиранські був страчений рукою самого Хмельницького, а його голову на списі у козацькому війську перед військом носили на втіху ворога і на сором нас, поляків. Інші твердять, що досі ще живуть полонені у Хмельницькому, але у дуже тяжкому ув'язненні і зневазі. То певно, що все тамтешнє військо, котрого нараховують 30 000, дощенту загинуло через зраду драгунів руських панів, котрі, будучи грецької релігії, передалися до ворога. Запорозькі козаки, котрі пішли були водою, щоб розгромити Хмельницького, пристали до цього ж зрадника, забивши двох своїх полковників Ілляша і Барабаша, тільки один з них втік до табору його м. п. краківського (котрий протягом понад двадцяти днів не міг мати жодної відомості, що є з табором його сина, хоча він про цю відомість дуже старався) і також, прийшовши через згубну для нашого війська потребу

і як ханське військо ще не перестало переправлятися через Дніпро і купою, а не строем, але йде у великій купі і єднається з цим зрадником Хмельницьким. Було привезено селянством ворогу багату стацію (Хмельницькому — своєму спасителю і своєї віри, хоча цей безчесний побусурманився). Після чого наші стривожені пани гетьмани відводили військо назад, маючи при собі п'ять з половиною тисяч з панцерними хоругвами, прагнучи прийти на безпечні місця. Наступав численний ворог і гордий з успіху, а наші також (вже тут треба визнати правду) деякі були доброї ради, деякі робили приготування (?), деякі в панічному страху перед (...) * якесь велике нещастя бачили. Потім прийшли панове гетьмани під Корсунь і там над рікою Россю у якимусь старому таборищі ставши у святкову неділю, а назавтра, тобто 25 травня, побачили перед собою ворожі війська, дуже жорстокі (?) і величезні. Панове гетьмани вивели хоругви з окопів, прагнучи напасти (?), але ворог (...) * наших, у сам вечір увійшовши до Корсуня. Там ворог взяв відомість, що наші мали далі відступати табором, випередили наших і на шляхах окопались, інших затаїли у одному ліску. Чуємо з великим жалем та подивом. Що наші так необережно виходили з окопів, не маючи спостереження над ворогом. Не дійшло наше військо (...) *, звідки не могли витягнути возів. А ворог, скориставшись зручністю часу, напав з великими силами (?), вже знаючи про зраду між нашими, розірвав табір, у чому йому допомогли зрадники між нашими, захопив артилерію. Так ворог розгромив наше військо, що ледве півтори тисячі втекло і то пахолків та джур. Його м. п. польний гетьман був підстрелений і взятий живцем козаками. Його м. пан краківський поранений у шию і ледве не вбитий, бо його не пізнали, потім в татарських руках його пізнали і до цього часу є в полоні і багато інших є наших у полоні і значних, а інші полягли на полі битви 26 травня зранку протягом трьох годин. Цей зрадник Хмельницький дуже піднявся, з поганством завойовуючи вогнем і мечем багато українних міст, а в інших ставлячи свої залоги. Тепер він заснував у Білій Церкві гніздо війни, а потім титулюючись вже руським князем. Його мость п. руський воевода ледве втік з понад десятком своїх за Дніпро з великої небезпеки від своїх же козаків, повернувся додому через Полісся. Наше військо збирається під Глинянами за Львовом, щоб коли не зможуть протистояти варварським мечам, могли втекти до Львова. Тут ми є у великій кількості людей різної статі, статусу та віку, у страху та тривозі, удень і вночі. Одна тільки брама відкрита, біля якої через велике збіговисько людей і великий безлад речей. Артилерії, пороху, провіанту і інших воєнних потреб з милості Божої досить маємо. Через поразку і тасмні змови людей грецької релігії боїмося козаків у Польщі, вийшло 20, котрі мають палити найголовніші міста; з цих одного схопили у Бережанах, котрий визнав це на муках. Взято і у нас кількох підозрілих всаджено до в'язниці.

При цьому ласці в. м.

У Львові посеред бряжчання зброї 4 червня 1648 року, року наших фатальних справ.

В. м., м. м. пана, завжди зичливий Миколай Остророг, коронний підчаший.

1648, червня 5. — Тарновода. — Лист війницького каштеляна Міхала Станіслава Тарнавського до швагра, литовського подканцлера Л. К. Сапіги.

“Jaśnie wielmożny mój panie podkanclerzy W. Ks. L., mój wielce mój panie i szwagrze.

Hetmanów nam obudwu zbito. Pierwiej przy synu p. krakowskiego pierwszy tabor na Żółtej Wodzie wzięto i wyścinano, a teraz samych pod Korsuniem panów hetmanów 26 maj zbito i pojmano i nie mamy już wojska kwarcianego, tylko kilka kupek panięcych i to jeszcze po różnych miejscach. U nas też dopiero by się chcieli zbierać, a nie masz jako złe, złe bardzo, więcej pisać. Czasu nie mam ceduleczkę małą przepisać, kazał w. m. m. panu krótką. Oddawam się za tym łasce w. m. m. pana conapilnej.

Dan w Tarnowodzie 5 juny 1648.

W. m. m. pana szwagier i sluga cale zyczliwy Michał Stan., własną ręką.

[P. S.] Po napisaniu tego listu przyszła wiadomość, jako to wojsko zniesli i panów hetmanów; ruszyli się panowie hetmani, uchodzili taborem, w tym góra wielka i przykra trafiła się, że się poczęli mieszać wozy, a w tym kozacy z tatarami nastąpili, na zad uderzyli wielką potęgą, wprzедzie poczęli się mieszać i rozrywać, a potom nieprzyjaciel postrzegł, tym bardziej następował i już w rozsypkę nasi kto miał rączszego, uchodził i tak powiadają, że hetmana polnego zabito, a pana krakowskiego pojmano rannego i inszych officerów, który na odwodzie byli, siła pobito.

НБ України ім. В. Стефаника у Львові. — ВР. — Ф.5. — Оп.1. — № 113. — Арк.1 зв. — 3 зв. Оригінал, особисто підписаний автором. Адреса: “Jaśnie wielmożnemu temu wielce mój panu a szwagrowi j. mój panu podkanclerzemu W. Ks. L., bydl ma”, тобто «Ясновельможному моєму вельми мостивому пану а швагрові й. мості пану підканцлерові Великого князівства Литовського має бути». Пізніші записи іншою рукою: “Clades na Żółtych Wodach (...)” pod Korsuniem quarciane wojsko zniesiono. Hetmanów pobrano. Złe, złe bardzo. Cedula, jako się to stało 1648.”; “Cedula de clade pod Korsuniem”, тобто «Нещастя на Жовтих Водах (...)” під Корсунем розгромлено кварцяне військо. Гетьманів узято в полон. Погано, дуже погано. Цидула, як це сталося у 1648»; «Цидула про нещастя під Корсунем».

Переклад

Ясновельможний мость пане підканцлер Великого князівства Литовського, мій вельми мостивий пане і швагре.

Розбито наших обох гетьманів. Спочатку було взято й порубано табір на Жовтій Воді при сину п. краківського, а тепер і самих панів гетьманів розбито та взято в полон під Корсунем 26 травня; ми вже не маємо кварцяного війська, тільки декілька купок панських і то ще по різних місцях. У нас тільки хочуть збиратися, нема чого більше писати, тільки погано, дуже погано. Не маю часу переписати малу цидулочку, подаю в. м. м. коротку. Віддаюся після цього ласці в. м. м. pana якнайстаранніше.

Дано у Тарноводі 5 червня 1648.

В. мості м. pana швагер і слуга цілком зичливий Міхал Станіслав, рукою власною.

[P. S.] Після написання цього листа прийшла відомість про те, як це військо розгромили і панів гетьманів: рушилися панове гетьмани, відступали табором,

а там трапилася велика й прикра гора, через що почали мішатися вози, а тут наступили козаки з татарами, з тилу вдарили великою потугою; скрізь наші почали мішатися й відриватися. Потім ворог це постеріг і ще більше наступав, вже наші пішли у розсіпку, хто мав бистрого коня, той тікав, і, так кажуть, що польного гетьмана вбито, а пана краківського взято пораненого; інших офіцерів, котрі були у резерві, багато вбито.

№ 35

1648, червня (?) 6. — Ясси. — Лист молдавського дипломата Юрія Кутнарського до невідомого

“Co mi od Dunaju wczorajszej nocy przyniesiono, w. m., m. m. p., nieomieszkanie udzielam. Rumaszkwicz, samoczwartego, hospodar mułtański pojmawszy, wydał hanowi dziś czwarty dzień, jako przez galdze w okrutnych kajdanach prowadzono ich, jako mi posłaniec mój z statury i kompleksiej tych trzech osób, które przy Rumaszkwiczu są poimane, referował. Tak rozumiem, iż nie są panowie sami, ale czeladź ich, bo o panu Kalinowskim i o panu Szemberku i o panu kasztellaniczu takowa wiadomość, iż ich poseł francuski morzem miał wyprawić, a Rumaszkwicz, odłączywszy się od nich, chciał przez Mułtany i Węgry do Polskiej jakoś przemknąć, ale nieborak spe frustratus przez hospodara mułtańskiego, który tego czynić nie miał in vinculis tyranni zostaje.

Przywieziono mi też i te wiadomość, że sołtan gałga już się przeprawił przez Dniepr na te strone, za którym i muradyn sołtan miał przybydź i koczują teraz między Dnieprem a Bohem dokąd zmiierzają, certo wiedzieć nie możemy.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 217. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Сопіа листу од ј. [т]. р. Кутнарського з Јас de data 6 praesentis”, тобто «Копія листу від й. м. п. Кутнарського з Ясс від 6 числа цього місяця». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 31. — С. 306.

Переклад

Те, що мені вчорашньої ночі було принесено від Дунаю, не зволікаючи передаю в. м., м. м. п. Валаський господар, схопивши Румашкевича разом з трьома особами, видав ханові і сьогодні цьому вже четвертий день. Їх було поведено калгою в жакливіх кайданах, як про це мій посланець міг судити з вигляду тих трьох осіб, котрі були спіймані разом з Румашкевичем, про що він і доповів. Я так розумію, що це не самі пани, а їхня челядь, бо про пана Калиновського і про пана Шемберка і про пана каштелянича така відомість, що їх мав переправити через море французький посол. Румашкевич же, відлучившись від них, хотів через Валахію і Угорщину якось пробратися до Польщі. Але неборак втратив надію через валаського господаря, котрий не мав так чинити, і нині знаходиться у тиранському ув'язненні.

Принесли мені також і відомість про те, що калга-солтан вже переправився через Дніпро на цей бік; за ним мав прибути і нурадин-солтан. Тепер вони кочують між Дніпром і Бугом, а куди хочуть йти, про це точно не можемо знати.

1648, червня 8. — Дубно. — Лист невідомого до невідомого.

“Od p. Żółkiewskiego Głucha przyszło pisanie do j. m. p. kanclerza koronnego, że d. 7 juni był na podjezdzie pod wojsko nieprzyjacielskie i dostał dwóch tatar, którzy powiadają, że tatarowie co byli w ziemi, zapewne mieli odejść z więźniami i z płonem, ale wprzód na szable przysięgali Chmielnickiemu stawić się na pomoc, kiedy go jeno lachowie zaczepią. Przysięgali i na to, że nie mają ani szkodzić żadnemu rusinowi i wsi nie palić, ani cerkwi, kiedy będą powracać. To jednak zapewne ciż tatarowie twierdzili, że chan pewnie a pewnie idzie we dwudziestu tysięcy wojska do nas, już nie na pomoc kozakom, jeno prosto w ziemi. Kozaków jest najmniej 40 000. W miasteczkach tatarowie stawali, żadnej szkody nie czyniąc. W Bystrzycy p. wojewody kijowskiego stali i nic szkody nie czynili, jeno 50 beczek wina wypili, a wszędzie srodze się zapiając i ci tatarowie pojmani (?) nie byli. P. Sieniawskiego widział tenże p. Żółkiewski już w Miedzybożu, jeno w jednej siermiedze tak krótkiej, jak koszula, przyjął, dał za się (zostawiwszy obsides teraz) 20 000 czerwonych złot[y]ch. Wyszedł z nim p. Jaskulski, strażnik wojskowy. P. krakowskiego jeszcze nie wypuszczono, chcą zań także 20 000 czerwonych złotych i stu tatarów, także i za pana Kalinowskiego tenże okup. Pan Czernijowski już się okupuł i wyszedł, siła barzo jest więz[niów] na okupie i kwapią z nimi. Toham bej daje ich na okup, bo [się] boi, by mu ich chan nie pobrał. Chmielnicki posłał na podjazd dw[ieście](?) kozaków, dowiadując się, co się w ziemi dzieje, jeśli jest gotowość. Do[sta]no tych kozaków w Konstantinowie zaraz ich (pessimo consilio) na pal wbito, jeszcze ich tym bardziej rozdrażniając. Z ordynansów samych kscia p. w[o]jewo]dy sendomirskiego zginęło w tej potrzebie 35 towarzystwa, krom więźniów. Chmielnicki, będąc w Kijowie, oddał zdobyczne srebro do cerkwi ś. Zophiej, nazwanej Złotawercha. To tak oznajmuje p. Żółkiewski i najlepiej i najpewniej, musi mu wierzyć, bo oculatus testis non auritus.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 115–116. — Тогочасна копія. Тексту документа передус заголовок зроблений пізніше іншою рукою: «De data z Dubna 8 juny 1648», тобто «3 Дубна від 8 червня 1648».

Переклад

Від пана Жолкевського Глуха прийшов лист до й. м. п. коронного канцлера, що дня 7 липня він був у роз'їзді під вороже військо і схопив двох татар, котрі кажуть, що татари, котрі були в [нашій] землі, напевно мали відійти з в'язнями і здобиччю, але насамперед вони присягали на шаблі Хмельницькому прийти йому на допомогу, як тільки його ляхи зачеплять. Присягали й на те, що не мають шкодити русинові і не палити ані сіл, ані церков, коли будуть повертатися. То однак ці ж татари твердили, що хан поза сумнівом йде до нас з двадцятьма тисячами війська, вже не на допомогу козакам, а просто в [нашу] землю. Козаків є щонайменше 40 000. У містечках татари ставали, не чинячи жодної шкоди. У Бистриці п. київського воєводи вони стали і не чинили жодної шкоди, хіба що випили 50 бочок вина, а скрізь сильно п'ючи (?), ці татари не були спіймані (?). Пан Сенявського бачив цей же п. Жолкевський у Меджибожі, щоправда той був у одній серм'язі, короткій як сорочка, приїхав, дав за себе (залишивши тепер заручників) 20 000 червоних злотих. Вийшов з ним пан Яскульський, військовий стражник.

Пана краківського ще не випустили, хочуть за нього також 20 000 червоних злотих і сотню татар, також і за пана Калиновського такий же викуп. Пан Чарнецький (?) вже викупився й вийшов, дуже багато є в'язнів на викупі і кваплять з ними. Тугайхан — бей дає їх на викуп, бо боїться, щоб у нього їх не забрав хан. Хмельницький послав на роз'їзд двісті козаків, довідуючись, що робиться в [нашій] землі, яка готовність. Схоплено цих козаків у Костянтинові зразу їх, не подумавши, посаджено на палю, роздратувавши їх цим ще більше. З донесень самого князя пана сандомирського воєводи загинуло у цій битві 35 товариства, крім в'язнів. Хмельницький, будучи у Києві, віддав здобуте срібло до церкви св. Софії, названої Золотоверхою. Це так повідомляє п. Жолкевський і найліпше і найпевніше, мусимо йому вірити, бо не заслухали основного свідка.

№ 37

1648, червня 10. — Глуше (Гоща?). — Лист князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера Л.К. Сипіги

“Jaśnie wielmożnemu panu i bratu podkanclerzemu W[ielkieg]o ks[ięstw]a Lit[ewskie]go.

Jaśnie wielmożny mci panie podkanclerzy W[ielkieg]o ks[ięstw]a Lit[ewskie]go, mój wielce mciwy panie i bracie!

Dziękuję wielce w. mć., memu mciwemu panu, że mając mię w pamięci i sercu swym braterskim, przepomnieć dziś pisaniem swym nie raczył brata i sługi swego. Zwykły mi swój afekt braterski oświadczając, który ja na każdym placu dożywotnim odśługowaniem moim chce w. mć., memu mciwemu panu, zawdzięczać. Prosząc w ten czas Pana Boga, aby on w. mć., mego mciwego pana, w długowiecznym chować raczył zdrowiu ku chwale Swej i podporze ojczyzny naszej, na którą jaka nawalność tak nieprzyjaciela postronnego, jako i domowego, tymi czasy nastąpiła. Rozumiem, że nie bez wielkiego żalu już drudzy ich mości w. mć., memu mciwemu panu, wypisali o wszystkim. Teraz in quo statu constituitur Ukraina i kraje nasze, krótko w. mć., memu mciwemu panu, wypisuje. Po zniesieniu pierwszego obozu, w którym syn jeo mci pana krakowskiego był i wiele inszych paniąt i pocztów pańskich, gdzie też i j. mć. pan Jan Sapicha był, co się u Żółtych Wod działo, przez złączenie się Chmielnickiego, kozaka zdrajce, z ordą tatarską. Prędko potom pod Korsuniem nierozsądnie i nieuważnie porwanych ich mściów panów hetmanów obydwu przeciwko tym konspirowanym wojskom nieprzyjacielskim, z wielką i niesmiertelną niesławą narodu naszego, mizernie zniesli; wiele starego żołnierza pozabijawszy, a prawie w pień wysiekszy. Starszynę zaś, między którymi j. mć. pan krakowski ranny bardzo, znajduje się, w więzieniu do siebie pobrawszy. Nie mogła tedy ta nowina nieszczęśliwa tylko penetrare cor totius Reipublicae, a daleko więcej podległych (...)* mało, nas w ukraińnych województwach mieszkających. Gdzie w tak ścisłym razie, nie mając się prędko do kogo kupić i z nim się łączyć in summo ostawaliśmy terrore et periculo. Gdy jednak tenże Chmielnicki po nieszczęśliwym zwycięztwie swoim dalej nie poszedł w państwa Rzeczypospolitej, co się divinitus prawie stało, bo by się mu był żaden w takiej prędkości czasu i takiej potrzebie nie oparł. Dopiero nobilitas poczęła się kupić po województwach za uniwersalami ich mciow p. p. wojewodów. Gdyż do tych czas od

j. mci księdz arcybiskupa gnieźnieńskiego nie widać żadnych po śmierci króla jeo mci do nas uniwersałów, o których troche już tylko słyhać, że znać nam sejmiki pro die 25 junii naznaczono. Ten tedy Chmielnicki zdrajca, powadziwszy się o więźniów, których się bardzo napierali z tatarzy, których wszelakim łupem ruchomym darował i już był odbył, dali sobie po łbu, jako świeże awizy przysły, których znać kozacy cztery tysiące utłukli, a dwa tysiąca kozaków zginęło. Co nas wszystkich cieszy, gdy się już taki rozbrat stał tych zdrajców z ordą. Zaczynam sposobniejszy czas do skupienia się dalszego mamy. Jeo mość pan podczaszy koronny z województwem Ruskim pod Gliniany i z j. mci panem chorążym koronnym ściągają się, którego być autorem rozdrażnienia tego Chmielnickiego wszyscy passim kładą. Książęta j. mci pana wojewody sendomirskiego ludzie pod Konstantynowem obozem leżą. A iż się województwo Wołyńskie za moimi uniwersały kupi pod Łuck, tuszę i tak się książę j. mci. znosił temi czasy ze mną, że się z województwem Wołyńskim złączyć chce. Mamy jednak nadzieje, że kozacy więcej za Dniepr z tę stronę nie pójda i nie byli do tych czas, bo i tatarskiej potęgi nie mają i za nimi książę j. mci. pan wojewoda ruski w tyle z ludzmi swemi ostawa, na którego oni oko bardzo mają. Tatarowie wpadli byli w Pokucie około Halicza, ale się powrócili, o nich nie słyhać teraz. To się wszystko działo, gdy jeszcze o śmierci króla jeo mci żadnej wiadomości nieprzyjaciel nie miał. Teraz świeżo co godzina wyglądamy nowej wiadomości. Ale nie tak już nam to chłopstwo straszne, bo wielka wielkość ludzi na Ukrainie naszych przybiera się do jeo mci pana wojewody kijowskiego siła się też ich prowadzi. To rzecz jednak straszna, na którą trzeba bardo oko mieć Rzeczypospolitej, żeby nam ta śmierć króla j. mci baszę sylistryjskiego w kilkadziesiąt tysięcy turków pod Kamieniec Podolski nie sprowadziła. O czym już u nas passim avizują. Aleć by to prędko elecy nowego pana wszystko oraz ugasić mogła, po którego nie trzeba by nam po cudzych ziemiach posyłać, by tyllko Pan Bóg dał zgodę w ojczyźnie, a prywaty Sam Boską ręką Swoją ująć raczył. W. mci., mój mciwy pan, że z wysokiej starożytności zacnego urodzenia swego i miłości urodzonej ku ojczyźnie chcesz porrigere manum afficte Reipublica nostra tak maturo consilio, jako i potęgą swoją. Jest za co w. mci., memu mciwemu panu, chowając dodawał sił i pomocy swojej do obrony i usługi miłej ojczyźnie. Posłańców w. mci., mego mciwego pana, dirigowałem do księcia j. mci. pana wojewody sendomirskiego, którego a za w Dubnie jeszcze zastaną i prędko z świeżemi znowu powrócą nowinami. Przyjdzieli też co nowego do mnie w tych dniach z Ukrainy, teje godziny do Rożyncy przesyłać wiadomość do w. mci., m. mciwego pana, będę. Oddając się na ten czas z powolnością usług swoich w zwykłą w. mci., mego mciwego pana i brata, łaskę.

Z Hlusze 10 junii 1648.

W. mci., mego m. pana, brat i powolny sługa Aleksander ks. Sanguszko, ręką swą.

Po napisaniu listu mego do w. mci. pana teje godziny dziś, kiedym posłańca mego odprowował, świeże awizy mi przysły de statu tej wojny, czego zaraz autentyki w. mci., mciwemu panu, posyłam z nich omnem statum modernum doskonale zrozumieć będziesz raczył. Acz sejmiki już mam naznaczone pro 25 juni, przyjdzie się nam wszystkim, ponieważ kawałek pokoju mamy, zatrzymać do wspólnej namowy na sejmiku. Ich mość panowie hetmani obydwu żywi, ale ranni. Pan Sieniawski za

pomocą jednego kozaka uszedł, którego na oko w Miedźbożu już go widziano. Rozumiemy wszyscy, że ten zdrajca Chmielnicki do traktatów się jawili, około czego j. p. Kisiel, wojewoda braclawski, pracuje.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 86. — С. 31–35. — Копія початку XIX ст. Тексту документа передуює запис зроблений копійстом: “Z archiwum Sapieżyńskiego, № 13”, тобто «З архіву Сапіг, № 13». Адреса: «Ясновельможному пану і брату підканцлеру В. Кн. Литовського». Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 6. — С. 283–285. Оpubліковано частково в перекладі українською: Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела... № 25. — С. 27–28.

Переклад

Ясновельможний м. пане підканцлер Великого князівства Литовського, мій вельми мостивий пане і брате!

Вельми дякую в. м., моєму милостивому пану, що маючи мене у пам’яті і своєму серці братерському, зволив не забути сьгоднішнім листом свого брата і слугу. Освідчуючи свою звичайну братерську приязнь, котрій я буду віддячувати на кожному місці до кінця свого життя послугами в. м., моєму мостивому пану. Прошу в цей час Господа Бога, щоб він в. м., мого мостивого пана, зводив оберігати у довговічному здоров’ї заради своєї хвали і підтримки нашої вітчизни, на котру в ці часи прийшла така навальність ворога, як зовнішнього, так і внутрішнього. Знаю, що вже інші їх мості описали про все не без жалю моєму милостивому пану. Тепер я про становище України і наших країв стисло в. м., моєму милостивому пану, описую. Після розгрому першого табору, у котрому син його мості пана краківського був і багато інших панят і панських ескортів, де був також і й. м. пан Ян Сапіга, а це діялося біля Жовтих Вод через об’єднання Хмельницького, козака-зрадника, з татарською ордою, скоро після того, під Корсунем нерозсудливо й необережно йдучих обох панів гетьманів проти цих змовницьких ворожих військ доценту розгромили з великою і безсмертною неславою нашого народу. При цьому було вбито багато старих жовніврів, котрих вважай в пень вирубали. Старшину ж, між якою і й. м. пан краківський, дуже поранений, знаходиться, забрали до себе у в’язницю. Не могла тоді оця нещасна новина не проникнути до Речі Посполитої, а особливо до нас, що живуть в українних воєводствах. У такому скрутному разі, не маючи до кого швидко збиратися і з ким єднатися, ми залишилися врешті серед терору і небезпеки. Однак цей Хмельницький після нещасної своєї перемоги далі не пішов до держав Речі Посполитої. Це сталося вважай по волі Божій, бо проти нього за такий короткий час при такій потузі жоден би не зміг встояти. Тільки тоді почала шляхта збиратися по воєводствах за універсалами їх мостей панів воєвод. Коли ж і досі від й. мості ксьондза архієпископа гнєзненського не видно з часу смерті короля його мості до нас універсалів. Про них тільки трохи вже чути і знати, що нам сеймики призначені на 25 червня. Цей тоді зрадник Хмельницький, посварився за полонених з татарами, котрих дуже домагалися. Останніх він обдарував усякою здобиччю і вже збувся, але дали собі по лобі, як свідчать свіжо принесені новини: їх [татар] козаки побили і чотири тисячі, а ко-

заків загинуло дві тисячі. Це тішить всіх нас, що уже стався такий розбрат зрадників з ордою. Отже, ми маємо кращий час для подальшого збирання військ. Його мосьть пан коронний підचाший з Руським воеводством і з паном хорунжим коронним збираються під Глиняни. Всі всюди й. м. п. хорунжого коронного вважають автором роздратування Хмельницького. Люди й. м. пана воеводи сандомирського стоять табором під Костянтиновим. Волинське воеводство за моїми універсалами збирається під Луцьком. Думаю, оскільки князь й. мосьть зносився у цей час зі мною, що він хоче з'єднатися з Волинським воеводством. Маємо, однак, надію, що козаки більше за Дніпро з того боку не підуть і не було їх досі, бо й татарські потуги не мають, за ними князь його мосьть пан воевода руський зі своїми людьми в тилу залишається, на нього вони дуже мають око. Татари були напали на Покуття біля Галича, але повернулися, про них тепер не чути. Все це діялося, коли ще про смерть короля його мості ворог не мав жодної відомості. Тепер свіжо щогодини виглядаємо нової відомості. Але вже не так страшним є нам це селянство, бо велика кількість людей наших на Україні пробирається до його мості пана київського воеводи, а він їх масу веде. Однак та річ є страшною, якої треба особливо пильнувати Речі Посполитій, щоб нам оця смерть короля й. мості не привела під Кам'янець-Подільський силістрійського пашу з кількома десятками тисяч турків, про що вже нам звідусіль доносять. Якби ж швидко сталася елекція нового короля, то вона б могла все пригасити. За королем нам не треба посилати до чужих земель, аби тільки Господь Бог дав згоду у вітчизні, а приватні сварки Сам Божою рукою зволив би угамувати. В. м., мій мостивий пан, з висоти значного свого походження і вродженої любові до вітчизни, прагнеш протягнути руку порятунку нашій Республіці як своєчасною порадою, так і своєю потугою. Є за що в. м., моєму милостивому пану, додавати сил і своєї допомоги заради оборони і послуги милій вітчизні. Посланців в. м., мого милостивого пана, направив до князя й. м. пана сандомирського воеводи, котрого ще в Дубні вони застануть і швидко з свіжими новинами знову повернуться. Як прийде щось нового до мене в ці дні з України, то я в цю годину перешлю відомість до Рожинки, до в. м., мого милостивого пана. Віддаюся в цей час з моїми звичайними покірними послугами милості в. м., мого милостивого пана і брата.

З Гоці (?) 10 червня 1648

В. м., мого м. пана, брат і покірний слуга Олександр князь Сангушко, рукою своєю.

Після написання мого листу до в. м. пана в цю ж годину сьогодні, коли відправляв свого посланця, мені принесли свіжі новини про стан цієї війни. Їхні оригінали зразу ж посилаю в. м., моєму милостивому пану, і з них все сучасне становище зволиш досконало зрозуміти. Хоч сеймики вже маю призначене на 25 червня, прийдеться нам і всім, оскільки маємо трохи миру, затриматися для спільної наради на сеймику. Їх мості пани гетьмани обидва живі, але поранені. Пан Сенявський втік завдяки допомозі одного козака і його вже бачили на власні очі у Меджибожі. Всі розуміємо, що цей зрадник Хмельницький до мирних переговорів хилить (?), навколо чого працює п. і Кисіль, брацлавський воевода».

№ 38

1648, червня 11. — Полонне. — Новина

“Z Połonnego die 11 junii.

Topicha, pułkownik kozacki, rzuciwszy się w Połesie, już w Zytomierzu, Korosteszowie i innych miastach był, poodbierał, ku Trajanowce i Słobodyszczom biorąc, ku nam, a pod Constantinów ciągną. Chmiel gdzieby był w którym miejscu, dowodnie nie wiemy. Fama volat i coraz się potwierdza, że wielkim ku nam szlakiem ciągnie prosto pod Constantinów. Tatarowie ci, co ju[ż] na wtorku ongi około Lubartowa brali, udali się w łewą rękę ku Winnicy”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 191. — Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 9.

Переклад

З Полонного 11 червня.

Топіха, козацький полковник, кинувшись на Полісся, вже був у Житомирі, Коростишеві та інших містах, взявши їх. Прагнучи до Троянова й Слободищ, до нас йдуть під Костянтинів. Де знаходиться Хміль, у якому місці, точно не знаємо. Чутки твердять і щоразу підтверджуються, що йде на нас великим шляхом, проsto під Костянтинів. Ті татари, що вже у вівторок десь на Любартів брали, вдалися ліворуч до Вінниці.

№ 39

1648, не раніше червня. — Кам'янець-Подільський (?). —

Лист шляхтянки Зузання Ярмолинської до невідомої

Bogu memu za to dziękuje, zem uslyszala o dobrym zdrowiu w. m. państwa i w. mć., m. m. paniej. Dziękuje uniżenie za to, że w. m. zwykłej miłości swej przeciwko mnie zapominać mi nie raczysz i o zdrowiu moim pytasz się, o którym oznajmuje, że do wołej Bożej jeszcze mi służy, że co godzina teo nieprzyjaciela pod Kamieńcem wyglądamy. Którzy już wszystkie majetności w. m. i nasze opanowali, pasieki powybie-rali, bydła pobrali i moje, które w (...) * było i prawie wszystko wniwecz obrócili. O to tylko Boga prosimy, abyśmy się sami w Kamieńcu przy zdrowiu zostali, tymże ci-eszac, że w Bogu Samym nadzieje położyliśmy, wze i ludzie dobrych siła do obrony miasta i ludzie pana chorążego koronnego stoją kilka tylko mil od Kamieńca.

Obywatele kamienieckie posyłali do ks. jeo m. Wisznioweckiego i pana chorążego koronneo, prosząc o posiłki Kamieńcowi z tym że opowiadając, że jeżeli posiłków nie dadzą, ustępują taborem z Kamieńca, bo ledwie książę pana chorążego koronnego uprosili i pana wojewode podolskiego i pana staroste braclawskiego, że na tych dniach mają przyść pod Kamieniec.

O Chmielu powiadają, że go nie masz i nie było tu na Chonczarysze, ale tak zapew- nie twierdzą, że jachał do Kijowa dla traktatów. Tatarów Chmiel zaciąga, których z wielką potęgą spodziewają się u nas. Cesarza tureckiego jedni powiadają, że za to zabili, że za- braniał tatarom iść do Polski, drudzy udają, że go do więzienia, a syna jego w ośmi leci- ech na państwo wzięto. Majetności naszy nie kozacy, ale nasze chłopstwo pustoszy oko- liczne, których kupy wielkie bardzo, a językowie się wszyscy zgadzają na to, że kozacy wszyscy do Chmiela powrócili. Bar i zamek wzięto, pan Potocki w więzieniu u Chmiela.

O panach hetmanach naszych tak słychać, że za pana krakowskiego chcą trzy kroc sto tysięcy, a za naszego hetmana sześć krot sto tysięcy. Który pisał do pana starosty braclawskiego, nie tusząc sobie ztamtąd do śmierci wyniść, żegnając go. Pan Uliński młodszy poturczył się pewnie, a starszy w Jasiech więzion, barzo siła do Chocinia przywieżono na okup.

Zuzanna Jarmolińska, m. p.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 219. — Тогочасна копія.

Переклад

Богу моему за то дякую, що почула про добре здоров'я в. м. в. панства і в. м., м. м. пані. Дякую понижено за те, що в. м. зволиш не забувати про свою звичайну милість до мене і питаєшся про моє здоров'я; про нього (здоров'я) повідомляю, що до Божої волі воно ще мені служити і що ми виглядаємо цього ворога під Кам'янцем щогодини. Ці вороги всі маєтності в. м. і наші вже опанували, пасіки пограбували. бидло забрали і моє, котре в (...) * було, вважай усе внівеч обернули. Про те тільки Бога просимо, щоб ми самі живими залишилися у Кам'янці, тішачись тим, що поклали надію на Самого Бога, вже й багато добрих людей до оборони міста і люди pana хорунжого коронного стоять лише у кількох милях від Кам'янця.

Кам'янецькі обивателі посилали до князя його мость Вишневецького і pana хорунжого коронного, просячи про підкріплення для Кам'янця, додаючи, що коли підкріпленнь не дадуть, відступлять табором з Кам'янця, бо ледве князя pana хорунжого коронного впросили і pana подільського воєводу і pana брацлавського старосту, котрі цими днями мають прийти під Кам'янець.

Про Хмеля кажуть, що його нема й не було на Гончарищі, але так запевно твердять, що, їхав до Києва для переговорів. Хміль затыгує татар, котрих з великою потугою сподіваються у нас. Про турецького султана одні кажуть, що його вбили за те, що забороняв татарам йти до Польщі, другі подають, що його всадили у в'язницю, а його восьмилітнього сина посадили на престол. Наші маєтності пустошать не козаки, але наше довколишнє селянство, котрих зібралися дуже великі купи, а всі «язики» одностайно твердять, що всі козаки повернулися до Хмельницького. Бар і [барський] замок взято, пан Потоцький у в'язниці у Хмеля.

Про наших панів гетьманів таке чути, що за pana краківського хочуть триста тисяч, а за нашого гетьмана [Калиновського] шістсот тисяч. Котрий писав, прощаючись, до pana брацлавського старости, бо не сподівається вийти звідти до смерті. Пан Улінський молодший певно потурчився, а старший ув'язнений у Яссах, дуже багатьох привезли на викуп до Хотина.

Зузанна Ярмолинська, рукою власною.

№ 40

1648, після 14 червня. — Полонне. —

Лист А. Жеровського (Журовського) до судді

Po napisaniu tego listu przysła wiadomość z podjazdu naszego pewna, że ten zdrajca idzie w ziemie z armatą i ze wszystkim wojskiem tych, którym {on} ku Polonnemu, który w mili był od Berdyczowa. Polaki, nasze bracia, ścina i żadnego nie żywi, ale także żydy. Książę Wisznioweckie dopiero {dziś tu jest}, 13 juni przeprawił

się, tak posłaniec jego powiada z ludzmi swemi, który pisze do jeo mci pana wojewody kijowskiego, prosząc go do kompaniej i innych zaprasza, aby szli z nim przeciwko tym zdrajcom, ale widze książe jeo m. Dominik chorągwie posłał z Zasławia do Dubna i na sejmik do Łucka, a przeciwko nieprzyjacielowi nie idzie i ludzi nie posyła w teź tropy, wiadomość przyszła z Niełyki (?) od pana Bełskiego, że znowu na Winnice świeża orda idzie pewnie, a ta poszła ku Ukrainie z płonem. Dla tegom zatrzymałem posłańca, aby w to oznajmił w. m., m. m. p., d. 14 juni {z Połonnego} spulnocy. {Żurowski. Mnie wielce mściwy p. sędziu, mój mci panie i dobrodzieju}.

Na takie nierychle posiłki Bóg to wie, co się będzie działo z nami, gdyż sami chłopi co z nami, te nie bardzo pewni na tatarzyna, ale na te zdrajcę nie pewne.

A. Żerowsky.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 171. — Тогочасна копія. Другий список цього листа у тогочасній копії зберігається: БЧ. — ВР. — № 2576. — С. 120. Різничання другого списку подані нами у фігурних дужках. Опубліковано: Мицик Ю. Острозь в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Острозь, 2001. — № 1. — С. 33.

Переклад

Після написання цього листа прийшла точна відомість від нашого роз'їзду, що цей зрадник йде в нашу землю з артилерією і з усім військом тих, що він [скерував] до Полонного; він був у милі від Бердичева, рубає нашу братію, поляків, і жодного не залишає в живих, також і євреїв. Князь Вишневецький, {який сьогодні є тут}, лише 13 червня переправився і, так каже його посланець, із своїми людьми. Він пише до його мості pana київського воєводи, просячи його до компанії і запрошує інших, щоб йшли з ним проти цих зрадників. Але бачу князь й. м. Домінік послав хоругви із Заслава до Дубна і на сеймик до Луцька, а проти ворога не йде і людей не посилає в ці сліди. Тут же прийшла відомість з Олики (?) від pana белзького, що знову йде на Вінницю свіжа орда певно, а ця [стара] пішла до України з полоном. Для цього ж я затримав посланця, щоб про це повідомити в. м., м. м. pana, дня 14 червня {з Полонного}, після опівночі.

{Журовський. Мені вельми мостивий п. суддя, мій мості пане і добродію}.

Через такі неспішні підкріплення, тільки Бог знає, що буде з нами, бо й ті селяни, що з нами, й ці не дуже краще від татарина, непевні вони й проти цих зрадників, своїх братів.

A. Жеровський.

№ 41

1648, червня 18. — Гусятин. — Лист брацлавського старости

Адама Киселя до свого брата, Миколи Киселя (?)

“Nie mogąc się nic pewnego z Ukrainy doczekać, to co mam, przysyłam; twierdzą za rzecz pewna, że cesarza tureckiego janczarowie zabili, zaczym wezyr nie wie, co z sobą ma czynić, posłał do chana, aby zaraz nazad powracał. Nie pomaje dziwując się temu, że na hetmanów, którzy na uskromienie kozaków poszli, nastąpili, koniecznie tedy, aby te strate im nagradzał i rozkazał, aby kozaków wszystkich powiązawszy, do Porty przywiodł, jako rebelizantów królowi swemu, dokładając tego, jeślibyś tego nie

uczynił, gardłem zapłacisz. Daj że Panie Boże, aby w skutku samym to było. Spodziewam się co godzina z Ukrainy, gdyżem tam swoich posłał, cokołwiek wiadomości mieć będę, nie omieszkać oznajmić.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 17. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Сорія листу јео т. р. старосты брацлавського з Husiatyna д. 18 червса 1648 писаного», тобто «Копія листу јого м. пана брацлавського старости, писаного з Гусятина дня 18 червня 1648». Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — № 8. — С. 287.

Переклад

Не можучи нічого певного дочекатися з України, присилаю те, що маю: подають за певну річ, що яничари забили турецького султана, через що візир не знає, що з собою чинити і послав до хана, аби зараз же повертався назад, дуже дивуючися тому, що він наступає на гетьманів, які пішли приборкувати козаків. Рішуче вимагає того, щоб він [хан] компенсував їм ці втрати, щоб зв’язавши всіх козаків, привів до Порти, як бунтівників проти свого короля. Додав [візир] і таке: «Коли цього не вчиниш, то заплатиш за це життям». Дай же, Господи Боже, аби це здійснилося. Сподіваюся щогодини новин з України, бо послав туди своїх і що тільки з новин буду мати, тут же повідомлю.

№ 42

1648, червня 7, або 14, або 21, або 28. — Мурахва. —

Лист шляхтича А. Курдвановського до барського підстарости

“Wiadomość u nas taka o tych zdrajcach prawie o pułnocy dziś przyszła, że wczora, jako w sobotę, mieli utarczkę naszymi z tymi hultajstwem p. Bajbuza i p. Hołdakowski. Którzy to hultaje przyszedszy do Ladyżyna we czwartek, pili, komory odbijali, a że łupu żydowskiego i inszych zbiorów nie mieli, ku Tulczynu posunęli się, wiedzą tam tak o szlachcie, braci naszej, jako i o żydziech, gromadką niemałą, jakoż powiadają, z Ladyżyna poszli do Klebania i tam stanąwszy, jako w sobotę, poszli pod Tulczyn. P. Bajbuza i p. Hołdakowski podzedł też sobie na podjazd pod ten Kleban i rozminęli się; zatym kozak jeden odbłąkał się i potkał się z niemi, którego poimawszy, pytali. Którzy powiedziały, że w Klebani jest kilkuset, a dwa pułki poszli pod Tilczyn; “Ono idą”, ukazał im. Ono obaczywszy ich, że idą ku Tulczynu, ścięli onego i rzucili się po nich i uderzyli na nich, a zdrajcy zpieszyszy się, obronną ręką uchodzili do Klebania, a w tym z miasteczka ony pozostali, poczęli strzelać i posiłkować ich. Naszi spaliwszy folwarki, onych nazabijawszy, jako to bywa, i dwunastu śwycem wzięwszy, odeszli do Tulczyna; gdzie i p. Okuń z ludem jego mści p. starosti kałuskiego przypadszy, posiłkował ich dobrze, bo kilku set miał ludu, powróciwszy do Tulczyna, (...)”* jako w niedzielie, mieli się; wola się bić z niemi, aż ku wieczoru tegoż dnia straż przybieżała, że kozacy idą, jakoż i przyszły ku miastu, na strzelenie z działa stanęli od folwarków, jako ten strażnik powiedział i teraz twierdzi; teraz już w nocy јео мści p. starostы kałuskiego poszło ludzy kilkuset i jam naprawił dwieście ludu polskiego mego na posiłek, gdyż solieniter proszą przez pisanie (...)”* prawdę lepiej ich opodał potykać i utarczke temu nieprzyjacielowi dać, niżeli go w domu

czekać. Pan Bóg że to wie co się z Tulczynem w nocy działo, ponieważ to ku nocy poszło, bo ci zdrajcy, jako wilcy, zwykli nocą sprawować swe rzeczy. Zaczynaj sięlibisz w. m. tam miał, jako nie bez tego, sto i drugie ludzki przyszły ich w. m. sam, gdyż lepsza przed domem ich potykać, niżeli w domu czekać, bo jak wezmą Tulczyn, Panie uchowaj, pewne żadne miasto się nie oprze, wezmą bunt ci złodzieje; gdzie ochota onych paniot, którzy po Dzikich polach tatarów szukały, starając się o sławę dobrą a teraz z majętności swoich uciekają i ludzki nawet służyłych z tych krajów biorą, którzy by mogli dać odpór temu nieprzyjacielowi, a prawie zapaliwszy i rozzrażywszy ten ogień Rzeczypospolitej polsky, przywiodszy do tego Rzeczypospolita polską, a teraz kiedy do czasu przyszło, nie widać nikogo i nie słysząc. Glinian pilnują niebacznym panowie, a tu braci naszej na progach szyje uczynają, różne mordują, zabijają. Przy tych ludzkiem jeo mści pana mego posłałem kilku dla wiadomości, cokołwiek będzie, jako rzeczy padną, zarazem mi oznajmują, racz w. m., tu mieć straż, będzie wiadomość pewna spodziewam się jako godzina w noc ponowy albo na świtanią. Przy tym się łasce w. m., m. m. pana, oddaje.

Z Morafi dziś w niedziele popołudnią.

В. м., м. м. пану, цілком зичливий приятель А. Курдвановський.

Po napisaniu listu tego przyszli ludzki jeo mści pana mego, wrócili się, bo potkali tych, którzy tam byli, p. Okunia i pana Bajbuze i p. Hołdakowskiego i inszych ich mśc, bo już wzięli Tulczyn, dziś raniuszeńko miasto wzięli; w zamku się niektórzy zamknęli. Pan Bóg to wie, co się z nimi dziś będzie, pożar pokotem pewnie pójdzie i Bar się nie wysidzi. Sama zdrada tej niecotliwy ruszki najgorsza; dla Pana Boga, jeśli kto jest w piędziesiąt koni lubo we stu, dla Pana Boga niech ich mość przybywają, bo o poniedziałku Baru nie będzie.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких» — № 41. — С. 223. — Тогочасна копія. Тексту документа передуює заголовок зроблений копіїстом: «Сопія listu z Baru przysłано z Mora[сh]wу, ten list pisany do p. podstarościego barskiego», тобто: «Копія листу з Бару прислано з Морахви, цей лист писано до пана барського підстарости» Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 7. — С. 285–286.

Переклад

До нас сьогодні вважає опівночі прийшла така відомість про цих зрадників: вчора, тобто в суботу, наші пан Байбуза і пан Холдаковський, мали сутичку з цим гультьяйством. Оці гультьяї пройшли до Ладижина у четвер, пили, розбивали комори, а оскільки не мали єврейської здобичі та іншої, то посунули до Тульчина, знаючи, що там є немала громадка як шляхти, наших братів, так і євреїв. Як кажуть, вони пішли з Ладижина до Клебані і там станувши у суботу рано, пішли під Тульчин. Пан Байбуза і п. Холдаковський пішли теж на роз’їзд під цей Клебань і розминулися. Потім один козак відстав і зустрівся з ними. Спіймавши його, допитали і він сказав, що в Клебані є їх кілька сот, а два полки пішли під Тульчин і показав їм: «Он йдуть». Вони, побачивши їх (повстанців. — Ю. М.), що йшли до Тульчина, зарубали цього козака й кинулися за ними і вдарили на них. Але зрадники, спішившись, відступали оборонною рукою до Клебаня, а звідти ті, хто залишився у містечку, почали стріляти й помагати їм. Наші ж, спаливши

фільварки, вбивши їх, як то буває, і взявши дванадцятьох у полон, відступили до Тульчина. Там пан Окунь з людьми його мості п. калуського старости прийшовши, допоміг добре, бо мав кілька сот людей. Повернувшись до Тульчина, (...) * як у неділю наші вирішили, що будуть з ними битися. Аж надвечір того ж дня примчала сторожа, сповіщаючи, що йдуть козаки, котрі дійсно прийшли до міста і стали від фільварків на відстані пострілу з гармати, як цей стражник сказав і тепер це підтверджує. Тепер же вночі пішло кілька сот людей його мості п. калуського старости. І я відправив 200 людей мого пана на допомогу, бо звичайно просять листами про це, бо й дійсно, краще їх зустрічати здалеку і там дати битву ворогові, ніж його чекати у своєму домі. Господь Бог знає, що з Тульчином, бо то діялося і вночі, бо ці зрадники, як вовки, звикли вночі чинити свої справи. От, якби сам в. м. туди послав сто і ще сто людей, бо краще ж зустрічати їх перед домом, ніж чекати вдома; бо якщо візьмуть Тульчин, чого Боже борони, то напевно жодне місто не встоїть, візьмуть їх ці злодії. Де ж бажання тих панів, котрі шукали татар по Диких полях, стараючися про добру славу, а тепер тікають із своїх маєтностей і навіть забирають з собою з цих країв, служилих людей, котрі б могли дати відсіч цьому ворогові? Вважай запаливши і роздмухавши цей вогонь у Речі Посполитій польській, вони призвели її до такого стану. А тепер, коли дійшло до справи, не видно і не чути про таких [оборонців]; Глинян пильнують необачні панове, а тут нашим братам на порогах домів відрубують голови, порізнено мордують і вбивають. При цих людях його мості пана мого я послав кількох задля відомості і, як тільки стануться якісь речі, то зразу мені повідомлять про них. Зволь в. м. тут мати сторожу, бо напевно буде відомість, сподіваюся її у годину вночі або на світанку. При цьому віддаюся милості в.м., м.м. пана.

З Мурахви, сьогодні, в неділю після полудня.

В. м., м. м. пану, цілком зичливий приятель А. Курдвановський.

Після написання цього листа прийшли люди його мості мого пана, вони повернулися, бо зустріли тих, котрі там били п. Окуня, пана Байбузу і п. Холдаковського і інших їх мостей, бо вже взяли Тульчин, сьогодні раненько взяли місто, а в замку деякі закрилися. Господь Бог знає, що з ними станеться, напевно пожежа покотом піде і Бар не висидить [в облозі]. Сама зрада цієї нецнотливої Русі є найгіршою. Заради Господа Бога, якщо хто має 50 кінних або 100 нехай їх мость прибуває, заради Господа Бога, бо в понеділок Бару не буде.

№ 43

1648, червня 21. — Луцьк. — Лист князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги

“Jaśnie wielmożny mój panie podkanclerzy Wielkiego ks. Litt., mój wielce mściwy panie i bracie!

Nie rad bym żadnej opuścić okazji i abym de statu in quo toties quoties versatur Respublica nie miał w. mć., memu miłościwemu panu i bratu, jako pieczętarzowi i tak wielkiemu senatorowi oznajmić. Daję tedy w. mć, memu miłościwemu panu, znać jakie są u nas nieuchybne już nowiny. Gdy stanęło Wojsko Zaporowskie pod Białą Cerkwą w siedmdziesiąt tysięcy, a han tatarski we stu wojska pod Włodarzewką, we trzech mi-

lach tylko od wojska kozackiego, już byli wgląb ku Polsce iść zamysły swoje obrócili. Tym czasem jeo mość pan wojewoda braclawski wyprawil czernca jednego z listem do tego Chmielnickiego, starszego kozaków regimentarza, perswadując mu pokój z Rzplta i złe mu potem, ominując za taką zdradę i robotę jego. On list przeczytawszy, uczynił z kozaki swemi koło, w którym długą i swarliwą swoje consultacją odprawiwszy, tandem odpisał panu wojewodzie braclawskiemu dosyć i ostrożnie i submisse, którego to listu z oryginału, którym sam widział, przepisawszy, w. m., memu miłościwemu panu, odsyłam kopią, także i cedulę w tym że liście od niegoż włożonego, zatrzymał tedy do dwu niedziel już gotową imprezę w państwa nasze tatarską; a była ta 13 junii w dzień ś. Antoniego z ładwie (?) od niego expedycya. Wziąwszy taki reskrypt jeo mość pan wojewoda braclawski od nich, znowu gorąco napisał do tegoż Chmielnickiego, upominając go, aby albo dłużej zatrzymał tatarzy, albo do kompozycyej jakiej przystępował, przyszła tedy 21 junii dziś nieuchybna wiadomość do nmnie od samego jeo mci pana wojewody braclawskiego, że ten Chmielnicki już ex nunc ordę tatarską powrócił do Oczakowa. Jakoż oraz ongi ruszyli się tatarowie i poszli z ziemie naszej, chhwała Bogu, a od siebie i kozaków swoich posły posłał, w których z upokorzeniem się do Rzeczypospolitej wyprawil. Ci posłowie w Hoszczy, u pana wojewody braclawskiego, 20 die junii stanęli, jako to wczora. Bo ich pan Zula, sługa j. mci pana wojewody, który z listem do nich jezdził, prowadzi i już oznajmił o nich był panu swemu z jakimi kondycyami przy tej pokorze wilczej swojej jadą. Wiedzieć tak prętko nie mógłem zaraz o tak szczęśliwej nowine w. mc, memu miłościwemu panu, oznajmując. Gdyż na taką niegotowość i niesforność naszą cudownie Pan Bóg i tatarów odwrócił i zmiekszył serce tych zdrajców. To w. mc, memu miłościwemu panu, jako rzecz istotną i nieodmienną oznajmiwszy, oznajmuje i to, że wczora dopiero 20 junii uniwersały nam też przyniesiono od j. mci księdza arcybiskupa. Czyim conceptem pisane, nie trzeba w. mc, memu miłościwemu panu, jako wiadomemu, wypisować. Który to uniwersał nieładajako nas na przyszłym potrudni sejmiku. Rozumiem, że jest takiż wydany i do księstwa Litewskiego. Między inszemi punktami tego uniwersału, które iz prawem pospolitym zgadzać się nie mogą niektóre, a zwłaszcza przy tym pokoju i uśmierzeniu się tak żarliwej zdrajców tych imprezy hetmanów za dwóch straconych, trzech nam dano. Postponowawszy ich mość panów hetmanów Wielkiego ks. Litt., których czasu defectu koronnych wodzów, do wielkich kończenia i zaczęcia wojen przeciwko nieprzyjacielom koronnym zażywano. A przynamniej ponieważ i księstwa Litewskiego do tejsze obrony te uniwersały używają, aby byli per medium też tym hetmaństwem jako bracią naszą podzielić, którzy są znani unum corpus Reipublica. Książę j. mc pan wojewoda ruski, że pro tunc in ista promotione postpositus jest i j. mc pan wojewoda kijowski i oni przez to obadwa nie przychęceni do usługi dalszej Rzptej i wiele nam obywatelów koronnych żałośni z tego ostawamy, owo zgoła jako hetmani straceni, non bono Reipublicae, ale z prywaty czyjeści byli kreowani, jakoż też Reipublica z nich pocieche odniosła. Tak daj Panie Boże inakzej doczekać się teraz za taką sprawą. J. mc pan krakowski jako wysoki senator, dobrze się szacuje tatarom. Dwa kroc sto tysięcy dać ma i sto tatarów według rejestru, od nich podanego, z Polski wyzwolić i przyodziawszy ich, do Krymu odesłać. Drugiego nam kozacy chcą, znać, ma przeprosinach oddać. Ale drudzy tuszą, że i ten jest w ordzie. J. m. pan Sapieha, brat nasz, pro certu i nieuchybnie z p. Szemberkiem, który i ten był nieła-

dajakim, też to jest pan Szemberk początkiem tej wojny kozackiej, odesłany do Konstantinopola, którego wszyscy tu żałują, bo stawił się nie jako dobry mąż, ale jako Samson jaki, przebijając się nie raz, ani trzy przez wojska pogańskie. Tandem multitudine pogańska oppressit nieoszańcowanego w dziele rycerskim męża; dalej nie mając co nowego do oznajmienia w. mć, memu miłościwemu panu, prosze na ten czas Pana Boga, aby w. mć, mego miłościwego pana, przy dobrym chowając zdrowiu, w tych ojczyźnie naszej potrzebach wspirał łaską swoją Boską, tak jakoby za zdrową radą i pomocą w. mć., mego miłościwego pana, z nieśmiertelną w. mć., mego miłościwego pana, sławą, ostawała w kwietnącym pokoju. Moje przy tym uprzejme i powolne usługi pilnie zalecam w łaskę braterską w. mć, mego miłościwego pana.

W Łucku, 21 junii 1648. W. mć., mego miłościwego pana, uprzejmy brat i powolny sługa Alexander ks. Sanguszko, ręką własną.

Książę jeo mość Wiszniowiecki powrócił do Wiszniowca, na Wołyń, we dwunastu set tylko ludzi i jest teraz. Rozumiem, że u nas na Wołyniu, na sejmiki będzie, bo w Rusi już kto inszy hetman i podobno by będąc w Wiszni nie bardzo p. hetmana nowego słuchał. Jest się czemu podziwować zaprawde tak grzeczy teraz mniejszy dworski directi i ordynary.

Za odesłanie listów moich do królewicza j. mći uniżenie w. mći, miłościwemu panu, dziękuję. Wodzów naszych na tę imprese (...) * w. mć pan promocionem. Incumbit w. mć panu, aby naród nasz litewski inaczej był tractowany, a primare regni, wiele się nas dziwuje i ja we blisko przyszłym sejmiku muszę tu bardzo traktować, bo jeśliśmy koronni są uno corpore z W. ks. Litt., szkoda było ręki prawej zapominać i wodzów W. ks. Litewskiego postponere. My się tak declarujem na Wołyniu, że nie będziem się wiązać do nikogo, jeżli nam lubo wielkiego, lubo ks. mći polnego hetmana pro exercitium duce nie dadzą. Ci ich mość, których podano, a nie może bydz inaczej”.

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 86. — Арк. 39-43. Оригінал. Адреса: “Яśnie wielmożnemu panu i bratu j. mći panu podkanclerzemu W. ks. Litt.”, тобто «Ясновельможному пану і брату й. мості пану підканилеру Великого князівства Литовського». Тексту листа передує пізніша приписка: “Z archiwum Sapieżyńskiego № 13”, тобто “З архіву Саніг № 13”. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 9. — С. 287–289. Оpubліковано частково в перекладі українською: Мицик Ю. А., Брехуненко В. А. Джерела... № 27. — С. 29–30.

Переклад

Ясновельможний мості пане підканцлер Великого князівства Литовського, мій вельми мостивий пане і брате!

Не хотів би пропускати жодної okazji, щоб про стан тотальних змін у Речі Посполитій не повідомити в. м., моєму милостивому пану і брату, як печатнику і такому великому сенаторові. Даю знати в. м., моєму милостивому пану, які у нас безсумнівні новини. Коли Військо Запорізьке стало під Білою Церквою силою в сімдесят тисяч, а татарський хан з сотнею [тисяч] під Володаркою у трьох тільки милях від козацького війська, то вже задумали йти вглиб Польщі. Тим часом його мость пан брацлавський воєвода відправив одного ченця з листом до цього

Хмельницького, старшого реґіментаря козаків, радячи йому мир з Річчю Посполитою і вимовляючи (?) йому за таку його зраду і справу. Він, прочитавши цього листа, учинив із своїми козаками коло, у котрому провів свою довгу й сварливу консультацію. Одночасно він відписав пану брацлавському воєводи досить обережно і покірно. Оцього ж листа, котрого сам бачив, переписавши з оригіналу, відсилаю копію в. м., моєму милостивому пану, а також і цидулу, яку він вклав до цього листа. Тоді Хмельницький зразу затримав на два тижні вже готовий похід татарський до наших держав, А був цей похід ним призначений на 13 червня на день св. Антонія. Отримавши такий рескрипт від них, його мосьть пан брацлавський воєвода знову палко написав до цього ж Хмельницького, переконуючи його в тому, щоб і він або довше затримав татар або приступив до якихось переговорів. Тоді до мене прийшла 21 червня, сьогодні, безсумнівна відомість від самого його мості пана брацлавського воєводи, що цей Хмельницький вже якраз тепер повернув татарську орду до Очакова. Татари позавчора вирушили і пішли з нашої землі, слава Богу. А він від себе козаків послав послів з покірністю до Речі Посполитої. Ці послі в Гощі стали у пана брацлавського воєводи 20 червня, тобто вчора. Їх проводив пан Зуля, слуга й. м. п. воєводи, котрий до них їздив з листом і вже повідомив про них своєму пану. З якими кондиціями вони при своїй вовчій покорі ідуть, я зараз не можу знати так швидко, про таку щасливу новину повідомляючи в.м. моєму милостивому пану. Коли ж, [зглянувшись] на таку нашу неготовість і небоєздатність, Господь Бог чудом відвернув татар, пом'якшив серця отих зрадників. Це в. м., моєму милостивому пану, як річ істотну і безсумнівну повідомивши, повідомляю і те, що тільки вчора 20 червня принесено було нам теж універсали від й. мості ксьондза архієпископа. А згідно з чиею концепцією вони були писані, не треба в. м., моєму милостивому пану, як обізаному, описувати. Оцей же універсал неабияк нас утруднить на майбутньому сеймику.

Розумію, що такий же був виданий і до князівства Литовського. Між іншими пунктами цього універсалу, деякі не можуть бути узгоджені з посполитим правом, особливо щодо миру і приборкання так активного виступу цих зрадників. Замість двох втрачених гетьманів нам дано трьох, оминувши їх мосьть панів гетьманів Великого князівства Литовського, котрих у разі відсутності коронних вождів вживали проти ворогів Корони для початку і завершення воєн. А принаймні і князівства Литовського до цієї ж оборони оті універсали закликають, аби були як брати поділилися цим гетьманством, котрі знані як одне тіло Речі Посполитої. Князь й. м. пан руський воєвода, після того, як його обійшли з возведенням у посаді, і й. м. пан київський воєвода не були прилучені через це до подальших послуг задля Речі Посполитої. Ми, коронні обивателі, залишаємося з цього приводу у великому жалю. Взагалі, як були втрачені гетьмани, то [нові] були призначені не для добра Речі Посполитої, а для чієїсь приватних інтересів; яку з них потіху буде мати Річ Посполита? Так дай же Господи Боже іншої новини дочекатися тепер з такою справою. Й. м. пан краківський, як високий сенатор, добре був оцінений татарами: двісті тисяч він повинен дати і сто татар згідно з реєстром, який вони подали, визволити з Польщі і приодягнувши, прислати до Криму. Другого [гетьмана] нам козаки хочуть віддати при [своїх] перепросинах. Але інші думають,

що і цей [гетьман] знаходиться в орді. Й. м. пан Ян Сапіга, наш брат, без сумніву є з п. Шемберком, котрий є не будь-ким, пан Шемберк є початком цієї козацької війни, тому він відісланий до Константинополя. Його всі тут жаліють, бо він був уславився не як добрий муж, але як Самсон якийсь, пробиваючися не раз і не тричі через поганські війська, поки не взяла гору численна поганська сила над мужем, що не має рівних у лицарській справі. Далі не маю чогось нового для повідомлення в.м., мого милостивого пана. Прошу тоді Господа Бога, щоб в. м., мій милостивий пан, зберігав при доброму здоров'ї, помагав Своєю Божою ласкою у цих потребах нашої вітчизни так, щоб за здоровою порадою і допомогою в. м., мого милостивого пана, вона залишалася з безсмертною славою в. м., мого милостивого пана, у квітнучому мирі. Мої при цьому приязні і покірні послуги старанно віддаю до братерської милості в. м., мого милостивого пана.

В Луцьку 21 червня 1648.

В. м., мого милостивого пана, приязний брат і покірний слуга Олександр князь Сангушко, рукою своєю.

Князь його мость Вишневецький повернувся до Вишневця на Волинь тільки з дванадцятьма сотнями людей і є [там] тепер. Розумію, що у нас, на Волині, він буде на сеймику, бо в Русі вже хтось інший гетьманує, подібно б будучи у Вишні не дуже б п. нового гетьмана слухав. Є чому справді подивуватися так гречній тепер меншій двірській волі і наказу.

За відіслання моїх листів до королевича його милості покірно в. м., милостивому пану, дякую. Наших вождів на ці зустрічі (...) * в. м. пан підвищення. Хотілося б (?) в. м. п., щоб наш литовський народ був інакше трактований у примаса королівства (?) дуже нас дивує і я на сеймику, що скоро буде, мушу дуже трактувати про це. Бо якщо коронні є одним тілом з Великим князівством Литовським, то шкода було б забувати про праву руку і принижувати вождів В. кн. Литовського. Ми так думаємо на Волині, що не будемо ні до кого приєднуватися, якщо або за великого, або за польного гетьмана не дадуть нам кн. м. як досвідченого вождя, [а не] тих їх мостей, котрих подано. Інакше не може бути».

№ 44

1648, червня 22. — Відень. — Уривок з листу папського нунція

Камілло де Мелці до римської курії

“[...] 3 Відня, 32 [дні] минуло [як] почалося [...].

У Польщі підтверджують успіхи, яких досягли козаки, які рушили вперед після захоплення Полонного, здобувши 20 гармат, з якими сподіваються [здійснити] головну військову кампанію.

Тим часом, щоб завадити [козакам] спричинити ще більше збитків, провінції цього разу відсилають ще більше солдат і якомога скоріше.

Опубліковано: Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). — Vol. VI. — 1639–1648. — Romae, 1962. — № 2883. — С. 266. Цей переклад українською здійснила Ганна Соловійова.

“Z Ukrainy d. 24 jun. 1648.

Z Ukrainy nic pewnego słyhać. Kozacy z tatarami pod Białą Cerkwą po staremu. List wczora przed wieczorem przyszedł od j. m. p. wojewody braclawskiego, w którym pisze, aby mu generałem plenipotentiam ad compentenciam z Chmielnickim przysłano. Przysłał też i copią listu od Chmielnmickiego¹, w którym daje mu tytuł, Chmielnicki dobro dzieje i nie jest od zgody, łecz nie chcą mu dać tam samemu plenipotencia, nie ufając mu. Po ejusdem fidei, więc iż jest diffidentia między residującymi ich mś. w. m. p. p. senatory, nie chcieli się na listy podpisać, które byli concipowane de mente jego m. p. p. kanclerza, insze pisać kazano do j. m. p. wojewody braclawskiego, od samego j. m. p. arcybiskupa, a nie nomine totius senatus, których copia jutro dalibóg przyszłe. Wczorajszego dnia ciało o czwartej z południa wprowadzono króla ś. pamięci j. m., ludzi było ze dwadzieścia tysięcy, trzech ich m. księży biscopów szło przed naszym jego m. ks. arcibis[cupem] pontificato przed ciałem, a za ciałem królewicz j. m. Karol i j. m. ks. nuncią. Insignia regni niesli j. m. p. kanclerz koronny, j. m. p. podskarbi nadworny koronny i j. m. p. podskarbi litewski, j. m. p. marszałek koronny rząd czynił i j. m. p. marszałek litewski nadworny. Złożone ciało przeciwko izbie poselskiej na pierwszym piętze pod królewiczem j. m. Karolem. Gdy ciało odprowadzono, już na katafalku stanęło, królewicz j. m. Karol każdemu zosobna (...) * m. m. księży, biskupom, dziękował nizko. Królewicz j. m. Kazimierz udano było że w (...) * już przyjechał, aleć dopiero jutro będzie wodą.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 18–19. — Тогочасна копія. Другий список даного документу зберігається у тому ж відділі рукописів: № 142, с. 321.

Переклад

З України 24 червня 1648.

З України нічого певно не чути. Козаки з татарами по-старому стоять під Білою Церквою. Вчора надвечір прийшов лист від й. м. п. брацлавського воеводи, у котрому пише, щоб йому були прислані генеральні повноваження для переговорів з Хмельницьким. Прислав також і копію листа від Хмельницького, у котрому дає йому титул, Хмельницький добре діє і не є проти згоди, але там йому самому не хочуть дати повноважень, не довіряючи йому. Після його слова, бо є поріднення між їх мостями в. м. панами сенаторами, що засідають, не хотіли підписатися на листах, котрі були складені за задумом його м. п. канцлера, інші було наказано писати до й. м. п. брацлавського воеводи, від самого й. м. п. архієпископа, а не іменем всього сенату, котрих копію завтра, їй Богу, пришлю. Вчора о четвертій після полудня було привезено тіло короля св. пам'яті й. м., було з двадцять тисяч людей, перед нашим його м. ks. архієпископом йшло три їх м. ксьондзи єпископи, а той йшов перед тілом, а за тілом йшов королевич й. м. Карл і й. м. ks. нунцій. Інсигнії влади несли й. м. п. коронний канцлер, й. м. п. надвірний коронний підскарбій і й. м. п. литовський підскарбій, й. м. п. коронний маршалок чинив уряд і й. м. п. надвірний литовський маршалок. Тіло було покладено напроти посольської ізби на

¹ Йдеться, очевидно, про лист Б. Хмельницького до А. Киселя від 13(3).06.1648 р. (ДБХ., № 8)

першому поверсі перед (?) королевичем й. м. Карлом. Коли тіло було проведено, воно вже було поставлено на катафалк, королевич й. м. Карл кожному персонально (...) * м. м. Ксьондзам, єпископам, уклінно дякував. Про королевича й. м. Казимира було сказано, що у (...) * вже приїхав, але тільки завтра прибуде водою.

№ 46

1648, червня 24. — Копайгород. — Лист шляхтича С. Росцішевського до невідомого

“Kozacy 22 juni wzięli zamek nesterwarski, w którym się było zaparło kilkadziesiąt szlachty, chodzielie my w pięciu set ludzi na odsiecz i poszczęściło było zrazu, bo więcej niż 300 trupa położyliśmy na placu pod Kłewaniem, a kilka set, co w miasto wpadli, zapaliśmy. Nastąpił z armatą Krzywonos jakiś ze 4 000, oddał wczorajsze, bośmy ludzi blisko naszych 200 stracili. Pan Okuń posieczony, pan Ołdakowski, pan Bajbuza i innych kilkanaście sług j. m. pana hetmana polnego od zamku odstrychnęli (bo byli na wycieckę wypadli) do Szarogrodu uchodzić musieli i w niebytności ich zamek wzięto przez praktiki, ale im słowa nie dotrzymyli, zabito ich niemało. Jeszcze pewnej wiadomości nie mamy kogo. Żydów wiele wyzabijali, kościół złupiono, trumny niebożczyła pana starosty winnickiego i dzieci go obłupiono ze szrebła. O ks. Janie Czetwertyńskim, który tam z żoną był, jeszcze nie wiemy, jeżeli żyw, wszystkie armatę wzięli. Chłopstwa sroga rzecz do nich się kupi. Języki, które kilka wczoraj przywiedli, zgadzają się, że do Szarogrodu, a potem do Baru iść mają, i most dla armaty na rzece Sielnicy dziś budują. A że Tulczyn alias Nesterwar tak potężna forteca wytrzymać nie mogła, musieliśmy Szarogród opuścić i jedziemy do Tarnopola, bo samych chłopów tutecznych bardzo podejrzanych mieliśmy, tak języki wszystkie zgadzają się, że jeno jeden półk Czerkaski jest kozaków, a je. mś. pana chorążego koronnego poddani; tak powiadają, że ich 12 000 z majątności naszego pana wstało, kilka wsi do nich za kilka dni, gdy postąpią pod Szarogród siła ich przybędę. Oddaję się zatym. W Kopajgrodzie w dzień ś. Jana 1648.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 158. Копія. Тексту передує заголовок, зроблений копієнтом: “Od p. Stanisława Rościszewskiego”, тобто «Від п. Станіслава Росцішевського». Опубліковано: Муцик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 10. — С. 289–290.

Переклад

22 червня козаки взяли Нестерварський замок, у котрому закрилося кількадесят душ шляхти. Ми, силою у 500 вояків, ходили на відсіч і спочатку нам пощастило, бо під Клеванем ми вбили понад 300 ворогів, а ще кілька сот, котрі вдерлись до міста, там побили. Але підійшов якийсь Кривоніс з 4 тисячами і з гарматами і відплатив нам за вчорашнє, бо ми втратили понад 200 людей. Пан Окунь порубаний. Пана Холдаковського, пана Байбузу та понад десять інших слуг й.м. пана польного гетьмана було відігнано від замку, бо [обложені повстанці] вчинили вилазку і [наші] мусили відступати до Шаргороду. Коли вони відступили, то й замок було взято хитрощами. Але даного слова не дотримали і немало [шляхти] було вбито. Ми ще не маємо точної відомості. Було вбито багато євреїв, пограбовано костьол, обдерто срібло з трун небіжчика пана старости вінницького та його дітей. Ми ще не знаємо, чи живий князь Ян Четвертинський, котрий був там з дружиною. Захопили всю артилерію. Маса

селян приєднується до них. Полонені, котрих вчора привели [до нас], згідно твердять, що [повстанці] мають йти до Шаргороду, а потім до Бару і сьогодні вже будуть міст для артилерії на річці Сільниці. Якщо вже Тульчин, або Нестервар, така потужна фортеця не могла витримати, то ми мусили покинути Шаргород, йдемо до Тернополя, бо на шляху зустрічали дуже підозрілих селян. Як погоджуються всі «язики», тут знаходиться тільки один Черкаський полк козаків, а всі інші — це піддані й. м. пана польного гетьмана і й. м. пана хорунжого коронного. Кажуть, що їх повстало 12 тисяч з маєтності нашого пана, що до них перейшло за кілька днів кілька сел, а коли підйдуть під Шаргород, і маса прибуде до них. Віддаюся за цим.

У Копайгороді у день св. Яна 1648.

№ 47

1648, червня 25. — Варшава. — Новина

“Z Warszawy d. 25 jun. 1648.

Wczorajszego dnia consulta była ich mści p. p. senatorów po wielkiej mszy, którą j. m. ks. arcybiskup miał u ś. Jana. W kapitularzy czytane są listy od j. m. p. wojewody braclawskiego, jeden de data 15, drugi de data 16 juni, także i od Chmielnickiego list¹ do niego, w którym pisze, iż żałuje tak wiele rozlania krwi chrześcijańskiej, powiadając, że ten którego jest przyczyną, będzie Pan Bogu odpowiadał, zdaża się wszystkim na jego m. p. wojewode odprawując tatarów, a posły swoje wyprawując do k. j. m. rozumiejąc, że jeszcze żyje, lecz zaś ceduła w tym liście jest, gdzie pisze, że nas nowina doszła o śmierci k. j. m. i prosi o wiadomość, a oraz prosi, aby do nich dojechał j. m. p. wojewoda, jako ten, który wszystkie ich dolegliwości wie, ten był [u] Chmielnickiego de data d. 13 juny. Przyszedł też i list do j. m. pana wojewody mazowieckiego, w którym piszą, iż tatarowie, powracając, zagonami puścili, płonu siła nabrali, wsi popalili i miasteczko chcieli wziąć p. wojewody Przyłuka, ale się im obroniło i co byli owce zabrali p. wojewodzie, wypadzły z miasteczka, ochotniki one odbili, kilkadziesiąt tatarów zabili i pięciu poimali, których do Warszawy wiozą.

P. wojewoda braclawski w swoim liście pisze, aby mu plenipotencia gnadis przyszła była, ad componendum et concludendum z kozaki, lecz mu tego nie posłano, powiadając, że (...) * consensu ommu (?) ordinum, to byż nie może, aż na convocatiej i to jemu samemu tego nie powierzają, piszą jednak do niego, aby tym czasem już convocatia będzie tractował z nimi i jeżeli modos (...) * wynajdą, complanatiej, aby one przysłał, tym czasem, żeby armistitium było. Condiciones przez kozaki te są:

1. Aby w praetensjach i krzywdach swoich satisfactią odniesli; 2. Aby pewne dobra do majątności udzielne mieli; 3. Aby mieli cerkwie wszystkie, a mianowicie lubelska, abym przywroczone były.

Przyszła i ta nowina wczorajszego dnia jakoby p. chorąży koronny, który z ludem swoim pod Bar był przyciągnął, obaczywszy, że powracają się tatarowie, miał napaść na nich i onych nieco urwał, ale tego nie twierdzą. To co jest, oznajmuje.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 19. — Тогочасна копія. Другий список даного документу зберігається у тому ж відділі рукописів: № 142. — С. 327–328.

¹ Тут переказується зміст листа Б.Хмельницького до А. Киселя від 13(3).06.1648 р. (ДБХ., № 8)

Переклад

З Варшави 25 червня 1648.

Вчора була нарада їх мості панів сенаторів після великої меси, котру й. м. кс. архієпископ мав у св. Яна. В капітулі були читані листи від й. м. п. брацлавського воєводи, один від 15, другий від 16 червня, також і лист до нього від Хмельницького*, в котрому той пише, що жалкує через таке значне пролиття християнської крові, кажучи, що той, хто спричинився до цього, буде відповідати перед Господом Богом; покладається в усьому на його м. п. воєводу, відправляючи татар, а своїх послів відправляючи до к. й. м., думаючи, що [Владислав IV] ще живе; але у цьому листі є цидула, де він пише, що до нас дійшла новина про смерть к. й. м. і просить про відомість, також просить, щоб до них приїхав й. м. п. воєвода, як той, котрий знає про всі їхні труднощі, цей був у Хмельницького 13 червня. Прийшов також лист до й. м. пана мазовецького воєводи, у котрому пишуть, що татари, повертаючись, пустили загони, набрали масу полонених, попалили села і хотіли взяти Прилуки — містечко п. воєводи, але воно оборонилось і добровольці, вчинивши вилазку з містечка, відбили у них вівці п. воєводи, вбили кількадесят татар і п'ятьох взяли в полон, котрих везуть до Варшави.

Пан брацлавський воєвода пише у своєму листі, щоб йому дали повноваження, до вироблення і ухвалення умов з козаками, але йому цього не було надіслано, кажучи, що (...) * загальної згоди станів, цього не може бути, аж на конвокації і то йому самому цього не довіряють, пишуть однак до нього, щоб тим часом вже як буде конвокація, вів з ними переговори і якщо спосіб (...) * знайдуть згоду, щоб їх прислав, тим часом, щоб було перемир'я. Кондиції дані козаками, такі:

1. Щоб вони були б задовільнені і їм була дана сатисфакція щодо їхніх претензій і кривд; 2. Щоб вони мали певні добра до удільної маєтності; 3. Щоб мали всі церкви, а особливо люблінську, щоб повернені їм були.

Прийшла вчора й ця новина, начебто п. хорунжий коронний, котрий зі своїми людьми прийшов під Бар і, побачивши, що татари повертаються, мав напасти на них і завдати їм трохи втрат, але цього не стверджую. То що є, повідомляю.

№ 48

1648, червня 26. — Лінц. — Уривок з листу папського нунція Сціпіоне Паннок'єскі до римської курії

«[...]Повідомлення з Польщі повні поганих новин і їх обмаль, [пишуть] про те, що козаки, які повстали проти Речі Посполитої і об'єдналися з татарами, у битві з поляками, що відбулася, розбили їхній загін, чи то вбивши, чи то взявши у полон їхнього гетьмана. Вони проводять варварські напади на край, що призводить до повної розгубленості. Тому можна побоюватися, що поляки заради позбавлення цієї напасті оголосять своїм королем Кисіля, брацлавського воєводу, схизматика, людину, що має великий вплив і прибічників. Особливо це рішення залюбки підтримають всі єретики з Литви, Русі та Польщі, чого Господь, маємо сподівання, не зволить допустити».

Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). — Vol VI. — 1639–1648. — Romae, 1962. — № 2885. — С. 267. Переклад українською Ганни Соловійової.

№ 49

1648, червня 27. — Варшава. — Новина

“Z Warszawy d. 27 juni 1648.

Posłowie kozaccy idą, spodziewają się ich w poniedziałek. Były wczora senatus consulta między inszemі, to jako ich przyjąć i traktować, czyli amicabiliter czyli hostiliter, conclusum amicabiliter. Cham odszedł z hordą i z plonem. Tom — bej tylko został w pieznaście tysięcy tatarów na koczowiskach.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 20. — Тогочасна копія. Оpubліковано: Ковальський Н. П., Мицик Ю. А. Аналіз отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 74.

Переклад

З Варшави дня 27 червня 1648.

Козацькі послі йдуть, їх сподіваються у понеділок. Вчора була сенаторська рада, між іншим обговорювалося, як їх прийняти й трактувати, чи дружньо чи вороже, вирішили приймати дружньо. Хан відійшов з ордою та здобиччю, тільки Том-бей з 15 тисячами татар лишився на кочовиськах.

№ 50

1648, не раніше 27 червня. — Гусятин. — Лист Самуїла Калиновського до князя Четвертинського

“Horda szkody wielkie poczyniła na Ukrainie. Tatarowie jedne zagony zapuścili ku Chmielniku i ztąd powrócili pod Braclaw mimo Winnicy idąc, gdzie wiele miast popalili i wyścinali, mianowicie [H]aisyn, Kislak i ich mci p[an]a podkomorzego bracławskiego Hunczę, Radyny, Werbicz, Żywotów i inni. Z Żywotowa, kiedy osady liczone na 4 tysięcy, z Samowrodka wychodzili popi z chorągwiami i z kądzielami prosić tatarów, jako już braci swej, witając ich, ale tatarowie, nie dbając o braterstwo, mówili: “Moja nie zna kresta, popu twoja” zabrali wszystkich, wielu pościnali i miasta popalili. Drugi zagon zapuścili ku Korosteszowu, a kosz stał pod Przyłuką. Chruszlewice spalili, w Kochangrodzie z łaski Bożej żaden nie pozostał, mało nie zgodnie wszyscy piszą, że płonu wzięli tatarowie na dwieście tysięcy, bydła, koni bez liczby, i było to, że jedna baba tatarska prowadziła więźniów ośm, a coś tatarzyn.

13 juni zpod Ochmatowa wyprawił chan i panowie hetmani więźnia zpod wołoszy p. krakowskiego z listami do króla ich mości o wykupno, aby się jako najbardziej starał, szacunek ma być czyniony pod Siną Wodą ku tatarom. List chana takowy jest do j. k. mci:

Uzyczyłem był wojska mego na proźbę Wojska Zaporowskiego z wołej Bożej, że się zwycięstwo dostało i hetmani w niewolu, a nie tyło to mogłem, ale i stolice warszawskiej osieść, jeno żem nie miał rozkazania cesarza, pana mego, zatrzymał się, ale jeśli mi haraczu za cztery lata powinnego nie oddacie, za dni 90 i kozaków, braciej naszej przy wolnościach ich nie zostawicie, spodziewajcie się mie u siebie prędko; często się nam bowiem miasto dani haracza posłów znieważają i w pola rzekomo niewiadomie posyłali i w niewolą tak zimie, jako i łecie naszych zabierali.

Tegoż dnia 13 juni piszą z Jędzejówa, że po tej nieprzyjacielskiej klęsce, niektórzy niedobitki i rozproszeni zeznali, że więcej kozacy, niżeli tatarowie nad Ukrainą tyraniżują, podstarościego żywotowskiego z zamku tamocznego wzięwszy, naprzód mu

jedne oko wykłuli, potem jedną nogę odcięli, a potem na cztery rogi miasta (...)*; drugę nogę mu odcięli i drugie oko wykłuli, a naostatek głową go w błoto wbiwszy, a onymi odciętymi nogami do gory podniosszy, zaduszyli. W Niemierowie ksiądz Symoniewskiego, pfebana tamocznego, żywo skurę obdarli. Tamże 5 000 żydów wyścinali, dawszy naprzód wojtowi tamecznemu ośmaczkę talarów twardych, żeby im miasto wydał; w samym złocie i sreble wozów pięć[na]ście z Niemirowa kozacy wywiezli. Podstarości nesterwarski wozów 15 odprawił (?), na których dzieci żydowskie z Niemirowa byli, których od rodziców (?) pozabierano.

Tegoż dnia 13 juni piszą z Wiszniowca, że księżna jego mć. szczęśliwie od nieprzyjacielskich niebezpieczeństw uszedszy, 27 juni do Wiszniowca przyjechała. Wzięła ----- od ks. jego mći pana wojewody ruskiego dany 30 juni, w którym oznajmuje, że obozem położył się między Żytomierzem i Kotelnią. Ma swego wojska 6 000, a pan wojewoda kijowski z ludem swoim przyjączył się do niego i co żywo szlachty ściągają się do niego.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 123. — Конія. Тексту передуює заголовок, зроблений копієм: *”De data 13 juni z Usiatyna od ich mści pana Samuela Kalinowskiego, braclawskiego starosty, do Jędzejowa do księżca jego mći Czetwertyńskiego”, тобто “Під даною 13 червня з Гусятина від їх мості pana Самуеля Калиновського, брацлавського старости, до Єнджеюва, до князя його м. Четвертинського”. Опубліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 11. — С. 2890–291.*

Переклад

Орда наробила великої шкоди в Україні. Татари пустили одні загани до Хмельника, а звідти повернули під Брацлав повз Вінницю. Йдучи там, вони попалили й вирубали багато міст, особливо Гайсин, Кисляк та [міста] їх м. pana брацлавського підкоморія: Гунче, Радина, Вербич, Животов та інші. З Животова, де нараховувалося 4 тисячі людей, з Самовродка (?) виходили попи з коровгами і кадилами назустріч татарам, вітаючи їх, вже як своїх побратимів. Але татари, не дбаючи про братерство, казали: «Моя не зна хреста, попи твоя» і забрали всіх, багатьох порубали і спалили міста. Другий загін пустили до Коростишова, а кіш став під Прилукою. Спалили Хрущлевиці, а у Копайгород з милості Божої не був посланий жоден загін. Мало не одностаино всі пишуть, що татари набрали двісті тисяч душ полону, а бидла і коней без лічби. Якщо вже одна баба-татарка вела вісім в’язнів, то що говорити про татарина.

13 червня з-під Охматова хан і пани гетьмани послали в’язня з молдаван pana краківського з листами до короля його мості щодо викупу, просячи щоб якнайшвидше це постарався вчинити, а викуп татарам має бути вчинений біля Синіх Вод. Лист хана до й. к. м. має такий зміст:

«Я використав своє військо згідно з проханням Війська Запорізького, котрому з Божої волі дісталася перемога, а гетьмани пішли до неволі. Я міг зробити не тільки це, але й захопити варшавську столицю, однак затримався тому, що не мав на це наказу мого pana, султана. Але якщо ви мені не віддасте харач заборгований за 4 роки протягом 90 днів і не залишите наших братів козаків при їхніх вольностях, то сподівайтесь скоро мене до себе. Ви ж бо часто замість харачу

зневажали наших послів і посилали в поля [для нападів] нібито без вашої волі, забирали наших в неволю взимку і влітку.

Того ж дня 13 червня, пишуть з Єнджеюва, що після тієї поразки від ворога, деякі недобитки та розпорошені втікачі визнавали, що козаки більш, як татари, тиранізують Україну. Животовського підстаросту з тамтешнього замку захопивши, викололи йому спочатку одне око і відтяли одну ногу, а потім обвели навколо міста (?), а потім відтяли йому другу ногу і викололи друге око. Нарешті його встромили головою у болото догори відрубаними ногами і так задушили його. У Немирові зняли живцем шкіру з ксьондза Симоневського, тамошнього плебана. Там же вирубали 5 000 євреїв, давши спочатку тамошньому війту осьмачку твердих талярів, щоб він здав їм місто. Самого золота й срібла вивезли козаки з Немирова 15 возів. Нестерварський підстароста відправив 15 возів, на котрих були єврейські діти з Немирова, котрих було забрано від батьків (?).

Того ж дня 13 червня пишуть з Вишневеця, що княгиня її милість щасливо unikнула ворожої небезпеки. 27 червня вона приїхала до Вишневеця. Вона взяла лист (?) від князя його мості, пана руського воєводи, даний 30 червня, у котрому він пише, що став табором між Житомиром і Котельнею і має війська 6 000. Згодом до нього приєднався пан київський воєвода з своїми людьми. Шляхта вся наголо збирається до нього.

№ 51

1648, червня 28 (?). — Лист невідомого шляхтича до невідомого

“[...] Dziś straż przyjachała, która była w Tulczynie i ztamąd uciekali, widzieli o czysta (...)*, że osobno żydów będących w zamku za wartą ich mają. Dobro ich z zamku na rynek wyniesli (?) i brakować mają. Szlachta osobno w zamku, od których odebrano orężę i dobra ich, resztę nie brano. Kościół wniwecz obrócili, złupili. Z starszem pułkownikiem Hancyą, Zamana (?) i Kochman (?), którzy dzisiaj przy sobie trzymają, jest teo złodziejstwa siła i przy tym ich jeszcze więcej; to słychali, że żydom, odebrawszy od nich dobra, mają potym szlacheckie dobra brać, a z samemi P[an] B[óg] wie, co się będzie działo. Słuchy takie i zamysły ich, ku S[z]arogrodzie iść mają. Jeo mość p. Ławrenty ma pilnie staranie, będąc strażnikiem; skoro się ruszyło hultajstwo, u której obrobie nie omieszka dawać znać, jako widzę z ochotą czekają teo hultajstwa, gdyż i harmatę mają, którą z sobą prowadzą i z miast biorą. Ustne powieści w Rohatynie je mści p. Rzewuski, to jest 20 juni, powiedziawszy, [że] dość zalogi (?), między inszemi p. Hołdakowski, który z oczeżenia (?) teraz niedawno uszedł, zebrawszy, według naszych (?) (...)*, kompanią, żone iz dziećmi do Tulczyna odwiózł, tam teraz w tej utarczce pod Tulczynem nie wiedzieć, gdzie podział, i żone z dziećmi w tym zamku zgubił.

We środe potkał się z panem Mrozowickim, który we trzech set koni na odsiecz, z panem Okuniem (?) zniosszy się, chodził, nie miał już ledwie pod sto koni, powiedział, że go więcej pozradzało, także i p. Dzik, który już nie do S[z]arogrodu, ale do Baru szedł, bo z S[z]arogrodu, lubo tam dział 20 spiżowych, szlachta ustąpiła wszelka (?); jedni do Kamieńca, drugi — do Lwowa, a kto kominikiem, między inszemi p. Dzik w Barze zostali; p. Chłowański w Roźniatyńcach, (?) dzierzawca s[z]arogrodzki, rozjechał (?) się, którego na wpieszonym (?) obelga potkała, że sto człowieka nastąpiło, wołając: “Lachy, uczikajte”.

We wtorek, to jest 16, w Winnicy po południu p. Jaskolski był i pan Rew (?) zjechał się z nimi. Listy przyszli, które otworzyli de data 12 juni zpod Żaskowa (?), dwie mili od Ochmatowa, gdzie tatarowie powracali za Siwą Wodę pod Targowicą. Pisze j. mość p. krak[owski], aby z więźniami niektórymi, co kazał przywieść, przyjechali do Tehinia, do Białogrodu, pisze j. m. p. koron[ny] cześnik (?) (...) * krótko, panie starosto braclawski, oznajmując, iż u hana zostaje, więcej nie pisze, jedno, że jest ciało z ciała mego i krew ze krwi mojej, pomniąc na P. Boga, o mnie myśli.

Pisze j. mśc p. star[osta] p. winnicki, (...) * oznajmując, żeń wespół z ich m. p. krak[owskim], j. m. p. wojew[oda], z panem Bałabanem, u hana, prosze myśl o mnie, ale jako powiada, od pierwszej trwogi zebrawszy ze wszystkimi, pojechali (?) do Polski (?). Teraz pisze do jeo mości p. chor[ążego] koron[nego], aby mu oddał pieniądze na ten nie życzy (?) okup. Przy tych że listach byli i listy w kitajce zapieczętowane albo jo mści ks. Hieremiasza, tychże nie tykali, ale z nimi spieszyli z informacją do j. ks. primasa (?).

Chmielnicki posłał do metropolity kijowsk[iego] in 9 (...) * nie wiedzieć, metropolita odpisał i temu, co list oddawał, rzekł: "Zle p[an] twój uczynił, że tak wiele krwi chrześ[ćciańskiej] narodził. Niechaj sobie przypomni, co się z drugimi działo, może i on jeszcze na palu bydź". Rozgniewany Chmielnicki posłał przed sobą, aby metropolitę w rękach miał, te spiesznie do Kijowa, ale już nie zastali metropolity; sam uszedł gdzieś na Białą Ruś. Tuszą, jakaś ponowa, żeby już miał katolików, którzy w Ukrainie, wysieć i kościoły poznać.

W drodze przejechali p. Lorgę, co był porucznikiem u j. m. p. krak[owskiego], teraz uszedł zazyzemia (?). O wielkim utrapieniu powiedziawszy, to powiedział, że kozacy z tatarami poprzysiężoną zmwę mają, aby pobrawszy te miasta, co już mają, i Bar, sami kozacy ku Lwowu, ku Krzemieńcu, a tatarowie mimo Kamieniec w Pokucie, aby szli; ci powzięci (?) tatarscy i turczyscy w więzieniu zostają.

28 z Węgier wiadomość albo przestroga przyszła, aby się mieć na ostrożności, bo tatarowie w Pokucie przyszli; wołochy pewnie i gospodar 20 tysięcy wojska nad miejscem już stanęło, sam w Soroce jest; będzie p[re]s[en]s przy wojsku, bo też jeden tegoż dnia z więzienia uciekł (?), powiedział, że gospodar daje się z tym słyszeć, by tylko polacy chcieli, a ruszyli się, zaraz na pomoc wojska stawić 30 tysięcy, poczawszy od (...) *. Bogusław, insze wszystkie miasta z tamte st[rony] aż po Przylakę, którą także wzięli; tu zaś od Humania, przeszedł Boh, w[zięli] Ładyżyn miasto, Berszad i insze miasta księż[ę]cia Wis[znioveckiego] i jeo mśc p. chor[ążego], Wierchowy [...], Aleksandrowe i insze. We czwartek przeszły, przed ś. Janem, poszli kozacy do Kłębana, w[zią]wszy Klebań w piątek, więc przystąpili pod Tulczyn albo Nesterwar, w sobotę; tam było naszych chorągwi kilka, gdyż tam szlachty niemało się było zamknęli i żydzi, dali byli p. Semenowi Bajbuzie na zaciąg kilka tys[iąc], gdzie też była chorągiew j. m. p. Mros[owickiego] koni 300, to jest lud j. m. p. chor[ążego] kor[onnego], który dla języka chodził i dostawszy, posłał j. m. p. chor[ążemu] i ks. j. mści panu Januszu Cetwertynskiego, gdzie też do nich j. mśc p. Dzik, aby jaki ratunek dał braci z ludźmi (?) p. starosty; star[osta] kałuski przybył. Tamże w sobotę przed ś. Janem mieli z sobą utarczkę, gdzie leżało kozaków więcej do 300 i aż do Klebania ustąpili prawie, gdzie ich miasto broniło i gdy miasto Klebań spalili, sami się z mieszczanami bronili. Krzywonos przyszedł wieczorem w sobotę, zaraz przed świtem ruszyli się z Klebania,

маjąc z sobą 8 działek, pod Tulczyn wyszli nasi w pole komunikiem, zaraz tam naszych wsparli, bo ich było wojsko niemałe, chorągwi 28 kozackich, okrom czerni, gdzie jako naszych wsparli, nie przyszło naszym i do miasta wrócić się, musieli niektórzy od żon i od dzieci, które w zamku pozostali w Tulczynie, tamże w niedzielie opanowali miasto; w poniedziałek chłopci żegnali z Hożniowki i tak byдła nagnawszy i chłopów, szli znowu do szturm. Bronili się potężnie, że im w poniedziałek nie mogli nic uczynić. We wtorek, nazbierawszy (...) * nabrawszy, wzięli, wzięto nabrali i wzięli (?) zamek z wielkim dost[atkiem] i ludzi stanu szlacheck[iego] mnostwo.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі» — № 31. — С. 29. — Тогочасна копія. Наприкінці документа приписано іншою рукою: “Wiadomości z Ukrainy 1648.”, тобто «Відомості з України 1648». Оpubліковано в українському перекладі: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 12. — С. 291–292.

Переклад

[...] Сьогодні приїхала сторожа, котра була в Тульчині і звідти втекла. Знали про (...) *, що окремо тримають за вартою євреїв, котрі були в замку. Їхнє добро з замку на ринок винесли і мають оцінювати. Шляхта окремо знаходиться в замку, у котрої забрано зброю і її добро, решту не брали. Костьол внівеч обернули, пограбували. З старшим полковником Ганжою, Замана (?) і Кохман (?), котрі нині тримають при собі, цього злодійства маса і ще більше. То чули, що відібравши у євреїв їхнє добро, мають потім брати і шляхетські добра. А щодо самих євреїв і шляхти, то Господь Бог знає, що буде чинитися. Чутки такі про їхні замисли, що мають йти до Шаргороду. Його мосьть пан Лаврентій має особливе старання, будучи стражником, і як тільки рушить гультайство в якийсь бік, то одразу дасть відомість. Як бачу, з охотою чекають на це гультайство, бо й гармати мають, котрі з собою тягнуть і з міст беруть. Усні розповіді: в Рогатині й. мосьть п. Жевуський, тобто 20 червня, повідомив, що досить залози (?). Між іншим, п. Холдаковський, котрий недавно втікши з неволі, згідно з нашими (?) (...) * ротою, а дружину з дітьми відвіз до Тульчина, там тепер у тому бою під Тульчином не знати, куди подівся, а дружину з дітьми у цьому замку згубив.

У середу зустрівся з паном Мрозовицьким, котрий з трьома сотнями кінноти йде на відсіч, з паном Окунем (?) увійшовши в контакт, але залишився вже ледве із сотнею кінних. Сказав, що його більше зрадило. Також і п. Дзик, котрий вже не до Шаргороду, але до Бару йшов, бо з Шаргороду, хоч там є 20 бронзових гармат, вся шляхта відступила: одні пішли до Кам'янця, другі — до Львова, а хто й кінно, між іншими п. Дзик залишився у Барі; п. Хлованський в Рожнятинцях (?), шаргородський державець, втік (?). Його в поспіху (?) обдурили, бо сто душ наступало, волаючи: «Ляхи! Утікайте!».

У вівторок, тобто 16, по полудні у Винниці був п. Яскульський і п. Рев з'їхався з ними. Прийшли листи, котрі відкрили. Вони були датовані 12 червня, писані з-під Жашкова у двох милях від Охматова, коли татари повертали за Синю Воду під Торговицю. Пише й. мосьть п. краківський, аби з деякими в'язнями, як він наказував привести, приїхали до Тягині, до Білгороду. Пише й. м. п. коронний чашник (?) (...) *

коротко: «Пане старосто брацлавський! Повідомляю, що я залишаюся у хана. Більше не пишу, одно тільки, що ти є тіло від тіла і кров від крові моєї. Пам'ятаючи про Господа Бога, подумай про мене».

Пише й. мость п. староста, п. винницький, (...)*, повідомляючи, що разом з їх м. п. краківським, й. м. п. воєводою, з паном Балабаном у хана, прошу; думай про мене. Але, як каже, після першої тривоги, зібравшись з усіма, поїхали до Польщі (?). Тепер пише до його мості п. хорунжого коронного, аби йому віддав гроші на цей нещасний викуп. При цих листах були й листи, запечатані в китайку, до його мості князя Єремії. Цих листів не займали, але поспішили з ними та інформацією до й. м. ксьондза примаса (?).

Хмельницький послав до київського митрополита 9-го (...)*, не знати з чим. Митрополит відписав, а тому, котрий приніс листа, сказав: «Погано вчинив твій пан, що так багато християнської крові пролив. Нехай собі пригадає, що сталося з іншими, бо ще й він може бути на палі». Розгніваний Хмельницький послав перед собою, щоб схопити митрополита, цей спішно поїхав до Києва, але митрополита вже не застав. Сам митрополит, як думають, втік кудись на Білу Русь. Думають, що є якась новина, нібито вже Хмельницький мав вирубати католиків, котрі в Україні, а костьоли зруйнувати.

По дорозі перестріли п. Лоргу, котрий був поручником у й. м. п. краківського, тепер втік від полону (?). Він сказав про велике нещастя і то сказав, що козаки з татарами домовились під присягою, щоб взявши ті міста, котрі вже мають, і Бар, козаки самі йшли до Львова і Крем'янця, а татари повз Кам'янець у Покуття. Ці ж полонені татарщиною і турчиною залишаються у в'язниці.

28-го прийшла з Угорщини відомість або пересторога, щоб були обережними, бо татари прийшли у Покуття. Молдавани напевно і господар з 20 тисяч вже стали на місці, сам є у Сороці. Буде сам господар при війську. І один цього дня втікач з полону сказав, що господар дає знати про те, що якби поляки захотіли й рушилися, то його війська вирушили б зразу ж їм на допомогу чисельністю в 30 тисяч, почавши від (...)*

Богуслав і всі інші міста з цього боку аж по Прилуку, котру теж взяли. Тут же від Умані, перейшовши Буг, взяли Ладижин місто, Бершадь і інші міста князя Вишневецького і його мості п. хорунжого, Верхови (...)*, Олександрове й інші. У минулий четвер, перед св. Яном, козаки пішли до Клебані. Взавши Клебань у п'ятницю, підступили під Тульчин або ж Нестервар, у суботу. Там було кілька наших хоругв, зачинилося там і багато шляхти і євреї; дали на мобілізацію п. Семену Байбузі кілька тисяч. Була там і хоругв й. м. п. Мроз[овицького] в 300 кінних, тобто люди й. м. п. хорунжого коронного, котрий заради «язика» ходив у роз'їзд і доставши, послав й. м. п. хорунжому і князю й. мості пану Янушу Четвертинському. Теж до них (приєднався) й. мость п. Дзюк, щоб якийсь порятунок дати братам з людьми (?) п. старости. Прибув і п. калуський староста. Там у минулу суботу перед св. Яном мали між собою битву — і там полягло понад 300 козаків і вони відступили майже до Клебані, де їх оборонило місто. А коли спалили місто Клебань, то вони самі з міщанами боронилися. Увечері в суботу прийшов Кривоніс і зразу ж перед світанком вирушили до Клебані, маючи з собою 8 гарматок,

під Тульчин і там же наших погнали. Наші вийшли в поле кінно, бо їх було немале військо, 28 козацьких хоругв, крім черні. І як погнали наших, то не довелося їм і до міста повернутися, мусили деякі покинути і жінок та дітей, котрі залишилися в замку в Тульчині. Там же в неділю опанували козаки місто, а в понеділок пригнали селян з Гожнівки. Так, пригнавши бидла і селян, пішли знову на штурм. Боронилися проти них наші потужно і їм у понеділок не змогли козаки нічого вчинити. А у вівторок (...) * назбиравши і набравши, взяли всього і взяли замок з великою здобиччю і množеством людей шляхетського стану.

№ 51-а

1648, червень. — Лист Анджея Конецпольського, писаря польного коронного, до невідомого з повідомленням про розгром польських військ на Жовтих Водах і під Корсунем та поширення повстання

Переклад

“Про те, у якому сумному і, схоже, тяжкому стані перебуває Річ Посполита, мені неможливо розгорнуто писати, обмежусь стислим викладом. На Запороже був посланий для розгрому Хмельницького пан комісар з частиною війська і й. м. пан каштелянич Стефан. Але кілька десятків тисяч татар об’єдналися із Хмельницьким і обложили наших на Жовтих Водах. Три тижні тривала облога і наші були розгромлені. Пан Стефан (*Потоцький — Ю. М.*) у в’язниці, пан Сапіга, пан Чарнецький — поручик й. м. пана краківського воєводи (*М. Потоцького — Ю. М.*) також у полоні, інших вирубали поголовно, у тому числі й мого хорунжого Ветана, котрого туди послали з кількома десятками драгун. Ця новина отримана 19 травня. 26 травня цей же Хмельницький, рушивши з 8 тис. свого війська і з 30 тис. татар на їх мм. Панів гетьманів, розбив їх. Пан краківський був схоплений і сидить під сторожею у козаків у Білій Церкві. Пан польний гетьман (*М. Калиновський — Ю. М.*) згідно з отриманими свідченнями забитий, але ці дані ще не підтверджені. Пан Одживольський, пан Сенявський, пан Бегановський, пан Коморовський і багато інших перебувають у в’язниці, інші порубані, але все ж тисячі півтори чи більше втекли, котрих я збираю своїм універсалом під Глинянами. Сюди ж стікаються до нас і всі їх мості. Прошу пробачити мене мій добродію, що коротко пишу, бо у мене тепер маса справ. Більше того, боюся, щоб ворог не рушив на нас, бо Хмельницький оголосив, що й під Краків піде, щоб покінчити з його м. хорунжим коронним. У нас найбільша небезпека, бо вже повстають проти нас наші селяни, через що Сам Бог знає, що буде з нашими краями. Листів до його м. пану Коссаковському не посилаю, бо під Баром вже й нашої людини немає, все, що живе, втікає. Бар покинуто. А це тому, що русь не хоче захищатися. Все і вся погане впало на нас. Тим не менш, якщо щось станеться, то не затримаюся з повідомленням і т. д.”

БПАН. — ВР. — № 367. — Арк. 325 зв. — Тогочасна копія. Переклад українською. Даний документ друкувався нами раніше в перекладі російською в кн.: Мьцьк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 81–82.

№ 52

1648, липня 2 (?). — Варшава. — Початок новини

“Z Warszawy d. 2 july 1648.

We wtorek przeszły był od chama tatarskiego przyszedł z odpowiedzią, którego kopią posyłam w. m., na której była wczora consulta, w której conclusum, żeby wyprawie do niego p. Zebrowskiego, oznajmując mu o śmierci j. k. m. i o przyjaźni, którą miał z królem ś. pamięci a declarującemu, iż consultatia prędka będzie, tam się namowiemy i na to respons dostateczny satisfactia jemu poslemy, nie obiecując jednak w tym liście (?) oddania mu amsu (?), ale tylko żeby suspense uczynił tej swojej (...)*. Tym czasem też wojska nasze za pomocą Bożą ściągną się oraz wyprawują do cara tureckiego p. Kaszube [...]”.

Ч. — ВР. — № 379. — С. 20-22. — Тогочасна копія.

Переклад

3 Варшави дня 2 липня 1648.

У минулий вівторок прийшов (гонець) з відповіддю, копію якої посилаю в. м. Щодо неї вчора була нарада, на котрій було ухвалено відправити до нього п. Жебровського, повідомляючи йому про смерть й. к. м. і про приязнь, котру мав із королем святої пам'яті і декларуючи, що скоро буде нарада, там обговоримо і на це йому лист пошлемо належну відповідь із сатисфакцією; однак у цьому нашому листі ми не будемо обіцяти йому віддання йому споминків (?), а тільки щоб він зупинив цю свою (...)*. Тим часом наші війська за поміччю Бога зберуться, одночасно відправляємо пана Кашубу до турецького султана[...].

№ 53

1648, липня 2 (?). — Уривок з листу литовського підстоля до невідомого

[...] Ukraina wszystka rebelizowała, krew szlachecka leje się, chłopstwa niezliczona siła (?), już prawie wszystko województwo Braclawskie zniesli, bo w ten dzień, jako pisze, już zamek na[j]liepszy wzięli, którego niedziel trzy dobywali, to jest Tilczeński alias Nesterwar, w którym szlachty 500 ścięto, bo wszytek eruent nisterwerski tam się był zamknął, ten w pień wyścinali, który tam był wszedł, choć był rusin, samego i córki ścięto, którego zrodziła Cieriówna, z Mathacy Lanckorońska. Teraz do Szarogrodu ruszyli się, miasta jego mć. pana starosty kaluskiego. Mogli się był zrazu zabierzeć temu, kiedy Niemirów plądrowali, by ich był kto w małej kupie będących, gromić chciał; wzięli na tym Tilczyniu dział 17, z którymi się do Szarygrodu obrócili, gdzie jeśli ludu nie zastanej, gdyż z ludem jego mść pana starosty kaluskiego, jego mść pan chorąży braclawski do obozu pod Kotelnią do kscia jego m. Wisnioweckiego poszedł, to prawie Szarogród wziawszy i splundrowawszy, pójda prosto do Baru, kiedy trudna nadzieja, wszystka obrona w zamku, który potężnie fortyfikowany i armatą opatrzony jest. Tam samych dział do złamania murów 4, a inszych 40, których kartunami [nazywają], muszkietów 5000, prochu beczek 100, okrom tej armaty, którą pp. okoliczni tam [mają] (?).

БПАН. — ВР. — № 1062. — Арк. 270. Тогочасна копія.

Переклад

[...] Вся Україна повстала, ллється шляхетська кров, незліченна кількість селянства розгромила вважай вже все Брацлавське воєводство. Бо у той день, коли пишу, вже вони взяли найліпший замок, котрий здобували протягом трьох

тижнів, тобто Тульчинський або ж Нестервар, у котрому вбили 500 шляхти, бо вся нестерварська верхівка там укрилася. Всіх, хто туди увійшов, у пень вирубили, навіть і русина самого і його дочок зарубано, котрого народила Кирилівна з Матаці Лянцкоронська. Тепер до Шаргороду пішли, міста його мость пана калуського старости. Могли були зразу цьому запобігти, коли вони плюндрували Немирів, якби їх, котрі були у малій купі, хтось захотів громити; взяли у цьому Тульчині 17 гармат, з котрими обернулися до Шаргороду. Якщо [там] військових людей не застануть, бо з людьми його мості пана калуського старости пішов до табору його мості князя Вишневецького під Котельнею його мость пан брацлавський хорунжий. Взявши й сплюндровавши Шаргород, (повстали) підуть просто на Бар, важко надіятися [на добре], вся оборона в замку, котрий потужно укріплений і має гармати. Там самих тільки гармат до руйнування мурів є 4, а інших 40, котрі називають картунами, 5 000 мушкетів, 100 бочок пороху, крім цієї артилерії, котру мають пани з околиць [...].

№ 54

1648, липня 3. — Налесвичі. —

Лист шляхтича Владислава Єжі Халецького до віленського воєводи

“Jaśniewielmożny mści p. wojewodo wileński a mój wielce mści panie i dobrodzieju!

Kiedym ja nie spodziewał w takowym być upale sobie, aż (...) * w tych kraiach, któreśmy sobie za dość spokojne obiecowali po] zniesieniu bowiem wojska ukraińskiego, lubo to sami kozacy po [...] stali w Ukrainie, ale tu wszędzie wołają na ochotnika, uniwersały rozsełają, chłopstwo buntując, zatym też w naszych krajach co chłop, to kozak, koźdeo się obawiać potrzeba, każdy (?) im znać daje; nas zaś różnemi nowinami tak trwożą, że szla[chci]ci (?) naszy już pono i Wilkomira, bo przestraszeni ustawnym tych zdrajców pomnożeniem, wzięli Homel bez wszelkiej trudności ponieważ sami ich mieszczanie do miasta i razu nie wystrzeliliwszy; tamże i z zamku, ponieważ nie było z kim się bronić, musiano im żydów wydać, których było znać pod 700 wszystkich, ich tedy wykosiwszy na głowę, kilkudziesiąt zostawili, którzy chrzest przyjęli; p. Kosowi nic nie czynili, tamże też i szlachcie, którzy się tu byli zbiegli, ale wszystkie dobra, jako żydowskie, tak i szlacheckie poodbierali, a jako mamy pewną wiadomość od jeo mści p. Faszcz Marcina i p. Poznackiego, którzy z tamtąd już po tym pogromie uszli w przeszłą niedzielę, że w samej gotowiznie więcej niż na pięć kroc sto tysięcy wzięli, a co zaś we złocie, srebrze i innych ochędostwach szlacheckich, tego i szacować trudno; po różnych miastach wiele arędarzów bogatych było, mianowicie jeden z Warwy osmańście tysięcy czerwonych złotych miał, to wszystko u nich się zostało; a potym, złamawszy przysięgę i szlachte we wtorek przeszły p. podstarościewgo rostrzelali i innych szlachty kilku, panią Skokowską, u której wiedzieli o summie gotowej, znać męczyli. Armate jako zamkową, tak jeo mści p. wdy trockiego, którą do Staroduba prowadzono, wzięli i znać już w Homlu; swego ekonomy postanowiwszy, wszelkiej włości na trzy lata slobody dają. Czernichów już od pułtora niedziel w obłężeniu srogi[m] stoi wytrzymywa, lubo to w białej drużynie, ale tak to P. Bóg to wie, jeśli się utrzyma, ponieważ prochów nie mając gdzie wziąć, z dział już nie strzelają, ale tylko z ręcznej strzelby

się bronią. Starodub i ten się broni, tylko mni[ej] o tym możemy wiedzieć dostatecznie, ponieważ pas nam załegli. Nowogródek także Siewierski w tych że terminach zostaje, a insze ukraiinne zamki, osobliwie w naszym Rzeczyckim kraju, nie tylko żeby do obrony stawać zanosilo, ale i jednego draba, a w ostatku pono i jednego funta prochu w nich nie najdzie się; wyszarpana znać constitucia ora oresidencier pp. starostów ukraiinnych, że tak obnażone są granice ks. Lit.; wszyscy tu, do nas, zbiegli wszyscy, już wkoło Słucka i Słonima o [...] tylko do nas kilka przy j. m. p. Pacu zostaje i tak idziemy i [...] cis ku Dnieprowi, wołając na ochotnika i braci że (?) miłość Boga [...] ojczyzny i własnych dobr naszych w companyę prosząc. Ale słaba nadzieja w onych, tylko w Samym Bogu, a samym w. m., naszych m. w. (?), mścich pp., iż opłakanym krajom prętki succurs, a prętko obmyślicie; którego jeśli w tygodniu jednym i drugim nie będzie, a [...] de nobis, bo nie tylko te starostwa i zamki pobierą i chudoby nasze w popioł obróć, ale się i o Bychów, Mochiłow i Halcy oprzę (?). Uniżenie tedy upraszam w. m., naszeo mśćeo p., jako primasa Ksa Lit. , abyś raczył być powodem wszystkim ich mściom, aby o nas, braci swej, i W. ks. Lit. granicach obmyśliwali. Jam wyprawił małżonkę moją aż na Nieswierz. P. Bóg że to wie, w jakim i tam pokoju zostawać będzie. To tedy oznajmiwszy, w. m., mści pana, Pana Boga mojego o to prosze, abym mógł patrzeć na dobre zdrowie w. m., meo dobrodzieja. Któremu jaka na tem czas uniżone posługi me przesyłam, tak pilnie upraszam, abyś był dobrodziejem, patronem małżonce mej i ubogim drobiazgam. Datt z Nałejewicz 3 juli a[nn]o 1648.

W. m., meo mściweo pana i dobrodzieja uniżony sługa Władysław Jerzy na Czalczu Chałecki

D w. k. je. ręką s[wa].

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ II. — Суплементум. — № 517. — Тогочасна копія. Наприкінці листа дописано тією ж рукою: “Copia listu ks. jeo mści pana Chałeckiego do jeo mści p. wdy wileńskiego spod Rzeczycy pisanego.”, тобто «Копія листу князя його мості pana Халяцького до його мості pana віленського воєводи, писаного з-під Речиці». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 4–5.

Переклад

Ясновельможний мосьть пане віленський воєводи, а мій вельми вельми мостивий пане і добродію!

Я не сподівався бути в такій гарячці, аж (...) * в цих краях, котрі ми вважали досить спокійними; після розгрому українного війська, не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут скрізь закликають добровольців на війну, посилають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях, що селянин, то козак, кожного треба боятися, кожен їм дає знати. Нас же різними новинами так тривожать, що наші шляхтичі вже вважають біля Вількомира, бо перелякані постійним примноженням цих зрадників. Ці взяли Гомель без всяких труднощів, бо самі міщани впустили їх до міста без жодного пострілу. Там же в замку, бо не було з ким боронитися, мусили видати їм євреїв, котрих було всього під 700. Цих вирубали, залишивши кілька десятків, котрі охрестилися. Пану Косові нічого не чинили, також і шляхті, котра сюди була збіглася, але всі добра, як єврейські, так

і шляхетські позабирали. Маємо певну відомість від його мості пана Фаща Мартина і пана Познацького, котрі звідти вже після того розгрому втекли у минулу неділю, що самої готівки взяли понад 500 тисяч, а того, що в золоті, сріблі і інших шляхетських цінностях, того важко і поррахувати. В різних містах було чимало багатих орендарів, особливо один з Варви, котрий мав 18 тисяч червоних злотих. Все це у них (*повстанців — Ю.М.*) залишилося. Потім порушивши присягу, вони у минулий вівторок розстріляли пана підстаросту і кількох інших шляхтичів, а пані Скоковську, про яку знали, що має багато готівки, очевидно мучили. Вони захопили артилерію, як замкову, так і його мості пана троцького воєводи, котру везли до Стародуба, очевидно вона вже в Гомелі; поставивши свого економа, всій волості дають право слободи на три роки. Чернігів вже півтора тижня тримається в облозі і хоч це в білій дружині, але Господь Бог тільки знає, чи витримають обложені, бо не маючи де взяти пороху, вже не стріляють з гармат, а тільки вогнем з рушниць бороняться. І Стародуб борониться, тільки ми менше можемо про нього знати, бо нам перекрили шлях. І Новгород-Сіверський теж знаходиться у такому стані, а інші українні землі, особливо в нашому Речицькому краю, не тільки щоб почали ставати до оборони, але і жодного драба у них нема, врешті навіть і жодного фунту пороху у них не знайдеться: знати вишарпана конституція (...) панів старост країнних, що так оголені кордони князівства Литовського. Всі сюди, до нас, збіглися, всі вже навколо Слуцька й Слонима (...) тільки до нас, кілька при його мості пану Пацу залишається і так йдемо і (...) до Дніпра, закликаючи добровольців і братів наших, що (?) милість Божа (...) вітчизни і наших власних добр, просячи приєднатися до війська. Але слабка надія на цих, тільки на самого Бога сподіваємося та на самих вашмостях ваших, вельми милостивих панах, котрі засмученим краям дадуть швидку допомогу. Швидко зрозумієте, якщо котрого за тиждень — два тут не буде, а [...] про нас, то не тільки ці староства й замки вони візьмуть і худобу нашу і (все) обернуть у попіл, але візьмуть і Бихів, Могилев і Халча не обороняться. Понижено тоді прошу вашу мость, нашого мостивого пана, як примаса Великого князівства Литовського, щоб зволив бути приводом всіх їх мостей, щоб вони подумали про нас, своїх братів, і про кордони Великого князівства Литовського. Я відправив свою дружину аж до Несвіжа. Господь Бог знає, у якому спокої і там буде залишатися. Це повідомивши вашій мості, мостивому пану. Господа Бога мого прошу про те, щоб ще не закривав моїх очей, поки не зможу побачити добре здоров'я вашої мості, мостивого добродія, котрому я свої понижені послуги, які в цей час можу. Посилаю і наполегливо прошу, аби був добродієм і патроном моїй дружині і бідній дітлашні.

Дано з Налеєвич 3 липня 1648 року.

Вашої мості, мого милостивого пана і добродія понижений слуга Владислав Єжі на Халчі Халецький, д. в. к. його, рукою власною.

№ 55

1648, початок липня. — Лист невідомого до невідомого.

“Panu staroście kamienieckiemu kozaka przywiedli z tych, co Tulczyn zburzyli. Który czuda powiada, nazbyt bezpiecznie, iż się państwo od was, lachów, do nas,

kozaków, przyniesiono; iż król nie umarł, ale żywy, z Łitwy do naszego Wojska uszedł i trzy tylko namioty są w Wojsku naszym: jest jeden dla Boga a dla Wojska, drugi dla korola jeho myłosty, do którego nikt nie chodzi, tylko p. Chmielnicki, hetman nasz koronny. Trzeci namiot dla samego pana hetmana. Twierdzi i to, że między nimi takie było snadź consilium: trzy lata z tatarami wojować, nas i Podole opanować, pod Orininem stanąc i dopiero o dawnych restitutią traktować. Przydaje i to, że wszystkie z Niemirowa i z Tulczyna łupy do Chmielnickiego odesłali, iż tamże, w tulczyńskim zamku, starszego swego o to, że Czetwertyńskiego i inszej szlachty bronił i zabijać nie dopuszczał, rozsiekali.

Han obudwu ich m. m. panów hetmanów z dziesiątkiem co najprzedniejszych z wojska pogromionego więźniów i z kilkuset prostych na galery niewolników do Porty odesłał; gwoli temu, aby turków za te bez pozwolenia jego inkursią przejednał i żeby dalszych prohibite (?), jako się pozwolenie otrzymali.

Sołtan-gałga, przebrawszy między temi, co już byli z temi, co świeżo z Krymu i z Dobrudża przysli we czterdzieści tysięcy, umyślił na tych dniach wpaść do państw Rptej, tylko nie wiedzą, którym szlakiem. Ta przestroga jest od parkułaba chocimskiego do jeo mć. pana starosty kamienieckiego i do sędziego kamienieckiego przysłana.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 217. — Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю.А. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 266–267.

Переклад

До пана кам'янецького старости привели козака з тих, які спустошили Тульчин. Цей надто безпечно оповідає чуда, що держава від вас, ляхів, до нас, козаків, перейшла; що король не помер, а живий, утік з Литви до нашого Війська. У Війську нашому є тільки три намети: один для Бога та для Війська, другий — для короля його милості, до якого ніхто не ходить, тільки п. Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет — для самого пана гетьмана. Твердить козак і те, що між ними була, очевидно, така домовленість: три роки воювати разом з татарами, оволодіти нами й Поділлям, стати під Орининим і тоді трактувати про реституцію. Додає і те, що вся здобич з Немирова й Тульчина була ними відіслана до Хмельницького, що там же, у тульчинському замку, вони зарубали свого старшого за те, що він боронив і не давав убивати [князя] Четвертинського та іншу шляхту.

Хан відіслав до Порти на галери обох їх мостей панів гетьманів з десятком найважливіших в'язнів з розгромленого війська та з кількомастами простих [в'язнів]. Це він зробив для того, щоб турки пробачили йому його виступ у похід без дозволу, щоб отримати дозвіл на подальші походи.

Солтан-калга, відібравши з-поміж тих, що вже були з ним, і разом з тими сорока тисячами, що недавно прийшли з Криму й Добруджі, задумав ударити на держави Речі Посполитої, тільки не знають, яким підуть шляхом. Ця пересторога прислана від хотинського пиркалаба до його м. пана кам'янецького старости і до кам'янецького судді.

1648, липня 4. — Луцьк. — Лист князя Олександра Сангушка
до литовського підканцлера

“Jaźnie wielmożny mćiwy panie!

Lubo j. mć. pan Drozdowski, sługa w. mć. pana, ustną da relacją o sejmiku naszym, który continue dziewięć dni odprawował się. Iż jednak mam okazją przez posłańca w. mć., m. pana, który zowąd powraca. Przy ozwaniu się z usługami memi w. mć., m. m. pana, krótko statum causae Wołynia naszego wypisuje. Uniwersału drugiego j. mość ks. arcybiskup, w którym nam hetmanów trzech podał, in toto przyjęliśmy. Postpositam zaś autoritatem w takim razie ich mćiow panów hetmanów W. ks. Litt. Sam traktowałem unanimes voces województwa pociągnąwszy za sobą; które nie cieszyło się z tego co vinculum conjunctionis narodów naszych nie opatrzoną disposicya nieładajako naruszyło, zaczym i pułk nasz wojska naszego uchwalonego na małym sejmiku, które de factu jest już zaciągnione, nie idzie pod regiment tych nowonarodzonych in Republica hetmanów. Aże za takim pokojem, jakiego się trochę na Ukrainie teraz znajduje, convocatiej będzie wyglądało pożądanego z W. ks. Litt. wodza. Kozaków j. mć. pan wojewoda braclawski ujął, że cicho siedzą. O tatarach jeszcze też nie słyhać, lubo pod pełnią tę. Nie nez tego, aby gdzie nie mieli do Ukrainy wtargnąć. Gdyż obawiając się wojsk wielkich Rzeczyptej, jakoż nie uchybnie (?), że niemałe są, nie mogą tak iść daleko w ziemie. Moskiewski goniec jakiś dziś w Łucku nocował, który z hramotą jakąś bieży do j. mć. pana wojewody braclawskiego, wywiadując się, gdzie Respublica każe wojsku obrócić się moskiewskiemu, na usługę Rzptej gotowemi ostają. Zgoła jako rzeczy zdadzą się dobrze, który nie wątpie nic, że dobrze przez jeo mość pana wojewodę braclawskiego zaczynają się, jako z tym chłopstwem kozaki i z Moslwą, tak też w ostatku to pewniejsza Bóg tylko penetrat corda hominium et revellare illorum potest secreta. O czym siła by się zeszło do w. mć. m. pana pisać. Ale oni latitudo zniosła by wielka papieru, ani to co sentit cnota et pro tunc ratio dictat, może bydź concreditum onemu. Królewicz j. mć. Karol jest u nas in praedicamento. A jeśli bratu swemu zechce cedere fortunam suam, to samo spodziewać się, że zatrudniło by electią, gdyż lubo by rozwadzić chciał książe Neuburskie, musiałaby się przecie Resplca dobrze krwią oblać, pierwej pogotowiu, jeśli się czwarty candydant obierze, o którego nie trudno. Specialna jednak Boska opatrność nad tą ojczyzną naszą może we wszystko sama tylko potrafić. Convocatia terazniejsza wielkiej frequentiej p. p. senatorów potrzebuje. Bo tak już (...) * autoritas koła naszego, że umbra onej w senacie ostawa, w poselskiej zaś izbie tylko onej kawalek suprema tylko voluntas jakaś dworska chce omnibus dominari et praesse. Jabym się rad stawił do usługi ojczyzny na te convocatia, ale na usłudze Rzptej nie raz sprawowane zdrowie nie chce dopuścić. W Bogu moim mając nadzieje, że jednak electiej nie omieszkać. Kończąc przy tym moje do w. mć., miłościwego pana, pisanie, o to prosze Pana Boga mego, aby On w dobrym zdrowiu w. mć., m. m. pana, chowając, szczęśliwie na tę konwokacyą prowadzić raczył, i on sam dirigował w. m., m. panem, abyś pro gloria Dei et securitata Reipublica tak stawał, jako wysocy w ojczyźnie w. m. m. pana majores immortalitatem sławy swej ostawiwszy w osobie w. mć., m. m. pana, stawali. Moje przy tym uprzejmie posługi pilnie w łaskę w. m. m. pana i brata, załecam.

Z Łucka [d]je 4 julii anno 1648.

W. mć., mego mwego pana, uprzejmy brat i powolny sługa Alexander Sanguszko, ręką swą.

Pro certo powiadają, że j. mć. pan krakowski miserabiliter wzięty, wyszedł z ordy conturbat corda multorum jeśli znowu buława przy nim będzie, my nie pozwalamy, procz hetmanów Księstwa Litewskiego, aż nowy pan to declaruje, co przed koronacją sejmiki nasze pokażą; karać takich trzeba civitatum. Aleć nie masz tak złej rzeczy, aby swego nie miała obrońcy przecie.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 86. — Арк. 47 — 50. — Оригінал. Адреса: “Яśnie wielmożnemu j. mści panu podkanclerzemu W. ks. Litt.”, тобто “Ясновельможному й. м. пану підканцлеру Великого князівства Литовського». Тексту листа передує пізніша приписка: “Z archiwum Sapieżyńskiego № 13”, тобто “З архіву Сапіг № 13». Оpubліковано в українському перекладі: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 13. — С. 293–294).

Переклад

Ясновельможний милостивий пане!

Хоч й. м. пан Дроздовський, слуга в. м. пана, дасть усну реляцію про наш сеймик, котрий дев'яти днів відбувався, однак маю нову okazji через посланця в. м., мого милостивого пана, котрий звідси повертається. Рекомендуючись із моїми послугами в. м., моему милостивому пану, коротко описую ситуацію нашої Волині. Другий універсал його мості кс. архієпископа, в котрому нам подав трьох гетьманів, ми цілком прийняли. Пониження авторитету у такому разі їх мостей панів гетьманів Великого кн. Литовського я сам трактував [неприхильно], потягнувши за собою одностайні голоси воєводства, котре не тішилося з того, що нерозривний союз наших народів необгрунтованим рішенням неабияк порушили. Після цього і наш полк нашого війська ухваленого на малому сеймику, котре фактично є вже набраним, не йде під командування цих новонароджених у Речі Посполитій гетьманів. А за таким миром, якого є тепер трохи в Україні, буду чекати пожаданого вождя з Великого князівства Литовського. Й. м. пан брацлавський воєвода втихомирив козаків, що вони тихо сидять, про татар теж ще не чути, хоч це під повнолуння (?) і не без того, щоб вони не мали десь вчинити наскок на Україну. Однак боячись великих військ Речі Посполитої, бо без сумніву вони є немалі, не можуть заходити так далеко в [наші] землі. Московський гонець якось ночував сьогодні в Луцьку, котрий з якоюсь грамотою мчить до й. м. пана брацлавського воєводи, довідуючись: куди Річ Посполита накаже обернутися московському війську, бо воно залишається наготові заради послуги Речі Посполитій. Взагалі, якщо справи добре підуть, а я не сумніваюся ніскільки, що вони добре починаються завдяки його мості пану брацлавському воєводі і з цим селянством, і з козаками, і з Москвою, врешті теж, що певніше. Тільки Бог проникає у серця людей і може викрити їх секрети. Про що багато довелось б писати до в. м., мого милостивого пана, але це вимагає забагато паперу, та й не можна передати того, що відчуває цнота і диктує розум, що можна довірити паперу. Королевич й. м. Карл є у нас у повазі. А якщо він захоче своєму

брату поступитися щастям своїм, чого можна сподіватися, то це ускладнило б елекцію, бо хоча б схотів розв'язати [проблему] князь Нойбурзький, мусила б Річ Посполита добре заюшитися кров'ю, раніше готовності (?), якщо і четвертий кандидат знайдеться, якого не важко підшукати. Однак особлива Божа опіка над цією нашою вітчизною сама тільки може залагодити все. Нинішня конвокація потребує максимально повної явки панів сенаторів. Бо такий вже авторитет нашого кола, що його тінь в сенаті залишається, в посольській ізбі тільки кавалок волі, тільки воля якась двірська хоче домінувати над всім і бути попереду. Я б радий був стати до послуг вітчизні на цій конвокації, але до послуг Речі Посполитій не раз використане здоров'я не хоче мене допустити. Маю надію на мого Бога, що елекції, однак, не пропущу. Закінчуючи при цьому моє до в. м. листа, прошу мого Господа Бога про те, щоб він зберігаючи у доброму здоров'ї в. м., мого милостивого пана, зволив щасливо провести на цю конвокацію; щоб він Сам керував в. м., моїм милостивим паном, аби заради слави Бога і безпеки Речі Посполитої так ставав, як ставали високі предки у вітчизні в. м., мого милостивого пана, які ставали і залишили свою велику безсмертну славу особі в. м., мого милостивого пана. Мої при цьому зичливі послуги старанно милості в. м., мого милостивого пана і брата, віддаю.

З Луцька 4 липня 1648 року.

В. м., мого милостивого пана, приязний брат і покірний слуга Олександр Сангушко, рукою своєю.

Точно кажуть, що й. м. пан краківський жалогідно взятий в полон, вийшов з орди, що занепокоїть серця багатьох, якщо знову буде при ньому булава, то ми не дозволяємо на це, за винятком гетьманів Литовського князівства, аж поки новий король це задекларує, що перед коронацією наші сеймики покажуть. Таких [вождів] треба карати іменем держави. Але нема такої поганої речі, щоб не мала проти себе оборони.

№ 57

1648, липня 6. — Стрішин. — Лист Самуеля Марцинкевича до невідомих

“Wielmożni a mnie wielce mści panowie!

Coby się działo w naszych krajach i w majątnościach w. mść, moich mściwych panów, w Strzeszenie, w naszych krajach, daje wiedzieć. Bo tak złe, jako gorzej być nie może. Kozacy, wzięwszy górę, zadnieprskie kraje wniwecz obracają, domy szlacheckie plądrując, pałac, siekąc, były jedno szlachcie albo służyły nawinał, w pień, każdego nie żywią, kościoły, klasztory z gruntu wywracają, w ludziach wielkie morderstwa nad zakonnikami i radziej (?) czynili, oczy żywcem łupali, drugich za nogi wieszali, trzecich żywcem do browara wespół z żydami zapędziwszy, spalili. Jeżeli który kapłan z miast albo miasteczek, wiedząc o tym tyraństwie, przed czasem nie uszedł, sroge śmiercią umrzeć musiał. Żydów nie wspominam, bo wielkość wielka poległa ich, nie folgują białym głową[m], dzieciom u piersi, wszystkich w pień sieką, małych ogień (?) (...)*. Czernichów miasto spalili, zamek mężnie się broni, już pięć szturmów stracili. Trupów około ostroga siła, których nie chowają i ich smród na wielkiej przeszkodzie obłężcom. Mozyrski powiat wczora miał się ruszyć onym na odsiecz. Starodub i ten

wysiekli szlachty z żonami, z dziećmi, z dostatkami swoimi i siła było ich zawarło. Do jednego wszyscy poęgli. Omel, nie mając ciężaru żadnego, sam się dobrowolnie poddał, na którym był przewiskiem nazwany Kos arianin, w którym żydom z s[k]jarbo[m] uciekających, wielkość była; tych wszystkich do jednego [z] żonami, z dziećmi wyścinali. Skarby wielkie żydowskie pobrano, slady (?) szlacheckie, których siła było sprowadziło, zabrano, na ostatku i temu panu Kosowi, co podał, szyje ucięli, kościół rozwalili, dostatki kościelne pobrali, skłupy, mogiły, w kościele skarbów szukając, truny rozbijali i wszstek kościół wewnątrz poryli. Książd tameczny boso i nędz[no] w szermiesce uszedł i tam się w tym Omlu fortifikują tak w żywność, prochy, armatę i dostatki wojenne, chcąc sobie sedem uczynić. Ztamtąd zahony wszędzie rozpuszczają, wczora Czeczersk wzięli i szlachty siła wyścinali i gdzie bywszy zagonów, do Omla wracają. Gotowości żadnej nie masz u nas, panięta i panience(ta) wojska wszystkie w polach ściągają. Tu nikogo nie masz jakoż tu im nie (...) * radzi jeden przy rzekach i lasach, draganów i piechoty jako najwięcej trzeba, chłop[ów] sroga moc wiąże się do nich, a mianowicie budników Siwierza i zewsząd sroga moc pułkami wielkimi idą do nich na miektórych miejscach szaforów, panów swych pozabi[jali], jedno Czernichowa dobyli, jako sobie obiecują do Bychowa, do Szkłowa i do Mohiłewa mają ciągać, bo wielkie wojska mają i siła tej harmacy, co i czas i godzina przybywa do nich, którym miasta, miasteczka wszędzie im podają i bramy otwierają, tak się bez czerni accomodują, że najmniejszej krzywdy nie czynią, okrom jeść i pić chłopstwo; w majątnościach pańskich i szlacheckich tak wielką górę wzięli, że już panów za nic nie mają. Rozumieją, [że] kozacy będą ich panami. W Strzeszynie szczyre pustki we wszystko się opuścili, wyglądając co godzina kozaków, bo pod Smykiem (?) we dwu mil za Strzeszynem Dniepr mie[li] brodem przeprowadzać, arędarzów ni[e] masz jednego, od wszystkiego pouciekali, bo nie mieli j[uż] czekać, szafarze w rudach nie robią i ci pouciekali, owo zgoła srodze niedobrze, jeżeli Sam Pan te krwie z nieba nie ratuje, a posiłku żołnierza nie nastapia, wielką górę to (...) * wzięli i biorą. Szlachta co żyw, ucieka i sami nie wiedzą dokąd, żołnierza nie masz, nie słyhać o nim. Głód wielki miedzy poddanemi. Ja sam (z) komunikem zostałem w Strze[szynie], patrząc na rzeczy, co się będzie dałej działo, nie nocując nigdy we dworze, mając stanowyc i noclegów od nie mających do dzień nowych w puszczy, łesie przyszło wczora do Strzeszyna 50 koni tatarów jeo mści pana wojewody trockiego j. mśc pan Pac i jeo mśc pan ChałECKI, mając ze sto koni, coż przeciwko takiemu wojsku, nie śmieją za Dniepr wychi[li]ćcie. Pan Bóg Sam wie, co dałej z tym (...) * będzie, jeśli żołnierz nie nastapia, a potężnie, pewnie nie prętko go wykurzyć przyjdzie z tych krajów, bo Chmielnicki rebellizant wydał uniwersały swoje, aby ich bito jako swawolnych i co dałej będzie w. m., moi m. (p.) uwiadomić nie zaniecham. Prosząc, abyście w. m., moi mśc panowie, bo żadnego posłuszeństwa nie masz miedzy podda[ne]mi i są te nadziei, że już kozacy panami ich będą. A teraz to oznajmiwszy, moje usługi odda[je] w. m. łaske w. m., moich mści panów. [Z] Strzeszyna 6 july anno 1648.

W. m., moich mści panów, uniżony i powolny sluga Samuel Marcinkiewicz.”

Ч. — ВР. — № 2580. — Ч. 2 — С. 71–72. — Тогочасна конія. “З Стрzeszynyу залośne awisi”, тобто «3 Стрешина нещасливі авізи». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 5–6.

Переклад

Вельможний а мені вельми мостивий пане!

Про те, що діялося в наших краях і в маєностях ваших мостей, моїх мостивих панів, у Стрешині, в наших краях, повідомляю, що є так погано, що гірше й бути не може. Козаки, взявши гору, внівеч обертають задніпрські краї, плюндруючи шляхетські будинки, спалюючи, рубаючи в пень все, аби тільки шляхтич або служивий трапився, жодного не залишають в живих; костьоли, кляштори з ґрунту вивертають, вбили багато ченців і радників (?). Їм живим очі виколували, других вішали за ноги, третіх, загнавши до бровару разом з євреями, спалили. Якщо якийсь ксьондз з міст або містечка, дізнавшись поро таке тиранство, завчасу не втік, то мусив помирати в тяжких муках. Про євреїв і не згадую, бо велика їх маса полягла, не жаліли жінок, дітей, всіх в пень рубають, малих вогонь (?)(...)*. Місто Чернігів спалили, замок мужньо борониться, вже п'ять штурмів відбили. Трупів довкола острога маса, котрих не ховають і сморід від них дуже шкодить обложеному. Мозирський повіт мав учора вирушити на відсіч тим. Стародуб і той вирубали, а там шляхти з дружинами, з дітьми, з добром своїм дуже багато укрилося і всі до одного загинули. Гомель, не маючи жодних труднощів, сам добровільно піддався. Поручник там мав прізвище Кос, аріанин. Там була маса євреїв, котрі втекли туди із скарбами. Всіх цих до одного вирубали разом з дружинами й дітьми, а великі єврейські скарби було взято. Шляхетські скарби (?), котрих багато було звезено сюди, забрали, врешті і тому панові Косові, що піддав місто, відрубали голову; костьол зруйнували, костьольні достатки забрали, а коли шукали у костьолі скарбів, то розбивали склепи, могили, труни, врешті і в середині костьолу порили. Тамтешній ксьондз босий, обідраний, в сермяжці втік. І там, у тому Гомелі зміцнюються, стягують туди провіант, порох, гармати і боєприпаси, хочуть вчинити там собі твердиню. Звідти вони всюди розпускають заґони, вчора взяли Чичерськ, і масу шляхти вирубали. Де б не були заґони, до Гомеля повертаються. У нас нема жодної готовності, панята й паничата всі війська збирають у полях. Тут нема нікого, як же тут їм не (..)* радять одні стати при ріках і лісах; драгунів і піхоти треба якнайбільш. До них (*повстанців — Ю. М.*) приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали. Як тільки здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають йти до Шклова й до Могилева, бо мають великі війська і маса цієї громади (?) кожного дня і кожної години прибуває до них. Їм скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами, отак без черні обходяться (?), що й найменшої кривди їм не чинять, тільки їсти й пити вимагає хлопство. У панських і шляхетських маєностях вони так піднеслися, що вже панів мають за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами. В Стрешині самі пустки, всього позбавили, постійно виглядають козаків, бо під Смиком (?) у двох милях за Стрешином ті мали перейти вбрід Дніпро. Орендарів нема й жодного, все покинули, бо не мали вже чого чекати, шафарі в рудах не працюють і ці повтікали; все взагалі дуже погано, якщо сам Господь ці краї з неба не порятує, а жовнірська допомога не підійде; велику гору це (...)* взяли і беруть. Шляхта, що живо,

тікає сама не знає куди; жовніра нема, не чути про нього. Скрізь великий голод серед підданих. Я сам залишився в Стрешині, приглядаючись до справ, до того, що буде; не ночую ніколи у дворі, розташувався у пущі і маю там нічліг, кожного разу на іншому місці. Вчора прийшло до Стрешина 50 кіннотників — татар його мості пана троцького воеводи, а його мость пан Пац і його мость пан Халецький мають із сто кіннотників, але що це за сила проти того війська; вони й не насмілюються вихилитися за Дніпро. Сам Господь Бог знає, що буде далі з цим (...)*. Коли не прибуде жовнір і до того ж потужний, напевно не скоро вдасться викурити ворога з цих країв, бо й ребелізонт Хмельницький видав свої універсали, аби їх били як свавільних. Що буде далі, я вашим мостям, моїм мостивим панам, повідомлю без затримки; прошу, аби ваші мості. Мої мостиві панове, зволили поінформувати мене, як мені далі бути, бо жодного послушенства нема серед підданих і вони перебувають у тій надії, що козаки будуть їхніми панамі. А тепер, це повідомивши, віддаю мої послуги вашим мостям милості ваших мостей, моїх мостивих панів.

З Стрешина 6 липня 1648 року.

Ваших мостей, моїх мостивих панів, понижений і покірний слуга Самуель Марцинкович.

№ 58

1648, липня 7. — Кам'янець-Подільський. —

Лист подільського судді Лукаша Казимира М'ясківського до невідомого

“Przyszła mi znowu wczora z Jas ponowa, że turcy, wziąwszy od tatar take wiadomość, iż wszystkie wojska nasze zniesione i na insze w Polsce, albo nigdy, albo nierychło się zdobędziemy, a z kozaków będą mieli sobie posłusznych, fortunam i prodano zazdrościć tatarom, takiej podobnej nie chcąc opuścić okazji, po budzackich i silistryckich zamkach na wojne do nas wołają i basza nowotny po consens posłał do Porty. Ich m. m. p. p. hetmanów do Krymu han zaprowadził i obudwu z dziesiątkiem co przedniejszych wojskowych a z kilkaset podłejszych na gałery więźniów, do Porty, obiecał posłać, aby przeprosił bez wyraznego o przesłze inkursią consensu i wolnych proplitu (?), napotym do nas inkursiej otrzymał pozwolenie.

Przestrzegając nieomylnie, iż sułtan gałga we czterdzieści tysięcy tych, którzy nie barzo zmordowane koni mają, i z temi, co swižo przyszli, chce powrót do nas uczynić tylko nie wiedzieć, którym szlakiem. Potwierdzając teo i nasi więźniowie i tatarowie, którzy tu wczora późno przyjachali: pan Telephus i pan Czarniowski jeo mś pana krakowskiego i pan Mysłowski, jeo m. pana chorążego koronnego towarzystwo chorągwi łekka, im Pan Bóg dał niewolą. Od Siwych Wod gdy się wojska rozchodziły wyprowadził ich Kazy, tatarzyn, który służył niebożczykowi commissarzowi wojewódzicowi. Znał się dobrze z panem Telephusem, jedno po jednemu tatarzynowi się szacowali i po pułtorasta tałerów łewkowych. Ale żалуje i frasuje Kazy, iż tego tatarzyna, na któreo się pan Czarniowski szacował, o zdrade, jakoby miasto zapalić i mieszczan wyścinać chcieli, pan Skowieski w Jezupolu z kilka inszych na dniach tych ściać kazał; ci dwaj na Brodzkich się szacowali tatarow.

Cokołwiek znalazem rotmistrzów i towarzystwa, pytałem; wszyscy są w niewoli, nie wiedzieć kto zginął, tylko o jeo miał panu oboznym koronnym nie wiedzą, gdzie się podział. Tatarowie ci i wezniowie towarzystwa trzej z niewoli oswobodzeni twierdzą, iż ich m.m. p.p. hetmani, pan czerniechowski, pan Bałaban w jednym koczeniu zdrowi, a jeo m. pan choróży lwowski jeo m. pan Wincynty Przerębski i pan Stephan Kowalski u inszych są tatarów, których nazwisk nie wiezi, a pogotowiu kocowskich, gdy różno się wojska rozchodzili”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 21. — Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок зроблений копіїстом: “Z Kamieńca 7 juli 1648 od j. m. pana Miaskowskiego, sędziego podolskiego“, тобто «З Кам'яця 7 липня 1648 р. від й. м. пана М'ясківського, подільського судді». Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 14. — С. 295.

Переклад

Прийшло мені вчора знову з Ясс підтвердження новини, що турки, взявши від татар повідомлення, що всі наші війська розгромлені і на інші війська в Польщі або ніколи, або не скоро ми спроможемося, а з козаків будуть мати покірних собі, заздрячи щастю татар і не бажаючи пропустити такої доброї okazji, закликають на війну проти нас в буджацьких та силістрійських замках, а новий паша послав до Порти за дозволом. Їх мостей панів гетьманів хан запровадив до Криму і обох їх з десятком найпередніших військових та з кількома сотнями нижчих в'язнів обіцяв послати до Порти на галери, щоб перепросити за заподіяний у минулому наскок і вільні дії (?) і дістати дозвіл на майбутній похід проти нас, що і отримав.

Нас безпомилково перестерігають, що султан-калга із сорока тисячами тих, котрі мають не дуже змучених коней, і тих, що недавно прийшли, хоче вчинити повернення до нас, тільки не знати яким шляхом. Це підтверджують і наші в'язні і татари, котрі сюди вчора пізно приїхали: пан Телефус і пан Чарньовський його мосьть пана краківського і пан Мисловський, його м. пана хорунжого коронного товариство легкої хоругви, їм Господь Бог дав неволю. Від Сивих (очевидно, Синіх — Ю.М.) Вод, коли війська розділилися, випровадив їх Кази, татарин, котрий служив небіжчикові комісарові воеводичу і знався добре з паном Телефусом; одного за другим татарин оцінював їх по півтора ста левкових талярів. Але Кази жаліє і боїться, що того татарина, за котрого мав бути обмінений пан Чарньовський, звинуватили у зраді, ніби він мав спалити місто і вирубати міщан, а пан Сковеський в Єзуполі наказав його з кількома іншими на днях стратити. Ці два мали бути обмінені на бродських татар.

Всіх, кого знав з ротмістрів і товариства, питав; всі в неволі, не знати, хто загинув, тільки не знають де подівся його мосьть пан обозний коронний. Ці татари і три товариство, в'язні, які були звільнені з неволі, твердять, що їх мм. пп. гетьмани, пан чернігівський, пан Балабан знаходяться в одному кочів'ї, вони здорові, а його м. пан львівський хорунжий, його м. пан Вінцентій Пшерембський і пан Стефан Ковальський знаходяться у інших татар, прізвищ яких не знають, а тим більше у кочових (?), коли різно війська розходилися.

№ 59

1648, липня 9 (?). — Варшава. — Новини

“Z Warszawy 9. VII. 1648.

Posłowie kozaccy wczora witali j. m. ks. prymasa, trzy tylko punkta legaty swojej powiedzieli. Naprzód pokłon od Wojska Zaporowskiego barzo pokornie oddali, czołem bili do nóg jeo m. ks. prymasa, prosili potym, aby przy dawnych wolnościach zachowani byli. Na ostatek, aby ukrzywdzonym sprawiedliwość uczyniona była, a osobliwe z żydów, o których proszą, aby w Ukrainie nie było, a ten punkt o żydach z płaczem proponowali, cum gemitu prosili, ten bezbożny naród od nich był wykorzeniony.

Convocaty nikt dobrze nie tuszy, pewnie się spada dla srogich praktik i facty, o królestwo jedni tego, drudzy owego królewicza jeo mści chcą i życzą, królowa j. mość barzo chora, królewicz jeo mści Carola draganów 200 stąd wychodzi i piechoty 400 do Baru, prowadzi ich pan Jendrzej Potocky. Z Litwy piszą, że posłannik z Moskwy powrócił, obiecuje statecznie car przyjaźń swoje dotrzymać i jeżeli potrzeba assecuruje wojska swego dać. Królowa szwedzka też posyła do swych hetmanów, aby żadnej zaczypki nie dawali polakom.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 27. — Тогочасна копія. Оpubліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 16. — С. 296.

Переклад

«З Варшави. 9. VII. 1648.

Козацькі послы вчора вітали й. м. кс. примаса, і тільки три пункти свого посольства оповіли. Насамперед, поклін від Війська Запорізького дуже покірно віддали, били чолом до ніг його м. кс. примаса, потім просили, щоб їх залишили при давніх вольностях. Нарешті, щоби покривдженням була вчинена справедливість, а особливо щодо євреїв, про котрих просять, аби їх на Україні не було. Цей пункт про євреїв пропонували з плачем, із сльозами просили, щоб цей безбожний народ був викоренений від них.

Щодо конвокації, то ніхто не думає, щоб вона добре склалася, певно впаде через великі, інтриги та факції; на королівство хочуть і зичать одні одного королевича його м., другі — іншого. Королева її мосьть дуже хвора. Королевича його мосьть Карла виходить звідти 200 драгунів і 400 піхотинців до Бару, їх веде пан Єнджей Потоцький. З Литви пишуть, що посланник повернув із Москви; цар обіцяє непорушно дотримувати своєї приязні до нас, а якщо треба, то гарантує дати свого війська. Шведська королева теж посилає до своїх гетьманів, щоб не давали полякам жодної зачіпки до війни».

№ 60

1648, липня 11. — Венеція. — Уривок з листу папського нунція

Камілло де Мелці до римської курії

“[...] З Відня 27 числа минулого [місяця] пишуть. [...] Підтверджуються чутки, що нове зло прийшло до Польщі і навіть збільшилося, тому що поляки зазнали величезних збитків і невідшкодовуваного руйнування, втратили більшу частину знаті,

60 гармат з усіма боеприпасами і багажем та своїх генералів — один мертвий, а двох взяті в полон. Після чого татари разом з козаками відправили панам полякам кілька пунктів із застереженням, що хочуть отримати відповідь протягом 4-х тижнів, інакше погрожують рушити далі і наступати на весь регіон з військом. [Пункти] мають такий зміст: для викупу особи коронного гетьмана (Generalissimo) вимагають 200 тисяч флоринів і всіх тих небагатих татар, що були взяті в полон поляками, а за польного гетьмана (General di campagna) — 100 тисяч. Окрім того вимагають всю місцевість до Рялки (?) (Rialko), яка стане територією Війська Запорозького (Ducato di Saporovia), на якій ніколи не буде поляків на посадах воеводи чи намісника.

Стало відомо, що Ракоці спорядив людей і запропонував козакам велику суму грошей й допомогу людьми, коли побажають, якщо запевнять його у тому, що [козацьке] військо буде просуватися вглиб Польщі і зробить його королем цього королівства».

Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). — Vol VI. — 1639–1648. — Romae, 1962. — № 2893. — С. 271–272. Цей документ перекладено українською Ганною Соловійовою.

№ 61

1648, липня 16. — Лист невідомого (Яна Собеського ?) до матері

“Strony trwog oznajmuje w. m., m. pani, że do Chmielnickiego śnać poszło tatarów dwadzieścia tysięcy, co zechce czynić, Pan Bóg wie. A Krzywonos znowu Niemierów wysiekł i zamek spalił, owo zgoła wniwecz Ukraine ten Krzywonos pustoszy. Książę jeo m. z ludem swoim pod Jampolem, samego się spodziewają dziś do Wiszniowca, owo zgoła w. m., dobrodziejko moja, nie racz się ubiespieczać i owszem, gdzie do dobrej fortecy rzeczy znieść, a potem, gdy co nastąpi, snadniej samej uchodzić. Książę jeo m. Wiszniowecki oczekiwał przez czas niemały posiłku pod bokiem nieporzycielskim, a nie mogąc się doczekać, powraca na włość z wojskiem swoim, bo słyhać, że ten hultaj znowu z tatarzy złączył się, chce puść we włości. Datt 16 julii.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 217-а. — Тогочасна копія. Другий список міститься у тому ж рукописі на с. 229-в. Опубліковано: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 17. — С. 297.

Переклад

«Щодо тривоги, то ознаймую в. м., м. пані, що до Хмельницького, знати, пішло двадцять тисяч татар. Що він захоче вчинити, знає Господь Бог. А Кривоніс знову вирубав Немирів і спалив замок, вважай всю Україну пустошить цей Кривоніс. Князь його м. зі своїми людьми стоїть під Ямполем, а приїзду його самого сподіваються сьогодні до Вишневеця. І взагалі в. м. добродійко моя, не зволь почуватися безпечною, а речі треба привезти до якоїсь доброї фортеці, а потім, коли щось загрозливого настане, буде краще й самій тікати. Князь його м. Вишневецький чекав протягом немало часу допомоги під боком ворога, але не можучи дочекатися, повертається на волость зі своїм військом, бо чути, що цей гультай знову з'єднався з татарами, хоче йти у волості. Дано 16 липня».

№ 62

1648, червень. — Лист Анджея Конецпольського, писаря польного коронного, до невідомого

“Про те, у якому сумному і, схоже, тяжкому стані перебуває Річ Посполита, мені неможливо розгорнуто писати, обмежусь стислим викладом. На Запороже був посланий для розгрому Хмельницького пан комісар з частиною війська і й. м. пан каштелянич Стефан. Але кілька десятків тисяч татар об’єдналися із Хмельницьким і обложили наших на Жовтих Водах. Три тижні тривала облога і наші були розгромлені. Пан Стефан у в’язниці, пан Сапіга, пан Чарнецький — поручик й. м. пана краківського воєводи також у полоні, інших вирубали поголовно, у тому числі й мого хорунжого Ветана, котрого туди послали з кількома десятками драгун. Ця новина отримана 19 травня. 26 травня цей же Хмельницький, рушивши з 8 тис. свого війська і з 30 тис. татар на їх мм. Панів гетьманів, розбив їх. Пан краківський був схоплений і сидить під сторожею у козаків у Білій Церкві. Пан польний гетьман згідно з отриманими свідченнями забитий, але ці дані ще не підтверджені. Пан Одживольський, пан Сенявський, пан Бегановський, пан Коморовський і багато інших перебувають у в’язниці, інші порубані, але все ж тисячі півтори чи більше втекли, котрих я збираю своїм універсалом під Глинянами. Сюди ж стікаються до нас і всі їх мости. Прошу пробачити мене мій добродію, що коротко пишу, бо у мене тепер маса справ. Більше того, боюся, щоб ворог не рушив на нас, бо Хмельницький оголосив, що й під Краків піде, щоб покінчити з його м. хорунжим коронним. У нас найбільша небезпека, бо вже повстають проти нас наші селяни, через що Сам Бог знає, що буде з нашими краями. Листів до його м. пану Коссаковському не посилаю, бо під Баром вже й нашої людини немає, все, що живе, втікає. Бар покинуто. А це тому, що русь не хоче захищатися. Все і вся погане впало на нас. Тим не менш, якщо щось станеться, то не затримаюся з повідомленням і т. д.”

БПАН. — ВР — № 367. — Арк. 325 зв. — Тогочасна копія. Переклад українською. Даний документ друкувався нами раніше в перекладі російською в кн.: Мыцък Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепрпетровск, 1985. — С. 81–82.

№ 63

1648, липня 22. — Варшава. — Уривок з листу невідомого до невідомого

“Z powziętej mej do usługi w. m., m. pana, ochoty, jakom obiecał, praesentum rerum, wypi (...)” w. m., m. panu, z Warszawy statum. Convocatia z łaski Bożej zaczęła się szczęśliwie, marszałkiem obrany pan generał wie[l]gopolski [...].

Dziś drugi dzień dopiero jako że vota panów senatorów skończyły, które wszystkie niemal w ten cel były, aby występек terazniejszy kozacki w amnistia puściła Rta i przebaczyła im terazniejsze szabel przeciwko sobie podniesienie. Sam tylko ks. pan wojewoda sendomirski przysłał votum swoje na piśmie do Warszawy, radząc wojne iżeby wojskiem konać tych swawolników. Którzy to swawolnicy, jako i Chmielnicki sam, przysłał posłów sam prosząc o pokój i miłosierdzie. Dziś trzeci dzień, jako list tegoż Chmielnickiego i instructie posłóm daną kozackim od kozaków, czytano publice przy wszystkich stanach. Skarżą się w tej instrukciej i kładą za największą przyczynę

podniesienia armorum contra Respublicam, krzywdy i oppressię, które kozacy cierpieli tak od asaufów, jako i ich urzędów. Na końcu tej instrukciej było, że im król jeo m. ś. pamięci na morze kazał iść i przyczynić sobie wojska, to jest, co ich było 6 tysięcy, aby teraz 12 było. O czym tak w instrukciej piszą...[...]"

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 31. — Тогочасна копія.

Переклад

З мого завзяття до послуг в. м., м. пану, як і обіцяв, стан цих речі описую (...)* в. м., м. пану, з Варшави. Конвокація з милості Божої щасливо почалася, маршалком обраний пан генерал великопольський [...].

Сьогодні вже другий день як закінчилися виступи панів сенаторів, котрі майже всі зводились до того, щоб нинішній козацький злочин Річ Посполита амнітувала і пробачила їм нинішнє піднесення шабелъ проти себе. Сам тільки пан сандомирський воєвода прислав свій виступ на письмі до Варшави, радячи війну, щоб військом dokonати цих свавільників. Ці ж свавільники, як і сам Хмельницький, прислав послів, сам просячи про мир і милосердя. Сьогодні третій день, як лист цього Хмельницького і інструкцію, дану козаками козацьким послам, публічно читали при всіх станах. Вони скаржаться в цій інструкції і вважають за найбільшу причину піднесення зброї проти Речі Посполитої, кривди й насилля, які козаки зазнавали як від осавулів, так і їхніх урядів. Наприкінці цієї інструкції було, що їм король його м. св. пам'яті [Владислав] наказав йти на море і збирати військо, тобто щоб їх було [не] 6 тисяч, а щоб тепер 12 тисяч було. Про це так в інструкції пишуть [...]

№ 64

1648, липня 25. — Варшава. — Новина.

“Z Warszawy d. 22 July 1648. Vota wczorajszego dnia skończyły się ich m. p.p. senatorów. Po onych odprawieniu pierwszy tractat o odprawie jak najprędzej kozaków, którzy jutrzejszego dnia już odprawieni będą. List¹ im dają, tak od senata, jako i od izby posełskiej wespół podpisany ręką j. m. ks. arcybisk[upa] i marszałka posełskiego, obiecują im ten ich występек przepuścić z tą jednak konditią, aby związku z tatory odstąpili, więźniów, których mają, oddali, przysługe za ten swój występек aby znaczną Rptej uczynili. Hultajstwo to i swowolne kupy, aby sami poznosili i ich hersztów, aby na ten czas gdy kommissarze nasi wrędcе wysłani będą, wydali, to jest terazniejszego chłopstwa buntowników, którzy wielkie excessy robią, Winnice wyścinali, kościół sprofanowali, księża pomordowali, etc, etc. Tractują o tym, kto ma być hetmanem i nie chcą do niczego przystąpić, po odprawieniu tych posłów kozackich ażby był declarowany. A dissidents zaś a izby (?) kaptur był namowiony de pace int dissidentes. Ełectia pod Warszawą po staremu rozumiem będzie czas jej (?) (...)* będzieiny. Uniwersały do żołnierstwa _____ wszystkiego rozpisują, a żeby jak najprędzej do obozu się ściągali. Jest senatorów 30 i sześć, posłów to i sześć. Jutro też książęcia j. m. Radziwiła, hetmana polnego litewskiego, spodziewają się.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 47. — Тогочасна копія. Другий список даного документа зберігається у тому ж архівосховищі: № 142. — С. 535–536.

¹ Тут переказується зміст листа від 23.07. 1648 р.

Переклад

З Варшави, 22 липня 1648. Виступи панів сенаторів учора закінчилися. Після них почалися перші дебати щодо якнайшвидшої відправи козаків, котрі завтра вже будуть відправлені. Лист їм дають, як від сенату, так і посольської ізби, спільно підписаний рукою й. м. кс. архієпископа і посольського маршалка. Обіцяють їм пробачити цей їхній злочин однак з такою умовою, щоб вони розірвали зв'язок з татарами, віддали в'язнів, котрих мають, і щоб вчинили значну послугу Речі Посполитій за цей свій злочин. Щоб вони самі розгромили це гультьяйство і свавільні купи, щоб на той час, коли наші комісари будуть скоро послані, видали їхніх приводців, тобто бунтівників нинішнього селянства, котрі чинять значні злочини: вирубали Вінницю, спровокували костьол, вбили ксьондза і т. д., і т. д. Ведуть переговори про те, хто має бути гетьманом і не хочуть до нічого приступати, доки він не буде проголошений після відправлення цих козацьких послів. А відступники ж і (...) * каптур був умовлений про мир з відступниками (?) Елекція під Варшавою, розумію, по-старому буде час її (...) *. Універсали до всього жовнірства _____ пишуть, щоб якнайшвидше збиралися до табору. Є 36 сенаторів, послів (депутатів) стільки ж і шість. Сподіваються завтра також князя й. м. Радзівіла, гетьмана польного литовського.

№ 65

1648, липня 25 (15). — Табір під Черніговом. Універсал П. Шумейка, полковника ніжинського і чернігівського, на млин, даний В. Копачевському

«Процик Шумейко, полковник ніжинский и чернігівський, Войска его короля м[и]л[о]сти Запорозского.

Всім вобец и кождому зособна, кому бы о том відати належало, а меновите паном обывателем маестности своей, теж и намесником их и козаком всім, брати моей, Войска ег[о] кр[олевской] м[илости] Запорозским ознаймую, иж тот мелник Васко Копачовский ускаржал (...) * всему (?) Войску и мні в таборе под Черніговом, же за власную суму свою має млыны к хованю (?) до ласки Б[о]жой. Теды нікоторый мелник Иван наступае на него и вытискае, гроший у него побравши, с товаришем своим. На которые то млыны тот Васко має лист от пана, за которым мешкал, паном Илинским. В тых добрах своих не тилко панове, або теж мелник мелникови, але и сам пан гетман его м[и]л[о]ст Богдан Хмелницкий кривды не чинит и не розказует нікому чынити, за що теж их м[ило]ст панове шляхта, не тилко и наша братя, утратили ласку Б[о]жию и зневагу на них допустил. Прето теж варую, абы той Васко мелник в тых добрах своих зупокойне мешкал и зо млына его ніхто не вытискал и кривды ему жадной не вырежал. А кгда бы теж и хто бы ся важил на него наступат, прошу вас, братии своей, козаков и товаришов своих, абы оного яко зрайцу, поймавши, и одступника, не одсылаючи до мене, горлом карали. И на то мой даю тот лист с товариством своим Войска е[го] кр[олевской] м[и]л[ости] Запорозским с печатю войсковою и с подписом руки моей.

Писан в таборі под Черніговом м[іся]ця июля 15 дня, року 1648, рукою власною зо всім товариством своїм.

Печат войсковая».

БПАН. — ВР. — № 269. — Арк. 48. *Тогочасна копія. Оpubліковано: Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. — Днепрпетровск, 1984. — С. 75–76; Мицьк Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 17.*

№ 66

1648, липня 15. — Варшава. — Лист папського нунція

Джованні де Торреса до кардинала Панцироло

“Завтра тут відбудеться початок скликання (сейму, який буде тривати близько двох тижнів, протягом яких повинні прибути всі сенатори і по 2 депутати від кожного округу королівства, а також представник дрібної шляхти.

На цьому зібранні, в першу чергу, буде йти мова про безпеку територій, про час і місце виборів нового короля, але багато хто не буде присутній через повстання, яке відбувається в королівстві, більша частина територій, які знаходяться під юрисдикцією вищезгаданих сенаторів, зайняті, [сенатори] побоюються, що до існуючої небезпеки може додатися нове повстання селян з Литви проти своїх господарів, які налічують 17 тисяч і зможуть об’єднатися протягом найближчого місяця, [вони] вже спричинили багато шкоди і взяли в облогу 600 із згаданих дворян, яким довелося покинути там гармати. Але ті захищались дуже мужньо, ці козаки з Русі [України] з іншими повстанцями з Волині змусили [поляків] боятися, що протягнуть одне одному руку взаємодопомоги на шкоду Республіці. Говорять також про якесь повстання у Московії, що та сама чернь повстала проти своїх сеньйорів[...]

Варшава, 15 липня 1648 року

Маю що додати Вашому Високопреосвященству з належною повагою: тут ходять чутки, що сеньйор головний канцлер — світська особа — оголосив собі відкрито, що повинен розпустити це зібрання, не доводячи до кінця жодної справи. А сеньйори з Русі не лише сказали, що не бажають прибути [на сейм], але і що хочуть перенести вибори у той край, де одразу при необхідності королівства повинні бути в змозі допомогти в його захисті від багатьох ворогів і повстанців.

Я сам не знаю, хто повинен керувати, однак є всі ознаки не дуже хороших наслідків. Покладаюсь на волю Господа, який прийме нас під свою святу руку і не допустить нічого страшного.

На цьому все, Вашому Високопреосвященству відданий Ваш покірний раб.

Джованні, архієпископ Адріанопольський (сеньйору кардиналу Панцироло)

Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). — Vol VI. — 1639–1648. — Romae, 1962. — № 2894. — С. 272. Переклад з італійської Ганни Соловійової.

№ 67

1648, липня 15. — Варшава. — Лист кардинала Джакомо Панцироло до папського нунція Джованні де Торреса

«У Варшаву, монсенйору нунцію, 15 липня 1648 року.

Переглянуто 12 серпня.

Приїхав сюди в останні дні[...]

Я сумніваюся, що вибори, про які Ви турбуєтесь, будуть відкладені на певний час, поки що ні русини, ні литовці не можуть залишити ці свої території, які розорені ворогами і повсталими підданими, більшість [з них] дуже боїться, що Річ Посполита буде поділена, і що настане смута і насилля під час виборів. І так далі.»

Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). — Vol. VI. — 1639—1648. — Romae, 1962. — № 2895. — С. 273. — Переклад з італійської Ганни Соловйової.

№ 67-а

1648, липня 27. — Броди. — Лист шляхтича Олександра Гаспаровського до ксьондза, бродського пробоща

“Już tylko przed Brodami jedno Dubno, które nas dzieli z nieprzyjacielem, którzy ku Lwowu ze wszystką biorą się potęgą. Co się tknie rzeczy jeo mci pana Bieleckiego barzo je rad przyjme i samemu bede rad jeo mc, jesliby do nas chcial. Temu chłopstwu żadne miasto resistere ne mogło, chorągwie powiatowe pija, nie chcą iść do kompaniej jeo m. pana chorążego koronnego, pana mego, bo jeszcze statiej piensznej nie wybrali od chłopów. Jej m. pani chorążyna koronna tu w Brodziech z nami zostawać będą. Panu Bogu się powierzywszy, wołemy tu, anizeli we Lwowie albo w Zamościu.

Aleksander Gasparski, m[anu] p[ropria]”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 37. — Тогочасна копія. Текст документа передус заголовок зроблений копіїстом: “Od pana Gasparoskiego z Brodów do ks. proboszcza brodzkiego 27 juli 1648», тобто «Від pana Гаспаровського з Бродів до ксьондза пробоща бродського 27 липня 1648». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 18. — С. 297.

Переклад

«Вже перед Бродами тільки одне Дубно відділяє нас від ворога, котрий до Львова йде з усією потугою. Що стосується речей його мості pana Белецького, то я дуже радо прийму і буду радий самому його мості, якщо б він хотів до нас прибути. Цьому селянству жодне місто не могло дати відсічі, а повітові хоругви п'ють, не хочуть йти до компанії його м. pana коронного хорунжого, мого pana, бо ще грошової стації не взяли від селян. Її м. пані хорунжина коронна є тут, у Бродях, буде з нами залишатися. Господу Богу довірившись, ми волиємо тут бути, ніж у Львові чи в Замості.

Олександр Гаспарський, рукою власною».

1648, липня 28. — Збараж. — Лист шляхтича Олександра Жвана до інспектора сина високопоставленої особи Речі Посполитої

“Dzisiejszej nocy przybieżał czeladnik jeo mci pana Siemaszków z obozu, pocieszne nam z łaski Bożej przyniosł nowiny, iż ks. je. m., pan nasz młciwy, w niedziele przyszłą o niespornej godzinie za Constantinowem z temi hultajami mając potrzebe, których było czterdzieści tysięcy, szczęśliwe ich ks. jeo m. [us]kromił, położył ich na placu pod piernaście tysięcy, zabijając i siekąc pułtory miłe do taboru ich, ale im noc przeszkodziła, nie dając im jednak ks. jeo m. odpoczynku dniem i nocą, pośpieszył za niemi, mały tabor swój sprawiwszy, to jest z podusarskich chorągwi tylko rozkazał brać po dwadzieści kolas, a zpod kozackich po pietnastu. Guardia królewska w tej potrzebie mężnie się stawiła i na samy przod sami ich wsparli ne bez szkody swej wprawdzie, ale musiało tak bydź, daj Boże, i do końca szczęśliwy progres ks. jeo m., o co wszyscy gorąco Pana Boga prosimy. Gospody już nie trzeba, wracając się sami coprędzej; rozumiem, że dobry wstręt to hultajstwo i chorągwie powiatowe na głowę się spieszą na ten głos jeo mć panu stolnikowi podolskiemu iz jej mścią służby nasze posyłamy w łaskę ich mściów.

Aleksander Zwan do łaskawy mś.”

ДА. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 35. — Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок зроблений копіюстом: «Od jeo mci pana Zwana do inspektora syna jeo mć ze Zbaraża 28 julii 1648», тобто «Від його мості pana Жвана до інспектора сина його мості із Збаража 28 липня 1648». Наприкінці документу є запис іншою рукою: «Wypis (?) wiadomości o trwogach z Ukrainy 1648», тобто «Випис (?) відомості про тривоги з України 1648.» Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мислення. —К., 1998. — № 19. — С. 298.

Переклад

Цієї ночі примчав челядник його мості pana Семашка з табору і приніс нам з Божої ласки втішні новини, що князь й. м., пан наш милостивий, в минулу неділю у несприятливу (?) годину мав за Костянтиновим битву з цими гультьями, яких було сорок тисяч і щасливо їх князь й. м. приборкав, поклавши на полі бою до п'ятнадцяти тисяч, вбиваючи й рубаючи їх на півтори милі до їхнього табору. Але їм у переслідуванні перешкодила ніч. Однак князь й. м. не даючи їм відпочинку, вдень і вночі спішив за ними, вчинивши свій малий табір, тобто наказав брати з гусарських хоругв по двадцяти возів (?), а з козацьких — по п'ятнадцяти. Королівська гвардія у цій битві мужньо показала себе і насамперед самі їх [неприятелів] зупинили і по правді сказати, не без своєї шкоди. Але так мусило бути і дай Боже до кінця щасливого прогресу князю його м., про що всі палко просимо Господа Бога. До господи вже не треба самим вертатися якнайшвидше. Думаю, що добру відсіч отримало це гультьяство. Всі наголову повітові хоругви поспішають на цей заклик до його м. pana подільського стольника і з її мостю посилаємо наші послуги до ласки їх мостей.

Олександр Жван до ласкавої милості.

№ 69

1648, липня 28. — Старе поле. —

Лист старосельського старости Анджея Носмежа до невідомого

“Z Starego pola 28 juli a.1648.

Przybiegł mój posłaniec z Dubna, z Ostroga, którego posyłał do ks. jeo m. pod Zaslów, nie mógł dojachać, bo wielkie trwogi. Kozacy Połonne wzięli szturmem, ciągną ku Ostrogu, wszystka szlachta pouchodzili, po drogach rzucają ubostwa, płacz wszędzie. Pan Bóg to wie, co się dzieć będzie dalej. Ku Brodom myślą i ku Lwowu, jako widze nizkađ nie masz nadzieje; wojska z Polskiej spiąć idą, a tu pożar wszędzie idzie ks. jeo m. Wiszniewiecki uszedł pod Krzemieniec do Białej Krynicy, tak za-prawde ten bojarzyn powiada, czego ja nie twierdzą, dziś 117

posyłam dla wiadomości pewnej i oznajmić w. m., m. m. p., w. m. też, m. m. pan, jeśli raczysz mieć co nowego, prosze o wiadomość.

Andrzej Nosmierz, starost[a] starosielski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 37. — Тогочасна копія. Опубліковано в українському перекладі: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 11.

Переклад

З Старого поля 28 липня 1648 р.

Прибіг мій посланець із Дубна, з Острога, котрого я посилав до князя його м. під Заслав. Він не міг доїхати, бо там великі тривоги. Козаки взяли штурмом По-лонне, йдуть на Острог. Вся шляхта повтікала, по дорогах кидають свої пожитки, всюди плач. Господь Бог знає, що буде далі. [Козаки] задумують йти до Бродів і до Львова і, як бачу, нізвідки немає надії. Війська з Польщі йдуть, сплячи, а тут пожежа йде скрізь. Князь його м. Вишневецький втік з-під Крем'янця до Білої Криниці, так каже достовірно цей боярин, чого я не тверджу. Сьогодні посилаю заради певної відомості і [як отримаю], ознайомлю в. м., м. м. п. А в. м., м. м. пан, теж, якщо зволиш мати щось нового, прошу повідомити мене.

Анджей Носмеж, старосільський староста.

№ 69-а

1648, липня 28. — Варшава. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

“Dziś przy spólnym zgomadzeniu ich mć. p. p. senatorów, a z panami posłami wszystkich województw się czytane listy różne z Wołynia, z Podola i z Ukrainy, osobliwie od ks. j. mć. p. wojewody sendomirskiego de data z Miedźzyczycza, z pod Ostroga 20 julii, od ks. j. mć. p. wojewody ruskiego i j. m. p. wojewody kijowskiego, którzy wszyscy (...)* pod różnemi datami na to się zgadzają, że kozacy złączywszy vires swoje z carem moskiewskim i z tatarami te wzięli przed się impreze, aby wygubili wszystek naród szlachecki, a na królestwo osadzili cara moskiewskiego. I już de facto Moskwa Siewierz odebrawszy, przez Dniepr wojska wielkie in viscera regni przeprawuje. Dru-gie wojsko pod Smoleńsk obrócili, aby tak ze dwu stron łatwiej Rzpłą pokonali.

Chmielnicki 22 julii we stu tysięcy wojska swego i tatarskiego Constantinów, Cudnów, Połonne i insze miasta wyścinawszy, ku Łuckowi i Włodzimierzowi

pospieszał z tą deklaracją, że po decima quinta augusti nazaczył sobie termin u Wisły stanąć.

Ks. jeo m. Wiszniowecki stanął był z w. m. pod Czartorią a między Łabuniem i jeszcze go byli nie zniesli, dziś co się z w. m. dzieje, sam Pan Bóg to tylko wie, my w Warszawie nie wiemy.

Ks. j. m. pan wojewoda sendomirski prosi o posiłek Rzeczy Pospolitej, powiatowie i naznacza pod Zaslawem miejsce obozowi, ale już to pewna, że posiłków i za trzy niedziele mieć z owych krajów nie może, bo jeszcze drugim pościele nie porobiono, drudzy dopiero do Gdańska po zbroje, drudzy do Slezy po bandolety wyprawują. Krótко mówiąc posiłków zowąd tamte kraje nie mogą się spodziewać, bo i od Krakowa postrachy i z Litwy sroga trwoga i ze Szłońska następuje; wtore wielką Rptae cladem dzieje, już to godzin cztery z południa od rana zasiadszy senat wszystka z posłami [...].

O szwedach piszą, że conjunctis wzięły iz Rakocym, chcą się o Kraków uderzyć i wojska ze wsząd zaciągają; wszaksze ma Kraków i od chłopstwa niebezpieczeństwo, którzy naprzykład kozaków, zbuntowawszy się pod trzy tysiące; już chłopstwa nową confideratią podniesli i panów swych ze dworu wypołoszą i zabijają, na których skoro jeo m. pan wojewoda krakowski z chorągwiemi powiatowemi począł następować, udali się jednak na Slońsk do szwedów, drudzy na Spis[z] do Rakoczego.

W Litwie od tych że chłopów srogą ćierpi tyrannides naród szlachecki, już po sam Pińsk miast dwadzieścia i sześć częścią mieczem, częścią ogniem zluzyli, a jeszcze p. p. litewscy na to i tysiąca ludzi nie mają, krom czterech tysięcy, którzy ku Smoleńsku na odsiecz od Moskwy już się ruszyli.

Naostatek taka pewna pereati (?) od Pana Boga na Polske, że w pośrodku Mazowsza jeo m. ks. arcybiskupa gnieźnieńskiego majątnościach już chłopkowie swawolni, czeladników zabijając i do wolności aspirując.

Na takowe weści i listy z wielkiedo przestachu wszyscy przestać musieli na tym, aby p. wojewoda braclawski pan Kisiel nomine Respublicae jachał przeciwko tym wojskom kozackim (...) * a Republica potestate do traktowania z owemi o pokoju [...]”.

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 39–40. — Тогочасна копія. Тексту документа передусє заголовок зроблений копіїстом: «Z warszawskiej convocatiej, jeszcze nie (skończonej na) snączonej de data 28 juli 1648», тобто «З варшавської конвокації, ще не скінченої, призначеної на 28 липня 1648». Оpubліковано в українському перекладі: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 20. — С. 298–299; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. № 7. — С. 12–13.

Переклад

Сьогодні при спільному зібранні їх мостей панів сенаторів і з панами депутатами всіх воєводств були читані різні листи з Волині, з Поділля і з України, особливо від кн. й. м. п. сандомирського воєводи, дані з Межиріча, з-під Острога 20 липня, від кн. й. м. п. руського воєводи і й. м. п. київського воєводи. Всі вони (...) *, хоч і писали в різних числах, але сходяться в тому, що козаки, з'єднавши своїх мужів з московським царем і з татарами такий мають замисел, щоб вигубити весь шляхетський народ, а на королівство посадити московського

царя. І вже де-факто Москва, відібравши Сіверщину, переправляє через Дніпро великі війська в середину Корони. Друге військо направили під Смоленськ, щоб так з двох боків легше поконати Річ Посполиту.

Хмельницький 22 липня з сотнею тисяч свого і татарського війська, вирубивши Костянтинів, Чуднів, Полонне та інші міста, поспішав до Луцька й Володимира з таким наміром, щоб, як він призначив собі строк, 15 серпня стати біля Вісли.

Й. кн. м. Вишневецький став був з в. м. під Чорторисю та між Лабунем і ще його не розбили. А що з й. м. сьогодні чиниться, знає тільки Господь Бог. Ми у Варшаві того не знаємо.

Князь й. м. пан сандомирський воєвода просить про допомогу Речі Посполитої повітових військ і призначив місце табору під Заславом. Але вже є певне, що допомоги з цих країв він не зможе мати і за три тижні, бо одним ще не зробили постелі, другі тільки йдуть до Гданська по зброю, інші — до Сілезії по бандолети. Коротше кажучи, ці краї не зможуть сподіватися на допомогу нізвідки, бо і від Кракова страх і з Литви велика тривога, яка йде і від Сілезії, а це чинить великий смуток в Речі Посполитій (?). Вже чотири години з раннього полудня засідає весь сенат з депутатами [...].

Про шведів пишуть, що вони взяли союз із Ракоці, хочуть вдарити на Краків і війська звідусіль збирають; однак має Краків небезпеку і від селян, котрих три тисячі збунтувалися за прикладом козаків; вже селянство створило нову конфедерацію, своїх панів виганяють з дворів та забивають; як тільки його м. пан краківський воєвода з повітовими хоругвами став на них наступати, вони однак пішли в Сілезію до шведів, а другі — на Спіш до Ракоці.

У Литві від цих же селян шляхетський народ зазнає тяжкої тиранії, вже по сам Пінськ двадцять шість міст знищили частково мечем, частково вогнем, а литовські пани не мають проти них і тисячі війська, крім тих чотирьох тисяч, котрі вже виступили до Смоленська на відсіч проти Москви.

На додачу така певна небезпека (?) від Господа Бога на Польщу, що вже в середині Мазовії, в мастностях його м. ксьондза гнезненського архієпископа свавільні селяки, вбивають челядників і прагнуть вольності.

На такі вісті й листи всі з великого переляку мусили пристати на те, щоб брацлавський воєвода пан Кисіль від імені Речі Посполитої їхав проти цих козацьких військ (...) * а Річ Посполита дає йому повноваження для ведення з ними переговорів про мир [...].

№ 70

1648, липня 29. — Переказ змісту листа

князя Владислава-Домініка Острозького-Заславського до невідомого
“Contenta listu kscia j. méi de data 29 july.

Kozacy, którzy wyszli z wojska:

1. Pułkownik Krzywonos;
2. Hira białocerkiewski;
3. Sangierej korsuński;
4. Gandża humański;
5. Ostap uzwanicki.

Marcin, trębacz z Korsunia, którego iz trąbą przywieziono, powiedział, gdy był inquirowany, iż Wojska Zaporowskiego jest 80 000, ale do boju ledwie 20 000. Przy Chmielnickim cz[tery] pułki zostali: Czechryński, Czerkaski, Kaniowski i Perejas[ław]ski, u Masłowego Stawu stoją. Chmielnicki pisał do [Krzywo]nosa, aby mu dawał [znać], jeśli będą na nich następować, [obie]cując się im zaraz w posiłku przybyć. Pisał i to, że or[da] ma być prętko w ziemie Kuczmańskim szlakiem, pod Dubno była rada ich podstąpić, tylko murów i potęgi obawiali.

Drugi — Mozowski Aleksander powiedział także, że ośmd[zie]siąt tysięcy jest kozaków i we wtorek dzisiejszy na wojsko pod Constantinowem uderzyć mają.

Trzeci — Soliman toż powiedział, co i pierwszy, i to przydaje, że z Moskwą Chmielnicki ma porozumienie.

Nie masz nic niepodobnego ta (?) będę intentus na powinności mojej, by tylko ich mć nie chcieli przywieść post bellum auxilium. Ci językowie die 28 july przywiezeni do mnie.

Pisze potym, że z tym wojskiem pod Constantinowem złączył się j. m. p. w[ojewo]da ruski i kijowski, ale że siła kozaków, obawia się, aby im wytrzymali, a posiłków nie widać.

Drugi list de eadem data w[ojewo]dy pisze ksze j. m., że się probowali z kozaki i wparli ich w tabór; łęgło kozaków 2 000, ale nie bez szkody, bo towarzystwa jego łęgło kilka usarskiego nadwornej chorągwie.

Potym przyjechał p. Kurdwanowski, towarzysz, który nie mając listu, bo prosto go z potrzeby posłano, powiedział że we wtorek znowu, bo pierwsza utarczka w niedziele była, ścierali się z sobą i ubili ich pod 8 000.

To tylko mi dziwna, że j. m. p. podczasy pisze, jakoby się wojsko polskie miało retirować pod Gliniany, coby był error wielki, ten negat Kurdwanowski, ale list confirmat, że idą pod Gliniany, jeżeli tedy to wojsko zniosą, res acta est de nobis.

Po tych nowinach drugiego dnia przyszedł list od kscia j. m. Dominika, którego kopia sub signo.”

БІАН. — ВР. — № С. 486–488. — Копія. Скорочений список даного документу було опубліковано: МКР, 50. Другий список даного листа: Ч. — ВР. — № 2576. — С. 169–171. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 18.

Переклад

Зміст листу князя й. мості від 29 липня.

Козаки, котрі вийшли з війська:

1. Полковник Кривоніс;
2. Гиря білоцерківський;
3. Шангірей корсунський;
4. Ганджа уманський;
5. Остап іванський.

Мартин, трубач з Корсуня, котрого привели з трубою, сказав, коли був допитаний, що Війська Запорізького є 80 000, але до бою ледве 20 000. При Хмельницькому залишилися чотири полки: Чигиринський, Черкаський, Каневський і Переяславський, стоять біля Маслового Ставу. Хмельницький писав до Кривоноса, щоб йому давав знати, якщо на них будуть наступати, обіцяючи їм тут же

прибути на підмогу. Писав і те, що орда скоро має бути землі Кучманським шляхом, була рада пустити їх під Дубно, боялись тільки мурів і потуги.

Другий — Мозовський Олександр також сказав, що козаків є вісімдесят тисяч і у нинішній вівторок мають вдарити на військо під Костянтиновим.

Третій — Солиман те саме сказав, що й перший, і те додає, що Хмельницький має порозуміння з Москвою.

Немає нічого неправдоподібного, ця інтенція буде в моїй повинності, аби тільки їх мость не хотіли привести до допомогу після війни. Ці «язики» були приведені до мене 28 липня.

Пише потім, що з цим військом під Костянтиновим з'єднався й. м. п. руський і київський воеводи, але оскільки козаків маса, бояться не витримати їх тиску, не бачачи підмоги.

Другий лист від того ж числа воеводи; пише князь й. м., що пробували сили з козаками і загнали їх у табір; полягло козаків 2 000, але й не без нашої шкоди, бо його [князя] товариства полягло кілька гусарського надвірних хоругв.

Потім приїхав пан Курдвановський, товариш, котрий не маючи листу, бо його послали просто з битви, сказав, що у вівторок знову (битва), бо перша сутичка була в неділю, билися між собою і забили їх під 8 000.

То тільки мені дивно, що й. м. п. підчаший пише, начебто польське військо мало відступати під Глиняни, щоб був великий страх, це відкидає Курдвановський, але лист підтверджує, що йдуть під Глиняни, якщо тоді це військо розгромлять, з нами буде покінчено.

Після цих новин на другий день прийшов лист від князя й. м. Домініка, котрого копію завіряю печаткою.”

№ 71

1648, липня 30 (20). — Паволоч. — Універсал Богдана Хмельницького

“Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska jego k. m. Zaporowskiego.

Wszem wobec i każdemu zosobna, komu o tym wiedzieć należy, mianowicie kozakom z Wojska naszego Zaporowskiego i tym wszystkim, którzy jedno teraz pod różnemi pułkami, tak w nowych kupach, jako i coby się miało zbierać, surowo napominając, do wiadomości przynosze, iż my z Wojskiem naszym Zaporowskim doznawając wielkiej miłości jaśniewielmożnego kscia jego mécy Władysława Dominika na Ostrogu i Zasławiu, hrabi na Tarnowie, wojewody sendomirskiego, łuckiego starosty, pana naszego mlćiwego, który z przodków swych wielką łaske Wojsku Zaporowskiemu oświadcza. A teraz za zadatkem dawnej przyjaźni nam i wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu przez kscia Wisznioweckiego, gdzie ta wojna wszcząc się musiała. Przeto tedy jeśliby ten ogień w tak prędkim czasie ugasić się nie mógł, a przyszła by nam prześć ku majątnościom ksia jego mécy Zasławskiego, to jest od miasta Ostroga i wszystkich pol do nich należących, aby żaden się z Wojska Zaporowskiego nie ważył i któregokolwiek pułku, aby się nie ważył po tych majątnościach bywać i stanowisk odprawować, ani żadnych szkod i krzywд czynić nie miał, a gdyby się pokazało na którego kołwiek pułkownika z pułku jego, abo też na którą czatę, aby miał krzywдę czynić, takowy każdy za najmniejszą skargą srogiego karania na gardle według artykułów o stroju Wojska Zaporowskiego karany będzie. Tego pułku pułkownika

każdego przestrzegać mają i gardłom karać. A gdyby pułkownik nie uczynił sprawedliwości słusznej, tedy sam od nas karany gardłem będzie.

Datum w Pawołoczy 20 julii millumo 648.

Bohdan Chmielnicki, ręką swą.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 29. — Тогочасна копія. Опубліковано в оригіналі: Sysyn F. A. Documents of Bohdan Xmel'nycky j// Harvard Ukrainian studies. — 1978. — V. II. — № 4. — С. 504–505; в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории. — Днепрпетровск, 1980. — С. 175–185.

Переклад

Богдан Хмельницький, гетьман Війська його к. м. Запорізького.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це відати належить, особливо козакам з Війська нашого Запорізького і всім тим, котрі тепер як у різних полках, так і в нових купах, і котрі ще зберуться суворо нагадуючи, доводжу до відома, що ми з Військом нашим Запорізьким, дізнаючи великої милості ясновельможного князя його мості Владислава Домініка на Острозі і Заславі, графа на Тарнові, сандомирського воєводи, луцького старости, пана нашого мостивого, котрий з своїх предків освідчує велику милість Війську Запорізькому. А тепер всупереч (?) давній приязні нам і всьому Війську Запорізькому через князя Вишневецького мусила розпочатися ця війна. Однак тоді якщо цей вогонь скоро не можна погасити, а нам би довелось прийти до маєтностей князя його мості Заславського, тобто до міста Острога і всіх полів, які до них належать, щоб жоден з Війська Запорізького не важився з будь-якого полку бувати в цих маєтностях і ставати на постій, ані чинити жодної шкоди і кривд, а якщо б таке показалося б на якого-небудь полковника з його полку, або також на котрись чату, щоб мав чинити кривду, кожен такий за найменшою скаргою не уникне суворого покарання смертю згідно з артикулами (пунктами) про устрій Війська Запорізького. Цього кожен полковник кожного полку має дотримуватися і карати смертю. А коли б полковник не вчинив слушної справедливості, тоді він сам буде нами скараний на смерть.

Дано в Паволочі 20 липня 1648.

Богдан Хмельницький, рукою власною”.

№ 72

1648, липня 31. — Варшава. — Уривок з новини

“[...] Do kozaków commissarze wyprawili, już bierzeli pan Kisiel, wojewoda braclawski, pan podkomorzy przemyski, pan Obuchowicz, pan Sielski, podstoli poznanski, j. m. p. Komirovski (?), officiał lwowski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 53. — Тогочасна копія.

Переклад

До козаків відправили комісарів, вже поїхали пан Кисіль, брацлавський воєвода, пан перемиський підкоморій, пан Обухович, пан Сельський, познанський підстолій, й. м. п. Комировський (?), львівський офіціал.

“Z Warszawy ultima july.

Nie tylko in dies, ale in horas co raz to gorsze przychodzą nowiny. Wczorajszego dnia skarżyli się dissidentes godzin 9 chcąc koniecznie, żeby teraz w constitutią wpisano te o którychem wypisał artykuły, in (...)*, kiedy tam tego żadnym sposobem nie chciano pozwolić i owszem przysięgali się posłowie mazowieccy, mówiąc, że jest na sto tysięcy domów szlacheckich w województwie Mazowieckim, pierwej się damy wszytscy wyścinać, niżeli wam tego pozwolimy, toż mówił p. kanclerz i podkanclerzy, a niektóre poczęli wołać w gromadzie, oknem ich wyrzucić, toż dopiro dali się uprosić, że to wrześnie (?) puścili do (...)*. W czym przyszły byli z Litwy: i tam srogie szkody kozacy porobili. A dziś rano o godzinie 8 przyjechał do Warszawy ks. Ostafa kijowski od ks. Wisznioweckiego z listem, w którym prosi o prętkie posiłki, de reliquo regerując się na relatią tegoż ks. Ostafa, który referował w senacie, niejaki Hyra, pułkownik kozacki, przyszedł pod Mach[n]owke p. wojewody kijowskiego w pięć tysięcy kozaków, a w mili od niego był w polu Krzywonos w tysiąc koni przebranego komonika. W Machnowce byli 3 chorągwie: 2 — p. wojewody kijowskiego, trzecia powiatowa województwa Kijowskiego i 500 szlachty z żonami i dziećmi. I kiedy kozacy przypuścili do szturm, bronili się im potężnie, aż zapalili ostróg, który był koło okopów miejskich, przecie odstrzelivano potężnie kozaków, aż zdrajcy mieszczanie, ruś, otworzyli jem brame, za czym wpadszy w miasto, siekli się i strzelali z naszymi, że nasi nie mogli im strzymać, uszli do zamku ostatek ich; przypuścili oni szturm do zamku, który tam dębowy; a nie mogąc go dostać, obrocili się do klasztoru bernardyńskiego i wyścinawszy zakonników, najświętszy sakrament deptawszy (...)*, w której bywał, pili do siebie gorzałką, w ornaty się poubierali, groby otwierali. A znalazzy tam, w klasztorze, kilkanaście hakownic i jedno działko, zatoczyli to na wieżu kościelną i stamtąd strzelali do zamku, ze wszystek wir[ch] z zamku zbili, dopiero nawiązawszy gromade rozmaitych ludzi w mieście, puścili się do szturm, onych ludzi przed sobą pędząc, żeby pierszy impety strzelby zamkowej na nich się wywarł i dostali przez szturm zamek i wysiekli, kilkadziesiąt ludzi dobrych zamknęło się w stołowej izbie na zamku; których nie mogąc dobyć, zapalili. Z niemi te izbe i spodku i zwierchu, a w ten dano jem znać, że książę Wiszniowecki z p. wojewodą kijowskim idzie szladem na odsiecz, zaraz wyszli z miasta między folwarki i sądy mieskie i otaborowali się wozami, uderzył na ich tabór książę i zaraz ich rozerwał, łęgło ich tam ze dwieście, ale oni te dziure zaraz trupami zaścierali, uczyniwszy książę odwrót dla gestej ich strzelby, uderzył na drugi koniec taboru i także go rozerwał z niemają ich szkoda, ale przecież nie mógł wpaść w tabór, bo wprawie w momencie wozy wyróciwszy, od których się strzelali, okopali się, a że deszcz srogi napadł, tedy oni łuby, którymi wozy nakrywają wozów, pozdejmowawszy, nakryli się niemi i tak spod łubów strzylali, a naszym strzelba pozamokała, że nie mogli już tak dobrze nacierać na nich i że noc następowala, ustąpił książę w pole i tak całą noc ze wszystkiem wojskiem stał na koniu, a ciemna noc srodze była, nazautrz jeno brzask z hukiem wielkim kozacy ruszyli się w drogę taborem, na których zaraz uderzył książę i zbił ich kilka set, pouciekali drudzy od wozów i od koni, za którymi posłał w pogonią pułtora tysiąca

ludzi książę, a sam poszedł ku Połonnej. Zaś d. 10 przyszedł był od p. wojewody kijowskiego, gdzie daje znać, że już Połonną wszystkie trzy miasta i zamek wzięli kozacy, wysiekali tam 700 samej szlachty, okrom żon, dzieci i czeladzi, działa 30 wzięli, między inszemi żydów 2000 wyścinano, którzy bronili dobrze.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 48. — Тогочасна копія. Другий список зберігається у цьому ж архівосховищі: № 142. — С.573–576.

Переклад

3 Варшави 31 липня.

Не тільки вдень, але і вночі приходять новини, що раз, то гірші. Вчора скаржились відступники 9 годин, прагнучи неодмінно, щоб тепер в конституцію були вписані ті статті, про котрі я писав, в (...)*, коли там цього ні в якому разі не хотіли дозволити і взагалі мазовецькі депутати присягалися, кажучи, що у Мазовецькому воєводстві є сто тисяч шляхетських домів, ми швидше дамо нас вирубати, ніж дозволимо вам цього; це ж казав пан канцлер і підканцлери, а деякі почали кричати в громаді, щоб їх викинути у вікно, тоді тільки далися упросити, що це врешті (?) пустили в (...)*. Тоді прийшли [новини] з Литви: і там козаки нарobili великої шкоди. А сьогодні рано о 8 годині приїхав до Варшави ксьондз Остафій київський з листом від князя Вишневецького, у котрому просить про термінові підкріплення, щодо решти, посилаючись на реляцію цього ж ксьондза Остафія, котрий розповів у сенаті, що якийсь Гирия, козацький полковник, прийшов під Махнівку пана київського воєводи з п'ятьма тисячами козаків, а в милі від нього був у полі Кривоніс з тисячею добірної кінноти. У Махнівці були 3 хоругви: 2 — п. київського воєводи, третя повітова Київського воєводства і 500 шляхти з дружинами й дітьми. І коли козаки почали штурм, проти них потужно боронилися доки не запалили острог, котрий був коло міських окопів; все ж наші потужно обстрілювали козаків доки зрадники міщани, русь, не відкрили браму, після чого козаки, вдершись у місто, рубались і стрілялись з нашими так, що наші не могли їх стримати, тому відступила решта до замку; ті почали штурмувати замок, а він був дубовий. Не можучи його здобути, козаки обернулись до бернардинського кляштору і вирубавши ченців, топтали найсвятіші Дари (...)*, в котрій бував, пили горілку, повбиралися в ризи, відкривали гроби. А знайшовши там, у кляшторі, понад десять гаківниць і одну гарматку, поставили їх на костельну вежу і звідти стріляли до замку так, що весь верх з замку збили. Тоді, зібравши у місті громаду різних людей, кинулися до штурму, цих людей женучи перед собою, щоб на них вдарив перший залп замкової вогнепальної зброї, штурмом здобули замок і вирубали. Кількадесят добрих людей укрилося в трапезній хаті на замку; не можучи їх здобути, запалили, також і цю хату знизу і зверху. А тут було їм дано знати, що князь Вишневецький з п. київським воєводою йде вслід на відсіч; вони тут же вийшли з міста між фільварки й міські сади й отаборилися возами. Князь вдарив на їхній табір і зразу розірвав, полягло їх там з двісті. Але вони цю діру тут же закрили трупами, а князь мусив відступати через їхню густу стрілянину. Але він вдарив на другий кінець табору і теж розірвав його з немалими їхніми втратами, та все ж не міг вдертися в табір, бо вважай в один момент перевернувши вози, з-за яких стріляли, вони окопалися, а що вдарила злива, то вони луб, котрим накривають вози, познімали, накрилися ним і так

з-під лубу стріляли. А у наших підмокла вогнепальна зброя, що вже не могли так добре тиснути на них. Оскільки ж западала ніч, князь відступив у поле і так цілу ніч з усім військом стояв на коні, а ніч була дуже темна; на другий день на світанку козаки з великим гуком рушилися в дорогу табором. На них тут же вдарив князь і розбив їх кількасот, інші повтікали від возів і від коней, з котрими послав князь у погоню півтори тисячі людей, а сам пішов до Полонного. 10 числа прийшов [лист] від п. київського воєводи, де дає знати, що вже Полонне всі три міста і замок взяли козаки, вирубали там 700 самої шляхти, не рахуючи жінок, дітей і челяді, взяли 30 гармат, між якими було вирубано 2 000 євреїв, котрі добре боронились.

№ 74

1648, липня 31. — Варшава. — Новина

“Z Warszawy in julio die 31.

List, który wczora przyszedł o niebezpieczeństwie od p. wojewody sędomirskiego, posyłam copią, ale dziś o[d] kogo inszego, że już i Połoną wzięto i insze miasta koło niej wysieczono, a ta Połonna za Łuckiem mil 15. To przywiódło do tego Chmielnickiego, że się ruszył, że mu był p. wojewoda braclawski obiecał napisać, że jedzie jako najprędzej do Warszawy, prosząc za nim Rzeczpospolitą jakoż tak (?) jest zapisać, ale Łaszcz (?) czy kto inszy p. wojewody sędomirskiego przyjął te listy i oddał je p. wojewodzie sendomirskimu, które on zaś sam (...) * dawno do Warszawy odesłał. Zaczym Chmielnicki, nie mając żadnych listów od p. wojewody braclawskiego, posłał posłów swoich do p. wojewody sędomirskiego, jako do hetmana, których (jako powiadają) Łaszcz (?) zaskoczył i przywiódł za szpiegów p. wojewodzie sendomirskiemu i ci, to są, o których p. wojewoda pisze, że ich z pewnych respektów kazał pościć. Czym poruszony Chmielnicki, a jeszcze o posłach, którzy tam w Warszawie byli, mając taką informacją, żeby ich miano wbić na pal w Warszawie, ruszył się sam i moskwe i tatarów znowu zbuntował i poseł turecki był u niego, ofiarując mu amicitia i pomoc cesarza tureckiego. Wyjechał dziś p. wojewoda braclawski do Chmielnickiego za komisarza od R.P. , któremu дано (...) * pro viatico 10 000, przy niem posłano p. Sielskiego, podszołego poznańskiego, i p. Dubrawskiego, podkomorzego przemyskiego, którym дано po 3 000 na drogę. Litwa też ma z nimi swego wyprawić.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 52. — Тогочасна копія. Другий список цього документу зберігається у цьому ж архівосховищі: № 142. — С. 577.

Переклад

З Варшави в липні 31-го.

Лист, котрий вчора прийшов від п. сандомирського воєводи, з повідомленням про небезпеку, посилаю копією. Але сьогодні від когось іншого дізнався, що вже й Полонне взято й інші міста коло нього вирубані. А це Полонне за Луцьком у 15 милях. Це спонукало Хмельницького вирушити, а йому п. брацлавський воєвода обіцяв написати, що йде якнайшвидше до Варшави, просячи за нього Річ Посполиту, і дійсно написав. Але Лашч (?), чи хто інший з війська п. сандомирського воєводи перехопив ці листи й віддав їх п. сандомирському воєводі, котрі він сам (...) * dawno відіслав до Варшави. Через що Хмельницький, не маючи жодних листів від п. брацлавського воєводи, послав своїх послів до п. сандомирського воєводи, як

до гетьмана, котрих, як розповідають, Лащ (?) перехопив і привів як шпигунів до п. сандомирського воєводи. Це ті, про котрих пише п. воєвода, що їх він з певних причин наказав стратити. Цим був розгніваний Хмельницький, а до того ж він мав інформацію про послів до Варшави, що ніби їх мали посадити у Варшаві на палі, тому рушив сам у похід, москву й татар знову побунтував; і турецький посол був у нього, обіцяючи йому приязнь і допомогу турецького султана. Сьогодні виїхав п. брацлавський воєвода до Хмельницького як комісар від Речі Посполитої. Йому було дано на дорогу 10 000 злотих, при ньому послано п. Сельського, познанського підстоля і п. Дубравського, перемиського підкоморія, котрим було дано на дорогу 3 000. Литва теж має з ними свого представника відправити.

№ 75

1648, липень. — Лист шляхтича Жвана до Косткевича — інспектора свого (?) сина

“Panie Kostkiewicz!

Pisałem do was przez drugiego posłańca meo, abyście gospodę dobrą najęli, tak dla paniej, jako i dla wozów i koni, czemu dziwowaliście się tak prętkiej odmianie; trudno by to dziwować, gdyż jedna godzina siła odmienić może, gdyż trwogi wielkie naszapili byli, ale potym дано знаć, że ks. j. m. ci we wtorek przeszły z łaski Bożej miał potrzebe z tym pogaństwem drugi raz, którą dość szczęśliwie odprawił, bo ich padło na placu do dwóch tysięcy. Dział sześć odjął ks. j. m., chorągwie dwadzieścia kilka, organek dwie i smigownic kilka, prochu maże i barziej by się im dostało było, żeby pewnie i tabor miał był ks. jeo. m., ale nie chcieli posiłkować ks. j. m., tak ludzie ks. j. m. pana wojewody sendomirskiego, jako i gwardia, bo ta wprzód z armatą poszła, dopiero gdy rzucił lud ks. j. m., już poczęli rychło przybywać i posiłkować i to nie wszystkie chorągwie, a tym czasem to hultajstwo pouchodziło ku taborowi, z czym wstręt dobry wzięwszy, nie kusili się więcej, ale okopawszy się za Constantinowem, skoro miasto Constantinów złupiwszy i wysiekszy barzo wiele ludzi. Ks. jeo m. pomknął się sam bliżej z wojskiem swym i stanął obozem pod Lachowcami, jakoż tak gwardia, jako i ludzie ks. jeo m. ci pana wojewody sendomirskiego wszyscy spólnie zostają w obozie. Jeo m. pan chorąży koronny idzie też do ks. m. c. z wojskiem swym, różne też chorągwie przybywają, gdzie za łaską Bożą ucichły te trwogi, i o tym wieść jest, że dalej nie pójdą od Constantinowa, ale ku Barowi myślą.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 42. — Тогочасна копія. Тексту документа передусе заголовков зроблений копіюстом: «Od jeo m. pana Zwana do inspektora syna jeo m. ci», тобто «Від його м. pana Жвана до інспектора сина його мості». Внизу приписано іншою рукою: “Wiadomości z convocatjej 1648 in julio i listy niektórze”, тобто «Відомості з конвокації у липні 1648 і деякі листи».

Переклад

Пане Косткевич!

Я писав до вас через мого другого посланця, щоб ви найняли добру господу, як для пані, так для возів і коней. Ви дивувалися ви такій швидкій переміні планів. Але важко цьому дивуватися, коли протягом години може трапитися чимало перемін, бо зайшли великі тривоги. Потім було дано знати, що й. м. князь у

минулий вівторок з милості Божої мав другу битву з цим поганством, котру досить щасливо відбув, бо їх полягло до двох тисяч. Князь й. м. взяв шість гармат, понад двадцять прапорів, дві [гармати] — органки й кілька шмиговниць, мажу порошу. Більше б їм дісталося, певно й табір взяв би князь й. м., але йому не хотіли дати підкріплень як люди кн. й. м. пана сандомирського воєводи, так і гвардія, бо та перша з гарматами пішла геть; тільки тоді, коли кинулося військо князя й. м., тоді почали швидко прибувати на допомогу та й то не всі хоругви. Тим часом це гультайство повтікало до табору, а діставши добру відсіч, більше не пробувало, але окопалися за Костянтиновим, швидко пограбували місто Костянтинів і порубали багато людей. Князь й. м. підійшов сам ближче з своїм військом і став табором під Ляховцями, гвардія і люди князя й. м. сандомирського воєводи всі разом залишаються в таборі. Його м. пан хорунжий коронний теж йде до князя й. м. зі своїм військом, прибувають також різні хоругви. З милості Божої втихли ці тривоги і про то є вість, що далі не підуть від Костянтинова, але думають йти на Бар.

№ 76

1648, літо. — Лист високопоставленої особи Речі Посполитої до невідомого

“Pisał znowu list do Chmielnickiego j. m. p. wojewoda braclawski, na który będzie czekał responsu prędkiego, a jam też posłał wczora w. m. mści panu copią tegoż zdrajce responsu na mój list i na j. m. pana wojewody. To mi tylko dziś krótko namienił, że z moim (his fornalibus) traktatem, który z kozakami czynie pugnati to kupić ludzie i revocabit hostem nie omylnie. To przydał, abym był na sejmiku, supersedowawszy od pomknienia się ztąd dalej i o to prosi, aby ich mość wszyscy zatrzymali się, poki nie będzie miał declaratiej, że za jeo mścią persuasią orde Chmielnicki odeszle; kiedy posłowie zaporoscy do mnie przyjadą, który mają bydź już poblizu, tedy wypisze w. m., memu mści panu, co będą proponować. A teraz tu już sejmika poczekam, życząc sobie z w. m., m. panem widzenia, j. m. p. chorąży koronny dziś ode mnie odjechał, także rozumiem, że znieście się z w. m. panem we wszystkim, o czymes my z sobą conferowali.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 175-а. — Тогочасна копія.

Переклад

Й. м. пан брацлавський воєвода знову писав листа до Хмельницького, буду чекати на нього швидкої відповіді. А я теж послав учора в. м. мості пану копію відповіді цього зрадника на мій лист і на лист й. м. п. воєводи. Те мені тільки сьогодні стисло згадав, що з моїм трактатом, котрий з козаками чиню (...)*, то збирати військо і накликати ворога поза сумнівом. Це додав, щоб був на сеймику, відмовившись від походу звідси далі і про те просить, щоб усі їх мості затрималися, доки не буде мати декларації, що за його мості клопотанням Хмельницький відошле орди; коли запорозькі посла прийдуть до мене, котрі мають бути вже поблизу, тоді напишу в. м., моєму мості пану, що вони будуть пропонувати. А тепер тут уже почекаю сеймика, зичачи собі побачитися з в. м., м. паном. Й. м. п. хорунжий коронний сьогодні від'їхав від мене, також розумію, що переговорить з в. м. паном про все, про що ми з собою радилися.

№ 77

1648 (?), літо (?). — Лист кримського хана Іслам Гірея III
до Б. Хмельницького

«[...] чинитца. Второе. А которые своевольные мои татарове многие шкоды починили и я для тех велел казаком и татаром на перевозех стать и животы отымать, а их самих до смерт и бить и до кошевого атамана писал, чтоб татар побивал и ясырь у них отымал. И в том не кручинитесь прошу и как я одна присягу учинил, доколе душа в теле будет, не отступлю от вас.

Дан ис-под Перекопа.

А пониже того написано: вам желательный приятель Ислам Гирей, хан Великие орды».

РГАДА. — Ф. 196. — Оп. 3. — № 174. — Переклад XVII ст. Початок документу не зберігся. Опубліковано: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепрпетровск, 1988. — С. 55.

№ 78

1648, серпня 1. — Табір під Ляхівцями. — Лист князя Я. Вишневецького
до своїх слуг — Домарацького і Слоневського (?)

“Mciwy panie Domaracki!

Mciwy panie Sloniewski (!)!

Rozumiem dobrze, iż już wiadomo dobrze nasza z kozakami sprawa, która z łaski Bożej feliciter successit, zaczyn nie rozumiem, aby wziąwszy niepomyślny eksperyment, ze mną mieli się pomknąć ku obozem naszym, ale raczej, jako mam z języków informatia, ku Ukrainie powrócą. Nie życzy tedy daremnego w tej drodze niepotrzebnej księżnie rozerwania, raczej tak chce, abym w. m. m. tu w majątnościach w dobrym zdrowiu zastał, księżniczki i Michałka niepotrzebnie tam wyprawiały, zacyzmyb też powróceni zostali. Declaruje się sam słowem, gdy da Pan Bóg do w. m. przyjade (?), rozumiem, że przedsięwzięty terror opuści w. m. m., który to tak wszystkich opanował, nie potrzeba się tedy łudzić, gdyż Bóg prędko przywróci, nie wątpie, pewnym (?) krajem i nam wszystkim securitatem. Życze zatym dobroe zdrowia w. m. m.

W obozie pod Lachowcami 1 ma augusti 1648”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 41. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Od ks. jeo mś Wisznio-weckiego z obozu nad Lachowcami 1-ma augusti 1648 do sług swoich”, тобто «Від князя його мості Вишневецького з табору під Ляховцями 1-го серпня 1648 до своїх слуг».

Переклад

Мостивий пане Домарацький!

Мостивий пане Слоневський (!)!

Я добре розумію, що вже добре відома наша справа з козаками, котра з Божої милості має щасливий успіх. Тому не розумію, щоб взявши нерозсудливий експеримент, зі мною мали рухатися до наших таборів, але швидше, як я маю інформацію від «язиків», [вони] до України повертають. Не зичу тоді даремного у цій непотрібній дорозі княгині розірвання, швидше так хочу, щоб в. м. м. тут,

у маєтностях, у доброму здоров'ї застав; княгинечку і Міхалка непотрібно туди відправили, отже, щоб вони були повернені. Обіцяю своїм словом, коли дасть Господь Бог, до в. м. приїду (?); розумію, що започаткований страх, котрий так всіх опанував, покине в. м. м.; не треба тоді обманюватися, коли Бог швидко поверне, не сумніваюсь, певним (?) краєм і нам усім безпеку. Затим зичу доброго здоров'я в. м. м.

У таборі під Ляховцями 1 –го серпня 1648.

№ 79

1648, серпня 2. — Варшава. — Новина

“Z Warszawy 2 aug.

Tandem post multas confessiones stanęła wczora wieczór conclusia convocaty (?), na której co stanęło. Potym, powiedziela się wczora nowina o Połonnem, w którym barzo wiele poginęło ludzi 22 july, zamek przez zdrade occasione (?) wydany, których tam było 1200 piechoty i draganów pana starosty sądeckiego; krom miejskich dział było na samym zamku dział 60, prochu, kul, wszystkij munitiej i żywności dostatek, do tego też tam bardzo wiele szlachty zniosło się było, których wszystkich wyścinano, a dzieci małe w pół przecinali. Poszli ztamąd pod Włodzimierz, ale znowu powiadają, że do tych czas są jedni pode Lwowem, a drudzy niedaleko Lublina, bo Włodzimierz tylko 15¹ mil od Lublina. Chorągiew jedna powiatu Lubelskiego szła była ku obozowi i, podjachawszy pod Sokal, stanęli w jednej wsi, którą chłopstwo rozgromili, dwuch towarzysów i kilkanastu pachółków zabiwszy. Zaczym conclusum, żeby się tu, za Wisłą, koło Kazimierza, gdzie wszystkie chorągwie powiatowe ściągaly, żeby w gromadzie szli do obozu dla chłopstwa i dla kozaków, żeby ich po jednej nie znosili.”

(Ч. — ВР. — № 379. — С. 50. — Тогочасна копія. — Другий список зберігається у цьому ж архівосховищі: № 142. — С. 595–596.).

Переклад

3 Варшави 2 серпня.

Врешті після багатьох визнань вчора увечері народилася постанова конвокації (?), на котрій що сталося. Потім вчора прийшла новина про Полонне, в якому загинуло дуже багато людей 22 липня, замок піддався через зраду; там було 1200 піхотинців і драгунів pana старости сондецького, а крім міських гармат, у самому замку було 60 гармат, порох, кулі, всяких боеприпасів та провіанту вдосталь, до того ж там зібралось дуже багато шляхти. Їх всіх було порубано, а малих дітей навпіл перерубували. Звідти пішли під Володимир, але знову розповідають, що й досі одні стоять під Львовом, а другі неподалік від Любліна, бо Володимир знаходиться тільки у 15 милях від Любліна. Одна хоругва Люблінського повіту рушилася була до табору і під'їхавши під Сокаль, стала в одному селі. Її розгромило селянство, вбивши двох товаришів й понад десять пахолків. Внаслідок цього було ухвалено, щоб тут за Віслою, коло Казимира, де збирали всі повітові хоругви, щоб разом йшли до табору через дії селянства й козаків, щоб їх не громили поодинці.

¹ Дану цифру можна прочитати і як: «25».

“Z Warszawy d. 2 sierpnia.

Daje znać p. wojewoda trocki, co tam w Litwie i w Siewierszczyźnie robią kozacy, niesłychane malitia (?) nad ludzmi wymyślając. Poszli pod Czerniechów, gdzie zaskoczyli niemałą gromadę szlachcianek, które do Czerniechowa z dziećmi uciekały, pobrawszy je wszystkie, w studnie powrzucali i kamienią a ziemią przywalili. Już to niedziel dwie do Czerniechowa szturmują do zamku, bo się im miasto zaraz poddało, nie tuszą, żeby miał zamek wytrzymać, dookoła miasta koło Czerniechowa poddały się, wydając im na okrucieństwo szlachte katolików i żydów. W jednym mieście mohiłu więcej niż 800 szlachty z żonami, z dziećmi wyścinano i 700 żydów z żonami, dzieci żydowskie powrzucali i ziemią zarzucili, potym żydom kazali się zabić, dawszy im muszkietów. Po innych miastach sroga rzecz pobrali dostatków wszelakich. Osłep idą do szturm, choć ich po kilku tysięcy oraz w każdym szturmie [ginie]. Na Wołyniu niejaki p. Tomisławski, postrzegszy, że wataman buntował chłopcy, kazał go na pal wbić. Chłopi potym w nocy poszli, o pomoc prosząc kozaków, na pana, przyszło kilka set, poimali go z żoną i z dziećmi do Chmielnieckiego, który kazał go męczyć, pytając o wojsku naszym, a może li iść do Warszawy i zaprowadzi li jego do Warszawy: “Możesz póki się nie skupią, ale jak się skupią, być ci na palu”. Kazał go samego na pal wbić, a żonę jego i dzieci przed oczyma jego pościnać. Potym posłał dziesięci junaków odważnych, aby zabili ksze Wisznioweckiego. Przyszli, upominki kilka monstrantiej przyniesli, miłosierdzia prosząc, ale ks. zdaleka słuchał, a Chmielnicki we dwu mil z wojskiem czekał. Zdziwił się książę poselstwu i upominki kazał ich wziąć na strone i częstował. Skoro się jeden upił, wydał się: “Pewnie tej nocy będzie knias w rękę naszych i wy wszyscy lachowie”. Dowiedziawszy się tego książę, każdego osobno wziąć kazał i pytać, wszyscy się na jedno zgodzili, że go koniecznie zabić mieli i tak książę dał wszystkim na pal wbić, a sam poszedł do Zbaraża. Książę też Dominik ustąpił do Dubna, a w polu wojska nie masz, oprócz pod Gliniany Osiński. We Lwowie zdrada po trzy kroc po rusi i ormianach pokazała się, także i w Łucku.

Pułkownicy kozaccy, co te dziwy broją, ci są Krzywonos, Tripon, Kopejka, Pułtorakożucha, Pułmiesiaca, Hyra, Bracha, a sam Chmielnicki w Czechrinie i tam siedzi. Rozpisał do tych pułkowników, żeby się powrócili do niego, ale mu Krzywonos odpisał, żeś ty naszym nie jest przysięgłym hetmanem, tak ja moge nim być, jako i ty, nie będę cie słuchać.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 56-57. — Тогочасна копія. — Другий список зберігається у цьому ж архівосховищі: № 142. — С. 597-598.

Переклад

3 Варшави 2 серпня.

Дає знати п. воєвода троцький, що там у Литві й Сіверщині роблять козаки, нечувані злочини чинячи над людьми. Вони пішли під Чернігів, де застали не-малу громаду шляхтянок, котрі втікали з дітьми до Чернігова. Захопивши їх усіх, повкидали в колодязі й камінням та землею привалили. Вже два тижні як вони штурмують чернігівський замок, бо місто їм зразу ж піддалося. Не думаю, щоб

замок мав витримати. Навколо міста Чернігова всі піддалися, видаючи їм на муки шляхту, католиків і євреїв. В одному місці зробили могилу більш ніж для 800 порубаних шляхтичів з дружинами й дітьми й 700 євреїв з дружинами, єврейських дітей повкидали й землею засипали; потім наказали євреям вбивати себе, давши їм мушкети. В інших містах багато набрали всіляких достатків. Наосліп йдуть до штурму, хоч їх гине по кілька тисяч у кожному штурмі. На Волині якийсь п. Томіславський, постерігши, що отаман бунтував селян, наказав посадити його на палю. Потім селяни вночі пішли прохати про допомогу, просячи козаків піти на пана. Прийшло кількасот козаків, схопили Томіславського з дружиною й дітьми и привели до Хмельницького, котрий наказав його катувати, питаючи про наше військо й чи може Хмельницький йти до Варшави і чи може він провести його. — «Можеш, доки не зберуться поляки, але як зберуться, то бути тобі на палі». То він наказав його самого посадити на палю, а дружину його й дітей у нього на очах стратити. Потім послав десять відважних юнаків, щоб убили князя Вишневецького. Ті прийшли, принесли кілька подарунків, просячи милосердя, але князь їх слухав здалека. Хмельницький же чекав з військом у двох милях звідти. Здивувався князь цьому посольству й дарам, наказав відвести їх й частувати. Скоро один упився й видав свої наміри: «Певне цієї ночі буде князь в наших руках і ви всі, ляхи». Довідавшись про це, князь наказав схопити кожного окремо й допитати всі зійшлися в тому, що мали його неодмінно вбити. Князь наказав посадити їх всіх на палю, а сам пішов до Збаража. Князь Домінік у свою чергу відступив до Дубна. В полі війська нема, крім того, що під Глинянами стоїть п. Осинський. У Львові вже тричі виявлялася зрада русі та вірмен, також і в Луцьку.

Козацькі полковники, що такі дива виробляють, це Кривоніс, Трифон, Копійка, Півторакожуха, Півмісяця, Гиря, Брага. Сам Хмельницький у Чигирині й там сидить. Він написав до цих полковників, щоб вони повернулися до нього, але йому Кривоніс відписав: «Ти не є нашим присяглим гетьманом, отже я теж можу ним бути, як і ти і не буду тебе слухати».

№ 81

1648, серпня 4. — Полонне. — Лист Максима Кривоноса до сандомирського воєводи князя Домініка Заславського

“Jaśnie wielmożny a mnie wielce mćwy panie i dobrodzieju mój!

Posłańca waszego, urodzonego jego mć pana Samuela Kołontaja pięknie odprawowałem do p. hetmana naszego zaporoskiego, przydawszy mu jeszcze towarzyszków swoich, setników trzech z kozakami, aby mu żadnej szarpaniny na drodze nie było; czemu się słowem wci mćiwego pana przez Kołontaja, mówiącego do mnie, wydziwić nie moge, że prosił mnie, abym ordy nie puskał i sam nie szedł dalej pustoszyć majątności [w. m., m. mćiwego pana]. Wasz mći, mie [m.] pan, widzieć raczysz, co się było zaczęło i uskromiło się i nie chcieliśmy więcej pustoszyć ziemie polskiej, tylko nas co zwiodł jego mość pan Wiszniowiecki, że ludzi mordował, ścinał, karał był wszędzie, w każdym mieście wpośród rynku szubienice i teraz pokaże się to i na palu byli niewinni ludzie; popom naszym świdrem oczy kręcił. My też, stojąc i broniąc wiary i zdrowia swego, musieliśmy stać za swoje krzywde, kto z nami chce pole

stawić, gotowiśmy przeciwko tego, a kto spokojny, będzie siedział w pokoju. A już jest temu niedziel c[z]y siedm, czy więcej, jakośmy posłów swoich posłali do jaśniejszego jego mci pana króla i do Rzeczy Pospolitej, aby już dosyć się stało na tym i wolelibyśmy ten lud na kogo inszego zachować, niżli też pogubiliśmy i jakoż i naszych posłów do tych czas posłanych, żadnej wiadomości słusznej nie czyniemy, gdzie się oni obracają, podobno śpią, że nie ocną się do tego czasu, jednakże już co wszystko będzie pokój i skromność, jak w.[m.], mój m. p., do tydnia postawisz przede mną posłów naszych, a ja mógł się zatrzymać, a jeżeli nie będzie, muszę się stawić i bronić od wasz. mcy z ordą pospolu, nim p. hetman z ludem nastąpi; która orda na tych dniach już się spodziewam, że wam drogę zastąpiła, a gdziebyście mieli uciekać, o co powtore proszę w. m., m. p., o posły, żeby byli {przywróceni, tedy ja zaraz posłę do Tohaj beja, aby zatrzymał ordę}¹. Zatym się z uniżonemi usługami memi miłościwej łasce w. m. p. p. oddaje.

Dat w Połonnym 25 julii 1648.

Słuszna i to rzecz jeśli będziesz łaskaw a przysłesz naszych posłów, ja zaraz poszle do Tuhajdzyń, aby się orda zatrzymała w. mci., m. p., życzliwa i nazad ją odeszle, a potykać w. m. mci panu swojemi posłami i uniżony służe na drodze, aby pokój był. {A żydów aż do Wisły w. ks. m. racz zawrócić, bo ta wojna zyczeła się z żydów, bo oni i was z rozumu wywiedli}².

Marcin Krywonos, pułkownik Wojska j. k. m. Zaporos[kiego]”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 183-184. — Тогочасна копія. Опубліковано раніше за винятком дописки (Р. S.). Див.: МКР, 46) Другий список цього документу зберігається у БПАН у Кракові. — ВР. — № 360. — С. 485. Ч. — ВР. — № 2576. — С. 169. Слова у фігурних дужках містяться лише у другому списку. Нижче, у примітці, подано додаток до третього списку.

Переклад

Ясновельможний а мені вельми мостивий пане і добродію мій!

Вашого посланця, уродзеного його мость пана Самуеля Колонтая я гарно відправив до пана гетьмана нашого запорізького, придавши йому ще й своїх товаришів, трьох сотників з козаками, щоб йому не було жодної шарпаніни по дорозі. Не можу надивуватися словам в. мостивого пана, сказаним через Колонтая, який сказав мені, щоб я не пускав орди і сам не йшов далі пустошити маєтності в. м., м. мостивого пана. Сам ваша мость, мій м. пан, зволиш знати, що почалося й утишилося, ми не хотіли більше пустошити польську землю, але нас звів його мость пан Вишневецький, котрий наших людей скрізь вбивав, стинав, карав, у кожному місті посеред ринку ставив шибеницю, що тепер очевидно, й на палю саджав невинних людей, а нашим попам свердлом свердлив очі. Ми ж, стоячи й боронячи віри та свого життя, мусили стати за свою кривду, а хто з нами хоче

¹ “Można li to rzecz, jeśli będziesz łaskaw a przysłesz naszych posłów, ja zaraz poszle do Tohaj beja, aby się orda zatrzymała, a nazad ją odwróce. A spotykaj w. m., m. m. pan, swoimi posłami na drodze, aby pokój był.

² A żydów aż do Wisły w. ks. m. racz zawrócić, bo ta wojna zaczęła się z żydów, bo oni i was z rozumu wywiedli.”

воювати, то ми готові йти проти того, а хто буде спокійним, той буде сидіти з миром. А вже тому минуло сім тижнів чи більше, як ми послали своїх послів до яснішого його мості пана короля й до Речі Посполитої, аби вже досить стало на цьому; ми воліли б цей люд зберегти на війну проти когось іншого, ніж тут погубити. Але про наших послів й досі не маємо жодної відомості, не знаємо, де вони перебувають, мабуть сплять, бо й досі не прокинулися. Однак тоді буде мир і скромність, як в. м., мій м. п., за тиждень поставиш переді мною наших послів, а яможу затриматися. Якщо ж цього не буде, мушу вийти й боронитися разом з ордою від в. мості, поки п. гетьман підійде з людом, а орда, сподіваюся, вже цими днями, перекрила вам шлях, яким ви мали б утікати. І вдруге прошу в. м., м. п., про послів, {щоб були повернені, тоді я тут же пошлю до Тугай-бея, щоб затримав орду}¹. За цим віддаюся з моїми пониженими послугами милостивій ласці в. м. п. п.

Дано у Полонному 25 липня 1648 р.

Слушна і та справа: якщо будеш ласкавий і пришлеш наших послів, то я одразу пошлю до Тугай-мурзи, щоб орда затрималася в. мості, м. п., зичлива і назад її відішлю, а в. м. мостивого пана зустрічати буду із своїми послами на шляху як понижений слуга, аби був мир. {А євреїв аж до Вісли зволь в. кн. м. завернути, бо ця війна почалася через євреїв, бо вони і вас з розуму звели}².

Мартин Кривоніс, полковник Війська й. к. м. Запорізького.

№ 82

1648, серпня 4. — Варшава. — Новина

“Z Warszawy d. 4 sierpnia.

Dnia dzisiejszego przyszły listy z obozu od jego mści p. wojewody sendomirskiego, gdzie oznajmuje, że w niedziele pisał Krzywonos do p. Koryckiego, który pod ten czas dirigował wojskiem pana wojewody sendomirskiego. Którego listu przysłał copią w ten sens:

Méwy p. Korecki.

Pisał do mnie j. m. p. wojewoda sendomirski, {abyм przestał znosić majątności i krwie rozlanie} żebyм zaniechał wojny i nazad się do domu powrócił, co byм ja rad uczynił, kiedy by mie był do tego nie przywiódł Wiszniowecki, który {pobudzał swoim tyraństwem} w Niemirowie i w drugim mieście okrutne tyraństwo nad bracią moją porobił, braci mojej rodzonej kazał świadrami wiercieć oczy, zaczym ja nie przestane go wszędzie i w kościele szukać aż go dostanę. Zatym przestrzegam, żeby p. wojewoda sendomirski nie szkodował nam tak swoje, jako i poddanych swoich, rzeczy. Wywiozł gdzie daleko do zamku, bo choć byм ja was chciał ochronić, ale w wojsku moim są różni ludzie, którym nie trzeba ufać. Jeśli byś też w. m. ro-

---

¹ Можна й то сказати: якщо будеш ласкавий і пришлеш наших послів, то я одразу пошлю до Тугай-бея, щоб орда затрималася, а її назад відішлю. А в. м., м. м. пана, зустрічати буду із своїми послами на шляху, аби був мир.

² А євреїв аж до Вісли зволь в. кн. м. завернути, бо ця війна почалася через євреїв, бо вони і вас з розуму звели.

zumiał, że mie z wojskiem swym znieść możesz, czekam w polu ochotnie w. m. zatym będę w. m. łaskaw, w. m. przyjaciel taki, jaki wnet że obaczysz. Maksim Krywonos¹.

To taki list do niego napisany. W niedzielę porano przed połudnem zaraz uderzył na obóz, ale stratą wielką swych ludzi musiał ustąpić. Znowu we wtorek przypuścił się do szturmowi wszystką mocą swoją do obozu, gdzie nie tylko na kilka tysięcy ludzi stracił, bo się na ostep darł do obozu, wiedząc tą o książęciu Wiszniowieckim, ale też wypadłszy nasi z obozu, w pogoni bili, siekli ich na miłe, aż do ich taboru wjachali na nich, i by była noc nie zaszła, tedy by byli Krzywonosy ze wszystkim jego wojskiem znieśli. Wzięli jem sześć dział polnych i 15 chorągwi, to było we wtorek, to jest dziś tydzień, między Konstantinowem a Krasławem i noc ich tylko sama rozerwała.

Co się tam potym stało, jeszcze nie masz wiadomości, otoli tam kilka tysięcy kozaków w pierwszym szturmie, a w drugim tyle (?) dwoje. Sam ks. Dominik, tu jest pod Krzemieńcem, do którego książę Koreckie przyszedł odstrzelawszy się w Korcu kozakom, we dwanaście set koni. P. podczasy koronny w ośmset koni ludzi powiatu Lubelskiego, ośmset, owo jest tu przy ks. Dominiku pod trzy tysiące, bo lud swój posłał do obozu, gdzie jest p. Osiński i p. Wiszniowieckie i p. wojewoda kijowski. Potym książę z temi drugimi tu, pod Krzemieńcem, czeka, żeby się do niego powiatowe ścięgały chorągwie, bo że mu wszędzie na przeprawach pozastępowali kozacy nie śmie się w tak małej puszczać gromadzie. Ci powiatowi lubesci żołnierze, nie chcieli iść pod jego regiment, powiadając, żeś my nie powinni nikogo słuchać jeno powiatowego pułkownika, aż ich rotmistrzom i porucznikom posłał w podarunku trzydzieści tysięcy złotych i chlebem w swych majątnościach pokazał dopiero się z nim złączyli. Rozesłał także uniwersały, wołając na ochotnika, żeby się ścięgał do tego majątności i tam im zaraz i leżą i płacą w swoich własnych majątnościach obiemując. Posłał też posła swego do Chmielnickiego, którego Krzywonos w obozie swoim honorifice przyjął i częstował i dla bezpieczeństwa kilka set kozaków przy nim do Chmielnickiego posłał. Dziś po tych listach pisał p. sędzia krzemieniecki tu do Warszawy do p. wojewody derpskiego że nazajutrz po tej potrzebie mieli nasi znieść wszystek tabór Krzywonosów i wszystkie działa i wozy pobrać i samych rozgromić, ale tu jeszcze temu nie chcą wierzyć, ażby przyszli jako o tym ponowa, bo Krzywonosy miał przy sobie 80 000 {8 000} ludzi jutro będzie co pewniejszego o tym.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 58–59. Тогочасна копія. — Другий список зберігається у тому ж архівосховищі: № 142. — С. 601.

Переклад

З Варшави дня 4 серпня.

Сьогодні прийшли листи з табору від його мості п. сандомирського воєводи, в яких повідомляє, що в неділю писав Кривоніс до п. Корицького, котрий керував тоді військом пана сандомирського воєводи. Він же прислав копію цього листа такого змісту:

---

¹ Тут викладено зміст листа М. Кривоноса до польського полковника К. Корицького, писаного у липні 1648 р. з Попович. Його текст опубліковано: Документи об Освободительной воліне українського народу 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 34. — С. 93–94.

Милостивий пане Корицький!

Писав до мене й. м. п. сандомирський воєвода, {щоб я припинив громити маєтності і проливати кров} щоб я припинив війну і повернувся назад, додому. Я б так і вчинив радо, коли б не призвів до цього Вишневецький, котрий {збуджував своїм тиранством} у Немирові і в іншому місті вчинив жорстоке тиранство над моїми рідними братами, наказавши свердлами просвердлити їм очі. Через те я не перестану шукати його всюди, навіть і в костьолі, аж поки не дістану його. Отже, перестерігаю, щоб п. сандомирський воєвода не шкодував за речі, як свої, так і своїх підданих, а вивіз їх десь далеко до замку, бо хоч би я й хотів вас оборонити, але у моєму війську є всякі люди, котрим не треба довіряти. Коли б теж в. м. подумав, що мене з своїм військом можна розбити, то чекаю в. м. у полі. Зачим буду в. м. ласкавим приятелем в. м. таким, якого скоро побачиш. Максим Кривоніс.

Ось такий лист написавши до нього, Кривоніс у неділю рано перед полуднем зразу вдарив на табір, але втративши багато своїх людей, мусив відступити. Знову у вівторок розпочав штурм всією своєю потугою на табір й втратив кілька тисяч людей, бо наосліп дерся до табору, знаючи, що там князь Вишневецький. Але наші вчинили вилазку з табору й у погоні били й сікли їх на відстані милі, аж поки не в'їхали до їхнього табору. Якби не настала ніч, то розбили б були Кривоноса з усім його військом. Взяли тоді шість гармат польових і 15 прапорів. Це було у вівторок, тобто сьогодні минає тиждень, між Костянтиновим і Красиловим. Тільки ніч сама розвела їх.

Що сталося потім, про те нема відомостей. Отже (?) загинуло там кілька тисяч козаків у першому штурмі, а у другому вдвічі більше (?). Сам князь Домінік є тут під Крем'янцем, до котрого прийшов князь Корецький, відбившись в Корці від козаків, з дванадцятьма сотнями кінноти. П. коронний підчаший є тут з 800 кінноти Люблінського повіту. Князь Домінік має під три тисячі, бо послав своїх людей до табору, де вже п. Осинський й п. Вишневецький й п. київський воєвода. Потім князь з цими іншими тут під Крем'янцем чекає, щоб до нього прибули повітові хоругви, бо через те, що козаки йому всюди позакривали переправи, то він не сміє вирушати у похід з такими малими силами. Ці люблінські повітові жовніри не хотіли йти під його регімент, кажучи, що ми не повинні нікого слухати, тільки повітового полковника. Послухали тільки тоді, коли він їхнім ротмістрам і поручникам у подарунок послав тридцять тисяч злотих й наказав годувати їх хлібом зі своїх маєтностей, й лише тоді з'єдналися з ним. Розіслав він також універсали, закликаючи добровольців, щоб збиралися до нього, обіцяючи їм квартири й плату в своїх маєтностях. Послав також свого посла до Хмельницькому, котрого Кривоніс з честю прийняв у своєму таборі й частував, а для безпеки послав при ньому Хмельницькому кількасот козаків. Сьогодні після цих листів писав п. кременецький суддя сюди до Варшави до п. воєводи дерптського, що назавтра після тієї битви, наші мали розгромити весь табір Кривоноса, взяти всі гармати й вози, розбити самих. Але тут цьому ще не хочуть дати віри аж поки не прийде підтвердження, бо Кривоніс мав при собі 80 000 {8 000} людей; завтра буде щось повнішого про це.

1648, серпня 4 або 7. — Смоленськ. — Новина

“Powrócił z Moskwy goniec litewski p. Ciechanowski, którego sam car, bojarowie miłe przyjęli, chęć mu wielką pokazując, której nie może sam wysławić, odprawiony ex voto poselstwa swego. Bojarowie przy odprawie czołem uderzyli wszystkim pp. senatorom. Pospolstwo jeszcze się nie uspokoiło przeciwko bojarom i teraz recenter zebrawszy się na 5 000 chłopstwa bojarskiego, prosili cara, aby od panów swoich mogli być uwolnieni (nasza im smakuje wolność) nie sprawili nic. Uspokoiło się jednak trochę, przestając na obietnicach tylko carskich, a gdy się rozwinieli, principałów samych sześciu die 14 July wzięto do wieże i stracono, zarazem siódmego obieszono, drugich na kilka set knucono, dawszy im w pamięć, aby się zwyczajów dawnych trzymali. Domów w stolicy moskiewskiej zapewne na 2 000 i więcej zgorzało. Pod czas pożaru pomienionego trzech dumnych bojarów przed samego cara oczyma wziętych, zamordowali, rydlami łby ucinając, trupy w ogień rzucali. Tenże p. Ciechanowicz powiada, że się te bunty nie uspokoiły, passim plebs wspomina, żeby radzi litewskim wojskom, potykali by je z chlebem i z solą. Popis generalny w Smoleńsku doszedł d. 30 July. Pisało się wojska 5 000, usarza koni 300, rajtarów, kozaków i piechoty 37 chorągwi”.

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 33. *Тогочасна копія. Тексту документа передую заголовок зроблений копіюстом: “Z Smoleńska d. 4 (?) augusti od jeo mści p. w[ojewo]jdy smoleńskiego”, тобто «З Смоленська дня 4 (?) серпня від його мості пана смоленського воєводи». Мікрофільм даного документа зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві. — ВМ. — № 11013.*

Переклад

З Москви повернувся литовський гонець пан Цехановський, котрого сам цар і бояри мило прийняли, виявляючи йому таку велику приязнь, котру він сам не може висловити, був відправлений з обітниці свого посольства. Бояри при відправі вдарили чолом усім панам сенаторам. Простолюд ще не заспокоївся проти бояр і тепер нещодавно зібралось 5 000 боярського селянства, які просили царя, щоб він їх звільнив від їхніх панів (ім смакує наша свобода), але не добились нічого. Однак трохи заспокоїлось, задовільнившись тільки царськими обіцянками, а коли розвинулись, самих шістьох зачинщиків 14 липня було взято до башти і страчено, а одночасно повісили й сьомого, інших кількасот було бито батогами, давши їм пам'ять, щоб вони дотримувалися давніх звичаїв. У московській столиці запевно згоріло понад 2 000 будинків. Під час згаданої пожежі було схоплено й страчено на очах самого царя трьох думних бояр, лопатами відрубавши їм голови, а трупи повкидали у вогонь. Цей же п. Цехановський каже, що ці бунти не заспокоїлись, повсюдно плеbs каже, що є радий литовським військам і зустрічав би їх з хлібом та сіллю. Генеральний перепис у Смоленську відбувся 30 липня. Переписалось війська 5 000, кінних гусарів 300, рейтарів, козаків і піхоти 37 хоругв.

1648, серпня 4 або 7. — Чорнобиль. — Лист командуючого польським гарнізоном Чорнобиля до литовського підканцлера К. — Л. Сапіги

“Kozacy w zamkach, miasteczkach i dworach szlacheckich po Zadnieprzu mieszczą, rozgościwszy się jako w domach własnych i statie wybierają. Mieszkam ja sam jeden na Czarnobyłu, w około pułkami tej szarańce otoczony, codziennym podległy incursiom, po sześciu set kozackich podjeżdżają co dzień do bram, praesidium moje tentując, ale zostaje in officio z łaski Bożej z wielkim hultajstwa niesmakiem, że wszystek obegnawszy Siewierz, do samego Bychowa, Czarnobyła, który w oczach stoi, mieć nie mogą i z poddanemi czarnobelskimi dotrzymanego od niedziel 10; dzisiaj o południu, podjachawszy w tysiącu koni do samych bram, bo straż ubijali, gdy w tym że czasie zarazem bramy straż miejska zamknęła. Wolali miejszczan, prosząc o wydanie żydów z ich skarbami i o prochy. Odpowiedzieli mieszczenie, iż usz[li] żydzi z miasta, na okrucieństwo ich nie chcąc przychodzić. A prochu zaś tylko z potrzebe swoje mają. Grozili im potęgą większą, skoroby Czernihowa dostali, jakoż wzięli go już kozacy, głodem wymorzywszy obłożenców. Dzisiaj językowie moi zgodnie przyniesli te wieść do Czarnobyła. Nie wiem, jeżeli nie będę miał gości w niedzielę. Przyciężko na mie i dragony straża ustawiczna debilitowani, mieszczani zaś trwożą, nie słysząc o posiłkach i za tak nierychłym wojska koronnego ściąganiem, atoli jako mogąc, trzymać się będziemy.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 33. Тогочасна копія. Тексту документа передуює заголовок зроблений копіюстом: “Z Czarnobyła de data 7 (?) augusti do jeo mci p. podkanclerza litewskiego”, тобто «З Чорнобиля від 7 (?) серпня до його мості пана литовського підканцлера». Мікрофільм даного документа зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві. — ВМ. — № 11013. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. До історії старого Чорнобиля // СЛ. — 1995. — № 4. — С. 38.

Переклад

Козаки живуть нині у замках, містечках й добрах шляхетських на Задніпрі, розгостившись наче у власних домах, беруть стації. Я живу один у Чорнобилі, оточений на околицях полками тієї сарани, зазнаючи щоденних нападів. Кожного дня до брам підїжджає по шістсот козаків, тиснучи на мій гарнізон, але я залишаюся при уряді з ласки Божої, докучаючи дуже гультайству, котре, хоч і оволоділо всім Сівером до самого Бихова, не може протягом десяти тижнів взяти Чорнобиль, що стоїть перед їхніми очима, незважаючи на підтримку їх чорнобильськими підданими. Сьогодні опівдні вони підїхали в тисячу кіннотників до самих брам, бо сторожу забивали. Але міська сторожа якраз тоді закрила брами. Вони послали до міщан, просячи видати євреїв з їхніми скарбами і дати порох. Міщани відповіли, що євреї пішли геть з міста, не бажаючи зазнати їхньої жорстокості. А щодо пороху, то міщани його мають тільки для власних потреб. Козаки погрожували прийти з більшими силами, як тільки візьмуть Чернігів; вже й оволоділи ним, виморивши голодом обложених. Сьогодні цю новину принесли мої «язики» до Чорнобиля і стверджують це одностайно. Не знаю, чи не буду мати в неділю гостей. Неймовірно тяжко буде мені й драгунам, що постійно на поготові. Міщани тривожаться, не чуючи про допомогу, і через те, що коронні війська так повільно збираються, але ми будемо стояти, як зможемо.

1648, серпня 8 (?). — Виньківці. — Лист шляхтича Щуцького
до шляхтича Козицького

“Wiadomości żadnej, która by miała bydź, nie masz, tylko iż hultajstwo z-pod Baru przybiegając do Daszkowiec, do Chodak, do Jołuszkowa, do Asłumowa, po kilkunastu koni dla pożywienia. Wczora już wnocy przybiegło mieszczan kilka z Cze-meńskieio miasta, tylko taka (?) zgoła nago, którym tu, w Wińkowcach, koszule podawano. Ci powedają, iż inaczej już nie będzie, że uczora o południu Bar to hultajstwo opanowało i zamek; którzy mieszczanie ledwie uszli wodą, że pod zamkiem, przez staw ku Szerszniom i tak naguchno ledwie do nas przybieżeli, bo po drogach trudno i piechotą przyść. W Nieteczywcach wczorajszej nocy dwór rozzakowali, a najgorszej chłopci sami, którzy się zbuntowali, że w niektórych wsiach na nawet i czeladzi pańskiej trudno niechać. W Asłumowie samym Malickiego iz czeladnikami p. Młodzia-nowskiego, którzy już kilka razy ważyli się wjechać, do Aszłamowa przynajmniej ciałj wziąć pana Zyckiego (któremu siekierą szyje uciętą), a nie mogąc teo dokazać przed chłopstwem samym. Ten list ja, gdy do w. m. pisze, przyszli także nago dwai, jednoe znam kusznicerka, miejski synek, który tu uciekł z zamku z muru skoczywszy, wodą uciekł; powiada, iż wczora barzo rano pod te nagle przyszańcowawszy się pod miasto, wparli się w miasto i zaraz poczęli ścinać; gdy ich poczęli prosić mieszczanie, żeby nie psowali ludzi, jęli mówić: “Puśćicie naszych kilka w zamek, tam z wami niech radę uczynią”. Na co pozwolili, a gdy poczęli otwierać zamek, ten kusznierczyk w ten czas z muru skoczył pod łaźnią i czterech z nim drugich, których tylko dwai wypłynęło, a trzy utonęli. Pewnej wiadomości o zamku nie mamy, ale miasto wniwecz zburzyli i wyścinali, także i kościoły. Pisząc ten list znowu pan Wojciech Cyrulnik przyszedł tylko w koszuli jednej, aż mu dano płócienne rzeczy u nas, poczęli się dziś rano urywać niedobitki, a znacznie, jeden za drugim.

W Wińkowcach 8 (?) augusty 1648”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких» — № 41. — С. 57. — Тогочасна копія. Тексту листа передує запис зроблений рукою копіїста: «Od pana Szczuckiego do pana Kozuskiego», тобто «Від пана Щуцького до пана Козицького». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 15. — С. 295–296.

Переклад

Жодної відомості, яка б мала бути, нема. Тільки те маємо, що оце гультайство робить наскоки з-під Бару до Дашковиць, до Ходак, до Йол[т]ушкова, до Аслумова загонами по кілька десятків кінних заради провіанту. Вчора вже вночі прибігло кілька міщан з Чеменського міста, зовсім голі. Їм тут, у Виньківцях, було дано сорочки. Ці сказали, як безсумнівне, що вчора опівдні гультайство опанувало Баром і замком, а ці міщани ледве втекли водою, що під замком, через став до Шершнів і так голісінькі ледве прибігли до нас, бо по дорогах важко й пішки дістатися. В Нетечинцях вчора вночі сплюндрували двір, а найгірше самі селяни, котрі збунтувалися так, що в деяких селах навіть і панській челяді важко втекти. В самому Аслумові Малицького з челядником п. Мłodziaновського, котрі

вже кілька разів пробували в'їхати принаймні до Аслумова, щоб забрати тіло пана Зицького, котрому сокирою відрубали голову, то не могли цього вдіяти через саме селянство. Коли я писав цього листа до в. м., то прийшли ще двоє голих. Одного з них, синка міського кушніра, я знаю. Він втік сюди з замку, стрибнувши з муру, втік водою. Він каже, що вчора дуже рано під захистом туману підійшовши до замку, вдерлися в місто і зразу почали рубати. Коли їх стали просити міщани не вбивати людей, то сказали: «Пустіть кількох з наших до замку і нехай вони там з вами вчинять раду». На це дозволили. А коли почали відкривати замок, то цей кушнірчик стрибнув тоді під лазнею і ще четверо інших з ним, але впливло тільки двоє, а троє втопилися. Ми не маємо певної відомості з замку, але місто внівеч зруйнували і вирубали, також і костьоли. Поки я писав цей лист, знову прийшов утікач. Це був пан Войцех Цирульник, прийшов у одній сорочці, поки йому тут дали у нас полотняні речі. Сьогодні вранці почали до нас прибігати недобитки і було їх багато, прибігали один за другим.

У Виньківцях 9 (?) серпня 1648».

№ 87

1648, серпня 12. — Кам'янець-Подільський. — Лист А. (?) М'ясківського (?) до коронного хорунжого Олександра Конецпольського

“Widziwić się nie mogę, iż po odprawie pana Kaszuby z panem Bieczyńskim, siostrzeńcem moim, ani od nich, ani o nich z Jass nie masz żadnej ponowy, a zostałem od nich assekurowany i konnego przy nich posłałem, jeśliby co od Dunaja było niebezpiecznego, aby mi oznajmili.

O tatarach nieomylny, iż i krymscy i budzaccy będą, jeno trudno wiedzieć, którym szlakiem, co conjecturować snadno, iż albo Czarnym abo Kuczmańskim, bo ziemia wołoska nie wstaje, ani w poloniny nie uchodzi. Abuza murza, brat (abo, jako pan Górką twierdzi), siostrzeniec Tuhaibejów barzo w Chocimiu teskni, posłał ongi ostatni raz do Brzezan dla okupu jeo m. pana starosty lwowskiego, declarując się, iż dłużej nie chce czekać.

Z Baru nie miewamy pewnego, tylko co chłopci do miasta przynoszą, bo podjazdy z obozu tutecznego twierdzą, iż za Zyńków dalej przechodzić nie mają. Fama spargitur, iż się jeo m. pan Andrzej Potocki z niemcami w zamku broni, a ludzie w. m. m., z ludzmi ks. jo mć., pana wojewowy ruskiego, hultajstwo z miasta wysiekło, eo magis optandum quam sperandum, bo pewnego autora tego rumora znaleźć nie możemy.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 61. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Z Kamieńca do jeo m. pana chorążego koronnego 12 augusti mill[enimo] 648», тобто “З Кам'яця до його м. пана хорунжого коронного 12 серпня 1648”. Другий список даного листа зберігається: БЧ. — ВР. — № 2576. — С. 198–199.

Переклад

Не можу надивуватися тому, що після відправи пана Кашуби з паном Бечинським, моїм племінником по сестрі, ані від них, ані про них з Ясс нема жодної новини. Я ж був від них уповноваженим і послав з ними кінного, щоб вони повідомили мене у тому разі, якби з боку Дунаю було щось небезпечного.

Про татар безсумнівно, що кримські і буджацькі будуть, але важко знати, яким шляхом; хоч і легко здогадатися, що або Чорним, або Кучманським, бо Молдавська земля не піднімається і в полонини не йде. Абуза-мурза, брат, або як твердить пан Гурка, племінник по сестрі Тугай-бея, дуже сумує у Хотині, бо по-слав останнім разом до Бережан задля викупу його м. пана львівського старости, проголошуючи, що довше не хоче чекати.

З Бару маємо певного тільки те, що селяни приносять до міста, бо роз'їзди з тамошнього табору твердять, що за Зіньків не можуть вони йти далі. Поширюється чутка, що його м. пан Анджей Потоцький з німцями борониться у замку, а люди в. м. м. з людьми князя й. м. пана руського воєводи вирубали гультайство з міста, [але] цього можна радше бажати, ніж очікувати, бо певного автора цієї чутки не можемо знайти.

№ 88

1648, серпня 12. — Кам'янець-Подільський. — Лист подільського судді Лукаша М'ясківського до невідомого

“Erratum od pana halickigo, pułkownika naszego, iż przed tym miał pro crimine w murach się bronić i miasto piechoty, której mieliśmy byli z tutecznymi i z wybrańcami 1 000, on przeciwko wszystkich udaniu i proźbie 400 lekkich kozaków z łukami i 100 usarzów z swoich przyjaciół zaciągnął i lubo widzi błąd, iż takiej machiny wielkiej nie mamy, czym bronić, zwłaszcza nowego zamku, przecie tuludo errorem kopie się pod folwarkami z temi chorągiewkami. Dla Boga, raczcie nas w. m. m. p. ratować, nasi mlciwi panowie, gdyż już gdy to pisze, dano znać, iż w Zyńkowie dwa pułki tego hultajstwa. A jeo m. pan wojewoda nasz podolski i jeo m. pan starosta czerniechowski assekurowali nas poćciwym słowem tu, do nas, przybywać. Dla Boga, nie wydajcie nas i (...) * pignora nostra in prodam teo hultajstwa, a ratujcie nas znacnym jakim posiłkiem jako najprzędzej.

Pan Borucki z panem Dulskim wczora przybieżał, że wsi i dwory szlacheckie palą około Baru, gdzie przednim hetmanem Koszka z Jampola”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 61. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: «Z Kamieńca od rewnej osoby 12 augusti mill[eni]to 648.», тобто «З Кам'янця від певної особи 12 серпня 1648». Другий список даного листа зберігається: Ч. — ВР. — № 2576. — С. 199. Тут у записі копіїста міститься важливе скорочення «L. M. s. p.», тобто «Лукаш М'ясківський, суддя подільський».

Переклад

Помилка пана галицького, нашого полковника, який перед цим мав за злочин боронитися в мурах і замість піхоти, котрої мали ми тут з місцевими і з вибранцями 1000, він всупереч думки і прохання всіх набрав 400 легких козаків з луками і 100 гусар із своїх приятелів і хоч бачить помилку, що такої великої махіни ми не маємо чим боронити, особливо нового замку, однак помилково (...) * збирається під фільварками з цими хоруговками. Заради Бога, звольте нас в. м. м. п. рятувати, наші милостиві панове, бо вже коли це пишу, дано знати, що в Зінькові два полки цього гультайства. А його мосьть пан наш подільський воєвода і його м. пан чернігівський староста запевняли нас словом честі, що прибудуть сюди,

до нас. Заради Бога, не видайте нас і (...) * наших заручників цьому гультайству, а рятуйте нас якнайшвидше якимсь значним підкріпленням.

Пан Боруцький з паном Дульським вчора примчав, [повідомляючи], що шляхетські селі й двори палять біля Бару, де головним гетьманом є Кішка з Ямполя.

№ 89

1648, серпня 12. — Кам'янець-Подільський. — Лист невідомого до львівського підкоморія Войцеха М'ясківського

“Dla ustawicznych we dnie i w nocy lamentów mieli białychgłów, niewypowiedzianie jestem frasobliwy, zwłaszcza in summo zostając periculo w srogim dawnym nierządzie, bez obrony tej piechoty i ołówów. Impossibile dotrzymać, bo nie mamy czym osadzić nowego zamku, a gdy nullo negotis (bo droga w fossie od pola zkopana połowa) wezmą jako podobna, gdy tam barską i szarygródką armate zatoczą, tu nam nie osiedzieć, a w starym zamku ani (...) *, ani prochu (?) na basztach nie masz, na szczególnym cudownym miłosierdziu Bożym zasiedli. Dla Boga i miłosierdzia, ratujcie nas w. m. m. p. Jeo mć pana halickiego pojednałem już z j. m. p. starostą; consultują, radzą, ale nie sporo. Vina sine viribus ira. Rusi pełno w mieście i między piechotą, jakom przed tym napisał.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 62. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Z Kamieńca do jeo mć pana podkomorzego lwówskiego 12 augusti mill[en]jimo 648.”, тобто «З Кам'яця до його мості пана львівського підкоморія 12 серпня 1648».

Переклад

Я неймовірно стривожений через постійні вдень і вночі жіночі плачі, особливо залишаючись у небезпеці, у тяжкому давньому безладді, без оборони, без цієї піхоти й свинцю. Немоżliво втримати, бо не маємо чим осадити нового замку, а коли жодних негоцій (бо половина дороги від поля перекопана), то візьмуть, якщо очевидно поставлять там барські та шаргородські гармати; тут нам не всидіти, а у старому замку немає на баштах ані (...) *, ані пороху (?), покладаємося тільки на особливе чудесне милосердя Боже. Заради Бога й милосердя рятуйте нас в. м. м. п. Його мость пана галицького я помирих з й. м. п. старостою; консультуються, радяться, але не швидко. Без мужності гнів марний. Русі повно у місті і між піхотою, як я вже перед цим писав.

№ 90

1648, серпня 12. — Табір під Глинянами. —

Лист князя Домініка Заславського-Острозького до невідомого

“Owdzie zaś to agitur, że Chmielnicki Konstantinów z przebranyim komunikom osiadło i przyłegli depopulując wsi. Trzymam go częstymi legatiami moimi, że nie postępuje. Interim, coraz wygładam na pomoc. Ludzi moje stoją pod Łachowiczami, do których i inni ściągają. Ja z jego m. p. podczaszym jeszcze pod Glinianami zostawam duplicii respectu, żebym ruszeniem moim in desperationem buntownika nie przywiodł i żeby pożądaných doczekałem się posiłków. Legatia ad componendum naznaczona tudzież, że nieco nieprzyjaciała zatrzymać lepiej, ale nie myślę, aby nam simpliciter uspokojenie cum dignitate Reipub. przyniosła. Co czasy przyniosą, dam wiedzieć nie omieszkać. Przy łascie Pańskiej, gdy posiłki skupią się, wierze, że meliora sequentur.

Załączam przy tym moje służby.

W obozie pod Gliniany d. 12 augusti.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 192. — Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: “Od kscia jego mci p. wojewody sendomirskiego”, тобто “Від князя його м. п. воєводи сандомирського”. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 21. — С. 299–300.

Переклад

Скрізь кажуть, що Хмельницький взяв Костянтинів з добірною кіннотою, винищуючи довколишні села. Я тримаю його постійними своїми посольствами, через що він не наступає. Я ж тим часом все чекаю на допомогу; мої люди стоять під Ляховичами, а до них збираються й інші. Я і його м. пан підчаший ще залишаємося під Глинянами з двох причин: щоб своїм рухом не призвести бунтівників до відчайдушних дій і щоб дочекатися так потрібних підкріплень. Посольство призначено тут же і це допоможе трохи затримати ворога, але не думаю, що тільки воно принесе заспокоєння з честю для Речі Посполитої. Що потім буде діятися, про все я одразу сповіщу. Змилості Божої коли збереться допомога, вірю, що справи поліпшаться.

Віддаюся при цьому зі своїми послугами.

У таборі під Глинянами, 12 серпня.”

№ 91

1648, серпня 12. — Збараж. — Додаток до листа руського воєводи, князя Я. Вишневецького до коронного підчашого М. Остророга

“Miedzyboż wzięty. Wojska nieprzyjacielskiego 150 000 oprócz ordy, naszego i tu, pod Lachowcami, 9600.

Ks[ia]że do Starego Sioła odjechał, sam pan podczaszy (...)*. J. mci pan sendomirski obiecują się z pułkiem swoim pro 18 praesentis, krakowianie pro d. 25.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С.27. — Тогочасна копія.

Переклад

Меджибіж взятий. Ворожого війська 150 000, крім орди, нашого і тут, під Ляховцями, 9600.

Князь від'їхав до Старого села, сам пан підчаший (...)*. Й. мосьть пан сандомирський обіцяється із своїм полком бути 18 числа цього місяця, а краков'яни — 25-го числа”.

№ 92

1648, серпня 16. — Бережани. — Лист шляхтича Тшибальковського до шляхтича Богуша

“Już w. m., m. p., racz do mnie pisać bez wszelkiego respectu, będąc teo rozumienia o mnie, że żadnego w tym uprzykrzenia nie mam i owszem za osobliwy affekt w. m., m. pana, ku sobie poczytam, któremu gotowy jestem przyjaźni moje (...)*

Nowiny u nas od tych, któremi w. m. m. p., posyłać raczysz, mało różne. Te się u nas utwierdzają, że w Barze zamek jeszcze trzyma; to hultajstwo już do Kamieńca zbierają i zmagają. Poszło było ludzi dwa tysiąca jeo mć. pana chorążego koronnego ku

Kamieńcowi, ale nie wiem z jakiej okazji zatrzymali się i około Tarnorudy jeszcze nie zbuntowane majątkości pana a dobrodzieja naszego pustoszę. Sam w Mikulińcach zostaje snadź chory, a tak żadnych subsidia ani Bar, ani Kamieniec odnosi.

O ks. jeo m. panu wojewodzie ruskim ta wiadomość, że [ze] Zbaraża do obozu sweo poszedł; (...) * wojska tamteo przy nim ma bydź z województwem Lubelskim i z inszemi ich mś. p., które i po tym pisaniu, któreś do mnie w. m. m. p. posłać raczył do dwunastu tysięcy. Ale złych już ludzi jeo mć pana chorążego koronnego nie masz, co z temi dalej będzie czynił ks. jeo m. pan wojewoda ruski, jeszcze wiadomości nie masz.

O Mieżybożu cudownej sprawie w. m. m. panu oznajmuje. Skoro jedno to prosidium jeo mći słudzy i przyjacielie jeo mći wyszli i ustąpili, w zamku tylko starosta tameczny z kilka sług i z burgrabim zostali. Mieszczanie popa jednego posłali do Chmielnickiego pod Januszpol, gdzie dla tractatów z pany commissarzmi zbliżyli się, prosząc, aby swe przystawy dał do Miedzyboża, aby się żadna od kozaków krzywda i spustoszenie nie działo. Uczynił to z wielką ochotą, posłał niejakiego Jakimenka, kozaka z Czerkas, z pięcią innych z takim uniwersałem swoim, rozkazując władzą swojego starszyństwa pod sądem surowym rady wojskowej, aby żaden nie śmiał na Miedzyboż następować, aby wszystkie wsi i pasieki wolne i nietykalne zostawały, aby robocizny, intraty, orendy i wszelakie dochody i posłuszeństwa poddani oddawali według dawnego trybu i rozkazania starosty tamecznego i cobykołwiek z bydła z stadniny, pasiek i innych rzeczy pobrano, aby to wszystko powracano. Na ostatek i wszystkie dwory szlacheckie w Miedzybożu popieczętować rozkazał, aby żaden do nich nie naglądał i tak (...) * od nieo (?) Miedzyboż w pokoju zostawa wolno. Panie Boże daj, aby z tej pogody jaka nawalność nie urosła. To mieszczanie, nagradzając jemu, z domu po dwa bochny chłeba składając, odsyłają mu do jego taboru. Dał nam Pan Bóg opiekuna, bodaj nie śnił, atoli do czasu i tak nie złe, kiedy się inaczej to miasto otrzymać nie mogło.

Traktaty pp. commissarzów zaczęli się 8 augusti, pp. commissarze nasi w Wolanowie, a on pod Ostrożkiem. Panie Boże, daj szczęście, bo tarditas naszych wojsk nie może nam nic obiecywać dobrego.

Piszą z Kamieńca, że nasi więźniowie tuszą sobie darmo wyniść od Porty, ponieważ teo cesarz ekstorquit, aby han wszystkie przysłał węznie, żadnych nie przydając, iż snadź ten Celebiej, co dla okupu dobrodzieja naszego w Jasiech był za wiadomością z Krymu, miał się zkręcić i podobno odjechać.

Tatarów lubo przez wieści obiecują, jednak z Wołoch wiadomość contrasium piszą i powodem upewniają. Jest już i ta wieść, że hana odmienić mają, podobno to uprzedzają temi nowinami, którym tuszą i radziby jemu.

I to słysząc jakoby Chmielnicki swoje uniwersały rozpisać i rozesłać miał do tych kup swawolnych, aby zaniechali najazdów i w pokoju się zatrzymali, ponieważ się tractaty zaczęli. Pan Bóg że to wie, posłuchają li tego. A to Zyńków (?) jeszcze wolen; było coś po wsiach, ale bez wszelkiej szkody.

Piotr Trzybalkowski”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 62–63. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Z Brzezan 16 augusti od j. m. pana Trzybalkowskiego do j. m. pana Bogusza mill[enij]to 648.”, “З Березан 16 серпня від й. м. пана Тишбальковського до й. м. пана Богуща 1648”.

Переклад

Вже в. м., м. п., зволь писати до мене без всякого респекту, будучи такого розуміння про мене. Що я не маю жодної у цьому зневаги і взагалі вважаю собі за особливу честь від в. м., м. пана, котрому готовий свою приязнь (...)*

Новини у нас від тих, котрі в. м. м. п., зволиш посилати, мало чим різняться. Те у нас стверджують, що замок в Барі ще тримається; це гультайство вже до Кам'янця збираються і змагаються [з нашими]. Пішли були дві тисячі людей його мості пана хорунжого коронного до Кам'янця, але не знаю з якої причини затрималися і біля Тарноруди пустошать ще не збунтовані маєтності пана й добродія нашого. Сам залишається в Микулинцях, знати хворий, а так жодної підмоги ані Бар, ані Кам'янець не дістають.

Про князя його м. пану руському воєводу така відомість, що зі Збаража пішов до свого табору; (...) * тамтешнього війська при ньому має бути з Люблінським воєводством і з іншими їх мость п., котрих і після того листа, котрого до мене в. м. м. п. зволив послати, до дванадцяти тисяч. Але вже немає злих людей його мості пана хорунжого коронного; що з цими буде далі чинити князь його м. пан руський воєвода, ще не маю відомості.

Про чудесну справу Меджибожа повідомляю в. м. м. пану. Як тільки залога його мості слуги й приятелі його мості вийшли й відступили, в замку залишилися тільки тамтешній староста з кількома слугами і з бургграфом. Міщани послали одного попа до Хмельницького під Ямпіль, куди наблизились для переговорів з панами комісарами, просячи, щоб він дав своїх приставів до Меджибожа, щоб не чинилось жодної кривди й спустошення від козаків. Він учинив це з великою охотою, послав якогось Якименка, козака з Черкас, з п'ятьма іншими з таким своїм універсалом, наказуючи владою свого старшинства під страхом суворого суду військової ради, щоб жоден не смів наступати на Меджибіж, щоб всі села й пасіки залишалися вільними й недоторканими, щоб роботизни, податки, оренди і всілякі прибутки й послушенства піддані віддавали згідно з давнім звичаєм і наказом тамтешнього старости і коли будь-що з бидла, стад, пасік та інших речей було забрано, щоб все це було повернене. Врешті і всі шляхетські двори у Меджибожі наказав запечатати, щоб жоден до них не заглядав і так сюди (...) від нього (?) Меджибож у мирі вільно залишається. Дай Господи Боже, щоб з цієї погоди не виросла б якась небезпека. То міщани, у винагороду йому, з дому по дві буханки хліба збирають, відсилають йому до його табору. Дав нам Господь Бог опікуна, бодай і не снівся, але ж до часу і так непогано, коли інакше місто такого не могло отримати.

Переговори панів комісарів почалися 8 серпня, пани комісари наші у Волянові, а він під Острожком. Господи Боже, дай щастя, бо повільність наших військ не може нам обіцяти нічого доброго.

Пишуть з Кам'янця, що наші полонені думають задармо вийти з Порти, бо султан цього вимагає, щоб хан прислав усіх в'язнів, жодних не продаючи; видно цей Челебей, котрий для викупу нашого добродія був у Яссах, після отримання відомості з Криму мав зібратися і подібно від'їхати.

Татар хоч і обіцяють нам через вісті, однак з Молдавії протилежну відомість пишуть і упевняють. Є вже й та вість, що мають перемінити хана, подібно випереджають цими новинами, бажане видають за дійсне.

І то чути ніби Хмельницький мав написати й розіслати свої універсали до тих свавільних куп, щоб вони припинили напади і затримались у мирі, бо почались мирні переговори. Господь Бог знає, чи вони його послухають. А то Зіньків (?) ще вільний; було щось по селах, але без якоїсь шкоди.

Петро Тшибальковський.

№ 93

1648, серпня 16. — Під Ямполем. —

Лист невідомого шляхтича до батька (?)

“Hra peregrinatio (...)”* albowiem z Przyłuki z Zadnieprza wyjechawszy, tak do tych czas sub papilionibus zostajemy, pod bokiem nieprzyjacielskim się zabawiając, nemine ad (...)”. Otoli jako memu kochanemu ojcu i dobrodzieju oznajmuje. Te znać specialissimus angelus a Dni z tym panem naszym i dobrodziejem albowiem w tę małej garści i tak strudzony, jako w osobach, tak i w koniach, pięć kroc teo nieprzyjaciela bił, następującego na karki Rzptej i na p[ana] sameo, a barzo znacznie. Naprzód pod Obodnem, tam ich wstępny bojem padło więcej, niż siedmdziesiąt. Drugich pod Niemirowem tam u kozaków zdrajcow mieszczan hanebnie siła padło, bo drugich iz chałupami palono kozaków, co się byli pozamykali i dla teo pewnej liczby nie masz onych. Trzeci raz pod Machnowką, kędy naszych braci czterech ścięto i piątego [uważając] za zabiteo, odeszli; któreo ks. jeo mśc, dobrodziej nasz, dał wyłeczyc i drugich pochować. Tamże padło kozaków pod dwa tysięca i więcej. W dzień ś. Anny (...)”* wojna z Krzywonosem położyła się była, bo było kozaków od sedmdziesiąt tysięcy i więcej; za łaską Bożą tam się nimi pole zabielało trupem, byli tam już ludzie kscia Dominika, ale nam tylko p. Kosakowskiego a p. Sokoła, chorążego, dopomagała i gwa[r]dya miew (?) królewska, a drudzy nie chcieli bić, czemu, nie wiem tego. We wtorek ostatnia potrzeba nas szczęście tego pułkownika Krzywonosa, który kazał swemu wojsku, aby sobie z księciem, dobrodziejem naszym, podygrali (?) kozactwo, tam okrutna nawalność na nas nastąpiła. Ale tak Pan Bóg sprawił i dzień ś. Anny drugi, to jest wtorkowy, iż za ję przyczyną tak sromotne bito to hultajstwo i samej starszyny zacnej pułtrzecia łęło, a te sarancy pospolitą nieznosna rzecz i dział dziesięć im odjęto i prochu wozów kilka, a ostatek uszło jak by im oczy zasypał. Już też do tych czas nie chcieli igrać z ksciem, dobrodziejem naszym. Aż teraz P. Bóg wejrzał, iż ludzie przybywają do kscia jeo mś., p. starosta braclawski z niemałą kupą ludzi, jeo mśc. p. starosta halicki, jeo mśc p. chorąży koronny, ale jeszcze czemuż do nas z ludem nie przyszedł, tylko sam był we Zbarażu, w kscia jeo mśc barzo się ofiarowali sobie; nie wiem, co dać będzie. Z powiatu Lubelskiego z panem łowczym lubelskim przyszło ludzi dziewięset, z powiatu Wołyńskiego idą, bo przysłali przed sobą do kscia jeo mś i inszych szlachty nasza we dwóch set i więcej już kilka przybyło, za co niech będzie P. Bóg pochwalon, bo jako bacze, chyba przez teo p. tak pobożno Bóg Wszechmogący uskromi teo nieprzyjaciela, bo jeo mś p. hetman ks[ź]je Dominik czemuś sam, gdzie teo nam potrzeba, nie raczy przybywać. O wojnie szyroko by tu trzeba

pisać, ale naprzętcie oznajmuje (...) * meo dobrodziejowi o Łubniach. (...) * iteratu (?) z obaczności ks. jeo mś. i (...) * wszystko (...) *, a we krwi poszli, bo się nic z ołtarzów nie zdejmowało, ani z zakrzysty (...) *; ojca Wolskiego, słyse, samodziesiąto przed obrazem Naświętszej Panny krzyżem leżacego, rozsiekano. Drugich po ciałach bito, a pięć, słyse, w cerkiew zostali, który z nich nie wiem; owo zgoła chyba P[an] Jezus da victoria nad tym hultajstwem w nalepsza wram (?) Dnum (...) *. Z pod Jampola 16 aug[usti] 1648.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 263–264. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 22. — С. 300–301.

Переклад

Наша подорож, бо з Прилуки, з Задніпря, виїхавши, й досі залишаємося під наметом під ворожим боком, ніхто до (...) *. Про це, як своєму милому батьку і добродію, повідомляю. Знати, особлива милість Бога і ангелів, що ми з цим нашим паном і добродієм, хоч і були у такій малій купочці людей, і були так змучені, як люди, так і коні, однак п’ять разів розбили ворога, який наступав на горло Речі Посполитої і на самого Господа і розбили дуже значно. Насамперед під Ободнем, де їх у зустрічному бою полягло понад сімдесят. Другий раз побили їх під Немировом, де і козаків-зрадників, і міщан, ганебно полягло велика сила, бо деяких козаків палили разом з халупами, в котрих вони укрилися. Через це не можна напевно поррахувати їхні втрати. Третій раз під Махнівкою, коли чотирьох наших братів було страчено, а п’ятого, вважаючи загиблим, покинули. Його князь його мость, наш добродій, дав його вилікувати, а інших наказав поховати. Там полягло козаків під дві тисячі і більше. У день св. Анни (...) * війна з Кривоносом була, козаків нараховувалося понад сімдесят тисяч. Але за милістю Божою забіліло поле їхнім трупом. Були там також люди князя Домініка, але нам помагали тільки люди п. Косаковського та п. Сокола, хорунжого, а також королівська гвардія, а інші не хотіли битися, а чому, не знаю. У вівторок остання битва була і щаслива для нас проти полковника Кривоноса, котрий наказав своєму війську, щоб воно вдарило на князя, нашого добродія. Величезна сила наступала тоді на нас. Але так вчинив Господь Бог в день св. Анни другий, тобто у вівторок, що за його заступництвом так сильно ми били це гультайство, що самої значної старшини полягло два з половиною [десятка], а посполитої сарани неймовірна кількість. Взяли у них десять гармат і кілька возів пороху, а решта панічно втекла. Досі не хотіли грати з князем, нашим добродієм. Аж тепер Господь Бог зглянувся, що люди прибувають до князя його м. п. староста брацлавський з малою купою людей, його мость галицький староста; його мость п. хорунжий коронний ще чомусь до нас з людьми не прийшов, тільки сам був у Збаражі у князя його м. Дуже вони обіцяли помагати собі. Не знаю, що буде далі. З Люблінського повіту з паном ловчим люблінським прийшло дев’яцот людей, а з Волинського повіту йдуть, бо прислали перед собою до князя його м. Й іншої нашої шляхти вже кілька з понад двісті людей прибуло, за що нехай слава Господу Богу. Як

бачу, Господь Бог через цього так побожного пана приборкає ворога, бо його мость п. гетьман князь Домінік чомусь сам не зволить перебувати, хоч нам це дуже потрібно. Про війну треба було б широко писати, але найшвидше стараюся ознайомити в. м., мого добродія, про Лубни (...) * з обережності князя його мості і (...) * все (...) *, а пішли у крові, нічого з вівтарів не знімали, ані з закristя (...) *; отця Вольського, чути, самого з десятком, перед образом Найсвятішої Диви, хрестом лежачого, порубали. Інших вбивали у келіях, а п'ять, чую, залишилися у церкві, але котрий з них, не знаю. Взагалі, хіба що Господь Ісус дасть перемогу над цим гультайством. Найліпші послуги (?) віддаю (?).

З-під Ямполья 16 серпня 1648».

№ 94

1648, серпня 16. — Тернопіль. — Лист брацлавського хорунжого Яна Дзика до шляхтича Богуша

“Cobym miał w. m., m. m. panu, pocieszniego oznajmić, nie masz nic takiego, oprócz niepogamowanej chłopskiej furii, która nie tylko, aby miała się uskromić, ale in dies et momenta crescit. Chłoptwo generaliter wszystko w Ukrainie, w Podolu nie mniej zbuntowało się, gdzie za chłopskimi domowymi zradami, żadne miasto nie zostało wcale po sam Bar, który też od tego hultajstwa wzięty przez szturm, niemało tam trupa legło tak mieszczan katolików, jak tych zdrajców quardyi znacznie potraczono. Udają, że zamek nie wytrzymał, ale to jeszcze nie pewne. Ich m. m. p. p. administratorowie wojskowemiali byli posłać 1 000 ludzi na odsiecz zamku barskiego, ale z tego nie masz nic, jak przez pany ich m. m. na tak wielką desolatiją naszej Korony patrzą. Pan Bóg to wie, co dalej będę działo. O Chmielu twierdzą, żeby miał stać na Gonczarysie, ale i to niepewna. Ich m. m. p. p. komissarze, a mianowicie j. m. p. wda braclawski ma już bydz u niego. Miedzyboż w hultajskiej jest administracji, jaku to dziediczną swą majątnością poczytają sobie, a to za przyjaźnią samych mieszczan miedzyboskich, którzy wszyscy namiestnika swego do Chmiela wysłali, sami dobrowolnie onemu poddając się. J. m. p. chorąży koronny i ks. j. m. Wiszniowecki piszą do mnie, wzywając mnie z kompanią swą do wojska; uczyniłbym to i sam z ochoty mojej, ale od wszystkiegośmy przez tych hultajów odpadli, co wiedzieć, dokąd obrócić się. Posłaliśmy z kompanią naszą do Zamościa do ich m. m. p. p. administratorów, opowiadając naszym dolegliwości [i] o poratunek prosząc; bo zgoła nie mamy czym oprzeć. Co sam trochę włość tarnopolska stacji miała była dać, to p. p. żołnierzy, ściągając do wojska, odjęli u nas. J. m. p. starosty kałuskiego codzień spodziewamy się w Zamościu.

Jan Dzik, chorąży braclawski”.

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 200 — 201. — Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: “Сопія листу од ј. т рана хорążего брацлавського до ј. т рана Богуща д. 16 августі з Тарнопольа”, тобто «Копія листа від й. м. пана брацлавського хорунжого до й. м. пана Богуша д. 16 серпня з Тернопольа». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 24. — С. 301–302).

Переклад

Я хотів би в. м., м. м. пану, щось втішного сповістити, але не маю нічого такого, тільки, що є неприборкана селянська фурія. Вона не тільки не втихла, але й щохвилини зростає. Все наголо селянство в Україні збунтувалося, а на Поділлі не менше. Тут через селянські внутрішні зради не залишилося цілим жодне місто по сам Бар, котрий теж це гультьяйство взяло штурмом. Там полягло чимало і міщан-католиків, і цих зрадників гвардії. Кажуть, що замок теж не витримав штурму, але це ще непевне. Їх мм. пп. військові командуючі повинні були скерувати на допомогу барському замку тисячу вояків, але з того нема нічого, наче крізь пальці дивляться їх мості на таке велике нещастя нашої Корони. Господь Бог знає, що буде далі. Про Хмеля твердять, що він мав стати на Гончарисі, але це непевно. У нього вже мають бути їх мості пани комісари, а особливо й. м. п. брацлавський воєвода. Меджибіж знаходиться у володінні гультьяїв, які вважають його своєю діничною маєтністю. А це сталося через приятельство самих меджибізьких міщан, котрі всі послали свого намісника до Хмеля, добровільно йому піддаючися. Їх м. пан хорунжий коронний і князь й. м. Вишневецький пишуть до мене, закликаючи мене з моїм загоном до війська. Я б і сам вчинив це з своєї волі, але ми через цих гультьяїв відірвані від усього, що не знаємо куди йти. Мене послали з нашим загоном до Замостя до їх м. м. панів. командуючих, щоб я розповів про наші труднощі і попросив порятунку, бо не маємо чим боронитися. Тернопільська волость дала нам трохи стадії, але пани жовніри, збираючись до війська, забрали її від нас. И. м. пана калуського старосту щодня сподіваємося у Замості.

Ян Дзік, брацлавський хорунжий».

№ 94-а

1648, серпня 16. — Ясси.-Лист молдавського господаря Василя Лупу до коронного підчашого Миколая Остроґа

“W kilka godzin po wyprawieniu posłanca w. m. m. p. przybiegł moi z Constantinopela z tą wiadomością, iż 9 augusti janczarowie w Constantinopelu wielkie bardzo motus wzruszywszy, cesarza ottomańskiego ad perpetuum carcerem stracili, a za cesarza sobie obrali syna, jego imieniem sułtan Mechmeta, któremu tylko ośm lat jest, wezera przeszłego na szablach rozniesli. Rozumiem, iż z tej odmiany cesarza tak lada jakiego lepiej rzeczy pójda, że ja wiadomość jako potrzebną w. m. , m. m. p., tego momentu posyłam, którego mi jest przyniesiona. Uprzejmie zatym służby moje zalecam jako najpilniej w łaske w. m., m. m. p. W Jasiach die 16 augusti 1648.

Cedula.

Znowu dziś dano mi znać jako cham kapedzibas kichaie odprawił. Ten gdy ich méciow p. p. hetmanów requirował, odpowiedział cham, iż p.p. hetmani w mojej mocy nie są, ale mursowie ich trzymają, którzy wojsko polskie z kozakami gromieli i hetmanów poimali. Gdy zaś do mursow przyszło, mursowie mu cathegorice odpowiedeli, że hetmanów nie wydadzą, bo tak wiele braciej swych [w] więzieniu mają w Polsce, których poki nie odzysczą, tych uwolnić nie mogą, a Porta ottomańska niech sobie postępuje z chanem jako chce. Teras z tą odmianą cesarza jako Porta dalej z

hanem postąpić, nie wiem. W tym tesz przestrożę w. m., m. m. p., daje, iż cham teras do tatarów budziackich posłał, aby gotowi byli i skoro się miesiąc ten pokaże, żeby się ruszeli”.

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3028. — 190. — С. 168–169. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Сорія листу од hospodara wołoskiego do j. m. rana podczaszego koronnego”, тобто «Корія листу від молдавського господаря до й. м. пана коронного підчасшого». Оpubліковано: Corfus I. Documente privitoare la istoria Romaniei culuse din archivele polone. Secolul al XVII-lea. — Bucuresti, 1983. — № 90. — S. 157.

Переклад

Через кілька годин після відправлення посланця в. м. м. п. прибіг мій посланець з Константинополя з такою відомістю, що 9 серпня яничари в Константинополі, учинивши дуже велике заворушення, стратили в ув’язненні оттоманського султана, а султаном собі обрали [його] сина Мехмета, котрому тільки вісім років, а колишнього візиря рознесли на шаблях. Думаю, що через цю перемену поганенького султана, краще будуть йти справи, і я цю відомість як потрібну в. м., м. м. п., цього ж моменту посилаю зразу після отримання. За цим покірні мої послуги якнайретельше віддаю в милість в. м., м. м. п. В Яссах 16 серпня 1648.

Цидула.

Знову сьогодні мені мені дано знати, як хан відправив капиджі кіхайї. Коли той добивався звільнення їх мостей панів гетьманів, хан відповів, що пани гетьмани не є в моїй владі, але їх тримають мурзи, котрі польське військо громили з козаками і взяли гетьманів. Коли ж до мурз дійшло, то мурзи категорично відповіли, що гетьманів не видадуть, бо багато своїх братів знаходиться у в’язниці у Польщі, котрих поки не дістануть, цих гетьманів не можуть звільнити, а Оттоманська Порта хай собі з ханом робить що хоче. У цьому теж даю пересторогу в. м., м. м. п. пану, що хан тепер послав до буджацьких татар, щоб були готові і тільки [новий] місяць з’явиться, щоб виступали.

№ 95

1648, серпня 16. — Табір коронних військ. — Уривок з новини

“Z obozu die 16 augusti.

Ustawicznie kozacy prowadzają się ku wojsku naszemu i tatarowie na Hanczą (?), idą do Chmielnickiego, nie (...) * z tych piątek (?) [...]”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 197. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «З табору від 16 серпня». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — № 23. — С. 301.

Переклад

«З табору від 16 серпня.

Постійно козаки підходять до нашого війська і татари на герці (?). Йдуть до Хмельницького, не (...) * з цих п’ятниць (?) [...]”.

№ 96

1648, серпня 17. — Лосєв. — Лист ніжинського полковника
Прокопа Шумейка до гомельського старости.

Переклад з польської мови

Вельмишановний мостивий пане старосто гомельській! Наш вельми мостивий пане і добродію!

Найнижчі слуги вашої панської милості всього Великого князівства Литовського, панів наших милостивих, Військо Запорізьке через братів наших зичить вам здоров'я, миру з щастям. Хоча ми з їх мостями панами поляками воюємо через те, що самі їх мості наступили на добра наші із зламаним наших прав, котрі з давніх часів служать Війську Запорізькому, і тому вчинили тривогу і трохи порушили звичайні кордони, бо мусили гнатися за нашими братами, що потрапили до неволі. А тепер, отримавши наказ від м. п. Богдана Хмельницького, гетьмана війська його кор. мості Запорізького, аби ми не важилися воювати з вельможностями нашими і це стверджено універсалом від його мості п. гетьмана під печаткою і з підписом руки його мості. А до того й лист до вельможного й. м. п. хорунжого Великого князівства Литовського від самого його м. пана Хмельницького писаного, котрий [лист] і відсилаю. Самі ж звичайних кордонів пильнуючи, низько чолом б'ємо.

В Лосєві 17 серпня 1648 р.

Вельможності вашої панської милості найнижчий слуги Процик Шумейко, ніжинський полковник, а всім товариством Війська його кор. мості Запорозьким.»

НБ у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 3723. — С. 160. Цей мікрофільм було зроблено з рукопису № 88 з ВР бібліотеки Рачинських у Познані. Цей документ у польському оригіналі і в нашому перекладі українською був опублікований раніше: Мицик Ю.А. З джерел до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 6.

№ 97

1648, серпня 20. — Кам'янець-Подільський. —

Лист Лукаша М'ясківського, подільського судді, до невідомого

“Z Kamieńca 20 augusti.

Rano w poniedziałek przeszły dano nam znać nagle, że już 6 pułków od Baru przechodzi Medobor i tu z te strone o Kamieniec (?), sieką, biorą, stada u Wielkiej Mogiły. Co żywo do koni, do quater, do bram, na kształt niedzielnego na Cecorze zamieszania, ledwie o południu przyczyna trwogi odkryła, lecz nie od Baru i nie 6 pułków, ale 6 chorągwi zrobiwszy sobie podniestrskie chłopstwo opryszkowie, tak barzo na wsią ciężcy, że tu z te strone Miedoboru wszystkie stada i bydła pozabierali. Miasta, miasteczka wszystkie plundrują, lachy tak urzędniki, jako i poddanych z dziećmi, tyrańsko mordują. Panu Gašioroskiemu staremu szyje ucięli w Kitajgrodzie, gdzie i w Studenicy, w Dunajgrodzie, w Stupinach, w Balince już sobie dominium absolute uzurpują. Chcieliśmy nie czekać, dalej taborem uchodzić, ale już za upewnionym od ich m. p. p. wojewodów jeo mć. pana wojewody kijowskiego, ruskiego, podolskiego

преткім sucursem mamy nadzieje, iż to chłopstwo na nas następować nie zechce. Co do obrony, jużesmy wszystko na tych dniach uczynili, ruiny restawrowali, skały okrzesałi, dziury wielkie murów we czworo drzewem zaprawili i wodą tak, jako owo było pod wielki obóz, otoczyli. Koszami zamek nowy i miasto obstawili, quatery między się podzielili, pomieszawszy między się ruś i ormiany i jużesmy się już resolwowali, czekać tu sucursu, w Bogu tylko ufając. Bo lubo nas tu jest kilkaset szlachty, któryśmy się zpisali, gdy po zamkach obudwu i po machinie miasta spojrzemy, sąśmy własnie (...) * numero in quirite ratio (?). Armaty mamy dosyć, co ze wszystkich miast i zamków swoich ich m. p. p. obywatele znieśli. Z Wołoch oznajmił mi ongi późno burkałab chocimski, człowiek wiary godny, od którego żadna się nie odmieniła wiadomość, iż kapedziejowie od Porty z emirami zasłani, orde krymską, już w polach będącą, do Krymu nazad zawrócili i assecuruje, iż od tatar nie trzeba się obawiać żadnego niebezpieczeństwa. Przydaje i to, co mu też Dobrzański do ks. Radziwiła z pilnemi listami bieząc, powiedział, iż (słowa listu jego) celniejszych polskich więźniów do Porty poprowadzono. Ja zaś tak rozumiem, jeżeli tu tak jest, że krymscy do Krymu powrócili, tedy niomylnie dobruccy usłuchać musieli.

Łukasz Miastkowski, sędzia podolski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 177. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 23. — С. 302–303.

Переклад

З Кам'янця 20 серпня.

У минулий понеділок, рано, нас раптово сповістили про те, що вже 6 полків з боку Бару переходить Медобір і сюди, у цей бік, до Кам'янця (?) йдуть, рубають, забирають стада біля Великої Могили. Все, що живе, кинулося до коней, до квартир, до брам, подібно як під час нещасливої паніки на Цецорі і ледве у полудень відкрилася причина тривоги: не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругв зібравши, подністрянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плюндрують всі міста і містечка, тиранські вбивають ляхів як урядовців, так і підданих дітьми. Старому пану Гонсьоровському відрубали голову у Китайгороді, в якому, а також у Студениці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балинці вони вже захопили собі абсолютну владу. Ми хотіли не чекати, але далі відступати табором та вже після запевнення від їх м панів воєвод, його м. пана воєводи київського, руського, подільського у швидкій допомозі маємо надію, що це селянство не схоче на нас наступати. Щодо оборони, то ми вже цими днями все вчинили, реставрували руїни, обтесали скелі, великі діри в мурах замостили чотирикратно деревом, а водою так, як колись було, оточили великий табір. Ми оточили кошами замок новий і місто, поділили між собою квартири, перемішавши між собою русинів і вірмен і вирішили вже чекати на допомогу, довіряючи тільки Богу. Бо хоч нас тут є кількасот шляхти, котрих ми переписали, та коли подивимось на обидва замки і махину міста, то власне наша чисельність невелика (?). Гармат маємо

досить, котрі їх м. панове обивателі попривозили з усіх своїх міст і замків. З Молдавії повідомив мене позавчора пізно хотинський пиркалаб, людина гідна віри, котра ні разу не дала повідомлення, яке б потім спростували, що капиджі з Порти з емірами були послані до кримської орди, що вже знаходиться в полі, щоб її повернули назад до Криму. Він повідомляв також, що від татар не треба боятися жодної небезпеки. Додає він і те, що йому також Добжанський сказав, який мчав з терміновими листами до князя Радзівіла, а саме, що найважливіших польських в'язнів відправлено до Порти і це слова його листу. Я ж так думаю, що коли так є, що кримці повернули до Криму, тоді безперечно добрудзькі ординці мусили б теж послухати.

Лукаш М'ясківський, подільський суддя.

№ 98

1648, серпня 20. — Кам'янець-Подільський. —

Уривки з листу Лукаша М'ясківського, подільського судді, до невідомого

“[...] jako srogi ogień pożarem na nas następuje przez wzięcie od chłopstwa szturmem, łądem i wodą [...] przy zdradzie rusi, mieszczan tamecznych, Baru w przeszły piątek w południu, już (?) bystrołotnia fama do uszu w. m. nie wątpie doniosła. Myta przy zwyczajnym nierządzie, niezgodzie barzo słabe mając (...)*. Succursu od w. m. m. jako rosy z nieba wyglądając, już jako powarzeni chodzimy, bo usarz kopia, kozak strzelbą z muru (...)* defenza. Ta jedyna consolatia, iż od Dunaju cicho, bom przy siostrzeńcu swoim posłał konnego dla tego tylko, aby dawał znać o zamysłach pogañskich. Powiedział mi dziś p. Pozowski, u mnie na Barzu zabieżańskim będąc, iż Agitmir murza, brat Kantemirów, innatie (?) mają przeciwko Gierejom (...)*, będąc już na sobie dwu synów Cantimirowych a synowców swoich, wykupił jednak (?) za szlachcica, rotmistra j. m. p. wojewody sendomi[rskiego] i dla tego wolnością darował, aby propensia jego opowiedział j. ks. m., iż chce dopomoc znosić Krymską oręę, która już do nas idzie, tylko żebyś my jem zgołą porządnie stanęli, a prosi za przysługę o miasto jedno i drugie, obiecując w relatiej[...]

Ч. — ВР. — № 379. — С. 69. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: "Сорія листу од р. Міасковського, сędзїєго подольського, д. 20 ауг. з Катїєґса 1648", тобто «Копія листа від п. М'ясківського, подільського судді, від 20 серпня 1648, з Кам'янця». Зміст даного листа Л.М'ясківського подібний до його листа від 9.08.1648 р., опублікованого раніше Гельцелем: МКР, № 57.

Переклад

Нїби страшний вогонь пожежею на нас наступає, так є через взяття у минулу п'ятницю в полудень Бару селянством, що сталося внаслідок штурму суходолом і водою[...] при зраді русі, тамтешніх міщан. Не сумніваюсь, що вже (?) швидка чутка про це до вух в. м. донеслася. Мита при звичайному безладі, незгоді дуже слабо маючи (...)*. Ми, виглядаючи допомоги від в. м. м., як роси з неба, ходимо вже як варені, бо гусар списом, козак рушницею з муру (...)* захищають. Тільки та єдина втіха, що від Дунаю тихо, бо я при своєму племіннику по сестрі послав кінного тільки для того, щоб давав знати про поганські замисли. Сьогодні сказав мені п. Позовський, який був у мене на Барі забужанському (?), що Агітімїр

мурза, брат Кантемира, природну нехить (?) мають проти Гіреїв (...)*, вже двох синів Кантимирових — своїх племінників, викупив однак (?) за шляхтича, ротмістра й. м. п. сандомирського воєводи і для того дарував свободу, щоб його прихильність [до поляків] розповів й. князівській мості, що хоче допомогти громити Кримську орду, котра вже йде до нас, тільки щоб ми йому порядно стали, а за послугу просить одне місто й друге, обіцяючи в реляції [...]

№ 99

1648, серпня 21. — Львів. — Лист невідомого до невідомої особи у Варшаві

“Puncta listu de data d. 21 augusti 1648, nad wieczorem ze Lwowa przyszedł ten list d. 25 aug. rano do Warszawy.

Zamek barski jeszcze mocno trzyma. Kamieniec z pilnością fortyfikuje. Pan wojewoda braclawski z trudnością do traktamentów z kozakami (?) przyjdzie. Pan wojewoda ruski ma dotąd 11 albo 12 tysięcy wojska w piątek przeszły ma dać pole Krzywonosowi, daj Panie Boże, szczęśliwe. P. wojewoda sandomirski z p. podczaszym koronnym czekają na p. p. Lubomirskich, którzy obiecali przyjść. D. 24 augusti jako przyjdą, mają ruszyć i zjednoczyć z panem wojewodą ruskim. Od gospodarza wołodkiego przyjechał posłem do pana podczaszego koronnego we czwartek przeszły już (...) * 11 dnia padł z tó nowiną pod Gliniany z Konstantinopola, że janczarowie, nie mogąc dalej znieść okrucieństwa, cesarza udusili i na jego miejsce wsadzili sołtan Uran сына w _____ Murada, 16 lat mającego.”

Ч. — ВР. — № 2576. — Арк. 202. — Тогочасна копія.

Переклад

Пункти листу від 21 серпня 1648, писаного надвечір, із Львова прийшов цей лист 25 серпня вранці до Варшави.

Барський замок тримається ще міцно. Кам'янець дбайливо фортифікується. Пан брацлавський воєвода з труднощами доходить до мирних переговорів з козаками (?). Пан воєвода руський має досі 11 або 12 тисяч війська, а в минулу п'ятницю (14 серпня — Ю.М.) мав дати Кривоносові битву, дай Боже, щоб була щаслива. Пан сандомирський воєвода з паном коронним підчашим чекають на панів Любомирських, котрі обіцяли прийти. Дня 24 серпня, як тільки прийдуть, мають рушитися і з'єднатися з паном воєводою руським. Від молдавського господаря приїхав посол до pana коронного підчашого у минулий четвер. Вже (...) * 11-о числа він прибув з Константинополя до Глинян з новиною, що яничари, не можуть більше зносити жорстокості, задушили султана, а на його місце посадили султана Урана сына Мурада, котрий мав 16 років.

№ 100

1648, серпня 23. — Слуцьк. — Лист віленського підстоля до невідомого

“Kozacy w pułtora milach położyli się koszem od miasta, rozumiem, szczęścia probować będą. Ja radbym bitwę dał w polu, ale mie posiłkować trzeba. W mieście zawierać się i zostawać nie mogę długo względem zdrady, w którym nie tylko żem przestrogi od samej rusi świeckich i duchownych miał, ale i uszy się same moje

nasłuchały, że skoro kozacy przyjdą, tedy mie, związawszy, wydadzą. Proszę pokornie o prętki posiłek, bo lubobym wyjechał z miasta, oddalać się nie myślę od niego i z j[a]zdą, którą przy sobie mam będę te hultajstwo z tyłu urywał, jako mogąc. Przez wszystkie tem czas języka nie mogłem dostać, lubo to po kilku set koni na podjazdach miewałem, inaczej nie rozumiem, jeno czarami narabiją, jako wydają się znani tego, bo gdym usłyszał, że nieprzyjaciel następuje, kazałem z dział wystrzelić, tedy nie szła kula dalej sześciu sażni lubo puszkarczów mam dobrych barzo i proch przedni, a muszkiet każdy, z którego strzelą, spada się.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 39. — Тогочасна копія. Тексту документа передусе заголовок зроблений копіїстом: “Z Słucka od pana podstołego wileńskiego de data 23 augusti 1648”, тобто «З Слуцька від пана віленського підстоля від 23 серпня 1648».

Переклад

“Козаки стали кошем у півтора милях від міста, думаю, що вони спробують щастя. Я був би радий дати битву у полі, але мені треба підкріплень. Закриватися у місті і залишатися там я не можу довго через зраду, у чому я не тільки мав перестороги від самої русі, світських і духовних, але й чув на власні вуха, що як тільки козаки прийдуть, то мене, зв’язавши, їм видадуть. Прошу покійно про швидке підкріплення, бо хоч би я й виїхав з міста, віддалятися від нього не думаю і з кіннотою, котру маю при собі, буду цьому гультайству з тилу шкодити, як тільки зможу. Протягом всього цього часу я не міг дістати «язика», хоч і мав на роз’їздах по кількасот кінних. Я не можу інакше це пояснити, тільки чарами, котрими вони цього досягають, як свідчать знавці цього. Бо коли я почув, що ворог наступає, то наказав вистрілити з гармат, то не летіло ядро далі шести сажнів, хоча я маю дуже добрих пушкарів і найкращий порох; а кожен мушкет, з котрого стріляють, падає.

№ 101

1648, серпня 23. — Слуцьк. — Лист невідомого до невідомого

“Działa z tej stronie, kiedy stanęli kozacy, gdy wystrzelili, p. podstoli kazał, pierwszy raz tylko przez trzy domy kulę przenosiły, a na czwartego domu dachach padały. Za drugim strzelaniem sześć dachów przenosiły, a przez dach do izby wpadając, bałki gruchotały, ale na swym miejscu każdą kulę znaleziono. Muszkiety i kobęty (?) zwyczajne nabijając, rozrywają, dragonom dwiema ręce pourywały. Podśluchano prywatną mowę mieszczan słuckich, którzy się sprzysięgli pod czas szturm w górę strzelać. Ostrzega i duchowieństwo pana podstołego. W samo południe dano znać o posłach kozackich, w bramy kazano piechocie w pośrodku stanąć, na wałę lud wszystkie był. Przywiedziono trzech kozaków, którzy list oddali od hetmana swego. Przyjęli wdzięczne, dano im jeść i pić dobrze. Pytaliśmy, coby mieli za potrzebę przejścia swego pod Słuck. Powiedzieli, [że] dla nabożeństwa następującego, co i w liście swoim dołożyli, przy czym priwata nas prawi uwodzi, chcemy wiedzieć o żydach, których tu, snadź, najwięcej. Mamy rozkazanie Chmielnickiego, hetmana, abyśmy się o nich przepytawali i dostawali, że nam, prawi, na Ukrainie horodowi wojska naszego podjęli się pieniądze dodawać na zaciąg wojsku, aby nas znosił. Podpiwszy [so]bie, prosili się do cerkwi, jeden do cerkwi szedł i podkawszy protopopa na cmentarzu,

oddał list od archimandryty pisany, nie wiemy jeszcze, co się w nim zamyka, ale wiedzieć dziś będziemy. Archimandryty nie masz samego, a drugi szedł w rynek, jakoby szukając którego z mieszczan. Przy odprawie ich posyłał pan podstoli swego. Też kozacy powiedzieli, że chłopci waszi z płaczem nam donoszą, jakobyście zabraniali nabożeństwa według zwyczajów starodawnych w cerkwiach ruskich. Pytaliśmy o Czarnobyłu. Krzyże złożywszy, powiedzieli, że wolny od kozaków i pan Doboszyński, starosta czarnobelski, zdrów jako każdy z w. mćiów.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 39. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Pod tąż datą z Słucka”, тобто «Від того ж числа із Слуцька».

Переклад

Наші гармати, коли стали козаки і коли з наказу п. підстоля [гармати] вистрілили, то за першим разом ядра перелетіли тільки через три будинки і впали на дах четвертого дому. Після другого пострілу вони перелетіли через шість дахів, а падаючи через дах до ізби, нищили балки, але на своєму місці було знайдено кожне ядро. Мушкети й стволи (?), коли їх звичайно набивали, розриваються, двом драгунам відірвало руки. Було підслухано приватну розмову слуцьких міщан, котрі присягнули, що під час штурму будуть стріляти вгору. Перестерігає пан підстоля й духовенство. Рівно в полудень було дано знати про козацьких послів. Наказали піхоті стати в брамі посередині, а всі люди були на валу. Привели трьох козаків, котрі віддали лист від свого гетьмана. Прийняли вдячно, дали їм добре їсти й пити. Ми питали у них, що за потреба їхнього приходу під Слуцьк. Сказали, що прийшли заради набожества, яке надходить, що і в своєму листі зазначили, причому й приватний інтерес маємо, хочемо знати про євреїв, котрих тут, знати, найбільше. Ми маємо наказ гетьмана Хмельницького, щоб про них питалися і діставали їх, що нам, каже, на Україні городові нашого війська почали додавати грошей на набір війська, щоб нас утримувати (?). Випивши, просилися до церкви; один пішов до церкви і, зустрівши на цвинтарі протопопа, віддав лист, писаний від архимандрита, ще не знаємо якого змісту, але сьогодні будемо знати. Самого архимандрита немає. Другий йшов на ринок, начебто шукаючи когось із міщан. При відправі їх пан підстолий посилав свого. І те сказали козаки, що ваші селяни з плачем нам доносять, що начебто ви забороняли набожества згідні зі стародавніми звичаями в руських церквах. Ми питали про Чорнобиль. Перехрестившись, сказали, що він вільний від козаків, а чорнобильський староста пан Добошинський, здоровий, як і кожен з в. мостей.

№ 102

**1648, серпня 23 (13). — Брянциці. — Лист Яна Соколовського,
«костирського гетьмана», до Сосновського**

“Miłostywy pane Sosnowski!

Zwykłość nasza chrzestyanska na rozkazanie korola, pana nasoho miłostywoho, na każdym miejscu powinni usłuchowaty, tak też i za rozkazaniem ieho miłosty pana Bohdana Chmielnickiego, hetmana Wojska Zaporowskocho u braty naszej miłoscy koła rycerskocho, życzemo sobie tako uprzejmie nawiedyt dobroho zdrowia každoho

takowoho, który przy sobie uważnost maiet, dla honoru swoieho, a chłeba, soli, nie bro- nit dla Wojska Zaporowskoho y dla každoho stanu rycerskoho, tak też rozumem i po- wazmosty, szto w. mst uliszysz się y budesz rad prychodu naszomu, gdysz w. mst iest stary żołnier, a w. mst tak tesz w toie możesz potrafity, aby y my uteszili się patrajac y na dobre zdrowe wasze panskie, a to nie namenszaia iest pochwała pod takowy czas cerkiew Boży nawiedyt, zwłaszcza maiemo praznik wroczysty Usplenie pierwszoie Bo- garodycy, kotoaria nam iest wo skorbech y wo wsiakich mieyscach pomocnica. Takiesz y panowie mieszczanie miasta Sluckogo pokornie prosiemy, aby panowie mieszczanie, zebrawszy się z hromadoiu mieyskoiu y z swieciennikami tamocznymi porada wziawszy mezy soboiu y nas, iako iest zwyczay chrestianski, z processią na predmestu potykali, a my tesz, doznawszy pro waszu takowuiu łasku, obaczyc się z soboiu możemy, w tosz potrafity, także chłeb za chłep od[daty], a w. msty iako derżawcy tamocznych dobr po dozmaniu łasc, takim że sposobom powinni zawdziecat y oddaty.

Dano w siele Branczycach dnia 13 augusti 1648.

W. msty wo wszem życzliwy Jan Sokołowski, hetman kosterski, z towarystwom swoim.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 39. — Тогочасна копія з українського оригіналу. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: “Poselstwa wojska kozackiego do Slucka”, тобто «Посольства козацького війська до Слуцька». Наприкінці листа міститься адреса: “Tytuł. Panu Aleksandrowi Sosnowskiemu, podstolemu wilenskiemu, derżawcy sluckomu, do własnych rąk iako oddaty należyт; a w niebytnosci p. Sosnowskoho rapom mieszczanom sluckim oddać.”, тобто «Адреса. Пану Олександрові Сосновському, віленському підстолю, слуцькому державці, до власних рук, як належить, віддати; якщо ж п. Сосновського не буде, то віддати панам слуцьким міщанам». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Невідомий лист Яна Соколо- вського — сподвижника Б. Хмельницького // Український історичний журнал. — 1987. — № 5. — С. 118–121; Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. — К., 2009. — С. 184.

Переклад

Милостивий пане Сосновський!

Звичай наш християнський, що ми повинні служити на якому завгодно місці за наказом короля, пана нашого милостивого, так теж і за наказом його милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького й братії нашої ми- лості рицарського кола.

Зичимо тобі люб’язно навідати доброго здоров’я, як і кожному такому, хто дбає про свою честь і не боронить хліба-солі Війську Запорізькому і для кож- ного з рицарського стану. Розумію, що ваша мосьт втішишся й будеш рад на- шому приходу, бо в. м. є старий жовнір, а в. м. так теж в тоє можеш потрафити, аби і ми утішилися, дивлячись на добре здоров’я ваше панське. А то найменша є похвала під таковий час відвідати церкву Божу, особливо коли маємо празник урочистий Успіння перше Богородиці, котра нам є во всіх скорбех і во всяких місцях помічницею.

Також і панове міщани міста Слуцька покірно просимо, аби панове міщани, зібравшись з громадою міською і з священниками тамошними, пораду взявши межи собою і нас, яко є християнський звичай, з процесією на передмісті зуст-

річали. А ми теж, дізнавши про вашу таку ласку, зможемо побачитись з собою, в тож потрафити, також віддати хліб за хліб, а в. мості, як державці тамошніх добр, по дізнанню ласки, таким же способом повинні завдячувати і віддати.

Дано в селі Бранчицях, дня 13 серпня 1648.

В. мості во всем зичливий Ян Соколовський, гетьман костирський, з товариством своїм.

№ 103

1648, серпня 24. — Количиськ. — Лист шляхтича Жвана до свого батька

“Jeo m. pan Kordysz powiedział mi o confessatach języków wczorajszych. Na-przód wszyscy się na to zgadzają, że ich jest pod sto ośmdziesiąt tysięcy. Puł-kowników sześnaście, w każdym pułku nie jednakowo. Z tych dwa się uprosiło do domów, dając te wymówkę, żeby się posilili, bo siła futorów i domów w mieście, jako w Korsuniu, w Kaniowie spalono im. Ale ci języki twierdzą, że więcej dla teo poszli, aby te zdobycz, które tu pobrali, do domów swych sprowadzili i z różnych pułków nie-mało inszych kozaków przy sobie poprowadzili. Chmiel, postrzegszy to, Dżadzaleo, pułkownika jednego, z pułkiem jego i drugiego mu przydawszy pułkownika, na przep-rawach kazał ich imać i ścinać, bo poczęli się rwać i zdobycz odbierać od nich. Chmiel ugody sobie życzy. Czerń zaś, a mianowicie ta, która się jeszcze nie zdobyła, prze-ciwko temu, to nie miała, że z czernią rady nie miewa, czeo przed tym nie było, bo za-wsze czerń domagała się tego, żeby in consilio byli, a teraz z samą swoją tylko stars-zyną rady miewa. Snadnie dokazać może ugody, kiedy sam zechce.

Ordy nie masz przy nich. Powiadają językowie, że byli posłowie, jednak nie wi-edzą z czym, których niesmacznie przyjął, jednak te otuche czerni, że dwóch mur-zaków ma przybyć do nich. Konnych między niemi jest więcej, niżeli pieszych. Na-dzieja w Bogu, że szczęście naszym lepsze by było, bo rozumiem, żeby się w pokoju chcieli spróbować. O zamysłach dalszych Chmielowych gruntownie wiedzieć nie mogą, jakoż i trudna, ponieważ rady nie miewa z pospolstwem. To też językowie przy-dali na confessatach, że pop czarny niejaki ze Zbaraża, któreo ja nie znam, był nie-dawnym czasem u Chmiela, z czym wiedzieć nie mogą. Dla Boga mej w. m. straż dobrą do Czarneo Ostrowa, także i od Krzemieńca. Racz się w. m. 164

pytać, bo coś słyhać jakoby mieli puść kozacy ku Ostrogu. Dziś dwa podjazdy z obozu wychodzi, jeden ku Ostrogu, drugi ku Czarnemu Ostrowu. Po napisaniu teo listu przyszli z podjazdu od Krasiwowa wołosza i tatarowie księcia jeo mcy, którzy z kilkudziesiąt kozaków zabiwszy, że dwudziestu żywcem przywiedli. Ci będą na qu-estiej, cokołwiek o zamysle teo nieprzyjaciela powiedzą, nie omieszkać dać znać. Powiedają jednak, że Chmielnicki z Krzywonošem w Piławcach stoją, a Gandza w Miedzyborzu z pułkiem”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 75. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “W Kołuczysku 24 augusti anno 1648 do jeo m. p. Żwana od syna jeo mcy”, тобто: «В Количиську 24 серпня 1648 року. До й.м. п. Жвана від сина його мості». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 13. — С. 18–19.

Переклад

Його м. пан Кордиш казав мені про конфесати з вчорашніх «язиків». Насамперед, всі вони одностайно твердять, що є їх під сто вісімдесят тисяч, шістнадцять полковників, а у кожному полку неоднакова кількість. З цих полків два відпросилися додому, під тим приводом, щоб посилитися, бо їм спалено дуже багато хуторів і домів у містах, як от у Корсуні й Каневі. Але ці «язики» твердять, що (ті два полки) більше для того пішли, щоб ту здобич, яку взяли, відпровадити до своїх домів, а з різних полків немало інших козаків пішло з ними. Хміль, постерігши це, послав Джеджелія, одного полковника, з його полком, і другому придавши полковника, наказав на переправах їх хапати й страчувати, бо почали тікати й відбирати здобич у них. Хміль зичить угоди. Чернь же, а особливо та, котра ще не наздобичилася, є проти цього. То немало, що він з черню не має ради, чого перед тим не було, бо завжди чернь домагалася того, аби бути в раді. Тепер же він має раду тільки з самою своєю старшиною. Швидше дійти може до угоди, коли він сам захоче.

Орди нема при них. Ці «язики» кажуть, що були послы, однак, не знають з чим; несмачно їх прийняв, однак та надія для черні, що два мурзаки мають до них прибути. Кінних між ними більше, ніж піших. Надія на Бога, що нашим пощастить, бо [не] думаю, щоб миру хотіли поспробувати. Про дальші замисли Хмеля ґрунтовно не можуть відати, та й важко [це знати], бо він не має ради з посполством. То теж «язики» додали на конфесатах, що якийсь чорний піп із Збаража, котрого я не знаю, був недавно у Хмеля, а з чим, не можуть знати. Заради Бога, май в. м. добру сторожу до Чорного Острова, також і до Крем'янця. Зволь в.м. питатися, бо чути щось, ніби мали піти козаки до Острога. Сьогодні два роз'їзди виходять з табору: один до Острога, другий до Чорного Острова. Після написання цього листа прийшли з роз'їзду від Красилова молдавани й татари князя його м., котрі забили з кількадесят козаків, а з двадцять привели живцем. Ці будуть на допиті, а що про ворожі замисли кажуть, швидко дам знати. Кажуть, однак, що Хмельницький з Кривоносом стоять у Пилявцях, а Ганджа у Меджибожі з полком.

№ 104

1648, серпня 24. — Пінськ. — Лист пінського маршалка Єльського на сеймик у Слонім

“Zbierała się hostilitas kozacka od Turowa i Dawidgróda z jednę stronę, a druga — na Kozaleczyn (?), a trzecia — od Wysocka na Płotnice. Czyniło to hultajstwo wielkie szkody po miasteczkach i do nas szlacheckich za przywodem samego chłopstwa. Pod Pińskiem we trzech milach wzięwszy wiadomość o gotowości naszej, bo się chorągwie powiatu naszego a drugie od województwa Brzeskiego (...)” były zgromadziły, uchodzić poczęli, posłałem za niemi w pogoń i możemy za pomocą Bożą dać odpór temu hultajstwu. Racz się w. m., m. m. pan, zatrzymać, nie puszczając ludu powiatu swego ku Połesowi, mając oko na Słuck, którzy się mogą w pola wybrać, nie postrzegali wojska jakiego in oppositu etc, etc.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 39. — *Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Copia listu od p. Jelskiego, marszałka pińskiego, na sejmik do Słonima de data d. 24 augusti 1648 z Pińska”, тобто «Копія листу від пана Єльського, пінського маршалка, на сеймик до Слоніма від 24 серпня 1648 р., з Пінська».*

Переклад

Збиралася козацька ворожа сила від Турова і Давидгородка з одного боку, а друга частина — на Козалечин (?), а третя — від Висоцька на Плотницю. Це гультайство чинило велику шкоду по містечках і до нас шляхетських [мастностей добиралося] за приводом самого селянства. Під Пінськом у трьох милях, взявши відомість про нашу готовність, бо тут хоругви нашого повіту а інші від Берестейського воєводства (...) * зібралися. Почали відступати; я послав за ними погоню і можемо з поміччю Божої дати відсіч цьому гультайству. Зволь в. м., м. м. пан, затриматися, не пускаючи військових людей свого повіту до Полісся. Маючи око на Слуцьк, котрі можуть вибратися в поля, не постерігаючи якогось війська проти себе і т.д., і т.д.

№ 105

1648, вересня 24. — Табір під Пуховичами. —

Лист князя Януша Радзівіла

до литовського підканцлера К. Л. Сапіги

“Jaśnie wielmożny mściwy panie podkanclerzy W. ks. L., mój wielce mściwy panie i bracie! 166

Securitati Pińskiego powiatu satis consultum putarunt ich mości p. p. obywatele ludźmi zaciągowemi w confederatjej przeszłej na to samo excipowanemi, mimo których gdy i sami się ruszyli, a przy nich i wojwództwo Brzeskie, gdy w. m., mój mści pan, przy tym swoje przyłączyć obiecujesz ludzie, bezpiecznie zostają obwarowani. Jakoż tegom życzył i teraz idem jest we mnie desiderium, lecz chorągwiom w[ojewó]dztwa Brzeskiego jako naprętszy pośpiech do siebie injunkseram, których i teraz pilno potrzebuję pierwsze ordinansy moje iterując, aby jeo m. pan podkomorzy summa celeritate ciągnął. A żeby tamta ściana inermis contra impetus hostiles nie zostawała, chorągiew jego mści pana w[ojewo]dy smołęńskiego tam diriguje i drugiej kscia jeo mści pana brata w Brześciu in eum casum zostawać każe w gotowości ad succurendum, jeśli potrzeba będzie, także i chorągwi jeo mści pana stolnika lit[ewskiego]o w Kobryniu. Tamże i companiej jednej niemieckiej iść kazałem, eo respectu, że tu levioris armaturae ludzi potrzeba, ponieważ tego hultajstwa po błotach i lasach szukać przyjdzie, w czym husarza nullum milbym (?) usum. W. m., meg(o) mści pana, jednak prosze, abyś ludzie swoje tak miał dispositos, żeby in quantum potrzeba ukaże prętko ad avertenda pericula tamtej strony przy ludziach Rptej stanęli. Mnie za wczesnym obwieszczeniem ich m. p.p. obywatelom suppetias posłać, albo samemu dać nie ciężko będzie, zwłaszcza jeśli tu nulla rei gerenda occasio interveniet, której dotąd nie masz, owszem podjazdy redeuntes twierdzą, iż wszyscy zaporozcy od Chmielnickiego revocati ustąpili. Zbuntowane tylko na kilku miejscach chłopstwo zostało, mające od tegoż snadź hultajstwa potuchę. Tamci zaś jeśli propter bellum vel pacem revocowani są, wiedzieć dotąd nie mogą. Atoli firmum teneo propositum szukać ich, gdziekolwiek należeni być mogą, byleby tylko chorągwie defectu stipendiorum retardowane nadciągnęli, z którymi zaraz dałej pójde. W. m., meo mści pana, prosze, abyś wiadomości jakie mieć będziesz o

traktatach, uczynić mię prętko participem raczył. Łasce się zatym w. m., me. mśw. pana, oddaję z służbami memi jako najpilniej.

Datt z obozu pod Puchowiczami d. 24 septembris a. 1648.

W. m., m. mćwo pana, brat i powolny sługa Radziwiłł staty hetm. pol. , m. p.”

ЦДІА Білорусі. — Ф. 1292. — Оп.1. — № 14.-С. 129. — Оригінал. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. —К., 1998. — № 30. — С. 305–306.

Переклад

Ясновельможний милостивий пане під канцлера Великого князівства Литовського! Мій милостивий пане і брате!

Безпеку Пінського повіту досить обговоривши, їх мості панове обивателі гарантують її мобілізованими людьми, визначеними на минулій конфедерації. А крім них і самі [пп. обивателі] вирушили. Завдяки ним, а також якщо в. м., мій милостивий пан, пообіцяєш прилучити до них своїх людей, Берестейське воєводство буде у безпеці. Я цього зичив і тепер цього ж прагну. Однак треба, щоб хоругви Берестейського воєводства якнайшвидше поспішали до мене, котрих і я тепер дуже потребую. Я повторюю мої перші накази, щоб його м. пан підкоморій пішов з максимальною швидкістю. А щоб ця стіна не була слабкою проти ворожого тиску, я посилаю туди хоругву його мості пана смоленського воєводи, а другій хоругві князя його мості пана брата наказую залишатися у Бересті на всякий випадок, щоб була у готовності на випадок, якщо треба буде йти на допомогу. Так само і хоругви його мості пана стольника литовського у Кобрині. Я також наказав йти і одній німецькій роті, оскільки тут треба легкоозброєних людей через те, що це гультяйство доведеться шукати у болотах та лісах, для того гусари малопридатні (?). Однак прошу в. м., мого мостивого пана, щоб як тільки буде потреба, то при можливості для відвернення небезпеки від цієї сторони стали при вояках Речі Посполитої. Мені ж при своєчасній вісті не тяжко буде послати за підтримкою до їх м. пп. обивателів або й самому їм дати, особливо якщо тут не буде ніяких спроб [ворожої] інтервенції, котрої досі нема. Та й взагалі роз'їзди не повертаються, твердять, що всі запорожці, відвертаючись від Хмельницького, відступили. Збунтоване селянство залишилось тільки у кількох місцях, маючи від цього ж, знати, гультяйства надію. Однак чи буде там незабаром війна, чи проголошений мир, досі не можу знати. Однак безперечно, що ми їх будемо шукати скрізь, де тільки вони можуть бути знайдені, аби тільки підійшли хоругви, яким би була сплачена заборгована платня, з якими зараз же виступлю. Прошу в. м., мого мостивого пана, аби з відомостями, що їх можете мати про переговори, швидко мене зволів ознайомити.

Зачим якнайстаранніше віддаюся милості в. м., м. м. пана, з своїми послугами.

Дано в таборі під Пуховичами дня 24 вересня 1648 р.

В. м., м. мостивого пана, брат і слуга понижений Радзівіл, гетьман держави польний, рукою власною.

1648, серпня 27 (17). — Лоїв. — Лист ніжинського полковника
Прокопа Шумейка до гомельського старости

«Wielmożny mciwy panie starosta homelski! Nam wielce mciwy panie i dobrodzieju!

Najniższy słudzy waszej pańskiej miłości wszystkiego W. Ks. Lit. panów naszych miłościwych Wojsko Zaporoskie przez bracia naszą zdrowia, pokoju z szczęśliwości sprzyjamy. Lubośmy z ich mściami panami polaki, ze nastapieniem samych że ich mściów na dobra nasze i złamaniem praw naszych, z dawnych czasów Wojsku Zaporoskiemu służących, bronią rozpierając się, trwoгę uczynili i zwykłych granic niecoś przystąpili, za bracią naszą, więzнями, uganiać się musieli. A teraz, otrzymawszy rozkazanie od jeo mci p. Bogdana Chmielnickiego, hetmana Wojska jeo kro. mci Zaporozkieo, abyśmy z wielmożnościami waszemi wojować nie ważyli, uniwersalem od jeo mci p. hetmana pod pieczęcią i podpisem ręki jeo mci, przy którym i listem do wielmożneo je.mci p.chorążyca W. Ks. Lit. od samegoż jeo mci pana Chmielnickiego pisanym, obsyłamy. Sami, zwyczajnych granic pilnując, nisco czołem bijemy.

W Łojowie 17 Augusti Ao 1648.

Wielmożności waszej pańskiej miłości najniższy słudzy Procyk Szumejko, pułkownik nieżynski, ze wstytkiem towarzystwem Wojska jeo kro. mci Zaporozkiego”.

НБ у Варшаві. — ВМ. — № 3723; Библиотека Рачинських у Познані. — ВР. — № 88. — Арк. 160. — Копія. Оpubліковано: Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6. — С. 17–18.

Переклад

«Вельможний мостивий пане гомельський старосте! Нам вельми мостивий пане і добродію!

Найнижчі слуги вашої панської милості всього Великого Князівства Литовського, панів наших милостивих, Військо Запорізьке через братів наших зичить здоров'я, миру й щастя. Хоч ми з їх мостями панами поляками через наступ їх же самих на наші добра, зламання наших прав, які з давніх часів служили Війську Запорізькому, зброєю змагаючись, вчинили тривогу і трохи перейшли звичайні кордони, мусили гнатися за нашими братами, в'язнями. А тепер, отримавши наказ від його мості п. Богдана Хмельницького, гетьмана Війська його королівської мості Запорізького, щоб ми не важилися воювати з вашими вельможностями, даний універсалом від його мості pana гетьмана під печаткою і з підписом руки його мості, при якому універсал був і лист, писаний від самого ж його мості pana Хмельницького до вельможного його мості pana хорунжого великого Князівства Литовського, то пильнуючи звичайних кордонів, низько чоло б'ємо.

У Лоєві 17 серпня року 1648.

Вельможності вашої панської милості найнижчі слуги Процик Шумейко, ніжинський полковник, з усім товариством Війська його королівської мості Запорізького».

1648, після 27 серпня. — Березна (?). — Лист невідомого до невідомого

“26 aug. Z Brzerzna. Posłaniec z Wojska Chmielnickiego, kozak pana Sieniawskiego, przybiegł, który w wielki piątek był pod Buczną, wsią dzierzawy na (...)* pana Niezabytowskiego, bo tam sam Chmiel stoi. W tenże piątek spodziewali się p. p. commissarzów u siebie. To powiedział, że zgody i posłuszeństwa między niemi nie masz, próżno (?) kurzeniami stoją. Siła ich z [z]dobyczą nazad uchodzi, straży żadnych. Przestrzega tam jeden z rejestrowych, podobno j. m. pana chorążego koronnego, że nigdy lepszej okazji na nich nie masz, jako teraz, trwożliwe Wojsko. Krzywonos Chmielnickiego mało nie ściał, powadziwszy się; tuszą, że dziś albo wczora miało wojsko, coś z nimy uczynić, Panie Boże, daj szczęśliwie. Pod Ostropołem, pod (...)* podjazdy od wojska, utracił ich razem (?) kilka już z onej wielkiej liczby; jeno ich 30 tysięcy liczą, tak ich wzięło się siła. Tatarowie budziaccy ofiarują się naszym iść przeciwko kozakom i krymskim tatarom i do Krymu. Chmielnicki zatrzymał posłów pana Kysielowych, nie dając responsu; posłali do niego p.p. comissarze, deklarując, że jeżeli 27 praesentis onych nie odprawi, to znać, że (...)* hostilitatum i pokoju nie affectuje. W czym, jako tu hostibus przyjęto byście z niemi (?) już rozprawować. Pan Bóg to wie, co przynie się 27 dies. (...)* został (...)* wszystkich tak na sejm (?) toś zostawili. Nastąpiło to hultajstwo ku wojsku, którzy i Międzyboż złupili wszystek, [o] zamek kusili; groby umarłych dobyto i złupiono.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 185. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 14. — С. 19–20.

Переклад

26 серпня з Березна. Примчав посланець з війська Хмельницького, козак pana Сенявського, котрий у велику п'ятницю був під Бучнею, селом держави на (...)* pana Незабитовського, бо там сам Хміль стоїть. В цю ж п'ятницю сподівалися панів комісарів у себе. То сказав, що згоди й послушенства між ними нема, бездіяльно куреннями стоять.

Багато їх із здобиччю йде назад, нема жодної сторожі. Перестерігає там один з реєстрових, очевидно, й. м. pana хорунжого коронного, що ніколи ліпшої okazji на них не було, як тепер, військо тривожливе. Кривоніс Хмельницького мало не стратив, посварившись, думають, що сьогодні або вчора мало військо щось вчинити, але не знаємо, що саме. Господи Боже, дай щастя! Під Острополем, під (...)* роз'їзди від війська, втратив їх разом (?) кілька вже з тієї великої кількості. Їх тепер налічують 30 тисяч, така їх взялася сила.

Буджацькі татари обіцяють нашим виступити проти козаків і кримських татар, і до Криму піти. Хмельницький затримав послів pana Киселя, не даючи відповіді. Послали до нього пани комісари, декларуючи, що якщо 27 числа цього місяця тих не відправить, то знати, що це (...)* прояв ворожості проти миру. Тому, якби така ворожість виявилася, прийшлося б відповідно діяти (?).

Господь Бог знає, що принесе 27 число (...)* залишився (...)* всіх як на сейм (?) це залишили. Виступило це гультяйство проти нашого війська; котрі й весь Меджибіж пограбували, пробували взяти замок, добули й пограбували домовини мертвих.

1648, серпня 28. — Ясси. — Лист молдавського господаря Василя Лупу до коронного підчашого М. Остроґа

«Doszło mi pisanie w. m., m. m. pana, de data 25 augusti przez posłańca, do mnie obligowanego, w którym pisać mi raczysz, iż dziwna prawie po wszystkim świecie mutatia nastąpiła. Tak P. Bóg na tym świecie chce mieć przepletane. Ale z tej odmiany w Koronie Polskiej albo raczej buntów, jako żałośny zostawam, tak serdecznie życze, aby te wszystkie nienaski uspokojone, jak naprzędzej zostały. Za mutacją już cesarza tureckiego res otomanicae in meliori moim zdaniem statu versabuntur, bo lubo cesarza w tak młodym wieku obrali, wezyra jednak na imie Mechmet Basze i innych przy dworze swoim trzyma do rządu szedziwych i consilio maturos, którzy (jakom z listów po kilka razy, z Constantinopola do mnie pisanych, zrozumiał), iż państwem według zwyczajów dawnych, jako peritissimi rerum senes rządzić usiłują, ladajakiego cesarza przeszłego, który dla ambitiej swej i lekkomyślności do rządu państw nie był sposobny ad perpetuum carcerem straciwszy. Tatarowi budziaccy i dobruccy dnia 19 augusti przez Dniepr przeprawili się, popolstwo tylko, starszyzna jednak jeszcze pozostała. Orda krymska jeszcze przez Dniepr nie przeszła, z kozakami jeszcze nie wiem, jeżeli ci pohańcy złączyć myślą albo nie. Posła wyprawie do wezyra utrum expediret czyli nie, Kutnarskiemu, słudze memu, w tamte kraje obligowanemu, zleciłem conferre z w. m., m. m. panem, tenże nowiny tak a Porta Ottomanica, jako i z Krymu zachodzące, w. m., m. m. panu, ustnie referet.

Uprzejme zatym służby etc.

W Jasiech d. 28 augusti 1648.

W. m., m. m. pana, życzliwy i wszystkiej Rzpltej polskiej przyjacieli i sługa Wasili, wojewoda i hospodar ziem Mołdawskich”.

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — С. 172–173. — Копія. — Тексту листа передує запис зроблений копійстом: «Сорія листу од господаря волюського до й. м. р. подчасшого коронного», тобто: «Копія листу від молдавського господаря до й. м. п. коронного підчашого».

Переклад

Дійшов до мене листв. м., м. м. пана, від 25 серпня через посланця, відправленого до мене. У ньому зволиш мені писати, що дивні по всьому світі наступили переміни. Так Господь Бог на цьому світі хоче мати переплетене. Але з цієї переміни в Короні Польській або швидше бунтів, я засмучений залишаюся і щиро зичу, щоб всі ці завірюхи були заспокоєні якнайшвидше. Переміна турецького султана на мою думку призведе до переміни оттоманських справ на краще, бо хоч і обрали султана у такому молодому віці, однак візиря Мехмед –пашу та інших сивих тримає при своєму дворі для зрілих і досвідчених порад, котрі (як я з листів писаних до мене по кілька разів з Константинополя зрозумів), що державою згідно з давніми звичаями, як старійшини прагнуть керувати, незугарного колишнього султана, котрий через свої амбіції легковажність не був здатний до правління державою, стративши у довічному ув’язненні. Татари буджацькі та добруцькі 19 серпня переправилися через Дніпро, тільки загал, а старшина однак ще залишилася. Кримська орда ще не перейшла через Дніпро, не знаю, чи ці поганці думають з козаками об’єднуватися чи ні. Посла відправляю до візиря,

котрий виконав чи ні, моєму слугі Кутнарському, призначеному в ті краї, доручив об'єднатися з в. м., м. м. паном, цей же новини, які приходять з Оттоманської Порти, так і з Криму, в. м., м. м. пану, усно викладе.

Покірні свої послуги і т.д.

В Яссах 28 серпня 1648.

В. м., м. м. пана, зичливий і всієї Речі Посполитої польської приятель і слуга Василь, воєвода і господар Молдавських земель.

№ 109

1648, серпня 31. — Табір польського війська під Чолганським Каменем. — Лист Марка (?) Собеського до дружини великого коронного гетьмана М. Потоцького

“Dnia onegdajszego stanąłem w obozie kscia jeo mć. pana wojewody ruskiego; coby się tam działo, przy oddaniu powolności moich w. m. m. p. i dobrodziejce, krótko wypisuje. Jeo m. pan (uszanowawszy zacniejszy w. m., m. m. p. i dobrodziejki) Kisiel dnia wczorajszeo do nas przybył. Któremu pan Wolski Rzemyk (?) z jego własnych wozów trzech kozaków wyjawszy, przed jego namiotem ściąc czeladzi rozkazał, a to z podjazdu wracając się. Uważ że w. m., m. p., życzliwość przeciwko ojczyźnie teo zacneo senatora.

Jeo w. pan chorąży koronny o pułmile od nas stoi, już się pojednali z ksciem jeo mścią, był u nieo we Zbarażu, zaczym o sobie (?) do nas do obozu wnidzie; ich m. m. pp. hetmani, też o czwartku albo o szredzie będą, jak P. Bóg ich mśc przyniesie pospieszy (?) ku chłopiaszkom. A czy Bóg sprawiedliwy i swej własnej i swoich ludzi krzywdy cierpieć nie będzie. Które ks. jeo m., wzięwszy na pomoc, zajdzie drogę Chmielnickiego, który ustąpiwszy wyżej za dwie mile od Hanczarychy, znowu się ku Constantinowu zbliżył.

Kodaku posyłał dobywać, ale ich cztery tysiąca zostało i znowu trzy pułki posłał, którzy za pomocą Bożą także ukontentowanie odniosą, gdyż już się in fortuna przysiliła, bo wszystkie podjazdy z łaski Bożej z pociechą się wracając, osobliwie województwo nasze Lubelskie z wielką przysługą już po dwa razy powracają tak, że siła pod Ostrogiem wyścinawszy chłopstwa i dwadzieścia i cztery więźniów przyprowadziwszy (za co im spasy Bóg).

Commissia niepewna, bo się wszyscy bić chcą.

Chłopów pułtorakroc sto tysięcy między którymi Głowacki, z Kodaku zpod mojej chorągwie dragan, dwadzieścia i pięć tysięcy ich pod władzą swoją ma. Ordy spodziewać się nie trzeba.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 211–212. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіюстом: «Od heo mć pana Sobeskiego do jej mości paniej krakowskiej z obozu zpod Czolchańskieo Kamienia ultimi augusti». Оpubліковано: Мицик Ю. Остроз в роки Національно-визвольної війни українського народу 148–1658 рр. — Острог, 2001. — № 3. — С. 34–35; Цей документ був опублікований раніше за іншими, дуже відмінними списками. Див.: МКР, № 72; «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 40.

Переклад

Позавчора я став у таборі князя його мості пана руського воєводи. Що там діялося, коротко описую при відданні моїх послуг в. м. м. пані і добродійці. Його

м. пан Кисіль, який вшановує світлість в. м., м. м. пані і добродійки, прибув учора до нас. У котрого пан Вольський Жемик (?), взявши з його власних возів трьох козаків, наказав челяді стратити їх перед його наметом, а це було при поверненні з роз'їзду. Зверни ж в. м., м. м. пані, увагу на зичливість щодо вітчизни цього значного сенатора.

Його м. пан хорунжий коронний стоїть у півмилі від нас, вже поєдналися з князем його мостю, був у нього в Збаражі, після чого він увійде до нас, до табору. Їх мості панове гетьмани теж у четвер або в середу будуть, як Господь Бог спішно (?) принесе їх мості до селючків. А чи буде Справедливий Бог терпіти свою власну і своїх людей кривду? Котру [поміч Бога] взявши на допомогу, його князівська м. заступить шлях Хмельницькому, котрий відступивши вище за дві милі від Гончарихи, знову наблизився до Костянтинова.

Він [Хмельницький] посилав своїх здобувати Кодак, але їх чотири тисячі полягло, він знову послав три полки, котрі з допомогою Бога таке ж отримують, бо вже фортуна відвертається від них, бо всі наші роз'їзди з Божої милості повертаються з успіхом. Особливо наше Люблінське воеводство з великим успіхом вже по два рази повертало, таку масу селян вирубавши під Острогом і привівши двадцять чотири в'язня, за що спаси їх Бог.

Комісія невідомо чи буде, бо всі хочуть битися.

Селян є півторасти тисяч, між котрими Головацький з Кодака, драгун з моєї хоругви, має їх під своєю владою 25 тисяч. Орди не треба сподіватися.

№ 110

1648 р., серпень (?) — Новина

“Сорія о Ракоцым.

Rakoczy posłał był węgryna do jednego metropolity kijowskiego z listem i z kilka ksiąg ruskich. Ten posłaniec stanął był w majątnościach pana Kuropatwy. Kazał go do siebie powołać, przy obiedzie pytał, kto jest i co ma za sprawę do metropo[lita]. Powiedział, że miał list do niego i upominki od Rakoczego, chciał te upominki widzieć p. Kuropatwa. Oń posłaniec, wybrawszy się z domu (?) po upominki, uciekł, odbiżawszy wszystkiego. Teraz Rakoczy pisze, czemu to stało i conquntur barzo o to. Piszą z granic, że pod Muchaczem wojsko swoje kupi.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 69. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 54–55.

Переклад

Копія про Ракоці

Ракоці послав був угорця до київського митрополита з листом і з кількома руськими книгами. Цей посланець став у маєтностях пана Куропатви. Останній наказав його покликати до себе, а за обідом питав, хто він і яку справу має до митрополита. Той сказав, що мав лист до нього [митрополита] і подарунки від Ракоці, а пан Куропатва хотів побачити ці подарунки. Цей посланець, вийшовши з дому (?) за подарунками, втік, покинувши все. Тепер Ракоці пише, чому так сталося і дуже дошукується цього. Пишуть з кордонів, що він під Мохачем збирає своє військо.

1648, вересня 1. — Табір під Свядцем. — Лист львівського підчашого до шляхтича Виського

“Myśmy za łaską Bożą quarta praesentis w pułmilu od wojska naszego stanęli pod Swiadcem, czego żałują ich mm. panowie hetmani, iż na Ostrog z wojskiem nie szli, chyby bowiem nie masz, iż z tym hultajstwem zeszlibyśmy się byli, który Ostrog splundrowali i Ołykę i Łuck, alec ks. jeo m. Wiszniowecki posłał tam kilka chorągwi z panem Sokołem; bił ich mocno w polu, miał sposób i w Ostrogu dostać. Pan Kisiel, który we dwóch tysięcy przyszedł pod Ostrog, idąc na tractaty, dissuasit mu oburigo- wał (?) nomine publico, a żeby pokoju nie rozrywał, bo kozacy zarazem za nim wy- nida z Ostroga, aż oni miasto tej pokory Łuck i Ołykę funditus ekskauserunt. Pan sta- rosta łomżyński i podkany z listem pana braclawskiego w ciągnieniu z pułkiem swoim już blisko Łucka, a żeby subsidium dał tamtemu krajowi. Poszedł tam z dziewięcią chorągwi, posłał jeo m. m. pan chorąży koronny sześćset ludzi swoich, tuż przybie- gają wiadomości, że za łaską Bożą gromili ich. Je. m. pan podczaszy koronny, po- wziąwszy wiadomość o tym hultajstwie na Wołyniu, chciał tam koniecznie sam iść, ale książę jeo m. na to i słowa nie dał rzyć. Wczora pozna przyszła wiadomość od commissarzów do ich m. m. p.p. hetmanów, że już stracili nadzieje tractatów, kiedy pięci posłów posławszy do niego, żadnego responsu od niego nie mają i owszem po- słów zatrzymują i źle ich barzo tractują. U nas zgody niewiele, teraz książę j. m. pana wojewode ruskio i sendomirskio ugadzają. Jo m. pan wojewoda kijowski z jeo mścią panem podczaszym widze, duns (?) sine z sobą postępuję ich m. m. zaś insi certują am- bitiam, gdzie kto ma stanąc w obozie i tak na tym już dwa dni trawią (?) dimensą czyniąc obozu. Chmiel sobie sam życzy pokoju, ale czerń na to słowa rzyć nie da, po- wiadając, że nam jednakowo tu ginać, jako potym od panów swoich i tuszą, że go pewnie miedzy sobą ubijają, a Krywonosa hetmanem uczynią. Surowo się z nimi obc- hodzi Chmielnicki, na każdy dzień kilkunastu zetną i obieszą, bo ich sroga rzecz od niego ucieka. Orde nam pewną obiecują, aleć się jakich chyba o drugiej pełni spod- ziewam i to jeszcze nie doskonałe, bo krymska orda barzo nędzna. Dobruckich i bud- ziackich jedno cztery tysiące, ci gotowi iść. Kiedy pisze ten list do w. m., m. pana, doszedł mi list w. m., m. pana, którym ukazować raczysz ogołocenie Lwowa, o co się i ja sam barzo frasuje i naprzód się tego wstydzę, że przez mie dał takie godło w. m., m. m. panu, w. m. pan podczaszy koronny, iż miał po stu piechoty w. m. pana sando- mirskiego i jego m. pana starosty krakowskiego zostawić przy Lwowie, coż z tego nic, często o to przypominam jeo mć, aleć i sam nie wie, co z sobą rzyć w obecnych trudnościach. Pokazowałem list w. m. m. pana jeo mć, na tym jest i teraz jeo m. mć., żeby posłać tysiąc ludzi w tamte kraje w. m. m. i intrze (?) in consilio bellico, chce to effectissime tractować. Znowu przyszła wiadomość, że kozacy tractować chcą i po- słów naszych reverenter habent, ale nam się zda, że ta revera (?), żeby się ordy mógł doczekać”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 65–66. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Od jeo. m. pana pod- czaszego lwowskiego do jeo. mł. pana Wiskiego z obozu z pod Swiadca 1-ma septembris- mill[eni]mo 648.”, тобто «Від його м. pana львівського підчашого до його мості pana

Виського з табору з-під Свядця 1 вересня 1648». Оpubліковано: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999 — № 16. — С. 21–22.

Переклад

Ми з милості Божої четвертого числа нинішнього місяця стали під Свядцем у півмилі від польського війська, чим невдоволені їх мості панове гетьмани, бо ми не йшли на Острог з військом. Але помилки тут нема, бо ми зійшлися б з тим гультайством, котре сплюндрувало Острог, Олику й Луцьк, а князь й. м. Вишневецький послав туди кілька хоругв з паном Соколом, бив їх сильно у полі, мав можливість дістати їх і в Острозі. Пан Кисіль, котрий прийшов з двома тисячами під Острог, їдучи на переговори, відмовляв його [Сокола] й закликав від імені всіх не ламати миру, бо козаки зразу ж вийдуть за ним з Острога. Але вони замість цієї покори Луцьк і Олику дощенту спустошили (?). Пан ломжинський староста був зустрінутий листом пана брацлавського старости на марші із своїм полком вже поблизу Луцька, щоб дав підкріплення тому краю. Він пішов туди з дев'ятьма хоругвами, а його м. пан хорунжий коронний послав туди 600 своїх людей. Тут же прийшла відомість, що з Божої милості громили їх [козаків]. Його м. підчаший коронний, взявши відомість про це гультайство на Волині, хотів туди неодмінно йти власною персоною, але князь його м. не дозволив йому щодо цього й слова сказати. Вчора пізно прийшла відомість від панів комісарів до їх мостей панів гетьманів, що вже втратили надію на переговори, бо пославши до нього [Хмельницького] п'ятьох послів, не дістали від нього жодної відповіді. І взагалі він затримує послів і дуже погано з ними поводить. У нас згоди небагато, тепер мирять княжат: й. м. пана руського воєводу і сандомирського [воєводу]. Його м. пан київський воєвода з його м. паном підчашим, як бачу недобре (?) ладять з собою. Інші їх мості чинять амбітні церемонії: хто де має стати у таборі і вже два дні втратили на розташування табору. Сам Хміль зичить миру, але чернь і слова щодо цього не дає сказати, кажучи, що нам тут однаково пропадати, так само як потім [в разі миру] від своїх панів; думають, що його [Хмельницького], напевно, самі вб'ють, а паном вчинять Кривоноса. Хмельницький суворо обходиться з ними, кожного дня понад десяток їх стинає й вішає, бо багато втікає від нього. Нам напевно обіцяють орду, але я думаю, що вона буде хіба що у другій половині місяця (?) і то не впевнений, бо кримська орда дуже нужденна, а добрудзьких та буджацьких тільки чотири тисячі готові виступати. Коли пишу цього листа до в. м. м. пана, я отримав лист в. м. м. пана, у котрому зволиш вказати на оголення Львова, через що і я дуже тривожусь, а насамперед соромно мені, що через мене дав такий пароль в. м. м. пану пан коронний підчаший, бо мав по сотні піхоти в. м. пана сандомирського та його м. пана краківського старости залишити у Львові, але з цього нічого не вийшло. Я часто нагадую про це його м. але й сам не знаю, що мені робити у нинішньому тяжкому стані. Я показав листа в. м. м. пана його м., а його м. мость і тепер стоїть на тому, щоб послати тисячу війська в ті краї і через військову раду (?), хоче вести якнайефективніші переговори. Знову прийшла відомість, що козаки хочуть вести переговори і наших послів шанобливо трактують, але нам здається, що ця пошана для того, щоб виграти час і дочекатися орди.

№ 112

1648, вересня 1. — Львів. — Додаток до листа львівського архієпископа М. Кросновського до чашника коронного Станіслава Задорського

[...] Dziś przystedł list z obozu do j. m. p. marszałka, w którym oznajmują, że gdy Krzywonos insperate na j. m. p. koronnego napaść i uderzyć miał, ks. j. m. w[ojewo]da ruski z tylu przyszedł na pomoc i dobrze kozaków wstrzepano”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 243. — Тогочасна копія. Основний документ було свого часу опубліковано З. Гельцелем (МКР, № 74), за винятком додатку, який тут наведено.

Переклад

[...] Сьогодні прийшов лист з табору до й. м. п. маршалка, у котрому повідомляють, що коли Кривоніс несподівано на й. м. п. коронного мав напасти й вдарити, князь й. м. руський воєвода з тилу прийшов на допомогу і козаків добре потріпали.

№ 113

1648, вересня 5. — Табір під Чолганським Каменем. — Лист шляхтича Станіслава Гурського до невідомого

“Wojska naszego co dzień przybywa, nadzieja w Panu Bogu, że skoro się skupi, sprawi co dobrego. Pan Kisiel w tym tygodniu ubiespiecza nas pokojem, że mają traktaty stanąć, ale słaba nadzieja, pewniejszy pokój sobie uczynimy szablą i choć by już nie przybyło więcej wojska, tedy ku temu hultajstwu ruszemy się, mając w Bogu nadzieje, że weźmą ci zdrajcy zapłatę swą, gdyż się już poczeli rwać, każdej nocy siła ich ucieka. Co z strony Wołynia, bo już pewna, że spustoszony Kłewañ, Ołyka, Równie i Łucko, ale już tych hultajów nie trzeba wam się tam obawiać, już się wrócili, poszli za nimi pan bełski, pan брацлавсли, pan starosta łomżyński, etc.

Stanisław Gurski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 201. — Тогочасна копія. Текст документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Z obozu pod Czolhańskim Kamieniem 5 septembris”, тобто «З табору під Чолганським Каменем 5 вересня».

Переклад

Нашого війська прибуває щоденно, надія в Господу Богу, що як тільки воно збереться, то вчинить щось добре. Пан Кисіль на цьому тижні убезпечує нас миром, що мають завершитися переговори, але надія слабка, надійніший мир ми укладемо собі шаблею. Хоч би й не прибуло до нас більше війська, рушимо проти цього гультяйства, маючи надію в Богу, що ці зрадники дістануть свою платню, бо вони вже почали зриватися з місця, кожної ночі маса їх тікає. Щодо Волині, то вже достовірно, що спустошені Клевань, Олика, Рівне й Луцьк, але вже цих гультяїв там не треба вам боятися, вже вони повернулися, а за ними пішли пан белзький, пан брацлавський, пан ломжинський староста і т. д.

Станіслав Гурський.

1648, вересня 6. — Лист невідомого до невідомого

“Dziwna rzecz, że książę j. m. pan hetman, nie mając jeszcze obozu ani ludu, mógł uskromić hultajstwo, o którym wszystkie rozumienie to jest, nie wie ksze j. mc, gdzie tula. Dla lepszych tedy panów coronnych wiadomości wypisuję w. m., m. m. panu, statum tych krajów krociuchno. Chmielnicki, przebrawszy doświadczonego ludu kilka tysięcy, a przyłączywszy dwadzieścia tysięcy ochotnika, zemknął z tę stronę Dniepru i Przypieci wojsko to w Rzeczycy pułkownika Zyzyńskiego ze 12 000 położył, aby pogodę na Bychów upatrował i dostawał go arte et morte, jakoż patet z uniwersałów, że chcieli kozacy sub velo przyjaźni dokazować swego, a pułkownika czerkaskiego w Stepaniu zostawił, dawszy mu ordinans to, żeby Połesie tą kilkanaście tysięcy zasadził i zagonami infestował (?) zgromadzenie się z zaciągu ludzi litewskich. Siedzi i teraz Niciowła (?), pułkownik, na Rzeczycy, mają tam oko na Bychowie i wszędzie i byłe tylko od p. p. commissarzów, że z traktatów nic; w Bychowie się zporządziwszy dobrze, gdzie pięć tysięcy dobrego ludu j. m. pan podkanclerzego i doczekawszy się niektórych chorągwi, mają się nasi zemknąć i w Rzeczycy ich macać. Na Połesiu, Mozer obegnawszy, Turow, Kozangródek, na trzy się zagony kozactwo udało, jednym od Pińska z obu stron Przypieci we 2 000 koronnego wojska, drugim pod Słuck w takiej liczbie, w trzecim się skradać mieli na Mińsk, a kilka tysięcy przy Mozeru łąży. Do Pińska i na Brześć sprowadziła i na Ruś sama instructu Tryzny, archimandryty pieczerskiego, który wszystką włość na kozacką ruszył i prochów dodaje temu hultajstwu. Trzeba by Tryzne na pal dać; sami których teraz dla wiadomości palą naszi, z płaczem tego życia, iż pobuntowami od niego, cierpieć muszą torturas. Ale uprzedziły 4 chorągwie województwa Brzeskiego kozaków i w pięciu milach od Pińska u przeprawy zatłoczywszy, trzymają na oku między wodami, mając przy sobie drugie, aby chorągwie panów ruskich i czekają na posiłki, a kozacy zasiekli się i zostają też na miejscu, czekając swoich succursów; naszym idzie województwo Brzeskie pospolitem ruszeniem, wczora w Kobryniu już byli, kozaków jeśli przyjdzie skąd, wie Pan Bóg, tylko ich tysiąc koni w gromadzie, ale chłopca dobrego, a tysiąc drugi wodą się na Rus puścił, dowiedziawszy, iż do Pińska przeprawy trudniejsze, niżeli rozumieli. Pod Słuckiem 2 000 kozaków, leżąc w mili, kilka dni consilia et arte pana Sosnowskiego bawili się, nie czyniąc szturmów do miasta na Iwanu, folwarku sluckim, leżeli bezpiecznie, obiecowali 10 000 czerwonych złotych dać i 6000 łokci sukna, aby nie pustoszyli włości, trzymał in spe tych pieniędzy, quitus interim oczekiwał posiłków, a kozaków w mieście po dziesięciu, po dwadziestu częstował i pił ustawicznie, potym przyszło piechoty 100 kscia pana koniuszego i dwie chorągwie tatarów tegoż kscia, miał też trzecią chorągiew kozacką i dwie piechoty z panem Juszkiewiczem kscia pana hetmana, z tym ludem w piątek przeszły z nagłą zemknął się i uderzył na kozaki, nie przyszło się im porządzić (?), dobrze bili na godzinę w noc, taboru część wzięli, pięć chorągwi i z dziesięciu znaczniejszych, kilka set legło i potonęli niemało in fuga za ostatkiem szli ciż ludzie. Pan Sosnowski rzucił do pr[zyjaciół] nowogródzkich o posiłki, w Połesie wymawili ochotnika ze sto koni z Lachowicz pana podkanclerzego także podragoniwszy piechoty 200 i ułan, także pana podkanclerzego ze stem tatarów szli w Połesie, znać, że się zetkną (?) z drugimi, na posiłek idącymi pod Słuck, że nie

masz (?) wiadomości z Polesia, a je[że]li co dobrego usłyszcie, w dobrą godzinę. Ksże j. mć. pan hetman prosi j. m. p. podkanclerzego, aby lud swój w gromadzie miał i posiłkował go, idącego do obozu, który stanowiąć chcą za Tubami (?), w mili od Olszan, nowogrodzanie czoło trzymają poprostu drwa (?) z hetmani mają, tu płyną im w oczy. P. p. słonimianie sześć set koni kozaków popisali, husarza mało co, dziesięć jeszcze się mają (?) poprawić i zaraz idą do Nowogródka za Nieświerz, przy (?) Lachowicach obozem stojących, przy nich wyprawił p. podkanclerzy armatę położy działek ośm, a 20 hakownic i rajtary 200 i niemieckiej piechoty 200 i czterysta draganów z Inland i pana Ciechanowskiego z stem koni kozaków, w tych ludziach i posiłkach nadzieja tylko, a zyciagowy lud w tyle, po lesach, pieniędzy nie dają, tylko chlebem contentują sowitym, chłopci znosić pewnie chorągwie chcą. Wilno okopało się”.

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 236-238. — Тогочасна копія. Тексту документа передус заголовок зроблений копіюстом: “Z Litwy de data 6 septembris”, тобто «З Литви від 6 вересня».

Переклад

Дивна річ, що князь й. м. пан гетьман, не маючи ще ні табору, ані людей, зміг приборкати гультайство, про котре всі думають, що не знає князь його мость, де воно тулиться. Задля ліпших відомостей панів коронних я коротенько описую в. м., м. м. пану, ситуацію цих країв. Хмельницький, відібравши кілька тисяч досвідчених військових людей і прилучивши двадцять тисяч добровольців, рушив з цього боку Дніпра й Прип'яті; військо це в Речиці з полковником Зижинським з 12 000 поставив, щоб вибрав слушний момент для удару на Бихів і діставав його мистецтвом й смертю, як видно з універсалів, що хотіли козаки під прикриттям приязні домогтися свого; черкаського полковника він залишив у Степані, давши йому наказ, щоб той зайняв Полісся з понад десятком тисяч і тривожив загонами литовських людей, які збираються. Сидить і тепер полковник Ниціовля (?) в Речиці, мають там око на Бихів і скрізь, як тільки [довідаються] від панів комісарів, що мирні переговори безрезультатні. У Бихові [наші] добре укріпились, бо там п'ять тисяч доброго війська й. м. пана під канцлера, які дочекавшись деяких хоругв, мають рушити й мацати їх [козаків] у Речиці. На Поліссі, опанувавши Мозирем, Туровом, Козангородком, козацтво розділилось на три загони: одні від Пінська з обох боків Прип'яті з 2 000 [проти] коронного війська, другі під Слуцьк у такій же кількості, треті мали прократатися на Мінськ, а кілька тисяч лежить біля Мозиря. До Пінська і на Берестя і на Русь спровадила [їх] сама намова печерського архімандрита Тризни, котрий всю волость підняв до козацтва, і додає пороху цьому гультайству. Треба б Тризну посадити на палю; самі, котрих тепер задля дістання відомостей наші палять, з плачем кажуть, що збунтовані ним, мусять терпіти тортури. Але козаків випередили 4 хоругви Берестейського воєводства і у п'яти милях від Пінська біля переправи вскочивши, пильнують між водами, маючи при собі інших, щоб [підійшли] хоругви руських панів, чекають на підкріплення, а козаки укріпилися і теж залишаються на місці, чекаючи своїх підкріплень. До наших йде посполитим рушенням Берестейське воєводство, вчора вони вже були у Кобрині. Якщо козаки прийдуть Бог знає звідки, то у наших зібрано тільки тисячу кінних, але добрих вояків, а другу

тисячу відправив водою на Русь, довідавшись, що до Пінського переprави важчі, ніж думали. У милі під Слущком стояли 2 000 козаків, вони втратили кілька днів завдяки порадам та мистецтву пана Сосновського, не чинили штурмів до міста, безпечно стояли на Івану, слущкому фільварку; Сосновський обіцяв дати козакам 1000 червоних злотих і 6000 ліктів сукна, аби тільки не пустошили волості, тримав їх у надії отримання цих грошей, між тим чекав підкріплення, а козаків у місті по десятку, по два десятки частував і пив [з ними] постійно. Потім прийшло 100 піхотинців князя конюшого і дві хоругви татар цього ж князя, мав Сосновський також і третю, козацьку, хоругв і дві хоругви піхоти з паном Юшкевичем князя пана гетьмана, з цим військом у минулу п'ятницю раптом зібрався і вдарив на козаків, не прийшлося їм дати ради (?), добре їх били протягом години вночі, захопили частину табору, п'ять прапорів, а з десятком значніших козаків полягло інших кількасот, чимало втопилось при втечі, за рештою йшли ці ж люди. Пан Сосновський кинувся до новгородських приятелів за підмогою, у Поліссі взяли добровольців із сотню кінних з Ляхович пана підканцлера, також зробили драгунами 200 піхотинців і уланів, також з сотнею татар пана підканцлера пішли в Полісся, знати, що злучилися з іншими, які йшли до Слущка на підмогу. Ще не мали відомостей з Полісся, а коли щось доброго почуєте, в добру годину. Князь й. мосьть пан гетьман просить й. м. п. підканцлера, щоб він мав своїх людей у зібранні й помагав йому, йде до табору, котрий [табір] хочуть поставити за Тубами (?) у милі від Ольшан, новгородці йдуть в авангарді попросту дрова (?) гетьманами мають, тут плюють їм в очі. Панове слонімці шістсот кінних козаків переписали, гусарів же мало, сьогодні мають ще посилитися і тут же йдуть до Новгорода за Несвіж, при (?) Ляховичах стоять табором, при них відправив пан підканцлер артилерію вісім гарматок і 20 гаківниць, 200 рейтарів, 200 німецької піхоти, 400 драгунів з Інфляндії і сотню козаків пана Цехановського, надія тільки на це військо і на підкріплення. Люди, яких набрали, знаходяться в тилу, по лісах, грошей не дають, задовольняються тільки хлібом, селяни певно хочуть громити хоругви. Вільно окопалося.

№ 115

1648, вересня 7. — Кафа (Феодосія). — Лист Миколая Потоцького до львівського старости

“Wielmożny mściwy panie starosto lwowski, mój wielce mściwy panie i bracie!

Nie dawaj w. m, mściwy pan, płonnym wieścám wiary, abyś my mieli bydź oddanny do Porty, gdyż po staremu siedze w Krymie, gdyż prosze w. m., mściwego pana i brata, abyś nie chciał retardować dalej w oddaniu pieniędzy swoich okupnych jeo mści panu Tohaj bejowi, gdyż z onych wszystka remoro urosła, że dotąd żadnego traktamentu ze mną nie czyniono, lubo in hoc perturbato stato rerum Turcicarum mam siła sposobów do wyjścia i gdyby nie te zytyzymanie pieniędzy w. m., mściwego pana, przywitał, otoły i to cierpie wdzięcznie dla w. m. z obopolnej miłości braterskiej upraszajesz (?) iteratis vicibus, abyś w. m., mściwy pan, nie chciał więcej retardować, żeby moi tłumacze jako najprędziej do mnie pośpieszyli. Chanu jeo mości obiecałem zegar wielki stojący i piękny, którego w takim ścisłym czasie nie mogąc dostać. Uniżenie upraszam w. m., mściwego

pana, abyś mi raczył onym wygodzić jeno, żeby sztuka wielka nowa i piękna była i oddać go do rąk mego starosty kamienieckiego, aby mi był odesłany. Cokołwiek też u mnie w domu moim będzie podobało w. m., mściwemu panu i bratu, nic nie będzie zbronnego. Do którego się łaski z posługami memy oddaje. Z Kafy 7 septemb[is] a[nno] 1648.

W. m., mściwego pana i brata, uniżony sługa Mikołaj Potocki, castell[an] krak[owski], hetman.

Ч. — ВР. — № 2580. — С. 345. Оригінал завірений печаткою і особистим підписом М. Потоцького. Адреса: «*Wielmożnemu temu wielce mściwemu panu i bratu jeo mścy panu staroście lwówskiemu oddać*», тобто «*Вельможному моему вельми мостивому пану і брату, його мості пану львівському старості, віддати*».

Переклад

Вельможний мостивий пане львівський старосто, мій вельми мостивий пане і брате!

Не давай в. м., мостивий пан, віри недостовірним вістям, що нас начебто мали віддати до Порти, бо я по-старому сиджу в Криму; прошу в. м., мостивого пана і брата, не затягувати справу віддання своїх грошей для мого викупу його мості пану Тугай бею, бо через них вся перешкода виникла, що й досі зі мною не чинено жодних переговорів, хоча в такому безладі турецьких справ маю багато способів для виходу з полону і якби не затримання грошей в. м., мостивого пана, привітав би тебе, а я й досі потерпаю. Вдячно в. м. з обопільної братерської любові прошу і вдруге, щоб в. м., мостивий пан, не хотів більше тягти, щоб мої перекладачі якнайшвидше поспішили до мене. Хану його мості я обіцяв великий і красивий стоячий годинник, котрого у такому стислому часі не можна дістати. Понижено прошу в. м., мостивого пана, щоб зволив цим догодити, головне, щоб ця штука була велика, нова й гарна і прошу віддати її до рук мого кам'янецького старости, щоб мені була послана. Коли б будь що у моєму домі сподобалося в. м., мостивому пану і брату, ніщо тобі не буде заборонено. До котрого милості віддаюся зі своїми послугами. З Кафи 7 вересня 1648 року.

В. м., мостивого пана і брата, понижений слуга Миколай Потоцький, краківський каштелян, гетьман.

№ 116

1648, вересня 9. — Варшава. — Лист Анджея М'ясківського до невідомого
“Z Warszawy 9 septembr. 1648.

W przeszłym tygodniu przyjechał tu pan Lojecki, podczaszy podlasky, posłany od braciej do j. m. ks. primasa z tym, że w Podlaszu motus wielkie powstały. Chłópstwo, ruś wszystka, zbuntowała się, mianowicie w Bielsku i w Drohyczynie, posłali do Chmielnickiego o suppetius prosząc, a przynamniej o głowę, któraby im mogła processe. Listy od popów wileńskich wzięli, którzy już nie raz commenbant (?) do Chmielnickiego, votując go do Wilna. Pińsk przez kozaków wzięty i żeby nie był splundrowany, okupili się 30 tysięcy złotych; już idą ku Brześciu Litt., na Podlasze wynieść (?) myślą i to (...) * szlachtę podlaskę, że już pospolitym ruszeniem stanęli obozem pod Bielskiem; posłali do mieszczan, aby dopuścili im szacować (?) kto zdrajca, kto konspiruje przeciwko szlachcie i catholikom. Tego nie chcieli dopuścić, tantem inqu-

rowali, aby iuramentam fidelitatem chcieli prostare, ale i tego uczynić nie chcieli. Posłano tedy z tym do jeo m. ks. primasa, co z tym czynić. Słuck w Litwie obleżony, gdzie potężnie broni się niejaki pan Sosnowski, sługa kscia jeo mści pana chorążego litt., a sam pan jeszcze w cudzej ziemi, do Polski nie myśli.

Chłopi wszyscy mazowieckie, płockie, rawscy, sendomirscy, mianowicie kscy, królewscy, Pana Boga proszą o jakiego Chmielnickiego, bo już tandem (?) ferre od przechodzącego żołnierza nie mogą; z arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego na pułtora kroc sto tysięcy wziął żołnierz mały to tak mizerny roty, której by sam (...) * nie miał dać nie mniej pięćset złotych.

Pruscy dopiero idą, wczora w Wolej, tu pod miastem, chorągiew piechoty dobrej wróciła.

Król jeo m. szwedzki do Czerwińska na wezwanie (?) p. Wysta przyjął na odpust i jeo m. pan canclerz dziś za nim (?). Królewicz j. m. Carol tu jest. Wenetowie nie tylko resistere, ale superare idere (?) turczyzna, a mianowicie we Dałmacyj longesunt superiores in Archipelagem najmniejszy jeszcze (...) * teo roku (...) *

Andrzej Miaskowsky.”

ДА. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 69–70. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 75–76.

Переклад

З Варшави 9 вересня 1648.

В минулому тижні приїхав сюди пан Лоецький, підляський підчаший, посланий від братії до й. м. кс. примаса з тим, що в Підляшші виникли великі бунти. Селянство, вся русь, збунтувалися, особливо в Більську і в Дорогичині, послали до Хмельницького, просячи про допомогу, принаймні про керівника, котрий міг би їх очолити. Вони взяли листи від віленських попів, котрі вже не раз посилали (?) до Хмельницького, закликаючи його до Вільна. Пінськ взятий козаками і щоб його не сплюндрували, дали їм викуп 30 тисяч злотих; вже йдуть до Берестя Литовського, на Підляшшя думають вийти і то (...) * підляську шляхту, що вже посполитим рушенням стала табором під Більськом; послали до міщан, щоб ті допустили їм виявити зрадників, тих хто чинить змови проти шляхти й католикам. Цього не хотіли допустити, врешты вимагали, щоб присягу вірності хотіли принести, але й цього не хотіли вчинити. Тоді послали з цим до його м. кс. примаса, питаючи, що з цим робити. Слуцьк у Литві обложений, де потужно борониться якийсь пан Сосновський, слуга його мості пана хорунжого литовського, а сам його пан ще в чужій землі, йти до Польщі не думає.

Всі селяни мазовецькі, полоцькі, равські, сандомирські, особливо княжі та королівські, Господа Бога просять за якого Хмельницького, бо вже не можуть терпіти від перехожого жовніра; з Гнезненського архієпископства малий жовнір взяв на 150 тисяч мізерної платні (?), котрої би сам (...) * не мав дати не менше п'ятсот злотих.

Прусські тільки зараз йдуть, вчора в Волі, тут під містом, повернулася хоругв доброї піхоти.

Шведський король його м. до Червінська на заклик (?) п. Виста прийняв (запрошення?) на відпуст і його м. пан канцлер сьогодні (йде) за ним. Королевич й.м. Карл є тут. Венеціанці не тільки бороняться, але й перемагають того турка, особливо в Далмації набагато сильніші (?) в архіпелазі ще найменшої (...)* цього року (...)*

Анджей М'ясківський.

№ 117

1648, вересня 10. — Під Чолганським Каменем. —

Лист сяноцького підчашого Адама Дзержка до князя Чурила

“Z traktatów już nic, do których czerni Chmielnicki nie mógł żadną miarą przywieść. Obóz generalny stanął wczora za Kamieniem Czołhańskim, w którym nie chciał stanąć pan wojewoda ruski; kijowski, podolski i starosta braclawski i powiatowie chorągwie niektóre z nim, to jest lubelskie, braclawskie; dziś do nich wchodzi pan starosta łomżeński. Wojska naszego wszystkiego przyszło z nami 24 tysiące. Pan Kisiel, nie schodząc z tego miejsca, gdzie był dla traktatów stanął, pułtory mile stoi przed nami, dotąd my się już jutro ruszamy, będąc w pięci milach od nich. Książąt nie mogą do zgody przywieść, a to tylko dla pana Łaszczka, którego książę Dominik nie chce odstąpić, nie (?) trzeba się obawiać periculum, jeśli się zgadzać nie (?) będą panowie. O żywność bardzo trudno, bo i kozacy kędy teraz idziemy, zasięgali żywność. Dziś się też mają ruszyć do nas kozacy. Mają wojska sweo konnego 80 tysięcy, a piechoty sto, tak superbe mówią, że wszystkich lachów i do obiadu nie będziemy (...)* Pan Bóg w tym nie pocieszy. Tatarów ma przy sobie teraz dwa tysiące, a spodziewają się 40 tysięcy. Kozacy bohustawcy w Ołyce i Łuck wyrabowali, (...)* Chmielnickiego wielką zdobycz mając. Ostróg byli ozadzili i chodziło ludzi naszych kilka tysięcy, ale nie mogli ich dostać, bo się zaparszy w mieście, bardzo bronili. W Starym też Constantynowie zaparło się dwa pułki, inszych miast nie poosadzali.

Adam Dzierżek, m[anu] p[ropria].”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 31. — С. 235. — Копія др. пол. XVII ст. “Z obozu u Kamieniu Czołhańskiego od j. m. pana Dzierżka, podczaszego sanockiego, do jeo mś. ks. Cziuruła”, тобто «З табору біля Чолганського Каменя від й. м. пана сяноцького підчашого Дзержка до його мості князя Чурила». Оpubліковано: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 17. — С. 22–23.

Переклад

З трактатів вже нічого не вийшло. Хмельницький ніяк не міг прихилити до них чернь. Генеральний табір став учора за Чолганським Каменем, у котрому не хотів стояти пан руський воєвода, а з ним київський, подільський, староста брацлавський і деякі повітові хоругви, а саме люблінські, брацлавські. Сьогодні до них входить пан ломжинський староста. Всього нашого війська прибуло з нами 24 тисячі. Пан Кисіль, не сходячи з цього місця, де був став задля трактатів, стоїть перед нами у півтора милях. Ми вже завтра вирушаємо, будучи від них у п'яти милях. Не можуть княжат привести до згоди, а це через пана Лаща, котрого князь Домінік не хоче покинути. Треба боятися небезпеки, якщо ці пани не погодяться.

Важко з провіантом, коли ми йдемо нині, бо козаки повибирали його, засягаючи сюди перед нами, Сьогодні теж мають рушити до нас козаки. Вони мають свого кінного війська 80 тисяч, а піхоти — сто. Й так, похваляючись, кажуть, що всіх ляхів й до обіду не будемо (...)*, їх не потішить цього разу Господь Бог. Татар мають перед собою тепер дві тисячі, а сподіваються на 40 тисяч. Богуславські козаки пограбували Олику й Луцьк, (...) * Хмельницького маючи велику здобич. Вони поставили гарнізони у Острозі. Кілька тисяч наших людей ходило проти них, але не могли їх добути, бо у місті закрилися, дуже боронилися. У Старокосянтинові укрилося два полки, а інших міст вони не обсаджували залогами. Адам Дзержек, рукою власною.

№ 118

1648, не раніше 14 вересня. — Лист невідомого до невідомого

“Die 14 septembr. Przyszedł list od kscia j. m. p. wdy ruskiego de data 30 augusti do j. m. ks. arcybiskupa, którym dziękuje j. m. ks. arcybiskupowi, że wdzięcznie przyjmuje prace jego, które dla Rzptej podejmuje. Wręcze za pisaniem j. m. k. arcybiskupa zaraz wojsko superseduje od podjazdów na kozaki, lubo oni pod ten czas prawie Ostrog, a potym Łuck, Ołykę, Klewań i inne miasteczka na Wołyniu pobrali i crudeliter wysiekli i sacra zprofanowali. Skarzy się na zwłokę, która się w tractowaniu dzieje, zaczym i czas do wojowania upływa i wojna cięższa i dłu[ż]sza bydz musi potym, gdy nieprzyciaciołom tatarowie na pomoc przydą, o których ma wiadomość, że 30 000 na Muiaku się do nas przeprawują. Pospolite ruszenie radzi, żeby było, a prosi, aby j. m. ks. arcybiskup autoritate sua napominał, żeby się chorągwie coprędzej pospieszały do obozu.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — С. 173. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 26. — С. 303.

Переклад

«14 вересня. Прийшов лист від князя й. м. п. руського воєводи під датою 30 серпня до й. м. кс. архієпископа, у котрому він дякує й. м. кс. архієпископові за вдячне прийняття його праці, яку він чинить заради Речі Посполитої. Після листа й. м. кс. архієпископа зразу військо утримував від роз'їздів проти козаків, хоч вони тоді вважай взяли Острог, а потім Луцьк, Олику, Клевань і інші місечка на Волині, жорстоко їх вирубали і святині спрофанували.

Скаржиться на затримку, котра діється в мирних переговорах, через що втрачається час для воювання і має бути тяжча і довша війна потім, коли на допомогу ворогу прийдуть татари. Про них має відомість, що 30 000 татар на Муяку переправляється до нас. Радить, щоб було посполите рушення, просить, щоб й. м. кс. архієпископ своїм авторитетом нагадав, щоб хоругви якнайшвидше поспішали до табору».

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — Арк. 173. — Тогочасна копія.

№ 119

1648. вересня 16. — Вільно. — Лист віленського воєводи до невідомого

“Kozacy Rzeczyce, Czarniechów, Mozyr i inne zamki fortifikuja, wałami osaraja, sztakiety potężne robią i w nich zimować chcą. Czaty puszczając, wniwecz obracając nasze kraje. P. hetman polny do obozu ustełł, który ma stanowić obóz między Mińskiem a Słuckiem. Armata wyszła z Wilna 40 dział, prochów ostatek, kul i lontów, wojska się ściągna, były tylko z obozu nie odjeżdżali, bo na electię chcą być gromadno.”

Переклад

Козаки фортифікують Речицю, Чернігів, Мозир та інші замки, насипають вали, будують потужні штахети і хочуть в них [цих замках] зимувати. Вони випускають чати і внівеч обертають наші краї. Пан польний гетьман пішов до табору, він має ставити табір між Мінськом та Слуцьком. Артилерія вийшла з Вільна. Це 40 гармат, решта пороху, ядер і гнотів. Збираються війська, аби тільки з табору не від'їжджали, бо на елекції прагнуть бути у великій кількості.

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 49 (253). — Тогочасна копія. Тексту документа передусе заголовок зроблений копіїстом: “Z listu p. wdy wileńskiego de data z Wilna d. 16 septembr. Awizu.”, «3 листа пана віленського воєводи під датою з Вільна дня 16 вересня. Авізи». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. 3 документів польських архіві до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 2003. — № 5–6. — С. 12–13; Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 76.

№ 120

1648, вересня 19. — З-під Костянтинова. — Лист Анджея Жолкевського до шляхтича Корицького (?)

“We czwartek stanęliśmy pod Constantinowem, gdzie było zostawiono 2000 kozaków dla obronienia przeprawy naszym; zaraz ludzie j. m. pana chorążego koronowego, którzy przodem szli, na nich napadli od przeprawy mila w miasto (...) * kilku w chałupach zapalono, kilkunastu, skoro noc przyszła, uciekli z Constantinowa, czego się Panie Boże pożał. Nazajutrz w piątek stać mieliśmy, żeby się wojska ostatek przeprawiło, które jest barzo wielkie, co nigdy nie było i pod czas Chocimskiej, chodził podjazd jeo mć. pana Zacwilichowskiego pod wojsko ich, którzy od nas mil tylko trzy leżą, na tatarzy czekając, których co godzina się spodziewają, a w kontentaciej tatarom obiecują i więźniów terazniejszych, a osobliwie białychgłów stanu szlacheckiego, a potym wszystkim tej (?) wojska naszego. Zbił ich jeo m. pan Zacwilichowski za moją majątnością Ignatamy pięćset, krom rannych, żywcem samych rejestrowych poimano pietnaście i pisarza wojska kozackiego, którzy powiadają, że kozacy na tatarzy czekają, u których teraz bairam, ale po świętach prawie się ich spodziewają. My w sobote ku niem pewnie ruszamy ku Pilawcom, a w niedziele koniecznie z nimi potrzebe mieć chcemy, bo jeśli im tatarowie nie przyjdą, tedy taką radę mają w lasy uchodzić, ale czerń pilnuje starszyny, a starszyna na wielkie hałasy z niemi stroi. Jam

wczora z panem Hołubem posłał swoje czeladź na podjazd, a czy da Pan Bóg dobrze sprawię, bo kozacy wielką mają zdobycz, którzy nasi często dostają od nich na częstych podjazdach.

W obozie barzo drogo chłeb. Piwa garniec gr. 10, miodu złoty.

Andrzej Zólkiewski, m[anu] p[ropria].”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 71. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копістом: “Od jeo m. pana Zólkiewskiego do pana Korzuckiego (?) z-pod Constantinowa 19 septalus mill. 1648.”, тобто: «Від його м. пана Жолкевського до пана Корицького (?) з-під Костянтинова 19 вересня 1648». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 27. — С. 303–304.

Переклад

У четвер ми стали під Костянтинівим, де залишилося 2 000 козаків задля оборони від наших переправи. Зразу люди й. м. пана хорунжого коронного, котрі йшли спереду, напали на них біля переправи в милі від міста (...) * кількох у халупах запалили, понад десять. Як тільки настала ніч, то вони повтікали з Костянтинова, зжалься Боже. Назавтра в п'ятницю ми мали стати, щоб решта війська переправилася, а воно є дуже великим, як ніколи, не було такого навіть і під час Хотинської війни. Ходив роз'їзд його м. пана Зацвіліховського під їхне [вороже] військо, котре стоїть тільки у трьох милях від нас, чекаючи на татар. Вони щогодини чекають прибуття татар, а за це обіцяють їм нинішніх в'язнів, особливо жінок шляхетського стану, а потім весь цей (?) нашого війська. Його м. пан Зацвіліховський розбив їх за моєю маєтністю Ігнатами п'ятсот їх, а крім поранених, взяв живцем самих реєстровців п'ятнадцять душ і писаря козацького війська. Полонені кажуть, що козаки чекають на татар, у котрих тепер байрам, але після цих свят сподіваються на них. Ми в суботу до них певне рушимо до Пиллявців, а в неділю неодмінно хочемо мати битву з ними. Якщо ж до них татари не прийдуть, то вони мають раду тікати в ліси, але чернь пильнує старшини, а старшина чинить з ними великі сварки. Я вчора послав свою челядь на роз'їзд з паном Голубом. Але чи дасть Господь Бог добру справу, бо козаки мають велику здобич, котру наші часто здобувають у них на частих роз'їздах. У таборі дуже дорого коштує хліб. Пива гарнець 10 гр., а меду — золотий.

Анджей Жолкевський, р[укою] в[ласною]».

№ 121

1648, вересня 19. — 3 табору війська Речі Посполитої. —

Лист шляхтича Конажевського до шляхтича Нахорського (?)

“Oznajmuje w. m. m. panu, że dnia wczorajszego w sobotu, dzień, podemknęli się kse je. m., m. m. p., z jeo mcią panem chorążym koronnym pod tabor kozacki pod Piławce, gdzie Gandza, wypadszy w kilku tysięcy, znacznie szwankował, bo sam na placu ubity został, także brat Krywonosów i na placu leгло trupa do pułtora tysiąca, żywcem wzięto kilkadziesiąt dnia dzisiejszego z armatą i ze wszystkimi na nich

następującymi, co daj Boże szczęśliwie i z sławą nieśmiertelne kscia jeo m., który ledwo na to nawiodł ich mć. Ordy codzien spodziewają się. Wiadomość przyszła, że już około Żywotowa. Obóz mile równa nocował od kozaków, pytałem: “Daleko ten Żywotow”, powiedziano, że cztery mile od Niemierowa”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 205. — Тогочасна копія. Тексту передує заголовок, зроблений копіїстом: «Копія листа від й. м. п. Конашевського з табору 19 липня до й. м. п. Нахорського. Другий список даного листа вміщений теж: у даному рукописі на арк. 74, але у децю скороченому вигляді. Там тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Z obozi jeo. t. pana Koparzewskiego 19 sep[tembris] mill[eni]to 648.”, тобто «З табору його м. пана Конашевського 19 вересня 1648». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 28. — С. 304.

Переклад

Повідомляю в. м., моєму м. пану, що вчора в суботній день, князь його м., м. п., з його мостю паном хорунжим коронним підступив під козацький табір під Пилявці. Тоді проти нього виступив Ганджа на чолі кількох тисяч, але зазнав значної поразки, бо і сам поліг на полі бою, також брат Кривоноса, і ще півтори тисячі, а живцем було взято кількадесят козаків. Вчора з гарматами і з усім наступали проти них, що дай Боже, аби щасливо і з безсмертною славою князя його мості. До цього князь й. м. ледве спонукав їх мостей. Щогодини сподіваємося на прихід орди. Прийшло повідомлення, що вже біля Животова. Табір ночував у милі від козаків. Я питаю: «Чи далеко цей Животов?» Відповіли, що у чотирьох милях від Немирова.

№ 122

1648, вересня 20. — Генеральний табір коронних військ. — Новина

“Die 20 septem. Z obozu generalnego.

Die 16 sep. Przeszłego dnia tego przystąpiło wojsko wszystkich ich mściów p. p. senatorów regimentarzów koronnych pod Konstantinów, gdzie czasu dni trzy na radzie i przeprawie strawili i oczekiwając na przychodzące chorągwie. Po przesłaniu poszty przed tą datą 15 septem, j. m. p. Łaszcz w siedmi chorągwi do Kamieńca, gdzie piewoj obóz stał przed tym, poszedł na podjazd do Krasilowa, ten kilka set kozaków wyściął, drudzy w lasy uciekli, żywności wiele zdobyczą otrzymał, zapewne tak jest. W sobote przeszłą, z niedziele przeszłej na poniedziałek w nocy z Konstantinowa 12 000 kozaków uciekło, gdzie podjazd z obozu naszego zastał kilkunastu kozaków. Tegoż dnia 16 septem. ich m. p. chorąży koronny poszedł był ku Chmielnickiego taborze we dwóch tysięcy kommonnikiem na podjazd, gdzie mila za Konstantinowem po przeprawie napadł na 2 000 kozaków, z którymi starł się, których legło najmniej sto, a z naszej strony wołoszyn jeden i pacholek, którego zdębali obierając kozaka zabitego i dwóch kozaków żywcem prowadzono do obozu: jednego pisarza Głowackiego, a drugiego hajduka ks. Dominika z Ostroga, który sam był przystał. I powiedzieli ci wiezniowie, że był na ten czas Krzywonos pijany,

którego zabito, mówiąc, że po szabli i po sukni jego poznał go ten więzień u naszego żołnierza. To teraz powiedzieli ci więźniowie, że Chmielnicki nie da bitwy w polu, póki orda nie przyjdzie, codzień spodziewają się jej, która się już przeprawiła, powiadają o 20 000 i więcej. Chmielnicki obozem swoim stoi pod Pilawcem, miasteczkiem, mil trzy od Konstantinowa, gdzie tam jest zameczek obronny i sam Chmielnicki w nim stoi, ufortificował, mając sto dział i potrzeby wszystkie, wojska mając na sto kilkadziesiąt tysięcy. Ci więźniowie tak powiedzali, że w ordzie ma nadzieje. Naszego wojska blisko jest czterdziestu tysięcy i pięknego, gdyby była głowa do rządzenia, ale co dziś uradzą panowie regimentarze, to się jutro odmieni inaczej, nienawiści do się między ich mściami. Dziś albo jutro ruszy się obóz ku Chmielnickiemu, gdzie się spodziewają co dzień potrzeby z Chmielnickim albo kozakami. Co się dziać będzie, dać Boże dobrze.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 97. Інші варіанти цього документу (від 18 та 19 вересня) були опубліковані: МКР, № 85; ПКК. — Т. I. — № 52.

Переклад

20 вересня. З генерального табору.

16 вересня. Минулого дня підступило військо всіх їх мостей панів сенаторів, коронних регіментарів під Костянтинів, де витратили три дні на ради і переправу і на чекання хоругв, що приходили. Після прислання пошти перед 15 вересня й. м. п. Лащ з сімома хоругвами до Кам'янця, де раніше став табір, пішов на роз'їзд до Красилова, цей порубав кількасот козаків, інші втекли в ліси, отримав як здобич багато провіанту, це дійсно так є. У минулу суботу, в ніч з минулої неділі на понеділокз Костянтинова 12 000 козаків утекло, де роз'їзд з нашого табору застав понад десяток козаків. Цього ж 16 вересня їх м. п. хорунжий коронний пішов на роз'їзд з двома тисячами кіннотників до табору Хмельницького, у милі за Костянтиновим на переправі напав на 2 000 козаків, з котрими зійшовся, козаків полягло щонайменше сто, а з нашого боку один молдаванин і пахолок, котрого знайшли, оббираючи забитого козака, а двох козаків живцем повели до табору: один — писар Головацького, а другий — гайдук князя Домініка з Острога, котрий сам був пристав до наших. Ці в'язні сказали, що був тоді Кривоніс п'яний, котрого вбито, кажуть, що його пізнав по сукні і по шаблі, як і були у нашого жовніра, цей в'язень. То тепер сказали ці в'язні, що Хмельницький не дасть битви в полі, доки не прийде орда, щодня сподіваються її приходу, котра вже переправилася, кажуть, що її понад 20 000. Хмельницький своїм табором стоїть під містечком Пилявцями, що у трьох милях від Костянтинова, там є оборонний замочок і сам Хмельницький стоїть у ньому, укріпив його, маючи сто гармат і все необхідне, війська ж має сто і кількадесят тисяч. Ці в'язні так сказали, що [Хмельницький] покладає надію на орду. Нашого війська близько сорока тисяч гарного війська, якби тільки була голова до керування ним, але що сьогодні вирішать пани регіментарі, то завтра переміниться, існує ненависть між їх мостями. Сьогодні або завтра вирушить табір до Хмельницького, де сподіваються щодня битви з Хмельницький або з козаками. Що буде далі діятися, дай Боже, щоб добре.

1648, вересня 23. — Тернопіль. — Лист шляхтича Вільгостовського до львівського підкоморія Войцеха М'ясківського

“W sobote była utarczka z tym hultajstwem pod Piławcami, w której namniej 10 tysięcy (...)»* na placu, okrom tych, co się ich potopiło w rzece, nad którą stoją. Pan Chmiel i s[tar]szyna w zamku się tamecznym zawarł piławieckim, a czerń wszystkie na czoło p[rze]ciwko wojsku naszemu postawił, przydawszy im dwoch pułkowników Gandze i Zakrzewskiego szlachcica, którzy obadwaj w tej potyczce zginęli, jużby był koniec tego dnia wojnie, gdyby byli pp. hetmani kazali się wojsku wszystkiemu potykać, ale ledwo trzy albo cztery tysiące kscia jeo m. Wisznioweckiego i pana chorążego koronnego przeciwko tak wielkiemu tumultowi chłopskiemu, ale przecie rozumiem, że to nie bez wielkiej przyzyczyny ich m. m. uczynili, że się wojsku wszystkiemu nie kazali potykać. Udają jakoby też miała invidia nastąpić między pany, otoli wszystkie pany temu hultajstwu oblegli, że niskąd żywności nie będą mogli zacięgać i już czerń przysyłała prosić o miłosierdzie, obiecując Chmielnickiego i wszystkie starszyne wydać, atoli teje nocy z soboty na niedziele szańce potężne pod tym zameczkiem rzucili nasi i kilka tysięcy piechoty, tak niemieckiej, jako i tej polskiej przy działach kilkudziesiąt osadzili, że za jednym uderzeniem tamten zameczek miał bydz̄ zniesiony.

W niedziele rano była rada co dałej czynić, rozumiem jednak, że wczora miała bydz̄ ostatnia i szczęśliwa potrzeba, co daj Panie Boże.

Tenże sługa przyniosł uniwersał od kscia jeo mć. do tego wojska, które tu jeszcze idzie, aby tu w tych krajach pod Satanowem obozem stanowili się, z jeo mcią panem Sieniawskim, jakoż jeo m. pan Minor zatrzymał się pod Czokowcami (?) i tuteczna chorągiew j. mć. pana starosty grodeckiego rozumiem, że to uczyni, którym ja też przy tym uniwersale będę perswadować. Powiat też Trębowelski na polach Mogilnickich stanowi się. Zaczym nadzieja w łasce Bożej, że się wiemy, da Pan Bóg w domach swych osiedzieć i w. m. m. [p.] w Młynowcach tylko straż mieć, gdyż się i dzisiaj w nocy spodziewam wiadomości”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 73–74. — Тогочасна копія. Тексту документа передусє запис зроблений копіїстом: “Z Tarnopola od jeo. m. pana Wilgostowskiego do jeo. mś. pana podkomorzego lwowskiego 23 septembris mill[eni]mo 648.”, тобто: “З Тернополя, від його мості pana Вільгостовського до його м. pana львівського підкоморія 23 вересня 1648”. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 29. — С. 304-305; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу ХУІІ століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 19. — С. 23–24.

Переклад

У минулу суботу була сутичка з цим гультайством під Пилявцями, у котрій полягло на місці щонайменше 10 тисяч, крім тих, що втопились у річці, над якою вони стоять. Пан Хміль і старшина замкнулися у тамтешньому пилявецькому замку, а всю чернь поставив на чоло проти нашого війська, давши їм двох полковників: Ганджу і шляхтича Закревського, котрі обидва загинули у цій битві.

Вже цього дня був би кінець війни, коли б пани гетьмани наказали вступити в бій всьому війську, але ледве три або чотири тисячі князя його м. Вишневецького і пана хорунжого коронного виступило проти такого великого селянського натовпу. Все ж думаю, що це вчинили їх мості не без великих підстав, не наказавши битися всьому війську. Кажуть, що нібито теж мала бути усобиця між панами. Всі пани обложили це гультяйство так, що вони нізвідки не зможуть брати провіант і вже чернь присилала просити про милосердя, обіцяючи Хмельницького і всю старшину видати. Тієї ж ночі, з суботи проти неділі, наші зробили потужні шанці під цим замочком і поставили там кілька тисяч піхоти як німецької, так і цієї, польської, при кількох десятках гармат, завдяки чому одним потужним ударом цей замочок мав бути знищеним.

У неділю рано була нарада про те, що чинити далі. Однак думаю, що вчора мала бути остання і щаслива битва, що дай Господи Боже.

Цей же слуга приніс універсал від князя його м. до війська, котре ще йде сюди, щоб тут в цих краях під Сатановим ставали табором з його мостю паном Сенявським, бо його м. пан Мінор затримався під Чоківцями (?) і тутешня хоругва й. м. пана городецького старости. Теробовельський повіт стає на Могильницьких полях. Після чого наділ на милість Божу і дасть Господь Бог, що ми осядемо в своїх домах, тільки в. м. м. м. пан в Млиновцях будеш мати сторожу. І нинішньої ночі я чекаю вісті.

№ 124

1648, вересня 23. — Табір коронних військ. — Донесення ротмістра Заборовського невідомому

“W potrzebie tej za przeprawą pod Pilawcami, kiedy ten zdrajca Chmielnicki stał z taborem we środe piersza pod (?) Markusia zbito pułk nasz województwa Sendomirskiego, gdzie mając wojsko, posiłkować nas nie mogło, bośmy za przeprawą trudna byli wprowadzić był i pułk województwa Mazowieckiego z nami, mianowicie p. starosta różański, także i p. starosta warszawski, kozacki chorągwie z tegoż (?) pułku byli, ale jako postrzegli nawalność ludzi następujących na nas tak ordy, jako i kozaków, nie potykając się z (...) * uciekł wszystek pułk Mazoweiecki, a my, niebożęta, pułk wojewód[ztwa] Sendomirskiego biliśmy się z nimi, puki jeno sił naszych i końskich stanęło. A gdy już potędzie pogańskiej wytrzymać nie mogli, ostatek czego nie zbito w potrzebie, na one przeprawie z tą napiędzono nas, gdzie tatarowie dojeżdżając nas, siekli, a kozacy na tejsze przeprawie z wyrzutowanych dział bili nasi, bo to pod kozackim taborzem było. Jam przez staw przepłynął jeszcze i we zbroi, dziwnym sposobem P[an] Bóg mnie wyniosł z tej potrzeby, gdzie na ten czas z pod mej chorągwi zginęło towarzystwa pod trzydzieści, krom pacholików; tamże na ten czas syn mój zginął, Głuch Kuciński tegoż dnia zginął, p. Stephan Tarkowski zabity został, jego mć. p. sendomirski zdrowo uzedł, także i p. Inkowski (?) Stephan uszedł, w dzień ś. Matheusza, kiedyśmy nastąpili na wojsko kozackie, koło tej nieszczęsnej przeprawy zginęło niemców z gwardiej królewskiej ze dwieście po staremu tejsze przeprawy odjąć nie mogli; postrzegszы tego p. regimentarz za piechotą tej przeprawy odjąć nie może, wyprawili ks. Koreckiego z pułkiem jego i Łaszczа z nim na tamtą strone przeprawy.

Ja też poszedł z nimi i chorągwią swoją na tamte strone około tych wod i błot tamtych obchodziliśmy (...) * ze dwie mili, wyszło przeciwko na wojska kozackiego tak jazdy, jako i piechoty kozackiej (...) * kamiński naszy z nimi wszystkie jezdę wsparliśmy. Jam się ze chorągwią moją prostował do szaićów kozackich i chorągiew druga ze mną p. Rusinowskiego skoczyła, gdzieny kilka tysięcy piechoty kozackiej wyparli i armaty u nich zaraz odebraliśmy nad samą przeprawą i jachaliśmy na nich szablami aż pod sam tabór kozacki, gdzie się to działo w oczach wszystkiego wojska naszego. Gdyby nam było dano zaraz posiłek i w taborze byśmy byli kozackim, w półgodziny potym przeprowilo się do nas kilka tysięcy wojska naszego i z częścią armaty na tą przeprawę, którąśmy odjęli, a owo zgoła poczatki byli dobre, ale nasi p. regimentarze powoli sobie czynili, a w tym orda przysła. Ale i to nie mniejsza, przyszedzy pod nieprzyjaciela tak blisko, oboz[u] zawartegośmy nie mieli, a wszystko przesła sprawę i to na się uchodzącym i zguba prawie wszystkiej Rzeczypospolitej przez tych złych niecnotliwych regimentarzów, że jeden pułk nas zbito województwa Sandomirskiego. Zaraz się stworzyli p. hetmani, ledwo co się (...) * z obozu od nas pouciekali i (...) * ustąpić kazali, chcąc ją uwodzić, a nie w porządku, którą (...) * armate i prochy kozacy pobrali i gwardyją wszystką (...) * wszystkie na sie co jej było, także zniesli; wojsko nasze, postrzegszy taki nierząd i hetmanów naszych, strwożyło się, co żywo w rozsypkę poszło, tam uchodzących więcej zginęło, niżeli w potrzebie, bo tatarowie z kozakami w podaniu się za wojskami puścili tak panowie, jako i rotmistrze i insze towarzystwo różno po Koronie Polskiej rozbieżeli się. Ks. Wiszniowecki także i p. podczaszy koronny i ten berłec (?) ks. Dominik do Lwowa uszli, p. chorąży koronny do Zamościa uszedł, ale mu teraz słysze kozacy brody odebrali, owo zgoła, jeżeli samej łaski Bożej nie będzie, złe będzie. Kto nas do (...) * w Ruskich krajach pospolitemu ruszeniu nieprzyjaciel skupić nie da, my jednak, których nas (...) *, do wojska się znowu kupić chcemy i ja sam znowu zaciągać będę, jeszcze będę ukontentowany u województwa Sandomirskiego, już to doma nie masz po co jezdzić, bo sam prawie nieprzyjaciel nad karkami naszymi w bliskości zostawa, któremu by potrzeba jak najprędziej odpór dać.

W tej niebezpiecznej potrzebie zginął Adam Kunicki, służąc na trze konie, z p. Zbigniewem Olesnickim, starostą opoczyńskim, ze dwojgiem czeladzi, zginął jako rycerz dobry, wołał tam poleć, niż sromotnie uciekać (co drudzy uczynili, szable przeciw sobie dobytej nie widząc, a nie wstydliwie, będąc w tak kupie ogromnej, rachowano wojska na sześćdziesiąt tysięcy), wielu pozabijawszy i tam pod niesławnym Pilawcem, z drugimi sobie równymi rycerzami ciało odpoczywa, a imie w nieśmiertelnej sławie żyć będzie. Roku Pańskiego 1648, dnia 23 septembra.

Nieszczęśliwy Mikołaj Potocki, jako sam związany w pogaństwie na ciele zrzucił buławą po sobie na tchorza księżęcia Dominika Ostrońskiego, wojewode sandomirskiego, który nie mając gwałtu żadnego, wojsko wszystko strwożył i armate z prochami stracił.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 100-102. — Тогочасна копія. — Тексту документа передуде заголовок зроблений копіїстом: “Relatia p. Zaborowskiego, rotmistrza p. sandomirskiego, z obozi uchodzącego”, тобто: «Реляція пана Заборовського, ротмістра пана сандомирського, який з табору втік». Даний документ було опубліковано за іншим списком Ф. Равітою-Гавронським: Rawita Gawroński F. Sprawy i reczy ukraińskie. — Lwów, 1914.

Переклад

У цій битві за переправою під Пилявцями, коли цей зрадник Хмельницький став з табором у першу середу під (?) Маркусею, було розбито наш полк Сандомирського воеводства, де маючи військо, нам не могли допомогти, бо ми були за переправою і це справді було важко зробити. Знами був і полк Мазовецького воеводства, особливо пан ружанський староста, також і пан варшавський староста, були й козацькі хоругви з цього ж (?) полку. Але коли вони побачили потужність наступаючого на нас війська, як орди, так і козаків, то не вступаючи в бій з (...) * втік весь мазовецький полк, а ми, небожата, полк Сандомирського воеводства, билися з ними, поки тільки стало наших і кінських сил. А коли вже не могли витримати поганську потугу, решту нас, яку не розбили у битві, нагнали на цій переправі так, що й татари, доганяючи нас, сікли, а козаки на цій же переправі з пристріляних гармат били наших, бо це було під козацьким табором. Я ще переплив через став, ще й у зброї, дивним способом виніс мене Господь Бог з цієї битви. Тоді з моєї хоругви загинуло під тридцять товариства, не рахуючи пахолків; там же загинув мій син, загинув цього ж дня Глух Кучинський, п. Стефан Тарковський був забитий; а його мось пан сандомирський втік, також і п. Інковський (?) Стефан. У день св. Матвія, коли ми наступали на це козацьке військо, коло цієї нещасливої переправи загинуло німців з королівської гвардії з двісті, знову ж цієї переправи відбити не могли. Пан регіментар, постерігши, що піхота не може відбити цієї переправи, відправив князя Корецького з його полком і з ним Лаца на той бік переправи. Я теж пішов з ними і зі своєю хоругвою на ту сторону, біля тих вод і боліт ми обходили (...) * з дві милі; вийшли напроти козацького війська, так кінноти, так і козацької піхоти (...) * наші з ними, всій кінноті дали відсіч. Я простував зі своєю хоругвою до козацьких окопів, а зі мною й друга хоругв пана Русиновського, звідти ми вигнали кілька тисяч козацької піхоти і зразу ж забрали у них гармати над самою переправою, переслідували їх з шаблями аж під самий козацький табір; все це діялося на очах всього нашого війська. Коли б нам було зразу ж дано підкріплення, то ми були б і в козацькому таборі. Через півгодини до нас переправилося кілька тисяч нашого війська з частиною артилерії на тій переправі, котру ми відняли; взагалі початки були добрі, але наші п. регіментарі поволі собі чинили, а між тим прийшла орда. Але не менша [причина поразки] полягає в тому, що прийшовши так близько до ворога, ми не мали укріпленого табору, а це все занастило славу, а погані й безчесні регіментарі призвели до втечі і вважай загибелі всієї Речі Посполитої, [їх провина], що один наш полк Сандомирського воеводства було розгромлено. Тут же стривожилися п. гетьмани, ледве що (...) * з табору від нас повтікали і (...) * відступати наказали, прагнучи нас вивести, але не в порядку, котра (...) * гармати й порох козаки забрали, також розбили всю, скільки її було, гвардію (...) *; наше військо, постерігши такий безлад і наших гетьманів, стривожилося, все, що живо пішло в розсіпку, тоді втікачів більше загинуло, ніж у битві, бо татари з козаками пішли в погоню за військами, так панове, як ротмістри й інше товариство розбіглися хто куди по Короні Польській. Князь Вишневецький, також і пан коронний підчаший і цей вождь (?) князь Домінік, втекли до Львова, п. хорунжий коронний

втік до Замостя, але йому тепер, чую, козаки перекрили броди; взагалі, як не буде самої милості Божої, то буде погано. Хто нас до (...) * в руських краях посполитому рушенню ворог не дасть зібратися, однак ми, котрих нас (..) *, до війська знову хочемо збиратися і я сам знову буду набирати військо, ще буду задовільнений у Сандомирського воєводства, вже додому немає по що їздити, бо сам ворог близько, вважай, над нашими шиями стоїть, котрому треба якнайшвидше дати відсіч.

У цій небезпечній битві загинув Адам Куницький, який служив з трьома кінними, з п. Збігневом Олесницьким, опочинським старостою, двома челядниками, він загинув як добрий рицар, волів там полягти, ніж ганебно втікати (що інші вчинили, шаблі здобутої проти себе й не бачачи, а хіба не ганебно, що їх була величезна купа, нарахували війська під шістдесят тисяч), багатьох повбивавши, і там під нещасливими Пилявцями, з іншими рівними собі рицарями спочиває його тіло, а його ім'я буде жити у безсмертній славі. Року Божого 1648, дня 23 вересня.

Нещасливий Миколай Потоцький, будучи зв'язаним у поганстві, дав булаву по собі тхору, князю Домініку Заславському, сандомирському воєводі, котрий не маючи жодного гвалту, стривожив усе військо і втратив артилерію з порохом.

№ 125

1648 р., до 28 вересня. — Уривок листу невідомого до невідомого

“Obywatele tak przemyskie, jajko i Sanockiej ziemi ustanowiły, naznaczywszy miejsce, to jest Przemyska — pod Medyka, Sanocka — pod Sanokiem, każda przed swym kasztellanem, a w niebytności jego przed urzędnikiem wyszym ziemskim pro 28 septembris okazowania swego.

Po popisie rozjechać się wolno, a jeśliby jako necessitas periculi lubo od kozackiej, lub od pogranicznej, lub od domowej swejwoli do skupienia się ejgiret (?), tedy za wiadomością uniwersału do grodu podanego i w nim (?) publikowanego, powinismy się na miejsce, w uniwersale naznaczone, zarazem z pocztami stawić[...].”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 77. — Тогочасна копія.

Переклад

Жителі як перемиські, так і Сяноцької землі, ухвалили, призначивши місце, тобто Перемиська земля — під Медикою, Сяноцька — під Сяноком, кожна має стати 28 вересня перед своїм каштеляном, а в разі його відсутності — перед вищим своїм земським урядником.

Після перепису вільно роз'їхатись, а якщо б якась небезпека чи то від козацької, чи то прикордонної, чи то домашньої, тоді поспішати до зібрання, а згідно з універсалом, поданим до гроду і у оголошенім, ми повинні стати на місці, призначеному в універсалі, разом з ескортами [...]

№ 126

1648, вересень. — Щоденник Пилявецької битви

“Diariusz pilawecki.

Przypatrzwszy się i przysłuchawszy różnym discursom tak prawdziwym niektórym, jako też i opacznie udającym expeditiā pilawieckā, ductus amore veritatis o sławy wrodzony ten diariusz per compendium podaje i on tak zaczynam, jako i divus

Piasecki historią swoją w peroraciej swojej do synowca. Nec vos flavit malevoli et invidiosi, którzy każdy jako in quemque dependet albo przed temi, który co raz nowemi rzeczami się delectują, takiemu ich uweselają nowinami. Są tu nikomu sławić detragere nie chcę, ani też nad słusność pozwolić nie myślę et sic eritebit sława przodków naszych nabyta teraz przez simultates, uszczerbek odnosząca.

Zaczynam tedy, w tym przestrzegdszy, że odamussim ściągnięcia obozów, wchodzenia chorągwi i insze tym podobne consulto opuszczam, wiedząc, iż kto inszy te rzeczy może accuratius opisać, który teo patrzył, jako tylko seriem rei gestae wypisując. Po nieszczęśliwym zniesieniu hetmanów obudwu i wojska kwarcianego etc senatus consulto conferowano buławę ks. ich mśc. panu wojewodzie sendomirskiemu, przydawszy ich mśc pana podczaszego i ich mśc. chorążego koronnych comites ad consilia et opera bellica obeunda quo praetekstu et consilio uczynił by to senat pominawszy ks. ich mć. pana wojewodę ruskiego, nie chce w dyquiositią w tej mierze zachodzić, gdyż każdy mądry może u siebie pro utraquam parte rationes znaleźć, mnie o tym dość napomnieć.

Za takim tedy uposledzeniem owego, któremu apud vulgum zdało się, jure debito conferować ten urząd, owem poczęty invidiae (?) rość, zwłaszcza gdy nieprzyjaciele ich non defucrunt sibi, na ten czas i krew własna różne postępkę trawienia lat obyczaje przed tymi, którzy albo factiosi albo też połówką obowiązani taxowali generała, opowiadając obyczajów Sardanapałowych, o czym i teraz pełno mów między bezrozumniemi, drugiego reprezentowali rhetorem, nie chetmanem; trzecim zgubę wojska obiecowali w porywczosci jego przydawając, że i ów nam tej wojny przyczyna, mówiąc, że Chmielnickiemu wszystko wziął, córkę zgwałcił i inszych podobnych rzeczy tym udając. Tak tedy zachęcali zawisni hetmanowi żołnierzowi, którego Rzeczpospolita destinowała pod regimentem ich na obrone ojczyzny i żaden nie zasiadł z swym towarzystwem z panów, któryby hetmanów nie taxował.

Poszcześnie tedy fortuna zamysły ich, za wołą Boga naszego, iż Chmielnicki cnotliwy w tej mierze dał czas rządóm convocationis, gdzie w owych jadowity przepuknął się, gdy im tak siła komisarzów albo bakalarzów wolnemi głosami swemi narobili, mówiąc nie pozwolam inaczej i w ostatku przysięgą ich obowiązali, aby we wszystkim bakalarzóm byli posłuszni, każdy do tego urzędu cisnął się, chcąc cokołwiek sławy szarpnąć, a drugi będąc jeszcze pijany mlekiem macierzyńskim, stanęła convokacyia, stanęli commisarze, chorągwie się ściągnęli, to by już jedno w pole ku nieprzyjacielowi. Rozpisuje uniwersały hetman, prosi per amorem patriae, rozkazuje władzą urzędu swego, naznacza ściągnięcie obozu pod Gliniany. Aż owi co jedni mają nad wołą ojczyzny regimentarzów, drudzy cunctando idąc, dyskursują przy stołach swoich, nie będzie nam ten regimentował, niechaj Lwowa pilnuje z ormiankami, zakupiwszy się weźmiem sobie inszego hetmana, a niechaj się ten porachuje jaką śmiercią małżonka jego zesła ut vulgo refertur z przyczyny jego. Stroją tedy factie jeden nad drugiego się przesadza, obozy osobne zataczają tandem aliquando, że ztąd znaczne, oboje wojska schodzą się niedaleko siebie nad Czołgańskim Kamieniem. Tam się książęta jedną. Ustępuje ks. p. wojewoda sendomirski z słusznej urazy, którą miał do ks. p. wojewody ruskiego, że mu był sług pewnych na koronatią idących królowej jej mśc pojmał i więził i inszych uraz, o których mniej pisać zdało mi się, zdało

się tedy wojsku na ten czas wszystkiemu, jakoby tyle drugie już było wojska i z zgody tych panów, pamiętając na ono *concordia res parvae crescunt, discordia maxime dilabuntur (...)**, tak się jednak stało według dawnej przypowieści: “Przyjaciel jednany wszystko na ogółach było”. Złączyli się wprawdzie wojska, ale *fuvatis cordibus* postępuję dalej, umawiają ich p. p. *comissarze* i z panami hetmany generalne koło i miejsce przysiędze naznaczają na tej stronie przeprawy Rosołowieckiej; ruszamy się za nachieją (?), że i przysięga efekt swój w tym miejscu weźmie i my też młodszy *consilia* swoje o dalszym *procederze* wojny będziemy mogli gadać, aż *citra spem* nad *ordinans* albowiem generala *przeprawują* się pułki przednie, ów *cum rosuiditate* na miejscu naznaczonym obiada i posyła do p. *regimentarżów*, a owi na wzgórkę *przypatrując* się (...) pod *Constantinowem* i co tam, miało być koło generalne w namiocie hetmana wielkiego, to się nazajutrz ledwie przysięga w rozdwojonym wojsku w polnego hetmana namiocie odprawiła. I tak już pod bokiem nieprzyjacielskim trudno było kołować, bo ów by był zwołać do koła nad *Constantinowem*, znowu i tam obóz chciał trzymać, *fortele* wyrozumiewając nieprzyjacielskie, a *podjazdami* ich potężnymi trapiąc, nastąpiła nie *fortitudo*, ale *szaleństwo* i przez dzięki (?) wymogło to na hetmanie, aby się ruszył, a znać że też *fata ojczyzny* przyspieszały. Opuściwszy tu tedy sobotnie załozenie obozu *trwoę* i *szyk*, gdyż to wiadomo wszystkim, *postępuje* do niedzielnego obozu jako już *wesołego*, bo dwaj *comisarze*, których nie wspominać, *winem* *zagrzaszwszy* *gębę* we *dwadzieścia* *cztery* *godzin* *zprzysięgli* się *tabor kozacki* *wziąć*, *dobrze* *wprawdzie* *na* *tamtej* *stronie* *we* *środe* *jeden* *stanął*, a *przecie* *daleko* *się* *wrócił* *taboru*. *Postępuje* tedy pod *Pilawce* w *dzień* *ś. Matheusza*, *upatruje* *hetman* *toczenie* *nieprzyjacielskiego* *taboru* *położenia* *obozowi* *swemu*, w *szyku* *chce* *trzymać* *wojsko*, *armacie* *miejsca* *sposobnego* *do* *oppugantiej* *taboru*. Aż *jeden* *wojewoda* *stary* w *łeciach*, a *młody* w *rozumie* *następuje* na *przeprawę* z *ludźmi* *swemi*, *respondit* *voto* *fortuna*, *bierze* *owe* *przeprawę*, *łecz* *się* *tam* *za* *przeprawą* *kozaków* *nie* *bawili*, bo *też* *tam* *diabła* *miał* *czynić*, *nie* *trzeba* *się* *było* *przed* *swaty* *wyrywać*, gdyż *jeszcze* *piechota* *ledwie* *nie* *w* *ćwierci* *mile* *była* *i* *żadnego* *posiłku* *dać* *nie* *mogła*. *Potym* *dopiero* *przeprawuje* *się* p. *Korecki* z *panem* *Łaszczem* i z *panem* *Koryckim* i z *inszemi* *różnemi* *ludźmi* i *owe* z *łaski* *Bożej* *ku* *wieczorowi* *już* *położywszy* *niemało* *trupa* *kozackiego*, *biorą* *przeprawę*, *stanęliśmy* *tam* *jako* *mężowie* *dobrzy*. *Tu* *przysyła* *ks. ich* *mśc* *pan* *wojewoda* *ruski* *o* *posiłki*, *aby* *ku* *taborowi*, *co* *w* *brzeźniaku* *się* *położył*, *mógł* *szczęścia* *spróbować*, *nie* *odmawiać* *desideriis* *jego* *ich* *mśc* *pan* *wojewoda* *sendomirski*, *tylko* *mentem* *przekazać* *musiał*, gdyż *już* *słońce* *zapadać* *miało*, *we* *wtorek*, *nic* *się* *nie* *działo* *praeter* *explosionem* *tormentorum* *dla* *nader* *srogięgo* *tumanu*, *który* *aż* *dobrze* *po* *południu* *trwał*. *Potym* *gdy* *opadł* *tuman*, *dała* *znać* *straż*, *iż* *kozacy* *wystawiwszy* *chorągwie* *niemało*, *pono* *o* *ucieczce* *myślą*, a *oni* *tabór* *sprawowali* *wychodzić* *przeciw* *ordzie*, *o* *czym* *szlachcic* *jeden* *upewnił* *ks. ich* *mśc*, *że* *orda* *pod* *Miedzybożem* *w* *niedziele* *przeprawowała* *się*, *o* *czym* *sobie* *nie* *dał* *powiadać* *ich* *mśc* *pan* *podczaszy*, *mówiąc*, *żeby* *już* *byli* *im* *stanęli* *na* *poniedziałek*, *czego* *w* *kilka* *godzin* *doświadczyć*, *słyszac* *triumfe* *kozackie* *i* *radości* *ich* *z* *przyjścia* *ordy*. *Co* *już* *wieczór* *potrwożyło* *wojsko*, *także* *bez* *wołej* *hetmańskiej* *każdy* *przed* *swym* *namiotku* *trwoę* *trąbił*, *posyłał* *i* *w* *ten* *dzień* *książe* *pan* *wojewoda* *sendomirski* *do* *pana* *wojewody* *ruskiego*, *aby* *ludzi* *do* *pułku* *jego* *naależących* *na* *tamtę* *stronę* *przeprawy* *posłał*; *nie* *chciał* *i* *nie* *uczynił*, *znowu* *do*

pana starosty łomżyńskiego i ten ledwie za trzecim razem poszedł. Prosił pana starosty różańskiego, żeby przed obozem w placowej straży stał i ten tego nie pozwolił. Zaczym mało co straży pod tak potężnym nieprzyjacielem było, krom Lubelskiego pułku, lecz i ten dobrze nazajutrz w dzień potrzeby dobrze przesypliał się i aż nie do potrzeby, gdy już narządzone byli rzeczy uciekania, w pole wyszedł.

Myśl się zająła i ręka drży opisać średnią potrzebę, która nie potrzebą ludzi rycerskich, ale raczej tumultem rzecz się może, abowiem tumultuarie nie słuchając hetmanów, szyku nie upatrując, bez ordinansu, gdzie który pułk chciał stanął, dalej droga się trafiła, kto chciał, wypadł na harc, nie upatrując o woli (?), jednak zrazu poki orda potężniejsza nie nastąpiła, jakośkolwiek powodziło się, języków kilka dostano. A potym za nastąpieniem ordy i niedodaniem posiłku, bo ich jedni nie chcieli dawać, drudzy w pole nie wyszli, ustąpić im placu przyszło. Na tamtej stronie znowu dwa pułki będąc, pana sendomirskiego i pana różańskiego, potykały się, gdzie nie mogąc wytrzymać potędze nieprzyjacielskiej, ustąpili. Które się chorągwi dobrze potkały, mniej z nich zginęło, które wprzód uciekali owi kawalerowie dobrze końmi ich w stawie potopili, zostawiwszy nieprzyjacielowi cztery działka w sosnach (?) ku wieczorowi już nastąpiła potęga wielka kozacka na armatę, gdzie już o mało nie wzięła była, którą gdy kazał posiłkować ks. panu Prusinowskiemu pułkiem swoim, nie chciał, co dla niego jezdził, że gdybym posiłkował, to bym zginął, aż jedna chorągiew tylko posiłkowała była p. podczaszego, którą sam przywoził za odstąpieniem kozaków i przyptynieniem z tamtej strony owych ludzi, tak przerzedniało wojsko nasze, ledwie gdzie w jedne było pułk jaki albo chorągiew posłano, żeby się potykała albo posiłek niosła i to bez pułkownika, rotmistrza, bo kupa za hetmany jeździli radząc, a gdy do którego pułku albo chorągwie posłano, żeby się potykała albo posiłek niosła, te wymówkę dawali, nie masz rotmistrza i tak, kto chciał, to się bił, kto nie chciał, to nie. Tak tedy nie tylko ks. p. wojewo[da] sendomirski, ale i Aleksander Wielki cum Julio Cesarze nie radzi by się byli im poradzili, ponieważ już drudzy juki w Constantinowie mieli, zjechawszy się tedy do koła consulta mieli czyli catevatim (?) czyli sparssim fugere, a już przy tym consiliumu przedniego pacholika a comisarza z rotmistrzami nie dostawało, dla czego przemogła rada sparsim uciekania, bo i siła inszych spectabant do takej ucieczki chcą się widzieć jako najprzędzej u Ciepłego Kamienia, kiedy już rada stanęła, tabór pomieszano, comisarze w nogi i hetmani za niemi musieli, bo ich Rzeczpospolita przysięgą obowiązała, aby ich w ni w czym nie odstępowali.

Napisawszy to, czego się wstydzic nie mam wołej, pytam tedy każdego: “Winien li ks. pan wojewoda sendomirski, jako go ludzie winują?”. Niech że wini każdy, jako chce. To jest moje zdanie, nie pójdę ja do Tylich albo Walsteynow (?) i inszych, ale do hetmanów ojczyzny mojej świeżej pamięci co im invidia sprawiła. Niech każdy przypomni sobie Mieleckiego, że dla jednego biednego Biekicza buławę położyć musiał, niech mądrego Zamojskiego i szczęśliwego, którego pod interregnem Stephanowskie w buławie suplantowała i w kończeniu wojny inflańskiej dobrze i szczęśliwie zaczęte retir uczynili.”

Ч. — ВР. — № 398. — С. 82–88. — Тогочасна копія. — Переклад українською опубліковано нами: Мицик Ю. А. Незнаний публіцистичний твір про Пилявецьку битву // Пилявецька битва 1648 року в історії України. — Стара Синява, 1995. — С. 39–46.

Пилявецький діяріуш.

Приглядаючись і прислухаючись до різних дискурсів, у котрих і правдиво, і брехливо описується Пилявецька експедиція, ведений любов'ю до істини і уродженої слави подаю цей стислий діяріуш. Починаю його так, як божественний П'ясецький свою історію, у своїй передмові до племінника: не хочу вас робити злостивими і ненависними. Кожен з котрих у чомусь залежить або перед тими, котрі все новими речами забавляються і такими новинами звеселяють їх. Я тут не хочу нікого прославляти, не мислю й дозволити собі більше, ніж треба, і так засяє здобута слава наших предків, яка тепер через ненависть зазнає шкоди.

Отже, починаю, але перестерігаю, що пропускаю опис того, як збиралися табори, як прибували хоругви і інші тому подібні речі, бо сподіваюся, що хтось інший зможе ретельно описати, а саме той, хто це бачив, хто в стані детально описати військові справи. Після нещасливого розгрому обох гетьманів і кварцяного війська і т.д. сенат ухвалою передав булаву князю їх милості пану сандомирському воеводі, додавши йому їх мость пана коронного підчашого і їх мость пана коронного хорунжого, щоб вони разом порадами і справами вели війну. А що при цьому сенат обминув князя їх мость пана руського воеводу, то я не хочу це обговорювати, бо кожен розумний може сам знайти доводи «за» і «проти», а мені про це тільки досить нагадати. Через таке приниження князя, котрому на загальну думку треба було надати цей уряд, почали посилюватися усобиці, особливо коли їхні вороги не вгамувалися (?); тоді й власну кров пролили (?) через такі різні дії, через тих, котрі або чинили факції, або були п'яними, оцінювали генерала, йдучи за звичаями Сарданапаловими, про що й нині багато говориться між дурнями. Другого представили ритором, а не гетьманом, а третьому через його гарячкуватість пророкували згубу війська, додаючи й те, що саме він є причиною цієї війни, кажучи, що саме він все забрав у Хмельницького, згвалтував дочку останнього, вчинив і інші подібні речі. Отаке ставили на карб гетьманові задрісники, солдату, котрого Річ Посполита призначила командувати заради оборони вітчизни; і не було жодного такого з панів, котрий би у колі свого товариства не оцінював би гетьманів.

Тоді фортуна посприяла їхнім замислам з волі нашого Бога, бо цнотливий Хмельницький дав час провести конвокаційні ради, де тріснув отруйний нарив. Справа в тому, що тоді вони вільними своїми голосами наробили багато комісарів або бакалаврів, а в разі незгоди з ними погрожували сказати «не позвалям». Врешті й присягою зобов'язали їх, щоб вони [регіментарі] в усьому слухалися бакалаврів. Кожний пхався до цього уряду, прагнучи хоч трохи ухопити слави, а інший, ще будучи п'яним від материнського молока вчинив конвокацію, прибули комісари, прибули хоругви щоб уже йти в поле проти ворога. Пише гетьман універсали, просить заради любові до вітчизни, наказує своєю владою, призначає місце збору війська до табору під Глинянами. Але одні з цих обминають регіментарів, порушуючи волю вітчизни, другі повільно йдуть, дискутуючи при своїх столах, кажучи «Не буде нами цей командувати, хай пильнує Львова з вірменками, а ми, зібравшись, візьмемо собі іншого гетьмана, а цей хай подумає

про те, якою смертю померла, як подейкують, через нього його дружина. Вони чинять тоді факції, один поперед другого пнеться, роблять окремі табори, врешті, і звідси я почну, обидва війська зблизилися одне до другого під Чолганським Каменем. Там князі з'єдналися. Князь пан сандомирський воєвода погоджується забути слушну претензію, котру мав до князя пана руського воєводи, що той його слуг, які йшли на коронацію її мості королеви, спіймав і ув'язнив, а також і інші претензії, про які ще менш потрібним мені здалося писати. Тоді здалося всьому війську, що буде згода між цими панами; згодою зміцнюються малі держави, а незгодою руйнуються великі, що Евент (?) здійснив. Однак сталося так. Як говориться у старій приказці про приятеля, з яким помирилися, все скінчилося на загальниках. Дійсно, війська об'єдналися, але з фальшивими серцями йдемо далі. Домовляються їх мості пани комісари з панами гетьманами про скликання генерального кола і призначають місце присяги на цьому боці Росоловецької переправи. Ми вирушаємо, сподіваючись, що й присяга буде успішна на цьому місці і ми, молодші, зможемо дати свої поради щодо подальшого ведення війни. Але передні полки переправляються, незважаючи на наказ генерала. Він же, сидячи на призначеному місці обідає і посилає до панів регіментарів, а вони на пагорбі дивляться на (...) * під Костянтиновим. І те, що мало бути на генеральному колі, у наметі великого гетьмана, то на другий день насилу відбулася присяга роздвоєного війська у наметі польного гетьмана, оскільки під боком ворога важко було робити коло, бо ворог завітав би до кола під Костянтиновим. Знову там хотів тримати табір, щоб довідуючись про ворожі хитрощі, нищити ворога потужними роз'їздами. Настала не мужність, а безумство і це змусило гетьмана рушити, а відповідно пришвидчило загибель вітчизни. Покинувши те місце, де стояв табір у суботу, поширюючи (?) тривогу, ламаючи (?) порядки, бо це ж відомо кожному, йде до недільного табору, вже веселого, бо два комісари, про котрих не згадую, підігріті вином, присяглися за 24 години захопити козацький табір. Щоправда, один добре на тому місці у середу став, але далеко відійшов від табору. Тоді ми йдемо під Пилявці в день святого Матвія. Гетьман бачить (...) * ворожого табору, хоче тримати свій табір у належному порядку, дати артилерії добре місце для нападу на ворожий табір. Але один воєвода старий літами, та молодий розумом, наступає на переправу зі своїми людьми, а фортуна йому сприяє і він бере цю переправу, але там за переправою козаків не погромили, бо якого ж чорта він мав там чинити? Не треба було йому вискакувати перед сватами, бо піхота була ще ледве не у чверті милі і тому не могла дати ніякої допомоги. Тільки тоді переправляється князь Корецький з паном Лашцем і з паном Корицьким і іншими різними людьми і ці з Божої ласки надвечір, поклавши чимало козацького трупу, беруть переправу. Стали ми там як добрі мужі. Тут присилає князь їх мость руський воєвода за допомогою, щоб він міг спробувати щастя проти табору, котрий став у березняку. Не відмовив йому у цьому рішенні їх мость пан сандомирський воєвода, але мусив вказати, що вже сонце мало заходити. У вівторок нічого не робилося через дуже сильний туман, котрий стояв довго й після полудня. Потім, коли туман розійшовся, сторожа дала знати, що козаки, виставивши багато хоругв, мабуть думають про втечу, а вони робили табір, виходячи напроти

орди. У цьому один шляхтич запевнив князя їх мость сказавши що орда переправлялася у неділю під Меджибожем. Про це не дав сказати їх мость пан підчаший, кажучи, що вже вони були стали в понеділок там, у чому можна було переконатися за кілька годин, чуючи козацькі тріумфи і радість з okazji прибуття орди. А це вже стривожило надвечір наше військо так, що кожен без гетьманської волі сурмив тривогу перед своїм наметом. Того дня посилав князь пан сандомирський воєвода до пана руського воєводи, щоб людей, котрі належали до його полку, послав на той бік переправи. Той не хотів і не вчинив цього. Знову посилає князь до пана ломжинського старости, але той ледве за третім разом пішов. Попросив князь рожанського старосту, щоб той став перед табором на пляцовій сторожі, але і той цього не дозволив зробити. Через це мало сторожі стояло перед такими сильним ворогом, окрім люблінського полку, але й цей полк на другий день, у день битви, добре спав і вже не до битви, коли вже готувалася втеча, вийшов у поле.

Думка зупиняється й дрижить рука, щоб описати середню (?) битву, котра можна сказати була чином не рицарських людей, а швидше натовпу. Останній, не слухаючи гетьманів, не дивлячись на порядок, ставав без наказу полками, де який полк хотів. Далі трапилася дорога і хто хотів, той вискакував на герць, незважаючи на волю гетьманів. Правда, спочатку, доки не наступила потужніша орда, більш-менш щастило нашим і вони взяли в полон кількох «язиків». Потім же після наступу орди і після того, як не було дано допомоги, бо цю допомогу одні не хотіли давати, другі не вийшли в поле. Довелося нашим відступати з поля битви. На тому боці стояли два полки, пана сандомирського воєводи і пана рожанського воєводи і билися проти ворога. Не можучи витримати ворожої потуги, відступили, причому в тих хоругвах, що добре билися, менше полягло, ніж з тих, котрі першими стали тікати, бо ці кавалери з кіньми втопилися у ставку, залишивши ворогові чотири гармати в соснах (?). Надвечір вже наступила велика козацька потуга на артилерію і мало не захопила її. А коли князь наказав дати їй підмогу полком пана Прусиновського, то той не схотів, бо нібито якби туди пішов, то загинув би. Тільки одна хоругва дала підмогу, пана підчашого, котрою командував сам підчаший. Вона після відступу козаків і переплиття з того боку ріки цих людей так попередила наше військо, що ледве його було видно. Коли якийсь полк чи хоругв було послано в бій, або щоб вони дали допомогу, то без полковника чи ротмістра, бо вони купують їздили за гетьманами радячись. Коли ж до якого полку чи хоругви було послано, щоб билася або дала допомогу тим, хто вже б'ється, то відмовлялися: «Нема полковника, нема ротмістра» і так, хто хотів, той бився, а хто не хотів, то ні. Отже, не тільки князь пан сандомирський воєвода, але і Олександр Великий з Юлієм Цезарем не дали б там ради, бо інші вже мали нав'ючені для втечі коні у Костянтинові, а з'їхавшись тоді до кола, мали раду тікати купують чи врозсип через те, що на цьому консиліумі не вистачало головного полковника та комісара з ротмістрами, то через це перемогла рада втечі врозсип, бо й багато інших сподівалися на таку втечу, щоб побачитися біля Теплого Каменя, коли вже вчинили раду, то табір було змішано, комісари давай тікати, а гетьмани мусили ікати за ними. Бо їх Річ Посполита зобов'язала присягою, щоб не покидали один одного.

Насамперед питаю кожного про те, чого не маю соромитися: «Винен князь пан сандомирський воєвода, як його звинувачують люди?». Хай його звинувачує кожен, хто хоче. А моя думка така: я не піду до Тіллі і Валенштейнів та інших, але до гетьманів моєї вітчизни свіжої пам'яті. Що їм чинилося, то кожен пригадає Мелецького, котрий через одного бідака Бекеча мусив покласти булаву, хай пригадає мудрого і щасливого Замойського, котрий під час Стефанового міжкоролів'я трохи не віддав булаву, а наприкінці інфляндської війни вони вчинили добрий і щасливий відступ.

№ 127

1648, листопада 24. — Варшава. — Лист невідомого до невідомого

“Obrona jeszcze i do tego czasu nie jest dokończona, bo pieniędzy nie masz, dwie pozwolili podymne, z którego ledwie też wojsku zapłaca, któreo książę rozdał assecuratią ad 1 Xbris. A na nowe zaciągi pieniędzy nie masz, chyba by ich gdzie ad fide publica dostali. Zamoście jeszcze w obłężeniu zostaje, Chmielnicki sam jest pod Zamościem, skąd teraz posły swe przysłał, chcąc traktować o pokoju, te puncta podaje naprzód, aby Wojsko Zaporoskie pod władzą samego króla jeo mści było, a nie pod władzą hetmanów. Druga, aby według commissiej krakowskiej przy swoich wolnościach zostawali. Trzecia, aby to im było wszystko odpuszczono, a panowie wszyscy, żeby przysięgli, że się mścić nie mają. Do Zamościa dwa szturmy przypuszczano, ale nie wskurali. Słysząc jednak, że dali okupu 16 tysięcy złotych gotowizny, a sukna za 4 tysięcy złotych. Uniwersały książę jeo m. wysłał do wszystkich chorągwi, aby pro 3 Xbris pod Lublinem do obozu ściągali są.

Z Warszawy d. 24 novemb.

Ten poseł dziś w senacie listy Chmielnickiego oddawał. Jeszcze nie wiemy, co za rada stanęła.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 59. — С. 97. — Оригінал.

Переклад

Оборона ще й досі не завершена, бо грошей немає, дозволили два подимних, з чого ледве стане на платню війську, гарантії котрої князь дав до 1 грудня. А на нові набори війська немає грошей, хіба б їх де дістали під слово честі. Замостя ще залишається у облозі, сам Хмельницький є під Замостям, звідки тепер прислав своїх послів, хоче вести переговори про мир, ці пункти подає насамперед, щоб Військо Запорізьке було під владою самого короля його мості, а не під владою гетьманів. Друге, щоб згідно з краківською комісією козаки залишалися при своїх вольностях. Третє, щоб їм все це пробачили, а всі панове мають присягти, що не будуть мститися. До Замостя два рази штурмували, але безрезультатно. Однак чути, що дали викупу 16 тисяч злотих готівкою, а sukna на 4 тисячі злотих. Князь його м. послав універсали до всіх хоругв, щоб на 3 грудня збиралися до табору під Любліном.

З Варшави 24 листопада.

Цей посол сьогодні віддавав у сенаті листи Хмельницького. Ще не знаємо, яка рада стала з цього приводу.

№ 128

**1648, вересня 24. — Львів. — Початок листу львівського підкоморія
Войцеха М'ясківського до свого брата Лукаша М'ясківського**

“Pisanie twoje z Warszawy die 16 sep. dane, wczora w polu za Zieniowem, uchodząc ze Zborowa i Mikcowa (?) z uciekającymi tysiącami z wojska naszego miserabile rozproszone wziąłem, o czym raptim (?) z lista me[go] do j. m. p. wojew[ody] bielzkiego pisanego, dając terminate i j. m. p. cześnikowi. Czytając tam sobie attendite obidete (...) * strach ludzi opanował i nie dziw, bo nie była nigdy Rzeczpospolita w takim razie, nie była skonu swego bliższa. Nie przestając bieżą w deszcz srogi i piątkowy i dzisiejszy dzień [...]”.

Ч. — ВР. — № 379. — С. 108. — Тогочасна копія.

Переклад

Твій лист, даний з Варшави 16 вересня, я дістав учора в полі за Зеновим, тікаючи зі Зборова і Мікцова (?) з утікаючими тисячами нашого війська, жалюгідно розпорошеного, про що дізнаєшся з мого листа, написаного до й. м. п. белзького воєводи, трохи даючи і й. м. п. чашникові. Читаючи там собі, задумайтесь і підкоряйтесь (?) (...) * людей охопила паніка і не дивно, бо ще інколи не була Річ Посполита у такій ситуації, не була ближче свого кінця. Не перестаючи мчать під час зливи і у п'ятницю і сьогодні [...].”

№ 129

**1648, вересня 24. — Табір під Пуховичами. —
Лист князя Радзівіла до литовського підканцлера Л. К. Сапіги**

Переклад

Ясновельможний милостивий пане підканцлере Великого князівства Литовського! Мій милостивий пане і брате!

Безпеку Пінського повіту досить обговоривши, їх мості пп. обивателі гарантують її мобілізованими людьми, визначеними на минулій конфедерації. А крім них і самі [пп. обивателі] вирушили. Завдяки ним, а також якщо в. м., мій милостивий пан, пообіцяєш прилучити до них своїх людей Берестейське воєводство буде у безпеці. Я цього зичив і тепер цього ж прагну. Однак треба, щоб хоругви Берестейського воєводства якнайшвидше поспішали до мене, котрих і тепер я дуже потребую. Я повторюю мої перші накази, щоб його м. пан підкоморій йшов з максимальною швидкістю. А щоб ця стіна не була слабкою проти ворожого тиску, я посилаю туди хоругву його мості пана смоленського воєводи, а другій хоругві князя його мості пана брата наказую залишатися у Бересті на всякий випадок, щоб була у готовності на випадок, якщо треба буде йти на допомогу. Так само і хоругви його мості пана стольника литовського у Кобрині. Я також наказав йти і одній німецькій роті, оскільки тут треба легкоозброєних людей через те, що це гультайство доведеться шукати у болотах та лісах, для чого гусари малопридатні (?). Однак прошу в. м., мого мостивого пана, щоб як тільки буде потреба, то при можливості для відвернення небезпеки з цієї сторони стали при вояках Речі Посполитої. Мені ж при своєчасній вісті не тяжко буде послати за підтримкою до їх. м. пп. Обивателів або й самому її дати, особ-

ливо якщо тут не буде взагалі ніяких спроб [ворожої] інтервенції, котрої запорожці, відвертаючись від Хмельницького, відступили. Збунтоване селянство залишилося тільки у кількох місцях, маючи від цього ж, знати, гультайства надію. Однак чи буде там незабаром війна, чи проголошений мир, досі не можемо знати. Однак безперечно, що ми їх будемо шукати скрізь, де тільки вони можуть бути знайдені, аби тільки підійшли хоругви, яким була сплачена заборгована платня, з якими зараз же виступлю. Прошу в. м., мого мостивого пана, аби з відомостями, що їх можете мати про переговори, швидко мене зволив ознайомити.

Зачим якнайстаранніше віддаюся милості в. м., м. м. пана, з своїми послугами.

Дано в таборі під Пуховичами д. 24 вересня 1648 р.

В. м., м. мостивого пана, брат і слуга понижений Радзівіл, гетьман держави польний, м. п.»

ЦДДА Білорусі у Мінську. — Ф. 1292. — Оп. 1. — № 14. — Арк. 129. — Оригінал. — Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 30. — С. 305–306.

№ 130

1648, після 28 вересня — Львів. — Закінчення листу львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до белзького воєводи А. Фірлея.

“O ksciu wojewodzie sendomirskim twierdzą, że z p. chorążym koronnym do Brodów uszedł, tam ksze Korecki p. p. starostowie krakowski i sądecki, p. p. wojewodowie kijowski z ruskim w Zbarażu byli; stamtąd jedni twierdzą do Zamościa, drudzy — że do Lwowa wjeżdżać mają. J. m. p. podczaszy koronny wczora z kilką towarzystwa swego po zawarciu bramy do swego dwora wierzchem przybył”.

Ч. — ВР. — № 379. — С. 108. — Тогочасна копія. Даного листа було опубліковано за іншим списком З. Гельцелем (МКР, № 92), але в публікації відсутній фрагмент, що його ми наводимо.

Переклад

Про князя сандомирського воєводу твердять, що він з п. хорунжим коронним втік до Бродів; там князь Корецький, пани старости краківський і сондецький; пани воєводи київський з руським були у Збаражі; звідти вони мають виїхати, одні твердять, до Замостя, другі — до Львова. Й. м. п. коронний підчаший з кількома із свого товариства прибув верхи до свого двору після закриття брами.

№ 131

1648, жовтня 28. — Замостя (?). — Конфесата повстанця Ониська Звойтовича (з Войтович)

“Confessata kozaka niżej mianowanego.

Oniszko Zwojtowic, poddany jego mści pana Mikoszow od Cudnowa mil dwie, pod Pilawcami do setni Kokozwskiego Mozity przystał do pułku Białocerkiewskiego do Hiri. Kozacy wzięli go w taborze naszym wnocy.

Za naszymi tatarzy poszli po rozpuszczeniu wojska, a kozacy, rabując wozy, bawili się przez dwa dni. W sobotę ruszyli się wszyscy z Chmielem kozacy za wszystkim naszym w Ciołhańskim Kamieniu byli, na obozysku naszym nocowali. Potym w Wiszniewcu wszystko otworzono zastali.

Z Wiszniewca do Brodów poszedł, tam się zamek dotąd bronił, a miasto otworzono zastali, gdzie Nieczaja, pułkownik, zostaje, dobywając zamku. U tego Nieczaje barscy ludzie, bo i sam jest od Bara.

Pop jakijś Bara dostał, za co go metropolit kujawski wziął i karał.

Za ksciem jego mśc Wiszniowieckim gonili, na którego i teraz ważą najbardziej. Pode Lwowem potym wszyscy stanęli, tabor pod górą jakąś pod wieskami od Oleśka był. Poczęli byli na mury po drabinach iść, ale ich mieszkania przez tractaty uproszyli, że odpapili. Sukna Chmielnickiemu dano wozów piętnaście, które tatarom dał; o pieńdżach nie wie (czy) wiele dano, bo i sam tam nie był pode Lwowem.

Tatarów było pode Lwowem sto tysięcy, którzy dotąd tamże zostawają, z tymi tatarami Tohaj bej cham i krymska orda.

Armaty z taboru nie zwożono nigdzie, została na polach, gdzie jej nie odbierano. Ode Lwowa pod Kamionkę Strumilowa przyszli, ruszywszy się we czwartek, dziś tydzień.

Tatarowie łewem bokiem do Lwowa poszli. Od Kamionki w poniedziałek cztery tysiące wojska wyszło, który konie rozeszli się; tu też wprzód się stał, który był wyszedł ku Bełzowi poszli byli, ale ich assawuł od Bełza odwrócił.

Pod Kamionką ma stać poki z Warszawy nie będzie wiedział, co się będzie działo, gdzie posłów swych posłał Chmielnicki z pod Lwowa; pułkownicy wszyscy przy Chmielnickim, a czaty różnie wyszli; piechoty polskiej gwałtu Chmielnicki;

Dział polnych [za] Chmielnickim ze dwadzieścia, które zywse koniemy wozy.

W Dalatynie wczora pomieniony Oniszko, to jest 27 die octobris, do Zamościa ze wszystką potęgą obiecując iść, wzięwszy wprzód wiadomość z Warszawy, zkąd jeże[li] wedle niego, wiadomość ta padnie i pod Warszawiem, a z pod Warszawy za W[isnę] w Polską iść obiecując.

Ta mowa między kozakami, żeby czar moskiewski królem polskim został.

Zamościa jeżeli teraz nie dobędzie, tedy przez zime i dotąd poki tylko nie dostan[ie] zostawać chce pod Zamościem.

Taka moja wiadomość, że wojsko polskie wszystko jest pod Zamościem.

O ksciu jego mści Wisznioweckim mówiąc, że do Gdańska uszedł, ale w Zamościu. Z (...)*, take i o jego mści p. chorążym, ale nie powiedzą pewnie gdzie pozostaw[a].

Więźniów wszystkich Chmielnicki ma przy sobie.

Zamku wysokiego lwowskiego dobyli tatarowie szturmem i tam ludzi wszystkich pobrali.

Te wiadomości przyszli z Zamości de data ult. octobr. od j. m. p. margrabie do Pinczewa d. 2 novembris, a z Pinczewa do Krakowa d. 4 popołudniu.”

(Ч. — ВР. — № 2576. — С. 265. — Тогочасна копія. “1648 obris 28”, тобто «1648 жовтня 28». Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепрпетровск, 1988. — С. 56–58.

Переклад

Конфесата нижчезгаданого козака.

Онишко Звойтович (або: з *Войтович — Ю. М.*), підданий його мості пана [з] Микошов у двох милях від Чуднова. Під Пилявцями приєднався до сотні Кокозовського Мозити, до Білоцерківського полку, до Гирі. Його взяли козаки у нашому таборі уночі.

Татари ринули за нашими після розпуску війська, а козаки, грабуючи вози, затримались на два дні. У суботу (26.09. 1648 р. — *Ю. М.*) всі козаки з Хмелем рушили за всім нашим військом, були у Чолганському Камені, ночували на місці нашого табору. Потім застали у Вишневці все відкритим.

З Вишневця [Хмельницький] пішов до Бродів, там застали місто відкритим, але замок боронився до цього часу. Там залишився, щоб штурмувати замок, полковник Нечай. У цього Нечая люди з Бару, бо й він сам з Бару.

Якийсь піп зайняв Бар, за що його київський митрополит схопив і карав.

Гнались за його мостю князем Вишневецьким, на котрого й тепер найбільше нападають. Потім під Львовом усі стали, табір був під якоюсь горою біля сіл від Олеська. Почали лізти на мури драбинами, але міщани схилили їх до миру шляхом переговорів і вони відступили. Хмельницькому дали п'ятнадцять возів сукна, котрі він віддав татарам; про гроші не знає, чи багато було дано, бо й сам він не був під Львовом.

Татар було під Львовом сто тисяч, котрі й досі там залишаються. З цими татарами перебуває Тугай-бей, хан, і кримська орда.

Гармати з табору нікуди не звозили, залишились на полях, не брали їх. [Козаки] прийшли зі Львова до Кам'янки Струмилової, рушили в четвер, сьогодні вже тиждень минув.

Татари пішли до Львова лівим боком. У понеділок з Кам'янки прийшло чотири тисячі війська, котрі пішли в різні місця і серед них був і він [Онишко]. Вони пішли було до Белзу, але від Белза їх відвернув осавул.

Під Кам'янкою Хмельницький мав стояти доти, доки не дізнається, що буде у Варшаві. Коли він відправив з-під Львова своїх послів. Усі полковники при Хмельницькому, а чати пішли у різні сторони. Польській піхоті загрожує (?) Хмельницький.

Польових гармат у Хмельницького двадцять, котрі завжди возять кіньми й возами.

У Делятині згаданий Онисько вчора, тобто 27 жовтня, хоч йти до Замостя з усією своєю потугою, якщо перед цим з Варшави буде отримана відповідна відомість. Він стверджує, що коли ця відомість буде отримана, то й під Варшаву піде, а з-під Варшави — за Віслу, у Польщу.

Йдуть розмови серед козаків, щоб московський цар став королем Польщі.

Якщо зараз не візьмуть Замостя, то будуть стояти перед Замостям всю зиму доти, доки Хмельницький його не візьме.

Наскільки мені відомо, все польське військо знаходиться під Замостям.

Про князя його м. Вишневецького кажуть, що він пішов у Гданськ, але у Замості (...)*. Це ж говорять і про його м. п. хорунжого, але не каже достовірно, де він перебуває.

Усіх полонених Хмельницький тримає при собі.

Татари взяли штурмом львівський Високий замок і там захопили всіх людей.

Ці відомості прийшли із Замостя 30 жовтня від й. м. п. маркграфа у Пінчев, 2 листопада, а з Пінчева у Краків — 4 числа пополудні.

№ 132

1648, жовтень — Переклад друкованих листів

“[...]Вести из Варшава октября в 5 днь

Пишут что вчерас гонец пригнал из Лембурха к полским владетелем и сказал что полских людей 40 000 члвк верховых і пеших меж городков Костянтинова да Устеритцкого казаки которые з 20 члвк с татары были в укрепленье и октября в 29 днь на них находили, а сперва было полским людем счастье и побилі 6 000 члвк казаков, которые на две доли розделены были и на поляков находили, и по том осилили левую сторону і взяли у них наряд, и опят казаки и татары осилили с своими западными людми поворотили и был у них бои болши двух часов и полских людей правое крыло и самово ево воеводу прогнали і все ево полское войско назад збили. а полских людей 6 000 члвк было устроилис и билис с ними накрепко три дни, и по том видя что им против их не устоять и они здались им за уговором.

Вести из Стетина города октября во 12 днь.

Пишут в грамотках, что быти в Полше избрану королем королевичю Казимиру и к такому скорому избраню многую помоч учинило, что казаки сами изволили ево на королевстве быт, а преж того доколе он, Казимер, на королевство не избран был и они до тех мест и миру не хотели быть. И после того времени, как казаки поляков побили и они розделилися на три доли, а что у них смышлено и то вперед будет ведомо и от такова их разделенья в Кракове ы в Люблине великое страхованье и опасенье.»

Вести-куранты. — М. 1983., — С. 71–73.

№ 132-а

1648, листопада 31. — Варшава. — Новини

“Jeszcze w poselskiej izbie (...) * vertitur ksciu j. mći panu w(ojewo)dzie ruskiemu regiment wojskowy d. 22 od króla jeo mći jest conferowany za instantią królowej jej mći і j. m. ksdza krakowskiego magno cum applausu militum.

Pro certo udają, że j. m. pan krakowski wyszedł za staraniem hospodara wołoskiego z więzienia і na te święta w Jasiach że jest.

J. m. p. marszałek nadworny koronny in ipso festo natalis domini denatus est laska marszałkowska jeo mći panu staroście krakowskiemuznaczona, któremu izba poselska contradicowała irrito conatu.

Starostwo Nowotargskie ks. j. m. panu w(ojewo)dzie ruskiemu conferowano.

Borysowskie starostwo ks. j. m. panu Bogusławowi Radziwiłłowi obiecano.

O panią (?) wdowę j. m. p. star(ost)ą łomżyński z drugimi concurruje, której nieboszczyk p. marszałek totam suam substantiam coram actis regni cancełła zapisał, łecz udają, że za ks. j. mći Bogusława pójdzie.

J. m. p. wojewoda kijowski praestolatur in dies z metropolita. J. m. ks. Piasecki regent uczyniwsszy opactwa Mogielskiego królewiczowi j. m. ci restignatia, teraz innalidare ją conatur.

Z Ukrainy nie spodziewam się pokoju, bo plebs zasmakowała sobie swobodę.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 503. — Тогочасна копія.

Переклад

Ще у посольській ізбі (...) * князю й. мості пану руському воєводі військовий регімент 22 числа від короля його мості доручений внаслідок клопотання королеви її мость і й. м. ксьондза краківського з великим схваленням війська.

З певністю говорять, що й. м. пан краківський вийшов з ув'язнення завдяки старанням молдавського господаря і на ці свята вже є у Яссах.

Й. м. п. надвірний коронний маршалок помер на самий день Різдва, милість маршалківська призначена його мості пану краківському старості, котрому посольська ізба невдало заперечувала.

Новотаргське староство князеві й. м. пану руському воєводі дано.

Борисівське староство обіцяно князеві й. м. пану Богуславу Радзівілу. Про пані (?) вдову й. м. п. ломжинський староста конкурує з іншими, котрій небіжчик п. маршалок твсю суть справи записав до актів королівської канцелярії, але кажуть, що вона піде за князя й. мость Богуслава.

Й. м. п. київського воєводу чекають з дня на день з митрополитом. Й. м. ксьондз Пясецький регент, учинивши резигнацію Могельського абатства королевичеві й. мості, тепер намагається зробити її несподіваною.

З України не сподіваюся миру, бо плебс засмакував собі свободу.

№ 133

1648, листопада 6. — Кам'янець-Подільський. — Новина

“Przyjechał tu j. m. p. Jaskolski, którzy widział tych posłańców i tego wszystkiego, co w tym liście napisano, potwierdza, to przydawszy, iż poseł Rakoczego był przed tym czerncem, teraz (...) * przysłał (?) przez posła do Chmielnickiego, a przez Wołoską ziemią powraca; po czerniecku, po staremu z (...) * przed nim chodzono. Nie przypuścił go do siebie gospodar, ani listu wziął, szalbierzem go zowąc (?)”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі» — № 31. — С. 223. — Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. З недрукованих кам'янецьких новин XVII ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. — Хмельницький, 1995. — С. 307–309.

Переклад

Приїхав сюди й. м. п. Яскульський, котрий бачив цих посланців і все це, що у цьому листі написано, підтверджує; він додав, що посол Ракоці був перед цим ченцем, тепер (...) * прислав (?) через посла до Хмельницького, а через Молдавську землю (посол) повертається; по — чернецькі, по-старому з (...) * перед ним ходили. Не прийняв його господар і не взяв листа, називаючи його шалвіром.

№ 134

1648, листопада 24. — Уривок з листу Станіслава Шемберка (брата «комісара» Ядека Шемберка) до перемиського біскупа Пясецького

“[...] Kozacy bratu mojemu robili jako panu poddani, co zgoła nie było, ani bydź nie mogło, gdyż brat mój jednej bryły zieme nie miał w miastach, od których się kozackie pułki denominują i w których kozacy poblizu mieszkali, ale w Podolu około ośmdziesiąt mil od Dniepru, gdzie kilku kozaków przez ten rok commisarsztwa jego ledwie powstało. Bo on z nimi prawie obecnie przebywał, za namniejszą wiadomością o nieprzyjacielu w pola zawsze biegając, ale podobno quastum saguineum, to jest zdo- bycz, swoje jemu oddawali [...]. Niektórzy z nich rękodajnymi byli panów dzie- rzawców tamiecznych sługami i ich samych słuchali[...]”.

Курницька бібліотека. — ВР. — № 991. — Арк. 392 зв. — Тогочасна копія. Мікро- фільм даного рукопису зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві під номером 37233.

Переклад

“[...] Козаки робили на мого брата як піддані пану; цього взагалі не було і не могло бути, бо мій брат не мав і грудки землі у тих містах, від котрих дістали назву козацькі полки і poblizu котрих жили козаки, але мав [землю] в Поділлі, близько 80 миль від Дніпра, де за рік його комісарства ледве виникло кілька козаків. Він з ними вважає донині перебував, за найменшою відомістю про не- приятеля він завжди мчав у поля, але видно кривавий заробіток, тобто свою здо- бич, козаки йому віддавали [...]. Деяких з них (козаків — Ю. М.) були ренкодай- ними слугами тамтешніх панів державців і слухали їх самих [...]”.

№ 134

1648, листопада 13. — Переклад друкованого листа

“[...]Вести из Эльфьстрома ноября в 13 день.

Пишут, что в Полской земле королевственные настоятели хотелі четырнатцать ден вместе побыть і в то время короля изобрать. А послы чюжих гдрств пребы- вают две мили от Варшава, толко свейским послом поволено в Варшаве быть, а страх в королевстве ото дни до дни болши, не толко, что казаки и татаровя за пятнатцать миль от Варшава пришли разбивать, но тако же там и такие вести были, что Раготцкой с великою силою на походе был для своего старшего сына силою на королевство посадить помогать, инако болши приговаривают на Ка- зимерову сторону, которой з братом своим с Каролусом тое коруны доступает».

Вести-куранты. — М. 1983., — С. 74–76.

№ 135

1648, після 25 грудня. — Лист невідомого шляхтича до невідомого

“Jeo m. p. podkomorzy lwowski pisał do p. Grabionki de data w dzień Bożego Narodzenia: sejm się skończył dwie godziny w noc wigilią Bożego Narodzenia. Obrona taka stanęła: wojska 36 tysięcy, including w to 12 tysięcy, które po hibernach, oprócz litewskiego, stanęło і pospolite ruszenie; ostatnia ruina nasza: commissia kozacka, prae- sidia Krakowa, Kamieńca, Lwowa ledwie wspomnieć дано. Commissia szwedzka. Sub- sidium królowi angielskiemu z sz[k]otów. Tribunal radomski. Indegenat gospodarowi

wołoskiemu, który już traniit in partes hostium per diploma. P[an] wojewoda kijowski nie był, tylko listy od niego długie i od Chmiela złe, niecnotliwe. Poborów 6 w ziemi Lwowskiej, siódmy na ekspensa, salvis abiuratis.

Commissarze do kozaków:

Jeo m. biskup kijowski.

Jeo m. p. p. wojewodowie kijowski, mścisławski, braclawski.

P. p. podkomorzowie kijowski, łucki.

p. Tryzna, starosta wołkowicki.

P. podsędek braclawski.

O mienice i monete srogi był grmot, restituowane wszędzie tałery, łewkowe do po półtrzeciu, a kopowe do półtora złotych.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 271. — Тогочасна копія.

Переклад

Його м. пан львівський підкоморій писав до Грабйонки у день Божого Різдва: сейм закінчився у дві години у вігільйну ніч Божого Різдва. Таку оборону ухвалили: 36 тисяч війська, включно з 12 тисячами, котрі стали на гібернах, крім литовського війська, і посполите рушення; наша остання руїна: козацька комісія, залози Кракова, Кам’янця, Львова ледве дали згадати. Шведська комісія. Допомога англійському королеві від шотландців. Радомський трибунал. Индигенат молдавському господареві, котрий вже перейшов на бік ворогів за допомогою грамоти. Пан київський воєвода не був, тільки довгі листи від нього і злі, нецотливі від Хмеля. 6 поборів у Львівській землі, сьомий на видатки з правом відречення.

Комісари до козаків:

Його м. київський єпископ.

Його м. панове воєводи київський, мстиславський, брацлавський.

Панове підкоморії київський, луцький.

Пан Тризна, волковийський староста.

Пан брацлавський підсудок.

Про монетний двір і монету був великий грім; була проведена загальна рес-титуція: таляри, левки до двох з половиною, а копове — до півтора злотих.

№ 136

1648, листопада 7. — Замостя. — Лист шляхти,

що перебувала у обложеному Замості, до Богдана Хмельницького

“Chrześcianańskiej należy pobożności nie rozlewać krwi chrześcijańskiej, do czego {i w. m.} żeś (...) * nie był pokoju z Rzeczpospolitą przez posłów swoich pragnąc tak się i {sama} Rzeczpospolita pokazała, kiedy comisarzów do traktowania z conwokacyej wyprawiała. Co że nie stanęło, a krew się chrześcijańska po staremu łeje, kto do tego przyczyna, sąd Boży niechaj będzie nad nim. Teraz że w. m. w tymże pokoju świętego z Rzeczypospolitą przedsięwzięcią (?) zostajesz, chwalony zamysł i przyczyny do odmiany tej w. m. dobrej woli nie damy, a z spokojnemi spokojnie trwać chciemy, gdyżemy i my posłów naszych na electią wyprawili, którzy by Rzeczypospolitej perswadowali, aby przez pokój, rzecz w. m. kończyła, ale siły świeże i w. m. raczej na nieprzyjaciela Rzeczypospolita jako w. m. przez obróciła i króla jednego z urodzonych w

Polszcze królewiczów obrała, coby do tego pokoju z w. m. na usłudze Rzeczypospolitej zostającym pomocnym był. Co tedy posłowie nasi cokołwiek nam tam sprawiły w tej materiej, zaraz nie omieszkały daj znać w. m. A tym czasem jako od w. m. pewnie pokoju zostajemy, tak u nóg wzajem obiecujemy go w. m., do czego jeśliby między nami większych warunków potrzeba nad te nasze wzajem {dajmy} do siebie pisma nasze, tedy czekamy responsu od w. m. Za tym w. m. P[anu] Bogu powieziemy.

Dan z Zamościa die 7nov. 1648.

W. m. we wszem życzliwy przyjaciele, dignitarze i stan rycerski na ten czas w Zamościu będący.”

Ч. — *ВР.* — № 1656. — С. 158. — *Тогочасна копія.* — *Тексту документа передуює заголовок зроблений копіїстом: "Respons na listy Chmielnickiego od p. p. szlachty na ten czas w Zamościu będących", тобто: «Відповідь на листи Хмельницького від панів шляхти, які були у той час у Замості». Другий і третій список даного листа зберігаються у тому ж архівосховищі відповідно: № 379. — С. 136–137; № 143. — С. 351–353. Даний лист опубліковано за іншими списками: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-165 гг. — К., 1965. — № 71; Supplementum... № 73/7. — С. 182. Це видно лист — відповідь на послання Б. Хмельницького від 6.11. 1648 р., опублікованому у збірнику «Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. — К., 1961. — № 26.*

Переклад

Згідно з християнською побожністю не належить проливати християнської крові, до чого {і в. м.}, що (...) * не був, миру з Річчю Посполитою через своїх послів прагнучи, так і {сама} Річ Посполита довела [прагнення до миру], коли відправила комісарів з конвокації для мирних переговорів. Цього миру не сталося, а християнська кров ллється по-старому, а хто спричинився до цього, хай буде над ним Божий суд. Тепер, оскільки в. м. залишаєшся прихильником цього святого миру з Річчю Посполитою, це похвальний задум і ми не дамо приводу для зміни цієї доброї волі в. м., бо ми з мирними хочемо бути мирними; ми й наших делегатів відправили на елекцію, котрі б радили Речі Посполитій закінчити миром цю справу, а свіжі сили, також і сили в. м. швидше на ворога обернула б Річ Посполита і короля з уроджених у Польщі королевичів обрала, щоб він до цього миру з в. м. поміг, будучи на послузі Речі Посполитій. Що тоді наші делегати вчинять у цій справі, тут же, не затримуючи, дамо знати в. м. А тим часом будучи певними від в. м., залишаємося в мирі, взаємно обіцяємо цей мир в. м., а якщо треба між нами більших умов понад ці наші, то обміняймося листами, отже чекаємо на відповідь від в. м. За цим доручаємо вас Господу Богу.

Дано з Замостя 7 листопада 1648.

В. м. в усьому зичливі приятелі, урядовці і рицарський стан, який у цей час є у Замості.

№ 137

1648, листопада 7 (?). — **Замостя.** — **Лист шляхти,**

що перебувала у обложеному Замості, до Богдана Хмельницького

“Prawda, że my od samych siebie, nie od wstystkiej Rzeczypospolitej, pokój stanowić możemy, aleśmy i my część Rzeczypospolitej, która i bez nas z nikim ani do pokoju, ani wojny stanowić nie może. Zaczynam pokój z nami jest i będzie część pokoju

ze wszystką Rzeczypospolitą. Ogniów i pałenia, że w. m. zakazujesz, wierzem i prosim, aby tak być mogło. Lwowianie jako w. mćiów ukontentowali prawdziwie nie wiemy, ale że ludzkość najwyższe (?) przechodzi ukontentowania, tedy ludzkość w. mćiów oświadczamy. Skarbów tu niczych u nas nie masz, z których by tatarom zapłata należała. Którym ześmy nie dali przyczyny, z nas się okroić nie może, myśmy niespodziewanie tylko z zdrowiem i orężem sprowadzili i zbywszy przez ogień majątności naszych szablą tylko, jako i w. m. nam piszesz, chłeba nam przyjdzie szukać, a daj Boże, żeby spólnie z w. m. u nieprzyjaciela tej Rzeczypospolitej. Poseł tatarski z woli Rzeczypospolitej zatrzymany jest i bez woli jej wypuszczony być nie może, dość na tym, że to za tym pokojem z w. m. przystojnie ma poszanowanie jako poseł i będzie miał. Zatym, etc.”

Ч. — ВР. — № 1656. — С. 158-159. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: "Respons ich m. p. p. szlachty Chmielnickietu", тобто: «Відповідь їх м. панів Хмельницькому». Це лист — відповідь на послання Б. Хмельницького від 7. ІІ. 1648 р., опублікованому у збірнику «Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. — К., 1961. — № 28.

Переклад

Правда, що ми від самих себе, а не від імені всієї Речі Посполитої, можемо укласти мир, але ж і ми є частиною Речі Посполитої, котра без нас не може ставати з ніким ані до миру, ані до війни. Тому мир з нами є і буде частиною миру зі всією Річчю Посполитою. Що в. м. забороняєш вогню й палення [мастностей], ми тому віримо і просимо, щоб так і сталося. Ми не знаємо, як в. мостей -

Посполитої затриманий і без її волі не може бути випущений, досить і того, що за цим миром з в. м. він буде мати належне шанування як посол. За цим і т. д.

№ 138

1648, листопада 7 (?). — Замостя. — Лист шляхти, що перебувала у обложеному Замості, до Богдана Хмельницького

“Szlachta i obywatele (...)” którym dla nastąpienia prędkiego Wojska Zaporowskiego w te kraje nasze, przyszło odbieżeć majątności naszych, gumien i poddanych ogniem pałają inaczey obronie drugich trudno, tylko prozbą a ludzkością postępując. Prosiem przeto, aby Wojska Zaporoskie dobr naszych ogniem i mieczem nie wojowali, wszak żadnego tu między nami nie masz, któryby kiedy do wzruszenia praw a wolności Wojska Zaporoskiego miał dać przyczynę i owszem takowi są, co się zawsze na sejmach włości praw w. mćiów domawiali, pragnąc żyć w pokoju z Wojskiem Zaporowskim, zawsze Rzeczpospolitej wygodnym. Przeto prosim, aby też w całości ludzi, wioski i gumna nasze zostawali. Co zawdzięczając, pare beczek wina po kołędzie w. m. posyłamy. Coby tam za więznie z województwa (?) naszego byli, prosim o wiadomość, żebyśmy na odmiane brać ich mogli. Cieszymy się ze zdrowia p. Bełżeckiego i nawiedzamy go, a mamy też setnika korsuńskiego Kalinę, którego już po odjeździe ks. j. m. Wisznieweckiego wzięto i zdrów dobrze. Inszych książe j. m. wziął z sobą do Warszawy. Zatym etc.”

Ч. — ВР. — № 1656. — С. 159. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: "Respons Chmielnickietu od j. m. p. p. szlachty",

тобто: «Відповідь Хмельницькому від їх м. панів шляхти». Це видно лист — відповідь на послання Б. Хмельницького від 1648 р., опублікованому у збірнику «Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. — К., 1961. — № 29»).

Переклад

Шляхті й обивателям (...)*, котрим через швидкий наступ у ці наші краї Війська Запорізького довелося покинути свої маєтності, гумна й підданих, бо вони палають вогнем, важко інакше боронити інших, тільки діючи проханням та гуманно. Просимо отже, щоб Війська Запорізькі не воювали наших добр вогнем та мечем, все ж тут між нами немає жодного, котрий би мав дати привід до порушення прав і вольності Війська Запорізького і взагалі тут такі, котрі завжди на сеймах волості захищали права в. мостей, прагнучи жити в мирі з Військом Запорізьким, а цей мир був завжди вигідним Речі Посполитій. Отже просимо, щоб наші люди, сельця й гумна залишалися в цілості. Завдячуючи за це, ми посилаємо пару бочок вина по колезі в. м. Якщо ж були у вас в'язні з нашого воеводства, просимо дати відомість, щоб ми могли їх взяти обміном. Тішимося зі здоров'я п. Белжецького і поздоровляємо його, а ми маємо також корсунського сотника Калину, котрого було взято вже після від'їзду й. м. Вишневецького, він у доброму здоров'ї. Інших полонених князь й. м. взяв з собою до Варшави. Після чого і т. д.

№ 139

1648, листопада 7. — Замостя. — Лист Людвіка Вайєра, ельбінгського старости, полковнику німецьких найманців у Замості, до Богдана Хмельницького

“Prawda jest, że każdego nieszczęścia ludzkiego grzechy przyczyną, ale czyje, na sądzie Boskim obaczmy. Jednak na świecie jest tak sprawiedliwy Bóg, że ludzie krzywdy nieszczęściem nagradza i w. m., jeśli znasz krzywdy od kogo, już podobno i nagrodzone są przez dopuszczenie Boże i Korona Posłka ma sprawiedliwość uczynić, szablą szukać chleba przyznawam, że zwyczajna była wojskiem, ażeście po zwyczajnie w Rzeczypospolitej jako matki swej, ale jako przyjaciół jej szukali. Przeto ty my zawsze i wszędy gotowiszmy w. m. pomoc, oprócz samego Rzeczypospolitej słowa i życzenia się, боśmy і my lubo naród nie polski, аеśmy synowie tej Rzeczypospolitej jako polacy, inflancykowie, kurlancykowie, ale mianowicie ja, Weiher, pułkownik nad ludem cudzodziemskim, jestem і synem і senatorem Rzeczypospoliutej, kasztelanem elbińskim. Przeto skłonni jestem do pokoju, rozlania krwi między chrześcian być jej ani słугами chcemy, ani do tego damy przyczyny, nie wątpіаc, że w. m. też tego wzajemnie uczyni (...)*. Ofiaruje cie і Pan Bóg będzie pochwalon і ludzie chrześciański zostaną w pokoju.

Ч. — ВР. — № 379. — С. 138. — Тогочасна копія. — Тексту документа передусе заголовок зроблений копійстом: “Respons na zen list j. m. p. elbińskiego”, тобто: «Відповідь на цей лист й. м. п. ельбінського». Це лист-відповідь на послання Б. Хмельницького від 6.11.1648 р., опублікованому у збірнику «Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. — К., 1961. — № 25».

Переклад

Правда, що гріхи є причиною кожного людського нещастя, але чиї саме, побачимо на Божому Суді. Однак є на світі так справедливий Бог, що платить нещастям за людські кривди і в. м., якщо зазнав від когось кривди, то вже вона

видно нагороджена з допущення Божого і Корона Польська має вчинити справедливість; визнаю, що війську було звичайним шукати хліба шаблею, але ж звичайно ми [за межами] Речі Посполитій як свої матері, як її приятелів шукали. Тому ми завжди і скрізь готові допомогти в. м., якщо це не суперечить слову й зиченю Речі Посполитої, бо ми хоч і не польський народ, але ми сини цієї Речі Посполитої як і поляки, інфляндці, курляндці, а особливо я, Вайер, полковник над іноземним військом, є і сином, і сенатором Речі Посполитої, ельбінзьким каштеляном. Одна я схилиюсь до миру, ми не хочемо давати привід ані до пролиття християнської крові, ані до служіння такій справі, я не сумніваючись, що й в. м. так взаємно учинить (...)*. Віддаюся і хай буде похвалений Господь Бог, а християнські люди залишаться у мирі.

№ 140

1648, листопад. — Варшава. — Уривок з новини

“[...] Duchowni ofiarowali pieniądze i srebra, ile może było napędzić na żołnierza. Chmielnicki trzy razy szturmował do Zamościa i stracił немало ludzi. Chciał znowu probować, ale nie chciała czerń słuchać [...]. Sami się z sobą wadzili i немало ich zginęło. Chłopów za Wisłą skupiło się 2 000. Którzy posłali do chorągwi naszych, aby się z nimi złączyli, chcąc z боку cokołwiek urwać kozaków, będąc już zawzięci na nich, gdyż немало ich chłopі в lasach kozaków pobili і łupów немало pobrali. Litwa, mając ludu 15 000, barzo dobrze ogrzewali kozaka Pułtorakożucha, aż ledwie został.[...]”

БЯ. — ВР. — № 90. — С. 13. — Тогочасна копія.

Переклад

“[...] духовні особи офірували гроші й срібло скільки можна було стягнути задля жовніра. Хмельницький тричі штурмував Замостя і втратив чимало людей. Хотів знову спробувати, але чернь не хотіла й слухати [...]. Самі між собою конфліктували і чимало їх загинуло. Селян за Віслою зібралось 2 000, котрі послали до наших хоругв, щоб з ними об'єднатися, прагнучи з боку завдати якоїсь шкоди козакам, будучи завзяті на них; бо селяни чимало козаків побили у лісах і захопили чимало здобичі. Литва, маючи 15 000 війська, дуже добре огрівали козака Півторакожуха, аж ледве залишився [...]”

№ 141

1648 (?), листопада 15. — Лист невідомої особи до троцького воєводи Миколи Абрагамовича

«Вельможний, приязно нам милий!

Ми зрозуміли з листа вашої приязності про те, яких великих труднощів знає ваша приязність, пробираючись до свого розташування, куди від вельможного Януша Радзівіла, жмудського старости, нашого гетьмана польного Великого князівства Литовського, возить хліб до подальшого нашого наказу. У Стародубі є показаний а як (*тут у тексті очевидно пропуск — Ю. М.*) пане ваша приязність біля затримання до подальшого нашого і Речі Посполитої влади над цим же полком вдячно приймаємо, прагнучи до того, щоб люди вашої приязності до згаданого староства не мали жодної перешкоди.

Ми послали до вельможного польного гетьмана В. кн. Л. універсали наші. Відіславши їх, ми не сумніваємося, що козацькі люди, котрі там ще є, зразу з Стародуба і з всіх тамошніх волостей вийдуть.

Після чого зичимо вашій приязності доброго здоров'я від Господа Бога.

Дано 15 листопада»

ДА у Кракові. — ЗР. — № 41. — Арк. 290. — Копія. — Переклад з польської мови. Тексту листа передує заголовок: «Копія листа до його мості троцького воєводи». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел)/Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 32. — С. 307.

№ 142

1648, грудень — 1649 липень. — Вісти архимандрита Свято-Микільського монастиря на о. Крит Мелетія і грека Х. Мануйлова

«Архимарит же сказал как де он нне ехал через Литовскую землю і в Шарегороде черкас в зборе 40 000 члвк. Да они ж де ожидают к себе на помоч татар з 10 000 члвк, а поляки де стоят в зборе ж в Баре городе 50 000 члвк, а про то де в разговорех слышал он ото многих людей, что у черкас с поляки быт воине, а миру меж ими не чаят.[...]

А как де он Христофор ехал нне через Литовскую землю и черкасы де стоят в зборе в Шарегороде тысяч с 30, а к татаром от себя послали ж, чтоб они шли к ним в сход і хотят с поляки воину весті по прежнему.

А гетман де Хмельницкой стоит в Чигирине и ратные люди в зборе с ним есть же, а поляки де стоят в зборе в Каменце Подолском тысяч с семь.»

Вести-куранты. — 1648-1650. — М., 1983. — С. 145–146.

№ 143

1649, січня 22. — Під Стародубом (?). — Список стародубської шляхти, звільнених з полону загоном С. Оршанського

“Regestr szlachty i szlachcianek starodubskich recuperowanych przez czate jeo mci pana Stanisława Orszańskiego d. 22 january 1649.

Pani Strawińska, podkomorzyna starodubska, z córką, z służbą.

P. Viejska, podstarościna starodubska, samoczwart.

P. Orańska, pisarzowa starodubska, z dziecmi samooczwart.

Pan Chrynaszkiewicz, sędzia grodzki starodubski, z żoną, z córką, і z synem.

p. Jenikowska.

Pan Sabiński dzieci odyskał, żone zabito.

P. Grzebieniowska.

P. Klukowska.

P. Balcerowa.

P. Zołtowska.

P. Jesmont samodziesiąt, z żoną, z dziećmi.

Pan Domański z żoną, z dziećmi, samoczwarty.

P. Słuczynowski samosiódmy z dziećmi.

P. Sześniewski samoczwartý z żoną, z dziećmi.
P. Witowski samowtóry z żoną.
P. Lewontowicz samoszósty z żoną, z dziećmi.
P. Lutomirski.
P. Michałowski z żoną.
P. Jasiński z żoną, dzieci troje.
P. Wasilewski żonę odyskał.
Panów Duszerowskich dwóch z żonami i z dziecięciem.
P. Siciłowska a dzieci w Poczepańszczyźnie pobrane.
Pani Izbicka z synem.
P. Brzezowski.
P. Kochanowska z synem.
Pani Sieńkiewiczowa synów z córką trzy.
P. Czerpieka.
P. Jaślikowska.
P. Chmielewska z dziećmi.
P. Jabłoński z żoną i z dziećmi.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 237. — Тогочасна копія. Опуб- ліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Десять документів до історії Стародуб- щини і Стародубського полку XVII — XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1996. — № 1. — С. 105.

Переклад

Реєстр стародубських шляхти і шляхтянок звільнених чатою його мості пана Станіслава Оршанського 22 січня 1649.

Пані Стравінська, стародубська підкоморина, з дочкою, з слугами.

П. Вєська, стародубська підстаростина, з трьома іншими.

П. Оранська, стародубська писарша, з трьома дітьми.

Пан Хринашкевич, суддя гродський стародубський, з дружиною, з дочкою і з сином.

П. Єніковська.

Пан Сабінський знайшов дітей, дружину вбито.

П. Гжебеньовська.

П. Клуковська.

П. Бальцєрова.

П. Жолтовська.

П. Єсмонт з дев'ятьма, з дружиною, з дітьми.

Пан Доманський з дружиною, дітьми, всього четверо.

П. Слуховський з шістьма, з дітьми.

П. Шєсьнєвський з трьома, з дружиною, з дітьми.

П. Вітовський з трьома, з дружиною.

П. Левонтович з п'ятьма, з дружиною, з дітьми.

П. Лютомирський.

П. Міхаловський з дружиною.

П. Ясинський з дружиною і трьома дітьми.

П. Василевський знайшов дружину.
Панів Душеровських двоє з дружинами й дитиною.
П. Сециловська і діти взяті у Почепівщині.
Пані Ізбицька з сином.
П. Березовський.
П. Кохановська з сином.
Пані Сенкевич синів з дочкою троє.
П. Черпека.
П. Ясликовська.
П. Хмелевська з дітьми.
П. Яблонський з дружиною і з дітьми.

№ 143-а

1649, січня 29 (19). — Звягель. — Лист полковника Івана Донця та звягельського сотника Михайла Тиші до князя Корецького

“Jaśnie oświecone mości ks., panie i dobrodzieju nasz młściwy!

Zrozumiawszy z informatiej, którą w. ks. m. przez służe swego, pana Stephana Maccharzyńskiego, do nas przysłać raczył, pytając się spustoszeniu obory, gumien w majątności w. ks. m.icy Korecczyźnie, którycheśmy tak obory, jako i gumien, żadnej namniej rzeczy bynamniej nie spustoszyli, a kto nas w tej mierze do w. ks. m. (...)*, każdemu się w tym u majątności waszej justifikować gotowi. Strony naszej jako raczysz w. ks. m. nas pytać, cośmy za kozacy rejestrowi li albo nie, czego my i sami jeszcze nie wiemy, bo nas jego m. pan hetman nie rejestrował, tylko to wiemy, że jego mś. pan hetman każdego z nas za równo sobie i nie oddzieli nas od dawnych rejestrowych i kazał nam tu, we Zwiachalu, mieszkać bezpiecznie, poty aż nam gdzie indziej każe, a my w majątności w. ks. m. żadnej przed tym szkody nie czynili i teraz czynić nie myślemy. A strony przyjazni naszej z w. ks. m.ście, o które nas w. ks. m. pytać raczysz, żebyśmy się odezwali, tedy nam trudno z takim monarchą bratać się, będąc ubogiemі kozakami, chyba jeżeliby w. ks. m. na nas następować raczył bez wiadomości pana hetmana. Tedybyśmy musieli bronić, puki by nas stawało. Strony kozaków, którzy są w majątności w. ks. m., raczysz w. ks. m. nas pytać, jeżeli przyjmujemy do siebie, my onym nie każemy, ani też zabraniamy, ponieważ wszyscy jednakie rozkazanie mają od j. m. pana hetmana. A jeżeli w. ks. m. do j. m. p. hetmana posłać raczysz, tedy dalszą i doskonalszą wiadomość w. ks. m. mieć o wszystkim będziesz raczył. Oddawamy przy tym z powolnością najniższych służb naszych w miłościwą łasce w. ks. m.ici, pana i dobrodzieja naszego.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 83. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Zwiachala 19 january 1649 od Iwana Donca, pułkownika zaporowskiego, i Michajła Tysza, setnika zwiachelski[go], do kscia jego m.icy Koreckiego”, тобто “Із Звягля 19 січня 1649 від запорізького полковника Івана Донця і звягельського сотника Михайла Тиші до князя його мості Корецького”.

Переклад

Яснеосвічений мості князю, пане і добродію наш милостивий!

Зрозумівши з інформації, котру в. кн. м. через свого слугу, pana Стефана Махаринського, зволив прислати до нас, питаючись про спустошення обори та

гумен у маєтності в. кн. мості Кореччині, свідчимо, що ми як обори, так і гумен і жодної найменшої речі, не спустошили, а хто нас так представив (?) в. кн. м., перед кожним у цьому у вашій маєтності ми готові виправдатися. Щодо нас, то зволиш в. кн. м. питати нас, чи ми є реєстрові козаки чи ні, то ми й самі ще не знаємо, бо нас його м. пан гетьман не реєстрував, ми знаємо тільки те, що його мосьть пан гетьман кожного з нас має за рівню собі і не відділить нас від давніх реєстровців, він наказав нам тут, у Звягелі, безпечно жити, аж поки він нам не вкаже якесь інше місце, а ми в маєтності в. кн. м. жодної раніше шкоди не чинили і тепер чинити не думаємо. А щодо нашої приязні з в. кн. мостю, про яку нас в. кн. м. зволиш питати, щоб ми обізвалися, то нам важко з таким монархом брататися, будучи вбогими козаками, хіба якщо в. кн. м. на нас зволиш наступати без відомості пана гетьмана, тоді ми мусили б боронитися, поки нас стане. Щодо козаків, котрі є в маєтності в. кн. м., зволиш в. кн. м. нас питати, чи ми їх приймаємо до себе. Ми їм не наказуємо, але й не забороняємо, бо всі мають однакові накази від й. м. пана гетьмана. А якщо в. кн. м. зволиш послати до й. м. п. гетьмана, тоді зволиш мати нову й кращу відомість про все. Віддаємося при цьому з покірністю наших найнижчих послуг милостивій ласці в. кн. мості, нашого пана і добродія.

№ 144

1649, січня 20-лютого 10. — Анонімний щоденник облоги Мозиря

“Po wzięciu wiadomości k[s]. j. m., iż wojska kozackie wszystkie z Polski i z Wołynia na Ukrainę poszli i że kraje litt[ewskie] od Brześćcia i od Pińska (który dał panenas rebelliej swej) wolne, żadnego nie mając bezpieczeństwa, nihilominus za obywatelów {tamtecznych} prozbą, pułk j. m. p. Feliciana Tyszkiewicza zostawiwszy, sam się z wojskiem ruszył 20{10} januar z Brześćcia i idąc hranicą wołyńską, oczyszczając od tego hultajstwa tamte kraje i karząc capita rebellium, stanął 28 janua[ri] w Nowlu i tam się z połowicą wojska przy j.m.p. strażniku lit[ewskim] będącego, złączył.

Die 30 jan[uari] z Nobla ze wszystkim wojskiem na Grodek ciągnąć, w Turowie d. 5 {8} febr[uari] stanął, który, wiedząc o wojsku, p. Jesmanowi, rotmistrzowi, od ks. j. m. zesłanemu, i z ludzmi k. j. m. {Koreckiego} złączonemu, podał się, ale tak, że naprzód z niego wszyscy kozacy i rebelles ze wszytką zdobyczą cało uszli na Wołyń, in bellem zostawiwszy plebem, która bramy otworzyła.

Die 6 febr[uary], nazajutrz wyprawił ks. j. m. p. Pawłowicza, przydawszy mu chorągiew swą kozacką, porucieństwa p. Chodorkowskiego i drugą kozacką p. Romanowskiego, trzecią p. Kinskiego {Lunskiego}, a dragońskie dwie p. Gąsiorowskiego i p. ober[sta] Tysenhauza z porucznikiem jego p. Ropem.

Die 7 febr. Potem nazajutrz ks. j. m. obóz sporządziwszy i starszeństwo nad nim podawszy p. Holimontowi, porucznikowi usarskiemu j. m. p. chorążego litt., sam komunikiem wyszedł, przebrawszy niektóre chorągwie, a niektóre całe wzięwszy, to jest usarskiej swojej j. m. p. wojewody smołeńskiego {dwie} j. ks. m. p. koniuszego, z j. m. p. stolnika litt., z j. m. p. chorążego litt. i z j. m. p. strażnika po koni 50 bez kopij rajtarską p. Ganckoffa. Kozackie p. starosty bielskiego, p. Kurpskiego, p. Jesmana, p.

Dowhiały. Draguńskie za się p. majora Jaspersa złączoną z tropem jednym p. oberleitnanta Ottenhausa, druga p. Elsznica, trzecia j. m. p. stolnika litt., czwarta p. Rajeckiego, piąta p. Wechmana. Z tym ludem puścił się ks. j. m. do Mozyra komunikiem bez wozów i wyszedł w niedzielę z południa.

Die 8 febr. Rzucił ks. j. m. z Petrikowicz do p. Pawłowicza jeszcze dwie chorągwie kozacką p. Dowgiały, draguńską p. Wechmana.

Die 9 febr. Na południe stanął ks. j. m. w slobodzie Strychołowskiej, gdzie do wieczora, odpoczywając i konie karmiąc, przyszło ludziom wychnąć dwie mili od Mozyra. Tego dnia p. obr. Tysen(hauz) z kompanią przyszedł, interim p. Pawłowicz w poniedziałek, t. j. 8 dnia, podstąpił pod Mozyr, potkali go w polu pod miastem, ale za łes nie poszli, na rozgovor zawoławszy, uniwersał p. wojewody braclawskiego, drugi — Chielnickiego z listem {do} pułkownika swego Michnika (przed tym burmistrza, który na tych dniach od Chmielnickiego z commissiej powrócił), z chorągwią i bębniami na nowe pułkownictwo; które p. Pawłowicz przeczytawszy, posłał towarzysza jednego Werchowskiego, że dobry sposób przyszedł, iść od ks. j. m. hetmana posłany wprzód, żeby stanowisko wojska przygotował i żeby się niczego nie obawiali, owi i towarzysza zatrzymawszy, okowali i nie tylko nie puścić, ale się bronić do gardła i jeszcze do Wilna zapędzić obiecowali. P. Pawłowicz jednak, widząc uniwersały takie i do ks. j. m. p. hett. po informatią posławszy, sam milę nazad do wsi odszedł, i tam na noc stanął. Michnik ten z Siodlarzem, przeszłym pułkownikiem, w 600 człeka wyszedszy, a przez chłopą jednego, który z tej wsi do miasta poszedł i na wieś iść obiecał, w tył wsi zaprowadzony, lubo straż znalazł i samych gotowcem będących, uderzył z kilka stron, straż zniósł, gdzie kilka towarzystwa zginęło i pacholików kilkanaście i pewnie by więcej dokazał, gdyby p. Wechman dragoni, których przecie kilkanastu zabito (a wszystko berdyszami) prętko do sprawy przyszedszy, że wsi ich nie wyparowali, a potem nasi do koni przyszedszy, wsiedli dobrze na nich i dużą im chlostę dali i od koni odgromili, ale oni lasami uszli do miasta. Interim k. j. m. 9 d. febr. stanąwszy na południe w Strychołowie po północy się ruszył, w drodze oddano wieźnia od p. Chodorkowskiego w pancerzu, z nocnej onej zabawki, zaczym ks. j. m. gdy już taką obstynatią widział i laccessites nowym napadnieniem, tym prędziej pośpieszył i ze wschodem słońca nad miastem stanął.

Die 10 febr. Nihilominus chcąc ich ad saniorem reducere mentemo, kazał p. strażnikowi pisać list do mieszczan, aby się recolligowali co czynią, przypominając Pińsk, ofiarując im łaskę, na ostatek, żeby sobie śmierć albo żywot obierali. Oni ani listu brać od trzębacza, ani czytać nie chcieli, acz pop poimany twierdził, że go w rynku czytano i że jedni podać się chcieli, ale ten Siodłarz z swoją, którą wielką miał, factią, do gardła bronić declarował się i przewiodł i list nazad w pole wytknąć rozkazał), owszem confuneliosissime łając i wyzywając odprawili, na ostatek prętko jechać mu kazali, grożąc, że go zabiją. A to wszystko robił Siodłarz, bo Michnik tamtej strony pilnował. Trębacz, wetknąwszy list na łasce przed wałem, odjechał i potkał ks. j. m. Zaraz za tym ks. j. m., zordinowawszy wojsko, podstąpił, a ze z prawego boku ludziom do szturm następującym, porów był wielki gęstym dębniakiem zarosły i góra, na której się ludzie w kilkowo (?) kusami gęsto snowali i wierchy gumien widać było, tedy obawiając się ks. j. m. z boku napaści, kazał p. Jesmanowi z chorągwią jego i

znaczkiem czeladzi przebierać się za porów, który ledwie we ćwierć mili oczyścił i chałupy na znak p. Pawłowiczowi zapalił, dragonów z koni zsieść kazał i za nimi zakryte działa pod szanice ich podemknał, prawe skrzydło dawszy draganom swym i p. stolnika litt. pod commendą p. Ottenhauza, łewe p. Rajeckiemu i p. Esznica, porucznikowi Sakienowi, a między temi dwoma tropami działka puściwszy, w posiłku p. Ganckoff za nimi usarskie chorągwie. Oni wytrzymali długo, i gęsto na wałach stali, nie strzylając, skoro z dział uderzono, wszyscy upadli za wał, interim piechota podemknęła się i dała im ognia, oni razem, nie rzesko jakoś, ale miernie, bo żaden swego nie chybił. Skoro tak strzelba wypuszczona łewe skrzydło trochę szwankować poczęło. Co postrzegszy, ks. j. m. trop, który we wszystkich kompaniej commendowany przy armacie stał, zemknał im w posiłku, i p. Ganckofowi sunąć się kazał, który pod same wały wpadł i spieszywszy się z całą kompanią ręczną bronią w szanice wpadł i mężnie opanował. Interim też i usarze, których ks. j. m. sam do (?) samych wałów szanicy ochoczo z koni nie długo proszeni przywiódł (varo (?) ochoty eksenlo) zsiadłszy, posiłkowali i tak za pomocą Boga szturmem miasto wzięli, tych co na wałach byli, wprzód wysiekszy 140 trupa in instant naliczono do ulic się ruszyli, gdzie piechota w okna i w domy ognia dając, ku rynkowi szła, a usarze z rajtarami pieszą ręczną bronią nieprzyjaciela kładli.

Od pola też ks. j. m. część chorągwi czeladzi zostawił przy armacie, a część łóżnych briegiem od Przypieci (która wdłuż jako długie miasto przepłonili szeroko i jeszcze wrzek ku każdej ulicy do brzegu, a z lodu niby wały porobili i dziwny do strzelania i na niektórych miejscach strzelnice z piekarń mieli i saniami nafasowanymi zastawili zrzucił ulice jedne od mabasterza, który zaraz ulice zapalili, bo z domów wyszturmować ich inaczej nie mogli tylko ogniem. Tym czasem też ks. j. m. ober. Tysenhauza przydawszy mu p. Gąsiorowskiego, staroste bielskiego, z kozacką, rzucił bokiem miasta na gościniec kijowski, żeby się z p. Pawłowiczem i z ludzmi z nim będącemi, złączył, który oportune przyszedł i ztamtąd do szturm, dragony puściwszy i pacholików z siekierami, do miasta wpadł.

Tam dopiero Bóg Wszchemogący zemstę uczynił nad rebellizantami zajadłemi i zapamiętałemi, którzy nie tylko o żywot nie prosili, ale na upór bijąc się, ginęli, wszystko miasto trupem wymoszczono, inszych co po górach i rowach uciekali, jak zwierz jaki strzelano, z gór włączono, ścinano. Sam Michnik ((pułkownik)), żywcem się dostał, wzięty od porucznika Dowgalinego, i dwaj sotnicy zginęli. Siodłarz, zdrajca, wcześniej rowami samowtór uszedł, syna jednak przy szanicy broniącego, zabito, ks. j. m., wszedłszy do miasta i monasterów, osobliwie panienskim, w którym siła szlachcianek zamknęło się było, salva gwardyą dawszy, na drugą stronę przesiedł, gdzie jeszcze zabawka była z nimi (drugimi) w polu i kilka set trupów położono. Po tym wszystkim miasto na łup puszczone, a lubo strzeżone, żeby nie palić, ustrzedź żadną miarą nie można, bo nie tylko pacholicy, dobywając się, palili, ale i sami zdrajcy, rozumiejąc, że z tej ciasnoty ogniem naszych wykurzą. Zaczyn stanowiska tam czynić, gdzie w kilku miejscach miasto gorzało potężnie, nie zdało się i tak z wojskiem do wsi nazad poszedłszy, tam ks. j. m. stanął, wyprawiając do Turowa, żeby obóz wszystek przychodził, zostawiając w gotowości wielkiej, bo mozyrzanie po posiłki do Owrucza, do Łojowa, do Czarnobyła i do okolicznych załóg posłali, których

сіе певне прęтко витаć сподзiewamy. Szkody z łaski Bożej w naszych niewiele, atoli nie bez niej, jako to bywa. Starsze głowy całe, z p. Ganckofa rajtarów p. Sej w gębę i w rękę postrzelony, corporal p. Szyfman zabity i kilka pacholików nastrzelono, a sam bardyszem na wale przecięty i z wału zwalony cudowną opatrnością Boską cały (konіa tylko pod nim postrzelono), p. obr. leitnanta Ottenhausa w łeb nad okiem nieškodliwie postrzelono i trzy razy przez suknią. Draganów na tej stronie kilkadziesiąt zabitych i postrzelonych, na tamtej stronie także, najwięcej draganów p. Wechmana i p. Ropa, officirów kilka, szarżanów i corporalów zginęło. To notabile, że po tak pięknej i jasnej nocy i przy podobnym wschodzie słońca, uczynił się tak wielki туман, gdy wojsko postępowało, że ledwie jeden drugiego w szeregu jadąc mógł widzieć, a koło słońca circul wielki na kształt tęczy uczynił się, co nie bez diabła być musiało, bo szlachta, która u tych zdrajców w więzieniu była libertowana, to potym powiadała, że w mieście białogłowa jakaś na koniu nago, z rozkudłanymi włosami biegała i wszystkie gromady ludzi w mieście do koła obiegała, co raz na ziemie pluając, animowała ich, że tak lachów zaplwać mieli.

I to obserwatум od niektórych (lubo inszym się widzieć nie dostało), że gdyśmy się z Turowa (?) ruszyli, widać było na powietrzu in forma copią grotem ku Mozyrowi obróconą.”

БПАН. — ВР. — 1017. — С. 51-54. — Копія. Другий список цього документу: Ч. — ВР. — № 398. — С. 26-31. У фігурних дужках показані нами деякі важливі різництвання з другого списку. Цей документ в перекладі українською було нами вже опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 17-20.

Переклад

Після отримання князем й. м. (Я. Радзівілом — Ю. М.) відомості, що всі козацькі війська пішли з Польщі і Волині на Україну і що литовські краї від Берестя й Пінська, котрий [Пінськ] поклав кінець (?) своїй ребелії, вільні, не маючи жодної небезпеки, то залишив за проханням {місцевих} обивателів полк й. м. п. Феліціяна Тишкевича, а сам з військом виступив 20 {10} січня з Берестя і, йдучи волинським кордоном, очищав від цього гультьяйства ті краї і, караючи приводців ребелії, став 28 січня у Новлю. Там з'єднався з половиною війська, яка була під командуванням й. м. п. стражника литовського.

30 січня з Нобля, виступивши на Городок, він став 5 {8} лютого у Турові. Це місто, знаючи про військо, піддалося Єсманові, ротмістру п. гетьмана, від князя й. м. посланому і з'єднаному з людьми к. й. м. {Корецького}, але так, що спочатку всі козаки і бунтівники з усією здобиччю цілими пішли на Волинь, залишивши плебс, котрий відкрив брами.

6 лютого, на другий день, послав князь й. м. п. Павловича, давши йому в свою козацьку хоругву з поручником п. Ходорковським, а другу, козацьку, п. Романовського, третю — п. Кінського {Лунського}, та дві драгунські п. Гонсьоровського і п. полковника Тизенгауза з його поручником п. Ропом.

7 лютого. Потім на другий день князь й. м., спорудивши табір і давши старшинство у ньому п. Голімонтові, гусарському поручнику й. м. п. хорунжого

литовського (*Богдана Огинського — Ю. М.*), вийшов з кіннотою, взявши деякі хоругви з добірних вояків, а деякі — повністю; взявши з своєї гусарської, й. м. п. смоленського воєводи (*Єжі Карла Глебовича — Ю. М.*), {дві} з князя м. п. конюшого (*Богуслава Радзівіла — Ю. М.*), з [хоругви] й. м. п. стольника литовського, й. м. п. хорунжого литовського і з [хоругви] й. м. п. стражника (*Г. Мирського — Ю. М.*) — по 50 кінних без списів, рейтарську п. Ганскофа, козацькі п. бельського старости, п. Курпського, п. Єсмана, п. Довгяли. Драгунські ж — п. майора Ясперса, з'єднану з іншими: одна — п. полковника-лейтенанта Оттенхауза, друга — п. Ельсніця, третя — й. м. п. стольника литовського (*О. Гонсевського — Ю. М.*), четверта — п. Раецького, п'ята — п. Вехмана. З цим людом виступив князь й. м. до Мозиря кінно, без возів у неділю з полудня.

8 лютого перекинув князь й. м. з Петрикович до п. Павловича ще дві хоругви: козацьку п. Довгяли і драгунську п. Вехмана.

9 лютого в полудень став князь й. м. у Стриголівській слободі, де довелося перепочити людям, годуючи коней, до вечора, за дві милі від Мозиря. Цього дня п. полковник Тизенгауз прийшов з загоном, між тим п. Павлович в понеділок, тобто 8 дня, підступив під Мозир. Його зустріли в полі під містом, але за ліс не пішли, тільки закликали на розмову, показавши універсал п. брацлавського воєводи, а другий — Хмельницького з листом до свого полковника Міхніка, перед тим бурмістра, котрий на днях повернувся від Хмельницького з комісії з прапором і барабанами і на нове полковництво. Котрі універсали п. Павлович прочитав і послав до міста одного товариша, Верховського, з тим, що є добра нагода, що він посланий від князя й. м. гетьмана для приготування квартир війську, щоб нічого не боялися. Ті ж затримали товариша [Верховського], закували і пообіцяли не тільки не впустити до Мозиря, але боронитися насмерть, ще й до Вільна загнати. Пан Павлович, однак, бачачи такі універсали, послав до князя й. м. пана гетьмана по інформацію, а сам відступив на мило до села і там став на ніч. Цей Міхнік з колишнім Сідляром, колишнім полковником, виступив з 600 чоловік з міста. Він хотів зайти в тил селу, будучи туди проведеним через одного селянина, котрий з цього села прийшов до міста; але знайшов там сторожу і самих [жовнірів Павловича], готових до бою. Він вдарив з кількох боків, розгромив сторожу, де загинуло й кілька товаришів і понад десять пахолків; напевно, досягнув би більшого, якби не вступили скоро в бій драгуни пана Вехмана, котрих, однак, було понад десять забито і всіх — бердишами, і не виперли їх з села. Потім наші, сівши на коней, насіли добре на них і дали доброї прочуханки, від коней відгромили, але вони лісами втекли до міста. Між тим князь й. м. 9 лютого став на півдні у Стриголові, після опівночі виступив, а по дорозі йому було передано в'язня від п. Ходорковського в панцирі, взятого в тій нічній забавці. Після цього князь й. м., бачачи вже таку впертість і заядлий дух цих зрадників, загрозу нових вилазок, ще швидше поспішив і став під містом зі сходом сонця.

10 лютого, прагнучи зменшити їхній опір, він наказав п. стражнику написати листа до міщан, аби розмислити, що чинять, пригадавши їм Пінськ і офіруючи їм милість, врешті, щоб вони обрали собі життя або смерть. Але вони ані того

листа брати від трубача не хотіли, ані читати його, правда, один спійманий піп твердив, що листа було читано на ринку і що одні хотіли піддатися, але цей Сідляр з своєю великою партією декларувався битися на смерть і наказав того листа назад в поле виткнути, взагалі, дуже лайали посланця, врешті наказали йому швидко їхати геть, погрожуючи, що його заб'ють. А все це робив Сідляр, бо Міхнік пильнував іншого боку [міста]. Трубач, уткнувши лист на посох перед валом, від'їхав і зустрів князя й. м. Зразу ж після цього князь й. м., вишикувавши військо, виступив. З правого боку людям, які б пішли на штурм, були рови (?), зарослі густим дубняком, і гора, на котрій сновигали навколо люди густими купами, було видно верхи гумен. Тоді князь й. м., побоюючись нападу з [цього] боку, наказав пану Єсману з його хоругвою і значком челяді пробиратися за рови (?), котрий ледве на чверть милі зміг пройти і там очистив гору, а подаючи знак п. Павловичу, запалив халупи. Потім він наказав драгунам зсісти з коней і за ними присунув закриті гармати під їхні [ворожі] шанці. Праве крило князь дав драгунам своїм і пану стольника литовського під команду п. Оттенхауза, а ліве — п. Раєцькому і Сакенові, поручнику п. Ешниці. Між тими двома пустив гарматки п. Ганскофа на допомогу, за ним — всі гусарські хоругви. Вони [обложені] довго витримали і густо стали на валах, не стріляючи. Як тільки вдарили з гармат, всі вони кинулися за вал. Підійшла піхота і дала їм вогню, вони разом [стріляли] не різко якомсь, а помірковано, жоден свого не схибив. Як тільки кулі були випущені, ліве крило почало трохи слабшати. Побачивши це, князь й. м. став при артилерії, дав підмогу і наказав п. Ганскофу йти в наступ; цей вдарив під самі вали і, спішившись з усім загоном, вистрілив з рушниць по шанцях і мужньо їх опанував. Між тим і гусари, котрих князь й. м. сам до самих валів привів, не були довго прохані, зсівши з коней, дали підкріплення і так, з допомогою Божою, взяли штурмом місто, вирубавши тих, що були на валах і тут нарахували 140 трупів. Потім кинулися до вулиць, де піхота, стріляючи у вікна і в доми, йшла до ринку, а гусари з рейтарами пішо воюючи, клали ворога з рушниць.

На полі князь й. м. залишив при артилерії частину хоругв і челяді, а частину лужної челяді пустив берегом Прип'яті, котра тече вздовж міста; вони заповнили місто і ще й впоперек кожної вулиці до берегу. Там з льоду поробили ніби вали, дивовижні на деяких місцях мали бійниці для стріляння з пекарень, і заставили [проходи] навантаженими саньми. Вулиці від монастиря запалили, бо інакше вибити їх з домів не могли, тільки вогнем. Тим часом князь й. м. наказав полковнику Тизенгаузу, давши йому і п. Гонсьоровського, старосту бельського з козацькою хоругвою вдарити боком міста на київський шлях, щоб з'єднатися з п. Павловичем і людьми, котрі з ним були. Цей, прийшовши, пустив звідти драгунів і пахолків з сокирами на штурм, вдерся до міста.

Там Всемогутній Бог вчинив помсту над завзятими бунтівниками, які забули підданство, які не тільки не просили за своє життя, але до останнього б'ючись, гинули. Все місто було устелено трупами; інших, що ховалися по пагорбах і ровах, вистрілювали. як дичину, тягли з пагорбів, стинали їм голови. Сам полковник Міхнік дістався живцем, схоплений поручником Довгяли, а два сот-

ники загинули. Сідляр, зрадник, завчасу втік ровами з іншим, але його сина, котрий боронився при шанці, було вбито. Князь й. м., увійшовши до міста, особливо до жіночого монастиря, у котрому укрилася маса шляхтянок, дав наказ своїм гвардійцям відсалютувати, перейшов на інший бік міста, де ще була забавка з іншими в полі і поклав кілька сот [бунтівників] трупом. Потім все місто було віддано на грабунок. Хоча й було заборонено палити місто, однак не допустити цього ніяк не можна було, бо не тільки пахолки, беручи здобич, палили, але й самі зрадники, сподіваючись, що з цієї тісноти викурять наших вогнем. Через це ставати на квартири в місті, яке в кількох місцях потужно горіло, було неможливо, тому князь й. м. з військами пішов назад до села і там став. Він послав до Турова, щоб весь табір прибував сюди, а сам залишався з військом у великій готовності, бо мозирці послали за підмогою до Овруча, до Лоева, до Чорнобиля і до навколишніх залог, котрих сподіваємося скоро привітати. З милості Божої наші втрати невеликі, але не без них, як-то буває. Старшини всі з рейтарів п. Ганскофа поранені, п. Сей поранений в губу і в руку, капрал п. Шифман вбитий, забито і кілька пахолків, а сам (*Ганскоф* — ? — *Ю. М.*) був на валу бердишем вдарений і збитий з валу, але завдяки чудесному захисту Бога вцілів, тільки коня під ним було поранено. Пана полковника — лейтенанта Оттенхауза легко поранено кулею в лоб над оком, а його одяг пробитий у трьох місцях. На цьому боці міста було вбито і поранено кілька десятків драгунів, а на тому — теж, найбільше драгунів п. Вехмана і п. Ропи, кілька офіцерів, капралів і сержантів загинуло.

Те відзначу, що після такої гарної і ясної ночі і такому ж сході сонця впав такий густий туман, що коли військо йшло, то ледве міг один другого бачити у шерензі, а біля сонця зробилося коло на кшталт веселки, що не обійшлося без диявола. Шляхта, яка у цих зрадників сиділа у в'язниці і була визволена, розповідала потім, що в місті якась жінка мчала, сидючи голою на коні, з розпущеним волоссям і всі громади людей у місті бігала довкола, плюючи на землю [на знак того], що так ляхів мали заплювати, підіймаючи цим їхній дух.

І бачили деякі, бо іншим не довелося цього побачити, що коли ми виступали з Турова, то у повітрі було видно списа, вістрям звернутого у бік Мозиря».

№ 145

1649, січня 31. — Новоселки. — Лист дипломата Речі Посполитої, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до високопоставленої особи Речі Посполитої

“Przyjechaşy tu pod Kijów, jako in hosticum solum wszystkie miasta i wsi kozaków pelne chorągwie ich nas prowadzą, strzegą, undique hostilitas; żywność trudna i droga, szarańcza, kozacy, tatarowie. Na zimie nic nie siano, do miast nie puszczają, jeśli kto zostanie abo wyboczy, zginie zaraz, jako onegdy w Czerniehowie stało się, gdzie i p. Mszacki¹ i mój Lutomirski, dobry i potrzebny sługa, dali gardło z kilka osób;

¹ У варіанті Михаловського це прізвище написано по іншому: “Możajski”, тобто «Можайський».

kozacy Radziwiłłowi ranni, złupieni, ledwie uszli. Chmielnicki za Dnieprem longe mutatus ab illo, jakim się Smiarowskiemu i Chołdakowskiemu stawił był, elatus victoria congressum nie pozwala, responsów nie daje, posłańców detinet pod strażą. P. Potocki w Terechtemirowie, Tomisławski w Białej Cerkwi w okowach, w głodzie et exteri alibi i Pozowski na placu był i ks. Lętowski. Przyczyną patriarchą jerozolimski, który od niego honorifice habitus et dimissus do Moskwy, za co mu dał tytułem ducis Russiae i Constantinowi Wielkiemu przyrównał go. Przyczyna i posłowie od Rakoczego. Utrimque poprzedzie trzeba nam było, ale nieszczęsna odprawa, a nierychła expeditia skarbowa, zajrzała ojczyźnie pokoju desperacyej o commissiej naszej. Byli tu onegdy z Kijowa metropolit z archimandritą. Chmiel myślił do Wołoch, ale mu Łupuł upominki posłał i na nas wsadza; posiłkować totis viribus (pomagać) obiecuję, aby książęciem ruskim został. Gospodarstwa Chmielowi ustępuję, przez czernców kijowskich te rzeczy practikują, od których to wiemy. Patriarcha bieżał do Moskwy, cara do ligi z Łupułem namawiać przeciwko nam. Tohajbej na Sawrani i Czeczelnika panuje, żywność z Humania i zewsząd idzie, do dwudziestu² tysięcy wojska swego ma, przymuje kto w Boga wierzy i nie wierzy, omnis nationis et fides daje zaraz konie, żołąd i rynsztunki, dał mu Chmiel Bar i Czeczelnicki tract wszystkie, a sobie Zadnieprze wszystko bierze i z te strone na dwadzieścia mil ziemie. Hartujcie gnoty i szable; gotujcie quotquot estis viri equites et pedites. Skarbów odżałujcie³: albo szyje sub iugum brzydkiemu chłopstwu podajcie. Nam już Kudakiem i turme⁴ grożą; już i żywności przedawać nie chcą, bo i niemały głód; i my odpadniem od koni, będziemli tu dłużej, na co się zanosi; od panów Grodzieckiego, Czarnieckiego, Łóczyńskiego mieliśmy tu listy; siedzą w Czechrynie i armatę kudacką tamże zwiózł contra pactem. Nulla fides pietasque.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С.2483–484. — Тогочасна копія. Текст документа передує запис зроблений копіюстом: “Z Nowosiolek ultima januariary 1649 od jego mci pana podkomorzego lwówskiego”, тобто: “З Новоселок останнього дня січня 1649 від його мості пана львівського підкоморія». Варіант даного листа опубліковано: Він був видрукований О. Гельцелем: МКР. — № 100.

Переклад

Приїхавши сюди, під Київ, як у ворожу землю всі міста і села повні козаків. Їхні хоругви нас проводжають, стережуть, всюди ворожнеча; провіант важко дістати й дорого, сарана, козаки, татари. Озимини зовсім не засівали, до міст не пускають, якщо хто зостанеться або збочить з дороги, одразу загине, як це сталося позавчора в Чернігові, де і пан Мшацький і мій Лютомирський, добрий і потрібний слуга, і ще кілька осіб були страчені; Радзівілові козаки поранені, пограбовані, ледве втекли. Хмельницький за Дніпром дуже змінився порівняно з тим, як ставився Смяровському й Холдаковському, піднесений перемогою, на

² У варіанті Міхаловського подана інша кількість: “70000”.

³ У варіанті Міхаловського написано дещо по-іншому: “nie żałujcie”, тобто «не жалійте».

⁴ У варіанті Міхаловського написано дещо по-іншому: “Turcy”.

зустріч не дозволяє, відповіді не дає, посланців тримає під сторожею. Пан Потоцький у Трахтемирові, Томіславський у Білій Церкві у кайданах, у голоді і (...) * і Позовський на плацу був і ксьондз Лентовський. Причиною цього ж єрусалимський патріарх, котрий ним почесно прийнятий та відісланий до Москви, за що йому дав титул руського князя і порівняв його з Костянтином Великим. Причиною цього є і послі від Ракоці. З обох сторін спочатку треба нам було, але нещаслива відправа і повільна експедиція зі скарбу, засмутила вітчизну недосягненням миру нашою комісією. Були тут позавчора з Києва митрополит з архімандритом. Хміль задумав йти до Молдавії, але йому Лупул послав упоминки і на нас підмовляє; обіцяв допомагати всіма мужами, щоб [Хміль] став руським князем. Господарство віддає Хмелеві, через київських ченців ці речі практикують, від котрих це знаємо. Патріарх поїхав до Москви, намовляє царя до ліги з Лупулом проти нас. Тугай-бей панує на Саврані і Чечельнику, провіант йде з Умані і звідусіль, має свого війська до двадцяти тисяч, приймає хто в Бога вірує і не вірує, всякої нації та віри, дає зразу ж коні, платню і обладунки, дав йому Хміль Бар і весь Чечельницький шлях, а собі бере все Задніпря і з цієї сторони землі на двадцять миль. Гартуйте гноти й шаблі; готуйтеся всі, які є, мужі кінні та піші. Скарбів не жалійте: або шию під ярмо подайте бридкому селянству. Нам уже Кодаком і тюрмою погрожують; вже й провіанту не хочуть продавати, бо й немалий голод; ми втратимо коней, якщо будемо тут далі, до чого йде; від панів Гродецького, Чарнецького, Лучинського ми мали тут листи; сидять у Чигирині і козацьку артилерію він туди звів всупереч угоді. Ніякої віри й богобоязненості.

№ 146

1649, січня 31 — лютого 1. — Новоселки. — Лист дипломата Речі Посполитої, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до високопоставленого представника уряду Речі Посполитої

“Starszy nasz cołlega grecae fidei alta spirat et conspirat podobno twierdzi, że mu offertur księstwo Ruskie abo państwo Podolskie; mówi: kiedy nie miała Rzpta za złe, przjąłbym jedno z tego dwojga, bo mi to offertur. Byli tu u niego metropolit z archimandritą in conclavi exclusis nobis, potym zaraz miał secretum consilium z panem kijowskim, z bratem i Czetwertyńskim. Byli potym z Kijowa popi od bractwa i różni cernci, którzy biegali do Wołoch i z Wołoch i do Thohaj beja. My tam dwaj z panem podczaszym cyframi u niego, ani chciał dotąd instrzctiej ukazać nam. Czetwertyńskiego młodego wczora wyprawił do Chmiela inscys nobis pana Smiarowskiego w niczym zażywać nie chciał, lubo wierneho i cnotliwego, zbyt go ztąd umyślnie, na jego miejsce naznaczył brata do secretów, do oddania chorągwi i buławy przedzieli do tego, caetera referet Smiarowski.

Do tych czas pułkownika czerkaskiego nie słyhać, przy którym responsa bydź mają i ustna legatia, zatrzymali go węgierscy i wołoscy posłowie. Duszna nam tu bez siana, owsa, jaczmienię, słomy, nawet sami kozacy pędzą konie w pola, w śniegi; po kilku, po kilkunastu kopach tureckie koni przedają, jako i konaków, rzedów i sukien kosztownych co niemiara w Kijowie. Radzi byśmy tę commissią zaczęli, co daj Panie

Boże, nulla jednak spes. Czerń dla łupu pokoju nie chce, zabili by Chmiela, którzy się na wszystkie niecnoty rozpasał, tańcuje, pije, zabija, Russiae et Moldaviae ducatum spirat, tractuje, targuje z Łupulem o nasze skore. Zapuściło się tu było z nami szlachty niemało kijowskiej z kasztellanem swoim, ale żadnego z nich chłopi własni do własnych domów, albo raczej popiołów, nie puścili, ani chleba, słomy podali, drew nawet i samemu panu wojewodzie.

Dat w Nowosiołkach ultimi january.

Już jutro do Kijowa jedziemy, Panie Boże bądź z nami i z commissią agemus agenda, ale Chmielnicki z nami collusio czyni. Cybulski nic nie przywiozł i obiecane pułkownika czerkaskiego nie masz i nie słyhać. Kozacy z tatarami gotowi, suchary z pszonem na konie biorą. Jeśli do Dunaja albo do Moskwy nie obrąca, mógli by bydź w Krakowie za niedziel dwie.

W Nowosiołkach pięć mil od Kijowa 1 february 1649.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 247. — Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі. // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 267–269. Скорочений варіант даного листа від 31.01.1649 р. було вміщено на сторінках 245–246 цього ж рукопису.

Переклад

Наш старший колега по грецькій вірі [А.Кисіль] й інші явно і секретно говорять, подібно твердять, що йому [Б.Хмельницькому] пропонують князівство Руське або державу Подільську; каже [Б.Хмельницький], що коли Річ Посполита не буде мати це за зле, то прийняв би одну державу з цих двох, бо мені це обіцяють. Були тут у нього митрополит з архімандритом [Й. Тризноу] виключно зі своїм конклавом. Потім зразу ж він мав секретну раду з паном київським [А. Киселем], з братом [Миколою Киселем] і Четвертинським. Були потім у нього з Києва попи від братства і різні ченці, котрі ходили до Молдавії і з Молдавії, і до Тугайбея. Ми там удвох з паном підчашим [брацлавським підчашим Якубом Зелінським] цифрами (?) у нього, але він не хотів показати нам інструкції. Вчора [Кисіль] відправив молодого Четвертинського до Хмеля. Пана Смяровського не хотів долучати до жодних справ, хоч той є вірним і чесним, з умислом відіслав його звідси, а на його місце призначив до секретних справ свого брата, а також і до передачі прапора та булави. Далі розповідає Смяровський.

І досі не чути про черкаського полковника, у котрого має бути відповідь й усне посольство, його затримали угорські та молдавські послы. Погано нам тут без сіна, вівса, ячменя, соломи, навіть самі козаки виганяють коней у поля, у сніги, продають по понад десять коп турецьких коней, так само, як і безліч будинків, речей (?) та коштовне сукно у Києві. Ми раді цю комісію почати, дай Господи Боже, однак нема жодної надії. Чернь через жадобу здобичі не хоче миру і вбили б Хмеля, якби він був проти. Хміль розперезався на всякі безчесні справи, танцює, п'є, вбиває, величається князем Русі та Молдавії, трактує, торгується з Лупу за наші шкури. Рушило з нами було немало київської шляхти із своїм каштеляном, але жодного з них власні селяни до власних [шляхетських] домів або, швидше, до згарищ не пропустили, не дають навіть самому пану київському воєводі ані хліба, ані соломи, ані дров.

Дано у Новоселках 31 січня.

Вже завтра їдемо до Києва. Господи Боже, будь з нами і з комісією. Але Хмельницький чинить змову проти нас. Цибульський не привіз нічого, немає й обіцяного черкаського полковника і не чути про нього. Козаки з татарами готові, в'ючать на коні сухарі з пшоном. Якщо по Дунаю чи до Москви не підуть, то за два тижні могли б бути у Кракові.

У Новоселках у п'яти милях від Києва, 1 лютого 1649.

№ 147

1649, лютого 13. — Клецьк. — Уривок з листу шляхтича Нестора Ясинського до князя Міхала Кароля Радзівіла, литовського крайчого

“[...]Teraz nasi Starodub dostali i co jeno z tych zdrajców zastali, wysiekli; i więźniów, a najwięcej białych głów, reęporowali, którzy o tej p. z domu Kunickiej powiadają, że na ów czas zginęła z swoimi dziećmi, kiedy dostali ci zdrajcy Staroduba[...].”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ V. — № 5944. — Арк. 13. — Оригінал.

Переклад

[...]Тепер наші взяли Стародуб і кого тільки із цих зрадників застали, порубали; і в'язнів, переважно жінок, звільнили, котрі жінки про цю пані з дому Куницької кажуть, що вона тоді, коли зрадники взяли Стародуб, загинула зі своїми дітьми[...].

№ 147-а

1649, після 19 лютого. — Вільно (?). — Лист польного гетьмана литовського князя Януша Радзівіла до Богдана Хмельницького

“Mć panie hetmanie Wojska jego k. m. Zaporoskiego!

Prawda to, iż osobliwej przed tym Wojsko Zaporoskie doznawało antecessorów mych propensiej i życzliwości. Ja sam zawsze zatrzymania wolności kozackich życzełem, ani żadnego nie brałem przed się rankoru. Wojsko w powinności swej szwan-kach zostawując, poddanym naszym, prostemu chłopstwu, którzy z kozakami nie spólnego mają, do rebeli i podniesienia panom swym ręki powodem nie był, ale potem od hultajstwa swejwoli, która najazdami domów szlacheckich, mordami, łupiestwy i wszelakim okrucieństwem w tych krajach górę była miała, przy tym proźbami i krwawymi prawie szlachty obywatelów Wielkiego księstwa Litewskiego łzami przywiedziony, słusznej zemsty, które powinności urzędu onego i sama słusność podawała, więc przed się musiałem środki, ludzie jednak, jak w. [m.] piszesz, niewinnych i chrześcian relige greckiej karanie się to nie tknęło, tylko hersztowie, których i sama czerń wydawała, na przykład innym wystawieni, bo jeśli w. m. sam widząc, iż żadnego zgoła do Ks. L. nie masz przystępu, swawolników tych, którzy w granice państwa tego wtargnęli, na gardło karać rozkazałem, pogotów nam, urzędnikom wojennym, którym jeo k. m. i Rzpta pieczęią bezpieczeństwa swego powierzyła, należało, abyśmy buntów i swejwoli in visceribus Ks[ię]stwa Lit[ewskiego] zageszczony (?), szerzyć się nie dali, zwłaszcza na tak uporną złość trafiwszy, iż a[ni] przez ten czas traktatów szlachcie nimi ubezpieczony w domach swych wysiedzieć nie dali, jako to w Bobrujsku p.p. Zienkiewiczów bracia szlachcie znaczną z kilkudziesiąt inszej

szlachty, szlachcianek i dzieciak niewinnych szlacheckich niespodziewane napadszy, tyrańsko i okrutnie zamordowali, dwory popalili i różne zbrodnie popełnili; co wszystko rozwiązało mi ręce, abym szlachte, bracią swą, takiej insolentiej i okrucieństwa odjął, czego sama miłość ku ojczyźnie, politowaniu utrapionej braci i powinność nasza hetmańska na nas wyciągała, a ja jakom zawsze rozkazanie ś. pamięci k. j. m., p. m. m., i intency całej Rzptej stosować się gotów, tak się jednak informując, abym nigdy i nad ojczyzną miłą żadnemu nieprzjacielu i tym kożusznym czapkom przewodzić nie dał, tym kończe, iż jak pomyślnego comissiej skończenia i zapal tego wnetrzne[go] ugaszenia spokojnie ze wszystkim wojskiem oczekiwać będę jak, abyś w. [m], Wojsko Zaporoskie w poczciwości zatrzymując, żadnej chłopotstwu naszemu domowych buntów nie dawał potuchy, całe życzę. Z tym się chęci i dobrej przyjaźni w. [m.] p. oddaję.

Da[t] m[anu] p[ropria].”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 291–292. Тогочасна копія. Тексту документа передуге заголовок зроблений копіїстом: “Сорія листу жео т. До Чмиєльницького”, тобто “Копія листу князя його м. до Хмельницького”. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. К., 1999. — Т. 14. — Історія. — С. 99–100.

Переклад

Мості пане гетьмане Війська його к. м. Запорізького!

Це правда, що раніше Військо Запорізьке дізнавало від моїх попередників особливу прихильності і зичливість. Я сам завжди зичив збереження козацьких вольностей, жодного не мав злопам'ятства. Військо в повинності своїй шкоди залишаючи, нашим підданам, простому селянству, котрі з козаками не мають нічого спільного, не був приводом для повстання й піднесення руки проти своїх панів; але потім мусив вжити відповідних засобів через сваволю гультяйства, котра взяла була гору в цих краях нападами на шляхетські дома, вбивствами, грабунками і всілякими жорстокостями, до того ж будучи приведений до цього проханнями та вважай кривавими сльозами шляхти, обивателів Великого князівства Литовського до слушної помсти, також обов'язками, які накладає на мене мій уряд. Однак це покарання не торкнулося, як ваша мость пишеш, невинних людей і християн грецької релігії, а тільки приводців, котрих і сама чернь видавала, і котрі для прикладу іншим були покарані. Сам в. м. знаєш, що жодного до Литовського князівства не маєш приступу, а тих свавільників, котрі вдерлися в кордони цієї держави, я наказав карати смертю, тим більше нам, військовим урядникам, котрим його к. м. і Річ Посполита довірила свою безпеку, так і належало, щоб ми не дали поширюватися бунтам і сваволі в серці Литовського князівства загостити, особливо натрапивши на таку запеклу злість, що ні протягом часу мирних переговорів, убезпеченій ними шляхті, не дали відсидітися у своїх домах. Прикладом цього є Бобруйськ, де несподівано напавши на панів Зенкевичів, братів шляхту значну з кількадесят іншої шляхти, шляхтянок і невинних шляхетських діточок, тиранські й жорстоко повбивали, двори попалили і вчинили різні злочини. Все це розв'язало мені руки, щоб я шляхту, своїх братів,

звільнив від такого нахабства і жорстокості, чого сама любов до вітчизни, змилювання над нещасними братами і наша гетьманська повинність вимагали, а я як завжди готовий виконувати накази св. пам'яті короля й. м., п. м. м., і інтенції всієї Речі Посполитої. Однак заявляю, що ніколи над милою вітчизною не дам верховодити ні жодному ворогу, ні цим кожушним шапкам. Цим закінчую, що я з усім військом буду чекати доброго закінчення комісії і спокійного загашення цієї внутрішньої пожежі і цілком зичу, щоб в. м., утримуючи у поштивості Військо Запорізьке, не давав жодної підтримки нашому селянству у домашніх бунтах. Зцим віддаюся респекту і добрій приязні в. м. п.

Дано рукою власною.

№ 148

1649, лютого 24 (?). — Переяслав. — Варіант польсько-української угоди
“Punkta kozackie.

1. Aby unie zniesione były a dwie tylko religie zakonów, jako w siebie zowią, katolicka rzymska i grecka staropytna zostawała.

2. Aby Czapiński jako autor belli i ten przez którego dotąd de (?) causantier rozterki, był im ante omnia wydany.

3. Aby książę Wiszniowiecki z hetmaństwa był degradowany, bowiem ani dobrze żyć, ani go cierpieć w Ukrainie kozacy mogą.

4. Aby archimandryta kijowski zarówno z królem w senacie zasiadał, ponieważ mają z świeckich senatora, a duchownych inszego procz niego, mieć nie chcą.

5. Aby wojewoda kijowski z ich religii był podany, z tych przyczen, że pierwszy wielkie im poczynił (...) * i in (...) * szkół ruskich wprowadził do Kijowa jezuitów, których my tam cierpieć nie chcemy. Z inszemi zakonnikami zgadzać się gotowimy, a ci żeby byli relegowani in status.

6. Żeby wojska jak koronne, jako i W. ks. L. dalej Kamieńca nie przechodzili. Nasze wzajem przy Słuczy zatrzymywać się mają, które oboje Horyń dzieli. A jeżeliby kto z której strony pozwolił więcej sobie tak, jako public pacis (...) * na gardle ma być skarany.

7. Że dla szczupłości koni i niedostatku paszy nie możemy tak prętko przyjść do zupełnego computu, Wojsko Zaporoskie w liczbie 12 tysięcy armistitium i postanowiamy do zielonych ruskich świątek na ten czas dopiero kiedy się podniosą trawy, sposabiać się w konie będziemy, lustracją tego computu przy dwóch commisarzach j. k. m. descriminowanych pokażemy.

Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporowskiego jeg. królew. mści.”

БЯ. — ВР. — № 90. — С. 36. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С. 64. — № 1; Універсали Богдана Хмельницького. — К., 1998. — № 2. — С. 46–47.

Переклад

Пункти козацькі.

1. Щоб унія була скасована і залишилася релігія лише двох законів, як її самі називають: католицька римська і давня грецька.

2. Щоб насамперед був виданий Чаплинський як винуватець війни і такий, через котрого й досі триває розбрат.

3. Щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, ні терпіти в Україні.

4. Щоб київський митрополит нарівні з королем засідав у сенаті, оскільки з світських осіб уже є сенатори, а з духовних, крім нього, нікого не бажають.

5. Щоб київський воєвода був призначений з їхньої релігії, оскільки попередній завдав багато кривд, ввівши до Києва на шкоду русинським школам єзуїтів, яких ми не хочемо терпіти. З іншими ченцями ми готові замиритися, а ці мають бути виключені з держави.

6. Щоб коронне військо, а також Великого князівства Литовського дали Кам'янця не заходило. Наше, в свою чергу, має зупинитися біля Случі. Межею є Горинь. Якщо будь-хто з будь-якого боку дозволить собі порушення миру, має поплатитися життям.

7. Через виснаження коней і недостачу кормів для них, ми не можемо швидко скласти загальний реєстр Війська Запорізького в кількості 12 тисяч воїнів і вирішили відкласти до русинських Зелених свят. Лише тоді, коли підніметься трава, підготуємо коней і покажемо комісарам й. к. м. люстрацію цього компуту.

Богдан Хмельницький, гетьман його королівської мості Війська Запорізького.

№ 149

1649, лютого 27. — Лист коронного підчашого Миколая Остророга до “одного конфідента”.

“Nigdy nie był tak nieszczęśliwy, jako teraz, że (...)” od jeo mci pana kanclerza in rebus tanti momenti żadneo responsu nie mam, ani od żadnych przyjaciół, nakoniec ani od w. m. samego żadnej o sejmie wiadomości, czemu tym się barziej dziwuję, że nad insze czasy więcym miał okaziej do miewania listów, bo była poczta i publiczna, i od jeo mci pana w[ojewo]dy krakowskiego, i moich trzech kozaków tam mieszkało sumptu non meliori, a ja nie mam ni jednego liustu ni od kogo. Niech wzdy (?) wiem co tam na tym sejmie stanęło, tak o wojnie, jako i o pokoju, bo wzdy (?) naszym hetmanem et reliqua. Dali Bóg wydziwić nie mogą tak wielkiej (...)” o mnie i naszych krajów. Tu wojska jako znowu w Podolu zaczęli ją naszi w Barze bez czasu, bez porządku i bez potęgi. Dla tego ich też wybito i srogie znowu buntury powstały. Jam tu przybieżał z tą kilkanastą set człowieka, ale co za proportia. Pisze pilno o posiłki, což kiedy nie odpisują i nie wiemy kogo tu słuchać: widze, że każdy w swą i po staremu porządku nie masz. Widze, że tak radzł o tej ojczyźnie, jakoby o cudzej, nie o swojej.”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 363. — С. 251. — Копія др. пол. XVII ст. Тексту документа передуге заголовок зроблений копїстом: “Od jeo mci p. podczaszego koronnego die 27 febr. 1649 do jedneo confidenta”, тобто «Від його милості пана коронного підчашого до одного конфідента від 27 лютого 1649».

Переклад

Ніколи я не був таким нещасним, як зараз, що (...)” від його мості пана канцлера у справі такої хвилі не маю жодної відповіді, ані від приятелів, врешті ані від самого в. м. не маю ніякої відомості про сейм. Чому ще більше дивуюсь, бо у порівнянні з іншими часами я мав більше okazji до отримання листів, бо була пошта

і публічна, і від його мості краківського воєводи, і моїх троє козаків там жило невеликим коштом, а я не маю жодного листу ні від кого. Хай то дізнаю, що там на цьому сеймі сталося, як щодо війни, так і миру, бо тоді нашим гетьманом і зрештою їй Богу не можу надивуватися так великій (...) * про мене і наших країв. Тут війська як знову в Поділлі, почали її наші у Барі несвоечасно, без ладу і без потуги. Тому їх теж вибито і знову виникли сильні бунти. Я сюди примчав з понад десятком сот людей, але що за пропорція! Пишу ревно про підкріплення, що ж коли не відписують і ми не знаємо, кого тут слухати: бачу, що кожен у своє і по-старому немає ладу. Бачу, що так радили про цю вітчизну, наче вона чужа, а не своя.

№ 150

1649, березня 2 (лютого 20). — Москва (?). — Уривки з чолобитної константинопольського архімандрита Амфілохія до царя Олексія

“[...] августа в 26 де приехали из Литвы посланцы, которых послал архиепискуп Матьяш да литовской секретарь и з другими грамотами канцелярии полские осми члвек, а в грамотах их написано первое к везирию Ахамат паше, что запорожские казаки собралися и били челом королю полскому, чтоб им корол указ учинил, чтоб им на Черное море ходити и розоряти и пустошити гсдревы города и деревни. Корол им для дружбы и любви им, казаком, никакова указу не учинил и на Черное море ходити не велел, чтоб между обойми гсдрствы нарушения никакова не было, чтоб с обе стороны дружба и любовь множилас, и они, воры черкасы, мимо кролевского указу собрався, приготовилися, вышли на Черное море и о том весно учинилос гетману полскому, чтоб запорожские казаки на Черное море не ходили, тотчас несколких панов взяв с собою, послал на них казак с войском нашим, чтоб смирити их и поламати их челны, чтоб им на море не ходити і войско де нше поизменилося королю, стали с ними ж казаки за одно і взяли с собою татарское войско многое и приступали на гетмана, взяли их всех со всеми людми и с строем, для того нше військо розошлося было на иных розных местех и для де того пошлем к тебе ншего доброго члвека пана Жупа с тем писаним скорым делом и подам вам вести всем и ему везирию, чтоб естли бы приведут татаровя во Црьгород их гетмана и его б отпустить свободна в их Полскую землю, чтоб меж обойми гсдрствы королевского нарушения никакова не было, и ему везирию самому то ведомо, что в прежние времена, коли и почалися гетманы, с тех мест меж их никакова нарушения и худобы не объявилос николи (..) а естли не станут и их гетмана по писму их в их землю отпустить свободна и они де станут с казаками миритися и тогда будут им указ чинити по их прошению, что и на Черное море ходити станут и гсдреву землю турского разорити и пустошити, еще вести чинили везирию, что имеют великое войско устроено крепко добро и приготовлены гетманы на запорожских казак, толко они просили, чтоб отписати в Крым заказ учинити крепкой татаром, чтоб казаком помочи никакие не давали, а они станут с казаки битися, а они де имеют людей добре мочных, а запорожские де казаки от них толко волности просят, чтоб им на Черное море ходити, и они им дружбу и любовь укрепляючи, волности им никакие не дадут, и на том дожидаются посланцев своих і ево любителного доброго скорого писания.

Сентяря 30 де литовские посланцы поехали к везирю к Месмет паше и отдали ему грамоту [...] октября 15 де литовские посланцы были у везиря на отпуске и дали везирю грамоту свою и отпустил его без кафтана и дал ему, посланцу, везирь Осман чеуша и письмо и велел ему, Осману, проводить до волоского гсдря Василья, чтоб он, волоской гсдрь, промысл чинил и проводить того посланца велел до самого литовского рубежа, а в турецкой грамоте, что послана в Литву, написано так:

Писали есте к везирю Ахамат пашину, брату нашему, с посланцом нашим, что татарове с казаками запорожскими стали за одно через мирные времена и приехали на вас и много шкоты чинили и людей много побили и иных поймали и землю вашу до конца разорили и бьете челом, что гсдрь наш их татаром великий заказ учинил гдрскими грамотами, чтоб вперед николи татарове с теми казаками на нас не ходили и шкоты некоторые и разорения на вашей земли не чинили, чтоб меж обеих гсдрств нарушения не было и про вашего гетмана, будет татарове приведут его во Царьгород, тотчас его отпустит свобода совсем до своей земли. И мы против письма вашего отпишем, что татарове давно отписали гсдрю ншему и били челом на вас, что царю крымскому, что преже сего повелос посылки от вас ему не дано многое время и о том крымской писал ко гсдрю ншему, чтобы гсдрь наш указ им учинил, чтоб им, татаром, на вашу землю приступить и розорение чинити и гсдрь наш для дружбы и любви нашии ему, крымскому царю, никакого указу не дали и заказали его, чтоб татарове николи на вашу землю не воевали и некоторое разорение не чинили и вам же отписали, что конечно ему, крымскому царю, что преже сего довелос посылку ему давати, что меж ваше королевства, которой смуты не было, а вы ни по ншему, ни по гсдреву писму ничего ему, крымскому, не дали; для того наш гсдрь отдал ему, крымскому, волность и велел ему нас воевати и на вашей земле разорение чинити, что вы нашего гсдря грамоты не послушали, сие пишем к вам с тем вашим посланцом, чтоб конечно ему, крымскому, дават, что преже сего довелос посылки и про то гсдрю ншему отпишите и мне, везирю тоже вести чините и мы тогда станем х крымскому царю писати и великой заказ чинити, чтобы он николи на вашей земли не воевал и казаков ваших велите им смирити и великий заказ чинити, что николи они на Черное море не ходити и вперед тем на гсдревы земли не переступати.

Литовские ж посланцы просили у везиря денег на дорогу и он не дал и посланцы, осердясь, покинули чеуша Асмана и ушли ночью с своими людьми на Волоскую землю и без чеуша[...]"

Вести-курanty. 1648–1650. — М., 1983. — С. 86–90.

№ 150-а

1649, березня 8. — Гоца. — Лист членів дипломатичної місії Речі Посполитої в Україну до короля Яна Казимира

“Z niesmacznej i niebezpiecznej perejaślawskiej powróciłiśmy gościny. Wysyłamy spośródka siebie do majestatu w. k. mci, pana n. m., jeo mc. pana Kisiela, chorążego nowogródzkiego z relacją nie kommissiej skończonej (o coś się starali i uprzejmie życzyli), ale załedwie otrzymanego do zielonych świątek armistitium; co ile rozum mógł podać sposobów, ku ojczyźnie pietas, a ku majestatowi w. k. m., p. n. m., poddaństwa fides tych wszystkich zażywałiśmy, życząc, aby eksruente et voto patriae usłużyć się

mogło; ale zastawszy Chmielnickiego i od pogranicznych spraktikowanego i samego przez się tak daleko odmienionego, że już nie o kozactwie, tylko de dominio et ducatu provincie ruskich mówić z sobą, (lubo to skrycie), kazał. Ordę tatarską i wojska swoje chciał znowu nagłe obrócić in viscera państwa w. k. m., p. m. młcieo, powiadając się być lacerstitum. Dosyć tedy opatrności Bożej, żeśmy w taki wjachawszy ogień, i sami z niego wyszli, i zatrzymawszy na sobie impet niespodziewany in Reczp., otrzymali czas do recollectie. Pisaliśmy do w. k. m., p. n. m., i ostrzegali ojczyzne nasze wcześniej, że wojska gotowe zaraz przy Sluczy rozłożone, że ziemia zawarta, że praktyki cudzoziemskie zachodzą, że nulla spes być mogła gruntownego traktatu, to się potym wstystko wyjawilo, zwłokszy czas za otrzymaniem posłańców. Zaprowadził nas tandem aż do Perejasławia spem bonam zawsze czyniąc, lubośmy widzieli już, że co inszego pisze, a co inszego czyni. W Perejasławiu zaś pokazało się to, że już nas eum omni praejudicato czekał i nie była insza impreza, tylko arrepta et imputata occasione, że około Baru, Turora i Mozyra zaczęli jakieś hałasy nastąpić, zaraz wszystka potentia jako nagłębiej, a nas zatrzymać. Cokołwiek lepiej stało się to samego potym conversatia i confidentia Chmielnickiego pojawiło się, dopiero ordę zatrzymać posłano, pułkom do domu rozchodź się kazano i na jakiekolwiek puncta pozwolono. To wszystko na piśmie posłana od nas relatia i vox vina collegi naszego w. k. m., p. n. m., reprezentować będą. My tym samym to pisanie nasze zawieramy, że fata superowali consilium et nocem multitudinem armatae plebis, ani sam Chmielnicki choć by chciał reprimować może i której godziny chciałby się z tym odkryć, tejsze godziny zginie. Alterum est, puncta choć dosyć nieważnie podał, a musieli tempori seruendo wziąć do odnoszenia w. k. m., p. n. m., choćby i tym stało się dosyć, jeszcze nie może Resp. sobie obiecować pokoju. Uczynił on sobie reservatiwe jaką i albo praktyki nadhążają się z postronnymi, albo tu obacze potęgę i sposób przewidzenia do rejestru i zmniejszenia wojska. Tertium est, iż pelen odmiany w jednej godzinie jest ten człowiek Chmielnicki, a wszystka dependentia i rada od ordy. Pan Bóg coś wrychle uczyni albo się sami mieszy sobą zamieszają albo coś dziwnego uroście. Podawaliśmy na ostatku sposób eksonerande multitudinus in hostium i tego nie acceptowali. Ale to wszystko opowie ustnie nasz collega, a my z wiernym poddaństwem naszym upadamy do nóg majestatu w. k. m., pana naszego miłościwego.

W Huszczy 8 marca 1649.

Adam Kisiel, w[ojewo]da braclawski, czerkaski, bohuslawski, nosowski, star[osta]
Wojciech Miaskowski, podkom[orzy] lwowski

Mikołaj Kisiel, chorąży nowogródzki

Jakub Zieliński, podczaszy braclawski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 262–264. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Сорія листу до короля жео тєї од рапів commissarzów. З Huszczy, 8 тарту анно 1649.”, тобто «Копія листа до короля його мості від панів комісарів. 3 Гуці, 8 березня 1649 року». Оpubліковано: Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі. // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 269–272.

Переклад

Ми повернулися з несмачної та небезпечної переяславської гостини. Посилаємо з-поміж себе до маєстату в. к. м., pana нашого милостивого, його м. pana Киселя, новгородського хорунжого, із звітом не про завершену комісію, про яку

ми старалися й зичили досягти її, а тільки про перемир'я, що має тривати ледве до зелених свят. Ми використали всі способи, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни, маєстату в. к. м., п. н. м. та батьківщини. Але ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних правителів, і через самого себе, що йому вже не про козацтво йдеться, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито. Він хотів татарську орду і свої війська знову раптово повернути вглиб держави в. к. м., п. н. милостивого, вважаючи себе могутнім. Ми завдячуємо провидінню Божому, що в'їхали у такий вогонь і вийшли з нього, а, затримавши несподіваний наступ на Річ Посполиту, дістали час для її відродження. Ми писали до в. к. м., п. н. м., і застерігали завчасно нашу вітчизну про те, що [ворожі] війська готові, стоять зразу ж при Случі, що земля [козаків] укріплена, що чиняться дії іноземними правителями, що неможливо було досягнути ґрунтового мирного договору і це вже потім виявилось, поки ми зволікали час у чеканні посланців. Хмельницький завів нас аж у Переяслав, подаючи добрі сподівання, але ми вже бачили, що він щось одне пише, щось інше чинить. У Переяславі виявилось те, що вже на нас він чекав з усією своєю упередженістю, а то не для чого іншого, тільки для вичікування слухного моменту, щоб нас затримавши, зразу з усією потугою, якнайглибше [вдарити в Річ Посполиту], бо вже поблизу Бару, Турова й Мозиря почалися якісь галаси. Все, що сталося — до ліпшого, то поправилось внаслідок переміни й конфіденції самого Хмельницького, бо було послано затримати орду, наказано полкам розійтися по домах і була дана згода на будь-які пункти. Все це реляцією на письмі послано від нас і через усну реляцію нашого колеги до в. к. м., п. н. м., буде представлено. Ми закінчуємо цей свій лист тим, що пройшла (?) неминуча рада, що злість численного озброєного плебсу не може стримати й сам Хмельницький, хоч би й захотів цього, а якби захотів відкрити цей намір, то загинув би в ту ж мить.

Друга річ. Хоч і досить неуважно [Хмельницький] подав пункти, але ми мусили, щоб виграти час, взяти їх до передачі в. к. м. Хоч би вони й тим задовольнилися, однак не може Річ Посполита покладатися на мир. Він вчинив собі перепочинок (?) і або [пожвавить] контакти з іноземними, або знайде сили та спосіб укладення реєстру й зменшення війська.

Третя річ, що цей чоловік, Хмельницький, завжди змінний, а вся справа й рада [походять] від орди. Господь Бог щось невдовзі вчинить: або вони самі між собою почнуть усобиці, або щось дивовижне виросте. Ми давали, врешті, спосіб зменшення [ролі] черні у ворожій країні й того не сприйняли. Але про все це розповість наш колега, а ми з нашим вірним підданством падаємо до ніг маєстату в. к. м., пана нашого милостивого.

В Гощі 8 березня 1649.

Адам Кисіль — брацлавський воєвода, черкаський, богуславський, носівський староста.

Войцех М'ясківський — львівський підсудок.

Микола Кисіль — новгородський хорунжий.

Якуб Зелінський — брацлавський підчаший.

1649, березня 22(12). — Шаргород. —

Лист брацлавського полковника Данила Нечая до кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського і галицького Петра Потоцького

“Nam wielce łaskawi i wdzieczni m. p., którzy znajdujecie się terazniejszego czasu w Barze i p. Lanckoroński, kasztelanie kamieniecki i hetmanie polny, p. Potocki, starosto halicki!

Zdrowia dobrego i powodzenia szczęśliwego od P[ana] Boga życzymy. Zasłyszawszy, że wielmożność wasza pospołu z collegami swemi i z wojskiem pod Bar wciągnęli, stoicie w. m., m. p., w dobrym zdrowiu, ale w mój ten bok Baru, prosim, aby najmniejsze czasy nie wyjeżdżały i przykrości ludzi narodu naszego ruskiego nie odnosili, a gdziebyście w. m. wojsku za Bar na tę stronę następować kazali, my wszyscy oraz siłami naszymi tego bronić mamy. Czego po uwadze i mądrym baczeniu jako senatorów uważnych sobie nie obiecujemy, ale do wiadomości wprzód j. k. m. p. i dobr[odzieja] naszego w. m. i j. m. p. chetmana naszego w dobrej zgodzie z sobą zostawać mamy. Bo i powtore wielmożności waszej ich m. p. collegów w. m. naszych p. uniżenie prosimy.

Z Szarogrodu 12 marty według ruskiego kalendarza.

Prosimy [o] odpis, gdyśmy żadnej przyczyny nie dajemy i owszem chcemy [w] dobrej zgodzie między sobą żyć do słusznego i naznaczonego czasu. A w tym nie dziwujcie wielmożność wasza, jako orđe znowu puścimy aż do samego Kamińca, ba i w Kamińcu wielmożność wasza nie trzymajcie się.

Daniel Nieczaj, pułkownik województwa Braclawskiego Wojska j.k.m. Zaporoskiego.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 175. — Тогочасна копія. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: “Соріа листу од Нечая з Шаргорода до й. м. п. кам'янецького”, тобто «Копія листу від Нечая з Шаргорода до й. м. п. кам'янецького». Другий список зберігається у цьому ж архівосховищі: №... Цього листа Нечай передав адресатам через спеціального посла, а копію листа прислав коронному канцлеру Є. Осолінському коронний підचाший М. Остророг з Бару, долучивши до свого послання від 24.03.1649 р. Опубліковано в перекладі російською: Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 76.

Переклад

Нам вельми ласкаві і вдячні м. п., котрі знаходяться під цей час у Барі, п. Лянцкоронський, кам'янецький каштеляне і польний гетьмане, і п. Потоцький, галицький старосто!

Зичимо доброго здоров'я і щасливого успіху від Господа Бога. Ми почули, що ваша вельможність разом із своїми колегами і з військом увійшли до Бару і стоїте там в. м., м. п., у доброму здоров'ї. Але у цей, мій, бік Бару просимо, щоб ні на мить не в'їжджали і щоб люди нашого руського народу не зазнавали прикrostі. А якщо ж в. м. накажете наступати військам за Бар на цей бік, то ми всі з усіма нашими силами будемо боронитися проти цього. Не думаємо, що так станеться, враховуючи увагу і мудру розважність в. м. як мудрих сенаторів, а до відомості насамперед й. к. м. і нашого добродія і й. м. нашого гетьмана маємо перебувати у взаємній добрій згоді. Бо і по-друге вельможності вашої їх м. панів колег, в. м. наших панів, понижено просимо.

З Шаргороду 12 березня згідно з руським календарем.

Просимо дати відповідь, бо ми жодної причини не даємо і взагалі хочемо жити у добрій взаємній згоді до слушного й визначеного часу. А при цьому не дивуйтеся ваша вельможність, якщо ми знову орду пустимо аж до самого Кам'янця, ба і у самому Кам'янці ваша вельможність не втримається.

Данило Нечай, полковник брацлавського воєводства, Війська його королівської мості Запорізького.

№ 152

1649, березня 22(12). — Шаргород. — Лист брацлавського полковника Данила Нечая до брацлавського старости Петра Потоцького

“Wiedząc o tym, że w. m. p., starostą braclawskim jesteś, jako sługa j. k. m. Wojska Zaporowskiego i w. m. p[an]a do tego pułkownikiem nad bracią naszą kozakami, na przód w. m. żonie posługi moje oddawszy, a że będącemu mnie u j. m. p. chetmana naszego dobrodzieja w Perejasławiu, gdzie posłaniec w. m. m. p. miał rozmowę ze mną tam je wspominał o pacholotku w. m., o Gałesiu, którego skorom się dowiedział, że jest pokojowym w. m., załedwe od tatar odkupiłem, a więcej odprosiłem. Który przy mnie jest, na niczym mu nie szkodzi. A strony konia tureckiego, że mi tenże sługa powiedział nam konia siwego, tureckiego, z rządem aspisowym, z kulbaką, pałaszem, przyszli mi w. m. z dziesięć postawów fałendyszu, a ja konia ze wszystkim siedzeniem dać gotów i chłopca Gałesia wrócić znowu do usług powinien być. Dowiedziawszy się my o tych przechwałkach, którymi się w. m. przechwalacie bydź w Braclawiu, zrozumiej się w. m. dobrze, w tym pamiętając na Boga i ojca swego, który w niewoli jest i na one pieniądze, które mieliście dać wojsku, lepiej ojca wykupić z niewolej, a ja prosze do Braclawia do domu swego na dobry miód, na kufę i drogą wina. Do tegoż bankietu mam i kilka sztuk armaty i prochu kilka beczek. Będziemy sobie za zdrowie strzelać. Przy tym oznajmuje w. m., nie kwapcie się w. m. do Braclawia, bo bardzo jest kosztownie zamek zbudowany. Z Szarogrodu 12 marty. Daniel Nieczaj.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 175. — Тогочасна копія. Тексту документа передуює запис зроблений коніїстом: “Сопія листу од tegoż до п. старосты брацлавського”, тобто «Копія листу від цього до п. брацлавського старости». Другий список зберігається у цьому ж архівосховищі: №.... Цього листа Нечай передав адресатам через спеціального посла, а копію листа прислав коронному канцлеру Є. Оссолінському коронний підचाший М. Остророг з Бару, долучивши до свого послання від 24.03.1649 р. Опубліковано в перекладі російською: Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. — Днепрпетровск, 1984. — С. 77.

Переклад

Знаючи про те, що в. м. п. є брацлавським старостою, як слуга й. к. м. Війська Запорізького і в. м. пана, а до того ж полковником над нашими братами козаками, насамперед віддаю свої послуги дружині в. м. Коли я був у нашого й. м. п. гетьмана і добродія в Переяславі, де посланець в. м., м. п., мав зі мною розмову і тоді ж згадував про пахолка в. м., про Галяся. Як тільки я довідався, що він є pokojовим слугою в. м., ледве викупив, швидше випросив, його у татар. Він є при моєму боці, не зазнає ніякої кривди. Що стосується турецького коня, про якого мені повідав той же слуга, про коня сивого, турецького, з вудилами аспісовими, з кульбакою,

палашом, то пришли мені в. м. з десять поставів фалендишу, а я буду готовий повинен коня з усією збруєю дати і повернути до послуг хлопця Галеся.

Ми довідалися про ці похвалки, котрими в. м. похваляєшся бути у Брацлаві. Добре врозумись в. м., пам'ятаючи добре про Бога і свого батька, котрий є у неволі; а за ті гроші, які ви мали дати війську, ліпше буде викупити батька з неволі. А я прошу до Брацлава, до свого дому, на добрий мед і на куфу дорогого вина. До цього банкету я маю і кілька штук гармат і кілька бочок пороху. Будемо собі за здоров'я стріляти. При цьому повідомляю в. м., не квапся в. м. до Брацлава, бо замок є дуже коштовно збудованим.

З Шаргороду 12 березня

Данило Нечай.

№ 153

1649, березня 15. — Янів. — Уривок з листу А. Гембицького до литовського підканцлера Сапіги,

у котрому містяться умови Переяславського перемир'я

“[...] Aby unia zniesiona była, aby metropolita kijowski w senacie siedział; województwo i kasztellanią kijowską aby ruś trzymali; ojcowie jezuici żeby w Kijowie nie byli; Czaplіńskiego żeby wydano; z kscia Wisznioweckiego i z p. chorążego koronnego żeby sprawiedliwość uczyniono; wojska kozackiego żeby więcej niż dwanaście tysięcy było.”

БПАН у Кракові. — ВР. — № 353. — Арк. 22.

Переклад

[...] Щоб унія була ліквідована, щоб київський митрополит засідав у сенаті; київське воеводство і каштелянію щоб русь тримала; отці єзуїти щоб не були у Києві; щоб було видано Чаплинського; щоб було вчинено справедливність з князя Вишневецького і з п. хорунжого коронного; щоб козацького війська було понад дванадцять тисяч.

№ 154

1649, березня 27. — Варшава. — Лист короля Яна Казимира до Богдана Хмельницького

“Jan Kazimierz z łaski Bożej król polski, wielkie książe litewskie, ruskie, pruskie, mazowieckie, żmudzkie, inflantskie, smoleńskie, czerniechowskie, szwedzki, gotski, wandalski dziedziczny król.

Urodzony wiernie nam miły! Uczyniona nam jest relatia commisiej naszej, lubo jeszcze nie skończonej, od wielebnego wojewody braclawskiego, który praezentował majestatowi naszemu puncta z wier. twoją i wszystkim Wojskiem naszym Zaporowskim postanowionego pokoju i załcił nam życzliwy poddański wier. twojej affekt. A przy tym puncta suppliki wier. twojej i wszystkiego Wojska naszego Zaporowskiego nam są podane i doniesione. Pretoż za rzecz słuszną rozumieliśmy bez omieszkania, jakośmy te puncta oboje przyjęli, postanowienia i suppliki wola i łaską naszą wier. t. i wszystkim Wojsku naszemu Zaporowskiemu declarować, jakoż tym pisaniem naszym przy oświadczeniu łaski naszej królewskiej tak declarujemy.

Zachodziły majestat nasz z Węgier i z Wołoch rozmaite przestrogi, jakoby już po ześściu z tego świata Rakoczego, który na syna swego pomyślał starać się u Rzeczypospolitej o tę koronę, którą włożył Pan Bóg na głowę nasze za wolnemi głosami wszystkiej Rzptej z czego się i wier. t. z Wojskiem naszym Zaporowskim cieszył, jakoż wier. t. przez pisanie swoje zpod Zamościa wszystkim stanom Rzptej jaśnie i życzliwie wyraził, terazniejszy książę siedmigródzki Rakocy młody miał znowu co miliri już przeciwko Bogu przez którego królowie królami zostają i krolują i przeciwko wolnej elekcyj i przeciwko tak dawnym domu naszego królewskiego w tej Rzptej szczęśliwego panowania zadatkom i mieszać szczęśliwą koronatią naszą i szukać sobie u wier. waszych, już wiernych poddanych naszych, posiłków. Z żalem tedy wielkim i podziwieniem naszym to być musiało. Lecz za powrotem wielmożnego wojewody terazniejszego kijowskiego, gdy nam te puncta tak pokoju postanowionego, jako suppliki wier. twojej są doniesione ucontentowani jesteśmy, gdy w oboch punctach declaracya majestatów naszemu jest ta uczyniona od wier. t. i wszystkiego Wojska naszego Zaporowskiego, że do postronnych panów nie uciekając się i regiment pożądaný od nas, chorągiew i buławe przyjąc wiernie i w wiernym poddaństwie swoim zostawać nam i Rzptej wier. wasze deklarował liście. Jakośmy nigdy nie wąpili w cności i w wierze poddaństwie wiern. two. i wszystkiego Wojska naszego Zaporowskiego, tak do końca pewniśmy tego, że zdawna od zagranicznych zdrada i nieprzyjaźni miejsce mieć nie będzie w wiernych poddańskich sercach i affectach wiern. waszych, nie czynili tego nigdy cnotliwi i sławni przodkowie i dobrzy molójcy Wojska naszego Zaporowskiego i owszem jest wielce przykładów, że gdy nieprzyjaciel Rzptej do nich uda, wali się, zaraz to panom swoim obiawali, a sami zawsze w statecznej i nienaruszonej wierze zostawali i za to nabywali praw, przywilejów, wolności. Toż i my wier. waszym wszelakie dobrodziejstwo nasze królewskie obiecując, ofiarujemy i o całych waszych poddańskich affectach bezpiecznie trzymamy.

Co się tyczy drugiego punctu, że nie mogło przyść na ten czas do sporządzenia registrów i odłożyliście wier. wasze do świątek blisko przyszłych i pokój utwierdzili i to miłe przynieliśmy, przyjmujemy i zaraz wielmożnego wojewodę przed tym braclawskiego, terazniejszego kijowskiego, jako commissarza naszego, ordinowaliśmy, aby przy rzece Horiń zostawszy, przestrzegał tego, aby Wojska naszego lubo to z wielkim jest ściśnieniem stanowisk, dalej chorągwie i pułki nie przychodziły, ten dalej Podola i na insze miejsca posłałiśmy i do wielmożnych hetmanów naszych W. kstwo Litewskiego, aby według punktów postanowionych zachowali się. Wierność też twoi ludzi uważnych ordinuj na to, aby przy Słuczy zatrzymawszy statecznie tych, którzy odzywają się do Wojska naszego Zaporowskiego, dalej nie pomykaliście. A z tych, który pod czas tractatów wielmożnego wojewody kijowskiego i commissarzów naszych z wier. twoją w Perejasławiu, tu domy szlacheckie najeżdżali między Słuczą a Horyniem surowie karali, żądamy.

W tym że punkcie, iż wier. t. wzięłeś to sam na siebie zporządzali Wojsko nasze Zaporowskie, trzymając się dawnych zwyczajów, żeby z samego województwa Kijowskiego z dobr Rzptej przyległych Dnieprowi i szlakomto Wojsko sporządzone było, a nie z odległego pospolstwa z tegośmy kontenti.

Zatrzymanie panów dziedzicznych i dzierżawców, że do świątek nie mogą przychodzić do swych majestatów (?), acz iż z wielkim ubliżeniem jednak, żebyś wier. t. nie mal pomieszania żadnego od sporządzenie Wojska i to już tak niech zostawa do tego czasu.

Więźnie kodackie, nad przysięgę wzięte, sama requiruje przysięga, żeby byli uwolnieni i trzeba ich było przy commissarzach naszych wolno puścić i odesłać, co iż się nie stało, nic nie wątpiemy, że za wzięciem tego pisania naszego, onych nam przy posłech swoich niemieszkanie odeszłecie i tym samym wiare wasze i posłuszeństwo przeciwko nam oświadczyć.

Co się zaś dotyczy punktów suppliki wiern. two i wszystkiego Wojska naszego Zaporowskiego, starać się chcemy, aby się we wszystkim wygodziło dobrotliwej łaskowości naszej przeciwko poddanym naszym, jakoś co się dotyczy pierwszego i my mieć chcemy cało i z rzetelne uspokojenie poddanych naszych religiej graeckiej. W tym punctie łaska nasza instantiej a Wojska naszego Zaporowskiego----- przyjęła, gdyśmy na województwie Kijowskim z tegoż narodu i religiej, jako przed tym świętej pamięci król jeo mśc, pan brat nasz, na kasztellaniej także kijowskiej wielmożnego wojewode przeszłego braclawskiego posadzili, o metropolite kijowskiego, aby miał miejsce w senacie i w tym włożeniu powage nasze do senatu, bez którego consensu na sejmie nie możemy przyczyniać miejsc senatorskich. Jednym słowem cokołwiek nie tylko do zatrzymania dawnych praw, swobod i przywilejów waszych, ale i do pomnożenia ozdob cnego narodu ruskiego należeć będzie, chętnie się do tego przyczynemy.

A na ostatek co się dotyczy Czaplickiego, iż i do nas poniekąd doniesiono jego zło obeście, za którym terazniejsza czego się Boże pozał, powstała zawierucha, jakośmy go od Wojska naszego odtrzychnęli i z regestrów rycerstwa naszego wymazali, tak dalej instigatorowi naszemu rozkażemy na przyszły sejm onego pozwać, aby tamże według zasług sistus surowie był karany. O to tylko pilnie żądamy i upominamy, żeby wier. w., nie dając już miejsca żadnym z zagranicznych niesłusznym i zdradliwym legacjom, całe i statecznie do tego serca i myśli swoje skłonili, żeby i Wojsko nasze Zaporowskie w swej chłubie, wolnościach, prawach i swobodach stanęło i Rzpta wespół z majestatem naszym uspokojone zostali, krew chrześcijańska, aby się nie lała, czego my jako pomazaniec Boży, pilnie życzymy i postrzegamy.

Na ostatek pewniśmy tego, że już te puncta, które w sposób suppliki nam są przez commissarzów naszych odniesione, wszystkie trudności (?) wiern. waszych zawierają w sobie i że już nowych trudności żadnych nie będzie. A jeślibyście wiern. w. w co słusznego affektować chcieli, żebyście terazniejszemu posłowi naszemu, urodzonemu Smiarowskiemu i nam niemieszkanie znać dawali, przez posły swoje, albo teś przez tegoż posłańca naszego o sposobach zaś oddzielenia pospolstwa nienależnego, a postanowienia w liczbie słusznej Wojska naszego Zaporowskiego znosili się z wielmożnym wojewodą kijowskim, nie czekając terminu commissiej, na który już życzymy mieć rzeczy wszystkie skończone i uspokojone. Uznawszy bowiem my wierny poddański i życzliwy affekt wier. t. i wszstkiego Wojska naszego Zaporowskiego, na tym jesteśmy, aby koniecznie za pomocą Boga i wier. t. w osobie swojej był ukontentowany i wszystko Wojsko nasze Zaporowskie co szerzej terazniejszy poseł nasz urodzony Smiarowsky z zlecenia naszego wier. t. przełoży. Sam tylko wier. t. żądamy pilno do końca nie ustawaj w życzliwości swojej i wiernym affekcie przeciwko majestatowi naszemu. Co całe obiecujemy sobie i łaskę nasze królewskkie wier. t. ofiarując dobrego zdrowia od Pana Boga życzymy.

Dan w Warszawie dnia XXVII (?) miesiąca mca roku Pańskiego MDCXLIX panowania królestw naszym polskiego i szwedzkiego 1-o roku.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 275–277. Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б.Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. К., 1999. — Т. 14. — Історія. — С. 100–102.

Переклад

Ян Казимир, милістю Божою король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандальський дідичний король.

Уродзоний вірно нам милий! Нам учинив реляцію про нашу комісію, хоч ще не закінчену, велебний брацлавський воєвода, котрий презентував нашому маєстату пункти миру ухваленого з вірністю твоєю і всім нашим Військом Запорізьким і передав нам зичливу підданську ревність вірності твоєї. А при цьому нам були подані й донесені пункти супліки вірності твоєї і всього нашого Війська Запорізького. Отже ми вважаємо за річ слухну, оскільки ми обидва прийняли ці пункти, негайно декларувати постанову й супліку нашою волею і милістю вірності твоєї і всьому нашому Війську Запорізькому, що цим нашим листом при оспвідченні нашої королівської милості так декларуємо.

Доходили до нашого маєстату різні перестороги з Угорщини і Молдавії, що начебто вже по смерті Ракоці, котрий задумував старатися для свого сина здобути в Речі Посполитій ту корону, котру Господь Бог поклав на нашу голову на підставі вільних голосів всієї Речі Посполитої, з чого і вірність твоя з нашим Військом Запорізьким тішився, про що ясно й зичливо висловив і лист вірності т. з-під Замостя всім станам Речі Посполитої. Нинішній молодий семигородський князь Ракоці знов мав що замислити вже проти Бога, завдяки якому королі стають королями і королюють і проти вільної елекції і проти так давнього нашої династії щасливого королівського у цій Речі Посполитій панування; став умішуватися в нашу щасливу коронацію і шукати собі підмоги у вірностей ваших, вже наших вірних підданих. Це сталося з нашим великим жалем і здивуванням. Але після повернення вельможного нинішнього київського воєводи, коли нам були донесені ці пункти як ухваленого миру, так і супліки вірності твоєї, ми вдоволені, оскільки в обох пунктах така декларація нашому маєстатові вчинена від вірності т. і всього нашого Війська Запорізького, що ви не будете вдаватися до іноземних правителів, а вірно приймете від нас жадану владу, прапор і булаву і, як вірність ваша декларував у листі, залишитеся у вірному своєму підданстві нам і Речі Посполитій. Ми ж ніколи не сумнівалися у чеснотах і у вірному підданстві вірності твоєї і всього нашого Війська Запорізького, і тепер до кінця впевнені у тому, що як і здавна зрада і неприязнь від іноземних не буде мати місця у вірних підданських серцях і діях вірностей ваших, цього не чинили ніколи чесні й славні предки й добрі молодці нашого Війська Запорізького, взагалі є багато прикладів того, що коли ворог Речі Посполитої до них вдавався, то зазнавав невдачі; вони зразу доповідали про це своїм панам, а самі завжди залишалися у статечній і непорушній вірі і за це здобували права, привілеї, вольності. То і ми, обіцяючи вірностям вашим всіляке наше королівське добродійство, цілком впевнені у вашій відданості.

Що стосується другого пункту, тобто що не могло дійти у цей час до спорядження реєстрів і що вірності ваші відклали це до святку, які скоро мають наступити, і затвердили мир, то ми й це мило прийняли і приймаємо; ми негайно послали як комісара вельможного воєводу, перед цим брацлавського, нинішнього київського, щоб він пильнував за тим, щоб хоругви й полки нашого війська залишалися біля ріки Горинь і щоб далі Поділля і на інші місця вони не переходили, хоча це й з великим стисненням квартир. Ми послали і до наших вельможних гетьманів В. князівства Литовського, щоб ті поводили себе згідно з ухваленими пунктами. Вірність твоя також пошли своїх уважних людей для того, щоб біля Случі надійно були затримані ті, котрі відзиваються до Війська Запорізького і далі не йшли. Але ми жадаємо суворого покарання для тих, котрі під час переговорів у Переяславі вельможного київського воєводи і наших комісарів з твоєю вірністю нападали на шляхетські дома тут, між Случчю та Горинню.

У цьому ж пункті, оскільки вірність т. взявся сам спорядження нашого Війська Запорізького, тримаючись давніх звичаїв, хочемо, щоб це Військо було споряджене із самого Київського воєводства з добр Речі Посполитої прилеглих до Дніпра і шляхів, а не з відлеглого посполства, з цього ми будемо вдоволені.

Затримання дідичних панів і державців, котрі до святку не можуть приходити до своїх маєностей (?), хоч з великим безчестям, однак, щоб вірність т. не мав жодної перешкоди у спорядженні Війська, хай це вже так залишається до цього часу.

Кодацькі в'язні, взяті у полон всупереч присязі, мають бути звільнені, що й сама присяга вимагає; треба їх було у присутності наших комісарів вільно відпустити і відіслати, чого не сталося, Але ми ніскільки не сумніваємося, що ви після отримання цього нашого листу, їх нам при своїх послах без зволікань відішлете і цим самим доведете вашу віру і послушенство щодо нас.

Що стосується пунктів супліки вірності твоєї і всього нашого Війська Запорізького, то хочемо старатися, щоб у всьому догодити нашій добротливій ласкавості щодо наших підданих; що стосується першого і ми мати хочемо цілком і повного заспокоєння наших підданих грецької релігії. У цьому пункті наша милість за наполяганням нашого Війська Запорізького ----- прийняла, коли ми на Київському воєводстві з цього ж народу і релігії, як раніше святої пам'яті король його мосьть, наш пан брат, посадив на київській каштелянії вельможного воєводу колишнього брацлавського; про київського митрополита, щоб він мав місці у сенаті і у цьому порушимо клопотання перед сенатом, без згоди якого на сеймі ми не можемо давати сенаторські місця. Одним словом, ми охоче будемо клопотатися про все, що буде належати не тільки до збереження давніх прав, свобод і ваших привілеїв, але й до примноження оздоб чесного руського народу.

Врешті щодо Чаплинського. До нас часом доносили про його зло, через яке виникла нинішня, жгалься Боже, завірюха, тому ми його з нашого війська вигнали і викреслили його з реєстрів нашого рицарства; потім ми накажемо нашому публікуємо обвинувачеві позвати його на майбутній сейм, щоб він там згідно із провиною був суворо покараний. Цього тільки ревню жадаємо і добиваємось, щоб вірність в., не даючи вже місця жодним із закордонних неслухних і зрадливих посольств, повністю і статечно до цього схилив своє серце й думки, щоб і наше

Військо Запорізьке у своїй славі, вольностях, правах і свободах стало і щоб Річ Посполита разом з нашим маєстатом були заспокоєні, щоб не проливалась християнська кров, чого ми як помазанець Божий, ревно зичимо і пильнуємо.

Врешті ми певні того, що вже ці пункти, котрі у вигляді супліки нам принесені нашими комісарами, всі труднощі (?) вірностей ваших містять у собі і що вже жодних нових труднощів не буде. А якщо б вірність в. захотіли б щось слушне запропонувати, то щоб нинішньому нашому послу, уродзному Смяровському, і нам невідкладно давали знати через своїх послів; щоб через цього нашого посланця про засоби відділення неналежного посполства та ухвалення слушної кількості нашого Війська Запорізького зносилися з вельможним київським воєводою, не чекаючи терміну комісії, на котрій ми вже хочемо мати всі справи скінченими і заспокоєними. Ми дізнали вірний підданської і зичливої приязні вірності т. і всього нашого Війська Запорізького, на цьому стоїмо, щоб неодмінно за поміччю Божою і вірність т. особисто був вдоволений і все наше Військо Запорізьке. Все це детальніше наш нинішній посол, уродзоний Смяровський, з нашого доручення доповість вірності т. Тільки того дуже жадаємо, щоб вірність т. сам не переставав бути в усьому зичливим і вірним щодо нашого маєстату. Від себе ми цілком обіцяємо [доброго] і, офіруючи нашу королівську милість вірності т. , зичимо доброго здоров'я від Господа Бога.

Дано у Варшаві 27 (?) березня року Божого 1649, панування королівств наших польського і шведського 1-о року.

№ 155

1649, квітня 5. — Вольбож. — Уривок з листа кюявського біскупа Миколая Войцеха Гневоша до литовського підканцлера Сапіги

“[...]Aby się do tego tam hultajstwa nie miał Chmielnicki znać, które motus czyni w Wielkim ks[ieństwie] Litewskim, (...) * widzimy w diariuszy od p. p. naszych commissarzów opisanem, doczytasz tego tam w. m., mój mści pan i brat, w niem; u nas tam przechodzą ku Ukrainie chorągwie, wore (?) suo łupiąc (...) * będzie i назад, a strzeż Panie Boże, by jedno z (...) * nie uciekając, jako pierwej[...]”.

БПАН у Кракові. — ВР. — № 353. — С. 30-31. — Оригінал (?).

Переклад

[...]А що Хмельницький не мав знатися з тим гультайством, котре чинить бунти у Великому князівстві Литовському, (...) * бачимо у щоденнику, писаному нашими панами комісарами, там, у ньому, прочитаєш в. м., мій мостивий пан і брат; у нас там проходять до України хоругви, двори (?) грабують (...) * буде й назад, а борони Господи Боже, щоб одне тільки з (...) * не тікаючи, як раніше[...].

№ 156

1649, квітня 6. — Ярослав. — Уривок з листу Яна Замойського до тернопільських міщан.

“[...] wiele (...) * [t]ych ludzi, poddanych moich, częścią przez nich z tego świata zeszło, częścią tak od tatar zabrani zostali, lubo też i sami dobrowolnie zbiegli, po których majątkości i dostatki ich jako bydła, stada, gumna, pasieki, bez panów zostali

z (...)*, aby to w obce i nienależytc używanie nie przychodziło, mieć chce i rozkazuje, abyście z pomienionych dobr (...)*, po kimkołwiek pozostałych, na prywatne potrzeby nikomu obracać nie dopuszczali[...]"

АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 2696. — С. 13. — Тогочасна копія.

Переклад

[...] багато (...) * цих людей, моїх підданих, частково через них вони покинули цей світ, частково були заборані татарами або ж самі добровільно втекли; після яких маєтності і майно їхнє, як от: бидло, стада, гумна, пасіки, залишились без панів з (...) *, щоб це в чуже й неналежне уживання не приходило, мати хочу й наказую, щоб із згаданих добр (...) *, будь-ким залишених, на приватну власність нікому обертати не допускали[...]"

№ 157

1649, до 18 квітня. — Лист невідомого до невідомого

“Ongi jeo mość pan Rzecicki z Urzędowa przyjechał, do którego wiadomość przysła z Warszawy, że to przyniesiono królowi jeo mć, jakoby miał się ze wszystkim wojskiem obrócić Chmielnicki abo do Moskwy abo pod Wilno. Nieczaja tu zesławszy za zasłone, z którym iż jeo mość pan wojewoda braclawski miał mieć jakós szczęśliwą z nimi utarczkę, ale znać, że się to nie ponawia, że to niepewne rzeczy. Sejmik relacionis 20 presentis, z którego jeo mość pan podkomorzy przemyski ujeżdza zaraz do Rakoczego w legacie od króla jeo mć a jeo mość pan sędomirski wielkim poselstwie jest do cara moskiewskiego. Do Turek posła nie będzie. Pobory te wszystkie ad prima aprilis mają być wszystkie wydane.”

ДА. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 31. — С. 231. — Копія др. пол. XVII ст. Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про національно-визвольну війну українського народу середини XVII століття // Соціально-гуманітарний вістник. — 1998. — № 1 (16). — с. 14–38.

Переклад

Позавчора його мосьть пан Жечицький приїхав з Ужендова, до котрого прийшла відомість з Варшави, що було принесено його мості королеві про те, що Хмельницький з усім військом начебто мав рушити або до Москви або під Вільно, а сюди послав для заслону Нечая. З останнім його мосьть пан брацлавський воевода мав якось щасливу сутичку, але знати, що це не підтверджується, бо це не певні речі. Реляційний сеймик 20 цього місяця, з котрого його мосьть пан перемиський підкоморій зразу ж їде до Ракоці в посольстві від короля його мості а його мосьть пан сандомирський у великому посольстві до московського царя. До Туреччини посла не буде. Всі ці побори мають бути видані до першого квітня.

№ 158

1649, квітня 18. — Конфесата полоненого козака Федора.

«Конфесата полоненого козака донесена в листі з Стрешина (?) 18 квітня 1649.

До Речиці привели Федька Сотника, полковника брагинського (?) (brusińskiego), котрий на конфесатах сказав те, що до Гомеля полковник Небаба у великоднєву суботу прийшов з півтора тисячами козаків; найбільше має досвідченої піхоти. Полковник Макера у Лозові і в Брагині має 6 000 людей.

У Овручі Напаліч має 6 000 людей. З ним є Горностай, шляхтич-сотник. Сказав цей Федько Сотник, що хоч би й хотів Хмельницький погодитися на мир, то не може, так чернь озвіріла, щоб або розгромити шляхту, або самим загинути. Обидва панове гетьмани у Вільні, а козаки більшу потугу обернули на литовське військо.»

Опубліковано: МКП, № 125. — С. 387; Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 11.

№ 159

1649 або 1650, квітня 19. — Кам'янець-Подільський. — Новина

“Memy z Baru kscia j. m. Bogusława Radziwiłła, hostiliter nas wojują i moich chudob ostatek zniesli, nocą najechawszy do Kopajgródka, gdzie byli chłopci z drugich wiosek, zniesli, wszystkie dobytki zabrali i koszule z niewiast zdarszy. Te ich najazdy i rozboje wyst[r]aszyły z okolicznych wsi i osad poddanych na Ukraine, nieomylnie bellum licitabuntur.”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 31. — С. 82. — Копія другої половини XVII ст.

Переклад

Маємо з Бару князя й. м. Богуслава Радзівіла; вороже нас воюють і знищили решту моєї худоби, коли вночі напавши до Копайгородка, де були селян з інших сіл, розгромили, все майно забрали, здерши й сорочки з жінок. Ці їхні напади і розбої вистрашили підданих з навколишніх сіл і поселень на Україну, поза сумнівом, вестимуть війну.

№ 160

1649, квітня 31(21). — Гоща. — Лист наказного переяславського полковника Андрія Романенка до київського полковника Григорія Ганжі

«Наш многомилостивый пане Грицко, полковник киевский службы наши товарышские, в ласку твоей милости вручаем.

Придалось нам за речь пристойную, чтоб есми за бытием панов мещан киевских у его королевские милости пана воеводы киевского будучих поздравствовали добрым здоровьем на новый год, чтоб ваша милость в потехах тот год препровождали з добрым здоровьем препровождал, чево приятно желаем на лета незамереные, яко сам себе слышанием нам есть милость свою товарищескую показуючи, якоже и повинность наша войсковая до того приводит всегда, чтоб есмя один другому о вестях объявляли, и так мы будучи присланы от его королевской милости пана гетмана и всего Войска Запорожского до его милости пана воеводы до Гощи о для обеганья собранья своевольного, чтоб на пограничье над Горынью никоторого меж нами и ляхами постановленного договору в покое додержали, чтоб то по всякой времени было с великим прошением воздержаячи. Сего ради объявляем вашей милости, что король его милость по изволению Речи Посполитой зятянул восмдесят тысяч шведов, которые подлинно стягаютца подо Львовом, а давные хоругви и новозятягненные все под Горынью и под Случью с которыми во грех через реку с ними живет, а особно объявляем, что пан гетман лятской, пан Фирлей, писал Сольски до пана воеводы киевского, который лист нам до прочитанья и остался в котором

листе объявляет, что канцлер в Люблине есть и ожидает короля его милости, что имеет быти апреля в 22 день подлинно, где король его милость воеводства тамошнего некоторых, яко и чужоземцов 6000, которые сторонами в пяти верстах или в десяти идут, то король его милость имеет ждати в Люблине потамест, пока посол нынешний от его милости пана гетмана обратитца. И на том есмь есть ли не с подлинною потехою обратитца, то имеет сам к Украине поступати. Там же воеводство горний на подлинных местех поставит, котре уже сходятца, однако король его милость на том надежне есть, как есмь в том листе высчитали и список с того листа до пана полковника звягельского до Гараська отослали, подлинно хотят, чтоб мир приего панстве учинился и щасливе трудами воеводы киевского то зачатое посольство в совершенье свое пришло. А што король и сам его милость пишет, просячи, чтоб то помирил и славу безсмертную по себе учинил и есть мир станет, то нам так король его милость, чтоб с тем всем войском на неприятеля чужоземца ударить, и такоже ознаймую, что подлинно имеем ведомость о войске литовском, котрого есть 120 000, да что имеют от север на Украину зайти за поизволением короля его милости, чево им Боже не допомоги, и для того, чтоб есте ваша милость оберегательно были, Бог убо весть, будет ли совет или не будет, а мы чтоб не были в безопасны, а обрететца ж у нас и таких немало, товарищей наших, которые недавно товарищами нашими учинились, что того совету не хотят, что також есть меж ляхов некоторые, а есть ли тому время будет, что и вперед в том деле у нас будет чинитца, вашей милости не умедляем весно чинити. А потом сами себе с повольными услугами нашими милости прилежно вручаемся.

Писан в Гоши апреля в 21 день 1649-го году.

А внизу под. тем написано: по написанию сего листа пришла весть до пана воеводы подлинная, что король, пан наш, имеет быть в городе в Луцке и есть ли что подлинное, тот посол учинит, пан Сваржевский от его милости пана гетмана принесет.

Потом вашей милости всего доба желательный товариш.

Андрей Романенко, наказной полковник переяславский, со всем товариством рукою своею.»

РДАДА. — Ф. Сибірський приказ. — Стовп, 1562. — Арк. 74–79. — Тогочасний переклад. Тексту документа передуює запис наступного змісту: «Список с белорусского письма, каков лист писал переясловской полковник Ондрей Романенко к киевскому полковнику к Ганже. А к Москве тот лист привез Григорей Унковской в нынешнем во 157-м году майя в 28 день.» Оpubліковано: Сергійчук В. Маловідомий документ про одного з перших кийських полковників// Архіви України. — 1988. — № 4. — С. 65–66.

№ 161

1649, травня 1. — Гоша. — Лист А. Киселя до белзького воєводи А. Фірлея

“Wczorajszego dnia z Kijowa przyniesiona mi jest wiadomość, że pan Smiarowski omnino zatrzymany będzie, co jeżeliby miało dosyć (...) * nota była by hostilitas; druga ta wiadomość jest, że tatarowie, do których posłał Chmielnicki, mieli mu się deklarować tylko na obronę jego być własną, jeżeliby nań lachowie następować mieli, ale w zimie iść nie chcą, raz dla tego, że ich od koni wielka część odpadła, drugi raz dla tego, że i sami wyzdychali powietrzem, tym się onemu wymawiając. Posłał

tedy znowu do nich strażника Antona Buta, tractując z niemi i coby miał ich tym akcере (?), że w kraje całe i zdobyczy pelne zawieść już nie w te nasze spustoszone obiecują droge onym pokazać, to już nie wiem, gdzie by to, chyby by po offertach miał by z niemi ku Wielkiemu księtwu Litewskiemu albo w nasze Zadnieprskie kraje. Co ten Anton Buto sprawi, nie wiem, aza potem będę wiedział. To też o wojsku naszym jest u nich rozumienie, że szwedów wiele zaciągnioną, bo sami lachowie boją się ordy, ale niemcy bać się nie będą, ale się też dobrze i oni armują; pułki jeszcze wszystkie kozackie doma zostawają dotąd, aż do kommissiej. Tak jednak słyhać, że dla ostrożności nad rzeką Chorynią i Słuczą i onym bezpieczeństwa lepszego ku Ołyce dwa pułki posyłają między te rzeki, a w tych pułkach jest in numero szesnaście tysięcy wojska wybranego starszynnych kozaków.

Wojewoda kijowski”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 91. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Od jeo tći pana wojewody kijowskiego do jeo tći pana bełzkiego z Hozzszy 1-та мај 1649», тобто «Від його мості пан київського воєводи до його мості пана белзького з Гоці 1-го травня 1649». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Рівне, 1999. — № 36. — С. 41.

Переклад

Вчорашнього дня мені принесли повідомлення з Києва, що пан Смяровський буде зовсім затриманий. Якщо це справді так (...)*, то це була б ознака вороженечі. Друге повідомлення свідчить, що татари, до котрих послав Хмельницький, обіцяли йому тільки боронити його персону, якби на нього наступали ляхи. Але взимку вони не хочуть йти воювати через те, що, по-перше, велика їх частина не має коней, а по-друге, що й самі виздыхали через пошесть. Цим вони аргументували свою відмову йому. Тоді він знову послав до них стражника Антона Бута вести з ним переговори, щоб той привабив їх тим, що обіцяв привести їх у край цілий і повний здобичі, а не ті наші спустошені землі. Вже не знаю, куди б то він намірився йти, хіба що після оферт мав би з ними йти на Велике князівство Литовське або в наші задніпровські краї. Не знаю, що вдіє цей Антон Бут, але потім дізнаюся. Про наше військо вони думають, що до нього завербовано багато шведів, бо самів ляхи бояться орди, а німці боятися не будуть, але й вони добре озброюються; всі козацькі полки ще залишаються вдома і так буде аж до комісії. Чути однак, що для перестороги над річкою Горинню та Случчю й кращої їм безпеки посилають два полки між ті ріки. В цих полках є шістнадцять тисяч добірного війська старовинних козаків.

Київський воєвода

№ 162

1649, травня 6. — Галич. — Лист галицького судді Станіслава Гловінського до красноставського старости Марека Собеського

“Z Wołoch te a pewne nowiny, bom tam swego w pewnych posyłał potrzebach, iż w piątek przeszły uniwersały od hospodara wyszli, aby w polach i nad Prutem w ziemi Wołoskiej nikt nie stał. Tedy wojska wielkie obiecując, jakoż i nie sieją, zemknęli się

już do Bukowiny, od nas nikogo nie puszczają, chyba przez fawor; także i od Węgień to certo, iż trzemia baszom ruszyć się tu kazano; ordy piechoto, z kulbakami tylko, przyszło do Chmielnickiego kilka trzydzieści tysięcy, na koniach siedmnaście tysięcy. Jasyr od siebie ile płec biało powyganiali, że ich nie mają czym strawować, ale i ci niebożęta po drogach umierają, z tych awizów colligere licet, iż nulla sper pacis, chyba cudownym w niebie sposobem sporządzonym. Moje za tym uniżone, etc.

Stanisław Głowiński, sędzia Chali[cki].”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 96. — Тогочасна копія. Тексту документа передуге заголовок зроблений копіїстом: «Od jeo mści pana sędziego chalickiego do jeo m. pana krasnostawskiego z Halicza(?) -a maj 1649». Інший список: Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — Акс. 1949. — Арк. 474 зв. — Тогочасна копія. Тексту документа передуге заголовок зроблений копіїстом: “Соріа listu od je. mci p. sędziego halickiego”, тобто “Копія листа від його мості пана галицького судді”. Наприкінці другого списку є датум відсутній у першому списку: «W Haliczu 6 maj 1649.», тобто «У Галичі 6 травня 1649».

Переклад

З Молдавії є ці певні новини, бо я посилав туди свою людину у своїх справах; отже, у минулу п’ятницю прийшли універсали від господаря, щоб у полях і над Прутом у Молдавській землі ніхто не стояв, обіцяючи тоді великі війська, як і (...) * вже рушилися до Буковини; від нас нікого не пускають, хіба що фаворитів; також і з Угорщини це пишуть, що трьом пашам наказано виступити; до Хмельницького прийшло пішої орди, тільки з кульбаками, понад тридцять тисяч, а на конях сімнадцять тисяч. Ясир від себе жінок повиганяли, бо не мають чим їх утримувати, але й ці небожата вмирають по дорогах. З цих авіз можна зрозуміти, що немає жодної надії на мир, хіба що чудесним способом з неба. Мої за цим понижені і т. д.

Станіслав Гловіньський, галицький суддя.

№ 163

1649, травня 5. — Маначин. — Лист кам’янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Видзги

“Zaczymbym ja in dieset horas mieć listowne z w. m., m. m. panem, i ze wszystkim przyjaciołami conferentią, gdyby stawało czasu i gwałtownemi niewypowiedzianie zabawami mógłem tak nie bydz praepeditus, jednak i teraz do tej powinności mojej przeciwo w. m., m. m. panu, proposse meo maksimo aplikuje się i wolej czyniy dosyć, posyłając list mój do jeo mści pana wojewody krakowskiego i jego mści pana podczaszego koronnego, ktory jako prętko i z czym powróci z Warszawy o niemieszkanie wiadomość w. m., m. m. pana, prosze; teraz tedy podaje do wiadomości w. m., m. m. panu, jakie mam przestrogi od nieprzyjacieli i z różnych mieśc oznajmienia z Krymu od Ottomańskiej Ordy (описка, має бути — «Porty» -Ю.М.), od Dunaja, z Wołoch, od Dniepru przez szpiegi, przez języki, przez różne posłańce; potęga rebelizantów z pogany barzo się szerzy i duży wojenny czyni apparatus. Rzeczpospolita uspią nadzieją falszywego pokoju i niepewnych tractatów, dla niegotowości i oziębłości swej, gdy wszystko prawie jak z Kamieńca apertum a prętko musi wyglądać periculum Chmielnicki część już zaciągnął tatarów i ma przy sobie, a chan ze wszystkim ordami dobrockimi i biłogrockimi

i Dunaja wszystkimi, chce pomagać kozakom i kazano mu od Porty. Rakoczy conjunctionem armorum approbował z kozakami. Szedł Georgius Gilay, Dapister Transsylvaniae, wielki confident jego, przez Jasy z poprzysiężeniem paktów i ligi swojej, zaczynając już obóz swój stanowiąc na Derepczynie pod Murachwo postanowił nieprzyjaciela, a przy mnie wojska niewiele, chorągwie kuse (?) barzo, armaty, ani wojennej mu[ni]tiej jeszcze żadnej nie mam. Użyłem jeo mści pana podkomorzego podolskiego, stryja meo, gwoli temu do j. k. m. i ich mściów p.p. pieczętarzów, abym powinności mej uczynił dosyć, wprzód kilka listów obwieściwszy o tym na jaką scisnym (?) fundamentie pokoju zasadzone bezpieczeństwo Rzeczy Pospolitej, proszę, aby się już pilno i gwałtownie armowali wojsko, które się tam bawi, aby się zbliżało, jako najprzędzej, pospolitego ruszenia aby nie zaniechiwali, a wici wydawali trzecie co najprzędziej, to zdanie moje pro conscientia wydałem, a sam już spiesząc ściągając wojsko do obozu omnes onego commoditates onego upatrując, moje powolne usługi etc.

Jeo mość pan krakowski w tych dniach będzie w Jasiech i prętko będzie w Kamieńcu, ale nasz jeo mość pan wojewoda czernihowski, Bóg to wie, jeśli nie posiedzi, zwłaszcza jeśli się tu (?) weźmie wojna, już w uspokojone kraje nasze posłał znowu Chmielnicki buntować chłopów; trzeba, aby się w. m. byli attenti na to i około Lwowa.

W. m. m. pana szwagier uprzejmy i powolny sługa Stanisław Lanckoroński.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 95. — Тогочасна копія. Тексту документа передусє заголовок зроблений копіїстом: «Od jeo mści pana kamienickiego do jeo mści pana podsędka lwowskiego z Manaczyna 5-ta maj 1649», тобто «Від його мості пана кам'янецького до його мості пана львівського підсудка з Маначина 5-го травня 1649».

Переклад

За чим би я з дня у день [хотів би] мати листовний зв'язок з в. м., м. м. паном, і з усіма приятелями, коли б вистачало часу і я не був би несказанно раптовими справами так скутий, однак і тепер до цієї моєї повинності щодо в. м., м. м. пану, якнайбільше долучаюсь і чиню досить волі, посилаючи мій лист до його мості пана краківського воеводи і його мості пана коронного підчашого, котрий коли і з чим повернеться з Варшави прошу в. м., м. м. пана, дати про це термінову відомість; тепер подаю до відомості в. м., м. м. пану, які нам перестороги від ворогів і з різних місць повідомляють шпигуни, «язики», різні посланці з Криму, з Оттоманської Порти, від Дунаю, з Молдавії, від Дніпра; потуга ребелізантів з поганими дуже збільшується і вони чинять значні воєнні приготування. Річ Пospолита приспана надією фальшивого миру і непевних переговорів, через свою неготовість і байдужість, коли все вважай як з Кам'янця незахищеного швидко мусить виглядати небезпеку, Хмельницький вже найняв частину татар і має їх при собі, а хан з усіма ордами добрудзькими і білгородськими і Дуная, хочу помагати козакам і наказано йому від Порти. Ракоці ствердив військовий союз з козаками. Георгій Гілай, стольник Трансільванії, значна його довірена особа, йшов через Ясси з присягнутим договором і своєї ліги, після чого ворог уже ухвалив поставити свій табір на Дерепчині під Мурахвою, а при мені небагато війська, хоругви дуже малі, не маю жодної артилерії ні воєнних припасів. Використав його мость пана подільського підкоморія, мого стрія, завдяки чому до

й. к. м. і їх мостей пані печатників, щоб задовільнив мою повинність, спочатку кількома листами обповістив про це на якому хисткому фундаменті миру стоїть безпека Речі Посполитої, прошу, щоб вже ретельно і негайно озброювали військо, котре там знаходиться, щоб наближалось як найшвидше, щоб не забули про посполите рушення, а видавали треті віці якнайшвидше, таку моя думку задля обізнаності я дав, а сам уже поспішаю збирати все військо до табору, всі його привілеї бачачи, мої покірні послуги і т. д.

Його мосьть пан краківський цими днями буде в Яссах і скоро буде у Кам'янці, але наш його мосьть пан чернігівський воєвода, Бог це знає, якщо ще не посидить у неволі, особливо якщо тут підніметься війна; вже у наші заспокоєні краї знову по-слав Хмельницький бунтувати селян; треба, щоб в. м. уважали на це і біля Львова.

В. м. м. пана швагер понижений і покірний слуга Станіслав Лянцкоронський.

№ 164

1649, травня 9 (квітня 29). — Звягель. — Лист гетьманського намісника на Волині, полковника Герасима Яцкевича та полковника волинсько-звягельського Михайла Тиши до князя Корецького

“Jaśnie oświczone miłość ks. Koreckie.

Niespodziewanie dziękowanie w. m., m. m. pana, ode mnie racz przyjąć za siedm kozaków, których utopionych w Miedźzrzeczu, na imie Listopasa i inszego, który przy niem beli. Bóg ci zapłać za takie utrzymowanie albo raczej za takie wzniesienie ognia nieugaszzonego, którego nie wiem, jeżeli go już zagasić łatwo, nasza by rada, abyś w. m. przestał czynić, a [chcąc] do końca zgodliwie mieszkać, na czas ten krótki albo naznaczony prosze; prosze i o to, abyś w. m. koniecznie zaniechał u kozaków pobory wybierać, gdyż sam w. m. wiedz, iż kozakom na kule i na proch potrzeba; widze w. m. gotujesz nie na zgodę, ale wzniesienie ognia, gdyż i dział dziesięć okowaliście, nie wiem dla jakiej przyczyny. Zatym mieszkaj w. m., m. m. pan, zdrów.

[Z] Zwiachla die 29 aprilis 1649.

W. m., m. m. pana, życzliwy

Narasko Jaskiewicz, pułkownik z Wosjka j. k.m. Zaporowskim, namiestnik hetmański

Michał Tysza, pułkownik wołyński zwia[he]lski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 301–302. — Тогочасна копія. Запис на звороті: “Сорія листу Тисзе, jeden pułkownik do ds. Koreckiego”, тобто: “Копія листу Тиши; один полковник до кн. Корецького.” Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Рівне, 1999. — № 37. — С. 41–42.

Переклад

Ясноосвічений милостивий князю Корецький!

Несподівану подяку від мене зволь прийняти в. м., м. м. пане, за сімох козаків, утоплених у Меджирічі. Одного звали Листопад, а інших, котрі були при ньому, не називаємо. Бог тобі заплатить за таке підтримування або швидше роздмухування негасимого вогню, котрого і не знаю, чи легко буде загасити. Радимо, аби в. м. перестав чинити і жив у згоді протягом цього короткого часу

або призначеного часу перемир'я. Прошу і про те, аби в. м. зовсім припинив брати побори від козаків, бо й сам в. м. знаєш, що козакам треба витрачуватися на кулі й порох. Бачу, що в. м. готуєшся не на згоду, але на роздмухування вогню, бо й десяток гармат відлили, не знаю навіщо. Затим, будь здоров в. м. пан.

Із Звягля 29 квітня 1649.

В. м., м. м. пана, зичливі [слуги] Гарасько Яскевич, полковник з Війська й. к. м. Запорізьким, намісник гетьманський; Михайло Тиша, полковник волинський і звягельський.

№ 165

1649, після 11 травня. — Перелік сил кримського хана

“Potęga wszystka z Krymu, Nahaj, białogrodców, oczakowców i dobruczan.

Pierwszy Szyryn ludzi 500 Bizan.

Drugi Czyzywut ludzi 500 Beczer Olurtazabi.

Trzeci Barkin ludzi 500 Biezet Alurat Bie.

[C]zwarty Archin ludzi 1 000 Bezemalibi.

Piąty Bacen ludzi 2 000 Beczen Bulathi.

Szosty Kiszak ludzi 500 Beczen Buzametbi.

Siódmy Jantan ludzi 500 Bejen Szamzabi.

Kopekułów 2 000, ułanów 500, tameruskich czerkieszów 200; zkąd i turków wychodzi 100.

Od Kozłowa Mansurietu jedni z Chaiabiem, drudzy z różnymi murzami, tych dziesięć tysięcy. Perekopczyków 5 000, bielogrodzkich realr.(?) 5 000 tylko; dobruckich 3 000; oczakowskich 1000.

Semenów krymskich 400, ci przy hanie chodzą.

Nachaj Wielkiej nie masz, bo aż ku Wołdzie koczują i Moskwie się poddali.

Urumbet ulu tych 5 000 z hanem teraz będą, ale na konie bardzo zesli.

Orakolu tych bywało 8 000, ale teraz in duplo, gdyż i ci, co beli, od kałmuków ma załodze przyszli, ci wszyscy w Polsce z hanem będą i może się ich rachować piętnaście tysięcy.

Bejen Hali murza mamaculu tych 1 000. Szejdakulu tych 500, ci aż w Czerkiesach koczują (?), że się tu kładło tak, gdy byli in flore, ale ich siła pomarło głódem proporcją z Szerenów assidue i alterissime obserwując a 2 maj ad 11 maj i przeszło ich 1 200.”

БЯ. — ВР. — № 90. — Арк. 15 зв. — Тогочасна копія. Скорочений переказ цього документу вміщено нами у книзі: Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепрпетровск, 1984. — С. 49.

Переклад

Вся потуга з Криму, Ногаїв, білгородців, очаківців і добруджан.

Перший Ширин, людей 500 Біжан.

Другий Чиживут, людей 500 Бечер Олуртаза- бей.

Третій Баркін, людей 500 Бежет Алурат — бей.

Четвертий Архін, людей 1 000 Беземалі-бей.

П'ятий Бацен, людей 2 000 Бечен Булаті.

Шостий Кішак, людей 500 Бечен Бузамет-бей.

Сьомий Янтан, людей 500 Беєн Шамза-бей.

Капикулу 2 000, уланів 500, темрюцьких черкесів 200; звідки й 100 турків виходить.

Від Гезлеве Мансурету одні з Кая-беєм, другі з різними мурзами, цих десять тисяч. Перекопців 5 000, білгородських татар (?) 5 000 тільки; добрудзьких 3 000; очаківських 1 000.

Кримських сейменів 400, ці ходять біля хана.

Великих Ногаїв немає, бо кочують тепер біля Волги і піддалися Москві.

Урумбетулу, цих 5 000 з ханом тепер будуть, але у них дуже погані коні.

Ораколу, цих бувало 8 000, але тепер вдвічі більше, бо й ті, що були, через калмиків пішли на залогу, ці всі будуть у Польщі з ханом і їх можна рахувати п'ятнадцять тисяч.

Беєн Халі мурза мамакулу цих 1 000, шейдакулу 500, ці кочують аж у Черкесії. Тут писалося так, коли були у розквіті, але тепер їх дуже багато померло від голоду, як от з Ширинів, ретельно й якнайстаранніше оглядаючи з 2 до 11 травня, прийшло їх 1200

№ 166

1649, травня 13. — Маначин. — Лист кам'янецького каштеляна

Станіслава Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Видзги

“Z Carygrodu, że Chmielnicki przysłał turkom wieczne poddaństwo swe z pobisurmanieniem się i wszystkich kozaków ofiarując, jeno żeby jeszcze tatarowie pomogli z raz na zniszczenie imienia polskiego. Na co ochotnie zezwolili, bo turcy rozumieją za udaniem tatarskim i greckim, że kozacy wszystkie już ziemie nasze opanowali, jeno coś trocha ostało za Białowodą i te skończyć mają tego roku, aleć im Bóg nie dopomoże, byle by ochota była i poczuć się chcieli, jakoż już prawie ręce opuszczają. Niewolników z Polsky tatarowie naprowadzili łądem i morzem tak wiele, iż za jeden łuk albo jeden dziesiątek strzał dają więznie. Rakoczy przasłał do Stambułu posła swego z tym tylko, iż zawira z Chmielnickim i z kozakami confidentią i jego chcą wsadzić na królestwo polskie, quasi sufficereto (?); udają turcy, że wenetowie proszą się u nich i calbinami redimere usiłują pokój, przeciwko którym wielką potęgę terra marią (?) gotują i anglikowie turków posiłkują na wenety. Wnętrzne tumulty w Konstantinopolu między sobą szpahie z janczarami o zabicie cesarza wzniczone krwią wzajemną oblawszy, uspokoili. Z Wołoch zaś dają mi znać że po Dobruczu i Bułgaku w żadnej wsi ani jednego nie znajdzie gospodarza, turcy do Zadry jedni poszli, drudzy w Starzy stali, ułomni poczty wyprawili. Mieszkańcy podunajscy z obu stron Dunaja już się ruszyli wszyscy do koronnych państw. Powtarzając mi, to kilka kroc piszą, że tatarsky han jeszcze się o Jurze ruskim z ordami nieomylnie ruszyć miał z Krymu, a z kozakami o świętkach złoczyć. Wojska się wielki przez Dniepr kozaki przeprawili. Ten, który przyniosł to, szpieg, twierdzi, że od Kijowa począwszy aż do Konstantinowa Starego i Nowego, Latyczowa i Baru buntowników pełno i ostrożności trzymają. Pułk Mańków i Czerkaski i drugi pułk, co Krzywonos wodził był, już około Przyłuki, idzie tu, do Starego Konstantinowa. Chmielnicki pułkowników poodmianiał i odmienia, a to dla tego, że ich rok regimentu wychodzi, mając jakoś wróżkę powiada, że nie

мало się ino szczęście, że ci będą fortunniejszy, sam się w same zielone świętki ruskie miał z Czehryna orde oczakowską przed sobą wyprawiwszy.

[P.S.] Obóz zataczam 8 (?) maj na Kupieli między Bazalią a Czernoostrowem za Bożą pomocą w dobrym miejscu.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких» — № 41. — С. 137. — Тогочасна копія. Тексту листа передує запис зроблений рукою копіюста: «Z Manaszyna 13 maj od jego mości pana kamienieckiego do jego mości pana podsędka lwowskiego». “Od j. m. pana kamienieckiego 13 maj z Manaszyna do j. m. pana podsędka lwowskiego 1649”.

Переклад

З Царгороду повідомляють, що Хмельницький прислав [послів], офіруючи туркам своє вічне підданство з побусурманенням і всіх козаків, тільки щоб татари змогли ще раз знищити польське ім'я. На це вони охоче дозволили, бо турки розуміють з татарської та грецької інформації, що козаки вже всі наші землі опанували, тільки трохи залишилось за Біловодою і те мають докінчити у цьому році, але їм Бог не допоможе, аби тільки була у наших охота і хотіли підвестися духом, бо уже вважай руки опускаються. Татари відправили невільників з Польщі сушею і морем так багато, що за один лук або десяток стріл віддають в'язнів. Ракоці прислав до Стамбулу свого посла тільки з тим, що укладає союз із Хмельницьким та козаками і хочуть його посадити на Польське королівство, немов (...)*; подають турки, що венеціанці просяться у них і намагаються викупити (?) добиваються миру, проти яких велику потугу землі (?) готують і англійці помагають туркам проти венеціанців. Внутрішні бунти у Константинополі між собою спахіїв з яничарами, які були відновлені через вбивство султана, заспокоєні після взаємного кровопролиття. З Молдавії дають мені знати, що у Добруджі й Булгаку у жодному селі немає жодного господаря: одні турки пішли до Задару, другі стали в Стажі, убогі загони відправили. Подунайські жителі з обох боків Дунаю вже всі рушили до коронних держав. Повторюючи, мені пишуть про кілька [сот тисяч], що татарський хан ще на руського Юрія мав з ордами виступити з Криму і це безсумнівно, а з козаками злучитися на свята. Козаки переправили через Дніпро великі війська. Той шпигун, що приніс це, твердить, що почавши від Києва аж до Костянтінова Старого й Нового, Летичева і Бару повно бунтівників і тримаються в обережності. Полк Маньків та Черкаський, і другий полк, що його водив Кривонос, вже біля Прилуки, йде сюди, до Старокостянтінова. Хмельницький полковників поміняв і міняє, а це тому, що кінчається рік їхньої каденції; маючи якусь ворожку, каже, що тим не було щастя, а ці будуть щасливішими, сам у самі руські зелені свята мав виступити з Чигирина, відправивши перед собою очаківську орду.

[P. S.] Табір ставлю 8 (?) травня на Купелі між Базалією та Чорним островом з Божою поміччю у добромu місці.

№ 166-а

1649, травня 14. — Переклад вістових листів

«Вести из города Данеска мая в 14 де.

Пишут из Полши мая в 4 де, казацкой генерал Хмилники изговился итити в Полшу. А из Лифлянской земле пишут, что он Хмилники сосед полских призывает

на помоч, а особно Московское гдрство, а его королевское величество полской в поле преже не выдет, покаместа он в своеи земли людей всех соберет, а посрочено вместе съехатца и соититца июня в 6 де, толко чают, что бою никакова не будет, а о миру договариватьца будут. А от немощи ей, вдове королеве, на которой королю женитца ото дни до дни лутчи становитца, а королевская радость будет маия в 30 де.»

Вести-куранты. 1648-1650. — М., 1983. — С. 100.

№ 167

1649, травня 1-23. — Переклад вістових листів

«Из Варшава пишут маия в 1 де, что казаки готовятца воевать итит и поставили своих воинских людей в трех местах: полк людей у Кициона, другой полк у Бара, третьей полк у Константина. Ришенские Горы люди от тог в великом страховане и жалуютца, что малолюдны и з запасом и денгами не запаслися, того для всем погинут. Енерал полковник Шимилинской вслух ведомо чинит, что он в том же городе хочет Троицын ден взяти и хочет войско изготovit. От здешной Каруне уж всем объявлено его королевское величество в полских платях к Цевинским тешется поехал, а в которой ден кому на сойме быт и то его величество написал, княз Роготски вымышляет скрытным обычаем против здешной Каруне, а с королевою нне полутчи стало Бжиею помощью толко в одинадцат ден у ней дважды лихорадка была и хочет ехат х Крякову, в первый град, для своего здоровья пожит.[...]

Вести из Бреслова маия в 15 де.

Пишут, что полской полковник, которой здес полк другунов збирает и служивых запасов покупает, сказывал, что великая часть лутчие земли Полского гдрства за казаками и тог для полеки Хмилинскую жену и дву дочерей в полон взяли, а сына ево изтечение рудою заморили и он опят некоторых полских сенаторов в полон взял и тако же рудою изошли и померли, и хочет великою силою на Леополе итит.[...]

Вести из Элфьстрома маия в 23 де.

В последних грамотках пишут из Варшева подлинно, что казацкой енерал Хмиленский своему полковнику Тапиге для тог, что он многих урядников и людей к смуте приводил, велел наказане учинит. Тако же пишут что татарской енерал Тога беи с полковниками и с ыными людми от морового поветрия умер. А что Московское гдрство, которое нне силу збирает и воинскими наряды готовитца для чево и про то неведомо. Сказывают здесь, что московских людей 12 000 члвек пришло к лифлянским границам, а что впред будет и про то будет ведомо.

Вести из Данеска города маия в 21 де[н].

Пишут что в Полше еще безпрестани сила казацкая подтверждаетца и вселды ссылаютца с турским кесарем с татарским ханом и с великим князям московским и со князям Рагоцким Семигорским для помощи и почасту гонцов посылают. Казацкой енерал Хмелницкий нне писати отставил к королю как преж сего бывало, будто другом почитал а нне никаково достоинво договору болши не хочет разумети, толко к полским шляхтом свирепо и грозными словами оказуетца. Недавно от короля полского посланник к Рагоцкому послан, которой тому Рагоцкому про

полскую каруну пребыване обявить и о безпрестанной дружбе, которая с предками бывало, говорит. А и то де может быть, что княз Самоиски на Рагоцкую сестру женитца. Королевская радость будет маяя в 30 де подлинно, потому что грамоты для тог уж и разсланы и после тог на другой ден июня в 1 де гдрственная соима сенатором будет о казацком вымысле, что они хотят в поле вытит. А и то сказывают, что меж короля и сенаторов неверка боли и болши прибывает.[...]

Вести-куранты. 1648–1650. — М., 1983. — С. 97–98.

№ 167-а

1649, травня 22. — Вишнич. — Лист краківського воєводи до львівського підсудка Яна Видзги

“Już też dwór uwierzył i poczyną się pilno krzątać, ale zaprawde trzeba było wcześniej. Na tym summa rei, aby obóz jako najprzędziej stanął, okopał się potężnie i przysposobił w żywność, jako najbardziej, tak dla siebie, jako i dla koni, żeby nieprzyjaciela w ten czas bić, kiedy będzie chcieli, nie w ten czas, kiedy on będzie chciał. Od pana starosty bieckiego miałem pisanie, daje mi znać, że go w Potoku Rakoczy młodszy honorificentissime przyjmował, a potym będąc u niego w gospodzie z wielkimi offertami przeciwko j. k. m. i Rptej ozywał się, spuszczać się jednak na to i wierzyć temu nie potrzeba. Pisaniem swoim nie przepominaj mie, com prosze wypisują mi tamteczne dalsze progressi i wiadomości.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 103. — Тогочасна копія. Тексту листа передує запис зроблений копієстом: «Od jeo mći pana wojewody krakowskiego do jeo mći pana podsędka lwówskiego, z Wiśnica 22 maja 1649», тобто «Від його мості pana краківського воєводи до його мості pana львівського підсудка, з Вишничка 22 травня 1649».

Переклад

Вже також двір повірив і починає ревно клопотати, але справді треба було раніше. Головне у тому, щоб якнайшвидше поставити табір, потужно окопатися і забезпечити провіантом якнайшвидше, як для себе, так і для коней, щоб ворога тоді бити, коли захочемо, а не тоді, коли він захоче. Від pana бецького старости я мав листа. Він інформує, його в Потокі молодший Ракоці приймав з найвищими почестями, потім будучи у нього в господі з великими пропозиціями до й. к. м. і Речі Посполитої відзивався, однак покладатися на це і вірити цьому не треба. Своїм листом не забувай мене, про це прошу, а мені описують тамтешні подальші події та відомості.

№ 168

1649, травня 23. — Гуща. — Лист Адама Киселя до Богдана Хмельницького

“Mści panie hetmanie Wojska j. k. m. Zaporowskiego, mój mści panie i przy-[ja]c[ie]lu.

Czekałem do ostatniej świątecznej niedziele na posła j. k. m. albo na jakąkolwiek od w. m. wiadomość wieszczam i przestrzegam wiary nie dając, broniąc reputatij w. m., a prawie dusze moje, pogładając na kaczerne (?) poddaństwo w. m. ku j. k. m.,

teraz gdy już nie mam żadnej pociechi, nie wiem i z czym i co mam rozumieć, panów towarzyszków w. m., którzy przy mnie byli, których ja oczekiwałem, żeby mnie na commissią zaprowadzili w całości i że wszystkim uznaniem odprawuję, a sam, już ze wszystkich dobr wyzuty, Pana Boga prosze, aby raczył rozłączyć dusze moje z ci- ałem, niżeli bym miał patrzeć na wylanie krwi chrześcijańskiej, a łubom chory, więc się każe do j. m. pana mojego, przy jego majestacie, jakoście godzi wiernemu podda- nemu głowę moje położyć gotowem, na którego żeby i w. m. upamiętawszy się, nie podniósł ręki, jako na pomazańca Bożego, pana swego przyrodzonego, obranego, ko- ronowanego, oddawszy mu poddaństwo swoje, wziąwszy chorągiew i buławę, życze i prosze i tym pisaniem moim kończe, oddając w. w. m., łasce m. m. pana i przy[jacie]la; a jeżeliby nastąpiła recollectia, żebyś mi się z czym odezwał przez pi- sanie swoje proszę. Z Huszczy die 23 maj 1649.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 333. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Сопія останнього листу од жоу тці рана воєводи кїївського до Чмиєльницького», тобто «Копія останнього листу від його мості пана кїївського воєводи до Хмельницького». Опубліковано: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. —1998. — № 6. — С.106.

Переклад

Мості пане гетьмане Війська й. к. м. Запорізького, мій мостивий пане і при- ятелю!

Я чекав до останньої святкової неділі на посла й. к. м. або на яку-небудь ві- домість від в. м., не даючи віри речам і пересторогам, боронячи репутацію в. м., власне як своєї душі, поглядаючи на вірне (?) підданство в. м. по відношенню до й. к. м. Тепер, коли я вже не маю жодної втіхи, не знаю, з чим і як розуміти панів- товаришів в. м., котрі були при мені, котрих я чекав, щоб вони мене провели на переговори живим-здоровим при виявленні всіх почестей. Я сам вже позбавле- ний всіх маєностей і прошу Господа Бога, щоб зволив розлучити мою душу з тілом. Це краще, ніж я мав би дивитися на пролиття християнської крові. Хоч я і хворий, але доповідаю й. к. м., пану моему, що при його маєстаті готовий за- гинути як належить вірному підданому. Прошу, щоб і в. м., згадавши про коро- лівський маєстат, опам’ятався і не підносив руку на й. к. м., як на помазанця Бо- жого, свого природного пана, обраного й коронованого, і віддав йому своє підданство, взявши прапор і булаву, цього я зичу і про це прошу. Цим закінчую свого листа, віддаючись ласці в. м., м. м. пана і приятеля. Коли настане час го- віти, то в. м., одізвися до мене з якимсь листом, про що прошу.

З Гоці 23 травня 1649.

№ 169

1649, травня 24. — Табір біля Купілі. — Лист від шляхтича Жечицького до львівського підсудка Яна Видзги

“Już przychodzą omylnie nadzieje in effectu ubezpieczona Rzeczypospolita in (...)* pana Kisielowe upomnienie i (...)*. Nie chce Chmielnicki więcej pokoju, wojska swe przeciwko nam obraca. Socii belli gospodar wołoski pod Chocim wojsko sprowadza.

P. bełzki do nas zjednoczyć się nie chce, jest nie tylko dissidens in religione, ale et in castris nań (?) też na Wołyń iść i kamienieckiego prasidium odstępować (...)*. Ordynans jeo k. m. taki jest, abyśmy między Bochem a Chocimem stanęli, a p. bełzki i tak nie chce, zaczym przyjdzie ku Kamieńcu z tym pułkiem praktikant pan Kysel z Huszczy, w której przez ten czas residował, pod Włodzimierz ustąpił. Naszego tam wojsko w tym obozie nie mamy więcej do dzisiejszego dnia dwadzieścia chorągwi i to barzo nie okrytych, drugie jeszcze nie nastąpiły, moje wszystkie sprowadziwszy tylko drugie najwięcej; zaczym już non numeri (?) pensandi (?) occurrit w. m. p. do wiadomości podawam, jeo m. p. kamienieckieo na (...)*, aby jeo m. wojewodzie krakowskiemu (...)* intima declarował con (...) eksposcat czynić to chce i czyni.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 101. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Od jeo mści pana Rzeczyckiego do jeo mści pana podsędka lwowskiego 24 mai nad Kupiele z obozu 1649».

Переклад

Вже приходять помилкові надії на ефективну безпеку Річ Посполита в (...)* пана Киселя згадка підступом і (...)*. Хмельницький більше не хоче миру, обертає проти нас свої війська. Союзник - молдавський господар спроваджує військо під Хотин. Пан белзький не хоче приєднуватися до нас, не тільки через різницю в релігії, але і в замку, йти на Волинь, покинути кам'янецьку залогоу (...)*. Наказ й. к. м. такий, щоб ми стали між Бугом і Хотинном, а пан белзький и і так не хоче, через що прийде до Кам'янця з цим полком інтригант (?) пан Кисіль з Гощі, у котрій протягом цього часу він резидував, він відступив під Володимир. Нашого війська у таборі не маємо на сьогодні більше двадцяти хоругв, багато з них без обмундирування (?); інші ще не надійшли, мої всі спровадивши тільки другі найбільше; після чого вже не підрахунок чисельності (?) в. м. п. подаю до відомості, його м. п. кам'янецького на (...)*, щоб його м. краківському воєводі (...)* переконливо декларував (...)* вимагає чинити, що хоче, то й чинить.

№ 170

1649, травня 24. — Переворськ. — Лист шляхтича Жечицького до львівського підсудка Яна Видзги.

“Posłaną pana Smiarowskiego do Chmielnickiego, aby jeszcze prolongowaną armistitium; quarta juny ma bydz convocatia w Warszawie strony pospolitego ruszenia. Decima quinta juny ma bydz dopiro popis pocztów panieńczych, które stawić mają k. j. m. pod Warszawą. Z Prus też ludzi coś niewiele, dwa tysiąca najwięcej wlecze się, o nich jakoś głucho, jeo mci pana Jana Rozrażowskiego idzie ludzi półtrzecia tysiąca, ale nie barzo ich chwala. Pana Przyjemskiego szwedów pięć set koło Urzędowa się błąka, że im pieniądze nie dają.”

ДА в у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 103. — Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок зроблений копіїстом: «Od jeo mści pana Rzeczyckiego do jeo mci pana podsędka lwowskiego z Przeworska 24 maj 1649», тобто «Від його мості pana Жечицького до його мості pana львівського підсудка з Переворська 24 травня 1649».

Переклад

Пана Смяровського послано до Хмельницького, щоб продовжити перемир'я; четвертого червня у Варшаві має бути конвокація щодо посполитого рушення. П'ятнадцятого червня має бути перепис панських загонів, котрі мають перед к.й.м. під Варшавою. З Пруссії військових людей теж небагато тягнеться, максимум дві тисячі, про них якось тихо, його мості пана Яна Розражевського йде дві з половиною тисячі, але їх не дуже хвалять. П'ятсот шведів пана Пшиємського блукає коло Ужендова, бо їм не дають грошей.

№ 171

1649, після 26 травня. — Меджибіж (?). — Свідчення Яна Турковського і Марціна Яжембського (Заребського)

“Zpisek z powieści Jana Turkowskiego i Marcina Zarebskiego.

Jan Turkowski, który dobrowolnie do miasta Miedzyboża przyszedł, to przed nami powiedział, że ja, będący u popa w Lutyni, teścia swego, siedziałem w komorze w dzień wtórkowy, to jest 26 maj. Gdzie najachawszy kozacy i u tego popa siadszy około stołu; słyszałem te słowa mówiących, iż wyprawiło się nas z pułku Ostapowego trzysta, z Minkiem, pułkownikiem, pod Nowy Constantinów, abyśmy mogli języka dostać, a dostawszy od Miedzyboża języka, tedy tu mamy wszyscy skupić się i na Mieszboż uderzyć, a jest nas pułków 6: Janczarów pułk, Stepków, Fedorenka, Aleksandrenka, Menków, Jachimów, co na Gandzinym miejscu zostawa, i mamy się rozdzielić, na Peresławskie pole jedne pułki mają stać. Ten że Jan Turkowski powiedział, i[ż] w sobote z Tajcy przyjechał setnik od Chmielnickiego; i słyszał, mówiąc, że nie ja sam, ale rozkazanie pana Chmiela, aby żadnego catholika, aby i imienia catholickiego nie zostawało, kiedy zarazem poczęli wydawać catholików i do jednego domu kazał ich zaprzeć, gdzie uciekło ich trzy, a ostatek nie wiem, co się z nim stało, abowiem sam zdrowie swoje unosząc, uszedł precz.

Tenże Jan Turkowski powiedział, że sam słyszał, w Kalini będący, iż sam Chmielnicki ma się ruszyć zaraz wstąpiwszy w post Piotrów, z którym jest trzy ordy, jedna orda ma iść pod Bar, druga Czarnym Szlakiem, a Chmielnicki z trzecią ordą i z janczarami środkiem na Braclaw ku Kamieńcu Podolskiemu, o których janczarach powiada być 40 000.

Marcina Jarzębskiego powieść.

Marcin Jarzębski, obywatel litt., to powiedział, iż dopiero przed świętkami zielonemi kozacy poczęli się mieszać koło nas. Kiedy z pułku Ostapowego niejaki Minko naszedł we 200 koni do Lityny, kiedym nic inszego nie słyszał, tylko że dla najazda przyjechali we 200 koni, aby języka z Miedzyboża dostali. A tenże Marcin powiedział, iżem to słyszał, że setnik Chmielów w sobotę przed świętą Trójcą przyjechał do Łowej i trzech catholiców chrześcian ściał, a drugich dał do jednego domu zawrzeć.”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 363. — С. 367–368. — Копія др. пол. XVII ст. Опубліковано нами в українському перекладі: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 19.

Переклад

Запис свідчень Івана Турковського та Мартина Зарєбського.

Іван Турковський, який добровільно прийшов до міста Меджибіжа, сказав перед нами таке:

«Я, будши в попа, свого тестя, в Лютині, сидів у коморі у вівторок*, тобто 26 травня. Туди приїхали козаки й сіли біля столу в цього попа. Я чув такі їх слова: відправлено нас триста душ з Остапового полку з полковником Миньком під Новий Костянтинов, щоб ми могли взяти «язика», а взявши «язика» з Меджибожа, всі повинні були зібратися тут і вдарити на Меджибіж. Нас є 6 полків: Янчарів полк, Степків, Федоренка, Олександренка, Меньків, Яхимів, що зайняв місце Ганджі. Ми повинні розділитися; на Переяславське поле мають стати одні полки. Цей же Іван Турковський сказав, що в суботу (22.05.1649 р. — Ю. М.) з Тайці приїхав від Хмельницького сотник, і він чув від нього такі слова: не я сам (чиню), але за наказом пана Хмеля не повинно залишитися жодного католика, [навіть] й імені католицького. Тоді почали видавати католиків і наказали їх зачинити в одному домі, звідки троє з них втекло. Про інших не знаю, що з ними сталося, бо рятуючи своє життя, я втік геть.»

Цей же Іван Турковський сказав, що чув і те, коли був у Калині, що сам Хмельницький має виступити одразу в Петрів піст. З ним є три орди: одна орда має йти під Бар, друга — Чорним шляхом, а Хмельницький із третьою ордою і з яничарами посередині виступить на Брацлав до Кам'янця-Подільського. Цих яничар, каже є 40 000.

Свідчення Мартина Яжембського.

Мартин Яжембський, литовський мешканець, повідав таке: тільки перед зеленими святами козаки почали крутитися коло нас. Коли якийсь Минько з Остапового полку прийшов з 200 кіннотниками до Літина, то [Мартин] нічого іншого не почув, тільки те, що козаки у 200 коней приїхали для нападу, щоб взяти «язика» з Меджибожа. Цей же Мартин казав, що чув про те, що сотник Хмеля в суботу перед святою Троїцею прибув до Ловей і стратив трьох католиків, християн, а інших наказав закрити в одному домі.

№ 172

1649, травня 27. — Табір коронних військ біля Купілі. — Новина.

“Jego mość kamieniecki ściąga chorągwie tę, które pod regimentem jego zostają, na toż miejsce, gdzie chce się obrócić z tym pułkiem swoim, patrzą na rzeczy, jako widze, żeby sobie życzył pospolu z j. mścią panem bełzkim, który obóz zatoczył pod Miedzyrzeczem, niedaleko Ostroga, na tamtej stronie za przeprawą między lasami i na piaskach, nie na dobrym miejscu. J. m. pan kamieniecki posłał do pana bełzkiego dwóch poruczników, deklarując mu z tem, że gotów iść do tego obozu i namawiając go, aby się nie oddalał daleko od Kamieńca, gdyż piechoty barzo mało na nim osadzono, a w wojsku jej nie masz, jakom zrozumiał z j. m. p. kamienieckiego, jeżeli to uczyni pan bełzki, że się zemknie bliżej ku Kamieńcowi, tedy pójdzie do niego swym pułkiem, gdyby tego nie uczynił, obawiam się, żeby upor jakiej nie nastąpił między ich mściąmi, żeby się nie dwoili, uchowaj Boże, gdyby to dwoje nie miało bydź, barzo by

rzecz niedobra była. List był od j. m. pana kanclerza do p. Kisiela, wojewody kijowskiego, prosząc gorąco o to, aby się starał, żeby prozbą swoją wymógł to od Chmielnickiego, żeby dalej pomknął commissiej, do którego słał p. wojewoda i tak mu odpisano, iż jeszcze miejsca nie upatrzył na wojsko swoje do commissiej, gdzie słał pułkowników swoich, aby miejsce upatrzyli i ma dać znać p. Kisielowi. Owo cokołwiek czyni, może się dat podobno jako zrozumiwamy, pomknąc do którego czasu, póki ordy nie skupi, która jest przy nim i jeszcze idzie do niego. Dzisiejszego dnia przyszedł podjazd, z którym chodził p. Sokoł na Pilawce dla języka, przyprowadził kozaków dziesięć. Ci na confessatach powiedzieli, że Hira białocerkiewski z rozkazanania Chmielnickiego chłopcy z orężem sposobnych zganja do wojska jego ze wszystkich włości ukraińskich i na ostatek i do tych posłał, które są za nami, buntując ich, aby szli na głowę do wojska jego, armując się z nami na wojne, gdzie już sam po tych miastach na passach leży pułkownik Duniec w trzydziestu tysięcy, w takiej że kupie Chładki, drugi pułkownik; pasy te załegli od nas i tam się mają kupić na Masłowym stawie i po wszystkich miasteczkach leży tego pełno; nasze wojsko, które się kupi (...) * chorągwie i niedostatnie w konie i w rysztunki, a co większa, że i pieniądze im nie dają, są drugie chorągwi, co i nie wiedzą, jeśli są w służbie, z ochoty swej uchodzą do obozu, widząc upadek ojczyzny i na to boleje wojsko, iż nie czują od Rpltej posiłków, że oziębła Rplita w tej srogiej wojnie, która już na karkach naszych wisi. Owo zgoła w samej tylko łasce Pana Boga nadzieja nasza, którzy sam[i] przeciwko tak wielkiemu mnostwu wojska chłopskiego i tatarskiego w małej kupie zostajemy. Nas też, od pana kamienieckiego obwieszczono przez trąbę, abyśmy gotowi byli na odsiecz w posiłku mieszy obozowi za kilka dni, na który ciż więzniowie powiadają, że chcą w kilka dni uderzyć. Jużemy dwa razy temu Miedzybożowi na odsiecz chodzili. Pan krakowski już był w Jasiech, o którym gdy się Chmielnicki dowiedział, posłał do hana, prosząc, aby go kazał wrócić. Któremu sześć tysięcy czerwonych złotych posłał. Inszych tedyż kozaków do cielska zmarłego Tochaj-beja w grobe i żałobie posłał, żałując brata i dobrodzieja swego, którzy i mitiuki na koniach żałobne mieli i jałmużne za dusze jego posłał. Dnia dzisiejszego ta wiadomość, że pan Suchodolski, książe Dominika sługa, wczora tydzień w Sulżyńcach tego chłopstwa coś niemało wysiekl, swoich nie straciwszy. Tenże wczorajszej nocy w Szepetówce, niedaleko Judytkowa, kilka set wysiekl, swoich dziesięć stracił, których zdrajcy z domów się broniąc, ubili. To też zapewne udają, że zdrajca Chmielnicki kilkadziesiąt tysięcy ordy poza Dniestru ma puścić i cesarz turecki za udaniem Chmielnickiego, który udał, że lachów za Biało Wode zagnał, za tym udaniem kazał się dwiema baszom na wojne gotować; rozmaitych sposobów ten zdrajca szuka do zniesienia narodu naszego.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 167. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “De data 27 maj z obozu na Kupieli”, тобто “Від 27 травня з табору на Купілі”. Другий список міститься: ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 231–232. Тут тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “De data 27 maj z obozu. Nowiny pod ten czas te są u nas w obozie w mili od Manaszyna na Kupieli”, тобто “Від 27 травня з табору. Новини під цей час такі є у нас у таборі в милі від Маначина на Купілі”. Опубліковано: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 38. — С. 42–44.

Переклад

Його мосьть пан кам'янецький збирає ті хоругви, котрі залишаються під його командуванням, на те місце, куди хоче прибути зі своїм полком. Дивляться на розвиток подій. Як я бачу, він хоче діяти разом з його м. паном белзьким, котрий поставив табір під Меджирічем неподалік Острога, на тому боці за переправою, між лісами на пісках, не на доброму місці. Його м. пан кам'янецький послав до пана белзького двох поручників, декларуючи йому те, що готовий йти до його табору, а також вмовляючи його не віддалятися далеко від Кам'янця, бо у останньому дуже мало поставлено піхоти, а у війську її нема. Як зрозумів я й. м. пана кам'янецького, якщо пан белзький так вчинить, рушить ближче до Кам'янця, тоді той піде до нього з своїм полком. Якщо ж цього [Фірлей] не вчинить, то боюсь, щоб не почався якийсь розбрат між їх мостями, роздвоєння війська. Бояри Боже, щоб мало статися таке роздвоєння, це була б дуже погана річ. Був лист від його м. пана канцлера до п. Киселя, київського воеводи, палко благаючий про те, щоб він постарався й своїм проханням добився від Хмельницького, щоб далі продовжив комісію. До нього [Хмельницького] слав п. воевода і дістав таку відповідь, що ще не набачив місця для свого війська для комісії, тому послав туди своїх полковників, щоб таке місце знайшли й дали знати п. Киселеві. Щоб він не чинив, ми думаємо, що він очевидно зволікає до певного часу, поки не збере орди. Орда є при ньому і ще інша йде до нього. Сьогодні прибув роз'їзд, з котрим ходив п. Сокіл на Пилявці заради «язика», привів десять козаків. Ці сказали на конфесатах, що Гиря білоцерківський наганяє до свого війська здатних до бою озброєних селян з усіх українських волостей, діючи з наказу Хмельницького. Врешті послав і до тих, котрі за нами, бунтуючи їх, щоб усі поголовно йшли до його війська, озброюючись на війну проти нас. Вже по цих містах й на шляхах лежить полковник Донець з тридцятьма тисячами. З такою ж купою знаходиться й Гладкий, другий полковник. Перерізали ці шляхи до нас і мають і збиратися на Маслому Ставі, по всіх містечках повно цього [гультьяйства]. Наше військо, котре збирається, (...) * хоругв, недосить коней та риштунків, а до того ж їм не дають грошей. Є й такі хоругви, котрі і не знають, чи є вони на службі і за своїм бажанням йдуть до табору, бачачи занепад вітчизни. Вболіває військо й через те, що не відчуває допомоги від Речі Посполитої, надто спокійно реагує Річ Посполита на цю сувору війну, котра вже висить на наших шиях. Ото тільки на самого Господа Бога покладаємо наші надії, бо ми самі залишаємося з малою купою війська проти так великого селянського й татарського війська. Нас теж повідомлено трубачем від пана кам'янецького, аби ми були готові дати відсіч у Меджибожі, дійшовши туди за кілька днів. На нього, як свідчать ті ж в'язні, хочуть вдарити за кілька днів. Ми вже двічі ходили на оборону того Меджибожа. Пан краківський вже був у Ясах, а коли Хмельницький довідався про це, послав до хана, просячи, аби той наказав його [Потоцького] повернути. Послав ханові шість тисяч червоних злотих. Тоді ж інших козаків послав у жалобі на похорон померлого Тугай-бея, жаліючи свого брата й добродія. Ці козаки мали жалобні мітюки на конях, а [Хмельницький] послав і милостиню за його душу. Сьогодні прийшла така відомість, що пан Суходольський, слуга князя Домініка, вирубав

у Сульжинцях немало цього селянства, а вчора цій події минув тиждень. Він же вчорашньої ночі у Шепетівці, неподалік від Юдиткова, вирубав кількасот, втративши десять своїх, котрих зрадники, боронячись з хат, вбили. Як достовірне подають, що зрадник Хмельницький має кількадесят тисяч орди поза Дністром, хоче їх випустити за проханням Хмельницького й турецький султан. Хмельницький представив йому, що ляхів загнав за Білу Воду, тому султан наказав на таку відомість готуватися на війну двом пашам. Цей зрадник шукає різних способів для розгрому нашої нації.

№ 172-а

1649, травень. — Переклад вістових листів

“[...]Вести из Данеска май въ 28 де[нь].

Пишут что в будущее воскресение как Бг изволит, королевская радость в Варшаве подлинно будет, королевская невеста нне опят нарочето поздоровила и в королевском саду гуляти ходила. Вести изо Гданска. Июня в 2 де[нь] в Варшаве будет сойма, а на той сойме будут договариватца о воинских делах против казаков, потому что они, полеки, никакова миру не чают, для того что из украинских мест подлинная весть, что великая сила казачья с татарами готовитца и в поле хотят вытит. А х тому времени призывают немецких людей в здешних местех еще безпрестанни, также и бывшей куммендант в Праге, господин полковник Присиночки двух региментов приговорил, а окромя того у князя, у Бугослава Радивила будет воинских людей 6 000 члвк. Еще из Полши сюды ж писали будто в Варшаве с енерал маеором с Гаубалтом договариваютьца, чтоб ему у князя Радивила енерал порутчиком быть. Прусцы королю своих людей к будущему полевому времени всех поступилися.[...]”

Вести-куранты. — М. 1983., — С. 104–108.

№ 173

1649, травня 30. — Ясси. — Відомості з Молдавії

«Wiadomości z Wołoch de data z Jas 30 maj 1649.

Przyszła do Warszawy 13 juny. Posłaniec hospodarza jeo mći przybieżał z Krymu 27 maj z tą wiadomością, iż han krymski z hordami swemi koniecznie 20 maj ruszyć się ma z Krymu do Chmielnickiego, który go gorąco do siebie wabi, przypominając mu, iż go król polski przez pewnych senatorów o pokój, a on pozwolić na to żadną miarą nie chce, tylko ubiespiecza polaków pokojem, póki ordy nie nadciągną, a potym tak na polaki nastąpić chce, aby ich radicitus zniósł i imie ich wygubił. Ten posłaniec hospodara jeo mći szesnaście dni przy dworze hańskim w Krymie bawiąc się, powiadał, że 16 posłów jeden za drugim przybiegali do hana, sollicitując go, aby się jako najprzędziej ruszył i twierdząc to przed nim, że jako żywo z polakami o pokoju nie myśli, tylko się chcą przez szable z nimi rozeprzeć. Drugiego zaś dnia potym posłańcu, to jest 28 maj, przyszedł list od Szeferbeja białogródzkiego, wielkiego confidenta hospodara jeo mći, w którym oznajmuje, że han jeszcze 20 maj nie ruszył się, bo go ta wiadomość zaszła, że posłowie cara mosliewskiego z upominkami do niego jadą i blisko jest sam Krymu, gwoli którym miał się jeszcze zatrzymać na tydzień jeden albo na dwanaście

dni najdalej, a potom in (?) fabiliter ruszyć się ma ex consilio, aby unitas viri Chmielnickiego przyjechał 25 do Jass, gdzie pokarmiwszy [koni] tylko, zaraz odjechał, z takim responsem do pana swego jedzie, aby Zygmunt Rakocy do Monkaca jachał i tam residował, póki Chmielnicki z tatarami w Polskie nie pójdzie i wojsko polskie znieść, dopiero Chmielnicki ma do niego posłać, aby choć tylko w 5000 węgrów szedł do Polski, eo fini, aby go do Krakowa wprowadził i na stolicy królestwa polskiego posadził. Tak nieprzyjaciel ten proponuje, a Pan Bóg disponować będzie według woli Swej świętej.

30 maj o północy przybieżali do hodpodara jeo mci kalarasze z Konstantinopola, dając znać, że Mechmet Basse, wezyra wielkiego, zadawiono i na jego miescu ma succedere Murath aga.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 345. Тогочасна копія. Опубл.: Мицик Ю. А. З джерел до історії Кримського ханства XVII ст.// Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К, 2009. — Т. 10. — С. 7–8.

Переклад

«Відомості з Молдавії під датою з Ясс 30 травня 1649.

Відомість прийшла до Варшави 13 липня. Посланець господаря його мості примчав з Криму 27 травня з такою відомістю, що кримський хан зі своїми ордами неодмінно має виступити 20 травня з Криму до Хмельницького, котрий його палко до себе закликає, пригадуючи йому, що його польський король через деяких сенаторів [просив] про мир, а він [Б. Хмельницький] дозволити цього ніяк не хоче, тільки заспокоює поляків миром, поки не підйдуть орди. А потім він так хоче наступати на поляків, щоб їх ушент розгромити і їхнє ім'я вигубити. Цей посланець господаря його мості шістнадцять днів перебував при ханському дворі в Криму. Він казав, що 16 послів [Хмельницького] один за другим прибували до хана, підмовляючи його, щоб він якнайшвидше виступив і твердячи перед ним те, що [Хмельницький] і не думає про мир з поляками, а хоче з ними тільки шаблею розмовляти. На другий день, тобто 28 травня, до посланця прийшов лист від Шефербея білгородського, дуже довіреної особи господаря його мості. У ньому він повідомляє, що хан 20 травня ще не виступив, бо до нього прийшла та відомість, що до нього їдуть послі московського царя з упоминками, а він сам [хан] близько є від Криму. Через них хан мав затриматися ще на тиждень або щонайбільше на дванадцять днів. Потім посланець має виступити порадившись, щоб разом з людьми Хмельницького приїхав 25-о до Ясс, де тільки погодувавши коней, одразу від'їхав; він з такою відповіддю до свого пана їде, щоб Сигізмунд Ракоці їхав до Мукачева і там резидував, доки Хмельницький з татарами не піде в Польщу і розгромить польське військо. Тоді Хмельницький має послати до нього, щоб хоча б з 5000 угорців йшов до Польщі, з цією метою, щоб його [Сигізмунда] до Кракова провів і на столиці Польського королівства посадив. Так цей ворог задумує, але Господь Бог буде вирішувати згідно зі Своєю святою волею.

30 травня опівночі примчали до господаря його мості калараші з Константинополя, даючи знати, що Мехмед пашу, великого візира, задушили, а його місце має успадкувати Мурат ага.

№ 174

1649, після 30 травня. — Лист невідомого до невідомого

«Przyszedł list do pana marszałka koronnego nadwornego de data 3[0] maj z Jas od pana Kaćkiego. O tym liście inaczej tłumaczą, że ten list ręką Kazanowskiego, oboznego koronnego, który swoje (?) przez Wisłę (?) utarł, pisany; pisze o pewnej z Rakoczym lidze, że go obiecuje Chmielnicki wprowadzić do Krakowa na królestwo Polskie. Oznajmuje, że się tatarowie ruszyli z Krymu 23 maj we 40 000 i to, że Moskwie obiecał przywrócić Siewierszczynę, dla czego do tych czas z daleka tylko patrząc na dalszą rzecz, nie chce się odkrywać przeciwko z nam z jawnie przyjaźnią».

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 346. Тогочасна копія.

Переклад

Прийшов лист до pana коронного надвірного маршалка від 3[0] травня з Ясс від pana Концького. Про цей лист інакше говорять, що він писаний рукою коронного оboznego Казановського, котрий своє (?) через Віслу (?) пройшов; пише про певну лігу з Ракоці, якого Хмельницький обіцяє впровадити до Кракова на Польське королівство. Повідомляє, що татари силою у 40 000 рушили з Криму 23 травня і те, що він обіцяв Москві повернути Сіверщину; через це досі здалеку дивлячись на хід справ, він не хоче відкриватися нам з явною приязню.

№ 175

1649, травень (?). — Лист полоненого поляка з Криму до невідомого шляхтича

“Tatarzyn przyjechał dla okupu więźniów, a ten tatarzyn samych kilkunastu był przyprowadził z Krymu i służyli lat kilka panu krarowskiemu; i był ten tatarzyn w Krymie u pana krakowskiego i u pana hetmana polnego. Powiedział mi też o tych buntach kozackich i o Chmielu, że Chmiel ustawicznie pisze, żeby hetmanów nie wypuszczał han, a żeby pomocy dodał jak najwięcej, obiecując im summę pieniędżną i zdobyczy wszystkie, i Kamieniec, postarawszy się, oddać; powiedział ten, że wojska tatarskiego trzy kroc sto tysięcy będzie i Chmiela z tym kozactwem było i już cham ruszył się z Krymu. Powiedział też o Kamieńcu, że ustawicznie ma wiadomość od rusi z jak wielką potęgą jest Chmiel w Kamieńcu; tedy te listy u chama się opierają: mam w Bogu nadzieje, że victorią otrzymawszy, Kamieniec snadnie weźme, skoro postąpił, nie zabawie się, gdyż braci naszej rusi jest wiele w Kamieńcu i ci nam dopomogą na polaki. Pisał by o głównych panach, o królu naszym, powiedział, że jest (...) * waszym, dałej nie wiemy. I to też powiedział: Chmielowa rada z chanem, że przystąpiwszy pod wojsko, bitwy nie dawać, tylko żeby wszystkich obłędz, żeby po trawę nie dawać się wychilać. Pisał bym więcej, ale mądrému dosyć. Z strony opryszków. Ci dziwy robią zdrajcy koło Kamieńca. Dał też mnie wiadomość jeden tatarzyn, co raz orda idzie, Krim idzie, Nachai, tatarowie, kałmuccy, astrachańscy od Rulowała (?) tatarowie libus tatarowie białgródzcy, dobruccy tatarowie. A w ostatku w. m. P[anu] Bogu oddaję.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 367. — Тогочасна копія. Тексту документа передуге запис зроблений копіїстом: “Соріа ліста једного вјезніа з наших з Криму. Пісарз тего ліста в. т. одсула авізаі. Те са”, тобто «Копія листу одного в'язня з наших, з Криму. Той, хто писав цього листа, відсилає його в. мості авізаі. Вони такі».

* Насправді 26 травня 1649 р. припадало на середу.

Переклад

Приїхав татарин задля викупу полонених, а цей татарин самих [полонених] понад десяток припровадив був із Криму, [вони] служили кілька років пану краківському; був цей татарин у Криму у пана краківського і у пана польного гетьмана. Він сказав мені про ці козацькі бунти і про Хмеля, що Хмель постійно пише хану, щоб той не випускав гетьманів, а щоб додавав якнайбільше допомоги, обіцяючи великі гроші і всю здобич, і, постаравшись, віддати Кам'янець. Цей сказав, що татарського війська буде триста тисяч і Хмель з козацтвом, вже хан виступив з Криму. Сказав також про Кам'янець, що постійно має відомість від русі про те, яка велика сила Хмеля є в Кам'янці; тоді ці його листи у хана такого змісту: покладаю надію на Бога, що коли переможу, то легко візьму Кам'янець, як тільки підступлю, не затримаюсь, бо нашої братії, русі, є багато у Кам'янці і ці нам допоможуть проти поляків. Писав би про головних панів, про нашого короля, сказав, що є (...) * вашим, далі не знаємо. І таке теж сказав про раду Хмеля з ханом: підступивши під наше військо, не давати битви, тільки щоб усіх обложити так, щоб не давати їм вийти по траву. Писав би я й більше, але розумному досить. Щодо опришків. Ці зрадники роблять дива біля Кам'янця. Дав також мені відомість один татарин, що раз орда йде, Крим йде, ногайці, татари калмицькі, астраханські, від Рувьовала (?) татари, (...) * татари білгородські, добрудзькі татари. А на сам кінець в. м. Господу Богу доручаю.

№ 176

1649, червня 2. — 3 листа краківського воєводи В. Заславського до А. Вільги, Я. Пшилуського, І. Лонцького

Переклад

Татар нікому не видавати з Дубенського замку, пришліть їх до мене в. м., в. м. разом з грошима якомога скоріше під доброю охороною [...]

Відносно пороху, свинцю, куль та селітри я вже сам дав розпорядження про них піклуватися. Але і ваші милості скупуйте скільки можете дістати. А оскільки на цей час Дубенський замок потрібен не тільки мені, але й іншим, тому вимагаю від ваших милостей, щоб ви на лагодження мостів, гребель усіх нарівні спонукали, анітрохи не звертаючи зараз уваги на їх свободи, а тепер краще, щоб вони самі цьому не противилися, бо це для мене і для них користь, щоб завчасно, коли ще час дозволяє, як можна краще клопотатися про все.

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — Тека 549. — Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 39. — С. 44.

№ 177

1649, червня 5. — Ярослав. — Лист невідомого до краківського старости

“Pan w[o]jewo]da ruski z p. wojewodziną sam mieszka w Jarosławiu in casum nawalnego niebezpieczeństwa, umyślił do Zamościa. Pan starosta całuski wybiera się do pana Wojnickiego dla dostania pieniędzy sobie i panu wojewodzie ruskiemu. Pan

w[ojewo]da sam wysła uniwersały do grodów wszystkich w[ojewó]dztwa Ruskiego, naznaczył dzień 12 maj pod Wiśnią, żeby się de securitate w[ojewó]dztwa swego naradzili. O tatarach wysła tu od pana w[ojewo]dy ruskiego wiadomość, jakoby się tatarowie mieli wrócić, lubo podobieństwa tego nie masz, że jednak fama ad placitum wierzą temu ludzie i może to bydź, że się in provecta (?) itineris zabawieli koczowaniem, aby konie w tak daleką drogę dobrze podpasli. To zapewne słyhać, że z Krymu co przedniesi tatarowie nie wyszli, obiecują nam niektórzy tatory pod pełnią lipca, drudzy mocno twierdzą, że się ich nie spodziewać aż do pełni sierpnia, kiedy konie dobrze wypasą. W Samborze poimano dwóch szpiegów, trzeciego popa, naleziono przy nim niemało listów Chmielnickiego.

Jachali tam dwaj węgrowie do w[ojewo]dy Ruskiego przez Przeworsk, udawali, że to pana starosty kaluskiego jadą. Niedawno z nich jednego pan w[ojewo]da w Księżu odprawił, drugiego z sobą przywiozł do Jarosławia, wieść tam o tym gęsta, co wiedzieć z jakiego fundamenta, że Rakocy ma wygodzić panu w[ojewo]dze ruskimu p[ienię]dzmi i ludem. Protopop też od Niepra przyszedł do pana w[ojewo]dy, miał niemało listów, nie słyhać jeszcze w jakiej materiej, secretissime coś tam tractują.

Pan Baranowski młody, powracając z Krymu z więzienia, powiedział o Kijowie, że tam była sroga trwoga od wojska lit[ewskiego].

Pan Sokoł, dostawszy na podjezdzie język, powiedział, że Chmielnicki kazał Hłatkiemu, pułkownikowi, położyć się we 40 000 wojska pod Czołhańskim Kamieniem, zakazał mu czat małych puszczać, jeno jako najpotężniejsze.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 346. Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Сопіа листу до жео мѣі пана старосты краковського писаного з Ярославла 5 јуні”, тобто: «Копія листа до його мості пана краківського старости, писаний з Ярослава 5 червня».

Переклад

Пан руський воєвода з п. воєводиною сам живе у Ярославі, на біду значну небезпеку задумав до Замостя. Пан калуський староста вибирається до пана Войницького, щоб дістати гроші для себе і для руського воєводи. Сам пан воєвода розсилає універсали до всіх гродів Руського воєводства, призначив день 12 травня під Вишнею, щоб порадилися задля безпеки свого воєводства. Про татар прийшла сюди така відомість від пана руського воєводи, що начебто татари мали повернутися, хоча нема нічого на це схожого, однак чутка, за бажання вірять цьому люди, і може так статися, що на шляху (?) зайнялися кочівлями, щоб коні добре попасти перед такою далекою дорогою. То чути безсумнівно, що з Криму найзначніші татари не вийшли, деякі обіцяють нам татар у розпал липня, інші наполягають на тому, що їх не варто сподіватися до розпалу серпня, коли вони добре випасуть коней. У Самборі спіймано двох шпигунів, третього попа, знайдено при ньому чимало листів Хмельницького.

Їхали туди два угорці до руського воєводства через Переворськ, удавали, що їдуть начебто до пана калуського старости. Недавно одного з них у Ксенжу пан воєвода відправив, а другого привіз із собою до Ярослава, про це часто говорять, що знати з якихось підстав, що Ракоці має вигодити пану руському воєводи

грошима й військовими людьми. Прийшов також протопоп від Дніпра до пана воєводи, мав чимало листів, не чути ще якого змісту, у великому секреті щось там обговорюють.

Пан Барановський молодий, повертаючись з Криму з неволі, сказав про Київ, що там була велика тривога через литовське військо.

Пан Сокіл, здобувши на роз'їзді «язика», сказав, що Хмельницький наказав полковникові Гладкому стати з 40 000 війська під Чолганським Каменем, заборонив йому випускати малі чати, хіба що дуже потужні.

№ 178

1649, червня 6. — Вільно. — Уривок з листу князя Я. Радзівіла до короля Яна Казимира

[...]“A że sama pora roboty z nieprzyjacielem następuje, a w tak różnych geniuszkach ludzi, z których jedni najbarziej urgentes (?), aby wyuzdana swawola (...) * i ostatnim remedys corrigatur, drudzy, kiedy gdziekolwiek w majątnościach ich z buntownikami rigidius się postąpi, sarkają i querebantur, tedy wczesne upraszam w. k. m., pana mego młóściwego, o informatią, co hoc in passione czynić, kiedy Pan Bóg gdziekolwiek za szczęściem w. k. mości successes užyczy, jako sobie z więzнями, ile znaczniejszymi, postąpić, jeśli z nich eksemplum skaranej rebelliej i buntów statuere czyli też do w. k. m., pana mego młóściwego, odsyłać. W czym wszystkim dostatecznie wyglądając declaratiej wiernie poddaństwo i uniżone usługi moje, w młóściwą łaskę w. k. m., pana mego młóściwego, oddaje pilnie.

Datt w Wilnie d. 6 juni anno 1649.

Waszej k[rólew]skiej mości, pana mego młóściwego, wierna rada, uniżony sługa J. Radziwiłł, W. ks. L. hetm[an] polny.”

НБ ім. В. Стефаника у Львові. — ВР. — Ф. 5. — Оп.1. — № 1536/1. — Оригінал. Оpubліковано регест даного документу: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 8.

Переклад

[...] А тут сама пора роботи з неприятелем настає, а в так різних думках людей, з котрих одні [пропонують] найбільш невідкладно, щоб розгнuzдана сва-воля найсуворішими і останніми засобами була покарана, другі, коли десь у їхніх маєтностях з бунтівниками (...) * вчинять, нарікають і скаржаться, тоді завчасу прошу в. к. м., мого милостивого пана, про інформацію, що в муках чинити, коли Господь Бог десь за щастям в. к. мості подасть успіх, як я маю чинити із най-значнішими в'язнями, якщо з них вчинити застереження покараної реbelie і бунтів чи відсилати до в. к. м., мого милостивого пана. Щодо всього цього чекаючи на декларацію, старанно віддаю вірне підданство й мої покірні послуги милостивій ласці в. к. м., мого милостивого пана.

Дано у Вільні 6 червня 1649 року.

Вашої королівської мості, мого милостивого пана, вірна рада, покірний слуга Я. Радзівіл, польний гетьман В. кн. Л.

№ 179

1649, червня 9. — Лист краківського старости до невідомої особи у Варшаві

“Od naszej węgierskiej ściany nie jest manus metus, bo i Rakocego posłowie często się do różnych panów przejeżdżają i vires jego nie są contemnende, które on w krótkim czasie augere może (...)”, gdyby nas imparatos et omni praesidis orbatus chciał aggredi nie wiem na całą bychmy zdobyli resi[s]tentią. Pan w[ojewo]da ruski złożył jakiś zjazd uniwersałami swemi, publikowanemi pod (...)” pro 12 juni i jeśli exeplum jego sequentur drudzy panowie w[ojewo]dowie zaprawdę będzie miał (...)”, kiedy ich nie chciano ruszyć wiciami, że się oni sami i proprio impulsu ruszą, gdzie się szlachcie barzo chce do kupy.

Popisało się w[ojewó]dztwo Ruskie, jako mają bydź in armis gotowemi z dobrymi orężami i końmi znalazło się do boju do 20 000, którzy przy ksciu panu w[ojewo]dzie ruskim za ruszeniem się k. j. mci virutum stawać będą.”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 346. Тогочасна копія. Тексту документа передусь заголовок зроблений копіїстом: “Z listu pana starosty krakowskiego pisanego do Warszawy 9 juni”, тобто: «З листу пана краківського старости, писаного до Варшави 9 червня».

Переклад

Від нашої угорської сцени (?) не є рука страху, бо і послі Ракоці часто приїжджають до різних панів і його силами не можна легковажити, адже він за короткий час може їх збільшити (...)”, коли б нас зовсім неготових хотів напасти, не знаю, чи здобулись би ми на гідну відсіч. Пан руський воєвода скликав якийсь з’їзд своїми універсалами, виданими під (...)” 12 червня і якщо його приклад наслідують інші пани воєводи, справді буде мати (...)”, коли їх не хотіли спонукати до руху віцями, що вони самі і з власної ініціативи рушають, де шляхта дуже хоче зібратися до купи.

Переписалося Руське воєводство, як і має бути, з озброєнням, з доброю зброєю і кіньми, знайшлося готових до бою до 20 000, котрі при князю пану руському воєводі за вступом у похід к. й. мості мужньо будуть ставати.

№ 180

1649, червня 10. — с. Ярославичі в кількох милях від р. Горинь. — Лист А. Киселя до кам’янецького каштеляна С. Лянцкоронського щодо мирних переговорів з українськими повстанцями

“Dobrej speculatiej i zdrowej rady, to jest fortissimum argumentum, gdy exitus acta probat lubo w krótkim czasie maturescere nie mógli i sam czas późniejszy ich felicitatem comprobat, dobrze za łaską Bożą res succedunt, choć późno zaczęte, a stąd ktokolwiek w. m., m. m. panu, et meo obstitit voto, niech bierze miare jako bezpieczniejsze i szczęśliwej poszli by rzeczy były, gdyby w tę porę, która nam obiema jeszcze pogodniejszą et insta (?) zdała się bydź to żniwo zacząć się mogło. Ale podoba mi się w. m., m. m. pana, wysoka confidentia w Boskim miłosierdziu, nie mniej ochotą prudentia et dexteritate dobrze opatrzona przy odwadze zacnych i miłych braciej to wszystko, co czas przeszły uniosł wszechmocną dextera domini et fortis ojczyźnie

naszej recumpensabit. Jakoż już za łaską Bożą między Horyniem a Słuczą sentim swawoleństwa tego zda się bydź całe uprzątniona ulteriora n(ost)ro est meum w. m., m. m. pp., którym salutem swoje i sławę ojczyzna oddała do rąk intimare consilia, bo przy wysokiej functiej na w. m., m. m. pana, włożonej przydał Pan Bóg jako fortitudinis tak supremi consiły assistentem angelum, życze jednak jakośmy obadwaj i zrazu życzyli przypiąć do Słucza castra, a tam już czekając na dalsze posiłki, ufortificowawszy obóz, ustawicznymi czatami obcinać skrzydła nieprzyjacielowi. W Bogu mam nadzieje, że jakośmy najdowali rebellem ciężkie żale nasze połykają, ultro offerendo pacem, a on nie znał się na szczęściu swoim, tak wejrzawszy P. Bóg na pokorę naszą, da to, że on jeszcze nas z pokojem szukać będzie, bo kiedy tak się uniżyła Rzeplta, że wszystko mimo się puściwszy, aby tylko do dalszego krwie rozlania i zniszczenia nie przychodziło, wszystko czyniła, co rebellis żądał. A przecie nie mogło przyjść (o com się ja, mając to sobie concreditum et commissum od króla j. mci, pana mego, wszystkimi sposobami, które jeno mógł rozum subministrare) starał do uspokojenia liquet silentibus nobis, a to, a nie insza Boskich wyroków ratio, iż nie chciał Pan Bóg, aby ołtarzów jego świętych zmazanie, hrobów ojców i braciej naszej poruszenie i krwie szlacheckiej nie tylko przelanie, ale też zełżywość, absq ulla vindicta pojąć miały, że tedy już się krew łeje, sprawiedliwość Boska administrat justitium, a skoro expiata crimina będą, z jakiejkolwiek części uśmierzy Pan Bóg gniew swój święty, da nam znowu melius et honestius valescere. Temperamentum zwłaszcza, gdy to będzie zachowano ze subiectis parcere et innocentibus a superbos et rebellos karać w. m., m. m. pp., będziecie, summum u mnie tej imprezy exioma, że jako nas nie kozacy, ani tatarowie tłumili, ale crimina n[ost]ra i przed majestatem Boskim delicta, za które ta plaga przepuszczona była na nas tak, gdy teraz in calamitate positi upokarzami się, a servi n[ost]ri insultant wierni, ale Sam Pan Bóg ich hardość, zdradę i złość wyuzdane karać będzie, Jemu to tylko tak Samemu oddać w ręce, Który dał obietnice mihi vindictam, jego retribuam illis, że jednak in hoc bello intestino nikt nie ginie cudzy, tylko swoi sine victus wszystko szkoda nasza, ojcom pogańskim lubo i pożądanę spectaculum, każe rozum, każe summinie zawsze, a zawsze życzyć i szukać pokoju. Posyłam ja w. m., m. m. panu i bratu, do rąk list mój, do Chmielnickiego pisany, śmiem prosić więznia sprawnego, racz z nim wypuścić ta bezecna i zapamiętała plebs, widzi to, że n[ost]ro (..)*, ale zawsze życzymy, żeby się krew chrześcijańska nie lała, ja zaś w tak zniszczonym zdrowiu moim, że penitus boses madefecerunt i nullum usum, iż mam a to lubo lecto effixus, ani do popielisk moich, oddalam się, ale tu czekając na szczęśliwe progressus ku Słuczy w. m., m. m. panu, zostawam w kilku milach od Horynia, lubo nie w swoim, ale w przyjacielskim domu, życze jako najprędziej do Hoszczy powrócić, a bydź intentus z collegami memi, na refleksją i recollectią Chmielnickiego, jeśli mu ją da Pan Bóg, a za to in mistico, co bywa in fisico, corpore rozerwie się gorączka, a ten człowiek, który teraz freneso careptus ad saniozem redibit mentem, znowu brat mój, j. m. pan chorąży, aby przy functiej commissarskiej nie opuścił i tej powolności, którą tam jest obowiązany. Jeśli tam notitia prior upamiętanie przydzie, aby mi dawał znać, properat pod szczęśliwy regiment w. m., m. m. pana, chorągiew swoje i moje chorągiew do usługi ojczyzny z własnej ochoty consecratam prowadzi. Przy tej że chorągwi mojej ordinowałem pocztę, abym w każdym tygodniu mógł mieć

dwuch posłańców de felici progressu w. m., m. m. pana, która consecrasti ojczyźnie, wywyszy i błogosławi Pan Bóg victorys i triumphami, których już i ja częstką będę, gdy i rodzony mój i ta garstka ludzi moich, w snopie regimentu szczęśliwego w. m., m. m. pana, zostawać będzie. Mnie zaś, że z woli Swej świętej Pan Bóg skańczonym mieć chciał, po ten czas prosequar votis, a już do zgody jeśli ją P. Bóg mieć zechce, prowadzić się każe; tym tedy teraz pisaniem moim kończę, siecz, byś mój zacny kasztellanic i kochany bracie, a zawsze chciej pokoju, sic bone cedet opus. Bądź za tym w. m., m. m. panem i bratem, a ja też w. m., m. m. panu, życzliwym zostaje bratem.

10 juny z Jarosławicz.”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 363. — С. 369–370. — Копія др. пол. XVII ст. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: “Сopia listu j. m. pana wojewody kijowskiego do jeo mci pana kamienieckiego, pisanego de data 10 juny”, тобто «Копія листа й. м. пана київського воєводи до його мості пана кам’янецького, писаного 10 червня».

Переклад

Доброго роздумування і здорової поради, тобто найсильнішого аргументу, коли кінець увінчує справу, хоч у короткому часі дозріти не могли і сам час подальший їх щасливо підтверджує, добре з милості Божої йдуть справи, хоч і пізно почались, а звідси будь хто в. м., м. м. пану, перешкодив на мою думку, хай бере міру як безпечніше і щасливіше пішли б справи, якби в цю пору, котра нам обом ще кращою і відповідною здалася, ці жнива могли б початися. Але мені подобається в.м., м. м. пана, висока впевненість у Божому милосерді, не менш охота розсудливістю і вправністю добре споряджена при відвазі значних милих братів це все, що минулий час забрав всемогутньою рукою Господа і волею випадку нашої вітчизні відшкодує. Як уже за Божою ласкою між Горинню і Случчу терен цієї сваволі здається повністю ліквідованим в. м., м. м. панів, котрим свій порятунок і славу вітчизна подала допомогу, бо при високих обов’язках, покладених на в. м., м. м. пана, додав Господь Бог як ангела-помічника, так і найвищу раду, зичу однак, щоб ми обидва одночасно зичили держатися замків коло Случька, а там уже чекаючи на подальші підкріплення, укріпивши табір, постійними чатами обтинати крила ворогу. Покладаю надію на Бога, що як ми находили ребелію, тяжкі наші жалі їли, коли ми навіть пропонували мир, а він не розумів свого щастя, так Господь Бог, зглянувшись на нашу покірність, дасть те, що він ще буде нас шукати з миром, бо коли так принизилася Річ Посполита, що всі мимо себе пустивши, аби тільки не дійшло до подальшого кровопролиття і знищення, вона все вчинила, чого ребелізант прагнув. Однак не могло прийти (про що я, маючи довіреність і доручення від короля й. мості, мого пана, всіма способами, які тільки міг мій розум вигадати) старався задля заспокоєння за нашої мовчазної згоди, а то, а не інша Божого присуду задум, що не хотів Господь Бог, щоб мали статися забруднення його святих вітварів, порушення гробів наших батьків і братів і шляхетської крові не тільки пролиття, але й образа, без жодної помсти, що тоді вже летється кров, Божа вчинить справедливість, як тільки злочини будуть спокутовані, з будь-якої частини усмирить Господь Бог свій святий гнів, дасть нам знову краще й поважніше зміцнити. Особливо рівновагу,

яку буде збережено, що покірних і невинних помилувати, а зухвалих і бунтівних карати в. м., м. м. панів, будете найбільше і мене цього впливу збавляти (?), що як нас ні козаки, ані татари били, але наші злочини і провини перед Божим маєстатом, за котрі нещастя було допущене на нас так, коли тепер потрапивши в біду, коримося, а слуги наші вірні з нас глумляться, але Сам Господь Бог їхню гординю, зраду і роз'юшену злість буде карати, тільки Йому Самому це доручити, котрий дав обітницю «Мене належить помста, Я відплачу», однак у цій внутрішній війні ніхто не гине чужий, тільки свої, без засобів існування, все це наша шкода, поганським батькам бажаний спектакль; завжди наказує розум, наказує совість, завжди зичити й шукати миру. Я посилаю в. м., м. м. пану і брату, до рук мій лист, писаний до Хмельницького, смію просити про справного в'язня, зволь з ним випустити цей безчесний й зарозумілий плебс, бачить то, що наш (...)*, але завжди зичимо, щоб християнська кров не проливалась, я ж у так підупалому моєму здоров'ї, що глибоко ослаблене і є без користі (?), хоч прикутий до ліжка, маю віддалятися від моїх попелищ, але тут чекаючи на щасливий прогрес до Случі в. м., м. м. пану, залишаюся у кількох милях від Горині, хоч не у своїм, але у приятельському домі, зичу якнайскоріше повернутися до Гощі, і бути сильним з моїми колегами, на рефлексію і духовне відновлення (?) Хмельницького, якщо йому дасть Господь Бог, а за це в образі, що буває у фізичному тілі розірветься гарячкою, а цей чоловік, котрий тепер повернеться до здорового глузду, знову брат мій, й. м. пан хорунжий, щоб при комісарських обов'язках не покинув і цієї служби, котрою там є зобов'язаний. Якщо там перша звістка прийде про опам'янтання, щоб мені давав знати, поспішає під щасливий регімент в. м., м. м. пана, свою хоругв і мою хоругв до послуги вітчизни з власної охоти веде посвячену. При цій же моїй хоругви послав пошту, щоб щотижнево я міг мати двох посланців про щасливі успіхи в. м., м. м. пана, котру присвятив вітчизні, вивищить і поблагословить перемогою і тріумфами Господь Бог, котрих вже і я буду часткою, коли і мій рідний і ця жменька моїх людей, у снопі щасливого регіменту в. м., м. м. пана, буде залишатися. Мені ж, що з волі Своєї святої Господь Бог захотів мати покаліченим, до цього часу складатиму побажання, а вже до миру, якщо його захоче Господь Бог, накажу вести; тепер закінчую цим мого листа, щоб мій значний каштелянич і коханий брат, завжди прагнув миру, так добре піде справа. Після цього будь в. м., м. м. паном і братом, а я теж в. м., м. м. пану, залишаюся зичливим братом.

10 червня з Ярославич.

№ 181

1649, червня 10. — Холмеч. — Уривок з листу шляхтича

Абрагама Довгялло до великого гетьмана литовського Я. Кишки

“[...] gdzie nieprzyjaciel złodziejskim prawem koni nam niemało odebrał, teraz nie masz jako koni w pole wypuścić, ani czeladzi po trawę przed wielkim niebezpieczeństwem posyłać nie możemy, a zgoła i czasu nie mamy, bo dzień i noc konie w rękę trzymamy i podjazdy odprawujemy, zaczynamy ostatek koników naszych z głodu wydychać muszą. Tak też i sami z głodu umierać musimy, bo chleba niskąd zasiać nie

możemy. Teraz na tych dniach z czatą w tysiącu człowieka umyślnie dla zasięgnięcia chleba w Łojowie samym i pod Lubeczem byliśmy, gdzie nie tylko, żebyśmy na czas jaki chleba zasiąć mogli, aleśmy przez kilka dni mało i w oczy widzieli, okrom mięsa, o które nie tak trudno było. Tameśmy za łaską Bożą hultajstwa niemało pobili, dwóch żywcem pobrali, między którymi setnika starszego łojowskiego towarzystwo moje wzięło; który o wielkiej nieprzyjacielskiej potędzie prawi, że po miastach pogranicznych, mianowicie w Homlu, w Łubeczu, w Czernihowie, w Starodubie i w Czarnobyłu i po inszych miastach gromady wielki się zebrali i prawi, że to hultajstwo, pominawszy wojsko nasze, ku Połocku zmierzają, czego im Panie Boże nie daj dokazać [...] Wojsko z Rohaczewa i Ztrzeszyna do Rzeczycy przyszło, a pułk w. m., pana mego m., w Zahalu stoi, do którego i jam się z pilnością prosił, ale mi nie puszczono, azali bym takowej krzywdy w pułku w. m., pana meo m., nie miał. O co po wtóre, po setnie, uniżenie prosząc, sam się z kompanią moją naniższym w. m., p. mści, kładę podnóżkiem.[...]"

АГАД. — Ф. «Архів Радзивілів». — № 3238. — Автограф. — Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Десять документів до історії Стародубицини і Стародубського полку//Сіверянський літопис. —1996. — № 1. — С. 105.

Переклад

[...]Ворог злодійським правом забрав немало наших коней. Тепер не можна ані коней в поле випустити, ані челядників посилати по траву через велику небезпеку. Взагалі і часу не маємо, бо і вдень, і вночі ми тримаємо коней в руках і чинимо роз'їзди, через що решта наших коників мусить здохнути з голоду. Так теж і самі з голоду помирати мусимо, бо хліба нізвідки не можемо дістати. Тепер цими днями були ми чатою у тисячу душ у самому Лоеві та у Любечу спеціально заради хліба. Але його й очима не бачили, на відміну від м'яса, дістати котре було не так важко. Там же ми з Божої ласки немало побили гультьяйства, двох взяли живцем, між котрими старшого сотника лоївського захопило моє товариство. Цей говорить про велику ворожу потугу, що в прикордонних містах, особливо у Гомелі, Любечі, у Чернігові, в Стародубі і в Чорнобилі та по інших містах зібрали великі громади. Говорить, що це гультьяйство, проминувши наше військо, йде до Полоцька, чого їм Господи Боже не дай вчинити[...] Військо з Рогачева і з Стрешина прийшло до Речиці, а полк в. м. мого м. пана, стоїть з Загалі, до котрого і я ревню просився, але мене не пустили. А щоб я такої кривди у полку в. м. мого м. пана, не мав, про що і вдруге і в сотий раз понижено прошу разом з моєю компанією, як найнижчий підніжок в. м., п. мості[...].

№ 182–183

1649, червня 11 (?). — Конфесата полонених повстанців

“Matwej Szumejko z miasta Brahina.

Міędzy козакami był з Juriem, пулководником, niedziel дванаście. Z tym Juriem był в Bobrujsku, в Ihumeniu под Berezną, kiedy ich gromiono, gdzie powiada, że łęго козакów на 500. Po Berezynskim rozgromieniu ku domowi powrócił i nigdzie więcej z козакami nie chodził. Powiada, że czarnobyлscy mieszczenie byli niedziele przeszłej в Brahiniu, sól przedając, którzy powiedzieli, iż z козакów żadnego на заłodzie ich nie masz. Wyszedszy, wozili się под Kozuskami czy ku Babiczom, czy

dokąd inąd, sprawy dać zrazu nie mieli, ale potem zgodzili się na to, iż za wzięciem rozkazu wszyscy szli do hetmana na Ukrainę, kozaków między nimi tysiąca więcej nie było.

Pułkownik dniewprowy Pobudajło pisał do pułku tego Czarnobylskiego przez Kowalskiego, bojaryna brahińskiego, pokozaczonego, potrzebując, aby się do niego kupili dla bronienia przepraw, do których się lachi z hetmanem z wielką potęgą biorą, ale go słuchać nie chcieli, powiedziawszy, iż przeciwiać rozkazaniu hetmańskiego nie mają.

Przy tym Pobudajle, pułkowniku, według powieści tegoż Kowalskiego jest kozaków niespełna dwa tysiące, najwięcej z ludzi czernihowskich, brahińskich i z okolicy tamecznej.

O połowicy pułku Perejasławskiego powiada, iż powrócił na Ukrainę, od Pobudajły oderwawszy się.

Pytany o inne puncta, sprawy dać nie umiał abo też nie chciał.

Siemion Obieziusieko z Peryżu, dioła brahińskiego, w mili od Brahinia.

Tego z domu wzięto, chłopą prostego, który między kozakami nie bywał i wiedzieć ni o czym nie mógł. Tamże więźniów z czaty homelskiej znowu się zterowały (?) i confrontowały.

Confessata jeśli narracia [...]

Od hetmana taki rozkaz mają, aby się w mieście bronili i lachów nie przepuszczali. Czaty jednak żadnych pod wojsko nie wyprawowali. W Homlu powiedział, iż dział jest jedynaście, hakownic ośmdziesiąt. W zamku, powiada, iż sto beczek potaszu i smelczugi, prochu beczek siedm, saletrzy beczek dwie.

4. Ołeksy zpod Chwastowa, z Makarowa, majątności pana Łaszczowej.

Pod Pilawcami z panem Łaszczem był i palub (?) jego powaził; kiedy wozów odbiegli naszy, od tatarów wzięty, potem od kozaków odgromiony, przysiagszy, że przy nich chodzić miał. Dostał się Butowi, setnikowi, z którym do Homla przyszedł na wiosnę. Powiada, że w Homlu się na lachów gotują, sztaket we wsząd naprawszy a w prochy się sposabiają. W Homlu jedni się podać myślą, drudzy się bronić potężnie chcą, choć by ich to, co Mozyr potkać miało.

Tedy się w polu kozacy popisowali. Z mieszczan niektórzy na tym byli, aby bramy zamknąwszy, do miasta ich nie puścić, ale kiedy się sprzeczali między sobą, kozacy, zwąchawszy to, powrócili z pola.

Między homlany jest Krycowiaz, który do tego wiedzie, aby się podali, ale go ustawicznie gromią i za strażą go mają, udawając, że z synami z swymi jest zdrajcą. Z Rzeczycy przestrogi zawsze miewają i kiedykolwiek się naszy ruszą, zarazem wiedzą, nim się jeszcze przewozić poczną.

Puszkarczow z Greśkiem, pułkownikiem, z Ukrainy przyszło czterech, piąty — słosarz homelski. Dział probowali do werzb (?), którzy na brzegu rzeki Soszy były i tym ukraińskim przed slosarzem dank dali.

5. Piotr Kuryłowicz Szczepan, poddany pana podkomorzego połockiego, z Zabiela od kozaków wzięty w Żłobinie, majątności pana Władysława Chałckiego.

W Homlu był niedziel dwadzieścia, kiedy chłopom do panów powracać kazano, wzięto go znowu w Chałczu, majątności pana Chałckiego.

O (?) homlanach powiada, że jeśli po ich siłę lachy przejdą, bronić się na umor chca, jeśli więtszej potędzie wytrzymać nie będą mogli, tedy z kozakami wszyscy w Ukrainę uciekać postanowili. Dział powiada mają sześnaście, prochy z saletry sami sobie robią. Puszczarów powiada, że sześć mają, ale z Ukrainy żadnego, wszyscy homelscy, samopały i orężę wszyscy mają. Z Greszkiem, pułkownikiem, przyszła chorągiew jedna konna, druga z slobody Królewca, także Romna.

6. Drapiej, rodem z Ihumena.

Do Homla jako sam dobrowolnie przyszedł niedziel trzy.

Żywności powiada, że nie mają, te tylko dwie chorągwie jazdy przywłokły z sobą dwa wozy sucharów, które już strawili. Dział powiada, iż na Homlu 12 maja, proch[u] pułbeczków siedm. O mohiłowcach toż, co i drudzy powiadał, iż im gorzałki, tabaki, chlebów dodają.

7. Timoch, rodem z Strzeszyńskiej włości, chował się w Zmiemy (?), majątności pana wojewody terazniejszego kijowskiego.

Powiada, że dla głodu i trudnego pożywienia, wyszedł stamtąd, był w Starodębie, ztamtąd szedł do Homla, gdzie niedziel dziesięć był.

Wyszło ich z Homla pułtorasta. Sotnikiem był Kołosza niejaki. Kozaków wszystkich z mieszczany nie kładzie więcej nad siedm sotni. Dział wszystkich powiada, że ich siedm, jedno strzelając, rozerwało. Z kozaków żadnego do zamku nie puszczają, ale wszyscy na mieście żyją. Żywności w mieście niewiele mają, ztąd starszyna dla zdobycia chleba mołojców ustawicznie wyprawować musi, tylko tym się nawięcej dawają (?), co z tamtej strony rzeki Sożej czołnami do miasta przymkną.

Mohiłowscy do nich z tabaką i z solą jeżdzą.

Do dział powiada, że prochów nie mają, bo ten który z działami pana wojewody trockiego wzięli, dział próbują i do ludzi tych, którzy różnemi czasy podstępowali, strzelając, zgubili.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзивилів». — Відділ VI. — № 36. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 11–13.

Переклад

Матвій Шумейко з міста Брагіна.

Між козаками був з полковником Юрієм дванадцять тижнів. З цим Юрієм був у Бобруйську, в Ігумені під Березною, коли їх громили. Каже, що там тоді полягло до 500 козаків. Після Березинського розгрому повернувся додому і більше ніде з козаками не ходив. Каже, що чорнобильські міщани були минулої неділі у Брагині, продаючи сіль. Вони сказали, що жодного з козаків немає у них в гарнізоні. Ті вийшли і переправлялися під Кожушками чи то до Бабиців, чи то кудись в інше місце: спочатку не могли дати справу. А потім погодилися з тим, щоб після отримання наказу всі йшли до гетьмана на Україну. Козаків між ними не було понад тисячу. Дніпровий полковник Пободайло писав до цього Чорнобильського полку через покозаченого брагинського боярина Ковальського, вимагаючи, щоб йшли до нього для оборони переправ, до котрих ляхи з гетьманом йдуть з великою потугою. Сказав, що вони не можуть противитися гетьманському наказу.

При цьому полковнику Пободайлу, згідно з словами цього ж Ковальського, є щонайбільше дві тисячі козаків з людей чернігівських, брагинських і з тамтешніх околиць.

Про половину Переяславського полку каже, що вона повернулася на Україну, відірвавшись від Пободайла.

Питаний про інші пункти, не міг або не хотів відповісти.

Семен Обезушенко з Перижу, брагинського села, що в милі від Брагина.

Цього було взято з дому, простого селянина, котрий між козаками не бував і знати ні про що не міг.

Там же в'язнів з гомельської чати знову привели (?) допитали, зіставляли свідчення.

Конфесата або повість і визнання (...)*

Мають такий наказ від гетьмана, щоб у місті боронилися і ляхів не пропускали. Однак вони жодних чат під наше військо не скеровували. Сказав, що в Гомелі є одинадцять гармат, а гаківниць вісімдесят. Каже, що в замку сто діжок поташу і шмельцуги, а пороху сім діжок, селітри діжок дві.

4. Олексій з-під Фастова, з Макарова, з маєтності пана Лаща.

Був під Пилявцями з паном Лащем і палуб його пильнував, коли наші покинули вози. Взятий був у полон татарами, а потім, відбитий козаками, присягнув ходити з ними. Дістався сотникові Бутові, з котрим до Гомеля прийшов навесні.

Каже, що в Гомелі готуються на ляхів, штахет скрізь відремонтували, запасуються порохом.

У Гомелі одні думають піддатися, а інші хочуть потужно боронитися, хоча б їх мало спіткати те, що й Мозир.

Тоді козаки у полі чинили перепис. Деякі міщани хотіли тоді закрити брами і їх до міста не пускати, а поки сперечалися між собою, козаки, пронюхавши про це, повернулися з поля.

Між гомельцями є Крицовяж, котрий веде до того, щоб піддатися, але його постійно б'ють і тримають за сторожею; подають, що він із своїми синами є зрадником. З Речиці перестороги завжди мають і як тільки наші кудись рушать, то знають раніше, ніж наші почнуть переправлятися. З України вийшло чотири пушкаря з полковником Греськом, а п'ятий — гомельський слюсар. Випробовували гармати на вербах, котрі на березі ріки Сож, і цим українним перед слюсарем дали подяку.

5. Петро Кирилович Щепан, підданий пана полоцького підкоморія, був із Забілою взятий у козаків у Жлобині, маєтності пана Владислава Халецького.

У Гомелі був двадцять тижнів, а коли селянам було наказано вертатися до панів, його було знову взято в Халчу, маєтності пана Халецького.

Про гомельців каже, що коли до них ляхи прийдуть, будуть боронитися до смерті, а якщо сильнішої потуги не зможуть витримати, тоді всі постановили втікати з козаками в Україну. Каже, що гармат мають шістнадцять, порох з селітри самі роблять. Каже, що пушкарів мають шістьох, але з України жодного, всі гомельські, мають самопали і зброю.

З Гришком, полковником, прийшла одна кінна хоругв, а друга, теж кінна, з слободи Кролевця.

6. Драпей, родом з Ігуменя.

До Гомеля сам добровільно прийшов три тижні тому.

Каже, що провіанту нема, тільки дві хоругви кінноти; притягли з собою два вози сухарів, які вже поїли.

Каже, що у Гомелі мають 12 гармат, а пороху сім півбочок. Про могилевців каже те саме, що й інші, що [могилевці гомельцям] додають горілки, тютюну, хліба.

7. Тимох, родом із Стрешинської волості, виховувався з Зміні (?), маєтності пана нинішнього київського воєводи.

Каже, що через голод і важкий харч вийшов звідтіля, був у Стародубі, звідти йшов до Гомеля, де був десять тижнів. Їх вийшло з Гомеля півтораєста, сотником був якийсь Колоша. Всіх козаків з міщанами кладе не більш як сімсот.

Каже, що всіх гармат сім, а одна, коли стріляли, розірвалася.

Жодного з козаків не впускають до замку, всі живуть у місті.

Провіанту у місті мають небагато, через це старшина для здобичі хліба постійно мусить відправляти молодців. Тільки те їх найбільше тривожить (?), що з того боку ріки Сож підступлять човнами.

Могилевці до них їздять з тютюном і з сіллю.

Каже, що до гармат немає пороху, бо той, котрий взяли з гарматами пана троцького воєводи, уже використали, стріляючи для випробування гармат і на людей, котрі в різний час підступали до Гомеля.

№ 184

1649, червня 13. — Табір коронних військ біля Купілі. —

Лист кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського до львівського підсудка, свого «швагра», Яна Виджги

“Dobrze za łaską Bożą rzecz successit, choć późno zaczęła przy odwadze ochotnych żołnierzów, iż ta sentina swawoleństwa tego poczęła się uprzętać, otuche czyniąc, że to wszystko, co czas przeszły unioś, wszechmocna dejtera D[omi]ni ojczyźnie recompensabit. Ruszywszy się z w. m. w pułtrzeciu (?) tysięcy, Krasilów od ostrzeżonego swawoleństwa oczyszczony chłopskiego; którzy że do Starego Konstantinowa uszli, tak mi ich zmacać przeszło i postąpiłem, ale i tam, choć się zkupili byli, nie wytrzymali i uszli do Ostropola miasta i osiadłego, obronnego i per situm loci potężnego, tamże się ich zgromadziło do 20 000 tysięcy, znaczną uczynili resistentią i w inszych posiłkach z Lubartowa i z Chmielnika otuche mając, jakoż ledwiem postąpił z wojskiem, karamsza ta poza Słucz sypać się poczęła i od Lubartowa, gdzie do miasta przebrali, dobrze im dochłostano. Zażywałem wiele sposobów łagodności z tym chłopstwem, posyłałem zchwytyanych więźniów, perswadując, aby się obaczyli i ludziom j. m. p. wojewody krakowskiego przez Słucz, która w ten czas inundabat, mostem pod miastem będącym, przejścia nie bronili, pokłonili, buntów poniechałi, nic to proficiebat, ale intumescabant barziej już wielkie jaki łajanie i konuitia, contumelias, nie wywierając, za wielu ludzi rycerskich zdaniem i radą zażyłem tego sposobu, że się ultro podjął dragan jeden z Ostropola, rodowity obywatel, z między kompaniej pana Grotkowskiego, iść z listem mojem, wszelaką łaskę i ochronę obiecując i że żaden lach w

mieście nie postoi, byle by się obaczyli; ten drugich, tamecznego także rodu, podmówiwszy z sobą, poszli do miasta; których ci rebelles schwytawszy, zaraz wszystkich pościnali. Co mogło już być większego nad te wzgarde i zniewage? I stąd otuche wziąłem, iż nie zechci Pan Bóg, aby to krwie niewinne przelanie (bo i tych więźniów swoich że ludzi, których posyłali, ścinali) i zdziwić (?) sine vindicta miało się obyść. Tak od poranku, gdy oni zajęli, sami swe przedmieścia zapaliwszy, i aby nas kurzyli i sobie na równiejsza obrona zgotowali, aż ku godzinom niespornym (iż żadne dobrowolności, które jedno mógł rozum subministrare nie szły sposoby) z wlogszy przyszło nastąpić szturmem, gdyż się tak superbus et rebelles odchodził, bez kary nie godziła i z różnych miejsc przypościwszy, parkany przełamana bramy wysieczona, nie bez wielkiej szkody (?) fusibund et multitudinis onych swawolników, bo i miasto spalone i ludzi nasieczono. A w tym, gdy się i ony szparli w zamku i noc nastąpiła, in vigilare przyszło, aby to Marsowe negotium skończyć competenter, zaczyn nazajutrz raną upomniatech ich przecie, aby się poddali, chcąc, aby ta bezecna płebs i zapamiętała, widzieć to chciała, że non sepcimur (...) * ich, ale pokoju szukamy i żeby się krew chrześcijańska nie lała, zawsze życzliwy i staramy się o to, co gdy uczynili, armate, którą Krywonos zpod Pilawiec przywiozł koronną, i chorągwi oddali, przysięge super fidelitat[um] kozacy k. j. m., a mieszczanie j. m. p. wojewodzie odprawowali i że więcej o żadnych buntach nie mają myśleć i przeciwko takim stawać, uwolniłem ich i stamtąd z wojskiem ustąpiłem, dobrze nakaranych. Stamtąd podjazd posłałem jeden do Łabuń, drugi — Hrycowa, za którymi to hultajstwo pokłoniło się i posłuszeństwo oddało. Jest za co P[anu] Bogu dzięki oddać i solene zaśpiewać “Te Deum laudamus”, że to Ostropole, jako asilum tej swewoli wszystkim innym przykładem zostało miastem, bo za tym zaraz wszystkie włości obaczyły się i mało nie wszystek Wołyń i Połesie i Podola część wielka oczyściła się, z Lubara, z Połonno, z Zwiachala, nie tylko poustępowali, ale na głowę uciekali z Myropola, z Czudnowa, także wszystka ta haramza ciśnie się w głębsze Ukrainę. Chmielnicki prętko się to obiecuje, którego i 11st do tego Krywonosenka, który tu był pułkownikiem najstarszym w Ostropolu, nalezione i drugi do myropolskiego pułkownika, aby się na przyjazd jego gotowali, mianowicie suchary, suche ryby, gorzałki, miody, piwa i insze victualia, nas duszmanami nazywając w tych listach. Przetoz rozumiem, że to samo accelerabit (...) * Chmielnickiemu ku nam i takieo jestem rozumienia, że go w potędzie pod wojskiem, prędy oczyma z tatarami obaczywszy, anizeli my o nim idącym, usłyszemy. Do je. m. p. podczasego koronnego, w. m. pana, list za listem posyłam, prosząc, aby j. m., m. m. p. i brat, pośpieszał do obozu i tu czekać tylko na jeo mść do czwartku, bo bym rad, jako najprzędziej skupił się memi ludzmi, które są przy je. mść panu bełzkim; mam za to, że przed niedzielo przyszła pospołu z takim, hyba żeby mi nie obsyła je w. m., m. m. panu, komunikuje, chcąc wszystkie intentiones moje w upodobaniu i woli w. m., m. pana, accomodować, któreo jako mego najmilszego brata ze wszystkim domem kocham, a ja na ten czas usługi swoje pilnie polecam w. m., m. pana, szwagier uprzejmny i sługa Stanisław Lanckoroński, kasztelan kamieniecki.

[P. S.] Obóz podobno stanie albo pod Miedzybożem, albo pod Konstantinowem, na to przywodze je. m. p. bełckiego, który się jeszcze nie chce resolwować. Nie wiem, jeśli sobie nie uraże jeo m. p. wojewody krakowskiego, tym Ostropołem, ale to inac-

zej uczynić było impossibili, chyba Rzeczpospolitą zgubi, a saeiq tamtych łotrów pokarać była, a wszystkie włości jego mości uwolnić tak, że już in libero zostawać muszą, jeno wprowadzać podstarościch, a pronent ordynować. Wielce w. m. p. prosze, aby ten list do jeo mśc pana kanclerza choć extraordinaryną pocztą jako najpilniej i najpewniej doszedł rąk jeo mśc, ostatek listów należy na Wiśnicz do jeo mś. pana wojewody krakowskiego.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 115–117. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: “Od je. Mśc pana kamienieckiego do jeo mści pana podsędka lwówskiego z obozi na Kupieli 13 junii 1649”, тобто “Від його мості pana кам’янецького до його мості pana львівського підсудка з табору на Купілі 13 червня 1649”. “Od jeo m. pana kamienieckiego do j. m. pana podsędka [...] [1]3 junu na Kupielij”, тобто «Від його м. pana кам’янецького до й. м. pana підсудка [...] [1]3 червня на Ку[п]іліj”. Оpubліковано: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 41. — С. 45–48.

Переклад

З милості Божої справа добре продовжилася, хоча й пізно почалася. Відвага охочих до бою жовнірів призвела до того, що почало очищуватися тут від свавільного сміття; що минулий час приніс, те всемогутня сила Божа компенсує вітчизні. Вирушивши з військом у дві з половиною тисячі, очистили від попередженого свавілля Красилів, а ті свавільні відступили до Старокостянтинова. Мені прийшлося їх помацати і я приступив до міста. Хоч вони там були зібралися, але не витримали й відступили до міста Острополя, але є добре заселеним, оборонним, потужним вже через своє природне розташування. Там їх зібралося до 20 000, вони вчинили значний опір і мають надію на інші підкріплення з Любартова та Хмільника. Однак ледве я підступив з військом, ця карамша (?) почала тікати поза Случ; а під Любартовим, де кілька наших хоругв переправилися, добре їх пригостили, поки вони [козаки] до міста дісталися. Я вживав різних способів лагідності з цим селянством, посилав до них захоплених у полон, вмовляючи, щоб схаменулися й не заважали переправлятися людям й. м. п. краківського воєводи мостом через Случ, під містом, яка у цей час розлилася; щоб вони піддалися. Перестали бунтувати. Але то нічого не допомогло, ще більше почали чванитися. Тому, не викликаючи вже лайки та принизливих образ, я вчинив за порадою й думкою багатьох рицарських людей і вжив такого способу. Один драгун, родовитий обиватель з Острополя, котрий служив у роті pana Гротковського, погодився піти до обложених з моїм листом, у котрому я обіцяв їм милість і охорону й те, що жоден лях не стане в місті, аби тільки опам’яталися. Цей драгун, вмовивши піти з собою й інших, що походили звідти, вирушив до міста. Ці ребелізанти, схопивши їх, зразу ж всіх стратили. Що ж може бути більше понад цю погорду й зневагу? Я ж дістав з цього впевненість, що Господь Бог не може не помститися за пролиття невинної крові, бо вони й інших в’язнів, своїх же людей, котрих ми посилали, стратили. Отже, від ранку, коли вони самі запалили свої передмістя, щоб нас викурити й зготувати собі кращу оборону, аж до пізньої години ми штурмували їх, бо вже використали всі засоби, які тільки могли придумати,

щоб вони добровільно піддалися. Не годилося безкарно залишати пихатих і бунтівничих. Вдарили з різних місць, зламали паркани, вирубали брами, завдавши велику шкоду цим ворожим (?) і численним свавільникам, місто спалили й людей вирубали. Коли вони закрилися в замку й настала ніч, довелося постаратися, щоб цю Марсову угоду гідно закінчити. Однак на другий день я просив їх, щоб вони піддалися, бажаючи, щоб цей безчесний і не пам'ятаючий себе плебс побачив, що ми прагнемо не їхнього знищення (...)*, але шукаємо миру. Ми завжди зичили й прагнули того, щоб не проливалася християнська кров. Вони це вчинили і коронну артилерію, котру Кривоніс привіз з-під Пилявець і прапор віддали, козаки дали присягу вірності к. й. м., а міщани — й. м. п. воеводі, що більше не будуть думати про жодні бунти і ставитися проти таких бунтівників. Я звільнив їх і відступив з своїм військом, добре покаравши. Звідти послав один роз'їзд до Лабуня, другий — до Грицева, котрим тамтешнє гультяйство поклонилося й віддало послушенство. Є за що дякувати Господу Богу і урочисто заспівати «Тебе, Боже, хвалимо, бо це Острополе, притулок тієї сваволі, стало прикладом для всіх міст. Одразу ж після [Острополя] всі волості опам'яталися й мало не вся Волинь, Полісся й значна частина Поділля очистилися. Відступили козаки не тільки з Любара, Полонного і Звягеля, але всі поголовно повтікали з Мирополя, Чуднова, вся ця галастра тиснеться вглиб України. Хмельницький обіцяє швидко сюди прибути, бо знайшли й лист його до цього Кривоносенка, котрий був найстаршим полковником у Острополі, а другий лист — до миропільського полковника, в яких наказував, щоб готувалися до його приїзду, особливо сухарі, суху рибу, горілку, мед, пиво й інший провіант, а нас в листах називає душманами. Думаю однак, що швидше сюди, до нас, прибуде Хмельницький, думаючи, що ми його з татарами швидше своїми очима побачимо, ніж почуємо про його марш. Я посилаю листа за листом до його м. п. коронного підчашого, м. м. пана, просячи, щоб й. м., м. м. п. і брат, поспішив до табору і тут чекаю до четверга тільки на його м., бо радий був би якнайшвидше об'єднатися з своїми людьми, котрі є при його м. пану белзькому воеводі. Сподіваюся, що перед наступною неділею разом станемо, хіба що не схоче цього й. м. п. белзький воевода. Відомості з Молдавії, котрі мені прислали, передаю в. м., м. м. пану, прагнучи докласти всіх своїх зусиль, щоб задовільнити в. м., м. м. пана, котрого я з усією своєю сім'єю люблю, як свого наймилішого брата. Віддаюся покійно з своїми послугами.

В. м., м. пана, швагер приязний і слуга Станіслав Лянцкоронський, кам'янецький каштелян.

[P. S.] Табір очевидно стане або під Меджибожем або під Костянтиновим — на це воля й. м. п. белзького, котрий ще не хоче зважитися. Не знаю, чи не зачеплю й. м. п. краківського воеводи цим Острополем, але інакше не можна було вчинити, хіба що погубити Річ Посполиту. Щоб тих лотрів покарати й визволити всі волості його мості так, щоб вже вони були вільними, треба ввести підстарост й навести лад. Дуже прошу в. м. пана, щоб цей лист до його м. пана канцлера дійшов до рук його м. Решту листів треба передати на Вишнич до його м. пана краківського воеводи.

1649, червня 14. — Ясси. — Лист невідомого
до коронного мечника Міхала Зєбжидовського

“Jaśnie wielmożny mści panie mieczniku koronny, m. m. panie i dobrodzieju!

O zamysłach pogaństwa tego nic pewniejszego oznajmić nie mogę, tylko że się budziacka orda iz dobrucką w przeszlą sobote, to jest 12 juny, miała koniecznie ruszyć do Chmielnickiego, który się już dawno z wojskiem swoim z Czehryna ruszył i 10 juny pod Kubliczem nocował, idzie w góre, mają przy sobie cztery tysiący ordy krymskiej. Han krymski z Bakcesaraju, stolice swojej, 5 juny zapewne ruszył się do Perekopa, gdzie tak powaidają, że rade miał mieć, jeśli sam do Chmielnickiego ma iść czyli tylko część wojska swego wyprawić; gdyż niedawnemi czasy kozacy duńscy z morza na ląd wysiadшы, wpadli do Krymu i dziewięć wsi w pień wysiekli, gwoli czemu radzą mu niektórzy, aby w Krymie został, bo w niebytności jego może większe od tych duńczyków nastąpić periculo na państwo Krymskie, ale ten in certo authore sepaliatur rumor, bo pewniejsza, że Chmielnicki praesentiam hana (...)*. Wczora też jeden z takich przybieżał od Chmielnickiego z tą nieomylną wiadomością, że Chmielnicki posła j. k. m. i wszystkie assistentią jego tyrańską zabić i zamordować rozkazał, na co ten posłaniec patrzył się jako ich zabijano. Podobno już dalszych wiadomości communicować w. m., m. m. panu i dobrodziejowi, nie będę mógł, bo za nastąpieniem nieprzyjaciela passy nie wolne będą.

W Jasiech 14 juny 1649.

Jeśli han z Perekopa wyszedł i do Chmielnickiego idzie, dziś abo jutro pewno wiadomość będzie.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 117. — Тогочасна копія. «Z Wołoch 14 juny 1649 do j. m. pana miecznika koronnego.», тобто «З Молдавії 14 червня 1649 до й. м. пана коронного мечника».

Переклад

Ясновельможний мості пане коронний мечнику, м. м. пане і добродію!

Про задуми цього поганства нічого певнішого не можу сказати, тільки те, що буджацька орда з добрудзькою в минулу суботу, тобто 12 червня, мала неодмінно вирушити до Хмельницького, котрий вже давно зі своїм військом вирушив з Чигирини і 10 червня ночував під Кубличем, він йде в гору, має при собі чотири тисячі кримської орди. Кримський хан у Бахчисараї, своїй столиці, 5 червня zapewne вирушив до Перекопу, де, як кажуть, мав раду: чи має він сам йти до Хмельницького чи відправити до нього лише частину свого війська; бо недавно донські козаки висадились з моря на суходіл і вдерлися до Криму, дев'ять сіл вирубали доценту. Тому й радили йому [хану] деякі, щоб залишився у Криму, бо під час його відсутності може від цих донців настати ще більша небезпека для Кримської держави. Але це непевний джерелом поширюваний поголос, бо певніше, що Хмельницький хана (...)*. Вчора один з таких прибіг від Хмельницького з безсумнівною відомістю, що Хмельницький наказав тиранські вбити посла й. к. м. і всіх його слуг; цей посланець дивився як їх вбивали. Подібно вже дальших відомостей не зможу передавати в. м., м. м. пану і добродієві, бо через ворожий наступ шляхи не будуть вільні.

В Яссах 14 червня 1649.

Якщо хан вийшов з Перекопу і йде до Хмельницького, сьогодні або завтра буде відомо.

№ 185-а

1649, середина серпня — Лист Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира

“Мій славетний пане і ласкавий королю!

Падаючи до милостивих ніг Вашої милості, заявляю вашій королівській милості про моє підданче послушенство. Прошу, даруйте, серцем і душею помилки Вашого дуже бідного слуги. Ми робили помилки, але не з власної волі, а з необхідності. Прошу, вірте мені, Ваша королівська милосте, що як королям до Вашої королівської милості, так і Вашій королівській милості, ми хочемо служити вірно як довго вистачить нашого життя. Ми, правда, маємо союз з так татарським ханом, а зміст двосторонніх союзних листів такий, що ми повинні бути єдині серцем та кольором. Його світлість татарський хан навіть погодився на договір, що він не буде нападати на край Вашої королівської милості. Ми маємо союз з татарським ханом і обіцяли, що, якщо йому десь потрібна буде наша військова допомога, то ми не можемо її йому відмовити. Незалежно від цього, ми заявляємо Вашій королівській милості про нашу вірність і послушенство.

Дано в нашому таборі в середині серпня 1649 р.”

Опубліковано в статті: Бутич І. Лист Богдана Хмельницького до Яна Казимира // Україна в минулому. — К. — Львів, 1993. — Вип. IV. — С.134–135.

№ 186

1649, червня 15. — Під Звягелем. — Додаток до листу К (?).

Пшиємського (?) до київського воєводи

“Był we Zwiholu Haraska i Tyszyk, cztery tysiące piechoty zadnieprskiej, która trzy dni dopiero już tam była przyszła, było i chłopstwa dostatek, twierdzą, że blisko 20 000. Wszystko to za łaską Bożą rozproszyło się. Powiedają nam języki, że tego Tyszyka żywić nie będą, bo się nań buntują, że sprośnie uciekał.”

ДА у Кракові. —Ф. “Зібрання Піночі”. — № 363. — С. 377. — Конія др. пол. XVII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: “Przypisek do tego listu”, тобто «приписка до цього листа». Самого листа було вже публіковано А. Грабовським: Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. 2. — № 27, але цей додаток видавець пропустив. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — № 42. — С. 48.

Переклад

Були у Звягелі Гараська й Тишик, чотири тисячі задніпрянської піхоти, котра вже три дні як туди прийшла. Було й досить селянства. Твердять, що всього там близько 20 000. Все це з Божої ласки розпорошилося. Кажуть нам «язики», що цього Тишика не залишать у живих, бо бунтують проти нього через те, що він ганебно втік.

1649, червня 16. — Табір коронного війська біля Купілі. —

Лист С. Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Виджги

“Rzecz tak rozumieniem moim dziwna et intellectu mego nie pojęta, a k temu potrzebna zdało mi się wiadomości, jako najprędzej podać w. m., m. m. pana. Pisałem tedy copią listu tego, który mi j. m. pan wojewoda kijowski przez rodzonego swego pana chorążego nowogródzkiego in confidenti przysłał. Ja nad tą impresą obstupeso (?) w. m. w. pana mirari zechcesz przez (...) * prudentia uważając, pro (...) * conceptu mego. Nie moge wymyślić, po co on szedł na Ingulec? Potrzeby uchodzić jeszcze nie ma, dla ceremoniej abis hana tam czekał, abo potykał, tak daleko aż do Limania, gdzie Ingulec wchodzi, z armatą i z hordą nie zachodził by, mając dosyć za Tiasmieniem, praktykować Moskwę, miał by gościniec bliższy, łączyć się z Rakoczym miał by compendiosiori via, od Soroki przez Wołoską ziemie, quis cognovit sensum eius. Czyli pomocy dać turkom, których się wasałem czyni przeciw wenetom do Dałmacyej, czyli jako wieści poczęli latać, że han aspiruje na Otomańskie państwo i siebie czyni sucesorem, zwłaszcza, że przepowiadają, że tego dzieciaka cesarza udusili i finte (?) to jakaś on czyni, zgoła parit (?) suspitia wielka zdradziectwa swego, a pewnie Dniestrem wysunąć zechce, jak z Rekowa (?) pod Kamieniec, a my i miejsca pewnego jeszcze naznaczonego obozowi nie mamy i nie resolwował się jeszcze j. m. pan Dólski, choć z nim dawno każdodziennie o to discutuje, in horas et momenta nieprzyjaciela wygładając. A to najgorsza, że z języków nic się informować nie możemy, bo choć ich prowadzą mnóstwo i własnych kozaków, praecipuos nic nie umieją powiedzieć dowodnego o hordzie i Chmielnickim, coraz wariując. Teraz mi więcej pisać o tym, pokornie prosze co potrzebnego należało by mi wiedzieć, abyś w. m. m. p. mnie łaską swą nie przepominał, do której się z unizonemi usługami memi oddawam.

Obóz się 17 juni rusze ku Rosołowcam i na (?) się (...) *.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 119–120. — Тогочасна копія. Тексту документа передусє заголовок зроблений копіїстом: “Od j. m. pana kamienickiego do j. m. pana podsędka lwowskiego z obozu na Kupieli 16 junii 1649”, тобто “Від й. м. pana кам’янецького до й. м. pana львівського підсудка, з табору на Купілі 16 червня 1649.” Запис наприкінці документа: “Od w. pana kamienieckiego do m. pana podsędka 16 juni 1649 na Kupieli”, тобто: “Від в. pana кам’янецького до в. pana підсудка 16 червня 1649 на Купілі”.

Переклад

Справа як на мене є дивна і для мого розуму незрозуміла, але здалася мені потрібною, щоб я якнайшвидше подав її до відомості в. м., м. м. pana. Я написав тоді копію цього листа, котрий мені й. м. пан київський воєвода прислав мені конфіденційно через свого рідного [брата], pana новгородського хорунжого. Я над цією імпрезою дивуюся (?) в. м. в. pana дивуватися захочеш через (...) * обачність, беручи під увагу (...) * мого плану. Не можу здогадатися: навіщо він йшов на Ингулець? Потреби тікати ще нема, а задля церемонії чекання на хана чи його зустрічі заходить так далеко аж до Лиману, в котрий впадає Ингулець, він не заходив би з артилерією та ордою, досить було стати за Тясмином; якби затіяв інтригу проти Москви, то мав би ближчий шлях, якби захотів злучитися з Ракоці,

то мав би коротший шлях від Сороки через Молдавську землю, «хто бо коли зрозумів думку Господню». Чи він хотів дати допомогу туркам, васалом яких він чиниться проти венеціанців, що у Далмації? Чи, як почали ширитися вісті, що хан задумує вдарити на Оттоманську державу і себе чинить її спадкоємцем? Це можливе особливо тоді, коли, як кажуть, дитину — султана задушили; якусь хитрість (...) * він чинить, взагалі породжує підозри (?) велика свого зрадництва, а певно Дністром захоче просунутися, як з Рекова (?) під Кам'янець, а ми ще й місця певного призначеного для табору не маємо і ще не вирішив це питання й. м. пан Дульський, хоч я з ним давно щоденно про це дискутую, з хвилини на хвилину виглядаючи ворога. А те найгірше, що з «язиків» ми нічого не можемо довідатися. Хоч їх і приводять дуже багато і власне козаків, нічого особливого не можуть сказати до пуття про орду і про Хмельницького, кожного разу розповідаючи інакше.

Табір 17 червня рушить до Росоловиць і на (...) *.”

№ 188

1649, червня 20. — Табір польського війська під Заславом. —

Лист Анджея Фірлея до князя Самуеля Кароля Корецького

“Jaśnie oświęcone mściwe książe, mój wielce mści panie i bracie.

Nie mniej i ja Panu Bogu dziękuję, iż z tego się ciesze, że ci zdrajcy we Zwiahalu zniesieni i że to gniazdo, które nie tylko w. ks. mści ciężkie, ale i całemu Wołyniowi straszne było. Ja za ochotę w. ks. mści i pomoc, któraś ludziom naszym dał, bardzo dziękuję, a jako tego gratulor res w. ks. mści i na dobrą sławę zarobił i siebie z niebezpieczeństwa wybawić pomógł, tak i na dalsze czasy życzę dobrej ojczyźnie przysługi, dla czego życzył bym, abyś w. ks. mśc do nas przybyć raczył, żebyś tym sposobniejsze do tego mieć mogłość czasie.

Chorągiew usarska w. ks. mści wczora do nas weszło dość piękna kupa ludzi rycerskich. Teraz dłużej nie bawiąc, zostawam w. ks. mści mściwego pana szczyrym bratem [i] powolnym sługą.

Andrzej Firlej (...) * cast[elan] bełski, m[anu] p[ropria].

W obozie pod Zaslawem d[nia] 20 junyi 1649.”

* * *

Ясне освічений мостивий князю, мій вельми мостивий пане і брате.

Не менш і я дякую Господу Богу за те, що тішуся з того, що ці зрадники на Звягелі розгромлені і це гніздо, котре було страшним не тільки вашій княжій мості, але і всій Волині. Я дуже дякую за охоту вашої княжої мості і допомогу, котру ваша мость дав нашим людям. Оскільки це хвальна річ, то ваша княжа мость заробив собі і на добру славу і себе самого допоміг визволити з небезпеки; я зичу і у подальшому доброї послуги вітчизні, а задля цього зичив би, щоб ваша княжа мость зволив прибути до нас, щоб наблизити цей кращий час.

Гусарська хоругва вашої княжої мості прибула вчора до нас, це досить гарна купа рицарських людей. Тепер, довше не затримуючись, залишаюся вашій княжій мості мостивого pana щирим братом і покірним слугою.

Анджей Фірлей (...)*, белзький каштелян, рукою власною.

У таборі під Заславом дня 20 червня 1649.»

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — Відділ XV. — Тека 423/8. — С. 35. Оригінал-автограф завірений печаткою, яка майже не збереглася. Адреса: «Jaśnie oświeconemu ksciu jego mości panu Samuelowi Carolowi na Korcu Koreckiemu, temu wielce mściwemu panu i bratu do rąk własnych», тобто «Яснеосвіченому князю його мості пану Самуелові Каролеві на Корці Корецькому, моєму вельми мостивому пану і брату до власних рук». Запис на звороті: “20 juny 1649 And. Firlej”, тобто: «20 червня 1649. Анджей Фірлей».

№ 189

1649, червня 20 і 27. — Загаль. — Лист ротмістра Смольського до князя Януша Радзивила і нотатка у табірному щоденнику князя Януша Радзивила

«Dnia 27 juny z noclegu wyjechawszy, pokarmował x. j. m. w Bozy, wsi, do Bobrujska należącej, jak przyjechał z podchorągwi Smolskiego Szczaśnowicz, kozak, który od Smolskiego, rotmistrza swego, oddał list ten:

«Jaśnie oświecone mł. xże, panie a panie nasz miłciwy!

Oznajmuję w.x.m., pana naszego miłściwego, iż za posł[aniem] Chmielowym pułkownika, mianowicie Heliasz Hołota, z pułkiem swoim przeszedłszy pod Krasnosiołem, wysiadł w ośmiu milach od Zahala, to jest we trzech tysiącach, ludzi konnych nie było więcej nad siedziesiąt, przekradając się ku nam, chcąc straż naszą wyciąć, zaczym straż usłyszała huk i ku nim się udał, chcąc się wiedzieć, zaczym onego postrzelili. Którzy podstąpili dnia 17 juny o pułnocy pod Zahal i wielkim impetem wsparli naszych aż do parkanu, co jeszcze był niedorobiony. Za łaską Bożą, a za szczęśliwym rejmentem w. x. m., pana mego miłościwego, wsparłszy i na trzy części ich rozerwali. Łewe skrzydło nieprzyjaciela mało co bawiwszy się, poczęli uchodzić lasem i tych niemało padło. Co na czele byli, w liasku zasadzili się, tych ledwie szturmem dostali i w pień wysiekli i naszych niemało porażono. Skrzydło prawe nieprzyjaciela, którzy w lesie okopali się blisko parkanu, było ich w tym okopie 805 człowieka, nasze konne spieszywszy się, po polu z piechotą szli kilka razy do szturm, dostać ich nie mogli, a w tym poczęli oni prosić o miłosierdzie, oddając chorągwi bez oręża. Nasi nie chcieli na to pozwolić, chcąc przez szturm wziąć. A w tym słońce zaszło, o północy nieprzyjaciel z okopu swego uciekł na błota, które niedańko od siebie było ledwie na sześćdziesiąt kroków, w tym że okopie należli niemało; między trupami i tego pułkownika Hołotę należli żywego, postrzelonego, którego pacholikowie dobili; tego przedawczyki poznali. A za tym w pogoń na przełaj poszliśmy, nie mogli ich poszłakować, bo lasem wszystko uchodzili, jednakże we dnie kilkunastu ich ułapili i dotąd inszych najdują, co się rozbiegli po lesie. Chorągwie wzięto trzy. Trupa naliczonego tysiąc, na cztery kurhany, a na piąty jeszcze zbierają po różnych miejscach. Spodziewam się [...] na pułtora tysiąca. Oznajmuję w. x. m., co mamy przez (...) * języki, że do Litwy obrócono wojska kozackiego 4000, to jest pułkownika kijowskiego Samuela Bieleckiego i inszych pułkowników, zosobna rejestr posyłam do w. x. m., co mi podano, a dalszą sprawę o wszystkim towarzysysz mój, pan Szczaśnowicz, da w. x. m., p. m. m. A zatym powolne usługi etc.

Z Zahala 20 juni 1649.»

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 20–22. Тогочасна копія.

Переклад

27 червня, виїхавши з нічлігу, харчувався кн. й. м. у Божі, селі, належить до Бобруйська; тоді приїхав козак Щенснович з — під хоругви Смольського, котрий від Смольського, свого ротмістра, віддав цей лист:

«Ясноосвічений мостивий князю, пане а пане наш мостивий!

Повідомляю кн. в. м., нашому милостивому пану, що за посланням Хмелем полковника Ілляша Голоти той із своїм полком прийшов під Красне село, висів у восьми милях від Загаля, а було у нього три тисячі, кінноти ж не було понад шістдесят. Прокрадаючись до нас, він хотів вирубати нашу сторожу, після чого сторожа почула гук і пішла до них, бажаючи знати, за що того підстрелили. Ті ж підступили 17 червня опівночі під Загаль і великою потугою відтіснили наших аж до паркану, який був ще недороблений. З Божої ласки і щасливим реґіментом в. кн. м., мого милостивого пана, дали їм відсіч і розірвали на три частини. Ліве крило ворога, недовго протримавшись, почали відступати лісом і цих немало загинуло. Ті, що були на чолі, засіли у ліску, цих ми ледве штурмом дістали і доценту вирубали, де й наших чимало втрачено. Праве крило ворога окопалося у лісі поблизу паркану, їх було у цьому окопі 805 чоловік. Наша кіннота спішилася, кілька разів йшли полем з піхотою на штурм, але не могли їх взяти, а між тим вони почали просити про милосердя, віддаючи прапори без зброї. Наші не хотіли на це піти, прагнучи взяти їх штурмом. Між тим зайшло сонце, а опівночі ворог зі свого окопу втік на болото, котре було неподалік, ледве не у шести десяти кроках. У цьому окопі знайшли чимало всього: між трупами знайшли живим, але підстреленого, і цього полковника Голоту, його пізнали перебіжчики, а пахолки добили. Після цього ми пішли напролом у погоню, але не могли знайти, бо вони всі тікали лісом, однак у двох милях понад десять їх схопили і досі інших знаходять, що розбіглися по лісі. Було взято три прапори. Нарахували тисячу трупів на чотири кургани, а на п'ятий курган ще збирають по різних місцях. Сподіваюсь, що [...] на півтори тисячі. Повідомляю кн. м., що маємо від «язиків», що до Литви обернено 4 000 козацького війська, тобто київського полковника Самійла Белецького і інших полковників, окремо реєстр посилаю до в. кн. м., що мені подано, а про подальші справи про все розповідь в. кн. м., п. м. м., мій товариш, пан Щенснович. Після цього свої покірні послуги і т. д.

Із Загаля 20 червня 1649».

№ 190

1649, червня 21. — Загаль. — Лист шляхтича Ложецького (Лозецького) до князя Я. Радзівіла

“Jaśnie oświęcone książę, panie, panie, etc.

O utarczce z kozaki, mającej ze dnia 16 na dzień 17 juny a przez cały dzień także do samej nocy nie ustając ścierać się nam przyszło, zdało mi się o tym za słuszną oznajmić rzecz w. ks. m., p. m. mł., iż pułkownik Chmielnickiego Hołota, mając sobie list dany, przyszedszy od niego, misternie i fortelnie na pułk nasz zahalski, którzy (?) napadli. Z którym było trzy tysiąca kozaka zaporozkiego, wszyscy niemal służyli i na

wybór chłop w chłop, ludzi doboru męznego bardzo. A że za łaską Pana Najwyższego daliśmy onym odpór, z których zaraz na placu z pułtrzecia tysiąca łęgło, procz tego, co po lasach i żytach w polu pozabijano, i tego pułkownika Hołotę zabito; niektórzy nie mogąc tam strzytać, pouciekali z szańcu swego. Pana Boga chwalimy, że według szczupłości pułku naszego daliśmy (...) * onym odpór, bito (?) z niemałą szkodą i raną zpod każdej chorągwi niemal odniesiona, a mianowicie zpod mojej chorągwi samego postrzelono i konia zabito, pod chorążym moim konia postrzelono i czeladnika, temuż szkodliwie postrzelono i konia zabito. Towarzysza Smolskiego w ręce postrzelono, Snitowskiego towarzysza zabito, towarzyszowi Berdowskiemu czeladnika zabito, drugiego postrzelono i konia pod nim rażono, pod Głoskowskim towarzyszem konia szkodliwie postrzelono, (...) * pod Lyonskim towarzyszem konia postrzelono, pod Żdanowiczem [towarz]yszem konia zabito. Z tych kozaków, co się nam żywo dostali, twierdzą, iż sześćnaście tysięcy kozaków do tego Zahala pułk nań idzie i dalej w Litwe sobie obiecują iść, mianowicie pułk Kanewski, Kijowski, z przyłączeniem imszych pułków. Owo zgoła na pułk nasz jest bardzo pod ten czas bez wodza utrapiony, gdyż co był na wojsku j. m. p. Wołowicza zostawiony pan Fałęcki (?) i tego szkodliwie postrzelono, musimy sami sobie ochoty dodawać, a na szczęśliwy przyjazd w. ks. m., p. m. mł., z wielką ochotą czekać i jam za posłaniem moim do w. ks. m., p. m. mł., nie otrzymałem żadnego responsu, jakoż i teraz w tych dolegliwościach moich do młwych nóg w. ks. m., p. m. mł., upadam, że jakom zaciągnął kompanią, tom niskąd chleba nie miał i tu w obozie nie mam, co z wielkim moim dzieje się utrapieniem.

Datt w Zahalu d. 21 juny 1649.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 23–24. Тексту документа передують слова писаря «Табірного щоденника»: “Od Łożeckigo oddany list taki”, тобто «Від Ложецького відданий такий лист».

Переклад

Ясноосвічений князю, пане, пане і т. д.

Мені видалося слухним повідомити в. кн. м., п. м. м., про бій з козаками, що був з 16 на 17 червня, коли нам довелось битися безперестанку протягом цілого дня до самої ночі і про те, що Голота — полковник Хмельницького, маючи при собі даний [Хмельницьким] лист, прийшов від нього, майстерно та хитро напав на наш загальський полк. З Голотою було три тисячі запорозьких козаків, всі вважай служиві і добірні, дуже мужні. Але з милості Божої ми дали їм відсіч. І з них відразу на полі бою полягло дві з половиною тисячі, не рахуючи тих, котрих вбивали по лісах та у полях у житі, було вбито і цього полковника Голоту; деякі, не можучи там стримати наших, повтікали зі свого шанцю. Ми хвалимо Господа Бога, що з малими силами нашого полку ми дали їм відсіч, бито їх з [нашими] великими втратами і ранами вважай у кожній хоругві, а особливо з—під моєї хоругви було самого підстрелено і вбито коня, під моїм хорунжим було вбито коня й челядника, останнього тяжко поранено й вбито у нього коня. Товариша Смольського поранено з вогнепальної зброї в руку, Снітковського товариша вбито, у товариша Бердовського вбито челядника, другого підстрелено і коня під ним вбито, під Гłosковським товаришем коня тяжко поранено, (...) * під Ліонським товаришем коня поранено, під Ждановичем товаришем коня вбито. З цих козаків, що

нам дісталися живими, твердять, що полк у шістнадцять тисяч козаків йде на нас до цього Загалья, і далі до Литви хочуть йти, особливо полк Канівський, Київський, до яких приєднали інші полки. Взагалі наш полк тоді без вождя зазнав втрат, бо як був у війську на місці й. м. п. Воловича залишений пан Фаленцький (?), то його було тяжко поранено, ми мусимо самі собі додавати духу та чекати з великою охотою на щасливий приїзд в. кн. м., п. м. м. Я після відправлення мого листа до в. кн. м., п. м. м., не отримав жодної відповіді. Тепер в цих же моїх труднощах до милостивих ніг в. кн. м., п. м. м., припадаю: як набрав роту, то нізвідки не мав хліба і ту у таборі не маю, що з чиниться з мою великою шкодою.

Дано в Загалі 21 червня 1649.

№ 191

1649, червня 23. — Хотин. — Лист невідомого до невідомого
“Z Chocimia 23 juny 1649.

Oznajmuje w. m., m. m. pana, pewnie a pewnie, co na oczy mój posłaniec widział, że tatarowie przyjachali do Chmielnickiego, ale nie sam [han], ani budziaccy, tylko dwa murdzy krymscy, jeden Ader murdza, drugiej Aitimir murdza z swoimi wojskami, których może bydź na sześćdziesiąt tysięcy, okrom tych dawnych, co u Chmielnickiego byli pułtora tysiąca. Han sam nie wiem jeśli bez zastawy pójdzie, która taka jest, aby syna swego Chmielnicki i inszych cielniejszych pułkowników dał. W czym Chmielnicki jako widze, słusznie postąpił, albowiem miasto zastawy, gdzie miał syna swego dać i inszych pułkowników swoich upewniając hana, żeby się nie obawiał pokoju, posła króla j. m. pana Smiarowskiego z świata zgładził przy bytbości tatarskiej i innych z nim będących, czego nie wiem, jeżeli han się chwyci i uwierzy, jednak ja jeszcze dla lepszej wiadomości mam posłańca swego drugiego w Krymskim państwie, który gdy usłyszy albo raczej obaczy, że się han ruszy, nieomieszkanie oznajmi mi, czego ja w. m., m. m. p., nie omieszka oznajmić.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 123. — Тогочасна копія.

Переклад

З Хотина 23 червня 1649.

Повідомляю в. м., м. м. пану, достовірно, що бачив своїми очима мій посланець, що татари приїхали до Хмельницького, але не сам хан і не буджацькі [татари], а тільки два кримських мурзи: один Адер мурза, другий Айтимир мурза зі своїми військами, котрих може бути шістдесят тисяч, крім тих давніх, що у Хмельницького було півтори тисячі. Сам хан не знаю, чи піде без застави, а вона є така, щоб Хмельницький дав заложником свого сина і інших головних полковників. У чому Хмельницький, як бачу, слушно вчинив, бо замість застави, куди мав дати свого сина та інших своїх полковників, упевняючи хана, щоб той не боявся миру, посла й. м. пана Смяровського та інших, котрі з ним були, стратив у татарській присутності. Не знаю, чи хан клюне і повірить, однак я для кращої відомості маю ще свого другого посланця у Кримській державі, котрий як тільки почує або швидше побачить, як хан виступить, негайно повідомить мені, а я без затримки повідомлю в. м., м. м. п.

1649, червня 24. — Конфесата Івана Мацкевича, українського повстанця, полоненого під Загалем

“W nim confessata takie:

Confessata Jana Mackiewicza [...] [Kamieńca] — Podolskiego, a mieni się być szlachcicem [...], przywiedziono dnia 24 juny 1649.

Dawno li kozakiem?

Powiedział, że dopiero ochraniając zdrowie swoje, przyszedł z nimi do Zahala, zkađ ucieć chciał, ale że go pilnowało kozactwo, nie mógł do tego przyjść.

Co się za jęgo byciem działo na Ukrainie?

Powiedział, że się pułk sציagnęli na Rosawę u Masłowego stawu i tam uchwalili [...], ale samego Chmielnickiego jeszcze nie było w [...] w Czyhyrynje zostawał do tych czas, a po uchwaleniu wojny wycięto i wytopiono szlachtę, różne zadając męki po wszystkich miastach ukraiennych.

Jeśliby kozacy byli za Przypieciu i za Dnieprem?

Powiedział, że za Przypiecią w Czarnobyłu popowicz Michajio ęży z ośmią tysiacy, do którego ma jeszcze przyjść Turec jakiś, pułkownik, z ludzmi swemi.

O ordzie co wie?

Powiedział, że pod Czarnym lasem ęży jej niemało.

O Moskwie co by wiedział?

Powiedział, że byli moskiewski postowie u Chmielnickiego, z czym byli i z czym expediowani, tego nie wie.

O zadnieprskich p[u]łkach, gdzie by byli [te]raz?

P[owiedział], że wszyscy pułkowniki, cokołwiek ich było, [...] poszli iz ludzmi swemi do wojska na [...] czerń z Zadnieprza wszystka wyszła [...], a mały został. A pułkowniki, co szli do [...], którzy byli do Litwy naznaczeni, mianowicie [Szu]mejko, Głowacki, Niebaba, Korycki, Hładko [...] mirhorodzki.

Powiedział, że kiedy szedł Hołota z pułkiem, a [...] przez Kijów, popi tameczni, potkawszy go, bło[hos]ławili mu, aby szedszy, niszczył lachów.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 9.

Переклад

У ньому така конфесата:

Конфесата Івана Мацкевича [...] [з Кам’янця] — Подільського, а називає себе шляхтичем [...], його привели 24 червня 1649.

Чи давно козаком?

Сказав, що тільки задля свого життя прийшов з ними до Загала, звідки хотів утекти, але через те, що його пильнувало козацтво, не міг це здійснити.

Що за його бутності було на Україні?

Сказав, що полк стягнули на Росаву біля Маслового ставу і там ухвалили [...], але самого Хмельницького ще не було в [...] в Чигирині залишався до цього часу, а після ухвалення війни вирубано й потоплено шляхту, на різні муки видаючи їх по різних окраїнних містах.

Чи були козаки за Прип’яттю й за Дніпром?

Сказав, що за Прип'яттю у Чорнобилі попович Михайло стоїть з вісьмома тисячами, до котрого має ще прийти якийсь полковник Турец, зі своїми людьми.

Що знає про орду?

Сказав, що під Чорним лісом стоїть її чимало.

Що знає про Москву?

Сказав, що у Хмельницького були московські послы, а з чим були і з чим відправлені, цього не знає.

Про задніпрянські полки, де б вони були зараз?

Сказав, що всі полковники, скільки їх було, пішли зі своїми людьми до війська на[...] вся чернь із Задніпря вийшла [...], [старий т]а малий залишився. А полковники, які йшли до [...], котрі були призначені до Литви, особливо Шумейко, Головацький, Небаба, Корицький, Гладкий [...] миргородський.

Сказав, що коли йшов Голота з полком, а [...] через Київ, тамтешні попи, зустрівши його, благословляли його, щоби йшов, нищив ляхів.

№ 193

1649, червня 25. — Підгайці. — Лист подільського воєводи до снятинського підстарости

“Wielem ja dla przyjaźni jeo m. p. miecznika koronnego uczynić powinien, ale pod czas takowych niebezpieczeństw nie tylko jedne, ale i kilka postawić przy granici chorągwi godziłoby się, bo i na samą swowolą chłopską, którzy occasy tylko wygładają, patrzyć i wiadomości którego z tamtego miejsca przychodzić powinni, wielkiej ostrożności potrzeba, ale że w. m. utiskujesz na żołnierza, że tam stoi, a obiecujesz swemi takową pilnością i pracą odprawować, będę się chciał o sposobie znieść (...)*, jeśli to będzie mogło bydź, bo wojennik każdy na wiadomość imprezy zwykł zasiadzać; a to teraz wiadomości przychodzą, że tatarowie do Węgier idą, jakoż podobna rzecz, bo od cesarskich mają węgrowie z siebie, i już pono około Budzina opierają się, a oni ich muszą posiłkować; zaczym wielkiej ku ostrożności i nam potrzeba. Zjeżdżam tedy do obozu pod Tłumacz, będę sobie życzył znieść się z w. m. i jeżeli mie w. m. assecurujesz tym, że mi w. m. będziesz o wszystkim dawał znać, na te granice pilne mieć oko zechcesz, uczynie to, że chorągwi tam stać nie każe.

Zatym się etc. W Podhajcach 25 juny 1649.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 135. — Тогочасна копія. Тексту документа передуює заголовок зроблений копіїстом: «Сopia listu jeo mci p. wojewody podolskiego do p. podstarościego sniatyńskiego z Podhaiec 25 juny 1649», тобто «Копія листа його мості подільського воєводи до пана снятинського підстарости з Підгаєць 25 червня 1649». Інший список даного листа знаходиться у цьому ж збірнику на с. 121, але він датований 15 червня 1649 р.

Переклад

Багато я задля приязні його м. п. коронного мечника повинен вчинити, але під час такої небезпеки не тільки одну, але й кілька хоругв годилося б поставити на кордоні, та й на саму селянську сваволу дивитися, бо селяни тільки й чекають оказії, і відомості котрогось з того місця повинні приходити, треба великої обережності. А що в. м. нарікаєш на жовніра, що там стоїть, а обіцяєш своїми силами

відпрацювати такою ревністю і працею, то я буду думати про спосіб контакту (...)*, якщо це може бути, бо кожен військовик на вість про бої звик засідати(?). Тепер приходять відомості, що татари йдуть до Угорщини. Це схоже на істину, бо султанських [вояків угорці мають і вже видно біля Буди чинять опір, а вони [татари] мусять помагати їм [туркам]; внаслідок чого й нам треба бути у великій обережності. З'їжджаємо тоді до табору під Тлумач, зичу зійтися з з в. м. і якщо мене в. м. упевниш тим, що в. м. будеш мені про все давати знати, а на ці кордони будеш мати уважне око, то я вчиню так, що накажу хоругви там не стояти.

Після цього і т. д. У Підгайцях 25 червня 1649.”

№ 194

1649, червня 26. — Під Загалем. — Конфесата перекинчика з табору українських повстанців, польського шляхтича Сильвестра Дубини

“Powieść Sylwestra Dubiny [...] [województwa Nowogródzkiego, pod Kijowem mieszkającego, [...] że kiedyś pod chorągwią j. m. p. wojewody kijowskiego [...] pod czas hałasu tego z kozakami pod Zah[alem][...] [...]oza, jeśli sobie duńcow nie przybiorą w głos powiadają.

Prochów i ołowa dostatek mają, z Moskwy posiłki pewne i spore sobie obiecują.

O okrucieństwie nad naszymi, dokazanym w Kijowie, powiada, iż pod 500 szlachty z białą płcią, nikoho zgoła nie zywiąc, wyśiekli, między nimi pana Szmarowskiego, posła królewskiego, ścięli, czeladź meliore conditione do ordy zaprzędali, zamek do szczętu zrujnowali, kościoły wszystkie z gruntu wyrócili, między inszemi i [...] kijowskiego Andrzeja Hoduna o to, iż czterech szlachciców przechował, ściąwszy, skarby wszystkie zabrali.

Z więźniów żadnemu zgoła nie folgują, udawając de immanitate naszych, jakoby бiałегłowy ścinają, dzieci в котлах варzyć mieli.

Tenże powiedział, iż ksdz pan (?) archimandrita pieczarski posłał chorągiew, kosztem swym zaciągnoną, do Chmielnickiego, pod którą i [...], bo jego służy[ć] m[a] rotmistrzem. Ztamtąd [...] випадł в Rymkiewiczach [...] posztowy (?) oddać ma z obozu od pana [...].”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36-С. 6–7.

Переклад

Розповідь Сильвестра Дубини [...] Новгородського воєводства, який жив під Києвом, [...] що колись [служив] під хоругвою й. м. п. київського воєводи [...] під час цього галасу з козаками під Загалем [...], якщо собі донців не приєднають кажуть одностайно.

Пороху й свинцю мають вдосталь, обіцяють собі певні й швидкі підкріплення з Москви.

Про жорстокість над нашими, доведена у Києві, каже, що під 500 шляхти з жіноцтвом, нікого взагалі не залишаючи в живих, вирубали, між ними пана Смяровського, королівського посла, стратили, челядь кращого стану продали до орди, зруйнували дощенту замок, всі костьоли з ґрунту вивернули, між іншими й [...] київського Андрія Годуна за те, що переховував чотирьох шляхтичів, стративши, забрали всі скарби.

З в'язнів жодного взагалі не милують, звинувачуючи у жорстокості наших, що начебто вони рубають жінок, а дітей мали варити в котлах.

Цей же сказав, що о. пан (?) печерський архімандрит послав хоругв, набрану власним коштом, до Хмельницького, під якою і [...], бо його [родич] має служити в ній ротмістром. Звідти [...] прийшов у Римкевичах [...] поштовий (?) віддати має з табору від пана [...].

№ 195

1649 (?), червня 26. — Костянтинів. — Лист шляхтича Самуеля Свежовського до коронного підчашого Миколая Остророга

“Pisze z rozkazania j. m., bo j. m. czasu ni(e)ma. Zastaliśmy tu taki rząd, że w obozie nic consensus nie było i nie masz, jeszcze nie wiedzą sami teraz, gdzie się bronić nieprzajacielowi, który z ordą i ze wszystką potęgą jest w pięci milach, gorsy będzie niż pod Pilawcami, bądź łaskaw dobrodzieju, którego jestem życzliwi i wolny sługa Samuel Swierzowski.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 229. — Тогочасна копія. Тексту документа передуге заголовок зроблений копіїстом: “Od pana Swierzowskiego, pisarza j. m. p. podczaszego koronnego spod Constantinowa 26 juni”, тобто “Від пана Свежовського, писаря й. м. пана коронного підчашого з-під Костянтинова 26 червня.”

Переклад

Пишу з наказу й. м., бо й. м. не має часу. Ми застали тут такий лад, що у таборі не було й нема жодної згоди, ще не знають самі тепер, де будуть боронитися проти ворога, котрий з ордою і всією потугою знаходиться у п'яти милях; гірше буде, ніж під Пилявцями, будь ласкавий, добродію, котрого я є зичливий і покірний слуга Самуель Свежовський.

№ 196

1649, червня 27(?). — Під Бобруйськом. — Реєстр полковників і сотників, призначених для походу на Білорусь (складений перебіжчиком до війська Речі Посполитої Сильвестром Дубиною)

“W. w. m. includowany pułkowników i sotników ich, do Wojska naznaczonych rejestr ten:

1. Hryszko Kamieńczuk, setnik
2. Hryszaj Kaniewiec, setnik
3. Siemen Kaniwec, setnik
4. Iwan Kraszczenko, setnik
5. Philip Lopuszenko, setnik
6. Zdan Brzemienny, setnik
7. Z Hornostajpola nie wiemy, jako zową, także z chorągwią.

Pułkownik kijowski od Chmielnickiego na zalozie: Gandza Hryszko; mieszka ten Gandza w Chehrynie. Pułkownik kijowski Samuel Bielecki, mieszka pod Kijowem na Karpałowie (?). Setnikow ma pod swoim rejmentem sześć:

1. Hryszko Pieszczenko
2. Chwiniec (?)

3. Tyszko
4. Swosko (?)
5. Perec, także z Czehryna
6. Kyslz

Czarnobelski pułkownik na imię Michał Popowicz, setników nie znam, tylko wiem komput pułku jego, że jeśli nie więcej, ale siedm tysięcy kładł pewnego wojska, perejaśławski pułkownik Łoboda ma wojska więcej, nizeli 40 tysięcy, setników nie znam, procz Haraszki, setnika, co miesz[ka] w Ostrzu, majetności j. m. pana Aksaka, sędziogo ziemskiego k (...)*. W tego setni kozaków jest tysięcy ośm albo więcej.

Rejestr ręką własną przedawczyka Dubiny pisany polaku pisarzu pułkownika Hełiasza Hołoty, któregośmy stłukli w Zahalu, i insze więznie w też słowa z nim się zgadają setnikowie.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — 36. — С. 22–23. — Копія.

Переклад

В. в. м. вкладений реєстр їхніх полковників і сотників, призначених до Війська, такий:

1. Гришко Каменчук, сотник
2. Гришай Канівець, сотник
3. Семен Канівець, сотник
4. Іван Красеченко, сотник
5. Пилип Лапушенко, сотник
6. Ждан Бжеменний, сотник
7. З Горностайполя не знаємо, як звать, також з хоругвою.

Київський полковник від Хмельницького на залозі: Ганджа Гришко; живе цей Ганджа в Чигирині. Київський полковник Самійло Белецький, живе під Києвом на Карпалові (?). Сотників має під своєю владою шість:

1. Гришко Пещенко
2. Хвінець (?)
3. Тишко
4. Свосько (?)
5. Перець, також з Чигирина
6. Кильш

Чорнобильський полковник и Михайло Попович, сотників не знаю, тільки знаю компут його полку, що коли не більше, але сім тисяч поклав певного війська; переяславський полковник Лобода має більше війська, ніж 40 тисяч, сотників не знаю, крім сотника Гараська, що живе у Острі, маєтності й. м. pana Aksaka, земського судді (...)*. У його сотні козаків є вісім тисяч або більше.

Реєстр власною рукою перекинчика Дубини писаний при поляку, писареві полковника Ілляша Голоти, котрого ми прибили у Загалі. Інші полонені сотники погоджуються з його словами.

№ 197

1649, червня 28 (?). — Початок листа-реляції шляхтича Щенсновича
про битву під Загалем

“Powiada, że tygodniem przed tą utarczką mieli pewne wiadomości, iż Hołota ten miał być się o nich uderzyć, tylko tego w[iedzić] nie mogli, wiele z sobą kozaków prowadzi. Pod miasto Hołota podstał na samym (...) * dniem wprzod się potkawszy z strażą polną, którą zagarnąć chciał, dziesiątek przed sobą wyprawiwszy, którzy za chłopów prowadzonych stacyą panu Zacharewskiemu udali się, ale z tej sztuki potym sami się wydali wystrzeżeniem od kozaków z samopału probującego, skąd i straż postrzegli, strzelać z nimi [...]”

АГАД. — Ф. “Архів Радзівілів”. — Відділ VI. — № 36. — С. 25–26. *Тексту документа передує запис зроблений автором «Табірною щоденника»: “Towarzysza Smolskiego, Szczęsnowicza, o tej potrzebie relatia taka:”, тобто “Щенсновича, товариша Смольського, про цю битву така реляція:”.*

Переклад

Каже, що за тиждень перед тим боєм мали певні відомості, що цей Голота мав ударити на них, але не знали тільки того, скільки він веде із собою козаків. Під місто Голота підступив на самому (...) * [перед] днем, спочатку зіткнувшись із польовою сторожею. Її він хотів знищити і послав десяток перед собою, котрі видавали себе за селян, що привезли стацію пану Захаревському. Але цю хитрість самі ж вони викрили, коли вистрілив самопал у козака. Цим вони попередили сторожу, перестрілюватися з ними [...]”

№ 198

1649, червня 28. — Ясси. — Лист невідомого
до подільського судді Лукаша Казимира М'ясківського

“Mnie wielce mśc panie sędzia podolski, mój mści panie i przyjacielu!

Nic pielniejszego i pewniejszego w. mścio, memu mściwemu panu, na ten czas pisać nie mogę, jako że han 20 junii u Asłan Horodku infallibiter miał się przyprawić i idzie prosto do Chmielnickiego, gdzie i budziacka orda tendit, która się od blisko przeszłej środy pod Tehinią przyprawić poczęła, tak rachują iż we wszystkich tych ordach nad trzydzieści tysięcy tatarów nie będzie. Wiem, iż wielu takich jest w tamtym kraju, którzy takowie przestrogi contemnunt, ale w. m., mój mśc pan, racz temu wiare dać, iż orda z kozakami potężnie na wojsko polskie prędko nastąpią, bo Chmielnicki pod Umaniem na hana avidissime oczekiwą. Powolne za tym służby moje, jako najpilniej załecam w łascę w. m., m. pana. W Jasach d. 28 juny 1649.

W. m. mśc pana życzliwy przy[jacie]l i sługa powolny.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 127. — *Тогочасна копія.*

Переклад

Мені вельми мостивий пане подільський суддя, мій мости пане й приятелю!

Нічого повнішого й певнішого в. мості, моєму милостивому пану, зараз не можу писати, тільки що хан 20 червня у Аслан — городку безсумнівно мав переправитися і йде просто до Хмельницького, де й буджацька орда стоїть табором, котра близько минулої середи почала переправлятися під Тягиню, так вважають,

що в усіх цих ордах не буде татар більше ніж тридцять тисяч. Знаю, що багато є таких у тому краї, котрі такі перестороги ігнорують, але в. м., мій мостивий пан, зволь цьому повірити, що орда з козаками потужно й швидко наступлять на польське військо, бо Хмельницький під Уманню на хана нетерпляче (?) очікує. За цим мої покірні послуги як найстаранніше віддаю до ласки в. м., м. пана. В Яссах 28 липня 1649.

В. м. мості пана зичливий приятель і покірний слуга.

№ 199

1649, червня 29. — Під Брагином (?). — Конфесата полонених козаків

“Konfessata Janusza Rejmoszowskiego ze wsi Rejmossow, poddanego ksicia jeo mści, pana koniuszego; tego przywiedzono d. 29 juni anno 1649. Ten się zwał Buhajem.

Dawno jest kozakiem?

Drugi rok jako wyszedł na Ukrainę do kozaków.

Dla czego kozacy pod Łojowem obozem łążą?

Dla przeprawy lachów za Dniepr, gdzie sobie i szańcy wsypali nad samym przewozem. W którym szańcu ma byćdz dział pięć, a do nich kul i prochów z potrzebe z Kijowa przewieziono tam.

Wiele ich by było pod tym szańcem?

Powiedział, że 13 chorągwi, ale quoty pewnej wiele ich (...) * [nie] wie.

Przystęp do tych, co pod Łojewem, jakoby mógł byćdz najsnadniejszy?

Łepszy przystęp z Łojowa, niżeli przez Soż; daje te ratią, że z Łojowa zatoczywszy armatę bez usypania błokhawzów, może bić na ich obóz o to, że brzeg nasz wyższy, a Sożem do nich następować, tedy nieprzystępna, dla czego samiż kozacy mieli zamek spalić Łojowski, żeby z niego ich nie rażono. Nad tymi łojewskimi starszym Pobodajło.

Lubecz jeśli chce zdać za podstąpieniem wojska W. ks. Litt.?

Nie chcą się zdać, ale potężnie się bronić mają, jakoż i na lubeckiej przeprawie także ci zdrajcy uczynili załohe, na której chorągw pięć zostaje teraz, nad tymi starszy Wiuk.

Co za przystęp do Lubecza i skąd by mógł być najłatwiejszy?

Od Dniepru nie może, bo zamek, ale z pola od folłwarku Popowego snadniej i do stychowania z dział i do podstąpienia do (...) * mu przystęp może byćdz, a do tego, że przedmieście, które na trzy części się rozdzieliło, może łatwo zapalić.

Którzy pułkownicy z tych, co do Litwy byli naznaczeni, jeszcze tu zostają za Dnieprem?

Zostaje Pobodajło, Niebaba, Głowacki i Borsuk, Hrebionko z połową pułku Perjasławskiego, Puszek, pułkownik kijowski, Popowicz czarnobyłski, ten (?) za Przypiecią, i Siodłarz i Kisiel z swoimi, Mozyra przy tym Popowiczu zostają sotnikom; ci na Owrucz mieli iść, a Szumejko szedł na Ukraine.

Co za дума ich dalsza? Taka дума, że skoro кеды o przyjeździe ks. j. m., pana hetmana, do obozu mieć wiadomość, tedy mają się i na Przypieci kupić do zadnieprskich pułków dla obrony przewozów na Dnieprze, a (?) nabarziej i przejścia wojska litewskiego do Kijowa.

O Mozyru i Turowie coby za wiadomość mieli?

O tym nie wiedzą nic, to tylko, że w Babiczach są nad przeprawą, których 25 000; na miejscu Hołoty pułkownikiem Hryszaj. Ten Hryszaj wyprawił czatę jedne do Wodowicz, których było 500. Ci już powrócili znowu do Babicz, a 500 do Petrikowa. Ten pułk ma z Babicz ustąpić do Owrucza.

Co rozumieją o wojsku litewskim?

To rozumieją, że nad 4 000 nie masz więcej w Rzeczycy, a w Zahalu nad 1000.

O tatarach c[o wied]zą?

Powiedział, że przy Chmielnickim jako szacują 80 000, z których 20 000 do Litwy ma przy pułkach tutejszych bydź.

O Moskwie co za słuchy u nich?

Powiedział, że mają Chmiela posiłkować.

Jeśli to pewna, że wycięto szlachte po Ukrainie?

Powiedział, że pewna, bo sam był na ten czas w Kijowie.

Listy do kogoby miał i komput wojska kozackiego?

Powiedział, że od tych ma, czyje (?) ma (...)*, a comput od mieszczan kijowskich wojska kozackiego.

Drugiego confessata z wojska kozaka, z Tarazy (?), wsi rzeczyckiej, anno 1649, d. 29 juni.

Dawno kozakiem?

Powiedział, że od lat 25, jeszcze jako szedł z pierwszej expedycie moskiewskiej Sahajdaczny, tedy kozacy stąd wzięli.

O insze go rzeczy pytano, toż powiedział, co i ten pierwszy.

Trzeci — Zachar Wołosarz, z Ostrza rodem.

Czwarty — Kyryło z Hohola rodem.

Piaty — Iwan z Hohola rodem.

Szosty — Chwedor z Peryża, poddany ks. j. m. Wiszniowieckiego.

Siodmy — Bohdan z miasta Brahinia.

Ośmy — Furs i ten kscia Wiszniowieckiego [poddany] z Babczyna.

Dziewiąty — Piotr we wsi Mokisza, poddany pana Kotarskiego.

Dziesiąty — Mieched ze wsi Sawicz z sotni Malkowej. Ten obiecuje nawieść na tego sotnika Malka i na sotnią onego, a łatwo by mogło bydź, bo na tej stronie od nas przed wszystkimi przeprawami.

Tych więźniów przywiodła czata, po Zahalskiej victoriej wyprawiona, z nieprzyjacielskich podjazdów, dwóch pod nasz oboz wyprawionych, które szczęśliwie zniosła i, co bylo kozaków i po wsiach różnych, wysiekła, takže ich 500 i lepiej poległo.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 35–37. — Копія. Білоруський переклад був нами опублікований раніше: Мыцьк Ю. Палковнік Ілля Галота і Загальская бітва 1649 г. у святле новых дакументаў // Спадчына. — 2002. — № 5–6. — С. 64–77.

Переклад

Конфесата Януша Реймошевського із села Реймошів, підданого князя його мості, пана конюшого; цього було приведено 29 червня 1649 року. Цей звався Бугаєм.

Як давно є козаком?

Другий рік як вийшов на Україну до козаків.

Чому козаки стоять табором під Лоевом?

Через [загрозу] переправи ляхів через Дніпро, де собі й шанці насипали біля самої переправи. У цьому шанці має бути п'ять гармат, а до них привезено туди з Києва скільки треба ядер та пороху.

Чи багато було б їх біля цього шанця?

Сказав, що 13 хоругв, але точної їх кількості (...) * [не] знає.

Як би найкраще підступити до тих, що під Лоевом?

Найкращий приступ з боку Лоева, ніж через Сож; подає таку рацію: якщо з Лоева поставити гармати без насипання блокадних, то можна бити з гармат на їхній табір, бо наш [литовський] берег вищий; а якщо Сожем до них наступати, тоді неприступний; тому то козаки й мали спалити Лоевський замок, щоб з нього їх не обстрілювали. Над цими лоевськими старшим є Пободайло.

Чи захоче здатися Любеч, якщо підступлять війська В. кн. Литовського?

Не схочуть здаватися, але мають потужно боронитися, бо й на любецькій переправі ці зрадники також поставили залого, на котрій тепер стоїть п'ять хоругв, над цими старшим є Віюк.

Як би найкраще підступити до Любеча?

Від Дніпру не можна, бо замок, але з поля від Попового фільварку краще і до стріляння з гармат і до приступу до (...) * приступ може бути, а до того ж можна легко запалити передмістя, яке розділилося на три частини.

Котрі з тих полковників, що призначені до Литви, ще залишаються тут за Дніпром?

Залишаються Пободайло, Небаба, Головацький і Борсук, Граб'янка з половиною Переяславського полку, Пушко, київський полковник, Попович чернігівський, цей (?) за Прип'яттю, і Седляр і Кисіль зі своїми, Мозиря при цьому Поповичу залишається сотником; ці мали йти на Овруч, а Шумейко йшов на Україну.

Які їхні подальші задуми?

Такий задум, що як тільки прийде вість до табору про приїзд князя й. м., пана гетьмана, тоді мають збиратися на Прип'яті до задніпрянських полків для оборони переправ на Дніпрі, а (?) найбільше для [оборони від] приходу литовського війська до Києва.

Які мали відомості про Мозир і Туров?

Про це нічого не знають, тільки те, що в Бабичах є біля переправи 25 000; на місці Голоти полковником є Гришай. Цей Гришай відправив одну чату до Водович, котрих було 500. Ці вже знову повернулися до Бабич, а 500 [пішло] до Петрикова. Цей полк має відступити з Бабич до Овруча.

Що думають про литовське військо?

То думають, що в Речиці його нема понад 4 000, а в Загалі понад 1000.

Що знають про татар?

Сказав, що при Хмельницькому їх є, як вважають, 80 000, з котрих 20 000 [призначені] до Литви, ці мають бути при місцевих полках.

Що за чутки у них про Москву?

Сказав, що мають помагати Хмелеві.

Чи дійсно, що по Україні вирубано шляху?

Сказав, що дійсно, бо сам був тоді у Києві.

До кого б мав листи і компут козацького війська?

Сказав, що від цих має, чиї (?) має (...)*, а компут козацького війська від київських міщан.

Конфесата другого козака з війська, з Тарази (?), речиського села, 1649 року, дня 29 червня.

Чи давно козаком?

Сказав, що вже 25 років, ще коли Сагайдачний йшов з першого московського походу, тоді козаки взяли його звідси.

Його питали про інші справи, він сказав те саме, що й цей перший.

Третій — Захар Волосар, родом з Остра.

Четвертий — Кирило родом з Гоголева.

П'ятий — Іван родом з Гоголева.

Шостий — Федір з Перижа, підданий князя й. м. Вишневецького.

Сьомий — Богдан з міста Брагина.

Восьмий — Фурс і цей є підданим князя Вишневецького з Бабчина.

Дев'ятий — Петро із села Мокіша, підданий пана Котарського.

Десятий — Мехед із села Савич із сотні Малка. Цей обіцяє навести на цього сотника Малка і на його сотню, а легко могло б це зробити, бо на цьому боці від нас перед всіма переправами.

Цих полонених привела чата, відправлена після Загальської перемоги, з двох ворожих роз'їздів, відправлених під наш табір, котрих ця чата щасливо розгромила і вирубала козаків, що були і по різних селах, також їх [козаків] загинуло понад 500.

№ 200

1649, після 29 червня. — Конфесати полонених повстанців Януша Реймошевського (Івана Бугая) і Захара

“Confessata powtórzone przybyciem ks. j. m. tegoż Janusza Rejmoszowskiego, poddanego z Rymosz, majątności kscia j. mści, pana koniuszego W. ks. Lit., który się zwał między kozakami Iwanem Buchajem, ten był u nich setnikiem.

Pojmało go w Hłuchowiczach, wsi za Brahinem [...] towarzystwa Smolskiego. Powiada, że w pułku ani sotni żadnej nie był, ale z Kijowa wymknąwszy, do obozu naszego przebierał. W Kijowie już to drugi rok, jako się bawił w monasterze Peczerskim.

O Hołocie i ludziach, którzy z nim byli, nic zgoła nie wie.

Naznaczone od Chmielnickiego do bronienia wojsku litewskiemu przepraw dnieprowych pułki te: pułk Niebabin, pułk Głowackiego, pułk Czernichowski Podajły, Popowicza, pułku Niżeńskiego Szumejka, nad którą starszym Borsuk, ostatek pułku Perejasławskiego, nad nim starszy Semion Kolierebinko, pułk Kijowski. Te pułki niemal wszyscy jeszcze po domach, się (?) okromi (?) ostatka pułku Perejasławskiego, który leży w Kozelcu i Ostrzy. Te za wzięciem wiadomości o przybyciu hetmańskim wszystkie się kupić i przepraw na rzece Przypieci i (...)*, w którym jednak żadnych ukraińskich kozaków nie masz, poleskich chłopów powzbierana drużyna.

Działek pięć tylko polnych przy przeprawach mają, ostatek w Czernihowie.

Do wojska naszego za Dniepr i Przypieć iść nie myślą, tylko przepraw pilnować mają, żeby wojska naszego za Dniepr i Przypieć nie przepuszczają.

Kiedy z Kijowa wychodził Chmielnicki, był na Rasawie mil cztery od Białej Cerkwi, osłuchiwając się, jeżeli z Litwy jaka nawałność będzie, żeby i pułków więcej zemknąć i tatarów dwadzieścia tysięcy przydać mógł.

O wojsku litewskim rozumieli, że nie hetmańskie, ale voluntarze i więcej czterech tysięcy nie masz. O wojsku litewskim siła rozumieją, powiadają, że jak prętko przeciwko nam powstanie, tyleż i wojsk (?) z lachami, ztąd i Chmielnicki, odchodząc, na żywy Bóg ich prosił, aby wojska litewskie za Dniepr nie puszczali, usłyszawszy o Radziwiłłę, do przepraw się wszyscy kupili i jak najpotężniej ich mu bronili.

Szpiegów brahińskich najwięcej u nich bywa.

O załogach kozackich za Przypieciu nie wie, tylko od naszych słyszał, że w Babiczach załoga.

Confessata Zahara, poddanego pana Aksaka, sędziego ziemskiego kijowskiego, w potrzebie pod Zahalem wziętego, a za przybyciem kscia jego mści eksaminowanego.

Między kozakami był od samej ekspedycje moskiewskiej, z którymi pod Siewsk, Putywl i Ryłsk chodził. W innych potrzebach Chmielnickiego z naszymi nie był, dopiero na Pilaweckę potrzebę wyszedł, w której powiada, że przed tatarów przyjściem naszy odważnie dosyć i mężnie stawali, od tatarów wsparci, potym purchnęli. Zpod Pilawiec był pod Brodami, gdzie się im mocno broniono i trupa kozackiego gęsto położono, także pod Zamościem i pod Lwowem wszystko wojsko z Chmielnickim było, dział trzydzieści pięć mieli, która armata i teraz do Corony z nim że poszła.

Powiada, że w radzie pod Perejasłowem napadła wszystka starszyna na Chmielnickiego o to, iż od Zamościa odształił i wgląd Polski nie szedł, teraz prawi lachi zmocnili i mnoho wojska mają, nie poradzimy im niczoho. Chmielnicki tym się składał, iż obawiał, aby w wojsku tak ludnym na jednym miejscu stojącym, powietrze się nie zageściło i żeby wszystkich nie pogubił.

O więźniach kozackich nic nie wie, tylko iż wiele onych Chmielnicki wolno puścił, a starszynę przebrawszy, żywo do tych czas przy sobie trzyma. Wojska z Chmielnickim do Corony szło trzydzieści pułków, w jednym pułku Perejasławskim kładzie, iż jest pod pietnaście tysięcy kozaków, u Głowackiego jedynaście tysięcy, którego jedna połowica na Ukrainie się wróciła, w Szumejkowym jedenaście tysięcy, którego także połowica powrócił Chmielnicki na Ukrainę. O drugich quocie nie wie, bo pułk pułkowi nie równy, w drugim więcej czterech — pięciu tysięcy nie masz.

Powiada, że przestrogi ustawiczne, kiedy pod Zahał szli, od chłopów miewali, którzy wodą od tamtego brzegu się przeprowowali.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 42–45. — Тогочасна копія.

Переклад

Конфесати повторні внаслідок прибуття кн. й. м. цього ж Януша Реймошевського, підданого з Римош, маєтності князя й. мості, пана конюшого В. кн. Литовського, котрий звався між козаками Іваном Бугаєм; цей був у них сотником.

Спіймано його у Глуховичах, селі за Брагином [...] товариства Смольського. Каже, що ані в жодному полку, ані в сотні не був, але вийшовши з Києва, пробирався до нашого табору. У Києві це вже другий рік, як він перебував у Печерському монастирі.

Про Голоту і людей, що з ним були, взагалі не знає нічого.

Призначені Хмельницьким для оборони дніпровських переправ від литовського війська такі полки: полк Небаби, полк Головацького, Чернігівський полк Подаїли, Поповича, [частина] Ніжинського полку Шумейка, над котрою старшим є Борсук, решта Переяславського полку, над нею старший Семен Колегребінко, Київський полк. Ці полки майже всі ще по домах, крім (?) решти Переяславського полку, котра стоїть у Козельці і Острі. Ці за отриманням відомості про гетьманське (*Я. Радзівіла- Ю. М.*) прибуття всі мають зібратися й [пильнувати] переправ на ріці Прип'яті і (...)*, у котрому однак немає жодних українних козаків, а збирає дружина поліських селян.

Тільки п'ять польових гарматок мають при переправах, решта в Чернігові.

До нашого війська за Дніпро і Прип'ять йти не думають, тільки мають пильнувати переправ, щоб не пропускати нашого війська за Дніпро й Прип'ять.

Коли Хмельницький виходив з Києва, був на Росаві у чотирьох милях від Білої Церкви, прислуховуючись, чи буде з Литви якийсь наступ, щоб міг послати більше полків і додати двадцять тисяч татар.

Про литовське військо розуміли, що не гетьманське, але добровольці, що його немає більше чотирьох тисяч. Про литовське військо багато знають, кажуть, що як тільки проти нас повстане, стільки ж і військ (?) з ляхами, тому й Хмельницький, відходячи, просив заради Бога, щоб не пропускали литовські війська за Дніпро, а почувши про Радзівіла, всі збирались до переправ і якнайпотужніш їх йому боронили.

Найбільше буває у них брагинських шпигунів.

Про козацькі залоги за Прип'яттю не знає, тільки чув від наших, що є залога в Бабичах.

Конфесата Захара, підданого пана Аксака, київського земського судді, який потрапив у полон під час битви під Загалем і був допитаний після прибуття князя його мості.

Між козаками він був з часів московського походу, з якими ходив під Сівськ, Путивль і Рильськ. В інших битвах Хмельницького з нашими не був, у котрій каже, що перед приходом татар наші [під Пилявцями] досить відважно й мужньо билися, але були зупинені татарами, потім пурхнули. З-під Пилявець був під Бродами, де їм потужно боронились і поклали багато козацького трупу; також було під Замостям і під Львовом все військо з Хмельницьким, мали тридцять п'ять гармат, яка артилерія й тепер до Корони з ним же пішла.

Каже, що в раді під Переяславом вся старшина напала на Хмельницького за те, що, що він відступив від Замостя і не пішов вглиб Польщі. Тепер, править, ляхи зміцнились і мають багато війська, не порадино їм нічого. Хмельницький виправдовувався тим, що боявся, аби в так численному війську, яке стояло на одному місці, не виникла пошесть і не погубила всіх.

Про козацьких полонених нічого не знає, хіба що багатьох з них Хмельницький вільно пустив, а старшину відібравши, досі тримає при собі живими. Війська з Хмельницьким йшло до Корони тридцять полків, в одному Переяславському полку кладе, що є там під п'ятнадцять тисяч козаків, у Головацького одинадцять тисяч, половина якого повернулася на Україну, у Шумейковому — одинадцять тисяч, половину котрого Хмельницький також повернув на Україну. Про чисельність інших не знає, бо полк полкові не рівний, в іншому немає більше понад чотирі-п'ять тисяч.

Каже, що коли йшли під Загаль, то мали постійні перестороги від селян, деякі з яких переправлялися водою з протилежного боку.

№ 201

1649, червня 30. — Табір під Збаражем. —

Лист А. Фірлея до шляхти

“Wziąwszy od wielu roznego stanu ludzi przejeżdżających, że się w. m. bardzo trwożycie za udaniem opaczny m ludzi niecnotliwych, którzy dla bojaźni, jako też i niepotrzeb(n)ie z obozu uchodzą, udają przed w. m. m. jakoby miał nieprzajaciel wojska jeo k. m. (quod Deus avertat) rozproszyć. Czemu w. m. wiary nie dajcie, gdyż jakie przed tym wojsko było i teraz eodem numero et vigore zostawa i ochota zupełna w wojsku przeciwko temu nieprzyjacielowi ma się (?). Wprawdzie, że zpod Constantynowa pod Zbaraż wojsko retirowało się w. m. wszystkim donosze, iż z łaski Bożej wszystko całe i nie tylko by miało przed nieprzyjacielem uchodzić, ale nadzieja w Bogu, za takową ochotą, która w wojsku jest, ten nieprzyjaciel pociechi nie odniesie. A w. m. pewnie nie trwożąc się, w domach swych zostajecie.

W obozie pod Zbarażem, 30 juny 1649.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 30. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Andrzej Firlej z Dembowiec, kasztelan belzki, regimentarz wojska króla jeo mś. koronnego», тобто «Анджей Фірлей з Дембовиць, белзький каштелян, реґиментар війська коронного короля його мості».

Переклад

Дізнавшись від багатьох людей різного стану, які проїжджають, що в. м. дуже тривожитесь внаслідок брехливого представлення безчесних людей, боягузів або таких, що непотрібно тікають з табору. Такі подають в. м. м., що начебто ворог мав війська його к. м. (Боже борони) розбити. Цьому в. м. не вірте, бо як і раніше було військо і тепер у такій же кількості й силі залишається, у війську одностайно прагнуть дати відсіч цьому ворогу. Дійсно, що військо відступило з-під Костянтинова під Збараж, в. м. всім доповідаю, що воно з милості Божої все ціле і не те щоб відступати перед ворогом, але надія у Бозі, що з такою охотою, котра є у війську, цей ворог не здобуде перемоги. А в. м. певне не тривожачись, залишайтеся у своїх домах.

У таборі під Збаражем, 30 червня 1649.

№ 202

1649, червень. — Табір литовських військ під Речицею. —

Уривок з листу невідомого до князя Я. Радзівіла (?)

“[...] [któ]rych ma być znać 80 człowieka i do tego piszę uniwersalik mój, aby przeciwko tej armacie ku Swisłoczy poszedł. Rozumiem, że dosyć tych ludzi będzie. A też na Bobrujsku ma być coś piechoty j. m. p. w[o]jewo]dy wiłęńskiego i ta może ku obozowi przeprowadzić tę armatę, a że poprostu prochów i ołowa nie masz, bo i dziś ledwie nie ostatnią beczkę prochu i część ołowia do Zagalu wysyłam, rozumiał bym, że w. ks. m. przeciwko tej armacie rzucił, żeby wodą rzeką Swisłoczą bajdakiem prochów i ołowa wyprawił, może to stanąć z Puchowicz u nas w obozie za tydzień, a tak nas tym posiłkuje, że prawie odżyjemy więc [...] [poś]piechu tego capitana armaty trzeba pilno pobudzić, bo jeśli (?) po tak rocznemu pójdzie i o (...) * tu mieszkanie. A co się tu z nami będzie działo w tym czasie, P[an] Bóg to wie. P. Barcikowskiego jeszcze do teo nie masz. Pisze mi j. m. księdz referendarz z Mohiłewa o nieznośnych szarpaniach jego kraju (?) Mohiłewszczyźnie poczynili. Posłałem uniwersał mój przy [...], aby się do obozu pośpieszył, nie wiem, że jeśli posłali [...].

Dan w obozie rzeczywickim d. [...] juny 1649 [...].”

АГАД. — Ф. «Архів Радзивілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 1. — Тогочасна копія.

Переклад

[...] котрих має бути видно 80 чоловік і до цього пишу мій універсалік, щоб проти цієї артилерії пішов до Свіслочі. Думаю, що цих людей буде досить. Також у Бобруйську має бути щось піхоти й. м. п. віленського воєводи і ця може припровадити цю артилерію до табору, але немає пороху та свинцю, бо й сьогодні ледве не останню бочку пороху і частину свинцю посилаю до Загала; я б думав, що в. кн. м. проти цієї артилерії кинув (?), щоб водою рікою Свіслоччю відправив на байдаку пороху та свинцю; це може прибути з Пухович до нас у табір за тиждень, а цим нас так підкріпиш, що ми вважай відродимось [...] для поспіху треба пильно спонукати цього капітана артилерії, бо якщо (?) по так річному піде і про (...) * тут помешкання. А що тут з нами у цей час буде діятися, це знає Господь Бог. Пана Барціковського ще й досі немає. Пише мені й. м. ксьондз референдарз Могилева про незносні грабунки, що їх його краю, Могилевщині, вчинили. Я послав свій універсал при [...], щоб поспішив до табору, не знаю, чи послали [...].

Дано у речиському таборі дня [...] червня 1649 [...].

№ 203

1649, червня 2-3. — Переклад вістових друкованих листів

«Вести из Полши из Варшава июня в 2 де[н].

Ннешнег 157 году прошлог воскресения венчал короля с королевою папин нунциус, а на другой ден в понедельник пошол король с королевою с своего королевского потешного двора в костел Светаго Ягана слушав там обедні і пошол опять назад на потешной двор. А казаки видя, что они от турского и от татар мало помочи ожидают имеют, просят у короля, чтоб перемиря продлеті, а татарской царь за болшою опалою заказал чтоб татарскому хану с казаками соединения не чинити, чтоб на его царство болши бед не навести. А татаровя людьми и скотом

от мору добре оскудели так, что в полках их перед прежним и третьей доли людей нету и от недостатку лошадами снаряжитца не могут, а козаки, хотя от них помощи дают им много лошадей[...]

Вести из города Амбурха июня в 3 де.

Козаки идут к Константинуорду, а против их посылают новоприборных полских людеи 18 000 члвк, а за ними и сам король с ыными людами поидет же, а господина Подоского у татар за тисечю ефимков выменили»

Вести-куранты. 1648–1650. — М., 1983. — С. 118–120.

№ 203-а

1649, липень 9. — Вістові листи

«Вести из города Келена июля в 9 де[нь].

В Полше де после радостново совершения королевские свадьбы учинился великий сполох, пришли вести что Хмелинской генерал казатцкой идет и корол во все места для помочи посылал. А здес великая радость о выучке города Камрича.»

Вести-куранты. 1648-1650. — М., 1983. — С. 126.

№ 203-б

1649, липень 11. — Переклад друкованих листів

“[...]Вести из Данеска июля в 11 де.

ВПолши что делатца, о том мало на се время можно описать, толко то подлинно, что полского Смарсероцкого с ыными полоняниками шляхтичами казаки, после тог как полеки их побили, тех шляхтичов казнили. ВВаршаве о королевском походе к Люблину еще не слышати, толко что виницеиской посол Кантерин со многими людами туды приехал и у тог посла корол велел сторожу поставит покаместо он на посолстве будет. На подвиге его королевского величества папа римского нунциус или посол короля благословил, а что о казачем далном промыслу и о том еще мало ведомо по сю пору как енерал промышлят будет про татар слуг есть, что шестьдесят тысяч члвек в Полскую Каруну пришли і в украиннах и Волине много зла чинят, тог ради полская войска 5 милей назад отошла, от неволи людеи прибавит и силу полскую подкрепит.»

Вести-куранты. 1648–1650. — М., 1983. — С. 134–136.

№ 203-в

1649, липня 9. — Переклад вістових листів

“[...]Вести из Данеска июля в 9 де[нь].

За три дни полской посланник отсюды поехал в Свею, а что он там совершит и то вперед ведомо будет. А что казаков побили и те вести еще противу прежнево.

Вести из Гданску июля в 9 де[нь].

Сказывают что татарева сто тысяч члвк на походе и некоторые дороги и реки уж перешли, над полеками хотят опять отомстить и то чудное дело будет, потому что полские настоятели меж собою несоюзны и опасатися тому, чтоб к той же незгоде в той земле межусобная война не учинилас, отчего Всевышний Бг млстиво помилуй[...].”

Вести-куранты. — М. 1983. — С. 130–134.

№ 203-г

1649, липень 23. — Переклад друкованих листів

“[...]Вести из Данеска июля в 23 де[...]

В Полше меж казаков и татар с королевскими ратными людьми по се время мало бою было толко казаки на полковника Корфа наступили и малые шкоты ему починили. А было меж ними в заводе, что они добром хотели сс обеих сторон помиритца и казаки такое насилство учинили и королевского посланново имянем Шмарцевского противу всех вселенных людеи правы и извычеи везде повелос таким посланником береженья получит, страшным поруганем ево погубили и извели потому ж попыталися они переж тапором головы оотсеч да не отсекли, а опосле стрелою прострелили и похоронили ево, а он еще жив был. А слуг ево иных повесели, а иных так насмерть побили. И потом кажетца, что мир нелзе статца и кровопролитие еще немало будет і поляком гораздо за досаду стало и тому наручаню отмщения опят воздадут как уже и почато литовской полевой господин княз Радивил вскоре после того полоняников казачих, полковника с ыными урядниками, на кол велел сажать. Его королевское величество из Люблина пошол к немецким людем, съезд будет под Рамоцким. Королевские ратные люди от Подолца немало место назад отошли и стоят нне несколько милей от Лемберха, чтоб им без помешки с немецкими людьми сходство чинит.”

Вести-куранты. 1648–1650. — М., 1983. — С. 140–141.

№ 203-д

1649, липня 2. — Мозир. — Уривок з листу мозирського підстарости Прогасевича до Я. Радзівіла

“[...] ci hołotyńcy do tych że Babicz najachali, którzy to i na obóz zahalski napadywali, między któremi i mozyrskich kozaków było niemało, także czatą najachawszy na Mozer[...]

Jeśli co tkanie względem listu, co do Chmielnickiego pisano, to już jawno, że nie z Mozyra, z Czarnobyła, skoro po pogromie mozyrskim pisano і sami się kozaki przyznali, że oni to pisali, а my, mści panie, о tym і duchowmi naszymi, którzy tu z nami mieszczą, nie wiemy і nie jesteśmy przyczyną do tego, о czym jużеśmy w pierwszym naszym pisaniu do w. m. obszernej wiadomości swą wyrazili і że tamecznych to mieszczan, co і teraz w Czarnobyłu, sprawa, а nie nasza [...]

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 61-62. Тогочасна копія.

Переклад

[...] ці голотинці наїхали до цих же Бабиц, котрі нападали й на загальський табір, між котрими немало було й мозирських козаків, також чатою напавши на Мозир [...]

Що стосується листу, якого було написано до Хмельницького, то вже явно, що не з Мозира, а з Чорнобиля, невдовзі після мозирського розгрому було написано; самі козаки визнали, що це вони писали, а ми, моє пане, і наші духовні особи, котрі з нами тут живуть, про це не знаємо і не давали приводу до цього, що ми вжедетальніше висловили у нашому першому листі до в. м. свою відомість і що це є справа тамтешніх міщан, котрі й тепер у Чорнобилі, а не наша [...]

1649, липня 2. — Мозир. — Цидула, додана до листу мозирського підстарости Протасевича до Я. Радзівіла

“Ceduła, w tym liście includowana.

Po napisaniu tego listu i to do wiadomości w. m. donosimy, że ten ich Hołota, którego już pod Zahalem zabito, jakis wyrwał się był z Zaporoża pieszo. Któremu pozwolono było zdobywać się na konie, orężu, na odzieżu, gdzie rozumiejąc i więcej sobie ludu przymnażając, szarpać mu było wolno. Który w domach, komorach tak mieskich, jako i innych, szarpał się jako sam chciał, i, dowoli naszarpawszy się, w Czarnobyłu toż czynił i kozaków poszarpał, orężu poodejmował, czołny i co mógł u kogo zarwać. Dokazał tego, że który kozak czarnobyłski schował się, ten nieoszarpany był; idąc pod Mozyr, klikał na ochotnika, gdzie iz mozyrskich niemało do niego w Czarnobyłu poprzystawało było i ta[k] ważyli się na obóz zahalski uderzyć, gdzie trafili na swoich i sami się nie chlubią. Po zabiciu tego samego Hołoty, obebrali sobie ci hołotyńcy jakiego Hryszaka Hryhorowicza pułkownikiem. Który, odwróciwszy od Zahala, zostawiając czarnobyłskich, [ciągnął] do Babicz. I on, przyciągnawszy, stał koszem z tydzień w Babiczach, a czatami aż do Pietrukowa, wielkie szkody poczyniwszy, mozyrskich kozaków, co przy sobie mieli, i tych, co przy czarnobyłskich byli, bo ich trocha byli zaskoczyli w Babiczach; także rzekomo do siebie zrazu i tych byli przyjęli, którzy i tu, jako to wiadomcy, w Mozerszczyźnie i w Pietrukowie wszystkiego we wszystkim na szarpanine nawodzą, na kogo rozumiejąc życzliwie się stawili i wiernie (...) * chrześciance Bohu i wojsku służyli i chto co gdzie zarwał, z których komu z ludzi uczynił, przed pułkownikiem się chlubil mozerscy kozaki. Pułkownik to wyrozumiawszy, że więcej nic, tylko szarpać umieją, po jednym dokładając, rycerstwa ich uczył i tak kijmi boka im nie jednemu po odbiwszy, i wszystko koni, strzelbę, szabli i siermiegi z grzbieńta pozdzierawszy, z wojska swego powyganiał wszystkich. Odyniec tylko uciekł do Czarnobyła, a Siodiarz (...) *; z pyszna to wszystko działo się w Babiczach, przy niektórych naszych mieszczanach, bo tam na ten czas zboża na chleb sobie kupować jeździli i tak ich kiojwnie poordynawawszy, sam zo wsim wojskiem wodą i ładem jachał do Czarnobyła, obiecując i tym toż uczynić, że mu pod obozem zahalskim pomocy nie dodawali i znowu z wojskiem aż po Turow zasiągnąć dla zalogi, dla przewozów obiecował; czego nie wiem jeżeli zapewne ma nazad się wracać. Drudzy, mój panie, powiadają, że uciekł setnik jakis od zahalskich żołnierzów z-pod Rzeczycy, który był w Zahalu pod czas bitwy poimany. Ten, przyszedszy do Babicz, to powiedział, że jeo m. ksże hetman z wielką potęgą do Rzeczycy przyciągnął we czterdzieści tysięcy. Oni, mu dawszy wiarę, że nic nie wskurają, nazad gwoli temu odstąpili. Ci wygnańcy mozyrszczanie i inszi poszli pieszo za nimi, prosząc się, żeby znowu do siebie przyjęli, że nie masz się gdzie podziać, a ze dwadzieścia ich było tu w Mozyrzu przez dwa dni poki wojsko wszystko z Babicz wyjechało, tu się kryli, a poczyniwszy wielu złego nam, w Mozyrzu, kogo wiązali, kogo bili po kłeciam, wołow (?) nie wodywali (?) i co mogli, ostatnie u kogo naleść, to wzięli, a zechmy dowiedziawszy się, że iz wojska wygnani, musieliśmy się już z biedy na nich ofuknąć się ostro, tuż oni z pochwałkami do nieszczęścia pouciekali; i tak teraz nikogo w Mozyrzu nie masz i sam w. m., m. panu, do doma swego przybywszy bezpiecznie, prosimy niemieszkanie, bo jeśliby co było dałe niebezpiecznego, my ostrzegamy w. m. obiecujem

wiernie, tylko pokornie prosimy, żebychmy względem ich niezbożników bytności tu, w tych naszych mozyrskich krajach, my nie pokutowali, jakomi pierwej od ich m. p. p. zohnierzów, bo my nie radzi ich swawoli, Bóg świadkiem.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відді VI. — № 36. — С. 63-66. Тодашня копія.

Переклад

Цидула, вкладена до цього листу.

Після написання цього листу і це до відомості в. м. доносимо, що цей їхній якийсь Голота, котрого вбито під Загалем, вирвався був з Запорожжя пішо. Котрому було дозволено діставати коней, зброю, одяг, видно й примножувати собі людей, йому було вільно грабувати. Котрий грабував як хотів у домах і коморах, як міських, так і інших, і, доволі награбувавши, те саме чинив і в Чорнобилі; козаків пограбував, повідбирав зброю, човни і все, що тільки міг у кого взяти. Довів те, що лише той чорнобильський козак, який сховався, той і був непограбованим. Йдучи під Мозир, він закликав добровольців, де з мозирських чимало до нього поприставало у Чорнобилі і так вони наважилися вдарити на загальський табір, де натрапили на своїх і самі цим не пишаються. Після забиття цього самого Голоти, ці голотинці обрали собі полковником якогось Гришка Григоровича. Цей, повернувши від Загаля, залишив чорнобильських, пішов до Бабич. Коли він прийшов, то стояв кошом тиждень у Бабичах, а чагами ходив аж до Петрикова, заподіявши велику шкоду. Вони мали при собі мозирських козаків і тих, що були при чорнобильських, бо їх трохи були застали у Бабичах. Цих начебто зразу до себе прийняли, як і тих, котрі були тут; останні знали все у Мозирщині і в Петрикові, в усьому їх наводили на грабунки тих, на кого хотіли, на тих, хто зичливо ставився і вірно (...) * християни Богу і війську служили; хто де пограбував, хто кому з людей [лихо] вчинив, таким перед полковником пишалися мозирські козаки. Коли полковник зрозумів, що вони не вміють нічого, тільки грабувати, то по одному додавав, навчав їх рицарству і так киями не одному повідбивавши боки, забравши у них всі коні, рушниці, шаблі, поздиравши з спин серм'яги, повиганяв усіх зі свого війська. Тільки Одинець втік до Чорнобиля, а Седляр (...) *; важко це все чинилося у Бабичах на очах деяких наших міщан, які туди їздили туди купувати собі збіжжя на хліб, так тих киями впорядковували. Сам з усім військом водою і суходолом їхав до Чорнобиля, обіцяючи й тим так само вчинити, бо вони йому під загальським табором не дали допомоги і обіцяв засягти знову з військом аж до Турова задля залог і переправ. Не знаю, чи дійсно він має повертатися. Інші, мій пане, кажуть, що якийсь сотник втік від загальських жовнірів з-під Речиці, а цей був узятий в полон в Загалі під час битви. Цей, прийшовши до Бабич, сказав, що його м. князь гетьман прийшов з великою потугою в сорок тисяч війська до Речиці. Вони, повіривши йому і зрозумівши, що нічого не вдіють, через це відступили. Ці вигнанці мозирці та інші пішли за ними пішки, просячи, щоб їх знову прийняли до себе, бо їм нема куди подітися, а таких було тут, у Мозирі, двадцять; протягом двох днів, доки все військо виїхало з Бабич, вони тут ховалися. Вони вчинили чимало злого нам у Мозирі: кого в'язали, кого били по коморах (?), волів забирали (?), все, що могли, [навіть] останнє, у кого що можна було знайти, і це взяли. Коли ж ми довідалися, що вони вигнані з війська, то мусили через біду гостро крикнути на них, вони тут же з погрозами повтікали.

Тепер у Мозирі нікого немає і самого в. м., м. пана, просимо якнайшвидше безпечно прибути до свого дому. Бо якщо б потім було б щось небезпечного, то обіцяємо вірно перестерегти в. м. Тільки покірно просимо, щоб ми через присутність тут, у наших мозирських краях, цих безбожників, не спокутовували, як раніше було від їх м. панів жовнірів, бо ми не раді їхній сваволі, Бог свідок.

№ 205

**1649, липня 3. — Кам'янець-Подільський. — Лист подільського судді
Лукаша Казимира М'ясківського
до львівського підкоморія Войцеха М'яковського**

Mśc panie podkomorzy lwowski, mój dobrodzieju!

Pan Kalinowski, wojski braclawski, porucznik j. m. pana wojewody czerniechowskiego, i panowie Gniewosz, Kaski, Borzewicki, Łewoszyński, Kwasnicki przyszedli tu z niewoli. Ci wszyscy, bracia nasi, jednostajną wiadomość przynieśli, iż han krymski ordy wszystkie z sobą poruszył, nie tylko budziackie i dobrudzkie, kiedy Dniepr przychodził, i gdzie go Chmiel [z] chorągwią i buławą króla jeo mści w górę (?) wysoką w Perejasławiu, pod (...) * oczekiwał. Z tego listu od mego wielkiego confidenta z Jas raczysz w. m. wyrozumieć, już w. mśc wierz i ufaj, że tak jest, a nie dosiadaj nigdzie z tę stronę Lwowa, radze i prosze. Pan Sapiha pisał też tu świeżo do swojej paniej, prosząc, aby jako najgłębiej w Polskę uchodziła, gdyż głośno w Ukrainie, [iż] taka tatarska i Chmielnickiego intentia połowicą wojska swego osadzić wojska nasze, a z połowicą iść w Polskę, jako najgłębiej sobie obiecują, pod sam Kraków i pod Warszawę, tusząc, iż szablę dobytej jako tak rok po Pilawieckiej nie baczą.

W Kamieńcu d. 3 july anno 1649.

Łukasz Miaskowski, sędzia podolski.

[P. S.] Od ich mści panów hetmanów w Krymie wszystkich sług i towarzyszków odłączono w okowach, sami tylko bez okow, a po dwoje chłopiąt im przydano."

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 127–128. — Тогочасна копія.

Переклад

Мостивий пане львівський підкоморію, мій добродію!

Пан Калиновський, брацлавський війський, поручник й. м. пана чернігівського воєводи, і панове Гневош, Каський, Божевицький, Лешинський, Квасницький прийшли сюди з неволі. Всі ці, наші брати, принесли одностайну відомість, що кримський хан всі орди повів із собою, не тільки буджацькі та добрудзькі; коли він переходив Дніпро, там на нього чекав Хміль з прапором і булавою короля його мості на горі (?) високої у Переяславі, під (...) *. З цього листу від моєї дуже довіреної особи з Ясс зволиш в. м. зрозуміти, вже в. м. вір та довіряй, що саме так і є, а не сиди ніде з цього боку Львова, раджу та прошу. Пан Сapiга писав також недавно до своєї пані, просячи, щоб вона тікала якнайдалі в Польщу, бо голосно чути в Україні, [що такий татарський і Хмельницького намір: половиною свого війська обложити наші війська, а з іншою половиною якнайглибше зайти у Польщу, обіцяють зайти під сам Краків і під Варшаву, оскільки вже рік після Пилявецької битви не бачать видобутої [польської] шаблі.

У Кам'янці 3 липня 1649 року.

Лукаш М'ясківський, подільський суддя.

[Р. S.] Від їх мості панів гетьманів у Криму відлучено всіх слуг і товаришів у кайданах, самі тільки вони без кайданів, а їм дано по двоє хлоп'ят.

№ 206

1649, липня 3. — Єнджеюв. — Лист Єжі Єнича, старшого слуги князя Чарторийського, до князя Чарторийського (?)

“Przybywszy tu w dzień odjazdu w. ks. mci z Jędrzejowa, trafiłem na taką trwozę, że co żywo pouchodziło, samem tylko jeden został, przesłuchiując, i tej doczekałem się nowiny z łaski Bożej, że się bać nie trzeba tak bardzo, jako zrazu p.p. regimentarze wojska zatrwożyli bardzo, żeby się p.p. poźpieszyli się do wojska, ignora posiłki tym prędzej, aby byli. Dziś do dnia był u mnie pan Tyszecki, starosta wiszniowecki. Ten twierdził to, że wczora pięciu z południa kozaków przyprowadził podjazd kscia jeo mc. od Lachowic, co na torturach za rzecz pewną twierdzą, że Chmiel ani się ruszył z miejsca, bo ordy nie ma i mieć nie może, ledwie cztery tysięcy, a retitratio wojska nazad naszego większe trwoże sprawiło u nich, niżeli przydało serca, na sztuke prawi uczynili to, iżby zawabili nas in centrum do siebie, twierdzą za rzecz pewną, że się i wszystko wojsko ich, które tu ubliżone było, nazad ku Ukrainie powraca, zwłaszcza i z tych miar, że jeo k. m. słyszą sameo ruszoneo przeciwko sobie. Wczora też kozak registrowy do kscia jeo mci Wisznioweckiego sprzedał, że i ten toż twierdzi, gardło swe kładąc na to, że tu nie kozacy, chyba wojsko nasze tam do nich poszło, mogą ich gromić, a tu się nie doczekają p. p. hetmani, bo się trwożą bez ordy sami bardzo. W Lachowicach podjazd był dla języka kilka set koni communika, ale że (?) ledwie pacierz zabawili, pouciekali, dowiedziawszy się, że ksze je. m. Wiszniowecki jest w Wiszniowcu i mamy tu całą nadzieje pokoju, w. ks. mci czekamy szczęśliwego powrotu nazad, książę jeo m. Wiszniowecki dziś wnidzie do obozu p. p. hetmanów, lubo żadnej gotowości niema, żywności i na dwa dni nie będzie jemu i wojsku jego, ani namiotu nawet obłec na się pancierza, rzekł słysze kompaniej swej: “Panowie, poszukajcie miedzy sobą czy nie zszedłby się na mie jaki”. Powie o tym jeo m. p. Bielogocki w. ks. m., który jachał do Lwowa, i w. ks. m. bez wszelkiej ceremonii możesz (?) żebrać do wojska gotowości (?), z łaski Bożej nad inszych dobra jest; w ostatku dom blisko tak Potok, jako i Jędrzejów; obóz in centro stoi. Pisarza posyłaj w. ks. m. przed sobą, dawszy mu cokołwiek pieniędzy dla przygotowania na przyjazd. Ja dziś wyprawivszy robote około łana, jade do p. p. hetmanów dla uniwersału, żeby szkod nie czyniono z obozu, bo już poczynają i bardziej po[tym] będą. Chorągiew w. ks. m. wczora wyprawilem do Hnizdycznej, a dziś pod regiment kscia jeo mci Wisznioweckiego podszedzy, wnidą do obozu. Nadto nie bawiac dłuższym pisaniem swoim, w. ks. m., pana meo miłościwego, miłościwej w. ks. m. oddaje się”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 129-130. — Тогочасна копія. Тексту документа передуге заголовок зроблений копіїстом: “Od pana Irzeo Jenicza, starszego slugi kscia jeo mci Czartoryjskieo z Jędrzejowa d. 3 July 1649”, тобто “Від пана Єжі Єнича, старшого слуги князя його мості Чарторийського, з Єнджеюва дня 3 липня 1649”. Другий список зберігається там же, в рукопису № 31, арк. 61.

Переклад

Прибувши сюди у день від'їзду в. кн. мості з Єнджеюва, потрапив на таку тривогу, що все, що живе, повтікало, сам один тільки залишився, прислуховуючись; дочекався цієї новини з Божої милості, що не треба так сильно боятися, як зразу панове регіментарі сильно потривожили війська, щоб панове поспішили до війська аби були якнайшвидше підкріплення. Сьогодні до світанку був у мене пан Тишецький, вишневецький староста. Цей твердив, що вчора пополудні п'ятьох козаків привів роз'їзд князя його м. з Ляхович, котрі на тортурах твердять як безсумнівну річ, що Хміль не вирушив з місця, бо орди не має і мати не може, хіба що чотири тисячі, а відступ нашого війська швидше спричинив у них велику тривогу, ніж підніс дух, вони розцінили це як хитрість, що [поляки мали] звабити їх до себе у центр; твердять як безсумнівну річ, що все їхнє військо, котре сюди наблизилось, повертається на Україну насамперед тому, що вони почули про виступ проти них самого короля й. м. Вчора також передався реєстровий козак до князя його мості Вишневецького і цей те саме стверджує під зарукою свого життя, що тут не козаки і якщо б наше військо туди на них пішло, то могло б розгромити, а тут не дочекаються [повстанців] панове гетьмани, бо вони [повстанці] самі без орди сильно тривожаться. У Ляховичах роз'їзд був задля «язика» кількесот кіннотників, але не встигли й «Отче наш» прочитати, як повтікали, довідавшись, що князь його м. Вишневецький є у Вишневці; маємо тут добру надію на мир, чекаємо щасливого повернення в. кн. м.; князь його м. Вишневецький сьогодні увійде до табору панів гетьманів, хоча немає жодної готовності, йому і його війську не буде провіанту і на два дні, нема намету, навіть немає панцира, щоб на себе вдягти; сказав, чую, своїй роті: «Панове, пошукайте між собою, чи не підійшов би (?) на мене який». Скаже про це його м. п. Белокоцький в. кн. м., котрий їхав до Львова, і в. кн. м. без всякої церемонії можеш (?) зебрати до війська готовності (?), з милості Божої у порівнянні з іншими є добре; врешті дім близько, як Поток, так і Єнджеюв; табір стоїть в центрі. Писаря посилай в. кн. м. перед собою, давши йому щось із грошей для приготування на приїзд. Я сьогодні, скінчивши роботу біля лану, їду до панів гетьманів задля універсалу, щоб не чинили мені шкоди з табору, бо вже починають і потім буде ще більше шкоди. Хоругв в. кн. м. вчора відправив до Гніздичної, а сьогодні вони, підійшовши під регімент князя його мості Вишневецького, увійдуть до табору. Не затримуючись довшим своїм писанням, в. кн. м., мого милостивого пана, віддаюся милостивій в. кн. м.

№ 207

1649, липня 3 (?). — Додаток до листу Я. Радзівіла
до короля Яна-Казимира, а також дві конфесати полонених повстанців
Івана Реймошевського (Бугая) та Захара

“[...] Wszystcy niemal i więzniowe, i szpiegowie twierdzą, że w kozakach strach wielki i na Chmielnickiego narzekanie, o którym wiełu ich twierdzi, że po radzę tej, która na Rusawie miał, wojsko przed sobą wyprawil pod Constantinów, a sam jeszcze i dotąd do[...]jedzi, co дума, nie wiedzą, але обawiają się, że wojsko wydawszy, sam do tatar pójdzie.

O tatarach takie też głosy, że emirami cesarskimi suworze im pod gardłem zakazano, żeby się do kozaków nie łączyli, stąd snadź osobno stoją i wiezać się nie chcą, przez co siła Chmielowi i Wojsku serca ubyło.

Ten Hołota, co pod Zahalem poległ, zniosszy wojsko, jako tuszył, miał prosto iść do Mohiłewa i, te tutejszi wiości ruskie pobuntowawszy, z tych 3000 swoich starynych kozaków miał porobić sotników, assawuły, pułkownicy i aż do Wilna iść, naród szlachecki gubiąc, jakoż dobrze się w Kijowie, wychodząc, szlachecką zajuszył krwią, aż się z łaski Bożej i sam swej napił, bo w szturmie w puł od zoldata naszego postrzelony, od swych dobity, czy żeby się nie męczył, czyli też, że mołojców pohubił, a tego, jeszcze jednak dys(z)ającego, nasi należli.

Tak byli zajadli ci kozacy, że żaden o żywot nie prosił, owszem rękę (?), już dobrowolnie szyję wyciągał na śmierć, jak na miód, i kiedy więznia pytano: “Poszczo wy tu, muzyki, poszli?” “Da, baczyte”- odpowiedzieli- “szczo ne telata past, ot poszli lachow biti”.

Confessata przy tym takie:

Confessata powtórzone za przybyciem x. j. m. tegoż Janusza Rejmoszewskiego, poddanego z Rejmosz, majątności xcia j. mści pana koniuszego W. X. Litewskiego; który się zwał między kozakami Iwanem Buchajem, ten był u nich setnikiem:

Pojmało go w Hluchowiczach, wsi za Brahinem (...)* towarzystwo Smolskiego. Powiada, że w połku, ani sotni żadnej nie był, ale z Kijowa wymknąwszy, do obozu naszego przebiegał.

W Kijowie już to drugi rok, jako się bawił w monasterze Peczarskim.

O Hołocie i ludziach, którzy z nim byli, nic zgoła nie wie.

Naznaczone od Chmielnickiego do bronienia wojsku litewskiemu przepraw dnieprowych pułki te: pułk Niebabin; pułk Głowackiego; pułk Czernihowski Po[bo]dajty; Popowicza; pułku Niżenskiego Szumejka, nad którą starszym Borsuk; ostatek pułku Perejasławskiego, nad nim starszy Semion Koliehbinko; pułk Kijowski. Te pułki niemal wszystkie jeszcze po domach są, okrom ostatka pułku Perejasławskiego, który leży w Kozielcy i Ostrzy. Te za wzięciem wiadomości o przybyciu hetmańskim wszystkie się kupić i przepraw na rzece Przypieci i (...)*, w którym jednak żadnych ukraińskich kozaków nie masz, poleskich chłopów powzbierana drużyna.

Działek pięć tylko polnych przy przeprawach mają, ostatek w Cernihowie.

Do wojska naszego iść nie myślą, tylko przepraw pilnować mają, żeby wojska naszego za Dniepr i Przypiec nie przepuszczać. Kiedy z Kijowa wychodził Chmielnicki, był na Rusawie mil cztery od Białej Cerkwi, osłuchiwał się, jeżeli z Litwy jaka nawalność będzie, żeby pułków więcej zemknąć i tatarów dwadzieścia tysięcy przydać mógł.

O wojsku litewskim rozumieli, że nie hetmańskie, ale voluntarze, i więcej czterech tysięcy nie mają. O hetmanie litewskim siła rozumieją, powiadają, że jak prętko przeciwno nam powstanie, tyłeż i wojny z lachami. Ztąd i Chmielnicki, odchodząc, na żywy Bóg ich prosił, aby wojska litewskiego za Dniepr nie puszczali, usłyszawszy o Radziwiłie, do przepraw się wszyscy kupili i jak najpotężniej ich mu bronili.

Szpiegów brachińskich najwięcej u nich bywa.

O załogach kozackich za Przypieciu nie wie, tylko od naszych słyszał, że w Babiczach załoga.

Confessata Zahara, poddanego pana Aksaka, sendziego ziemskiego kijowskiego, w potrzebie pod Zahalem wziętego, a za przybyciem xcia jeo mści examinowanego.

Między kozakami był od samej expediciej moskiewskiej, z której pod Siewsk, Putiwl i Rylsk chodził.

W inszych potrzebach Chmielnickiego z naszymi nie był, dopiero na Pilawiecką potrzebę wyszedł, o której powiada, że przed tatarów przyściem naszy odważnie dosyc i mężnie stawali, od tatarów wsparci, potym purchnęli.

Z pod Pilawec był pod Brodami, gdzie się im mocno broniono i trupa kozackiego gęsto położono, także pod Zamościem i pod Lwowem.

Pod Zamościem i pode Lwowem wszystko wojsko z Chmielnickim było, dział trzydzieści pięć mieli, która armata i teraz do Corony z nim że poszła.

Powiada, że w radzie pod Perejasławem napadła wszystka starszyna na Chmielnickiego o to, iż od Zamościa odstąpił i wgląb Polski nie szedł; teraz lachi zmocnili i mnoho wojska mają, nie poradzimy im niczoho. Chmielnickij tym się składał, iż obawiał, aby w Wojsku tak ludnym na jednym miejscu stojącym, powietrze się nie zagęściło i żeby wszystkich nie pohubił.

O więzniach kodackich nic nie wie, tylko iż wiele onych Chmielnicki wolno puścił, a starszynę przebrawszy, żywo do tych czas przy sobie trzyma.

Wojska z Chmielnickim do Corony szło trzydzieści pułkow, w jednym pułku Perejasławskim kładzie, iż pod pietnaście tysięcy kozaków; u Głowackiego jedynaście tysięcy, którego jedna połowica na Ukrainę się wróciła; w Szumejkowym jedynaście tysięcy, którego także połowica powrócił Chmielnicki na Ukrainę. O drugich quocie nic nie wie, bo pułk pułkowi nie równy, w drugim więcej czterech — pięciu tysięcy nie masz.

Powiada, że przestrogi ustawiczne, kiedy pod Zahal szli, od chłopów miewali, którzy wodą od tamtego brzegu się przeprawowali.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Видділ VI. — № 36. — С. 42–45.

Переклад

[...] Майже всі, і полонені, і шпигуни, твердять, що у козаків великий страх і нарікання на Хмельницького, про якого багато їх твердять, що після цієї ради, що він її мав на Росаві, відправив перед собою військо під Костянтинів, а сам ще й досі до [...], що думає, не знають, але бояться, що видавши військо, він сам піде до татар.

Про татар такі чутки, що їм султанськими емірами під страхом смерті суворо заборонено прилучатися до козаків, видно тому вони стоять окремо і не хочуть змішуватися, через що дуже сильно підупав дух Хмелю і Війську.

Цей Голота, що поліг під Загалем, надіявся розгромити військо і йти безпосередньо до Могилева і, ці побунтувавши місцеві руські волості, з цих своїх 3 000 старинних козаків мав зробити сотників, осавулів, полковників і аж до Вільна йти, гублячи шляхетський народ; і як добре заюшився у Києві шляхетською кров'ю, виходячи [з міста], так з милості Божої і сам напився своєї, бо під час штурму був нашим солдатом підстрелений у поперек, а своїми добитий, щоб не мучився або тому, що погубив молодців; однак коли вігн ще дихав, його наші знайшли.

Такі були ці козаки запеклі, що жоден з них не просив про життя, взагалі руку (?), вже добровільно витягав шию на смерть, наче за медом, а коли полоненого питали: “По що ви сюди, мужики, прийшли?”, то відповідали: “Да, бачите, що не телята пасти, от пішли ляхів бити”.

Конфесата при цьому такі:

Конфесати повторені після прибуття кн. й. м. цього ж Януша Реймошевського, підданого з Реймош, маєтності князя й. мості пана конюшого В. кн. Литовського; цей звався між козаками Іваном Бугаєм, був у них сотником:

Спіймало його в Глуховичах, селі за Брагином (...) * товариство Смольського. Каже, що ані в полку, ані в жодній сотні не був, але видоставшись із Києва, пробирався до нашого табору.

У Києві це вже другий рік, як він перебував у Печерському монастирі.

Про Голоту і людей, які були з ним, зовсім нічого не знає.

Хмельницьким були призначені для оборони дніпровських переправ від литовського війська такі полки: полк Небаби; полк Головацького; полк Чернігівський Пободайла; Поповича; [частина] полку Ніжинського Шумейка, над котрою старшим є Борсук; решта Переяславського полку, над ним старшим є Семен Колегребінко; Київський полк. Ці полки майже всі ще є по домах, крім решти Переяславського полку, котрий стоїть у Козельці та Острі. Всі вони, взявши відомість про прибуття гетьмана, стали збиратися докупити і [боронити] переправ на ріці Прип'ять і (...) *, в котрому однак жодних українних козаків немає, зібрана дружина поліських селян.

Вони мають тільки п'ять польових гарматок біля переправ, решта в Чернігові.

До нашого війська йти не думають, мають тільки пильнувати переправ, щоб нашого війська не пропускати за Дніпро й Прип'ять. Коли Хмельницький виходив з Києва, був на Росаві, чотири милі від Білої Церкви, прислухаючись, чи не буде з Литви якогось наступу, щоб більше зібрати своїх полків і додати двадцять тисяч татар.

Про литовське військо думали, що це не гетьманське, а волонтерське, і не нараховує понад чотирьох тисяч. Про литовського гетьмана багато [різного] думають, кажуть, що як тільки проти нас повстане, то й закінчиться війна з ляхами. Тому Хмельницький, відходячи, просив їх іменем Господа, щоб литовського війська не пускали за Дніпро, а почувши про Радзівіла, всі збиралися до переправ і якнайпотужніше обороняли їх від нього.

Брагинських шпигунів у них буває найбільше.

Про козацькі залоги за Прип'яттю не знає, тільки чув від наших, що є залага в Бабичах.

Конфесата Захара, підданого пана Аксака, київського земського судді, взятого у полон у бою під Загалем, а після прибуття князя його мості допитаного.

Між козаками він був з часів московського походу, під час якої ходив під Сівськ, Путивль і Рильськ.

У інших битвах Хмельницького з нашими не бував, тільки вийшов на Пилявецьку битву, о котрій кажє, що перед приходом татар наші досить відважно та мужньо билися, татарами були зупинені, а потім втекли.

З-під Пилявець був під Бродами, де їм потужно боронилися і багато поклали козацького трупа, також під Замостям і під Львовом.

Під Замостям і під Львовом було все військо з Хмельницьким, мали тридцять п'ять гармат; ця артилерія і тепер пішла з ним до Корони.

Каже, що під час ради під Переяславом вся старшина напала на Хмельницького за те, що він відступив від Замостя і не йшов вглиб Польщі; тепер ляхи зміцнилися і мають багато війська, не дамо їм ради. Хмельницький виправдовувався тим, що боявся, аби у так чисельному Війську, яке стояло на одному місці, не виникла пошесть і щоб всіх [цим] не погубив.

Про козацьких полонених нічого не знає, тільки те, що багатьох з них Хмельницький вільно відпустив, а старшину відібравши, тримає досі при собі.

Війська йшло з Хмельницьким до Корони тридцять полків, у одному Переяславському полку кладе під п'ятнадцять тисяч козаків; у Головацького одинадцять тисяч, одна половина якого повернулася на Україну; в Шумейковому полку одинадцять тисяч, половину якого Хмельницький також повернув на Україну. Про чисельність інших нічого не знає, бо полк полкові не є рівним, в іншому нема й понад чотирьох-п'яти тисяч.

Каже, що коли вони йшли під Загаль, то постійно мали перестороги від селян, котрі водою з того берега переправлялися.

№ 208

1649, липня 5. — Табір під Збаражем. —

Лист коронного підчашого М. Остророга до львівського підсудка

“A to mie wyprawiono starego na podjazd, bo niemałe kupy wieszają się nad wojskiem naszym, a pewnej wiadomości nie mamy i nikt jej, choć kogo posłano, nie przyniósł, coby to za ludzie byli i do dziś w imie Pańskie na cało noc i dalej pójde. Żebyim co mógł dobrego za Bożą pomocą sprawić, z czym powróce, jeśli żyw będę, nie omieszkać dać znać w. m., m. m. panu. Z Wołoch przybieżał mój z tą wiadomością, że orda już się przepawiła u Aslan- horodka z hanem, Ajtimir z budziacką orda u Siniej Wody, już się do tych czas z hanem złączył i idą te ordy wszystkie do Chmielnickiego, który ich czeka na Umaniu; dobrze by się tam mieć w. m., na ostrożności, bo (...) * wiedzieć jeśli partiri vires suas nie zechce nieprzyjacieli, minawszy wojsko nasze, puścić po włościach część ordy, cokołwiek Pan Bóg z nami de cernere będzie raczył, wkrótce czas pokaże, a ja oznajmie w. m., m. m. panu, którego jestem życzliwym przyjacielem i służą Mikołaj Ostrorog, pod[czaszy] koron[ny].

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 133. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Od j. m. pana podczaszego koronnego do j. m. pana podsędką lwówskiego. W obozie pod Zbarażem 5 july 1649», тобто «Від й. м. пана коронного підчашого до й. м. пана львівського підсудка. У таборі під Збаражем 5 липня 1649». Інший список документа у тій же справі (на стор. 131-6) має додаток такого змісту: “Powrócił się z podjazdu, w drodze się podkawszy z czatą, tam Pan Bóg pofortunil naszym, że czatę tamte utracili i kilku poimano. Ci in torturis powiedzieli, iż Chmielnicki następuje w kilkudziesiąt tysięcy communika wybranego kozaków, a tatarów kilkunaście tysięcy; wczora już mieli się z naszymi rozprawować, a wojska znowu wielkie za nym następują; to za wyprawą stała się (...) * to się, naszych nie (...) * się. (...) * oznajmują, że

zagonu już mieli rozpuścić, ale o tym jeszcze pewności nie masz, ale nie masz nic podobnego”, “Повернувся з роз’їзду, у дорозі зіткнувся з чатою, там Господь Бог пощастив нашим, бо ту чату повністю знищили і кількох взяли у полон. Ці під тортурами сказали, що Хмельницький наступає з кількома десятками добірної козацької кінноти, а за ним наступають великі війська; це за походом сталася (...)”, це наших не (...)”.

Переклад

А тому мене, старого, відправлено на роз’їзд, бо, чималі купи висять над нашим військом, а певної відомості не маємо і ніхто її, хоч кого посилали, не приніс, що б це були за люди; і до сьогодні піду в ім’я Господне на цілу ніч і далі. Якби я що доброго з Божою поміччю міг вчинити, з чим повернусь, якщо буду живий, негайно дам знати в. м., м. м. пану. З Молдавії прибіг мій з такою відомістю, що орда з ханом вже переправилась біля Аслан-городка, Айтимір — з буджацькою ордою біля Синьої Води, вже досі злучився з ханом і йдуть ці всі орди до Хмельницького, котрий чекає на них в Умані; добре було б там в. м., бути обережними, бо (...)” знати, якщо розділити свої сили не захоче ворог, проминувши наше військо, пустити по волостях частину орди; що тільки Господь Бог з нами вирішити зволить, скоро час покаже, а я повідомляю в. м., м. м. пану, котрого я є зичливим приятелем і слугою

Миколай Остророг, коронний підчаший.

№ 209

1649, липня 5. — Під Галичем. — Лист подільського воєводи С. Потоцького до львівського підсудка Яна Видзги

“Mnie dziś przyniesiono, żeby Chmielnicki miał stanąć już pod Kupielą nieopodal od naszych, którzy się okopali pod Zbarażem. Ja z ludźmi ziemie Halickiej stanąłem obozem pod Haliczem, skąd podjazdami odwiaduje granice wołoskie i węgierskie, także i pod oboz naszych. To też mi dzisiaj dali znać, że na Mikulinczynie pokazują się ludzie, którzy chcą przechodzić od Węgier. Kazałem na nich mieć pilne oko. Łasce etc.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 131. — Тогочасна копія. Текст документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Od jeo tci pana wojewody podolskiego do j. tci pana podsędka lwówskiego. Z obozi pod Haliczem 5 july 1649», тобто « Від його мості пана подільського воєводи до його мості пана львівського підсудка. З табору під Галичем 5 липня 1649». У іншому списку документа, який знаходиться у тому ж рукописі на с. 131-а, міститься підпис автора: “W. t. pana życzliwy szwagier i sluga rowolny Stanisław Potocki, wojewoda podolski”, тобто “В. м. пан зичливий швагер і покірний слуга Станіслав Потоцький, подільський воєвода”. Опубліковано: Мицик Ю. Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Острог, 2001. — № 2. — С. 33–34).

Переклад

Сьогодні мені принесли, що Хмельницький мав стати вже під Купіллю, неподалік від наших, котрі окопалися під Збаражем. Я з людьми Галицької землі став табором під Галичем. Звідти роз’їздами відвідує кордони молдавські та угорські, також і під табір наших. І то мені дали сьогодні знати, що на Микулинчині з’являються люди, котрі хочуть приходити з Угорщини. Я наказав мати на них пильне око. Ласці і т. д. [віддаюся].

№ 210–211

1649, липня 7. — Речиця. — Уривок з листу Я. Радзівіла до оршанського старости

“[...] Z kozaki przez kijowiany mają jawne porozumienie i kunszafty, handle z nimi prowadzą, a pod tym pretekstem wiadomości i przestrogi o wszystkim, co się u nas dzieje, ustawicznie im dają, a też naostatek i prochów dodają. Co się niedawno wiadome tu się stało, że jeden mohiłowanin z bajdakiem prochu, na którym miał kilkanaście beczek soli, dla fałszywego pretekstu i udania prochu za sol, żeby tym prędzej był przepuszczony do Kijowa nie (...) * jedne pobiegł, a z Kijowa już łądem do domu powracał.

Tu zaraz pytać się o ojcu Antoniego Klikuna, który z bratem pospołu w Starodubie mieszkając, od ojca prochów siła zasięga i kozakom dodaje, a zarazem przyparęczyć (?) go majestatowi (?) i wszystkiemu miastu w wielkiej summie.

Tego się przec nie mogę, że ustawicznie z homlany correspondentią mają, zawsze z nimi przebywają, żywnością i prochem opatrują ich. Na co pewne dowody i codzienne tych, którzy na czaty i podjazdy z obozu wychodzą, świadectwa, lecz i w samym Mohiłowiu nie trudno o tym dowiedzieć się będzie [...]”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 56–57. Тогочасна копія.

Переклад

“[...] З козаками через киян вони [міщани Могилева] мають явне порозуміння і розвитку, торгівлю з ними проводять, а під цим приводом постійно подають їм відомості і перестороги про все, що у нас діється, врешті дають їм і порох. Це недавно стало тут відомим, що один могилевець з байдаком пороху, на котрому мав понад десять бочок солі, обманним шляхом видавав порох за сіль; щоб тим більше його не пропустили до Києва (...) * одно втік, а з Києва повертався додому вже суходелом.

Зараз [треба] питатися про батька Антонія Клікуна, котрий живучи разом з братом у Стародубі, бере від батька багато пороху і додає козакам, а одразу дати його на поруки (?) магістрату і всьому місту за велику суму.

Цього не можна заперечувати, що мають постійну кореспонденцію з големельцями, завжди з ними перебувають, забезпечують їх провіантом і порохом. На що є певні докази і щоденні свідчення тих, котрі з табору виходять на чати і роз’їзди, але й у самому Могилеві не важко про це буде довідатися [...].

№ 212

1649, липня 7(?). — Свідчення шляхтича Марціна Рильського

“Powieść od Marcina Ryłskiego, szlachcica coronnego powiatu Czyrskiego, który będąc od kozaków posieczonym, do Trubecka, do Moskwy, uszedł i był tam przez rok.

Powiada, że go na wycieczce we dwu milach od Starodębu pod Newizarowym z niebożczykiem p. Strawińskim posieczono, tam między trupami został jako zabity, potym nocą uszedł do Trubecka. W Trubecku rok cały był.

O Chmielnickim powiada, że razy kilka słał do cara moskiewskiego, prosząc o posiłki i obiecując mu wszystkiego po Berezyną ustąpić. Car moskiewski z tym odprawiał, że dla zamków jego, które mu nie należą, przysięgi łamać nie będzie i żadnych posiłków dawać nie obiecował.

W stolice od cara do miast rubieżnych przyszedł list taki, aby żadnego z kozaków nie przymowali i całe do państw moskiewskich nie puszczały.

Wojska moskiewskiego żadnego od granic naszych nie masz, jedno zwyczajne presidia po zamkach.

O dońcach nie słyszeć, żeby się kupić mieli i od Chmielnickiego nie masz, u nich owszem od cara wielki zakaz, żeby nie szli.

Car ruszył bojar niemal wszystkich przeciwko królewicowi duńskiemu, który już im miast trzy wziął.

O mohilewcach powiada, że przez wszystkie te czasy wojny kozackiej ustawicznie przez Trubeck jeździli do kozaków, a u nich tam k[upo]wali konie, srebro, złoto i insze rzeczy, a potem to w Moskwie zbywali, a mianowicie i teraz tam jest Siemion rajca i inszych siła barzo.

Potasz też u kozaków szukając, do Trubecka sprowadzili; tamże mają kozaków 5 000, którzy po Kumejskiej uszli byli do Moskwy i mieszkali nad Donem, mimo wiadomość cara poszli do Chmielnickiego.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 59–60. Оpubліковано: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 18.

Переклад

Розповідь Марціна Рильського, коронного шляхтича Черського повіту, котрий, будучи порубаний козаками, втік до Трубецька, до Московії і був там протягом року.

Каже, що його під час вилазки у двох милях від Стародуба під Невізаровим було порубано з небіжчиком п. Стравинським. Там поміж трупами він залишився наче вбитий, а потім вночі втік до Трубецька. Був у Трубецьку цілий рік.

Про Хмельницького каже, що той кілька разів посилав до московського царя, просячи про допомогу і обіцяючи йому віддати все по Березину. Московський цар з тим відправив, що заради його [Хмельницького] замків, котрі йому не належать, присяги не буде ламати і не обіцяв дати якусь допомогу.

Із столиці від царя до порубіжних міст прийшов такий лист, щоб жодного з козаків не приймали і взагалі не пускали до московських земель.

Жодного московського війська нема на наших кордонах, тільки звичайні залози по замках.

Про донців не чути, щоб мали збиратися, і від Хмельницького нема у них, взагалі від царя сувора заборона, щоб не йшли.

Цар відправив майже всіх бояр проти датського королевича, котрий уже взяв у них три міста.

Про могилевців каже, що вони протягом всього часу козацької війни постійно їздили через Трубецьк до козаків. Там вони купували у них коні, срібло, золото й інші речі, а потім збували це у Москві. Особливо й тепер є там райця Семен і інших дуже багато.

Також скуповують поташ у козаків, привозять до Трубецька. Там же мають 5 000 козаків, котрі після Кумейкської [поразки] втекли були до Москви, жили понад Доном; без відома царя пішли до Хмельницького.

№ 213

1649, липня 9. — Уривок з табірною щоденника Я. Радзівіла

“Z wojtem Jakimowskiej slobody, który przed tym między kozakami w Zaporożach służył, a pod czas buntów terazniejszych wiary i życzliwości całe dotrzymał i pod Wychowem naszym dobrze stawał, mówił ks. j. m. strony zebrania mołojcow ochotnych na służbu j. k. m., z których przy wojsku j. k. m. jak miejsc tutejszych wiadomych wygodna mogła by być posługa. Ten ochotnik podjął tego, któremu ks. j. m. dał uniwersał taki, po rusku pisany[...].”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36 — С. 68. — Оригінал.

Переклад

З вйтом Якимовської слободи, котрий раніше служив між козаками в Запорожжі, а під час нинішніх бунтів залишився цілком вірний присязі й зичливості, а під Биховим добре стояв з нашими, казав князь й. м. щодо збирання добровольців-молойців на службу й. к. м., з котрих при війську й. к. м. могла б бути велика послуга, оскільки вони добре знають тутешні місця. Цей доброволець взявся за це, котрому князь й. м. дав такий універсал, писаний по-руськи [...].

№ 214

1649, липня 10. — Під Гомелем. — Конфесати чотирьох полонених повстанців, в тому числі і фрагмент конфесати військового писаря

«Których confessata takie:

1. Andrej z sioła Kościanówki, poddany pana starosty homelskiego, w którym czata kozaków, z Homla ku Złobinu idących, zaskoczyła. Powiada, że ich było 150. Między kozakami nigdy nie był. W Homlu kozaków, powiadał, z mieszczany na 1 000.

2. Wasko, mieszczanin z Czarnobyła. Trzeci rok, jako zaszedł do Homla, gdzie we dworze Faszka rzemiosło szewskie robił. Powiada, że z czatą, z Homla do Durowicz po chleb posłana, szedł do Kosczukowki dla odyskania długu u poddanego tej wsi. Kozaków czterysta z Siewierza weszło. Cztery sotni z Grzesem z Siwiłoż o Wielkiej nocy, przed zapusty Piotrowymi, dwie Suchotok i Krywoszapka przywiedli, [a] siódmą sotnią — Zienko w post Piotrów.

Listy i chorągwie mają od Niebaby, pułkownika, który w Borznie żyje. Mieszczan dwieści tylko do boju popisano. Zywności niewiele mają. Z Mohiłewa soli dwie podwodzie przywieziono dla Homla i teraz dwa są mieszczanie z tabaką, jeden przywiózł soli i prochu beczki pięć.

Dział wojskowych 12, siedm homelskich, a pięć pana wojewody trockiego. O obronie powiada, że ostróg tylko pojedynkowy, od rzeki dębowymi tynami obstawiony. Przy baszcie jednej, gdzie rzeczycy pop mieszka, ostróg przegniały i dziura, którą w nocy kozacy przechodzić zwykli.

Od rzeczycian nie mają przestróg homlanie, tylko ze wsi Borhowa, mil trzy od Rzeczyce przestrzegają o wszystkim, co się w Rzeczyce dzieje.

Zgody między tymi, co na Homlu są, nie masz, jedni chcą zdać się, drudzy wojować.

O wojsku to słyhać, że hetman we 20 000 przyszedł.

O Chmielu nic nie wie, bo choć przejdą jakie listy, tedy pisarz z pułkownikiem i ze dwiema albo trzema sotnikami sami czytają, nikogo do rady więcej nie przepuszczają.

3. Hrycko z Borzny, Pawła Jachnenka, sotnika, którego, broniącego się, zabito, wyrostek. Przy sotniku tym był od Bożego Narodzenia.

W Homlu powiada, że kozaków ukraińnych cztery chorągwie w każdej sotnia zupełna, a zbieranej z okolicznych włości drużyny trzy chorągwi.

Powiada, że ustawicznie przestrogi z miasta miewają, i nim czata wyprawiona przewozić pocznie, wiadomość o wszystkim ich dochodzi. W miaście, powiada, iż żywności srodze omal i czerni niczym zatrzymać nie mają, tylko starszynę samą chlebem hodują.

Z tym się odzywają, iż się bronić wszyscy będą, póki ich stanie, ztąd wojta homelskiego staruszkiego, który o zdaniu miasta panu swemu z nimi się umawia, okowali. Nawet o takim zuchwalstwie ukraińców powiada, iż kiedy się lackie wojsko pokaże, tedy w pole wynidziemy szczęścia spróbować, jeśli nie wytrzymamy, do horodu ustąpiemy. Przydał, że pewnie tego dotrzymają, jeżeli zrazu kilka się chorągwi tylko podstąpi, a tym czasem, kiedy kozacy wysypią od Homejki, rzeki, z niższej zagarnąc ich będą mogli.

Powiedział, że o dziesięciu tysięcy wojska w Rzeczycy przed tym powiadali, o których głodu i nędzy z powieści tutejszych mieszczan wiedzą.

Teraz taki między nimi pogłos, iż z hetmanem przyszło sto tysięcy piechoty, a dwadzieścia tysięcy kommunika.

Bydła i towarów po siołach dostatek, tylko na chlebie i soli zeszi.

Prochów potasznych do strzelby z Moskwy cztery baryły im przywieziono do dział sami mieszanie proch z sałetry, której beczek trzy mają, robią.

O mohiłowcach powiada, że im soli, gorzałki, tabaki przywożą, że prochów i ołówów nie wożą, tym się wymawiają, iż obawiają się, aby ich nie przejęto, jednak chwalą się, że cudzych lachów nie puścim i bronić się będziem, że kozaków uciekających zaganiać chcę. Chrostami przebrał się od naszych, których za parkanem w polu chorągwi trzy kozackie, w sprawie ich stojących zastał, informowawszy, z której strony nastąpić, jako się z kozakami potkać mieli. Potym nasi do kozaków, których właściwych 3 000 było, duńcow tyśiąć, kozaków ukraińnych 2 000, pieszo wszystkie, kommunika tylko konnego pięćdziesiąt, uderzyli w sam środek, kędy stał pułkownik i mężnie na szablę ich wzięwszy, 500 na placu zarazem położyli, drugich dojeżdżając, po błotach i chrostach siekli tak, iż pobitych liczy na pułtora tyśiąć; chorągwi trzy, powiada, naszy wzięli, jedne przecie, która od samego Chmielnickiego z bębnami mieli quarcianą adamaszkową znakiem orła, w nodzie jednej miecz trzymającego, uniesli z sobą do okopu; którzy wsparty będąc w quadransie jednej godziny pod samym prawie parkanem naszym, rzucali. Tam [że] (...) * pułkownika swego, który się pisał "Eliasz Hołota, pułkownik (...) *" o to, iż mołojcow dobrych pogubił, między sobą w tabor[ze](...) *. W szańcu tym bronili się przez dzień cały, wnocy do (...) * [chro]stów i błot ostatek ich umknęło.

Po duńcow na litewskie wojsko posiał (...) * jakiego Wieszniaka i spodziewa się (...) * [pułko]wników spodziewają się na wojsko lit[ewskie](...) * kiego, Czarnobylskiego. W kt[órych] (...) * [tu]teczna szlachtę w Kijowie ścinano, on, żywot swój żałując, z czeladnikiem swym sprzedał się do Hołoty, pułkownika, idącego do Litwy, u którego był przez wszystek czas pisarzem.

Do Zahala z tą intencją szli, aby pułk ten zniosszy, z inszymi pułkownikami Chmielnickiego się łączył według ordinansu Chmielnickiego, wojsko lackie poraziwszy, do Wilna się prosto brać i przeszedszy Litwę, nad Wisią z Chmielnickim łączyć mieli. A w zniesieniu pułku zahalskiego miał im być pomocnym Filip Lapuszka, pułkownik z Hornostajpola, który się złączywszy, zarówno z niemi uderzyć miał, ale do tego nie przyszło. O rozprawie naszych z kozakami pod Zahalem to powiada, iż przeprawiwszy się kozacy pod Krasnosiołem, mając za przewodników (...) * chłopów, którzy ich lasami i bagnami prowadzili, szli na całą moc (...) * godzin dwie albo trzy przede dniem, pojmawszy chłopca pana Zahorowskiego, to (...) * [Zahorow]skowego, z nim kilka ich zemknęło się pod sam podslu (...) * ac, chcieli, i blisko tego było, ale straż postrzegszy (...) * się ścierając, do miasta ustąpiła, gdzie zarazem (...) *, co słysząc pacholik jakiś, który całą noc pił, pia (...) * i przybiegszy do nich, pomagaj B[óh] (...) * czyli przedać się myśli (...) * haniebnie obuchami (...) *”.

АГАД. — Ф. “АР”. — Видділ VI. — № 36—С. 70—74.

Переклад

Їхня конфесати такі:

1. Андрій з села Косцянівки, підданий пана гомельського старости, у котрому (його) чата козаків з Гомеля, яка йшла до Жлобина, захопила. Каже, що їх було 150. Між козаками ніколи не був. У Гомелі, казав, козаків з міщанами є 1 000.

2. Васько, міщанин з Чорнобиля. Третій рік, як зайшов до Гомеля, де робив шевське ремесло у дворі Фашка. Каже, що з чатою, яка була послана по хліб з Гомеля до Дурович, йшов до Косчуківки для відібрання боргу у підданого цього села. Чотириста козаків увійшло з Сівера. Чотири сотні з Гресем з Сиволож прийшли у Великдень, а перед петровськими запустами дві сотні привели Сухоток і Кривошапка, [а] сьому сотню — Зенько у Петрів піст.

Листи й прапори мають від полковника Небаби, котрий живе у Борзні. До бою переписано тільки двісті міщан. Провіанту мають небагато. З Могилева привезено дві підводи солі для Гомеля і тепер дві з тютюном привезли міщани, один привіз солі і п'ять бочок пороху.

Військових гармат 12, сім — гомельських, а п'ять — пана троцького воєводи. Щодо оборони, то кажуть, що є один тільки острог, який з боку ріки обнесений дубовими тинами. При одній башті, де живе речичький піп, острог прогнів і там є дірка, котрою козаки звикли ходити уночі.

Від речичян гомельці не мають пересторог, а про все, що діється в Речиці, перестерігають тільки з села Борхов, що у трьох милях від Речиці.

Згоди між тими, що сидять у Гомелі, немає, одні хочуть піддатися, а інші воювати

Про військо чути, що гетьман прийшов з 20 000 [жовнірів].

Про Хмеля нічого не знає, бо хоч коли прийдуть які листи, тоді писар з полковником і з двома чи трьома сотниками самі читають, нікого більше до ради не допускають.

3. Грицько з Борзни, підліток сотника Павла Яхненка, котрого, коли боронився, було вбито. При цьому сотнику він був від Різдва Христового.

Каже, що у Гомелі українних козаків чотири хоругви, у кожній повна сотня, а назбираної з довколишніх сіл дружини три хоругви.

Каже, що вони мають постійні перестороги з міста, і поки відправлена чата почне переправлятися, відомість про всі їхні справи вже доходить. Каже, що у місті дуже бракує провіанту і вони нічим не можуть затримати черні, хлібом годують тільки саму старшину.

З тим всі відзиваються, що всі будемо боронитися, доки їх стане, тому старенького гомельського вїйта, котрий говорив з ними про здачу міста своєму пану, закували в кайдани. Навіть каже про таке зухвальство українців, що коли покажеться лядське військо, тоді [вони кажуть] вийдемо в поле спробувати щастя, а якщо не витримаємо, тоді відступимо до міста. Додав, що певно цього слова дотримають, якщо зразу кілька хоругв тільки підступлять, а тим часом, коли козаки висиплять від ріки Гомейки, з нижньої зможуть їх захопити.

Сказав, що раніше говорили про десять тисяч війська в Речиці, про голод яких і нужду знають з розповідей місцевих міщан.

Тепер така між ними поголоска, що з гетьманом прийшло сто тисяч піхоти і двадцять тисяч кінноти.

Бидла і товару по селах достатньо, тільки бракує хліба й солі.

Їм було привезено з Москви чотири барила поташного пороху для стрільби, до гармат самі міщани роблять порох з селітри, котрої мають три бочки.

Про могилевців каже, що ті привозять їм сіль, горілку, тютюн, але не возять пороху й свинцю, виправдовуючись тим, що бояться, щоб їх не перехопили; однак хваляться, що чужих ляхів не пустимо і будемо боронитися, що [ляхи] хочуть заганяти втікаючих козаків. Кущами пробрався від наших, котрих за парканом у полі три козацькі хоругви, що стоять напоготові, він застав, довідався, з якого боку наступати, як з козаками мали битися. Потім наші вдарили на козаків, котрих власне було 3 000, донців тисяча, окраїнних козаків 2 000, всі піхотинці, кінноти тільки п'ятдесят, вдарили в саму середину, коли став полковник і мужньо взяли їх на шаблі; одразу поклали трупом на полі бою 500, інших, доганяючи, у болотах і кущах рубали так, що вбитих рахують на півтори тисячі; каже, що наші захопили три прапора, однак одну, котру вони мали з барабанами від самого Хмельницького кварцяна (?) адамашкова знаком орла, який у одній нозі тримає меч, вони забрали з собою до окопу; її, діставши відкоша протягом чверті години, кинули вважай під самим нашим парканом. Там же (...) * свого полковника, котрий писався "Ілля Голота, полковник (...) *" за те, що погубив добрих молодців, між собою у таборі (...) *. У цьому окопі вони боронилися протягом дня, а вночі до кущів і боліт втекла їхня решта.

Після донців послав на литовське військо (...) * якогось Вешняка і сподівається (...) * полковників сподіваються на литовське військо (...) *, Чернобильського. У котрих (...) * місцеву шляхту у Києві страчували, а він, боячись за своє життя, із своїм челядником передався до полковника Голоти, який йшов до Литви і у якого він був протягом всього цього часу писарем.

До Загаля йшли з тим наміром, щоб розгромивши цей полк, з іншими полковниками Хмельницького з'єднався згідно з наказом Хмельницького, а

розбивши лядське військо, йти просто на Вільно і пройшовши Литву, мали єднатися з Хмельницьким на Віслі. А у розгромі загальського полку їм мав бути помічником Пилип Лапушка, полковник з Горностайполя, котрий з'єднавшись, разом з ними мав ударити, але до цього не дійшло. Про розправу наших з козаками під Загалем то каже, що козаки, переправившись під Красноселом, маючи за проводирів (...) * селян, котрі їх лісами й багнами проводили, йшли при повній потузі (...) * за дві чи три години до світанку, спіймавши селянина пана Загоровського, то (...) * Загоровського, з ним кілька з'єдналося під сам (...) *, хотіли і були близькі до успіху, але сторожа, постерігши (...) * б'ючись, до міста відступила, де одразу (...) *, що чуючи якийсь пахолок, котрий пив цілу ніч (...) * і прибігши до них, помагай Бог (...) * або думають передатися (...) * ганебно обухами (...) *.

№ 215

1649, липня 10. — Табір литовського війська. —

Додаток до листу невідомого шляхтича до невідомого

“[P. S.] Trafił się tu ksciu j. mci kozak jeden stary Otroszko, który lat kilkanaście między kozakami był i na morze z nimi chodził. Który się podjął, iże można by tysiąc i drugi, na ochotnika krzyknawszy, ludzi zebrać. Dał mu ksze j. mc choragiew i uczynił go atamanem, dał i uniwersały, żeby się do niego kupili, tak ci, których by ochota i dotrzymana wiara niosła, jako i ci, którzy się upamiętać chcieli, jakoż pewnie się ich prętko siła zbierze, bo już i chłopi postrzegać się poczynają, że im z kozakami barzo ciężko i że im nie tak rzeczy idą, jako ich jest дума.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 400. Текст самого листу було опубліковано: Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. 2. — № 41, але наведений тут додаток у цій публікації пропущено.

Переклад

[P. S.] Трапився тут князю й. мості один старий козак Отрошко, котрий понад десять років був між козаками і ходив з ними на море. Цей подав пропозицію, що можна було б, закликавши добровольців, зібрати тисячу-другу військових людей. Князь й. мость дав йому прапор і учинив його отаманом, дав і універсали, щоб до нього збиралися як ті, котрих би вело бажання і вірність присязі, так і ті, котрі хотіли б опам'ятатися. Певно за короткий час їх багато збереться, бо вже й селяни починають розуміти, що їм з козаками дуже тяжко і що не так виглядає їхня справа як як їм думалось.

№ 216

1649, липня 15. — Люблін. — Лист королівського секретаря

Міхала Мегера до королівського секретаря Єроніма Піночі

“Mnie wielce mciwy panie Pinocci, a mój mciwy panie i przyjacielu!

Do tych copii listów, które Babski mój, w. m., m. m. panu, posyła, to przydaje, że Chmielnicki w przeszły piątek z wielkim wojskiem rebellizantów i tatarami pod obóz naszych przyszedł i nasi z nimi snadź ucierali się, bo wyjachawszy kozak j. m. p. starosty kałuskiego z obozu (który tu nocą wczora wziąwszy w Zamościu świeżego

koniam), z kartką od p. Dzika przybieżał, który w siedmiu chorągwi p. starosty kaluskiego prowadził kscia j. mci p. w[ojewo]de ruskiego do obozu i tak w 3 000 ludzi wjechał, słyszał ogromne strzelanie. W tej kartce to było, że nieprzyjaciel za pułtory mile i tylko co go nie widać, na obóz przyjechał tejże niemal godziny ormianin ze Lwowa z taką nowiną, że po wszystkich kościołach we Lwowie gratias egerunt Deo, iż poszczęścił naszym w sobotnej bitwie, którą ledwie noc rozerwała i przyjechało dwoje towarzystwa rannych w tej potrzebie do Lwowa dla opatrzania zdrowia, którzy też powiedzieli. Ale to już certum, że tatarowie są w przedzie, a kozacy w zadzie, także żadne posiłki do obozu iść i my żadnej ztamtąd wiadomości mieć nie możemy, bo wszystkie passy załegli, jako o tym dziś był list do króla j. mci od j. m. p. w[ojewo]dy bełzkiego, że naszy są oblężeni. My stąd w sobotę pod Krasnystaw z królem j. mciom i obóz tam będzie, aż większe posiłki do nas przybędą, bo tu nie mamy więcej nad 6 000 ludzi, a spodziewamy się, że będzie 20 000, jeśli nie więcej wojska przy królu j. mci, tylko nie wiem, jak prędko. Wychodzą uniwersały na ochotnika, a drugie zaś, aby województwa popisowały się; jako widze pospolitego ruszenia nie będzie, bo sam tempus ekscludet. Z Litwy to mamy, że 13 000 kozaków podstaپیło pod Bychów, w bok obozu litewskiego, chcą snadź awersią uczynić od Kijowa, gdzie się obawiają naszych, bo im tam iść kazano. Jest tu p. starosta biecki, który (...) * rebus suis, ale rozumiem sine ullo effectu mierzączkę po ześciu z tego świata j. m. p. w[ojewo]dy krakowskiego dano p. Aderkasowi, pokojowemu. Przywiłej już na województwo ksciu j. mci panu w[ojewo]dzie sendomirskiemu już napisano. Ja nie moge od w. m., m. m. pana, doczekać się żadnego pisania. Coby za przyczyna była tego, wiedzieć nie moge. Oddawam się zatym z posługami memi łasce w. m., m. m. pana.

Z Lublina d. 15 july 1649.

W. m., m. m. pana, życzliwy przy[jacie]l i powolny sługa Michał Meger s[ekretarz] j. k. m. m[anu] p[ropria].”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 407.

Переклад

Мені вельми мостивий пане Піночі, мій мостивий пане й приятелю!

До цих копій листів, котрі мій Бабський посилає, в. м., м. м. пану, додаю, що Хмельницький з великим військом ребелізантив і татарами у минулу п'ятницю прийшов під наш табір і видно наші з ними билися, бо козак й. м. п. калуського старости, виїхавши з табору (котрий був ту учора вночі, взявши в Замості свіжого коня), примчав з листом від п. Дзіка, що з сімома хоругвами п. калуського старости проводив до табору князя й. мость руського воеводу і так з 3 000 людей в'їхав, [козак] чув потужну стрілянину. У цьому листі було те, що ворог знаходиться у півтора милях, тільки що його не видно. Майже в цей час приїхав у табір вірменин зі Львова з такою новиною, що по всіх костьолах у Львові дякували Богу за те, що пощастив нашим у суботній битві, котру ледве припинила ніч. Приїхало двоє поранених у цій битві товариства до Львова для лікування, котрі сказали це саме. Але це вже точно, що татари спереду, а козаки ззаду. Також не можуть жодні підкріплення йти до табору і ми звідти не можемо мати жодної відомості, бо вони перекрили всі шляхи, як про це говориться у листі від

й. м. п. белзького воєводи, який прийшов сьогодні до короля й. мості, що наші є в облозі. Ми з королем й. мостю у суботу підемо звідси під Красностав і там буде табір аж поки до нас не придуть більші підкріплення, бо тут не маємо понад 6 000 людей. Сподіваємося, що буде 20 000, якщо й не більше, війська при боці короля й. мості, тільки не знаю як швидко. Виходять універсали, що закликають добровольців, а інші універсали, щоб переписувалися воєводства. Як бачу, посполитого рушення не буде, бо сам час обмежений. З Литви маємо те, що 13 000 козаків підступили під Бихів, у фланг литовського табору, видно хочуть здійснити напад, від Києва, де бояться наших, бо їм туди наказано йти. Тут є бецький староста, котрий (...) * без жодного ефекту, але думаю тубується про свої інтереси після смерті й. м. п. краківського воєводи дано п. Адеркасові, покойовому. Вже написано привілей на воєводство князю й. мості пану сандомирському. Я не можу від в. м., м. м. пана, дочекатися жодного листа. Яка цього причина, я не можу знати. Після цього віддаюся зі моїми послугами ласці в. м., м. м. пана.

З Любліна 15 липня 1649.

В. м., м. м. пана, зичливий приятель і покірний слуга Міхал Мегер, секретар й. к. м., рукою власною.

№ 216-а

1649 (?). — Лист Жечицького, поручника гусарської хоругви

С. Лянцкоронського до невідомого

“Już przy odprawie kozaka podjazd z Latyczowa powrócił się, którzy wpadły w Latyczów, nadciął tego hultajstwa i kilku przywieśli. Ci powiadają, że Awedorenko, pułkownik, pod Barem się kupi, a tu drugi hultaj nad stawem latyczowskim ma się zbierać. O Chmielu to twierdzą, że się już ruszył i ku Winnicy z hordą zbiera; co jeżeli tak jest, tedy ta prędko odkryje chmora i ledwie nie wprzod ich na oko obaczym, niżeli o nich weźmiemy wiadomość. W Konstantynowie też Nowym jest ich też niemało. Wiedziemi do tego j. m. pana kamienieckiego, aby i tamtych dobrym podjazdem przenosić (?) rozkazał i ledwo się na to tych dniach nie stanie, da Pan Bóg.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 229-а. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: “Od j. m. pana Rzeczyckiego, porucznika chorągwi usarski j. m. pana kamienieckiego”, тобто “Від й. м. пана Жечицького, поручника гусарської хоругви й. м. пана кам’янецького.”

Переклад

Вже при відправі козака повернувся роз’їзд з Летичева. Вдаривши на Летичів, вони нарубили цього гультайства, а кількох привели. Ці полонені кажуть, що полковник Аведоренко (Федоренко-?- Ю.М.) збирає війська під Баром, а тут другий гультай над летичівським ставом має збиратися. Про Хмеля так твердять, що вже виступив і збирається з ордою до Вінниці. Якщо це так, тоді ця хмара швидко виявиться і чи не побачимо ми їх на власні очі раніше, ніж дістанемо про них відомість. Також у Новому Костянтинові є їх чимало. Ведемо до того й. м. пана кам’янецького, щоб він наказав відвідати (?) й тих добрим роз’їздом і можливо це станеться цими днями, дасть Господь Бог.

1649, липень. — Конфесата невідомого повстанця,
взятого в полон під Загалем

“[...] hultajów przyszedł pod Zahal, w którym pułku było ich 2500, oprócz chłopów tutejszych.

Chmielnicki gdzie jest teraz?

Powiada, że szedł z wojskiem na Borszczahówkę, na Wołodarku i na Zywotów, pod Białą Cerkiew przeciwko wojsku coronnemu. Przy których trzech z ich, potęgą carzyków tatarskich.

Jeżeli za wiadomością Chmielnickiego wyszedł z Zaporozża Hołota?

Powiedział, że za wiadomością, bo mu dał chorągiew czerwoną z herbem lwem i krzyżem białym, wziętą w Coronie, i bębny przy listach przypowiednich na zaciąg więcej wojska i naznaczywszy za nim pułkownika drugiego, jakiegoś Pienaka, który pułki dwa ma pod swoją władzą, to jest Kaniowski, Kijowski z Czarnobyłem w ty[ch] [...], mianując, że ma być pewne 18 000[...].

Ci ludzie, co pod Zahal przyszli z Hołotą, pułkownikiem, zkad [by]li?

Powiedział, [...] Zaporozża [...] 200 wywiodł z sobą [...] zbierał czarno[bylcow][...] i z przyległych [...].

Co za zamysły ich dalsze być mogą?

Powiedział [...] lski nie baw[ili] [...] Rzeczyce mieli [...] pułkiem u pułkownika P[...] przeto (?) przez Litwę do W[ilna][...] dał buławę, cho[ragiew][...].

Kodak jeżeli osadzony?

P[owiada][...]

W Kijowie jeżeli to p[rawda][...]czy [...]? [...]

Ten pułk, co ich posiłkować miał, to jest Pieniaków, jeżeli ma mieć armatę?

Powiedział, że tę armatę, która w Terechtymirowie była, miał z sobą wziąć Pieniak, a i ten pułk tymże ma iść szlakiem, którądy szedł i Hołota do Zahala, a Przypieć ma przebyć w Babiczach.

To też powiedział, że w okopie sami kozacy Hołotę zabili, dawszy tę przyczynę, że wywiodszy, mołojcow dob[rych] [utr]acił.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 2. — Тогочасна копія.

Переклад

[...] гультяїв прийшов під Загаль, у котрому полку їх було 2 500, крім місцевих селян.

Де є тепер Хмельницький?

Каже, що йшов з військом на Борщаківку, на Володарку і на Животов, під Білу Церкву, проти коронного війська. При котрих трьох із них, потуга татарських цариків.

Чи з відома Хмельницького Голота вийшов із Запорожжя?

Сказав, що з відома, бо йому дав червоний прапор з гербом левом і білим хрестом, яка була взята в Короні, і барабани разом з приповідними листами на мобілізацію більшого війська і призначивши за ним другого полковника, якогось Пеняка, котрий мав два полки під своєю владою, тобто Канівський, Київський з Чорнобилем в цих [...], кажучи, що має бути певно 18 000[...].

Звідки були ці люди, що прийшли з полковником Голотою під Загаль?

Сказав, [...] Запорожжя [...] 200 вивіз із собою [...] збирав чорнобильців [...] і з навколишніх [...].

Які могли бути їхні подальші плани?

Сказав [...] не затримувались [...] Речицю мали [...] полком у полковника [...] однак (?) через Литву до Вільна [...] дав булаву, прапор [...].

Чи Кодак у облозі?

Каже, [...]

Чи правда, що у Києві [...]? [...]

Цей полк, що мав їм дати допомогу, тобто Пеняка, чи він має артилерію?

Сказав, що ту артилерію, що була у Трахтемирові, Пеняк мав узяти з собою, а цей полк мав йти цим же шляхом, що ним йшов Голота до Загалья, а через Прип'ять він мав перейти у Бабичах.

І те сказав, що в окопі самі козаки вбили Голоту через те, що завівши їх, втрапив добрих молодців.

№ 218

1649, після 18 липня. — Лист невідомого до невідомого

“Z Ukrainy to wiem niomylnie przez confidentów swoich od Orhiowa i od Soroki, nie mniej i z Jass, iż lubo Chmielnicki pozwolił p. Kisielowi wjazdu na województwo i rzekomo tymi czasy kozaków do rejestru wpisywał i do Jampola sperabatur. Przecie jednak per territus niemcami w Podole zemknionymi, co się pessimo stało consilio, bojąc się, abyśmy na niego zimie nie nastąpili, nie tylko posłał do hana (...) * prosząc o pomoc i twierdząc, iż mu słowa nie dotrzymujemy, a zatym więźniów, których wieść na okupy miano, zatrzymano; bo się znowu tatarom kazano zimą na wojnę do nas gotować, o czym od kilku z Krymu miałem listy, ale też do Porty powtore posłał z poddaństwem dwa kroc sto tysięcy strzelców lubo łądem, lubo morzem przeciw koźdemu nieprzyjacielowi obiecuje, a o pomoc gospodarzów i Rakoczego przeciwko nam prosząc. Posłał do hospodara wołoskiego imperiose zakazując, aby ani jednego lacha z Krymu na okup przez ziemią swoje nie przepuszczał. Był przy tym p. Jaskolski, który się powtore do Krymu był zapuścił. Posłał i do hana, aby na swoje i jego głowe wężów nie wypuszczał, ale abo na galery przedawał, abo szyje ucinał, ofiarując tyle pieniędzy, ile się który więzień szacował. Racz ufać, iż to wszystko prawda.

[P.S.] W tym wielkiej potrzeba consideratiej, że hospodar wołoski za przybyciem do siebie od Porty dwóch czauszów (...) * złotniki wybrane po powiatach poddanym powracając, a na wojnę gotować się kazał, aby dwaj jednego wyprawowali.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 209. — Тогочасна копія.

Переклад

З України то знаю безпомилково через своїх довірених осіб з Оргієва і з Сороки, не менше також і з Ясс, що Хмельницький, хоч і дозволив п. Киселеві в'їхати на воєводство і начебто у цей час записував козаків до реєстру і до Ямполья був очікуваний, однак наляканий німцями в Поділлія зібраними, що сталося необдуманно, боячись, щоб ми на нього не наступили взимку, не тільки послав до хана (...) * просячи допомоги і твердячи, що ми не дотримуємо даного

йому слова. Тому полонених, котрих мали везти на викуп, затримали. Знову татарам наказано готуватися взимку на війну проти нас, про що я мав від кількох листи з Криму. Хмельницький й до Порти вдруге послав з підданством, обіцяє їм давати проти будь-якого ворога двісті тисяч стрільців суходелом чи морем, просить про допомогу господарів і Ракоці проти нас. Послав до молдавського господаря суворо забороняючи, щоб він жодного ляха з Криму, що їде на викуп, не пропускав через свою землю. Був при цьому п. Яскульський, котрий вдруге вирушив до Криму. Послав і до хана, щоб той не випускав змії на свою і на його голови, але продавав їх на галери або ж рубав їм голови, обіцяючи дати за це стільки грошей, скільки той полонений коштував на викуп. Зволь вірити, бо це все є правда.

[P. S.] У цьому треба великої обережності, що молдавський господар після прибуття до нього з Порти двох чаушів золотильників (?), взяті у повітах повертає підданим і наказав їм [підданим] готуватись до війни так, щоб двоє споряджали а війну одного.

№ 218-а

1649, липень. — Переклад друкованих листів

“Вести из Данеска июля в 22 де.

Третево дни сюды весть пришла бутто запороские казаки с турскими людми и с татары и с крестьяны двесте тысяч члвек силы скопилось и пошли 349

на королевских людех в украиные места и тех королевских людех июля в 10 де, которые шли из Збараца, сугнали и всех накрепко осадили и трем ближним воеводам, которые блиско того осадног места накрепко приказат велел, чтоб им августа в 11 м числе достойным изготовленьем к Люблину приехат. Вчерес пришла весть, что уж последнее обявление учинили, а о первом, что осадили королевских людех на Украине про то не пишут, толко болши писали, что полевой господин Фирлеи, сандомирской воевода, у королевского величества просил, чтоб корол к нему 60 000 члек немецких салдат на помоч прислал и он з Бжиєю помощию над недругом так бы учинил, чтоб они вперед позабыли х Каруне приступат и на то его королевское величество вскоре 4 000 члвек немецких салдат послал и приказал тог господина Фирлея обнадежит, что он сам з досталными людми вскоре в Лучку будет, всего 14 милей от его Фирлеевы таборы и ево со многими людми остерегат. А договору с казаками чая не будет для тог, что над королевским послом поругане учинили, как о том в последних вестех писано.”

Вести-куранты. 1648–1650. — М., 1983. — С. 147.

№ 219

1649, липня 25–31. — Табір військ ВКЛ. —

Уривки з Табірного щоденника князя Януша Радзівіла

“[...]// (с. 87) Potym otrąbić kazano, aby każdy towarzysz z pocztu dał pacholików dwoch z strzelbą, którzy z ludzmi naznaczonymi iść mieli. Do czego wszyscy zarazem się ochotnie rzucili i nie tylko czeladzi swej gotować się co żywo kazali, ale same towarzystwo po dziesiątku i więcej wybrało się ochotnie.

Tej imprezy comando komu zlecić długo deliberatum, tandem upatrzwszy x. j. m., że z rajtarów piechocie, ile niemieckie i napewniejsze praesidium, zlecił rząd panu obristowi Tyzenhausowi, zkaż też to subsecutum, co x. j. m. praevideit, że rajtarowie nie dając się comandować, wszyscy oraz iść z pułkownikiem swym deklarowali się (czego też x. j. m. trzeba było) i tem samem ta partia zmocniła. //(c. 88) Tym czasem przybiegł z obozu rzeczyckiego tatarzyn zpod chorągwie Łozec[kiego], który od pana Fałęckiego oddawszy x. j. m. rellatią pogromienia od kozaków rotmisrza swego, na podjazd ku nieprzyłowi z kilkadziesiąt dragonów wzprawionego, o wszystkim jednak dostatecznej sprawy dać nie umiał. O nieprzyłlu to addidit, iż się ze czterdzieścą chorągwi za Przypec i ku nam potężnie przeprawił, drugie czterdzieści tamtą stroną Przypeci i Dniepru puścił tutejszym na posiłek i obawiać się, aby na Rzeczyce z tak pewnych języków o szczupłości ludzi, tam postawionych, informowany nie uderzył. Co z inszymi, które z obozu x. j. m. pod tenże czas doszły wiadomościami i dawnymi congruebat. Czym przywiedzony x. j. m., widząc widoczne nie tylko tak potrzebnego miejsca, ale i ojczyzny niebezpieczeństwo, jeśliby in ipsa viscera Kstwa litt. resistency nie mając, iść mieli, do tego expendendo, iż tych zdrajców za rzeką potężną, tak twardo siedzących, dobywać naszym anceps, i by nabarziej się poszancowało bez szkody (osobliwie, iż o posiłkach, które im z Lubecza, Czarnobyła i Owrucza przyszły tak ludzi, jako i prochów, pewna wiadomość i po samych rzekach, jako u nich iść poczęły snadno colligować) w ludziach, których ile można zawsze oszczędzał, być nie mogło, a po staremu takowe interveniens tej wszystkiej imprezy intercept scopum, który nie inszych, tylko ten był pas tak potrzebny od załogi nieprzyjacielskiej oczystiwszy, za Dnieprem sedem belli figure, co się stantibus rebus żadną miarą się ostać nie może, zwłaszcza iż nastąpieniem nieprzyjacielskim do bronienia własnych granic revocatur, przy tym że i wiadomość coronnych o retirowanie się wojska pod Zbaraż mil circiter ośmnaście patuit, iż nie tak nam jakośmy sobie tuszyli rzeczy idą. Tedy x. j. m. od namienionej imprezy całe supersedował i insze rationes belli brać przed się koniecznie i bezpieczenstwu Rzeczyce najpierwej przewidować przyszło. Czego narętszy zostawania tam chorągwi, ku obozowi idących, sposob do executiej x. j. m. przywodząc, posłał nocą uniwersał taki:

“J. m. panu podkomorzemu braclawskiemu, porucznikowi chorągwi usarskiej j. m. pana hetmana wielkiego, pozad idącym. Wziąwszy wiadomość, iż nieprzyjaciel za Przypec przeprawiwszy się, zmierza na Rzeczyce, która dla szczupłości ludzi zostawionych większej potędze wytrzymać nie mogła, po w. m. m. mieć chcę i tego rozkazuję, abyście dniem i nocą spiesząc, tam zostawali, do wzięcia dalszej ode mnie wiadomości i ordynaciej. Datt w obozie pod Łojowem.” //(c. 89) Przy tym list do pana Falenckiego ten:

“Dostateczniejszych o wszystkim od podjazdu, ku Mozyrzowi wyprawionego, co godzina czekam wiadomości, bo powieści tatarzyna tego zpod chorągwie Łozeckiego wiary nie dodaję. A iż nieprzyjaciel wszystkich sposobów ruszając, b[ez] pochyby i o Rzeczyce kusić się będzie, tedy upominam serio, abyś jak największej zawsze zażywał w. m. ostrożności. Ludzi tam zostawionych dodaniem posiłku ztąd żadną miarą teraz suplementować nie mogę, bo i tu więcej by ich potrzeba, posyłam jednak uniwersał do chorągwi, pozad idących, aby tam zostawały. A w. m. o wszystkim, co się dziać będzie, niemieszkanie znać mi dawaj. Zatym się dobrze przyjaźni w. m. oddaję.”

A iż naszy z trzasku, który w sam wieczór był między kozakami wnjecturujac (?), że robotę jakaś nocną przedsięwziąc, a pono o szanc (...) * pokusić się myślą, bo się ku taborów i miejscami tam gęsto wieczorem snowali, dali znać x. j. m., tedy rozkazał im sobie hasło troim z dział wystrzeleniem dać, jeśliby na nich następowano i piechocie tak polskiej, jako i niemieckiej, całą pogotowcem być, w tym o pułnocy właśnie uderzyli naszy z tej strony brzegu (...) * wozy kilka, ale tak mocno, że rozumieli, iż z działek uderzono. Ksże jeo mś piechocie wychodzić kazawszy, sam zarazem wypadł do brzegu, kędy stanąwszy do (...) * tego przyczyny, która była, iż kozacy nad brzegiem swym przeciwko cerkwi pokazować poczęli, chcąc szanc i werk swój, tam postawiony, continuować, czego najprzeszkadzając ognia do nich dawali. Ksże j. mśc, poczawszy od bateriej, brzeg w szyk ochawszy, powrocił do obozu i ostatek nocy cicho zeszło.

Dnia 26 july powrocił rano z podjazdu pan Pawsza z panem Białobrzeskim, którzy pierwsze o przepawieniu się nieprzyjaciela za Przypec confirmarunt wiadomości (...) * chłopów pokozaczonych dwoch we wsi w mili od Brahinia wziętych przyprowadzili. Których dobrowolne confessata były takie.

Ułas z Ostroładowic poimany doma dnia wczorajszego.

Od roku na kozacką poszedł, kiedy w Litwie kozacy szli.

Był w Bobrujsku i w Bychowie w pułku Arkusze.

O kozakach powieda, że trzej byli tylko w sobotę przeszłą w siele ich.

Pułkownikiem pod Łojowem Podobajło. A w Babiczach kijowski i czarnobyłski pułkownik, ale nie wie, jak ich zową. // (c. 90) Za rzeką nie był i nie wie wiele ich jest w Mozyrze (?), o cztery tysięcy słyssał, posiłków spodziewają się z tych co (?).

2. Maxim z Hotucz, sioła brahińskiego, między kozakami nie był.

Kozaków 5 z taboru biegli do Babicz i konie u nich wzięli. W tych Babiczach gromadzą się. Po siołach jeżdzą po dwoch, po trzech, buntujac włości na kozacką.

Tymi wiadomościami, przy tym i proźbami ustawicznymi z Rzeczycy o prętką odsiecz, jeśliby się nieprzyjaciel o nią kusić chciał, przywiedziony x. j. m., po obiedzie wyprawił pana Pawłowicza z czatą, na którą poszła chorągiew rajtarska z pułku pana obr[ist]a Tyzenhausa, chorągiew jego kozacka, chorągiew pana Barczykowskiego, pana Romanowskiego tatarską i drugą Dowgiafińną, przy tym dragonią pana capitana Rajeckiego, pana Elsznica. Z Rzeczycy przy chorągwi usarskiej j. mc. hetmana wielkiego napisawszy list do j. m. p. podkomorzego braclawskiego, aby się z nim łączył i to, co podawające się pogodę pokaza, czynił, taki:

“Wziąwszy tę przestrogę, iż nieprzyjaciel na Rzeczycę zmierza, posyłam p. Pawłowicza z częścią ludzi dobrych na odsiecz, a jeśliby imprezę swą odmienili, za nimi się puścić i zewsząd macać rozkazawszy. A iż rozumiem, że w. m. z chorągwią j. m. pana hetmana wielkiego do tych czas w Rzeczycy już stanął, tedy pilno requiruję, abys się z nim złączywszy, to co occasia i czas sam poda, czynił, żebyśmy vires nieprzyjacielskie rwać albo przynamniej o potędze i zamysłach dalszych pewne wiadomości i języka mieć mogli. Zatym się łascę w. m. oddaję. Datt z obozu pod Łojowem d. 26 july anno 1649.”

Wyprawiwszy pana Pawłowicza, sam x. j. m. wyjechał zręczniejszego, do pomknienia obozu upatrując miejsca, które wkoło sam aż do wieczora objeżdżał.

Dnia 27. O pomknieniu obozu rano x. j. mśc namowę uczyniwszy, że to i dla większego bezpieczeństwa wojska ciesniej stojącego, pola przestronność i inszych comoditates było necessarium, tedy x. j. mśc. abrys, jako oboz postawiony być miał, uczyniwszy, zataczanie zlecił panu Podleckiemu i zarazem placę tak na majdan, jako i chorągwie, rozmierzać kazał, co niemal dzień (...) * wzięło, przy czym wszystkim sam x. j. mśc był. //(c. 91) Przed wieczorem czeladź łożna pod znaczkami, dla zasięgnięcia żywności wyprawiona, powróciła rozgromiona, a barziej przestraszona od nieprzyjaciela, pod którego kilkadziesiąt ich od znaczkow się oderwawszy, temere się podemknęło. Ztąd kozacy w Brahinie będący, poucitatedem ich postrzegszy, wsiedli na nich i aż do przeprawy pędzili, niektórych na placu położywszy, drugich w Brahinie rzece natopili. Ci jednak, którzy za przeprawą byli, cało uszli. Z tych powieści constitit, iż między kozakami są czemerisowie x. j. m. Wisniowieckiego, którzy tatarskim hukiem “hała, hała”, najwięcej ich terrore impleverunt.

Przy hasła i po hasła wytrębowano, aby równo ze dniem szłasze wszystkie zrzucono i wozy każdej chorągwie według rejestru się ruszały.

Dnia 28. Równo z dniem zarazem około zataczania obozu się zakrzątwniono (?), szłasze rzucano i wozy ruszano.

W tym ruszaniu stał się exces taki, iż x. j. mśc, widząc, że niektórzy wczasy swe nie radzi opuszczają i leniwo koło rozrzucania szłaszków chodzą, które wozom remorą były, rozkazał piechocie swej, aby szłasze wszystkie rozrzucala; kiedy do rozrzucania szłaszków chorągwie usarskiej j. m. pana w[ojewo]dy smołęńskiego przyszło, towarzysz jeden, pan Posterembski (?), do piechoty się porwał i pacholika jednego obuchem szkodliwie w łeb ranił. Co iż niemal w oczach samego x. j. mści się stało, za wartę wzięty, potym in instanti sądzony, starszyna wojskowa wszystka, która na tej sprawę przy x. j. m. zasiadła in meliorem partem indicabat i miłosierdzia x. j. mści całe to commitebat. Nihilominus x. j. mśc, jako in recenti crimine według rigoru artykułów wojskowych decret ferować i panu towarzyszowi komu disponować się rozkazał na śmierć.

Pod tenże właśnie czas z wojska coronnego przyjechał od x. j. m. pana w[ojewo]dy ruskiego młodzian pan Połupięta, który listy i wiadomości pewne o wojsku coronnym przyniósł.

Od x. j. m. p. w[ojewo]dy ruskiego list ten: [...]

Po obiedzie objeżdzał x. j. m. oboz i dragonią z piechotą i wozy ich do pilnowania bram czterech obozowych ordinował. Wróciwszy się x. j. m. zastał list i wiadomości te od pana Pawłowicza:

“Jaśnie oświecone xiąże panie a panie i dobrodzieju mój młściwy.

Widząc różną relacją tak towarzysza pana Łożeckiego, jako i chłopa, którzy są odesłani w. x. m., a potym wyrozumiawszy z szpiegów, że nic directe nie powiadają, przeszło mi przy informacy i rozkazaniu w. x. m. zostawać i dalej z ludzmi temi passy wszystkie przejąc. Idę tedy w imię Boże dziś według hasła (...) * wczora nie wyprawiono zaraz do w. x. m., aż dziś jakom wziął wiadomość, na którąm ja czekał a nie doczekawszy się już pierwszej w. x. m. informacyj, trzymam się i nieprzyjaciela znajdować, szlaki obyść wszystkie umyśliłem, skąd zaraz do w. x. m. pospieszam i wiadomość rzucać u każdego miejsca sposobnego nie omieszkam tak w. x. m. mści, jako

i do Rzeszycy. Przytem jako najpilniej unizone posługi moje łasce młściwej w. x. m. oddawam. Datt w Rzeszycy d. 28 july anno 1649.

Przypis w tym liście:

Wczora wieczór dwu mieszczan rzeszyczkich przyszło, którzy wyprawieni byli od p. Falińskiego. Ci powiadają, że nie masz żadnej potęgi wojskowej, tylko Kosterenkowie dwu braciej, ci mają od miejsca do miejsca swoje tabory (powieść chłopska). J. m. pan podkomorzy tychże chłopów udarowawszy dobrze, wyprawuje znowu.

Reliquum dnia x. j. m. namowami z starszyną wojskową o dalszych interesach i robocie strawił. Przy wieczerny oddano x. j. m. kozakiem rzeszyczkim od pana podkomorzego braclawskiego list ten:

“Jaśnie oświecone młściwe xiąże, mój wielce mści panie i dobrodzieju!

Wszystkie te omylne rumores, które w gwałtownym niebezpieczeństwie Rzeszycy bydź nas upewniały, nic nam trwożliwego i niebezpiecznego aż dotąd nie przyniesli, ałe owszem i ten podjazd i szpiegowie świeżo z umysłu j. m. p. Falińskiego wysłani od incursiej nieprzyjacielskiej tak nagłej bezpiecznymi nas czynią i jeżeli jaka clades pana Łazckiego // (c. 94) z kompanią onego potkała ta nie od samych (jako mienia kozaków), ałe od swoich że hultajstwa na imie rodzonych Kosterenków niejakiich znie-sioni bydź twierdzą. Otolí jednak dolus an virtus quis in hoste requirunt, nie dając zupełnej tym powieściom wiary, radziłem j. m. p. Pawłowiczowi, aby powrót ku w. x. m. czyniąc tymże nakierował szlakiem, na którym to hultajstwo nominabant bydź miejscu, gdzie i nas upewnił, że gdyby do dobrej okazji zarobku sławy była commoditas i jako najprętszą miał nas obwieścić wiadomością, abyśmy puncta manu przysługę w. k. m. uczynili, jakoż non decrit (?) na mojej ochocie, abym teje godziny jeżeli tego ukaże potrzeba takowej omieszkał sposobności. A teraz dalszeo zesz powolne moje jako najpilniej commenduję usługi. Datt z Rzeszycy 28 july anno 1649.”

Przy tym od pana Falenckiego list ten.

“Jaśnie oświecone młściwe xsiąże, panie a panie mój młściwy.

Po wzięciu od niedobitków kompaniej pana Łazckiego i dragoniej mojej o zamysłach i potędzie nieprzyjacielskiej wiadomości, nic na pilnej ostrożności i vigilantiej nie schodziło naszej jakobyśmy tu na tym miejscu securi (lubo z tak małą garstką ludzi) zostawać mogli, o czymem już doskonale dał wiedzieć i kilku tych niedobitków posłałem w. x. m., p. m. m. Teraz świeżo z niedziele na poniedziałek przybieżał w nocy pisarz chorągwie pieszej pana Juszkiewiczowej niejakiś Dunaj, to zapewnie twierdząc, że na przystawstwie będąc we wsi Babiczach, stąd tu w pięciu milach, wielki pułk i chorągwi niemało kozackich na oko widział i łedwo i sam uszedł, jako o tym doskonalszą (...) * da sprawę w. x. m. Zaczyn widząc o tak bliskiej i niemałej potędze nieprzyjacielskiej, wczoram przedmieścia popalić kazał, a dla wzięcia pewniejszej wiadomości kilkadziesiąt dobrego samego kommunika, na to tam miejsce, gdzie te chorągwie jego mści pana w sprawie stali w polu, a potym i chorągiew j. m. p. w[ojewo]dy połockiego tamże w połe do nas nadeszła. Do których żeś w. x. m. uniwersał swój posłać raczył, do dalszej ordynatiej w. x. m. tu zostaną z nami, gdzie i dalej na czułości naszej nic schodzić nie będzie, jedno o proch i o ołów pilno w. x. m., p. m. m., proszę, bo zgoła go tu omal, żydów według rozkazania w. x. m. wysyłałem do Chołmecza i przydałem im piechoty dwadzieścia, ałe żadną miarą nie chcą stąd

dla niebezpieczeństwa, że w Chołmecz (...)*//(c. 95) załogi żadnej nie masz, a sami zgoła tam nie myślą stać kiedy nie będą mieli przy kim być, od swoich że obawiają się przeszkody. Dalszej w tym oczekiwając informatiej w. x. m unizoną moją przesyłam powolność. Z obozu Rzeczyckiego.”

Przypis do tego listu.

“Po napisaniu tego listu w nocy powrocili nasi z podjazdu, którzy chłopca z tej wsi Babicz, u którego ten Dunaj stał, przywieśli. Ten daleko inaczej powiada, że wszystkich 30 kozaków napadło do wsi, a chorągwie żadnej nie było. A mianowicie Kosterenkowie, dawni tutejsi zbojcy, zaczym i tego Dunaja i chłopca przywiezionego posyłam, racz w. x. m., pan m. młściwy, obudwu wyrozumieć powieści, jako nas ten Dunaj potrwożył, żeśmy z tych przyczyn musieliśmy o posiłki prosić i przedmiejsčia palić.”

Ceduła w tym liście:

“To też donoszę w. x. m., p. m. m., iż pod czas zapałania przedmiejsčia w kilku domiech, a w jednym razy ośmnaście dała się strzelba słyszeć (znać była w zachowaniu) od ognia. Prochów też było na kilku miejscach niemało. Co z tym w. x. m. czynić rozkaże na informatią, czekać będziemy, bom tych gospodarzów dał za wartę. Dzisiaj zniosszy się z j. m. p. podkomorzym i innemi ich m. m. p. p. rotmistrzami, mamy wyprowadzić na podjazd aż pod wielki bor z pułtorasta koni, a sami o dalszym bezpieczeństwie i o wiadomości o potędze nieprzyjacielskiej przemyślać będziemy. Działek też dwie na posadzie znalaziono, na kształt jedno mozdzerza.”

I od pana Pawłowicza list taki:

“Jaśnie oświecone xiążę, panie a panie mój młściwy.

Przed wschodem słońca stanąłem z kompaniami w Rzeczycy, ale fatyga rozumiem daremna. Co w. x. m. z pisania j. m. p. podkomorzego braclawskiego doskonale wyrozumiesz. Gdzie jednak w. x. m. rozkazesz mi powrócić, zrozumiawszy z tego chłopca, którego podjazd rzeczycki przyprowadził, i w. x. m. odsyłamy go. Oczekiwam na wiadomość i rozkazanie w. x. m. Przy tem unizone posługi moje młściwej łasce w. x. m., p. m. m., oddawam. Z Rzeczyce d. 27 july anno 1649.”//(c. 96).

W tym sollicitiae (?) intercessiones i proźby wnoszone były do xcia j. mści za towarzyszem tym j. m. p. w[ojewo]dy smołńskiego, ale daremnie. Nazajutrz potym, kiedy go na plac wieść miano, a wojsko sollicite instabat, potym go x. j. m. całe darował i na depreciać tegoż towarzysza ze wszytką kompanią competenter enormita-tem excessu i moderacją swoje im wytłumaczył.

Dnia 29 july.

Pisał x. j. m. do pana podkomorzego braclawskiego list ten:

“Lubo te wiadomości o nastąpieniu nieprzjaciella na Rzeczyce płonne były, jednak za wzięciem ich zapewne nie godziło się, jedno ostrożności zażyć i securitati ludzi tamecznych conjugare (?). Gwoli czemu nie tylko chorągiew j. m. pana hetmana wielkiego i j. m. p. wójewódzica pernawskiego tamże zatrzymać, ale i ludzmi z obozu posiłkować przyszło. Teraz iż tamto miejsce od niebezpieczeństwa całe wolne, proszę, abyś w. m. wespoł z p. wojewoźdicem pernawskim do obozu przyszedł i p. Łowieńieckiemu przyjsć z sobą kazał. A list mój do p. Pawłowicza, aby spieszno w kilkunastu koni tym szlakiem, którym się ruszył, wyprowadzić za nim p. Fałentzki do (...)* w. m. proszę. Mieszczan wszystkich podejrzanych, u których prochy i rynstunki zatajone

znaleziono, każ w. m. przywieść z sobą, nemine excepto. A działka niech przy p. Fałentkim zostaną. Zatym się łasce w. m. oddaję. Z obozu pod Łojowem d. 29 July 1649.”

Przy tym do pana Fałentkiego kartę tę:

Lubo te wiadomości o nastąpieniu nieprzyjacielskim na Rzeczycę niepewne są, jednak w. m. bądź ostrożnym i o dobre starajcie języki, a jesliby co było niebezpiecznego, dawaj mi znać, pewnego i prętkiego pewien będąc posiłku. Mieszczan, którzy prochy i rynsztunki zataili, aby z sobą przywiodł j. m. p. podkomorzy braclawski rozkazałem. Prochu beczek dwie przez p. Pawłowicza posłałem, którego trzeba pilno oszczędzać i według potrzeby zażywać. Jezeliby się tam kupcy skądkołwiek jawili wodą albo łądem, wyprawuj ich, jako najprędzej do obozu, dając im conwoj dla bezpieczniejszego przejazdu. Za tym w. m. Panu Bogu porzucam.”//**(c. 97)** Mając przy tym x. j. m. pewną wiadomość o nieprzyjacielu, iż przez Prypeć się przeprawiwszy, w Brahinii się przepuszcza albo pod Brahinii, gdzie zapadł. Dla wzięcia języka i jesliby po sile widzieli sprobowania z nieprzyjacielem szczęścia, wyprawił na czatę pana Komorowskiego, porucznika swego, z połowicą chorągwi kozackich i dragońskich, łózną czeladzią znaczków cztery, a do Pawłowicza rzucono, aby się ku Brahinowi przebirał i z nimi łączył, kartę tę:

“Większego pospiechu zażyć było trzeba wściu na nieprzyjaciela, kiedy go w. m. w Rzeczycy nie zastał. To jednak dobrze stało się, żeś w. m. z Rzeczycy poszedł do Zahala, skąd przybieraj się w. m. do obozu na Brahin, do którego dobrą czatę wyprawuję zaraz z p. porucznikiem chorągwi mej usarskiej. Jeśli tedy w. m. ruszysz ich wprzod, pewnie w garście u niego będą. Jeśli on tedy bez pochyby na w. m. napędzi. A jesliby to Pan Bóg zdarzył, zebyście z obie stron pod Brahin oraz podstąpili, a nieprzyjaciel tam był, tedy Boży (...)*. A jeslibyś w. m. już podobała, wracał się do Rzeczyce, tedy przecie nakieruj nazad i na Brahin, złączywszy się z porucznikiem, po-wracaj do obozu. Zatym w. m. Panu Bogu porzucam. Z obozu pod Łojowem d. 29 July 1649.”

Po obiedzie zasiadł x. j. m. na sądach, gwoli sprawie x. j. m. p. marszałka lit[ewskieg]o z panem Kotowskim, porucznikiem chorągwi kozackiej p. Meleszka, kiedy ponieważ agenci x. j. m. zadawali, że pieniądze statią brał, że w mieście Nieswiezkim tumult uczyniwszy, mieszczanina zabił, kilkunastu posiekł, że włości exactiami i fantów braniem ciemiężyl. On zaś in contrarium tym się odwoził, iż wziął złotych trzysta od x. j. m. pana marszałka darowizną przysłanych niewytargowanych, na czym się i do przysięgi brał. Strony tumultu w mieście Nieswiskim uczynionego, zabicia mieszczanina i zranienia inszych, tego wszytkiego winę rejiciebat (?) na samychże mieszczan, którzy sedicią wszczaiwszy w niebytności jego na gospodę napadli, towarzysza chorego p. Bokieja dobili i zabili, wszytkie požakowali. Na co i processa pokładał exactiej i fantów brania simpliciter upierał i aby // **(c. 98)** którego z towarzystwa, co mu winę dają, mianowali, domagał. Zaczym x. w. m. w pierwszym punctie od przysiądz się panu Kotowskiemu według tego, jako je dobrowolnie brał nakazał. W tych obudwu inquisitiej deductionem necessariam adinvenit, a do wypowiedzenia jej pana Dębowskiego, stolnika nowogrodzkiego, i pana Pękalskiego naznaczył.

O czym wszytkim do k. j. m. posztą wileńską pisał x. j. m. list taki. // **(c. 99)**.

Dnia 30 juli o godzinie ósmej na dzień przyszła do x. j. m. wiadomość o wysieczeniu przez to hultajstwo, które chłopci tameczni nawiedli Chołmecza, zabiciu pana Sokołowskiego z kilkunastą towarzystwa i chorymi od kompaniej najwięcej pieszych zostawionymi, rzeczy wszystkich rozchwyceniu, co niedobitkowie przybiegający confirmarunt. Zaczym x. j. m. zarazem rzucił przodem chorągiew kozacką Smolskiego na odwied, a swej nadwornej poruczeństwa pana Chodorkowskiego wolno za nią postępować kazał. Którzy do Chołmecza przypadszy, zostali już po harapie bez gości. A x. j. m. interim rzucił w drugą stronę raczego do p. porucznika swego z tą wiadomością i przestrogą, aby sobie we wszystkim ostrożnie postępował.

Wieczor przywiedziono języka, pod Chołmeczem z tych zdrajców, którzy w nocy byli napadli, wziętego, ten acz nie nazbyt wiadomy był i tylko o kilku tysięcy w pułku jednym powiadał, jednak o pułkowniku ich Krzyczewskim i zamysle uderzenia na obóz constitit. Zaczym x. j. m. przy hasle otrąbić rozkazał, aby gotowość i ostrożność wszelaka była, konie wszyscy siodłane mieli.

Partesus będąc x. j. m., iż żadnym sposobem z tamtej strony Dniepru języka mieć nie mógł, tej zażyć kazał sztuki, żeby na brzeg w mil pułtory niżej Janusza Rejmoszewskiego więznia wyprawić, aby udawszy, że od naszych wymknął, którego czołnem na tę stronę uwabił i zatrzymał, czego pan Juszkiewicz i cap. Bolt dopomoc mogli, co successerat, ale potem przez podniesienie się jednego pachółka ten zdrajca ostrzeżony cofnął się. Jednak nazajutrz nad nadzieję Pan Bóg to naszym nagroził.

Dnia 31 juli. Zrozumiawszy x. j. m. p. hetman z więźniów, że nieprzyjaciel nastąpić chce na Rzeczyce, gdzie praezidium nasze zostało, posłał p. Pawłowicza, rotmistrza, z ośmiaset człowieka na odsiecz, złeciwszy mu, aby z Rzeczyce szedł ku Brahiniowi, gdzie stał nieprzyjaciel, i złączył się z p. Komorowskim, porucznikiem chorągwi usarskiej x. j. m., z potężną także czatą wyprawionym pod Brahin, aby tak a fronte et tergo infestując nieprzyjaciela, mogli go urwać i pewne przywieść języki.* A tym czasem obóz ufortyfikować, jako najlepiej przed się wziął. Zaczym rozmierzać kazał i wały, które koło obozu iść miały i sam dla dozoru tej roboty wyjechał za oboz wziawszy z sobą p. strażnika lit[ewskiego] i p. obr[ist]ja Tyzenhauza. Alić w tymże //(c. 100) momencie przybiegł towarzysz zpod chorągwie p. Barcikowskiego, który z łożną czeladzią po żyto jeździł, z tym iż nieprzyjaciela w pułtoru milach na oko widział z wielką potęgą następującego. Zaraz tedy x. j. m. rzucił p. strażnika do obozu, rozkazując na koń wsiadać wszystkim, a sam w polu zostawszy widział czeladz pilno z pola uciekającą i kilkudziesiąt koni kozaków (...) * się w polach pod obozem passy zajmujących. Zaczym zaraz chorągiew z obozu wypadać kazał. Interim nieprzyjaciel wysunął się prętko z lasów i pole nad obozem komunikiem, którego pod dziesięć tysięcy było okrzył srogim okrzykiem i tatarskie “hała,hała”, zmyślając. Chorągwie (...) * nasze poczęli wypadać, najpierwsza nadworna x. j. m. kozacka, z którą p. Chodorkowdki, porucznik, rezolute skoczywszy, okrzył się w nieprzyjaciel, ale sam nieborak w puł postrzelony, odniósł postrzał szkodliwy, z którego podobno nie wylize. Piechota też węgierska, równo z jeżdżą wyprawiwszy, zaraz ich od passu odstrzelała. Tym czasem chorągwie nasze usarskie na nich wsiadły resolutissime. A kiedy Bóg Wszedchmogący chce dopomoc, pan Komorowski, porucznik x. j. m. z czatą ongi wyprawioną, usłyszawszy okrzyk i, strzelbę wypuściwszy, koniom opportunissime w tył przypadł na

nieprzyjaciela i, wsiadłszy nań z tyłu, na dwoje go rozerwał. Tam przyszedli junacy do-
brzy pokazali, co w polu umieją i co ręczna broń może, gęsto kładąc trup nie-
przyjacielski, bez szkody znacznej w swoich, bo tylko p. Komorowskiego postrzelono,
i to nie szkodliwie, towarzysza j. m. p. w[o]jewo]dy smołęńskiego i drugiego p. stolnika
lit[ewskiego]o, a trzeciego, zpod chorągwie x. j. m. kozackiej, zabito. A że między lasami,
połkami przepłatanymi, sprawa była, skrzydłem prawym nieprzyjaciel prętko się
do lasa rzucił i zaraz w oka mgnienie lasem, chrostem osieczonym przeplatując, oko-
pał się, na ostatek trupy ludzkie i szkapy zabite za zasłone sobie kładąc; łewę, zniesionę,
w rozsypkę poszło, z których część na błota, w górę stawiska, pod obozem leżącego,
zemknąwszy, opierać się i odstrzeliwać poczęło, ale od chorągwi p. Kurpskiego, p.
Meleszka, pana Grotusa i nadwornej kozackiej x. j. m. obstąpione, za nastąpieniem p.
stolnika lit[ewskiego]o z chorągwią usarską (gdzie też pod nim konia zabito) i dragonami
tegoż, które p. major // **(c. 101)** Nold przywodził zniesione i w pień wysieczone.

W tem z szanów, nad Dnieprem przeciwko okopom nieprzyjacielskim rzuconych,
dano znać, że nieprzyjaciel, co za rzeką leżał, bajdakami i czołnami przepławuje się
w nizie Dniepru w wielkiej liczbie na posiłek kozakom. Rzucił się zatem x. j. m. w
tamtę stronę, zostawiwszy tu p. strażnika i wzięwszy z sobą p. obr. leutnanta Ganc-
koffa, kazał mu przeprawy bronić i o tych, co już przeprawiwszy się, zasypować się
poczęli, kusić się, przydawszy mu kilka kompanij pieszych i kozackich, który, jako
dobry cavalier, uczynił dosyć ordynansowi hetmańskiemu, wzięwszy dobrze na ni-
eprzyjaciela, czego mu dobrze i pan Pausza, porucznik chorągwie kozackiej p. pisarza
polnego, dopomógł. A lubo w pierwszym starciu i samego capitana Bolta dwa razy i
porucznika jego Quitinga, chorążego dragońskiego x. j. m., a przy nich kilkanaście
zoldatów postrzelono, a dwóch zabito. Jednak nic się nie mieszkając owszem a vul-
neribus fortiores tym ochotniej następowali i nieprzyjaciela gęstą strzelbą równo z
jazdą w Dniepr wparli tak, że i czołnów chybiwszy, wpław rzucić się musiał. To tam
ucieszne spectaculum było, kiedy się ich więcej trzech tysięcy pławiło, że wody nie
znać przed głowami było, a piechota na brzegu stojąc, gęsto ognia dawała, ledwie ztąd
drugi albo trzeci najwięcej na tamten brzeg wyszło.

Tych przeprawiwszy x. j. m. do pola skoczył i z przedawczyka, jednego szlachcica
zpod Lidy, Mongailla, także i z więźniów, których niemało brano i do x. j. m. wodzone,
informowawszy się, że tabor nieprzyjacielski i dział jeszcze nazad nie ciągną, posłał
pana strażnika lit[ewskiego]o z dobrą częścią jazdy i piechoty (?), mianowicie z chorąg-
wie kozacką nadworną, a piechotą niemiecką p. Reinholda Tyzenhauza i dragonami
p. Wechmana przeciwko nim, których w (...) * potkawszy i zastawszy, że się taborzyć
poczęli, rozerwał, piechotę wysiekl od (?) działka cztery i prochy pobrał, a czeladz
łóżna z dragonami srogą rzecz wozono (...) * nabrali.

W tem Krzyczewski, pułkownik kijowski i tego wojska hetman, ukazał się z lasu
przeciwko chorągwiom, w szyku stojącym, samiz x. j. m. łewym skrzydłem piechotę
węgierską prawem p. Donowaja dragońską bokiem chrostów puścił a jazdy chorągwi
kilka z swojej, osobliwie usarskiej połowicę środkiem od pola nastąpić kazał. Tym
czasem i piechota z panem obr. leutnantem Ottenhauzem niemiecką z kilką działek //
(c. 102) regimentarskich nadeszła, pierwszy nieprzyjaciela w las, a z lasa w tabór
wpędziła. Pan Ottehaus (?) z piecotą nastąpił do szturm, któremu usarskie pomogło

towarzystwo chorągwi x. j. m. z pacholikami swymi i chorągwie jeo. m. p. w[ojewo]dy smoleńskiego więcej dwóch godzin szturmowali, ale taborowi potężnemu, z wielkim podziwieniem w jednym momencie tak artificiosie i potężnie zrobionemu, radzić nie mogli, a już się też noc zbliżyła i officierów z piechotą rażono, osobliwie pana capitana Przypkowskiego, pana Ropa, capitein leutnanta p. obr[ist]a Tyzenhausa, p. cap. Wechmana, pana Juskiewicza, rotmistrza piechoty węgierskiej x. j. m., postrzelono officierów mniejszych i piechoty kilkadziesiąt. Tamże pan Krzysztof Kotowski, towarzysz chorągwie x. j. m., który jazdę zpieszoną mężnie przywodząc na wał już wpadł, postrzelony z dymem padł, a za szwankiem jego czeladź falowała i piechota dla defectu kul, których po kilkadziesiąt niemal każdy żołdat wystrzelił, mieszać się poczęła, zazczym i x. j. m. odwrót uczynić kazał, zostawiwszy ich sobie na jutrzejszą zabawkę.

Słyszeć potem było, gdy chorągwie zgoła zchodziły, zgiełk wielki między niemi i hałas, snadź na swego, uczyniony. I kiedy x. j. m. Smolskiego raniuchno na odwied posłał, a on wróciwszy się, dał znać, że ich nie masz, pan strażnik skoczył tam i zastał tabor tylko pusty, niedaleko jednak niego nalazł pułkownika Krzyczewskiego, na noszach leżącego, którego snadź uwieść postrzelonego nie mogli i Szapkę, syna pana wojskiego witebskiego, któremu działo nasze nogę urwało.

Był bardzo wdzięczny x. j. m. gość taki, a zaraz opatrować pilno kazano. Bo do informatji wiedzieć trzeba, że ten Krzyczewski jest szlachcic, obywatel brzeski, kochanek quondam nieboszczyka pana krakowskiego i pułkownik za niego czeheryński. Tam po śmierci p. krakowskiego tego zdrajce Chmielnickiego z więzienia oswobodził, czym sobie na favor zarobił i kiedy teraz był pojmany u tatarów, Chmielnicki go wykupił, dawszy zań cztery tysiące tałarów i okrzywszy go na swą wiarę i z Stanisława uczyniwszy Michałem, kumem synowi jego został i z tej przyjaźni dał mu pułk Kijowski i nad wszystkim Wojskiem Zaporowskim tu, do Litwy, przelożonym uczynił, obiecawszy mu takie posiłki, jakichby sam chciał. Ze tedy na takim więźniu siła należało, kazał go x. j. m. pilno opatrywać, ale do tych czas trudno się czego u niego dopytać. Zzyma się tylko, a kiedy mu szlachectwo, jego stan i pierwsze zasługi znajomi przypominają, niemiłe słuca i tylko plecami ścisca, a najwięcej śpi. Z relatyw więźniów, których w potrzebie wzięto, lub się z sobą nie zgadzają, o tysiąc i drugi, co z confessatów patet, atoli constat, że ich było około trzydziestu tysięcy, co i sam Krzyczewski przed Smolskim w taborze, nim go wzięto, przyznał, że piętnaście tysięcy // **(c. 103)** miał do boju, procz chłopstwa i czerni, która się do niego gromadno ze wszystkich stron kupi, ale się nie spodziewał w takiej gotowości i resolutiej wojska zastać, pogotowie tego, żeby w lesie (który oni za naprzedniejszą fortecę mają) macać go i bić miano.

Nazajutrz x. j. m. pobjowisko objeżdżał, na którym gęsty trup od strzelby i ręcznych broni zastaliśmy. Jakoż przez dwa dni schowano ich już dwa tysiąca siedmset we czterech mogiłach, a jeszcze niemało trupów zwożono, okrom tych, których opodal w ciemnych gęstwinach lasowych postrzeleni albo posieczeni, nie mogąc dalej uchodzić, padali, których wywozić nie podobna, ale i dojść trudno. Drugich też sami kozacy, (a znać, że starszyne) zabitych w taborzech i w lesiach in instanti zakopali, żeśmy miasto trupow mogiły widzieli. Tegoż dnia posłał x. j. m. podjazd w kilku set koni na odwied, gdzie się obrocił nieprzyjaciel. Ten kilka więźniów przyprowadził

dziś, których osobno spisane confessata. Przy tych, które dotąd wojsko nasze miało i dalej sperat successach nabardziej nas defectus żywności afficit i wątli. Bo piechota i jazda, którzy wozy czcze (?) mają, głód cierpi. Czeladz, która po żyto w pole jezdzi, rzadko się wraca, nawet po trawę nie masz jako posyłać. Bo chłopci nie tylko na nich kozaków manowcami i lasami nawodzą, a łe i sami ich kradną. Pieniądzy też z skarbu dotąd nie widać, ani się ich spodziewać, a czwierć borgom trzecia za tydzień expiruje. Skąd wielkie imminent do zatrzymania żołnierza w słusznie trudności, bez chłeba i pieniędzy. A pod tenże czas właśnie nieprzyjaciel spodziewa się wielkich od Chmielnickiego posiłków kozackich i tatarskich, jako jednostajnie wszystkich więźniów confessata świadczą.

Jako zrazu przywiedzionemu do obozu nie brało się na zdrowie temu zdrajcy Krzyzewskiemu dla szkodliwego w oko i w łeb postrzału, nabardziej dla desperaciej z przegranej zawziętej, z której właśnie w manię wpadł tak, że ani pilnie staranie, które x. j. m. koło ułeczenia go mieć kazał, aby z niego potrzebnych o zamysłach i imprezach Chmielnickiego, jako od tak wielkiego confidenta zasiągnął przestrog nic nie pomogło. Bo właśnie przy wychodzeniu tej poszty skonał z dispositiā barzo piękną. Bo kiedy go pytano jeśli chce popa, odpowiedział “Trzebaby tu czterdziestu popów”. Więc x[sią]dze katolickiego, wołę, prawi, “wiadro zimnej wody”, a wszystko wzdychając i za łeb się rwąc ingeminabat te słowa: “Albo to ładaco trzydzieście tysięcy ludzi stracić”. // (с. 104).

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — Оригінал. Частково опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 13–14, 18–25.

Переклад

[...]/ (с. 87) Потім було наказано сурмити, щоб кожен товариш дав із свого почту двох пахолків з рушницями, котрі мали йти з призначеними людьми. До чого всі одразу охоче кинулись і не тільки своїй челяді наголо наказали готуватися, але й само товариство по десятку і більше охоче виступило.

Довго дискутували щодо того, кому призначити командування, врешті побачивши князь й. м, що з рейтарів німецькій піхоті буде найкраща залога, доручив уряд пану полковнику Тізенгаузові, звідки теж це наслідувало, що кн. й. м. сподівався, що рейтари не даючись командувати, всі проголосили йти зі своїм полковником (чого й треба було кн. й. м.) і цим самим цей загін зміцнився. // (с. 88).

Тим часом примчав з речиського табору татарин з під хоругви Лозецького, котрий від пана Фаленцького віддавши кн. й. м. реляцію про розгром козаками свого ротмістра, який був відправлений на роз'їзд до ворога з кількадесят драгунів, однак про все не міг дати достатню інформацію. Про ворога то додав, що силою в сорок хоругв за Прип'ять до нас потужно переправився, а інші сорок хоругв тим боком Прип'яті і Дніпра пустив на допомогу місцевим і боюсь, щоб не вдарив на Речицю, бо поінформований з певних «язиків» о малій кількості нашого війська, поставленого там. Що з іншими, котрі з табору кн. й. м. під цей час дістали відомості, і старі, збиралися. Чим приведений кн. й. м., бачачи небезпеку не тільки так потрібному місцю, але і вітчизни, якби в саме серце Князівства Литовського не маючого оборони, мали йти, до того ж оцінюючи, що тих

зрадників за рікою потужно, так міцно сидячих, нашим добувати ризиковано, і хоч би найбільше пощастило (?) без шкоди (особливо коли дістав певну відомість про допомогу, котра до них прийшла з Любеча, Чернобиля і Овруча як військом, так і порохом, і по самих ріках, як у них почали легко збиратися) у вояках, котрих завжди беріг, наскільки це можливо, бути не могло, а по старому таке втручання цієї всієї битви зринувало ціль, котра не інших, тільки цей шлях так потрібний очистивши від ворожих військ, за Дніпром опорний пункт закріпили, що стан речей ніяк залишитися не може, особливо з ворожим наступом до оборони власних кордонів нас відкликають, при тому ж і відомість про відступ коронного війська під Збараж близько вісімнадцяти миль виявилось, що не так як ми надіялись йдуть справи. Тоді кн. й. м. від задуманої (?) битви цілком облишив і довелось неодмінно брати інші способи війни і найперше думати про безпеку Речиці. Щоб якнайшвидше залишити там хоругви, які йшли до табору, і спосіб до виконання кн. й. м. приводячи, вночі послав такий універсал:

Й. м. пану брацлавському підкоморію, поручнику гусарської хоругви й. м. пана великого гетьмана, які йдуть ззаду. Взявши відомість, що ворог, переправившись за Прип'ять, йде на Речицю, котру через малу кількість залишених там людей не можна не можна стримати більшу потугу, хочу від м. м. мати і це наказую, щоб спішили вдень і вночі, там залишалися, до одібрання від мене подальшої відомості і наказу. Дано в таборі під Лоевом.» // (с. 89) при цьому лист до пана Фаленцького цей:

Й. м. пану брацлавському підкоморію, поручнику гусарської хоругви й. м. пана великого гетьмана, які йдуть в ар'єргарді. Взявши відомість, що ворог переправившись за Прип'ять, направляється до Речиці, котра через малу кількість війська залишеного в ній, не зможе витримати велику потугу, від в. м. м. хочу мати і наказую, щоб ви днем і вночі поспішаючи, там залишалися до отримання від мене подальших відомостей і наказів. Дано в таборі під Лоевом.» // (с. 89а) При тому такий лист до пана Фаленцького:

«Я щогодинно чекаю більш достатніх відомостей про все від роз'їзду, відправленого до Мозиря, бо не вірю оповіданню татарина з-під хоругви Лозецького. А оскільки ворог вживаючи всіх засобів, неодмінно спробує взяти Речицю, тоді серйозно вимагаю, щоб в. м. завжди вживав заходів максимальної безпеки. Вояків, які там залишаються, я тепер додатковими підкріпленнями жодною мірою не можу підтримати, бо й тут треба було їх більше, одгак посилаю універсал до хоругв, які йдуть в ар'єргарді, щоб там залишалися. А в. м. про все, що буде діятися, без затримки давай мені знати. За цим віддаюся добрій приязні в. м.»

А оскільки наші з тріску, котрий в сам вечір був між козаками, які заходились біля якоїсь нічної роботи і [начебто] задумали напасти на шанець (...)*, бо к табору місцями там увечері густо снували, дали знати кн. й. м., тоді наказав їм дати собі сигнал потрібним стрілянням з гармат, якщо б їх було атаковано і польській піхоті, також і німецькій, наказав бути в повній готовності, при цьому опівночі власне наші вдарили з цього боку берегу (...)* кілька возів, але так потужно, що подумали, що вдарили з гарматок. Князь його мость наказавши піхоті виходити,

сам зразу вискочив до берега, коли ставши до (...)» причину цього, яка була, що козаки почали з'являтися над своїм берегом проти церкви, прагнучи розбудувати свій шанець і укріплення, поставлені там, чому перешкоджаючи, ми відкрили по них вогонь. Князь й. м., почавши від батареї, упорядкував у бойовий порядок берег, повернувся до табору і решта ночі тихо пройшла.

Дня 26 липня повернувся рано з роз'їзду пан Павша з паном Бялобжеським, котрий підтвердив перші відомості про переправу ворога за Прип'ять (...)», двох показаних селян, взятих у полон в селі в милі від Брагина, привів. Котрих добровільні конфесати такі:

Улас з Остроладовиць, спійманий вдома вчора.

Уже рік, як пішов на козацьку війну, коли козаки йшли на Литву.

Був у Бобруйську та Бихові у полку Гаркуші.

Каже про козаків, що троє було тільки в минулу суботу у їхньому селі. Полковником під Лоевом Подобайло, а в Бабичах київський і чорнобильський полковники, але не знає, як їх звать. // (с. 90). За рікою не був і не знає, скільки їх є у Мозирі. Чув про чотири тисячі, сподіваються на допомогу від тих, що (...)».

Максим з Хотуч, брагинського села. Між козаками не був.

5 козаків мчали з табору до Бабич і взяли у них коней; в цих Бабичах збираються. Їздять по селах по двоє, по троє, бунтуючи волості на козацьку війну.

Цими відомостями, а при цьому і постійними проханнями з Речиці про швидку допомогу, якби ворог хотів би її захопити, спонуканий кн. й. м., відправив після обіду пана Павловича з чатою, на яку пішли рейтарська хоругв з полку пана полковника Тізенгагауза, його козацька хоругв, хоругв пана Барчиковського, татарська пана Романовського і друга Довгялли, при них драгуни пана капітана Раецького, пана Ельшніца. З Речиці при гусарській хоругві й. м. великого гетьмана написав лист до й. м. п. брацлавського підкоморія, аби з ним з'єднувався і щоб чинив те, що покаже сприятлива okazія, такий:

«Взявши ту пересторогу, що ворог йде на Речицю, посилаю на відсіч п. Павловича з частиною добрих вояків, а якби [вороги] свій намір відмінили, то наказав за ними пуститися і звідусіль їх мацати. А оскільки розумію, що в. м. з хоругвою й. м. пана великого гетьмана вже став у Речиці, тоді пильно вимагаю, аби з'єднавшись з ним, чинив те, що okazія і час подадуть, щоб неприятельських мужів рвати або принаймні мати певні відомості про потугу і дальших замислах і «язика». За цим віддаюся ласці в. м. Дано з табору під Лоевом дня 26 липня 1649 року.»

Відправивши пана Павловича, сам кн. й. м. виїхав виглядаючи зручнішого місця для поставлення табору, котре сам довкола аж до вечора об'їжджав.

Дня 27. Рано кн. й. м. вчинив нараду про пересування табору, оскільки то і для більшої безпеки війська, яке стояло в тісноті, були й простір поля і інші вигоди були необхідні, тоді кн. й. м. вчинивши абрис, як має бути поставлений табір, (його) ставлення доручив пану Подлецькому і водночас наказав розташувати плац і майдан, як і хоругви, що вважає день (...)» забрало, при всьому цьому був сам кн. // (с. 91). Перед вечором лужна челядь під значками, відправлена за провіантом, повернулася розбита, а більше перелякана від ворога, під

якого кількадесят їх від значків одірвавшись, необачно підійшла. Через це козаки, які були в Брагині, постерігши їх, (...) * всіли на них і гнали аж до переправи, деяких покляли на місці, інших потопили в ріці Брагинці. Однак ті, котрі були за переправою, втекли неушкодженими. З цих розповідей стало зрозуміло, що між козаками є чемериси кн. й. м. Вишневецького, котрі татарським криком “алла, алла”, найбільше їх налякали (?).

При сигналі і після сигналу було просурмлено, щоб на світанку всі шалаші скинули і вози кожної хоругви рушали згідно з реєстром.

Дня 28. На світанку одразу закрутилося (?) біля поставлення табору, шалаші скидано і рушили вози.

Під час зрушення стався такий ексцес, що кн. й. мость, бачачи, що деякі свій відпочинок неохоче покидають і ліниво беруться до розкидання шалашів, котрі були перешкодою для возів, наказав своїй піхоті, щоб всі шалаші розкидала; коли дійшло до розкидання шалашів гусарської хоругви й. м. пана смоленського воеводи, один товариш, пан Постерембський (?), кинувся до піхоти і одного пахолка тяжко поранив в голову обухом. Що сталося майже на очах самого кн. й. мості, (той) був узятий під арешт, потім був відданий під суд; вся військова старшина, котра на цій справі при кн. й. м. засідала на кращу участь і милосердя кн. й. мості цілком це дозволяла. Тим менш кн. й. мость як на місті злочину згідно з суворістю військових артикулів наказав підготувати (?) вирок і пану товаришу засудити на смерть.

У той же власне час з війська коронного приїхав від й. м. пана руського воеводи молодик пан Полупента, котрий приніс листи і певні відомості про коронне військо.

Від кн. й. м. п. руського воеводи цей лист: [...]

Після обіду князь його мость об'їжджав табір і послав драгунів з піхотою і їхні вози до охорони чотирьох таборових брам. Повернувшись кн. й. мость застав лист і ці відомості від пана Павловича:

“Ясноосвічений князю пане і пане, добродію мій милостивий!

Бачачи різні реляції так товариша пана Ложецького, так і селянина, котрі були вислані в. кн. м., а потім зрозумівши із [реляцій] шпигунів, що нічого прямо не кажуть, довелося мені залишатися при інформації і наказі в. кн. м. і перекрити далі з цими вояками всі шляхи. Йду тоді в ім'я Бога сьогодні згідно з паролем (...) *, вчора не відправлено зараз до в. кн. м., аж сьогодні як взяв відомість, на яку чекав, та не дочекавшись, вже першої в. кн. м. інформації притримуюсь і задумав шукати неприятеля, всі шляхи обійти, звідки зараз поспішаю до в. кн. м. і подавати відомості з кожного зручного місця не затримаюсь дати як в. кн. мості, так і до Речиці. При цьому віддаю якнайпокірніше свої понижені послуги милостивій ласці в. кн. м. Дано в Речиці дня 28 липня 1649 року.

Приписка в цьому листі:

Вчора ввечері прийшло два речицькі міщанина, котрі були відправлені паном Фаленцьким. Ці кажуть, що нема жодної військової потуги, тільки два брати Костеренки, ці мають свої табори від місця до місця [селянська розповідь]. Й. м. пан підкоморій, добре обдарувавши цих селян, відправив [їх] знову.

Решту дня кн. й. м. провів у нарадах з військовою старшиною про дальші дії і в роботі. Увечері віддано кн. й. м. речичьким козаком від пана брацлавського підкоморія цей лист:

“Яснеосвічений миловий князю, мій вельми мостивий пане і добродію!

Всі тут помилкові чутки, котрі упевняли нас в раптовій небезпеці Речиці, нічого нам аж досі не принесли тривожного і небезпечного, але взагалі і цей роз’їзд, і шпигуни, що недавно з ініціативи й. м. п. Фалінського були вислані проти так раптового ворожого нападу, роблять нас безпечними і якщо яка меч пана Лазецького // (с. 94) з компанією зустріла, то не від самих (як називають козаків), але від свого ж гультайства, рідних (братів), якихось Костеренків, як їх звать, і твердять, що вони були розбиті. Однак хтож стане робірати між підступом та мужністю, маючи справу з ворогом, не даючи тим повної віри тим розповідям, я радив й. м. п. Павловичу, щоб повертаючись до в. кн. м., пішов тим же шляхом, на котрому це гультайство вказували місця, де і нас запевнив, що коли б була добра okazія заробити славу зручна нагода, якнайшвидше мав нас оповістити, щоб ми вчинили прислугу поканеною рукою (?) *puncta manu* в. к. м., якож неописаний (?) на моїй охоті, щоб тієї ж миті якщо у цьому буде потреба не пропустив цієї okazії (?). А тепер на подальше віддаю як найстаранніше мої покірні послуги. Дано з Речиці 28 липня 1649 року.”

При цьому від пана Фаленцького цей лист.

“Ясноосвічений мостивий князю, пане і пане мій мостивий!

Після взяття від недобитків компанії пана Лазецького і моїх драгунів відомості про ворожі замисли і потугу, ми анітрохи не припиняли своєї обережності і уважності, наче тут, на цьому місці ми могли таємно залишатися (хоч з такою малою пригорщею людей), про що вже дав вичерпну відомість і кілька недобитків послав в. кн. м., п. м. м. Тепер недавно з неділі на понеділок вночі прибіг писар пішої хоругви пана Юшкевича якийсь Дунай, твердячи запевно, що будучи на приставстві в селі Бабичі, звідси миль п’ять, бачив своїми очима великий полк і немало козацьких хоругв і ледве сам втік, як про це досконалішу (...) * дасть справу в. кн. м. Внаслідок цього, знаючи про таку близьку і немалу ворожу потугу, вчора наказав попалити передмістя, а для взяття певнішої відомості кількадесят добрих самих кіннотників послав на те власне місце, де ці хоругви його мості пана стали в справі в полі, а потім до нас там же в полі підійшла і хоругв й. м. п. полоцького воеводи. До котрих в. кн. м. зволив послати свій універсал, щоб до подальшого наказу в. кн. м. тут з нами залишалась, де і далі наша пильність не буде припинятися, тільки про порох і свинець дуже прошу в. кн. м., п. м. м., бо взагалі тут його обмаль. Євреїв згідно з наказом в. кн. м. вислав до Холмеча і придав їм двадцять піхотинців, але ніяк не хочуть [йти] звідси через безпеку, бо в Холмечі (...) * // (с. 95) нема жодної залогі, а самі взагалі не думають там стати, коли не мають при кимсь бути, від своїх бояться перешкоди. Чекаючи подальшої щодо цього інформації, в. кн. м. відсилаю мої послуги. З речичького табору.”

Приписка до цього листа:

“Після написання цього листа вночі повернулися наші з роз’їзду, котрі превели селянина з цього села Бабичі, у котрого цей Дунай став. Цей зовсім інше каже, що всього 30 козаків вдерлося до села, а хоругви жодної не було. А особливо

Костеренки, давні місцеві розбійники, після цього і цього Дуная і приведеного селянина посилаю, зволь в. кн. м., пан м. милостивий, вислухати обох повісті, як нас цей Дунай потривожив, що ми з цих причин мусили про допомогу просити і палити передмістя.”

Цидула у цьому листі:

“То теж доповідаю в. кн. м., п. м. м., що під час запалення передмістя в кількох будинках, а в одному раз вісімнадцять чулася стрілянина від вогню (знати була там захована). Пороху теж було в кількох місцях немало. Що з цим в. кн. м. накаже чинити, будемо чекати на інформацію, бо я тих господарів наказав посадити під варту. Сьогодні знісись з й. м. п. підкоморієм і іншими їх. м. м. п. п. ротмістрами, маємо відправити на роз’їзд аж під великий бор з півторака кінних, а самі про подальшу безпеку і про відомості про ворожу потугу будемо думати. Гарматок також дві знайдено у посаді, одна на кшталт мортири.”

І від рана Павловича такий лист:

“Яснеосвічений князю, мій милостивий пане і пане!

Перед сходом сонця я став з компаніями в Речиці, але праця думаю даремна. Що в. кн. м. з листа й. м. п. брацлавського підкоморія досконало зрозумієш. Однак куди в. кн. м. накажеш мені повернутися, зрозумівши з цього селянина, котрого привів речичський роз’їзд, і котрого відсилаємо в. кн. м. Очікую на відомість і наказ в. кн. м. При цьому мої понижені послуги віддаю милостивій ласці в. кн. м., м. м. п. З Речиці дня 27 липня 1649 року.”//**(с. 96)**.

В цьому хвилюванні (?) і прохання були внесені князю й. мості за цим товаришем й. м. п. смоленського воєводи, але даремно. Потім назавтра, коли його мали на плац вести, а військо схвильовано стояли поруч, потім його кн. й. м. подарував (життя) і на прохання цього ж товариша з усією компанією належно витлумачив і свою поміркованість їм розпачем і наказом.

Дня 29 липня.

Писав кн. й. м. такого листа до пана брацлавського підкоморія:

“Хоча ці відомості про ворожий наступ на Речицю були невірними, однак після їх отримання не залишалось, тільки вжити заходів безпеки і таємно тамтешніх людей з’єднувати. Через це довелось там же затримати не тільки хоругву й. м. пана великого гетьмана і й. м. п. перновського воєводича, але і помагати вояками з табору. Тепер оскільки те місце цілком вільне від небезпеки, прошу, щоб в. м. разом з п. перновським воєводичем прийшов до табору і п. Ловенецькому наказав із собою прийти. А мій лист до п. Павловича, щоб спішно в понад десяток кінних цим шляхом, котрим рушився, за ним відправився п. Фаленцький до (...) * прошу в. м. Всіх підозрілих міщан, у яких знайдено укриті порох і риштунки, накажи в. м. привести з собою, нікого не виллючаючи. А гарматки хай залишаться у п. Фаленцького. За цим віддаюся ласці в. м. З табору під Лоевом дня 29 липня 1649.”

При цьому такий лист до пана Фаленцького:

“Хоча ці відомості про ворожий наступ на Речицю є невірними, однак в. м. будь обережним і старайтесь про добрі «язики», а якщо було б небезпечно, давай мені знати, будучи [в надії] певної і швидкої допомоги. Міщан, котрі затаїли порох і риштунки, я наказав, щоб привів із собою й. м. п. брацлавський підкоморій.

Дві бочки пороху послав з п. Павловичем, котрого треба ревню ошаджувати і вживати згідно з потребою. Якщо там з'являться звідкілясь купці водою або суходолом, відправляй їх, якнайшвидше до табору, даючи їм конвой для безпечного проїзду. За цим в. м. доручаю Господу Богу". // (с. 97). Маючи при цьому кн. й. м. певну відомість про ворога, що переправившись через Прип'ять, в Брагині проходить або під Брагином, де укріпився. Для взяття «язика» і коли б побачили ворога рівного собі по силі, то спробували б щастя з ворогом, відправив на чату пана Коморовського, свого поручника, з половиною хоругв козацьких і драгунських, чотирма значками лужної челяді, а до Павловича, щоб пробирався до Брагина і з ними з'єднувався, цього листа:

“Треба було швидше йти на ворога, коли його в. м. не застав у Речиці. То однак добре сталося, що в. м. з Речиці пішов до Загалья, звідки пробирайся в. м. до табору в Брагин, до котрого зараз відправляю добру чату з п. поручником моєї гусарської хоругви. Якщо тоді в. м. рушиш їх в авангарді, певно вони будуть у нього у пригорщі, якщо він тоді поза сумнівом на в. м. наступати. А якщо дасть Господь Бог, щоб ви з обох боків одночасно підступили під Брагин, тоді Божий (...)*. А якщо б в. м. вже вподобав, повертайся до Речиці, тоді візьми курс назад і на Брагин, з'єднавшись з поручником, повертайся до табору. За цим в. м. Господу Богу доручаю. З табору під Лоевом 29 липня 1649.”

Після обіду кн. й. м. засідав у суді через справу кн. й. м. п. маршалка литовського з паном Котовським, поручником козацької хоругви п. Мелешка, коли агенти кн. й. м. твердили, що брав грошову стацію, що у місті Несвіжу вчинив заколот, вбив міщанина, понад десять порубав, що волості гнобив поборами і бранням цінностей. Він же навпаки цим виправдовувався, що взяв триста злотих від кн. й. м. пана маршалка даром присланих невиторгованих, на чому й присягнув. Щодо заколоту, вчиненого у місті Несвіжу, вбивства міщанина і поранення інших, провину за все це покладав на самих же міщан, котрі піднявши бунт, затаївшись, напали на його господу під час його відсутності, добили й забили хворого товариша п. Бокія, все спяплюжили. На що й поклав процеси побори і брання цінностей просто впирався і домагався, назвали // (с. 98) котрого з товариства, які його звинувачують. За чим кн. в. м. наказав у першому пункті від присягтися пану Котовському, оскільки він добровільно брав їх [гроші]. У цих обох дійшов необхідного висновку, а до виконання її призначив пана Дембовського, новгородського стольника, і пана Пенкальського.

Про що все до к. й. м. віленською поштою писав кн. й. м. лист такий // (с. 99).

30 липня о восьмій годині прийшла до кн. й. м. відомість про вирубання Холмеча цим гультайством, яке привели тамтешні селяни, вбивстві пана Соколовського з понад десятком товариства і хворих, переважно піхотинців, які були залишені ротою, про пограбування всіх речей, що підтвердили недобитки, котрі прибігали. Після чого кн. й. м. у відповідь негайно кинув у авангарді козацьку хоругв Смольського, а своїй надвірній, поручником якої був пан Ходорковський, наказав спокійно за нею йти. Котрі прийшовши до Холмеча, застали його вже без гостей. А кн. й. м. між тим кинув у другий бік на бистрому коню до п. поручника свого з цією відомістю й пересторогою, щоб він у всьому обережно поведився.

Увечері було приведено «язика» з цих зрадників, котрі напали вночі, взятого під Холмечем, цей не дуже був поінформований і казав тільки про кілька тисяч у одному полку, однак про їхнього полковника Кричевського і намірі вдарити на табір постановив. Після чого кн. й. м. при гаслі наказав протрубити, щоб була всіляка готовність і обережність, а всі коні мали осідлані.

Partesus будучи кн. й. м., що ніяк не міг взяти «язика» з того боку Дніпра, то наказав вжити хитрощів, щоб на берег у півтори милі нижче відправити полоненого Януша Реймошевського, щоб той удав, що втік від наших, звабив на цей бік [когось] човном і затримав, у чому могли допомогти пан Юшкевич і капітан Болът, що підійшов, але потім через те, що один пахолок підняв голову цей зрадик був попереджений і відступив. Однак назавтра Господь Бог несподівано винагородив наших.

31 липня. Коли кн. й. м. п. гетьман довідався від полонених, що ворог хоче наступати на Речицю, де залишилась наша залога, послав п. Павловича, ротмістра, з вісімсот чоловік на відсіч, доручивши йому, щоб з Речиці йшов до Брагину, де став ворог, і злучився з п. Коморовським, поручником гусарської хоругви кн. й. м., також з потужною чотою відправленою під Брагин, щоб так зфронту і тилу нападаючи на ворога, могли б завдати йому втрат і привести певних «язиків». А тим часом взявся якнайкраще укріпити табір. Після чого наказав розмічувати і вали, котрі мали йти коло табору і сам для нагляду цієї роботи виїхав за табір, взявши із собою п. литовського стражника і п. полковника Тізенгауза. Після чого наказав розмірювати табір і вали, котрі мали йти довкола нього, а сам для нагляду над цією роботою виїхав за табір, взявши з собою п. литовського стражника і п. полковника Тізенгауза. Але в цей момент // (с. 100) примчав товариш з хоругви п. Барціковського, котрий з лужною челяддю їздив по жито, з тим, що ворога бачив на власні очі у півтора милях, який наступав з великою потугою. Тоді зразу ж кн. й. м. послав п. стражника до табору, наказуючи сідати на коней всім, а сам, залишившись в полі, бачив челядь, яка втікала з поля і кількадесят кінних козаків (...)*, які у полях під табором займали шляхи. Після цього зразу наказав хоругви чинити вилазку з табору. Між тим ворог швидко висунувся з лісів і і вкрив поле біля табору страшним криком і татарським «ала, ала» кінноти, якою було під десять тисяч. Хоругви (...)* наші почали виходити, найперша надвірна кн. й. м. козацька, з якою п. Ходорковський, поручник, рішуче кинувся до ворога, але сам неборак тяжко поранений пострілом в поперек, з чого подібно не вийде. Угорська піхота, як і кіннота вискочивши, зараз їх відстріляла від шляху. Тим часом наші гусарські хоругви якнайрішучіше на них напали. А коли Господь Бог Всемогутній хоче допомогти, пан Коморовський, поручник кн. й. м. з чотою раніше відправленою, почувши крик і, давши залп, коням найвигідніше вдарив в тил ворогу і, вдаривши на них з тилу, розірвав на дві частини. Там прийшовши юнаки, добре показали, що вміють робити в полі і що може холодна зброя, кладучи ворожий густий труп, без своїх значних втрат, бо тільки п. Коморовського було легко поранено, товариша й. м. п. смоленського воєводи і другого п. литовського стольника, а третього, з козацької хоругви кн. й. м. вбито. А що між лісами, що перемежувалися з полями

були сутички, правим крилом ворог швидко кинувся до лісу і зараз же, в мить, деревами і порубаним хмизом орудуючи, окопався, навіть клав для зміцнення оборони людські трупи і вбитих коней; ліве, розгромлене, втекло в розсипну, з котрих частина на болота, в гору ставу, який знаходився біля табору, зібравшись, почала чинити опір і відстрілюватися, але оточені хоругвами п. Курпського, п. Мелешка, пана Гротуса і надвірної козацької кн. й. м., після наступу п. литовського стольника з гусарською хоругвою (де під ним також коня було забито) і також драгунами, котрі привів п. майор // (с. 101) Нольд, були розгромлені і дощенту вирубані.

При цьому з шанців, які були поставлені понад Дніпром напроти ворожих окопів, повідомили, що ворог, який стояв за рікою, у великій кількості байдаками і човнами переправляється нижче по Дніпру на допомогу козакам. Кинувся потім кн. й. м. в той бік, залишивши тут п. литовського стражника і взявши з собою п. полковника-лейтенанта Ганскофа, наказав йому обороняти переправу і на тих, що вже переправилися й почали окопуватися, наступати, додавши йому кілька піших і козацьких рот, котрий як добрий кавалер, виконав гетьманський наказ, добре насівши на ворога, в чому йому добре поміг і пан Павша, поручник козацької хоругви п. польного писаря. А хоч у першому зіткненні було двічі підстрелено і самого капітана Больта і його поручника Квітінга, драгунського хорунжого кн. й. м., а при них понад десять солдат, а двох забито, однак ніскільки затримуючись через поранення тим охочіше наступали і ворога густим вогнем разом з кіннотою так загнали в Дніпро, що не втрапивши в човни, мусив кинутися вплав. Там був втішний спектакль, коли їх більше трьох тисяч пливло, що води не було видно з-за голів, а піхота, стоячи на березі, густо давала вогню, ледве звідти другий, а щонайбільше третій, на той берег вийшов.

Переправивши цих кн. й. м. помчав до поля битви і від перекинчика, одного шляхтича з-під Ліди, Монгайла, також і від в'язнів, котрих чимало брано і до кн. й. м. приведено, дістав інформацію, що ворожий табір і гармати ще позаду йдуть, послав проти них пана литовського стражника з доброю частиною кінноти і піхоти (?), особливо козацькою надвірною хоругвою, та німецькою піхотою п. Рейгольда Тізенгауза і драгунами п. Вехмана, котрих (...) * зустрівши і заставши [зненацька], коли вони почали отаборюватися, розірвав, піхоту вирубав від (?), взяв чотири гармати і порох, а лужна челядь з драгунами багато возили (...) * набрали.

При цьому Кричевський, київський полковник, і гетьман війська, з'явився з лісу проти хоругв, які стояли в бойовому порядку, сам же кн. й. м. пустив лівим крилом угорську піхоту, а правим п. Доновая драгунську флангом чагарником і кілька хоругв своєї кінноти, особливо половина гусарської, наказав наступати серединою від поля. Тим часом надійшла і німецька піхота з паном полковником - лейтенантом Оттенгаузом з кількома полковими гарматками // (с. 102), і першим ділом загнала ворога в ліс, а з лісу — в табір Пан Оттенгауз (?) з піхотою приступив до штурму, котрому допомогло гусарське товариство хоругви кн. й. м. з своїми пахолками і хоругвою його м. п. смоленського воєводи, котрі понад дві години штурмували, але потужному табору, на велике здивування в один момент так артистично і потужно зробленому, не могли дати ради, а оскільки вже також

ніч надходила і офіцерів з піхотою разили, особливо пана капітана Пшипковського, пана Ропу, капітан-лейтенанта п. полковника Тізенгауза, п. капітана Вехмана, пана Юшкевича, ротмістра угорської піхоти кн. й. м., підстрелено й кількадесят менших офіцерів і піхоти. Там же пан Криштоф Котовський, товариш хоругви кн. й. м., котрий спішених кіннотників мужньо повів на вал і вже поранений з вогнепальної зброї, впав з димом, після цього його челядь захвилювалась і піхота через брак куль, котрих по кількадесят вважай кожен солдат вистрілив, почала мішалася, після чого й князь й. м. наказав відступати, залишивши їх собі на завтрашню забавку.

Потім було чути, коли хоругви зовсім сходили, сильний крик у них і галас, вчинений знати на свого. І коли кн. й. м. Смольського ранесенько на відсіч послав, а він повернувшись, дав знати, що їх нема, пан стражник туди рвонувся і застав тільки пустий табір, однак недалеко від нього знайшов полковника Кричевського, який лежав на ношах, котрого видно пораненого не могли забрати і Шапку, сина пана вітебського войського, котрому наше ядро відірвало ногу.

Був дуже вдячний кн. й. м. такому гостю, а тут же наказано уважно доглянути його. Бо до інформації треба знати, що цей Кричевський є шляхтич, брестський обиватель, улюбленець колись небіжчика пана краківського і за його часу чигиринський полковник. По смерті п. краківського [він] визволив з в'язниці цього зрадника Хмельницького, чим заробив собі милість і коли тепер був спійманий татарами, Хмельницький його викупив, давши за нього чотири тисячі талярів і охрестивши його у свою віру і з Станіслава вчинивши Михайлом, став кумом його сина і з цієї приязні дав йому Київський полк і вчинив старшим над всім Військом Запорізьким, сюди, до Литви, обіцявши йому таку допомогу, яку б тільки захотів. Оскільки на такому в'язні багато залежало, наказав його кн. й. м. уважно доглядати, але досі важко у нього чогось допитатися. Знизує тільки плечима, а коли йому знайомі пригадують шляхетство, його стан і колишні заслуги, немило слухає і тільки плечима знизує, а більше спить. З реляції в'язнів, котрих було взято в битві, хоч з собою не згоджуються за якусь тисяч-дві, що конфесати виявляють, все ж констатують, що їх було біля тридцяти тисяч, що й сам Кричевський перед Смольським в таборі, перш ніж його було взято (в наш табір), визнав, що мав до битви п'ятнадцять тисяч // (с. 103), не рахуючи селянства й черні, котрих велика кількість з усіх сторін до нього збирається, але він не сподівався застати наші війська в такій готовності і рішучості, і того, щоб їх у лісі (який вони мають за найпершу фортецю) мали мацати його й бити.

На другий день кн. й. м. об'їжджав поле битви, на котрому ми знайшли багато трупів від вогнепальної і холодної зброї. Протягом двох днів їх було поховано дві тисячі сімсот в чотирьох могилах, а ще немало трупів звезли, не рахуючи тих, котрих неподалік в темних лісових гущавинах були поранені або порубані, не можучи далі тікати, падали, котрих неможливо вивезти, але [принаймні] досить важко [це зробити]. Інших теж самі козаки, а знати, що старшину, забитих в таборі і в лісах на місці загибелі закопали, бо ми замість трупів бачили могили. Цього ж дня послав кн. й. м. роз'їзд з кількасот кінних, щоб розвідати, куди рушив неприятель. Цей роз'їзд сьогодні привів кількох в'язнів, котрих

конфесати списані окремо. При тих, котрі досі мало наше військо і далі очікує успіхів нас найбільше турбує нестача провіанту постачає. Бо піхота і кіннота, котрі вози ще (?) мають, потерпають від голоду. Челядь, котра по жито їздить в поле, рідко повертається, навіть по траву нема як посилати. Бо селяни не тільки на них козаків наводять манівцями і лісами, але й самі їх викрадають. Грошей теж з скарбу досі не видно, не приходиться й сподіватися їх, а чверть боргам третю за тиждень закінчується термін. Через це великі загрожують труднощі затримати жовнірів на службі, без хліба й грошей. А власне в цей час неприятель сподівається великих козацьких і татарських підкріплень від Хмельницького, як однак свідчать всіх в'язнів конфесати.

І зразу не одужував привезений до табору цей зрадник Кричевський через тяжке в око і в голову поранення, а більше через розпач внаслідок битви, через яку власне впав в манію так, що й пильне старання щодо його здоров'я, котре кн. й. м. наказав мати, щоб з нього довідатися пересторог про замисли і дії Хмельницького, як від так великого його [Хмельницького] довіреної особи нічого не помогло. Бо власне при виїзді цієї пошти сконав з дуже гарною диспозицією. Бо коли його питали чи хоче він попа, відповів “Тут треба сорок попів”. Отже, [треба] католицького ксьондза, волюю, сказав, “відро холодної води”, а весь час зітхав і волосся рвав повторював такі слова: “Чи то дрібниця втратити тридцять тисяч війська”.

№ 220

1649, липня 26. — Табір під Лоєвом. — Лист князя Януша Радзівіла до короля Яна Казимира

“Nająśniejszy mściwy królu, panie panie mój miłościwy!

Radbym nie tylko codzienne, ale i co godzinę o tym wszystkim, co się tu dzieje, donosił w.k.mści, panu memu miłościwemu, wiadomości, były tak częste były do oznajmienia w. k. mści potrzebne materye i do przeczytania prętkiego commoditates. Teraz to w. k. m., panu memu miłościwemu, oznajmuje, iż praesidium dobrze zostawiwszy na Rzeczycy i impedymenta podstąpiłem pod nieprzyjaciela przepawy potężnie broniącego, piechotę wprzód na bajdakach wyprawwszy na brzegu tym Dniepru, kędy Soża, rzeka Dniprowi równa, wpada, na same głowę wysadziłem. Której także nieprzyjaciel bronił, ale ją przecież nasi opanowali i, stanąwszy tam przez Sożę wokoło nieprzyjacielowi do nocy się z nim strzelali. Teżże godziny werk piechota sobie rzuciła i dobrze się oszańcowała z okkupowania miesca tego bardzo siłą fortelu i serca nieprzajacielowi ubyło. Interim kiedym dalsze imprezy przedsiębiorac przebranego ludu pod dwa tysiąca łodziami na wozach cicho przewiezionemi w nizie przepawując i w tył nieprzyjacielowi puścić, a tej piechocie głowę trzymającej w oczy byj-dakami iść kazał constitui, ale tak potrzebnie i pewną wygrany obiecując orsordinasy moje intercesserunt wiadomości, które tegoż wieczora z podjazdów i rozpędzony żywności szukającej czeladzi przyszły, iż nieprzyjaciel przez Przypiec się przepawił (...)*, kiedy się effundere i obrócić miał i na obóz nieprzyjacielski i na Rzeczyce, która evidenti discrimini była exposita oko moje (?) przyszło, a najbarziej na Litwę, żeby postrzegszy nas disitos, in ipsa viscera penetrare i grassari nie chcieli. Wyprawilem

niemieszkanie pana Pawłowicza, rotmistrza, przy nim chorągiew rajtarską pułku pana oberstera Tyzenhauza pana Bardzikowskiego z chorągwią kozacką Romanowskiego z chorągwią kozacką p. Dowgiałę z chorągwią kozacką chorągiew kozacka pana pisarza polnego W. ks. L. pana Rajeckiego kompanią dragońską i pana Elsznicewa i kazawszy mu przebierać się ku Rzeczyce, gdzie jeśliby nieprzyjaciela nie znalazł, złączywszy się z chorągwią usarską j. m. pana hetmana wielkiego, także i pana wojewodzica parnawskiego, o których miałem wiadomość, że ciągną onego znosić, potym wracać się na Brahin w tył i tam się zchodzić z panem porucznikiem moim, którego w też tropy w oczy nieprzyjacielowe z chorągwią moją usarską także j. mć pana wojewody smołęńskiego pana strażnika, pana Kurpskiego, pana Mielezka, pana Gąsiewskiego kozackimi, przydawszy mu dragonów kommandyrowanych sto pięćdziesiąt i pięć znaczków czeladzi a za przewodnika pana Białoברzeskiego, sługę kscia j. mći Wisznioweckiego, quondam w Brahinu urzędnika, który kilkadziesiąt koni ma szlachty exules przy sobie bawiących się, wyprawilem, a to dla znoszenia pułku, na Brahinie będącego, który ten tam pas naszym załęgł. Co gdy Pan Bóg pofortuni o zniesieniu tutejszej zalogi, o bezpieczeństwie granic W. ks. L., którego (...)*, boć dalej manus extendore nie podobna w tak szerokich do W. ks. L. pasach, a wszystkich nieprzyjacielom otwartych, zwłaszcza przy tych, któremi wojsko (...)* i trudnościach, z których to nam najbarziej nie na rękę, że nieprzyjaciel częste o nas języki miewa dla przydającej się i uciekającej od głodu czeladzi łożnej, przy tym z wielką rerum agendarum retardacya z niedostatku apparatusu wojennego, a najwięcej prochów, którema dosyć skupo szafując, ledwie dotąd opatrujemy się (...)* prawie ojczyzny in felicitate już wczesne przestrogi i ordynacye nasze do skutku nie przychodzą, ale nie mniej inhabiles i tępych do roboty naszych czyni głód i ciężka nędza, która najwięcej biednej piechocie dokuczyla w tak złym i od chłopstwa odbieżałym kraju, gdzie prowiantu zkaąd zasiać nie masz, bo żyźniejszy i nasiadły trakt nieprzyjaciel occupavit, kędy się wszystkiego szablą dobiąć i krwia parare trzeba. W tej osobliwie pertynacyej i jadowitej chłopskiej złości, że żadnej przestrogi i wiadomości miewać nie możemy ani szpiegów, ani kalauzów, choć przepłacając nie dostawamy, aleć chłopstwu, którże in hac phrenesi i wściekłości respiscere i postrzeże się nie chce ustawicznych buntów i swejwoli (...)* mając i ostatniemu prawie veterno szlachty rzeczyckiej, że aby do gaszenia zapalu tego, którym z inszemi dotehnieni concurrere i kupić się mieli, ale nawet przez ten wszytek czas stania obozu pod Rzeczycą żadnego z nich w oczy widzieć nie było. Tym tylko jednym czyniąc się excusabiles, iż samego pana starosty, który omnem sollicitudinem zatrzymania miejsca tego penitus deposuit takowąż remissyę i zaniedbanie widze jednak toto virium conatu o zniesienie tahorów terazniejszych, do których wszytka zbiera się colluvies starać się, a jakiegokolwiek Pan Bóg uzyczy successu, nie mieszkanie o wszytkim w. k.m. oznajmować będę. Całując zatym rękę w. k. mści, wiernie poddaństwo i uniżone posługi moje w miłościwą łaskę w. k. mści, pana mego mściwego, oddaje unizienie. Datt z obozu pod Łojewem d. 26 july anno 1649.

Waszej królewskiej mści, pana mego miłościwego, wierna rada i sługa uniżony.”

НБ. — ВМ. — № 49428. — Арк. 306 зв. — 308. — Оригинал находится у фонди “Библиотека ординації Замойських”. — № 931.

Переклад

Найясніший мостивий королю, пане, пане мій милостивий!

Я був би радий не тільки щоденно, але й щогодинно доносив відомостями в. кор. м., моєму милостивому пану, про те, що тут діється, аби тільки так часто були речі, потрібні для ознайомлення в. к. мості і до швидкого прочитання вигоди. Тепер таке в. к. м., моєму милостивому пану, повідомляю, що залишивши добру залогу у Речиці і з обозом підступив до ворога, який потужно боронив переправу; спочатку я відправив на байдаках піхоту на той берег Дніпра, де Сож — ріка, що дорівнює Дніпрові, впадає до нього, і висадив на саму голову. Її (*мається на увазі півострів між Дніпром і Сожем — Ю. М.*) теж боронив ворог, але все ж наші опанували нею і, ставши там через Сож, довкола ворога, до ночі вели з ним перестрілку. У цей же час піхота взяла інструменти (?) і добре окопалася; через зайняття нашими цього місця дуже підупав дух у ворога. Між тим, продовжуючи подальшу боротьбу, я добірних вояків під дві тисячі переправив нижче (за течією Дніпра) човнами, які непомітно перевіз возами і в тил ворогові пустив, а цій піхоті, що тримала голову, наказав відкрито байдаками плисти, але так потрібні й певно багатообіцяючими мої накази і відомості, котрі цього ж вечора прийшли з роз'їздів і від розпорошеної, челяді, яка шукала провіанту, що ворог переправився через Прип'ять (...)*, коли вона розлилася і мав обернутися і на ворожий табір і на Речицю, котра, як я бачив, була наражена на явну небезпеку, а найбільше на Литву, щоб постерігти нас не хотіли в саму середину проникнути і напасти. Я негайно відправив пана Павловича, ротмістра, при ньому рейтарську хоругву полку пана полковника Тізенгауза пана Бардзіковського з козацькою хоругвою Романовського з козацькою хоругвою п. Довгяла з козацькою хоругвою, козацьку хоругву пана польного писаря В. кн. Л. пана Раєцького драгунська рота і пана Ельшніця і наказавши йому пробиратися до Речиці, а якщо там не знайде ворога, то злучився б з гусарською хоругвою й. м. пана великого гетьмана, також і пана перновського воєводи, про котрих мав відомість, що, йдуть його громити, потім вертатися на Брагин у тил і там треба було б зійтися з паном поручником моїм, котрого туди ж на очі ворога послав з моєю гусарською хоругвою, також й. м. пана смоленського воєводи, пана стражника, пана Курпського, пана Мелешка, пана Гонсевського козацькими, додавши їм сто п'ятдесят драгунів і п'ять значків челяді; провідником для них я відправив пана Бялобжеського, слугу князя й. мості Вишневецького, колись урядника в Брагині, котрий має при собі кількадесят кінної шляхти вигнанців, а це для розгрому полку, який перебуває у Брагині і котрий там перерізував нам шляхи. Якщо Господь Бог пофортунить нам у розгромі цієї залогі, то про безпеку кордонів В. кн. Л., котрого (...)*, бо далі простягти руку неможливо у таких широких шляхах до В. кн. Л., відкритих всім ворогам, особливо при тих, котрими військо (...)* і труднощах, про котрі нам найбільше не на руку, бо ворог часто має «язики» про нас, а це через лужну челядь, яка перебігає на його бік або тікає від голоду, при цьому з великим запізненням з нестачі військового спорядження, а найбільше браку пороху, котрий ми розходуємо досить скупко, ледве досі вистачає (...)* вважай вітчизни у щасті вже ранні перестороги і наші

накази залишаються безрезультатними, але не менш бездарних і тупих до роботи наших чинять голод і тяжка нужда, котра найбільше бідній піхоті доучила у такому злому, покинутому селянами краю, де неможливо десь здобути провіанту, бо багатший і населені ший тракт окупував ворог, коли всього треба здобувати шаблею і кров'ю. У цій особливій впертості і отруйній селянській злості, що ми не можемо мати жодної перестороги і відомості ні від шпигунів, ні розвідників, навіть переплачуючи, але селянству, котрі будуть зауважені, що вони опам'яталися в такому божевіллі і скаженості, остерігаються не хочучи постійних бунтів і сваволі (...) * маючи і останньому вважай млявістю речиської шляхти, що аби до загашення цього запалу, котрим з іншими (...) * сходиться і мали збиратися, але навіть протягом всього цього часу стояння табору під Речицею жодного з них не можна було побачити. Тільки цим єдиним чиничи прощені, що самого пана старости, котрий всю відповідальність затримання цього місця глибоко відклав таку ж ремісію і занедбання бачу, однак усіма силами старатися про розгром нинішніх таборів, до котрих збирається вся наволоч, а якщо Господь Бог дасть успіху, негайно повідомлю про все в. к. м. після цього цілуючи руку в. к. мості, вірне підданство й мої покірні послуги покірно віддаю милостивій ласці в. к. мості, мого милостивого пана. Дано з табору під Лоевом 26 липня 1649 року.

Вашої королівської мості, мого милостивого пана, вірна рада і покірний слуга.

№ 221

1649, липня 27. — Речиця. —

Лист шляхтича Павловича до князя Януша Радзівіла

“Jaśnie oświecone xiążę, panie a panie mój młściwy.

Przed wschodem słońca stanąłem z kompaniami w Rzeczycy, ałe fatyga rozumiem daremna. Co w. x. m. z pisania j. m. p. podkomorzego braclawskiego doskonale wyrozumiesz. Gdzie jednak w. x. m. rozkazesz mi powrócić, zrozumiawszy z tego chłopa, którego podjazd rzeczycki przyprowadził, i w. x. m. odsyłamy go. Oczekiwam na wiadomość i rozkazanie w. x. m. Przy tem unizone posługi moje młściwej łasce w. x. m., p. m. m., oddawam. Z Rzeczyce d. 27 july anno 1649.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — Тогочасна копія.

Переклад

Яснеосвічений князю, пане а пане мій милостивий!

До схід сонця я став з ротами у Речиці, але тривога на мій погляд даремна. Що в. кн. м. добре зрозумієш з листа й. м. п. брацлавського підкоморія. Однак якщо в. кн. м. накажеш мені повернутися, зрозумівши від цього селянина, котрого речиський роз'їзд привів і котрого відсилаємо в. кн. м. Чекаю на відомість і наказ в. кн. м. При цьому мої понижені послуги милостивій ласці в. кн. м., п. м. м., віддаю. З Речиці 27 липня 1649 року.

1649, липня 28. — Табір королівських військ під Сокалем. —

Конфесата полоненого козака Дем'яна Шимціва

“Demian Szymców z Czudnowa z pułku Niebaby. Confessata przez pana Gulczewskiego, podstolego czerniechowskiego, na podjazd posłanego, j. k. mści przyniesione d. 28 july 1649.

Demian Szymeon z Czudnowa z pułku Niebaby. Zeznał, [że] Niebaba 2000 wojska ma i stanął od miasta i ścisnąwszy taborek, okopał go rowem na trzy łokcie wszierz, a wgłąb na dwa, wałek z tej ziemi. Toż Szumejko z nim, który ma 16800 wojska. Hłatki z Chmielnickim od Ozohowiec są miejsca wolne nie okopane.

Tatarów 5000 pod Szerymbejem, chana nie masz, a my się spodziwiali więcej tatarów.

Trzydzieści pułków wojska nie pisano¹, ale liczby nie wiedzą, więcej bez samo-
pałów i więcej pieszych, koni u tatarów dobrze i kozackiej starszyny.

Po żywność wypadają się po 20 circiter koni, bo zakazują podjazdów. Jeżdżą po nie za cztery miłe.

O wojsku litewskim wiedzą, że ma przychodzić w te kraje i wyprawuje po dwu z kurzenia przeciwko temu wojsku. O bitwie nie słyszał z litewskim wojskiem.

O królu j. mści ta wiadomość u nich, że się przez Wisłę przeprawuje, a na Glini-
ańskie pola ciągnie.

Chłop [z] Zbaraża przedał się, twierdzi, że nasi żywności mają przez cztery nied-
zieli, ale dla koni mało.

W piątek tydzień minął, jako Niebaba i Hłatki szturmowali wnocy, stracili pod
3000 circiter.

Nie tęskni sobie wojsko kozackie ani tatarowie.

Posłów nie było żadnych, ani moskiewskich.

W przesłą środę szturm był, zginęło siła kozaków. Od pola się nie strzegą, tylko
od miasta i od obozu, na podjazdy zakazują chodzić.

Działek wszystkich około 30.

Jeżeli to z obozu naszego przekradając się ułapiony, nie wiedzą. Na przeszły po-
niedziałek szturm gotowali.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 409. — Тогочасна копія.

Переклад

Дем'ян Шимців з Чуднова з полку Небаби. Його конфесата була принесена
28 липня 1649 р. й. к. мості паном Гульчевським, чернігівським підстолиєм, по-
сланим у роз'їзд.

Дем'ян Шимеон з Чуднова з полку Небаби визнав, що Небаба має 2 000 вій-
ська і став від міста і стиснувши невеликий табір, окопав його ровом завширшки
у три лікті, а глибиною у два лікті, зробив вал з цієї землі. То ж і Шумейко з ним,
котрий має 16 800 війська. Гладкий з Хмельницьким від Озоховець, є вільні
місця, не окопані.

¹ Тут помилка. Слід читати не “nie pisano“, а “popisano“.

Татар 5 000 під командою Ширим-бея, хана немає, а ми сподівались, що буде більше татар.

Тридцять полків війська не переписано, але кількості не знають, більшість без самопалів і більше піших, коні добрі у татар і козацької старшини.

За провіантом виходять приблизно по 20 кінних, бо забороняють роз'їздів. Їздять за провіантом за чотири милі.

Про литовське військо знають, що має приходити в ці краї і відправляє по двоє з куреня проти цього війська. Про битву з литовським військом не чув.

Про короля й. мосьть така відомість, що переправляється через Віслу і йде на Глинянські поля.

Селянин зі Збаража передався, твердить, що наші мають провіанту на чотири тижні, але для коней мало.

У п'ятницю минув тиждень, як Небаба і Гладкий вночі штурмували, втрапили близько 3 000.

Ані козацьке військо, ані татари не сумують.

Послів не було жодних, ані московських.

У минулу середу був штурм, загинуло дуже багато козаків. Від поля не стережуться, тільки від міста і від табору, на роз'їзди забороняють ходити.

Всіх гарматок близько 30.

Чи хто з нашого табору, що прокрадався, але був схоплений, не знають. На минулий понеділок вони готували штурм.

№ 223

1649, липня 28. — Табір королівських військ під Сокалем. —

Конфесата полоненого козака Дем'яна Шимціві (варіант)

Confessata przez p. Gulczewskiego na podjazd 28 july poslanego: Demian Szymiax (?) z Cudnowa, z pułku Niebaby, zeznał, że Niebaba dwa tysiąca wojska ma, stanął od miasta i tabór okopał rowem na trzy łokcie wszerek i wgłęb na dwa. Toż Somzienko z nim, który ma wojska piętnaście tysięcy. Hładki z Chmielnickim od Czokowiec są miejsca wolne okopane. Tatarów pięć tysięcy pod Seryn bejem, chama nie masz, ani się spodziewali więcej tatarów. Trzydzieści tysięcy wojska napisano, a liczby nie wiedzą, drugich więcej bez samopałów i więcej pieszych, konie u tatarów dobre i kozackie i starszyzny, po żywność wykradają się pod dwudziestu circiter koni, bo zakazują podjazdów, jeżdżą po żywność za cztery mile. O wojsku litewskim wiedzą, że przechodze w te kraje (po dwóch z kurzenia przeciw temu wojsku wyprawili), o Litwie nie słyhać. O krolu j. mci ta u nich wiadomośc, że się przez Wisłę przeprawuje, a na Gliniańskie pola ciągnie. Chłop [ze] Zbaraża przedał się, twierdzi, że naszym żywność mają na 4 niedzieli, ale dla koni mało. W piątek tydzień minął, jako Niebaba i Hładki szturmowali w nocy, stracili pod trzy tysięcy. Nie teskni sobie wojsko kozackie, ani tatarowie, na podjazd zakazują chodźć. Dział wszystkich około trzydziestu mają. Posłów nie było żadnych, ani moskiewskich. W przeszłą środe szturm był, zginęło siła kozaków. Od pola się nie strzegą, tylko od miasta i obozu. Jeźeli kto z obozu naszego przekradając się utajony, nie widzia. Na przeszły poniedziałek szturm gotowali.

Od je. mci p. wojewody wileńskiego to za pewne przyszło, a to P[an] Bóg naszymu wojsku litewskiemu pobłogosławił, bo ks. p. hetmana z wojskiem naszym pod Piotrkowicami na błoniu trzydzieści ośm tysięcy kozaków położył i potopił w Przypieci, także ledwo pięć tysięcy uciekło. Którzy się obłęgło (?) na jednej wyspie za Przypiecią, których nasi obłegli i nadzieja w P[anu] Bogu (...)*, wykosza i wybija, ale naszych łęgło po dwa tysiąca (...)**”.

Ч. — ВР. — № 379. — С. 191. — Тогочасна копія. Дана конфесата згадується у нижченаведеному листі М'ясківського (№), а її інший варіант було опубліковано З. Гельцелем: МКР, № 137.

Переклад

Конфесата принесена п. Гульчевським, посланого на роз'їзд 28 липня: Дем'ян Шиміакс (?) з Чуднова, з полку Небаби, визнав, що Небаба має дві тисячі війська, став від міста і окопав табір ровом завширшки у три лікті, а глибиною у два лікті. То ж і Сомченко з ним, котрий має війська п'ятнадцять тисяч. Гладкий з Хмельницьким від Чоковець, є вільні місця, окопані. Татар п'ять тисяч під командою Ширим-бея, хана немає, ані сподівались, що буде більше татар. Тридцять тисяч війська переписано, але кількості не знають, більшість без самопалів і більше піших, коні добрі у татар і козацькі, і старшини. За провіантом виходять приблизно по 20 кінних, бо забороняють роз'їздів, їздять за провіантом за чотири милі. Про литовське військо знають, що приходить в ці краї (по двоє з куреня відправили проти цього війська). Про Литву не чув. Про короля й. мосьть така у них відомість, що переправляється через Віслу і йде на Глинянські поля. Селянин зі Збаража передався, твердить, що наші мають провіанту на 4 тижні, але для коней мало. У п'ятницю минув тиждень, як Небаба і Гладкий вночі штурмували, втратили близько трьох тисяч. Ані козацьке військо, ані татари не сумують; на роз'їзд забороняють ходити. Всіх гармат мають близько тридцяти. Послів не було жодних, ані московських. У минулу середу був штурм, загинуло дуже багато козаків. Від поля не стережуться, тільки від міста і від табору. Чи хто з нашого табору, що прокрадався, не криючись, не знають. На минулий понеділок вони готували штурм.

Від його мості п. віленського воєводи те прийшло як певне, що Господь Бог поблагословив нашому литовському війську, бо князь п. гетьман з нашим військом під Петрковцями на оболоні поклав трупом і потопив у Прип'яті тридцять вісім тисяч козаків, також ледве їх втекло п'ять тисяч. Котрих обложили на одному острові за Прип'яттю і надія на Господа Бога (...)*, їх викосять і переб'ють, але наших полягло по дві тисячі (...)**”.

№ 224

1649, не раніше 27 (?) липня. — Лист литовського війська до литовського підканцлера Саміги

“W Łojowie wysiekło litewskie wojsko kozaków. Z Homla uszli. Koryckiemu¹ Chmielnicki do Czerniowa przysłał buławę i bębny, dawszy przedniejszi pułkownicy: Niebaba, Głowacki, Szumejko, Wiuk, Kizimko, Pobodajło. Tegoż wojska część, jako

¹ Тут і далі копіїст помилково називає наказного гетьмана Кричевського Корицьким.

confessata wydają, z Niebabą na Połock we 20 000znaczona; Głowacki w piętnaście tysięcy na Homel; Szumeyko przy Koryckim we 30 000 na zniszczenie wojska, a drudzy włąb powiatów i województw dalszych iść mają. Prochy mają z Ukrainy, z Kijowa im do Lubecza przywieziono świeżo 1000 tysięcy funtów. Popis tego wojska przed świętkami był nad rzeką Łebiedą w mili za Kijowem. Chmielnicki po popisie szedł do Białej Cerkwie. Ten Korycki 1 juny w Czerniechowie miał radę; stanęło, aby sami byli i koni mieli pogotowiu z orężem i prochu po dwa funty, także sucharów, a żeby za daniem znać od Chmielnickiego ruszyli się. Posłów moskiewskich Chmielnicki udarowawszy, o świętkach odprawił. Do każdego pułku po tysiące tatarów przydać obiecał Chmielnicki. Pytali więźniowie, co za przyczyna tak srogiego buntu. Powiedając, że list Chmielnickiego taki jest, żeby się oraz wszyscy, kto w Boga wierzy, kupili do gromady, czerń i kozacy pewniając po tym, że już panów nie będzie i jesteśmy na tym, żeby żadnego szlachcica nie było i że na pokój pozwolić nie chcą. Czysze wybierają na Ukrainie po cztery talary z ojczyzny gospodarza każdego Chmielnickiemu na te wojnę.

Świeżo zaś teraz przyszła wieść, iż Niebaba od wojsk, które to we 20 mil niżej obozu litewskiego mają kozacy, licząc go na 40 000, przebrawszy ze dwanaście set komunika na koniach dobrych, o dwu koń każdy, za dzień i noc uprzedzając wieść o sobie, uderzył resolute zrana na obóz, który jeszcze nie był zawarty (bo pułki z Terzesszyna (?), z Rohaczewa i z inąd dopiero ściągają do obozu) i mało wielkiej szkody w wojsku nie uczynił, zagnała resolute upadszy, kiedy na ten czas czasu nie było w sprawie monstrujący się wszystka piechoty niemieckiej, a dwieście polskiej ci eksceperunt ictum (?), że drudzy do sprawy przyszli i resistentią uczynili, że noga nie uszła tego komunika. Niebaba jeżeli uszedł czy poęgl, jeszcze sprawy nie dają z obozu. Czeladzi jednak i piechoty naszej łęgło trzysta i towarzystwa niemalo snadź łęgło”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 371. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Contenta wypisane do j. m. p. podkanclerzego litewskiego, pisanego od wojska litewskiego z obozu», тобто «Суть, виписана з листа до й. м. п. литовського під канцлера, писаного з табору від литовського війська». Першу половину цього листа було опубліковано: Grabowski A. Ojczyście... — Т. 2. — № 24.

Переклад

У Лоеві литовське військо вирувало козаків. З Гомеля пішли геть. Корицькому (Кричевському — Ю. М.) Хмельницький прислав до Чернігова булаву і барабани, давши найкращих полковників: Небаба, Головацький, Шумейко, Віюк, Кизимко, Пободайло. Частина цього війська, як подають конфесати, числом у 20 000 призначена на Полоцьк з Небабою; Головацький з п'ятнадцятьма тисячами на Гомель; Шумейко при Корицькому (Кричевському — Ю. М.) з 30 000 йде на знищення війська, а інші мають йти вглиб дальших повітів і воєводств. Порох мають з України, з Києва їм до Любеча недавно було привезено 1 000 тисяч фунтів. Перепис цього війська був перед святами над рікою Либідь у милі за Києвом. Хмельницький після перепису йшов до Білої Церкви. Цей Корицький (Кричевський — Ю. М.) 1 червня мав раду у Чернігові; вирішили, щоб були самі і мали коней напоготові із зброєю і мали пороху по два фунти, також сухарі,

і щоб виступили за наказом Хмельницького. Московських послів Хмельницький, обдарувавши, відправив на свята. Хмельницький обіцяв дати кожному полку по тисячі татар. Полонені питали, що за причина такого сильного бунту. Кажуть, що є такий лист Хмельницького, щоб всі, хто в Бога вірує, збиралися до громади, чернь і козаки, запевняючи після цього, що вже не буде панів і ми стоїмо на тому, що не було жодного шляхтича і що на мир не хочуть дозволити. Хмельницький бере чинш на цю війну на Україні по чотири таляри з кожного господарства.

Тепер свіжо прийшла вість, що Небаба від військ, котрі мають козаки 40 000, у 20 милях нижче литовського табору, відібрав з дванадцять сотень кінноти на добрих конях, кожен з двома кіньми. Тоді вдень і вночі, випереджаючи вісті про себе, він рішуче вдарив зранку на табір, котрий ще не був укріпленим (бо полки із Стрешина (?), з Рогачова і з інших тільки збираються до табору) і мало не вчинив у війську великої шкоди, зненацька й рішуче вдаривши, коли тоді не було часу вишикувати німецьку піхоту, а двісті польської піхоти прийняли удар, що інші прийшли до справи і дали таку відсіч, що ніхто не втік з цієї кінноти. Чи втік Небаба чи поліг, ще не дають вісті з табору. Однак полягло нашої челяді і піхоти полягло триста і видно чимало полягло товариства.

№ 225

1649, не раніше 28 липня. — Конфесата полонених повстанців

“Паном Пулішевським, котрий був посланий на роз’їзд 28 липня, були взяті Дем’ян і Семен з Чуднова, з полку Небаби. Зізналися, що Небаба має 2 000 війська, Семенко має 15 000 війська. Гладкий при Хмельницькому. Твердять, що татар 15 000. Хана немає і не сподіваються, що буде більше татар. Чисельності козацького війська не знають. Про литовське військо знають козаки, що йде на допомогу. Також король й. м. має збиратися на Глинянських полях з посполитим рушенням. Передався хлопець зі Збаража, твердить, що наші мають достатньо провіанту для себе, але для коней дуже мало. У п’ятницю минув тиждень, як Небаба і Гладкий штурмували Збараж вночі і втратили гультайства до 3 000. Однак козаки й татари не журяться. Послів не було ніяких, ані московських. Був також штурм і в минулу середу, тоді загинуло багато козаків. Із боку поля немає сторожі, тільки з боку міста й табору. На роз’їзди забороняють ходити, гармат мають 30. Готувалися до майбутнього штурму.”

МКП, № 137. — С. 425. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — 2000. — № . — С. 13.

№ 226

1649, липня 29. — Табір під Лосвим. —

Лист князя Я. Радзівіла до брацлавського підкоморія

“Lubo te wiadomości o nastąpieniu nieprzyjaciela na Rzeczyce płonne były, jednak za wzięciem ich zapewne nie godziło się, jedno ostrożności zażyć i securitati ludzi tamecznych conjulere (?). Gwoli czemu nie tylko chorągiew j. m. pana hetmana wielkiego i j. m. p. w[ojewo]dzica pernawskiego tamże zatrzymać, ałe i ludzmi z obozu

posiłkować przyszło. Teraz iż tamto miejsce od niebezpieczeństwa całe wolne, proszę, abyś w. m. wespół z p. w[ojewo]dzcim pernawskim do obozu przyszedł i p. Łowienieckiemu przyjąć z sobą kazał. A list mój do p. Pawłowicza, aby spieszo w kilkunastu koni tym szlakiem, którym się ruszył, wyprawił za nim p. Fałentzki do (...) * w. m. proszę. Mieszczan wszystkich podejrzanych, u których prochy i rynthunki zatajone znaleziono, każ w. m. przywieść z sobą, nemine excepto. A działka niech przy p. Fałentzkim zostaną. Zatem się łasce w. m. oddaję. Z obozu pod Łojowem d. 29 July 1649.”

АГАД. — Ф. «Архів Радзівілія». — Відділ VI. — № 36.

Переклад

Хоча ці вісті про ворожий наступ на Речицю і були невірними, однак після їх отримання не годилося б бути необережними і не вжити заходів безпеки тамтешніх людей. Внаслідок цього довелось не тільки затримати там хоругв й. м. пана великого гетьмана і й. м. п. перновського воєводича, але й дати їм підкріплення людьми з табору. Тепер, оскільки те місце цілком вільне від небезпеки, прошу, щоб в. м. разом з п. перновським воєводичем прийшов до табору і наказав прийти з собою п. Ловенецькому. А мій лист до п. Павловича [такий], щоб спішно вирушив з понад десятком кінноти тим шляхом, котрим рушився, відправив за ним п. Фаленцький до (...) * в. м. прошу. Всіх підозрілих міщан, у котрих знайдено сховані порох і риштунки, накажи в. м. привести з собою, без винятків. А гарматки хай залишаться при п. Фаленцькому. Після цього ласці в. м. віддаюся. З табору під Лоевом 29 липня 1649.”

№ 227

1649, липень . — Анонімна реляція про битву під Лоевом

“Series pogromu kozackiego przez wojsko W. ks. Litewskiego.

Zrozumiawszy książę j. m. hetman z więźniów, że nieprzyjaciel nastąpił na Rzeczyce, gdzie praezidium nasze zostało, posłał pana Pawłowicza, rotmistrza, z ośmią set człowieka na odsiecz, złęciwszy mu, aby z Rzeczyce szedł ku Brahiniowi, gdzie nieprzyjaciel, i złączył się z panem Komorowskim, porucznikiem chorągwie usarskiej kscia j. m. pana hetmana, z potężną także czatą wyprawionym pod Brahini, aby tak a fronte et tergo infestując nieprzyjaciela, mogli go co urwać i pewnie przywieść języki, a tym czasem obóz ufortyfikować jako najlepiej przed się wziął. Za czym rozmierzać kazało się wały, które koło obozu iść miały i sam dla dozoru tej ronoty wyjechał z obozu, wzięwszy z sobą pana strażnika (...) * i pana oberstera Tyzenhausa. Ale w tym że momencie towarzysz zpod chorągwie p. Barczykowskiego przybiegł, który z łóżną czeladzią po żyto jeździł z tym, iż nieprzyjaciela w pułtora milach na oko widział, z wielką potęgą następującego. Zaraz tedy książę j. m. ruszył p. strażnika do obozu, rozkazując na koń wsiedać wszystkim, a sam w polu zostawszy, widział czeladź pilno z pola uciekającą i kilkadziesiąt koni kozaków, komu w się (?) w polach pod obozem passy (?) zajmujących. Zaczyn zaraz chorągwiom z obozu wypadać kazał, interim nieprzyjaciel wysunął się przętko z lasów i pole (?) nad obozem kominikiem, którego pod 10 tysięcy było, okrył srogim okrzykiem i tatarskim “hala, hala” zmyślając; chorągwie też nasze poczęły wypadać. Najpierwsza nadworna kscia j. m. kozacka, z którą pan Chodorkowski, porucznik, resolute skoczywszy, okrył się w nieprzyjaciela (?),

ale sam nieborak w puł postrzelony odniósł postrzał szkodliwy, z którego podobno nie wylize. Piechora też równo z jazdą wypadłszy, zaraz ich od passum odstrzelała. Tym czasem chorągwi nasze usarskie na nich wsiadłszy resolutissime, a kiedy Bóg Wszechmogący chce dopomoc, pan Komorowski, porucznik kscia j. m. z czatą ongi wyprawioną, posłyszawszy okrzyk i strzelbę, wypuściwszy koniom opportunissime w tył przywiedł na nieprzyjaciela i wsiadłszy nań z tyłu, na dwoje go rozerwał. Tam szczerze (...)*, dobrze pokazali, co wszelki umieją, i w ręce nasze (...)* gęsto nasze (?), kładąc trup nieprzyjaciela, bez szkody znacznej w swoich, bo tylko nieszkodliwe towarzysza j. m. p. wojewody smołęńskiego i drugiego pana stolnika lit., trzeciego zpod chorągwie kscia j. m. kozackiej zabito, a że między lasami, polkami przeplatanymi, sprawa była, skrzydłem prawym nieprzyjaciel prętko się do lasa rzucił i zaraz w oka mgnieniu lasem chrostem przeprawując osieczonym, okopał się, naostatek trupy ludzkie i szkapy zabite zasłone sobie robili, kładąc. Łewe zniesione w rozsypkę poszło, z których chęć na błota w górę stawiska pod obozem leżącego zemknówszy, opierać się i odstrzeliwać poczęło, ale od naszych chorągwi p. Kurpskiego, p. Melszka, p. Grotusa i nadwornej kozackiej kscia j. m. obstępione za nastąpieniem p. stolnika litewskiego z chorągwią usarską (gdzie też pod nim konia zabito) i draganami tego, które pan major Nold przywodził, zniesione i w pień wysieczone.

W tem i szanów nad Dnieprzem przeciwko okopom nieprzyjaciel, co za rzeką leżał, bajdakami i czołnami przeprawuje się w (...)* Dniepru wszelkiej lubie (?) na posiłek kozakom. Rzucił się zatym ksze j. m. w tamte strone [zo]stawwszy tu p. strażnika i wzięwszy z sobą p. oberstera- leutnanta Ganskoffa. Kazał mu przeprawę broń i o tych, co już przeprawiwszy się, zasypować się poczęli, kusić się, przydawszy mu kilka kompaniej pieszych i kozackich, który jako dobry kawaler, uczynił dosyć ordinansowi hetmańskiemu, wsiadłszy dobrze na nieprzyjaciela, czego mu dobrze i p. Pawsza, porucznik chorągwi kozackiej pana pisarza polnego, dopomógł. A lubo w pierwszym starciu i samego kapitana Polta dwa razy i porucznika jego i Kutinga (?), chorążego dragońskiego kscia j. m., a przy nich kilkanaście draganów postrzelono, a dwóch zabito, jednak nie mieszkając owszem a vulneribus fortiores tym ochotniej następowali i nieprzyjaciel gęstą strzelbą, równo z jazdą w Dniepr wpadli, także i czołnów chybiwszy, wpływ wrócić się musiał; to tam ucieszne spectaculu było, kiedy się ich więcej trzech tysięcy pławało, że wody nie znać głowami było, a piechota, na brzegu stojąc, gęsto ognia dawała, ledwo sto drugie albo trzecie najwięcej na tamten brzeg wyszło. Tych przepławiwszy, kscie j. m. do polu skoczył i [z] przedawczyka jednego szlachcica zpod Lidy (?) Mingajła, także i z więźniów, których niemało brano i do kscia j. m. wodzono, informowawszy, że tabór nieprzyjacielski i działka jeszcze na zadzie ciągną, posłał p. strażnika litew. z dobrą częścią jazdy i piechoty przeciwko nim. Których w ćwierci mili potkawszy, mianowicie chorągwia kozacka nadworna a piechota niemiecka pana Reicholda Tysenhauza i dragan p. Wechmanda i zostawszy, że się taborze poczęli (?), rozerwał, piechote wysiekł, działka cztery i prochi pobrała czeladź lóżna z draganami srogą rzecz wozów z żywnością i końmi pobrali.

W tym Krzczowski, pułkownik kijowski i tego wojska hetman, ukazał się z lasu przeciwko chorągwiom wszystkim stojącym. Zaraz kscie j. m. łewym skrzydłem piechotę węgierską i prawym p. Dunowaja dragońską, bokiem puścił chrostom, a reszty

chorągwie kilka, swojej osobliwie usarskiej polowice, śródkiem od pola nastąpić kazał. Tym czasem piechota pana oberstera leutnanta Ottenhausza niemiecka kilka działek regimentowych nadeszła, pierwsi nieprzyjaciela w las, a z lasa w tabór wpędzili. Pan Ottenhausz z piechotą nastąpił do szturmów, któremu pomogło towarzystwo chorągwie kscia j. m. z pacholikami swojemi i chorągwie j. m. p. wojewody smołęńskiego, więcej dwóch godzin szturmowali, ale taborowi potężnemu z wielkim podziwieniem w jednym momencie tak (...) i potężnie zronionemu, radzić nie mogli, a iż się też noc zbliżała i officerów z piechotą narażano, osobliwie p. Krzyzkowskiego, kapitana, p. Ropa, kapitana-leutnanta, p. obersta Tyzenhausena, p. kapitana Wechmana, p. Tyszkiewicza, rotmistrza piechoty węgierskiej księżęcia j. m., postrzelono, officerów mniejszych i piechoty kilkanadziesiąt. Tamże pan Krzysztof Koszowski, towarzysz kscia j. m. chorągwie, który jazde z piechotą mężnie przywiódł na wał nie wpadł, postrzelony z dymem padł, a za szwankiem jego czeladź falowała i piechota dla defectu kul, których po kilkadziesiąt niemal każdy zoldat wystrzelił, mieszając się poczęła, za nim i książę j. m. odwrót uczynić kazał, zostawiwszy ich sobie jutrzejszą zabawkę.

Słyszeć potym było, gdy chorągiew z pola schodzili, zgiełk wielki między nimi i hałas, snadź na swego starszego uczyniony, i kiedy ksze j. m. Smolskiego raniuchno na nieprzyjaciela posłał, ten wdarszy się (?), dał znać, że ich nie masz. Pan strażnik skoczył tam i zastał tabór tylko pusty. Niedaleko jednak niego znalazł pułkownika Krzyczewskiego, na noszach leżącego, którego znalazł uwieść postrzelonego nie mogli, i Szapke, syna pana wojskiego witepskiego, któremu działa nasze nogę urwało.

Był bardzo wdzięczny ksci (...) a zaraz do opatrowne pilno kazano, bo do informacyej wiedzieć trzeba, że ten Krzyczewski jest szlachcic, obywatel brzeski, kochanek quondam niebożczyka p. krakowskiego i pułkownik za niego czechryński tam po śmierci p. krakowskiego tego zdrajcy Chmielnickiego z więzienia wypuścił, czym sobie na fawor zarobił i kiedy teraz był poimany, u tatarów Chmielnicki go wykupił, dawszy zań cztery tysiące talerów i ochrzciwszy go na swą wiarę, z Stanisława uczyniwszy Michałem, kumem jego synów został i z tej przyjaźni dał mu pułk Kijowski i nad wszystkim Wojskiem Zaporowskim tu, do Litwy, uczynił przełożonym, obiecawszy mu także posiłki, jakich by sam chciał. Że tedy na takim więzniu siła należało, kazał książę j. m. pilno opatrować, ale do tych czas trudno się czego dopytać z nim (?) się tylko, a kiedy mu szlachectwo jego, stan i pierwsze zasługi znajomi przypominają, niewiele słucha i tylko plecami ściska, a najwięcej śpi, żeby wylizać miał żadnej nie ukazując nadzieje. Z relaty więźniów, których na potrzebie wzięto i dotąd z lasów przywodzą, lubo się z sobą nie zgadzają o tysiąc i drugi, co z confessatów pater atoli constat, że ich było około trzydzieścia tysięcy miał Krzyczewski przed Smolskim w taborze, nim go wzięto, przyznał, że piętnaście tysięcy miał do boju chłopstwa i czerni, która się do niego gromadzić ze wszystkich stron kupi, ale się nie spodziewał w takiej gotowości i resolutyjej wojska zastać pogotowani tego, żeby w lesie (który oni za najprzedniejszą fortece mają) macać go i bić miano.

Nazajutrz ksce j. m. po bojowisku objeżdżał, na którym gęsty trup od strzelby i ręcznej broni zastaliśmy, jakoż przez dwa dni schowano ich ze (?) dwa tysiąca siedmset we czterech mogiłach, a reszta niemało trupów zwożono, okrom tych, którzy opodal w ciemnych gęstwinach lasowych postrzeloni albo posieczoni, nie mogąc dalej

уходzić, padali, których wywozić niepodobna, ale i dość trudno, drugich też sami kozacy (a widać (?) że starszyne) zabitych w taborze i w łąsiech in instanti zakopali, żeśmy miasto trupów mogiły tylko widzieli. Tegoż dnia posłał książę j. m. podjazd w kilku set koni na odwied, gdzie się obróci nieprzyjaciel, ten kilku więźniów przypro-wadził dziś, posyłają się confessata przy tych, które dotąd wojsko nasze miało, i dalej sperat succesach, najbardziej nasz defectus żywności, (...) * i wątli, bo piechota i jazda, którzy wozy jeszcze mają, głód cierpi, czeladź, która po żyto w pole jezdzi, rzadko się wraca, nawet i po trawę nie masz jako posyłać, bo chłopci nie tylko na nich kozaków nawodzą, ale i sami ich kradną, pieniędzy, też skarbu, dotąd nie widać, ani też spod-ziewać. A ćwierć (...) * za tydzień ekspiruje, zkąd wielkie imminent do zatrzymania żołnierza w służbie bez chleba i pieniędzy. A pod czas właśnie nieprzyjaciel spodzie-wał się wszystkich od Chmiela posiłków kozackich i tatarskich jako jednostajnie wszystkich więźniów confessata świadczą.

Jako zrazu przywiedzionemu do obozu nie brało się na zdrowie temu zdrajcy Krzyczewskiemu dla szkodliwego w oko i w głowę postrzału, a najbardziej dla desperacyej i przegranej zawzięty, z której właśnie w manię wpadł tak ani pilne staranie, które ksze j. m. koło ułeczenia jego mieć kazał, aby z niego potrzebnych o zamysłach i impresach Chmiela, jako od wielkiego confidenta, zasiągl przestroğ, nic nie pomogło, bo właśnie przy wychodzącemu tej piechoty skonał z desperacji (?) bardzo pięknie, bo kiedy go pytano, “Jeśli chcesz popa?”, odpowiedział: “Trzeba tu czterdzieści popów”; więc “Księża katolickiego?”, — “Wolę”, prawi, “widro zimnej wody”. A wszycho wzdychając i ta ten się rwać ingeminabat te słowa: “Albo to ladako trzydzi-ęści tysięcy ludej stracić”.

БЯ. — ВР. — № 5. ЕЕ. III.1. — С. 863–866. — Тогочасна копія.

Переклад

Хід розгрому козаків військом В. кн. Литовського.

Князь й. м. гетьман, зрозумівши від полонених, що ворог наступив на Речицю, де залишилася наша залага, послав пана Павловича, ротмістра, і з ним вісімсот чоловік на відсіч, доручивши йому, щоб він йшов з Речиці до Брагина, де засів ворог, і щоб злучився з паном Коморовським, поручником гусарської хоругви князя й. м. пана гетьмана, який теж із потужною чотою був відправлений під Брагин, щоб з фронту і тилу напавши на ворога, вони могли завдати йому шкоди й певно привести “язиків”, а тим часом князь й. м. взявся якнайкраще укріпити табір. Після цього було наказано окреслити вали, котрі мали йти коло табору і сам він для нагляду над цією роботою виїхав з табору, взявши з собою пана стражника (...) * і пана полковника Тизенгауза. Але у цей час примчав товариш з-під хоругви пана Барчиковського, котрий з лужною челяддю їздив по жито, з тим, що бачив на власні очі ворога у півтора милях, який наступає з великою потугою. Тоді князь й. м. негайно послав п. стражника до табору, наказуючи, щоб всі сідали на коней, а сам, залишившись у полі, бачив челядь, яка щодуху тікала з поля, і кількадесят кінних козаків, які у полях перед табором займали шляхи (?). Після цього він негайно наказав хоругвам вийти з табору, між тим ворожа кіннота, якої було під 10 тисяч, швидко висунулася лісів у поле перед табором і сповнила поле гучним криком і татарським “ала, ала”; також і

наші хоругви почали виходити. Першою з них була надвірна козацька хоругв князя й. м., з котрою поручник пан Ходорковський рішуче вдарив на ворога, але сам неборака був тяжкого поранений пострілом у живіт, через що видно не виживе. Піхота, яка теж вийшла разом з кіннотою, зразу їх обстріляла від шляху. Тим часом наші гусарські хоругви рішуче всіли на них, а Всемогутній Бог допоміг: пан Коморовський, поручник князя й. м., з чатою, відправленою позавчора, почувши крики та стрілянину, пустився кінно і як найзручніше зайшов у ворожий тил і вдаривши на ворога з тилу, розірвав надвоє. Там щиро (...)*, добре довели, що всього вміють, і в наші руки (...) * наші густо поклали ворожого трупу, без значних своїх втрат, бо тільки було легко поранено товариша й. м. п. смоленського воєводи і другого пана литовського стольника, а третього, з — під козацької хоругви князя й. м. вбито. Оскільки битва точилася на лісових галявинах, ворог правим крилом швидко кинувся до лісу і миттєво, пройшовши лісом та кущами, окопався, зробили собі заслон навіть з людських та кінських трупів. Ліве вороже крило було розгромлене і пішло врозсипну, частина його втекла на болота й ставки, що знаходились біля табору, там почали чинити опір й відстрілюватися, але були оточені, розбиті й доценту вирубані нашими хоругвами п. Курпського, п. Мелешка, п. Гротуса і надвірною козацькою хоругвою князя й. м. після наступу п. литовського стольника з гусарською хоругвою (де під ним вбито коня) і тими драгунами, котрими командував пан майор Нольд.

Між тим із шансів понад Дніпром напроти окопів ворог, який стояв за рікою, переправлявся байдаками і човнами в (...) * Дніпру всякому луб'ї (?) на допомогу козакам. Після цього князь й. м. кинувся в цей бік, залишивши тут пана стражника і взявши із собою п. полковника-лейтенанта Ганскофа. Він наказав йому боронити переправу і діяти проти тих, що вже переправилися й почали окопуватися, додав йому кілька піших і козацьких рот; цей же як добрий кавалер цілком виконав гетьманський наказ, всівши добре на ворога, у чому йому добре допоміг і п. Павша, поручник гусарської хоругви пана писаря польного. Хоч у першій сутичці й самого капітана Польга двічі й поручника його й Кутинга (?), драгунського хорунжого князя й. м., а при них і понад десять драгунів підстрелено, а двох забито, однак взагалі без затримки (...) * тим сильніше наступали і ворог внаслідок сильної стрілянини і натиску кіннотою відступив до Дніпра, а не потрапивши до човнів, мусив вертатись вплав. Там було втішне видовище, коли їх понад три тисячі плавало так, що й води за головами не видно було, а піхота, стоячи на березі, часто по них стріляла, що ледве їх двісті чи щонайбільше триста вийшло на протилежний берег. Цих позбувшись, князь й. м. помчав до поля і від одного перекиначика, шляхтича з-під Ліди (?) Мингайла, також від полонених, котрих чимало було взято й приведено до князя й. м., довідався, що ворожий табір і гарматки ще підходять, тому послав п. литовського стражника з доброю частиною кінноти й піхоти проти них. Котрих зустріли у чверті милі, особливо надвірна козацька хоругв, німецька піхота пана Райхольда Тізенгауза, драгуни п. Вехманда і, заставши їх зненацька (?), розірвали табір, піхоту вирубали, а чотири гарматки й порох взяла лужна челядь з драгунами; тоді взяли дуже багато возів з провіантом і кіньми.

Тоді київський полковник і гетьман цього війська Кричевський з'явився з лісу проти всіх стоячих хоругв. Князь й. м. негайно пустив у фланги кущами лівим крилом угорську піхоту, а правим драгунську хоругв п. Дуновая, а решті кільком хоругвам, особливо половині своєї гусарської, наказав наступати по центру від поля. Тим часом німецька піхота пана обер-лейтенанта Оттенхауза надійшла з кількома полковими гарматками, загнала ворога спочатку в ліс, а потім з лісу у табір. Пан Оттенхауз з піхотою рушив до штурму, йому допомогло товариство хоругви князя й. м. зі своїми пахолками і хоругв й. м. п. смоленського воєводи; вони штурмували понад дві години, але потужному таборові, зробленому напрочуд швидко (...) * і потужно, не могли дати ради; оскільки ж і ніч наближалася і було вбито офіцерів з піхотою, насамперед п. Кжичковського, капітана, п. Роп, капітан-лейтенанта, п. полковника Тизенгаузена, п. капітана Вехмана, п. Тишкевича, ротмістра угорської піхоти князя й. м., поранено, менших офіцерів і піхоти кількадесят. Тамже пан Кжиштоф Кошовський, товариш хоругви князя й. м., котрий з кіннотою і піхотою мужньо вдерся на вал, але поліг від пострілу, окурений димом, а через його невдачу захвилювалися челядь і піхота через брак куль, котрих майже по кількадесят вистрілив кожен солдат, вони почали мішатися, через що князь й. м. наказав відступити, залишивши ворогів собі на завтрашню забавку.

Потім, коли хоругви відходили з поля, було чути великий шум між ними і галас, видно вчинений на свого старшого. Коли раненько князь й. м. послав проти ворогів Смольського, то цей, вдершись, дав знати, що їх нема. Пан стражник помчав туди і застав лише пустий табір. Однак неподалік нього він знайшов полковника Кричевського, який лежав на ношах, котрого, пораненого, видно не могли нести, і Шапку, сина пана вітебського військового, котрому наше ядро відірвало ногу.

Князь був дуже милостивий (...) * і його [Кричевського] було негайно наказано старанно доглянути. Треба знати, що цей Кричевський є шляхтич, берестейський обиватель, колись улюбленець небіжчика п. краківського і за його бутності чигиринський полковник, по смерті п. краківського випустив з в'язниці цього зрадника Хмельницького, внаслідок чого став його фаворитом і коли був спійманий, Хмельницький викупив його у татар, давши за нього чотири тисячі талярів і охрестивши на свою віру, вчинивши із Станіслава Михайлом, став кумом його синів; з цієї приязні Хмельницький дав йому Київський полк і вчинив командуючим над всім Військом Запорізьким тут, у Литві, пообіцявши також дати такі підкріплення, яких би він сам хотів. Оскільки такий полонений був надзвичайно важливий, князь й. м. наказав його ретельно лікувати. Але тільки до цього часу важко було чогось у нього допитатися, а коли знайомі нагадували йому про його шляхетство, стан і колишні заслуги, то небагато слухає і тільки знизує плечима, а найбільше спить, а щоб оклигав, то не видно жодної надії. Із свідчень полонених, котрих було взято у битві і котрих досі приводять з лісів, хоч ці свідчення й різняться між собою на одну-дві тисячі, з конфесат все ж можна констатувати, що їх було близько тридцяти тисяч. Кричевський перед Смольським у таборі, перш ніж його було взято, визнав, що мав до бою п'ятнадцять

тисяч селян і черні, котра до нього з усіх сторін збирається, але не сподівався застати у такій готовності й рішучості наше військо, вони готувались до того, щоб у лісі (котрий вони мають за найголовнішу фортецю) мацати противника й бити.

На другий день князь й. м. об'їжджав поле битви, на котрому ми застали багато вбитих з рушниць та холодної зброї. Протягом двох днів було їх поховано у чотирьох могилах дві тисячі сімсот, а решту, чимало трупів, було звезено, крім тих, котрі далі у темних лісових гущавинах були підстрелені або порубані і, не можучи далі тікати, падали. Таких вивозити неможливо і досить важко. Інших забитих самі козаки (видно, що старшину) у таборі і в лісах на місці закопали, бо ми бачили замість трупів тільки могили. Цього ж дня послав князь й. м. роз'їзд у кількисот кінних на розвідку, куди ворог обернеться, а сьогодні він (роз'їзд) привів кількох полонених; посилаються конфесати при тих, котрі досі мало наше військо, і далі сперат успіхи, найбільше допікає нам брак провіанту, (...) * і ослаблює, бо піхота й кіннота, котрі ще мають вози, потерпають від голоду, челядь, котра їздить у поле по жито, рідко повертається, навіть і по траву нема кого посилати, бо селяни не тільки наводять на них козаків, але й самі їх викрадають; грошей, також скарбу досі не видно, нема й надії. А чверть (...) * за тиждень завершується, через що великі до утримання жовніра на службі без хліба і грошей. А під час власне ворог сподівався від Хмеля всіляких підкріплень козацьких і татарських, як одностайно свідчать конфесати всіх полонених.

Приведений одразу до табору цей зрадник Кричевський не одужував через тяжку вогнепальну рану в око і в голову, а особливо через розпач внаслідок програної битви. Через це власне він впав у таку манію, що ані ретельне старання у його лікуванні, котре князь й. м. наказав надати йому, щоб довідатися від нього як від вельми довіреної особи [Хмельницького] потрібних пересторог про задуми та плани Хмеля, але нічого не допомогло, бо власне під час виходу цієї піхоти сконав з розпачу дуже гарно. Коли його питали, “Чи хочеш попа?”, відповідав: “Треба тут сорок попів”; або питали: “Католицького ксьондза?”, — “Волію”, каже, “відро холодної води “. А весь час вздыхаючи і стогнучи [повторював] ці слова: “Чи то мала річ втратити тридцять тисяч людей».

№ 228

1649, серпня 1-3, 6-9, 11-12. —

Уривки з Табірного щоденника князя Я. Радзівіла

“[...]Dnia 1 augusta. Rano, co się działo, z wyżej położonej relacjiej patet. Listy przyszły z Cecerska od szlachty, która w oblężeniu była, ten:

“Jaśnie oświecony młściwy xiążę! Panie a panie nasz młściwy!

Po ten wszytek czas jako j. m. p. Sienicki do nas przybył za ustawicznemi od Homla incursjami hultajskimi, nie mogliśmy do tego przyjść, abyśmy w. x. m., p. n. mł., donieśli transactją tutejszą nie tylko co dzień, lecz ledwie nie co godzina swoje z zdrajcami mając imprezy. Względem jednak tego dwa razy do j. m. p. Wołowicza, do Rzeczyce posyłałiśmy, słysząc o następującym do nas nieprzyjacielu, zkąd nie mogliśmy żadnych otrzymać posiłków. Jakoż przeszłej środy, to jest 21 july, lubośmy i zkąd inąd upraszali ratunku, zostawając już in periculo, nie mając nikogo, gdy do tego

jeszcze wszystko od miasta bydło i konie odebrali zdrajcy, zboże i ogrody wkoło wszystkie wydeptali, naostatek mając wiadomość, żeśmy w prochy i żywność ubodzy, chcąc nas głodem wymorzyć, wkolusienko blizu szańcami otoczyli, że nam nawet i wody nie dawali. Teraz zaś za osobliwą szczególną łaską Najwyższego z niedzielę na poniedziałek, to jest 26 praeventis, oswobodzeni będąc, ponieważ w nawalnym szturmie na sześciu miejscach niemało ich nastrzelaliśmy, ostatek w rozsypkę poszli, gdyż niemal wszystko zepędzeni i zbuntowani z okolicznych wsiów chłopci byli. Quam citissime wyprawujemy z tą wiadomością do w. x. m., p. n. mł., że po rozsypce, co się tylko zebrało, ku Homlowi pośpieszyli. Dalej co się między nimi dzieje i jakowa ich jest rada zdradecka, p. Ihnatkiewicz, który zawojowany, do tych czas z nimi zostawał, da sprawę szerszą w. x. m., p. n. mł., na którego referując się, supplex upraszamy w. x. m., p. n. mł., abyś tę fortecę, która właśnie wszytek tutejszy kraj zatrzymywa, ledwie nie po samy Mohilow, ludem jakim opatrzyć raczył i tych płaczących niebożąt, pospolstwo tutejsze, bojar, popów, mieszczan, miłościwie pożałował, którzy na własną sławę w. x. m., p. n. mł., zastawiając się, wszystkiego już odstradał, a temu nieprzajacielowi, szczyrze co dzień odpor dawali. Co wszystko młciwej uwadze w. x. m., p. n. mł., porzuciwszy, samych siebie i ochotę z nami zostawującego pospolstwa z najniższymi usługami naszymi w młściwą łaskę w. x. m., p. n. mł., oddawamy. W Czeczersku d. 27 juli 1649.

W. x. m., p. n. mł., unizone słudzy Krzysztof Faszcz. Michał Bykowski. Piłon Wrociński. Hrehory Chłewiński. Jan Makarowicz, podstarości kozmiński. Stanisław Poniatowski. Samuel Pomachowicz. Łukasz Szumowicz. Jan Namiestnik. Krzysztof Pleski. Samuel Uścomowicz. Benedikt Uścinowicz. Krzysztof Gizicki. Krzysztof Biltolt. Kostka Stefan. Samuel Korotkiewicz. // (c. 105).

Od p. Sienickiego ten:

“Jaśnie oświęcone młściwe xiąże, panie a panie mój młściwy!

Chciałem już być ruszyć się z Czeczerska do w. x. m., p. m. mł., a w tym kozacy, których z Staroduba i z Homla zebrało się z kilka tysięcy pod Czeczersk, aby go koniecznie dobyć, postąpili, za czym dla trudnej przeprawy zatrzymanem (?) się musiał. Aż dni trzy częstemi utarczkami strawiwszy, nade dniem dnia czwartego (...) * resoluacją szturmując, za Bożą pomocą znaczną chłostę odniesli, tak że z wielkiego przestachu aż i konie i obiady, które sobie byli już przygotowali po taborach, rzucając, uchodzić musieli, gdzie ich padło niemało. Więc wzięwszy pewną wiadomość o w. x. m. w Łojowie, poszli wszyscy ku Homlowi. A nie mogąc żadnej mieć wiadomości przed tym, co by się w ich wojsku działo, gdyżśmy od nich obtoczeni byli, zostawiwszy (?) dla posiłków do Rzeczyce żadnejśmy wiadomości mieć nie mogli i by dłużej się zatrzymali, przyszło by nam do wielkiego (...) *, aż dopiero p. Ihnatkiewicz z noclegu pierwszego od nich zeszedszy, o wszystkim da sprawę, którego dla prętszej wiadomości, jako najprędzej posyłam w. x. m., a sam tu (za) nimi zaraz wyjeżdżam, Pana Boga prosząc, abym w. x. m., p. m. mł., przy szczęśliwych successach w dobrym zdrowiu, jako najprędzej ogłądał. Oddając się i na ten czas unizoną moją usługą w. x. m., p. m. m., łasce. Datt w Czeczersku d. 27 july anno 1649.”

Od p. Fałenckiego taki:

“Jaśnie oświęcone młściwe xże, panie a panie mój młściwy!

Czata ta, którą wyprawilem był z p. Jesmanem, powróciła się w sobotę, nie przyniosła nam nic pociesznego, jeno że hultajstwo to szło ku Łojowu; przyprowadzili kozaka jednego, którego confessata na osobliwej spisawszy kartce, posyłam w. x. m. Nasze też gwałtowne potrzeby i niebezpieczeństwo w. x. m., p. m. mł., uniżenie i gorąco przykładam, iż in summo versamur periculo. Widząc i to, że to hultajstwo passy nam zalec (?) usiłuje tak, że ani my do w. x. m., ani w. x. m. do nas przesyłać będziesz mógł, ponieważ teraz we dwu milach od Chołmecza są, a my tu osadę mamy wielką ludzi zaś barzo mało, bo nie tylko że chorągwie bardzo są szczupłe, ale i chorych niemal połowica, a ku temu rady dać nie mogę w tak małej garstce. Wysławszy chorągiew i drugą na podjazd, to quateri pilnować nie będzie komu, drudzy ich m. m do sztaketu nie chcą. Pod temi chorągwiami ledwie się z pułtorasta // (c. 106) koni zbierze, a też nie masz jako i dla chleba wysłać, wszędzie nam pachotków zabijają, z czym jakimby kształtem w tak wielkiej osadzie nam się trzymać bez większego ratunku o ludzie w. x. m. o informatią proszę, i to nie mniejsza, że kiedy urgens necessitates nie mamy kogo do w. x. m., p. n. mł., posłać, a to i teraz załedwie a żeśmy p. Butkiewicza, który z duszą z Chołmecza uszedł, uprosili, że się do x. m. m od nas puścił, na którego też kozacy ważą, bo był pierwej u nich niedziel 9 sotnikiem, a to z cnoty swej porzuciwszy tam wszystko w Brahiniu, do nas do Zagala przedał się i zawsze na czaty z nami chodził, prosim tedy w. x. m., p. n. mł., abyśmy pocztarza od w. x. m. mieć mogli. Datt w obozie rzeczywecim 31 july wnocy anno 1649”.

Confessata Kondrata, kozaka z Bohuszów, majętności j. m. p. kijowskiego.

Najpierwej powiedział, iż tych, co w wielkim borze pobito, żywcem pięci wzięto, a trębacz p. Łozickiego w ten czas się do nich przedał i jakoby tego hultajstwa miało być tysięcy 20000, a dział 8 i prochów dostatek.

Chołmecz wysiękła czata, którą posłali za Dołonki (?).

Powiedział, jakoby miał przyjść list pierwszy od Chmiela, aby koło Brahinia w pień siekli, a potym drugi przyszedł, że się kazał ścinać, jeno żeby konie brali, a szli i znosili obóz, ten zniosszy, żeby szli aż do Wilna, ścinając wszystkich. A na ten obóz temi dniami albo zaraz z niedziele uderzyć mają oraz i na Rzeczycę. Pułki te są: Kijowski, Białocerkiewskie, Czarnobyłski i ci, co zpod Zahala uszli, mają i wozy. Chorągwi powiadał 30, a drugie w wozach. O tatarach nie powiadał. I to powiadał, że mieszczenie brahińscy, którzy się mają dobrze, prosili pułkownika, aby im list dał, żeby mogli zebrać i iść z wojskiem, jakoż dał jednemu na dwie sotni Turczynowemu synowi, ten prętko ma się im stawić.

W Brahiniu jeno sam pułkownik był, u wojta stał, a wojsko wszystko na życie. Jazdy powiadał 6 tysięcy, a drudzy pieszą u konnych powiadał o dobrej strzelbie i koniach, o sobie powiadał, że nie dawno do nich się przyłączył, a jednakże naszych dwóch zabił.

Przed południem wszczęła się była trwoga z okaziej wozów i konnych do obozu z zdobyczami chyżo umykających, zkąd rozumiejąc naszy, że ich kozacy dopędzają, alarmo uderzyli, potym x. j. m. slaki wszystkie p. Romanowskiemu objechać kazał, który z rozproszonych chłopów // (c. 107) twa przywiódł trzech więźniów.

W sam wieczór wyprawił xże jeo mśc na czatę dla wzięcia wiadomości o nieprzyjacielu chorągwiami kozackimi pana Pawszę, porucznika niebożczyka pana starosty bielskiego, pana Romanowskiego i Smolskiego.

Dnia 2 augusta. Trupy kozaków pobitych zwołoczono, a w kilku korhanach osypanych pochowano.

Przed południem wróciły się z podjazdu wzwysz pomienione chorągwie, przywiodły języków dwóch, z których o rozsypce i trwodze srogiej między nieprzyjacieli informowaliśmy się.

Tegoż dnia od więźniów odbierały się confessata takie. // (c. 108).

Dnia 3 angusta.

Expediowała się z tymi wiadomościami poszta wiłeńska, przez którą pisał w. x. m. do j. m. pana w[ojewo]dy wiłeńskiego list ten:

“Ze mi na kilkoro pisania w. m., m. m. pana, osobliwego dać nie przyszło responsu, sam mię excursatum mieć będziesz raczył, uwarzywszy tantam molem ustawicznych (?) prac i kłopotów, którymi distractissimus będąc nihil minus myślić mogę, jako o listownych conferencjach. Atoli przeszłe nagradzając w. m., m. m. pana, silencium ozn[ajmuj](?) mię successie tym, który Pan Bóg dnia onegdajszego uzycił nad nieprzyjacielem, ten lubo tak na hardą szalenie kazał, iż się wźród białego dnia na obóz w kilkadziesiąt tysięcy uderzyć ważył, jednak pociechy nie odniósł, bo nie tylko repressą chłostą dobrą wziął i łęgło go więcej siedmi tysięcy, więźniami obóz napełniony, insignia victoria jako chorągwie i działa przy nas zostały, ale też sam wódz w ręce przyszedł, co potius w. m., m. m. panu, patebit z particularnych wiadomości, które diriguję do postmistrza wiłeńskiego, a ten pro ratione officij sui przed inszymi pokazywać je powinien w. m., m. m. pana, którego łasce z usług mych powolnością pilno się oddaję. Datt ut supra.”

Do xcia j. m. pana canclerza litt[ewskiego] list taki:[...]

Do pana wojewody trockiego list ten:[...]

Pisał się też do p. Fałenckiego list taki:

“Kiedy w. m. wiadomościami jakimi do mnie wyprawujesz, staraj się, abyś pewne posyłał, płonnymi wojska, osobliwie ludzi przy sobie będących, nie trwożąc. Wierze ja temu, że nieprzyjaciel najpierwszy impet na Rzeczycę wyrzeć zamyślał, ale kiedy tu dobrą chłostę i wstręt wziął, pewnie się na to nie zbierze i jeśli do (...) * dzie nigdzie indziej, tylko tu mu się nie oprzeć. Nowinkarzów tych, którzy z obozu uciekszy, udali, że nas zniesiono, odsyłaj mi w. m., osobliwie dragonów dwóch i pacholików w Rzeczycy zatrzymaj, do dalszej ode mnie wiadomości, tylko mi wypisz imiona ich i pod czyjimi służyli chorągiewami. Zatym się dobrej przyjaźni w. m. oddaję.

Datt z obozu pod Łojowem d[ata] ut supra.”

Doszły ode dworu, list od j. m. pana podkanclerzego litt[ewskiego]o ten:

“Jaśnie oświęcone xże, mści panie starosto żmudzki, mój wielce mściwy panie i bracie!

Kilka dni, jakom z Lublina ordinował do w. x. m. pisanie j. k. mści, w którym j. k. mśc daje wiadomość w. x. m., że p. Młocki z Moskwy powróciwszy, oddał j. k. m. list cara moskiewskiego, gdzie upewnia car k. j. m. stateczną przyjaźnią, winszuje Coronę (?) i czeka miłe na przyjazd wielkich posłów, którzy też jachali do niego. W tymże pisaniu j. k. m. jest wzmianka o xciu siedmigródzkim, którzy obserwanter przyjąwszy j. m. pana s[taros]tę bieckiego, posła j. k. m., odprawił go amice i za nim posła swego do j. k. m. wyprawuje z contestatią przyjaźni tejsze i ochoty swej do przysługi j. k. m. Od chana, że Chmielnicki posiłków mieć nie może, w tymże pisaniu j.

k. m. znajdzie w. x. m. Wielkie wojsko tureckie zniesli wenetowie na arcypelagu, galer tureckich siedmdziesiąt dwie potopiono, sześć galeanów wzięto i dwadzieścia większych, nań dostatkami wszelkimi opatrzonych, więźniów samych tureckich siedm tysięcy żywcem i wódza wzięli wenetowie. Ta wiadomość sama od Porty zatrzymać może chana, że się bellem Rzptej subsidiować nie zechce. Odbieżany tedy (?) ten zdrajca może snadniej (...)*, zwłaszcza kiedy w. x. m. z tamtą stronę wojska // (c. 111) Litt[ewskiego] ku Kijowu sprowadzić zechcesz spiesznie, załogi chłopskie i kozackie za pomocą Bożą nie strzymają ochoty wojska z w. x. m. będącego, kozacy wszystkę siłę bronilo w tę samą stronę, masz w. x. m. czas i porę benemerendi ostrzegam. J. k. m. do Krasnego Stawu wczora przyjechał, wczora obóz formował, jutro się do Zamościa pomyka i dalej ztamtąd, chcąc z wojskiem coronnym łączyć się, które nieprzyjaciel praesentis obległ, dali się nasi Chmielnickiemu osadzić, opatrzywszy się w żywność i wał dobry dawszy. We czwartek przeszły ciężki assalt nieprzyjacielki strzymali excellenter. Ordy nie masz wielkiej, kozactwa i chłopstwa moc wielka jest, z wodzi Chmielnicki, plebem udając, iż króla nie mamy, ale sami dowodzić chcemy; wojska koronnego kilkanaście tysięcy w obozie liczą. Xże j. m. pan w[ojewo]da ruski z j. m. panem chorążym coronnym weszli do obozu dniem przed obsidią, przybyło serca wojsku, z j. k. m. siedm tysięcy jest ludu dobrego w Zamościu, spodziewamy się drugiego tyła. Często mię tu pyta j. k. m. i referret wiedzieć wcześniej, gdzie w. x. m. z wojskiem znajdować się będziesz, któremu, że pod Zahałem successit j. k. m. wielce się cieszy i my wszyscy gratulamur w. x. m. Załecam się zatym łasce w. x. m. z służbami memi. Datt w Krasnym Stawie 20 july anno 1649.”

Przypis do tego listu:

“Affectatji w. x. m. dość czyniąc, skłonił się j. k. m. do tego, że statią wydać rozkazał; copią listu do p. podskarbiego pisanego posyłam.

Barzo te nowiny o wojsku obłożonym alterują j. k. m., lubo de virtute non desperat, jako wytrzymali stus pierszy szczęśliwie, ale od koni odpaść pewnie muszą, a subsidia nie prętko. Otolu cokołwiek j. k. m. zebrawszy chorągwi konnych, bo ich srodze mało mamy teraz, a usarskiej jeszcze i jednej, a nawet i swej j. k. m. nie podniosł fatigabit (...) i aversią mu czynić będzie, z infanterią sam spieszyć się będzie, speramus, że pod Zamościem może mieć j. k. m. wojska w gromadzie 14 000 tysięcy. Panu Ubaldowi infanterji wszystkiej nie bez disgustu ich mm. pp. w[ojewo]dów pruskich, którzy praetendebant regimen i nie zechcą mu (...) ustąpić cura demandata, cavaleria pewne też swoje o regimentarzu będzie miała disceptatie, owo zgoła fata jakieś soviunt, że gdzie zgody potrzeba, tam dissidia wszczynają się, pono by i j. m. p. Firlejowi w[ojewo]dzie sędmirskiemu nie przyszło osiecz (?) z tem wojskiem, gdyby nie też dissionantia consiliorum. Jeśli responsa od j. k. m. spóźniają do w. x. m., nie przy mnie wina, bo nie przez moje ręce j. k. m. deferuntur, a ci oddawszy j. k. m. responsu się nie upominają u j. k. m. [...] // (c. 112) [...] // (c. 127). Dnia 6. Około ruszeniu wojska rano zarazem x. j. m. krzątać się począł, ale dowiedziawszy się, iż według ordinansu wieczór danego bajdaki, które równe ze dniem wyniść miały, nie ruszyły się, na brzeg sam skoczył i praesens sam wszystko zordinowawszy, ku południowi, aż bajdaki ruszono, zabawił się, ztąd opóźniwszy się tego dnia od ruszenia wojska supersedować musiał.

Tego dnia expedicij i wiadomości żadnych nie było, tylko x. j. m. ruszenia pułków dał j. m. p. strażnikowi order ten:

- p. Pawłowicz
- Rajtarska
- Piechota węgierska
- Armata
- p. Tyzenhaus
- Wozy
- p. Ottenhaus
- p. Pawsza
- p. Michałowski
- p. w[ojewo]dzica parnawskiego usarska
- p. stolnika usarska
- p. Meleszka
- p. Barcikowskiego
- x. p. koniuszego usarska
- j. m. p. w[ojewo]dy smołęńskiego usarska
- p. w[ojewo]dy połockiego
- x. j. m. usarska
- p. strażnika
- Rajtarskie
- p. Rajeckiego
- p. Donowaja
- p. Ropa
- p. Wechmana i Elsnica
- p. Jaspersa
- p. stol[nika] Lit[ewskiego]o major Nold
- p. Gąsiewskiego
- p. Kurpskiego
- x. j. m. kozacka
- p. Białobrzeskiego
- Smolski

Karacewicz // (c. 128) Wieczór sam dano razów kilka kozakóm zadnieprskich z działa salwę. Noc wszystka w ostróżności wielkiej i czułości strawiona.

Dnia 7. Zaraz po pobudce ruszały się chorągiew wszystkim. Sam x. j. m. z kozackimi i dragońskimi szedł na odwodzie. Stanęło wojsko w pulmili od Chołmecza. Ztąd nic się nie expediowało.

Dnia 8. Z wojskim pod Rzeczycą x. j. m. stanął w polu i zarazem miejsce do zotoczenia obozu zręczne opatrowac rozkazał. Od pana starosty orszańskiego doszedł x. j. m. list ten:

“ Jaśnie oświecone młściwe xże, panie starosta żmudzki, mój wielce młściwy panie!

Przez kilka listów oznajmiłem w. x. m. o rozwinieciu tych chorągwi powiatowych, a to z tych przyczyn, że indziej na żołnierza więcej ich mm. pp. obywatela dawać nie

pozwolili, ponieważ i Rzpta contributiej powiatu Orszańskiego, które ważyli na żołnierza wszytkich przyjąc nie chciała i więcej się u pp. poborców prędzej nie najdowało. To tedy w. x. m., p. m. m., oznajmiwszy, pewieniem, że ta culpa tak j. m. m. p. p. rotmistrze w tym praesentowałem list w. x. m. j. m. m. p. p. obywatelom. Też excusatie wielu, którem wyżej w opisanu mym pomienił w. x. m. A że pro die 23 praesentis popis w tymże powiecie naszym przypada gotowem i ten uniwersał w. x. m. praesentować ich mm. I perswadować możnali rzecz, aby rewocowali tę swoją pierszą ku ojczyźnie ochotę. Zycząc zatym szczęśliwych successów w. x. m. i victoriam nad nieprzyjacielem cum triumpho odnieść, młściwej się łasce w. x. m. z pokłonem moim commenduję. Datt w Orszy d.14 july anno 1649.”

Dnia 9 odprawa do Smolenska pisała się [...].

D. 11 aug. Ten dzień cały x. j. m. na rozmierzaniu wału, naznaczaniu quartirów kompaniom, wydzieleniu roboty na każdą chorągiew stawał i sam tego wszystkiego dogładał, żeby tym porządniej i sporzej robota iść mogła.

D. 12. Expediował x. j. m. do dworu, napisawszy list do k. j. m. taki:

“[...]Ałe tej intentiej różne impedimenta i przeszkody intercesserunt, a miedzy inszymi gruntownego bezpieczeństwa granic naszych p...cura, zwłaszcza iż nieprzyjacieli loco barzo oportuno w Homlu belli sedem założył, do tego Czeczersk, od którego się był ad rumorem wyprawionej odsieczy receperat, teraz iterata vice arctius obłęgł, tego też hultajstwa kupy różnie palantes ustawicznie się nad nami wieszają, nawet i sami zadnieprscy taki od Chmielnickiego ordinans mają, byłe się wojsko dałej pomknęło in ipsa viscera W. X. L. irruere. Do czego wszystkiego przy pierwszej (?) i ciężkiej nędzy wojskowej accedit niedostatek municiej a najwięcej prochów, których zupełnej beczki w obozie nie zostało. [...] Zkąd nie tylko //(c. 136) dałej progredi trudno, ałe ruszam (?) po rozgromionym nieprzyjacielu in agredi i tu, pod Rzeczycą stanąwszy, obozem się położyć przyszło i jak nałepiej ufortifikować, w żywności zapasać, a municiej doczekawszy, jak znowu aggredi gostem. Lecz i teraz konnym wojskiem nieprzyjaciela (?) (...)*, gdyż dnia dzisiejszego z częścią ludzi na odsiecz Czeczerskowi posyłam pana stolnika littewskiego, część — dla zasięgania żywności wyprawuję. [...]

Do jeo m. pana podkanclerzego litt. list ten:

Za przysłanie listu na stacyą z Mohilowa dziękuję w. m., m. m. p., [...]Doszedł mię też drugi list w. m., m. m. pana, z poszty wileńskiej z listem j. k. mci, w którym j. k. m. rozkazować raczy, a w. m., m. m. pan, perswadujesz, abym z wojskiem spieszył do Kijowa. Intentia(?) moja była interim ieno jako najprędzej złączyć się z wojskiem coronnym pogotowiu teraz, kiedy in discrimine radbym do niego ptakiem przeleciał. Ałe kiedy mimo to, że nieprzyjaciel w Homlu sedem rebelliej założył, Czeczersk, którego ad rumorem o odsieczy idącej odbiegł był, repetita vice poteźniej obłęgł koło Przypeci rozsypane hultajstwa błakają się kupy do Litwy znierzające, nawet i tym co za Dnieprem stoją za ruszeniem się naszym za Dniepr w Litwę in kazał mimo to egestatem a samem wojska defectus munitiej nastąpił tak wielki, ledwo jedną beczkę spehna prochu w obozie mamy moje intencie i usiłowania odmianę mieć musiały [...]

(АГАД. — Ф. «Архів Радзівілів». — Відділ VI. — № 36. — С. 104–128, 135–137. Частково опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців //Сіверянський літопис. — 2000. — № . — С.13–14, 18–25.

Переклад

[...]1 серпня. Що вранці сталося, видно з вищенаведеної реляції. Прийшли листи з Чечерська від шляхти, котра була у облозі, такого змісту:

“Ясноосвічений милостивий князю! Пане а пане наш милостивий!

По весь цей час як й. м. п. Сеніцький до нас прибув через постійні гультайські напади від Гомеля, ми не могли до того прийти, щоб в. кн. м., п. н. м., донести місцеві події не тільки щоденно, але ледве не щогодинно маємо сутички із здрайцями. Однак через це ми двічі посилали до Речиці, до й. м. п. Воловича, чуючи про ворога, який наступає на нас, ми ж не могли з Речиці отримати жодних підкріплень. Так у минулу середу, тобто 21 липня, хоч ми й просили і так і сяк порятунку, залишаючись вже у небезпеці, не маючи нікого, а до того ж ці зрадники відібрали все від міста бидло, коні й збіжжя, витоптали всі сади довкола, врешті, маючи відомість, що ми бідні порохом та провіантом, хотіли виморити нас голодом, оточили нас довкола впритул шанцями, що навіть і води не давали. Тепер завдяки особливій милості Найвищого з неділі на понеділок, тобто 26 цього місяця, ми були звільнені, бо у навальному штурмі у шести місцях ми чимало їх настріляли, а решта пішла врозсипну, бо майже всі вони були зігнані та побунтованими селянами з довколишніх сіл. Якнайскоріше відправляємо з цією відомістю до в. кн. м., п. н. м., що після цієї розсипки ті, що зібралися, поспішили до Гомеля. Що буде далі у них робитися і яка є їхня зрадлива рада, п. Ігнаткевич, котрий, будучи взятий у полон, досі з ними залишався, дасть детальніше справу в. кн. м., п. н. м.. На котрого покладаючись, вдруге просимо в. кн. м., п. н. м., щоб цю фортецю, котра власне утримує весь місцевий край трохи не по сам Могилев, зволив укріпити якимись військовими людьми і цих небожат, які плачуть, місцеве посольство, бояр, попів, міщан, милостиво пожалів. Котрі на власну славу в. кн. м., п. н. м., заробляючи, уже все втратили, але цьому ворогові давали щоденно з усіх сил відсіч. Що все милостивій увазі в. кн. м., п. н. м., доручивши, самих себе і ревність посольства, яке з нами залишається, віддаємо з найнижчими нашими послугами милостивій ласці в. кн. м., п. н. м. У Чечерську 27 липня 1649.

В. кн. м., п. н. м., покірні слуги Кжиштоф Фащ. Міхал Биковський. Филон Вроцінський. Григорій Хлевінський. Ян Макарович, козьминський підстолій. Станіслав Понятовський. Самуель Помахович. Лукаш Шумович. Ян Наместник. Кжиштоф Плеський. Самуель Усьцомович. Бенедикт Устинович. Кжиштоф Гіжицький. Кжиштоф Бітольт. Костка Стефан. Самуель Короткевич // (с. 105).

Від п. Сеніцького такий:

“Ясноосвічений милостивий князю, пане а пане мій милостивий!

Я вже хотів був рушити з Чечерська до в. кн. м., п. н. м., а тут козаки, яких із Стародуба та Гомеля зібралося кілька тисяч, підступили під Чечерськ з рішучим наміром його взяти, внаслідок чого через важку переправу я мусив затриматися. Аж три дні витративши на часті сутички, над ранок четвертого дня (...) * рішуче штурмуючи, з Божою поміччю вони дістали доброї прочуханки, так, що з великого страху мусили тікати, кидаючи навіть коні та обід, котрий собі були приготували по таборах, і тут їх чимало загинуло. Однак, взявши певну відомість про

в. кн. м. у Лосві, всі пішли до Гомеля. А не можучи мати перед цим жодної відомості про те, що діялося у їхньому війську, бо ми були ними оточені, залишивши (?) для підкріплень до Речиці, ми не могли мати жодної відомості і якби довше затрималися, довелось би нам до великого (...)*, аж поки п. Ігнаткевич з першого нічлігу втікши від них, про все дасть справу. Котрого заради оперативної відомості, якнайшвидше посилаю в. кн. м., а сам тут [за] ними негайно виїжджаю, просячи Господа Бога, щоб я міг бачити в. кн. м., п. м. м., при щасливих успіхах у доброму здоров'ї. Віддаю і в цей час мої покірні послуги ласці в. кн. м., п. м. м. Дано в Чечерську 27 липня 1649 року.”

Від п. Фаленцького такий:

“Ясноосвічений милостивий князю, пане а пане мій милостивий!

Та чата, котру я був відправив з п. Єсманом, повернулася у суботу, не принесла нам нічого втішного, тільки те, що це гультяйство йшло до Лосва; привели одного козака, конфесату якого переписавши на окремому аркуші, посилаю в. кн. м. Також покірно й палко додаю про наші нагальні потреби і небезпеку в. кн. м., п. м. м., бо перебуваємо у великій небезпеці. Бачимо, що це гультяйство прагне перекрити нам шляхи так, щоб ані ми до в. кн. м., ані в. кн. м. до нас не зможеш послати, бо знаходяться тепер у двох милях від Холмеча. Ми тут маємо велике поселення, а людей дуже мало, бо не тільки дуже малі хоругви, але й у них хворих вважай половина, а до того ж не можу дати раду, будучи з такою малою жменькою людей. Виславши одну й другу хоругв на роз'їзд, ці квартири пильнувати не буде кому, інші їх мості не хочуть [йти] до штакету. Під цими хоругвами ледве збереться з півтора ста // (с. 106) кінноти, а нема також кого послати і за провіантом, скрізь нам вбивають пахолків. Через що прошу в. кн. м. дати інформацію про те, яким чином у такому великому поселенніам доведеться триматися без всякої військової допомоги, і то не менша, що коли нагальна потреба не маємо кого послати до в. кн. м., п. н. м.. Оце тепер ледве ми упросили п. Буткевича, котрий втік з Холмеча, котрий від нас до в. кн. м від нас пішов і на котрого також мають зуб козаки, бо він був у них раніше сотником протягом 9 тижнів, а з своєї честі покинув там усе у Брагині й передався до нас, до Загаля, і завжди ходив з нами на чати. Просимо тоді в. кн. м., п. н. м., щоб ми могли мати поштаря від в. кн. м. Дано у речичькому таборі 31 липня вночі 1649 року”.

Конфесата Кіндрата, козака з Богущів, маєтності й. м. п. київського.

Насамперед сказав про тих, котрих було розбито у великому бору, що п'ятьох взяли в полон живцем, а трубач п. Лозицького тоді до них передався; що начебто цього гультяйства мало бути 20 000 тисяч, а гармат 8 і вдосталь пороху.

Холмеч вирубала чата, котру послали за Долонки (?).

Сказав, що начебто мав прийти перший лист від Хмеля, щоб коло Брагина в пень вирубали, а потім другий прийшов, що не наказував страчувати, хіба що коні брали, а йшли і громили табір, а розгромивши його, йшли аж до Вільна, рубаючи всіх. А на цей табір днями або зараз із неділі мають вдарити і йти на Речицю. Це такі полки: Київський, Білоцерківський, Чорнобильський і ті, що з-під Загаля втекли, мають і вози. Прапорів сказав 30, а інші у возах. Про татар нічого не сказав. І те сказав, що брагинські міщани, котрим добре ведеться,

просили полковника, щоб він дав їм лист, щоб вони могли збиратися і йти з військом; як і дав одному на дві сотні Турчиновому сину, цей швидко має їм презентуватися.

У Брагині був полковник, став у вїта, а все військо на житі. Кінноти, сказав, є 6 тисяч, а решта є пішими; у кінноти, казав, є добрі рушниці і коні, про себе сказав, що недавно до них прилучився, однак забив двох наших.

Перед полуднем піднялася тривога через вози та кінних, які до табору із здобиччю хижацьки тікаючих; звідси наші зрозуміли, що їх доганяють козаки, підняли тривогу. Потім кн. й. м. наказав п. Романовському об'їхати всі шляхи, котрий із числа розпорошеного // (с. 107) селянства привів трьох в'язнів.

У сам вечір князь його мость послав на чату для взяття відомості про ворога пана Павшу, поручника небіжчика пана белзького старости, пана Романовського і Смольського з козацькими хоругвами.

2 серпня. Трупні вбитих козаків зібрали та поховали у кількох окопаних курганах.

Перед полуднем повернулися з роз'їзду вищезгадані хоругви, привели двох «язиків», з котрих ми дізналися про розпорошеність та про велику тривогу серед ворогів.

Цього ж дня від полонених взяли такі конфесати // (с. 108).

3 серпня. Була відправлена з цими відомостями віленська пошта, з якою писав в. кн. м. до й. м. пана віленського воєводи такого листа:

“Що мені на кількаразові листи в. м., м. м. пана, не довелося дати особливої відповіді, сам мені зволиш вибачити, уваживши таку масу постійних трудів і клопотів, котрими будучи зайнятий, все ж не можу ні про що думати, як про листовний зв'язок. Отже винагороджуючи колишню мовчанку щодо в. м., м. м. пана, повідомляю про цей мій успіх, котрий дав мені позавчора над ворогом Господь Бог; хоч цей воров був у шаленій гордині таким, що наважився серед білого дня вдарити на табір кількома десятками тисяч, однак не мав з цього потіхи, бо не тільки дістав добру прочуханку, але й втратив понад сім тисяч, а полоненими сповнений наш табір; знак перемоги — прапори й гармати залишилися при нас, а сам їхній вождь дістався до наших рук. Це краще в. м., м. м. пану, стане зрозумілим з партикулярних відомостей, котрі направляю до віленського поштмейстера, а цей згідно з своїм обов'язком повинен показати їх перед іншими, в т. ч. й в. м., м. м. пану, ласці якого з моїми покірними послугами ревню віддаюся. Дано як вище зазначено.”

До князя й. м. пана литовського канцлера такий лист:[...]

До пана троцького воєводи такий лист: [...]

Писав також до п. Фаленцького такого листа:

“Коли в. м. будеш до мене відправляти якісь відомості, старайся, щоб посилав достовірні, не тривожачи непевними війська, особливо людей, при собі будучих. Я вірю тому, що ворог найголовніший наступ хотів звернути на Речицю, але коли дістав тут доброї прочуханки й відсічі, певне на це не зважиться і якщо до (...) * десь у іншому місці, тільки тут йому не опертися. Цих вісників, котрі втекли з табору і розповідали, що нас розгромлено, відсилай в. м. мені, особливо затримай у Речиці

двох драгунів і пахолків до мого подальшого наказу, тільки випиши мені їхні імена і під чийми прапорами вони служили. Після цього добрій приязні в. м. віддаюся.

Дано з табору під Лоевом тоді, як вище написано”

Дійшов з двору лист від й. м. пана литовського підканцлера такий:

“Яснеосвічений князю, мости пане жмудський старосто, мій вельми мостивий пане і брате!

Кілька днів, як я направив з Любліна до в. кн. м. листа й. к. мості, у котрому й. к. мость дає відомість в. кн. м., що п. Млоцький, повернувшись із Москви, віддав й. к. м. листа московського царя, у котрому цар упевняє к. й. м. статечною приязню, вітає Корону (?) і мило чекає на приїзд великих послів, котрі теж їхали до нього. У цьому ж листі й. к. м. є згадка про семигородського князя, котрий з честю прийнявши й. м. пана бецького старосту, посла й. к. м., дружньо його відправив і за ним відправляє свого посла до й. к. м. з проханням цієї ж приязні і своєї схильності до послуг й. к. м. Що Хмельницький не зможе мати допомоги від хана, у цьому ж листі й. к. м. знайде в. кн. м. Венеціанці на архіпелазі розгромили велике турецьке військо, потопили сімдесят дві турецьких галери, захопили шість галеанів і двадцять більших [кораблів] з великою здобиччю, самих тільки турецьких полонених венеціанці захопили живцем сім тисяч, в т. ч. й вождя. Сама ця відомість з Порти може затримати хана, що він не захоче підтримувати війну в Речі Посполитій. Тоді покинутий (?) цей зрадник може краще (...)*, особливо якщо в. кн. м. з того боку захочеш спішно повести // (с. 111) на Київ литовські війська, то селянські та козацькі залоги з Божою поміччю не стримають охоти війська, яке буде з в. кн. м., козаки всі сили кинули на цю сторону, отже маєш в. кн. м. час і пору вислужитися. Й. к. м. вчора приїхав до Красноставу, вчора формував табір, завтра йде до Замостя, а звідти й далі, прагнучи злучитись із коронним військом, котре ворог нині обложив, дались наші обложити себе Хмельницькому, забезпечившись провіантом і створивши добрий вал. У минулий четвер стримали тяжкий ворожий напад блискуче стримали. Орди великої нема, є велика потуга козацтва та селянства, обманює Хмельницький, говорячи плебсу, що ми короля не маємо, але хочемо самі керувати; коронного війська у таборі нараховують понад десять тисяч. Князь й. м. пан руський воєвода з й. м. хорунжим коронним увійшли до табору в день перед облогою, що підняло дух війську; з й. к. м. є сім тисяч доброго військового люду в Замості, сподіваємося на прибуття стількох же. Часто питає мене тут й. к. м. і повторює: хочу знати завчасу, де в. кн. м. будеш перебувати з військом; а що під Загалем здобули перемогу, дуже тішитесь з цього й. к. м. і ми всі вітаємо в. кн. м. Після цього віддаюся із моїми послугами ласці в. кн. м. Дано у Красноставі 20 липня 1649 року.”

Приписано до цього листа:

“Вимозі в. кн. м. чинячи досить, й. к. м. схилився до того, що наказав видати стацію; посилаю копію листа, писаного до п. підскарбія.

Ці новини про обложене військо дуже хвилюють й. к. м., хоч через мужність не впадають у відчай, витримали щасливо перший удар, але певно будуть змушені відмовитись від коней, а підкріплення надійдуть не скоро. Тому й. к. м. зібравши щось кінних хоругв, бо їх тепер маємо дуже мало, а гусарської ще й жодної,

навіть і своєї й. к. м. не підніс турботи і антипатію йому буде чинити, з піхотою сам не буде спішити, надіємось, що під Замостям зможе мати й. к. м. війська 14 000 тисяч. Пану Убальдові всієї піхоти не без відрази їх мостей панів пруських воєвод, котрі поширювали владу і не захочуть йому (...) * (?) поступитися дорученою опікою; кавалерія певно теж своє про регіментаря буде мала суперечка, взагалі якийсь рок панує (?), бо де сьогодні потрібно згоди, там починаються усобиці, начебто і й. м. п. Фірлею [й] сандомирському воєводі не довелось би потрапити в облогу (?) з цим військом, коли б не суперечливі поради. Якщо відповіді від й. к. м. спізнюються до в. кн. м., то це не моя провина, бо не через мої руки й. к. м. передаються, а ці, віддавши й. к. м., відповіді не вимагають у й. к. м. [...] // (с. 112) [...] // (с. 127).

6 числа. Одразу з ранку князь й. м. почав клопотатись про виступ війська, але довідавшись, що байдаки, які згідно з наказом, даним увечері, мали б удень вийти, не рушилися, тоді сам кинувся на берег і нині сам усе організував і за-тримався до полудня, доки не урухомив байдаки. Через це запізнившись, він мусив відмовитися від виступу війська у цей день.

У цей день експедицій і жодних відомостей не було, тільки кн. й. м. [для] рушення полків дав й. м. п. стражникові цей ордер:

- п. Павлович
- Рейтарська
- Угорська піхота
- Артилерія
- п. Тизенгауз
- Вози
- п. Оттенхауз
- п. Павша
- п. Міхаловський
- п. перновського воєводича гусарська
- п. стольника гусарська
- п. Мелешка
- п. Барціковського
- кн. п. конюшого гусарська
- й. м. п. смоленського воєводи гусарська
- п. полоцького воєводи
- кн. й. м. гусарська
- п. стражника
- Рейтарські
- п. Раєцького
- п. Доновая
- п. Роба
- п. Вехмана і Ельсниця
- п. Ясперса
- п. литовського стольника майор Нольд
- п. Гонсевського
- п. Курпського

кн. й. м. козацька
п. Бялобжеського
Смольський
Карацевич // (с. 128).

У сам вечір дано кілька разів з гармати залп задніпрянським козакам. Вся ніч була проведена у великій обережності й пильності.

7 числа. Зразу ж після сигналу виступили всі хоругви. Сам кн. й. м. з козацькими та драгунськими йшов у резерві. Стало військо у півмилі від Холмеча. Звідси нікого не відправляли.

8 числа. Князь й. м. став з військом під Речицею в полі і тут же наказав упорядкувати зручне місце для створення табору. Від пана оршанського старости дійшов до князя й. м. цей лист:

“Ясноосвічений милостивий князю, пане жмудський старосто, мій вельми мостивий пане!

Кількома листами я повідомив в. кн. м. про розгортання цих повітових хоругв, а це тому, що більше на жовніра їх мості панове обивателі не дозволили давати, бо і Річ Посполита контрибуції Оршанського повіту, котрі призначали на жовніра, не хотіла всіх прийняти і більше у панів поборців не було. Це тоді в. кн. м., п. м. м., повідомивши, певний, що це провина й. м. м. п. п. ротмістрів, у цьому я презентував лист в. кн. м. й. м. м. п. м. обивателям. Теж виправдання багато, котрих вище у моєму описі згадав в. кн. м. А що на 23 цього місяця припадає перепис у цьому ж нашому повіті, я готовий цей універсал в. кн. м. презентувати їх мостям і радити чи можна, щоб вони відкликали (?) цю свою першу ревність до вітчизни. Після цього зичу в. кн. м. щасливих успіхів і отримання перемоги над ворогом з тріумфом, а милостивій ласці в. кн. м. з моїм поклоном віддаюся. Дано в Орші 14 липня 1649 року.”

9 числа писалася відправа до Смоленська [...]

11 серпня. Весь цей день князь й. м. займався обмірами валу, призначенням квартир ротам, визначенням обсягу роботи кожній хоругви і сам пильнував над всім цим, щоб порядніш і швидше могла йти робота.

12 числа. Відправив князь й. м. до двору, написавши такого листа до к. й. м.:

“[...] Але цьому наміру різні труднощі і перешкоди трапляються, а між іншим ґрунтовної безпеки наших кордонів (...)”, особливо що ворог у дуже зручному місці у Гомелі заснував гніздо війни, до того і Чечерськ, від котрого був на вість відправленої відсічі відступив, тепер повторно тісніше обложив, цього теж гультайства різні купи наволочі постійно кружляють над нами, навіть і самі задняпрянці мають від Хмельницького такий наказ, як тільки військо далі підійшло б в саме серце В. кн. Л. вторгнеться. До всього цього при першій (?) тяжкій військовій нужді настає брак боєприпасів, а особливо пороху, котрого й повною бочки не залишилося у таборі. [...] Через не тільки важко // (с. 136) розвивати успіх, але вирушаю (?) після нападу на ворога в (...)” і тут, під Речицею, ставши, довелося стати табором і якнайкраще укріпитися, запастися провіантом, а дочекавшись боєприпасів, як знову вороже напасти. Але й тепер ворог кінним військом (...)”, бо сьогодні з частиною військових людей посилаю на відсіч Чечерську пана литовського стольника, а частину відправляю за провіантом.[...]

До його м. пана литовського підканцлера такий лист:

За прислання листа на стацію з Могилева дякую в. м., м. м. п. [...] Дійшов до мене також другий лист в. м., м. м. пана, з віленської пошти з листом й. к. мості, у котрому й. к. м. зволить наказати, а в. м., м. м. пан, радиш, щоб я з військом поспішав до Києва. Мій намір був тим часом якнайшвидше злучитись з коронним військом тепер, коли у небезпеці був би радий до нього прилетіти птахом. Але незважаючи на те, що ворог заснував у Гомелі гніздо ребелії, Чечерськ, котрого на вість про відсіч, яка надходила, був покинув, знову потужно оточив, коло Прип'яті блукають розрізнені купи гультяйства, які наміряються йти до Литви, навіть і тим, які стоять за Дніпром, наказано у разі нашого виступу за Дніпро, в Литву (...)*, хоча це (...)* а у самому війську є такий сильний брак боєприпасів, що ледве одну повну бочку пороху маємо у таборі ; через це мої наміри та зусилля довелось змінити [...]"

№ 229

1649 (?). — Список полків Української держави —

Гетьманщини, які готувалися до наступу

“ Memoriał wiele jest pulkowników przy samym Chmielnickim na Ukrainie:

Pułk Krzywonosów chorągwi	27
Białocerkiewskiego, Нурин пулк, chorągwi	35
Dzidziałów пулк	25
Hładkiego пулк, chorągwi	25
(...)*у пулк, chorągwi	25
(...)* пулк, chorągwi	29
Lobodzin пулк, chorągwi	27
Nieczajów пулк, chorągwi	25
Topieszyn пулк, chorągwi	27
Siemionów Wiereszczaszyn пулк, chorągwi	23
Krzywińskiego od Dniestra пулк, chorągwi	26404
Szumejko z Nieżyna пулк, chorągwi	15
Gandzyn пулк, chorągwi	27
Tatar przy nim nohajskich	20 tysięcy
A krymskich także	20 tysięcy
Nohajskiego na imie Tuhaj, a krymskiego nazywają Bej. Co do Litwy obróceni, hetmański пулк Czyhyryński.	
Pobodajłów пулк, chorągwi	17
Niebabin пулк, chorągwi	28
Szunejkowego пулку chorągwi	5
Nad tym starszy Borsug Siemion radzi Hrobianko i nad ostatkiem пулку Perejasławskiego, chorągwi	12
Puszko, пулковник kijowski, chorągwi	24
Popowicz, Czarnobylski пулк, chorągwi.	28
Pobodajło stoi u przewozu Lojewskiego, z tegoż	

pułku stoją u Lubeczckiego przewozu chorągwi 5
Niebaba z Głowackim ma być w Homlu.
Pułk Czarnobyłski ma być w Babczach.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 38. — Тогочасна копія.

Переклад

Запис для пам’яті, як багато є полковників при самому Хмельницькому в Україні:

Полк Кривоносів, хоругв 27
Білоцерківського, Гирич полк, хоругв 35
Джеджеліїв полк 25
Гладкого полк, хоругв 25
(...)* полк, хоругв 25
(...)* полк, хоругв 29
Лободи полк, хоругв 27
Нечаїв полк, хоругв 25
Топішин полк, хоругв 27
Семена Верещаки полк, хоругв 23
Кривінського від Дністра полк, хоругв 26
Шумейко з Ніжина полк, хоругв 15
Ганджі полк, хоругв 27
Татар при ньому ногайських . . . . . 20 тисяч
А кримських також . . . . . 20 тисяч
Ногайського звать Тугай, а кримського називають Бей.
Ті, що обернені до Литви, гетьманський полк Чигиринський.
Пободайлів полк, хоругв 17
Небаби полк, хоругв 28405
Шумейкового полку хоругв 5
Над цим старший Борсук
Семен радить Граб’янка і рештою
Полку Переяславського, хоругв 12
Пушко, київський полковник, хоругв 24
Попович, Чорнобильський полк, хоругви 28
Пободайло стоїть біля Лоївської переправи, з цього ж
Полку стоять біля Любецької переправи хоругв 5
Небаба з Головацьким має бути у Гомелі.
Чорнобильський полк має бути в Бабичах.

№ 230

1649, серпня 2. — Конфесата полоненого козака

Хвеська П’ятки з Білоцерківського полку

“Confessata kozaków, których pobrano 2 augusti, a wyszli z obozu (...)*.

Chwesko Piatka z Koczerowa z pułku Białocerkiewskiego. W tym pułku Hromyka [za] pułkownika.

1. To powiada, że nasi [mają] dwa wały, obadwa wysokie; ten powyższy [w] naszym obozie na dwie kopiej zwysz, a drugi, dalszy, porzucili naszy, na którego powychodzą kozacy i około tego dalszego klutnia mocna, ale ich z dział i z ręcznej strzelby barzo psują kozaków, a do tego kozacy nie pomyszlają, bo całe zdesperowali o naszego obozu wzięciu, chyba żeby głodem wymorzyć. Przypuszczano po kilka razy do szturm, ale z niechęcią idzie czerń, a już orda i kozacy naganają i już czerń do szturm nie chcą iść. Pogotowali byli szturm, ale niedziel temu dwie, jako przyjechał do Chmielnickiego metropolit kijowski, napojów mu przywiózł i rozradził mu, aby nie szturmował; zarazem starszy kazali popalić (?); w piątek przypuścił był kilka pułków do szturm, ale za pierwszym wałem jazda nasza potkała ich i [z] ręcznej strzelby mocno ich poczęto psować; a jeszcze deszcz z rani (?) wielki uderzył. Nasi mają przez 6 wałów, że im deszcz nic nie szkodził, a im zaraz strzelba zamokła i widząc szkodę, starszyna poczęła ich zganiać, jakoż ich siła barzo ginie kozaków w tych szturmowali; w naszych za łaską Bożą żadnej nie masz szkody.

2. Dla żywności aż za pozwoleniem wyjeżdżają i to im każą się wracać jednego dnia; ale za mil pieć nie mogą dostawać żywności i dla tego aż za mil dziesięć zaizdżają i ci dla żywności byli wyjachali.

3. Chłopów i hajduków kilka od naszych przedali się, rusi, do kozaków. Którzy powiedzieli Chmielnickiemu, że nasi barzo siła mają żywności dla siebie i głodem ich nie wymorzycie, ale dla koni omale.

4. Wygnali nasi podjezdów z tysiąc, jezdny żyły popodcinali, ale około tych podjezdów siła nagięło kozaków, bo ich nasi siła bili z ręcznej strzelby.

5. O krolu je mści nic nie wiedzą, znać, że tają przed czernią i ordą, tylko tych, pod Brodami a pod Dubnem wiedzieli; i o wojsku litewski[m] wiedzą od metropolity i kazano tamtemu pułkowi Kijowskiemu, co na załodze został i drugiemu, Poleskiemu, pułkowi, gdzie Duniec z Haraśkiem, puść przeciwko Litwie, ale nadzieja w Bogu, że tylko tam wybija mocną litwa.

6. Dyfferencja poczynaliś wielka między ukraińskimi kozakami a temi, co z włości, gdyż obawijac się ukraińcy, aby się ci, z włości kozacy, do lachów nie przedali, rozbirają ich między siebie, w samym pułku Białocerkiewskim ośmnaście chorągwi z włości zwineli (?) i rozebrali między siebie. Ci wszyscy kozacy z włości, których jest więcej, życzą sobie (...) * ukraińska barzo, ale ta czerń ukraińska sprzeczy temu; pułk ten Białocerkiewski podle Chmielnickiego stoi.

7. Obóz kozacki od naszego stoi jaką z działa, ale nie za więcej(?), ale szańce bliżej kozackie; i naczęszy z naszymi biją się i podpadają pułki swawolne jako Braclawski, Podniestrski, Przyłucki, Zadnieprski i Baturyński.

8. Miasto w obronie dobrej, do którego kilka razy naganiali do szturm, ale się już czerni uprzykrzyło; i rejestrowi nigdy nie idą bić się, tylko czerń naganają; a już dali pokój i do miasta szturmów, bo nic nie mogą poradzić, w tym tylko nadyeje mają, że wymorzą głodem.

9. Ucieka ich niemało, jak po żywność który jedzie, to się nie wróci.

10. Połowi wojska strzelby nie masz, a chociaj i jest gdzie, omale mają; prochu po pułtrzecia i po puł ośma grosza funt, tylko go za co nie masz kupić, bo zdobyczy nie mają nic; najwięcej prochu Chmielnickiemu z Kijowa mieszczanie przywożą; ci mu tylko sami żywności dodają.

11. (...) * na załogach na ludzi zgodzić do wojny nie zostawili, tylko setnicy grodowi dla pożytku.

12. Do wojska naszego okop mają, ale z tyłu nie masz go.

13. Tatarowie (...) * jedni pod Kunaz, mianowicie krymscy, białogródscy, nad którymi starszemi Karacz-murda, perekopski bej, a nad drugimi — Ajtymir bej z Budziaka nagajcy, kilka niedziel jako przyszli. Krymscy i białogródscy stoją od Tarnopola i od Ozochawiec, a nahajscy od Jampola ku Wiszniowcowi, za mil trzy od obozu i [c]z[t]yry (?), koczują, i kładą tatarów wszystkich piętnaście tysięcy, ale dla tego siła się ich zda, że koni siła, skoro na dzień to jedzie (...) * do taboru i aż u wieczór przyjeżdża, a przy koniech ladaco zostaje; mógł by im snadno odebrać wszystkie konie. Sami bejowie zostają niedaleko Chmielnickiego, bo on to czyni, co mu oni każą, bo im insza rada nie bywa, tylko z tatarami.

14. Kozacy koni nie puszczaają na pole, bo im (?) jako owyż tatarowie biorą; ale za mil trzy słyшы, po trawę jedzą dla koniej. Nadzieja w Bogu, zajściem je. k. mści, wytrzepawszy orde, pewnie przętко odpadne od koni to hultajstwo. Przed godzin kilka oddał list od p. kanclerza jeo mości Bajbuza, był (?) przy mnie kozak jego, gdzie pisze date z Czurowiec (?) z obozu już (?) mile od Brodów 6 augusti, że jeszcze król nie rezolwował, jeśli ma iść sam, ponieważ nie tak jasno naszym, bo trzy mile naszym Chmiel od nich odstąpił i sami się już mieszają między sobą; przy krolu wojska o[šmn]aście tysięcy, jeszcze wołyńców nie masz ksdzie Dominika tysiąc styrysta ludzi i (...) *”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 32. — С. 321. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 19–20.

Переклад

Конфесата козаків, котрих було схоплено 2 серпня, а вийшли з табору [...]

1. Хвесько П'ятка з Кочерова, з Білоцерківського полку. В тому полку за полковника є Громика. Те каже, що наші мають два вали, обидва високі. Цей вищий у нашому таборі має заввишки зо два списи, а другий, дальній, наші покинули. На цей дальній повиходили козаки і коло того дальнього валу йде потужна сутичка. З гармат та рушниць дуже шкодять козакам, і тому козаки не мислять [про штурм], бо зовсім втратили надію взяти наш табір, хіба голодом виморити. Кілька разів штурмували, але чернь неохоче йде до штурму. Вже орда й козаки женуть їх на штурм, уже чернь до штурму не хоче йти. Були приготувалися до штурму, але з два тижні тому приїжджав до Хмельницького київський митрополит. Він привіз йому напоїв і відраджував його від штурму. Одночасно старші наказали попалити (?). У п'ятницю він кинув кілька полків на штурм, але за першим валом їх зустріла наша кіннота і з рушниць почала їм потужно шкодити, а до того ж, ще вдарив сильний дощ. Наші мають [укриття] у шести валах, їм дощ не дуже шкодив, а в тих [штурмуючих] одразу намокли рушниці. Побачивши шкоду, старшина почала їх зганяти [з валів]. Дуже багато козаків гине у цих штурмах, а в наших за Божою ласкою жодної нема шкоди.

2. Заради хліба і з дозволу їм дозволяють виїжджати з табору, але повертатися мають у той же день. Але вже на відстані п'яти миль не можуть дістати хліба і тому заїжджають аж за десять миль. І ці [полонені] теж були виїхали [з табору] заради хліба.

3. Кілька з русі, хлопців та гайдуків, перебігли від нас до козаків. Ці сказали Хмельницькому, що наші мають дуже багато хліба для себе і голодом їх не виморити, хоча для коней забракне.

4. Наші вигнали з тисячу коней, попідрізавши їм жили. Тут, біля цих вилазок багато загинуло козаків, бо їх наші багато позабивали з рушниць.

5. Про короля його мость нічого не знають, очевидно, укривають це перед черню та ордою. Знають тільки про цих [з польського військ], що були під Бродами та під Дубном. Про литовське військо знають від митрополита. Було наказано йти проти Литви Київському полкові, що залишився на залозі, а також другому, Поліському полков, яким командують Донець з Гараськом (*Яцкевичем* — Ю. М.). Надія на Бога, що цих розгромить потужно Литва.

6. Починається велика диференція між козаками українськими та тими, що з волості, бо українці бояться, щоб ті козаки, котрі з волості, не перейшли на бік ляхів. Вони перемішують їх з собою. Тільки в Білоцерківському полку є вісімнадцять розформованих і перемішаних між білоцерківцями хоругв. Цих козаків із волості є більше, вони зичать собі (...) * дуже українська, але ця українська чернь супротивна цьому. Цей Білоцерківський полк стоїть при Хмельницькому.

7. Козацький табір стоїть від нашого на відстані не більше гарматного пострілу, але козацькі окопи ще ближче. Найчастіше з нашими б'ються і нападають на наших свавільні полки, як от: Брацлавський, Подністровський, Прилуцький, Задніпровський і Батуринський.

8. Місто [Збараж] є в добрій обороні. До нього вже кілька разів наганяли до штурму, але черні це вже набридло. Старшина дуже жене їх на штурм, але реєстрові ніколи не йдуть битися, тільки чернь женуть. Але вже дали спокій і не чинять штурмів до міста, бо нічого не можуть порадити. Тільки на те надіються, що виморять голодом [обложених].

9. Тікає їх чимало. Як хто їде за провіантом, то не повертається.

10. Половина війська не має рушниць, а хоч і є у кого, то мало мають пороху. [Цей] коштує по два з половиною й три чверті (?) гроша за фунт, але й того нема за що купити, бо зовсім не мають здобичі. Найбільше пороху привозять Хмельницькому з Києва міщани. Тільки одні ці міщани доставляють йому провіант.

11. (...) * у гарнізонах не залишили людей для війни, самі тільки городові сотники.

12. Мають укріплення з сторони нашого війська, але з тилу їх нема.

13. Татари (...) *, одні під Куназ, особливо кримські, білгородські, над котрими старшими є Карач-мурза, перекопський бей, а над другими — Айтимир-бей. Ногайці з Буджака прийшли кілька тижнів тому. Кримські й білгородські стоять від Тернополя і Озоховець, а ногайські — від Ямполья до Вишневеця, кочують у трьох — чотирьох милях від табору. Кількість татар визначають у п'ятнадцять тисяч. Але їх здається більше, бо мають багато коней. Як день починається, то їде (...) * до табору і аж увечері приїжджають, а при конях абихто залишається; у них легко можна було б відбити всі коні. Самі беї стоять неподалік від Хмельницького, бо він чинить все, що вони йому наказують, бо в них немає іншої ради, тільки з татарами.

14. Козаки не випускають коней у поле, бо цих коней забирають татари; їздять [козаки] по траву для коней, як чув, за три милі. Надія в Бога, що як тільки його королівська мость поб'є орду, то напевно, це гультайство швидко покине коней. Перед цим за кілька годин Байбуза віддав лист від п. канцлера його мості. При мені вже був його козак. Пише в листі під датою з Чуровець (?), з табору вже (?) в милі від Бродів 6 серпня, що король ще не вирішив, чи має йти сам, бо не так ясно нашим, бо Хміль відступив на три милі й [козаки] сваряться між собою. З королем є війська вісімнадцять тисяч, волинці ще не підійшли до князя Домініка, яких є тисяча чотириста людей і (...)*.»

№ 231

1649, серпня 2. — Табір королівських військ під Сокалем. — Лист Анджея М'ясківського, сина львівського підкоморія, до невідомого

“Stanął k. j. m. pod Sokalem obozem 29 July, gdzie trafiliśmy na p. Gulczewskiego, który był wyprawiony jeszcze z Lublina na podjazd pod nieprzyjaciela. Im naprzód przyniósł confessata kozaka jednego, który uciekając od tatar, na p. Gulczewskiego napadł i zeznał, że w dzień sobotni, kiedy naszych oblegli, wyszło było piętnaście set pacholików i ośmnaście towarzystwa na czate i wszyscy zagarnęni od nieprzyjaciela zostali; którzy się żywcem dostali, tych poścínano, czterech ich pisarz Chmielnickiego znajomy im przed tym, per favor tatarom oddał ukradkiem i byli tydzień cały u tatarów. Widzieli trzy szturmum kozackiego do naszego okopu, we wszystkich stracili kozacy siła ludzi, także pod okopami naszymi leżał trup na chłopa wzwyż. Nasi barzo dobrych puszkarczów mają, że srodze miernie z dział, z zamku zbarazkiego biją.

31 July przywiedli ludzi książeца j. m. wojewody krakow[skiego] tatarczyków nagajskich dwu, ale barzo głupich, że nie umieli powiedzieć, wiele ich jest i krymska, nagajska i białogródzka. Tegoż dnia Jaszko, kozak z pułku p. starosty sokalskiego, dostał już lepszego języka tatarskiego i kozackiego i przywiódł tu, do Sokala, jednego chorego tatarzyna, bo (...)* barzo poraniony i dwu kozaków: jednego z Niżyna, drugiego z Pawołoczy. Ci na jednego się zgadzają, że orda wszystka jest, numerum jednak nie wiedzą, i sam cham jest in persona. Kozacy już nie szturmują do oboza, ale się kopią i szańcami się naszymi do obozu naszego zbliżają i tak się już zbliżeli, że ledwe by nie kamieniem docisnął z kozackich szańców do naszych. K. j. m. miał radę tajemnu w przeszły piątek, w refectarzu radząc de ultimo (...)*. Jedni radzili, żeby się król cofnął w bok ku (...)*, aby już król ten pusty gościniec continuował ku Zbarażu, a tu pod Sokalem, aby trochy subsistat, czekając na ściągnienie posiłków większych i jako widze praevalire (?) te sententia, że k. j. m. pójdzie prosto ku Zbarażu na Szczorowice (?), a tu jeszcze kilka dni, trzy albo cztery, zabawi, czekając aż co więcej konnego ludu ściągnie; jakoż znacznie nam wojska przybywa, bo już ks. Korecki w sześciu set w pułtoru mil od nas stoi i pan braclawski z p. Niemieryczem stoją pod Stojanowom mil 4 od nas po drodze ku Zbarażu, mają lepiej niż tysiąca ludzi pospolitego ruszenia bełzkiego, sześćset koni w pułtoru mil od nas ludzi kscia p. wojewody krakow[skiego] siedemnaście chorągwi już w przedzie są, a p. sendomirskiego trzysta do obozu dziś wchodzą i rajtarya p. wojewody pomorskiego już Krasnystaw minęła.

Byłe się te posiłki ściągnęli już się, k. j. m. resolwował prosto ad (...) * hostem, jakoż przy tym seria wszystkim, patrząc na odwagę i czułość pańską, patrząc na prace et insomnes noctes, które (...) * k. j. m. wojska na każdy dzień szykuje w ciągnienu sam zawsze ciągnienu idzie, nie bokiem, ani przodem, ale za szeregami we wszystkie gorąca i kurzawę, sam strażę i podsłuchy na każdą noc obieżdza i wszystkie mania nie tylko królewskie, ale i hetmań[skie] incorporabili solitudine (?) et tollerantia odprawuje i przytym wszystkim zdrowie za łaską Bożą służy j. k. m., także ne zda bydź wszystkim infessus in fatigabilisque. Jutrze (?) już tamte strone Bugu wojsko przeprowować się będzie, gwoli czemu i przeprowy naprawione i dla lepszego bezpieczeństwa trzy szańce rzucono.

Z obozu pod Sokalem 2 da augusti.

Dziś też pewna wiadomość przysła, że kże Radziwiłł z wojskiem litewskim wszedł na Zadnieprze i ma się ku Kijowu i już tam bajdakami piechotę spuszcza. Już dziś wojsko stanęło na drugiej stronie Bugu i pospolite ruszenie bełzkie weszło, szańce dobry rzucono (?) i o (...) * obozu. Przywiedziono pod samym taborem nieprzyjacielskim wziętych kozaka i tatarzyna. Którzy twierdzi, że jest cham z Chmielnickim, a kozak (...) *, jakoż znak to jest, że nie wiele tatarów, bo by już zagony zabiegali, z łaski Bożej nie ma ich (?) nic dotąd. Tenże kozak powiedział, że chłopstwa i kozaków nie masz, tylko sto tysięcy.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 189-191. — Тогочасна копія. Тексту документа передусе заголовок зроблений копіюстом: “Копія листа його мці р. Міаскowskiego, сына його мці хана подкоморзего Івовського, з оboзу”, тобто «Копія листу його мості пана М’яківського, сына його мості пана львівського підкоморія, з табору».

Переклад

Став к. й. м. табором під Сокалем 29 липня, де натрапили на п. Гульчевського, котрий був відправлений на роз’їзд під ворога ще з Любліна. Той насамперед приніс конфесату одного козака, котрий тікаючи від татар, потрапив на п. Гульчевського і визнав, що в суботу, коли наших обложили, вийшло п’ятнадцять сот пахолків і вісімнадцять товариства на чату і всіх їх захопив ворог; тих, кого взяли живцем, тих порубали, а чотирьох з них писар Хмельницького, який знав їх раніше, з приязні віддав потайки татарам і вони протягом цілого тижня були у татар. Бачили три козацьких штурми на наш окоп, під час яких козаки втратили масу людей, біля наших окопів лежало труп на трупі заввишки у людський ріст. Наші мають дуже добрих пушкарів, які дуже точно б’ють з гармат зі збарзького замку.

31 липня привели люди князя й. м. краківського воєводи двох ногайських татар, але ті були дуже дурні, бо не вмiли сказати, скільки їх є з кримської, ногайської і білгородської [орд]. Цього ж дня Яшко, козак з полку п. сокальського старости, дістав ще кращого татарського і козацького «язика» і привів сюди, до Сокаля, одного хворого татарина, бо (...) * тяжко поранений і двох козаків: одного з Ніжина, другого з Паволочі. Ці твердять одностайно, що є вся орда, однак не знають яка її чисельність, є і сам хан власною персоною. Козаки вже не штурмують табір, але підкопами й нашими шанцями зближуються до нашого табору і вже так наблизилися, що вже можна було б майже докинути каменем до з

козацьких шанців до наших. К. й. м. мав таємну раду у минулу п'ятницю, в трапезній радячи про останній (...)*. Одні радили, щоб король відступив убік до (...)*, щоб уже король продовжив цей похід до Збаража, а тут під Сокалем трохи затримався, чекаючи на підхід більших підкріплень і як бачу превалює така думка, щоб к. й. м. пішов просто до Збаража на Щоровиці (?), а тут він затримається ще на кілька днів, на три або чотири, чекаючи поки трохи більше підійде кінноти; до нас значно прибуває війська, бо вже князь Корецький з шістьма сотнями стоїть у півтора милях від нас і пан брацлавський з п. Немиричем стоять під Стояновом у 4- милях від нас на шляху до Збаража, вони мають понад тисячу людей з белзького посполитого рушення; шістсот кінних князя п. краківського воєводи у півтора милях від нас, сімнадцять хоругв вже в авангарді, а триста п. сандомирського сьогодні входять до табору, а рейтари п. поморського воєводи вже проминули Красностав. Як тільки ці підкріплення зберуться, к. й. м. вирішив йти просто до (...)* ворога, а всі, бачачи панську відвагу й милосердя, на працю і безсонні ночі, котрі (...)* к. й. м. щоденно шикують війська сам бере в поході безпосередню участь, не збоку, не зпереду, але за шеренгами у спеку в куряві, сам об'їжджає сторожі й караули на кожну ніч і всі не тільки королівські, але й гетьманські особистість і терпіння здійснює і при цьому всьому з милості Божої є здоровим, також не здається бути всім невтомлений і незмучений. Завтра вже на той бік Бугу військо буде переправлятися, для чого й переправи поладжено, а для більшої безпеки поставлено три шанця.

З табору під Сокалем 2 серпня.

Сьогодні прийшла певна новина, що князь Радзівіл з литовським військом увійшов на Задніпря і має йти на Київ і вже там спускають [по Дніпру] байдаками піхоту. Сьогодні військо стало на другому боці Бугу і прийшло белзьке посполите рушення, зробили добрий шанець і про (...)* табору. Привели схоплених під самим ворожим табором козака й татарина, котрий твердить, що є хан з Хмельницьким, а козак (...)*, це ознака того, що небагато татар, бо інакше вони б загони випускали, а так з з Божою милості їх [загонів] нема й досі. Цей же козак сказав, що селянства й козаків нема більше, як сто тисяч.

№ 232

1649, серпня 12. — Табір під Речицею. — Уривок з листа польного гетьмана литовського Я. Радзівіла до короля Яна Казимира

“[...]Nieprzyjacieli w Homlu sedem rebellii założył, Czeczersk, którego ad rumorem odsieczy idącej odbiegł był repetita vice obległ potężniej, koło Przypieci rozsypane hultajstwa błakają się kupy, do Litwy zmierzające. Nawet i tym, co za Dnieprem stoją za ruszeniem się naszym za Dniepr w Litwe incurrere kazał, mimo to equestatem et famem wojska defectus munitiej nastąpił tak wielki, że ledwie jedną beczkę prochu spelna w obozie mamy[...]”.

Переклад

[...]Ворог у Гомелі заснував гніздо ребілії, Чечерськ, котрого на чутку про відсіч, яка надходила, відійшов був, повторно обложив потужніше; коло Прип'яті блукають розсіпані гультяйські купи, прагнучи йти до Литви. Навіть і тим, що

стоять за Дніпром через наше рушення за Дніпро у Литві напасти наказав, незважаючи на скруту і голод у войська і такий гострий брак боєприпасів, що ледве одну бочку пороху маємо у таборі[...]

НБ. — ВМ. — № 49428. — Мікрофільм. — (Оригінал зберігається у ф. «Бібліотека ординації Замойських». — № 931). — Арк. 317.

№ 233

1649, до 14 серпня. — Табір коронних військ під Білим Каменем. — Лист регента меншої коронної канцелярії Анджея Тшебицького до невідомого

Decima (?) augusti tam pan starosta krakowski w pięci set (...)*, a kże p. wojewoda krakowski w ośmi milach od nas, w tysiący ludzi pospolitego ruszenia lwowskie na straż tatarską napadło i pogromili ich. Rozumiem, że pospolite ruszenie wielkopolskie w drodze się wraca, drugi tydzień to pokaże. Andreas Trzebicki, regent cancell. mniejszej.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 192. — Тогочасна копія. Текст документа передусе заголовок зроблений копіїстом: “(...) * augusti zpod Białego Kamienia”, тобто “(...) * серпня з-під Білого Каменю”.

Переклад

Через дуже погані переправи і (...) * к. й. м. ледве у неділю, тобто 22 серпня, може стати під Збаражем і (...) *. Десятого (?) серпня там пан краківський староста з п'ятсот (...) *, а князь краківський воєвода є у восьми милях від нас; з тисячею вояків львівського посполитого рушення напали на татарську сторожу і розгромили їх. Думаю, що великопольське посполите рушення у дорозі, повертається, другий тиждень це рокаже. Анджей Тшебицький, реєнт меншої канцелярії.

№ 234

1649, середина серпня. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя

“Jaśnie wielmożny miłościwy panie wojewodo kijowski a mnie wielce miłościwy panie i dobrodzieju!

Za oświadczenie łaski i przyjaźni w. m., m. m. p., w potrzebach moich do j. k. m. wielce a uniżenie dziękuję, pewien tego będąc, że przy łasce P. i staraniu w. m., m. p. moge to z miłościqwej łaski j. k. m., o co proszę, wszystko otrzymać. Z strony onego punktu, który j. k. m. zawieszać raczy do sejmu przyszłego, niech i tak będzie. Spuszczę się ja na wolą i łaską j. k. m. tudzież i do końca na staranie w. m., m. p., któremu także właśnie o to idzie, jako i mnie samemu i wszytkiemu narodowi religiej greckiej. Przy tym daj Panie Boże, aby ja zawsze z dobrego zdrowia w. m., m. m. pana, mógł się na długie lata ucieszyć. Dan, skoro napisan.

W. m., m. m. pana najniższy sługa Bohdan Chmielnicki.”

Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — Акс. 1949/440 (колекція Штайнвера, II) — Арк. 373. — Тогочасна копія. Оpubліковано: Sysyn F.E. Documents of Bohdan Hmel'nyś'kuj // Harvard ukrainian studies. — 1978. — V. II. — № 4. — С. 506. Оpubліковано в перекладі українською: Мыцьк Ю. А. Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю 1649 г. // Советские архивы. — 1982. — № 4. — С. 45–47.

Переклад

Ясновельможний милостивий пане київський воєвода а мені вельми милостивий пане і добродію!

За освідчення милості й приязні в. м., м. м. п., в моїх потребах до й. к. м. вельми та покірно дякую, будучи певним того, що при милості Господа і старанні в. м., м. п. може це з милостивої ласки й. к. м., про яку прошу, все отримати. Щодо того пункту, котрий й. к. м. зволив відкласти до майбутнього сейму, хай так і буде. Я покладаюсь на волю й милість й. к. м., також і до кінця на старання в. м., м. п., котрому також власне по це йдеться, як і мені самому і всьому народові грецької релігії. При цьому дай Господи Боже, щоб завжди міг тішитися з доброго здоров'я в. м., м. м. пана, на довгі роки. Дано зразу після написання.

В. м., м. м. пана, найнижчий слуга Богдан Хмельницький.

№ 234-а

1649, середина серпня — Лист Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира

“Мій славетний пане і ласкавий королю!

Падаючи до милостивих ніг Вашої милості, заявляю вашій королівській милості про моє підданче послушенство. Прошу, даруйте, серцем і душею помилки Вашого дуже бідного слуги. Ми робили помилки, але не з власної волі, а з необхідності. Прошу, вірте мені, Ваша королівська милосте, що як королям до Вашої королівської милості, так і Вашій королівській милості, ми хочемо служити вірно як довго вистачить нашого життя. Ми, правда, маємо союз з так татарським ханом, а зміст двосторонніх союзних листів такий, що ми повинні бути єдині серцем та кольором. Його світлість татарський хан навіть погодився на договір, що він не буде нападати на край Вашої королівської милості. Ми маємо союз з татарським ханом і обіцяли, що, якщо йому десь потрібна буде наша військова допомога, то ми не можемо її йому відмовити. Незалежно від цього, ми заявляємо Вашій королівській милості про нашу вірність і послушенство.

Дано в нашому таборі в середині серпня 1649 р.”

Опубліковано в статті: Бутич І. Лист Богдана Хмельницького до Яна Казимира // Україна в минулому. — К. — Львів, 1993. — Вип. IV. — С.134–135.

№ 235

1649, серпня 18. — Табір коронних військ під Зборовим. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя

“Jaśnie wielmożny miłościwy panie wojewodo kijowski!

List w. m., m. m. pana, oddano mi przy bytności ich m. m. p. p. posłów j. k. m., z którymi dostatecznie rozmówiło się tak o miejscu, gdziebyśmy do uspokojenia zjeżdżali, jako i o tym, jakoby wojsko, tak tatarskie, jako i nasze, nie zbliżało się. I tam wyśle z swej strony z kilka osób i sam tam nadjadę. Tylko w. m., m. m. pan, racz w to potrafić, jakobym z tego Czaplńskiego skuteczną a nieodwłoczną na tej komisyej sprawiedliwość odniósł. A my wszyscy jako przed tym też rozłania krwi nie życzeli, tak i teraz pod nogi majeastatu j. k. m. upadszy, nie życzemy, tylko by ten nieprzyjaciel mój

karanie srogie odniósł. Mogłeś też w. m., m. m. pan, wyrozumieć ze mnie dobrze, że ja wierny poddany jestem j. k. m., i życzymy tego wszyscy, aby j. k. m. był panem naszym miłościwym i dobrodziejem i mocnym panem. Oddaję się przy tym z powolnością moją łasce w. m., m. m. p.

W taborze die 18 augusti 1649.”

Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — Акс. 1949/440 (колекція Штайнвера, II) — Арк. 373. — Тогочасна копія. Оpubліковано: Sysyn F.E. Documents of Bohdan Xmel'nyc'kyj // Harvard ukrainian studies. — 1978. — V. II. — № 4. — С. 506–507; Мыцык Ю. А. Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю 1649 г. // Советские архивы. — 1982. — № 4. — С. 45–47.

Переклад

Ясновельможний милостивий пане київський воєводо!

Лист в. м., м. м. пана, віддано мені у присутності їх м. м. п. п. послів й. к. м., з котрими ми достатньо порозмовляли як про місце, де ми б з'їжджались для замирення, так і про те, щоб війська, як татарське, так і наше, не зближувались. І туди я пошлю зі свого боку кількох осіб і сам туди під'їду. Тільки в. м., м. м. пан, зволь постаратись, щоб я з цього Чаплинського отримав ефективну і невідкладну на цій комісії справедливість. А ми всі як і раніше не зичили кровопролиття, так і тепер під ноги маєстату й. к. м. впавши, не зичимо, тільки б цей мій ворог отримав сувору кару. Міг також в. м., м. м. пан, зрозуміти з мене добре, що я є вірний підданий й. к. м., і всі ми зичимо того, щоб й. к. м. був нашим милостивим паном і добродієм, потужним паном. Віддаюся при цьому з моїми послугами ласці в. м., м. м. п.

У таборі 18 серпня 1649.

№ 236

1649, після 18 серпня. — Анонімний (ймовірно, А. М'ясківського) опис Зборівської битви.

“Series wojny z kozakami przez k. j. m. Casimierza skończonej.

W niedziele rano dnia [5] augusti ruszył się k. j. m., wysłuchawszy msze, wojskiem z obozu pod Zborów (...) * strone przyjazdu, gdzie stał przez sobote (...) * do poniedziałku, a to dla złej przeprawy pod tym miasteczkiem, aby wojsko wszystko mogło się być wcześniej przez niedziele przeprawić, mając w (...) * poniedziałek się ku Tarnopolu. Gdy się tak ich mć z wojskiem i obozem ruszyli, dano znać, że wojsko tatarskie nadchodziło, a że jest (...) * obozu naszego, gdy (...) * i stali przez sobotę; stało też od nas posp[olite ruszenie] przemyskie osobnym obozie wtaże pospolite ruszenie lwowskie ----- set ludzi kscia p. Koreckiego i wozów wiele zostawało, przed które się jeszcze byli nie przeprawili. A tatarowie (...) * nam stroną zachodzili, posłał k. j. m. j. m. p. podkanclerzego litewskiego z częścią ludu swego, także j. mći pana sendomirskiego z ludem jego i inszemi chorągwiemi, wszystkich ze trzydzieście chorągwi, aby byli wespół z pospolitym ruszeniem i z ludem p. wojewody krakowskiego, który pozad zostawał, nie dopuszczali wozów szarpać i dali wstręt nieprzyjacielowi. Na te zaś drugą stronę za przeprawą miasteczka Zborowa ku Tarnopolu, gdzie obóz miał stać, przeszliśmy z k. j. mćiu, gdzie już na troje strzelenie z łuku widać było ordy. Tam k. j.

m. wojsko uszykował, reduct i wały sypać kazał, interim jednego strony miasteczka napadli tatarskie na naszych, gdzie był j. m. p. sendomirski, p. braclawski, p. podkanclerz litewski, p. starosta stobnicki [...] Tam nad rozkazanie i wołą k. j. m. (...) * wybrawszy się od taboru i miasteczka puł mili, z nieprzajacielem się mężnie potkali, ale minus prospere chorągiew wszystka j. m. p. stobnickiego, synowca p. kanclerza koronnego, wyborna zniesiona i sam zabit. Chorągiew także j. m. p. sendomiskiego, którą sam przewodził, zniesiona, ludu kilkaset p. podkanclerzego litewskiego zbito. Chorągwie trzy kozackich p. Feliciana Tyszkiewicza także zniesiono i samego zabito. Skoczył potym jeden rotmistrz, jeden pułkownik kasztelan i rozkazał imieniem k. j. m. (o czym nie myślił) pospolitemu ruszeniu lwowskiemu, przemyskiemu, aby posiłkowali onych, co niebożęta uczynili, ale także interciter, bo ogarnieni wielkością ordy, większa ich część była, część spetnie perchnęła, między inszemi zabit chorąży p. Kowalski, stolnik lwowski, drudzy w rozsypkę poszli, a orda pod miasto zemknawszy się, część wozów porabowali; j. m. pan sendomirski i podkanclerzy litewski z łaski Bożej sami zostali, gdy się to tam dzieje na tej stronie; j. k. m., gdzie z inszym wojskiem, wojsko uszykowawszy, dał prawe skrzydło panu wojewodzie podolskiemu, a łewe j. m. p. canclerzowi coronnemu. Natarli pierwiej na prawe skrzydło, ale dobrze wsparli książęcem. Potym udał się nieprzyjaciel ku łewemu skrzydłowi, gdzie dobrze przy (...) *, ale (...) 8 dla czego że siebie naszy nie chcieli (...) * chorągwie pozęły pierchat i uciekli by byli i drugie wojsko barzo zturbowali, gdzie by był na nie j. m. p. canclerz nie krzyknął i rajtarskiej chorągwi nie spuścił, która się dobrze zamieszały (?), a piechota przytym dała potężnie ognia i tak wsparła nieprzyjaciela. Począł potem nieprzyjaciel ustępować jak ku wieczorowi po confuziej, która w wojsku nie miała była, uczynił k. j. m. radę, co dalej czynić miały. Tym czysem koło oboza sypano. Noc nastąpiła spokojna, a w poniedziałek jako kozacy z armatą nastąpili, przypuścili potężnie do szańców, gdzie tym czasem, gdy my wojsko szykujemy, zmykał wojsko nieprzyjaciel na koło, że nas (...) * opasał; dobrze od naszych odpędzeni, nie mało ich łęgło, ale osobliwie do przeprawy wszystkę potęgę nieprzyjaciel obrócił pod miastem, gdzie więcej jest jeszcze nieprzajaciela łęgło, bo tam czeladź łóżna dość szczęśliwie z nieprzyjacielem się ścierała. Już tego dnia wojsko wszystko było ochotniejsze, interim ku południowi list przyszedł od chana, w którym przyjaźń swoje k. j. m. ofiarował i prosił, żeby k. j. m. j. m. p. canclerza na rozmowę wysłał i tak zaczęły się zaraz w poniedziałek te tractaty, które stanęły z Wojskiem Zaporowskim i tatarami, że nieprzyjaciel odstępował od taboru, jako i od tego Zbaraża. Konie nasze przez te kilka dni już bardzo słabiej i mdleć poczęły dla nieprzyjaciela, który nas ze wszystkich stron okrążył i paszą odjął.

To pewna, gdyby [w] tej k. j. m. sam nie był, byłaby była altera puga Pilawiecka, jakoż i w nocy nie mało tego uciekło, a mianowicie rotmistrze jeden czy dwaj. Tego dnia k. j. m. sam był zmordowany, nie szanował się, wszędzie będący przy (...) *. Constat teraz zapewne, że z chanem było ordy krymskiej, nogajskiej, kałmuckiej i inszych sto tysięcy pod Zborowem, jakoż, gdy [w] niedziele przyszli po nas, jako las pola okryli. Kozaków przyszło było pięćdziesiąt tysięcy, a przecie wojska pod Zbarażem zostało tego kilkadziesiąt tysięcy.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 193—195. — Тогочасна копія. — Скорочену версію даного документу за іншим списком було опубліковано: ПКК. — Т. I. — № 88.

Переклад

Хід війни з козаками, закінченої королем й. м. Казимиром.

У неділю рано дня [5] серпня виступив к. й. м., вислухавши мессу, з військом під Зборів (...) * щодо приїзду, де став протягом суботи (...) * до понеділка, а це через погану переправу під цим містечком, щоб все військо могло б раніше протягом неділі переправитися, маючи в (...) * понеділок до Тернополя. Коли ж так їх м. з військом і табором виступили, дано знати, що надходить татарське військо, що є (...) * нашого табору, коли (...) * і стали протягом суботи; стало окремим від нас табором перемиське посполите рушення, також і львівське посполите рушення ----- сотень людей князя п. Корецького і багато возів залишалось, котрі ще не переправились. А татари (...) * заходили до нас збоку, к. й. м. послав й. м. п. литовського підканцлера з частиною своїх людей, також і й. м. пана сандомирського з його людьми й іншими хоругвами, всього з тридцять хоругв, щоб разом з посполитим рушенням і з людьми п. краківського воєводи, котрий залишався позаду, не допускали шарпати возів і дали відсіч ворогові. На цю ж другу сторону за переправу містечка Зборова до Тернополя, де мав стати табір, ми прийшли з к. й. мостю, де вже на три постріли з луку було видно орди. Там к. й. м. вишикував військо, наказав насипати редут і вали, між тим з одного боку містечка напали татари на наших, де був й. м. п. сандомирський, п. брацлавський, п. литовський підканцлер, п. стобницький староста [...]. Там всупереч наказу і волі к. й. мості (...) * вибравшись від табору і містечка півмилі, з ворогом мужньо зіткнулись, але з меншим успіхом, вся добірна хоругв й. м. п. стобницького, племінника по батькові п. коронного канцлера, була розгромлена а він сам забитий. Також і хоругв й. м. п. сандомирського, котрою сам командував, була розгромлена, розгромлено кількасот війська п. литовського підканцлера. Три козацьких хоругви п. Феліціяна Тишкевича теж було розгромлено, а самого було вбито. Потім примчав один ротмістр, один полковник каштелян і наказав іменем к. й. м. (про що не думав) львівському та перемиському посполитим рушенням, щоб тим допомогли, що небожата вчинили, але також (...) *, бо були оточені великими силами орди, там більша їх частина була розбита, частина ганебно втекла, між іншими було вбито хорунжого п. Ковальського, львівського стольника, інші пішли в розсипну, а орда, приступивши під місто, частину возів пограбувала; й. м. пан сандомирський і литовський підканцлер з ласки Божої сами залишились, коли там таке діялось на тому боці; й. к. м. вишикувавши інше військо, дав праве крило пану подільському воєводі, а ліве — й. м. п. коронному канцлеру. Напали спочатку на праве крило, але дістали добру відсіч від князя. Потім вдарив ворог на ліве крило, де добре при (...) *, але (...) * для чого, наші не хотіли (...) * хоругви почали піддаватися й були б втекли і інше військо дуже б потурбували, якби на них й. м. п. канцлер не крикнув і не пустив рейтарську хоругв, котра добре змішала ворога, а при цьому піхота дала потужно вогню і так зупинила ворога. Потім ворог почав відступати, увечері після втрати, котрі були чималими у війську, к. й. м. вчинив раду щодо подальших дій. Тим часом коло табору насипали [вал]. Настала спокійна ніч, а в понеділок як козаки наступили з артилерією, потужно приступили до шанців. Ми тим часом шикували військо, а ворог стягував коло оточення довкола нас; вони були добре від нас відігнані, чимало їх полягло, але ворог

особливо до переправи під містом звернув усю потугу, де ще більше полягло ворогів, бо там лужна челядь досить щасливо билася з ворогом. Цього для військо було вже охочішим, між тим до полудня прийшов лист від хана, у котрому він офірував к. й. м. свою приязнь і просив, щоб к. й. м. його м. п. канцлера послав на розмову і так почалися у понеділок ці переговори, котрі стали з Військом Запорізьким і татарами, що ворог відступає від табору, як і від цього Збаража. Наші коні протягом цих кількох днів уже більше стали вже дуже слабіти й здихати через ворога, котрий нас оточив з усіх боків і відрізав пашу.

То певно, що якби у цій битві сам к. й. м. не був, була б друга Пилявецька битва, бо і вночі чимало цього [жовнірства] втекло, а особливо ротмістри один чи два. Цього дня к. й. м. був сам змучений, не шанувався, скрізь був при (...)*. Стверджують тепер напевно, що з ханом було кримської, ногайської, калмицької орди та інших сто тисяч під Зборовим, як, коли у неділю прийшли до нас, як ліс поля вкрила. Козаків прийшло було п'ятдесят тисяч, а все ж цього війська полягло під Збаражем кількадесят тисяч.

№ 237

1649, після 18 серпня. — Анонімний (ймовірно А. М'ясківського) опис Зборівської битви

“Proceder wojny króla Kasimierza Jana z kozaki oraz z tatarzy.

Król jego mć., przyszedszy pod Biały Kamień [...]. Zdrada zatym z miasta, jak się w puł wojska przeprawiły, dzwonomi dali hasło z cerkwie, a tu z obu stron orda napadła, z naszej strony pan Koricki z ludzmi ks. Dominika [...] od nas w pułmilku prosił o posiłki często. Posłałiśmy siedm chorągwi [...]. Poszedłem ja z panem podkanclerzym litewskim, wprzód tatarów spędziłiśmy, ale jak nazad powracaliśmy, udał się pan Korycki z ludem, który miał na odwodzie zostawać, na nasze chorągwie impet ze wszystkich przepraw tatarskich nastąpił. Ten wytrzymaliśmy, ale jako posiłki miasto dobrego starcia poczęli uciekać, jak też usiedli nich, żadną miarą wytrzymać nie mogliżmy przez 15 starć (?), z pany przemyślany zrównawszy się, zostało chorągwi naszych. Ale tak ślepo nieprzyjaciel skoczył i p. p. przemyślanie wytrzymać nie mogli i p.p. wołynianie i p. braclawski, który pułk miał blisko miasta, ale wszędzie nierządnych niesprawnych było, barziej tył podających, aż nierychło już między wozami serce niekótorem Pan Bóg dał, że się poczęli rugować i tak pacholikowie i z miasta piechota do samego wieczora impet wytrzymali i wiele zniesli nieprzyjaciela. Toż z tej strony było od króla jego mć. pomieszało się łewe skrzydło, w oczach pańskich nie chcieli się piechota, na wiatr tylko strzelając. Prawe skrzydło wytrzymało, że nie skoczyło alias actum (...)* han potrzebował zgody jako więzniowie udawali. (...)* tylko się zmianka stała acceptował z tym też Chmielnicki, list napisał do króla i (...)* uspokojenia (...)* to pisze, że sam Pan Bóg to robił, bo i między nami nie było sprawy i między nieprzyjaciele pokoju, my pragnęli (...)* się ich, oni też nas bali, ale przecie concludo reto (?), jeszcze nie pokój, bo tatarowie plonu gwałt nabrali, o co kozacy z nimi się powadza, gdyż ich tatarowie lekceważą. Ordy te byli krymska, nagajska i wszyscy ci sąsiadowie rachowali się na sto tysięcy, kozaków było więcej, niż 250 tysięcy. Obłężęci wyszli, za nich p. Ożga i p. Minor postąpili 120 tysięcy alias oni traktować nie chcieli. Pan Potocki w zakładzie dany.”

Ч. — ВР. — № 398. — С. 6–7. — Тогочасна копія.

Переклад

Хід війни короля Яна Казимира з козаками і з татарами.

Король його мость, прийшовши під Білий Камінь [...]. Після цього була зрада з міста: коли половина війська переправилася, [міщани] дзвонами дали сигнал з церкви, тут з обох боків напала орда. З нашого боку пан Корицький з людьми кн. Домініка [...] від нас в півмилі просив часто про підмогу. Ми послали сім хоругв [...]. Я пішов з паном литовським підканцлером і спочатку ми прогнали татар. Коли ми поверталися, пан Корицький з людьми мав залишатися у резерві, але на наші хоругви з усіх переправ вдарили татари. Цей удар ми витримали, але підкріплення замість доброї відсічі почали втікати, а як всіли й на них, жодною мірою витримати не могли протягом 15 боїв (?), зрівнявшись з панами перемишлянами; залишились наші хоругви. Але ворог сильно вдарив і цього удару не могли витримати і пани перемишляни, і пани волиняни, і п. брацлавський, котрий мав полк поблизу міста; скрізь було (забагато) безладних і небоєздатних, які швидше були готові до втечі. Лише нескоро, вже поміж возами Господь Бог дав силу духа, що почали тіснити; так пахолки і піхота з міста до самого вечора витримували натиск і вбили багатьох ворогів. То ж з цього боку від короля й. м. змішалося ліве крило, на очах короля піхота не хотіла [битися], стріляючи тільки в повітря. Праве крило витримало, не втекло інші дії (...) * хан хотів згоди як свідчили полонені. (...) * тільки згадка про це стала, прийняв це також Хмельницький, він написав лист до короля і замирення (...) * це пишу, що сам Господь Бог це зробив, бо й між нами не було справи й між ворогами миру; ми прагнули (...) * їх, вони теж нас боялись, але вирішили, ще не мир, бо татари набрали масу полонених, через що козаки з ними сваряться, бо татари їх [козаків] легковажать. Орди такі були: кримська, ногайська і всі ці сусіди рахувались на сто тисяч, козаків же було понад 250 тисяч. Обложені вийшли, за них пішли заложниками п. Ожга і п. Мінор під зарукою у 120 тисяч, інакше вони не хотіли вести переговори. Пан Потоцький був даний у заложники.

№ 238

1649, серпня 19. — Табір коронних військ під Зборовим. —

Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя

“Jaśnie wielmożny mój panie wojewodo kijowski, etc.!

Pamiętno w. m., m. m. p., dobrze, jakim prawo ukazował na ten ubogi spleczeń, który mi z łaski ś. p. k. j. m. przywilejem konferowano. Teraz wielce proszę w. m., m. m. p., racz w. m. powagą swoją włożyć się w to do j. k. m., aby z miłościwej łaski swej potwierdził przywilejem terazniejszym Sobotów według okoliczności owego prawem wieczystym.

A te punkta przepisawszy, w. m., m. m. p., odsełam, według których Wojsko nasze jest ukontentowane.

Oddaję się przy tym z powinnością moją łasce w. m., m. p., die 19 aug. w taborze.

[P. S.] Ponieważ jest ta woła a miłościwa łaska j. k. m. na buławę hetmaństwa Wojska swego Zaporowskiego Czechryń puścić, uniżenie proszę, aby j. k. m. przywilej czechryński j. m. p. chorążego koronnego rozkazał nam oddać, który on ma i teraz w

rełkach swych. Abyśmy z nim nie mieli znowu o granice jakiego hałasu, racz w. m., m. pan i dobrodziej, w to się włożyć.”

Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — Акс. 1949/440 (колекція Штайнвера, II) — Арк. 373. — Тогочасна копія. Опубліковано: Sysyn F.E. Documents of Bohdan Xmel'nyuc'kyj //Harvard ukrainian studies. — 1978. — V. II. — № 4. — С. 507; Мыцык Ю. А. Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю 1649 г. // Советские архивы. — 1982. — № 4. — С. 45–47.

Переклад

Ясновельможний мості пане київський воєводо і т. д.!

Пам'ятно в. м., м. м. п., добре, як я показував право на цей убогий клапоть землі, котрий мені з ласки св. п. к. й. м. затверджено привілеєм. Тепер вельми прошу в. м., м. м. п., зволь в. м. своїм авторитетом докластися до того перед й. к. м., щоб він зі своєї милостивої ласки підтвердив нинішнім привілеєм Суботів згідно з його належністю вічистим правом.

А ці пункти переписавши, в. м., м. м. п., відсилаю, згідно з якими наше Військо є задовільнено.

Віддаюся при цьому з моєю повинністю ласці в. м., м. п., 19 серпня в таборі.

[Р. S.] Оскільки є ця воля і милостива ласка й. к. м. на булаву гетьманства свого Війська Запорізького дати Чигирин, покірно прошу, щоб й. к. м. чигиринський привілей й. м. п. хорунжого коронного наказав нам віддати, котрий він і тепер має у своїх руках. А щоб ми з ним не мали знову через кордони якогось конфлікту, зволь в. м., м. м. пан і добродій, постаратися щодо цього.

№ 239

1649, серпня 20. — Сокаль. — Початок листу невідомого до невідомого

“De data 20 augusti z Sokala.

Jego mć. p. referendarz koronny oznajmuje, że cham ze wszystkimi ordami stanął koszem między Złoczewym a Zborowem w tył obozu k. j. m. gwoli któremu musiał nazad j. m. p. referendarz zpod Białego Kamienia i z tymi ich mćiami, których miał z sobą w kompaniej, ustąpić ku Sokalowi. Łedwo co tedy z tamtego miejsca ruszyli się, tatarowie z kozakami podstąpiliwszy pod Biały Kamień, mając sześćdziesiąt dział z sobą, dobywali go i prędko zamek z miastem wzięli, a w pień wszystkich, którzy tam byli zawarli [...]”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 193. — Тогочасна копія. Тексту документа передусе заголовок зроблений копіюстом: “De data 20 augusti z Sokala”, тобто «Від 20 серпня з Сокаля». Ці події повніше описані в реляції коронного референдаря, опублікованій З. Гельцелем: МКР, № 144.

Переклад

20 серпня з Сокаля.

Його мосьть п. референдар коронний повідомляє, що хан з усіма ордами став кошом між Золочевом та Зборовом у тил табору к. й. м. через що мусив й. м. п. референдар з-під Білого Каменя і з тими їх мостями, котрих мав із собою у компанії, відступити до Сокаля. Тільки но рушили з того місця, татари з козаками підступивши під Білий Камінь, маючи з собою шістдесят гармат, штурмували його і швидко взяли замок з містом, вирубавши в пень усіх, котрі там укріпились [...]”

№ 240

1649, серпня 22. — Сокаль. — Лист невідомого до невідомого

“Po bitwie srogiej jeo k. mśc z kozakami i z tatarami poczawszy od niedziele aż do środy przeszłej, nakoniec stanął pokój z tymi kondiciami.⁴²²

Tataram zatrzymane upominki pozwolił zł. sto kroc tysięcy daw (?) eks nunc sto ośmdziesiąt tysięcy; teraz po przeproszeniu Chmielnickiego buławe dał król jeo m., do której Czechryn, czterdzieści tysięcy wojska kozackiego mieć pozwolono, metropolie kijowskiego dziewiąty w senacie siedzieć będzie; w województwie Czernichowski[m] i Kijowskim nie ma postać ma (?); z wojska naszego kilka znacznych zginęło, a pod pięć tysięcy wojska naszego zginęło, także kozaków z tatarami niezliczona rzecz zginęło. Król jeo m. prosto pod Gliniany ciągnie z wojskiem, a Chmiel w swą iz tatarami, Zbaraża jednak nie miną, bo tam ich zostawił pięćdziesiąt tysięcy, przy oblężeniach, których z sobą nie wziął. Jeo m. p. sendomirskiego usarska chorągiew zbита, jeo m. p. starosta stobnickiego zabito. Te awizy przywiózł do Sokala jeo m. p. Rusinowski. D. 22 augusti zpod Sokala.”

ДА у Кракові. — «Зібрання Піночі». — № 31. — С. 319. — Тогочасна копія.

Переклад

Після тяжкої битви його к. мості, яка тривала з козаками і з татарами з неділі до минулої середи, врешті став мир на цих умовах.

Заборговані татарам упоминки дозволили дати сто тисяч злотих, віднині сто вісімдесят тисяч; тепер після перепросин Хмельницького король його м. дав булаву, до котрої було дозволено мати Чигирин, було дозволено й сорок тисяч козацького військо, київський митрополит буде сидіти дев'ятим у сенаті; у Чернігівському та Київському воеводствах не повинні стояти [наші війська]; з нашого війська загинуло кілька значних осіб, а всього до п'яти тисяч нашого війська, а козаків з татарами загинуло незліченна кількість. Його мосьть король йде з військом просто під Глиняни, Хміль йде своїм шляхом з татарами, однак не промину Збаража, бо там залишив при обложених п'ятдесят тисяч, котрих не брав із собою [під Зборів]. Гусарська хоругв його м. п. сандомирського розбита, вбито його м. п. стобницького старосту. Ці авізи привіз до Сокаля його м. п. Русинівський. 22 серпня з-під Сокаля.

№ 241

1649, після 23 серпня. —

Уривок з листа невідомого до невідомого

“Poseł do Porty aby był wyprawiony w potwierdzeniu dawnego pokoju, tak i do hana, cum additamento strony wyzwolenia p. p. hetmanów i żeby wolne było okupowanie więźniów.

Pacta z kozakami in tantum tylko approbować in quantu, non (...) * illi statui, in-vibug ecclis catholic. romana et privatorum, zwłaszcza w spisowaniu kozaków z dobr dziedzicznych, a p. Potockiemu, którego dano pod Zbarażem w zakładzie, żeby go eliberować”.

ДА у Кракові. — «Зібрання Піночі». — № 31. — С. 317. — Тогочасна копія.

Переклад

Посол до Порти щоб був відправлений задля підтвердження давнього миру, також і до хана, з додатком щодо звільнення панів гетьманів і щоб можна було вільно викупувати в'язнів.

Мир з козаками настільки ратифікувати наскільки він не порушує статус римської католицької церкви і приватних, особливо у перепису козаків з дідичних добр, а п. Потоцькому, котрого було дано [татарам] під Збаражем у закладі, щоб його звільнити.

№ 241-а

1649, серпня 24. — Переклад друкованих вістових листів

“[...]Вести из Данеска города августа в 24 де[н]

Из полских таборов пишут, что королевское величество своими ратными людьми августа в 8 де от Топорова пошел к Белому Каменю и у тог Белог Камени время хочет побыт для покою и досталных людеи и снаряд, которой из Лемберха везут, будет туто ожидати. И той же ночью пришло 500 члвек татар и полских караулщиков скрали, коих гусарыми называют, а потом в королевских таборов сполох учинился и корол послал в тот ч[а]с 3 члвек реитари; те реитаря наехали 1500 члвек казаков, которые з другие стороны на королевские таборы хотели приступ учинит и полские реитаре наехав их, побили многих людеи тако же и в полон поимали и в тех полоняников 7 члвекъ енералов было, которых по московски боярами называют. А сказывают те полоняники, что татарской хан сам, а с ним людеи 20 000 члвек с казаками вместе пребывает и преж походу своег поманного полского полевова сенатора Потоцкого для ради ево старости велел ево освободит, а за сына ег просит 100 000 золотых червенных; в полских таборах от великих вод и от грязные дороги, что запасов нелзе привозит, великая дороговизь хлебу, а покупают трехгрошевои хлеб по 9 ти грошей, а крушка пива по 18 ти грошов. И тог для что уж к первым табором под енералом Фирлаем 7 приступов было и в тех приступех они отстоялис, а на последнем приступе побили неприятели 1200 члвек поляков и нне невозможное дело, чтоб далее отстоятца мощно и корол де хотел из своих полков людеи собрати и послат к преж помянутым табором к Фирлею для скорые выручки и те люди к енералу Фирлею, потому что у него много людей побито было насилу проехали.

Вести из Варшава августа к 29 де.

Чиню тебе, господину, ведати скорым обычаем, что в Полше у поляков дялос с казаками; и там с обеих сторон много людеи побиты, а особенно многие полские сенаторы побиты ж, а как поляки учили розезжатца и королевское величество иное добрыми словами, а иное и силою назад поворотил и сказывают, что с полские стороны гораздо болшая нужда была.

Казачей енерал Хмелницки его королевскому величеству говорил, чтоб помирился и его королевское величество помирился, а на чом помирилис и тому под семь роспис

1. Чтоб 40 000 члвек под Хмелницким владением быт, а к иной вере никого не приневолит.

2. Чтоб греческая вера во всей Коруне Полской поволена была, а к иной вере никого не приневолят.

3. Когда греческому дховенству то годно будет, чтоб им тогда правду получит.

4. Чтоб вселды русскому воеводе быт в Киеве.

5. Чтоб сенаторам когда всякой в свои имения приедет и им бы убытки свои на своих подданных не имат.

6. Чтоб то все по се число деялос і то б прощено и забыто было.

7. Чтоб тем римские и греческие веры союзником, которые с казаками живут и им бы тож все прощено и забыто было.

8. Чтоб казаком волно было вина курит про свою нужу, а продажного не будет.

9. Чтоб никакому езвиту, ни жидовину в украинех не жит.

10. Чтоб татаром 600 000 флоринов дат и для верности тому 2 х воевод в оманаты отданы[...]

Вести-куранты. — М., 1983. — С. 163.

№ 242

1649, після 24 серпня. — Перелік козацьких полків під час Збаразько-Зборівської кампанії

“Post elapsum armistitium wojsko coronne (nad którym regimentarzami byli j. m. p. Firlej, castelan bełzki generalis, j. m. p. Lanckoroński, kasztelan kamieniecki campestris (?) zpod Miedzyboża ustąpiłi nazad pod Zbaraż, za którymi w też tropy rebeliz. kozacy z wódcem swym Chmielnickim (p. Smiarowsiego posła j. k. m. zabiwszy) nastąpiłi. Ci:

1. Pułk hetmański, nad którym Wizniak, pułkownik czechiryński

2. Mańko, pułkownik czerkaski

3. Mozyra, pułkownik korsuński

4. Semen Penik, pułkownik kaniowski

5. Michajło Hromyka, białocerkiewski

6. Demeczko Lisiański na miejscu Krzywonosowym

7. Nieczaj, pułkownik braclawski

8. Fedorenko, pułkownik kalnicki

9. Stepan, pułkownik podniestrowski

10. Aleksander, pułkownik barski

Pułki zadnieprskie:

1. Puzkarenko, pułkownik krzemenczucki

2. Hładki, pułkownik mirgródski

3. Dżadzafy, pułkownik irkliowski

4. Łoboda, pułk[ownik] perejasławski

5. Sawa z Icznej na miejscu Głowackiego

6. Skoratenko, pułk[ownik] przyłucki

7. Nebaba, pułk[ownik] siwerski

8. Szumejko, pułk[ownik] niżyński

9. Umanski pułk

10. Iwański pułk

Armata

Hetmańskie armaty sztuk 24

Pułkownik koźdy miał po 6 sztuk

Z tymi pułkownikami było kozaków pod Zbarażem pięćkrot sto tysięcy i 50 tysięcy których zginęło, jako przyznawał sam Chmielnicki, więcej 50 tysięcy. Obłegli nas anno 1649 d. 9 July, odstąpili anno eod d. 24 augusti.

Murzy i bejowie pod Zbarażem:

1. Han sam

2. Karacz bej

3. Szyrim bej Ostróg wybrał i spalił z pułkiem Nieczajowym

4. Kaja bej Medżyrzecz wybrał z pułkiem Dziadzało

5. Hidił bej Zasław z Niebabą wybrał i wypalił

6. Szartlan murza pod Korzec chodził z pułkiem Białocerkiewskim

7. Achmecza murza

8. Achmechan murza

9. Mubarakoza murza

10. Szyrim murza

11. Patersza murza

12. Gałga murza, hetman

Przy tej starszynie pod Zbarażem ordy było 180 tysięcy.

Którzy byli w Litwie:

1. Krzczowski, pułkownik kijowski

2. Brujaka, pułkownik owrucki

3. Popowicz, pułkownik czarnobelski

4. Harasko, pułkownik zwiahelski

5. Iwan Doniec, pułkownik lubartowski

Z temi w Litwie było dwakroc sto tysięcy, których zginęło (gdzie zabity Krzczowski) 20 tysięcy, jako sami powiadali.

Starszyna kozacka

Czarnota, obozny z Czehirina⁴²⁶

Wyhowski, pisarz pokojowy

Iwan Demkowicz z Korsunia, pisarz wojskowy

Brewus z Czerkas, sędzia wojskowy

Demko z Czehyrina, asawuł wojska wszytkigo

Lisowiec z Jahotyna, asawuł drugi wojskowy.

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 464. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Рівне, 1999. — № 43. — С. 48–49.

Переклад

Після укладення перемир'я коронне військо, над котрим регіментарями були й. и. п. Фірлей, белзький каштелян, генеральний[регіментар]; й. м. п. Лянцко-ронський, кам'янецький, польний [регіментар], відступили з-під Меджибіжа назад під Збараж. За ними вслід рушили козаки — ребелізанти зі своїм вождем Хмельницьким, вбивши Смяровського, посла й. к. м. Це такі:

1. Полк гетьманський, над котрим Вишняк, полковник чигиринський
2. Манько, полковник черкаський
3. Мозира, полковник курсунський
4. Семен Пенік, полковник канівський
5. Михайло Громика, білоцерківський
6. Демечко Лисянський, на місці Кривоноса
7. Нечай, полковник брацлавський
8. Федоренко, полковник кальницький
9. Степан, полковник подністровський
10. Олександр, полковник барський

Полки задніпрянські:

1. Пушкаренко, полковник кременчуцький
2. Гладкий, полковник миргородський
3. Джаджалій, полковник іркліївський
4. Лобода, полковник переяславський
5. Сава з Ічні, на місці Головацького
6. Скоратенко, полковник прилуцький
7. Небаба, полковник сіверський
8. Шумейко, полковник ніжинський
9. Уманський полк
10. Іванський полк

Гармати

Гетьманських гармат — 24 штуки

Кожний полковник мав по 6 штук

З цими полковниками було козаків під Збаражем 500 тисяч, котрих загинуло, як казав сам Хмельницький, понад 50 тисяч. Обложили нас 9 липня 1649 р., відступили 24 серпня того ж року.

Мурзи і беї під Збаражем:

1. Сам хан
2. Карач-бей
3. Ширім-бей, Острог пограбував і спалив з полком Нечая
4. Кая-бей, Меджиріч пограбував з полком Джаджалія
5. Хіділ-бей, пограбував і спалив з Небабою Заслав
6. Шартлян — мурза ходив на Корець з Білоцерківським полком
7. Ахмеча — мурза
8. Ахмехан — мурза
9. Мубаракоза — мурза
10. Ширім — мурза
11. Батерша — мурза
12. Галга — мурза, гетьман

При цій старшині під Збаражем було орди 180 тисяч.

Ті, котрі були в Литві:

1. Кричевський, київський полковник
2. Бруяка, полковник овруцький

3. Попович, полковник чорнобильський
4. Гарасько, полковник звягельський
5. Іван Донець, полковник любартовський

З цими в Литві було 200 тисяч, котрих загинуло 20 тисяч, як самі кажуть; там був забитий Кричевський.

Козацька старшина:

Чарнота, обозний з Чигирина

Виговський, писар покоєвий

Іван Демкович з Корсуня, писар військовий

Бревус з Черкас, військовий суддя

Демко з Чигирина, осавул всього війська

Лисовець з Яготина, осавул другий військовий

№ 243

1649, після 24 серпня. — Список («компут») полків Війська Запорізького

“Comput pułków kozaków zaporoskich j. k. m. sporządzony i do ksiąg grodzkich kijowskich przez urodzonego p. Bohdana Chmielnickiego, hetmana j. k. m. zaporozkiego podany.

1. Czehyryński 3189 Fedor Jakubowicz
2. Czerkaski 2989 Jaśko Woronczenko
3. Kaniowski 3170 Semen Sawicz
4. Korsuński 3472 Łukian Mozyra428
5. Białocerkiewski 3073 Michajło Hromyka
6. Umański 3083 Jesiph Hłuch
7. Braclawski 2072 Daniło Neczaj
8. Kalnicki 2046 Iwan Fedorenko: Iwan Bohun
9. Kijowski 2008 Anton Zdanowicz
10. Perejasławski 2915 Fedor Łoboda
11. Kropyweński 2052 Fiłon Džadzały
12. Przyłucki 1958 Timofej Nosacz
13. Mirhorodski 3158 Matfiej Hłasky
14. Pułtawski 2783 Martin Puszkarenko
15. Niżyński 983 Prokop Szumejko Bileńky
16. Czernihowski 996 Martin Nebaba.”

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 464. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Рівне, 1999. — № 43. — С. 49–50.

Переклад

Компут полків запорізьких козаків й. к. м. споряджений і до гродських книг київських уродзоним паном Богданом Хмельницьким, гетьманом [Війська] й. к. м. Запорізького, поданий.

1. Чигиринський 3189 Федір Якубович
2. Черкаський 2989 Ясько Воронченко
3. Каневський 3170 Семен Савич

4. Корсунський 3472 Лук'ян Мозиря
5. Білоцерківський 3073 Михайло Громика
6. Уманський 3083 Йосип Глух
7. Брацлавський 2072 Данило Нечай
8. Кальницький 2046 Іван Федорович; Іван Богун
9. Київський 2008 Антон Жданович
10. Переяславський 2915 Федір Лобода
11. Кропив'янський 2052 Филон Джаджалій
12. Прилуцький 1958 Тимофій Носач
13. Миргородський 3158 Матвій Гладкий
14. Полтавський 2783 Мартин Пушкаренко
15. Ніжинський 983 Прокіп Шумейко Біленький
16. Чернігівський 996 Мартин Небаба

№ 244

1649. — Німецькомовний “летючий листок” з описом Зборівської битви

“Коротке узагальнююче повідомлення про те, що відбувалося на Русі між польською королівською партією з одного боку, й козаками, а також татарами — з іншого, до укладання миру. З достовірних повідомлень тих, хто безпосередньо брав участь у подіях, взято й видано прихильному читачеві. Літа 1649. // (с. 2).

Його королівську величність вельми вжахнув стан польського війська, обложеного козаками й татарами у Збаражі, і тому король вирішив розпочати туди найтяжчий похід із військом, яке налічуватиме 15 000–20 000 чоловік. 5 серпня війська прибули до Радзиково (Radzikaw), де була скликана військова рада, на якій обговорювали питання про те, як можна внести розкол у лави неприятеля. Наступного дня, 6 серпня, війська прийшли до Топорова, де короґва козаків надгонала й. к. в. 7-го числа королівська армія чимало збільшилась завдяки підкріпленням, що прибували. 8-го табір рушив до Білого Каменя (Pzily Kamien), де поляки побачили татар. Тут польське військо мало велику потребу у продовольстві та фуражі, але все ж воно залишалось тут стояти до 12 серпня. В цей день поляки рушили маршем до Золочева і тоді сталася велика тривога. 13-го армія прийшла до Зборова, а 14-го спокійно розташувалась. 15-го, у неділю, до табору привели чотирьох узятих у полон татар, які одностайно засвідчили, що хан і генерал Хмельницький (General Chmielnicki) не очікують й. к. в. під Збаражем. Проте як тільки вони почують про наближення короля — відступлять. Після цього й. к. в. не міг отримати ніяких відомостей про неприятеля, хоча розвідка була надіслана у різні місця. Король не знав також і про те, що в той же день неприятель виступив зі всією армією. Тоді була доволі туманна і дощова погода, що було на руку козакам і татарам. Їхнє 100-тисячне військо залишило табір, в якому воно знаходилось до цього, і прийшло в діброву під Зборовом. Вони стали поблизу сели Минівці (Munowce), що розташоване лише на півмилі від містечка. Полякам же ця непогода дуже зашкодила. Переправа під містечком була вузькою і вимагала великої затрати часу. Особливо незручно було переправляти по той бік ріки вози й важке обладнання. Через це й. к. в. не хотів очікувати поки

пройде обоз і наказав армії почати переправу. Він сам пішов уперед з піхотою. Військо, що лишилось на іншій стороні містечка, майже в милі шляху. Як тільки татари помітили це, вони напали на наших ззаду і передусім на пана Корецького (Когускі), який мужньо захищав від них переправу. Але врешті-решт він не зміг здолати неприятельську масу, головним чином через те, що татари переправились трьома бродами і змогли вдало зайти у тил нашої армії. Хоча загону Корецького прийшов на допомогу перемишльський полк, усе-таки татарську силу поляки і тепер не змогли зупинити. Тут полягло дві хоругви гусарів, а саме: п. сандомирського (*Домініка Заславського. — Ю. М.*) і старости стобницького. Останній боровся лицарські, тричі з хоругвою відбивав атаки і зрештою загинув. Втратили пана Феліціана Тишкевича, дві хоругви козаків п. підканцлера литовського (*Л. — К. Санигу. — Ю. М.*); хорунжий, відомий солдат, так само, як і подільський мечник (*Котецький — Ю. М.*), загинув. Вози, які скупчилися у переправі так, що і рейтар не міг протиснутися, були розбиті або захоплені татарами і козаками. Ці вози були із загонів пана сандомирського, пана литовського підканцлера, львівського і перемишльського полків, деякі вози навіть із інших загонів війська.

Коли все це відбувалося, на іншому боці ріки король шиковав війська для битви. Він сам став у центрі, біля окопів, на чолі частини загону генерала Хувальда. На лівому крилі були дві хоругви гусарів пана старости калуського (*Я. Замойського. — Ю. М.*) і його // (с. 3) власна дворова хоругва, а також хоругви воєводи подільського (*Потоцького. — Ю. М.*) й белзького полку. На правому крилі вишикувався загін князя Корецького, а біля останнього — полк найманців Богоровицького.

Спершу татари почали діяти малими силами. Потім великими групами вони напали на наш центр із діброви, але незабаром розсіялися у полі, неначе випасали коней. Далі вони дуже швидко зібралися у велику зграю кількістю в 6 000 чоловік і вдарили по нашому правому крилу. Наші драгуни перебувають у великій небезпеці, проте вони надихають своєю присутністю. Тоді татари повернулись й пішли повз нашого корпусу й корпусу генерала Хувальда. Вони з таким нелюдським шаленством напали на наше ліве крило, що наші хоругви мали дещо відступити. Панове Погоровський і Гдешинський були вбиті ще на початку битви, був убитий і кінь під князем Корецьким. Й. к. в. був на полі бою у великій небезпеці, однак своєю присутністю він надихав відступаючих й закликав їх стійко боротися. Втім татари напірали дедалі сильніше й примушували наших ретируватися майже до середини табору. Й. к. в., намагаючись зупинити відступаючих, почав хапати їх коней за повід, за знамена, нагадуючи солдатам їхню колишню хоробрість, завдяки якому вони здобули славу. Проти неприятеля до лівого крила король направив ще дві хоругви, а також рейтарів. стійко боролись й разом з карабінерами лівого крила відігнали супротивника, вбивши доволі багатьох. До того ж допомогла й піхота, яка своїми відмінними вистрілами збила з коней татар, що гнались за нашими хоругвами. Король також послав по допомогу дві хоругви на чолі з генерал-майором Гізе, наказав посилити вогонь артилерії. Незважаючи на те, що крізь вогонь і кулі неможливо було побачити світла,

неприятель напивав, ніби фурія, але все ж його вдалося втримати. Причина цього полягає у безстрашному серці короля, яке на собі зазнав ворог і яке врятувало військо. У мить найбільшої небезпеки й. к. в. наказав трьом хоругвам атакувати неприятеля, а коли вони перепросили за те, що не мають ротмістра, король сам, незважаючи на град ворожих стріл, очолив загін, і з ним солдати були на все ладні. // (с. 4).

Ця кривава бійня для обох сторін тривала протягом всієї неділі з ранку до вечора. Вночі наша армія залишалась в бойовому порядку. Тим часом були переправлені вози, які татари весь час переслідували. Багато з цих татар були вбиті нашою челяддю із обозу. Вигідним для нас було і те, що ми захопили містечко, де переховувались 400 драгунів. Ця ніч була спокійною, і й. к. в. за порадою сенаторів надіслав листа до хана. В ньому король вказував, що хан невдячний й. к. в. і його ясновельможному братові (*Владиславу IV — Ю. М.*), який зробив ханові благодіяння. Король забажав, аби хан відступив від підданих. Вранці хан знову відповів письмово і попросив вибачення, стверджуючи, що він прибув у якості гостя і був схильний до заручення дружбою з й. к. в., якщо король не знехтує нею. Хан попросив також, щоби поляки вислали спочатку свого канцлера для переговорів, а він направить з кондиціями свого канцлера Сефер Казі-агу (*Szefer Karinga*). Польському канцлерові було дозволено піти на той бік до татар. Хан став неподалік, за четверть милі праворуч від нас, через що ми не змогли випасати коней за межами табору або виходити з нього невеликими групами. В понеділок рано, 16-го, із великим оскаженінням на наш обоз біля містечка почали нападати козаки. Однак драгуни, що знаходились там, мужньо захищались. Між тим король, побоюючись ослаблення війська в осаді, наказав поспішно зібрати карети і візки й поставити їх перед табором (?). Це, правда, було незначною підтримкою. Козаки і татари потужно обстрілювали з батарей по той бік ріки не тільки місто, але й наш табір. Проте наші не лише відважно захищались через насипані бруствери, але й зробили вилазку з табору, в якій вбили кілька сотень татар і козаків, взяли кілька знамен, вигнали неприятеля із траншей і переслідували його навіть через брід. Таким чином, неприятель зазнав кривавої поразки, особливо визначний татарський воєначальник. Інша частина нашого війська біля новопоставленого табору зробила вилазку силами близько 200 мушкетерів із міста на козаків, які приступали зі сторони води. Між садами атакували неприятеля, били мушкетами і шаблями, розбили більшу частину нападаючих і захопили два прапори. Завдяки // (с. 5) цим двом щасливим вилазкам зросла наша мужність і кожен був готовий боротися без будь-якого нагадування. Декотрі навіть радили й. к. в. посадити на коней беззахисну челядь і всією силою обрушитися на ворога. Втім ця швидка і дуже небезпечна порада була відкинута й. к. в. та іншими досвідченими військовими і було запропоноване корисне посередництво. Увечері виїхали сенатори з обох сторін на перемови, причому татари висунули наступні пункти: 1) щоби запорозьких козаків задовольнили; 2) щоби всі неоплачені упоминки були внесені і щоби в подальшому король із поваги продовжував сплачувати дань татарам; 3) щоби було дозволено татарам, коли вони будуть повертатися до дому,

спустошувати край вогнем і мечем по обидва боки шляху. Протягом переговорів проти ночі на вівторок козаки і татари все ж не хотіли бути спокійними. Вони тричі приступали до нашого табору, але щоразу їх проганяли із втратами. У вівторок, 17-го, після розпочатих перемов Хмельницький власною персоною прийшов до канцлера у полі. Він не хотів згадувати минувші події, але обіцяв й. к. в. змиритись і укласти мир. Після цього він передав канцлеру кілька пунктів миру, на ухвалу королем яких він розраховував. Величезні труднощі виникли через татарський пункт, відповідно до якого вони могли на зворотному шляху спустошувати край. Нарешті, у середу, 18-го, мирний договір був укладений і підписаний, причому король пообіцяв під виглядом упоминків за минулі роки внести відому частину грошей відразу ж. Інші гроші король пообіцяв дати татарам через 14 днів і залишив їм у якості заручника до Криму п. старосту сокальського (*С. Денгофа — Ю. М.*). На останнє й. к. в. не погоджувався до тих пір, поки татари не пообіцяли зняти облогу Збаражу. У четвер, 19-го, обидві сторони обмінялись пактами, для чого до татарського хана був надісланий підкоморій Мясковський. Татарський хан виділявся серед своїх підданих розкішшю, довкола нього стояло багато видатних татарських державних осіб на гарних конях, у дорогих панцерах. Перед ними знаходилося кілька сотень яничар. Сам хан був одягнений у червоний оксамит і соболеву шубу. Біля нього був його брат галга — султан (*Soltan Galga*), ліворуч — нурадин — султан (*Murabia Soltan*). Після того як хан, наслідуючи християнський звичай, протягнув // (с. 6) п. Мясковському руку для поцілунку, той передав йому гроші і презентував п. старосту сокальського, який залишився у хана в якості заложника. Для прийняття інших грошей залишив хан Сулін-агу (*Sulin Aga*), чемну і лицарську людину. Сефер Казі-азі, канцлеру, була дано 3000 угорських флоринів і Сулейман-азі (*Suliman Aga*) — 500. Вони мали узгодити (?) з королем виступ (?). Нарешті, хан велів скликати блукаючих навколо табору татар і випустити наших полонених. Того ж дня, коли вже стало сутеніти, також Хмельницький дав клятву перед п. воєводою київським (*А. Киселем — Ю. М.*) і великим канцлером коронним. Однак Хмельницький, незважаючи на дану клятву, не хотів випускати із осади Чаплинського, який раніше викрав та взяв у полон його дружину. Хмельницький вимагав, аби король дозволив йому відрубати Чаплинському голову. Все ж Хмельницького умовили не порушувати щойно дану клятву. У п'ятницю вранці, 20-го, Хмельницький прийшов із сином до й. к. в., але перед тим пан староста краківський (*Ю. Любомирський — Ю. М.*) мав піти до козаків заручником. Хмельницький схилив коліна перед й. к. в. і сказав, що хотів би привітати й. к. в. за інших обставин, але, незважаючи на все, що сталося, хотів би просити милості у нього. Від імені короля була дана строга відповідь п. литовським підканцлером. Він забажав, аби Хмельницький спокутував вірністю ексцеси, що трапились. Потім й. к. в. наказав Хмельницькому увести своє військо, на що Хмельницький сказав: «Гаразд, милостивий королю» (*Narast, molosciwy koroly*). Негайно, в той же день, за наказом ясновельможного короля Хмельницький пішов із своїм військом і взяв із собою писаря львівського, якого король послав до осаджених у Збаражі. В той же день, по обідні,

рушив також хан, що стояв за милою від нас. Тоді зібрали ми тіла наших загиблих братів і поховали їх. Тих, кого ми не змогли впізнати, поклали у кількох могилах. Хвала богу за дарований мир, нехай не полишить він нас своєї милості».

Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна у Петербурзі. — «Россіка». — № 13.9.2.121. «Kurtzer summarischen Bericht, was im Monath Augusto dieses Jahres zwischen den Parteyen koniglicher polnischer Seiten und den Cosaken sambt den Tartarn in Reusland und Deroselbe gegent biss zu erhaltenem Friedem passiret und vorgelauffen. Aus glaubwürdiger communication der jenigen bey der action selbst gewesen dem gustigen Leser zu gut zusammen gezogen und aussgefertiget. Anno 1649». Переклад з німецької. Переклад російською опублікований: Мыцък Ю. А. Немецкая печатная реляция 1649 г. об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории. Историкографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. — Днепрпетровск, 1980. — С. 135–153.

№ 245

**1649, червня 17 — серпня 25. — Щоденник Зборівського походу
(друкується з незначними скороченнями)**

“/(с. 175)Вирушив тоді король й. м. з Варшави у цей похід у 1649 р., у день апостольський святого Іоанна [Хрестителя], тобто [24] червня, взявши благословення від легата, котрий освятив як прапор, так і зброю королю й. м. На дев’ятий день після свого виїзду він став у Любліні. Коли він тут чекав на збір [військових] людей, тоді від кварцяного війська приходили відомості про велику ворожу потугу і [ворожий] союз із татарами і про прохання [наших] про якнайшвидшу підмогу. Тоді 17 червня король й. м. виступив з Любліна внаслідок наполегливого прохання й. м. п. коронного канцлера, давши йому командування, на що всі, а особливо військові мужі, нарікали, знаючи, що той не мав досвіду у військових справах. // (с. 176). Наступного дня, 18-го, король й. м. став під Красноставом, сам у замку, а двір — у місті, хоругви ж — у полі; він наказав поставити табір. Звідси він вирушив далі, вже скрізь стаючи табором, а до нього звідусіль прибували вояки. З роз’їздів часто повертались хоругви, але вони не приносили нічого певного про ворога. Тільки на двадцять третій день від початку виступу у похід з Любліна відважний жовнір Стапковський прийшов з кварцяного війська з-під Збаража до табору: з 6 на 7 [він був] під Топоровим, 8 серпня — під Білим Каменем, а з 3 по 11 серпня були сильні дощі. Стапковський був бажаним гостем, ґрунтовно розповів про тяжку облогу, постійні штурми, брак провіанту, голод та інші речі. Він дивувався тому, що жоден з п’яти, котрі були відправлені з цієї облоги, не дійшов; він сам завдячував милості Божій, великій відвазі і енергії, бо проплив через великий став, рачки, хоча довкола було оточено, продерся вночі через сторожу, прийшов зголоднілий і нужденний, просячи про якнайшвидші підкріплення для війська, яке вважає пропало, і для всіх найзначніших польських панів, войовничих мужів, котрі там залишились, як от для трьох реґіментарів: й. м. пана Фірлея, сандомирського воєводу, кальвініста, котрий в часи меси публічно проводив біля наметів богослужіння своєї релігії і наказував це чинити зі співами у таборах, чого ніколи не бувало у Польщі. На це нарікало не тільки те військо, але вболівала й уся Польщі

й двір короля й. м., про що й. м. п. литовський підканцлер Сапіга, хоч і родич [Фірлея], бо його дружину Тарновську Фірлеївна народила, рідна його сестра, наполегливо просив, щоб цього не було в Любліні. Тоді йому дав командування й. м. п. коронний канцлер Оссолінський, як своєму родичу, бо його народила Фірлеївна. Другий регіментар пан Лянцкоронський, кам'янецький каштелян. Третій й. м. п. Остророг, коронний підчаший. Князь й. м. Єремій Вишневецький, руський воєвода, котрий перед облогою мешкав неподалік від табору у своїй маєтності, не хотів бути у таборі через свою певну неприязнь; всі регіментарі їздили до нього, // (с. 177) просячи його заради любові до вітчизни, щоб він прийшов до табору і поступалися йому командуванням, бо його авторитет як у військових, так і у ворога, особливо у орди, його енергія і мужність, відвага були їм добре відомі і вони їх дуже поважали. А неприязнь він мав тому, що Річ Посполита після нещасливого розпорошення або швидше втечі пилявецької, яку спричинили деякі пани, на елекції цим пилявецьким регіментарям, тобто князю Домініку, тодішньому сандомирському воєводі, пану коронному підчашому Остророгові і пану хорунжому коронному Конєцпольському Річ Посполита більше не хотіла давати командування, а князю Вишневецькому надала повні повноваження вождя і обрала регіментарем. Та невдовзі після цього була коронація і видно через якусь нехоть короля й. м., до чого доклав всіх своїх зусиль пан коронний канцлер, це було відволало, а дано цим трьом: пану Фірлею, Лянцкоронському і Остророгові; після цієї коронації мало місце велике замішання і Річ Посполита зазнала великої шкоди. Хоругви ж і полки, котрі мали воєводства, вибрали хліб, докучили бідним людям і спустошили їх; коли деякі вже були на Україні неподалік Острога, то з великої канцелярії вийшли універсали небіжчика пана канцлера, щоб негайно після отримання й прочитання універсалів згортали хоругви і повертались куди хто хотів. Там же й. м. п. коронний хорунжий залишався у цій облозі, пан польний писар Сераковський, котрий дістав вогнепальне поранення у пах і помер, панове Пшиємські, один — майстер артилерії, а другий — полковник, пан полковник Розражевський, пан [Анджей] Конєцпольський, котрий взяв польне писарство, пан Сенявський, львівський староста, котрий взяв польне писарство після пана Конєцпольського, пан Калиновський, обозний, пан Клобуковський, поручник хоругви найманців короля й. м., пан Ян Пясечинський, новгородський староста, пан Зацвіліховський, пан [Миколай] Кисіль, новгородський хорунжий.

Пан Франціск Збровський, прасницький староста, був поранений під час вилазки і там же помер, пан [Прецлав] Лянцкоронський, син пана сондецького каштеляна // (с. 178) [Самуеля], загинув на вилазці. Пан Раєцький, поручник й. м. п. краківського старости загинув, бо був поранений з гармати, загинуло й чимало товариства з цієї хоругви. Пан [Миколай] Корф з іноземним полком, котрий з паном Модем добре й мужньо стояв, цей вийшов хворим. Багато було таких, котрі не від ворога, а від своїх нещасть через штурми та тяжкий голод, бо їли собак й коней, померли, як от пан Бродовський, що його народила Казановська, то цей, вийшовши з облоги і будучи вже у селі, жадібно з'їв трохи хліба і помер. Ця облога і голод були гіршими, ніж у Сагунті. Мужність і спритність князя

Вишневецького були добре нагороджені, навіть від військової голоти, бо сам їх вів, своїми хоругвами добре керуючи, чинив щасливі вилазки, а він їх за це не тільки годував, але й грошима, хоча й сам був у дуже тяжкому становищі, винагороджував на свій розсуд; якби його там не було, був би кінець цьому війську. Адже за його власною порадою зменшили окопи, котрі неможливо було б оборонити через мале військо; останнє, як твердять, не перевищувало чисельністю дванадцять тисяч, бо постійно тривали сутички з ворогом. Був задум панів гетьманів, особливо пана Фірлея, щоб у суботу, коли татари вперше підступили до міста Збаража, всі з паном коронним хорунжим вдарили на татар; а якби гетьман дав підмогу, то добре б їх потріпали; а так перемістились туди, де не тільки через брак місця, але й через сморід і тісноту, коли вважаєш один на другому сидів, доброї оборони не могло бути. Не можучи тоді аргументами та проханнями схилити, зібрав певну голоту, врахував сум'яття, бо почали розбивати вози, що проводили до міста, сам, прибіг до гетьманів, щоб зрозуміли, що чинять, бо це і всьому війську не подобалось; погодились і довіривши йому справу через нього і // [...] // (с. 181). За такою відомістю, принесеною під Топорів відважним жовніром, король й. м. ще швидше став поспішати на відсіч. Жовнір же не міг надивуватися, що військо вели через Топорів такими вертепами, лісами, болотами й тісними місцями, що якби їм заступили шлях кілька тисяч козаків, то військо опинилось би у найбільшій небезпеці і могло б бути розгромленим. Тоді прийшовши під Білокамін, маєтності князя Вишневецького, за радою пана канцлера [Оссолінського] і як казали за його ж рішенням [...] Через сильні зливи й непогоду ми мусили стояти табором чотири дні, а ми стояли у такому заболоченому місці, // (с. 182) що коли пішки треба було йти, то багнюка була по коліна. Переправи були надзвичайно погані, там поздыхало багато коней. Коли ми вийшли за Білокамін, то не минули й милі, як інший світ показався. Там було повішено шпигунів Хмельницького: двох циганів і третього русина. Тоді прийшов роз'їзд, який привів кількох русинів, але вони не могли дати справи, говорили тільки про велику татарську й козацьку потугу. Там король й. м. послав пана [Яцека] Міхаловського, рожанського стольника, до людей князя Домініка, пана краківського воєводи, тобто до їхнього полковника пана [Кжиштофа] Корицького, до пана [Олександра] Жолкевського, до пана [Адама] Пелки, щоб йшли на роз'їзд і не повертались доти, доки не дістануть певного “язика”; ті ж, прийшовши від Зборова 13 серпня, особливо Пелка — відважний і лицарський жовнір, походження видно угорського, та ще Лашовський (?) привели королеві й. м. татарина, котрий дав свідчення тільки про велику потугу татарську і про присутність самого хана, але не міг нічого сказати про ворожі задуми і про те, що ворог знав про короля. За відданого королеві й. м. татарина жодної подяки не отримав. Після цього дали таку декларацію королеві й. м., що можемо, то чинимо, хворіємо, а це й тепер ми прийшли не з порожніми руками, а привели “язика”. [...] Тут же підскочив Корицький, просячи пана Міхаловського, щоб цього не доносив королеві й. м., що то йдуть з охотою, а Пелка неборак як бідний пахолок, котрому у цьому роз'їзді здох кінь, бурчав і балакав. Тоді повернувшись // (с. 183) до короля й. м., пан Міхаловський сказав, що йдуть з охотою. Тоді пішли в бік Золочева, коли теж хан

відправив на роз'їзд кількасот кіннотників, де не дуже обережно цей наш роз'їзд, хоругва за хоругвою. Неборак Пелка був у авангарді, де у певній долині напали на нього. Пелка як добрий муж вдарив на них, був там поранений у поперек і вбитий, однак і він свого (супротивника) вбив. Тоді вдарили дві інші хоругви, потрапив у полон [Олександр] Жолкевський Глух. Інші пішли в розсипну, а поручник Заливський, котрий мав “сироту”, прапор вкритий жовтим, цей кажуть бідолаха не встиг поберегтися. Помчали тоді зараз до хана і Хмельницького з Жолкевським якнайшвидше, котрого коли привели, то хан запитав, чи є король і як багато є війська. Він же, будучи глухим, почав показувати й казати, що не чує, а хан його вдарив нагайкою по лобі. Потім через перекладача сам сказав і казав такі речі, котрих не годилось говорити ні жовнірові, ні шляхтичеві, що ми чули з уст короля й. м., бо зволікав хан, якщо мав і то проти королеві чи ні, поки його “язик” посадив його на скакуна, бо кілька днів перед цим, коли було спіймано кілька чоловік, котрі їхали возом на Русь, [і сказали], що король йде з великим військом і з великою потугою. Глух же сказав і ствердив, що військо невелике, ладу нема, бо командує недосвідчений у військових справах канцлер. Хоругві малі, сторожа слабка, взагалі йдеться про життя, що коли прийдеш, візьмеш і короля, і військо, навіть вони піддадуться. Зараз тоді наказав [хан] закувати його у кайдани і взяти з собою, на цілу ніч хан був з усіма ордами, а Хмельницький з кіннотою. Король й. м. у п'ятницю, тобто 13 серпня, перед самим вечором став у милі від Зборова над ставками і рікою Стрипою і сільцем Млинівцями у ліву сторону від шляху, протягом суботи, а під Зборовом 12 серпня була тривога, коли дали знати, що йдуть татари. Після чого король й. м. якнайшвидше вишикував кінноту, бо завжди ходив у бойовому порядку, (і війська), які тільки у той час були в таборі; вивів у поле кінноту, а піхота так швидко не могла стати, бо в місті для кращої їх вигоди і дістання провіанту; але ці татари, котрі схопили Жолкевського і вбили Пелку, показалися, через // (с. 184) вози, котрі через погані переправи у п'ятницю не стали, відпочити задумав і відпочив. Там надвечір поїхали два челядника романського стольника Міхаловського, щоб один пан Януш Бейковський, щоб здобути хоч якого вепра і піймати в полі, бо величезна кількість цього ходила по збіжжя або телицю, їхав за другими. Багно стало ще більшим. Тоді переправилися перед ними з кількома возами, близько десяти пахолків, коли зараз почали косити збіжжя, класти на вози, вони побачили, коли б так дуже не лягало. Не бачачи іншого місця рушили туди, перейшовши через багно, а коли мали переправлятися через друге багно, вийшло Загор'я близько семидесяти татар, зараз одних рубати, інших брати й коні почали, а другі до них через болото. Бачачи, що непереливки, кинулись тікати, потовклись через це болото, а тоді прибув третій. Татари за ними. Потім був місток через рів, крикнув третій прибулець: “Стійте над містком з бандолетами, я скину місток”, і він якнайшвидше скидав делію (верхній одяг — *Ю. М.*), а поскидавши, кинувся до коня, а татари також прибігли, почали стріляти до них з луків, інші зсіли з коней, щоб ремонтувати місток, показуючи тим, що пасли коней, що хотіли до табору, бо кричати не могли через втому і видно через страх. Татари теж не могли відремонтувати місток. Тоді прибігли до табору і до своїх наметів, а пан [Якуб]

Міхаловський, старший, люблінський війський, хорунжий гусарської королівської хоругви перед своїм наметом і свого пана брата. Бачить під ними зморені коні, самих задиханих, питає, що з ними сталося. Іде до свого пана брата [Яцека] Міхаловського, і каже, щоб він йшов зі своєю челяддю, якимсь мазовецьким шляхтичем паном Бейковським і Пуздровським до короля й. м. і про все розповів, бо про татар король й. м. не мав жодної відомості. Сказав той: “Піди в. м., бо я вже йду спати”. Тоді пішов до королівського намету й. м. п. хорунжий [Якуб] Міхаловський, коли король й. м. вечеряв з маслом їздячи, бо олії не терпить, хоч була вігілія. Король запитав його: “Що там чути, пане хорунжий?”. Той відповів: “Будемо мати гостей, ба вже маємо”. Сказав король: “Кого ж?” — “Татари”. Король сказав: “Знаю, що це ті, що їх двох привів Корицький, коли загинув Пелка”. Відповів: “12 серпня загинув”. // (с. 185) А до диявола дикі татари. Потім сказав король: “А як ті, що мають про все розповісти?”. Він наказав закликати їх до себе і вони розповіли про це як про dokonаний факт. Він тут же послав їх до пана подільського воеводи, щоб у одну сторону послав пана Позовського з добровольцями, а другу туди, де були порубані, послав на роз’їзд Марка Гдешинського, а король й. м. тут же зібрав військову раду з тих, хто був при ньому. Тоді Позовський пішов у один бік, а туди, де були татари, пішов Гдешинський, з якими пішов і [Януш] Бейковський. Коли вони прийшли на те місце, де татари порубали пахолків, показав місце, показав трупи, показав шлях, тут же вилаяв їх: “Бодай же вас забито, гультаї, порубали русь”, а на шлях сказав, що це вбогі селяни тікали з бидлом. Потім до нього підійшов літній товариш і сказав: “Це не селяни і не руські це трупи, повір мені в. м.”. Він його теж вилаяв. Потім коли лаяв постійно цього Бейковського, цей старий товариш сказав Бейковському: “Він гнівається тому, що в. м. сказав, що його послано на роз’їзд з котрими ми недавно прийшли, не супереч йому в. м.”. Тоді він повернувся за кілька годин, а король й. м. ще не провів нараду. Покликаний, він при всіх сказав: “Присягаюсь життям, що я хоч на три милі від’їхав, але не знати ніде нічого й не було татар і гарантую, що їх ще й завтра не треба сподіватись, а другий раз хай з такими справами до в. к. м. не приходять і не тривожать війська, а цих пахолків накажи в. к. м. стратити для прикладу іншим”. Король на це сказав: “Хвала Богу, коли не маєш нічого. Скажи своєму пану хорунжому [Якубові Міхаловському], щоб він своїй челяді наказав добре дати віжками по дупі”. Бідолахи, довідавшись про це, дуже перелякались, особливо неборак Бейковський цілу ніч просив Господа Бога, щоб татари прийшли. І Господь Бог почув таке палке зі сльозами прохання. Назавтра, тобто 15 [серпня] у день Успіння Пресвятої Діви, коли були забезпечені, рушив весь табір. Відправлено першу сторожу, відправлено й князя й. м. [Самуеля Карла] Корецького у той бік міста під Озерну. Під містом було відремонтовано три поганих переправи, дорога теж була погана, бо були пагорки, а після дощу стояло багно. Коли половина возів переправилась, татари почали з’являтися лісами з того боку, де табір був за ставками і болотами. // (с. 186) Пан (Кжиштоф) Корицький з сімсот вояками князя (Домініка Заславського) прагнув оборонити від них переправу і бився доти, доки міг. Й. м. пан сандомирський (Станіслав Вітовський) зі своїм полком, котрі ще не переправився та теж залишився на полі

битви, як і й. м. п. литовський підканцлер [Казимир Леон Сапіга] зі своїми людьми. Гусарські хоругви пан сандомирського пана стобницького старости [Кжиштофа Балдуїна Оссолінського] ці були вже неподалік міста, але пан Тобіаш Мінор примчав і наче від імені короля й. м., наказав, щоб якнайшвидше пішли туди, де був табір. Тоді вони пішли й стали на тому місці, де стала на нічліг королівська хоругв, у великій милі від міста, там вони теж були оточені татарами й загинули, ледве кілька товаришів з цих хоругв втекли. Там же на цьому боці Зборова залишалось перемиське посполите рушення. Також і львівське, триста драгунів хоругви пана Корнякта, котрі мали пороху лише на три постріли, всі ці полягли. Там же були драгуни й. м. п. краківського старости [Єжі Любомирського], з котрих втекли лише служиві, котрі сиділи на добрих конях, а решта, що були зібрані з підданих селян, загинули. Там же добірна угорська піхота пана литовського підканцлера й пана сандомирського, коли їхній ротмістр видно хотів, відступаючи відвести від ровів, була вирубана. Там же залишалась козацька хоругв пана [Казимира] Сапіги, кшепицького старости, що мав і кількадесят драгунів, також і пана Єнджея Фредра, але видно дав собі раду, було й інших вояків та хоругв чимало. Але що з того, коли був страшний безлад, бо одне від другого стояло на понад десять стадій, через що важко було давати підмогу, а татари йдучи по черзі нападали, хто мав швидшого коня, той був врятований. Пан сандомирський і пан литовський підканцлер, під котрим закульгав кінь, чорно-білий валах на високих ногах і почав відставати, і коли б не панове Курці, його слуги, добрі мужі, та інші, коли коня під ним сильно били шаблями, а деякі прикривали відступ, що ледве-ледве втік, котрий дуже добре бився зі своєю хоругвою, повертаючись кілька разів і командуючи нею.

Коли ці вояки були там розбиті і розгромлені, засіли на возах, там зазнали великої шкоди, бо пограбували на понад десять тисяч, // (с. 188) особливо ті вози, котрі були під валами, бо драгуни, котрі сиділи у місті, обстрілювали їх, але не стільки татарами, скільки пахолками. Тільки у панів Міхаловських було пограбовано 12 возів, але у пана хорунжого короля й. м. пана [Якуба] Міхаловського старшого, люблінського войського, пограбували й той віз, у котрому були цінності, сідла, срібло, гроші і він залишився тільки в тому, у чому був, тобто у одному жупані та кунтуші до битви, що не мав у що перевдягнутись з білих шат. Забрали у нього з возів 37 цугових коней, отже він зазнав шкоди на понад десять тисяч. І як би він не мав при собі трохи золота, було б йому погано.

Тоді і на цьому боці Зборова була битва, котра почалася перед полуднем. Пан Корицький зі своїми людьми відступав і відступив понад болотом, дуже довго тримаючи на собі татар. Він би затримав їх на цій переправі, але коли інші перейшли другими переправами, він не міг витримати. Дивно, що від цього місці, де був табір, на всьому шляху на велику милю лежали трупи, не дуже густо, один від другого на сажень, на три часом і на більшій відстані, але всі з ранами в шию, до табору головами; завширшки шлях був на половину великої стадії. Угорська піхота па сандомирського, також і пана (литовського) підканцлера була в купі, за винятком декількох, котрі видно хотіли врятуватися втечею, неподалік чимало лежало на купі драгунів [хоругви] пана Корнякта при своєму капітані — німці.

Загинули там на тому боці пан [Кжиштоф Балдуїн] Оссолінський, стобницький староста, зі своєю гусарською хоругвою з поручником й товариством. Його хорунжий пан Зборовський, котрий після цього походу їхав до Сандомира, пани П'ясецькі жорстоко й тиранично забили по дорозі, бо він начебто винним у поразці і з огляду на неславу, яку він завдав регенту ксьондзу П'ясецькому та його близьким. Краща була б його доля, якби він загинув на тому місці [під Зборовом], ніж так марно. Тільки Самому Богу відомо, чому він так чудесно // (с. 189) втік і залишався з хоругвою протягом трьох днів, наче йому чогось не вистачало. Думаю, що він видно заховався у лісі. Загинув поручник й. м. пан сандомирського, там же й [хорунжий] гусарської хоругви пан Залуський і племінник по брату також хорунжий пан Вітовський з іншим товариством, загинув берестейський воеводич пан Феліціян Тишкевич, загинув пан Потій, котрого народила Казановська. Загинуло й чимало інших людей, як от пан Жечицький, ужендовський староста. Це староство після нього було дано Гренбошевському, котрий чудово грав на скрипці, перебував при пану канцлеру [Єжі Оссолінському], за клопотанням якого він дав королеві й. м. п'ятсот червоних злотих хану, за ці гроші він отримав це староство, котре коштувало щонайменше дванадцять тисяч, що викликало велике невдоволення людей заслужених і військових, тоді до намету короля й. м. було підкинута такі вірші:

“Pojąc tylko bałwierkę; a niech daje ice.

Otrzymasz wnet Urzędów, także Dzierżkowice”.

(“Як тільки візьмеш дружиною цирюльницю, хай дає ще,

Тут же отримаєш Ужендув, також Дзержковіце”).

Цей Гренбошевський за дружину мав цирюльницю з Гродна. У цьому розподіленні було щось фатальне для обох монархів. Святої пам'яті Владислав (IV) у обхід рицарських і заслужених людей єретикові Рею, котрий блазнював, перебуваючи при Радзівілі, дав по смерті небіжчика пана Кохановського, коронного хорунжого, Лібушу, котра дасть прибутку на понад десять тисяч:

«Струсь з Натрентом добре собі мислять, бо старшому блазневі дано вже Лібушу». (“Strusz z Natrętem dobrze sobie tuszą, bo starszemu błaznowi dano już Libuszą”). Струсь і Натрент –блазні, котрі були з панами під Смоленськом. Загинув і пан Чарнецький неабиякий молодець, який відав королівськими возами, що колись був фаворитом королевича Олександра і рідний брат пана Стефана, ротмістра й кавалера, котрий залишається у полоні у козаків. Загинув князь Четвертинський. Зі львівського посполитого рушення загинув серед інших і пан [Станіслав] Ковальський, львівський стольник, зять небіжчика [Олександра] Тшебінського, коронного підканцлера, котрий був на місці львівського хорунжого пан Бегановського, що був узятий у полон у битві під Корсунем разом з панами гетьманами, цей [Ковальський] носив прапор, він досить мужньо й рицарські залишався на полі бою і не випустив з рук прапора, доки його не відрубали руку, що тримала цей прапор.

Дрібною шляхти з перемиського посполитого рушення, яка сиділи на поганих конях, загинуло дуже багато, до кількасот, а між ними з великим жалем шляхти цієї землі, загинув заможний зем'янин, заможний чоловік, //(с. 190) пан

Міхаловський, котрий відважно й шляхетно у обороні вольностей стояв на сеймиках, особливо проти панських факцій. Загибло з-під різних хоругв товариство, котрі не могли втекти через виснажених коней, а якщо хто й міг втекти на другому коні, то не мали такої можливості через вози, котрі перекрили шлях на передмістях і перед передмістями через ворожий наступ. Врятувались хіба що ті, котрі зсіли з коней і, покинувши їх, тікали між вози. Інших же, котрі оббігали кінно довкола передмістя і сади, татари, наздогнавши, брали на шаблі. Там поліг ужендовський староста [Єжі Жечицький] і Чарнецький, їхні трупи було знайдено в садку.

З тієї сторони Зборова почалися з'являтися татари, але пізніше, ніж на іншому боці Зборова. Коли уже половина його [короля] війська та артилерія переправились, коли король й. м. якнайшвидше послав, щоб його хоругв, котра тоді йшла у середнім полку, якнайшвидше наступала з іншими. Хоругв тоді підходила до мосту, раптом стався сильний крик і галас в тилу. Оскільки була значна тіснява, понад десять хоругви йшла одна за другою. Спочатку в поле вийшла королівська хоругв, а другі — за нею. Вони побачили, що немає нічого, тільки ті, що з возами, їздять волають, кричать, кажуть, що татари напали на вози пана сандомирського, котрі десь там далеко були, їх теж захопили. Коли знову примчали з тим, щоб хоругв короля й. м. якнайшвидше приходила і повернулася з іншими. Приходять до переправи, аж мчить пан подільський воєвода [Станіслав Потоцький] від короля й. м., щоб довідатися, що це за замішання, а чи дійсно всі татари прийшли з ханом. Він закричав, просячи, щоб хоругв трохи затрималась, а з цією проїхав переправу, де проминаючи хоругв, сказав: “Що то там панове за заєць вчинив таку паніку і замішання?” — бо раніше королеві й. м. було дано знати, що заєць кинувся перед хоругвами, його гнали й тому такий шум. Відповів королівський хорунжий [Якуб Міхаловський]: “Скоро сам будеш зайцем”. Він помчав, а між тим за ним мчить [Марек] Гдешинський, котрого зразу ж менш пристойними словами зустрів коронний хорунжий, кажучи між іншим: “Бачиш такий а такий сину, зраднику Речі Посполитої, котру підвів, сказавши, що немає і не було татар”. Чи пам'ятаєш, що ти говорив учора? Знай, що за це ти заплатиш своїм життям”. // (с. 191) Той тільки здвигнув плечима і, натягнувши вудила, помчав за паном воєводою [подільським Станіславом Потоцьким]. Між тим королівська хоругв переправилась і й інші, котрі стали перед возами. Сам король й. м. примчав, щоб хоругви стали на своєму місці і залишались у військовому порядку, як і завжди и в строю. Тоді стала на самому правому крилі хоругв короля й. м., трохи якби позаду до лівого крила, далі козацька хоругв пана воєводи Замойського. Потім стояла дуже добра хоругв пан калуського старости [Яна Замойського], а за нею вибранці також калуського [старости], далі — інші хоругви та полки. На лівому крилі Убальд з регіментом, князь [Самуель Карл] Корецький в авангарді, на підмозі 442

[Станіслав] Позовський з добровольцями й інші хоругви. Король й. м. з драгунами, пан ротмістр Стшалковський, там на лівому крилі король й. м. залишався. Були також у полі віддалік від війська герці з татарською кіннотою ті першої сторожі. Потім, коли почало прибувати татар, вдалились до правого крила; коли

тоді вже надійшли інші їхні полки під трьома бунчуками, вдарили на праве крило, особливо натискуючи на хоругв короля й. м., а потім і на хоругв пана калуського старости; ця сарана мчала довкола, потужно стріляючи з луків, що й дивитися ледве можна було, та було поранено тільки декілька пахолків, також було поранено у коліно коня під паном [Яцеком] Міхаловським молодшим, а під челяддю понад десять коней. Ведучи наступ протягом понад години, попали і в сам прапор раз у шолом (?), коли було знищено обрамлення над орлом, другий раз — пробито сам прапор, хоч і не було поперечного вітру, але проти них був вітер. Було вдарено стрілою на ізлеті в шишак хорунжого [Якуба Міхаловського]. Аділь мурза, який з поміж всіх був найагресивнішим, віддалився від всіх, підбираючись під сам прапор. Він був у кармазиновому жупані, сидів у пурпуровому каптані. Це був міцний чоловік, який сидів на білому арабському коні, а потім пересів на рябого, мужньо натискав і стріляв до прапору, як ніколи інакше, тільки під самого коня хорунжого або над самою головою чи по руці або біля коня потрапляв. Так сильно стріляли, що ніби яке колосся, так стріли вкрили поле перед кіньми. Неможливо було витримати цей натиск, якби Господь Бог не дав на них супротивного вітру. Тоді стріли не могли мати такої сили, бо йшли проти вітру. Коли [Аділь] мурза й самі [татари] мали спускати стріли з тятів, тоді зразу ж // (с. 192) інші татари очищали місце, а як тільки вистрілювали, тут же їх інші татари заслоняли купами. Вони так близько підпадали, що коли молдавани пан подільського воєводи [Станіслава Потоцького] схопили мурзу, тоді його впізнали декілька з-під королівської хоругви і пан хорунжий [Якуб Міхаловський], котрий сказав про Аділь — мурзу, що це він натискав і що він є великим воїном серед них, що слушно визнати й іншим, бо носив бунчук. Цього мурзу король й. м. подарував пану Шемберку, котрий послав його хану, щоб той виявив милість визволенням свого брата [Шемберка], у котрого було взято в полон під Корсунем. Коли вже так близько натискали, пан хорунжий [Якуб Міхаловський], боячись, щоб не потрапити під списи, кинувся зі своєю хоругвою на кілька сажнів до них, через що татари зразу ж відступили. Тут пан [Олександр] Сельський вдарив з паном поручником [Миколаєм Гневошем], щоб стати там; коли ж послали до Белзького воєводства, щоб дали підмогу, бо далі вже важко було втримати, то їм сказали, що на це немає наказу. Тоді бачачи, що погано, а татари сильніше тиснуть, вже не так сильно стріляючи, бо вже не мали стріл, але беручись до шабель, крикнули з — під хоругви до лужної челяді, щоб та взялася до рушниць, котрі були у цій хоругві в тилу, біля возів, Оскільки підмоги не було, тільки вози в тилу, спочатку двох гайдуків угорців пан [Збігнева] Олесницького, батька молодого пана опочинського старости, котрий мав драгунів, з гвинтованими мушкетами вийшли перед хоругвою і трохи приклякнувши, випалили. Один поранив татарина, котрого татари зразу забрали з собою, другі — забрали коня, треба визнати, що це були добрі мужі. Тут інша голота взялась за мушкети і поклали на місці шість арабських коней і кількох татар чи то вбили, чи то поранили, бо інші татари згідно із своїм звичаєм забрали; тоді татари через потужні стрілянину пішли до лівого крила просто через усе поле. Зним тут же зіткнувся з наказу короля й. м. князь Корецький, під котрим було вбито коня, а

другого поранено. Дав підмогу йому [Станіслав] Позовський частиною хоругви добровольців, котрого було поранено стрілою між вухами через середину голови, більша частина стріли пробила голову. Підскочили й інші хоругви, дали відсіч всім татарам, лише Юковський з хоругвою з флангу, коли татари вважають до табору летіли, вдарив і навів їх на регімент Убальда, котрий у такій близькості дав вогню так, що як кажуть ті, хто там були, жоден татарин не впав, але від такого гуку дали їм відсіч. // (с. 194) У цій битві там залишався король й. м. підносячи їхній дух, навіть під деякими ротмістрами хапав повід, щоб вони з хоругвами билися і поверталися, був у найбільшій небезпеці, ледве його пан Адеркас, котрий був там упросив, коли татари сильно стріляли, щоб він хоч трохи відступив у безпечніше місце. Жодного з панів, крім пана подільського воєводи [Станіслава Потоцького] не було при ньому, як казав сам король й. м., а інші казали, що [ці пани] і при полках не мали бути. Пан подільський воєвода, коли вже татари наступали, лише почали з'являтися, коли об'їжджав військо і проїздив повз королівську хоругву, закричав королівський хорунжий [Якуб Міхаловський]: «Хто тут буде регіментарем правого крила?». Він нічого не відповівши, як мав насунути на голову двома руками шапку, кивнув і поїхав. Коли ж надходив вечір і татари почали покидати поле битви, два товариша з королівської хоругви поїхали і іменем [короля] просили, щоб король й. м. наказав оглянути той бік, що до боліт немає жодного підкріплення, тільки самі вози. Яка ж велика і особлива милість Божа, що туди татари не вдарили. Так послано пана Вульфа з піхотою, котра зараз же викопала окопи, все військо стало у бойовому ладу і цілу ніч стояло напоготові. Ніч же була така темна, що тільки по голосу пізнавалися, коні хиталися від знеможення, але з милості Божої був і мир від ворога, втомленого й змученого як цілонічною дорогою, так і цілоденною битвою. Між тим стався шум коло королівських наметів, а король й. м., не роздягаючись сидів у каретці, по війську пронеслась чутка, що начебто пани хотіли забрати короля. Після чого, боячись безладу, бо й до ксьондза Цецішевського, королівського проповідника і єзуїта, прийшов один, кажучи, що військо у замішанні, бо начебто короля й. м. мали забрати а інші подавали, що начебто його вже не було у таборі. Коли про це доповіли королеві, він сів на коня, наказав запалити дві свічки і став їздити по всьому війську, показуючи себе і запевняючи його, що з вами жити, з вами й помирати хочу й буду. Він наказав через мундштук протрубити інший пароль, щоб були обережними, бо на світанку ворог захоче спробувати [свого щастя]. // (с. 195) Цей шум про короля стався не в першу ніч в день битви, а на другу. Тоді у першу ніч два шляхтича, тобто пан Теодор Белжецький і пан Гідзінський, котрому начебто мали дати львівське стольництво після пана [Станіслава] Ковальського вчинили злочин, який не можна вибачити. О нещасний вік, у котрому винні отримують нагороди замість покарання, що є ганьба. Вони зібралися з сотнею кінних і втекли опівночі з табору, а це таким способом: спочатку підійшли до переправи, котра була тут же біля табору, через що полки не хотіли їх пропустити, бо такий був наказ короля, бо не вийде нічого іншого як по — пилявецькі. Вони обернулися до міста, а коли їх не хотіли зразу ж пропустити, казали, що король й. м. посилає їх на роз'їзд, щоб вони могли схопити якогось

«язика», оскільки мали з собою молдаван, що їх обманювали, повірили і цих було пропущено і вони пішли собі. Наскільки сильний страх охопив військо, особливо значніших [панів], і коли б не було такої ради й. к. м., був би кінець, бо й пан подільський воевода сказав, що деякі трое значніших, взявши четвертого з менших за компанію, хотіли втекти по — пилявецькі і також були вже біля переправи, але їх не хотіли випустити. А сказав це по-доброму, що й виголосив перед поручником королівської хоругви [Миколаєм Гневошем], хорунжим [Якубом Міхаловським] і паном [Яцеком] Міхаловським, товаришем з-під цієї ж хоругви.

На другий день, рано-вранці зразу татари стали покидати поле, а козаки з того боку почали штурмувати табір і місто, йдучи вважаючи наосліп. Там Забуський з Яськом дуже добре бились з голотою, котрій король й. м. додає сили духу в усі ці дні. Ксьондз Лисецький, єзуїт, також бернардинець і францисканець, командуючи голотою, загинули, де було так тяжко і місту і з того боку таборі, тому було наказано з кожної хоругви дати по два товариша і по шість пахолків з довгими рушницями до оборони. З укріплення, котре насипали козаки, вони чинили шкоду в таборі, ба й вдерлися під самий вал і кілька їх було на валу, та драгуни пана [Збігнева] Олесницького, колишнього опочинського старости, трохи затримали їх, доки [Томаш] Стшалковський, вдарив з хоругвою і [наші] тоді виправили [ситуацію]. Король й. м. теж у першу ніч відправив з листами до хана в'язня-татарина, // (с. 196) а цей лист був такого змісту: [...]

Цьому Забуському під Білим Каменем 11 серпня король й. м. надав гетьманство над всіма запорозькими козаками. Пан канцлер [Єжи Оссолінський] публічно після дуже поважної промови віддав йому у наметі булаву. Забуський присягнув на вірність панові у його присутності. Зрізних місць як від князя Корецького, так і з-під Кам'янця було приведено понад десять козаків, котрих [король] помилював й віддав Забуському, а ці також дали присягу вірності перед образом Пресвятої Діви. Їм були видані з великої канцелярії універсали до Війська Запорізького, щоб Хмельницького більше не слухали, заради королівської милості їм всім було обіцяно пробачення і амністії за ребелію, але щоб вони збирались до Забуського і мали його за гетьмана, але ті, хоч і обіцяли [не] бунтувати, пішли просто до Хмельницького і віддали йому універсали, а більше не повернулись.

Після посольства до хана, доки ще не добігли кінця переговори і не був укладений мир, продовжувались постійні штурми до міста, де було чотириста драгун пана Дета, і добровольці, котрим сам король й. м. підносив силу духу, просив, нагадував, їздючи без капелюха і кричачи, щоб йшли до валів, до оборони міста: «Змилюйтеся, не покиньте мене і вітчизни», дозволив їм взяти напої, котрі були ще недограбовані у возах, бо ворог відчайдушно штурмував як до міста, так і до табору. Всі були стривожені, король й. м. схвилюваний, // (с. 197) на такий заклик короля й. м. кинулася лужна челядь під командуванням Забуського, Яська і ченців, напившись напоями; вони запалили передмістя, бо з домів козаки дуже шкодили, постійно чинили вилазки від валів, де полягло понад тисячу реєстрових козаків, також і татар. Взяли кілька прапорів, але ворог провів десять штурмів, почавши від світанку до ночі, стояв постійний вереск, галас, крик,

битва. Особливо небезпечно було у понеділок, бо наосліп так відчайдушно до міста й до табору штурмували, де військо піднесло дух, коли так охоче голота й лужна челядь дерлись до ворога і чинили потужні вилазки і боронили міста. Надвечір обидва канцлери і виїхали на переговори в поле, де було поставлено намет між польським і татарським таборами. Виїхало стройно немало панів, у панцирах понад десять товаришів, а кілька у особистій охороні з паном канцлером. Також виїхали мурзи, зодягнені у гарне сукно, панцирі, з гарними вудилами. Татарин пропонував такі пункти як вище подано. Настала нічна перерва. Вранці сам Хмельницький виїхав у поле до пана канцлера, дуже покійно привітав, з непокритою головою. Він говорив, освідчуючи схильність до угоди. Великий канцлер з сильним духом йшов з ним, чинив з найвищою гідністю. Він ледь торкнувся рукою шапки, коли його вітав, показуючи йому як він неправий щодо Бога, вітчизни і свого народу, як багато пролив він християнської крові, а у сто разів більше руської, як русі ледве не мільйони було загнано у тяжке ув'язнення. Тоді подав пункти, при котрих було нагадано, щоб він послав до короля й. м. старовинних козаків, просячи про милосердя. Це [Хмельницький] учинив, на що було дозволено з огляду на пильну потребу. Котрі послі приїхали до короля й. м. і їх провели туди, де був поставлений королівський прапор перед самим наметом. Коли король й. м. сидів, вони впавши на землю, визнавали свій злочин від імені гетьмана і всього війська, заливаючись сльозами, просячи про милосердя. Там вони віддали супліку від імені війська, а пан канцлер відповідав.

Король і пан наш у вродженій своєї ласкавості не прагнув нічиєї крові, // (с. 198) щоб помститись, а бачачи покійність Війська Запорізького, пробачив їм цей ганебний злочин, хоча вони й заслужили [кари] за такий бридкий та ганебний злочин своєї безбожної сваволі, обіцяли дуже славно компенсувати це покійністю, чеснотами і вірністю. Щодо супліки, сказав, що король й. м. все дозволить з своєї милості все, що не буде суперечити цілості королівського маєстату і безпеки здоров'я Речі Посполитої. Тоді вони від'їхали з цим, а переговори потім завершилися у полі. Від'їхали по-старому, від свого звичайного стилю ні в чому не відступили, де могли, там хапали пахолків, палили траву перед самим табором, де в середу такий жах настав. Король й. м., боячись зі своєї обережності, щоб під виглядом переговорів вони не вчинили напад (?) на табір, бо вони вже почали брататися з нашими, товаришувати, торгувати, а кого можна і вхопивши, тікали, а були такі, котрі відбирали коня, кажучи: “Łoszak nie bratka, suknia nie bratka, tabak nie bratka; pieniądze nie bratka twoja, już bratka” (“Лошак не братка, сукня не братка, табак не братка, гроші не братка твоя, вже (моя) братка»), то до сорочки його оголивши, побивши нагайкою на побратимство, відпускав. Здвох сурмачів, з котрих один одну частину війська, а другий другу частину отрубивши, жоден не важився виїжджати до татар і розмовляти з ними, бо молдавани по кількасот виїжджали на розмови поблизу табору і не знати було, котрий татарин, а котрий молдаванин, бо тепер татари добре вбрані, кожному такому дають свободу у стрілянні та вбивстві. Друга річ, що не наважувалися виїжджати з табору по траву. Тоді один сурмач, котрий об'їжджав більшу частину табору, тут від озерних полів, помилився й просурмив, що вільно кожному їхати по

траву. Тоді виїхало під вісім тисяч, думаючи, що мир уже укладений, Вони виїжджали по-різному, але більшість цим плацом, котрий був залишений для королівської хоругви, щоб вона чинила вилазки проти ворога, бо все військо постійно було у бойовому порядку. Казало тоді товариство і хорунжий [Якуб Міхаловський] пану поручникові королівської хоругви [Миколаєві Гневошеві], щоб той наказав закрити [прохід] возами, щоб цим шляхом туди не виїжджали, але він на це нічого не сказав, як хворий відійшов до намету. Між тим татари постерігши їх у полі, почали прибігати, зібралася купа, понад десять татар начебто не допускаючи, стали наступати на пахолків з оголеними шаблями і затримували їх, відганяючи своїх. Наші цим ще більше обезпечені, стали серпами сікти траву, жати збіжжя, брати на коні, // (с. 199) їх так багато зібралася, що могли вдарити по наших. Наші почали тікати, піднялася страшна курява, що й світу не можна було бачити, тоді хто мав швидкого коня, то й втік. Тоді у таборі, побачивши, що наші тікають і за ними женуться татари, підняли тривогу у таборі. Вони ж дірою для королівської хоругви, яку хорунжий [Якуб Міхаловський] наказав якнайшвидше закрити возами і поставити тут лужну челядь з рушницями, бо поручник [Миколай Гневош] як хворий, коли відходив, то завжди передавав йому уряд. Між тим послав по поручника, щоб якнайшвидше приходив до хоругви, Цей прийшов, бо було значне замішання один на другого падав, кидаючись до окопу. Між тим король летить з оголеною рапірою до своєї хоругви в з такими словами до поручника: “А ти, такий а такий сину! Чому ж ти випустив лужну челядь?”. І трохи йому не зрубав голову, аж хорунжий заволав: “Він зовсім невинний. Винен сурмач, який протрубив вільний виїзд за травою.” “Цього не може бути!” відповів той. “Так є, а не інакше”. Вийшов король з двома сурмачами, щоб якнайшвидше сурмили про повернення, але цього вже й не треба було, бо самі тікали і думали, щоб гуртом до табору не вломилися, звертаючись до ворога. Тоді король потрапив у велику небезпеку, між тим він наказав вдарити з двох гармат. Зправого крила з батареї пана Вольфа по татарах, котрі доганяли наших, але так перемішалися з нашими, що не можна було пізнати, ден татари, а де наші. Тоді татари вчинили відсіч. Цього сурмача не було покарано й тепер. Тут же король послав до хана і до Сефер Кази аги, чи це так має бути, що ведучи переговори про мир, наступати на військо й. к. м. Було дано відповідь, що ця свавільна ногайська орда нікого не слухає, кримських та інших орд там не було, то вільно їх там громити. Але ще не було покладено край трагедії в татарському наступі. На другий день, коли знову виїхали на остаточне закінчення переговорів, знову орда почала збиратися до королівської хоругви, їх зібралася з чотири тисячі. Також і ногайська орда, приглядаючись до королівської хоругви, котрі стали на відстані у півтори стадії, а хоругв стала в справі у цьому місці, котрим мала виходити з табору, по одній стороні рогу окопу, при цьому місці 60 піхотинців королівського поручника [Миколая Гневоша]. З другого лівого боку рогу окопу, при валу по 80 пахолків з довгими рушницями. Однією всі татари добре ставши у бойовий порядок, маючи шаблі на темляках, помаленьку почали наближатися // (с. 200) до хоругви, а двоє перед ними їхало собі. Вони клусом проїхали у сажні чи двох повз хоругв і вал, кажучи і махаючи руками: “Bratka

twoja, bratka twoja; kardasz; kardasz” (“Братка твоя, братка твоя, кардаш, кардаш”). Дивлячись у табір, вони поїхали. Між тим пан хорунжий [Якуб Міхаловський] каже до пана поручника [М. Гневоша], що велика небезпека, візьмуть нас на шаблі, треба їм дати вогню, бо хоч і кричали їм, щоб вони відступили, та вони не схотіли цього вчинити, тільки не зводили очей з хоругви, й дуже повільно їхали, аж панове Серебрийські, старші жовніри, один з них 18 років носив прапор у [Станіслава] Конецпольського закричать на поручника пана Гневоша: “Погубиш військо! Згубиш Річ Посполиту й короля!”. Він відповів: “Тут пахне головою. Бо канцлер в полі, а коли там схоплять, або заб’ють канцлера, або переговори зірвуть, то я б за це заплатив. Вільно в. м. м., але й пану хорунжому вільно з цим чинити, як хочеш, я даю йому це в руки.”. Потім ті й інші звернувшись до пана хорунжого: «Заради Бога змилуйся, накажи дати залп, бо ми загинемо як на візьмуть на шаблі і ми потрапимо під списи, бо нас важко по них вдарити, бо не маємо підкріпленнь, а їм відкриється шлях до табору, внаслідок чого вдерлися б». Тоді хорунжий у найбільшому страху закричав піхоті й пахолкам, щоб половина з них дала вогню, а на коні сідали, коли накаже; а наказано половині тому, що якби вороги обернулися, одна половина дала вогню, а друга тимчасом заряджала. Оскільки ті не дбали ніскільки, хоча й кричали їм, щоб відступили, хоч близько були, ледь уже не вскочили [в табір], крикнув: “Дайте вогню”. Як дали залп, так вони припавши до коней пішли в розсіпку. Знову закричав: “Заряджай”, але ті більше не прийшли. Потім було послано з вимогами до короля й. м. від хана, що під час переговорів і миру, котрий має бути укладений, відновлюється неприязнь, через що чимало слуг ханського двору було поранено та забито. Король й. м. сказав: “Я накажу довідатись, що і як”. Коли ж реляцію було принесено королеві й. м. як про наступ орди, так і вчинку й наказу стріляти хорунжого, на які справи дав достатню резолюцію, але далі замовкнув. Хану дав таку відповідь, що не двір хана й. м., але свавільна ногайська орда на хоругв під сам табір наступала. А вчора хан й. м. дозволив їх громити як свавільних, бо і вчора якби не йшлося про розірвання переговорів, то дали б таку відсіч загальними силами, як ця хоругв учинила. Тоді вже й ухвалили й закінчили переговори, татарам //(с. 202) вже було обіцяно в якості упоминків 200 000 талярів, в т. ч. нехайно 30 000 талярів, на котрі по-різному складали. Хто багатший давав навіть більше, навіть з коня товариство, котрий мав давав по талюру, врешті сокальський староста [Зигмунт Денгоф] як зложник даний ханові, на котрого насилу погодилися [татари], тільки тому, що він був зятем канцлера. Вони хотіли насамперед пана литовського під канцлера [К.Л. Сапігу], але було сказано, що він є литовський візир, тому не може. Хотіли великопольського генерала [Богуслава Лещинського] і про цього було сказано, що той є великопольським агою, тобто старостою. Хотіли також пана краківського старосту [Єжі Любомирського], то дано відповідь, що він, малопольський ага, а пан сокальський староста таким чином став зложником. Перед королівським наметом жартували з ним панове генерали, пан литовський підчаший [Казимир Тишкевич], пан [Ян] Замойський і т.д., що татари свого домагаються, погрожують його взяти. А той гордо заявив: “То й що! Що з того! Як просять, то поїду”. Пан краківський староста прийшов

до короля з тим, що офірує їхати пан сокальський староста. Король йому подякував, дав добре слово, обіцяв милість, а той розгубився, вважає втратив пам'ять. Після чого [татари] задовільнилися паном сокальським старостою, однак дуже шкодували, що не пана [Яна] Замойського, особливо Сулейман-ага аж прищмокував, коли його у полі повертаючись під Глиняни пан калуський староста частував. Тоді хан хотів побачити насамперед пана сокальського старосту, котрий думаючи, що ще повернеться, нічого не порадивши поїхав, але його більше не хотіли випустити, що тим більше гідне жалю. Твердив також хан, начебто збаразькі обложенці мали йому дозволити 200 000 талярів викупу, врешті домагався цієї суми від короля й. м., бо без цього не можна було позбутися, хіба що цю справу там же до Збаража відкладено для верифікації, Завдяки чому було послано львівського писаря пана Ожгу і пана Мінора вяснити, чи це дійсно так, «якщо не знайдеться цього, але через крайні обставини довелося пристати на 20 000 злотих», тоді король й. м. обіцяв взяти це на себе, а вони серед своїх мають дати заложника, як і дали пана // (с. 203) [Яна Карла] Потоцького і вийти на волю. У четвер були дані з обох сторін смирні угоди, котрі пан Войцех М'ясківський, секретар й. к. м. віддавав від короля й. м. ханові. Сам хан його величність сидів у наметі, мурзи сиділи перед наметом, також і у другому наметі. Кількасот яничарів було коло намету, чимало татар. Ледве добився того, щоб віддали полонених. Глух Жолкевський у тяжких кайданах, у кожушиську, сидів окремо під чаткою, котрого було відправлено у киндяковому червоному новому одязі і щоб відкликав загони, що й той виконав. На місце сокальського старости був присланий Сулейман ага, для котрого було поставлено намет неподалік королівських наметів і пристойно його трактували. Цей же взяв гроші. Сефер Кази — азі 2 500 червоних, а Сулейман азі було дано 500. Цього ж дня Хмельницький присягав на коні, врешті не хотів інакше, тільки на коні. Текст присяги давав йому київський воєвода [Адам Кисіль]. Було з ним клопоту й гвалту, перш ніж він приступив до остаточної згоди, всяке він говорив. Перед полуднем Хмельницький приїхав перепрошувати короля й. м., котрий їхав між полками і королівська хоругв була перед наметом. Пан Кисіль їхав у малій королівській каретці парою коней, а він на білому арабському коні зразу ж за Киселем, дванадцять старовинних плечистих козаків на добрих арабських конях. Щоразу пан Кисіль, київський воєвода, кричав йому: “Прошу в. мосьт пане гетьмане біля каретки”, але він наче й не чув, бо мав насунуту на вуха оксамитну червону, оторочену соболями шапку, був зодягнений у атласний жупан, волосяний атласний кунтуш з дрібними петличками зі сріблом. Він дивився у землю, тільки час від часу підніс трохи вгору очі і дивився на королівський прапор. Товариство тоді сиділо в гарному одязі, тоді пан Кисіль вийшов з каретки. Він теж, зсівши з коня, відп'яв луб й сам закинув на кульбаку кажучи: “Панове молодці останьтєсь тут” й махнув рукою, бо ледве не двоє чи троє, максимум п'ятеро, йшли й то на відстані. Він застав короля й. м., який сидів у великому наметі. Було й чимало сенаторів та придворних, також звичайної королівської гвардії; він збліднув і увійшовши, тут же і впав обличчям [до землі] й почав плакати. Таким чином, а потім по-руську почав говорити, він привітав вашу королівську милість, але оскільки //

(с. 204) так сталося, то прошу про милосердя, про пробачення. Все ж це в усьому наша провина. Падаючи до ніг з плачем, що він негідний, однак просить милості, щоб її отримати. Йому відповідав й. м. п. литовський підканцлер, бо й. м. п. канцлер [Оссолінський] тоді захворів, видно тому, щоб його відвідав Хмельницький; він [підканцлер] промовив такими або подібними словами: “Король й. м., пан мій милостивий, задовольняє своїх підданих швидше каяттям, ніж каранням. А що наробив сам можеш уважити, бо такий мерзенний та злочинний твій вчинок він, як пан добротливий, відпускає тим правом, щоб ти компенсував тяжкі злочини постійною вірністю, чеснотами своїх послуг”. Потім і король й. м. сам сказав йому: “Що це були за люди в Золочеві, що їх татари з козаками здобули. Бо я не знаю. Тільки те чув, що татари мали захопити німецьку хоругву”. Потім король й. м. сказав, стараючись, щоб якнайшвидше було звільнено збарацьке військо. Він сказав, впавши до королівських ніг: “Так, це буде зроблено якнайшвидше”. Знову впавши до нас, він попрощався з королем й. м. і вийшов по-старому як мокрий вовк, шапка насунута на вуха, дивився в землю і пішов пішки до намету й. м. п. канцлера і перебував там з півгодини. Потім сівши на коня, вони поїхали до свого табору, пан краківський староста [Єжі Любомирський] повернувся, котрий як заложник з-за нього залишався у козацькому таборі. Від короля й. м. п. Голковський відпровадив ханові свого польського коня, котрого було взято від пана литовського підчашого [К. Тишкевича] і віддав його на знак братерської приязні, з котрим для зустрічі з ханом поїхав француз королеви її м. Шампані, котрий приїхав з нею із Франції задля одягу, котрого у дворі мають за порученця. Добрий з нього порученець, бо щорічно кількадесят тисяч [злотих] відвезе до Парижу або відішле, тепер він буде в Парижі коштовний палац. Зі свого боку хан послав також королеві й. м. вороного арабського коня, котрий потім залишився у й. м. п. коронного хорунжого. Він також послав попрощатися з й. м. паном канцлером Сефер Кази агою, котрого собі дуже вподобав, за його // (с. 205) з Хмельницьким панський і шляхетний вчинок й мудрость, бо цей Сефер Кази ага був дуже енергійний і добрий чоловік, вважає християнських вчинків, сам він добився від хана і той помирився, а Хмельницького принизив, кажучи: “Ти є пан з панів та монарх, яка ж твоя слава, що ти зв’язався з одним селянином і ребелізантом. Хоч і переможеш, то не тобі, але йому будуть це приписувати. Ти ж замість якоїсь похвали дістанеш у всього світу осуд, бо ти нападеш на цього монарха, з домом якого багато сот років приязнилися твої предки. Борг і добродійства від його брата [Владислава IV] взяті мусять бути пам’ятними; такою невдячністю віддаючи за його добротність, а він подарував тобі волю, трактував тебе не як в’язня, але як сильного духом монарха, як приятеля. А до того ж подумай, як би мило тобі було, коли б проти тебе збунтувались, а твій сусід давав би їм допомогу та порятунок, а проти тебе стояв, та ще такий, котрий би від твого дому дізнав добро. У Бога в покаранні немає нічого неподібного, а це тому, що заради турецького султана [Мехмеда IV] боронячи від козаків моря, нападів, терпить це тепер. А найголовніше, що ще такі сили має як по цих кількох битвах можеш бачити, котрими може цілком дати відсіч, а до цього у такій тяжкій ситуації [людям] завжди швидше й найлегше приходиться

перемога, чого й нам треба боятися. Бо те, що в неділю їх загинуло [багато] з тієї сторони, треба приписати необережності та поганій їхній вдачі. Однак з цього боку що діялося і що дня діється сам бачиш.”

Тоді він цими та іншими аргументами схилив хана, котрий завжди й потім приязні дотримувався і пану канцлеру [Оссолінському] обіцяв розірвати цей союз, бо є певним, що він чинив, що міг. Бо й потім він старався з усіх сил, щоб хан не з'єднувався з козаками й не ходив під Берестечко. Дійсно що і тоді упереджений, коли вже Хмельницький затягував його на Берестецьку [кампанію] коштовним подарунком від короля й. м., щирозолотою шаблею, обсажену діамантами, яка коштувала 24 000, її було куплено у пана [Анджея] Лещинського, дерптського воєводи, й іншими коштовними та гарними речами, але більшість мурзів у тій раді переважила, що він пішов на ту війну. Й. м. п. канцлер також зі свого боку послав, прощаючись, з високим освідченням своєї приязні, якож і через листи з обох сторін високі собі освідчували почуття, але Сефер Казі ага завжди у своїх листах вихваляв його високий розум, дуже тішачись, що познайомився і до такої приязні дійшов з таким чоловіком.

З Хмельницьким ці угоди найбільше так запізнились, бо // (с. 206) він дуже добивався видачі Чаплинського і без цього не хотів ні до чого приступати (Чаплинський був у таборі, мав молдаванина й. м. п. коронного хорунжого), ледве це вдалось вибити з голови Хмельницькому. Трохи перешкодило й те, що татарина, котрий приїхав до табору, прийняли за шпигуна, рубонули через лоб і пограбували, за це йому було дано кількадесят твердих талярів і одяг від пана Тізенгауза і король й. м. наказав його відпустити. Але й пану Любовицькому, цеханівському стольнику, з й. м. п. Сапігою не дуже гарно дісталось. Під час переговорів надвечір король й. м. послав їх до татарського табору з певним посольством, вони ж помалесеньку, не чекаючи перекладача, поїхали. Між тим натрапили на татар. Татари начебто простаки, що не розуміли куди вони [панове] їдуть і з чим, пограбували їхній одяг, вудила, червоні злоті що ті мали, на нагальні потреби та нагайками добряче, особливо пана Любовицького, побили. І якби не трапилися козаки, ледве б їх до орди, незважаючи на ханський наказ, не запровадили. Ці козаки зрозуміли їхню справу і врятували [послів], але те, що втратили та отримали по спині, те пропало. Якось вже під кінець, особливо у п'ятницю, коли татари вже відходили, з кіньми на продаж приїжджали під табір, найбільше просячи про тютюн, горілку, хліб. Приїхав був один, мав гарну сиву кобилу на повіді, а сам сидів на доброму валаху, дістався до королівської хоругви, торгуючись, просив за якогось із коней півтора ста талярів. Один знайшов до нього з тилу і ухопив і сильно його тримав, певно б звалив його, але пан хорунжий королівський [Якуб Міхаловський] підскочив і не допустив, кажучи, що вже укладено мир. Одні за це дуже на нього сердились, другі ж не лаяли цього, а татарин, відскочивши, бив чолом у коня, волаючи: “Twoja panka dobra, twoja snotliwa, ale ta druga sobaka wszytka” (“Твоя панка добра, твоя чесна, але та друга всі собаки”). Він поїхав собі, не бажаючи більше займатись комерцією. Цей же пан королівський хорунжий перед цим визволив другого татарина від смерті. Товариш пана калуського старости [Яна Замойського], будучи знайомим з двома татарами,

запросив їх на горілку, убезпечивши їх. Коли він частував їх тоді у своєму намету неподалік валу, то підмовив, як казали, хлоп'ят, коли татари підуть до своїх коней, то ви підіть по них і вбийте їх. Так сталося, що коли ті пішли до коней, їм заступили шлях, одного зразу ж із валів забили і кинули на низ, другого ж ухопили за одяг, що й одяг та сорочка лишилися у них в руках, а він втік. Один, доганяючи його, рубонув цього по спині і завдав великої рани, а татарин перескочив через вал. Тоді йшла до наметів королівська хоругв, бо мали бути послі. А це прибігши, ухопив за передні ноги коня хорунжого [Якуба Міхаловського]. Хорунжий тут же крикнув на них: «Це наша хоругв! Ще й королівська. Ви знаєте право і звичай військовий, знаєте чим це пахне». Ті відступили, а татарин йшов біля коня, цілуючи і в ноги пана хорунжого, складаючи руки. Це був молодий та показний чоловік. Так він дійшов біля коня до намету. Потім з наказу короля й. м. його провели у поле до татар і відпустили. А той, їдучи, казав: “Oj Rusin nie Lach” (“Ой русин не лях”), бо цей товариш говорив по-руськи. також казали татари, що вони втратили велику кількість мурз; а як казав пан львівський писар [Петр Ожга], що багато поранених, які помирали по дорозі, їх несли в килимах на конях. Трупі своїх тут же палили, одна на полі бою під містом було знайдено між трупами кількадесят татар. Наших не швидко ховали і то вже королівська хоругв, кожен товариш дав по кілька талярів, і віддали гроші до міста пану Чолованському і це йому довірили, а той віддав ці гроші місту, щоб трупи були поховані. Король й. м. дав кадук по Теодорові Белжецькому його рідному брату Еваристові. А по Гідзінському було дано пану київському воеводі, але пана воеводу потім забрано. Князь Вишневецький і пан Бутлером через це, що не його був пан Гідзінський, а родич дому Вишневецьких, і цей кадук не вийшов, коли б раніше він знав цей родинний зв'язок. Коли військо рушило з-під Зборова вийшов пасквіль на пана канцлера [Оссолінського], казали, що його начебто його написав пан [Єронім] Радзейовський. Хотіли й насолити перед королем пану королівському хорунжому [Якубу Міхаловському] під приводом вихваляння. Пан [Олександр] Сельський, його добрий приятель, казав королеві, що в день недільної битви пішов був з хоругвою проти ворога і видно всіх би згубив, якби ми з паном поручником [Гневошем] своєчасно не підскачили і не затримали його. На це король сказав: “Хвала Богу, що проти ворога. А не так як інші поганські сини на моїх очах все більше обертались назад. //(с. 208) Дав би Бог, щоб всі мали таке серце.” Тоді у п'ятницю спочатку татари, а потім козаки рушились. Ногайці ж залишалися на віддаленні. Інші ж, які повертались з полоном, довідавшись, що хан відступив, поспішали. То певно, що ті загопи, котрі пішли вглиб, не мали якогось спротиву. Вони вчинили б нечувані шкоди в людях і у плюндруванні, але з Люблінського воеводства пішло 200 кінних з паном Миколаєм Грабьо, в цій же компанії з паном холмським хорунжим [Адамом] Пшонкою з кількадесят драгунів з Холмської землі. Вони тоді дали відсіч татарам, дали б і сильнішу відсіч. Якби драгуни не затримувались, грабуючи награване й покинуте татарами. А з цих добровольців, котрі пішли, багато не поверталось. Завдяки мужності пана хорунжого [Адама Пшонки] і цього пана Грабі, могли б добре дати їм чосу, та кількох взяли у полон і дістали першого “язика” з відомістю про майбутній

мир під Зборовим. Цих полонених віддали у Львові королеві. Пан канцлер [Осолінський] від пана люблінського [Франціска Флоріана Зебжидовського], на що служить цей віршик: Так годуєте бджоли не для меду, а для себе; тобто “так чинить, щоб бджоли приносили мед, все ж не для вас”. Цей роз’їзд учинив великий опір татарам, а коли зразу ж назад до Косова пішли, тобто до хана, одні про других взяли відомості, що позаду чималі війська йдуть, яко ж і князя Домініка ходили на чати з-під Сокаля і близько підійшли, чи не хотіли, чи не сміли, завжди повертались з порожніми руками.

Король й. м. аж у неділю рано після богослужіння, склав подяку Господу Богу, рушив з невимовною радістю всіх, особливо тих, що втратили вози, бо їхні коні мало, вважає нічого не їли протягом тижня, були надто ослабленими. Самі певно не доїхали, бо не мали що. Масу коней, особливо тих, хто ходив на роз’їзди, було вигнано в поле з табору, щоб трупами здохлих від голоду коней, не засмерділи повітря. Була велика втіха, коли татари коло них їздили наввипередки, власне як злодії, котрі дуже ласі на коней, а тут кілька з них сиділо у засідці, чи в долині, чи за кінським трупом з довгою рушницею. Коли ті займали коней, то щораз по них стріляли, однак так довго заїжджали, доки не забрали чи загнали коня, Другі теж не мали, хто б їх і доглядав і назад провів, як було схоплено й порубано челядь. Як пану Гжибовському, гродненському старості, тоді повбивали всю челядь і рідко хто з товаришів, особливо з-під королівської хоругви, котрому б там який // (с. 210) челядник не загинув, крім самого пан поручника [Гневоша]. У пана хорунжого [Якуба Міхаловського] один залишився, а інші поприбігали з обірваними полами одягу. Це теж була річ гідно запису, що не герці з-під хоругви пана подільського воєводи [Станіслава Потоцького] жінку замість татарина, котра сиділа по-татарськи, було вбито. Тоді пана [Марка] Гдешинського було пробито штиком на герці, котрому нічого не сталося і якби не його рідний брат, то захопили б його бо наші не такі як татари, нічого не пильнують. Тоді цим шляхом, яким король й. м. прийшов під Зборів, вишикувавши військо, відступив, маючи резерв. Біля королівської хоругви їхав Сулейман — ага. Тяжка була справа. Коли цей поганин дивився на густо встелений трупом шлях, котрий лежав аж до того місця, де табір стояв у переддень битви. Не підходячи до того місця, а неподалік від нього у ліво полем пішли, де на кочовиськах ми нападали на татар, на цих, котрі тоді наче вирізані, коли [Теодор]Белжецький з Гідзінським тікали, лежали й відпочивали, і коли б були злі люди, повернувшись до табору, дали знати, ледве не всіх розгромили б, бо були потомлені чи крізь самих бігли, нічого не чули, а коні бігали по полю. Туди ми прийшли 22 серпня далі над став, де було поставлено табір. Цілих півтора тижня не пили пива, а за бочку пива паном калуським старостою [Яном Замойським] було дано в таборі сто злотих.

25 серпня. Звідти король й. м. пішов під Глиняни. Потім сам, вдягнувшись попольські, в понад десять кінних, залишивши всіх у таборі 28 серпня поїхав до Львова. Потім прислав, щоб його прапор згорнули і щоб приїхали до Львова. Коли приїхали, то пан поручник [Гневош] з урочистою промовою віддав прапор з паном хорунжим [Якубом Міхаловським]. Панове сенатори вже з’їжджали,

також повертались зі збараського табору, коли була нарада, куди я як поставити це військо на зимові квартири, у чому прийняли рішення. Сулейман — азі дали частину грошей, частину матеріями та сукном, йому також було дано упоминки і соболину ферязь довгу атласну замість каптану. Та протягом двох тижнів чинячи (?) вирушив у дорогу // (с. 211) на Варшаву.

І та є достовірна і ретельна повість і компендіум зборівської трансакції з ворогом, яка надовго залишиться у пам'яті. Протягом кількох років не була Польщі та король у такій небезпеці, бо 15 серпня вважай стояли на краю прірви, мало не повторилась ота різанина на під Варною чи під Лігницею, чи коли татарський хан Батий 12 тижнів жив у Кракові, але й у цей день буде тривати у смутку і буде пам'ятний внаслідок поразки й різанини нашої братії, трупи яких на мило вкрили великі зборівські поля. І досі їх там збирають і ховають, але інших було й важко впізнати. Вже кілька могил ми були залишили. Дай Боже щасливі часи у нашій вітчизні, дай Боже кращий уряд, дай Боже кращих вождів, за проводом яких, взявши Бога на поміч і оті ставропольські повернулись би серця, повернули б силу духа. За чим повернулася б і слава, бо краще військо оленів з вождем левом, ніж коли олень є вождем левів. Щодо короля то він не втратив сили духу, він тільки сам утримав нас і Річ Посполиту від останньої згуби. Повернулася б і давня чесних поляків слава при їхній мужності і відвазі. Тільки хай би повернулася належна нагорода заслуженим, хай буде хліб добре заслуженим, котрі гідні і котрі його заслужили, а не продаваний, а буде все з часом і примноження серед Божого маєстату, з розширенням кордонів, з безсмертною славою короля й. м., із задовільненням шляхти, наших братів, і всіх суцхих у цій вітчизні.

БПАН у Кракові. — ВР. — № 2253. — С. 52–71. — Тогочасна копія. — Повний текст опубліковано польським істориком М. Нагельським: Relacja wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651). — Warszawa, 1999. — С. 175–220.

№ 246

1649, серпня 25. — Речиця (?). —

Конфесата полоненого козака Василя Писаренка

“Confessata Wasila Pisarynka, kozaka z Kaniowa.

Na posilek pułkowników zadnieprskim wyprawil Chmiel dwa pułki: jeden Elisasza Bohaczonka, który ma ludzi 4 000 od.....

Jeo m. p. stolnik lit. z czatą przed obiadem powrócił i języka przyprowadził, którego confessata takie były:

Kozak Nielipielka (?) powiedział o potrzebie Łojowskiej, że poginęło ich jedenaście tysięcy pułku Krzyczewskiego. A ostatek niedobitków poszli do Czarnobyli. Tych, co za Dnieprem byli, zginęło dwa tysiąca i siedmset. A ostatek, co są za rzeką, przewożą się na te stronę i gromadzą się w jedno. A skoro się ściągna, mają na obóz uderzyć.

Na Homlu więcej niż dwa tysiąca ludzi. Pułkownikiem ich Zabiełło, a namiestnikiem jego Hreszko. Prochy mają z Mohiłewa, a soli z Kijowa przywieziono im

śiedmnaście wozów. Z Starodubszczyzny, z Nowogródka i Czernichowa jest więcej, niż trzy tysiące, którym Krzyczewa i Czeczerska dobywać kazano.

Od Chmiela spodziewają prędkich posiłków.”

АГАД. — Ф. “АР”. — Відділ VI. — № 36. — С. 161-162. Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — 2000. — № 3. — С. 14.

Переклад

Конфесата Василя Пилипенка, козака з Канева.

На допомогу задніпрянським полковникам Хміль відправив два полки: один Іллі Богаченка, котрий має людей 4 000.....

Його м. п. стольник литовський перед обідом повернувся з чатою і привів язика, конфесата якого така:

Козак Пилипенко сказав про лоївську битву, що загинуло одинадцять тисяч полку Кричевського. Решта недобитків пішла до Чорнобиля. Тих, хто були за Дніпром, загинуло 2700. Решта, яка за рікою, перевозиться на цей бік і збираються докупити. А як тільки зберуться, мають вдарити на табір. У Гомелі понад дві тисячі військових людей, їхнім полковником є Подобайло, а його намісником — Гришко. Порох мають з Могилева, а сіль — з Києва привезли їм сімнадцять возів. Із Стародубщини, з Новгородка й Чернігова нараховується їх понад три тисячі. Їм наказано здобувати Кричева й Чичерська. Від Хмеля вони сподіваються на швидкої допомоги.

№ 246-а

1649, вересня 10. — Німецький «летючий листок»

з описом Зборівської битви

“ДЕТАЛЬНА І ДОСТОВІРНА РЕЛЯЦІЯ

про хід жорстокої і кривавої війни, яку козаки і татари разом з іншими варварськими народами нещодавно вели проти поляків; про те, як ця війна, завдяки особливій милості Бога, добігла кінця, а завдяки двостороннім переговорам і укладеному мирному трактату, що приводиться в цьому донесенні, повністю припинена

З Кракова, від 10 вересня 1649 року

Поза сумнівом, що досі в різних реляціях і відомостях висвітлювався стан нашої улюбленої вітчизни, і це по-різному викладалося і поширювалося. Але жодна з них не узгоджується так з істиною, як ця моя реляція, яка з повною підставою може бути віднесена до достовірніших. Отже, істинна картина подій виглядає таким чином:

15 серпня приблизно опівдні й. к. м. зі своїм табором просунувся трохи вперед. Половину свого війська він передислокував у безпечне і здебільшого оточене болотами місце. В цей час якийсь піп-схизматик в селі, званому Зборів, ударив в усі дзвони своєї церкви, чим подав умовний сигнал про підхід короля ворогові, який знаходився в лісі, в півмилі від цього місця. Тут же з'явилася надзвичайно велика кількість татар (близько 100 000), які висипали в полі і напали з тилу на королівський табір. Окрім частина цього великого війська в лісі було потайно розташована, багато козаків. Їм протидівав біля возів загін рейтар і варта й. к. м.

чисельністю в 30 хоругв. Вони не повинні були покидати вози з тим, щоб у разі небезпеки сховатися між ними і легко оборонитися за допомогою мушкетів. Але коли згадані рейтари побачили таке величезне варварське військо, яке несамовито ринуло на них, то, не дотримуючись порядку, встановленого королем, залишили вози і просунулися на мило від них назустріч ворогові, бажаючи битися з останнім в чистому полі. Таке ж бажання було і у піхотинців, що залишили вози. Ворог, побачивши в цьому сприятливий випадок, напав на них з усією потужністю і майже повністю винищив 30 хоругв. При цьому і сам ворог зазнав чималих втрат, оскільки наші рейтари у своєму останньому бою тримались досить хоробро.

У числі видних панів, полеглих в цій битві, були і староста стобницький; двоюрідний брат великого коронного канцлера; староста ужендовський, Жечицький; Феліціан Тишкевич; Чарнецький. Були взяті в полон дві хоругви кірасирів. Серед інших рейтар і піхотинців вилягло майже 600 чоловік. Тим, що залишилося в живих з числа 30 хоругв, вдалося, завдяки мужньому опору, відійти назад і зайняти місце серед возів. Ворог був відігнаний від возів без особливих втрат для наших, зазнавши великих втрат. Дуже стійко трималася і наша челядь, що стріляла з вагенбурга. Пан каштелян сандомирський Вітовський; пан брацлавський [староста] Степковський, підканцлер Великого князівства Литовського керували у бою у возів своїми людьми, ризикуючи життям.

Возів було всього 200, ніяк не менше. Вони не могли швидко рухатися вперед через важкого тягар і тому потрапили в руки ворога. Проте кращу здобич зуміла перехопити з-під носа ворога наша челядь.

Поки наші давали відсіч цьому нападу, татари і козаки завдали сильного удару по лівому крилу нашої армії, яким командував коронний канцлер, що оборонявся з усіма своїми силами. Перш ніж неприятель вдарив на наше праве крило, їм вже прийшло на допомогу потужне підкріплення. Польські рейтари і німецькі піхотинці відбили шалений натиск ворога, убивши при цьому їх незліченну кількість. Незважаючи ні на що, ворог знову і знову повертався і, немов безумний, кидався у вогонь під град куль. Здивувало нас вкрай і незвичайна поведінка татар. У кінці битви, проливши набагато більше своєї крові, чим нашої, вони припинили напади на наш табір. На чолі нашого війська знаходився сам король, котрий, як і інші, наражав своє життя небезпеці, оскільки на королівське військо нападали незліченна кількість татар і козаків. Ворог бився недовго, але наполегливо, намагаючись прорватися в наш табір, де йому протистояли головні сили наших кращих мушкетерів. Ворог нерозважливо, незважаючи ні на що, рвався до нашого табору і підставляв себе під удари, немов м'ясо, що лежить на прилавку м'ясника.

Й. к. в. виявив великий героїзм. Він сам повів у бій рейтарів, хоробро бився не лише на місці генерала, але і простого солдата. Героїчний приклад короля надихав усіх нас. Праве крило нашого війська, яким командував подільський воєвода, не понесло від неприятеля ніякого шкоди. Незважаючи на це наша армія всю ніч повинна була стояти наготові[...]

НБ України ім. В. Стефаника (Львів). — Відділ стародруків. — II, 11594. "Ausführlicher und wahrhaftiger Bericht...". Оpubліковано в перекладі російською: Мыцк Ю. А. О двух немецких «летучих листках» X VII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование. — Днепротетровск, 1984. — 136–145).

№ 246-б

1649, вересня 30 (20). — Переклад друкованого вістового листа

“А в переводе с курантов сентября в 20 дн написано и договорных статей.

1. Чтoб 40 000 члвекoм казакoм пoд Хмелницкoг владеньем быт и егo кoрoлевскoму величeству тoму рoспис бyдет.
2. Чтoб грeчeская вeрa вo вceи Кoрoнe Пoлскoи пoвлeнa былa, a к инoи вeрe никoгo нe принeвoлит.
3. Кoгдa грeчeскoму дyхoвeнствy чтo гoднo бyдет, чтoб им тoгдa пpавдy пoлyчит.
4. Чтoб вceгдa рyсскoму вoевoдe быт в Киeвe.
5. Чтoб сeнaтoрeм кoгдa вceкoй в свoи именья пpидeт и им бы yбытки свoи нa свoих пoддaннoх нe имaт.
6. Чтoб тo вce чтo пo сe числo дeлaлoс i тo б пpощeнo и зaбытo былo.
7. Чтoб тeм римские и грeчeские вeрy сoюзникoм кoтoрыe с кaзaкaми живyт i им бы тoжe вce пpощeнo и зaбытo былo.
8. Чтoб кaзaкoм вoлнo былo винa кyрит пpo свoю нyжy, a пpoдaжнoгo нe бyдет.
9. Чтoб никaкoмy eзyвитy, ни жидoвинy в Укpaинaх нe жит.
10. Чтoб тaтaрoм 600 000 флoринoв дaт ь i для вeрнoсти 2 x вoевoды в oмaнaты oтдaны.”

Вести-куранты. 1648–1650. — М., 1983. — С. 162.

№ 246-в

1649, вересень. — Початок плану розташування королівських військ на зимових квартирах.

“Dispositia wojska jego król. mści, pana naszego mciwego, pro hibernis.

A[nn]o] 1649 d. septembris.

Na pułk jego mści pana wojewody sendomirskiego województwo Krakowskie, Sieradzkie i ziemia Wieluńska.

Na pułk jego mści pana krakowskiego województwo Lubelskie, Płockie, Mazowieckie.

Na pułk jego mości pana podczaszego koronnego województwo Sendomirskie, Bełzkie, Łęczyckie.

Regiment pieszym cudzoziemskim na terazniejszej expedyciej przy boku j. król. mści będącymi.

1. Panu obersterowi Wolffowi Pokucie i z Doliną.
2. Pana wojewody pomorskiego dawnemu regimentowi i z suplementem Lwowska i Zydaczowska ziemia.
3. Panu Hubaldowi Przemyska ziemia.

Chorągwiom dziesięciom kozackim w obozie gliniańskim będącym, naznaczyć raczył j. król. mś. Sieracką ziemię.

Wojsko, które jeszcze nie nadciągnęło, tak j. król. mś. disponować raczył:

Pułk pana Zygmunta Przyjemskiego w Kamieńcu i z draganami swemi.

Пулк kscia j. m. Radziwiła w Barze.

Пулк pana Majdlów w Chmielniku.

Пулк pana wojewody chełmińskiego, który prowadzi p. Szanga w Trębowlі cum adiacentibus.

Zostaje jeszcze cztery w[ojewó]dztw, które nie są naznaczone nikomu na stanowisko, ani na chleb, jako jest Podlaskie, Rawskie, Brzeskie, Inowrocławskie, z Wołyńa większa część, bo tam naznaczone jedno Łuck, a Kowel ksciu j. mość panu wojewodzie krakowskiemu.

W tych wszystkich województwach i ziemiach, na jezdneho taka stacia jest postawowiona, na ćwierć lata miarą sędomirską:

Żyta korcy. 3

Pszenice korzec. 1

Jeczmenia korzec. . . . . 3 [...]

Ч. — ВР. — № 2247. — С. 5960. — Тогочасна копія.

Переклад

Диспозиція війська його королівської мості, pana нашого милостивого, на гібернії.

Року 1649 дня ____ вересня.

На полк його мості pana сандомирського воєводи воєводства Краківське, Серадзьке і земля Велюньска.

На полк його мості pana краківського воєводства Люблінське, Плоцьке, Мазовецьке.

На полк його pana коронного підчашого воєводства Сандомирське, Белзьке, Ленчицьке.

Регімент пішим іноземним, які у нинішньому поході були при боці й. королівської мостів.

1. Пану полковнику Вольфу Покуття з Долиною.

2. Pana поморського воєводи давньому полку з додатком Львівська і Жидачівська земля.

3. Пану Хувальду Перемиська земля.

Десятьом козацьким хоругвам, будучим у глинянському таборі, зволив призначити й. королівська мость Серадзьку землю.

Військо, котре ще не підійшло, його так зволив поставити й. королівська мость:

Полк pana Зигмунда Пшиємського у Кам'янці із своїми драгунами.460

Полк князя й. м. Радзівіла в Барі.

Полк pana Майделя в Хмільнику.

Полк pana хелмінського воєводи, котрий веде п. Шанга, в Теребовлі з околицями.

Залишається ще чотири воєводства, котрі не призначені нікому на постій, ані на хліб, як от під ляске, Равське, Берестейське, Іновроцлавське, з Волині більша частина, бо там призначено один Луцьк, а Ковель князеві й. мость пану краківському воєводі.

В цих всіх воєводствах і землях на кінного така стація ухвалена на чверть року сандомирською мірою:

Жита корців. 3
Пшениці корець. 1
Ячменю корець. . . . . 3 [...]

Ч. — ВР. — № 2247. — С. 59-60. — Тогочасна копія.

№ 247

1649, жовтня 9 (вересня 29). — Київ. — Лист І. Виговського до Адама Киселя

“Zastawszy mie słudzy w. mci, do j. m. pana hetmana wysłani, w Kijowie, siła o przyjeździe w. mci mówili. Zaczem ja, zostając dawnym sługą w. mci, rozumiałbym, abyś w. mc. do dalszej rezolucyjej od pana hetmana zatrzymać to raczył, gdyżby to było naruszenie punktów postanowionych; a do tego, że jeszcze pan hetman tej komisijie i wypisów nie zaczął, bo teraz, na początku samym, ogień i zarze rzuci się między niemi i powstanie. A w. mc. miał byś w ten ogień jechać? Racźże tedy w. mc. do dalszej wiadomości od pana hetmana w tamtych krajach zatrzymać się, która niemieszkanie przez sługi w. m. pana o tem mieć raczysz. Przy tym powolność moje.

W Kijowie 29 septembris 1649.”

МКР. — С. 498.

Переклад

Заставши мене в Києві слуги в. мості, послані до й. м. пана гетьмана, багато говорили про приїзді в. мості. У зв'язку з цим я, будучи давнім слугою в. мості, хотів би, щоб в. м. зволив утриматися від цього до подальшого рішення пана гетьмана, бо це було б порушенням ухваленого договору. До того ж пан гетьман ще не почав цієї комісії і виписів [з реєстру], бо тепер, на самому початку вогонь і пожежа спалахнуть між ними. А в. м. мав би їхати у цей вогонь? Зволь тоді в. м. затриматися в тих краях до подальшої відомості від пана гетьмана, а цю відомість зволиш негайно мати від слуги в. м. пана. При цьому мої послуги.

У Києві 29 вересня 1649.

№ 248

1649, жовтня 19(9). — Чигирин. — Лист І. Виговського до Адама Киселя

“Jaśnie wielmożny m. panie wojewodo kijowski, mój wielu m. panie i dobrodzieju!

Zawsze ja nie tylko przy tych czasach, ale i dawno pomnąc na dobrodziejstwo w. m. pana, służyłem w. m. panu i teraz powolność moją chcąc ukażać, będę się starał, abym dalszą łaskę w. m. pana sobie pozyskał. Teraz do zadnieprskich majątności z uniwersałami j. m. pana hetmana z kozakiem według rozkazania j. m. pana Sosnickiego, sługę w. m. pana, wyprawilem. A do czerkaskiego pułkownika, lubo to było blisko, widzialem, że to było z trudnością. Do dalszej rewiziej i sporządzenia Wojsku zatrzymali. P. Krupiński, sługa w. mci, kilkakroc dokuczał, a że nie zeszło się j. m. panu hetmanowi, odłożył do dalszego czasu; który krótki będzie skoro po rewiziej, zaraz w. m. m. panom wszyscy sami pokłonić się muszą; do czego i sam j. m. p. hetman przychylnym jest.

Na ten czas pokorne usługi moje w. m. panu pilnie załecam.

Datum w Czechrynie die 9 octobris 1649.

W. m. pana we wszystkim powolny sluga Jan Wyhowski, pisarz kozacki.”

МКР. — С. 508.

Переклад

Ясновельможний м. пане київський воєводи, мій вельми м. пане і добродію!

Завжди я не тільки в ці часи, але й здавна, пам’ятаючи на добродійство в. м. пана, служив в. м. пану. Тепер, прагнучи виявити свої послуги, я буду старатись, щоб здобути собі подальшу милість в. м. пана. Тепер до задніпрянських маєтностей я відправив з універсалами й. м. пана гетьмана і з козаком згідно з наказом, й. м. пана Сосницького, слугу в. м. пана. А до черкаського полковника, хоч це й було близько, бачив, що це було важко вчинити, то до подальшої ревізії і спорядження [реєстру] Війська затримали. Пан Крупинський, слуга в. м. пана, кілька разів докучав, а що не прийшлося (?) й. м. пану гетьманові, відклав до подальшого часу; котрий короткий [час?] буде невдовзі після ревізії, зараз в. м. м. панам всі самі мусять поклонитися; до цього і сам й. м. п. гетьман є прихильним.

На цей час свої покірні послуги старанно віддаю в. м. пану.

Дано в Чигирині 9 жовтня 1649.

В. м. пана в усьому покірний слуга Іван Виговський, козацький писар.

№ 249

1649, листопада 7. — Лист короля Яна Казимира

до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського

“Wielmożny uprzejmie nam miły.

Ponieważ jeszcze w państwach naszych pokój niedoskonale ugruntowany zostaje, dla czego wojska tak koronne, jako i W. ks. L., do słusznego czasu zatrzymane być muszą, prętko chcemy mieć po uprz. w. i żądamy, abyś uprz. wasza z władze i powinności urzędu hetmańskiego ludziom z regimentu wielmożnego Bogusłwa Radziwiłła, kscia na Birżach i Dubinkach, koniuszego W. ks. L., generała gwardiej naszej, którzy nam (?) dotąd żadnego ściągnięcia nie mają, proporcjonalne w dobrach naszych obmyślił i ukazał stanowisko. A zandymierów (?) zaciąga, na którego wielkie skargi zachodzą, aby uprz. wasza rozkazawszy rozpescu u[k]rzywdzonym reguirującym sprawedliwość skuteczną i nieodwłoczną jak by łyzy ubogich ludzi dalszego karanja Boskiego na Rzptą nie zaciągali, uczynił. Co my wdziecznie od uprz. w. przyjmujemy, któremu zatym życzymy od P[ana] Boga zdrowia. Dnia VII novem.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — Арк. 290 зв. — Тогочасна копія. — Тексту документа передусь запис зроблений копіїстом: “Сопія листу до wielmożnego hetmana polnego W. ks. L.”, тобто «Копія листа до вельможного гетьмана польного ВКЛ». Запис на маргінесах: “1649 8bra 8 d.”, тобто “1649, жовтня 8”.

Переклад

Вельможний люб’язний нам милий.

Оскільки в наших державах мир залишається ще не зовсім уgruntованим, тому війська як коронні, так і В. кн. Л., до слушного часу мусять бути затриманими. Ми швидко хочемо мати від вашої люб’язності і жадаємо, щоб ваша

люб'язність владою і повинністю гетьманського уряду обдумав і наказав учинити рівномірний постій в наших добрах людям з регіменту вельможного Богуслава Радзівіла, князя на Біржах і Дубінках, конюшого В. кн. Л., генерала нашої гвардії, котрі досі жодного зібрання не мають. А жовнірів (?) набирає, на котрих дуже скаржаться, то щоб ваша люб'язність наказав вчинити покривдженням без зволікань ефективну справедливість, щоб сльози убогих людей не стягували нову кару Божу на Річ Посполиту. Що ми вдячно приймаємо від вашої люб'язності, котрому за цим зичимо здоров'я від Господа Бога. Дня 7 листопада.

№ 250

1649, листопада 8. — Лист короля Яна Казимира (?) до віленського номіната Єжі Тишкевича (?).

“(…)* sincere nobis dilecte doniosł nam wielmożny koniuszy W. ks. L., generał quardiej naszej, że uprz. wa. na regimentowego statiej według assignatiej i uniwersału wielmożnego starosty żmudzkiego, polnego hetmana W. ks. L., dobr z biskupstwa żmudzkiego dać (?) nie każesz, który że w służbie naszej ku dalszej Rzplitej potrzebie zostaje, żądamy uprz. w. chłeb temu regimentarzowiznaczony wydać z pomienionych dobr biskupstwa żmudzkiego rozkazać i wybierania onego nie bronić, uczynisz to uprz. wa., skłaniając się do woli naszej. Któremu zatym dobrego od P[ana] Boga zdrowia życzymy. Dnia VIII novemb.”

ДА у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — Арк. 290 зв. — Тогочасна копія. — Тексту документа передує запис зроблений копійстом: “Copia listu do j. mści ks. nominata wileńskiego”, тобто «Копія листа до його мості кс. віленського номіната».

Переклад

(…)* щиро нам любий доповів нам вельможний конюший Великого князівства Литовського, генерал нашої гвардії, що ваша вельможність на регіментового [жовніра] стації згідно з гарантією і універсалом вельможного жмудського старости, польного гетьмана В. кн. Л., , добр з Жмудського єпископства не наказуєш дати. Оскільки він у нашій службі до майбутньої потреби Речі Посполитої залишається, жадаємо, щоб в. вельможність наказав видати цьому регіментареві призначений йому хліб із згаданих добр Жмудського єпископства і не забороняв брання цього. Учиниш це ваша вельможність, схиляючись до нашої волі. Котрому за цим зичимо доброго здоров'я від Господа Бога. Дня 8 листопада.

№ 251

1649, листопада 1. — Ясси. — Лист невідомого (М. Яскульського?) до невідомого.

“Z Jas 1 novembr. 1649.

Posłowie Chmielnickiego przy posłańcu Rakoczego wczora z Jas wyjechali, prosto idą do Rakoczego, a ztamtąd mają diverterce (?) do mułtańskiego hospodara, contractują, Sam Pan Bóg wie, my per coniertura tylko dochodzimy, że dawne partie swoje ten chłop continnat i novus simultatis przeciwko narodowi polskiemu stroit. Pisał dnia onegdajszego przez patriarche hierozolimskiego do Porte Ottomańskiej, odzywając się jej, że wiernym sługą jest cesarzowi ottomańskiemu i ubezpieczając państwo

Ottomańskie do wszelakich ekskursy kozackich na morze i owszem, gdy go rozkazanie od cesarza zajdzie, gotów jest przeciwko kożdemu nieprzyjacielowi i Portę Otomańskie z wojskiem swojemi iść, dokłada i tego, iż posłał do duńskich kozaków, aby spokojnie sobie siedzieli, a żadnych ekskursy w państwa Otomańskie nie czynili, z tym się deklarując, że się nań przeciwko nim i funditus zniesie, tak z tamtych miejsc. Racz tedy w. m., m. m. p., uważyc, co tem chłop robi i jakim pokojem ubezpieczeni są ci, którzy mu wierzą, jako (...) * z wolnością (?) złotą (?)”.

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 31. — С. 71. — Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. —1998. — № 6. — С. 106–107.

Переклад

З Ясс 1 листопада 1649.

Посли Хмельницького разом з посланцем Ракоці виїхали вчора з Ясс, їдуть безпосередньо до Ракоці, а звідти мають вирушити в інший бік, до валаського господаря. Про що будуть їхні переговори, один Бог знає. Ми ж тільки можемо здогадуватися, що цей селяк продовжує свою давню справу і чинить нову ворожнечу проти польської нації. Позавчора він писав через єрусалимського патріарха до Оттоманської Порти, запевняючи її, що він є вірним слугою оттоманському султану і запобіжить всяким козацьким походам на море і взагалі, коли буде наказ від султана. То він готовий йти зі своїми військами на допомогу Оттоманській Порті проти кожного ворога. Додає і те, що послав до донських козаків, щоб вони сиділи спокійно і не робили жодних вторгнень в Оттоманську державу, проголошуючи, що інакше піде проти них і дощенту розгромить на тих місцях. Зволь тоді, в. м., м. м. пан. взяти до уваги, що цей селяк робить і яким миром убезпечені ті, хто йому вірить, яко (...) * з золотою свободою (?)

№ 252

1649, листопада 12. — Між Звягелем і Несолоною. — Лист Адама Киселя до Богдана Хмельницького.

“Mości panie hetmanie Wojska j. k. m. Zaporowskiego, mój wielce mci panie i przyjacielu!

Doszedł mi list w. mci 11 8bris, to jest we dzień sejmiku, pisany de data z Czehrina, a do mnie aż 20 tegoż 8ctobra przywiesiano. W którym mi w. mć, mój mci pan i przyjaciel, pisać raczysz, iż dla spokojnego odprawowania sejmiku posyłasz w. mć dwóch towarzystwa swego, a to stosując się do listu j. k. mci, pana naszego młwego, i do mego pisania; barzo by to rzecz była miła j. k. mci i mnie ze wszystką bracią wygodą, gdybyś to w. mć według czasu uczynił i na tom ja oczekiwał i dla tegom sług moich do w. mci, meo mciweo pana, wcześniej wysłał. Ale że nie mogłem żadnej doczekać się wiadomości, a wszędzie jeszcze pospolstwo (lubo według pact postanowionych po Korosteszów nie należące do kozackiego tytułu) nie uspokojone zastałem, tedy przestrzegając tego, żeby umyślnie nie dali mu jakiej occasiej do zwady (gdyż swawola pokojowi na wieki nieżyczliwa), musiałem nie tylko z wielkim niwczasem wszystkich ich mciów i moim, ale też i z wielkim żalem et cum indignitate

regis sejmik odprawić pod niebem nad Słuczą rzeką, tym samym contentując się, że na Kijowskiej ziemi, choć nie na miejscu zwykłym, o czym już oznajmiłem w. mci; jeśli tedy w. mci, m. mci pan, umyślnie to uczynił w pośmiesie, Boch tobie sudia, jeśli też stało się i trefunkiem, już to ja, jako przyjaciel w. mci i wszystkiego Wojska, a jako piastujący pokój, zgodę i miłości pokrywam; i lubo tu ubogi w[ojewo]da kijowski ze wszystką bracią koczowałem, wszystkę te mając nadzieję dalszego skutku chęci i przyjaźni w. mci ku nam wszystkim aequo animo przymuje. Co się dotyczy drugiego punctu listu w. mci, żeby skromnie postępowali sobie ich mć. p. p. obywatele (ex parva scintilla, jakoś to w. m. w liście swoim napisać raczył, prudenter orcatur incenduem) nie może być większa skromność nad te, że wszyscy, patrząc tylko na ojczyste dymy, oczekiwamy subsidio przy brzegu ojczystej ziemi naszej powrotu wysłanej bracy z sejmiku do mnie, jako i do sługi j. k. mci i przyszłego hetmana j. k. mci Wojska Zaporowskiego i do brata naszego et concivem tegoż w[ojewó]dztwa. Czas nas braciej swojej uzalić się i poprzysiężonym od w. mci pactom czynić dosyć, które się w tych trzech punctach zawierają.

Pierwszy, że mają być kozacy po Korosteszów. Drugi, że z dalszych włości wołno wynieść, chcącego być w regestrze, mają zostawać w poddaństwie z zamku j. k. mci, a w dobrach naszych dziedzicznych zwykłym naszym posłuszeństwie. My tedy gotowi zachować się według tego postanowienia i kto będzie w regestrze i kto wprosił się do rejestru, niech zdrowi będą kozakami, a my też niech w domach naszych będziemy; już i sami poddani nasi garną się do nas, tylko co którzy życzą sobie być kozakami, mieszają wszystko, tak ja tedy środek w. mci, n. mciwemu panu, ponieważ chciał mnie mieć P[an] Bóg w tym nieszczęsnym zamieszaniu mediatorem, podaje: racz w. m. wysłać uniwersyły swoje, aby ci wszstcy, który chcą należeć do Wojska i każdego z nas podali w registr z podpisaniem ręki sotnika albo otamana w każdej majętności, a my nic do tych należeć nie będziemy, aż w. mć swoją revisią skończysz; który zmieści się w regestrze wojskowym, ten ze wszystką majętności swoją niech idzie, który też nie zmiejsci się, a zechce zostać panem, niech zdrów zostaje, pan każdy w swojej majętności nie tylko nie będzie przeszkodą tej revisiej, ale i owszem pomocnym będzie, bo poddanych więcej mieć zechce, będzie się z nimi zaścił i miłością swoją do siebie pociągnie, a kto się już właśnie uda na to, aby był kozakiem, ten do w. mci uda się i z mniejszą pracą to sporządzenie rejestru przyjdzie w. mci; ale żeby my, patrząc na nasze majętności, gdy już pokój stanął, nie byli wolni do nich przyjachać, coży to za pokój i za zgoda była, byłby to żal większy, co wszystko tam w. mć, jako baczny i rozsądny, racz uważać. Zima następuje, każdy w swoich popieliskach rozegrzać się, więc i sama pewność pokoju tego nie może mieć lepszego zakładu, jako gdy już w domu swoim, każdy się chce. Dla Boga, nie daj tedy w. m., m. m. pan, molestować k. j. mci tym, co się postanowiło, to się niech iści. Chcieli ich m. wszyscy słać do k. j. mci z tym, że do domów swoich nie mają wolnego przyjazdu, ale ja zatrzymał na sobie i czekam łaskawego od w. mci, w. mciwego pana, responsu; opewniam za w. mci, że każdemu dom miły po tej dwuletniej kłotniej, każdy będzie umiał skromnie się zachować i przychęcić poddanych do siebie, tylko w. m. racz wydać uniwersały swe, aby po miejsca opisane w pactach wszyscy wychodzili, kto chce być kozakiem, do miast i włości ukraińnych, a kto chce zostawać, aby

p. swemu posłusznym zostawał, a żeby nie ważył się żadnej chorągwie podnosić i kup zbierać pod karaniem wojskowym, obaczysz w. m., m. mści pan i przyjaciel, że i pacta postanowione będą w skutku i nastąpi dawna zgoda i miłość i w. m. też pracy rejestru sporządzisz. Nic tedy nie wątpię, że już otrzymamy od w. mści co sama słusność każe. Co się zaś dotyczy dobr naszych, które w opisie są tym, gdzie kozacy bydź mają i na to sposób łatwy, racz w. mć, mój mcy pan, dopuścić starostom i podstarostom naszym osieść na miejscach swoich, będą czekać rejestru sporządzenia, kogo w. mć w rejestr wpisze, ten będzie kozakiem, kto nie będzie wpisany, ten zostanie przy zamku i panu, tak od wieku bywało, czemuż i teraz nie ma bydź, wzdyc dla Boga jeden sługa, który będzie podstarościem, w królewstwie albo w dziedzictwie starostą nic nie przeszkodzi. A przecie proventa już się znaczną i będzie znać, że już mir i zgoda, iż się z niego cieszymy. Ale kiedy ja, wojewoda kijowski, i już zgoda, a zamek j. k. mści pustuje po staremu i ni[e] masz tam mego podwojewodzego, a nie będę tam miał żadnej władze i prowentu, coż by to za zgoda. Ongi byli u mnie mieszczanie kijowscy, miasto raty przyniesli mi pięć czerwonych. Spasy (?) Boh i toje jest o czym w[ojewo]dzie na sejm jechać, tak mówi ruś nasza, prawdę mówiąc, jednego się Boga bać, jako ja tedy lubo z moją inniadią, mówię tu, co mi każe prawda i summienie na stronę w. mści i Wojska wszystkiego, tak i w. mć, mój mcy pan, toż co mi prawda każe, iż patrzę za to się nie urazisz w. mć do mnie, jeśli mir, tedy ma bydź mir, każdy przy swoim zostawać i gotowa będzie approbaia pokoju. Więc i to jeszcze na mienie w. mści za rzecz słuszną, rozumiem sposób sporządzenia rejestru, racz w. mć uczynić dla prętkiego ułaczenia głowy swej taki, żeby zacząć od głowy, ponieważ przyczynienie Wojska ma bydź, tedy pierwej go przyczyniaj w Ukrainie, a potem dobywać włości, bo inaczej, poczawszy od włości, pomieszało by się i miał byś w. mć trudność, ale tak się baczu zacząć musi od horodow Ukrainy, gdzie było tysiąc kozaków, tam napiszą tyło dwoje albo troje, dopiero porozumieć w. m. raczysz, wiele dobierać z włości, a do tego i Wojsku wszystkiemu wołej i nam to będzie, gdy w. mć, mój mści pan, tam, gdzie sama natura kozaków mieć chciała, dasz jako najwięcej, aż włości odleglejszej przybierać będziesz za jedną godzinę w jednej papieru karcie, gdyby mi przyszło wiedzieć, jabym ten sposób pomiarkowania w. mści, m. mściwemu panu, pokazał, a zatym niżeli sejm nastąpi, wszystko by się to skończyło i posłowie w. mści, przyjechały do j. k. mści, p. naszego młwego, i Rzeczyptej ze wszystkim i zaraz by też odniesli swoje ukontenowanie, dla tego ja chciał z wcią pilnie się widzieć i teraz życze, abym o wszystkim dobrym i słusznym sporządzeniu tego wszystkiego rozmowiwszy się, powrócił na początek sejmu do j. k. mści, p. meo młwego, i tam usłużył do końca w zgodzie i pokojowi ś. Przypominam i to w. mści, iż według pact potrzeba, żeby j. m. ks. ociec metropolita na sejm zjechał, gdzie ja, jako syn cerkwie Bożej, będę służył w tym, żeby całość nasza obwarowana była już skutecznie, to ja tedy wszystko, co należy do utwierdzenia pokoju i powinność mojej w. mści, m. mściwemu p., declarowawszy, powtarzam, iż tego potrzeba trójga obywatelom dać do domów przyjazd i naszym starostom i podstarostem Wojsko w rejestr sporządzić i j. mści ojca metropoliutę na sejm i posły wyprawić, to będzie wszystko dobrze. A czwarta jeśli rzecz można, ze mną się widzieć do Żytomierza, jabym zbieżał do w. mści lekko, w. mć. do mnie, i tam byśmy z sobą o wszystkim się rozmowili, tylko by potrzeba to najdalej za pułtory niedziele

uczynić, bo do sejmu tylko 4 niedziele, a mnie dwie niedzieli drogi na sejm. A co w. mć pisać do mnie raczysz, jakoby mieli wojska zbliżać się kazać mimo (?) pacta postanowione, to jest niesłuszne udanie j. k. mći, p. mój młwy, jako tego po nich (?) jest, iż w. mć. według przysięgi swojej jednym sługą j. k. mći zostajesz, tak słowa swego pańskiego w. mć. dotrzymać gotów i jeśliby w czym trudność była, w tym się znosić będzie, jako z wiernym sługą i poddanym swym i o wojnie nie myśli, jako to swą pańską powagą i zdrowia odwagę uspokoił, tak chce trzymać i wszystka Rzpta w. mć żadnym płochym wieściom nie dawaj wiary, tylko sam bądź statecznym i wiernym. Z tym tedy wszystkim posyłam do w. mći, m. młciwego pana i przyjaciela, i proszę, żebym miał respons dniem i nocą i żebym mógł z w. mćą congređi, niżeli na swym powracać mi przyjdzie, a za bracią moją ich mćiami p. p. obywatelami proszę, którzy tu czekają na posłów swych powrót. A ja gwoli nim tu zostawam, racz w. m. pokazać chęć swoje, żeby wszyscy bezpiecznie do domów swoich jachali i ja żebym do Kijowa i inszych zamków j. k. mći, nad którymi przełożonym jestem, żebym powrócił, podstarościach także i ich mć. drudzy. To będzie pact pierwszy znak pokoju i dla tego ja tu, u wrot Kijowskiej ziemi, dotąd muszę zostawać, a z w. mć do domów braciej puszcz i ja onym pobłogosławie, żebym do j. k. mći, p. m. młwego, powrócił, w. mći wiarę poddaństwa załecając i nie uskarżają się, co wszystko statecznej mojej ku w. mći przyjaźni pisze. Załecam się jako najpilniej wzajemnej chęci i miłości w. mći, m. młgo pana. Miedzy Zwiahałem a Niesołoną 20 8bris.”

Да у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 471–473. —Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичної кореспонденції Б.Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. — К., 1999. — Т. 14. Історія. — С. 102–104.

Переклад

Мості пане гетьмане Війська й. к. м. Запорізького, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Дійшов до мене лист в. мості писаний з Чигирини 11 жовтня, тобто в день сеймику, а до мене його було привезено аж 20 числа цього ж місяця. У цьому листі в. м., мій мостивий пан і приятель, зволиш писати, що задля спокійного проведення сеймику в. м. посилаєш двох із свого товариства, а це згідно з листом й. к. мості, нашого мостивого пана, і з моїм листом; ця справа була дуже мила й. к. мості, а мені з усією братією вигода, якби це в. м. учинив своєчасно, на це я чекав і заради цього завчасу вислав своїх слуг до в. мості, мого милостивого пана. Але оскільки я не міг дочекатися жодної відомості, а всюди застав ще не заспокоєний простолюди (хоч згідно з ухваленими договором вони по Коростишеві не мають належати до козаків), тоді перестерігаючи того, щоб умисно не дали якогось приводу до конфлікту (бо сваволя вічно є незичлива миру), я мусив не тільки з великим невчасом всіх їх мостей і моїм, але також і з великим жалем і з безчестям короля провести сеймик під голим небом на рікою Случ, задовольняючись тільки тим, що це сталося на Київській землі, хоч і не на звичайному місці, про що я вже повідомив в. м; якщо ж в. м., м. м. пан, умисно так вчинив заради посміху, Бог тобі суддя, якщо ж це сталося випадково, то я вже, як приятель в. мості і всього Війська, як такий, що піклується про мир, згоду і любов, не буду про це розголошувати;

і хоч тут я, вбогий київський воєвода, кочував з усією братією, приймаю це незворушно, маючи надію на подальший результат респекту і приязні в. мості до всіх нас (...)*. Що стосується другого пункту листу в. мості, щоб скромно поведилися їх мості панове обивателі (...)* як це в. м. зволив написати у своєму листі, з малої іскри), то не може бути більшої скромності за ту, що всі, дивлячись тільки на рідні дими, чекаємо допомоги при березі рідної землі повернення нашої братії, посланої із сеймику до мене, як і до слуги й. к. мості і майбутнього гетьмана на й. к. мості Війська Запорізького і до нашого брата і обивателя цього ж воєводства. Час пожаліти нас, свою братію, і виконати пункти угоди, на які в. м. присягав, котрі в цих трьох пунктах містяться.

Перше, що козаки мають по Коростишів. Друге, що з дальших волостей вільно вийти тим, які хочуть бути в реєстрі, інші ж мають залишатися у підданстві замку й. к. мості і в наших дідичних добрах у нашому звичайному послушенстві. Ми тоді готові поводитися згідно з цією ухвалою, хто буде в реєстрі і хто впросився до реєстру, хай при здоров'ї будуть козаками, а ми також хай будемо в наших домах; вже й самі наші піддані горнутья до нас, тільки ті, котрі хочуть бути козаками, все змішують, так тоді я подаю засіб в. мості, н. мостивому пану, оскільки хотів мене мати Господь Бог посередником у цьому нещасному замішанні: зволь в. м. вислати свої універсали, щоб ці всі, котрі хочуть належати до Війська і кожного подали до реєстру з підписом руки сотника або отамана у кожній маєтності, а ми ніскільки у це не будемо втручатися, доки в. м. не скінчиш свою ревізію; той, хто вмістився у військовому реєстрі, хай зі всім своїм майном йде, а котрий не вмістився, а захоче бути паном, хай залишається здоровим, кожен пан у своїй маєтності не тільки не буде перешкодою цій ревізії, але і взагалі буде помагати, бо він більше підданих захоче мати, буде з ними і своєю милістю до себе потягне, а хто вже власне піде на те, щоб бути козаком, то щоб був козаком і йшов до в. м., тоді легше буде упорядкувати реєстр; але як ми тільки дивимось на наші маєтності, коли вже настав мир, і не можемо до них вільно приїхати, що ж це за мир і згода, був би з цього ще більший жаль, все це в. мость, як пильний і розсудливий, зволь взяти до уваги. Наступає зима, кожен у своєму попелищі хотів би погрітися, отже і сама надійність цього миру не може мати кращої гарантії, коли вже кожен буде у своєму домі. Заради Бога, не дай тоді в. м., м. м. пан, набридати й. к. м. тим, що було ухвалено, хай буде так. Хотіли всі їх м. послати до й. к. м. з тим, що до своїх домів не мають вільно приїхати, але я затримав їх під свою відповідальність і чекаю милостивої відповіді від в. мості, в. мостивого пана; запевняю в. м., що кожному дім є милим після дворічної колотнечі, кожен постарасться скромно поводитися і заохотити до себе підданих, тільки зволь в. м. видати свої універсали, щоб до місця, описаного у договорі, всі виходили, хто хоче бути козаком, до окраїнних міст і волості, а хто хоче залишитися, щоб залишався у послушенстві своєму панові, щоб не важився жодного прапора підіймати і збирати куп під страхом військової кари; побачиш в. м., мій м. пане й приятелю, що ухвалений договір буде втілений у життя і настане давня згода та любов і в. м. теж [без великого] труду впорядкуєш реєстр. Ніскільки не сумніваючись, що ми вже отримаємо від в. м. те, що вимагає сама слухність. Що стосується наших добр, котрі є в опису, де козаки

мають бути і на це є легкий спосіб. Зволь в. м., мій мості пан, допустити нашим старостам і підстаростам осісти на своїх місцях, вони будуть чекати доки не впорядкують [козацький] реєстр: кого в. м. впише в реєстр, цей буде козаком, хто не буде вписаний, цей залишиться при замку і пану, так бувало від віку, чому ж і тепер не має так бути, заради Бога один слуга, котрий буде підстаростою, у королівщині або в дідицтві староста ніскільки не зашкодить. А однак прибутки вже значна і буду знати, що вже мир і згода, що з нього тішимся. Але коли я, київський воєвода, і вже згода, а замок й. к. м. пустий по-старому і не маєш там мого підвоєводи, а не буду я там мати жодної влади і прибутку, що ж це за згода. Позавчора у мене були київські міщани, замість податку принесли мені п'ять червоних. Спаси Бог і то є те, з чим воєводи їхати на сейм, так каже наша русь, по правді кажучи, одного Бога боячись, як я тоді хоч з моєю ненавистю, кажу тут. Що мені велить правда і совість щодо в. мості і всього Війська, так і в. м., мій мості пан, те, що мені правда каже, що бачу, за це не образишся на мене в. м. до мене, якщо мир, тоді має бути мир, кожен хай залишається при своєму і буде готова апробація миру. Однак і то ще на мені в. мості за слушну річ, розумію спосіб упорядкування реєстру, зволь в. мость учинити для швидкого полегшення своєї голови так, щоб почати від голови, бо має бути упорядкування Війська, тоді спершу посприятим йому в Україні, а потім почни добувати волості, бо інакше, почавши від волості, то змішалось б і мав би в. мость труднощі, але так бачу мусить початися від городів України, де було тисяча козаків, там напишуть тільки двоє чи троє, тоді порозуміться в. м. зволиш, вельми добирати з волості, а до цього і всьому Війську волі і нам це буде, коли в. м., мій мості пан, там, де сама природа хотіла мати козаків, даси якнайбільше, аж віддаленої волості будеш прибирати за одну годину на одному листку паперу; коли б мені довелося знати, я б показав в. мості, м. мостивому пану, цей спосіб наведення ладу, а поки наступить сейм, все б це скінчилось і посла в. мості приїхали б до й. к. мості, п. нашого милостивого, і Речі Посполитої з усім і негайно б були задовільне ні; тому я й дуже хотів побачитися з вашою мостю і тепер зичу, щоб про добре й слушне впорядкування всього цього поговоривши, я повернувся на початок сейму до й. к. мості., п. мого мостивого, і там послужив до кінця згоді і святому миру. Пригадую і те в. мості, що згідно з договором треба, щоб й. м. отець митрополит приїхав на сейм, де я, як син Божої церкви, буду служити, щоб наша цілість була ефективно укріплена; тоді я все, що належить до утвердження миру і повинності моєї в. мості, м. мостивому п., декларувавши, повторюю, що цього треба дати трьом обивателям приїхати до домів, також і нашим старостам і підстаростам, Військо впорядкувати в реєстр, й. мость отця митрополита і послів відправити на сейм, то все буде добре. А четверте, якщо можна сказати, коли треба нам побачитися до Житомира, я б легко примчав би до в. мості, а в. м. до мене; там ми б із собою про все поговорили. Тільки б треба це вчинити максимум за півтора тижня, бо до сейму тільки 4 тижні, а мені два тижня їзди на сейм. А що в. мость зволиш писати до мене, що начебто мали наближуватися війська (Речі Посполитої) всупереч ухваленому договору. Це є невірне представлення дій й. к. мості, п. мій мостивий, як цього по них (?) є, що в. м. згідно зі своєю присягою єдиним слугою й. к. мості залишаєшся, так свого панського слова в. мость готовий дотримати

і якщо б у чомусь були б труднощі, щодо цього будемо зв'язуватися, як з вірним слугою і своїм підданим і про війну не мислить, як те заспокоїв своїм панським авторитетом і відвагою здоров'я, так хочу тримати і вся Річ Посполита в. м. жодним поганим вістям не давай віри, тільки сам будь статечним і вірним. Тоді з цим всім посилаю до в. мості, м. милостивого пана і приятеля, і прошу, щоб мав відповідь вдень і вночі і щоб міг з в. мостю зійтися, ніж на своїм мені прийдеться повертатися, а за мою братією їх мостями і панами обивателями прошу, котрі тут чекають на повернення своїх послів. А я заради них тут залишаюсь, зволь в. м. показати свою приязнь, щоб всі безпечно їхали до своїх домів і щоб я повернувся до Києва і інших замків й. к. мості, над котрими я є головним, також і підстарості та інші їх мості. Це буде перша ознака миру і заради цього я тут, біля воріт Київської землі, й досі мушу залишатися, а з в. м. до домів братню пусти і я їм поблагословлю, щоб до й. к. мості, п. м. мостивого, повернувся, в. мості віру підданства віддаючи і не скаржаться, що все статечній моїй до в. мості приязні пишу. Віддаюся якнайстаранніше взаємній приязні і милості в. мості, м. мостивого пана. Між Звягелем та Несолоною 20 жовтня.

Це відповідь А. Киселя на лист до нього Б. Хмельницького від 21(11). 10. 1649 р., опублікований у збірнику: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. — К., 1961. — № 80. — С. 143–144.

№ 253

1649, листопада 12. — Варшава. — Лист короля Яна Казимира до Богдана Хмельницького

“Jan Kazimierz.

Urod[zony] wier[nie] nam miły!

Oddane nam pisanie w. t. i Wojska naszego Zaporoskiego z oddaniem powinnym majestatowi naszemu poddaństwa i oświadczeniem chęci do nagrody chrześcijaństwa teo cokołwiek się przez tę wojnę złego stało. Co my wdzięcznie od w. t. przyjmujemy i upewniamy, że jakośmy raz w. t. iz Wojskiem naszym Zaporoskim do łaski naszej przyjęli, tak w tej że łasce i protectiej naszej w. t. z tymże Wojskiem Zaporoskim chować statecznie i za wiernych poddanych w. m. mieć będziemy, zwłaszcza gdy w. m. zarabiać na to, jakoż począł będziesz, aby każdy bezpiecznie w domu swym siedzieć mógł i prawdziwy pokój po tak wielkiej wojnie nastąpił. A że mamy wiadomość, iż jeszcze kozacy są dotąd w niektórych miejscach Ks. L., w Lubeczu, w Starodubie, tedy żадamy po w. m., abyś im z tamtych miejsc i inszych, jeśliby gdzie byli, ustąpić koniecznie rozkazał, aby we wszyszkim dość się stało declaratiej naszej, którą my według słowa naszego król. wszędzie zachować rozkazaliśmy tak, aby strony w. m. nic przeciwko temu nie діяło się starać się będziesz skutecznie w. t. dla łaski naszej życзemy. Zatym od P[ana] Boga zdrowia dobrego. W Warszawie d. 12 9bra 1649.”

Да у Кракові. — Ф. «Архів Сангушків». — № 67. — С. 297–298. — Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом: “Respons do Chmielnickiego od króla j. m.”, тобто “Відповідь Хмельницькому від короля й. м.”. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. — К., 1999. — Т. 14. Історія. — С. 104.

Переклад

Ян Казимир.

Уродзоний вірно нам милий!

Нам віддано листа твоєї вірності і Війська нашого Запорізького з належним відданням нашому маєстатові підданства і освідченням бажання до нагороди християнства за те, що тільки злого сталося через цю війну. Що ми вдячно від в. т. приймаємо і запевняємо, що коли ми раз в. т. з Військом нашим Запорізьким прийняли до нашої милості, так у цій нашій милості й протекції в. т. з цим же Військом Запорізьким будемо статечно зберігати і мати в. м. за вірних підданих, особливо коли в. м. будеш заробляти на це, як уже почав, щоб кожен міг безпечно сидіти у своєму домі і наступив справжній мир після такої великої війни. Ми маємо відомість, що козаки ще й досі є в деяких місцях Великого князівства Литовського, в Любечі, в Стародубі, тоді жадаємо від в. м., щоб їм категорично наказав вийти з цих місць і інших, якщо б там вони були, щоб усьому була задовільнена наша декларація, котру ми згідно із своїм королівським словом наказали скрізь зберегти, щоб і з сторони в. м. нічого проти цього не діялося, зичимо, щоб в. т. доклав у цьому ефективних зусиль задля нашої милості. Після цього від Господа Бога доброго здоров'я. У Варшаві 12 листопада 1649.

№ 254

1649, листопада 19 (9). — Чернігів. — Купча Івана Богуша

“Я, Иван Богуш, именем своим и Овдотьи Филоновны, жоны своей именем, чиня явно сим вечистым добровольным записом сам на себе добре и потомки мои сознаваю, же нинішний добровольний запис мой втєлаючи, подаю всим вобец и каждому зособна, кому о том відати будет потреба, у каждого суду, права и на каждым місцу, иж я, маючи добра дедичные в старостве Любецком у Великом князстве Литов. в певным обрубє лежачие, названые Богушовсчизна, часть свою власную от дедизны моей Богушов в Осняковсчизне выделенную, которое спокойне заживаючи, я из жоною оное моей части, от брата моего Омеляна Богуша мні будучая половица, у вічність Яненкам, братьи рожоной, продал, то есть з полями ораными и з займищами, з пашенными, з борами, дубровами, лесами, річками, потоками, сіножатями з деревом бортним, з пчолами и без пчол, буда[м]и, в яком острове через мене выробленными в деревне пажитками, як я сам заживал, таковым же правом за суму сорок коп і дві личбы литовское помененным Данилу и Филону Яненкам, братьи рожоной, с своей спокойное посесии уступил, а з своего права панства и титулу на половицу от мене проданную вічними часы зрекся. На што и запис оный пред его милостию старостою любецким сознавши, подал, который любо под час пожоги любецкой зоставал и пред оним спокойнійшим добровольным записом моим апробую и той мой ненарушый запис пред урядом казал ствердити и самим остатним сознаьем у суду міти волно тогды помененным Яненком вытрочоных кгрунтов и их пожитков так жонам, яко и дітем их, як перед тым от двадцати літ заживали, тєгды там и тепер, маючи спокойне заживати и от себе кому хотіти дати, продати, записати и як

хотіть ведлуг воли и нарочного уподобаня своего диспонувати и пожитку своему оборочати, тегды я вічними часы им кого сам чрез себе жону и потомки мои и жадный субординовавшись особы боронить не мают и вічне зрекаю под закладом таковой суммы сорок и двох коп литовских и на мой нинишний запис с подписом рук их милостей панов при печатех будучих упрошоных на подписі от мене и пана Богуша Енченком, братьи рожоним.

Дан в Чернігове мця ноября 9 дня тысяча шестьсот чотыридесят девятого року.

(Місто печатей урядовых)

Устне и очевисте прошений от Ивана Богуша, яко писма неуміетного, на місцу печатарь подписался Иван Игнатович.

Прошоний о подпись от пана Богуша, яко неуміетного писма, при сем запись подписался Кирило Жданович.

На сем мцу подпись руки старосты любецкого _____ рукою, писар.

НБ у Києві. — ВР. — № X, 8468. — Копія початку XX ст.

№ 255

1649, листопада 28. — Мозир. — Лист шляхтича Шимона Павші до князя Януша Радзівіла.

“Jaśnie oświeżcone książe, pane, pane i dobrodzieju mój młściwy!

Z miłościwej łaski waszej ksciej mści, pana mego mściwego i dobrodzieja, na takim miejscu jestem położony, że nie tylko dnia jednego, nie tylko godziny jednej, ale i momentu będącego wolnego nie mam. Albowiem wdzie poczuwając się w powinności mojej, a mając poniekąd pewne wiadomości, że nieprzyjaciel pod pretekstem (?) pokoju arma movet i coś zymyśla, dzienne i nocne odprawuje strażę, owdzie zaś od kompaniej pułku tego, nad któremeś mie wasza kscia mść, pan mój młściwy, przełożyć raczył, mam ustawiczną dokukę o chleb, iz w takim kraju jesteśmy położeni, że nie tylko po ciężkim głodzie przyjść do siebie nie możemy, ale ostatek już niemal nas szczęścią przez straszne choroby, szczęścią przez zejście z tego świata tak czeladzi, jako i dragoniej na wielkich niedostatkach, gdzie ani siana, ani owsa dostać nie może, gdyż wszystkie łąki wody zatopili, schodzić nam musi, w takowej tedy trudności mojej nie mogąc sobie dać inszej rady, posyłam z pułku tego dwóch kompaniej do waszej ksciej mści, pana mego młościwego, nie wątpiąc, że im wasza kscia mść i ucho łaskawe i wiare zupełną we wszystkim dać zechcesz, o co pilno waszej ksciej mci, pana mego mściwego, upraszam. A teraz, aby wasza kscia mść Bóg Wszchemogócy w zdrowiu dobrym krzepił i wszelkich successów przysporzył, na podpore utrapionej ojczyzny i na pocieche nas wszystkich i do usług waszej ksciej mści obowiązali gorącą majestatu Jego świętego proszę.

Data z Mozyra d. 28 9bris a[nno] 1649.

Waszej ksciej mości, pana i dobrodzieja mego, uniżony sługa Szymon Pawsza, m[anu] p[ropria].

АГАД. — Ф. «Архів Радзивилів». — Відділ V. — № 11448. — Автограф завірених печаткою. Адреса: “Jaśnie oświeconemu ksciu jego mści Januszowi Radziwiłłowi, hetmanowi polnemu W. ks. Litfiewskiego), generalnemu kstwa żmudzkiego, kazimierzskiemu,

kamienieckiemu, sejweńskiemu, bystrzyckiemu etc starośćie, panu a panu temu mściwemu i dobrodziejowi, oddać należy.”, тобто «Ясноосвіченому князю його мості Янушеві Радзівілові, польному гетьманові В. князівства Литовського, генеральному князівства жмудського, казимирського, кам'янецького, сейвенського, бистрицького і т.д. старості, пану а пану моєму милостивому і добродієві, належить віддати.» Оубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. –2003. — № 5–6. — С. 13).

Переклад

Ясноосвічений князю, пане і добродію мій милостивий!

З милостивої ласки вашої князівської милості, мого милостивого пана і добродія, я поставлений на такому місці, що не тільки одного дня, не тільки однієї години, але й одного моменту вільного не маю. Оскільки ж, будучи у своїй повинності, маючи певні відомості, що ворог під приводом миру готує військо і щось задумує, вдень і вночі несучи сторожу, однак від роти цього полку, над котрим ваша князівська мость, мій милостивий пан, зволив мене поставити командиром, маю постійні нарікання на брак хліба, бо ми поставлені у такому краю, що не тільки не можемо прийти до себе після тяжкого голоду, але й решта вже гине частково через страшні хвороби, частково через смерть як челядників, так і драгунів, ми потерпаємо від великих нестатків, бо не можемо дістати ні сіна, ні вівса, бо всі луки затопили води. У такій моїй трудності я не міг дати собі іншої ради, тільки як послати з цього полку двох з роти представників до вашої князівської мості, мого милостивого пана, не сумніваючись в тому, що ваша князівська мость і вухом ласкаве і повну віру в усьому захочеш дати, про що дуже прошу вашої князівської мості, мого милостивого пана. А тепер палко прошу Його Святого Маєтату, щоб вашу князівську мость Всемогутній Бог мав у доброму здоров'ї і додавав всіляких успіхів на підпорі утрапленої вітчизни і на потіху нас всіх, котрі зобов'язалися служити Речі Посполитій і вашій князівській мості.

Дано з Мозиря дня 28 листопада 1649 року.

Вашої князівської мості, мого пана і добродія, понижений слуга Семен Павша, рукою власною.

№ 256

1649, грудня 1 (листопада 21). — Київ. —

“Фундуш” Катерини Угорницької на передачу її маєтностей створюваному там Омбиському монастиреві

“Фундуш Катерини Угорницкой на мнстр Омбышский, году 1649 ноября 21 дня.

Я, Катерина Угорницкая, скарбницева черніговская, отступивши форум повіту и воеводства, а по собі лист добровольний вічистый фундаційний, запис мой, себе самую из добрами моими поддавши, ясне, явне и добровольне признаю о сем, иж я, маючи маєтности мої названние Омбиш и Лосиновку в воеводстві Черніговском лежачие, в тракті Ніжинском будучие, не з намови жадной, ані з примушення якого, толко з доброй волі и умыслу моего, аби за дшу зойшлих продков моих и родичов моих, так теж малжонка моего и мою самую Гспда Бга в кождоденных млтвах блгано, умислила в пререченой маєтности моей Омбишу

законников рекгули свтого Василия Великого фундувати, а для мешканя оних при церкві, через мене поставленной зложила Воведения Прстой Бци монастир побудовати в острові на Бунищах межі ріками Остром и Острищем, которая ріка от млина Омбишовского Остр идучая, и другая, Острища, вколо тот остров и ліс, на нем будучие, обойшли и оточили, якож и тую вишменованную маетность мою Омбиш, а другую Лосиновку зо всім угодием, як я сама в себі и ограниченю в праві моем вічистом описанном міют з кгрунтами ораними и неораними, з будинками, дворами, з огородами, ріками, річками, потоками, болотами з млинами омбишскими, на ріці Остру будучими, из млином гребелним, так теж з подданими в преречоних маетностях Омбишу и Лосиновці мешкаючими з их кгрунтами, пожитками и вшелякими повинностями в инвентару при праві вічистом мні на тие маетности служачими описанными и зо всіми пожиткамы в тех маетностях будучими, на той вишменованный монастыр Омбишский чрез мене фундованный даю, дарую и вічними а неотзовними часи записую и тот преречоний мнстр мой Омбишский из добрами до него, якое я выжей помінило, менованными, яснепревелебному в Бгу его млсти отцу Иосифу Тризні, архимандриті свтой великой Лавры Печерской киевской, так теж сукцессорам его млсти и всей капитулі того ж мнстра Печерского вічними часи в дозор, оборону и завідование подаю и абы игумен их преречоного его млсти отца архимандрита сукцессоров его млсти и капитули печерской до того мнстра Омбишского был подаванный, якож и чрез генерала воеводства Киевского заразом тот мнстр мой Омбишский з добрами вишменованными превелебному его млсти отцу архимандриті капитулі печерской, так теж велебному в Бзі его млсти отцу Илариону Борисовичу, поданному от его млсти отца архимандрити и капитули Печерской игуменові омбишскому и всей в Христі братии законником, в том мнстру Омбышском мешкаючим, и сукцессором их млстей в моц держаня и в вічное уживане подаю, а для кгрунтовнійшого утверждения сего моего фундушу маю и повинна буду выправит прывылей от короля его млсти и оддат его млсти отцу архимандриті, которому на сей час sprawy всі наши маетности Омбыш, Лосиновку, належачи при сем моем фундушу, до рук отдавши, сама, так з того мнстра Омбишского, яко теж з преречоних маетностей и зо всіх справ на тие маетности належачих и мні служачих, вічними часи зрекаю и вже оддатого сего листу добровольного вічистого фундаційного запису моего, а сама, ані жаден з потомков ближних крвних и повинних моих в тие вишменованние маетности чрез мене на мнстр Омбишский лекгованние, вступоват и перешкоди жодной и найменшой чинит не маем и не будем, лежачи под зарукою на мнстр Печерский и Омбишский десят тысячей золотих полских и нагорожением шкод на голие реченние слова и роддовому (?) и присяги тілесной, о которую заруку и нарушене сего листу фундаційного моего якуюколкек перешкоду в волное чинене правом вшелякого суда земского, городского и головні превелебному его млсти отцу игумену и законником мнстра Омбышского и сукцессором их млстей заховаю, а по заключеню таковой заруки за кожним разом им бы нас позивано было чрез ввес тот фундуш при зуполной моци зоставати міет вічними часи, особливе хто бы колкек вишменованному его млсти отцу архимандриті капитули Печерской, так

теж Печерскому его млсти отцу игумену и законником монстра Омбишского и сукцессоров их млстей, кривду, вступ и перешкоду якую чинил и сей мой фундуш нарушити важил, теды нехай будет на нем неблагословенне Бжие и клятва свтих отц триста и осмнадцат, иже в Ницеи, и на Страшный суд Бжий кожного такого запозиваю, же ся з ним пред млстивым Бгом расправлюс и на том я, Катерина Угорницкая, скарбникова черниговская, даю сей мой лист добровольней вічистий фундаційний запис яснепревелебному его млсти отцу Иосифу Тризни, архимандриту и капитулі мнстра Печерского, так теж висоце в Бзі велебному его млсти отцу Илариону Борисовичу, игуменові мнстра Омбишского и всей Хрсті братии его законником в преречоном мнстру Омбишском мешкаючим и сукцессором их млсти за печатю и з подписом руки моей, так теж за печатми и с подписом рук пнов печатаров, котрие за устною и очевистною прозбою моею до сего фундушу моего нижей на подписех при печатех своїх подписати рачили.

Писан в Києві року 1649 мсця ноября 13 дня.

У подлинного фундушу руки подписани: Катерина Угорницкая, скарбникова черніговская.

Андрей, кнзь на Четвертні Четвертинский.

Семион Вигура, Францішкан Соколовский, Ян на Дешковцях Дешковский. При оних руках приложени пят печатей”.

БПАН. — ВР. — № 271. — Арк. 25–26. — Копія др. пол. XVII ст. Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2. — С. 102–103.

№ 257

1649, грудня 7 (листопада 27). — Корсунь. — Купчий запис Г. Фуртника на продаж сіножаті на р. Рось козаку К. Мазниченку.

“Року первая тысяча шестсот чотыридесят девятого, мсця новембрия двадцат сегого дня.

Передо мною, Михаилом Ивахником, на тот час пулковником наказним корсунским, при битности товариства козаков, обивателей корсунских, меновите Федор Телга, Левко Трохименко, Северин Федурченко, Иван Галченко, Остап Б[о]гомолченко, ставши очевисте Григор Фуртник пос[пол] з жоною своєю Мариєю Даныловною (?) призналы добровольне тыми словы:

Пане пулковнику и войт признаваем то, иж есмо продали синожат свою власную никому ни в чом не пенную, на том боку Роси при тылку (?) Каменици Кононеви Мазниченкови, козакови обивателеви корсунскому за суму певную коп сорок личби литовской. Которая сума зараз от Конона воли (?) сполна рук наших дошла. Которую то сіножат звышпомененную пущаемо Кононови до спокойного уживаня вічними часы так ему самому, жони, яко и потомком его и вже от того часу сами себе отдаляемо потомков наших и покровних наших близких и далеких. Тым теж (?) писанем нашим варую[чим] докладаем, если бы х[то] колвек мил ея отозвати, задаючи турбацию Кононови за помененную проданный грунт (?), тоди мы повини будем в каждого своим коштом и накладом боронити и заступовати. Що теж я с товариством войт звеш помененным, чующи добровольне

признане продажі помененки (?) з особ потребуючої сторони, казалисмо на писми тот запис дат с притисненем печати на тоей с подписом руки писарское. Писан в Корсуню року и дня выш писан.

При печати моей казалем я подписат Михайло Ивахник, полковник вышпомененный корсунский наказный.

Лаврентий Григориевич, писар того листу, рукою власною”.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 2218. — Оп. I. — №1. — Оригінал, завірений печаткою. На арк. 3 зв. запис XVIII ст.: “Купчая на сіножат старая от Пелагии”. На арк. 1 запис XVIII ст. рукою канцеляриста або архівіста: “Купчая запись от Григория Фуртника на продажу сіножати на том боку Роси против Каменици Конону Мазниченку, козаку корсунскому”, “1649 ноябр. 27”. Опубліковано: Мицик Ю. А. Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII–XVIII століть //Корсунський часопис. — Корсунь-Шевченківський, 1996. — № 4. — С. 4–5.

№ 258

1649, грудень (?). — Інструкція київського митрополита Сильвестра Косова, дана його послу до короля Яна Казимира о. Климентію Оксеновичу- Старушичу

“Instructia ojcu Klemensowi Staruszewiczowi ode mnie, Sylwestra Kossowa, metropolity kijowskiego, że czego ma oretenus u najasniejszego mttu j. k. méi ekspostulować.

Po oddaniu listu mego mttowi j. k. m., pana meo mł., i po załeceniu modlitw moich niegodnych, ma solennem wnieść supplicationem na ich mćiow ojców uniatów o to, iż po staremu jeszcze dotąd tak w W. ks. Lit., jako i w Koronie, violenter nie dopuszczają nam intromissiej w te, które nam są benegniter z łaski j. k. méi conferowane beneficia, mianowicie j. m. ks. Krupecki temere nie dopuszcza wielebnemu ojcu Winnickiemu, uprzywilejowanemu i już poświęconemu na władcytvo Peremyslskie, o czemem speciatr do j. k. m., pana meo mł., list mój dirigował. Na Wołyniu osobliwie w diocesiej Ostrowskiej, wielką przeszkodę czyni w jurisdictioniej duchownej ojcowi Czapliczowi, episcopowi łuckiemu, także uprzywilejowaneo i de facto już ode mnie poświęconego, j. m. ks. Chmielowski, archimandryt dubieński i adhaerentes jego.

2. To przełożywszy quam humillime najasniejszego mttu prosić, aby diploma (...) * suis neodwłocznie do skutku przywiedzone było.

3. Ociec Susza, ponieważ nie tylko posłuszeństwa nie chce oddać loci ordinario chelmenskiemu ojcu Bałabanowi, ale jeszcze usurpując sobie prawo jakieś do tej episcopiej, buntuje duchowieństwem i pospolstwem nabożenstwa ruskieo, jako na nieo tak wiele razy do mnie supplikowano i listy priwatne, przegrozek pełne do duchowieństwa rozpisuje, tedy gorąco prosić j. k. m., p. n. m., aby ex nunc za mandatami j. k. méi z diecesiej Chełm. do ojców unitów wyprowadził się.

4. Prosze, aby j. k. m., p. m. mwy, na pewne obiecane nam puncta rusi, nie w unii będącej, declaratią swą pańską, którą dawno mając gotową, teraz posyłam, raczył podpisać i jako należy z cancellariej kazać wydać.

5. Przywilej in forma personam ojca Bałabana na episcopią Chełmską wydany, który hactenus jest zatrzymany, odyskać, a jeśli się ten odszukać nie może, tedy o inszy króla j. m., p. m. m., prosić.

6. Commisią na podanie władcy Chełmskiego wyjednać.
  7. Drugą wtaż comisią na przywrócenie dobr cerkiewnych i aparatów episcopiej Chełmskiej przez ojca Suszę milliter zabranych.
  8. Mandat do ojca Suszy wyprawić.
  9. Uniwersał do świeszczenników chełmskich ratione obedientiae.
  10. Mandat do magistratu chelm., aby wydali rzeczy cerkiewne i obraz Naśw. Panny.
  11. Uniwersał do pospolstwa nabożeństwa ruskiego względem oddania posłuszeństwa ojcu Bałabanowi.
  12. List do j. m. p. starosty chełmskiego.
  13. Uniwersał do obywatelów wdztwa Bełzkiego.
  14. List do w. ks. Chmielowskiego, archimandryty dubieńskiego, wyjednać, żeby na władcy Łuckim i Ostroskim do duchowieństwa żadnej sobie nie praetendował jurisdicției.
  15. Uniwersał do duchowieństwa ritus graeci w władcy Łuckim i Ostrowskim, żeby do kogo inszeo nie referowali (...)*, tylko do sweo episcopa ojca Czaplica.
  16. Uniwersał in simili do duchowieństwa władcy Przemyskiego.
  17. Extracty pewne w memoriale specificowane z metryk wielkiej i malej powymować authenticę.
  18. Przywiłej od ś. pam. króla Zygmunta antecessoram moim dany na przewóz na rzece Dnieprze na gruncie moim Sophejskim metropolitańskim Wydubieckim, confirmować.
- Na ostatek prosić, aby prawa metropolitańskie, od w. ks. Sielawy zabrane, były wrócone.”

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 455. — Тогочасна копія.

Переклад

Інструкція отцю Климентію Старушичу від мене, Сильвестра Косова, київського митрополита, що й чого має усно у найяснішого маєстату й. к. мості на-полегливо добиватись.

Після віддання мого листу маєстатові й. к. м., мого м. пана, і моїх негідних молитов, має внести урочисту вимогу на їх мостей отців уніатів за те, що по старому ще й досі як у В. кн. Л., так і Короні, насильно не дозволяють нам увійти в ті володіння, котрі нам є ласкаво дані з ласки й. к. м, особливо й. м. кс. Крупецький легковажно не дозволяє велебному отцю Винницькому, упривілейованому і нами висвяченому на Перемиське владіцтво, про що спеціально до й. к. м., мого м. пана, скерував свого листа. На Волині, особливо в дієцезії Острозькій чинить значну перешкоду в духовній юрисдикції отцю Чапличу, луцькому єпископу, також упривілейованому і фактично вже висвяченому мною, й. м. кс. Хмельовський, дубенський архімандрит і його підлегли.

2. Це виклавши уклінно просити у найяснішого маєстату, щоб грамоти (...) * негайно втілені в життя.

3. Отець Суша, оскільки він не тільки послушенства не хоче віддати дієцезіальному єпископу холмському отцю Балабанові, але ще й узурпуючи собі якесь право на цю єпархію, бунтує духовенство і поспольство руського набоженства,

як на нього так багато разів скаржилися, він пише до духовенства приватні листи сповнені погроз, тому треба палко прохати к. й. м., н. м., щоб віднині на підставі мандатів й. к. мості (Суша) випровадився з Холмської дієцезії до отців уніатів.

4. Прошу, щоб й. к. м., п. м. м., на певні, обіцяні нам, русі, яка не є в унії, пункти, свою панську декларацію, котру я давно маю готову і тепер посилаю, зволив підписати і як належить наказав видати її з канцелярії.

5. Привілей виданий особисто отцю Балабану на Холмську єпархію, котрий досі є затриманий, знайти, а якщо його не вдасться відшукати, тоді просити короля й. м., п. н. м., про інший.

6. Добитися комісією на передачу Холмської єпархії.

7. Другою ж комісією на повернення церковних добр і речей Холмській єпархії, які були забрані збройно отцем Сушею.

8. Скерувати мандат до отця Суші.

9. Універсал до холмських священиків у справі послуху.

10. Мандат до холмського магістрату, щоб видали церковні речі і образ Найсвятішої Діви.

11. Універсал до посполства руського набожества щодо віддання послушенства отцю Балабану.

12. Лист до й. м. п. холмського старости.

13. Універсал до жителів Белзького воеводства.

14. Добитись листа до в. кс. Хмельовського, дубенського архімандрита, щоб він не мав жодних претензій до духовенства Луцької та Острозької єпархії в питанні їхньої юрисдикції.

15. Універсал до духовенства грецького обряду у Луцькій і Острозькій єпархії, щоб ні до кого іншого не звертались (...)*, тільки до свого єпископа отця Чаплича.

16. Універсал у подібному питанні до духовенства Перемиської єпархії.

17. Вийняти певні автентичні екстракти детальніше розписані у меморіалі з великої та малої метрик.

18. Підтвердити привілей, який був даний св. пам'яті королем Сигізмундом моїм попередникам на перевіз на ріці Дніпро на моєму митрополичому Софійському Видубицькому ґрунті.

На закінчення просити, щоб митрополичі права, які забрав в. кс. Селява, були повернені.

№ 259

1649. — Реєстр польських невільників з Криму

“Regestr niewolników z Krymu, 1649:

Stanisław Rusiecki, gdzie ja siedze u tatarzyna, którego zowią Tynitrylle we wsi Usskwie Tarcan, gdzie to rodziców mam między Sędziszowem a Robcicami.

Jedrzej Strzelecki

Piotr Wierzchowski

Waler Brzuski

Jan Tworzański

Stanisław Skuraszewski

Władysław Hormański

Bogusław Radiszewski

Stanisław Lagiewski

Станіслав Скурашевський	Владислав Хорнанський
Богуслав Радишевський	Станіслав Лагевський
Адам Рембеський і Анджей Невяровський	
Кжиштоф Гамиш помер	Ольбрихт Масловецький
Павел Корицький	Войцех Корицький
Ян Канський	Станіслав Друшкевич
Анджей Слеповронський	Стефан Холховський, обидва сидимо в Акмечеті.
Войцех Траян Куровський	Ян Страш
Петр Вольський	Себастьян Казановський
п. Крепський із вінницьким старостою	Кжиштоф Чарноцький
Марцін Гротковський	Стефан Ляшота сидить в Бахчисараї
Ян Малоський в Качі у попа Ефенді під Карашевом із стражником.	
Ян Алежиновський в Сажилян у татарина Курмалі над річкою Бурчу.	
Павел Гурський, корсунський полковник, сидить у хана.	
Марцін Гротковський, хлопець п. Дучимінського, в Бахчисараї в Малому Язлові	
Сквицький Микита	Миколай Віттан в Бахчисараї у 9 татар.
Пан Миколай, п. Драцковський, сидить у Манет Хаджі, котрий ходить до гробу Господнього, в Бахчисараї на Гуляйчику біля брами, належить, Кумановському, знати, Олександрові.	
Миколай Мужвінський у татарина на ім'я Кутла в селі Биковим на річці Лобчи.	
Томаш Олтажовський в Байже у Ахмечі мурзи.	
Влод Жураковський під Бахчисараєм на Качи (?) Момерек Лебійової дружини.	
Тамже і Кжиштоф Гульчевський.	
Ті, що в Яссах:	
Пан Гневош	пан Казький
п. Тимінський	п. Друшкевич
п. Лєвошинський	п. Лєшньовський
п. Штрау	п. Домбровський
п. Могільницький	
В Криму:	
Пан Кобильницький	пан Ковальовський
п. Янчовський	п. Єнджей Заньовський
п. Ленцький	п. Йордан
п. Дембовський	п. Ясинський в Очакові
п. Єсмаж в Білгороді	п. Савінський
п. Освенцім в Нагаях під Перекопом	п. Орлянд
п. Терлецький	п. Ожеховський

№ 260

1649 (?). — Реєстр полонених — польської шляхти,
привезеної татарами у Хотин

“Regestr towarzystwa, których przywiezły do Chocymia [na] smotrzenie tatarowie
Tohajbeja.

- p. Niezabytowski
- p. Słupecki
- p. Bielawski
- p. Ważyński
- p. Rusiecki
- p. Domaszewski
- p. Załęski
- p. Tynicki
- p. Krętkowski
- p. Duczyński
- p. Szelnicki
- p. Ołęcki
- p. Smarzewski
- p. Woronicz
- p. Mysłowski
- p. Rostkowski
- p. Radziwiński
- p. Bożęcki
- p. Boratiński
- p. Okoński
- p. Stański
- p. Zalediń.

*ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких». — № 41. — С. 191. — Тогочасна копія.
Опубліковано: Мицик Ю. //Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. — К.,
1998. — № 4. — С. 281–282.*

Переклад

Реєстр товариства, котрих привезли до Хотина на смотрини татари Тугай-
бея.

- п. Незабитовський
- п. Слупецький
- п. Белявський
- п. Важинський
- п. Русецький
- п. Домашевський
- п. Залеський
- п. Тиницький
- п. Крентковський
- п. Дучимінський

п. Шельницький
п. Оленцький
п. Смажевський
п. Воронич
п. Мисловський
п. Ростковський
п. Радзиминський
п. Божецький
п. Боратинський
п. Оконський
п. Станський
п. Заледіч.

№ 261

1649 (?) р. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці

“Wielmożny między narodami pokołenja Mesiaszowego, wybrany między uczciwemi sług nazarańskich sprawco, sprawco rady Jezusowej, przyjaźni przykładzie i szczerości wequisty królu, któremu niech będzie koniec szczęśliwy!

Oddawszy niezliczone nasze hańskie pozdrowienia, to się wam wielmożności waszej oznajmuje, iż kilka raz z przy[jacie]lskim listem waszym przybyli do nas posłowie waszy pospołu z upominkami, skąd dobrześmy już sobie tuszyli o przyjaźni waszej, rozumiejąc, że słowo wasze nieodmienne być miało. Ale inaczej uznaliśmy, gdy nas doszło wiedzieć, żeście się przekinęli na strone nieprz[yjacie]la naszeo, króla polskieo, z posiłkiem wojska swego, czemu jeszcze doskonale nie wierząc, posyłamy do was. Jeśli to tak jest, żebyście się do zdrady przykładać mieli, tedy my i pod ziemią krzywdy naszej mścić się będziemy, mając w Bogu nadzieje, że nieprz[yjacie]la naszeo da P[an] Bóg w ręce nasze, a jeśli też on wyźliźnie, frasować się o to i wstydić nie będziemy; po kilka razy od kozaków zaporozkich byli u was posłowie, którycheście barzo grubo tractowali; skąd musimy powątpiwać o waszej szczerości. Jednak nie doskonale wierząc, od was oczekiwamy wiadomości, trzymając że się z nami podług pisania swego szczerze a nieobłudnie obchodzić zechcecie. Ku ostatku Temu modlitwy, Który jest drogą prawdy.”

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 16 (80). — Тогочасна копія.

Переклад

Вельможний між народами покоління Месії, обраний між чесними назарейських слуг виконавцями, виконавець ради Ісусової, приклад приязні і щирості вічної королю, котрому хай буде щасливий кінець!

Віддавши наші ханські незліченні поздоровлення, повідомляю вам, вельможності вашій, що кілька разів із приятельським вашим листом прибували до нас ваші послі разом з упоминками, з чого ми вже добре думали про вашу приязнь, розуміючи, що ваше слово мало бути незмінним. Але ми довідалися про інше, коли до нас дійшло, що ви перекинулися на бік нашого ворога, польського короля, з допомогою своїм військом. Цьому ще не вповні вірячи, ми посилаємо

до вас. Якщо ж дійсно так є, що ви мали б бути причетними до зради, тоді ми й під землею будемо мститися за нашу кривду, маючи надію в Бозі, що Господь Бог дасть нашого ворога в наші руки, а якщо ж він вислизне, то хвилюватися за це й соромитися не будемо. Кілька разів були у вас послы від запорізьких козаків, котрих ви дуже грубо приймали, через що ми мусимо сумніватись у вашій щирості. Однак же, не вповні довіряючи цьому, чекаємо від вас відомості, вважаючи, що ви з нами будете поводитися згідно зі своїм листом щиро й правдиво. На закінчення молитви Тому, Хто є шляхом істини.

Частина II

№ 262–286

1660 (?). — Уривок з літописної замітки у збірнику 60-х рр. XVII ст.
з колекції О. М. Лазаревського

“Року 1648 як Хмель воевал [...]”

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. XXV.

№ 287

1738 р. — Уривок з анонімного українського літописця.

“[...]1648. Война Хмельницкого[...]”.

ДПБ. РФ (Петербург). — ВР. — Зібрання М. П. Погодіна, № 1562.

№ 288

1650 р. — Український літописний запис

“Року Божого 1648-го почалася війна поляков с козаками. На Жовтой Воді козаки ис татари зєдночили. И розбили комі[са]ра и Потоцкого и отдали их до татар в неволю и при них и инших панов немало.

Того ж року збили козаки лядський обоз под Корсунем и поймали гетмана Потоцкого коронного и другого Калиновского стято полного, и Синявского поймали живцем. Але ся викупив зараз. А гетмана Потоцкого выкуплено року 1650-го. Того ж року 1650¹ розказал Хмельницький татаром, абы брали людей, о свето (?) не дбали. И брали коло Паволочи и в Паволочи, и до Костан[ти]нова Старого сягли и много людей в неволю погнали. И Березную местечко все взяли и испалили. И тилко жона сам-о-детя сховалася в ліоху, а дитину свою зарубала, абы не кричала. А кошом стояли татаре и ясир на Телячом броду. Того ж року под Пилявою была война, козаки с татары на ляхов. И побрали ляхов барзе много. И здобич всякую взяли [...]”.

Наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка у Харкові. — Відділ рукописів та рідкісної книги. — № 819923. — Арк. 12 зв. — Оригінал. Оpubліковано: Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 85286.

№ 289

1673 (?) — Початок анонімного польського літописця

“Kozacka wojna jako się wzięła w roku 1647.

Na ten czas był j. m. p. Koniecpolski Stanisław, chorąży koronny. Tegoż roku 1647 wojsko nasze zniosła orda i ich mościow panów hetmanów zabrawszy do Krymu,

¹ Тут, видно, помилка, має бути: “1648-го”.

j. m. p. Kalinowskiego i j. m. p. Potockiego, hetmana wielkiego koronnego, pod Korsuniem w roku 1648.

Tegoż roku 1648 król jego m. Władysław umarł na wiosne. Tegoż roku obrała Rzeczpospolita za directora ksiązęcia Dominika Ostrowskiego, który był pod Pilawcami z wojskiem, tam przegrał wojne i z tatarami i z kozakami 1648.

W roku 1649 obleżono wojsko pod Zbarażem, tam regimentarzem j. m. Firlej i j. m. p. Lanckoroński, byli różni panięta, mianowicie książe Wiszniowecki Jeremy i Stanisław Koniecpolski, chorąży koronny. W roku tymże króla j. m. p. Kazimirza obległa orda pod Zborowem, na succurs idącego zbarazkiemu wojsku 1649, i traktował król j. m. i tamto wojsko przez tractaty, które był w obleżeniu, rekiperował [...]

Wojna kozacka jako się wzięła, minęło lat dwadzieścia i jeden, na Boże Narodzenie w r. 1668, a jako zniesiono wojsko pod Korsuniem minęło lat na zielone świątki dwadzieścia w r. 1668, a miesiąca maja, bo się kozacy poczęli buntować z roku 1647 w miesiącu grudniu. Której był powodem Chmielnicki, do tego i hetmanem został zaporożkim, tamże zaraz na Zaporozżu, wydzedszy na Zaporozże na wiosne, zniósł wojsko pod Korsuniem i na Żółtych Wodach [...]

Ч. — ВР. — № 1957. — Арк. 222, 254. — Переклад з польської. Частково опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Краткие польские летописцы середины — второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. — Днепропетровск, 1983. — С. 34.

Переклад

Як почалася козацька війна у 1647 році.

У цей час й. м. пан Станіслав Конецпольський був хорунжим коронним. У цьому ж 1647 році наше військо розгромила орда, а їх милостей панів гетьманів забрали до Криму: й. м. пана Калиновського і й. м. пана Потоцького, гетьмана великого коронного. Це було під Корсунем у 1648 р.

Цього ж 1648 року навесні помер король Владислав. Цього ж року Річ Посполита обрала командуючим князя Домініка Острозького, котрий був з військом під Пилявцями, там у 1648 р. програв війну з татарами й козаками.

У 1649 році було обложено наше військо під Збаражем, там регіментарем був й. м. Фірлей і й. м. п. Лянцкоронський, були й різні панята, насамперед князь Єремія Вишневецький і Станіслав Конецпольський, хорунжий коронний. У цьому ж році короля й. м. п. Казимира, який йшов на допомогу збаразькому війську у 1649 р., орда обложила під Зборовом і вів переговори король й. м. і завдяки миру звільнив те військо, що було у облозі [...]

З часу, коли почалася козацька війна, минуло двадцять один рік на Різдво Господнє у 1668 р., а з часу, коли було розгромлено військо під Корсунем на зелені свята, у травні 1668 р., минуло двадцять років, бо козаки почали бунтувати з 1647 р. у місяці грудні. Котрої війни приводом був Хмельницький, до того ж він став і запорозьким гетьманом, там же зразу на Запорожжі, вийшовши навесні на Запорожжя, розгромив військо під Корсунем і на Жовтих Водах [...]

№ 290

Середина XVII ст. — Польський літописний запис

“Kometa anno 1648, 16 januariy o wtor. po pułnocy i w Warszawie kometa widziana, gwiazda wielka na kształt trujej (?) głowy, ogón swój (...)*. Potem te gwiazde zaszedł obłok onere (?) czarny żałobny, a krzyż takim kształtem, jaki na trunie miał, potem ręka z mieczem. Drudzy powiadali, że (...)* chłop z bronią, łuk wyciągniony z ognistemi strzałami, którzy aż do (...)*

Śmierć króla Władysława w 1648.

Ta kometa nieszczęsna śmierć królewską wypradiwała, który d. 20 mensi maj w Litwie w Mereczu umarł. Pan dobrze szczęśliwy, pogranicznym panom straszny i z nieprzyjaciel, jako Turka, Moskwicina, triumphujący. Za którego panowamia (...)* poddaństwo bez ciężarów i poborów zostawała.”

Ч. — ВР. — № 1947. — С. 49–50. — Оригінал.

Переклад

Комета у 1648 році, 16 січня, о другій опівночі, і у Варшаві її було видно, велика зірка на кшталт трьох голів, свій хвіст (...)*. Потім цю зірку закрила чорна жалобна хмара, а хрест був такий, який був на труні, потім було видно руку з мечем. Інші кажуть, що (...)* селян із зброєю, натягнений лук з вогняними стрілами, котрий аж до (...)*

Смерть короля Владислава у 1648.

Ця нещаслива комета пророкувала смерть короля, котрий дня 20 травня помер у Литві. У Меречі. Це був пан щасливий, страшний прикордонним монархам, який тріумфував над такими ворогами як турок і московіт. За його панування (...)* підданство було без тяжарів і поборів.

№ 291

Після 1733 р. — Запис на рукописній копії київського “Синопису” (1680 р.)

“Року 1648 мая 16 под Корсунем ляхов Хмелницкий разбил[...]”

Опубліковано: Перетц В. Археографічна подорож до Пскова 1926 р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927, — Кн. 10. — С. 281.

№ 292

1648 р. (?) — Уривок з анонімного польського вірша.

“[...] W Jampolu w mieście, także i w Winnicy,
W ornaciech chodzili, krzycząc, po ulicy.
Pili gorzałkę z kościelnych kielichów, zabijali mnichów [...]”

Ч. — ВР. — № 3923 II. — С. 65. — Оригінал (?).

Переклад

“[...] Козаки] У місті Ямполі, також і у Винниці,
У ризах ходили, кричачи, по вулиці.
Пили горілку з церковних посудів, вбивали ченців [...]”

№ 293

1649 (?). — Уривок з польської брошури С. Твардовського (?)
“Katafalk rycerski wielmożnemu jego mości panu Mikołajowi z Dambrowiec
Firlejiowi, staroście trembowelskiemu, rotmistrzowi j. k. m.”

[...] Kiedy straszny Chmielnicki, puściwszy zagony
Okrutnych pomocników, polskie strwożył strony.
A nie (?) luty Krzywonos, srogością pijany,
Począł chłopstwo dzikie buntować na pany.
Bez króla, bez hetmanów zsierociale prawie, [...]]
Widać i Chmielnickiego, kiedy zdrajca stary
To podpisuje, czemu trzymać nie miał wiary[....]
Piasza i Kliszę, i Barabaszenka
Ta srogość zagarnęła, a zaś Maliczenka[..]
(Maliziczenko) wyprawują hetmanów w obozie
I przywiść ku zradliwej na zasadzki łożie[...]
Wszystkie nań tamtych zdrajców ruszył okolice
Szargorodców z Humani barszczan z braclawiany,
Którzy prętko do setni i półków zebrani, ruszyli [...]”

*Бібліотека Варшавського університету. — Відділ стародруків. — № Sd.713.
816. — С. 13, 55, 56, 123.*

Переклад

“Коли страшний Хмельницький, пустивши загоны
Жорстоких помічників, польські стривожив краї,
А лютий Кривонос, жорстокістю п’яний,
Починав дике селянство бунтувати проти панів.
Без короля, без гетьманів, вважай осиротіли[...],
Видно і Хмельницького, коли старий зрадник
Те підписує, чого не думав притримуватися[...]
Ілляша і Клишу, і Барабашенка
Ця жорстокість поглинула, а Маліченка[...]
[Маліченко] виводить гетьманів у таборі
І приводить їх до зрадницької засади в лозах[...].
Всі на них підняв зрадників з тих околиць
Шаргородців з Уманя, барців з брацлавцями,
Котрі швидко зібрані до сотень і полків, вирушили [...]”

№ 294

1648, після 28 липня. — Польський літописний запис

“A[nn]o 1648 d. 26 july pułkownicy kozaccy Krzywonos, Gandza, Połujan, Krzywoszapka i inni zdrajcy podstąpili pod Stary Konstatynów tą intentią, aby mogli znieść wojsko jaśniewielmożnego kscia je. m. Jeremiego Michała Korybuta Wisznioweckiego,

wojewody ruskiego, ale ich ksze j. m. mocno wybił tego dnia, a jeszcze lepiej we wtorek d. 28 july, gdzie (...) * ludu swego, zbił nagło nie więcej 20 tysięcy et 40 tysięcy rozproszył, Połujana pojmał, wbił na pal, Kriwoszapka zabity, znaczek Krzywonosów wzięty. Naszych w obu potrzebach tylko p. Kasper Kurosz, porucznik nadworny chorągwi i p. Darowski i p. Minkowski i czeladzi dwoje zabitych, postrzeloni p. Mokrski, p. Kłokaszewski i Aznaur, greczyn, dobry junak, we dwie niedzieli pomarli. Wzięto też puł taboru i armate nieprzyjacielską (...) *.”

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 143. — Оригінал.

Переклад

26 липня 1648 року козацькі полковники Кривоніс, Ганджа, Полуян, Кривошапка та інші зрадники підступили під Старокостянтинів з тим, щоб розгромити війська ясновельможного князя й. м. Єремії Міхала Корибута Вишневецького, руського воєводи, але князь й. м. потужно їх розбив того дня, а ще більше у вівторок 28 липня, де (...) * свого війська, розбив раптово не більше 20 тисяч, а 40 тисяч розпорошив, Полуяна схопив, посадив на палю; Кривошапка вбитий, значок Кривоноса взято. Наших загинуло у обох битвах тільки: пан Каспер Курош, надвірний поручник хоругви, п. Даровський, п. Миньковський і два челядника; були поранені п. Мокрський, п. Клокачевський і грек Азнаур, добрий юнак, які протягом двох тижнів померли. Було взято також половину ворожого табору і ворожу артилерію (...) *.”

№ 295

1645–1648 рр. Уривки з фамільного літописця шляхтичів Шептицьких

“Kopia metryki i. m. p. Szeptyckich.

Ożeniłem się w roku 1645 die 19 januarii, brałem ślub w Krośnie[...]

Anno 1648 przed zapustem, który był we wtorek ten czas, a dnia 18 9bris według starego kalendarza, nieszczęsny czas, gdyż my przed kozakami do Wenger uciekali, to we wsi Wolosance zrodziła nam się Katarzyna na (d) Beszczadem, którą krzcil tameczny wengierski pop, kuma była p. Hełżbeta z Komarnik Konopacka, siostra moja cioteczna. W piątek się Katarzyna urodziła, w niedziele kozacy napadła i wszystko zabrali [..]”.

Переклад

Копія метрики й. м. п. Шептицьких.

Я одружився у 1645 році, шлюб брав у Кросно[...].

У 1648 році перед запустами, котрі того часу припадали на вівторок, тобто 18 листопада згідно із старим календарем, у нещасний час, коли ми від козаків тікали до Угорщини, то в селі Волосянці над Бескидом нам народилася Катерина, яку охрестив тамтешній угорський піп; кумою була пані Ельжбета з Комарник Конопацька, моя двоюрідна сестра по тітці. У п'ятницю Катерина народилася, а в неділю напали козаки і все забрали[...].

Опубликовано: Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львів, 1984. — С. 98.

№ 296

1648 р. — Польський літописний запис.

“Rok Pański 1648.

W tym roku za grzechy nasze Pan Bóg strasznymi plagami z wolej swojej świętej nawiedził i pokarał niesłuchanie Koroną Polską. Abowiem Władysław IV, król polski, umarł w Mereczu dnia 20 maja 1648, a jeszcze za żywota jego przed samą śmiercią zjawił się rebellizant Chmielnicki Bogdan, który praetendując sobie mieć krzywdę od księżęcia Wiszniowieckiego Jeremiego, w[ojewo]dy, i od Konecpolskiego, chorążego koronnego, zbuntował kozaki i wszystkie chłopy z ordą tatarską, wojsko kwarciane koronne i z obiema hetmanami koronnemi zniósł i poimał. Skąd śmiałość wziąwszy, z nijakim Krzywonosem spustoszył województwa i opanował aż po samy Lublin, niewypowiedziane szkody w ludziach nad stanem szlacheckim, księdz[ami] i żydami poczynił. Niewypowiedzialnie i nad p[ł]cią białogłowską szlachecką i dziatkami okrutnie tyrannissimo, pogańską wściekłość przechodząc.”

БПАН. — ВР. — № 1017. — С. 46. — Оригінал.

Переклад

Року Божого 1648

У цьому році за наші гріхи Господь Бог зі своєї святої волі напустив на нас страшні нещастя і нечувано покарав Корону Польську. Бо помер у Меречу 20 травня 1648 польський король Владислав IV, а ще за його життя перед самою його смертю з'явився бунтівник Богдан Хмельницький, котрий, претендуючи собі мати кривду від князя Єремії Вишневецького, воєводи, і від Конєцпольського, хорунжого коронного, збунтував козаків і всіх селян, з татарською ордою розгромив коронне кварцяне військо з обома коронними гетьманами і взяв їх у полон. Осміливши через це, він з якимсь Кривоносом спустошив воєводства і опанував аж по сам Люблін, завдав невимовної шкоди людям шляхетського стану, ксьондзам і євреям, невимовного тиранства завдав шляхтянкам і дітям, перевищуючи поганську жорстокість.

№ 297

1648 р. (?) — Уривок з анонімного польського вірша “Про козацькі збитки”

“O zbytkach kozackich.

[...]. Nieprzyjaciel z kaźdej strony brał się do Polskiej Korony,

Tatarzy i też kozacy, Chmiel, Krzywonos i holacy,

Chłopi prości, buntrownicy, z miast, ze wsi na głowe wszyscy,

Tak się srogo buntowali, iż swoje pany ścinali,

Miasta i wsi popustoszyli, Twe kościoły sromocili, .

Obraz P[anny] Przenaświętszej na despect Boga nawiętszy

Tłuszym sadłem śmarowali, a psam go lizać dawali,

Hostyje święte deptali, na hanku w błoto miotali,

W ornaty się ubierali, a z kielichów wypijali

Za zdrowie polskiego Boga, wielki zbytek to dla Boga.495

Trupów z grobów dobywali, wzgórze nogami wieszali,

Ponizając chrześcijaństwa, gorsi nad ine pogaństwa
I ołtarze chrześcijański i figury męki Pańskiej
Nie dosięgszy, postrzelali, gdzie krew płynąca widali,
Jakieć były okrucieństwa, księżdom przedziwne męki ztąd (?)
Zadawali [...].”

Ч. — ВР. — № 3923 II. — С. 63–64. — Оригінал (?). Фрагмент даного вірша було записано у тому ж рукописі на маргінесах на с. II.

Переклад

Про козацькі шкоди.
[...]. Ворог з кожного боку підступав до Корони Польської,
Татари, також козаки, Хміль, Кривоніс із голотою,
Прості селяни, бунтівники, з міст, з сіл, всі наголо,
Так жорстоко бунтували, що своїх панів рубали,
Міста й села попустошили, Твої костьоли соромотили,
Образ Найсвятішої Діви задля найбільшої зневаги Бога
Жирним салом шмарували і псам його лизати давали,
Святу гостію топтали, на ганку в болото кидали,
В ризи вбирались, з чаш пили
За здоров'я польського Бога, велика шкода це для Бога.
Трупи з гробів діставали, вшали догори ногами,
Понижуючи християнство, гірші над інше поганство
І християнські вівтарі і фігури муки Господньої
Не досягши, постріляли, де бачили як кров [Господня] текла,
Які тільки були жорстокості, предивні муки ксьондзам
Чинили [...].”

№ 298

1648 (?). — Початок польського сатиричного вірша “Новина”

“Nowina.

Chwała Tobie bydź Boże, że już naleziono
Książę Dominika w kosie przyniesiono,
Gęsiami go przykryto przed żołnierzami,
Podrzucono w Warszawie między zwierzami [..]

Ч. — ВР. — № 1947. — С. 86. — Тогочасна копія.

Переклад

“Новина.

Хвала Тобі Боже, що вже знайдено
Князя Домініка, у коші принесено,
Гусями його прикрито перед жовнірами,
Підкинуто у Варшаві поміж тваринами [..]

1648, після 23 вересня. — Анонімний сатиричний вірш,
скерований проти князя Домініка Заславського

“Scomma na książęcia Dominika, wojewode sędomirskiego, po przegranej bitwie i po przegranej bitwie i straconym d. 23 sept. 1648 obozie pod Pilawcami Bogdana Chmiela.

Dominik z komlią leżył
Kozak do niego bieżył:
“Łyczyło tobi, kniaziu, ne woioваты,
Ne budesz biti kozaki, moio braty.
No i ne budesz, paniszczе, bez serca, hołowy,
Werni sie dodomu z lachy, koli zdrowy,
Poznajte sudy Boha Swiatoho lachowie.
Hde sława wasza, hde dostatki i hetmanowie?
Kozak ubohy teper uczyt woioваты.
Pokińte swą wolą, a meite nas za braty.
Teper budet harast, poidemo na po chany,
Wibiemo owszem, szczo tylko jest bisurmany.”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 32. — *Тогочасна копія. Опубліковано: Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. — Warszawa, 1910. — S. 16. Опубліковано в оригіналі і в перекладі українською: Мицик Ю. А. Чи Богдан Хмельницький писав сатиричного вірша про князя Домініка Острозького-Заславського? // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą.-Białystok, 2012. — С. 221–226.*

Переклад

Скомма на князя Домініка, сандомирського воєводу, після програної битви і втраченому після програної битви 23 вересня 1648 таборі під Пилявцями від Богдана Хмеля.

Домінік з комлією (?) лежить
Козак до нього біжить:
“Личило тобі, князю, не воювати,
Не будеш бити козаки, мої брати.
Но й не будеш, панище, без серця, голови,
Вернися додому з ляхи, коли здоровий,
Пізнайте суди Бога Святого ляхове.
Де слава ваша, де достатки і гетьманове?
Козак убогий тепер учить воювати.
Покиньте сваволю, а майте нас за брати.
Тепер буде гаразд, підемо — но по хани,
Виб’ємо зовсім, що тільки є бусурмани.”

1648 р. — 3 польських анонімних літописних записів

“[...] A[nn]o 1648 d. 20 maj k. j. m. Władysław IV w Mereczu umarł i tegoż dnia nasze wojsko koronne pod Korsuniem zniesione przez zdrajców kozaków, z tatarami złączonych za powodem Bohdana Chmielnickiego; dostali się do więzienia j. m. p. p. hetmani obadwa, to jest j. m. p. Mikołaj Potocki, kasztellan krakowski, wielki hetman a polny j. m. p. Marcin Kalinowski, wojewoda czernichowski. Która kłeska magno (...) * jest to (...) * Rzptae. Potym ci ich m. wykupili. [...]

O oblężeniu Zamościa.

A[nn]o 1648, d. 5 9br[is], gdy się Lwów Chmielnickiemu, hetmanu zaporoskiemu, zdrajcy i tatarom z oblężenia okupił, pod Zamość ciągnął, gdzie teraz wsztkie przedmieścia palić poczęto. I pod Zamość przyszedł d. 7 9br., w sobotę, kommunikiem. D. 9 9br. od Jarowskiego przedmieścia w nocy wielki okrzyk uczynili, szturmować poczęli, ale ich z armaty odparto. D. 10 9br. o północy znowu okrutny krzyk uczyniono, ale prędko ucichli. Jednak przez gusła jednej czarownicy, zawsze przy Chmielnickim będącej, takie się smrodowisko puściła, jakoby ogień na kształt race, która na kopią wzdłuż się rozwłokła i łeciał ten ogień szumiąc, jako race, od tego miejsca jako brama Lwowska miną, już basztę za ruską cerkwą, stanął ten dziw i powoli wciągnął się w węża, a potym w smoka, na co wszyscy patrzyli. Potym ta (...) * się kurczy (?), łeb odwracać od miasta ku nieprz[yjacie]lowi, a potym przepadła w secundo (...) *. Nic nie sprawiwszy, nieprzy[jacie]l udał się do traktatów i obiecano mu dać, na co się złożyli dla nieprz[yjacie]l[a], od Zamościa wsi, folwarki, dwory popaliwszy. Był Zamość 17 dni w oblężeniu.”

Ч. — ВР. — № 1657. -С. 310, 98. — Оригінал.

Переклад

[...] Року 1648 дня 20 травня к. й. м. Владислав IV помер у Меречу і цього ж дня наше коронне військо було розгромлене під Корсунем зрадниками козаками, які об'єднались з татарами через Богдана Хмельницького; потрапили до в'язниці їх м. панове гетьмани обидва, тобто й. м. п. Миколай Потоцький, краківський каштелян, великий гетьман, і польний й. м. п. Марцін Калиновський, чернігівський воєвода. Ця поразка велика (...) * це є (...) * Речі Посполитій. Потім ці їх мості викупилися. [...]

Про облогу Замостя.

Року 1648, дня 5 листопада, коли Львів викупився з облоги Хмельницькому, гетьманові запорозькому, зраднику, й татарам, тоді він [Хмельницький] рушив під Замостя, де тепер почали палити всі передмістя. І під Замостя він прийшов кіннотою 7 листопада, в суботу. 9 листопада від Яровського передмістя вночі вчинили великий крик, почали штурмувати, але їх було відбито гарматами. 10 листопада опівночі знову жахливий крик вчинили, але швидко втихли. Однак одна чарівниця, яка завжди була при Хмельницькому, чарами напустила такий сморід, наче вогонь на кшталт ракети, котра розтяглася на довжину списа, і цей вогонь летів із шумом як ракета; від цього місця як проминаєш Львівську браму, де вже башта за руською церквою, це чудовисько стало і поволі обернулося у змія, а потім у дракона, на що всі дивилися. Потім ця (...) * зменшилась, відвер-

таючи голову від міста до ворога, а потім пропала за секунду (...)*. Нічого не вчинивши, ворог вдався до переговорів і йому було обіцяно дати, на що склалася (...)* для ворога, від Замостя села, фільварки двори попаливши. Було Замостя у облозі 17 днів.

№ 301

1648. — Анонімний польський літописний запис

“Rok Pański 1648.

W tym roku za grzechy nasze Pan Bóg strasznymi plagami z wolej Swojej świętej nawiedził i pokarał niesłuchanie Koroną Polską. Abowiem Władysław IV, król polski, umarł w Merieczu dnia 20 maja 1648. A jeszcze za żywota jego przed samą śmiercią zjawił się rebellizant Chmielnicki Bogdan, który praetendując sobie mieć krzywdę od księcia Wisznioweckiego Jeremiego, wdy, i od Koniecpolskiego, chorążego koronnego, zbuntował kozaki i wszystkie chłopcy z hordą tatarską, wojska kwarciane koronne i z obiema hetmanami koronnemi zniósł i poimał. Skąd śmiałość wzięwszy, z niejakim Krzywonosem spustoszył wojewodztwa i opanował aż po samy Lublin, niewypowiedziane szkody w ludziach nad stanem szlacheckim, księdz[ami] i żydami poczynił; niewypowiedziane i nad płcią białejgłowską szlachecką i dziatkami okrutnio tyranissimo, pogańską wściekłość przechodząc.”

БПАН. — ВР. — № 1017. — С. 46. — Оригінал.

Переклад

Рік Божий 1648.

У цьому році за наші гріхи Господь Бог по Своїй святій волі відвідав нас страшними нещастями і нечувано покарав Корону Польську, бо польський король Владислав IV помер у Меречу дня 20 травня 1648. А ще за його життя перед самою смертю з'явився реbelieзонт Богдан Хмельницький, котрий через свою кривду від князя Єремії Вишневецького, воєводи, і від хорунжого коронного Конєцпольського, побунтував козаків і всіх селян, а з татарською ордою розгромив і взяв кварцяні коронні війська з обома коронними гетьманами. Осміливши внаслідок цього, він з якимсь Кривносом спустошив воєводства і опанував аж по сам Люблін, вчинив невимовні шкоди в людях, шляхетському стану, ксьондзам та євреям, вчинив невимовну тиранську жорстокість і жінкам шляхетського стану та діткам, перевищуючи поганську лютість.

№ 302

1666 (?). — Уривок з “Автобіографії” князя Богуслава Радзівілла

“[...]Anno 1648. Posłała mi królwa matka i król francuski przez ręce kardynala Mazariniego patent na generalstwo nad regimenty polskimi i niemieckimi, w służbie francuskiej będącymi, także list na trzydzieści tysięcy pensyjej dorocznej, przy tym upewnienie przez duka d'Arpajon, który na elekcyją posłem, był od króla francuskiego, że mi zaraz w Warszawie miano dać pieniądze na zaciąg dwóch regimentów pieszych. Jakoż już podjąłem się być służyć trangeres, ale że z Kozakami gorąca nastąpiła wojna, nie chciał mię królewic Jan Kazimierz puścić od siebie [i musiałem mu już ojczyźnie adhaerere, byłem na elekcyi].

Anno 1649. Obrano było w Brześciu Litewskim illegitimo loco et tempore posłów, zaczym inszy sejmik musiał być złożony, na którym mnie obrano posłem na sejm coronationis[...]

Zapuściłem się był do obozu pod Zbaraż, ale do Brześcia Litewskiego przyjechawszy, dowiedziałem się o traktatach zawartych z chanem i z Chmielnickim, przejmowałem tedy Krola J. M. do Warszawy powracającego w Osiecku, gdzie się odprawowało wesele pana Mniszcha, kuchmistrza koronnego.

* * *

[...] Anno [1648]. Durante minorennitate we Francyi, o śmierci Ludowika 11, ofiarował mi kardynał Mazarin w Paryżu przez markiza de R[o]uillac generalstwo nad ludźmi cudzoziemskimi w służbie francuskiej zostającymi z tytułem colonel general des troupes estrangeres, obiecując mi płacić jako generalowi co rok 10 000 talarów, a oprócz tego jako pułkownikowi 12 000 florenów; tak że na rok tą służbę przyjąłem był, ale że zaraz śmierć Władysława króla nastąpiła, wezwany będąc ad terazniejszego panującego Jana K[azi]mierza na elekcyję, za nastąpieniem wojny kozackiej [mu]siałem renunci [te]mu urzędowi i O[jczyz]nie służyć.”

Radziwiłł B. Autobiografia. — Warszawa, 1979. — С. 127–128, 166.

Переклад

Року 1648. Послала мені королева –мати і французький король через руки кардинала Мазаріні патент на генеральство над польськими і німецькими полками, будучими на французькій службі, також лист на тридцять тисяч річної пенсії, при цьому запевнення через герцога д'Арпажона, котрий був на елекції послом від французького короля, що мені зразу ж у Варшаві дасть гроші на зятяг двох піхотних полків. Вже й погодився був я служити і мені було дано титул генерального полковника іноземних частин, але тому що з козаками почалася гаряча війна, не хотів відпускати мене від себе королевич Ян Казимир [і я мусив вже не відступати від нього і вітчизни, був на елекції].

Року 1649. Було обрано послів в Бресті Литовському в незгідному з правом місці і часі, через що інший сеймик мусив бути скликаний, на якому мене було обрано послом на коронаційний сейм.[...]

* * *

Року [1648]. В часи малолітства короля у Франції по смерті Людовика 11¹ обіцяв мені кардинал Мазаріні в Парижі через маркіза де Руальяка генеральство над іноземними солдатами, які перебувають на французькій службі, з титулом генерал-полковник іноземних частин, обіцяючи платити як генералу щорічно 10 000 талерів, а крім того як полковнику 12 000 флоринів, також щорічно, я прийняв цю службу, але тому що одразу настала смерть короля Владислава, будучи покликаний на елекцію нинішнім пануючим королем, і через настання козацької війни мусив зректися служби цьому уряду і служити Вітчизні.”

¹ Помилка: має бути “13”.

**1648–1676. — Львів. — Уривок з літописця
львівського кармелітського монастиря**

“О горе! В 1648 році занепала слава кармелітів і фортуна від них відвернулася. У тому році Богдан Хмельницький повів масу бунтівничих козаків і неграмотних руських схизматиків з десятками тисяч своїх і Тугай — бея 60 тисячами перекопських татар, змусив до втечі наше військо під Пилявцями, привів своє військо під Львів. Перші татари 5 жовтня нахабно спробували захопити підвищення в передмісті, але не просунулись анітрохи за три дні через рішучих захисників передмістя. 9 числа того ж місяця, тобто в день Венери і священних ігор Діонісія, сам Хмельницький підійшов зі своєю масою, котра напавши, змусила до втечі зі своїх позицій жителів передмістя. Ті ж втікаючі у сум’ятті галичани, котрі не змогли пройти через міські ворота, знаходили притулок у нашому костьолі, а багато хто захищався чималий час, рубаючись з 40 козаками й татарами, доки не скористались ходом, що вів з руської православної церкви і дому сусіднього художника-схизматика; схизматики, подолавши дерев’яну огорожу, опинились у монастирі. Таким чином, з наших братів: першого - шановного отця Альберта Гепеля, наших гріхів сповідника, коли вороги шалено нищили церковні сосуди, побачили лежачого навznak перед головним вівтарем, тримаючого похвалу мученикам, вони його порубали на шматки. Другого отця — Серапіона Зарицького, монастирського вікарія, який сховався у святая святих, вони пробили списом і відрубали голову, попередньо виламавши двері. Третього отця — Лаврентія Роговичича, який агонізував внаслідок хвороби, вбили, завдавши йому кілька ран. Четвертого отця — Йосифа Галецького, кілька разів поранивши, викинули з спальні. П’ятого отця-Захарія — пресвітера Жловиці — вбили у нестримному шаленстві. Братів Климента і Йосифа, клірика і диякона, які сховались під дахом, спалили. Брата Казимира — флейтиста-новіціата, який із завзяттям захищав себе кілька разів пробили булавами (?) і вбили. Брату Павлу, який був сторожем, завдали ран і довели до смерті. Брату Брокарду, якого схопили у закритті, щоб показав церковні скарби, розпечені знаряддя і цеглини притискали до внутроців і вірвовками, прив’язавши їх до статевих органів, мучили так, що у нього очі полізли на лоб. Мертвому вирізали серце, однак нічого у нього довідатися не могли. Брат Елізій Муровець був схоплений ними і булавою (?) вдарений в шию, був взятий у полон. Він був викуплений одним вірменином за 30 флоринів, однак у день Сина Божого від рани, завданої булавою, помер. Брат Валеріан Тачевич, родом воїн, коли вискочив з спальні по вірвовці (що бачили деякі з нас), був поранений в руку і на третій день полишив цей світ. Він знайшов спокій в костьолі Святого Хреста, що в межах міських стін; був похований шановними отцями францисканцями. Брати Серапіон Роевський і Марціан Самбірський, клірики, не були знайдені серед мертвих, а тепер, коли після цього минув час, вважають, що вони були взяті у полон татарами, як і брат Андрій Новицький, взятий таким же чином у полон, але втік з їхніх рук у Молдавії і Татарії на неспокійному шляху прийняв смерть. Брат Блазіус — клірик-новіціат, був кинутий на кам’яні сходи і віддав Богу душу. Тоді було вбито чоловіків і жінок, старих і дітей 388, а 120 було спа-

лено під [власним] дахом. Багато було взято в полон. Дахи ж костьолів і монастиря й дерев'яних майстерень були спалені, все начиння пограбували, покривала, ікони, чимало ларців, органів спалили, вівтарі поламали, права на заснування ордену були знищені. Таких спустошень зазнали і два інших наших монастиря у Львові, що можна легко побачити: св. Мартина під аркою в скелях і св. Агнеси-заступниці; але вони були щасливішими тому, що змогли всі дерев'яні, незаторкнуті вогнем, зберегти, а це тому, що у першому стояв кілька днів сам Тугай-бей, а у другому якийсь начальник козаків.

У той час таке ж спустошення чекало й інші наші монастирі у Чорній Русі, як от теребовельський общежительний (?), він сам був зруйнований і пограбований із старою дерев'яною церквою; також був зруйнований і пограбований большезвенський (?); не залишились недоторканими також і два прекрасних казановських (?) храми: Мартина Подольського і Домініка Брацлавського; церкви ж не спалили завдяки посередництву уніатських попів. Двоє з наших отців, які втекли, були вбиті. Брата Августина Гладиша, який походив із значного роду, якісь козаки вразили ядром з гармати, що сказав товариш забитого, і при цьому вдарили його списом, а підійшовши мечем, який витягли з піхов, відрубали у лежачого брата голову. Його було поховано в Єзуполі, у освяченому місті, у всечесних отців домініканців. Це розповів брат, який втік разом з ним. Брат Франциск — капітульний бракатор (?), який тоді ж втік, був ними (козаками) на шляху вбитий. В цей же час Гусаковський (?) і Роздольненський (?) монастирі були руськими селянами повністю зруйнованими, так що у першому не залишили ні вікон, ні воріт, ні людей (?). Шановного настоятеля, який через бунт втік із скарбами з Роздолля до Львова невдовзі інші біля Качиських млинів жорстоко вбили. Єдиний монастир св. Анни біля Фельштина, який через козаків і татар кілька днів перебував у Журкові і матку у Глибокій, зберігся (?). Отець Іоан Ітківич, органіст того костьола, втік у фортецю салезіанців (?) або ж Старосілля і коли він вертався, козаками, які супроводжували послів Ракоці, князя Трансільванії, був убитий.

Опубліковано по латині в кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С 261–265. Переклад з латинської М. Кулінського.

№ 304

1649 (?) р. — Перша половина анонімного вірша

“Шляхтич до шляхтича про козацьку війну”

“Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej.

Spytasz: “Co za przyczyna tej kozackiej wojny,
że przed chłopstwem ucieka Polak mężny, strojny”?

“Powieм krótko a szczerze, owszem dosyć śmieie,

Szlachta u nas wolności ma tak bardzo wiele,

Że jej chlōpi prawie nic, miasta mało mają.

Słuszności szlachta bystra w tym nie przestrzegają.

Bo nad słabszym jako chcą, tak sobie przewodzą,

Wedle Boga i ludzi sumienie zawodzą,

Chmielnickiego do tego bardzo uciśniono,
Zaczyn piwa gorzkiego Lachom nawarżono,
Więc Kozak w dawnych prawach nieco ukrzywdżony,
Rusin nieraz dla wiary srodze zajatrżony,
Tataryn też chcłc pozbyć jarzma tureckiego;
Snadno się wraz spiknęli na Lacha chłubnego,
Owszem się chłopi naszymy do nich udawali,
Nawet i Mazurowie, już coś zamysłali.
Bo względu nie ma szlachcic na chłopka biednego,
Zowie go niewolnikiem, ma za psa lichego[...]"

Переклад

Шляхтич до шляхтича про козацьку війну.

Спитаеш: "Що за причина цієї козацької війни,
Що перед селянством втікає мужній поляк, пишно вдягнений?"
"Скажу коротко і щиро, взагалі досить сміливо,
Шляхта у нас вольностей має так забагато,
Що має селян вважай за ніщо, міста мало мають,
Слушності у цьому енергійна шляхта не перестерігає,
Бо над слабшим як хочуть, так себе поводять,
Бога і совість людей підводять,
Хмельницького до цього дуже утиснено,
Через що гіркого пива наварили ляхам,
Отже козак у давніх правах трохи покривджений,
Русин не раз через віру сильно закусений,
Татарин теж прагнучи позбутися турецького ярма,
Легко раптово змовились на ляха погордливого,
Взагалі наші селяни рушили до них,
Навіть і мазури щось задумували,
Бо не дивиться шляхтич на бідного селючка,
Зве його невільником, має за поганого пса [...]"

"Arma cosacica". Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649). — Kraków, 2005. — s. 110.

№ 305

Не пізніше 1676 р. — Уривок з поеми польського поета Г. Красінського

"Танець Речі Посполитої Польської"

"[...]Ten Chmielnickiemu syna obiesił ze złości,
Ten, onemu pobrawszy własne jego włości[...]"

Kraśiński G. Taniec Rzeczy Pospolitej Polskiej. — Warszawa, 1996. — С. 84.

Переклад

"[...] Цей (А. Конєцпольський — Ю. М.) Хмельницькому сина повісив зі злості

Цей, у якого (у Хмельницького — Ю. М.) забрав його власні волості[...]"

Не раніше 1656 р. — Початок польського вірша про події 1648–1656 р.

“Lament nad ojczyzną, w którym się krótko pokazuje, co się z Koroną Polską od śmierci Władysława IV króla działo przez siedm lat znaczny klimakterik od roku 1648 aż do roku 1656.

Polska Korona,	Chleba i stroju	Korono
Wie wszelka strona,	Dostaną	Bóg Kazmierzowi
bywała	Skromność i cnota	Dał cie królowi
Od pogan murem,	Pobożność złota	Na łono
Przeciwko którem	Ustawa	Dał go Bóg w gniewie
stawała	Władysławowa	Któż o tym nie wie
Za chrześcijaństwem	Gdy legła głowa	Za niego
Z silnym pogaństwem	Fortuny	Wszystko z owych granic
cnotliwie	Wszystkie zniesione	Wyszło, nie masz nic
Wojny staczała,	Wyprowadzone	dobrego,
Tryumfowała	Z Korony	Nie winuj króla
szczęśliwie,	Ojczyzno miła	Boża to woła
Różne narody	Spokojnie żyła	Za grzechy
Do jej swobody	W te czasy	Słusznie cierpiemy
przystąpiły.	Kiedy postronne	I że czujemy
Drugie z niewoli,	Trwały wojenne	Te stychy
Które po woli	Hałasy	Korsuńskie brody
nie chcieli.	Gdy u sąsiada	I żółte Wody
Od Jagiełłona	Bywało biada	Zaczęły
Ta cna Corona	my spali	Polską sromotę
Słynęła.	Na Boże rządy	Chłopską niecnote
Za Sigismundów	Przedziwne sądy	przejęli
Chwałebnych urzędów	Nie dbali	Tam kozak zdrajca
Kwitnęła.	Brzydka gnusności	Nasz winowajca
Za Władysława	Coś czas litości	oporem
Największa sława	Przespała	Stawił się panom
wydana:	Kiedy cię z łoża	Dzielnym hetmanom
Ten cara znędził	Cierpliwość Boża	Swym dworem
I z pola spędził	Wzbudzała	Chmiel im hetmanił
Osmana;	Dla tej zniewagi	Poddanstwo zgañił
Za rządów jego	Boskie cie plagi	Na wojnę
Zbytkiem wszelkiego	zgoniły	Wiedzie kozaki
bywało	Nad spodziewanie	Prawie żebraki
Zkąd wyniosłości	I nad mniemanie	Niestrojnje
I nieczystości	ztlumiły	Wiedzie na pany
niemało	Po Władysławie	Na wszystkie stany
Tak co w pokoju	Zginiesz prawie	Bez braku

O, biczu Boży,
Na naród hoży
Kozaku
Jak gdy w powodzi
Z brzegów wychodzi
Dniepr srogi.
Szeroko spływa,
Wszystko wrywa,
Dość trwogi .
Co się nawinie,
Wnet z nim popłynie
Chałupy.
Bierze szkód wiele
Za sobą ściele
Cła (?) kupy.
Sprząta obory,
Z ludzmi komory
I z pola
Porywa kopy
Oraz i z chłopcy
Swawola
Tak Chmielnickiego
I wojska jego
Czyn (i)
Szlacheckie dwory
Książę klasztory
Zni
Matek z dziatkami,
Mężów z żonami
Krew.
Nikommu miru
W tym krwawym
Wasze nierządy
Te Boże sądy
Lachowie
Zwiodły na szyją,
Wasi was biją
Chłopkowie.
Takie tyraństwo,
Sprośne pogaństwo
Zrobiwszy.
Idą ogółem,

W tabor się spułem
Zkupiwszy.
Pod Piławcami
Stanął z chłopami
Chmiel mściwy.
Koniec Polskiego,
Wisznioweckiego
Krwie chciwy.
Posławszy dary
Przywiódł tatarzy
Z Przekopu,
Aby stanęli
Szable wyjęli
Przy chłopu.
Wojska koronne
Na przepychy strojne,
O tam poszły.
Z wielką ozdobą
Bogactwa z sobą
Wyniosły,
Że się ustraszy
Przez to chłopcy nasi
Mniemali,
Wszystko ku temu
Co było w domu
Zabrali.
Tak kozakowi
Tatarzynowi
Przybyło
Serca na lachy
Tak strojne gachy
Tam było.
Ale (?) hetmanów
(ko)ronnych panów
Jak w karze
Pospolite
Znamienicie
Bóg karze.
Na przebrane
Skarane
Dla pychy
Zane (?),

A ne
Naśmiechy.
Bóg rozgniewany
Puścił na pany
Strach srogi.
Thorzy(?) buława,
Rady nie stawa
Dla trwogi
Wojska się roją
Wycieczkę stroją
Bez chyby
Idą do lasa
Prawie bez pasa
Na grzyby
Jako więc bywa
Gdy wiatr powiewa
Proch suchy
Gdy go rozwieje
Gdzie się podzicie
Jak muchy
Które obsiadły
Miejsce gdzie padły
Na kolat (?)
Troszkę pobręczł
Wnet się rozleca
Idą wstręt (?)
Tak Bóg rozpruszył,
Kiedy się ruszył
W swym gniewie
Wojska koronne
W pola przestronne,
Któż nie wie
Na rozszarpanie
Podalesz Panie
Dostatki
Panów skaralesz,
Chłopom wydalesz
Na jatki
Tak polskie plemię
Prawie ziemie
Rzucilesz
Chłopcy na nie

Straszne karanie
Wsadził
Spreczne narody
Przyszły do zgody
tak snadnie
Boskie to szyki
czyli praktyki,
kto zgadnie
niech co sie (?) będzie
Jak pokój wszędzie
Po wojskach
Kwarcianie wyszli
Są dobrej myśli
Po woskach (?)
Nie* długo tego
Miru miłego
Do boju
Znowa chłop świeży
Na lachy bieże
Od gnoju*
Żołnierz kwarciany
Pilnował ściary
Na szlaku
Ojczyzny chronić
I prześcia bronić
kozaku
tam ośm tysięcy
mało co więcej
obozem
Stało koronnych
Synów obronnych
Za wozem
Zbarazkieo dachy
Odważne lachy
Widziały
Gdzie się położył,
Obóz nie trwożył
Tak mały
Ciagną kozacy

Czerń i junacy
Taborem
A tatarowie ,
Z niemi murzowie
Swym dworem
Ludu z szablami,
Z samopałami
Jak narowią
Trzysta tysięcy,
Jeśli nie więcej
Pogłowia
Mężne rycerstwo
Tu swoje męstwo
W szanc wstawia
A Piławieckiej
Sprośnej uciecki
Poprawia
Z okopów pałą
Chłopi się wałą
Na wały
Gdzie gęste trupy
Na różne kupy
Padały
Z trzaskiem szturmują,
Okopy psują,
A nasi
Gwałtem zganiją
I różne mają
Niewczasy
Zewsząd ścisnieni,
Głódem zmorzeni
Ćwierć roku.
Przecie się bili
Nie ustąpili
I kroku.
Król Kazimierz idzie,
Ostatniej będzie
Na odsiecz.
By tatarowie

Z niemi chłopkowie
Poszli wstecz.
Tam z pal Zborowa
Przyszła wieść nowa
Kwarcianym.
W ciasnym okopie
Jak w żywym grobie
Zchowanym.
Ze podjazdami
Krol z tatarami
Się ściera.
A im zwycięstwo
Przez swoje męstwo
Wydziera.
Nie długo w boju,
Wnet do pokoju
W traktaty.
Cham z polskim królem
Mają się zpólem
Za braty.
Siedzą za stołem,
Chmielnicki czołem
Królowi
Za zdrowie pije
I kondyciie
Stanowi.
A victoria,
Nie wiezie czyja,
Tak wola
Boża przywiodła
Tatary zwiódła
Przec z pola
Nie długo tego
Miru milego
Do boju
Znowu chłop świeży
Na lachy bieży
Od gnoju [...]"

“Оссолінеум”. — ВР. — № 210. — С- 48-52. — Копія (?)

.. Текст між зірочками закреслений.

Переклад

“Лемент над вітчизною, в котрому коротко розповідається, що з Коронаю Польською від смерті короля Владислава IV діялося протягом семи років значний клімактерик з 1648 року аж до 1656 року.

Польська Корона, Знає кожна сторона, бувала Від поганих муром, Проти котрих ставала За християнством З сильним поганством Чесно. Войни точила, Тріумфувала щасливо, Різні народи До її свободи Пристали. Інші з неволі, Котрі самі Не хотіли. Від Ягеллона Та чесна Корона Славилася. За Сигізмундів Хвалебних урядів Квітнула. За Владислава Найбільша слава виявилася: Цей царя голодом змучив І з поля зігнав Османа За його уряду Всього багато бувало Звідки бундючності І бруду Немало Так що в мирі Хліба і одягу Достатньо. Скромність і чеснота	Побожність золота стає Владислава Коли полягла голова фортуни Всі знесені Випроваджені З Корони Вітзизно мила Спокійно жила В ті часи Коли іноземні Тривали воєнні Галаси Коли у сусіда Бувала біда Ми спали На Божі уряди Предивні суди Не дбали Бридка мерзота Що час милості Проспала Коли ж тебе з ложа Терпеливість Божа Збудила Через цю зневагу Тебе Божі нещастя зігнали Над сподівання І над очікування придушили Після Владислава Вважай загинеш Корона Бог Казимирові Дав тебе королеві На лоно Дав його Бог у гніві Хто не знає про це	За нього Все з границь Вийшло, немає нічого доброго, Не вини короля Божа то воля За гріхи Слушно потерпаємо І що чуємо ці удари мечем Корсунські броди І Жовті Води Почали Польський сором, Селянську безчесність прийняли Там козак зрадник Наш винуватець Опір Чинив своїм панам Мужнім гетьманам Своїм двором Хміль над ними гетьма- нував Підданство відкинув. На війну Веде козаківі Вважай жебраків Нестройно. Веде на панів. На всі стани Без браку. О, бичу Божий, На народ гожий. Козаку Як коли під час повені З берегів виходить Дніпро суворий. Широко тече, Все вириває,
---	---	--

Досить тривоги.
Що трапиться,
Тут же з ним попливе.
Халупи
Бере, багато шкод
За собою чинить
Мита (?) купи.
Підчищає обори,
З людьми комори
І з поля
Підхоплює копи
А також і селян
Сваволя
Так Хмельницького
І його війська
Чинить
Шляхетські двори,
Священників кляштори
З них (?)
Матерів з дітками,
Мужів з жінками
Кров.
Нікому миру
У тому кривавому
Ваше безвладдя
Це Божі суди
Ляхи
Звели на шию,
Ваші вас б'ють
Селючки.
Таке тиранство,
Мерзенне поганство
Зробивши.
Йдуть всі взагалі,
В табір разом
Зібравшись
Під Пилявцями
Став з селянами
Хміль мстивий.
Конецпольського,
Вишневецького
Жадібний крові.
Пославши дари,
Привів татар

З Перекопу,
Щоб стали,
Шаблі витягли
Біля селян.
Коронні війська
Напоказ вдягнені,
О туди пішли.
З великою оздобою
Багатства з собою
Взяли,
Що злякаються
Через це наші селяни
Думали,
Все для цього,
Що було в домі
Забрали.
Так козакові
Татаринів
Додалося
Духу на ляхи
Так пишні кавалери
Там було.
Але (?) гетьманів,
коронних панів
Як в карі (?)
Посполито
Знаменито
Бог карає.
Пишно вдягнених
Покараних
Через пиху
Зане(?),
А не
На сміх.
Бог розгніваний
Напустив на панів
Сильний страх.
Тори(?) булава,
Ради не стає
Через тривогу
Війська рояться
Вилазку готують
Без похибки
Ідуть до лісу

Вважай без пояса
По гриби
Як буває,
Коли вітер повіває
Сухими порошинами
Коли його розвіває
Куди подінетесь
Як мухи
Котрі обсіли
Місце, де впали
На колат (?)
Трохи подзижчать
Зразу розлетяться,
Ідуть назад
Так Бог розпоросив,
Коли рушився
У своїм гніві
Коронні війська
В поля просторі,
Хто ж не знає
На розшарпаня
Дав Господи
Багатства.
Панів скарав,
Селянам видав
На грабунок
Так польське плем'я
Вважай на землю
Кинув
Селян на них
Страшну кару
Послав
Розсварені народи
Прийшли до згоди
Так легко
Божі це шики
Або практики,
Хто знає
Нехай що буде (?)
Як мир всюди
По військах
Кварцяні вийшли
Є доброї мислі
По військах.

Кварцяний жовнір
Пильнував скарби (?)
На шляху
Вітзизну боронив
І проходи захищав
Від козаків
Там вісім тисяч
Трохи менше
табором
Стало коронних
Синів у обороні
За возом
Збараські дахи
Відважні ляхи
Бачили
Де став,
Табір не тривожив
Так малий
Йдуть козаки,
Чернь і юнаки
Обозом
А татари,
З ними мурзи
(Із) своїм двором
Людей з шаблями,
З самопалами
Як мурах
Триста тисяч,
Якщо не більше
Чисельністю

Мужнє рицарство
Тут свою мужність
В шанець стають
А Пилявецьку
Ганебною втечі
Виправляють
З окопів стріляють
Селян валять
На вали
Де густі трупи
На різні купи
Падали.
З тріском штурмують,
Окопи псують,
А наші
Силою зганяють
І різні мають
біди
Звідусіль стиснені,
Голодом зморені
Чверть року.
Все ж билися
Не відступили
І кроку.
Король Казимир йде,
Остатній буде (йти)
На відсіч.
Щоб татари,
А з ними селючки
Пішли назад.

Там з палъ Зборова
Прийшла вість нова
Кварцяним.
В тісному окопі
Як у живому гробі
Захованому.
Роз'їздами
Король з татарами
Б'ється
А їм звиягугу
Своею мужністю
Видирає
Недовго в бою
Зараз до миру
Трактатами.
Хан з польським королем
Разом стають
Як брати.
Сидять за столом,
Хмельницький чолом
Королю
За здоров'я п'є
І кондиції
Укладають.
А вікторія,
Не знати чия
Так воля
Божа привела
Татар звела
Геть з поля [...]"

№ 307

1683-1688 рр. — Уривок з щоденника білоруського шляхтича
Олександра Діонісія Скоробогатого

“[...] Anno 1648

20 maii.

Władysław, król jm. świętej pamięci decessit w Mereczu, panował feliciter lat 18.

28 augusti.

Posłano mię do Wilna ad tractanda studia.

Anno 1649.

Січень.

Jan Kazimierz, król jm. coronatus w Krakowie. [...].”

Опубликовано: Skorobohaty A.D. *Diariusz.-Warszawa, 2000. — С. 61–62.*)

Переклад

[...] **Року 1648**

20 травня.

Владислав, король й. м. святої пам'яті помер у Мереч, щасливо панував 18 років.

28 серпня.

Мене послано до Вільна задля навчання.

Року 1649.

Січень.

Ян Казимир, король й. м. коронований у Кракові [...].

№ 308

1689 р. — Уривок з анонімного польського літописця

“[...] Die 26 eusdem wojsko kwarciane kozacy i tatarowie, z któremi conjunctio[n]em całe zbili i hetmanów poimawszy obadwa, do Krzymu poprowadziły i więznie wzięli. Pod Constantinowem die 13 septe[m]b. pod Pilawcami (...) * wojna z kozakami była, wojsko, nad którym był regimentarzem ksze Dominik Zasławski z panem Ostrorogem, podczaszym koronnym, dla potrzeby tego dnia we śroде uszło, a napierwi ksze uciekł, przez co wielką szkode wojsko poniosło. Ci wodzowie z convokaciej postanowieni byli [...]”.

Бібліотека Варшавського університету. — ВР. — № 47. — С. 49. — Оригінал.

Переклад

[...] 26 числа цього місяця козаки й татари, які уклали союз, доценту розгромили кварцяне військо і захопивши обох гетьманів, запровадили до Криму і захопили полонених. Під Костянтиновим 13 вересня під Пилявцями (...) * була війна з козаками, військо, регіментарем якого був князь Домінік Заславський з паном Остророгом, коронним підчашим, втекло через битву у цей день у середу, а найпершим втік князь, через що військо зазнало великої шкоди. Ці вожді були поставлені з конвокації [...]”.

№ 309

1699. — Уривок з польської хронічки.

“1601. Inkursia tatarska była w Podolu.

1647, a bardziej 1648. Inkursia kozacka Chmielnickiego determinata 1699¹ per pacta Hadziackie[...].”

АГАД. — Ф. “Архів Браницьких з Сухой”. — № 31/44. — С. 91.

Переклад

1601. Був татарський напад на Поділля.

1647, а швидше 1648. Козацькому нападу Хмельницького покладено край у 1699¹ завдяки Гадяцькому договору [...]”.

---

¹ Явна помилка. Мало бути: “1658”.

№ 310

1699. — Початок анонімного польського літописця.

“1699. Krótkie zebranie wojen wszystkich od kozackiej zaczętych.

1648. Chmielnickiego bunt. Król Władysław umarł. Żółtowodzka, Korsuńska, Pilawecka. Elekcya króla Kazimierza.

1649. Koronacya króla Kazimierza. Szarogrodzka, Miedzybozka, Ostropolska, Zbarazka, Zborowska [...]”

Ч. — ВР. — № 193. — С. 369. — Копія кінця XVIII ст.

Переклад

1699. Коротке зібрання всіх війн, які беруть початок від козацької.

1648. Бунти Хмельницького. Король Владислав помер. Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька. Елекція короля Казимира.

1649. Коронація короля Казимира. Шаргородська, Меджибізька, Остропольська, Збаразька Зборівська [...]”

№ 311

1687 р. — Початок анонімного польського літописця

“Compendium czyli zebranie krótkie wojen od kozaków, poczynaących się roku:

1645¹. Chmielnickiego bunt. Król Władysław umarł. Żółtowodzka, Korsuńska, Pilawecka i elekcya króla j. méi Kazimierza.

1649. Koronacya króla Kazimierza. Szarogródzka, Miedzybozka, Ostropolska, Zbarazka i Zborowska [...]”

Ч. — ВР. — № 181. — С. 867. Копія кінця XVIII ст. Тексту джерела передусе заголовок зроблений копійстом: “1687. Ex ms. arch. St. Aug. Regis”, тобто “1687. З архіву короля Станіслава — Августа”.

Переклад

Компендіум або стисле зібрання козацьких війн, які почалися у році:

1645¹. Бунти Хмельницького. Король Владислав помер. Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька [битви] і елекція короля й. м. Казимира.

1649. Коронація короля Казимира. Шаргородська, Межибізька, Остропільська, Збаразька і Зборівська [битви][...].

№ 312

1704 р. (?) — Початок анонімного польського літописця

“Wojna w Polsce od kozaków poczynaący się w Rptej.

1648. Chmielnickiego bunt. Król Władysław umarł w Mereczu. Żółtowodzka, Korsuńska, Pilawecka. Elekcya króla Kazimierza.

1649. Koronacya króla Kazimierza. Szarogrodzka, Mędyrzeska, Ostropolska, Zbaraska, Zborowska.[...]”

НБ у Львові. — ВР. — Ф. “Оссолінських”. — № 1054/II. — С. 1. — Тогочасна копія.

¹ Явна помилка. Мало бути: “1648”.

Переклад

“Війна у Польщі, яка почалася від козаків у Речі Посполитій.

1648. Бунти Хмельницького. Король Владислав помер у Меречі. Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька [битви]. Елекція короля Казимира.

1649. Коронація короля Казимира. Шаргородська, Межирицька, Остропільська, Збаразька, Зборівська [битви][...]”

№ 313

**До 1707 р. — Уривок з рукопису київського митрополита
Варлаама Ясинського**

“[...] 1648. Хмельницького война почалася[...]”

НБ у Києві. — ВР. — II, 262/154 С. — Оpubліковано в статті: Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1978. — С. 38.

№ 314

**1712 рр. — Уривок з літописця київського митрополита
Йоасафа Кроковського**

“[...]1648. Хмельницького война почалася.

1649. Корол Владислав умер в Вильню [...][“

НБ у Києві. — ВР. — II, 260/152 С. — Оpubліковано в статті: Мыцык Ю.А. Украинские краткие летописцы конца XVII– начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1978. — С. 39.

№ 315

1738 р. — Уривок з літописця “Хронографія...” Микити Вербовського

“1651. Война Берестецкая.

1652. Мор на Україні.

1653 Хмельницький цару московському поддался з Україною.”

ДИМ. — ВР. — № Арх. — 1532. — Арк. 92.

№ 316

1649 (?). — Початок маргінального запису

“Się poczyna zły rok Korony Polskiej (...)” w potrzebie z kozakami i tatarami. O włos jeden [od śmierci] króla i wojsko wszystko die decima quinta augusti pod Zborowem i obłożęcom czternatu tysięcy wojska pod Zbarażem oraz mało nie stracili, podobno już i termin męstwu polskiemu nadchodzi i straszna fatalis periodus...”

Ч. — ВР. — 379. — С. 155. — Оригінал. Запис зроблено по низу сторінок рукопису.

Переклад

Починається поганий рік Корони Польської (...)” у битві з козаками й татарами. На один волосок від смерті були король й все військо чотирнадцятого серпня під Зборовом і мало не втратили обложеного чотирнадцять тисяч війська під Збаражем, видно вже надходить кінець польській мужності і страшний фатальний період.

№ 317

1649, грудень (?). — Уривок з анонімного польського літописця
“Z tatarzy z kozaki wojna 1649.

Co u nas na Ukrainie i w Polsce może tego czasu rzecz, co się za szkody stały przez przyprowadzenie tatarów od Bochdana Chmielnickiego i kozaków, którzy po trzy razy ordy wielkie tatarskie naraz przeciw polakom przywiedli. W końcu 1648 po dwa razy, gdy kwarciane wojsko zniesli i p. p. hetmanów obu koronnych w niewolę wzięli i obóz zagarnęli, a przez nich wiele krwie rozlane, i srogą rzecz ludzi w niewolę zagarnęli. Także w roku 1649 znowu, gdy nasze wojsko pod Zbarażem obłegli, a pod Zborowym z królem j. m. cią potrzebę mieli i tu sroga rzecz ludzi zginęła, a w niewolę, co niemiara na sześćdziesiąt tysięcy ludzie zabrano. Żal Boże, Bog karze za złości i zbrodnie nasze.”

НБ України ім. В. Стефаника у Львові. — ВР. — Ф. 5 (Оссолінських). — Оп.1. — № 113. — С. 214. —Тогочасна копія.

Переклад

Війна з татарами й козаками 1649.

Що можна сказати про події у нас на Україні і в Польщі, що за шкоди сталися внаслідок приведення татар Богданом Хмельницьким і козаків, котрі тричі приводили на великі татарські орди проти поляків. Наприкінці 1648 по два рази, коли розгромили кварцяне військо і обох панів коронних гетьманів взяли в полон і захопили табір, а через них сталося велике кровопролиття, і вони забрали у неволю величезну кількість людей. Також знову у 1649 році, коли обложили наше військо під Зbaraжем, а під Зборовим мали битву з королем й. м. і тут загинула величезна кількість людей, а до неволі забрали, масу, вважай шістьдесят тисяч людей. Змилуйся, Боже, Бог карає за наші злості й злочини.

№ 318

1649, січня 1. — Гадяч (?). — Вкладний запис на Євангелії 1530 р. гадяцьких міщан Козьми Гарбаря і його дружини Соломоніди

“А сия книга надана ес в тот час, гды была воина в земле нашей российской, то ес, гды билис благочестивые во Хресте воины козаки з ляхами за наступление на благочестие.

То (?) діялось в тот рок вышменованый 1649.”

Опубліковано в статті: Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. — М., 1976. — С. 81.

№ 319

1649. — Уривок з польських анонімних літописних записів

“[...] A[nn]o 1649 (...) * coronatia in regem Poloniae (...) * Joan. Casimira [w] Cracowie [...]. Po której coronacji (?) wojska ku Ukrainie z (...) *, in julio d. 8 wojsko coronne pod Zbarażem obłegli Chmielnicki Bogdan, hetman zaporoski, z tatarami. Przeciw któremu szedł z drugim wojskiem k. j. m. i d. 18 augusti zawarł pacts pod Zborowem, przez co eliberati obłężęci zbarażcy.”

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 299. — Оригінал.

Переклад

“[...] Року 1649 (...) * коронація у Польському королівстві (...) * Яна Казимира у Кракові [...]. Після цієї коронації (?) війська до України з (...) *, 8 липня коронне військо обложив під Збаражем Богдан Хмельницький, запорозький гетьман, з татарами. Проти якого пішов з іншим військом й. к. м. і 18 серпня уклав пакти під Зборовом, завдяки чому були звільнені обложені збаражці.”

№ 320

1648–1652. — Уривки з польського літопису кінця XVII ст., внесеного у фамільну книгу князів Опалинських.

“Року 1648[...]

26 числа того ж місяця [травня] козаки з татарами, які з ними об’єдналися, цілком розгромили кварцяне військо, захопивши у полон гетьманів, відпровадили їх обох до Криму і посадили у в’язницю.

Під Костянтиновом [битва].

19 вересня. Під Пилявцями була війна з козаками. Військо, над котрим був реґіментарем князь Домінік Заславський з паном Остророгом, коронним підчашим було я у той день, в середу втекло, а найпершим — князь, через що військо знало великої шкоди. Ці події були призначені з конвокації.

Під Пилявцями [битва][...]

Року 1649[...]

Посполите рушення Познанського та Каліського (?) воєводств проти козаків 25 серпня[...].”

Бібліотека Варшавського університету. — ВР. — № 47. — Оригінал. Переклад з польської мови.

№ 321

1648, після 24 листопада. — Анонімна польська нотатка літописного характеру

“Opisanie rozruchów, buntów i wojny kozaków zaporoskich.

Początek tej wojny stał się przez Bohdana Chmielnickiego, który był w kajdaniach u rotmistrza, u niejakiego Krzyczewskiego, który mu pofolgowawszy, uciekł na Zaporozże. Tam zbuntowawszy się z drugimi kozakami rejestrowami, którzy się do niego przedali, a potem i drudzy wszyscy. Posłał był j. mc. p. Potocki, pan krakowski, hetman koronny, na Zaporozże syna swego Stephana Potockiego z połowicą wojska kwarcianego, chcąc znosić Chmielnickiego i kozaków. A Chmielnicki, którego sobie kozacy obrali za hetmana Wojska Zaporowskiego, wziąwszy lige z tatarami, poszedł z kozakami przeciwko syna hetmana koronnego. Zeszli się z wojskiem naszym u Żółtych Wod, tamże potędzie nieprzyjacielskiej nie mogli wytrzymać, a potem osadzili, bo nieprzyjacielska strona potężna była, potym się nieprzyjacielom poddali. Których tatarowie do ordy, do więzienia, pobrali, lecz pierwej niż osadzili ich, potężnie się wojsko biło, niemała dziura w nieprzyjaciol została. A to się stało o śródopościu. Potem w kilka niedziel po Wielkiej Nocy nastąpili znowu kozacy z tatarami na wojsko kwarciane i na panów hetmanów obudwoch pod Korsuniem, tam mieli nasi potrzebe, potem także nie wytrzymawszy potędzie

неприязнелиkiej. Pobrała orda obydwóch panów hetmanów i wojska ostatek z niemi pobrano do ordy. Potym się wojska naszego zebrało kilka dwadzieścia tysięcy porządnego, które przyjechawszy pod Pilawce 21 7bris, tamże na ten czas hetmanił ks. j. m. Dominik Zasławski, drugi — pan podczaszy koronny Ostrorog, trzeci — pan chorąży koronny Koniecpolski i inni komisarze, za niezgodą i z tym porządkiem panów hetmanów wzięwszy wiadomość tak byli udali, że wielkie wojsko tatarskie przychodzi. Którzy kozacy tamże pod Pilawcami obozem stali z potęgą wielką, chłopstwa wielka moc była. Za tem udaniem, że wielkie wojsko miało być tatarskie, uwierzywszy wojsko nasze, ustąpili bezprawnie, wszystek tabór, bardzo dostatki i harmate porzucili, a same wojsko się różnie rozproszyło; stało się to uchodzenie 23 7bris zpod Pilawce. Potem wojsko неприязнелиskie w wojewódzwie Wołyńskim, w Ruskim, Bełzkim, w Lubelskim, w Podlaskim, w Litwie wielkie szkody nieoszacowane w ludziech stanu szlacheckiego i prostego narodu, a mianowicie żydów sroga moc zginęła i w majątnościach wielka się szkoda stała. A potym Chmielnicki z wojskiem kozackim i tatarskim podstąpił pode Lwów. Tam osadziwszy Lwów, szkodę niemało wojsku swym poniosł, dobywając miasta, aż na ostatek z miastem traktował zgodliwie na pewne summe, którą miasto oddali. A Chmielnicki, odstąpiwszy, z wojskiem swoim poszedł do Zamościa i podstąpił pod Zamoście, dnia 7 9bris osadził Zamość. Potem, nic nie przyczyniwszy, udał się do traktatów, który małą rzeczą kontentowawszy się, odstąpił od Zamościa dnia 24 9bris.”

Ч. — ВР. — № 436. — С. 251. — Тогочасна копія.

Переклад

Опис смут, бунтів і війни запорозьких козаків.

Початок цієї війни стався через Богдана Хмельницького, котрий був у кайданах у ротмістра, у якогось Кричевського, котрий змилювався над ним і той втік на Запорожжя. Там він підняв бунт з іншими реєстровими козаками, котрі перейшли на його бік, а потім перейшли й всі інші. Послав був на Запорожжя й. м. п. Потоцький, пан краківський, коронний гетьман, свого сина Стефана Потоцького з половиною кварцяного війська, прагнучи розгромити Хмельницького і козаків. А Хмельницький, котрого козаки обрали собі за гетьмана Війська Запорізького, уклав союз із татарами і пішов з козаками проти сина коронного гетьмана. Зійшлися з нашим військом біля Жовтих Вод, там наші не могли стримати ворожу потугу, а потім наших обложили, бо ворожа сторона була потужна, потім наші піддалися ворогам. Їх татари забрали до орди, у полон; але перш, ніж їх обложили, наше військо потужно билося, у ворогів чимала діра залишилася. А це сталось посеред [Великого] посту. Потім, через кілька тижнів після Великодня, знову наступили козаки з татарами на кварцяне військо і на обох панів гетьманів під Корсунем, там мали нашу битву, потім також не витримали ворожої потуги. Орда захопила обох панів гетьманів, а з ними решту війська було взято до орди. Потім зібралось понад двадцять тисяч нашого порядного війська, котре прибуло під Пилявці 21 вересня; там тоді гетьманував князь й. м. Домінік Заславський, другий — пан коронний підчаший Остророг, третій — пан коронний хорунжий Конецпольський та інші комісари. Через незгоду й безлад панів

гетьманів, [військо] дістало невірну відомість, що начебто прибуває велике татарське військо. Ці козаки там же під Пилявцями стали табором з великою потугою, селянства була велика кількість. Через цю невірну відомість, що мало бути велике татарське військо, наше військо повірило в це, безладно відступило, покинуло весь табір, дуже великі багатства і артилерію, а саме військо розпошилось, тікаючи хто куди; ця втеча сталася 23 вересня з-під Пилявців. Потім вороже військо у Волинському воєводстві, у Руському, Белзькому, Люблінському, Підляському, у Литві вчинило великі неописані шкоди людям шляхетського стану і простолюду, особливо загинула велика кількість євреїв і сталася велика шкода в маєтностях. А потім Хмельницький з козацьким і татарським військом підступив під Львів. Він обложив Львів, але штурмуючи місто, втратив чимало свого війська, врешті згідливо вів переговори з містом [погоджуючись] на певну суму, котру місто віддало. А Хмельницький, відступивши, пішов зі своїм військом до Замостя і підступив під Замостя, 7 листопада обложив Замостя. Потім, нічого не вчинивши, вдався до мирних переговорів, і задовільнившись малою річчю, відступив від Замостя 24 листопада.

№ 322

1649–1660 рр. — Уривок з твору Марціна Голінського “Terminata”

“[...]. Z tatarzy i z kozaki wojna 1648, 1649 [...] Na Ukrainie i w Polsce może tego czasu rzecz (...)” przed przeprowadzeniem tatarów od Bohdana Chmielnickiego, którzy po trzy razy ordy wielkie tatarskie na nas, przeciw polakom, przywieśli w roku 1648, po dwa razy go kwarciane wojsko zniesli i p. p. hetmanów oba koronnych do niewoli wzięli i obóz zagarnęli, a przy nich wiele krwi rozlawszy, sroga rzecz ludzi zagarnęli, by także w roku 1649 znowu go nasze wojsko pod Zbarażem obłęgli i pod Zborowem z królem j. m. potrzebe mieli, a tu sroga rzecz ludzi zginęła, a w niewolę do niemiara (...)” ludzi zabrano. Żal się Boże! Bóg karze za grzechi i zbytki i złości nasze.[...].”

БЯ. — ВР. — № 5479. — Арк. 3 зв. — Оригінал.

Переклад

“[...]. З татарами й з козаками війна 1648, 1649 [...] На Україні і в Польщі може у цей час справа (...)” перед приведенням татар Богданом Хмельницьким, котрий приводив по три рази великі татарські орди на нас, проти поляків, у 1648 році, двічі розгромили кварцяне військо і обох панів коронних гетьманів взяли до неволі і табір захопили, а при них багато крові проливши, величезну кількість людей забрали; також у 1649 році знову наше військо під Збаражем облягли і під Зборовим з королем й. м. мали битву, а тут величезна кількість людей загинула і до неволі було забрано незліченну кількість людей. Змилуйся Боже! Бог карає за наші гріхи, провини та злість[...].”

№ 323

1669 р. (?). — Уривок зі збірника Марціна Голінського

“[...]. Śmierć jego znaczyła kometa, która była widziana od wielu ludzi godnych i dziwne znaki na niebie w nocy nad Warszawą: osoba zbrojna z mieczem, strzała ku

ziemi z łuku napiętego, tudzież przy gwiazdzie jaśniejszej; co znaczyło zaraz po śmierci królewskiej wojne srogą i plagę przez miecz kozacki i tatarski. Tamże przed śmiercią króla j. mć. widzieć było przed południem srogie koło około słońca, także w nocy pod pełnią miesiąca, inne znaki złe wszystko na Polskę znacznie (?) to jest znaczące. Także miecz ognisty nad Krakowem na niebie widziany. Roku 1648 wojna kozacka poczęła się [...].

Tegoż roku [1649] wojna sroga z kozaki i tatarami była pod Zbarażem i pod Zborowem, gdzie król j. mć. sam był Jan Kazimierz w potrzebie. Sam han Islam Gieraj tatarski, mając ordy we 300 000, a kozaków było na 100 000, stanęło przymierze, z kozakami i tatarami pobratanie pod Zborowem. A spod Zbaraża z oblężenia wojsko kwarciane wolne zostało, którego zostało 11 000, z którymi był książę j. mć. Wyszniowiecki, wojewoda ruski, i innych panów wiele, bronili się kozakom i tatarom przez 7 niedziel [...].”

НБ ім. В. Стефаніка у Львові. — ВР. — Ф. “Оссолінських”. — № 113/II. — С. 29–30. — Оригінал.

Переклад

[...]. Його смерть [Владислава IV] віщувала комета, котру бачили чимало гідних людей і дивні знаки на нічному небі над Варшавою: озброєна особа з мечем, стріла з натягнутого луку, обернена до землі, також і при ясній зорі; що означало одразу по смерті короля тяжку війну і нещастя через козацький і татарський меч. Там же перед смертю короля й. мості можна було бачити перед полуднем значне коло довкола сонця, також вночі довкола повного місяця, інші знаки, які віщували все значне (?) зло на Польщу. Також бачили вогняний меч у небі над Краковом. У 1648 році почалася козацька війна [...].

Цього ж [1649] року тяжка війна з козаками й татарами була під Збаражем та Зборовим, де у битві був і сам король й. мосьць Ян Казимир. Сам тільки татарський хан Іслам Гірей мав 300 000 орди, а козаків було 100 000, стало перемир'я, братання з козаками й татарами під Зборовим. А кварцяне військо обложене у Збаражі, стало вільним, а його залишилося 11 000, з котрими був й. мосьць Вишневецький, руський воевода, і багато інших панів, боронилися від козаків і татар протягом 7 тижнів [...].

№ 324

1672. — Уривок з анонімного (Яна Клеменса Браницького?) трактату про вирішення української проблеми

“[...] Rzecz e kto na to: ”A po coż się tak barzo do tych kozackich horodów mieli [ludzie] cisnąć?”. R[espondo]: ”Po to, [że] panszczyzny tam żadnej nie będzie nigdy, bo i teraz jej tam nie masz i tak mówią:”Raz ją nam, prawi spodar nasz weliki, Chmielnicki, batko nasz, tak wykorzenił, iż do Sudnogo dnia jej nie będzie, bo ten nas z domu niewoli owej pharaonowej, wywiódł”; tak tedy imie Chmielnickiego tej nadzieji będąc, iż nigdy robić nie będą panszczyzny (...)*, powiadając, iż to był prorok i teraz po śmierci zawsze u jednego stoła siadają z P[anem] Bogiem od obiadu i do wieczery. Poborów podymnych et id genus podatków ani spominaj! A jeżeli składka taka za uniwewrsalem hetmańskim albo pułkowniczym raz w rok, a dwa

najwięcej, na tych, którzy na wojnę nie chodzą, albo dla niesposobności do niej, albo jako to rzemieśnicy i handlowi ludzie, przypadnie, i ta nad kilkanaście złotych na rok, choć by był najbogatszy, nie wyniesie; tedy żadnego inszego ciężaru na lud pospolity nigdy nie masz, a kozak zosobna, każdy sobie jest liber baro. A choć by była ta to składka, jako u nich zwyczaj (ale więcej nie bywa) i nie równo większa, nic to u nich, byłe mu urzędnik na pańskie w okno nie kałatał, nad szyją mu, gdy robi, nie stał, przed panem, zgiąwszy się w kącie, nie stał. [...] I nie tylko ruskiemu chłopstwu to się podobać musi, ale nie jeden by podobno i z mazowieckich kmiotków, byłe tylko mógł przyść do tego, to acceptować, w ostatku z służałych, a podobno z szlachty tej uboższej, nie mało by się tam nagniezdilo, pozeniwszy się z wdowami kozackimi i córkami kozaków i obywatelów tamecznych, z szarpaniny bogatych. Teraz jest tam tego niemało i ta (?) powodem najbarziej do wszystkiego złego [...].

Hetman zaporozki ten albo successor jego jaki podobniuszienko coś uczyni rzeczą samą, a nie myślą, przedniuszienko to będzie: "Korol sobie pan w Warszawie, a ja sobie tutaj w Czehirynie, na moim wydzielonym kstwe, bośmy tego przez szable naszi nabyli, gardłowaliśmy na to. Nie rzekną, że to nam król, pan, dał i Rzpza, że to łaska, ale to będzie nasze, bo nikomu za toje ne diakujemy [...]."

Co z tym rzeć, w oczach i po dziś dzień proba, przez dwadzieścia lat z Ukrainą hałasuje się Rpsta, a jak złe, tak złe.[...]"

АГАД. — Ф. "Архів Браницьких з Сухой. — № 27/40. — С. 2–10. — Оригінал (?). Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Козацька держава очима поляка //Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 2–11.

Переклад

[...] Скаже хтось на це: "А нащо б так сильно мали тиснутися люди до цих козацьких міст?". Відповідаю: "Тому, що там жодної панщини не буде ніколи, бо й тепер її там нема і так кажуть:"Раз її нам, вважай, наш великий государ, Хмельницький, наш батько, так викоренив, то й до Судного дня її не буде, бо цей [Хмельницький] вивів нас із дому цього фараонового рабства"; так тоді [славлять] ім'я Хмельницького в надії, що ніколи не будуть робити панщини (...)*, кажучи, що це був пророк і тепер він по смерті завжди сидить у одного столу з Господом Богом від обіду до вечері. Поборів подимних і такого роду податків і не згадуй! А якщо й трапиться такий податок згідно з універсалом гетьмана або полковника раз на рік, максимум два рази, у розмірі не більш як понад десять злотих на рік з найбагатшого, і це з тих, котрі не ходять на війну, або через нездатність до неї, або як ремісничі та торгівельні люди, тоді жодного іншого обтяження на простолюд ніколи нема, а козак зокрема, бо кожен є собі вільний барон. А хоч би й був такий податок, як у них є звичай (але більшого не буває) і набагато більший, те для них ніщо, аби тільки йому урядник не калатав у вікно, [виганяючи] на панське, не стояв над головою, коли він працює, щоб він [козак] не стояв перед паном, зігнувшись у кутку. [...] I не тільки руському селянству це мусить подобатись, але й не один видно з мазовецьких кметиків сприйняв би таке, аби тільки можна було прийти до цього, врешті із служивих, ймовірно з цієї, убогішої, шляхти, немало б там угніздилось,

одружившись із козацькими вдовами й дочками козаків і тамтешніх жителів, що розбагатіли з грабунків. Тепер є там цього чимало і ці найбільше є приводом до всього поганого [...].

Цей запорізький гетьман або його спадкоємець подібно вчинить щось на ділі, а не на словах, то швиденько таке буде: “Король собі пан у Варшаві, а я собі тут у Чигирині, у своєму удільному князівстві, бо ми цього здобули нашими шаблями, ризикуючи життям за це. Не скажуть, що це нам король, пан, дав, і Річ Посполита, що це милість, але це буде наше, бо нікому за тоє не дякуємо [...].

Що з цим робити, на очах і по сьогодні таке випробування, протягом двадцяти років Річ Посполита галасується з Україною, а як погано, так є погано.[...]”

№ 325

1648–1653 pp. — Початок Мостиського літописця

“Roku tego 1648 po śmierci najjaśniejszego Władysława Czwartego, króla polskiego, który w Mereczu, miasteczku księstwa Litewskiego, ze środy na czwartek przed Bożym Wstąpieniem umarł. Zarazem Chmielnicki z kozakami z hultajstwem i z tatarami we wtorek przed zielonemi świątkami pod Korsuniem obóz rozgromił, hetmanów ich mć. obudwu w niewolą tatarom z bardzo wielu żołnierza starego i wyborbnego podał.

Roku tego 1648 obóz o zielonych świątach rozgromił Chmielnicki pod Korsuniem, hetmanów ich mć. obudwu w niewole tatarom i z barzo wiele żołnierza wyborbnego podał. Tegoż roku pod Pilawky wojsko barzo wielkie zebrało się, chcąc dać wstręt Chmielnickiemu. Jednak za nieswornością książąt ich mć., książeца Wisznioveckiego i książeца Dominika, którzy rząd wojsku na ten czas prowadzili i pod Pilawcami, gdy miała być bitwa, one stracili, wojska odstąpiwszy, którego na ten czas mogło być na 200 000, które potym musiało w rozsypkę rozbieć się, gdy ich regimentarzowie odstąpili, a Chmielnicki, złączywszy się z tatarami, szedł pod Lwów i Lwów obłęł. Potym się Lwów okupił, a tenże Chmielnicki szedł pod Zamoście i tam się położył z wojskiem około Zamościa, a zagony posłał ku Jarosławiu, Lublinowi, Przemyślu i insze okoliczne strony, które zagony miasta pustoszyli, rozbijali, wsi wniewicz obracali. Tedy też i miasteczko Mościska ubogich mieszczan pobrano, pożakowano kościoły Boże, jako i dostatki ubogich mieszczan pobrano, umarłych z grobów wymiotowano, a to wszystko rebellia kozaków i swowolnych rusi robiła, którzy zdradziecko tym kozakom i swejwoli miasta przez zdrade podawały. Tegoż roku, po kozakach, barzo wielu ludzi, mieszczan i ze wsiów okolicznych pomarło, których barzo wielu przy kościele Panny Mariej pochowano. W ten czas ojców zakonnych dwu, jednego Kapłuna, a drugiego Lwiha haniebnie zamordowano.

Roku tego 1649 znowu panowie polacy zebrawszy się, idą do kozaków, chcąc onym dać wstręt i uskromić swawolą. Za powodem tedy książeца jego mć. Wisznioveckiego, któremu rząd wojska był złecony, obóz położył się pod Zbarażem. Chmielnicki znowu zebrawszy barzo wiele czerni, iz tatarami obóz obłęł o świętem Janie, którzy przez niedzial siedm był w ciężkim obłężeniu, tamże szturmy usta-

wicznie tenże Chmielnicki przypuszczał do obozu i bardzo wielu ludzi w szturmach potracił, bo na ten czas ręka Pańska była w obozie polskim, w którym załedwie 15 000 było żołnierza, a Chmielnicki po kilkakrot sto tysięcy mając wojska, tak malej garstce ludzi nie mógł nic uczynić i nie uczynił by był nic, gdyby nie głodem onych morzył. Król jego mość Jan Kazimierz, dowiedziawszy się o oblężeniu wojska, z pospolitym ruszeniem, jako pan czuły, chcąc oswododzić obóz, szedł do obozu, jednak tenże Chmielnicki, osadziwszy dobrze obóz oblężeniem, zabiegszy drogę królowi jego mci, z komunikiem swym żołnierza owego obiegł pod Zborowem w dzień Wnibowzięcia Panny Maryej. Jednak król jego mość, zawarszy pakta z chanem tatarskim i uczyniwszy zgodę z Chmielnickim, i sam siebie i obóz pod Zbarażem deliberował z rąk pogańskich i tak Chmielnicki, uczyniwszy zgodę, odjechał albo raczej odstąpił z wojskiem za Dniepr i chan do swej ziemie z tatarami, a potym obóz barzo zgłodniony, rozjechał się, ale więcej ich piechotą rozeszło się, gdyż konie dla głodu musieli z obozu wyganiać.

We środe nazajutrz po świętym Marku strona wszytka od kościołu Fewskiego po pierwszych mszach we dnie zgorzała, którego ognia początek wszczął się z domu Baranowskiego. [...]"

ЦДІА України у Львові. — Ф. 35. — Оп. 1. — № 2. — Арк. 124, 133 зв., 161 зв.

Переклад

Цього 1648 року після смерті найяснішого польського короля Владислава Четвертого, котрий помер у Меречу, містечку Литовського князівства в ніч з середи на четвер перед Вознесенням Господнім. Тоді ж Хмельницький з козаками, з гультяйством і з татарами у вівторок перед зеленими святами розгромив під Корсунем табір, обох гетьманів їх м. з дуже багатьма старими і добірними жовнірами віддав у неволю татарам.

Цього ж 1648 року під час зелених свят Хмельницький розгромив під Корсунем табір, обох гетьманів їх м. з дуже багатьма старими і добірними жовнірами віддав у неволю татарам. Цього ж року під Пилявцями зібралося дуже велике військо, прагнучи дати відсіч Хмельницькому. Однак через недисциплінованість княжат їх мость, князя Вишневецького і князя Домініка, котрі тоді керували військом і під Пилявцями, коли мала бути битва, втратили військо, його покинувши, а того могло тоді бути 200 000; воно потім мусило піти в розсіпку, розбігатися, коли його покинули регіментарі, а Хмельницький, з'єднавшись із татарами, йшов під Львів і обложив Львів. Потім Львів викупився, а цей же Хмельницький йшов під Замостя і там став із військом біля Замостя. А загони пославав до Ярослава, Любліна, Перемишля і інші довколишні сторони; ці загони пустошили міста, грабували села, обертали внівеч. Тоді ж було взято й убогих міщан містечка Мостиська, понищено Божі костьоли, як і майно убогих міщан, взято, викинуто померлих із гробів, а це все робила реbelieя козаків і свавільної русі, котрі зрадливо піддавали міста козакам і сваволі. Цього ж року, після козаків, дуже багато людей, міщан і з довколишніх сіл померло, котрих дуже багато було поховано при костьолі Діви Марії. У цей час було жорстоко вбито двох ченців: одного Каплуна, а другого Львіха.

Цього ж 1649 року знову панове поляки, зібравшись, йдуть до козаків, прагнучи дати їм відсіч і приборкати сваволю. Тоді з ініціативи князя князя його мость Вишневецького, котрому було доручено командування військом, табір став під Збаражем. Хмельницький знову зібрав дуже багато черні з татарами, обложив табір в день св. Яна; цей табір перебував сім тижнів у тяжкій облозі, там же цей Хмельницький постійно штурмував табір і втратив дуже багато людей в штурмах, бо тоді у польському таборі був перст Божий; у цьому таборі було майже 15 000 жовнірів, а Хмельницький, маючи кількасот тисяч війська, нічого не міг учинити такій малій пригорщі людей і не вчинив би був нічого, коли б не морив їх голодом. Король його мость Ян Казимир, довідавшись про облогу війська, як ласкавий пан пішов до табору з посполитим рушенням, прагнучи звільнити табір. Однак цей же Хмельницький, добре стиснувши облогою табір, перетнув шлях королеві його мості і зі своєю кіннотою обложив цих жовнірів під Зборовом в день Успіння Діви Марії. Однак король його мость, уклавши договір з татарським ханом і учинивши мир з Хмельницьким, визволив з поганських рук і сам себе, і табір під Зборовом. Так Хмельницький, учинивши згоду, від'їхав або швидше відступив з військом за Дніпро і хан із татарами до своєї землі, а потім табір, дуже зголоднілий, роз'їхався, але більше вони розійшлися пішки, бо вони мусили виганяти коней з табору через голод.

На другий день у середу після святого Марка вся сторона [міста] від Февського костюлу після перших мес згоріла за день, а ця пожежа почалася з дому Барановського. [...]"

№ 326

1655 р. — Додаток до полемічного трактату Яна Гербурта Щенсного “Думка про руський народ” (1611 р.)

“[...] A co jest przeszkodą do uspokojenia Moskwy? Jedno urażona wiara ruska! Co pomogło do pobicia Potockiego na Żółtych Wodach i do zniesienia wojska koronnego pod Corsuniem a zabrania obudwu hetmanów w niewola pogańską, to jest Miłkołaja Potockiego, kasztellana krakowskiego, i Marcina Kalinowskiego, wojewody czernigowskiego, pierwszego wielkiego, a pośledniego — polnego coronnych hetmanów; do rozproszenia wojska koronnego pod Pilawcami, do obłężnia wojska pod Zbarażem, do krwawej rozprawy pod Zborowem, pod Ochmatowem i pod Beresteczkiem i do zniesienia wojska koronnego pod Batohem? Jedno tak niechęć narodu ruskiego przeciw narodowi naszemu. Siadło kilkadziesiąt tysięcy rusinów, poborami wypędzonych, około Egru i Solnoka, a czego się spodziewać od nich? Jedno że łupieztwa łupieztwem oddać zechcą, a naruszania swej wiary naruszeniem wczasów i dostatków inszych zemścić się [...]"

Ч. — ВР. — № 1657. — С. 333–334. — Тогочасна копія. Частково даний уривок у перекладі російською був опублікований нами: Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 15. Сам трактат у іншій редакції, без наведеного вище уривку, уже друкувався: Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности. — Вильна, 1865. — № 5; Z dziejów Ukrainy. — Kraków, 1912. — С. 92–96.

Переклад

[...] А що є перешкодою до заспокоєння Москви? Одна тільки вражена руська віра! Що допомогло розбити Потоцького на Жовтих Водах, розгромити коронне військо під Корсунем й узяти до поганської неволі обох гетьманів, тобто Миколая Потоцького, краківського каштеляна, і Марціна Калиновського, чернігівського воеводи, першого великого, а другого — польного, коронних гетьманів; розпорошити коронне військо під Пилявцями, обложити військо під Збаражем, зазнати кривавої поразки під Зборовим, під Охматовим і під Берестечком, розгромити коронне військо під Батогом? Тільки нехить руського народу щодо нашого народу. Осіло кількадесят тисяч русинів, вигнаних поборами, біля Егера й Сольнока, а чого сподіватися було від них? Одного тільки: що вони захочуть віддати грабунками за грабунки, а за порушення [прав] своєї віри помститися порушенням спокою і майна інших [...]

№ 327

1649 р. — Публіцистичний трактат Адама Киселя (?) “Сентенція про заспокоєння Війська Запорізького одного польського шляхтича”

Кожному відомо, що зростання кількості селян в Україні збільшує Військо Запорозьке, котре раніше тільки біля Черкас кочувало і не перевищувало за чисельністю дві тисячі. Звідти й на Москву, котра й понині називає козаків черкасами, нападали й, у поля ходячи, за татарами постійно ганялися й по Дніпру водою на Чорне море ходили походами. Зрештою достатньо заселили волості, в яких все зростала кількість козаків. І хто б захотів викорчувати козаків, то мав би повернути все до свого початку, тобто тамошні волості перетворити на пустелю і задля кукіля втратити пшеницю, а задля шипів -розу. Знищивши свої волості, Річ Посполита була б змушена терпіти татарські кочовища на цих місцях. Внаслідок цього і через турецьку війну, для якої козаки потрібні на суші і на морі, Річ Посполита не, зважувалася і не може зважитися на такі екстремальні засоби, але всіляко прагнула втримати їх у кращому становищі. Але чим гостріше з ними поводитися, тим сильніше вони з цього послуху виламувалися. Тому такі часті неприємності має Річ Посполита і часті та криваві війни мусить з ними вести. А щоб зарадити цьому і пошукати ще ефективніші заходи за такого важкого сучасного становища вітчизни, я б ще побажав спробувати те, що розум та добрий досвід радять нам. Не вилікує ніхто хворого, доки не дізнається про першопричину хвороби. У цій же справі, щоб ліквідувати шкідливі наслідки козацьких бунтів, треба віднайти й ліквідувати причини, які мали спровокувати ці потрясіння в Речі Посполитій й викликати таку самовпевненість козаків. Я знаходжу чотири причини.

Перша: заборона поля і моря; друга: чвари з ними представників польської адміністрації в Україні; третя: призначення їм гетьманів та приниження старшини; четверта: злі заклики. Козаки навчилися добувати собі на прожиття з допомогою шаблі, охороняючи поля й моря, ніби це їм було звелено чинити самою природою. Коли б їм наказали цього не робити, вони терпіли б, скільки могли, але вовча натура завжди тягне вовка до лісу; той гнійник збільшувався доти, доки

не тріснув, і причиною цього був поганий державний лад. Адже не такою є природа Війська Запорозького, щоб жити без поля і моря, а тому воно не могло і не може довго перебувати в такому становищі. Ми самі спричинили неприємності з турками і татарами для нас і для вітчизни нашої, заборонивши козакам шукати собі здобич. Тож і шукають її вони у нас вдома, ще й орду беруть собі на допомогу, хоча раніше завжди билися проти неї за землю Речі Посполитої. До того ж бездіяльність змінює життя. Захисник батьківщини належить до кращого шляхетського стану і розуміє, що коли йому бракує служби, то треба шукати її в чужій землі або сидіти вдома, то ж маємо, наприклад, цезарчиків, лісовчиків і тому подібних. Ось і є перша причина збитків і самі збитки Речі Посполитої — причина козацьких бунтів: заборона давніх козацьких занять й ходіння за здобиччю, поєднані з бездіяльністю. Роблю висновок: треба або ліквідувати цю причину, або потерпати від неї.

Щодо другої причини, яка й раніше мала місце, виникаючи через домагання українних підстарост, то вона і викликала війни. Звідси виросла Кумейкська війна, закінчена на Старці, та не вся Річ Посполита знає про її причини. А це була одна бочка азовської здобичі — цінностей, знятих з убитих. Через цю бочку, забрану в козаків одним підстаростою, пролилося сто бочок шляхетської крові і була знищена частина України. Такого роду є багато інших причин і легко про них може дізнатися кожен. Це — не таємниця, коли йдеться про причини сучасної війни. Як цьому запобігти? Річ Посполита пробувала різні засоби: призначала їм полковниками шляхтичів, формувала справедливі відносини між козаками та українними урядовцями, та це не допомогло, не вдалося ліквідувати цю причину. Як же тут бути? А так: або козаків перевести в інше місце, або обирати урядників з них. А оскільки козаків перемістити від Дніпра, від шляхів до Запорозжя неможливо і небажано для Речі Посполитої, з ними треба чинити так, як з пошестю: чи мають козаки в усіх волостях своїм титулом заразити всіх плебеїв (*мається на увазі “покозачити” — Ю. М.*), чи може замінити кількох підстарост, котрі зваду чинять Речі Посполитій з козаками. Краще й дієвіше буде частину Речі Посполитої виділити, ізолювати інфекцію чуми, а з неї (*цієї частини Речі Посполитої — Ю. М.*) усунути будь-які оказії до виникнення бунтів й викорчувати їх радикально.

Щодо третьої причини. Вона породжена міжусобицями серед самих козаків, коли їм комісари його королівської милості подавали гетьманів, а якщо їм не подобався гетьман, то зараз же його або вб'ють, або втоплять. За це потім береться Річ Посполита, і звідси виникають війни. Коли ж від висунутого цього старшого гетьмана немає користі Речі Посполитій, а тільки звада, то цю причину треба ліквідувати. Нехай собі і обирають, і вбивають, а Річ Посполита, не вдаючись в те, котрого собі могли б обрати, і утверджуючи їм того, дає привід до поліпшення. Краще їх розсуджувати, ніж з ними за це сваритися.

Щодо четвертої причини. Під час всілякого роду бунтів із злих закликів виділяються такі, як був Наливайко, також Підкова. Такий розбійник може повстати, як і повставали в будь-якому краї, а не тільки у Війську Запорозькому. Але теж такого, як явного розбійника, вже без зволікань затримувати, відділяти

і проганяти. А якщо ліквідувати три причини бунтів і таким чином очиститися від будь-якої інфекції тіла, то й на цей випадок мати око; і якщо ліквідувати причини виникнення зла, то й саме зло стане рідше заподіюватися, само себе соромитися буде, довго не зможе тривати і взагалі само б себе мусило б поглинути. Ось так показавши, що коли козаки не будуть під'южені, то не будуть і хвилюватися, і коли будуть вільно мати здобич і провіант там, де мали, то у нас їх шукати не будуть; а коли будуть у полі завжди сваритися, то не буде існувати страшна й шкідлива їхня ліга з татарами. А коли будуть жити самі, без тих, з котрими мали конфлікти, то й підстав для претензій до Речі Посполитої не будуть мати, хіба що самі з собою захочуть конфліктувати. А коли будуть собі обирати старшину, то хоч утоплять чи вбивати її будуть, ми не будемо через те конфліктувати з ними. Справа доходить до такої ситуації: якщо бунти козацькі настають, то це є засіб утримання в покірності Війська Запорозького і приборкання завзятої отруйної ворожості, а крім того, буде покладено край шкідливій лізі козаків з ордою.

Але залишаються ще заперечення, котрі могли б виникнути проти першого засобу і проти другого: проти першого — це те, що козацька свобода перешкоджатиме мирним договорам з турчином; проти другого — це те, що залишення козаків самих може становити у майбутньому небезпеку. Треба і це вирішити. Я ще хочу подискутувати і зробити висновки. Отже, насамперед, щодо пактів з турчином. Ми не згадували ні під час переговорів, ні в мирній угоді про можливість надання поля і моря козакам, а тільки те, що залишаємо їх при давніх вольностях. Раз Кодака не маємо, то вже сам цей факт дає їм вільне море. Турчину нам треба сказати саму святу правду: ми утримували козаків від кровопролиття, і Чорне море було вільним від їхніх нападів, затримували ми і донця. Але татари, не задовольняючись тим, що кожного року порушували договори, нападали на коронні землі, по-зрадницькому з'єдналися й змовилися з козаками, ту фортецю, котра захитала вихід до моря, і гетьманів з військом розгромили; а пішовши в Річ Посполиту, спустошили її вогнем та мечем. То вимагаємо: вчини, султано, нам і собі справедливість з татарами і будь дуже обережний з козаками; бо ми пакти з тобою маємо, але через руйнування фортець спільними зусиллями татар і козаків не можемо утримати в покорі козаків. Тоді або покарай орду і візьми в шори татар так, щоб ми могли відновити колишній лад; або ж дії цих свавільців з обох боків, аби тільки наші війська не вмішувалися, не вважай порушення наших договорів. І тоді нехай Османська Порта боронить від козаків на морі свої міста, а ми від татар будемо захищатися.

Сприйме це турецький султан чи ні? Якщо сприйме, то ми, поставивши кварцяне військо від Бродів до Кучмані і забезпечивши його тим коштом, яким ми раніше постачали Кодака і татарам давали данину, а Чорний шлях добре зміцнимо, бо вже виникла козацька потуга, зміцнимо козаками, будемо тоді мати в безпеці Річ Посполиту. Коли ж турецька Порта не прийме такого миру, то на ній, а не на нас провина буде, і коли дійде до найгіршого, то кожен, хто має розум, підтвердить, що ліпше мати турецьку війну, ніж громадянську, з котрої походить і бусурманська напасть, і наш занепад. На доказ цього можна навести

тисячу аргументів. Я наведу тільки чотири. Перший: в разі виникнення турецької війни нам можуть допомогти всі християни, а громадянської — взагалі ніхто не допоможе, а деякі ще її хотіли б, щоб це спричинило нашу руїну, що борони Боже. Другий: турецька війна розірве союз козаків з ордою (...)*. Третій: театр турецької війни буде у Молдавії, а якщо звідси будуть посягання на цілісність батьківщини, то, як відомо, буде руїна для самих себе. Четвертий: якщо воювати, то краще об'єднаними силами християн проти ворога святого хреста, ніж самі з собою; ліпше з рівними собі монархами, ніж з власними селянами; ліпше знову ж таки з рівнею за жеребом Марса битися за чужу державу, ніж з козаками за їхні серм'яги та свою державу; краще загинути у святій війні, ніж ганебно від руки хлопа. Небо нам або хоче мир повернути (і тоді турецька Порта прийме договір), або ж готує нам війну, котру, якщо Господь Бог допустить, то будемо вмирати в ім'я нашого Господа Ісуса Христа і заслуговувати цим собі рай, а це ліпше, ніж ганебно гинути у кривавому домашньому потоці. Щодо другого заперечення, згідно з яким може бути небезпечно дати самим козакам частину земель Речі Посполитої, то про це йшлося вище, начебто це нещастя гірше, ніж майбутнє, та хід майбутнього не дано знати нікому. Може так статися, як собі уявляємо, а може і не бути. А для цього, щоб ми не думали відносно майбутньої небезпеки, треба вжити заходів: дипломатичне посольство, присяги на вірність Речі Посполитій, щоб козаки не влаштовували змови із зарубіжними державами, щоб вони не переходили окреслених меж, не приймали до себе підданих-втікачів, не приходили у волость, щоб на кожну вимогу для потреб Речі Посполитої і церкви виставляли певну кількість війська. Зрештою, справа така: або (...) * Річ Посполита зможе піднятися внаслідок цього способу, гідного похвали народу, то це нас задовольнить. Якщо такий само стан буде міцним, якщо вітчизна буде в мирі, то це — наше найголовніше бажання, і про це ми всі Господа Бога просимо. Отже, роблю висновок: нехай козаки як були, так і будуть; де ходили, туди й ходять; що чинили, те й чинять; нехай залишаються в своєму колі і також з частини даних їм сіл платять самі собі, а Речі Посполитій, коли знищимо причини будь-яких чвар, служать; нехай з татарами сваряться, а не братаються, а вітчизна і король його милість, пан наш милостивий, нехай мають в їхній особі підданих та слуг, а не ворогів”.

Ч. — ВР. — № 1657. — Арк. 325–331. Копія другої половини XVII ст. Польськомовний оригінал був опублікований Ф. Сусиним: Sysyn F. E. A Contemporary's Account of the Causes the Khmel'nyts'kyj Uprising // Harvard Ukrainian Studies. 1981. — June. — T. V (2). — S. 245–257. Переклад з польської мови опублікований нами: Мицик Ю. А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 122–135.

№ 328

1649. — Анонімний публіцистичний трактат “Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р.”

«Серед сліпих одноокий є королем завжди: серед темних, що б не сказав, хоч трохи правдоподібного, за правду, буває, сприймають. А пан Журавський в своїх

“Мінутах” написав, що наші ні про що не питають, за винятком цін на збіжжя на торговищі. Чи то тонкий жарт, який розкриває наші лінощі та несхильність до подорожжя, чи то серйозно він написав таку плутанину, нехай сам пояснює.

А я зрозумів справу так, що поляки, забувши чини своїх предків, кинулися від зброї до келихів, від заліза до балаканини, від Марса до мистецтва, про що ширше “Сатир на обличчя Речі Посполитої” скаржитися: як, справді, випити, вискочити, з слабкою статтю лагідно розмовляти, відпочити, смачно поїсти — цьому навчилися; що Венера дає того скуштувати, а про Марсові забави навіть не думали. Скаржився М[арк] Аврелій, імператор, у кн. 3, стор. 18, щодо аналогічних римських справ (...)*.

Ми занепад Польщі, що походить від дегенерації її синів, можемо визнати, бо хто ж не вчився в Італії обливатися парфумами, а з жінками, ніби якийсь Сарданапал, не вчився прясти свою пурпурову вовну? Цим своїм італійським життям Італію до Польщі перенесли, як говорить той же Марк Аврелій про Рим на стор. 515, що побачили наші очі. Ті, хто року 1630 і згодом народилися, вже й одружилися і, побувши в школах, одразу приступали до розмноження роду. А до Угорщини — на службу, у поля — на чати, до Кодака — для пильності, а пожити на часнику, копченостях, сухарях та воді, терпіти холод, негоду і незручності хто порадив би їм? Хто сказав би їм, де головний ворог? Звідси, мабуть, і походить той жарт пана Журавського? Що ж тоді такий може вчинити, що на письмі мало що знає, у справі військовій зовсім незграбний, тільки й уміє, що питати: “Почому збіжжя?” і про це дискутувати, бо з солдатами не спілкувався змалку, рано одружився, що жартів, котрі військові люди полюбляють і в котрих добре розуміються, остерігається як заразної хвороби?

Ось так вихованим ніби добре, а насправді отруйно скажу, що той дурман вийшов з тієї шкаралупи, яка утворилася тому, що змалку той недовго вчився, потім не служив, не здобувся на представницький вигляд, ніде не бував, нічого не бачив, молодим одружився, зразу нічого не робив, потім став ледарем, як пишеться у відомому віршику.

Це даю як фундамент, що наша молодь дуже далека від наших предків та їхніх звичаїв, що новітні поляки породили дегенерацію. Кажу це так впевнено, бо це істинно; бо цей молодий поляк не тільки до зброї не потягнеться, але й не зможе з нею поводитися. Ось чому відповідаю на запропоновані знову нинішні пропозиції щодо заспокоєння Війська Запорозького, бо пропонується взяти на віру недобрі речі. Цим пропозиціям повірять ті, котрих знайшов би, котрі не вірять у те, що біля Крилова часто бувають татари, бо, мабуть, думають, що і йдеться про той Крилов, котрий над Західним Бугом. Меншою була б їх вина, коли б були обдурені. Більша помилка, що не занепокоїлися, коли цей же раціоналіст переконав їх у тому, що встановлено перемир'я; а того не знали, що під час цього перемир'я було взято козаками Тульчин, тобто Нестервар, що там князю Четвертинському на порозі власного будинку відрубали голову, вбили ченців, порубали незліченну кількість шляхти й шляхтянок, що Вінницю та Брацлав сплюндровано, костьоли пограбовано, тіла мертвих викинуто з домовин. Це було вчинено в Переяславі, Новгородку, Погребищах, Немирові, нарешті, в Костян-

тинові. А як вони дотримуються присяги? Присягалися обороняти Чернігів, Стародуб та інші міста, аби лише піддалися, а потім людей тягли за шию й відрубували голови. Ось таке було перемир'я: на переконливу сентенцію ми покладалися, але вона була русинська, тобто християнська. Взагалі треба замислитися, дивлячись на це жахливе становище вітчизни, котра послухала такого молодика, на яких колись нарікав Ганнібал: “канські мужі виховані жінками”. Нехай прокинеться Річ Посполита від цієї летаргії та побачить, яке безумство їй радить цей же радник, і тепер у своєму трактаті висуває як другу причину, що викликала Кумейкську війну, відібрання у козаків азовської здобичі. Але він це своє твердження несвідомо спростовує, висуваючи іншу причину Кумейкської війни. А ця війна виникла насправді внаслідок сваволі Павлюка, що повстав без причини. Що ж до Кумейкської війни, то вона була у 1638 році, а Азак, або ж по-іншому Азов, донцями, або ж донськими козаками, був взятий у 1641 році. Як же тоді це могло бути причиною, коли його тоді ще й не було у природі? Як не сіяно, то й не вродить. Адже ж Азов було взято через три роки після Кумейкської війни! А тут цей шляхтич у своїй “Сентенції” вважає причиною війни відібрання у козаків їхньої азовської здобичі. Мабуть, він забув, що небіжчик отець Могила, київський митрополит, ледве втік з Києва, коли козаки хотіли втопити його за те, що напроти кафедральної церкви св. Софії у Києві поставив незвичне для Русі розп'яття; що на тій же церкві (...) * поставив на кшталт костельного; що синод, котрий відбувся у Києві, постановив, аби перед тілом померлого, а не за тілом йшли попи; щоб ані вночі, ані п'яним людям, ані п'яні попи шлюбів не рестрували. Попів, котрі вели розпусне життя і одружилися вдруге, приймали таїнства всупереч звичаю і повинності, Могила саджав у в'язницю й інші встановив канони. Однак ці канони, хоч і святі, не були сприйняті грубим і киплячим плебсом. Внаслідок намови тих же, котрим була до вподоби сваволя, і за їхньою порадою легко темні низи здійснили цю річ, запідозривши Могила у запровадженні в Києві унії, котра для тамошнього плебсу є одіозною. І чи не були ці шанобливі до святинь вчинки митрополита причиною його вигнання, тим більше, що посполство, яке звичайно прагне мати здобич і не любить природних старших, почало бунтувати: і коли б швидко не втік з Києва цей митрополит, то чи не напився б він води того ж дня у Славуті, тобто у Дніпрі. І вже близько було до того, що ці зрадники всадили б Могила в могилу. Тому вони почали гніватися спочатку на митрополита, а потім — на шляхту, скільки вистачило у них лютої сили. Тому Річ Посполита втрутилася збройною рукою. І тільки в цьому, вважаю, цей дискутуючий правду повідав, що сто бочок шляхетської крові пролила Річ Посполита. Цікаво було б знати нам, що сталося б з цими бунтами, якби цей же небіжчик митрополит ще пожив, котрий, реставруючи церкву св. Спаса, тобто Преображення Христа, що в містечку Печерському київському, зробив на ній верх, подібний до костельного. Отже, козацька злість тоді спричинила Кумейкську війну не через забрану в них здобич.

Друге. Не знаю, у книзі якого критянця він вичитав, що в давнину козаків було дві тисячі, а потроху їхня чисельність значно зростає. Адже ж це князь Олександр Вишневецький, черкаський староста, з козаками сплюндрував Крим, і окоп

Наливайка неподалік Синявки є свідком потужного війська. Бо козаки хоч малими бойовими возиками таборяться, і немає їх на один возик більше, ніж дватри, часом десять душ, і ці возики міцно впритул ставлять, коли таборяться, тим не менше цей окоп є завдовжки чверть української милі, а завширшки — півчверті милі. Але й на тому місці над Сулою, під Солоницею, де його захопив святої пам'яті Замойський, гетьман коронний, окружність довкола табору становить чверть української милі, тобто півмилі польської, на що вказують і нині їхній окоп та пічки, де були їхні будки, а у кожній з цих будок їх напевно по кілька було. Минулого не повториш, але скажу, що Сулу й Удай та інші річки протягом понад 30 польських миль, де й досі є залишки татарських кочовищ, чи не козаки очистили!? А цього ж певно двома тисячами людей учинити вони не змогли б ні в якому разі. Що було черкесів дві тисячі — погоджуюся, а що козаків — ні, бо частину за ціле не можна приймати. Отже, під козаками всіх людей українних, а під черкасами козаків у волості і в містах черкаських сидячих треба мати на увазі.

Москва і досі черкасами називає цих, так само ця ж Москва називає одним іменем, тобто литвою, і краків'ян, і великополяків, і мазурів, і волинців, і українців, і подолян.

У цьому ж пункті дискутуючий у висновку щодо другої причини говорить, що добре було б віддати козакам частину землі, на котрій би ізолювати козаків як інфекцію пошесті. Це положення, нерозумне в цілому, вводить в оману недосвідчених людей, щоб вони по-старому не побачили шкоди, не побачили, що закладено у цій концепції. Краще було б цю думку так висловити: “Подаймо козакам Кременчук, Кишеньку, Черкаси, Чигирин та інші міста, почавши від Черкас до низу Дніпра, йдучи до Запорожжя, і там їх розташуймо”. І скільки ж, пане дискутуючий, може бути людей з цих міст? Чи певно, що озброєний плебс задовольниться 30 тисячами? З шести тисяч реєстрових козаків їхня чисельність збільшилася до 300 тисяч бунтівників. А якщо буде 30 тисяч підготовленого війська, то загальна кількість війська буде така: 30 тисяч реєстрових та інших 30 000 постоїв, тобто тих козаків, що живуть у них реєстрових. Потрапляють з волості ті, котрі чинців та інших податків платити не захочуть, гульгяї під виглядом балакшиїв, капканників і болоховців, прибудуть з волості цих козаків брати, свати, куми, і з них знову частина така ж буде, і так зможуть мати сто тисяч війська.

З цих же постоїв і гульгяїв, що нічим не займаються, тільки по злотому на рік візьме запорозький гетьман і за це зможе мати татар десятків тисяч. А якщо їх чимало в наш тил привів Хмельницький, не давши платні, то інший гетьман надішле їм кількадесят тисяч злотих і всю орду легко візьме на службу. А при такій тоді їхній потузі хто ж зможе чинити їм опір?

Щодо першої причини заворушень, тобто дозволу козакам мати поля й моря, то це суперечить договорам з турчином, інтересам Речі Посполитої і праву. Унікала й уникає досі Річ Посполита австрійських інтриг та турецької війни і добре чинить, бо австрійці завжди прагнули, щоб кожна республіку перетворити на монархію. Наша ж вітчизна гармонійно поєднує демократію та аристократію. Як король, пан наш, без сенату, так і сенат без шляхетського стану не можуть

нічого вчинити й ухвалити. Турецька війна була б для нас зайвою, що й казати, бо чи не поставили б за її припинення Кандія та Венеція золотих стовпів? Їх, трилітня війна так втомила, що вони й досі гідних засобів стабільного миру не можуть знайти. Нам же, якщо не загрожують турчини, війна з землею диявола — клопіт: чужої держави прагнути, а своєї, спокійної — ні. Саме це відроджував Марк Аврелій, імператор, у книзі 3, стор. 18.

Але дозволити козакам поля означає дозволити їм плюндрувати турецькі землі; дозволити моря означає дати згоду на пограбування азіатських міст і замків. У цьому наступі побачить турецький султан підставу для війни, бо ми будемо діяти проти пактів, підписаних його високістю нашим королем і під присягою підтверджених. Каже раціоналіст, що коли козаки не могли мати здобич на морі, то мусили у нас здобувати, але через таку їхню здобич від турків перенесемо до себе з Кандії війну. Цей дозвіл поля й моря, як я вже говорив, протиправний; а коли ми дозволимо Турецьку державу грабувати, то де для цього знайдемо совість? [...].

Про третю причину з подивом читаю. Як в такому високому документі могло бути таке вміщено, щоб радив, аби козаки самі собі гетьманів обирали, а обраних як уб'ють, то не має тим перейматися Річ Посполита. Виклав вище раціоналіст, аби гетьмани козаками обиралися і повністю ними затверджувалися. Як же тоді він міг у своїй сентенції радити таке ганебне для Речі Посполитої, щоб затверджених нею гетьманів їй же на ганьбу буде вбивати плебс? Скинення, вбивство й утоплення гетьманів, затверджених Річчю Посполитою, завжди були приводом до війни з козаками. Я це так аргументую:

Або не буде затверджувати гетьманів Річ Посполита, або їх буде затверджувати інший опікун. Щоб Річ Посполита не мала затверджувати гетьманів, — це було б проти честі Речі Посполитої і приниженням її, бо плебс — жахлива голова багатьох війн — сам обирав би гетьмана і не потребував би його затвердження, самонадіяно впевнившись у тому, що має вільні закони в усьому. Якщо гетьманів, затверджених Річчю Посполитою, будуть вбивати, а за це не буде винних покарано, то це — ганьба і взагалі — небезпека, бо стане Річ Посполита подібна до матері, яка не карала свого легковажного сина. Тоді треба боятися того, щоб Річ Посполита, борони Боже, не стала подібною до Іллі, котрий Офна й Фінесса, своїх синів, не карав за їхні злі вчинки і за це був сам покараний Богом. Це ж була єдина наша оздоба, коли ми ставили молдавських господарів, це ж є символ влади Речі Посполитої, що вона ставить пруських і курляндських князів.

Якщо бранденбурзький електор падає до ніг короля його милості і Речі Посполитої, просячи призначення, то це є честю для вітчизни. Але якщо один якийсь селянин, зневажаючий Річ Посполиту, міг би, коли захоче, вбити, втопити гетьмана, затвердженого Річчю Посполитою, і за це йому нічого не буде від неї, то це — верх безчестя. Отже, я роблю висновок у дусі старого звичаю: нехай Річ Посполита надає Війську Запорозькому гетьмана, а козаки нехай коряться йому як старшому. А коли вони його зневажатимуть, вбиватимуть, нехай будуть покарані за це як такі, що зганьбили короля. Відносно ж того, що вони могли б ходити на море, то про це не можна навіть подумати, бо це призвело б до порушення ними присяга на вірність і тоді довелося б їх карати на смерть або ж

конфліктувати через це з турецьким султаном і діяти проти совісті, бо ми тоді му-сили б на шкоду для Божого, імені порушувати договори, в котрих виразно на-писано про заборону моря козакам. А потім нам не вдалося б уникнути австрій-ських інтриг, а вони могли б нас, ослаблених війною, поволі втягти під свою абсолютистську владу.

Може, скаже мені хто, що як вітер в полі, так і козакам заборонити вихід у море неможливо, я відповідаю як Вергілій. Я визнаю, що важко буде заборонити їм вихід у море, але легко — прихід з моря. Кілька років тому, коли пан полков-ник переяславський, виконуючи повинність, стояв гарнізоном на Запорожжі, він дізнався, що донські козаки прийшли на Лиман, бажаючи, очевидно, закликати до свавільного союзу запорозьких козаків. Він дав знати про це Очакову і Слав-городу і з цих замків з боку моря, а наші — від Лиману вдарили зненацька і цих зрадників вщент знищили. То так би треба вчинити: як тільки вийдуть у море, нехай їх турецькі галери наздоганяють, а наші звідси, від Лиману, перестрінуть, не пропускаючи до Запорожжя, і тоді швидко відпаде в них бажання ходити в море. Однак, може, скаже хто, що не буде апаратів для ведення морської війни, бо як козаки підуть човнами, то чим же їх перестріти? Відповідаю. Є на Запо-рожжі досить високі дерева, з котрих як козаки роблять човни, так і наші предки теж це вміння доводили. То ліпше нам буде, десять лип або човнів зробивши, громити їх, втікаючих, ніж боронитися від них з тилу туркам, а нам — спереду. Ось так швидко ми могли б владнати справу і позбутися змії, пригрітої за пазу-хою, або ж принаймні утримувати їх у покорі, з котрої вони часто виламуються.

Тут же скаже хтось, що нам у війні турецькій всі б допомогли, але це супе-речить оголошеній пропозиції. Не допомагають християни венеціанцям у їхній нинішній війні проти турків, тож і нам вони не допоможуть. Скажуть може, щоб про це не писали, але під час переговорів пообіцяли їм моря й поля. Та де ж та-кого простака знайти, щоб не здогадався, що коли ми їм не забороняємо моря й поля і мовчимо, то значить схвалюємо їхні дії. Виходило б так, ніби ми самі хо-тіли б нападати на турків, коли б стали дивитися на такі речі крізь пальці.

Гідне подиву, коли автор “Сентенції” пише, що турецька війна розірве ко-зацький союз з ордою. Вже досить отрути всотала шкаралупа, що видно; хіба не підняв плебс проти нас самих зброю чи то з щирої своєї злості, чи то від подаро-ваної турецьким султаном спокуси. Далася взнаки нам їхня приязнь, шкода, що й далі повинні покладатися на них. Грецька віра, про яку і цей дискусант гово-рить, йде з ними, і ми так добре переконалися у їхніх клятвах, яких вони не до-тримувалися. Провела Річ Посполита ординацію, щоб краще утримати козаків у покорі, давала їм полковників, шляхту; про це часто твердив той же дорадник у своїх розмовах, що це був задум, надісланий небіжчикові панові Конецполь-ському, каштеляну краківському, гетьманові великому коронному, коли той часто казав приятелям (...)*. Присягали козаки вірно служити Речі Посполитій, прися-гали потім забезпечити безпеку гарнізонів Стародуба, Чернігова, Кодака та інших обложених міст, як вище згадував, але ж не дотримали свого слова. Внаслідок цього вийшло за Цицероном. Козаки хоч сто разів присягнуть, не знаю, як на них може покластися Річ Посполита. Не знаю хто, але людина спостережлива, вішав

“Паперову трубу”, і там читаємо: “Русин нас б’є, а другий русин ще буде бити; зрадливі вони обоє, остерігайся їх скрізь”. Є твердження, що краще загинути на святій війні, тобто на війні турецькій, ніж від руки нікчемного селянина. Але відповідає на це імператор Марк Аврелій, котрий застерігав від непотрібної війни в Азії на стор. 516, що я теж на попередній сторінці висловив. Додаю й те, що, мабуть, той раціоналіст не читав Цицерона. Радити, отже, так безцеремонно, щоб не гинути ганебно від хлопа, але скільки ж поляків ганебно загинуло біля пограбованих костьолів, розгромлених вівтарів, розлитої крові священнослужителів і шляхти, біля витягнутих на зганьблення тіл померлих шляхтичів. І не мстити за кривду Божу, не вмирати за батьків і сім’ї, бути рабом, а не вільнонародженим, мовчанкою або бездіяльністю спричиняти або ж віддавати нас у рабство і, чого приховай Боже, знищити шляхетські вольності, довести до абсолютного панування?! Радити ж нову турецьку війну означає радити порушення присяги, чого Бог не благословить, означає втягнутися в австрійські інтриги, наразитися на явну та непотрібну небезпеку і позбавити цього клопоту когось іншого, тобто венеціанців, а на себе його звалити. Радити також віддати частину Речі Посполитої козакам означає створити нову Річ Посполиту, страшну для всіх нас [...]. Дай синам своїм силу духу і мужність, котрі мали їхні предки, зроби так, аби не хроплячи по домах, аби могли покінчити з цією кривдою Речі Посполитої, а потім не піддалися будь-яким оманливим словам; а коли вони самі схиляться до правильного шляху — це буде підтверджено самим ходом речей. Я підсумовую: те, що здорове, що правильне, те буде на користь матері нашій — Речі Посполитій. А той, хто радить йти війною на турків, від нападів яких ми не захищені, хто радить дозволити козакам ходити в море, мати їх у бойовій готовності, відділити їх, той не любить вітчизни, той миру, котрий є найкращою річчю, не бажає, а отже, він не є справжнім патріотом. Ліпше нехай буде пустеля там, де ці злі змії ховаються, ніж ми будемо важко боротися, коли вони нам щораз ближче до уст свою отруту наближають. То даймо спокій туркам, а одностайно й добре підніmemo шаблі на тих, котрі так багато лихого вчинили нашій вітчизні спільно з ордою, а потім знищимо їх або докорінно змінимо воєнну силу козаків, бо все ж вона є потрібною Речі Посполитій. Але треба дати козакам добрий лад, розгромивши авторів зла, загнuzдати їх добре і так міцно з допомогою правових засобів, щоб потім наші слуги й не думали верховодити над нами. А ці засоби ось такі: українські колонії, з котрих, як кажуть, виростають бунти, придушити, бо селянин стає гультьям у слободах, а потім, якщо він не працює, то стає бунтівничим підданим. Також недобрим є такий лад, за якого, взявши староство на дві з половиною тисячі прибутку, а потім, хоч кілька сотень селян і розійдеться по слободах, податки, однак, шляхом утисків не знижує менш як на тридцять тисяч; хоч через єгипетське рабство селянин спочатку зубожіє, потім, пішовши на слободи, розгультьяться, а потім потроху, коли немає за що пити, зібравши натовп, нападають, вбивають шляхту, грабують будинки; шкода суперечити дідичним панам, котрі підвищують податки, але якщо підданих розганяти, то тим самим пани роблять їх своїми данайцями. Але ж розганяти підданих Речі Посполитої право не велить, і сама совість — проти цього, а через

непосильні податки піддані мусять, як від (...) * пустошити маєтності Речі Посполитої, який же у цьому сенс? А що ж є нагородою за звичайні заслуги, коли за високі заслуги дадуть спустошені маєтності? З яким же почуттям прийме це той, кому дадуть? Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вівцю, стригти, а не знімати шкуру, згідно з порадою імператора Августа. Тільки так його королівська милість, наш пан, буде мати підданих, а не ворогів.

Ч. — *ВР.* — № 1657. — *Арк. 325–331. Копія другої половини XVII ст. Польськомовний оригінал був опублікований Ф. Сисиним: Sysyn F. E. A Contemporary's Account of the Causes the Khmel'nyts'kij Uprising // Harvard Ukrainian Studies. 1981. — June. — T. V (2). — S. 245–257. Переклад з польської мови опублікований нами: Мицик Ю. А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 122–135.*

№ 328-а

1673 р. — Уривок з “Кройніки” (1672–1673 рр.) українського літописця Феодосія Софоновича

“[...]Року 1648-г Богдан Хмельницький з Чигирина пошол на Запороже и с татарским мурзою Тугай-беєм сприсягъся против поляком. Гетманове коронные Потоцкий и Калиновский выслали комысара Шемберка, з козаками реестровыми а с частью полского войска Потоцкого, каштеляна, и сами за ним гетьмани пошли. Гды пришли Потоцкий и Шемберко, близко Запорожя, казаки реестровыи передалися и посполу с Хмельницким и татарами стали против поляков. Обачивши Потоцкии и Шемберко, почали уходити, але Хмельницький з козаками и з ордою, догонивши их на Жовтых Водах, у Княжого Байраку, розбили и Шемберка з иншими взяли в неволю, а Потоцкого, раненого, на Запорожье отослали, там же и умерл. Тое діялося в пост великий.

Гетманове обидва коронныи, то послышавши, Чигирин выпаливши, уступили под Корсунь, стали против Стеблева за рекою Росью, тогда ж и Корсунь спалили. Хмельницький з казаками и з татарами за гетманами вслед пошли, от Стеблева в мили розбили все войско полское, обоих гетманов коронных и инших немало панов татарове в неволю побрали после Вознесения Гсдня, которыи потом з неволи повыкупыввалися.

Тогда ж зараз князь Иеремияш Вышневецкий з войском своим з-за Дніпра уступил, под Прилукою, розгромил козаков полку Уманского и инших. А Кривонос, полковник Хмельницкого, пришовши в четьредесят тысячех козаков до Полонного, где было много шляхты и люду посполитого, взял місто Полонное, побил шляхту, которые не могли утечи, и жидов великое мнозство выстинал. А князь Вишневецкий пошол до полских мыст.

Того ж часу полковник Ганджа з немалым войском казацким пошол под Тылчин, в котором місте вся шляхта воеводства Браславского была заперлася, и князь Четвертенский Иван з ними ж заперлься. Ганджа теды мощно Тылчина добывал. Шляхта з Тылчана жадала примиря. Ганджа з ними примиря учинил, потребовал еднатого, абы ему жидов видано. И так шляхта выдала жидов всіх з всею их маєтностю. Ганджа жидов всіх казал выстинати, а маєтности их себи побрал

и отишол от Тилчина. После него рыхло другой полковник Хмелницкого, Остап Иванский, пришол до Тилчина з своим войском, добыл замку Тилчинского, шляхту, которая в том замку была, выбил, где и кнзь Четвертенский Иоан, православный, был забит, а княгиню его до Умани взято в неволю. Хмелницкий потом рушился войском, стал на Паплинцах.

Того ж літа крол Владислав місте литовском, в Вилню, умерл. Послышавши Хмелницкий о смерти короля Владислава, ревне плакал з иншими своими, жалуючи такого монархи, бо крол Владислав барзо был добротливый руси и зычливый.

Потом Хмелницкий, потягнувши з войском, стал на Пилявцах. Против его пришло все войско полское, тысячей з шездесять, з гетманом Фирлеем. Туды ж з своими людми пошли и князеве Вишневецкий и Домник, такъже и иншии панове, и притиснули были козаков, кріпко на них назираючи так, иж и утікати были почали иншии почали.¹ Але иж рейментарове полского войска, Фирлеи и князи, также и иншии панове, межи собою не згаждалися, кожды свое гонячи, козаков не звитяжили. До того приспіли шесть тысячей тотаров Хмелницкому на помоч, от которых полякове взявши языка о том, же и сам хан идет Хмелницкому на помоч. Обоз весь и скарбы свои покинувши, рейментарове и панове розбіглися, куды кто могл уходити². И все войско полское за ними. Там же барзо много скарбов и людей казаки и татарове набрали.

Оттол Хмелницкий и хан з своими войсками потягли подо Львов. Идучи, много татарове міст и сел, попустошили и палили, и людей в неволю побрали. Подо Львовом ставши, много барзо шкоды начинили, а львовяне сами перееднали Хмелницкого, давши ему много скарбу. Оттол пошол Хмелницкий з ханом под Замостье, всюды пустошачи и в неволю людей татарскую беручи. Гды Замостья добывали, и замостяне многим скарбом от Хмелницкого откупилися. А чаты козацкии тым часом и татарский аж за Выслою попустошили. За тым зима надішла, теда Хмелницкий и хан з великою барзо корыстью скарбов повернулися додому.

Ян Казимер

Року 1649-г. Ян Казимер, брат родный кроля Владислава, обранный на королевство Полское, вышол з кляштора, покинувши габит мниский, зостал укоронованный кролем полским и зараз почал навесні высылати войска полскіи против Хмелницкого. А Хмелницки, собравши свое войско и татарское взявши на помоч, пошол до Полской, притягнувши под Збараж, споткал там войско полское з гетманом коронным. Там же были кнзи Вышневецкий и Доминик з великим войском. Не давши поля козаком, поляки заперлися в Збаражью, чатами выпадаючи, где их Хмелницкий през шест неділь добивал и так заперл, же ниоткол не могучи живности міти, їли иншиї стерво, и з голоду много умирало. Затым сам крол Ян Казимир з посполитым рушенем притяг под Зборов. Там татарове оскочили зараз

---

¹ У київській редакції пам'ятки («Літописец...») (НБ України ім. В. Вернадського. — IP. — № 107М/57) додано: «с пихою еден другого не слухали».

² У київській редакції пам'ятки («Літописец...») додано: «против Воздвижения Ч[е]снаго Кр[е]ста всі рейментарове, куди хто луча, ночью повтікали».

короля так, же ледве в Зборов ухватился, а обоз мало не вес татарове розгромили. Зачім крол упоминал през послы Хмелницкого до покою и подданства, обіцуючи все на жадане Хмелницкого учинити. Хмелницкий, упевнений словом королевским, покорне пришол до короля, поклон отдал и покой учинил, где крол ему словом панским вшелякий волности козаком и руси всей в благочестий и в полном церемоний отправованю обіцал, такъже и церкви, от униатов побравши, поотдавати благочестивым, и войском полским на Україні не указовати становиск ани побытыя.¹ Там же за выслугу татаром позволил крол много міст на Подолью, которий могли бы оборонитися, але казаки, вперед татар приходячи, к містам людей упевняли покоем, а гды их пускали в міста, за ними тотарове вслід входили и людей со всеми скарбами брали в неволю. Горе! Горе!

Того ж року приіхал до Києва светійше патрарха иерусалимский Паисий, до которого в Киев приіждал гетман Хмелницкий². Тогда ж и Адам Кисел на воеводство Киевское приіхал до Києва. [...]

Опубліковано нами: Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 227–229. Тут текст передано за спрощеними правилами.

№ 329

Після 1673 р. — Уривок з “Літописця” Дворецьких

“[...]В том року ляхи становиска міли у Черкасах, в Чигирині. И Хмелницкого хотіли взят, же взял того року письмо у короля Владислава быт[ь] ляхов и з України выгнат их. В той осены з серця ляхи Черкаси спалили, же Хмелницкий на Запороже утік, а потом навесні войну зачали.

Року тысяча шестсот чтиридесят осмого. Крол Владислав помер февраля тридцят (далі було написано “п’ятого”, а потім закреслено — Ю. М.) дня. А ляхи послали свої войска (це слово виправлено з “войны”) на Запороже, Хмелницкого износит.

В том же року априля третего дня Богдан Хмелницкий на Жовтой Воді збыв войско лядзкое Шемберка, полковника, и Потоцкого, с[ы]на, кашталянича, и все войско их орды в полон побрали.

Априля двадцят четвертаго дня Хмелницкий из Тугай-беем под Корсунем Потоцкого, гетмана коронного, и Калиновского, полного, Синявского и Одриволского, полковников, зо всім войском ляхов до фундаменту их изнес и ордам в полон отдав.

Того ж року м[іся]ця сентеврия четвертагонадцят дня кн[яз]я Доминіка, Вышневецкого и многих панов з войском их Хмелницкий ис Карач-беем под Пилявкою изнес и зараз утropy за ляхами под Замостя пойшол з ордами и козаками, Полшу пустошачи, аж назад повернули пред Рождеством Х[ристо]вым до домов своих.

Того ж року м[іся]ця октоврия четвертаго дня Ян Казимер братнюю жону Владиславу собі за жону взял и на королевство его короновано.

¹ В київській редакції пам’ятки («Літописец...») додано: «обецалься и на всякую волност пункта подал, а татаром за выслугу позволил крол много міст на Подолію».

² В київській редакції пам’ятки («Літописец...») додано: «по бл[а]гословение».

Року первая тысяща шестсот чтиридесят девятого м[іся]ця июня двадцят четвертого дня Хмелницькый из ордами под Збаражем Ляскуринского, гетмана коронного, и Вышневецкого зо всім войском розбыл, а остаток у місто Збараж ляхов угнал. И были сем недел в осаді и многие померли из голоду.

М[іся]ця августа двадцят четвертаго дня корол Казимер, пробуючи шастя своего з великою силою на одсіч пришол Ляскуринскому, Богдан Хмелницькый ис ханом кримским, взявши відомость, пошли противко короля полского и осадили его под Зборовом, а Корыцкого з повітом Премиским дві милі рубали аж до села Плугова, трупы полно поле начинили. Там же взяли Жолкевского Глуха, который до поеднання короля из Хмелныцкым привіл. Козаки, що хотіли, король им позволив [...]

Державна публічна бібліотека Російської Федерації (Петербург). — ВР. — № Q. 220. — Арк. 16–17 зв. Оpubліковано: Мыцык Ю.А. “Літописец” Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. 1983. — М., 1984. — С. 219–234.

№ 330

1781, вересня 2. — Суботів. — Уривок з альбому-щоденника французького художника Жана — Анрі Мюнца.

[...] Цей млин (в Суботіві — Ю. М.)¹ був первісною причиною бунту козаків у 1647 і 1650 рр., бунту, який струснув підвалини Корони Польської за панування короля Яна Казимира. Управитель одного з польських магнатів привласнив собі цей млин силою, а справжній дідич був надто слабкий для того, щоб самому добитись правди, тому й уклав змову. Ця війна спустошила південні провінції і цілковито послабила королівство. Така явна несправедливість, вчинена одним з великих панів, занурила велику державу у вир нещастя, з котрого вона вже ніколи не могла видостатися” [...]

Оpubліковано: Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). — Warszawa, 1982-№ 61; опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Жан-Анрі Мюнц та його опис Правобережної Наддніпрянщини XVIII ст. // Корсунський часопис. — 1999. — Ч. 9-10. — С. 10–11.

№ 331

1660. — Уривки з віршованої хроніки С. Твардовського “Wojna Domowa”

“О! Очкове, рогове, оренди, ставщизни,
Поємщизни, пресуди і сухомельщизни!
От! І тепер як гарно грають їм дудки!
Та інші нескінченні ворожнечі і військові сигнали[...]
Тут вже не чекав
І я довше, і як і інші втікав,
Признаюсь, що тікав не ліниво: цінності тільки домашні
Мав із собою та ветхі паперові зібрання,

¹ У альбомі-щоденнику наводиться і малюнок цього млина.

Забравши у малій скриньці. Хоча (хіба це дивина?)
 Втікав і Піндар: але був у цьому щасливіший,
 Бо коли горіли Фіви, то Філіп оборонив
 Його там музей. Мене ж ніхто не боронив,
 Жоден звук Аполлона ані голос Лебеда
 Небесної Мельпомени. О солодкої пам'яті
 Дідизно! О над Ніблою улюбленіша пасіка!
 Нині я від своєї оздоби дуже далеко [...]

Жовніри [у Збаражі] мусили пити ці води, котрі були
 Заражені смердючою червою, які точили кров
 Разом з повзаючими робаками, мерзеним гноєм [...]

Нечувано високо підскачили ціни.
 Так, що найгіршого борщу за таляр одному
 Мала бути порція, а як же голодного
 Вона мала б нагодувати? [...]

[...] йшов голод з одного боку,
 Невгамовна спрага з іншого, безкінечний
 Труд, постійне неспання; це людського життя
 Найголовніші тирані, вже й охота
 І руки опускались, і всі способи
 До подальшої оборони. А звіди й хвороби,
 Зародившись жорстокі, і мерзенна зараза
 З нещаст'я, що носились у повітрі, вони робили жалюгідний вид
 Всьому табору [...]“

Twardowski S. Wojna Domowa. — Kalisz, 1681. — I. — С. 70, 75. — Переклад з польської мови.

№ 332

1682 р. — Початок анонімної “Віршованої хроніки”

[...]¹ // (арк. 1) *Pod czas interreg[um] r. 1648. Po Korsunskiej*

Po Korsuńskiej Cudak (?) zburzony z rozkazania Chmielnickiego,
 Na tym był Zółtowski, komendant, Łonczyński, major z tego.
 Co raz do większych się buntów, co żywo już gromadził,
 Tak z Zaporozża, jako z włości, rzeczywiście szczyli,
 Nie tylko do Chmiela też (?), osobliwie do Krzywonosy,
 Gdyż różnie zwanych pułkownikow, lecz każdy jak ossa.
 Na lachów, lachów, dopieroż bunty się wszczynają,
 Lacha, żyda po skrzyniach, jamach, pułkach, grzendach szukają,
 Nawet u rusi, swych braci, w ziemi, w gnoju, w wodzie, w dębnie
 Nie wyleżało się w miejscu wstydu, w zaskurzu, niej w gębie
 Zapiętek na wywrot, chusty na nice, koszula babia,
 Spod zwurch (?) w fartuchem wstrześniony, jeśli nie słaba;

¹ Бракує початку рукопису.

Przeszpyrano zgoła od nóg do głów, nie zrzkać u żywego,
 Ale też fant śmierdzący brano i zgniły z umarłego,
 Musiał udzielić i ten, co wisiał nadaż (?) na szubienicy,
 Jeżeli nie płatek, przynamniej już zbutniałych swych nici
 Dobry i powróż na pęto mógł się przydać i samemu.
 Na szyje i na ręce taka materia takimu,
 Prawie miasto na miasto, wieś na wieś, a co polskiemu,
 By o ćwierć mile horyzontowi bliższe, to ku złemu.
 Bi, zabi, cap, łap, szarp, drap, urwi, podaj, dzierz, chowaj, zdradzaj,
 Rabuj sąsiada, stryja, wuja, swemu ojcu nie zgadzaj;
 Brat rwie brata, kum kuma, swat swata, krewny więc krewnemu,
 Sługa, najmit godpodarza, dopiroż nieznanjomego,
 A co głos był zrazu, iż komora, by tyszkiem zawiązana,
 Potym gospodarz, by żelazny, i gospodyni spadana,
 Nawet w buty ognia zarzystego sypiąc, każą skakać,
 Poki włoskim skokiem i ruskim w płasy, poty więc krakać.
 Aż powiedział o pieniądzech, srebrze, fantach i o złocie,
 By byli w ziemie, w murze, skale i w bagnistym błocie,
 Nie schował las, nie schowali chwasty, chepty, bujne trawy,
 Osety, trzciny, ciernie, gęsty karcz, ani chmielnik żyławy.
 Topił się w wodzie ledwie, drugi duch wypuścił dwoisty,
 Jako śledź moczony został, bądź wizerunk cienkiej głysty.
 Bi, zabi, zgladź, krew lacha niech w ruskich krajach szczerę nie będzie
 I pamięć owej zapach przed nosem ruskim niech nie śwędzie.
 Nie wspominając inszych miast, tylko w samym Niesterwarze¹,
 Dostawszy fortocy, co się działo, jako Bóg karze,
 Nie rachując krwi szlacheckiej zgromadzenia bezlycznego,
 Ośm tysięcy tylko samych żydów legło z imienia swego

// (арк. 1 зв.) Pod czas interreg[um] r. 1648. Po Korsunskiej

Księciu Czetwertyńskiemu panu (...)* własnemu
 Mielnik, poddany jego, uciół głowe strasznie żywemu,
 Nie dość tego, kozak księżną a żone tegoż wziął za siebie.
 O Boże mój, co za bezprawie, tylko Twój sąd będzie w niebie.
 Bądź drudzy twierdzą, że nie za zoną, lecz za niewolnice,
 Bo był zonaty, lecz dość, że w nieszczęściu jej było lyce.
 Niemal niedziel dwie mężnie się a zgodnie wszyscy bronili,
 Aż przez akkord, gdy się kazucy w przygrodek wprosili,
 Wprzod domagając się tylko żydów samych na wydanie,
 A łachi z księciem pozwolili na tej krwi rozliwanie.
 Gdy już snadny mieli przystęp, bez trudności się włamali
 I czego pragnęli psi zajuszeni, teo dokazali.

¹ Дописано іншою рукою: "Терзнієшзу Тулчун", тобто "Нинішній Тульчин".

Nusz Połonne z takim zabiegiem, Bar nawet z żołnierskimi
Z którymi Jędrzej Potocki, starosta winnicki, z swemi
 Był dostany i wzięty, do Chmiela odprowadzony
 W kilkunastu chorągwi, tam na praesidium zemkniony
 I insze miasta, w których krew polska i rozna tak się lala,
 Już krew, prawdę pisząc, w samym Połonnym potokiem się brała
 W tych miejscach nobilitas ukraińska wszczęt zginęła.
 Bóg, a kto się brał w dalsz od ognia, by nie sparzył, minęła
 Albo komu tenże Pan cudownie rękę Swoje podał,
 Tylko temu tyran kozak z swym żalem ducha nie dodał.
 Po kilkadziesiąt, kilkunast, kilku tysięcy trupa leżało,
 Nawet część podolan od łewenciov wreszcie się dostało,
 Kto do Kamięca uciekał albo do Miedzyboża,
 Temu jeszcze w ten raz przed okny jego pachnęła roża,
 Jeśli w drodze nie zginął, umknął się, by się niesparzył,
 Szczęśliw był Kaminięc sławny w ten raz w srogim swym oppale
 I wypisać trudno tobie, czytelniku, wierny całe,
 Pod który w kilkudziesiąt tysięcy kazuctwa chodziło
 Nie mianując Kołomeldy, Czujka, Wołka, co brodziło,
 Ile (?) Aleksandrenko, Niedowisenko, inszi tytułaci,
 Przechodzili mi[s]trzów lubelskich, lwowskich tak sprawni kaci.
 Wojskami, pułkami większymi, mniejszymi rozmaicie
 Jawnie, nocnie, zdradą w oczy konno, piechotą usłyszycie
 Od krola Aleksandra Wielkieo imie swe stosował,
 A ustawicznie swemi podolan trapiął, już wojował.
 A jako tamten był król, także monarcha macedoński,
Alta spirabat i ten Kamięńca dostać chciał niedoborski.

// (apk. 2) Pod czas interreg[um] r. 1648. Po Korsunskiej.

Tam ten chciał zwiedzić, co na powietrzu, ziemi, w morskiej wodzie
 I ten moknąc (...)*, gdy rozgromiono, tylko włos w brodzie
 Chwiał się, bo tak wiele razow od łechow był bit na ziemi,
 Często w karczach leżąc, "och, och" wzdychał, jencząc więc z swojemi.
 Wniesiony niedawno (?) kata na powietrze na szubienicy,
 Na szczęście jeo urwał się powroz zbutwiałych nici.
 Sedes onych io kolonya najmilsza w Miedzyboże,
 Gdzie krew z ludzkich ciał chreścianańskich strumieniem się porze.
 Kołomelda, że zawsze krążył, szlacheckie trzęsąc miody,
 Wolk jak wilk, Czujko jak pies, zdradzieckie łechom czynił gody.
 I tak wiele nieprzerachowanych, którym nie nowina
 Nastąpić i oblec Kaminięc chciwa kazuctwu przyczyna.
Łecz Łanckoronski, któremu z woli Bożej mądra rada
 Prawie zatrzymał Kanięnięc, bo się chciał rwać taką zrada.
 Z nieprzyjacięm wszczęta, do której starosta kamienięcki

Piotr Potocki tak dopomagał, jako drugi Chmielnicki,
Co był kos na ordy, lecz ow z Łanckoronskim na kozaków.
We dwóch trzech tysięcy w noc, w dzień bili tych zdradnych junaków.
To dziwna, że się anioł wskazał na koniu więc białym,
Gdy Aleksandrenka bito, nieprzyjaciel świakiem był całym.
Co to do była wypobudka Łanckoronskiemu, a Kamieniec
Zaś Potockiemu do wojewudztwa wskazał sławny wieniec.
Strzyżowski, potym Kondracki, Sułowski do sławy chleba
Niezrachowanych, kto się Bogu oddał, szczęście miał z nieba.
Nie wspominam, jaka z onymi była potrzeba wielka
Pod Borszczowem, Czerncem, Baliną, Dunajgrodem nie lekka
Gdzie o włos przchodziło już nam z potęgi onych ginąć,
Gdyby nie ręka Boska a odwaga z szablą uwinoć.
Pod Baliną, gdy wsparci lechi byli, Zyromski był zabity
I w inszych miejscach nie jeden, bądź nie ługem, lecz krwią zmyty.
O to jednak z małą szkodką swych, lecz z nieprzyjacioł szkodą
Nazawsze wielką Bóg dawał, że zatrzasł śmiertelnie brodą.
Owo jak prędko wszczął buntownik trząść polską więc czupryne
Tak prędko i sam głową nałożył, Bóg dał za te wine.
A zaś przeciw ksiciu Hieremyowi Wisznioweckiemu
Chmiel Krzywonosą wyprawił i wojewode kijowskiemu,
Bo Krzywonos z krzywym nosem nadstawił swego nosa
Z niemala i celną potęgę sam zjadły jak ossa.
I kto jego nos nieostroźnie lekce ważyć zawadził,
Nie tylko osmarkał, lecz osmarował i zakadził.

// (apk. 2 36.) *Pod czas interregnum r. 1648 po Korsuńskiej.*

“Książę jednak Hieremiej wszczął lepiej pod nos krzywy kadzić
Wziół trąciszku śmiertelneo dawając wzajem mu wadzić.
Bo ten był wielkim miłośnikiem ojczyzny i wiary
Cnoty, sławy, dobr chreściańskich, dodał złemu kary,
Długi czas zarobili na sławie z kyjowskim wojewodą,
Był i lud księcia Ostrowskiego, trzymali impet swł zgodą
Ci dwa panowie mieli wbliz wojska dziesięciu tysięcy
Z ochotnikiem roznym, jeśli nie przechodziło więcej
Pod Rossołowcami do rozsolu zwiodł nos Krzywonosą,
Zbitą potęgą ledwie uszedł który (?) siać greckzi, prosa.
Nie tylko, że lechi rozgromili, lecz bili i siekli,
Poki Chmielowe potęgi z pogaństwem większe nie wzięli.
Swiakiem zostawał tej dzielności i Konstantinow Stary
Jako uciekając nieprzyjaciel miał przed sobą mary
Pytać się tych tych, którzy w ten czas tam byli bądź, których grzbiety
Piersi, głowa kazuctwa psom, wilkom przychodzili na wety.
Nie wspominam śniadania,obiadu, podwieczorka, wieczery,

Kto tam był na tych latach będzie umiał powiedzieć szerzej.
Tamże to był i Kapusta pułkownik z Chmiela strony,
Co z Krzywonošem lechom był ten czas, że dać chcieli w gony,
Ale i na tej (gdy jeszcze z Sołoninką) wtuli,
Bo tam różni pułkownicy buntowni z kazuctwem byli
Na liście kapuściane lechi zgryzną więc gasiennice,
Wprzód ochotnika puszczały, bo wielka głowa i lyce.
Lyst swój rozpościerał szeroko na polaków szkodę,
Tamże pod Rossolowcami niezrzęcając rozsady urodę,
Lecz i same głowy z lystem siekawo, tylko głębia został
Tak szatkowano, aż się śmiertelnie z głową swą już roztał
Nemynykorczma pułkownik zebrał też kawalerów, które
Ze psich głów różną, obdarta, bez koszul, ubrań hołotę
Ten jeśli przed tym jak żywy, nie minął karczmy,
Jak siw, tak i wypyw, aż kur zapiw i trzy dni więc moknąc, ziewał.
Potym, gdzie była karczma, słodownia, browar i winnica
Wstystko to szło w dym, dwor, piec, okno, w obuch i w kyj sklenica.
Cyna, ołów z okien na kule, miedź, żelazo, złamanine,
Które mówiąc rzecz większa, mniejsza na srogą szarpanine
Nie był mur i budynek tak szczęśliwy, żeby teztary konty548
Spełna mogli się naleść, a za dziw mieli, gdy piec piątą,
Lecz budynek spalony, mur rozrzucony, już trup w ziemi, w grobie
Nie wyleżał się, lecz pośmiech otrzymał w swojej osobie,
Postawiony, kobzie mając w rękach, bądź to onym przygrywał,
Bądź w rękach kyj mając, na grzbiet cudzy groźbę swą uznawał

// (apk. 3) *Pod czas interregnum] r. 1648 po Korsuńskiej*

Prawziwy to był pułkownik Nemynykorczma Chmiela,
Bo winników, browarników, słodowników w polku z wielu
I stąd sami kozacy w swej Ukrainie pieśń złożyli
Jakoby piwo najtańsze (?) zwarzyć mieli, jusz rządzieli.
Z czego kozactwo z lechi na włości wzięli się zsyypować
Na słód i on (?) w Zółtych Wodach zamoczywszy, gotować,
Do ważenia piwa pod Korsuniem, jakoś zawarzyli,
A Chmielem zachmieliwszy, pod Piławce na cześć sprosili,
Które tak wzięło grać, szumić, a coraz piąć się do góry
Z tak gorzkim zadatkiem, ledwie drugi nie wyskoczył z skury.
To dziwna, co Niemynykorczma co przed tym karczmy lubił
Zaś potym, gdzie ich nachodził, bądź na wsiach, szlakach, te gubił.
Znać tak się sprawował jak szynkarka, co lubi pijanych
A przecie córki dać swej nie chce za zbyt trzęsisklenice.
Był pułkownik Hładki, Skorochhod, co skoro zawsze chodził
Na krew polaków i zdrowie, a na rwanie dobr ich brodził.
Owo co włoch wymyślił, niemiec zrobił, francuz znicował,

To polak skąd wes to wes, by z miłego zsieć, to skupował.
Rusin zaś zaherbowawszy różnym kształtem, doszedł tego,
A przydawszy z nagła, tatar wszystko zabrał, nawet samego,
Jesli z woli Bożej los sprawedliwy lechom nieszczęścia,
Gdy Bóg przez Chmiela kazuków u(...)ywia owy(...)szenia
Pod ten czas i jeszcze przjdzie, że będzie i kazukowi
Zapłaczesz i zajęczysz, co życzysz poganinowi.
A jako zrazu głos się wszczął, iż Chmiel na siem lyth zapaliw swit.
Ta iskra, bądź to mała, jak niefortunne zapaliła,
Iskra od iskry się mnożąc, straszny ogień rozmnożyła,
[...]
Gdy los z dekretu Boskieo za Zygmunta Trzeciego,
Padł zguby pod Guzowem z rokoszany wojującego
Od poddanych swych wszcząć się miał najpierwszy zguby zadatek,
Na ostatek miał bydz nieszczęsny od pogaństwa upadek

//(apk. 3 36.)

[...]

//(apk. 4) R. 1648. Pod czas interregnum w jesieni Pilawiecka alias plugawecka.

Z woli i konsulty Leszczyńskiego, primasa waznego,
Z Rzeczpospolitą arcybiskupa umowionego,
Idzie wojsko wielkie naprzeciw nieprzyjaciela teo549
Regimenterem podawszy Domin[ika], księcia Ostrowskiego.
Stąd książę Hieraemiej Wisznioweckie, nie mniej w tym żałośny,
Iż stus taki wytrzymał Chmielów, a nie był miłośny,
Ze go, w ten raz na wojnie będąceo, w tym pomieniono,
Bo i Łaszcz dziwny, który zostawał strażnikiem koronnym.
Był partes księcia Ostrowskieo z niektórym obronnym.
Zewsząd się z kwarcianych, powiatowych, pułki walić wszczęli
I pod Konstantynów Stary, zaś pod Pilawce się mieli,
Z staką dumą, jakby to pod Pilawcami grać, bić piłę.
A wygrawszy, triumphować, wsiadać na grzbiety niemile,
Nie chcąc całe zatracić poddanych, była o tym mowa,
Iż naprzeciw turczyna dobrze, gdy taka będzie głowa.
Jeśli by też tak hardzi to nie szabla, lecz tempą piłą
Pod Pilawcami pilać karki na ich męki niemila.
W ten raz immediate Chmiel się przymykał pod Pilawce,
Tamże się kupili wszystkie wojska na Chmiela, już zdrajce.
Książęta świtne, panowie wielmożni, wojewodowie,
Dumni kasztelani, generałowie i starostowie,
Tu jaśnoblysną z proporcami kopijników hussarya,
Tu pancyrnych lśniaca i pozorna kawalerya,
Tu mężny paetyhorzec, wołoska, multańska rota,

Tu z sperska kozubalska z skałkanem jedwabneo drotą.
Ow łampartem, tygrysem, ów wilkiem przepasany,
Tu w niedzwidzim straszydłe, w różnym kilimie zawołany,
Ow z turecka, z arabska, z magierska, z dziwnym strojem siedzi,
Od złota, srebra, kamieni drogich, nie pytaj więc miedzi.
Od pereł z moskiewska, od koron złotych, frandzel z niemiecka,
Z włoska, francuska, hispańska, z szwedzka, pruska i wenecka.
Husarz od skrzydeł białych, piór i nożyków białozorowych,
Orłych, rarożych, kit drogich, zorg (?) i piór phaeniksowych.
Ow na koniu dzielnym, bohater, wywiwając się, siedzi,
Drugi zawód odprawując, który rętszy (?) prochem kadzi.
Ten z czerkieska wucmuknawszy się we trzy dzwona łamie,
Pertakor (?) zdaleka kłaniać się, praezetując swej damie.

//(арк. 4 зб.)

Ten z krymska, ów z nahajska, błazeń zaś osobnym swym strojem,
Był też i dobry pacholek, co staropolskim krojem
Od rzemyka a żelaza, ale koń dobr i broń niezła.
Bogu pokorny, ludziom mężny, gdyby tych to nie uwiezła.
Ten humorowaty wąsem długim coraz pomrukuje,
Ow z Marsowatą krzywo patrząc, wielkim nosem poswistuje,
Ten dumnie w żywocie macierzynskim słowy kozaków szuka,
Ow zaś jakoby już tryuphował gębą odętą huka,
Tu idzie rajtaria konna od smelcu żelaza,
Tu się zaś prowadzi inphanteria zołdacką gaza,
Brzucho tłuści, jadą ważno, wspaniali obersterowie,
“Mars, marsz!”, idąc, wolają poważni officyerowie,
Kapitani poważni przed szkwadronami, regimentami idą.
A za onymi mysl dobra zołdatów zmieszana z bidą,
Na bębnach łoskot, dryzgot, na fujarach swist, pisze, wrzawa,
Jeden skacze, drugi hasze, tak, owak różna rosprawa,
Ten głódny, ów chłodny, dmie w swiszczkę, a lyszkę od pasa zrzezał,
Temu szabla, owemu zaś mieszek z kieszeni wybieżał,
Temu suknia zginęła, owemu skrzynia się spadała,
Temu wóz wyrznięty, rząd drogi wzięty, delya nie cała,
Armata wieksza, mniejsza gębę, jakby zieżć, rodziwiła,
Kto na ząb onej przypadnie, bardzo rzecz niemila,
Pokusy przy śmierci swej tak kładę, że nie obaczy,
Ażby po śmierci, bo huk a szum sam wbliz oczy zamraczy,
Armatny zaś officyer piżmem się uperfumował,
Korun, polytyk, farbot, gwałt, perukę ukrygował,
Na fryzie kusoogonnym, bez usz munsztuczny Bucefałe,
Spojnce robi, wyskakuje (?) owo co statecznie cale,
A panna Kaśusia coraz okienkiem na niego wysira,

Gdy ledwie od upału gorącego nie zmiera,
Bo szlachta ukraińska i polacy stanu różnego
Z żonami, z dziećmi pucilo się do kraju więc własno,
W nadzieje wojska (krom luźnych) kilkadziesiąt tysięcy.
Co żywo brało się w Ukrainę, jakby na pewnego,
Rotmistrz zaś węgierski, łanowy, zaciężnej piechoty,
Postawy gurniej z hukiem, fukiem wiedzie lud z swej ochoty,
Krzykliwymi szyposzami, szalamajami podgrawany.
Muzyką radosną z żalem mieszanym uturkotany.
Owo zgola mnóstwo wojska straszno, piórno, buczno, guczno,
Samemu nieprzyjacielowi, patrząc się, było skuczno.
Tabor wielkości nieprzejrzany okiem, niezwyčajny:
Ryp, skrzyp, de, cu, wiu, od siebie k sobie głos nieprzesłuchany,
Stańku, Macku! Dalej, stój, dzierz, kieruj, zacinaj, kiewaj,
Bednarski, ślusarski, syn szewski, kusznierski, tędy się miewaj”.

//(apk. 5) Pod czas inter[regnum] 1648. Pilawecka bądź plugawiecka.

Ty, Szostaczku, sześciu myszek zmudów narabiaj wszystkimi!
Ty, Smółka, godź sworziowi z lekka, jeno koły krzywemi!
Ty, Popierdowski, raz w raz w gurę trzaskaj, łaskaj, przerywaj!
Ty, Strączku, dwójcem, a ty, Czopie, trojcem doizdżaj, nie ziewaj!
Ty, Talabzdo, z wiatrem puść znaczek ku niemieckim od siebie!
A ty zaś, Walku, wprost wal ku hajduckim, nie będą bić ciebie!
Hur, hur, hur, a ta tu więc bestya w wojsku co ma robić,
Wywroć, wywroć z mostu z pantoflym rydwanikiem, chciej dobić.
Ho, ho w Ikwie namniej (?) spadł się sworzeń u (...) *Kupida,
Tam do kąta w bok już go nie skuje w samej ptyczy skujbida,
Nie daj, nie daj się przerywac Dmiwāsie, a ty Mikito, 551
Krop go cepem, a ja lepem z maznico, niech wie, jak zmyto.
A tak gdy ten rozruch wszelki po wojsku w ten raz panował,
A Łaszcz, jako strażnik koronny, pierwszą straż odprawował.
Stanął wprzód regimentarz pod Starym Konstantynowem
I tam wszczeli morzyc niecheci tylko podjazdow lowem.
Tym czasem nieprzyjaciela rwać wszczęli pod Pilawcy,
Gdzie się bardzo trwożyli już kozackowie, zdrajcy,
(A hetmani jeszcze na ten raz w poganskiej był niewoli)
Tu zaś pod Konstantynowem czynili sobie powoli,
A kiedy tego tydzień już się ku drugiemu brało,
A do teo umorzenia niezgod tempo już się miało.
Dla diffidency szedł czas darem i potrzebne godziny,
Z pompą jeżdżą, wielomównie rzecz wiodą, aż też nowiny,
Ze han z potęgą wszedł w Ukrainie, idzie ku Chmielowi,
Dopirz lechi ciągną pod Pilawce ku gospodarzowi
Zamku pilaweckiego, w ten raz i miasteczka sameo.

Bo Chmiel tycz swoje założył tam i obozu swojego,
Chcąc się rozprawić, niż przystąpią do niego poganie
I mniej temu wierząc, mieli za pogłoskę jakąś udanie
Dla czego jako to pod Pilawcy wszczęli grać, nadawać piłkę
I już wsiadać dobra na grzbiety, karki kozackie chwilke.
Łaszcz w pierwszym dukcie straży, wisząc tuż nad nieprzyjacielem,
Natarł na nich mężnie, nasiekl, zrąbał, był przewodzącielem,
I gdyby wojsko, nie ozwlocząc, pierwszym impetem nastąpiło,
Gdyż od każdego wojennika wiedz, że pierwszy się schwaliło,
Pewnie by tych grzbietów i karków dobrze nadsiodłali,
Albo też dobry kawecan na teo żrebca wkładali,
Który długo nie wiedząc siły, do siebie nosił ciężary
I bądź się pomykał czasem zrzucić, nie był bez przywary//

//(apk. 5 38.) Pod czas inter[regnum] 1648. Pilawecka alias plugawiecka.

Ale jako otrzymał trochi cugłe popuszczone sobie,
Bądź też z przepadnienia wedzidl wziął na kiel w swej probie,
Zrzuci z siebie, grzbiet swój* wziął podawać złemu jezdcy poganinowi
I jeszcze na gorsze swe wszczął brykać ku swemu panowi.
Oto jeszcze lechi folgując raczej rozumienia tego,
Zeście kozacy upamiętają z przewinienia swego.
A owo rzecz niedobra trzymać za pazuchą gadzinę,
Bo się zagrawszy, tym bardziej niesie zranienia przyczynę.
Postempują sobie z miłosierdziem, aż gdy w tym głowę twarde
Postrzegą i że w słowach nie masz prawdy, lecz raczej harde.
Wszczęli karki rzezać i nie szablą, lecz piłą pilali
I to zębata, z której więcej drobneo (?) stuku rzezali,
Anizeli rządneho po brzuchach i głowach ich puku,
Skąd też i Chmiel nie kazal drażnić, czynić wielkieo huku,
Tylko bawić, jako mogąc lechów, by ściągnęli ordy:
“W ten czas, — (mowi) — “przydziemy w pomysłne sobie kordy.
Nie tęsknicie sobie mołodcy hatłasy, aksamity,
Będzie to wasze wszystko, jeszcze będzie i sam lech bity,
Wiem to dobrze, że u onych w ręku nie szablą, lecz piłą,
Poczekajcie trochi, krymska ordynka będzie im niemila.
Oto lechi sami na siebie zębami zgrzytają,
Mam języka, sami z sobą sie na swe złe nie zgadzają.
Jeden przed drugim chce (Boga nie prosząc) ułapić sławę,
Nie w pokorze, ale w pyszę, Bóg da, że mieć będą kawę.”
A tak, gdy księcia Hieraemya ludzie stus strzymowali,
Mężnie sobie postępując, z kozactwem się uganiali.
Także drugie pulki, jedne ponad stawem stawali,
A drugie pewne poza staw się już poprzeprowowali.
Aż też han z potęgami srogiemi we stu tysięcy,

Przed którym orda zochocona przednia, a coraz więcej
Napada insperacie, powiatowych za stawem
Nasiekli, nastrzylali, nabrali, znieśli wilczym prawem.
A łechi, co chcieli dać odpór przez staw i swych ratować,
Wywarzy strzelbe, tonących swych tym bardziej wzięli psować.
Stąd orda nagnanych na głębią jak chce tyranizuje,
Zowąd co niedobito, nie dobrano, swoich kula żuje.
W też jeden murza będąc w niewoli u Koniecpolsckieo
Przed tym za życia, obwieszca Aleksandra, syna jego,
Iż przestrzegam z swej przeciw tobie zdawna życzliwości,
Ze w niewoli zażywałem łaski twej szcudroblowości,
Hańskiej potędzie wielkiej, z Chmielem złączonej, nie wytrwacie,
Radzę miej się na pieczy, bo pewnie zaś będzie po kącie.

//(apk. 6) Pod czas inter[regnum] 1648. Pilawecka alias plugawiecka.

Skąd gdy z stanów jeden drugiemu lyst wskazawał w sekrecie,
Straszna zimnica poczęła trapić każdego w namiocie,
Co to na sztuke, by strwożyć przeciwnych poganin czynił,
A tak łech między sobą jeszcze jeden drugiego winił.
Co postrzeczy, książę Ostroskie, którego dom był w sławie
Z przodków swych u ojczyzny i dla niej czynił wiele prawie,
Oddaje Hieraemyowi buławę Wisznioweckiemu.
Lecz ów nie chce (rzekł) “Było dać czasowi dawniejszemu,
Nie w ten raz, gdy do terminu przychodzim niedobrego”.
Widząc to, panowie polscy i żołnierz coś nieszczęsnego,
Mieszając się wszczęli tym bardziej, z frebry w gorączkę wrzuciło
Mężnych, Boga, ojczyzne, kochających już zwrociło
Na odwagę stawać się i bić się z nieprzyjacielem.
Drudzy zaś zachód słońca upatrowali sobie celem,
Bojąc się, żeby ta gorączka w luzną się nie zwróciła.
Gdy doktorów więc trudno, żeby się zaś nie zmieniła
(jakoż już niektórych trzymała się i zbytnie razila).
Stąd teź nocy skryta dalej się jawną uczyniła
Z szmyrem, szumem po wojsku polskim tu, owdzie mieszanina.
Od głów samych do posładku, co żywo pan i drużyna,
Gdy jeszcze kozacy z zadnia ognia do ognia dodawali,
A ordy coraz z siłą większą bliżej się przysuwali,
Natura chcąc się ratować, gorączką w biegunkę krwawą,
Wzad się zwraca, aż doktorowie w Lwowie napotym sprawa
Z księciem Wisznioweckim radzą tej rozerwanej niemocy
Dodać sercu złota, szukając go tu, owdzie, w dzień, w nocy,
Assekuracją dając imieniem Rzeczypospolitej,
Ze bydz miało oddane na czas pewny znamienity.
A jako w swój czas łew gdy na kordyakę zachorował,

Tchórz, bądź w Paryżu nie był, za medyka się uzyrmował (?),
Gdzie zperfumowawszy serce łwie, zajęczym czypkem zodiał,
Aż z sercem drżącym kot, nie wiedząc gdzie się humor łwi już podział.
Tak lech, drugi lew, w męstwie ponim polech bądź polach zwany,
Póki Bogu pokorny, poty nieprzyjaciel bijany.
Gdy inakaż zajac (?) ze lwa, zamokrzył się, zaplugawił,
Ztąd plugaweczką zwana, szczęśliw co wilk z psem nie dodławił.
Ztąd też ukraińskimi, zajac polak zwany, stronami.
Co w sobie hardy, w polu siadał, a wzgure pryskał wąsami.
“Lachła, lachła” — podszczuwa Chmiel psy, z wilkami zbraconemi,
Idą pędem poszczokem prętkim na kota zochocconemi

//(apk. 6 36.) Pod czas inter[regnum] 1648. Pilawecka alias plugawiecka (?).

Gdy kot pierchnął do dom, myk do polskiego boru
I inszy wskacz (?) aż z zapachem bziwy sypią się jak z woru
Nie dość na tym, że im ogón skubion, co dali, to krótszy,
Aż się musiał padać brzuszek odęty, bądź raczej tłustszy.
Ale długo łapki lizać, zbywając lęknego ducha,
Co to narobiła wszego niezgodna zawierucha.
Z tego aż smrodu nie zrzkać u sławneo miasta Krakowa
I u Warszawy załedwie trochi wywietrzała głowa.
Lecz i w dalsze kraje już nuszki same tylko dla siebie
Mówili głowie, że wbliz harapu byliśmy dla ciebie
I bądź kto z daru Boskieo a z natury lwem mężnym z siebie
Musiał się w kota obrócić, a koń kawalerski w żrzebie.
Skladał się ku ziemi, zrozumiał pańskie powołanie,
Co się działo kulbace od pana, że się jemuż dostanie.
Nawet pulki, na strażach stojące, nie wiedzieli,
Aż nie rychło dowiedziawszy się, tąż druszką cieli
Ku Konstantynowu Staremu, o dwu mil będącemu.
A gdy srogi tłum cisnął się na most przeprawy ku niemu
Z jukami, na konie nabranemi, jako żołnierz gęsty,
Szlachcic nie szlachcic, owo stąd, zowąd cudzoziemiec częsty;
Pan nie pan, holota nie holota, luźny i co żywo,
Narzekając dla Boga, co się dzieje, a koźdy wprost krzywo.
Inphanterya wszystka i municza z swym ciężarem,
Część się zmyka do Konstantynowa aż tym zawarem,
Gdy się pod różnym most zachwiany złamał wojennikiem,
Tam ginąć musiał widoczny lud już ze wszystkim nietykiem.
Ten tylko uszedł, co za Boską i Matki Jego ochroną
Został w ten raz tak zmieszany pod świętą taką obroną.
(Przeto w Kamieńcu Podolskim, gdy czart z obsesą pędzony,
Jak lechi uciekają, uchodzą, lycho (?) obrony
Mają z szerokiej przed Bogiem, jużby wszyscy zginęli,

Gdyby nie ta (krzyczał, wołał), jużby się gniew Boski mieli.
Bo jako jaśne zorza ku świtanu się zapalili,
A oku pogańskiemu tacy zające się zjawili,
Tym bardziej, że psy wilcy gonią poszczokem dając kroje,
Widząc nad nadzieje lechów, iż mkną raczej w drogę swoje,
Nie opparszy się pod Starym Konstantynowem jak mieli
I lepsza była zrazu nad Sluczą rzeką, by zawzięli
W dobrym miejscu fortifikacya obozu swojego,
Bądź się w sprawie pod Pilawcy, niż Chmiel poganina zleo,
Aniż w trwodze się ratować bez porządku dobrego,
Co to nie mniej broiło interregnum bez pana swego

//(apk.7) Pod czas inter[regnum] r.1648. Koniec Pilaweckiej alias plugawieckiej.

Okrom ludzi wojskowych, luźnych, wozowych, co nabrali
Szlachty i szlachcianek, co w Ukrainie powracali,
Sam Bóg tylko zrachuje, do złyżenia niepodobna,
Na kilkadziesiąt tysięcy tych, powieść, kto tam był, zgodna.
Gdyż wielkie tam wojsko polskie było, a tak strojne buczne,
Ze nie tylko od złota, srebra, lecz od kamieni drogich huczne
W strojach, wykwintach, w dostatkach sadził się ten nad oweo,
Takie było zdanie wszech, że dojdą Kyowa samego.
Nie wykrzykujcie hardzie przed czasem panowie polacy,
Bez pomocy Bożej widzicie, że jesteście tacy.
Pokora przed Bogiem serca i męstwa zwykła dodawać,
Z niepodobnych niepodobnemu tryumphu zwykła ukrawać.
Wolno Bogu wziąć z gnoju a posadzić na księżej ławie;
Ten o którym słyseć nie było, aż wszemu światu w sławie.
Tobie cześć, chwała za wszystko, miłościwy Panie,
Za grzech to nasz te ludibrium stał dekret Twój i zdanie.
Słusznie pod Pilawcami Chmiel za Chmiel pił polskie karki,
Imając i wodząc z rozkazania Boskieo za te warki.
Niezgod, pychi i wszelkich nieczystych niesprawiedliwości,
Matko Boża przyczyn się, daj pokutować za złości!
Bo kto stoi, może zwyczajnie i drugiego ratować,
Poglądając ostroźnie, jako sobie ma postępować.
Skąd wskazano, kto stoi, by nie upadł, niech patrzy pilnie,
Lecz kto usiedzie w grzech, aż się temu trzeba porwać silnie,
Bąd[z] w lot przez środek męki Pańskiej w pokucie powstać może,
Do leżenia nie dopuszczając odrzucić takie Boże.
Lecz kto już leży, wzięwszy nałog do ustawicznej złości,
Tam strudna już opuścić, aż dziwnej Bożej opatrności.
Opatrz nas Boże, łaską taką, byśmy z grzechów powstali,
Iterum miles fugiens pugnabit nałog nie brali.

Ale się za Boga, ojczyzne mężnie zastawiali,
Przodków naszych w obronie kościołów świętych naśladowali.
Dzwigni niewolników, wtaż zmarłych i na wojnie pobitych
Przez wnetrzności miłosierdzia Swego daj pociech obfitych!
Nie pomni na złości, użycz krte łaski grzesznikom sprośnym,
Płaczliwie wołamy, o Maria, z westchnieniem swym głośnym!
Przyczyn się, przyczyn z świętych hucem i anielskim chorem,
Byśmy napotym Boga chwalili w niebie waszym torem.

//(apk. 7 36.)

Trafiło się też tych wojen, iż pan wielmożny, zbyt chory,
Na nogi upadł, paedogre cierpiał, jak bydł może który.
Aliści kozacy, przypadszy na Wołyń niespodziewanie,
Wbliz Ostroga na księcia Ostrowskiego ludzie, w zaranie
Przegnawszy i przeczesawszy, wprost ku mieszkaniu temu,
Gdzie residency była kasztellanowi zacnemu,
Gdy ciężka przy bieżących kozakach stała się już trwoga,
Ze nie było obrony, tylko refugium do Boga.
Jaki taki w błoto w olszynę i w bor pobliz będący,
Nie tylko dworscy, lecz pani, panny tamże w czas gorący,
Co żywo skoczywszy, gdzie kto może, jak najprędzej uchodzi
Sługa, młodzian, chłopiec, hajduk, stangryt, kucharz tamże brodzi.
A pan się na krzesle wierci, żaden nie skor do niesienia,
Nie może się doprosić, dowołać pacholków imienia.
A tu widzi już poblizku sobie niezbytą zgagę,
Gknie się zbyt, już tu znać przyjdzie (myśli) cierpieć krwawe flagę.
Bóg a strach dał snać sile, iż drzące w kościoch nogi,
Przeskoczywszy wysokie i nie jedne już wprętce progi,
Tamże błoto deptali, zająca wygnali z pod karcza,
Sus (?) zamiast sarny uczyniwszy, dąb, sosnia była już tarczą.
Jeśli Stadnicki od jednoo potrzebował zapłaty,
Gdy kazał taczkami robić iż apetyt mu zwrócił w graty,
Słusznie i nieprzyjacielowi temu dobrze zapłacił,
Ze nogom zdrowie i chyżość potrzebną w ten raz zbracił.
Bo i napotym zdrów był, nosić się więcej już zakazał
I sam cud ten (?) Boski z przyczynie Mary głosić kazał.
Za co Onemu niech będzie cześć, chwała na wieki wieków,
Iz jest cudowny w sprawach wszelkich i w postępkach swych leków.
Przez wnetrzności miłosierdzia Panie Tweo Boskiego
Wyzwol z mąk zmarłych, więźniów z niewoli, dla imienia Tweo.

//(apk. 8) *Pod czas inter[regnum] r.1648. Po Pilaweckiej bądź plug[awieckiej] w jeśni.*

Zpód Pilawiec Chmiel z hanem ku Lwowu, napotym pod Zamoście
Ruszyli się, lecz wszystkim nie wdzięczni byli tacy goście.

Strach wielki, trwoga, fortece, miasta z gruntu wywracali,
 Scinając, biorąc, pałac, w niewolą rzecz sroga zabirali.
 Różneo stanu różnej plci mnóstwo rozmaitych (?) ludzi,
 Nie jeden infulat w ten raz, senator, szlachcic krupy studzi,
 Nie uszedł teo swiecki człowiek godny, u ludzi wzięty,
 Nie wydrwił się bogaty prawny z konceptem swoim nadęty.
 Akumen figlów w kontrowersjach nieszło zaostrzone,
 Konstytucją sejmową, ani laudum stanowione.
 Nie wykręcił się by ubogi frant śianem ani żartami,
 Ani więc kuglarz wyprsnął się z omamionymi sztukami.
 Nie wybiegał się duchowny, wziął meceńska koronę.
 Luboby chciał bydz wyznawcą, nie przyjęto w ochronie.
 Modlitwa, pokora, proźba nie strzymała miłosierszia,
 Raczej tylko Bóg, a przy silnej obronie mocna twierdza.
 Nie szli racye mądrego, niej theologiczne dyskursy,
 Niej argument philozophiczny, tylko żelazne kursy;
 Ani oratorskie pieszczone, w jedwab uwinione słowa,
 Lecz musiała ciężki paroksyzm przyjąc strapiona głowa.
 Ani muz poetyckich wiersze w składaniu slicznobrzmiące,
 Ale po głowie, nosie, gębie, bi, zabi, słowa gorące.
 Ens rationis praeter obiectuum nie miało inszeo esse,
 Tylko wziąc w leb obuchem niezgryziony to węzeł sam przezwie.
 A gdy przychodziło coraz do większej zwięzłej disputy,
 Phisice piekł ogniem, męczył, dręczył, rwał skurnie kuty,
 Aż methaphisice śpiewał o pieniądzach, srebrie, złocie,
 By owe schował w ziemi, wodzie, skałe, w zamętym błocie.
 A gdy jeszcze trafił na jedneo rzymskiego uniata,
 Tu przechodził w mistrzowskim rzemisle lubelskieo kata.
 Umiał zażyc ormienina, by graeka, koźdeo kupca,
 Niemca, włocha, francuza, misterny wstyd mienie szczupca.
 Nie wytraktował się karaim, żyd, frant się nie nie wyspaczkował,
 Błazen się nie błaznił, niej się szalbierz nie wyszałbierował.
 Nie tylko sabasz musiał się spadać, przepomniał talmuta,
 Jadł swinine, krzyżem się zegnał, krzest brał bez drugiego buta.
 Ale i rusin sam w wirze wodnym pieknie przeplukany,
 Bądź przy ogniu zarzystym, by zbyt surowizny przysmarzany,
 Czasem też na powietrzu zdrowym na dębie przywieszony,
 Prętko zaś odcięty, twierdząc, że rusin lepszy przywedzony.

//(aprk. 8 36.) R. 1648. Po Pilaweckiej bądź plugaw[ieckiej].

Więc i pop sam często się mylił, nawracając na wiarę,
 Był ten czas, że kyj, obuch musiał przyjmować za offiare.
 Minister aryanin został nie raz prawym nurkem,

Jeśli też nie tym, co musiał przyplacić dzwoistym (?) dzwunkem.
Sama (...) * bania złotego kruszca bogata zupa,
Szła na targ kozacki, aż z niej padała jajeczna krupa.
Nie było takie miasteczko, wieś, ani miejsce szczęśliwe,
Gdzie kozackie ręce nie byliby (...) * ne nie mściwe.
A tak jeszcze do Lwowa coraz bliżej się przybirali
I okolo niego, obłęszy, radę z hanem zaczynali.
Ale Lwow od Iwa idąc, (bądź się zrazu strwozył) wspaniały,
Mężnie się starł i humor odważny ukazał już cały.
Przez armatę swą ogromną Chmiela i hana witali,
A dalej i wycieczkami nieprzyjaciela zrażali.
Co widząc, Chmiel z kozactwem wziął approszami się podkopywał
Tak rów na rówie, dołek na dołku kopiąc, podstępował.
Aż dalej wsunawszy się do bernardynek, wszczął już kadzić
Bernardynom i zamiast offiary jeszcze im wadzić.
A sam stanął w manastyrze na górze u Jura ruskiego
I ten do powzięcia Lwowa szukał skutku więc swojego.
Nie dość na tym, że w noc i w dzień swemi samopały
I wkoło Lwowa prawie szturmami osadziwszy, trzaskaly,
Ale wziął (?) zamek stary, aż z niego uchodzić musieli.
Lud srodze wielki i bądź z miasta ku bieżącym się mieli
Swym w posilek, lecz poniekąd narażono i nadcięto.
A to że w zamku woda skompa była, w ten raz wyjęto.
Nie dość na tym, że jeszcze rur lwowskich się domaczywali,
Lubo nie w każdym miejscu, ale wiele rościnywali.
Skąd i woda we Lwowie ściśniona poniekąd już była,
Ze tłumem srogim się cisnęli, bądź że (?) kupna przechodziła.
Osobliwie ojców dominikanów studnia ratowała
I przez niektóre rury Bóg a Maria dodawała.
W taż rady dobrej kommandantowi na ten czas Lonskiemu,
I samemu Lwowi dobrze wkoło siebie chodzącemu.
Gdyz jako prętko postrzegli, że Chmiel chce bernardyńców kusić,
Jako kret, ziemia idąc ku murom, a zaś potym duścić.
Tak prętką pomoc z posilkiem lepszym tam całe obrocili
I dar za dar oddając, jako mogli, tak im kurzyli.
Gdzie i bernardyn w szarym szczyre uwijał się kapturze,
Strzylając kozaków, a jeszcze patrząc coraz po rurze.
Ale gdy tego czas wielki tedy ja i ty, sąsiedzie,
Złożmy się, zatkajmy gębe, Bóg da, że nas nie przysiedzie.
Lepiej zbyć złego, gdy będziem zdrowi, mniejsze u nas rzeczy,
A terazniejszy termin trzeba nam pilnie mieć na pieczy.
Jedno dajmy w srebrze, złocie, drugie w sukniach, materyach,
Bo tatarzyn a kozak w jednej sporze chodzą aż strach

//(apk. 9) Pod czas interregnum r. 1648. Po Pilaweckiej bądź plug[awieckiej].

Urwać, to im podaj darem, odeść z wielką by trudnością,
Aż ich zabiją, gdy sami tak (?) trącają z litością.
A tak gdy na kilkadziesiąt tysięcy wszeo nabrali,
Malmazyą, winem, marcypany, cukry ucmoktali
Przedniejszy, a drudzy gorzalki zażyli farbowanej.
Ucichł Chmiel i han, srogi poganin, ukontentowany.
Przy ktorej konwersacy, gdy Ozga, co był napotym
Podkomorzym lwowskim, że się nie godzi, wszczął mówić o tym
Chmielowi, załedwie, wymłociony, do miasta uskrobał.
Więcej nie bywał u Chmiela, na bankiet, by go nie zzobał.
Ordy zaś niektóre pod czas teo oblężenia srodze
Z kozactwem pewnym w czambul chodzili zwolać końskiej nodze,
Aż po Wisłę i dalej wszere, wzdłuż, już niezrachowanie,
Biorąc lud, wiążąc i gubiąc, Sam już zmiłuj się, nasz Panie!
Ztamtąd ku Zamościu się ruszywszy, z wojskami wprost idą,
Z wielkim strachem trwogą wszystkiej Polski i chrześcian bidą.
W ten raz, króla nie mając, lechi, elekcyą mieć chcieli
I tak między kandydatami Kazimierza przyjęli.
Przeciw któremu książe Wisznioweckie się zasadził,
Z kryską swą i raczej Karola za pana wziąć radził,
Dając te racie, iż kto nie z blagosłowieństwa idzie,
Za grzechem nieszczęście nie zrzkać ten, lecz i państwu ku bidzie.
(I stąd Karol nazawsze był księciu wielkim przyjacielem
I synowi usłał, bo tak się wyśpiem, jako sobie pościelem).
A (?) gdy się czas pewny zgodzić nie mógli (przecząc) na niego,
Chmiel i han z wojskami szedli już na wstępnie tego.
I stąd łos był, że się ten dział progress z wiadomości państwa,
Ale się to nie obeszło bez krwi niewinnej tyraństwa.
Zaczym co prędzej polacy potwierdzają Kazimierza,
Prosząc, by słał do hana i Chmiela, szukając przymierza.
Który na ten czas doszedszy Zamościa, zbyt plondrowali
I całe dostać miasta teo, tak mocnego, siłowali.
Lecz książe Wisznioweckie spodziewając się tego,
Zostawił tam Konstantego Kossakowskiego,
Który będąc urody, męstwa, roztropności,
W czujności nie zaspał, w rządzie dobrym i ostrożności,
Wprzód od Boga zaczął, na ubogich udzielał żywności.
Ludzie miał w paracie płacu, ku wszelkiej gotowości.
Ale Chmiel z kozakami, podszancowawszy się, tak ognia
Dawali w dzień, w noc ustawicznie (...)* do dnia,
O południu, o pułnocy i każdej miewać godziny,
Ze wiele już mowiło, iż będziem mieć swe przenośiny

//(apk. 9 36.) Pod czas inter[regnum] r.1648. Po Pilaweckiej bądź plug[awieckiej].

Jednak Kosakowski, komendant, pomodliwszy się Bogu,
Wszczął z swemi i znacznie nieprzyjacielskiego ścirać rogu,
Bito z armat, granaty rzucono, wycieczką rażono,
A z strzelby większej i mniejszej ustawicznie ważono
Przyszło do tego, gdy czas za czasem szedł takie godziny,
Ze się bardzo poczęli wadzić z takowej przyczyny.
Było tego tydzień, drugi, trzeciemu się dostało,
Aż przy głowie nosa, a przy gębie zęba nie dostawało.
Dopiro Chmiel rozmaitych w tym sposobów swych szuka,
Już się raz z litością odzywa, drugi z furją huka.
Już króla nowego w garści swej prawi i Rzeczpospolita,
Ale gdy widzi, że na swego nie trafił przyzwoitą,
Złodziejska moda, że nie może wskurać i sobie sprawić,
Sprobowałszy ostatniej fortuny, wziął się z gniewu dławić
Z hanem, z pogańskim, a z swoim tak wiernym pobratymem,
Nie wiedząc, jak te rzecz skonczyć, zbyt pysznym zacząwszy czynem.
W ostatku już się upominali datku potrzebnego,
Ale i to ich nie potkało serc pysznych tego, owego.
A w tym wąż, a z onego smok wielki z paszczeką rozdartą
Na miasto i Polskę się wskazują, by z różnych farb tarto.
Na niebieskim horyzoncie, skąd wielki już strach i trwoga,
Ale zaś w jednej godzinie co inszego jest u Boga.
Gdy się zwraca tenże smok na obuz Chmielnickiego,
Rozdziera gębę plugawą i na naród więc onego.
Co to wszystko działo nie bez sądu Boga skrytego,
Jak się potym wskazało, zrozumiesz z pisanja dalszego.

//(apk. 9 36.) Pod czas interreg[um] 1648. Po Pilaweckiej bądź plug[awieckiej].

A w tym, gdy się tak w Zamościu, jako nieprzyjaciel strwożył,
I tu sroga rzecz zabierzan było, lud się nadubożył (?).
Nie tylko szlachty wołyńskiej, bełkiej, chełmskiej, z różnych włości,
Ale mieszczan i pospolstwa różnego, procz inszych gości,
I kozactwu na ustawicznych słotach jesiennych skuczyło,
Pogaństwu też, zniszczywszy, spaliwszy, za swe nabrać miło,
Aż nowy król elekt przysyła do hana, także Chmiela,
Obiecując datek i łaskę z ofiarowaniem wiewa,
Aby się chcieli wzad zwrócić, a więcej Polski nie trapić,
Bo Bóg dał, że panem został, ułowił, co miał ułapić;
A jeśli by inak, iż wszystkie rusza swoje potęgę
I w Bogu nadzieja, że wam za zgodą swych da mitręgę.
Uczynił wszystko na żądanie nowoobranego pana
I w tym zezwoliła głowa ordyńców samego hana,
Spustoszywszy w około z swym zwykłym hukiem i trzaskiem,

Ruszywszy się, szli wzdłuż swej drodze, biorąc, z niewolnych wrzaskiem,
Kierując na Sokal, gdzie obraz Mary wiadomy
Wszystkiej Polsce, nawet i u Rusi zdawna wślawiony.
Więc gdy trwoga lubo forteca dobra na mnichy padła,
(...)* wielki zabieg zacnych ludzi wieść trwożny przypadła;

//(apk. 10) R. 1648 po Piławieckiej, bądź po plugaweckiej.

Wszęli z płaczem oddawać się Bogu i Naświętszej Panni,
Jedynej po Bogu nadziei grzesznych, nieba Dyannie.
Aszci nieprzyjacieli lud straszny po murach tych obaczy,
Chmiel i han na swoich przez wudzów swych coprędziej zakraczy,
Aby pominąwszy w dalsz, zdaleka się tylko patrzyli,
Nie tylko dostawać, lecz i pomyśleć w tym nie ważyli.
Co większa Chmiel uznał tak serce swe natychmiast skruszone,
Iż kufel srebrny, przyzwawszy księżą, dał na offiare łożone.
Od Sokala zaś zwróciwszy, pułkownika zabitego
Chował w polach, prosząc o czapkę ziemi z swoich koźdego,
Rzucił pamiętną wysokie mogiłę, stąd uważ sobie,
Co to było za wojsko liczba*, gdy tak ziemi wiele na grobie.
A dalej ku wschodowi Ukrainy sam i han szlakiem,
Bądź zdawna Czarnym, tym bardziej się czerniał, gdy za torhakem.
Torhak tak gęsty szedł, aż ziemia od ciężaru już* stękała
Z jęczącym niewolnikiem, jak (?) płacz wciskać (?) sobie zdała.
Zachowaj że nas od płaczu wieczno i takowego,
O Boże, Boże, niech ten płacz idzie do Ciebie Samego.
Których w niewinności grzech cudzy w niewoli tej nudzi,
Tak nieprzyliczoną lyczbe różno stanu ludzi.
Wspomni na zmarłych, pobitych, którzy chcą naszej pomocy,
Niech że im Bóg będzie miłościw, wzdychamy w dzień i w nocy.
Gdyż i ty, co czytasz, możesz puścić prętko w takoweż strony,
Jeśli sobie zyczyż ulgi(?), życze i tym z nieba throny;
Dopomogoc dostąpić prętko do królestwa niebieskieo
I mnie też, na prochu robaczka, nie zapominaj sprosneo.
Bóg ci to nagrodzi za wierne a pobożne twe słówko,
Gdy nie wgardzisz podłą a zbyt grzeszną moją bidną główką.
Przyczyń się Matko Boża, oświeć w grzechach sprośnych leżące,
Skrusz serca twarde a zgodź chrześciańskie pany walczące,
Aby powstałi za krzywde twe przeciw poganinowi,
Boże, bądź już miłościw wiernemu chrześcianonowi

//(apk. 10 z6.) R. 1649 zimie po Piławieckiej.

A tak, jako król elekt Kazimierz stał koronowany,
Ażci z ludzi zaciężnych kwarcianych, lud na to przybrany,
Gdy już zima białą wełną wielką wszędzie rozpostarła,

A zasłone mocy krymskiej z kozacką na czas rozdarła,
 Idąc z wojskiem w kilkunast tysięcy Sieniawski z swojemi
 I Ostrorog, podczaszy koronny, regimentarz, z niemi.
 Jeśli Sieniawski, wyszedszy z niewoli, poprawił sławy,
 Ałe i Ostrorog nadstawił rogu, by nie byli kawy;
 Do których Lanckoroński, kasztelan, z kamienieckim starostą
 Złączyli swych ludzi, bo i ci nie parszywą byli krostą,
 Ałe bitnym guzem, stąd i armatę z Kamieńca wzięli,⁵⁶¹
 A pod Zyńkowym w Podolu do kupy się wszyscy mieli,
 Tak z piechotami, jako z jesnym prętkim kommunikiem,
 W Kaczmazowie, pod Barem i w koło z swym wojennikiem.
 Gdzie i podjazdy nasze pod nieprzyjaciela chodzili.
 A przyszedszy, jedni po pracy w bliskiej wsi się rozkoszyli,
 Przypadszy kozacy z Szarygrodu, śpiących w dzień napadli
 I tak wiele mizernie trupa nabili i nakładli,
 Gdy tylko nasza chorągiew podjazdu jedna i drugą
 A owych dwa tysiące nocy (?) tej rozciągnęli się z długa,
 Iż jedni o jednym bucie, drudzy bez koszul, bosci
O kozackim następie niedobitek każdy głosi.
 Dopirz trwoga wielka, wojsko do szyku sweo uchodzi,
 A nieprzyjaciel, widząc wojsko, w koń wskok uchodzi.
 Wybrawszy się żołnierz kamieniecki, którym nie nowina,
 Otarszy się, wskok daje znać wojsku, a tych ta przyczyna
Przywodzi do teo samych, że wprzod na karki kozackie
 Wziadła Humieckiego chorągiew, zaś starosty junackie.
 A za onymi wszystkie wojsko ku Szarygrodu bieży,
 Kozacki trup wszędzie po szlakach śniegowych leży.
 Gdyż koni mniejsze kozacy mając, musieli śnieg łamać,
 A polskie naganiali w wielkim (?) śniegu, szkoda kłamać,
 Nie dość, ałe w szyku w posiłek wojsko wyszłe złamali,
 Tu Sieniawski stanął dobrze, aż się w miasto, nie strzymali.
 Tego kozactwa rachowało się kilkunast tysięcy
 Z pieszymi, a poblizu Neczaj w dziesięć, jeśli nie więcej.
 W ostatku, zasańcowawszy lechi w nocy swe piechoty,
 Różnie dokuczali przez swych, stojąc w szyku z swej ochoty.
 Łecz i ówi, uderzywszy na gwałt we wszystkie swe dzwony,
 Podsunąwszy się w nocy, chcieli nam dać zbyt krwawe gony,
 Asz (?) jako znowu owych wsparło i w miasto wparowano,
 A nastrzylawszy, jeszcze wojsko polskie wybrakowano.

//(арк. II) R. 1649 zimie po Piławieckiej.

Szło szykiem przeciw Neczajowi, w ciemną noc chwiejącemu,
 Nie chorągwi, lecz lasowi się zamiast jazdy trzesącemu.
 Skoczyła straż i harcownik podpadł, aż las się tylko chwieje,

Dadzą znać starszym, aż koźdy się na to chętnie rozśmieje.
Gdziez stamtąd z taborem w dzień w bok wojsko ku Łuczyńcowi,
Potym lechi nie chcieli wszystkim wojskiem ku temu końcowi,
Tylko przez partyą pewną przy armacie przywodzić
Łuczyniec do zguby (bo tylko ze dwa tysięcy), i na to godzić.
Łecz starosty kamienieckiego Piotra Potockiego rada,
Gdy jeden idzie na jednego, to wąpliwa obrada,
Łecz gdy pięć, bądź dziesięć, spiknie się raczej już na takiego,
Ażby Sam Bóg nie chciał, by nie wstrząsnąć włosów owego.
Skąd podstąpiło wojsko wszystko, Bóg dopomógł, Łuczyniec,
Gdy ze wszech stron przyszli, wycięli, tylko zamku grodzieniec,
Bądź w słabych wałach przy basztach strzymał się aż do nocy
I niemniej nastrzylali piechot, aż ze wszystkiej mocy
Kusili się, granaty rzucając, które nie szkodzili
Ich szczęściem i owszem, naszym że pieszym bardziej szkodzili.
A w tym jako noc ciemna, zorza jasne swe zagasiła,
Tak błotem ku lasom większym kazuctwa reszta przemyśliła.
Nazajutrz aż już niemasz kozaków łuczyńskich do dobycia,
Umknęło się wojsko ku Barowi po pracach do zmycia.
O to jednak w tym Łuczyńcu tak kładli, że dwa tysiące
Trupa różnego położono w chwili zimnogorące,
Tam stanął mężnie Jendrzy Potocki, wpadł w brame swojemi,
Był w ten (?) raz starostą halickim, teraz zaś czasy temi
Wojewodą krakowskim, wstąpił w strzemie ojca sweo;
Wtąż Ostrorog, Sieniawski, Lanckoroński z serca mężneo,
Stawał Piotr Potocki i inszy, których strudna wyliczyć.
Sam Pan Bóg zmarłym i żywym da pokóju sweo użyzyć.
Pod czas tej łuczynieckiej Hohul, owczarz, przyszedł do godności,
Samopiętnast rozbijał lechów, wstrzęsywał już kości,
Nałożywszy pod lasem ogień, gdy się czaty wzad zwracali,
Co żywo do ognia zimie tiutiun sobie zapalali.
A tu wypadszy, Hohul z lasa różnym ogniem zagrzywał,
Nabrawszy lachów, koni, sukień, tym bardziej w to miewał.
Z takich początków został napotym Chmiela pułkownikiem,
Wojska się mienił Zaporows[kiego] podolskim strażnikiem.
O tego sztukach na lechi i podolani osobnej krojniki
I to by nie wypisał, aż zastąpili Boskie liki.
W primiciach swych pare wołów, jak sam twierdził, w konia zwrocił,
To jest porwał i dał za konia, na dalszy czas się zochocił.

//(aprk. 11 36.) R. 1649 po Pilawieckiej.

Kyaszka, kum jego, tak był odważny, że samodziesiąty
Uderzył w nocy z lasa na armatę i tatarskie łonty,
Gdy szli i ciągnęli się za wojskiem ku Szarygrodu,

Ale jako uczynił hałas, tak zniknął zaś ku smrodu.
Czasu pewnego gonił go braclawski wojewoda
W kilkuset ludzi dobrych i rozna ochotnicza broda.
Który koło Buczacza z swym kazuctwem wiele zrabował,
Nahałasowawszy szlachte, dobytki, co było, zaharbował.
Postrzegszy, że idzie pogonia, na odwodzie swych zasadził,
A sam z drugimi w las, w bok, bądź raczej w tył się wypaść, zdradził.
Gdy już przybiegali lechi, gdyż byli i żołnierze,
I Sułowski mężny, który nie raz bijał, wiodł za kołnierze
Nie tylko kazuctwo, lecz i w dzikich polach straszne ordy; 563
Zrazili odwód, padli na łupie, aż z lasa Kyaszka w kordy
Wypadzły, wprzód piesze nastrzyłał i nahałasował,
Bądź się zrazu stawili lechi, o to wzad ich nakierował.
Nie dość na tym, dopadłszy koni, siekł, bił, jak chciał, tak trapił,
Sułowskiego, rotmistrza, i drugich z wojewodą ułapił,
Rekuperowawszy zdobyczą, tabor wszystko zaprowadził,
Wojewode z Buczacza Chmielowi oddać z Sułowskim zdradził,
Który, będąc tam czas niemały, wyszedł ztamtąd napotym.
Jak zaś przez Niedobor jadącemu, z głowy zbito, koźd wie o tym.
Panu pewnemu w trzydziestu człowieka sobolą czapkę,
A zabiwszy, z tych niektórych, iż nie wegnali w swą łapkę,
Wołali na bieżącego: "Wróć się, owo czapka, panie,
Jeszcze sobola, aksamitna, oto wspomnij na nie".
Nie wspominam inszych progressów, oto i w Budzanowie,
Pod most włazszy zamkowy, jaką zgubę niesli tej owej głowie;
Gdy na jutrznie wielkanocną szli w kościół, (...)* spuszczone,
A tu Kyaszka w zamek wpada, lud zbity wtaż ogołoczony.
Tam święta tylko w duchu tym ludziom byli już wesole,
Gdy do poływania Kyaszka zostawił prawie gołe.
Zaś w Kutkowskim zameczku na gurze wysokiej skały,
Gdy na murach strzegąc się (...)* od Niemców zwyczaj brały.
A wraz, wołając w ciemną noc, zodziawszy się w koc werdo,
Owi przyłazszy chylcem i włazszy na murzy, otoż masz twerdo,
Twardym dawszy obuchem, wszystek zamek zrabowali,
Napotym ludzi ostatek rozszedł się nie dosiadywali.
Nusz tak wiele nie wspomnianych, co na różnych przychodziło,
Bóg tylko lepiej wie, a ci, co to ich więc dochodziło.
Koloniją swą założył Hohul z Kyaszką w Mołyłowie
Myto brali onego łewenci, od wozu po głowie,
Od duhi konia, od jarzma woły, a zosobna od soli,
Wszystko zabierz, od kwitu zaś gdy nie gardło, to co boli.
Uchowaj ze nas, Panie, na gościńcach mytników takowych,
Daj nam swych pomocy, wtaż zmarłym, pobitym, więzniom gotowych.

//(apk. 12) Roku 1649 Zbarazkie oblężenie od Chmiela i hana.

Chcąc probe szczęścia swego król Kazimierz wojną uczynić,
Oświadcza się ojczyźnie wszystkim, iż go nie trzeba winić,
Aby miał byż w sercu złym jakim Rzeczypospolitej,
Ale i zdrowie swe ważyć już chce na czas znamienity;
Ordinuje wojsko dość piękne ku Ukrainie całej,
Zrozumiewając jakie w ten raz terminy będą się działy.
Zaczym przyszedłszy Firlej, pan bełzki, był regimentarzem,
Aż i książę Hieraemiej, krwi żołnierskiej wiernym szafarem,
Wtóż Koniecpolski, Sieniawski i inszy kawalerowie
Rycerscy we wszystkich swych sprawach dosyć sławni mężowie,
Których z luźnymi, co jeszcze szli, wbliz dwudzieste tysięcy,
Podjazdem wielkim pod Miedzybożem wpręcie temi miesiący,
Dali się we znaki kozactwu, zbyt dobrze przepłoszyli,
Naścinawszy, nabrawszy, aż dalej wieść przynosili,
Iż Chmiel wojska srogie kupi, z hanem się już łączy,
A łechom to w głowie i w nosie, poniekąd zabączy
I co był obóz stał, gdzie się rzeki wszczynają na Kupieli,
Jak to Słucz, Zbrucz, Boh, Bożek, w czystym polu tu, owdzie, bieli;
Zrozumiawszy, iżby kupiel była krwi owych kąpielą,
A niedobra łaźnia taka, gdzie się ciała śmiertelnie bielą,
Rade uczyniwszy, by się przy dobrym miejscu położyć,
Przy fortocy i mieście, aby ciężary swoje łożyć.
A iż Zbaraż od tego był zwan przed tym, że bijał dwa raz,
Bo tam na pytel czupryne mielono, zrzadka zaś na raz,
A jeśli na raz to stało za dwa nieprzyjaciełowi,
Póki sprawedliwość kwitnęła, poty sława Zbarażowi.
(A jak Bóg w niepamięci, tak też i Zbaraż zapomniony,
W żydach się zanurzył, w żydy napotym też był zwrócony).
Stawa wojsko wszystkie pod Zbarażem, wszczęło się gruntować
Luźnych rosposciwszy dla zboż, sian, mias, wskok się przypsztować.
Aliści znała orda z kozactwem wkoło napadają,
Na dwa, na trzy tysiące czeladzi nagłe zabirają,
I różnym ludziom po wsiach się dostało i szlachcie,
Osobliwie białogłowskiej, także dziewiczej płachcie,
Uderzono z dział na trwozę, wtóż i na bitną salve,
A tu się łechi do okopu rzucili, warując walwe,
Pod wojskiem w piątek wszczęli majaczyć, orda się wskazywać,
Wojsko wzięło się brać do szyku, w pole wyjeżdżywać,
Wszystcy a wszystcy pomienieni Ostrorog, Lanckoroński,
Huk, stuk, szmyr wojska, szczęk, brzęk, krzyk żołnierski i koński

//(apk. 12 36.) R. 1649 Zbarazka ekspedycja.

Między inszemi książę Wiszniowecki tak stawił czoło,
Jakby siedząc, rzucił kością swą szczęścia pod Bożą polą.

(A wprzód jeszcze podjazd chodził polski, dali po łbie sobie,
Lechi wzięli kilkunastu, oni kilkadziesiąt w tej probie).
Oto teo dnia nie zciągnęli, sam han z Chmielem wbliz całe
Powróciwszy, lechi z szyku obnocowali w swym wałe.
Łecz skoro dzień w sobote slicznym rumieńcem już świecić godził,
Ażci więcej, niż w trzykroc sto tysięcy Chmiel, han, przychodził.
Tylko co do bitwy Chmiel miał sto ośmdziesiąt tysięcy,
Nie licząc zaregistrowanych kozaków, jak pław płynęło,
Z miast i wsi okolicznych do Chmiela się brali, skąd się wzięło,
Procz tych, co ztąd, zowąd, się buntowało, a co żywo,
Bokami fortec, miast dostawali, dla zdobyczy krzywo,
Polskieo, co do boju, tylko dwanaście tysięcy się rachowało,⁵⁶⁵
A co dalej i tego co raz, to się umniejszało.
Dla takich gości w szyku wojsko polskie wbliz wałów było
Przez sobote i niedziele pod nos pogaństwu kurzyło
Z dział większych, mniejszych, różnej strzelby witać już dobrze wszczęli,
Ordy zaś i kozacy harcem Marsowym się mieli,
W czym i lechi nie od tego, ponieważ różnych ochota
Łecz, że do ordy lepsza huwcami skoczyć bywa robota,
Do szabel: "Jezus, Jezus, niech pomoże!" ci zawołają,
A owi głos bissurmański straszny z kozactwem puszczają,
Bóg dał, że lechi wsparli, wzięli rzezać, kosić szablami,
Wywróciwszy oczy, pogaństwo błyskali zadkami.
O takowy kontępt tym bardziej lechi się rozjatrzyli,
Kulmi, grotom różnym, strzałami, czym mogli, zasadzili.
A gdy się już orda z większą mocą co raz przysuwała,
Z kozactwem potęgi wielkiej natarczywie przygrzywała,
Dawali z szańców polskich piechoty ognia srogiego,
Musiał kozak i tatar wachać prochu niemieckiego.
Aż we środe za Chmiela, hana pod gardłem złym emirem,
Nastąpili ze wszech stron, wszystkim zarzuciwszy przymirzem,
Impetem srogim silnych potęgą do tego przymusili,
Iż lechi, włazszy wały, całe się piechotą bronili,
Tam jak wiele krwawej igraszki jak z Marssem wojowania,
Nie przeliczyć, nie zrachować czasu i godzin trzaskania
To z stańców, to z okopów, raz z dział, drugi muszkietierowie,
Nie próżnują z bandoletów cudzoziemscy, rajtarowie,
Arkebuzerska i pancyrnych osiadacze w swej sprawie,
I inszych strzelców nie ustaje w gęstej swej rozprawie,
Rusznica długa dank pierwszy z dotrzymaniem bierzy,
Janczarka a fuzya nie posłedniejsza w tej mierze
I stąd Lanckoroński, hetman polny, wniesć w wojsku napotym
Aby z dłuższymi muszkietami siedziano, koźd wie o tym

//(apk. 13) R. 1649 Zbaraska.

Co widząc, Chmiel wprzód stary zamek Zbaraski sobie osadził
I tam namioty swe z celniejszym kozactwem stawić zradził.
Wkoło obuz kozactem i ordą srogą opasawszy,
Wszystke armate i strzelbe ognistą wykierowawszy,
Pułk Nebaby zbyt wielki zawiodł ku lechom ponad wodą,
A tu zaraz w posilek sultan z pogańską swą ordą.
Wokrag zaś obozu polskiego drudzy szançe rzucają,
Inszy zaś dołek na dołku kopając, z onych strzylają.
Co postrzegszy, lechi dobrze się więc już na to gotują,
Kommunik się na koniech złożył z piechotą zasad sprawują.
A gdy blisko zemknął się Nebaba z strasznym swym hukiem,
Wprzod przez armate (... ano*) i pieszych z Marsowym fukiem,
A potym wypadł nasz kommunik z ostrzymi szablami,
Tak srogą rzecz nieprzeliczoną zbito swojemi rękami,
W staw nagnawszy, że Chmiel i han z ordą nie mógł się wydziwić,
Gdy pełny staw więc trupa i krew w puł z wodą wszcząła śliwić,
I sam Nebaba zwrócił się w babę i jeszcze plugawą,
Gdy się pomoczył i zmazał nierycerską zabawą,
Co zrazu wpadszy w polskie wały, chorągwiami wywijały,
I już całe znieść, a prawie zjeść, do teo już się miały.
Już więcej Nebaba nie ważył się nacierać z swej strony,
Gdy z inszemi stronami bito kozaków, dano gony.
Stąd nazajutrz Chmiel, gdy lechi dwanaście set samopałów
Z wody samej wyjęli utonionych wbliz swych wałów.
I sam będzie pędził szançe wyższe kopać nad polakami,
Jako jastrzęb nad kuropatwą wisiał z swemi kozakami
Kto się ukazał w obozie polskim, z strzelby zabijali,
A już jako kreci, ziemie porywszy, pod wał się przymykali.
Miasto też Zbaraż, bądź dobrze lechi swemi osadzili,
Oto było i tam co czynić, gdy dziw zawsze robili,
Bo tak silnie, ze wszech stron bez przestanku dokuczali,
Ze lechi pierwsze wały stradawszy, drugie kopali,
Ale i w tych się spokojnie już nie mogli wysiedzieć,
Aż zaś w trzecich się brał, by się nie chcieli przyśniedzieć,
Ustawicznie przez niedziel ośm zażywali teo chłyszczu
W trunku, w jedzeniu wpuł ze krwią na Zbaraskim siedliszczu,
Już nie tylko kozacy, ordy, strzelbą, łukiem razili,
Łecz kijmi, drogami, ziemią, głównią, czym mogli, to bili,
Maznice zapalone nawet rzucając, u rur dziury,
Zamiotali głyną i u panweli(?), ścigając skury,
Także czupryny żołnierskiej chcąc szcesać żelaznym hakiem,
Uczyniwszy się pod wałem polaków uszczypliwym rakiem

//(apk.13 36.) R. 1649 Zbaraska.

Nie wspominając, co tam nadolanik, wiekiera umiała
Jako po głowach żołnierskich i żołdatów płaśała,
Kamienie, grudy kamienie osobny kurrant sprawiali,
Głównie, dębczaki, pergameszke swoje wyprawiali,
A jakimi słowy brzydkiemi komplement sie miewał(?),
Pocziwym uszom szkoda mienić, by taki nigdy nie bywał,
Książę jednak Hieraemiej zbyt krakał (??) czupryne kozacką,
Któremu sam Chmiel przyznał impraecie junacką,
Jak w swim z pierweo razu ludzi swych stanął w wale,
Tak i do końca nie ustąpił kroku, by na piądz całe,
We wszystkim powód czynił na osobliwie swą wycieczke,
Bóg z nim zawsze był z jeo sladu już się je miał kozak hreczke.
O jako ich wiele przez swych ludzi na tamten świat wyprawił,
Nie jeden przywiedzion, postrzelon, kuli, grota nie strawił.
Dowodził sercem, męstwem, czujnością, wszelką dziełnością,
Datkem, obietnicą, jedzeniem, piciem i chorym hojnością,
Bądź to Sieniawski, Koniempolski, drudzy z teo przykładu,
Łecz osobliwie ten generose z swojego dokładu,
Gdzie się obrócił, szczęście gościł, nawet na imie jego,
Nie tylko żołnierze, lecz i ciurzy, bili mężnie złego,
Talażda, holik, ciura, nawet i ten wiele dowodził,
Kilkanaście set, bądź kilkaset, kilkadziesiąt miawszy, godził,
Z takowym że towarzystwem bić na imie księcia swego,
O jak wielka łaska Boża była* z księcem, gdy życzy szczęścia teo,
Dobra wprawa książąt młodych synowców Dmitra, Konstantego,
Zochocił i takiego, co się nie miał z chęcią (?) do tego,
Nawet w desperowanym terminie a zwątpionym czasie,
Ostróżnie podrzucał kartki, animując, gdy chcieli zasie,
Twierdził, iż już wojska z królem w posilek dziś-dziś wnocy,
Uderzmy resolucie, przecież (?) nieprzyjaciel nie ma mocy.
W strzale rozdartej kartki podrzucał w swym polskim obozie,
Bądź to od nieprzyjacioł, lechom wierneo, padła na wozie,
Bóg też i Sam pomógł, gdy na niebie pewne znamiona,
Monstracya nad kwatyrą (?) Sieniawskiego wznowiona.
Nie opisał by całą krojniką teo zacneo* księcia dzielności,
Tak i naszych zbarawskich oblesęców ważności.
Regimentarz Firlej w pierwszym wale ten się chciał zasadzić,
Łecz ten upor persuasją zbito, iż na lepszą się zradzić,
Gdzie i Stapkowski z wielką odwagą płynął o dwukoń stawem,
Na rzyce Hniznie będącym, w noc przez ordy wilczym prawem,
I przez kozaków przebrał się do króla, na Boga żywego,
Żądając succursu dla odsieczy zbyt pilnego.

Gdyż nie mieli lechi niskąd o królu żadnej wiadomości,
Już tylko ludzi swych pieć, bądź sześć tysięcy w wałach się mości.

//(apk.14) R. 1649 Zbaraska.

A tu Chmiel z hanem tym bardziej ustawicznie następują,
A głowami z jadu sweo gniewnie potrząsują.
Potym, widząc, iż nie mogą radzić zdradziecką swą mową,
Chciał więc Chmiel przez hana, pohańską już ułować głowę.
Daje okkazyę sztuczne lechom do traktowania,
Stąd i lechi szłą Giebułtowskiego do zrozumiewania,
A potym kuma Chmielowego — Zacwilichowskiego
Iż han nie miał teo czynić, gdy od króla, pana naszego,
Tak przyjaźń, jako i dar imieniem Rzeczypospolitej,
Dochodził; a wasz teraz affront nieprzyjaźni znamienity,
Został się teraz najemnikiem królewskiego chłopca,
Tak mu służycie, aż wyciecze pot i krwawa prawie ropa.
Raczej z większą sławą będzie, gdy z królem polskim braterstwo,
Narodu waszego i twoje nie byłoby błażeństwo,
Ten traktat był przez Sepher Kazy age i odpowiedź skora,
Byście nas prozbą swą poprzedzili wola by jak kora,
Nasza przystała z wami rozumieć jedno, aniż z Chmielem,
Łepsza by była na pytel, niż z chłopem, co na raz mielem (?).
Łecz żywot nasz, kto więcej da, na to jest konsekrowany
Kto dał, to dał, byle dał a wiele dał na to podany,
Prawda dobra sława, lecz gdy z pożytkiem to pierwiejsza (?),
Niech tylko przyjedzie książę Konięcpolski znośniejsza,
W czym książę postrzegszysię Konięcpolski, chorąży koronny,
Iż lepiej z lasa, niż z tarasa był by tam dyskurs nie schronny,
I dla tego wzad posła odprowadził Seper Kazy aga,
Aż sam ku wałom polskim, by się zakryła zdrada naga,
Gdyż tak na Zułtych Wodach uczyniono Czarnieckiemu,
I w inszych miejscach doświadczone już to nie jednemu,
Zaczym iż na nabożeństwo jechali w miasto namienione,
Odwróciwszy koniom wskok od wałów, by nie postrzelono,
Do hana co prędziej, aż i od lechów przez posły w też tropy,
Iż książę dla zabaw pewnych z Konięcpolskim, lecz w te stopy,
Nas przysłano, kładąc sobie po waszej życzliwości,
Ze skończyli z wami traktat, gdy w osobie ich godności,
Łecz Chmiel, zwiedziawszy to, wsadza przyjaznych sołtanów hana,
Prosząc, aby im natychmiast śmiertelna kara dana,
Stąd han z Sepher Kazy agą bardzo w tym już rozgniewany,
(Mówiąc), iż “Pan mój, gaurowie, wielu tym sturbowany,
Przez wasza jedne błażeństwo pyszniście widze a blaźniowe,
Kańczukami was do Krymu popędzim, skryci tchorzowie,

Ani sił, ani rozumu nie masz dość, nadwredzeni,
A na górze się pniecie, głupie ludzie i omamieni

//(арк. 14 зв.) R. 1649 Zbaraska.

Jak świnia wasza gaurka, tak wy, bądź złe a przecie swoje,
Wnet wam będą po szyji dawane śmiertelne kroje,
Nie dla pieniędzy przyście nasze, lecz po was samych psów polskich,
Poznacie, gaurowie, krymskich, nahajskich, zawolskich”.
Wziąwszy za wartę ich, zaś do Chmiela odesłano zjadłego,
Ten pogotów ruszył słowa, (...) * lepszego (?):,
“Niezdrowi już, stąd pewnie zdrażliwi lechi wydrwicie,
Poty wasz kres życia, zdrowia, widzimi, się kwinte spuścicie,
Dostyc już przewodzić wykwinć robić, tu się krwią oblejeć
Za wasze hardość powroz, arkan, na szyji poniesiecie,
Miasto manell wy wasze żony, siostry na rękach skrzypicie,
Nogami i rękami trzeba tańczyć będzie rozmaicie”.
Gdzie i lyst odpisał surowy, więc, do pana bełzkiego:
“Firlejowi, regimentarzowi obozu lackiego,
Staromu sobaci, dawnemu szalwierzowi, katiuzi,
Parytokowi, lutrowi, budesz u bisa po zasłuzi!”
Zacwilichowskiego chciał zatrzymać, a potym pozwoił
Do obozu polskiego zwrotu, lecz ze wszystkich stron tak już golił,
Z dział i samopaków głowy polskie, że wiele z włosami,
Na kawałki rozniósł grzebieniów tych lechotkami,
Niemieckie też kudły nie tak szczątka z grzebieniem cesała,
Tak (?) hak kutłał, aż pimpinella do góry skakała.
Nawet peruka zawczasu francuska z głowy spadała,
Bo jeśli słuchać nie chciał, to gęba zębem ułapała.
Wzajem też od polskiego obozu część takąż miewali,
Kozacy w tych że rowach swych snem śmiertelnym zasypiali,
Osobliwie Sieniawskiego strzelec, z którego swą miewał,
Ucieche, iż koźdeo dnia wiele nabił, ten ów ziewał,
A przecie ani (?) jakiej moszki przebić całe nie można,
Lubo ze wsząd bito, tak płodna, znać, że nie wygładzono.
W ostatku już Chmiel dodał wiele kuf kozactwu gorzałki,
Aby tylko mógł dokazać impraecie swej, czyniąc chwałki,
Które prawie osłap, bez liku lezli, bijąc na lechów
Ze wszzech stron z ordami, lecz Bóg jeszcze uchował śmiechów,
Nie dał w ręce nieprzyjacielskie, bądź już bardzo zwątleni
Oto siecą, biją, strzelają, wypadają, trup się bieli.
O dla Boga, księdza woła, teo owego do siebie prosi,
Ow kozak oczy wywrócił, kruk, sroka zaskakuje,
A tego z dobrym appetytem zaś żołnierski pies szynduje.
Psa zaś potym zołdat, byle się tylko nawinął, zjada,

Konia zabiteo, zdechleo kota, jeszcze to nie biada.
Na ostatek już się drągami tłukli i maźnicami,
Nie tylko z strzelby ognistej, lecz już wręcz samopałami,
Ten tego w nos, ów owego w gębę, nawet i siekacze,
Mieli robotę, a jeśli nie to, to hakiem zakracze.

//(apk. 15) R. 1649 Zbaraskiej koniec.

Chmiel, mając języka, iż się król zmyka ku onemu,
Ostatni impet wywarzy, jak mógł, ku umysłowi swemu,
Nawet z ordami nacierając, uczynił z hanem rade,
Aby przebrakowawszy wojsko, uczynili z królem zwade
I nie dali przyść na odsiecz temu wojsku zborowskiemu.
Zaczym ruszyli się na odsiecz w dwukroc sto tysięcy ku onemu,
W nocy ognie naniciwszy, że o tym zbaraskie wojsko nie wiedziało,
Któreo już ledwie kilkadziesiąt tysięcy i to opieszalo
A tym zostawiwszy kilkadziesiąt tysięcy kozactwa,
Tym bardziej kazał następować, prosząc swego junactwa,
Aby chcieli kończyć, gdzie przez te dni i nocy trąpili
Ustawicznie zbarasczyków, a król już o cztery mili,
Gdzie i zbarascy z języka powziowszy swoich wiadomości,
Uganiali się mężnie i bili, aż do gardła ciężkości,
Ponowili, krew kozacką tocząc, i już zaś kończyli,
Bo kozacy pod Zbarażem wielki huk z strzelby czynili,
Wołając: "Dosyć, dosyć, już król w rękach naszeo Chmiela,
Dość już nam wojować, przepadliście z ludem waszym wiela,
Poddajcie się, ile chcecie litości i zdrowia waszego."
Ale gdy widzą, że do hardł swych biją a końca swego:
"Dość, dość wojować, lachi, już mir król z Chmielem w jednej karecie,
Już zgoda i wy Bogu dziękujcie, uderzcie po kałecie,
A u nas kupujcie żywności, fanty, konie, co się nawinie",
Dopieroż z przedażą, aż się jeden z drugim nie rozminie,
A w tym przyjeżdża i Kisiel, wojewoda, komissarze,
Powieda, że już król z Chmielem i hanem w zgodzie, nie swarze.
Oto jednak han nie chce odeść od zbaraskich, w zastawie,
Aż dali dwóch znacznych, iż mu złoto będzie dane w wyprawie.
Nie kontentując się obligem, królewskie nie łożne słowo,
Lecz zastawie trzeba dać, potzesując wilczą swą głową,
Dziękujem, Boże, błogosławiony na wieki,
Ze nie dałeś w poimanie zębów nieprzyjaciol paszczeki,
Ale sieci zostawione potargałeś kozactwa,
A lechów strapionych obroniłeś od zleó pogaństwa,
A jako ś. Małachus, iż troska rozumu nauczy,
Tak za Bożą łaską i lech nieprzyjacielowi kuczy,
Gdy o zdrowie idzie a powód księcia Wiszniowieckiego,

A przecie zazdrość szkodliwa nie czyni hetmanem tego.
O Maria z patronami, obrocnicielko nasza!
Bądź nam nazawsze obroną, gdy nieprzyjaciel nas strasza
Tak duszny, jako i cielesny, zmiłuj się nad swą trzodą,
Daj, aby lech z rusinem dla imienia tweo zaś był zgodą.
Uproś zmarłym, zabitym na tej i inszych więc wojnach,
Odpoczynek wieczny więznom, wygnańcom, by byli w swych stronych //

(apk. 15 36.) Ekspedycja r.1649 Zborowska, król na odsiecz Zbarażu.

A gdy króla Kazimierza w życzliwości statecznego
Pobudzali takowe wieści, coraz idące do niego,
Chciał koniecznie wydać wici na pospolite ruszenie,
Gdyż w owego moc Rzeczypospolita dała i baczenie.
Ale w tym konfidenta najbliższego tronu pańskiego
Odwodziła rada z humoru, w wojnach mniej wiadomego,
Bo piękna do rzeczy mówić, z ksiąg dyskurować; wojować,
Łecz lepsza(?) tego zaś* posłuchać, co zwykł na sobie probować,
Który to twierdził, iż szpetniejsza z pospolitym ruszeniem
Jednego wojwództwa osobie pańskiej iść skuszeniem
I ruszyć się przeciw swym chłopom i najemnikom pogańskim,
Aniż trzy ucieczki pilaweckie wszczęte trybem drwalskim.
Przeto tylko z powiatowym żołnierzem króla wyprawił
I według swego zdania, co chciał, to czynił i kawił,
Zowiąc się generalissimus totum jak (?) więc u pana
Na jego rozsądek i powagę wszystką rzecz całe dana,
Twierdząc, że strach wielki nieprzyjacielowi z twej osoby,
Nie tak wojsko, jako terror z ciebie, królu, i z nas sprawi groby,
Skoro usłyszy nieprzyjaciel ciebie, pana samego,
Chłop Chmiel, han najemnik, skoczą aż do Krymu sameo,
A tego przepomniał, śnać, kiedyś pan miej że sługi,
Bo jeśli z małym wojskiem pojedziesz, toć przytną ogón długi.
Sam Chrystus rzekł: "Który król na wojne naprzeciw królowi
Drugiemu idąc, nie myśli pierwiej, gdy ludzie gotowi,
Jeśli może wyjechać (...)* swych dziesięć tysięcy,
Przeciw owemu, co ma dwadzieścia albo też i więcej,
Iżali (?) nie raczej posyła posły i o pokój prosi,
To Sam Pan Chrystus powiedział, a ów co inszego głosi.
Stąd w Lublinie mniszki i każdy od tegoż ubezpieczony,
Aby do domów swych powracali, ten, ów, utwierdzony,
Co się na swój rozum spuści, a nie słucha wojennego,
W gure głowe nosząc, na aspekty się więc zapatruje,
A tu w rów wpada z gurniej myśli i tego żaluje,
A tak załedwie, gdy król miał wojska szesnaście tysięcy,
Bądź to z luźnymi tak kłade, że bydz mogło co więcej.

Brał się na Belz, Biały Kamień i tam stawszy w wale,
Oddawał generalissimus Zabuskiemu całe
Buławe Wojska Zaporowskiego od króla wtaż pana,
Chmielnickiego publikowawszy za zdrajce i hana,
Bo się to działo formata oratione publicznie
Przy zgromadzeniu wojska in facie pana oblicznie,
A potym rewokować się to piątego dnia musiało,
Zabuski musiał ucichnąć, Chmielowi się to przyznało

//(apk. 16) Król Kazimierz sam pod Zborowem r. 1649 na odsiecz obleżeńcom.

Gdzie, gdy się przymykał król pod Złoczów, potym do Płuhowa,
Nie miał języka bez sprawy, bez rządu, a tu rzecz gotowa,
A potym wymknoło się wojsko w pola z taboru przeciągem,
Za Płuhowską leśną gure aż miesięcznym swym krągiem
Z wielkim hałasem przypadszy, orda wzięła ciąg polałów,
Jeszcze wnocy zasiadłszy w gajach z lewego boku z krzaków.
Dolinami się przysunawszy, czystym polem igrali,
Bądź to się łechi zrazu opparli, lecz zaś nie wskurali.
Jeszcze Bóg zdarzył, że pan sam dotknął się był Zborowa,
Zaraz przeprawując się, jęła się szanćować pańska głowa.
Król pan zawiedziony, generalissimus sturbowany,
Nie rychło przyszedłszy k sobie do sprawy, na przykład dany,
Iż to insza wotować, a insza męźnie zaś wojować,
(W tym łaski Bożej trzeba, serca i rozumu probować,
A ochotnie i odważnie, bo gdy ta rzecz nie przybędzie,
To łada jak taki zwykle wojennik już przy świędzie),
Gdy trup polski padał nieszczęście niemały i tak już gęsty,
Jak snop na dobrym żniwie padając, tu, owdzie żęty,
“Tararum, tararum” – na trwoże dopiro by do szyku,
A tu od zamieszania wielkiego nie staje już i krzyku,
Był ten rozdziwił gębę, zapomniawszy się wprzod, wżad jezdzi,
Sam nie wie, na którym świecie, co, kto rzecze, to już twierdzi.
Nałazł się tak zagniewany kordat, iż patrząc z pod woza,
Zgrzytał zębem, ale z cicha, by w koszarze szuta koza,
Co raz więcej wojsk kozackich z Chmielem pułk za pułkiem widać,
Nie jednemu namysł o Boże, by się wydrwić, racz to mi dać.
Orda z hanem, gdzie pojrzysz, wszystkie pola okryli
Wkoło już zewsząd nieprzyjaciel nadciągnął wbliz, i w mili.
Oto tandem do sprawy wiedzie sama królewska głowa,
I do wałów wskok inphanterya animują słowa,
Wyrzuciwszy szanćce, ażci wyzzała (?) groźna armata
(...)* pospolicie Bóg; a strzelba w smętku staje za brata.
Miasto też Zborów osadzone, co żywo do kupy,
Bo kto się nie umknął, to niezgryzne byli mu krupy.

I taboru odcięto niemało drugiego ogona,
Owo krótcie pisząc, dość miała co jeść sroka i wrona.
A gdy orda wszczęła srodze nacierać z kozactwem na lechi,
Aż pod same wały nacierając, wiedza, że to nie śmiechi,
Ze to chłop nieupamiętny, najemnik niepowolny,
Ani na pana, niej na senatora, niej szlachcic wolny,
Nie masz w pamięci, tylko bez przestanku: "hajda" a "hala",
W pewnej stronie krzyk się stał, iż nie masz króla, żyła zadrżała
W wojsku polskim nie masz, już nie masz nawet i kanclerza
(A w ten raz w inszym miejscu rząd król wiodł), przytną nam kołnierza //

(apk.16 36.) Król pod Zborowem r. 1649. Zborowska.

Ażci przypadnie król i kanclerz: "Owo ja, owo dziatki
Będzie, dali Bóg, dobrze, stójcie a strzeżcie kożdy swej matki!
Chorągwie, w szyku stojąc, bynamniej się nie wymykajcie,
Wbliz szaińców swych, jako możecie w ten raz odpór dawajcie.
Przyjdzie mój ordinans, niech tylko będzie wasza ochota,
A zaś prawi Bóg, że szczęściejsza wojenna będzie robota".
A w tym prętko przypadszy, gdy się i nasz harcownik zizdział,
A Puzowski z przestrzeloną gębą do króla przyjeżdżał,
Strzałe mając przez twarz przeszytą i jeszcze nie wyjętą,
I drugich (poniekąd, jako też lechi nadcięli) nadcięty:
"Hej, teraz w imie Boże, do nich, do nich, kto cnotliwy,
Za Boga, za ojczyzne niech będzie teraz mściwy!
Teraz macie ordinans, niech Bóg w tym skoku błogosławi,
Skoczny pułk, drugi, na ordy i mężnie nie pokawi,
Wesprze orde, wsięda na karki i grzbiety już pogańskie,
Uznali poniekąd* i na sobie, co to boli głowy tyrańskie.
Wtąż i Chmiel, bądź za wodą stał w widłach swą głową,
Ale z armaty dosięgano Chmiela, mieszał się swą mową
I kozaków, jako mogli, tak odpirali strzelbą,
Jako oni swej nie żalowali, tak i tu wrzeszczą swą gębą.
Łecz tatarzy, gdy obaczyli lechów niepotęge,
Skoczyli i przywiedli, by już spędziwszy z pol na mitręge.
Aż ich piechoty z szaińców i od wałów już odstrzylali,
Przy posiłku swym z szykiem wojska zarownie zatrzymali,
Bądź i lechi ich, ale i orda wtąż lechów nadcięła,
Aż i tu odwaga serc żołnierskich kęs pociehi wzięła,
Porachowawszy się, że złe bez potęgi na nieprzyjaciela,
Ze i osoba pańska mniej straszna bez ludzi swych wiela,
Coby czynić dopiero około tego w pracowitą rade,
Po szkodzie mądry polak, widząc, że trudna rzecz przez zwade,
Jużby rad generalissimus zbyć się regimentu tego,
Łecz strudna poprawić błąd, oto wiele starania jego,

Iż z Chmielem traktuje, przywodzi zbytnie imieniem pańskim,
Nawet czyni konferencyą z dumnym hanem pogańskim.
I co miał chłop poddany prosić pana o miłosierdzie,
Od pana podany sposób, że Chmiela hetmanem stwierdze,
A co Zabuskiemu buławe zaporowską oddano,
To zaś za dni kilka za radą tegoż, żeby (?)* rewokowano.
Nie dość na tym, lecz ordzie musiał być upominek dany,
W momencie, gdzie wes (?) tam wes, bądź raczej kozubałec brany.
Musiał każdy, by pan, by chudy pacholek, na to się składać,
Mieszek wytrzęsując jeden u drugiego życzyć ukradać,
A dawać pogaństwu na rzetelną składając się sume,
W tym też i Chmiel złożył na czas zdradziecka dume

//(apk. 17) R. 1649 król pod Zborowem.

Zjechał do króla z kozactwem pewnym judaszowskim trybem,
Upokorzył się do nóg, całował rękę, stał się miękim grzybem,
Bądź to odpuszczenia żądał, a tu w myśli co inszego,
Gdy mu król rzekł, że się to mi dziać nie miało zmysłu tweo,
Przysięgałeś z swemi, żeś nie miał ręki podnieść na pana,
I na moich lechów, a ty jeszcze zwiodłeś samego hana.
Rzekł, że nieprzyjaciela zwyciężaj ogniem i mieczem,
By też przysięgą, gdy widzimy, że się inak nie uleczem (?),
Gdyż jeśli była przysięga, to z musu uczyniona,
A Bóg wszystko wiedział, że nasza rzecz była ukrzywdzona,
Ale jakimkolwiek sposobem, o to, królu, dla ciebie,
Pana za pana mając, słaniam się, uważ to u siebie,
I tak w tym na (...) * łaske pańską sobie akceptował,
Punkta według swej myśli otrzymawszy, supersedował,
Han też, dość mając (drugie w obietnicy) kontentowania,
Jeszcze ku zbarazkim ciągnie dla sweo ustraktowania,
A zbarascy dla Boga słowo króla, pana naszego,
I twoje, hanie, więcej siwek niech nie czyni, wstyd teo,
Guoksyż (?) tandem zbyć nie mogłasz zastaw z obozu swego,
Dwoch paniąt dać musieli, zbywając poganina złego;
Chmiel też z trzaskiem, hukiem zwrócił do kraju ukraińskiego,
A generalissimus, wymknąwszy, wlot z królem do Lwowa
Przywiódł, że nie czekał zbarazczyków tego więc (?) chowu (?)
Przykazania co tobie nie miło nie czyni drugiemu tego,
Gdy nie miło być z pogaństwem, nie życzyć zbaraskim złego.
Ekspektatiwie trwałej obłęźców czekać już było,
Przynamniej słowem gdy nie datkiem przyjąc i to by miło.
Dopiroż za wojsk rozejm nieprzyjacielskich przeminieniem.
Aż wojsko zbarazkie wędruje z swym nędznym poruszeniem,
Pod chorągwią kilka konną kilkanaście piechotą,

U tychże koni, grzywy objedzone, ogony hołota,
Ten na kusym ciemnochudym załedwie się (...)*,
Ow zaś, bądź to chce hasać, coraz na dół się miewa.
Często się kłania, bądź król, kanclerz opodal są, we Lwowie,
Nie padaj, nieboże, bo nic nie wezmiesz w przetkim słowie,
Temu głowa, gęba przecięta, wąs, ząb, oczy wyszyrzyżone.
Owemu miara na krzyż w krzyżach, płuca zbyt ukrojone,
Ten wpół postrzelony, temu przez gębę strzała przeszyta.
Owego kula zrznie, stanęła w kościach jako wryta,
Tego hak zawadził, skłuła bok dżyda, rohytyna,
Kamień łeb rozkroił, bielmo uczyniła twarda głyta,
Choraągiew niemal koźda od kul, postrzałów tak obdarta,
Ze tylko gołe drzewce, a przy nim srogi kitajki szmatka zdarta

//(apk. 17 36.) Zborowskiej, wtąż r. 1649 Zbarazkiej koniec.

Ten ranny, skluty, konia słuźalego zbyt żaluje,
Ow brata, thowarzysza dobrego, z łzami offiaruje,
Jak dostawano, wtąż odpirano mężnie diskurruje,
A tu głodny, chłyb wziowski, tedy wozem kieruje,
Jako skoczył, cioł, uderzył, strzelił, trapił w samie czoło,
By najwięcej na stołe aż nie masz, obaczysz już goło,
Słubuje, iż wołał* przed zbarazką trzystu na (?) obiedzie,
Niż trzech po Zbarazkiej mieć na stołe, jak wymiotł na ledzie,
Łedwie gospodarzowi, gospodyniej rąk, nóg nie zjedli
I na głowy, uszy samych miluch swym wzrokiem ciekli,
Jaką sprawą porządkiem szyk na sklenicach wskazuje,
A tu tym czasem jedne za drugą w gardło wytrzęsuje,
Jako stał han z sultanem już (?) za nasze (?) większą bierze
Jak szturmy od kozakow Chmiela, przesuwą i on w tej mierze,
Jak pragnienie wielkie aż się dzbanem wielkim ugasił,
Na tą wspominając i sam się jak bydź ma zbyt okraślił,
Zachrapał, zasapał swoje bide bidny mokrym cieszył,
A w suknie przy ogniu spalił tu, owdzie taką (?) przebył.
Sam sobie krawiec, sam szwiec do butów, koszula tak biała,
Jakby z sadzą od roku towarzystwo wierne miała,
Łecz prawde rzekszys, hodniejszy ten latawiec w swoim brudzie
Podle senatora siedziec, bądź to (mówią) nie złudzie,
A ile żołnierz, Boga się bojący, a nie pijanica,
Nie hardy, nie zwadca, bądź to w ten raz wdzięczna mu sklenica,
Łecz taka, co Boga nie uraża i zdrowia, rozum nie ślepi;
Aniż ów gach, co pod piórkiem na burku się ustrzępi.
Bo pijak, a zwadca grzech ludzki, niewinności napadca,
Nieba zbrzydliwy, ziemi niemiły i pokoju zdrajca,
Rowien jest w skażonej swej impraecie psu prawie wściekdemu,

Uśliniwszy się, szuka gorszego umysłowi zlemu,
Będąc (...) * u Boga, lecz u wszystkich ludzi przemierzłym,
Z grzechu w grzech postępuje od czarta, czyni się uwięzonym.
Skąd przypowieść, gdy Chrystus ewangelją przypowieść,
Szedł w różne miejsca z Piotrem świętym, nawracając, by zwiedziać,
Aż wyrwał się więc w drodze zwierz srogi, kłem zgrzytając zęby,
Sturbowany Piotr krzyknie: "Broń, Panie, od plugawej gęby.
Zwierz (?) myślu w swą chce skoczyć, porzuciwszy swego pana.
Aliści dobry Pan: "Hej, Piotrze, niech ci nie będzie gana,
Wszak wiesz, że Ja z tobą, pod strażą zawsze jesteś moją,
Nie trwoż się, lepsza to, niż raczej byś się umocnił zbroją".
I tak, gdy czas niemały szli w świętej wspólnej rozmowie,
Ażci jak znowu zawoła Piotr: "A to co naszej głowie?"
Ujrzawszy Piotr psa wściekłego, jadłem zaślynionego,
Chciał na dęba, tamże wzywał Pana do siebie samego.

// (apk. 18) R. 1649. Zbaraskiej i Zborowskiej koniec.

"Z tej (mówi Sam Pan), Pietrze, co czynisz, czyń mądrze dla Boga,
Nie bój się, bądź ufny, daj mu kijem, nie walna to trwoga.
Wszak zwierz, ani pies nie może nic bez dopuszczenia mego.
Obraz Boży jesteś, twarz i oczy zastraszą onego.
Aż gdy za następem na zdrowie i gardło pospolicie,
Trzeba wiedzieć, jako wszcząc w ten raz i kończyć znamienicie.
A tak, gdy Piotr w swych terminach coraz lepiej to się już baczył,
Ażci żołnierz wykrzykuje pijak, tak się już kufłem uraczył,
Iż ledwie wiedząc o świecie, coraz na koniu się schyli
I uchmielony całować chce ziemię, biejąc po chwili.
Co Pan postrzegszy: "Wierz, Piotr, iż ten pijak — pies wściekły,
Ustopymy zawczasu wdalsz, lepsza, iż teraz będziesz przękły".
A gdy Piotr rzekł: "Panie, to człowiek, nie pies, ani zwierz srogi,
Deliberuje, którądyby mieli unosić nogi.
Przypadchy pijak, zwadca, wszczął rozdawać krój po łysinie,
Ze się załedwie wysiedział święty w gęstej krzewinie,
Aż napotym wierzył Piotr, ufając zawsze Pańskiej powieści,
Iż każdy pijak postępkiem szatanowi (...) *.
Nie trzeba szukać szaloneo, ten jeszcze przejdzie tego,
Gdy bez żadnej przyczyny napada, więc na niewinnego.
Przeto i ruś zowie takiego "skażenaja sobaka",
Nie tylko grzech swój ciężki, ale i ludzka pokraka,
Nie zrzkać sobie drugich, tą infortuna zarazi
Lecz i swój umysł latha głowę wzgorszeniem brzydkim kazi.
Jednak wracam się do swej rzeczy, wiele kozacy szkody
Od Zbaraża i Zborowa, wżad idąc, aż we krwi brody,
Z oradami zameczki i miasteczka chciwie dostawali,

Tatarom wszystkim jasyr, a sobie łupież uznawali.
Zamki, wsi, miasteczka z hruntu w popiół obracali,
Z grobów, z ziemi dla fantów umarłych wyrzucali,
W lasach gęstwinnych wielkich ruś sama schronić się nie mogli,
A pogotów lechów w jamach podziemnych serca przebodli.
W ten czas po zwojowaniu kilka set dzieci płaczących,
Gdy się wskazał człowiek, nie mógł odpędzić, za sobą idących.
Chwyтали się poły na żywy Bóg: "Tata, mamó!" wołali,
Płacząc, rycząc, jęcząc, by chleba kes dano, krzyczali.
A lud tak był wybity w Podolu, od tatar zabrany,
Nie tylko było* komu ratować, lecz i chować, zrzkąc od Boga dany.
Większe zaś chłopcy niewinne, dziewczeczki ucziwe,
W paszczekę pogańską wpadli w serce niemiłościwe.
A co leżało wszędzie w polach i gajach, błotach martweo trupa,
Których nie pokryła nędznych kości ziemi skorupa,
Nie lycząc, których zwierz, ptak, bądź pies pożył srogi.
O Boże, Boże! Zmiłuj się, niech zli mają nadtarte rogi,
A tym wszystkim, tu wspomnianym, daj odpoczynek swój wieczny!
O Maria z świętymi! Uproś więźniów i nam być nie spreczny.
Gdzie królujesz (?), święci i aniołowie w niebieskiej chwale.

// (apk. 18 36.) Wilcy lud jedli r. 1649 po Zborowskiej i Zbaraskiej.

Tego czasu Bóg infortunne tak skarał wilkami
W Podolskim, Wołyńskim księstwie ruskim dziwnymi ptakami.
W tenże czas sady nie rodziły, fructu nie wydawali,
W czym nie mniej te głodu większeo rzeczy im sprawiali,
Przyszło do tego, iż po kilkunastu ludzi zjadali,
Po kilkadziesiąt, miejscem pewnym się więc nie wybiegali,
Mianowicie około Ostroga i Dermania,
Jak wiele było tam i w Podolu Bozkieo skarania,
Nie wychodź, dobra żono, na ogród, nie sadow dzieciny,
Bo samej ciebie i tej nie stanie, zażyje wilk zwierzyny.
Nie nowina, gdy same z izby wylizie nieostroźnie,
Nie postrzeżesz, jako prętko zagryzie i porwie groźnie,
Bądź też chłopiec w kilkunastu leciech, albo też dziewczyna,
Nie zwiesz, tylko kość, którą najdziesz, taka śmierci przyczyna,
Pogotów idącą w drodze, bądź w średnim wieku białogłowe,
(...)* z białej, w czarną się zwróciła, zmieniwszy mowe,
Dla tego, gdy która, gdzie szła, bądź na ogród wychodziła,
Zaraz z mężem i drugich z bronią z pilnością wyprawiła.
A jeśli chłop podróżny, bądź też po drwa jechał do lasa,
Łedwie co pocznie czynić, aliści ten i ów hasa.
Gdy się nie miał czym bronić, lubo był niewielkiej siły,
Poty dokuczali, podpadając, aż mu skłębli żyły,

Dopiroż pastuch nie jeden byź musiał u wilka w zadzie,
Aż to musiało byź u pana i gromady w radzie,
Z strzelbą i inszą bronią według tego ordinowali,
Bo co dziwna, bydlu dawszy pokój, pastuchow imali,
A jeśliś gościu, bądź gospodarski leżał w swoim więc dworze,
Pogotów w polu, lubo gałęzistym przy drodze w borze,
Zasnąwszy, pewnego miał na siebie nieprzyjaciela,
Gdy nie ordyniec, łeweniec, napadł cie wilk nagłe z wiela,
Nawet i w gospodzie, lubo w gościnnym domie mieszkania,
Za piecem do leżących przez kafle byli ich skrobania,
Aż będąc rozumienia, że psy jacy zostają w grubie,
Wypadszy z kijmi i tych ten, ów, wzajemnie poskubie.
Był w ten czas, że do drzwi, do okien wnocy namagali,
Aż w zęby siekiry, rohytyny, czym kto miał, wraźali,
Psa nie zajrział, a jeśli który nalażł się tak szczęśliwy,
Ten tylko, co w hałupie, bądź na izbie leżał, nie był mściwy.
A tak byli głodne, chude, iż plewy, pruchno jadali,
Bądź też jedneo z pomiędzy siebie rozrywali,
Przytrafiał się takowy też termin w Podolu niezbyty,
Ze nie chciał wilk i drugi wyniść z sieni, stał jako wryty,
Bądź i ludzie słyśzał, tak dotrzymywał, wyszczerzywszy zęby,
Aż białogłowa zabiła dwoch, kyj włożywszy do gęby,
Łecz przecie z posiłkiem psów, przyjacioł w ten raz wiernych sobie,
Ten tryumph otrzymała, pisze prawdziwie tobie.

// (apk. 19) R. 1649 wilcy jedli po Zbaraskiej.

Którzy stadem i różnie to tam, to sam już wędrowali,
Łecz doświadczona, iż w te miejsca zwyczajnie się miały,
Wielką kupą, gdzie wojska drugie swą nogą gęstą torowali
I pustynie zbrzydliwe przez przeście swej szabli formowali,
Głosząc to muzyką swą, rozpuszczając flejty, organy,
A do onych różne głosy diszkant, wagans, bas przydany,
Tak i owak, gorgem różnym coraz wytrzęsywając,
Coż rozumiec, gdy się schodzą wkoło głowy podskubywając,
Jaki tam harkot, warkot tako i owaka rozprawa,
Co słyśząc, psi iuż wygineli, czyni się wzajem wrzawa,
Korrespondują częstym śpiewania wyciem do góry,
Oznajmując przyszłe pustynie, targaniec wszelkiej skury,
Co pospolicie toż (?) czynią wilcy, psi pod czas powietsza,
Wyciem pyska w dół odmienną rżuszając swojego wnętrza,
Jako wiele ludzi doświadczają i sam byłem w tej probie,
Iż inak na wojne, inak na głód i powietrznym grobie,
A jako myśliwy między stem guńczych psów głos pozna sweo,
I jakieo zwierza trafił, dojdzie z uznania dobrego,

Tak nie dziwuj się, iż eksperyment ludzki różne rzeczy,
 Doświadcza, mając to na pilnego baczenia pieczy,
 Gdyż Bóg mądrość Jego przedwieczna, nigdy nie wysławiona,
 Nie tylko w większych, lecz w mniejszych rzeczach nie jest ogarniona,
 A jak Abram z nauki gwiazd do dobr niebieskich uznania,
 Wiele sobie pomagał i inszym, tak ku przestrodze dania,
 Z najmniejszego robaczka, zwierza, ptaka, Bóg ominuje,
 O jak szczęśliwy, kto się postrzeże i za grzech swój żałuje!
To też wspomnieć moge, iż pod Kamieńcem, w Kniażu, wsi zwanej,
 Ociec, trzymając dziecko u okna, w ten raz zagadany,
 A wilk, przypadszy, porwał za część głowy, ciągnął ku sobie,
 Chłop zaś za nogi, iż wilczku (przecząc), nie należy tobie.
 I tak długo z sobą szli w tym zarwanego targańca,
 Aż ucho musiało zostać u zjadłego już wyrwańca;
 Dziwka zaś w tejsze wsi tylko wyszła po potrzebną wodę,
 Wilk napadł, zagryzł śmiertelnie, zjadł, nie pomniąc na szkodę.
 I teo tak wszędzie w krajach ruskich niezrachowana,
 Z woli Bożej, tylko słysząc, nie patrząc na to, zadrzana.
 O Boże, Boże nasz! Zachowaj że nas od wszego złego,
 Od wilka nie tylko piekielneo, lecz i tu będącego.
 Zmiłuj się nad temi, którzy taką śmiercią pogineli,
 I nad wszystkimi, którzy umierając, zajęczeli.
 Wspomni na wnętrzości wzruszone miłosierdzia Twego,
 Zebrzem i prosim przez męke i imie Jezusa swego. [...]

“Ліхтарики” на маргінесах:

арк. 1

Alias Tulczynie.

арк. 1 зв.

Ten, co potym był oboznym koronnym i wojewodą miał na potym za sobą Sieniawską.

MonarchaWie[lki].

арк. 2

Kasztellanem kamienieckim był w ten czas.

Braclaws[ki] wojewoda.

Tyszkiewicz z wielką kwotą ludzi księcem.

арк. 2 зв.

Wojewoda ruski.

Tyszkiewiczem.

Wojewody krakowskiego.

арк. 5

Pierwszy impet, gdy ma kto siły sto do wojowania chwalny.

арк. 5 зв.

Ten murza u pana krakowskiego ś. pamięci był w niewoli, przysłał list do chorążego koronnego, syna onego.

арк. 6

We Lwowie książę Wiszniowieckie dostaje pieniędzy.

арк 6 зв.

Rozgrom w dzień ś. Matheusza w porównanie dnia z nocą w samą jesień.

Piechoty niektóre w Konstantynowie zaginęli przez miecz i taboru wiele z armatą,
a drugie w polach piechoty od ord i kozactwa.

Kommunika jazdy mało zginęło, lecz się i tym dostało.

Niż Chmielnicki zemknął chana.

арк. 10

Tak zbrojneo (...) * w klaszto (...) * że nie było (...) * jaki widziemy.

арк. 10 зв.

Podjazd polski we wsi Łuce pod Kaczmazowem zбитy.

Pułki kamienieckich żołnierzy mężne.

арк. 11

Zaledwie dwa tysiące było do bitwy kozactwa albo mniej.

Kozactwa ostatek uciekł błotami w lasy.

Hohul aplikował często w mowie swej exemplum do Dawida ś., co zrazu kradł i
rozbijał, Dawid zaś teo nie czynił.

Hohołowi ohulić, odmić, zdradą podeść, zwykła.

арк. 11 зв.

Kyaszka alias się wykłada: wekiera, to broń najprzedniejsza, a potym łuk.

арк. 12

Zbaraż pod czas tureckiej od Boga skarany.

арк. 12 зв.

W wielkiej kupie podjazd polski przeciw ordzie.

Z luźnymi było na dwadzieścia tysięcy zrazu. 580

арк. 14 зв.

Tynuł taki od Chmielnickiego.

Chmiel upoił gorzałką swe wojsko na wzięcie lechów.

арк. 15

Król już był pod Zborowem.

Srogie traskanie i huk strzelby i dział czynili kozacy na tryumph.

Kisiel, wojewoda kijowski, wiary ruskiej.

арк. 16

Mieszanina i trwoga wielka w wojsku polskim.

Król Kazimierz wszczął sam sporządzać i przez niektórych.

Łechi teo rozumienia byli drudzy, gdy nie wiedzieli generalissimum, a król w ins-
zym miejscu sporządzał, że król zabity, bądź wzięty od nieprzyjaciela.

арк. 16 зв.

Kanclerzem w ten raz był Ossoliński.

Wziął też za to od króla dobrze.

арк. 17

Natychmiast zastawę dawali (?) lechów znacznych miał u siebie.

Powiedziano.

Nie tylko żołnierze od głodu, lecz i konie, drzewa grzyzli, budynki, ziemię, więcej zdychali, jeden u drugiego grzywy, ogony grzyzli.

арк. 19

W Podolu”.

Опубліковано частково в українському перекладі, частково — польському оригіналі: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел)// Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 307–311; Мицик Ю. А. Пилявці, Львів, Замостя: події початку Національно-визвольної війни на сторінках “Вішованої хроніки” // Україна в Центрально-Східній Європі. —К., 2006. — Вип. 6. — С. 509–547; Мицик Ю. “Під городом Корсунем...” (з історії пісні про Корсунську перемогу) // Жовтень. — Львів, 1983. — № 7. — С. 100–102.

Переклад:

// (арк.1)¹

Після Корсунської Кодак (?) зруйнований з наказу Хмельницького,
У ньому був комендантом Жолтовський, майором — Лончинський.
Щоразу до більших бунтів всіх, що жили, вже громадив.
Як із Запоріжжя, так і з волості, вони дійсно ширилися,
Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса,
До різно званих полковників, але кожен як оса.
“На ляхів, ляхів”, зразу бунти починаються,
Ляха, єврея по скринях, ямах, полицях, улоговинах шукають,
Навіть у русі, своїх братів, в землі, в гною, у воді, в дереві
Не влечав у вбиральні, за шкірою, ні в роті.
Задник навиворіт, хустки на нитці, бабська сорочка,
З-під (...) *струснутий (?) фартухом, якщо не слабка;
Обшукано всього з ніг до голови, у живого,
Але теж смердюче і згниле убранство брано з померлого,
Мусив дати і той, що висів на шибениці,
Якщо не платок, принаймні вже з своїх гнилих ниток,
Добра і мотузка на путо могла придатися і самому,
На шию і на руку така матерія такому,
Вважай місто на місто, село на село, а що польському,
Хочби за чверть милі ближче горизонту, то до злого.
Бий, забий, цап, лап, шарп, драп, вирви, подай, держи, ховай, зраджуй,
Грабуй сусіда, стрія, вуйка, з своїм батьком не згоджуйся;
Брат рве брата, кум кума, сват свата, родич родича,
Слуга, наймит господаря, тим більше незнайомого,
А що чутка була зразу, що комора, хоч би тишком зав’язана,
Потім господарю, хоч би з заліза, і господині,
У черевики жаристого вогню насипавши, наказують скакати,
Поки італійським і руським скоком пляс, по цей час крякати.

¹ Бракує початку рукопису.

Аж скаже про гроші, сріблі, цінностях і золоті,
Навіть якби були у землі, у мурі, скелі і в багnistому болоті,
Не сховав ліс, не сховали бур'яни, бузина, буйні трави,
Чортополохи, очерети, терен, густий куш, ані хмільник жилистий.
У воді один ледве не втопився, другий — дух випускав двоїстий,
Став як мочений оселедець, або нагадував візерунок тонкого глиста.
Бий, забий, знищ, нехай лядської крові й краплі не буде в руських краях
І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смердить.
Не згадуючи інших міст, тільки в самому Нестерварі¹,
Взявши фортецю, що діялося, як Бог карає,
Не рахуючи шляхетської крові згромадження численного,
Вісім тисяч тільки самих євреїв полягло з свого імені

//(арк. 1 зв.) Під час інтерєгнум 1648 року. Після Корсунської

Князю Четвертинському, пану (...)* своєму
Мельник, його підданий, страшно відрубав голову живому,
Не досить цього, козак княгиню, його жінку, взяв собі.
О мій Боже, що за беззаконня, тільки Твій суд буде в небі.
Або інші твердять, що не за жінку взяв, а тільки як невільницю,
Бо був жонатий, але досить того, що нещасним було її обличчя.
Майже два тижні мужньо і дружньо всі боронились,
Аж через підданство, коли казуки в передмістя вдерлися,
Спочатку домагаючись видати тільки самих євреїв,
А ляхи з князем дозволили на пролиття цієї крові.
Коли вже легкий мали приступ, без труднощів вдерлися
І чого хотіли заюшені пси, того добились.
Нуж Полонне з таким же засобом, Бар навіть з жовнірами
З котрими Єнджей Потоцький, вінницький староста, з своїми
Був схоплений і взятий, до Хмеля відправлений
В кільканасте хорувей, там на гарнізон залишений
І інші міста, в котрих польська кров і інших так лилася,
Кров, що, по правді кажучи, у самому Полонному вона текла рікою.
В цих місцях українська шляхта була доценту винищена,
Тільки тих, завдяки Богу, минула це, котрий тримався подалі
Від вогню, щоб не опектися,
Або кому Бог чудесно подав свою руку.
Тільки цим тиран козак жалом своїм не додав духу.
По кількадесят, по кількасот, по кілька тисяч, лежало трупом
Навіть частина подолян загинула врешті від рук левенців,
А хто втік до Кам'янця чи до Меджибожа,
Тому тоді перед вікном ще раз запахло розою.
Якщо не загинув по дорозі, втік, щоб не попектися,

---

¹ Дописано іншою рукою: "Terazniejszy Tulczyn", тобто "Нинішній Тульчин".

Був щасливий той, хто своєчасно втік, бо вже суворе полум'я розжарене
Сягнуло славного Кам'янця і важко описати тобі, читачу, цілком вірний [Речі
Посполитій]

У якій суворій опалі-небезпеці він був;
Під його [стіни] підійшло кількадесят тисяч козацтва,
Не кажучи вже про Коломольду, Чуйка, Вовка, що бродили тут,
Про Олександренка, Недовисенка, та інших вправних катів люблінських і
львівських,
Що тут переходили військами, більшими й меншими полками різно,
Явно і потужно, зрадники, кінно й піхотою.
[Цей же] від короля Олександра Великого виводив своє ім'я
І постійно своїм військом допікав подолянам, воював.
І як той був король монархом македонським,
Так і цей, медоборський, хотів захопити Кам'янець.

//(арк. 2) Під час інтеррегnum ро 1648. Пісоля Корсунської.

Той хотів знати, що є у повітрі, землі, морських водах,
І цей, мокнучи, довідувався (?), коли його було розбито, що тільки
Волос у бороді розвівався, бо так багато разів був поляками розбитий на землі;
Часто в корчах лісових лежав, "Ох, ох!" стогнав, бо з своїми
Був піднесений у повітря катом, але з шибениці
На щастя зірвався через віршовку з гнилих ниток.
Укріплення отих і найкращу колонію їх вчинив у Медоборі,
Де струменіла кров з людських тіл.
Коломельда — цей завжди кружляв, шляхетські давлячи меди,
Вовк як вовк, Чуйко як пес, що ляхам чинив зрадливе частування.
І таких мали непораховану силу, котрим не було в новину
Наступати і облягати Кам'янець через хтиву причину козацтва.
Однак Лянцкоронський, тоді він був кам'янецьким каштеляном,
Котрий з Божої воли мудрою радою
Утримав Кам'янець, бо вже хотів тікати через таку зраду,
З ворогом розпочату; йому кам'янецький староста
Петро Потоцький так помагав, як другий Хмельницький;
Що був ножем (?) проти орди, а цей з Лянцкоронським на козаків,
З двома-трьома тисячами вночі і вдень били цих зрадливих юнаків
То дивно що і ангел показався на коні білому,
Коли громили Олександренка, ворог тому свідок.
А щодо булави після (?) Лянцкоронського; Кам'янець
Потоцькому до воєводства показав славний вінок,
Стрижовському, потім Кондрацькому, Суловському [шлях] до слави.
Не можна порухувати тих, хто прислужився [рідному] порогу, хто щастя мав
з неба;
Не згадую, яка з тими була велика битва,
Під Борщовим, Чернцем, під Балиною, Дунайгородом (теж) нелегка,

Де замало не довелося нам гинути через потугу тих [ворогів],
Якби не рука Бога та відвага з шаблею,
А під Балиною, коли лехів змусили до відступу, був забитий Жиромський,
В інших місцях не один загинув, бо не лугом, але кров'ю був омитий,
Однак з малою шкодою своїх, а великою шкодою для ворогів
Завжди давав [щастя] Бог, бо смертельно трусонув за бороду [ворога]
Ото як швидко почав бунтівник трясти Польщу за чуприну,
Так швидко і сам наклав головою, що Бог дав за ці провини.
А тут проти князя Ієремія Вишневецького
Хміль відправив Кривоноса, як і проти київського воєводи;
Бо Кривоніс з кривим носом добивався свого
З немалою і доброю потугою, злий як оса.
Хто необережно з його носом стикався,
То він не тільки висякався на того, але й шмарував і закаджував.

//(арк.2 зв.) Під час інтеррегnum року 1648. Після Корсунської.

Однак князь Ієремія почав краще кадити під ніс кривий,
Став смертельну понюшку (?) давати і взаємно шкодити тому.
Бо цей [князь] був великим патріотом вітчизни і віри,
Цноти, слави, християнських добр, то дав злому кару.
Тривалий час заробляли славу з київським воєводою, Тишкевичем,
Людей князя Острозького підтримували своєю згодою
Ці два пана мали війська десять тисяч
У них (?) не було більше.
Під Розсоловцями до розсолу привів ніс Кривоноса.
Що той з розбитою потугою насилу втік з тим, й хто сів гречку й просо,
Їх лехи не тільки розгромили, але й били й рубали доти,
Поки більші потуги Хмеля і поганством не підійшли.
Свідком цієї мужності був і Старий Костянтинів,
Як ворог, тікаючи, мав перед собою смертельні ноші,
Питав тих, котрі були тоді там, котрих хребти,
Груди, голови козацтва діставалися псам і вовкам на десерт.
Не кажучи про сніданок, обід, підвечірок, вечерю.
Хто там був на тому весілі, нехай скаже ширше.
Там же був і полковник Капуста з боку Хмеля,
Котрий з Кривоносом хотів тоді прогнати лехів.
Але цей, ще з Солонинкою, програв (?),
Бо там були різні бунтівничі полковники з козацтвом.
На капустаєне листя лехи напали як гусінь,
Спочатку пустили добровольців, бо велику голову й обличчя,
Там же під Розсоловцями, не дивлячись на красу розсади,
Саме голову з листям сікли, тільки корінь залишився.
Отак їх шаткували, поки смертельно розлучився з своєю головою [Капуста];
Неминикорчма, полковник, також зібрав досить кавалерів:

З собачих голів різну обдерту, без сорочок і убрань голоту
Той, раніше не минав корчми, де мав пиття,
І як сів, так пив, аж півень заспівав, три дні не просихав, позіхав,
А потім де була корчма, солодовня, бровар, винниця,
Все те йшло в дим, піч, вікно в обух і в кий склянка,
Цинк, свинець з вікон на кулі, мідь, залізо ламалися, коротше кажучи,
Більша чи менша річ задля суворої шарпаніни.
Не щастило ні муру, ні будинку, щоб його пропустили,
Щоб не взяли всього, що можна було там знайти, і дивно коли піч не займали (?),
Бо будинок палили, мур розкидали, вже й труп у землі, у гробі,
Не міг влєжати, бо посміх чинили над ним, бо ставили його,
А до рук давали кобзу, нібито програвав їм на ній,
Або в руки йому давали кий чужому скелету.

//(арк. 3) Під час інтеррегnum року 1648. Після Корсунської.

Справжній то був полковник Неминикорчма у Хмеля,
Бо винників, броварників, солодовників чимало було у його полку
Звідси самі козаки у своїй Україні склали пісню:
Нібито вирішили (козаки) зварити найдешевше пиво,
Щоб його (?) козацтво взялося з ляхами на волостях зсипати,
На солод. Та його в жовтих водах замочивши, готувати
До варіння пива. Під Корсунем якось заварили,
А хмелем захмелівши, під Пилявці [ляхів] запросили.
Котре пиво як почало грати, шуміти та до гори лізти;
Та таке ж було гірке, що не всякий видостався з тієї халепи.
То дивно, бо Неминикорчма раніше любив корчми,
А потім, коли їх знаходив, чи то в селах, на шляхах, то нищив.
Знати, так чинив як шинкарка, котра любить п'яницю,
Але дочку свою не хоче віддавати за надмірного трясисклянку.
Був полковник Гладкий, Скороход, що завжди скоро ходив
На кров поляків і життя та на грабунок їхніх добр.
Отож, що італієць придумав, німець зробив, француз прикрасив,
То поляк звідусіль це привозив, у замилюванні скуповував,
А русин же, збунтувавшись, різним способом захоплював це, але
Татарин вдаривши зненацька, всім оволодівав і самим навіть [русином][...]"

*// (арк. 4) Року 1648. Під час інтеррегnum восени Пилявецька або ж Плю-
завецька.*

З волі і поради Лещинського, примаса важливого,
Архієпископа Речі Посполитої,
Йде велике військо проти цього ворога;
Регіментарем давши Домініка, князя Острозького.
Через це князь Ієремія Вишневецький не менш жалів,
Бо саме він витримував такого стусана від Хмеля, а не був у милості,

Але його, будучого тоді на війні, тут обминули.
 Бо і Лаш дивний, котрий був стражником коронним,
 Був на послугах (?) князя Острозького з деяким оборонним.
 Звідусіль з кварцяних, повітових, почали полки валом йти,
 І під Старокостянтинів, та й під Пилявці мали дійти,
 З такою пихою, ніби під Пилявцями їм доведеться грати та бити м'яча.
 А вигравши, тріумфувати, сідати на немилі хребти,
 Не бажаючи зовсім втратити підданих, була про це мова,
 Що проти турка добре, коли така буде голова.
 Якщо вони такі горді, то не шаблею, але тупою пилою
 Під Пилявцями пиляти шиї на їхні муки неміло.
 Тоді Хміль підступив безпосередньо під Пилявці.
 А там збиралися всі війська на Хмеля, вже зрадника:
 Князі світлі, панове вельможні, воєводи,
 Горді каштеляни, генерали й старости.
 Тут ясноблискуча з прапорцями на списках гусарія,
 Тут панцерних сяюча і вражаюча зір кавалерія,
 Тут мужній п'ятигорець, молдавська, валаська рота,
 Тут убрана по-персидські кизилбаська з калканом шовкового дрота.
 Цей леопардом, тигром, той вовчою шкурою опоясаний,
 Той у ведмедачій страшній шкіурі, вкритий різними килимами.
 Цей по-турецьки, по-арабськи, в угорській шапці, у дивному вбранні сидить,
 У золоті, сріблі, дорогоцінному камінні, не кажучи вже про мідь,
 У московських перлах, золотих коронах, мереживах німецьких,
 Також італійських, французьких, іспанських, шведських, пруських і венеціан-
 ських.
 Гусар у білих крилах, пір'ї кречета,
 Орла, балабана, у дорогих китицях, сяйві (?) і пір'ї Фенікса.
 Цей на прекрасному коні, богатир, гарцюючи, сидить,
 Другий, несучи службу, порохом кадить.
 Цей, вбравшись (?) по-черкеськи, у три дзвона парчі,
 Здалека кланяючись, презентується своїй дамі;

//(арк. 4 зв.) Під час інтеррегnum року 1648 Пилявецька або ж плюгавецька.

Цей по-кримські, цей — по — ногайські, блазень же — у власному вбранні.
 Був також і добрий пахолок, що по — старопольські вбраний,
 Ремінець та залізо, але кінь у нього добрий і зброя непогана,
 Він Богу покірний, людям мужній, аби тільки люди не підвели.
 Цей веселий довгим вусом щораз поморгує,
 Той войовничо дивиться скоса, великим носом посвистує;
 Цей гордо у матірній мові (?) слів козаків шукає,
 Цей же, ніби вже тріумфатор, роздутою губою гукає,
 Тут йдуть рейтари кінні з вороненою сталлю,
 А тут веде інфантерія, солдатська матерія (?);

Товстий живіт, їдуть важно прекрасні полковники,
“Марс, марш!”, йдучи, кричать поважні офіцери;
Поважні капітани йдуть перед ескадронами та регіментами.
А за ними добра мисль солдатів змішана з бідною,
На барабанах — лоскот, дризгот, на фуярах — свист, писк, шум,
Один скаче, другий гасає, і так, і сяк різна справа,
Цей голодний, той холодний, дме у свищик, а ложку від пояса зрізав,
У цього шабля, у того мішок виглядає з кишені,
У цього сукня пропала, у другого скриня впала,
У цього віз викрадено, дорога упряж забрана, делія не ціла.
Гармата більша й менша, свою пащеку, ніби з’їсти хоче, роззявила,
Хто їй трапиться на зуб, тому буде дуже немило,
Спокуси при своїй смерті, так думаю, що не побачить,
Хіба що по смерті, бо сам гук і шум поблизу очі затемнить.
Артилерійський же офіцер мускусом наперфумився,
У мереживах (?), політик, нафарбований (?), гвалт; перуку приладнав,
На кучохвостому фризі, без вух, мундштучному Буцефалі,
Синхронно (?) робить, вискакує (?), що цілком статечно,
А панна Касюся щораз оченятками на нього поглядає,
Хоч ледве не помирає від сонячної спеки.
Бо шляхта українська і поляки різного стану
З дружинами, з дітьми рушили до краю власного,
Покладаючи надію на військо, якого було (крім лужних) кількадесят тисяч.
Всі наголо бралися йти в Україні, ніби й не маючи сумніву в успіху.
Ротмістр же угорський, лановий, набраної піхоти,
Високого зросту з гуком та фуком веде військо по своїй охоті,
Під звуки крикливих шипошів та шаламаїв;
Музикою радісною, змішаною з сумом, заколисаний.
Взагалі ж маса війська, страшно, пір’ясто, бучно, гучно,
Від одного їх виду ворогові було скучно.
Величезний табір, який не можна охопити оком, незвичайний:
Рип, скрип, “де”, “цу”, “вій”, “від себе”, “до себе” — неймовірний галас,
“Станку, Мацьку! Далі, стій, держи, керуй, починай, кивай,
Бондарський, слюсарський, син шевський, кушнірський там ставай”.

//(арк. 5) Під час інтеррегнум року 1648 Пилявецька або ж Плюгавецька.

Ти, Шостачку, за шістьох (?) тяжко грабуй всім!
Ти, Смолка, злегка догоджай шворневі, хіба що кривими (!)?
Ти, Попердовський, раз у раз у гору тріскай, ляскай, переривай!
Ти, Стручку, удвох, а ти, Чопе, утрюх, доганяй, не зівай!
Ти, Талабздо, з вітром дай знати про себе німцям!
А ти, Вальку, вали безпосередньо до гайдуків, не будуть тебе бити!”
Гур, гур, гур, а ця, тут у війську, бестія, що має робити,
Виверни, виверни з мосту з пантофляним ридванком, прагни добити.

Го, го, у Ікві не менш (?) впав шворінь у (...) * Купідона,
 Там, до ката, в бік вже його не скує в самій Птичі (?) скуйбіда,
 Не дай, не дай перерватися Дмивусе, а ти, Микито,
 Кропи його ціпом, а я краще з мазницею, хай знає, як буде вміто”.
 А так, коли цей великий безлад у війську тоді панував,
 Лащ, як коронний стражник, відбував першу сторожу.
 Регіментар став спочатку під Старим Костянтиновом
 І там почали вбивати час тільки ловлею роз'їздів;
 Тим часом ворога почали громити під Пилявцями,
 Де вже дуже стривожилися козачки-зрадники,
 (А гетьмани ще були тоді у поганській неволі)
 Тут же, під Костянтиновим, чинили собі поволі.
 А коли вже так минув тиждень, бралося вже й на другий,
 Минув час і для покінчення незгоди.
 Через міжусобиці даремно пропадав час і потрібні години,
 Помпезно їздять, багатослівно ведуть справи, аж тут новини,
 Що хан з потугою вступив до України, йде до Хмеля,
 А ляхи ще йдуть під Пилявці, до господаря
 Пилявецького замку, а тоді — й самого містечка,
 Бо Хміль поставив там свій бунчук (?) і свій табір;
 Прагнучи розправитися раніше, ніж до нього приєднаються погані,
 Однак мало цьому вірячи, бо вважали цю вість за якусь чутку.
 Тому вони почали грати під Пилявцями, бити м'яча
 І вже добре всідати на хребти, на шії козацькі.
 Лащ у першому ешелоні сторожі, висячи тут же над ворогом,
 Натиснув на них мужньо, насік, нарубав, був предводителем,
 І якби військо, не відкладаючи, вдарило за першим разом,
 Бо від кожного воїна знай, що перший удар найважливіший (?),
 То напевно б вони добре осіддали ці хребти та шії,
 Або ж поклали б добре сідло обережно (?) на цього жеребця,
 Котрий довго, не знаючи сили, до себе носив тягарі,
 Які хоч і пробував часом скинути, не був без кари.

//(арк. 5 зв.) Під час інтеррегnum року 1648 Пилявецька або ж плюгавецька.

Але як йому трохи попустили віжки,
 Чи то спали йому вудила, став дибки,
 Скинув з себе [вантаж], став давати свій хребет злому наїзникові — поганину
 І що гірше, став брикатися на свого пана.
 А тут ще лехи, швидше попускаючи йому, сподіваючись,
 Що козаки опам'ятаються і покаються у своїх провинах.
 А взагалі погано тримати за пазухою гадюку,
 Бо вона, зігрівшись, швидше вкусить.
 Ляхи поводяться з милосердям, але впертість
 Спостерегли і те, що у їхніх словах нема правди, лише гординя,

Тому почали шні різати, але не шаблею, а пилою пиляли,
Ще й щербатою, котрою швидше на дрібні (?) кавалки різали,
Ніж порядно по їхніх животах та головах били.
Тому й Хмель не наказував дратувати, чинити великого гуку,
А тільки якомога довше затримувати лехів, доки не надійдуть орди
“Тоді, (каже), — настане добрий для нас час.
Не сумуйте, молодці, за атласами й оксамитом,
Все це буде ваше, буде й сам лех битий,
Я це знаю добре, що в них у руках не шабля, а пила.
Почекайте трохи, кримська ординка буде їм немила.
Ото лехи самі на себе скрегочуть зубами,
Маю “язика”, що вони самі з собою не згоджуються, на свою погибель.
Один перед другим хоче, (не просячи Бога), ухопити славу,
Не покірністю, але пихою, дасть Бог, що дістануть по шапці”.
А так, коли вояки князя Єремії стримували стусани,
Мужньо чинили, з козацтвом билися.
Також інші полки, одні понад ставом ставали,
А інші поза став уже переправлялися.
Аж тут хан з жорстокими потугами у сто тисяч,
Перед очима хана передня орда із запалом все більше
Нападає відчайдушно, повітових жовнірів за ставом
Насікли, настріляли, набрали, розгромили вовчим правом.
А лехи, котрі хотіли дати відсіч і рятувати своїх через став,
Відкрили вогонь і цим своїм, що топились, ще більше зашкодили.
Там орда тих, котрих загнала на глибоке, як хоче, тиранізує,
А там тих, що не добито, не добрано в неволю, бере своя куля.
Один мурза, будучи у неволі у Конецпольського
Перед цим, ще за життя [батька], сповістив його сину Олександру,
Що перестерігаю тебе із своєї давньої до тебе зичливості,
Бо у неволі користувався щедротами твоєї ласки,
Що ви не витримаєте великої ханської потуги, злученої з Хмелем,
Тому раджу вам сидіти на печі, бо певно буде вам кінець.

//(арк. 6) Під час інтеррегnum року 1648 Пилявецька або ж плюгавецька.

Тому, коли із станів один другому показував лист в секреті,
Страшна пропасниця почала бити кожного в наметі,
А ці хитрощі, щоб потривожити противників, поганин чинив,
А так ще більше лехи між собою порізнились, один другого винив.
Що постерігши, князь Острозький, рід якого був у славі
З предків своїх у вітчизни і для неї вчинив багато,
Відає Єремії Вишневецькому булаву.
Але той не захотів взяти, кажучи: “Було б дати її раніше,
Не тоді, коли доходить до поганого часу”.
Польські панове і жовніри, бачачи, що насувається нещастя,

Ще більше почали мішатися, з лихоманки їх кинуло у гарячку.
Тих мужніх, котрі люблять Бога і вітчизну, вже повернуло
Відважно ставати й битися з ворогом.
Інші ж побачили свою мету на заході,
Боячись, щоб ця гарячка не обернулась у погану,
Коли важко знайти лікарів, щоб вона так не змінилась,
(як уже до деяких прилипла і надто нищила).
Тому цієї ж ночі прихована гарячка стала явною
З шерехом і шумом по польському війську, скрізь замішання,
Від найголовніших до останнього, все ним охоплено, і пан, і дружина.
Коли козаки ще вдень вогню до вогню додавали,
А орди щораз із більшою силою ближче присувалися,
То прагнучи врятуватися, гарячка у криваву бігунку
Обернулась; аж лікарі у Львові потім
З князем Вишневецьким радять у цій тяжкій немочі
Додати серцю золота, шукаючи його тут і там, вдень, вночі,
Даючи гарантію іменем Речі Посполитої,
Що це буде віддане у час певний, кращий.
А як у свій час лев, коли захворів на серце,
То тхір, хоч і не був у Парижі, але вбрався медиком.
Напарфумивши левине серце, у заячий очіпок (?) вдягнув.
Аж із дрижачим серцем кіт, не знати, куди й подівся левиний дух.
Так само лех, як лев, за мужність [в полях] був прозваний полех чи поляк,
Доки він є покірним Богу, доти й ворог буде битий.
Якщо ж інакше, то став з лева заєць, намочився й заплюгавився.
Тому й плюгавецькою прозвана ця битва, ще щастя, що вовк із псом не догриз;
Тому й в українських сторонах зайцем прозвали поляка,
Що гордий собою, у полі сідав та догори підіймав вуса.
“Ляхля, ляхля” — під’юджує Хміль псів, що з вовками побратались,
Йдуть галопом, натравлені, охочі напасти на kota.

//(арк. 6 зв.) Під час інтеррегnum року 1648 Пилявецька або ж плюгавецька.

Коли ж кіт втік до дому, микнувся до польського бору
І інші вскач з бузковим запахом сиплються як з мішка;
Мало того, що їм хвоста обскубано, чим більше, тим він коротший,
Аж мусило спадати одутле чи швидше товсте, пuzце
Довелося й довго лизати лапки, збуваючи переляку,
Якого наробила незгідна завірюха.
Від цього смороду тільки біля славного міста Кракова
І біля Варшави лише трохи провітрилась голова.
Але і в дальші краї вже ніжки тільки самі для себе
Казали голові, що вже близько від нас був гарапник
І будь хто з Божого дару і по природі бувши мужнім левом,
Мусив обернутися в kota, а кавалерійський кінь — у лоша.

Схилявся до землі, зрозумів панський намір,
Що діялося кульбаці від пана, те і йому ж дістанеться.
Навіть полки, що стояли на сторожі, не знали нічого,
А довідавшись, хоч і не зразу, тією ж доріжкою кинулися
До Старокостянтинова, що знаходився за дві милі.
А коли величезний натовп потиснувся на міст, щоб переправитися
до Старокостянтинова,
Нав'ючені коні, солдатська маса,
Шляхтич чи не шляхтич, взагалі звідси чи звідти повно іноземців,
Пан чи не пан, голота чи не голота, лужна челядь, всі, хто був,
Вся інфантерія, артилерія із своїм тягарем.
Частина тікає до Костянтинова аж під час цих чвар,
Тут від різних вояків обламався хиткий міст.
Там мусило загинути багато жовнірства.
Тільки той втік, що був під охороною Божою та Його Матері,
Той і залишився тоді живим, так змішаний, під такою святою обороною.
(Однак у Кам'янці-Подільському, коли чорта сказано гнали,
Так і лехи втікають, мчать від лиха; оборону
Мають з широкої перед Богом, інакше усі б уже загинули,
Якби не ця (кричав, волав), уже б гнів Божий мали.
Бо як ясна зоря на світанку запалала,
Поганському оку такі зайці з'явилися,
Тим більше, що пси, вовки гонять, дзвенять зброєю, даючи шпори,
Бачачи, понад сподівання, що лехи тікають швидше своїм шляхом,
Не затримуючись під Старокостянтиновом, як мали б.
Було б ліпше, якби стали зразу над рікою Случчю,
І у доброму місці фортифікували свій табір,
Або у битві під Пилявцями взяли гору раніше, ніж Хміль дочекався
злого поганина,
Ніж у тривозі рятуватися, без доброго ладу.
А це сталося не менш і через інтеррегнум, бо не було свого короля.

*//(арк. 7) Під час інтеррегнум року 1648 кінець Пилявецької чи плюга-
вецької.*

Крім військових людей, лужних, фурманів, [вороги] набрали
Шляхти і шляхтянок, які повертались в Україну;
Сам Бог тільки порухе їх, бо неможливо [людині] порухвати,
Нараховують однакостайно ті, хто там був, кількадесят тисяч.
А там же було таке велике польське військо, таке ладне й бучне,
Що не тільки від золота, срібла, але й від дорогоцінного каміння гучне.
Одягом, пишністю, багатством один над другим прагнув вивищитися,
Така була загальна думка, що лехи дійдуть до самого Києва.
Не кричть гордо завчасу панове поляки,
Бо без помочі Божої ви бачите, які ви є.

Покора перед Богом звичайно додає духу і мужності,
З неможливих неможливий (?) тріумф укроїти.
Вільно Богу взяти з гною і посадити на княжій лаві;
Той, про кого не було чути, аж всьому світу в славі.
Тобі честь, хвала за все, милостивий Господи,
За наш гріх цей ганебний посміх стався над нами, це — Твій вирок і присуд.
Слушно під Пилявцями Хміль за хміль пиляв польські шиї,
Беручи й ведучи з волі Божої за ці сварки,
За незгоди, пиху і всякі нечисті несправедливості.
Матір Божа, заступись, дай спокуювати за злі вчинки!
[...].//(арк. 7 зв.)

Трапилось також під час цих війн, що один вельможний пан, дуже хворий,
Захворів на ноги, потерпав від подагри, як буває.
Аж тут козаки, несподівано напавши на Волинь,
Поблизу Острога на людей князя Острозького, то на зорі,
Прогнавши і причесавши, пішли просто до того мешкання,
Де була резиденція значного каштеляна.
А коли від козаків, що мчали, сталася вже тяжка тривога,
Бо не було оборони, тільки прихисток у Бога,
Сякий — такий: в болоті, у вільшині і в борі, що стояв поблизу,
Туди не тільки двірські, але й пані, панни, там же в час гарячий,
І все, що живо, вскочили, і куди хто міг, тікає якнайшвидше,
Слуга, юнак, хлопець, гайдук, кучер, кухар там же бродить.
А пан на кріслі крутиться, жоден не квапиться його нести,
Він не може допроситися, докричатися до пахолків.
А тут бачить вже поблизу себе неймовірну згагу,
Надто йому гикається, тут вже, знати, прийдеться (думає)
терпіти кривавий прапор.
Бог, а видно й страх, дав силу, що ноги, які дрижали у костях,
Швидко перескочивши високі і, вже не одні, пороги,
Там же топтали болото, вигнали зайця з-під корча,
Стрибок замість сарни вчинивши, а дуб і сосна вже були йому щитом.
Якщо Стадницький від одного вимагав сплати,
Коли наказав тачками робити, що апетит йому повернувся в грати,
Слушно і цьому ворогові добре заплатив,
Що ногам здоров'я і хижість потрібну тоді відновив.
Бо і потім був здоровим, і заборонив себе вже носити
І сам наказав оголосити це чудо Боже із заступництва Марії.

//(арк. 8) Під час інтеррегnum року 1648 після Пилявецької чи плюгавецької, пізно восени.

З-під Пилявець Хміль з ханом до Львова, а потім під Замостя
Рушили, але всім невдячні були ці гості.
Страх великий, тривога, фортеці й міста з ґрунту вивертали,

Рубаючи, беручи, палячи, в неволю масу людей забирали.
 Різного стану різної статі багато різних людей,
 Тоді не один інфулат, сенатор, шляхтич крупі студив,
 Не уникнув цього світський гідний у людей чоловік взятий,
 Не вирвався й багатий правник із своїми високими ідеями.
 Жало хитрощів, загострене у дискусіях, не помогло,
 Не помогла й сеймова конституція, ні лаудум ухвалене.
 Не викрутився б тоді й убогий франт ні сіном, ні жартами,
 Ні виприснув би й фокусник із своїми фокусами.
 Не вирвалася б і духовна особа, прийняла б мученицький вінець.
 Хоча й хотів би змінити віру (?), не охоронило б його.
 Молитва, покора, прохання не стримало й милосердя,
 Швидше тільки Бог, а при сильній обороні міцна фортеця.
 Не підходили й рації мудрого, тим більше теологічні дискурси,
 Ні філософські аргументи, а тільки залізні курси;
 Ані ораторські пещені та обгорнуті шовком слова,
 Мусила тяжкий приступ лихоманки прийняти стурбована голова.
 Не поетичних муз вірші в складанні гарнобринячі,
 Але по голові, носі, губі, “бий”, “забий”, слова гарячі.
 Заперечень проти розумінь (?) не було інших есе,
 Тільки дістати обухом по лобі, то нерозв’язаний вузол сам перерветься.
 А коли доходило щораз до стислішого диспуту,
 Фізик пік вогнем, мучив, катував, рвав кути шкіри,
 Аж метафізик співав про гроші, срібло, золото,
 Якщо їх сховав у землі, воді, скелі, у непрохідному болоті.
 А коли ще натрапив на одного римського уніата,
 То перевищив у майстерності люблінського ката.
 Умів використати вірменина, хоч би й грека, кожного купця,
 Німця, італійця, француза, майстерний сором, маєтність їх зменшується (?).
 Не зміг домовитися караїм, єврей, франт уже не виспався (?),
 Блазень не блазнював, шалвір не вишалвірував;
 Не тільки мусив не святкувати шабаш, забув і талмуд,
 Їв свинину, хрестом хрестився, охрещувався босим на одну ногу.
 І сам русин у водяному вирі був гарно скупаний,
 Або ж при гарячому вогні, коли надто був пришмарований салом,
 Часом його вішали на дубі на свіжому повітрі,
 Швидко був стятий, твердячи, що русин кращим є, коли підкопчений.

//(арк. 8 зв.) Року 1648 після Пилявецької або ж плюгавецької.

Та й сам піп часто помилявся, наvertsаючи на віру,
 Бо був такий час, що кий та обух він мусив приймати як офіру.
 Пастор — аріанин не раз ставав справжнім водолазом,
 Якщо ж не цим, то мусив приплачувати подвійним шматком риби.
 Сама (...) * баня золотого піску багата жупа,

Йшла на козацький торг, аж з неї падала яечна крупа.
Не було такого містечка, села, щасливого місця,
Куди б не досягли мстиві козацькі руки.
А так до Львова все ближче підступали
І близько нього, облігши, раду з ханом починали.
Але Львів, походячи від лева, (або ж зразу стривожився) прекрасний,
Мужньо став до бою і вже виявив відважного духу.
Своєю величезною артилерією Хміля і хана вітали,
А далі і вилазками ворогу докучали.
Що бачачи, Хміль з козацтвом став підкопуватися апрошами,
Так рів на рові, яму на ямі копаючи, підступав.
Аж далі всунувшись до бернардинок, почав уже кадити
Бернардинам і замість офіри ще став їм шкодити.
Сам же став у монастирі на горі, у Юра руського,
І там до взяття Львова шукав доброго засобу свого.
Не досить того, що вночі і вдень своїми самопалами
Довкола Львова, із штурмами обложивши, стріляли,
Але взяли старий замок, що з нього мусило тікати
Дуже велике військо, і хоч з міста втікаючим мали
Дати своїм допомогу, але досить багато там було вбито і порубано.
А у замку було мало води, яку тоді відрізали (?);
Мало того, львівських труб намацували,
І хоч не в кожному місці, але в багатьох їх розтинали,
Тому й води у Львові часом бракувало,
До неї величезним натовпом тиснулися, або ж купували.
Особливо ж отців домініканців криниця рятувала,
А через деякі труби Бог та Марія води додавали.
Також і добрі поради давали тодішньому комендантові Лонському,
І самому Львову, добре довкола себе ходячому.
Бо як тільки він постеріг, що Хміль хоче спробувати бернардинів,
Ніби кріг, йдучи під землею до мурів, щоб потім душили,
Так туди швидко всю допомогу з ліпшими силами обернули
І дар за дар віддаючи, як могли, так їм давали чосу.
Де й бернардин щільно укривався у сірому каптурі,
Стріляючи козаків, ще й дивлячись раз у раз у підзорну трубу. [...]
Краще позбутися злого, коли будемо здорові, менше у нас (поганих) справ,
А нинішній час нам треба пильно мати на печі.
Одне даймо сріблом, золотом, друге — сукнями, матеріями,
Бо татарин і козак разом ходять аж страх.

//(арк. 9) Під час інтеррегnum року 1648 після Пилявецької або плюгавецької.

Хочуть забрати, а це їм подай даром, відійти було б для них дуже важко,
Аж їх заб'ють, коли самі там (?) штовхаються з милістю.
А так, коли вони на кількадесят тисяч всього набрали,

Мальвазії, вина, марципанів, цукру насмокталися
Найголовніші, а інші напились горілки фарбованої,
За тих Хміль і хан, жорстокий поганин, задовольнившись.
При цих переговорах, коли Ожга, що був потім
Львівським підкоморієм, почав говорити Хмелеві, що так не годиться,
То, побитий, ледве до міста втік.
Більше не бував у Хмеля на бенкетах, щоб той його не дзьобнув.
Орди ж деякі під час цієї облоги жорстоко
З певним козацтвом в чамбул ходили, даючи волю кінській нозі,
Аж по Віслу і далі, вздовж і впоперек, вже незліченну кількість
Беручи людей до неволі, в'язучи та гублячи, Сам вже змилуйся, наш Господи!
Звідти вони, повернувши, на Замостя з військами просто йдуть,
З великим страхом тривога всій Польщі і християн біда.
Тоді, короля не маючи, лехи елекцію мати хотіли
І так з кандидатів Казимира прийняли.
Проти котрого виступив князь Вишневецький,
З своєю рискою (?) і швидше Кароля радив взяти за пана,
Аргументуючи це тим, що хто йде без благословення,
Той за гріхи буде мати нещастя і державу поведе до біди.
(З цього часу і назавжди Кароль був князю великим приятелем
І його синові постелив, бо ми так виспимося, як собі постелемо).
Коли ж протягом певного часу не могли погодитися,
Хміль і хан з військами йшли вже на його сходження на трон.
І звідти була чутка, що цей їхній наступ був із згодою держави,
А це не обійшлося без пролиття невинної крові і тиранства.
Після чого поляки якнайшвидше підтверджують обрання Казимира,
Прозяючи, щоб він слав до хана і Хмеля, шукаючи перемир'я.
Котрий тоді дійшовши до Замостя, надто вже плюндрував
І силкувався цілком взяти це, таке міцне місто.
Але князь Вишневецький, передбачивши це,
Залишив там Костянтина Коссаківського,
Котрий будучи сповнений краси, мужності, розуму, енергії,
Не менш і пильним, добрим в урядуванні та обережності;
Насамперед він почав від Бога, бідним дав провіант,
Військо мав як на параді, на плацу, повністю готовим.
Але Хміль з козаками, підкопавшись шанцями, вогню
Давали вдень і вночі постійно (...) * до дня,
В полудень, опівночі і майже кожної години,
Через це багато хто вже казав, що будемо звідси тікати.

*//(арк. 9 зв.) Під час інтеррегnum року 1648 після Пилявецької або ж плю-
гавецької.*

Однак комендант Коссаківський, помолившись Богу,
Почав потужно із своїми притирати ворожого рогу.

Били з гармат, кидали гранати, завдавали шкоди вилазкою,
А з вогнепальної зброї, великої та малої, постійно стріляли.
Дійшло до того, що коли час за часом спливав такої години,
То завдавали дошкульних втрат з цієї причини.
Так минув тиждень, другий, ще й третьому дісталось,
Аж при голові носа, а при губі зуба [ворогу] не стало.
Тільки тоді Хміль різних своїх способів шукає,
Вже він одного разу з милістю, другий раз як фурія гукає.
Вже нового короля у своїй пригорщі, каже, маю і Річ Посполиту,
Але коли побачив, що не вийшло так, як йому хотілось,
Злодійською модою, що не може нічого вчинити,
Спробував щастя в останній раз, став з гніву душитися
З паном поганським, із своїм вірним побратимом,
Не знаючи, як цю справу закінчити, надто пишним почавши чином.
Врешті стали домагатися потрібної данини,
Але і це їх не спіткало, сердець пишних цього та іншого,
А тоді змії, а з нього дракон великий з пащекою роздертою
На місто й Польщу являється, ніби різними фарбами намальовано,
На небесному горизонті, через що вже великий страх і тривога,
Але тут же щось інше є у Бога.
Бо цей же дракон обертається на табір Хмельницького,
Розкриває поганющу пащеку і на народ його.
А все це діялося не без невидимого суду Бога,
А як це потім стало явним, зрозумієш із нижче написаного
А між тим, як ворог стривожився, так і люди в Замості,
Бо тут була маса біженців, народ надто зубожів.
Тут була не тільки шляхта волинська, белзька, холмська, з різних волостей,
Але й міщани та різний простолюди, окрім інших гостей.
Козацтву на постійній осінній сльоті набридла облога,
Також і поганству, якому знищивши та спаливши, було мило забрати
награбоване як своє.
А тут новий король, елект, присилає до хана, також до Хмеля,
Обіцяючи данину і милість з багатьма пожертвами,
Аби тільки вони повернули назад і більше не били по Польщі,
Бо Бог дав, що він став королем і спіймав те, що мав схопити.
Якщо ж вони вчинять інакше, то король урухомить всю свою потугу:
“Покладаю надію в Бозі, що за згодою своїх завдам вам головного болю”.
Хміль учинив усе згідно з вимогою новообраного пана,
На це призволила й голова ординців самого хана.
Спустошивши довкола із своїм звичайним гуком і тріском,
Вони рушилися, пішли назад своїм шляхом, беручи здобич,
з вереском невірників.
Вони прямували на Сокаль, де є образ Марії, відомий
Усій Польщі, навіть і в Русі він здавна уславлений.

Отже коли тривога чи фортеця добра впала на монахів,
(...)*незважаючи на (?) великі запобіжні заходи значних людей,
тривожна вість прийшла;

//(арк. 10) Року 1648 після Пилявецької битви або ж плюгавецької.

Тоді люди стали з плачем віддаватися Богу і Найсвятішій Діві,
Єдиній після Бога надії грішників, Діані неба.
Аж тут ворог страшне військо на цих мурах бачить,
Хміль і хан на своїх через своїх вождів якнайшвидше закаркають,
Проминувши й ставши далі, вони тільки дивились,
І не тільки штурмувати, але й подумати про штурм не важились.
А що більше, Хміль так відчув тут своє серце засмучене,
Що срібний кухоль, призвавши ксьондза, дав як пожертву.
А від Сокала повернувши, він свого забитого полковника
Поховав у полях, просячи своїх, щоб кожен дав на це шапку землі.
Він залишив тут пам'ятну високу могилу, з чого кожен може уявити,
Яким численним було його військо, коли так багато землі насипали на могилу.
Далі на схід України йшли сам Хміль і хан шляхом,
Що здавна називався Чорним, а тепер ще більше чорнів від маси військ (?).
Воно так густо йшло, аж земля від тяжару стогнала,
Плачучи разом із невільниким, що зойкав.
Уховай же нас, Боже, від плачу вічного й такого!
О Боже, Боже! Хай цей плач йде до Тебе Самого!
Бо цих невинних людей у цій неволі обтяжують чужі гріхи
Незліченної кількості людей різного стану.
Згадай, Боже, про померлих, забитих, котрі хочуть нашої помочі,
Нехай же їм Бог буде милостивим, зітхаємо вдень і вночі.
І ти, читачу, можеш невдовзі піти у ті ж сторони,
А якщо зичиш собі полегшення, то бажай же й тим з неба трону
Допомогти їм швидко досягнути небесного царства;
Не забудь також і мене, поганого черв'ячка на земному праху.
Бог тебе винагородить за вірне та побожне твоє словко,
Коли ти не погордуєш низькою та надто грішною моєю бідною голівкою.
Заступись, Матір Божа, освіти тих, що лежать у мерзенних гріхах,
Сокруши тверді серця, помири християнських правителів, які воюють,
Щоб вони повстали за твою кривду проти поганинові,
Боже, будь уже милостивим вірному християнинові.

//(арк. 10 зв.) Року 1649. Зима після Пилявецької битви.

Як тільки король — елект Казимир був коронований,
Тут же зібрав військо з вояків зотяжних кварцяних, добірних вояків.
А коли вже зима все вкрила великою білою вовною
Й тимчасово роздерла завісу потуги кримської з козацькою,
Тоді виступив з військом у понад десять тисяч Сенявський із своїми

І Остророг, коронний підчаший, регіментар, з ними.
Сенявський, вийшовши з неволі, поправив свою славу,
Але й Остророг наставив ріг, щоб не були гавами;
До них і Лянцкоронський, каштелян, з кам'янецьким старостою,
Об'єднавши свої війська, бо й ці не були паршивою коростою,
А хоробрим бійцем, тому вони й артилерію взяли з Кам'янця,
І під Зіньков у Поділлі до купи всі мали зійтися,
Як з піхотою, так і з їздним швидким кіннотником,
Й у Качмазові, під Баром і довкола із своїм військом,
Звідки й наші роз'їзди на ворога ходили.
А прийшовши, одні після праці у сусідньому селі розкошували,
А тут прийшли козаки із Шаргороду й напали на наших, котрі спали вдень,
Й багато безглуздо трупа набили й наклали.
Бо там були тільки наша хоругов роз'їзду одна й друга,
А цих було дві тисячі в ту ніч, розтяглися далеко.
Одні лехи в одному черевіку, інші без сорочок, босі,
Про козацький наступ кожен недобиток голосить.
Сталася велика тривога, військо шикуються,
А ворог, бачачи військо, на конях щодуху уходить.
Вибравшись кам'янецькі жовніри, котрим не новина,
Бо досвідчені, тут же дають знати війську, внаслідок чого
Призводить до цього самих, що насамперед на шії козацькі
Всіла хоругва Гумецького, старостів юнацьких,
А за ними і все військо помчало до Шаргороду.
Козацький труп скрізь лежить по засніжених шляхах,
Бо козаки, маючи менших коней, мусили ламати сніг,
А польські наганяли їх у великому (?) снігу, не варто брехати.
Не досить цього, але ще й вишикуване військо, яке вийшло на допомогу,
лехи зламали;
Тут Сенявський став добре, аж вдерся в місто, його не стримали.
Цього козацтва нараховувалось понад десять тисяч
З пішими, а поблизу стояв Нечай з десятма [тисячами], якщо не більше.
Врешті, лехи окопали вночі свою піхоту
І по-різному докучали козакам, стоячи у військовому шикі по своїй охоті.
Але й ті, вдаривши на гвалт в усі свої дзвони,
Підсунулися вночі, хотіли дати нам надто криваві гони.
Але (?) їх знову було відбито і в місто впарувано,
А ще настрілявши, польське добірне військо

//(арк. 11) Року 1649. Зима після Пилявецької битви.

Пішло, вишикуване, проти Нечая, що повівся у темну ніч,
І не в хоругвах, але в лісі замість кінноти трясучоюся.
Підскочила сторожа й герцівник прибув та вже тільки ліс колишется,
Дають знати про це старшим, а у відповідь кожен щиро сміється.

Звідти з табором вдень звернуло військо до Лучинця,
Потім лехи не захотіли йти всім військом до цього кінця,
А тільки певною частиною війська при гарматах приводити
Лучинець до згуби, (бо тільки дві тисячі війська), і на тому згодити.
Але кам'янецького старости Петра Потоцького була така рада,
Що коли йде один на одного, то це сумнівне рішення;
Але коли п'ять або десять змовляться, то вже швидше впораються з таким,
І хіба що Сам Бог не хоче, що не струснемо ворога за волосся.
Через це підступило все військо, Бог допоміг, і Лучинець,
Коли лехи з усіх боків прийшли, то вирубали, і тільки замок,
Котрий хоч і був у слабих валах при баштах, але стримав наступ лехів
аж до ночі.

Не менше настріляла піхота, аж з усієї сили
Пробувала, кидаючи гранати, але ті не шкодили
З їхнім щастям взагалі, тільки більше нашій піхоті шкодили.
Тим часом настала темна ніч, зоря свій світ загасила,
Тоді болотом до більших лісів решта казущтва пробралася,
А на другий день вже й нема лучинських козаків до добування.
Пішло й наше військо до Бару по праці обмитися.
А у цьому Лучинцю так рубали, що дві тисячі
Було покладено різного трупа у зимногарячий час.
Там став мужньо Анджей Потоцький, що вдерся у браму з своїми.
Він був тоді галицьким старостою, а тепер, уже в цей час,
Став краківським воєводою, пішов слідами свого батька;
Там же й Остророг, Сенявський, Лянцкоронський з мужнього серця,
Ставав і Петро Потоцький та інші, котрих важко перерахувати;
Сам Господь Бог дасть мертвим і живим Свого миру.
Під час цієї лучинецької кампанії Гоголь, вівчар, став начальником.
Він сам із п'ятнадцятьма своїх громив лехів, струшував їхні кості,
Розпаливши під лісом вогонь; а коли чати назад поверталися,
То все, що живо, йшло до вогню, тютюн собі запалювали.
А тут вискочивши з лісу, Гоголь різним вогнем їх зогрівав,
Набравши ляхів, коней, сукна, він ще більше цим заохочувався.
Ось із таких початків він став потім Хмеля полковником,
Йменувався Війська Запорізького подільським стражником.
Якби його штукам щодо лехів та подолян я присвятив окрему хроніку,
То й тоді б не описав би їх аж до Страшного Суду.
Він у своїй кар'єрі пару волів, як він сам твердив, перетворив у коня,
Тобто вкрав волів і віддав за коня, на подальше заохотився.
//(арк. 11 зв.) Року 1649. Після Пилявецької битви.
Кияшка, його кум, був таким відважним, що сам з десятком
Вдарив уночі з лісу на артилерію й татарські гноти,
Коли ті йшли й тяглися за військом до Шаргороду.
Але вчинивши галас, він зникнув до смороду,

А за ним певний час гнався брацлавський воєвода
З кількома сотнями доброго війська і різною добровольців бородою.
Кияшка ж із своїм казуцтвом коло Бучача багато пограбував,
Нагаласувавши шляхту, її добро, що було, загарбав.
Постерігши, що йде погоня, він посадив своїх для прикриття,
А сам з іншими — в ліс, щоб вдарити у бік, або швидше в тил, так вирішив.
Коли вже прибігали лехи, де були й жовніри,
І Суловський мужній, котрий не раз був у битвах і вів за коміри
Не тільки казуцтво, але й в диких полях страшні орди,
То лехи розбили прикриття, впали на здобич, а тут з лісу Кияшка з шаблями
Вдаривши, спочатку піших настріляв і нагаласував,
І хоч спочатку лехи чинили опір, він їх назад скерував.
Мало того, ще й захопивши коней, рубав, бив, як хотів, і так вдарив,
Що Суловського, ротмістра, й інших з воєводою схопив.
Відбивши здобич, він весь табір забрав,
А воєводу з Бучача із Суловським вирішив віддати Хмелеві.
Кияшка був там немалий час, а потім вийшов звідти.
Про те, як він тому, хто їхав через Недобор, збивав шапку з голови, знає кожен.
У одного пана, що їхав з тридцятьма особами, забрав соболину шапку,
А забивши більшість, з тих, котрих забрали у свої лапи,
Кричали втікаючим: "Вернися, от шапка, пане,
Ще й соболина, оксамитна, ото згадай же про неї".
Я не згадую інших речей, як от у Будзанові,
Коли під замковий міст залізши, вони згубу несли тій чи іншій голові;
Тоді на великодню утренью люди йшли до костьола, (...) * міст (?)
був спущений,
А тут Кияшка вдирається в замок, військо розбите й оголене.
Там свята тільки в цьому духу були людям веселі вже тим,
Що до поливання Кияшка залишив їх, вважай, голих.
У Кутковському замочку на високій горі скали,
Коли на мурах, стережучися, (...) * від німців звичай брали.
А щоразу кричачи в темну ніч, накинувши коц, "вердо",
А ці прилізши хильцем, влізли на мури, отож маєш твердо;
Твердим давши обухом, весь замок пограбували,
А потім решта людей розійшлася, тут не досиджували.
Я не згадую багато випадків, що траплялися з різними людьми,
Краще про них знає тільки Бог та ті, з котрими це траплялося.
Свою колонію Гоголь з Кияшкою заснував у Могилеві,
Його левенці брали мито: від возу по голові,
Від дуги — коня, від ярма — воли, особливо ж від солі;
Все забери, а замість квіту — як не життя, то рана (?).
Уховай же нас, Боже, на гостинцях від таких митників,
Дай нам Своєї допомоги, також і померлим, забитим, в'язням.

//(арк. 12) Року 1649 Збаразька облога від Хмеля і хана.

Король Казимир хотів спробувати свого щастя, вчинивши війну,
Освідчується всій вітчизні, що його не треба звинувачувати
За те, що він нібито мав би у своєму серці якесь зло Речі Посполитій.
Бо він вже хоче ризикнути своїм життям на час знаменитий;
Посилає досить добре військо до України цілої,
Розуміючи, які цього разу будуть чинитися справи.
Після чого прийшовши Фірлей, пан белзький, був регіментарем,
Аж і князь Ієремія, що був жовнірської крові вірним шафарем,
Також Конецпольський, Сенявський та інші кавалери
Рицарські в усіх своїх справах, досить славні мужі.
Їх з лужними, котрі ще йшли, було близько двадцяти тисяч.
Вони скоро своїм великим роз'їздом під Межибіж цими місяцями,
Далися взнаки козацтву і дуже добре їх переполошили,
Нарубавши, набравши, аж далі вість про це понеслась так,
Що Хміль величезні війська став збирати і вже з'єднується з ханом.
А лехам це тільки інколи дається в знаки (?).
Їхній табір став там, де починаються ріки на Купелі,
Як от Случ, Збруч, Буг, Божек, у чистому полі тут і там біліє;
Зрозумівши, що ця Купіль може стати купіллю їхньою крові,
І такою поганою лазнею, яка смертельно вибілить тіла,
Король вчинив раду про те, щоб стати при доброму місці,
При фортеці і місті, щоб там поставити свій обоз.
А оскільки Збараж був прозваний так раніше тому, що бив два рази,
Бо там на питель — часте сито мололи чуприну, зрідка ж один раз.
А якщо за раз ворогу діставалося там як за два рази,
То поки квітнула справедливість, доти й слава була Збаражеві.
(А як Бога там забули, так і Збараж був забутий,
В жида занурився, в жида потім і обернувся).
Все військо стає під Збаражем, почало укріплятися,
А лужних пустили по збіжжя, сіно, м'ясо, щоб швидко це дістали (?).
А тут раптом орда з козацтвом довкола нападають,
І дві — три тисячі челяді раптом забирають.
І різним людям по селах дісталось, й шляхті,
Особливо жіноцтву, також і дівочій плахті.
Вдарили з гармат на тривогу, також і до битви салют,
Лехи кинулися до окопу, готуючи битву.
Під військом у п'ятницю орда почала маячити, показуватися,
А польське військо шикуватися, в поле виїжджати,
Також і геть усі згадані: Остророг, Лянцкоронський;
Чути гук, стук, шум війська, клацання, брязкіт, крик жовнірський,
іржання кінське.

//(арк. 12 зв.) Року 1649 Збаразька експедиція.

Серед інших князь Вишневецький так воював,
Ніби сидячи, кості свого щастя під Божі поля (?) кидав.
(А спочатку ще ходив польський роз'їзд, дали собі по лобі,
Лехи взяли понад десять козаків, а вони кількадесят у цій пробі).
Цього дня не стягнулися, сам хан з Хмелем зовсім близько,
Повернувшись, лехи у бойовому порядку заночували у своєму валі.
Але як тільки суботній день гарним рум'янцем став світити,
Тут же з понад тристами тисячами Хміль і хан став підходити.
Тільки до битви Хміль мав сто вісімдесят тисяч,
Не рахуючи зреєстрованих козаків, котрих як плав пливало,
Зміст і сіл навколишніх вони бралися до Хмеля.
І це крім тих, що тут і там бунтували, словом все, що живе,
Вони фортець і міст діставали з тилу, задля здобичі, криво.
Польського війська ж до битви нараховувалося тільки дванадцять тисяч,
А чим далі, то воно все зменшувалося.
Для таких гостей польське вишикуване військо поблизу валів було,
Протягом суботи й неділі під ніс поганству курило
З гармат більших, менших, і з різних рушниць, вже почали добре вітати.
Орди ж і козаки займалися Марсовим герцем,
І лехи були не проти цього, бо різних охота,
Все ж до орди вдарити загонами ліпша буває робота.
До шабель: "Ісус, Ісус, нехай поможе!" лехи заволають,
А ті страшний бусурманський голос з козацтвом пускають.
Дав Бог, що лехи зупинили ворога, почали різати, косити шаблями,
А поганство, витріщивши очі, блискало задками.
Від цього лехи ще більше розлютились,
Кулями, різними дротиками, стрілами, чим могли, бились.
А коли вже орда з більшою потугою щоразу присувалась,
І з козацтвом великою потугою агресивно пригрівала,
То давала з польських шанців сильного вогню піхота,
Мусили козак і татарин понюхати німецького пороху.
Аж у середу після злого наказу Хмеля й хана під карою смерті,
Пішли вороги в наступ з трьох сторін, давши залп (?).
Потужним наступом сильних потуг вони призвели лехів до того,
Що ті, влізши на вали, тільки пішо боронилися.
Там було так багато кривавих ігор, Марсового воювання,
Що не порахувати, не полічити й часу та годин тріскання
То з шанців, то з окопів; раз дали з гармат, другий — мушкетери,
Не гають часу, а з бандолетів стріляють іноземці, рейтарі,
Аркебузири і панцирні у своїй справі
Й інших стрільців не припиняється часта стрільба.
Довга рушниця перший данк бере,

Яничарка й фузія теж не останні,
Тому Лянцкоронський, польний гетьман, потім звелів
Щоб з довгими мушкетами сиділи, кожен знає про це.

//(арк. 13) Року 1649 Збараська битва.

Що бачачи, Хміль спочатку зайняв старий збараський замок
І вирішив поставити там свої намети з найкращим козацтвом.
Оточивши довкола свій табір козацтвом та потужною ордою,
Скерувавши проти лехів всю артилерію і вогнепальну зброю.
А полк Небаби, надто великий, завів до лехів понад водою,
Тут же зразу на підмогу солтан із своєю поганською ордою.
Навколо польського табору одні шанці кидають,
Інші ж ямку на ямці копаючи, із них стріляють.
Що побачивши, лехи вже добре до цього приготувались,
Кіннотник на конях разом з піхотою робить засаду.
А коли близько підійшов Небаба із страшним своїм гуком,
То їх було спочатку бито артилерією й пострілами піхоти, з Марсовим фуком.
Потім наша кіннота з гострими шаблями здійснила вилазку,
Тоді величезну й непораховану кількість ворогів було побито власноручно,
У став нагнавши так, що Хміль і хан з ордою не могли надивуватися,
Бо повний був ставок трупів, а кров наполовину з водою почала текти (?).
Сам Небаба обернувся в бабу, ще й плюгаву,
Коли намочився і замазався нерицарською забавою;
Хоча спочатку вдерся в польські вали, розгортали прапори,
Козаки хотіли вже зовсім розгромити, вважай з їсти лехів, і до цього вже йшло.
Вже більше не важився Небаба натискати з свого боку,
Коли з інших боків побили й прогнали козаків.
Тому назавтра Хміль, коли лехи дванадцять сот самопалів
З самої тільки води витягли, втоплених поблизу своїх валів,
Сам став гнати козаків копати шанці вищі, ніж у поляків.
Він як яструб над куріпкою висів із своїми козаками над лехами:
Як хто-небудь у польському таборі тільки з'являвся, його вбивали з рушниць.
Козаки вже як кроти, землю поривши, під вал підходили.
А місто Збараж, яке лехи хоч і добре укріпили,
Але й там було, що робити, дива завжди робили.
Бо так сильно з усіх сторін безперервно докучали,
Що лехи, втративши перші вали, другі копали,
Але і в цих спокійно вже не могли відсидітися,
Аж у третіх валах довелось битися, бо не хотіли піддатися (?).
Постійно протягом восьми тижнів уживали цього хлисту (?)
У питті, в їжі наполовину змішаною з кров'ю на збараському сідлищі.
Вже не тільки козаки й орди, з рушниць та луків разили,
Але киями, дрюками, землею, головою, чим могли, тим і били,
Навіть кидали запалені мазниці, а у труб діри,

Замазували глиною і кидали (?), стягуючи шкури,
Також і чуприни жовнірські прагнучи зчесати залізним гаком,
Стали під валом поляків ущипливим раком.

// (арк.13 зв.) Року 1649 Збаразька.

Вже й не гадаю, що там дрюк (?), векера, уміла
Яка танцювала по жовнірських і солдатських головах.
Каміння, кам'яні грудки особливу музику на курантах відбивали,
Головешки й дубчаки робили свій пергамент (?).
А в яких бридких словах вони говорили компліменти,
Поштивим вухам не варто їх тут слухати, краще б такого ніколи не чути
Князь однак Ієремія добряче краяв (??) чуприну козацьку,
Котрому й сам Хміль визнавав мужність у бою юнацьку.
Він сам у першому ряді своїх людей став на валі,
І до кінця не відступив ні кроку, навіть на п'ядь.
Він в усьому був вождем, особливо у своїй вилазці,
Бог з ним був завжди, з його сліду вже не сів козак гречку.
О як їх багато він із своїми вояками на той світ ворогів відправив,
Не один приведенний, поранений, кулі й стріли даремно не втратив.
Командував серцем, мужністю, чуйністю, всякою енергією,
Данням, обіцянкою, їжею, питтям і щедрістю хворим.
Або ж і Сенявський, Конецпольський, інші з цього прикладу,
Але особливо цей шляхетно своїх докладав зусиль,
Де він обертався, там щасливо гостював, а почувши тільки одне його ім'я,
Не тільки жовніри, але й джури, били мужньо злого ворога;
Навіть наволоч (?), голяк, джура добре командували,
Маючи кільканадцять чи кілька сот, або кількадесят вояків.
З таким же товариством битися в ім'я князя свого,
О яка велика милість Божа з князем, коли зичить цього щастя,
Добрі справи молодих князів, племінників Дмитра, Костянтина;
Він захопив і такого вояка, котрий не мав бажання (?) до цього,
Навіть у розпачливих обставинах та сумнівному часі,
Обережно підкидав листки, заохочуючи, коли хотіли піддаватися (?),
Твердив, що ось-ось уже, сьогодні вночі, прибудуть війська
з королем на допомогу,
То вдаримо рішуче, бо (?) ворог не має сили.
Ці листки він підкидав у своєму таборі у розщепленій стрілі,
Яка була нібито випущена від неприятеля, вірного лехам, і впала на возі.
Також і Сам Бог допоміг, подаючи на небі певні знамення,
Були відновлено явлення над квартирою Сенявського.
Я не описав би і в цілій хроніці енергійних справ цього князя,
Так само і наших збаразьких облеженців.
Регіментар Фірлей хотів засісти у першому валі,
Але цей спротив було відбито порадою, що на ліпше треба зважитись.

А Стапковський з великою відвагою плив з двома кінними ставом
На річці Гнізні в ніч, через орду вовчим правом
І через козаків пробрався до короля, заради Бога
Вимагаючи дуже термінової допомоги для відсічі.
Адже лехи не мали нізвідки про короля жодної відомості,
А вже своїх вояків тільки п'ять або шість тисяч у валах міститься.

//(арк. 14) Року 1649 Збаразька.

А тут Хміль із ханом ще більше постійно наступають,
Своїми отруйними головами гнівно потрясають.
Потім, бачачи, що не можуть дати раду зрадливою своєю мовою,
Хотів, отже, Хміль діяти через хана, вже поганською ловити головою.
Дає хитро оказію лехам до трактування,
Через це й лехи шають Гібултовського до порозуміння,
Потім кума Хмелевого — Зацвіліховського,
Що хан не мав цього чинити, коли від короля, пана нашого,
Такої приязні, як і дару, іменем Речі Посполитої,
Зазнавав; а ваша тепер повна поразка неприязні,
Ви стали тепер найманцями королівського хлопа,
Так йому будете служите, аж до поту і вважай кривавої ропи.
Більше буде слави, коли з польським королем братерство,
Було б народу вашого, а твого не було б блазеньства.
Цей трактат був через Сефер Кази агу і відповідь скоро,
Аби нас своїм проханням випередили, воля б як котра (?).
Наша личить з вами розуміти заодно, аніж з Хмелем,
Краще було б з нами на питель молоти, ніж з хлопом, що на раз мелем.
Але наше життя таке, що хто дасть більше, тому воно й присвячене,
Хто дав, той дав, аби дав багато.
Правда, добра слава, але коли користь, то ще краще,
Нехай тільки приїде князь Конецпольський.
У чому постеріг князь Конецпольський, хорунжий коронний,
Що краще з лісу, ніж з тераси, був би там дискурс, який не приховаєш.
І для цього відпровадив назад посла Сефер Кази ага
Сам аж до польських валів, щоб прикрити явну зраду.
А так на Жовтих Водах було вчинено Чарнецькому,
І в інших місцях, у чому пересвідчився вже не один.
Після чого їхали на набоженство в місто,
Завернувши кіньми галопом від валів, щоб їх не було підстрелено,
До хана якнайшвидше, аж і від лехів через послы в ці ж тропи,
Що князь для забав певних з Конецпольським, але в ці ж сліди,
Нас прислано, покладаючись на вашу зичливість,
Щоб скінчити з вами трактат авторитетними особами (?).
Але Хміль, довідавшись про це, арештовує приязних солтанів хана,
Просячи, аби їм тут же смертельна кара була дана.

Через це хан з Сефер Кази агою дуже цим вже розгніваний,
(Кажучи), що “Пан мій, гяури, дуже цим стурбований,
Через одне ваше блазеньство в гординю впали, бачу, блазні,
Канчуками вас до Криму поженемо, приховані боягузи,
Ані сил, ані розуму нема у вас досить, зіпсовані,
А нагору пнетесь, дурні люди ви і у спокусі.

//(арк. 14 зв.) Року 1649 Збаразька.

Як свиня ваша гяурська, так і ви, хоч і зле, а все ж своє,
Вам негайно будуть дані по шиї смертельні удари.
Не заради грошей наше пришестя, але по вас самих, псів польських,
Пізнаєте, гяури, татар кримських, ногайських, завозьких”.
Взявши їх під арешт, відіслано до злого Хмеля.
Цей поготів обрушив слова, з (...) * кращого (?):
“Ви вже нездорові, тому певне, зрадливі лехи, будете сміятись,
Але, як бачимо, тут кінець вашого життя й здоров'я, носи повісите.
Досить вже керувати, розкошувати, тут ви кров'ю стечете,
А за вашу гординю мотуз, аркан, на шиї понесете.
Замість браслетів ви своїх дружин та сестер на руках скрипите (?),
Ногами й руками треба буде по-різному танцювати”.
Там же й лист суворий написав до пана белзького:
“Фірлейові, регіментареві табору ляцького,
Старому собаці, давньому шалвірові, катюзі,
Паритоківі (?) (Parytokowi), лютерові, будеш у біса по заслугі!”.
Зацвіліховського хотів затримати, а потім дозволив
Повернутися йому до польського табору, але з усіх боків уже так голив,
З гармат і самопалів польські голови, що багато з них із волоссям,
На кавалки розніс лоскотом цих гребенів.
І німецькі кудли не так щітка з гребенем чесала,
Як гак кудлав, аж пімпінелла до гори скакала.
Навіть французька перука завчасу з голови спадала,
Бо якщо слухати не хотів, то губа із зубом хапала.
Взаємно від польського табору таку ж честь козаки мали,
Вони у цих своїх ровах сном смертельним засинали,
Особливо від стрільців Сенявського, від котрих свою мав
Утіху, бо кожного дня багатьох вбивали, цей та той уже на “сон” позіхав.
Однак цієї мошви не можна було зовсім побити,
Хоч і звідусіль її бито, але була така плодюча, знати, що її не винищиш.
Вже врешті Хміль додав козацтву чимало кухлів горілки,
Щоб тільки добитись перемоги у своїй битві, чинячи похвалки.
І ці, вважай наосліп, без числа лізли, б'ючися проти лехів
З усіх сторін з ордами, але Бог ще вберіг лехів від смішків,
Не дав лехів у ворожі руки, хоч вони вже були дуже слабкими,
Ото рубають, б'ють, стріляють, чинять вилазки, біліють трупи.

О заради Бога ксьондза кличе, той і другий до себе його просить;
Цей козак очі закотив, а крук та сорока вже скачуть,
А цього з добрим апетитом жовнірський пес шматує.
А пса пізніше солдат, аби тільки до рук потрапив, з'їдає,
Коня забитого, здохлого kota, їсть, це ще не біда!
Врешті вже ломаччям товкли й мазницями,
А не тільки з вогнепальної зброї, не кажучи про самопали.
Цей того в ніс, той цього в писк, навіть і сікачі
Мали роботу, а якщо ні, то гак закаркає.

//(арк. 15) Року 1649 кінець Збараської.

Хміль, маючи від язика, що король йде на нього,
Останній штурм вчинив, як міг, за своїм задумом,
Наступаючи навіть з ордами, [потім] учинив з ханом раду,
Щоб з добірним військом вчинити з королем зваду
І не дати прийти на відсіч цьому війську зборівському.
Після чого виступили, ведучи проти короля двісті тисяч,
А вночі розпалили вогнища, щоб збараське військо про це не знало,
Якого було вже ледве кількадесят тисяч і те піше.
А проти нього залишили кількадесят тисяч козацтва,
Тим більше наказував Хміль наступати, просячи свого юнацтва,
Щоб закінчили облогу, щоб протягом цих днів і ночей докучали
Постійно збаражчикам, король же був уже в чотирьох милях.
Але й збаражчики, діставши з язика відомості,
Трималися мужньо й билися на смерть, труднощі
Відновили козакам, кров козацьку точачи і вже кінчали битву,
Бо козаки під Збаражем великий гук з рушниць вчинили,
Волаючи: "Досить, досить, вже король в руках нашого Хмеля,
Досить вже нам воювати, ви пропали з вашим великим військом,
Піддайтеся, якщо хочете милості і зберегти своє життя."
Але як побачили, що лехи б'ються на смерть до кінця свого життя, то крикнули:
"Досить, досить воювати, ляхи, вже мир, король з Хмелем в одній кареті,
Вже згода і ви Богу дякуйте, вдарте по калиті,
У нас купуйте провіант, цінності, коні, що трапиться",
Тут пішла так продаж, що аж один з другим не розминеться.
Між тим приїжджає і воевода Кисіль, комісари,
Каже, що вже король з Хмелем і ханом у згоді, а не у сварці.
Однак хан не хоче відступити від збараських, і у заставу
Дали йому аж двох значних з тим, що золото буде дано йому у поході.
Не задовольняючися обіцянкою, королівським не ложним словом,
Вимагає хан заставу дати, потрясаючи своєю вовчою головою.
Дякуємо, Боже, благословенний на віки,
Що не дав нас схопити зубам ворожої пащеки,
Порвав поставлені на нас козаками сіті,

А лехів у тяжкий час оборонив від злого поганства;
Як сказав св. Малахій, що біда розуму навчить,
Так за Божою милістю і лех ворогові докучить.
Коли ж йдеться про життя та провід князя Вишневецького,
То тільки шкідлива задрість не дала вчинити його гетьманом.
О Марія з патронами, оборонителько наша!
Будь нам назавжди обороною, коли ворог нас страшить,
Ворог душ і тіл наших; змилуйся над своєю паствою.
Дай, щоб лех з русином заради твого імені був у згоді.
Ублагай померлим, забитим на цій та інших війнах,
Вічний спокій, а в'язням та вигнанцям те, щоб вони повернулись
до свого краю.

//(арк. 15 зв.) Експедиція року 1649 Зборівська. Король йде на відсіч до Збаразжу.

Коли короля Казимира, у зичливості статечного,
Спонукали такі вісті, котрі постійно йшли до нього,
Він хотів неодмінно видати віці на посполите рушення,
Оскільки йому Річ Посполита дала повноваження й розсуд.
Але йому у цьому шкодила рада найближчого радника трону королівського,
Малодосвідченого у війнах розуму;
Бо гарно доречно промовляти, дискурсувати, по книгах воювати,
Але краще (?) послухати такого, котрий має досвід.
Цей же твердив, що гіршою є спокуса йти з посполитим рушенням
Одного воєводства монаршій особі,
Йти проти своїх селян та поганських найманців.
Це гірше, ніж три пилявецькі втечі, розпочаті легковажно.
Однак тільки з повітовим жовніром короля відправив
І згідно з своєю думкою, що хотів, те й чинив і гавив,
Називаючись найвищим генералісимусом, як (?) сам монарх.
А на його розсуд і авторитет вся річ була дана.
Він твердив, що буде великий страх ворогові від твоєї особи,
І не так військо страшне, як ти, королю, король з нас вчинить гроби.
Як тільки почує ворог про тебе, пана самого,
То селянин Хміль і найманець хан стрибнуть аж до Криму самого.
Але, знати, він забув те сказати, щоб пан мав слуг.
Бо якщо підеш з малим військом, то тобі підріжуть довгого хвоста.
Сам Христос сказав: "Котрий король, йдучи на війну проти іншого короля,
Не думає перш, ніж військо буде готовим.
А якщо він може виїхати, а має (?) своїх десять тисяч
Проти того, який має двадцять, або й більше,
То посилає послів і просить миру.
Це сказав Сам Господь Христос, а цей щось інше виголошує.
Через це в Любліні всі, включно з монашками, були убезпечені цим радником,
Були стверджені в думці, що треба повертатися до своїх домів.

Отак той, що покладається на свій розум, а не слухає військову людину,
Задирає голову, не бачить очевидного,
Й тут же падає до рову з високої мислі і потім дуже шкодує.
Отже, король мав ледве шістнадцять тисяч війська,
Хоча, поррахувавши й лужних, могло бути більше.
Він рушив на Белз, Білий Камінь; там, ставши на валі,
Генералісимум віддавав Забуському
Булаву Війська Запорізького від короля, пана,
А Хмельницького оголосивши зрадником, також і хана.
Це відбувалося в формі публічної орації
Під час перепису війська, у присутності короля.
Але потім, на п'ятий день, це рішення мало бути відкликаним,
Забуський мусив притихнути, а Хмелю це визнано.

//(арк. 16) Король Казимир своєю персоною під Зборовом року 1649 на допомогу обложеним.

Коли король підходив під Золочів, потім до Плугова,
То не мав язика, йшов без справи, без порядку, а тут річ готова.
Потім вийшло військо з табору в поля, простяглося
За Плуговську лісисту гору, а тут місячним своїм кругом
З великим галасом примчавши, орда почала рубати поляків.
Вона ще вночі засіла в гаях з лівого боку, з кущів,
Долинами присунулась, а тепер в чистому полі грала.
І хоч лехи зразу вчинили опір, але безуспішно.
Добре що Бог дав те, що сам пан досягнув Зборова,
І тут же, переправившись, стала шанцюватися королівська голова.
Король, пан, обманутий, генералісимум стурбований,
Не скоро прийшовши собі до тями, він мав приклад того,
Що одна річ вотувати, а друга — мужньо воювати.
(При цьому треба милості Божої, серця й розуму докладати,
Охоче і відважно, бо коли цього не буде,
То такий вояк звичайно вже буде чухатися).
Коли нещасний польський труп падав у такій великій кількості і був такий густий,
Як сніп на добрих жнивах, що падає, стятий тут і там.
“Тарарум, тарарум” — сигнал на тривогу, тепер би до шику,
Але тут від великої паніки не стає вже й крику.
Цей роззявив рота, без пам'яті їздить туди-сюди,
Сам не знає, на якому він тепер світі, і що, хто каже, то вже й твердить.
Знайшовся і такий розгніваний вояк, котрий дивлячись із-під воза,
Скреготав зубами, тільки потихеньку, як у кошарі шута коза.
Все більше йде козацьких військ з Хмелем, полк за полком видно.
Не одному думка про Бога, щоб видостатися; зволь мені це дати, [Боже!].
Орда з ханом, куди не глянь, всі поля вкрила
Довкола вже звідусіль ворог, він підійшов, є й поблизу, і в милі.

Врешті до справи веде сама королівська голова,
До валів мчить інфантерія, надихають слова,
Зробивши шанці; тут завищали грізні гармати,
(...)* звичайно Бог; а рушниця в смутку стає за брата.
Місто Зборів теж обложене, все, що живе мчить до купи,
Бо хто не втік, то нерозгризні були йому крупи.
І табору відтято чимало другого хвоста,
Отже, коротко пишучи, досить мала їсти сорока і ворона.
А коли орда почала потужно натискати з козацтвом на лехи,
Аж під самі вали натискаючи, то бачать, що не смішки,
Що це селянин безпам'ятний, найманець неповільний,
Який ані на короля, ані на сенатора, ані на шляхтича вільного,
Не зважає, тільки безперервно: "гайда" і "гала".
У певній стороні крик піднявся, що вже нема короля, жила задрижала,
Що короля не має у польському війську, вже нема навіть і канцлера
(А тоді король в іншому місці командував), отже підріжуть нам комір.

// *(арк. 16 зв.) Король під Зборовом року 1649. Зборівська.*

Але тут примчали король і канцлер: "Ось я, ось я дітки!
Буде, дасть Бог, добре, стійте і стережіть кожен своєї матки!
Хоругви, стоячи в шик, принаймні не вимикайтесь
Поблизу шанців своїх і як можете, так відсіч давайте!
Прийде мій наказ, нехай тільки буде ваша охота,
А дасть Бог, щасливішою буде воєнна робота".
При цьому швидко заходились діяти, ще й наш герцівник з'їжджав,
А Пузовський із простреленою пикою до короля приїжджав,
Маючи стрілу, яка прошила йому обличчя і ще не була виїнята,
І від інших (також і лехи нарубали) поранений:
"Гей, тепер в ім'я Боже, до них, до них, хто честь має,
За Бога, за вітчизну нехай тепер мститись!
Тепер маєте наказ, нехай вас Бог у цій атаці благословить!".
Рвонувся полк і другий на орди, мужньо вдарив, не прогавив,
Зупинив орду, вже всяде на шиї і хребти поганські.
Пізнали ординці на собі, що то таке болі голови тиранські.
Також і Хміль, хоч і став за водою, в рукавах річки, власною персоною,
Але з гармат досягали і його, він губився своєю мовою.
Козаків, як могли, відбивали вогнем з рушниць.
І як вони не жаліли своїх рушниць, так і тут верещать своєю губою.
Але татари, побачивши непотугу лехів,
Вдарили і стали б тяжкою перешкодою, зігнавши лехів з поля,
Але їх піхотинці з шанців та з-за валів уже вогнем відбили,
А діставши допомогу, з шиком війська разом затримали.
Хоч лехи їх рубали, але й орда також лехів надтяла,
Тут відвага жовнірських сердець шмат потіхи взяла.

Погано йти на ворога без потуги,
А монарша особа не така вже й страшна, коли не має при собі багато війська.
Що ж тепер чинити? Треба працьовитої ради.
По шкоді поляк мудрий, видно, що трудна це річ через зваду.
Вже генералісимум був би радий позбутися командування свого,
Але важко виправити помилку, ото й старання його,
Що з Хмелем трактує, приводить до миру надто іменем панським,
Навіть чинить конференцію з гордим ханом поганським.
І що мав підданий хлоп просити пана про милосердя,
То від короля було подано спосіб: він Хмельницького гетьманом ствердить.
А що Забуському було вже булаву запорозьку віддано,
То за кілька днів за його ж (короля) порадою це було відмінено.
Не досить на цьому, але орді мусили бути упоминки дані,
У моменті, де село (?) там село (?), або швидше козубалець (?) браний.
Мусив кожен, чи то пан, чи бідний пахолок, на це складатися,
Мішок витрушуючи, один у другого прагнучи вкрати,
Але дати поганству, значну складаючи суму;
Тоді теж і Хміль склав зрадливу думу.

// (арк. 17) Року 1649 король під Зборовом.

Він приїхав до короля з певним козацтвом юдиним трибом,
Упокорився, впав до ніг, цілував руку [королеві], став м'яким грибом.
Хоч амністії жадав, а в думці зовсім інше.
Коли король йому сказав, що це мені не мало діятися з твого умислу,
Адже ти присягав із своїми, що не маєш руки підносити на пана
І на моїх лехів, а ти ще й привів самого хана.
Сказав Хміль: “Ворога перемагай вогнем і мечем,
А хоч би й присягою, коли бачимо, що інакше не зможемо,
А якщо й була присяга, то вона була вчинена з примусу.
Бачить Бог все, що нам було заподіяно кривди.
[Ми й діяли] будь-яким способом задля цього, королю, для тебе,
Я пана за пана маю, схиляюсь [перед тобою], уваж то у себе”.
І так у цьому на (...) * милість панську собі акцептував,
Пункти [мирного договору] по своїй мислі отримавши, запанував (?),
Хан також, досить маючи (інше було йому обіцяно) задовільнення,
Ще й до збаразьких йде для свого умиротворення:
“Відступити не думаю, доки мені не дасте злата й срібла свого”.
А збаразькі: “Ради Бога! Адже є слово короля, пана нашого,
І твое, хане, вони важать більше коней, нехай не чинить так, сором цього”.
Врешті не могли його позбутися, доки не дали заставу з свого табору;
Мусили дати двох панят, збуваючи поганина злого.
Хміль теж з тріском та гуком повернув до краю українського,
А генералісимум, вивернувшись, тут же з королем — до Львова,
Переконав, щоб не чекати виходу збаражчиків з цього схову (?)”.

А таких наказів, що й самому не милі, не роби іншому,
Як немило бути з поганством, то не зич збаразьким воякам злого.
Небезпеки (?) тривалої облеженцям чекати довелося б,
Хоч на словах, як не на ділі прийняти мир і то було б добре (?).
Тепер внаслідок перемир'я ворожих військ
Збаразьке військо мандрує злиденним рухом:
Під хоругвою кілька кінних, а кільканадцять пішки,
У їхніх коней гриви та хвости об'їдені, голота.
Цей на куцому темнопоганому коні ледве ступає (?),
Цей же, хоч хоче гасати, все більше на низ спадає.
Часто кланяється; хоч король, канцлер на віддалі знаходяться, у Львові,
Не падай, небоже, бо ніц не візьмеш у швидкому слові,
У цього голова, обличчя з рубаними ранами, відтятий вус, вибитий зуб, витрі-
щені очі.
Цього пора на хрест, крижі, спина дуже порубані,
Цей поранений у поперек, цьому обличчя стріла прошила.
Цього куля влучила (?), стала в кістках як вкопана,
Цього гак ушкодив, кліюнули в бік джида й рогатина,
Камінь голову розкріїв, більмо вчинила тверда глина.
Майже кожен прапор від куль та пострілів, був таким обдертим,
Що тільки саме голе древко, а на ньому шматок китайки.

// (арк. 17 зв.) Року 1649. Зборівської, також і Збаразької кінець.

Цей поранений, поколотий, бойового коня дуже жаліє,
Той брата, товариша доброго, з сльозами пригощає,
Як атакували й мужньо боронилися, про це дискутує,
А голодний, взявши хліб, туди возом керує.
Як підскачів, рубонув, ударив, стрельнув, потрапив у саме чоло,
То хоч би найбільше було на столі, а вже нема, побачиш, як уже голо.
Присягається, що волів би мати перед Збаразькою війською трьохсот на обіді,
Ніж трьох після Збаразької мати, за столом ніби хто вимів (?).
Ледве господареві й господині рук та ніг не з'їли,
А голови й вуха самих милих своїм поглядом сікли.
Цей на чарках показує, у якому бойовому ладу точилася битва,
При цьому одну за другою у горло їх виливає, показує
Як став хан із солтаном вже (?) наше більше бере,
Як штурми йшли від козаків та Хміля, відповідно пересуває чарки.
Коли ж велика спрага, то її аж великим дзбаном загасить,
Про це згадуючи й сам надто прикрасив.
Захрופів, засапав, свою біду бідний мокрим тішив,
А сукно біля вогню спалив тут і там (?).
Сам собі кравець, сам швець черевиків, сорочка така біла,
Ніби з сажею протягом року вона мала вірну дружбу.
По правді сказати, гідніший цей непосидько у своєму бруді

Сидіти біля сенатора, хоч це (кажуть) не обмане (?).
Він бо жовнір, що Бога боїться, а не п'яниця,
Не гордий, не мила йому сварка, у такому разі вдячна йому чарка,
Але така, яка Бога не вражає і здоров'я, яка не осліплює розум,
Як того облесника, що під пир'ячком на береті (?).
Бо пияк і забіяка — гріх людський, ворог невинності,
Він небу бридкий, землі немилий і мира зрадник,
Він дорівнює своєю скаженими вчинками хіба що скаженому псу,
Він заслинившись, шукає гіршого злomu задуму,
Будучи (...) * у Бога, а у всіх людей мерзенним (?),
Він йде з гріху у гріх, стає ув'язнений чортом.
Звідси походить притча, що коли Христос проповідував Євангеліє,
То йшов у різні місця із святим Петром, наvertsаючи, щоб той знав.
Аж раптом на шлях вирвався хижий звір, іклами скрегочучи, зубами.
Стурбований Петро крикнув тоді: "Борони, Боже, від поганої морди.
Думаю, що звір хоче стрибнути", покинув свого Господа.
А тут добрий Господь: "Гей, Петре, не буду тебе ганити,
Адже ти знаєш, що Я з тобою, ти завжди під моєю охороною,
Не тривожся, ця охорона краща, ніж якби ти зміцнився зброєю".
Тривалий час вони далі йшли у святій своїй розмові,
Аж тут знову заволав Петро: "А це що на нашу голову?!"
Петро, побачивши скаженого пса, заслиненого отрутою,
Хотів залізити на дуба, а звідти кликав до себе Господа.

// (арк. 18) Року 1649. Збаразької і Зборівської кінець.

"У такому разі (каже Сам Господь), Петре, якщо чиниш, то чини це мудро
заради Бога,
Не бійся, довірся, дай йому києм, не воєнна це тривога.
Адже звір чи пес нічого не можуть без допущення мого.
Ти є образ Божий, твоє лице і очі налякають їх.
Звичайно внаслідок небезпеки для здоров'я та життя,
Треба знати, як почати і як закінчити відмінно."
Так, коли Петро вже краще почувався,
Тут жовнір викрикнув, пияк, який вже вихилив кухоль,
Що ледве знаючи про світ, все більше на коні схиляється,
Захмелений, він через хвилину вже хоче цілувати землю.
Постерігши це, Господь промовив: "Знаєш, Петре, що цей пияк — скажений пес.
Відступимо ж завчасу далі, ліпше, коли тепер будеш переляканий".
А коли Петро сказав: "Господи, це ж людина, а не пес, не звір хижий,
Думаю, куди ж нам тікати".
Та пияк, забіяка, приступивши, став кроїти по лисині так,
Що святий Петро ледве висидів у густих кущах,
І потім він повірив словам Господа,
Що кожен пияк своїм вчинком сатані (...) *.

Не треба шукати шаленого, цей ще перейде хворобу,
Під час якої він без жодної причини нападає на невинного.
Тому й русь зве такого “скажена собака”,
Не тільки несе свій тяжкий гріх, але є людською потворою,
Яка не тільки себе, але й інших заразить цим нещастям,
Яка свій псує розум бридким згіршенням.
Однак я повертаюсь до своєї справи, бо багато козаки заподіяли шкоди
Повертаючись від Збаража й Зборова, аж у крові бродили.
Вони з ордами на замочки та містечка хижо нападали,
Татарам весь ясир, а собі здобич забирали.
Замки, села, містечка цілковито в попіл обертали,
Із гробів, з землі задля цінностей померлих викидали;
У великих густих лісах сама русь не могла схватитися,
Тим більше лехи, яким в ямах підземних пробили серця.
Тоді після завоювання кількості дітей, котрі плакали,
Коли потрапляла їм на очі людина, і та не могла їх відігнати, бо вони йшли за нею,
Хапали за поли і заради Бога: “Тата, мамо!” волали,
Плачучи, ричачи, стогнучи, щоб хліба кус їм дали, кричали.
А в Поділлі люди так були вибиті, забрані татарами,
Що не тільки не було кому рятувати, але й ховати, це (?) від Бога дано (?).
Більші ж хлопці невинні, дівчатка поштиві,
В пащеку поганську потрапили, в серце немилостиве.
А що лежало скрізь у полях та гаях, болотах мертвого трупа,
Котрих бідні кості не вкрила землі шкаралупа,
Не рахуючи тих, котрих з’їв звір, птах або ж хижий пес.
О Боже, Боже! Змилуйся, нехай злі мають притерті роги,
А всім згаданим тут дай свій вічний спокій!
О Марія із святими! Ублагай, щоб в’язням і нам не було закрито
Царство, де царюєш (?), де святі й янголи у небесній хвалі.

// (арк. 18 зв.) Вовки їли людей року 1649 після Зборовської та Збарзької.

У той час Бог нещасливо так покарав вовками
У Подільському, Волинському князівстві руському, дивними птахами.
У той час садки не родили, фруктів не давали,
І цим збільшували великий голод.
Дійшло до того, що вони по понад десяток людей з’їдали,
І по кількадесят, з місць певних не вибігали,
Особливо біля Острога й Дермані.
О як багато було там і Поділлі Божої кари!
Не виходь, добра жоно, в сад, не саджай дитини,
Бо і тебе самої і її не стане, скуштує вовк дичини.
Не новина, коли саме мале з хати вилізе необережно,
Не постережеш, як вовк швидко загризе й схопить грізно;
Або ж хлопець в понад десять років, або дівчина,
Не дізнаєшся про них, тільки кістка, яку знайдеш, скаже про смерті причину.

Поготів, коли вовки зустрінуть на дорозі жінку, хоч і середнього віку.
(...)* жінка з білої в чорну перетворилася, змінилась її мова,
Тому що, коли котра йшла чи в садок виходила,
З чоловіком й інших із зброєю, з обережністю відправила.
А якщо селянин подорожній, чи по дрова поїхав до лісу,
Тільки що почне робити, а тут вже цей та інший вовк гасає.
А якщо не мав хлоп чим боронитися або був невеликої сили,
То докучали йому вовки доти, нападаючи, аж йому застигли жили.
Не один пастух мусив опинитися у животі у вовка,
Що навіть мусили обговорити у пана та громади на раді.
Через це вирішили посилати пасти з рушницею та іншою зброєю.
Дивно, що вовки, давши бидлу спокій, хапали пастухів.
А якщо гість чи господарський лежав у своєму дворі,
Поготів у полі або у лісистому при дорозі борі,
Засинав, то певного мав на себе ворога,
Бо на тебе не ординець, левенець, а вовк раптом нападав з багатьма.
Навіть ті, хто жив у господі чи в гостинному домі,
Чув як вони шкрябали за пічкою через кахлі, пробуючи дістатись до лежачих,
Аж ті думали, що це якісь пси знаходяться в грубі.
Тоді вискочивши з киями, цей-другий їх взаємно поскубе.
Було тоді, що до дверей і до вікон вони вночі намагалися заскочити,
Тоді доводилось, взявши сокири й рогатини, хто що міг, і їх бити.
Пса не побачиш, а якщо котрий знайшовся так щасливий,
То тільки той, що в халупі чи на хаті лежав, не був мстивий.
А такі були голодні, худі, що плевели, труху їли,
Або одного з-поміж себе розривали.
Був також такий випадок у Поділлі,
Що один вовк з другим не хотів вийти з сіней, став як укопаний,
Хоч і чув людей, але стояв, вишкіривши зуби,
Доки жінка вбила цих двох вовків, взявши кий.
Хоча й при допомозі собак, приятелів тоді вірних собі,
Вона отримала цей тріумф, я правду пишу тобі.

// (арк. 19) Року 1649 вовки їли людей після Збарзької.

Вовки вже зграєю і по-різному то там, то сям мандрували,
Але засвідчено, що вони звичайно в тих місцях бували
Великою купою, де війська своєю ногою добре шлях торували
І мерзенні пустелі проходом своєї шаблі формували,
Голосючи це своєю музикою, флейтами й органами,
А до того ж різними голосами: дискантом, вагансом, басом,
Так і сяк, різним тоном (?) щоразу виробляючи(?).
Що ж розуміти, коли вовки сходяться довкола, чухаючи голови,
А які там гарчання, виття, така й сяка справа.
Почувши це, пси згинули, чиниться шум серед вовків,
Вони перегукуються частим співанням, виттям до неба,

Повіdomляючи майбутні пустелі, що буде велике торгання всіх шкур.
Так само звичайно чинять вовки й пси під час пошесті,
Але виттям писка на низ, в інший спосіб рухаючи свої внутрощі.
Про це свідчить багато людей і я сам був у такому випробуванні,
Бо інакше вони виють на війну, інакше на голод, на смерть від пошесті.
Так як мисливець з-поміж сотні гончих псів упізнає голос свого пса,
Зрозуміє із свого великого досвіду і на якого саме пес натрапив звіра,
Так і ти не дивуйся цьому, бо людський досвід різні речі
Стверджує, коли уважно їх розглядає.
Бо мудрість Бога предвічна і неможливо її гідно прославити,
Вона не тільки в великих, але й малих речах неможлива до пізнання.
А як Авраам з науки зірок до пізнання небесного добра,
Багато собі помагав та іншим, даючи пересторогу
Від найменшого робачка, звіра, птаха, Бог промине (?).
О як щасливий той, хто постережеться і за гріх свій жалкує!
Я можу також пригадати й те, що під Кам'янецем, у селі, званому Княже,
Батько, тримаючи дитину біля вікна, забалакався.
А вовк, підскачив, ухопив дитину за частину голови, тягнув до себе,
А хлоп за ноги вхопив, бо це, вовчику, не належить тобі.
І так довго між собою вони змагались у цьому торганню,
Аж поки вухо мусило залишитися у хижого зірвіголови;
Дівка з цього ж села як тільки вийшла по потрібну воду,
Вовк напав на неї, загриз на смерть, з'їв, не думаючи про шкоду.
І таких випадків з волі Божої скрізь по руських краях не порахувати,
Тільки чуючи, а не бачачи цього, будеш дрижати.
О Боже, Боже наш! Уховай же нас від всього злого,
Не тільки від пекельного вовка, але і такого, що тут є.
Змилуйся над тими, котрі такою смертю загинули,
І над всіма, котрі, помираючи, застогнали.
Згадай на зворушене серце милосердя Твого,
Жебраємо й просимо іменем страждань та ім'я Ісуса Свого.

//(арк. 19 зв.)

[...]"

“Ліхтарики” на маргінесах:

арк. 1

Або ж Тульчині.

арк. 1 зв.

Той, що потім був коронним обозним і воєводою, мав пізніше за собою
Сенявську.

Великий монарх.

арк. 2

Кам'яненецьким каштеляном був у той час.

Брацлавський воєвода.

Князь Тишкевич з великою квотою війська.

арк. 2 зв.

Руський воєвода.

Тишкевичем.

Краківського воєводи.

арк. 5

Перший наступ, коли має хто сто сил до воювання, є достойний хвали.

арк. 5 зв.

Цей мурза у св. пам'яті пана краківського був у неволі; він прислав листа до коронного хорунжого, його сина.

арк. 6

У Львові князь Вишневецький дістає гроші.

арк 6 зв.

Розгром у день св. Матвія, у саме осіннє рівноденство дня з ніччю.

Деякі піхотинці загинули у Костянтинові від меча і багато з табору з артилерією, а інші піхотинці в полях від орди й козацтва.

Кінноти мало загинуло, але й тим дісталось.

Ніж Хмельницький втік [від] хана.

арк. 10

Так озброєного (...) * в кляштор (...) * що не було (...) * як бачимо.

арк. 10 зв.

Польський роз'їзд розбитий у селі Луці під Качмазовим.

Полки кам'янецьких жовнірів мужні.

арк. 11

Ледве з дві тисячі або менше було козацтва до битви.

Решта козацтва втекла болотами в лісі.

Гоголь часто покликувався у розмовах на приклад св. Давида, який спочатку крав і грабував, але Давид цього не чинив.

Гоголеві є звичним оголити, відмити, зрадливо підступити.

арк. 11 зв.

Кияшка або інакше векера; це найголовніша зброя, а потім лук.

арк. 12

Збараж під час турецької війни був скараний Богом.

арк. 12 зв.

У великій купі польський роз'їзд проти орди.

Разом з лужними було війська двадцять тисяч.

арк. 14 зв.

Титул такий від Хмельницького.

Хміль напоїв горілкою все військо заради взяття лехів.

арк. 15

Король вже був під Зборовом.

Страшне тріскання й гук рушниць і гармат, які чинили козаки, тріумфуючи.

Кисіль, київський воєвода, руської віри.

арк. 16

Великі замішання й тривога у польському війську.

Король Казимир почав сам керувати і через деяких

Частина лехів думали, не бачачи генералісімуса, а король керував у іншому місці, що король був забитий або схоплений ворогом.

арк. 16 зв.

Канцлером тоді був Оссолінський.

За це він добре отримав від короля.

арк. 17

Тут же заставу давали (?), лехів значних він мав у себе.

Сказано.

Не тільки жовніри страждали від голоду, але й коні, які гризли дерева, будинки, землю, більше здихали; один у другого гризли гриви та хвости.

арк. 19

В Поділлі”.

№ 333

1648-649 рр. — Уривок з німецької хроніки середини —

другої половини XVII ст. “Theatrum Europaeum” (“Театр Європи”)

“[...]Після смерті короля Владислава IV, короля який був відомим всьому світу і тому ця смерть засмутила не тільки Корону Польську, але й весь християнський світ, після гідного похорону цього короля почалися всі нещастя Корони Польської.

Серед запорізьких козаків був один хитрий та хоробрий солдат на ймення Хмельницький, котрий через деяких великих панів того краю потрапив у велику скруту. Боячись за своє життя, він незадовго до смерті короля зібрав увесь люд і здійснив революцію, внаслідок якої він покінчив з несправедливістю, котрої зазнав, і взяв реванш.

Розумний солдат Хмельницький починає діяти

Він зібрав разом чимало всякого гультьяйства, котре заподіяло лиха не тільки тим панам, що вчинили кривду Хмельницькому і порушували межі приватних володінь, але й, про що піде мова нижче, принесли неймовірні біди всій країні.

Майже повне зруйнування польської потуги у двох битвах

Ось як все це відбувалося. Після того, як Хмельницький вже не міг утримати купи цього неприборканого люду, які збільшувалися, й гетьмани Корони Польської побачили, що бунт і далі посилюється, тоді вони (гетьмани) вирішили загасити це полум'я, поки воно не вирвалося на поверхню. Ось гетьмани зі своєю регулярною армією, тобто коронним військом, вирушили проти Хмельницького. Останній, дізнавшись про це звернувся за допомогою до татарського хана, а потім розгромив дощенту армію у двох битвах. Спочатку він оточив сина гетьмана, розбив і полонив його біля Жовтих Вод, що власне означає жовта вода, коли той з певною кількістю добірного війська йшов в авангарді основних сил. Вчинивши таке, він ринув на самих гетьманів під Корсунем і ці зі своєю потугою не змогли йому протидіяти. Протягом короткого часу вони втратили перемогу і пішли подалі від кордонів, та незважаючи на це і вони самі, і багато значних панів були схоплені і відправлені у татарську неволю. Ця поразка відчинила

двері наступній руїні і присмерку Польщі, бо вона виявила, що проти Польщі відкрито піднявся сильний і могутній ворог. Це сприяло подальшим тривогам.

Найзначніші пани були розгромлені і взяті у полон, бо вони були у незгоді між собою, не задовольнялися один одним, навіть і найголовніші, не довірили один одному і не хотіли разом наступати. Між тим ворог діяв як хотів і тому дуже швидко завоював землі від Києва до воєводств, в тому числі Київське, Чернігівське, Новгородське, Брацлавське і Подільське воєводства, захопив чимало міст і сіл. Останні він здобував без труднощів, бо там знаходилися люди тієї ж нації та релігії, які масами тікали до гулятьїв і купчилися навколо них. Пізніше їхня чисельність перевищила 400 тисяч душ. Міста не могли оборонитися від такої маси людей.

Між іншим вони захопили широковідому фортецю Кодак, котру покійний гетьман Конецпольський збудував на березі Дніпра, щоб припинити наскоки козаків з Дніпра на море, які могли дати турецькому султанові безпричинний провід до війни. Ця прекрасна фортеця трималася довгий час, оскільки на допомогу не було надії, не вистачало пороху й провіанту, то обложені мусили капітулювати на добрих умовах. Але ворог цих умов не виконав і порубав німецьких солдат, а коменданта взяли у полон.

Львів і Замостя частково оборонилися, частково відкупилися. Одна фортеця Кам'янець-Подільський, куди відступила вся шляхта Подільського і Галицького воєводств, відгукнувшись на заклик свого каштеляна, витримала облогу, через що ворог не зміг сам упоратися.

[...]Ворогом вони були розбиті під Пилявцями. Князь Домінік, молодий Конецпольський і граф Острозький очолювали військо, при боці яких були і князь Вишневецький і київський воєвода з їх власними людьми. Але не взяла гору заздрість між ними; кожен з них хотів бути вождем, а до того ж військо їх не слухало, за що заплаатило своїми головами. Через уособиці вищого керівництва не можна було правильно командувати військами, що стало причиною їхнього краху. І тому вони (поляки) без жодного опору ворогу стали тікати, і тому вони втратили весь табір разом з неоціненними багатствами, котрі вони набрали з собою ніби гості на весілля, а не солдати, що йшли на бій. До ворожих рук потрапили атласні намети, сідла та вуздечки з діамантами, срібний посуд та келихи, а також музичні інструменти, котрі вони взяли з собою. Вся армія і вся іноземна піхота були розгромлені, повтікали регіментарі і полковники, все рицарство. Неможливо було знайти у польській історії такого страху і поразки, як тоді у вересні. Тоді ж у вересні всі стани зібралися до Варшави на обрання короля.

Литовські військові справи

Вцей же час у Литві справи йшли зовсім інакше. Після цієї поразки під Пилявцями бунт перекинувся з Польщі до руських земель, котрі знаходилися під владою Литви. Селяни побачили, що їхні брати у Польщі щасливо діють під керівництвом Хмельницького, вони також взяли зброю до рук. Але тому що Литва мала своїх гетьманів, останнім вдалося всі справи вирішити краще. Князь Януш Радзівіл швидко вербував людей, незважаючи на великі перепони, та тих панів, котрі з католицьких заздрощів боялися, що євангельські стани скористаються з

цієї зручної okazji, щоб дістати компенсацію за старі кривди. Тому вони з недоброчливістю дивилися на вербування вояків, котре швидко відбувалося. Князь поставив війська у ряді міст, особливо у Слуцьку, після того як він дістав з литовського скарбу певні гроші і видав їх різним офіцерам задля вербування вояків.

Слуцьк цілком оборонився

Між тим ворог вирушив до обложеного Слуцька, покладаючи великі надії на те, що це місто сповнене руськими, можна буде швидко взяти і поставити над ним свою владу. Але це було тільки в його [ворога] уяві. Самовпевненість ворога зникли, оскільки бюргери трималися хоробро і чесно, комендант або штатгальтер Сосновський з гарнізоном свого пана, князя Богуслава теж вірно, узгоджено і мужньо боронилися зі зброєю в руках, а особливо відзначилися угорці гетьмана, котрих він з любові до міста прислав сюди. Вони рицарські стали на оборону міста. Між тим прибула підмога на чолі із Смольським, через що ворог відступив і мав там втратити багатьох людей, що потім визнавали полонені. Соколовський насилу відступив і втратив свої прапори [під Слуцьком].

Розумне керівництво князя Радзівіла

У такій ситуації князь Радзівіл прибув до руських земель і швидко пригасив цей вогонь на самому початку. Як тільки починався бунт, він завжди робив добрі розпорядження і часом посилав туди вояків, щоб селяни не могли збиратися разом, вогнем і мечем приборкував рідні міста. Але після втечі під Пилявцями солдати покидали Корону Польську, тому він повинен був потурбуватися про те, щоб ворог втратив свою перемогу, після якої він ворог хотів йти під Варшаву, в котрій мала відбутися елекція короля. Він підтягнув свою армію до польських кордонів і оборонив Литву.

Зрада Пінська ганебно покарана

Між тим прийшло донесення до генерал-майора Мирського, котрого князь призначив на своє місце, що ворог взяв у Литві місто, яке називалося Пінськ. Як тільки Мирський отримав наказ, щодо посилення уваги до куп, що збиралися на литовських кордонах, він вирушив туди негайно з армією. Його зустрів у полі ворожий полковник на ймення Гладкий з силами понад 50 000 душ, частково з своїх людей, частково з пінських міщан. Гладкий дав битву Мирському, але не зміг встояти і загинув при першій же атаці. Армія ж Гладкого опинилася у такому безладді і конфузії, що стала ганебно тікати. Їх переслідували до міста і хоробро побивали.

Які тільки з цим упоралися, вчинили перший штурм цього бунтівничого міста: тоді все, що там було живого, винищувалося мечем. Саме місто підпалили у кількох місцях і спалили.

Принц Ян-Казимир обраний новий королем Польщі (*далі йдеться про вибори короля 17 листопада 1648 р., про те, що новому королю доповіли про придушення повстанців у Пінську — Ю. М.*)

Коли Хмельницький отримав донесення про це (обрання короля), він разом з татарами повернувся з-під Львова до Києва, а свого воєначальника Кривоноса відкликав з-під Замостя. Це він вчинив згідно з листом і наказом новообраного короля, котрий протягом короткого часу відновив свої позиції (?) і Короні Польській поставив вождем князя Вишневецького.

Підготовка у Польщі до походу проти ворога, вербовка у Польщі

Король чекав кілька тисяч німецьких солдат, на чолі з полковником Губальдом, котрих повинен був надіслати йому бранденбурзький курфюрст [...]

У червні місяці прусський посол граф Денгоф прибув до Голландії і розповів про небезпеку в Польщі пану принцу фон Оранському і пану графу Морицію фон Насау. Він переконував їх у тому, щоб вищезгаданій Короні було надано кілька полків з голландських солдат. Аналогічні прохання робилися також при інших князівських дворах. Що з цього вийшло ми далі розповімо при описі польських справ 1648 року[...].

Подальший опис ходу війни у Польщі

[...] ми послідовно викладемо битву або швидше ганебну втечу найкращої польської воячини від козацької і татарської армій [...].

У неділю 24 вересня (5 жовтня) зі Львова до Варшави до королівського уряду прибув спішний кур'єр, з котрим прибули смутні вісті. Згідно з ними у минулу суботу тобто 16 (26) вересня польський табір, у якому було приблизно 40 000 душ піхоти і кінноти, став під командуванням князя Домініка у двох милях від Костянтинова. Від польського табору приблизно у милі розташувалися козаки у невизначеній кількості. Про це говорив з гетьманом князь Вишневецький і висловив таку думку: треба вдарити на козаків раніше, ніж татари з'єднаються з козаками. Потім він попросив у Господа допомоги і на чолі 4000 рицарів і великої кількості піхоти, маючи 20 гармат, зважився вдарити. Але цей намір повністю суперечив намірам гетьмана Домініка, котрий підтримав Вишневецького, бо вважав таке недоцільним наближення татар, через що могла бути заподіяна певна шкода. З цього рішення можна зробити висновок, що обидва пани генерали, порізнилися через неузгодженість. Потім у понеділок 18 (28) того ж місяця у козацькому таборі було вчинено понад 100 пострілів з великих гармат, що було ознакою об'єднання обох націй. У вівторок рано козаки загін з приблизно 3000 душ перевели до іншого боку табору, щоб обдурити поляків, роблячи вигляд, що мають атакувати. Зсвого боку гетьман послав 2000 душ, котрі були зустрінуті козаками, так що мало хто з них залишився живим.

Потім виступили козаки і татари з такою силою, що їм не можна було охопити оком, через що весь польський табір став у бойовий лад. У розпал битви стало видно, що 80 гармат так швидко вдарили на ворога, що на лівому фланзі, де якраз знаходилася німецька піхота, вдалося прорвати передові лави ворога і змусили його до втечі. Тут було захоплено 12 ворожих гармат. Але цю шкоду козаки, ар'єргард, який перевищував 50 000 душ, швидко компенсували. Вони потім з такою силою вдарили на польський табір, що після двох годин рубки розпорошили і розбили правий фланг, котрим командував гетьман. Сам гетьман з 3000 душ відступив, хоч це і гостро засуджував князь Вишневецький, під командуванням якого знаходилася німецька піхота. Він вважав, що вони не повинні були відступати. Отже, всі стали тікати в безладді і це сталося головним чином через дії гетьмана.

Мудрий князь Вишневецький на чолі 6 000 душ, переважно кінноти, боровився до ночі. І хоч вони тяжко вистояли у той день, але вночі вони мушили відступити на 5 миль доки не стали на зручному місці, оточеному великим озером

і болотом, через що до них неможливо було підібратися. Тим не менш знайшли, що такий великій силі і тут не можна протистояти. Тому князь Вишневецький звернувся до кращих лицарських людей з тим, що вони мають вірно стояти за вітчизну як належить чесним воїнам, дав їм нагороди і сказав, що до такого мізерного стану їх ганебно призвели гетьман та інші. Вони просили Бога змилюватися над ними і змогли переконатися, що він їм нині врятував життя.

Потім в четвер, котрий припав на 21 вересня (1 жовтня), на світанку переможні козаки підійшли до гармат, біля яких знаходилася німецька піхота. Вона протягом ще двох годин мужньо боронилася, але через брак людей не могли використати всі гармати. Хоч вони добре боронили позиції (?), але все ж не вберегли їх. Всі вони були потім порубані, було втрачено 72 гармати, 1200 центнерів пороху, весь обоз, дві діжки з грошима. Загибло близько 10 000 солдат [...] *(далі мова йде про сейм, про призначення регіментарем белзького каштеляна Адама Фірля, про постанову виступу проти козаків, як тільки прибуде допомога курляндська і німецька, про мобілізацію, тощо. — Ю. М.)*

Генерал-гетьман Вишневецький, про якого з Варшави пишуть, що рівного за мужністю, хоробрістю і досвіду довго не мала Корона Польська, знову зібрав добрий корпус вояків під Замостям. До цього пана приєднався з 18 сотнями німецьких солдат Людвиг Вайер. Але козаки й татари доценту пограбувавши всі міста, які тільки вони могли захопити, врешті повернулися з цим награбованим до своєї країни. Але русинський Львів вони знову обложили, сподіваючись щасливо оволодіти цим укріпленням (фортецею). Але тоді підійшли війська під командуванням генерала Арцішевського, котрий з великою славою служив певний час генерал-губернатором Об'єднаних провінцій (Голландії) у Індії. Він підійшов з 1000 добірних німецьких солдат і польським військом, що позбавило ворога успіху (?).

Наприкінці жовтня Домінік з іншими планами з'явився у Варшаві на сеймі, прагнучи виправдатися за свою недавню втечу під Костянтиновим [...]. Приблизно в цей час прийшла новина, що бунтівники дуже плондрують під Сандомиром, вогнем і мечем, обложили місто. Люди Вайера зійшли чомусь з коней і вчинили вилазку, але зазнали поразки від козаків і загинуло їх від руки козаків близько 400 душ. Ці чутки викликали великий страх у Варшаві.

Козацькі послы прибули до Варшави і ось що принесли

Коли вість про вище згадані вибори короля і впевненість останнього у своїх силах дійшла до ворогів Корони Польської, вони вислали своїх депутатів. Їхній керівник був раніше вчителем філософії пана генерала Хмельницького, потім став каноніком. Його звали Мокрський. Саме він і був посланий до Варшави. Під час аудієнції, яка йому була дана, 24 листопада, було вперше зафіксоване бажання і велика схильність козаків до вічного миру. Наступного разу Речі Посполитій були представлені 4 наступних пункти. У першому з них передбачалася генеральна амністія. Все, що досі вчинили Короні Польській козаки й татари, треба забути.

2. Козакам мали бути повернені всі їхні забрані раніше церкви, привілеї, вольності, як у церковних, так і світських справах.

3. Ліквідувати унію.

4. Щоб вони Дикі поля, де живуть, вільно заселяли, щоб їхня армія проти ворогів Корони зросла до 12 000 душ і була на утриманні Корони. Крім того, вони повинні коритися ні воєводам, ні старостам, а самому тільки королеві. Врешті, щоб вони були вільними, а не вважатися підданими шляхти. Було додано, що згадану армію у 12 000 душ очолить по життєво Хмельницький. А після його смерті той, кого козаки оберуть на його місце, причому він має командувати один, а козаки повинні перебувати в юрисдикції самого тільки короля, а не коронного гетьмана чи когось іншого. Після цього високорозумний його королівська милість сам відповів Хмельницькому, відправивши посольство до нього у складі чотирьох осіб, насамперед паном брацлавським воєводою як старшим послом. Був у посольстві також львівський підкоморій (?). Вони повинні були вести переговори з козаками. На вимогу короля козацький генерал Хмельницький звелів татарам покинути Корону і одночасно сам задовольнив королівську вимогу, відступивши назад від Замостя[...]

Його королівська величність закінчив всі приготування до походу проти ворога, лише чекав німецьких солдат, котрих йому повинен був прислати бренденбурзький курфюрст і котрими командував полковник Хубальд. Й. в. видав патент, згідно з яким той мав наwerbувати кілька полків. Також призначив король Богуслава Радзівіла генералом своєї гвардії, а полковниками стали Вайер, Корф, Вайдель та інші.

Між тим настала зима, котра була незручна для ворога, тому він покинув поле битв і вирушив на свої старі квартири [...]

Князь Радзівіл робить добрі успіхи.

[...]"

"Teatrum Europaum". — Frankfurt — am — Mein, 1662; T. 6. — S. 372–375, 545–548, 811–819. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — № 34. — С. 307–311; Оpubліковано у перекладі українською: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 24–31.

№ 334

1648–1649 рр. — Уривки з мемуарів Альбрехта Станіслава Радзівіла 1648 р.

[...] **"Місяць травень.**

Особливо нещасливий місяць, бо коли гетьман тиснув збунтованих козаків, вони закликали на допомогу татар, котрих 40 000 було прислано ханом і вони стали на поміч ребелізантам. Я дуже болісно сприйняв цю новину в Пруссії, куди скерувався і де хворів на пропасницю, приступи котрої вражали мене що третій день [...] Отож мені донесли:

Хмельницький з частиною козаків підніс бунт проти Речі Посполитої. Обидва гетьмани, прагнучи запобігти злу, вислали рікою Дніпром військо з інших козаків; було їх близько 4 000. Ці мали із собою трьох полковників: Вадовського,

Гурського і Кричевського; інші ж йшли суходолом. Тим часом Хмельницький по-слав головних зі своїх як заложників до татар і закликав останніх на допомогу. Прибуло їх до 40 000. Отже, було вислано згаданих жовнірів проти Хмельницького, котрий раніше збудував собі малу фортецю; саме з неї Кричевський, взявши собі козака на прізвисько Барабаш, вірного Речі Посполитій, тут же вигнав залого, було їх там ледве 50. Кричевський відійшов від війська, а козаки, маючи змову із Хмельницьким, підняли бунт і, схопивши королівські прапори та буздигани, забили всіх вірних з — поміж себе королеві. Оскільки ж Кричевський з Барабашем були відсутніми, вислали кількасот козаків, котрі схопили Кричевського та Барабаша і після наради вбили їх подібно як Гурського і Вадовського, а із значніших — Іллю (*Караїмовича*), котрого я знав, Калененка, Олеська, Гайдученка, Нестеренка і всіх знищили мечем. Потім вони обрали собі старшим Джеджалія і закликавши до себе всіх разом із татарами, обложили в якихось укріпленнях сина гетьмана Потоцького, з котрим був полковник Чарнецький і Сапіга. Врешті внаслідок зради і козаків, і драгунів пана Сенявського, котрі з ним були, до рук ребелізантів потрапило 300 мужів, шляхти й жовнірів. Вони хотіли відрубати голову комісарові козаків Шемберку, а Чарнецького, Сапігу і Потоцького Хмельницький наказав зв'язати; інші були 19 травня запроваджені татарами до неволі.

А 20 травня інший величезний смуток огорнув Королівство [...] (далі *ідеється про смерть короля Владислава IV — Ю. М.*)

Однак нещастя Речі Посполитої не припинилися. Гнів Божий через козаків занурив її ще глибше, бо козаки й татари, потужно наступаючи, вдарили на наше військо і двох гетьманів. Наші запекло боронилися, однак побачили, що їм забракне води, бо козаки почали інакше скеровувати ріку, котра протікала повз табір. Наші вирішили просуватися, пов'язавши вози ланцюгами. Але це було даремним, бо ворожі рви та вали перешкоджали їм здійснювати марш і так 26 травня вони зламали і прорвали перешкоду з возів і атакували наших, багатьох забили, інших взяли до неволі. Взяли також обох гетьманів, гетьмана Потоцького, котрий одночасно був краківським каштеляном, і польного гетьмана Калиновського, чернігівського воєводу. Оскільки вже жодна сила не стала їм на перешкоді, татари й козаки вдерлися аж по Білу Церкву, беручи велику здобич. Без сумніву, якби їх не стримала Божа сила і заступництво Богородиці, то могли б спробувати взяти без жодного опору сам Краків і Варшаву, бо такий страх запанував, що всі думали швидше про втечу, ніж про оборону. Хоча у 1620 році подібна поразка пригнобила Королівство, бо воно втратило двох гетьманів, один був забитий, а другий взятий у полон, однак це сталося поза Королівством, перед приходом зими, коли в краю квітнув мир; тепер же в самій середині Королівства через віроломних підданих і з приходом весни, коли в полях все служить просуванню ворожого війська. І не тільки ними була зірвана вірність, але й всіма нашими підданими на Русі, котрі раділи успіхам козаків і вважали негідною справою боронитися проти них. Через це зросла кількість козаків, збільшилася до 70 000 (перед цим нараховували 12 000). Взагалі збігалося до них багато, котрих Хмельницький відсилав до плуга, піднесений такою пихою, що вважав, що може диктувати Королівству права.

Коли ці тривоги досягли Варшави, бо там архієпископ згідно із звичаєм і правом як віце-король оголосив деяким сенаторам, зібраним у Ловічу, де мав резиденцію, про конвокацію на 16 липня; здалося слухним попередити про неї інших, однак листами він просив, щоб ті, котрі можуть, зволили зібратися у Варшаві у наступному місяці.

Козаки ж й надалі прагнули висилати татар на грабунок і дійшло до того, що татари давали шляхтича за коня, а багатьох селян за одного. Панувала тим часом така непевність щодо того, що діється, тому я через це не смів досі довірити [щось] перу. Із моїх приватних справ додаю, що моя Олика, замок і місто, сповнені шляхтою; та чи може бути щось певне при зраді тих, хто обороняє? Не вивезене рухоме майно, немає певності щодо оборонців; це мене так вразило, що я вилікувавшись від лихоманки, захворів серцем. Але як благословенна діва Богородиця Марія чудесно відігнала лихоманку, так теж своїм заступництвом віддалила смуток із серця, бо татари полишили межі держави, а козаки, опам'ятавшись у зраді, вислали послів до архієпископа, про що буде сказано нижче, бо це діялось у наступному місяці.

Місяць червень

[...] Коли Річ Посполита ледве дихала у цій тривозі, сенат вислав сандомирського хорунжого Казановського, котрого раніше зв'язувала міцна приязнь з Хмельницьким, керівником козацької реbelie; йому було доручено домовлятися про згоду та про звільнення вождів війська. Також брацлавський воєвода, грецької віри, наважився нагадати Хмельницькому, щоб той повернувся до здоровішого глузду. Висланий посол у першій спробі ледве не заплатив смертю за свою відвагу, потім все ж був прийнятий і так схилив задуми бунтівників, що вони, трохи зм'якшені. Визначили послів до Варшави, насправді до короля. Хоча й знали, що він помер, і до архієпископа; перед цим наказали їм звернути до брацлавського воєводи і сандомирського, котрих Варшава чекала щодня.[...]

Під кінець місяця розійшлися вісті про козаків, що вони далеко відступили до своїх давніх садиб, а також, що татари відійшли у степ. Тим часом скрізь робили великі приготування до походу [...] Це чудо і чудесне збереження Корони, що сталось після смерті короля, взяття у полон вождів, знищення війська, при архієпископі, який був застарим, бо козаки й татари не пішли слідами перемоги, а були стримані перстом Всемогутнього Бога; інші ж довколишні вороги досі є спокійними! [...]

Місяць липень [...]

[17 липня]

[...] Були ці пункти такі: Про козацьку реbelieю і їхній союз із татарами та про заподіяні шкоди; у цій справі вислали посла до Оттоманської Порти, стараннями брацлавського воєводи було продовжено переговори з Хмельницьким. Прийшов лист від татарського хана, у котрому він погрожує, що коли подарунки визнані Річчю Посполитою, що він їх зве даниною, не будуть віддані, то він прийде і спустошить Королівство; це він писав ще до померлого короля. Що стосується постанов з козаками, то краще зрозуміють із звіту брацлавського воєводи, котрий був там присутнім. Прибули й послы козаків (було їх четверо) з листом до померлого короля, а також до маршалка та коронного канцлера (і до мене,

третього); на отриманій у примаса аудієнції вони скаржились на кривди, що їм чинили старости, що мешкали над Дніпром, і гетьман Потоцький, котрий присягався винищити ім'я козаків. Вражені цим, вони мусили вдатися до перемир'я з татарами, тепер перепрошують за провину і просять, щоб їм було дозволено тішитися давніми привілеями і щоб їхня кількість була збільшена до 12 000. Примасові з важливих причин здавалося слушним, щоб пробачити їхню провину. Належить також розв'язати проблему тривалості конвокації і визначення дня елекції.

Коли секретар ради закінчив, влоцлавський єпископ наполягав на прочитанні листів козаків, які вони прислали до нас. Оскільки я мав листа при собі, бо цього дня мені вручили ці послы, я передав його у руки архієпископа, листа було прочитано. Тепер домагалися цього самого від маршалка і коронного канцлера, котрі запевнили, що не мають листів при собі, і обіцяли, що принесуть їх наступного дня. Оскільки у листах і в інструкції козаків була згадка, що вони отримали від померлого короля дозвіл ходити на море, а також на збільшення їхньої кількості до 12 000, було доручено двом секретарям, щоб довідалися, чи [дійсно] вони мають такий дозвіл на руках.

Тепер просили брацлавського воєводу, щоб перед ватами для детальнішої інформації розповів про причини цієї війни. Сказав, що Хмельницький дуже часто просив гетьмана Потоцького, щоб той його не переслідував; цей однак не припинив цього, але задумав знищити його у його гнізді. Цей втік до татар; і [таке] сталося, хоча брацлавський воєвода й відраджував Потоцькому робити такі вчинки, а також посилав до короля, щоб той своїм листом відвів його [Потоцького] від такого наміру, що король і вчинив. Але поки лист дійшов, уже було розгромлене військо і взяті у полон обидва гетьмани, а що дивно, максимум у двох милях звідти стояли татари й козаки, про що наші нічого не знали. Тоді найперше урухомили табір, котрий тоді був втрачений і розірваний ворогами. Брацлавський воєвода, отримавши лист від архієпископа, вислав посла до Хмельницького, схилиючи до того, щоб він припинив переможний похід і швидше проханням, аніж зброєю, отримував щось від Речі Посполитої. Цей неохоче вислухав таку пораду, але вислав послів до Варшави і у листі перерахував кривди, яких зазнали козаки; він домагався, щоб цю справу не відкладали, бо при ньому є татарський мурза, котрий тут же закличе татар, якщо почнеться тяганина із справою. Воєвода повідомив також, що при Хмельницькому перебувають московські послы, але не знає, у якій справі вони прибули. Врешті воєвода дав стислий звіт про посольство до Москви, а особливо те, що Москва готова укласти з нами військовий союз проти татар і помагати допоміжними загонами. Архієпископ від імені сенату склав подяку воєводі; не так вчинили депутати.

З Литви прийшли вісті, що повстало близько 12 000 селян і що вони спалили й пограбували кілька міст, насамперед силою взяли Стародуб і вбили багато шляхти. У Гомелі староста також видав євреїв, котрі туди втекли, і всі вони були вбиті. У Брацлавському воєводстві Кривоніс знову підбурив плебс і зібрав купи, вирубав Вінницю, а деяких з ордену єзуїтів прирік на муки, Святі дари зневажив і припустився до безбожності; йде на Волинь. Все це однак до нічого не призвело [в сенаті], за старим звичаєм вирішували справи із запізненням.

18 липня

Відбулися промови вважай всіх сенаторів, котрі були присутніми [...]. Всі думали, що належить якнайшвидше відправити козацьких послів з надією пробачення, а тимчасом якнайсекретніше радитися у присутності виключно сенаторів і депутатів над способом їх заспокоєння та якнайшвидше обрати комісарів з такими повноваженнями, які їм дасть загальна згода станів.[...] Коронний канцлер просив [...], що належить вислати посла до Оттоманської Порти і до Москви, також і до інших князів, як це чиниться під час безкоролів'я. Треба султанові послати лист хана до Хмельницького, у котрому листі, між іншим, було, що козаки замірялись йти на саму королівську резиденцію, але він цього не хотів з огляду на договір з султаном. [...]

20 липня [...]

Познанський єпископ радив укласти мир з козаками, а те, що татари називають харачем, віддати жовнірам. Він вважав, що гідність керівника військ належить довірити краківському воєводі і у майбутньому уважати, щоб козаки не знавали такого з собою поводження.

Це саме говорив підляський воєвода. Войницький каштелян наполягав, щоб у кожному повіті був готовий жовнір для відсічі небезпекам, а звичайний жовнір пильнував на прикордонні.

Коронний маршалок приєднався до думки інших;[...]

Цього ж дня, перед спільним засіданням депутатів з сенатом, мав бути вислуханий депутат з фортеці Кодак на прізвище [Марек] Собеський; там він виклав недоліки цього місця і лист до померлого короля. Його запровадили до Хмельницького, котрий наказав йому нам доповісти, що король погодився на те, щоб козаки помстилися за зазнані кривди залізом. Додав також, що коли Річ Посполита не пробачить їм такого вчинку, то він має намір укласти перемир'я з татарами і вдарити на Краків. Оскільки Собеський говорив це у відсутності депутатів, вони почулися ображеними і зажадали від сенату, щоб такого більше не було, а Собеський мусив усе повторити перед їхнім зібранням. Коронний підканцлер заявив, що зі своєї канцелярії він не видавав козакам жодного листа; навпаки твердив влоцлавський єпископ, бо якщо цього не вчинив жоден італієць чи приватна канцелярія короля, то там має бути коронна печатка.

Після пояснень підканцлера, це саме сказав і коронний канцлер, додавши, щоб дошкулити єпископу: “кожен шановний і чесний чоловік думає про мене те саме, що я сам про себе”.

Було надано копію листу каштеляна і гетьмана Потоцького до короля, у котрому було представлено обставини його нещасного походу.

Врешті посольський маршалок підсумував: “Коли Бог хоче когось покарати, то відбирає розум, нам же забрав голову, від котрої залежить життя нашої держави”. Тепер депутати відійшли, а оскільки вони порушували різні справи, та й дисиденти не мовчали, то відклали на наступний день проблему прийняття козацьких послів.

21 липня

Бельзький воєвода доповів, що схопив сина молдавського воєводи; йому було наказано відпустити того вільно. Потім вислано до депутатів завіхойського й холмського каштелянів, щоб схилити їх до того, аби якнайшвидше довели до

кінця справу прийому козацьких послів. Відповіли, що скоро відправлять своїх представників до сенату у цій справі.[...]

З'явилась інша справа, а це чи сенат надішле окремого листа до козаків, чи разом з депутатами. Прочитано проект, який спорядив брацлавський воєвода, і коли власне сенат думав послати це до послів, інші через своїх делегатів представили другий, короткий проект. Суть була така: козаки тяжко образили Річ Посполиту, бо злучились з поганськими татарами, припустились багатьох вбивств шляхти, знищили край, забрали у неволю натовпи християн, зламали присягу; серед них народились ватажки, котрі підбуривши плебс до повстання, спустошили кілька воєводств, зневажили у деяких місцях святині й Святі Дари, а також, від чого здригається розум, пили горілку з чаш для Святих Дарів. Однак якщо вони покаються і задовольнять Річ Посполиту, покірно просячи про милість, це можна їм пробачити. Отже, хай у спокої чекають комісарів, вгамують бунти, видадуть своїх вождів у руки комісарів, повернуть полонених з розгромленого війська, а в інших справах чекають доручень від комісарів. Хоча багатьом цей проект не сподобався, як це буває при такому розмаїтті думок, із страху, щоб з іншої сторони не стали нові перешкоди, його було прийнято. Отже було ухвалено, щоб зійтися разом наступного дня о дев'ятій годині і прийняти козацьких послів. Тим часом депутати добивались, щоб козацькі послі стали персонально й сказали, чи мають лист померлого короля, у котрому їм була обіцяна свобода морських походів і збільшення їхньої кількості, оскільки про цього листа згадував Хмельницький. І хоча секретарі послані до них, як про це вище говорилося, доповіли, що вони нічого не мають, однак знайшлися такі ревні, котрі прагнули про це говорити з послами. Інші були проти цього, особливо мазирський підкоморій. Цей сказав, що ми стараємося про незвичайну річ: хочемо довідатися про причину пожежі раніше, ніж її загасять. Хіба того, хто впав у колодязь і просить про порятунок, питають як він туди впав, перше, ніж витягнуть? Насамперед вогонь мусить бути погашений, а потім знайдений його винуватець.

Однак перемогла думка, згідно з якою домагались приведення козаків. Отже, закликані прибули і їм поставили три питання: 1. Хто дозволив на морські походи і збільшення війська; 2. Хто заплатив гроші і з якого скарбу; 3. Де є листи й привілеї, про котрі згадував Хмельницький в інструкції, оскільки загальна думка така, що знаходяться у них. Козаки, яких привели королівські секретарі, були блідими й наляканими, коли їх про це питали, твердили про листи, що їх не мають, а про решту знають їхні зверхники, їм про це невідомо. Маршалок звільнив їх, докинувши такі слова: "Річ Посполита у свій час запитає про це Хмельницького, а вас невдовзі відправимо до ваших товаришів".

Після того як вони пішли, краківський підсудок домагався, щоб обговорити конфедерацію, оскільки був дисидентом. Краківський стольник парирував, що за звичаєм предків конфедерацію (або як по-польськи називають, каптур) укладають спокійно, тимчасом хай будуть визначені депутати для обговорення інструкції, яка має бути дана комісарам для договору з козаками.

Маршалок заспокоїв дисидентів [...] Тепер визначає депутатів з кожного народу до козацької комісії; було їх всіх 18. Прибули прислані через інших депу-

тати до сенату і тут ухвалено, щоб відправити козаків на спільному зібранні і щоб був один лист від всіх станів з підписом архієпископа й маршалка. [...]

22 липня

[...] Коли зійшлися певні стани, задумались над тим, який дати титул козакам і довго дискутували щодо цього, врешті визнали такий, який був даний раніше королем. [...]

Цього ж дня було розглянуто справу комісарів, котрі мали бути послані до козаків з пунктами [угоди], однак насамперед було визначено депутацію, до котрої обрали з сенату київського єпископа, жмудського старосту, воєвод: белзького і брацлавського, гнезненського каштеляна, нас, двох канцлерів, і литовського підканцлера. Задумались над титулом, котрий належало дати козакам, і врешті зійшлися на тому, що його король звичайно давав з канцелярії. Отже великий секретар увів козаків і пояснивши їм причину їх затримки, вручив листа від Речі Посполитої; вони тут же пішли. [...]

24 липня [...]

В сенаті нічого не діялось, але однак почала добре працювати депутація для козацької комісії. Ми всі, визначені, зійшлися і тут же попросили брацлавського воєводу, щоб поінформував нас про стан цих бунтів і вказав, які пункти прислужились би комісії. Він одразу почав, що ми зазнали подвійної війни з козаками і татарами, а нам загрожує четверна [війна], з турками та Московю; ми мусимо тих вибрати, з котрими б воліли укласти мир. Поганцям не варто вірити, подібно й Москві, таємне посольство якої було у Хмельницького, швидше треба погамувати козаків. Тепер перейшов до пунктів комісії. Добре місце було б поблизу Києва, бо там комісари могли б купувати провіант і наше військо могло б затриматись під Костянтиновим; час комісії — наприкінці серпня, щоб і комісари могли своєчасно прибути, і наші жовніри зібратись. Комісарський ескорт мав бути не таким великим, щоб вражав, але й не малим, щоб викликати погорду, отже вистачить 2 000 людей. Спосіб ведення переговорів є важкий, бо майже неможливо загнuzдати й стримати переможців, піднесених гордістю перемоги, щоб ми могли повернути якщо не до останньої комісії, то принаймні Куруківської, укладеної в часах Конецпольського. Треба довірити справу енергійності, поштивості й вправності комісарів. Коли б сталося, що Хмельницького було б усунуто або вбито, то не треба полишати переговори, хоч би козаки й повернулися до своїх осель, званих Запорожжям, бо — що хай Бог відверне — коли це наше військо буде розбито, то де ж інші сили? І коли б тимчасом було укладено військовий союз козаків з татарами, чого ж ми могли б сподіватись?

Отже він радив дати комісарам повні повноваження, бо зв'язані обмеженнями, вони б нічого не вчинили б. Належить також поважно подумати про особу вождя.

До князя Москви вислати посольство, щоб охоплений цією заразою, він не захотів вчинити чогось проти нас.

Коронний канцлер апробував точку зору воєводи і вважав, що належить тут же визначити комісарів; просив, щоб воєвода у письмовій формі виклав ці пункти для наступної сесії.

Коронний підканцлер сказав, що не є проти слів брацлавського воєводи, в цілому він має рацію, однак для авторитету Речі Посполитої треба визнати одну чи дві тисячі, оскільки козаки клопочуться про кількість у 12 000; домагаються виплати жолду, але у таборі пограбовані гроші, котрі були для них привезені, через них же самих і через татар було стільки шкоди вчинено.[...]

Коли запала недовга мовчанка, брацлавський воєвода поскаржився на свою долю і невдячність, бо коли він послав листа до Хмельницького, просячи, щоб той чекав результатів конвокації, він був отриманий і по-різному витлумачене; його копію однак прочитав (дійсно, вище всякої похвали); врешті, якщо є серед послів хтось, якому через нього [Киселя] надщербилася його честь, то просив, щоб такий довів це публічно, він же прагне стати перед маршалковським судом або судом маршалка депутатів. [...]

Київський підкоморій: “Знаю, що мій колега (прізвищем Ворошило) шептав, що брацлавський воєвода отримав листа від Хмельницького, яким запевняв недоторканість його добр; звідти народилась підозра”. [...]

Цього ж дня прийшли з Литви немилі вісті, що збунтовані козаки з селянами потужно виступили коло Мозиря; не ліпшими були вісті і з Русі, особливо те, що зросла кількість селян, котрі кинувши [свої] двори, воліють з Кривonosом шукати здобичі.

26 липня

У неділю після богослужіння ми, депутати, зібрались і уклали наступне, готуючи комісію з козаками. Початок комісії 23 серпня у Києві, величина ескорту комісарів залишена на загальну ухвалу, кінець комісії 6 вересня. Від козаків зажадати, щоб вони повернули полонених і гармати, навіки розірвали союз із татарами і як тільки припаде зручний час, виступили проти них; видали тих, хто породжує неспокій, відновили зв'язок вірності, не сподівались на жолд, бо завдали велику шкоду. Комісари запишуть скарги на шкоди, які козаки вчинили у волостях, і про пограбовані речі; козаки хай видадуть королівські листи; вони мають тішитися свободою на підставі, якщо не кумейкської комісії, то максимум куруковської. І щоб якнайшвидше запанував мир. Про фортецю Кодак не треба чинити жодної згадки. [...]

27 липня

[...] Тоді надійшли достовірні новини, що козаки під проводом Кривonosа опанували Полонне, оборонне місто краківського воєводи, а це сталося через грецьку зраду мешканців; було пролито багато крові шляхти й міщан, особливо ж євреїв, котрих було вбито до кількох тисяч. Настала така розгубленість, бо оборонці втекли з багатьох таборів і укріплених міст, залишаючи їх спустілими козакам, як от: Заслав, Острог, моя Олика, Корець, Гоща, Звягель, Межиріч, Тучин. Однак Бог і Богородиця Марія вже вдруге заопікувались моєю Оликою. У тому ж часі, а конкретно у день св. Анни [26.VII.] князь Вишневецький, руський воєвода, з ледве 6 000 [жовнірів] трикратно бився з 60 000 і вбивши 10 000, змусив їх до відступу до Бару.

28 липня

[...] Було також вислухано послів від війська, яке розпорошили козаки. Вони просили, щоб їм нарахували жолд за одну чверть і запевняли, що вони не думають ні про які конфедерації на шкоду Речі Посполитої [...]

29 липня

Знову зібралась вся Річ Посполита і публічно читали листи сандомирського воєводи про взяття Полонного і самого коменданта Полонного, на прізвище Вішоватий, якого призначив краківський воєвода. Коли між козаками пішла чутка, що їхніх послів посадили у Варшаві на палі, їх охопило таке шаленство, що проливаючи кров і плюндруючи довкола, вони опанували численні укріплені міста внаслідок зради міщан русинів, а підносячи бунт серед селян, згурмували величезне військо. Воєвода просив про допомогу, щоб зібраний воєводствами жовнір рушив поспішним маршем. Кілька схоплених козаків визнали на катуваннях, що Хмельницький увійшов у договір з Москвою і хоче оздобити [царя] польською королівською діадемою.

Оскільки всі були цим вражені, то ухвалили, що треба якнайшвидше послати брацлавського воєводу з трьома визначеними колегами рицарського стану, а власне підкоморіями: перемиським і мозирським також познанським підстолей, даючи їм вільну руку в діях і в пунктах договору, з допомогою яких вони могли б щасливо провести комісію. Маршалок прочитав універсали до війська, щоб прискорити його рух до таборів. Тепер попросили воєводу, щоб взяв на себе такий тягар. Взявши голос, він пояснював свою бідність і нужденний стан захопленням ворогом багатств і посередньо ухилявся від цієї комісії, бо не може впоратись відповідно до сенаторської гідності. Потім він лаяв злостивість тих, котрі безчестять його, не довіряючи його чесним вчинкам у переговорах з козаками: “бо перехоплено мого листа до Хмельницького, на котрому полягало спасіння Речі Посполитої, бо Хмельницький, втративши надію про пробачення провин від неї, взявся за шалені задуми. Подібно мій посол, висланий до князя Москви, був визнаний підозрілим і надовго затриманим. То все дає підстави підозрювати, що мені не довіряють”.

Взяв слово коронний канцлер: “[...] Бачу, що надходить чи не остання година Речі Посполитої, прагну, щоб вона будь-яким чином могла цьому запобігти, раджу до часу переговорами і комісією стримати розшалілий плебс. Оскільки нема нікого кращого, котрий би більше підходив до цього завдання, як брацлавський воєвода, за старанням якого протягом шести тижнів була втихомирена буря; за це я від імені всіх дякую йому”. Потім він перейшов до похвал на його адресу і просив, щоб для загального добра він пробачив кривди й оббріхування. Офірував воєводі до ескорту своїх домашніх, навіть коли б сам мав ходити в товаристві одного тільки слуги, а помагаючи йому у його труднощах, обіцяв відступити на його користь Богуславське староство, яке недавно отримав від короля. [...] Тепер всі крикнули, щоб посольський маршалок ушанував воєводу подякою, що він і вчинив і, представивши зібраним його заслуги, просив, щоб воєвода, незважаючи на оббріхування, захотів з цією самою ревністю і запалом продовжувати побожне діло і комісію з ворогом. Воєвода обіцяв це вчинити і запевнив, що завтра вирушить у путь.

Потім сандомирський підсудок дав пояснення сандомирському воєводі з приводу перехоплення листів брацлавського воєводи, на що цей лагідно відповідав і не образив сандомирського воєводу, складаючи цей чин на його голову.

Коронний канцлер наполягав на читанні інструкції, котру мали дати комісарам після усунення всіх, навіть секретарів. Коли сенат лишився з депутатами,

було прочитано пункти: щоб козаки розірвали договір з татарами; щоб перепросили Річ Посполиту; щоб дали нову присягу; щоб повернули гармати і полонених; щоб поспішили компенсувати вчинені кривди; інші справи були довірені власному суду й вправності комісарів, аби тільки вони не поступались, якщо козаки захотіли б відірвати від Королівства якусь частину землі. Після чого всі того дня встали з місць. [...]

31 липня

[...] Так закінчилась сесія і місяць.

Місяць серпень

[...] *2 серпня*

[...] Тимчасом наші комісари йшли до Хмельницького, коли той, переконаний вождем козаків кривonosом, що їхніх послів було вбито, рушив табір і прибув до Костянтинова. Тут довідався, що послі повернулись живими і про умови щодо миру; тим не менш козаки грасували, силою взяли Бар [4–5. VIII — Ю. М.] і припустились там численних злочинів, вбиваючи багатьох людей і забираючи з собою командира Потоцького. Потім вони взяли Острог. Брацлавський воєвода послав до них, жадаючи, щоб вони відступили, бо він має мирні доручення. Вони зажадали заложників і обіцяли провести воєводу і його товаришів до козацького табору. Отже, воєвода дав сімох жовнірів як заложників.

Коли це діялося. Наші, які не знали про це, вислали з табору нещасного птаха сокола на прізвище Сокол, щоб він спробував за атакувати тих, що тяглися й покарати їх. Сокол рушив під Острог, виявляючи там свої ворожі наміри. Козаки, думаючи, що брацлавський воєвода діяв підступом, стратили трьох заложників, а решта втекла. Пізніше довідалися, що воєвода є невинним. Отже, він написав листа до Хмельницького, запитуючи його, чи він хоче розпочинати переговори про мир. Той відповів, що хоче це вчинити у останніх днях місяця. З Варшави написали до комісарів, щоб прискіпили мир, бо молдавський воєвода поінформував коронного підчасого, що турки ув'язнили свого султана і обрали на його місці сина [того], восьмилітнього хлопця. Цей наказав, щоб татари вдарили всією силою на Польське Королівство, а він сам хоче йти за ними. На проведеній у Варшаві нараді було ухвалено укласти мир якомога швидше. Тимчасом козаки посилювались через бунт, бо й мої піддані збунтувались, а 30 серпня Олика із замком зрадою перейшла в руки козаків.

Місяць вересень

На початку місяця козаки знову зішлись у боях з князем Вишневецьким. Хоча вони були впевнені у своїй кількості, наче й нічого з неї не втратили, постійно тріумфували. Тим часом наше військо зібралось коло Львова і в різних місцях, з'їжджались усі депутати з сенату і комісари із рицарського стану. На вість про таке військо Кривоніс закликав Хмельницького. З обох боків громадились великі сили. Запанувала також згода між воєводами сандомирським і руським. Коли так уклали всі справи, наше військо прибуло до Костянтинова, а козаки до Пилявець, де був побудований з каменю малий замок, були ставки, скрізь багна, отже, це було місце добре для оборони. Три вождя війська на нараді, яку провели з комісарами, чисельність яких сягнула уважай сорока, ухвалили йти проти

Хмельницького. У авангарді був посланий Остророг, другий вождь, щоб обрати вигідне місце для поставлення табору. Повернувшись, він стягнув туди військо і 20-го числа цього місяця було розбито намети і приготовано все для поставлення табору. Оскільки я знаю, що багато хто краще опише цю трагедію, я утримаюсь від цього, додаю тільки те, що хоч би й Самого Бога було проголошено паном цього війська, то й так нашим належало б інакше діяти. Однак коли наші вважали одуріли, перед звитягою сурмлять на тріумф, то це сумно закінчиться, а їхні дії стануть полем вічної неслави. Їх охопило таке безумство, що хоч майже рукою торкались і самі ж нарікали на першу поразку під Корсунем, у котрій було втрачено багато добра й столового срібла, однак самі прибули з незрівнянним багатством з золота, срібла, каміння, прекрасних наметів і іншого всілякого роду. Обтяжені Церерою і Бахусом вони думали, що переможуть козаків; їхня пиха дійшла до того, що один з них писав до Варшави, що мають надію невдовзі прибути із 40 000 гострих шабель і зі своїм кандидатом на короля, начебто вже тримали у своїх руках нагороду. Бог так вирішив, що сталося інакше, хоча 21 і 22-го числа цього місяця наші так добре повели справу, що козаки вже були зневірилися у перемозі. Прибуття кількох тисяч татар зміцнило ворога, а наших позбавило запалу до проведення війни; таке велике військо, котре могло взяти Константинополь, почало думати про втечу і визнало справу втраченою. Дійсно, найправдивіше є те, що краще є військо оленів із вождем левом, ніж військо левів із вождем оленем. В ніч з 22-го на 23-є, коли старшина, не виявляючи нікому цього наміру, таємно кинулась тікати, всі розбіглися; вози, провіант, зброя, здобич були залишені першому щасливчику. Цієї ночі мішались різні голоси, коли один кричав у темряві на другого, бо мацали як сліпі у місцях тепер пустих, а перед цим повних людей. Це діялось у такому страху й поспіху, що деякі до обіду промчали 18 миль. Отже, втікали ніким не гнані, забувши про шляхетство, про сором, про те, в якому стані залишається Річ Посполита, про всіх, їм дорогих, що слушно можна про них так сказати: “Тисяча втекла б перед одним, а 10 тисяч перед двома”. Але тут навіть ніхто не доганяв, а втекли всі, а це тому, що Бог їх покинув і Господь вирішив про них. Гординя, сваволя, утиск бідних — це на них тиснуло. Ледве 1 000 людей втратили у всіх трьох боях з ворогом. Самі себе згубили і нас були б згубили, якби Бог і Богородиця не поспішили з допомогою і не припізнали ворожі наміри.

Потім жменька провідних жовнірів досягла до Львова, може 1 000, і там думали про відбудову війська. Нічого з цього не вийшло, тільки обрали вождем війська Вишневецького, а через наближення Хмельницького з якоюсь кількістю татар рушили до Замостя. Хмельницький пробув певний час під Львовом, а отримавши від міста 200 000 зл., пересунув табір до Замостя. Наші ж нечуваним досі прикладом так розпорошились, що жодним чином ні страх, ні любов вітчизни, ні честь, ні погрози, ні кара інфамії не могли їх зібрати. Одним словом, пропало таке велике військо, виставлене таким коштом Речі Посполитої, з таким озброєнням, і так сильно, що досі здається, що його наче поглинула земля. Я зажди віщував погане про таких людей і не помилився у своєму присуді (краще б я помилився). [...]

Місяць жовтень

[...] 7 жовтня

[...] Цеханівський суддя домагався, щоб підскарбії негайно конфіскували добра як духовні, так і світські іноземцям і не шляхті, а винуватці козацької війни щоб були одразу покарані. Я відповів на це: “Не наша справа відбирати церковні добра, бо ми були б відлучені від церкви, але з усіма належить чинити згідно з правом. Якщо йдеться про винуватців козацької війни, то насамперед треба слідства, потім вироку”. [...]

9 жовтня

[...] Брацлавський воєвода коротко доводив свою вірність Речі Посполитій, бо хоча його підозрювали у поблажках Хмельницькому, однак останнім покинув табір [під Пилявцями]. Потім читали листи від Вишневецького про нинішню ситуацію і від Остророга, які говорили про певні заслуги у минулому поході [...].

10 жовтня

[...] Брацлавський воєвода, русин, лякав, що Хмельницький завдяки успіхам потужно зміцнившись козацькою силою, затримається у зайнятих укріплених місцях, звідки його можна буде вигнати тільки в кривавих битвах, або йдучи за своїм щастям з усім військом буде прямувати вглиб Речі Посполитої і по-татарські загонами буде грабувати вітчизну, а обтяжений здобиччю знову повернеться. Такого тирана треба попросту зносити, або мужньо перемагати, або лагідно помирити. Зносити його неможливо і зі шкодою для Речі Посполитої, а щоб перемогти, то не вистачить сил; для замирення воєвода радив, щоб ефект (домагався, щоб його якнайшвидше обрати) когось послав, ухвалюючи посольство із запитанням: чому перша комісія була безрезультатною? Може козаки захочуть повернутись до первісного послуху і визнати короля, котрого однак шанують, а в той же час легковажать Річчю Посполитою Напевно краще було б з цілим військом чогось від них домагатись, доки не здобудуть перемогу, ніж після занепаду й поразки через переговори компенсувати втрачений час. Швидка елекція відверне козацькі задуми. І додав ще пару слів про все це.

Коли він скінчив говорити, вечір відправив усіх до дому. [...]

12 жовтня

[...] Краківський каштелян повторив те саме; радив боронити Варшаву і звинуватив брацлавського воєводу, що той швидше має називатися інструктором Хмельницького, ніж оборонцем вітчизни. [...]

Цеханівський суддя оскаржив брацлавського воєводу, котрий на конвокації запевняв, що або ворога заспокоїть, або заплатить власною смертю. Ні того, ні другого не бачимо, взагалі ми побачили, що він підтримує справи Хмельницького, злагіднення якого домагався, а цього ніколи не буде, хіба що нам залишається улагати самого Бога за гріхи.

Воєвода виправдовувався: я б дотримав обох запевнень і вів би переговори про мир, якби не виникли перешкоди; я власною персоною ризикував серед своїх, котрими керував, а з них загинуло 30, він же останнім покинув табір.

Отже цього дня нічого не ухвалили. [...]

14 жовтня

Достовірна новина про козаків, що вони вже підходять під Замостя [...]

17 жовтня

[...]Тимчасом надійшли вісті, що козаки бушують коло Берестя Литовського і що йому загрожує небезпека. Це саме донесли інші з воєводств, близьких до воєвога. [...]

Коронний канцлер почав від початків нашого нещастя і від першої поразки Потоцького, що тоді так розбурхали думки, жаль і воля оборони Речі Посполитої, що іноземці вважали, що ми, зламавши козацькі милиці, будемо гнати татар аж до Константинополя. Але коли Хмельницький трохи відступив, наш запал остигнув; однак протягом кварталу ми збирали військо. Коли через нещастя долі воно знову було розпорошене, нас знову огорнув страх. Коротко кажучи, минулий мир призвів до ожіночення думок, бо ми ні про ще інше не думали, тільки про відпочинок та спокій, ми позбулися мужнього духа наших предків. Ліками на це зло є прискорення елекції. [...]

20 жовтня

[...] Тимчасом надійшли вісті, що Берестя Литовське взято козаками й пограбоване, було вбито багато ченців, в т. ч. луцький канонік [Самуель] Лаш, добра спрофановані, костьоли понищені. [...]

22 жовтня

[...] Цю справу перервало посольство від каштелянів серадзького і холмського, котрі доповіли про грабунки козаків біля Берестя Литовського і татар, котрі безкарно грасують коло Лежайська.[...]

Тут же було принесено листа грабовецького старости (*Станіслава Сарбевського — Ю. М.*), котрий детально описував свої вилазки проти козаків і одночасно прислав зізнання двох схоплених козаків. [...]

Місяць листопад

[...] 5 листопада

Врешті домагалися, щоб прочитати зізнання козаків. [...]

6 листопада

[...] Було представлено козацькі зізнання, в котрих не було нічого іншого, як тільки те, що померлий король тоді [у 1646 р.] радився із сімома радниками і козаками і що був виданий привілей, щоб наші хоругви не посувалися за Білу Церкву. [...] Тимчасом прийшла вість про мій Пінськ, що начебто козаки закликані міщанами зайняли місто.

7 листопада

[...] Краківський єпископ почав говорити про татар біля Сандомира і про те, щоб номінація короля настала якнайшвидше.

8 листопада

[...] Берестейський депутат, який мав власність у Пінську, склав жалісну реляцію про те, яким чином козаки взяли місто внаслідок зради міщан, він покійрно просив, щоб прискорили засідання і подали допомогу.[...]

12 листопада

[...] Прийшов руський воєвода, котрий підтвердив, що Замостя є обложеним Хмельницьким і дав для прочитання до рук секретаря його листи, написані до ельблонзького каштеляна і до замойських міщан, а також обидві відповіді.

Хмельницький питав замойських міщан, чи хочуть вони боронитися чи ні; ельблонзького каштеляна запрошував до компанії, звинувачував двох людей, коронного хорунжого і руського воєводу (про якого писав, що він втік зі Львова і Замостя), звалював на них провину за пролиту кров і закликав Річ Посполиту до їх покарання.

Після закінчення цього читання греки повернулись до своєї справи. Брацлавський воєвода радив, щоб зробили одне з двох: або католики свої та їхні права відклали на кращі часи, або коли ухвалять щось для себе отримати, то щоб долучили також їхній релігійний мир, бо коли були втрачені засоби існування та маєтності, то хай принаймні збережеться їхнє право до визнання й вольність. [...]

13 листопада

[...] Багато хто вважав, що треба розглянути справу належної оборони, бо козаки вже поблизу Любліна пустошать шляхетські маєтки [...]

Принесено новини; наші хоругви були вигнані з двох місцевостей, з міста Белза і Грубешова. [...]

23 листопада

[...] З'явилися листи від Хмельницького і посол Мокрський, котрий раніше був у ордені єзуїтів, а пізніше вступив до ченців ордену св. Августина. Хмельницький відступив від Замостя, отримавши разом з татарами 20 000 зл.; змістом посольства було привітання Казимира з королівською короною; Хмельницький додав, що для того прибув поблизу Варшави, щоб не було обрано іншого короля; оскільки він повертається на Русь, то просить, щоб йому було пробачені злочини, затверджено права козаків і ліквідовано грецьку унію. Цю справу відклали для комісарів, котрих король обіцяв прислати. Сталося найгірше, бо це врятувало нужденних і зимовими труднощами змушених до відступу козаків, а нас, які могли б тоді помститись, затримало, бо ми більше думали про приватну, ніж загальну помсту. Отже, Хмельницький разом із своїми каналами відступив у тяжкій ситуації у напрямку Білої Церкви. [...] Не можна промовчати про те, що тоді був такий неспокій думок у Варшаві, що коли б туди прибула одна ватага козаків, то всіх би нас розпорошила і напевно б повбивала. Що більше, голос плебсу дійшов у Варшаві до такої сміливості, що було задумано запалити вогонь і пограбувати доми шляхти й сенаторів; казали, що Хмельницький деяких найняв, щоб запаливши Вулкан, позбавити сенаторів і рухомості, і голів. Отже, ми не були поза небезпекою. Однак було схоплено кількох, яких засудили на смерть. Так повернулось трохи спокою. [...]

25 листопада

[...] Наше литовське військо через 14 днів силою відібрало Пінськ у козаків і залишило у моєму старостві більше, ніж вони, шкоди й спустошення; не тільки при першому наступі, але через кілька днів при поблажливості еретика Мирського, керівника війська, було підпалено місто, пожежа знищила новозбудовану святиню Ордену єзуїтів, колегіум, врешті й костюл св. Франціска. 14 000 людей, молодих і старих, було вбито, взято величезну здобич. Сваюля жовнірів цим не задовільнилась, на десять днів поставили табір у Мотолі, пінському місці, і там наче ворог гнобила підданих, не жаліючи ні людей, ні знарядь селян. Врешті вони дійшли до того, що пограбувавши місто й повіт, без приводу брали до неволі жінок зі шля-

хетських добр. Неймовірно як жовнір збагатився, вивозячи протягом чотирьох тижнів забрані речі.[...] Отак я за свої гріхи зазнав величезної шкоди і від козаків, і від власної крові. Козаки ж, пограбувавши Берестя, Кобрин і Пінськ, повернулись до Турова й Мозиря. І так місяць закінчився остаточним миром.

Місяць грудень

Коли козаки повернулись з-під Замостя і скрізь були переможені залізом, було повернено багато мастностей. І за Божим пробаченням 21-го я повернув Олику, розбиту й цілком пограбовану. Потім я поставив 200 жовнірів і їх сторожі доручив замок.. [...] Король послав до Хмельницького іншого посла, Холдаковського, щоб залагодити цю війну. [...]

30 грудня

[...] Це був незвичайний рік, оскільки піддані повстали на своїх панів і настало таке спустошення Русі, якого ніколи не було; збезчещені святині, згвалтовані дівиці й жінки по костьолах і де інде, тіла померлих викопані й биті бичами, пограбовані, їхні пальці були обрубані заради перснів, невинні діти й старці були вбиті мечем. Ченці були вбиті у жадливих муках; між іншим у Бересті Литовському було витягнуто язика через горло живому ченцю ордена св. Домініка. Коротко кажучи, навіть жорстокість варварів ніколи не могло б зрівнятись з їхньою жорстокістю. Самі полонені, які були у них, просили, щоб їх було видано татарам, котрі запровадили з собою багато полонених душ. У мене було взято 1 200 душ, згідно непевного досі рахунку дійшли висновку, що загинуло і було забрано до неволі до мільйона людей. А хто встановить кількість забитих ченців різних орденів? Надія на Бога, Котрий нас так жорстоко карає за наші злочини, що цей бич Він кине у вогонь і тих, не заради нас, якнайменше на це заслуговуючи, але заради помсти за кривду своєму Божему імені покарає. Бо козаки блюзнірствували щодо Бога католиків і, кажучи різні речі, топтали Найсвятіші Дари. У шаленстві вони дійшли до того, що в надії на допомогу татар і турків відважились мати нищення Русі навіки; козаки навіть погрожували, що видадуть в руки варварів усі фортеці й замки. Хай Бог і Богородиця проклянуть їхні голови і зміцнять стиснуту вітчизну у прихильнішому майбутньому році!

1649 рік

Місяць січень [...]

19 січня

Розпочали сейм.[...] Мазовшани запротестували, особливо рожанський підкоморій, кажучи, що не можуть серед депутатів засідати ті, котрі під Пилявцями через козаків покинули табір; це вже обговорювали на елекції [...]

Місяць лютий

[...] 6 лютого

Потім читали листа брацлавського воєводи Киселя як комісара до козаків від 24 січня, писаного у чотирьох милях від Києва. У ньому він дав знати про небезпеку подорожі і що він і досі не дістався до Хмельницького і не започаткував переговорів; запевняє, що скоро донесе своїм листом щось певнішого [...]

9 лютого

Відновилася вчорашня пилявецька конституція. Прихильники першого регіментаря (Д. Заславського — Ю. М.) підносили, що він склав достатню реляцію

і хоче вказати винних; однак через спротив мазовшан не погодились на такий виняток, бо всі у стані оскарження, а цієї реляції не визнали за достатню. Хід справи перервали представники від литовського війська, які з усіх сил оспівували свої дії і рекомендуючи окремих добре заслужених.

Знову почалась пилявецька справа, бо одні потужно боронили укладену конституцію, а інші відкладали її до кращого часу, прагнучи, що радили тільки про порятунок Речі Посполитої. Деякі домагалися продовження днів сейму, вираховуючи час, коли нічого не було зроблено. І в цій боротьбі прагнень і матерій даремно витратили час.

Руське воєводство та інші, близькі до України, жадали, щоб скласти реляцію про це, що ухвалили депутати визначені для оборони Речі Посполитої. Краківський генерал (*Єжі Любомирський — Ю. М.*) був готовий це виконати, але оскільки інші йому перешкоджали, не міг цього викласти, з чого виникло велике замішання. Знову всі воєводства, що по сусідству з небезпекою, заявили, що коли сейм буде зірвано і не буде жодної оборони, то вони подбають про власну безпеку і благають короля й сенат, щоб їм дали цьому раду, бо тоді може настати падіння Речі Посполитої [...]

18 лютого [...]

У цьому місяці король і Річ Посполита вислали комісарів, щоб відновили й провели переговори з Хмельницьким і козаками. Комісію відклали до Зелених свят [23-25 травня]. Перше місце у ній належало Киселеві, але він викликав підозри, бо під час відсутності колег, окремо у хаті мав тривалі розмови з Хмельницьким, казали, що він власною рукою написав небезпечні для Речі Посполитої пункти, особливо щоб їхній руський митрополит або архієпископ мав місце в сенаті, щоб київськими воєводою та каштеляном завжди були схизматики, щоб козаки та їхній гетьман залежали від самого короля, а не від Речі Посполитої. Хмельницький не хотів звільнити наших значних полонених, хоча й обіцяв, а особливо цих з фортеці званої Кодак, щодо яких зобов'язався присягою. Було бито й топлено комісарських драгунів, взагалі, самому Киселеві кидали найгірші слова. Так було визначено кордони між нашими і козаками, а це, щоб одні й другі не наважувалися переходити ріки Горинь.

Я зберіг половину моїх добр, решту тримали козаки і так само діялося у інших. Неозброєним оком видно, що не буде жодної надії на мир, оскільки козаки погано прийняли наших і піднесені пихою жорстоко лихословили, начебто тримаючи нас у жмені. У Хмельницького були також послі: московський і семигородського князя. Не знаю в який спосіб той був відправлений, цей від'їхав невдоволений, бо публічно заявив, що волів би домовлятися з бестіями. Хмельницький пишаючись ласкавістю долі, постійно ублажав Бахуса і відбував наради з чарівниками. Казали, що він писав до султана, що скоро займе всю Польщу і віддасть її йому, якщо той у винагороду дасть йому у володіння Молдавію і Валахію. Нинішнього молдавського господаря він звинуватив у зраді і за те, що він нам відданий. З татарським ханом уклав нове перемир'я, між іншим з тією умовою, щоб до Вісли не брав жодного у полон і не рубав, а за Віслою щоб нищив усе вогнем і мечем.

Місяць червень

1-го числа цього місяця король скликав конвокацію[...]

Наше військо було, як вище говорилось, поділене поміж двома каштелянами. Белзький поставив табір під заплавом, у вигідному місці з точки зору харчування й розташування; було там зібрано 6 000 жовнірів. У перших днях донесено, що біля міста Сульжинці з'явилися козаки. Каштелян послав Суходольського з 500 людей. Цей зіткнувся із 100 козаків і коли їх рубав, то натрапив на загін у 20 000. Ці наших злегковажили й наступили; наші так мужньо тримались, що зіпхнули їх до табору, а коли отримали допомогу у 13 000 жовнірів, то штурмували й табір, тих, хто втік до Сульжинець допікали пожежею так, що згідно з реляцією, їх було вбито до 15 000. Через деякий час кам'янецький каштелян вибив козаків з Костянтинова; а коли прибув до Острополя, то довідався, що та є кілька тисяч козаків. Він вислав до них пару послів, переконуючи, щоб вони не боронились, але козаки, грубо порушуючи право знищили їх мечем. Тоді каштелян, впавши на землю, благав небо, щоб воно захотіло помститись за такий злочин, і раптово вдаривши на це місто одночасно з трьох боків, взяв його, забивши 12 000, а решта втекла під захист замку. Там каштелян, опівночі перехопивши вилазку, розбив решту і, взявши від них присягу, віддалився.

Тимчасом у Звягелі, місті віленської воєводини, була та банда, яка пограбувала і мою Олику. Проти них рушили князь Корецький і Пшиємський, які, підпаливши місто, розпорошили їх. Якби зрадливі люди не підірвали мосту, вважай ніхто б не втік.[...] Отак Бог у своїй безкінечній доброті за заступництвом Богородиці, єдиної патронеси Королівства, зламав сили тих, котрі профанували святині і більшої, ніж варварською, дикістю знущались навіть над померлими.

Хмельницький, виславши послів до татарського хана, закликав його до товариства у грабунках; а коли той відмовлявся, то сам швидким маршем рушив. Вже чекали, що йому на допомогу прибудуть два паші і хан. Але милосердний Бог, розвіяв ці наміри, бо венеціанці на морі знищили 60 турецьких трирядних корабля, а персидський шах захопив кілька місцевостей. Отже, султан вважав, що швидше він потребує допомоги, тому суворо заборонив татарам нас дражнити. [...]

24 червня

24-го, у день св. Яна, король, повісивши у костьолі св. Яна прапори, недавно привезені після поразки козаків, вирушив з Варшави на Прагу.[...]

Місяць липень

[...] *11 липня*

Наші регіментарі заснували табір під Збаражем, а коли туди прибули руський воєвода і коронний хорунжий, тут же, 11-го цього місця Хмельницький закрив наших у облозі, котрих кількість сягала 20 000. Козаків рахували на 150 000. Негідник Хмельницький обдурював плебс, кажучи, що то сама шляхта проти короля й права хоче громити козаків, тому згромадилися у такій великій кількості. Кількома днями раніше наші у вилазці вбили багатьох з цього гультайства. Король

17-го цього місяця липня

вирушив з Любліна до Замостя, звідки скерує першу допомогу для війська.

Розраховував, що може мати до 12 000 жовнірів, аби своєчасно. Я довідався про це від присланого мені листу литовського підканцлера.

Збоку Москви все спокійно. Повернувся гетьманський староста, гонець Млоцький, мій слуга, і є взаємно їхній гонець. Бецький староста так само обіцяв королеві мир від Ракоці і чекали на його посла з Семигороду.

Також у Литві, під Загалем у Білорусі, вирубано дощенту кілька тисяч козаків, а їхнього вождя, Голоту, котрий за заслуги домагався від Хмельницького князівства Литовського, було вбито чи то нашими, чи то самими козаками. На похорон отримав палю, а замість жалібниць — круків.

Тимчасом король, затримавшись на два дні під Красноставом, видав універсали до всієї шляхти, щоб виходила на війну. Надійшло 600 піхотинців поморського воєводи і інші стали поволі посилювати військо. Запрошеному пізніше до Замостя королеві пан цього місця, Замойський, офірував кількості кінноти й піхоти. Потім король, тривожачись за обложене у Збаражі військо, прибув до Сокаля, де пробув кілька днів, а я йому надав моїх кінних драгунів, сам же був не присутнім, бо вдався до нього пізніше, після закінчення війни [...]

Тимчасом у Сокалі відбулася нарада, чи має король рушити табір чи повинен і далі чекати підкріплень. І хоча багато хто радив почекати, король, сповнений добрих намірів, далі рушив. Від полонених дізнались про татарського хана з дуже численним військом. Не повірили цьому, взагалі вважали, що татари повернуться. А Хмельницький буде просити про милосердя, та сталося інакше. Виступили отже до Топорова, там сандомирський каштелян привів королеві 300 жовнірів, князь Корецький 800 і 7 гармат, стобницький староста 100 кінних, котрі називають гусарами. Також й інші прибули, як от старости кременецький Чарторийський і сокальський Денгоф. Це у цьому місяці діялося у короля.

Литовська ж сторона здобула перемогу ще більшу, ніж перед тим. Мій племінник гетьман знав, що козаки мають підійти, але йому перешкоджало віроломство селян, котрі пильнували шляхів, щоб будь-яка вість про ворога не дійшла до наших. Отже, він вислав з Коморовським 1000 кіннотників для взяття ворожих полонених. Тим часом двоє з дрібних солдатських слуг вийшло за провіантом з табору і натрапило на ворога. Той, кого спіймали, сказав правду, що наші очікують на них [ворогів] з малими силами, і тільки 2 000 вислано, щоб довідатися про козаків. Вождем козаків був шляхтич Кричевський; цей, взятий до неволі з Потоцьким, був викуплений Хмельницький і, як взірцевий солдат, поставлений на чолі війська, чисельність якого сягала 35 000. Його послали на Литву, щоб громив наше військо, а гетьмана взяв як полоненого. Домовився з Хмельницьким на тих умовах, щоб йому дісталися королівські добра, а він. Кричевський, займе шляхетські добра.

Неприятель, довідавшись про те, хоч планував вночі вдарити на наш табір, але, маючи перевагу, зневажив нас; у полудень став потужно натискати на наших, наслідуючи татарські крики: “Алла”. Пробували вдертися на вали, але були потужно відбиті нашим військом і зазнали поразки. Також кіннота мужньо билася. Тим часом з волі Божої Коморовський, котрий власне перед цим був посланий для вивідування чогось певного про ворога, почув брязкіт зброї і гарматний грім;

перестережений цим, він якнайзручніше атакував ворога з тилу і зламав його лави. Там було дуже багато вирубано козаків при малій шкоді наших, був легко поранений сам Коморовський і інші нечисленні. Отже, ворог мав відступати до лісу і робити там засіки.

Коли це діялося на правому крилі, ліве теж було розпорошене; частина вирубана, частина тікає під охорону лісу. Однак було дано знати, що ворог із поставлених на другому боці Дніпра укріплень хоче на човнах переправити підмогу козакам. Тоді сам гетьман, залишивши в таборі стражника, пішов, щоб перешкодити ворогу дістатися сюди. Він наказав певному капітану, щоб вдарив на тих, котрі були з цього боку і вже починали оточувати себе валом, що й було виконано. Дуже сильно билися з обох боків, але, не можучи опертися нашим, неприятелі були зіпхнуті до ріки, а не отримавши човнів, мусили пливати. Було їх до 3 000, так що з-за їхніх голів не було видно води. І ці голови брали на мушку наші піхотинці, що стояли на березі, отже, їх ледве 300 вискочило з того погрому. Приємно було дивитися на таку кількість пливучих, а водночас тонучих ворогів.

Виконавши це завдання, гетьман довідався від шляхтича-перебіжчика, що ворог є ще в тилу і веде за собою гармати, то послав проти них кілька хоругв, і сталося з ними те, що й з іншими ворогами.

Прибув врешті сам Кричевський і цілий день йшла битва з перемінним успіхом. Коли ворога відтиснули до лісу, вечір застав козаків, що лишилися, у створеному укріпленні. Було чути серед них крики й лайку на Кричевського, вся ніч була неспокійною. Рано був висланий гетьманом Смольський, але не знайшов уже там нікого з козаків і відправив негайно спішного гінця до гетьмана, а цей дав доручення стражнику довідатися про те, що там діється. Той знайшов, що козаки зникли з того місця; знайшов тільки вкритого ранами Кричевського та шляхтича Шапку. Гетьман вдячно прийняв такого гостя і було зроблено все, щоб він одужав, але даремно, бо він, втрапивши свідомість, помер. Коли побачили, що він вже при смерті, запитали, чи хоче він покликати русинського духовного, попа. Відповів: “тут і сорока (попів) не вистачить”. Дехто згадав про католицького, але він знову відмовив, і швидше зичив би собі кухля води. Потім, стогнучи і рвучи на собі волосся, він багато разів повторював: “Чи то мала річ загубити 30 000 чоловік?”. Швидше, розпач, ніж рани, спричинив йому смерть. Кажуть, що він сказав також: “Це швидше мені належало мати у полоні Радзівіла, а сталося навпаки”.

Ось так, доконавши ворога і взявши, вважає, 50 прапорів, їх послав гетьман королеві, призначивши одного із своєї роти на прізвище Секера, щоб йому оте подарував. Презентація цих трофеїв спізнилася через інші королівські плани. Ця перемога була отримана у останньому дню місяця липня.

Місяць серпень

У серпні енергія короля гідна славного імені далі його повела. Король став у Білому Камені, маєтку князя Вишневецького. Знову прийшло багато, як волонтерів, так і десять хоругв волинян, дві хоругви киян і інші; привезли також гармати зі Львова. Король підійшов до Золочева і тут же Львівський та Перемиський повіти надали йому допомогу. Тоді татари напали на місто зване Сасів,

яке потужно обороняли жителі. Але коли зіткнулись з кількома хоругвами князя Заславського, вже призначеного краківським воєводою, розбили їх і взяли до неволі Жолкевського, вбили видатного керівника Пелку і багатьох інших. Певний татарин був схоплений зі свого боку нашими. Взятий на допит, він зізнався, що хан прибуває з величезним військом; радив, щоб король послав до нього в відозвою, щоб нічого ворожого не починав. Хан сам був би охочіший стати на бік короля, ніж козаків; однак полонений перестеріг короля, що з військом, яке бачить, не зможе стримати хана і дати йому відсіч. Свідчення татарина сприйняли легковажно, а якби були послухали, то не дійшло б до такого кровопролиття.

13 серпня

Король став у півмилі від Зборова. Кількість війська збільшив краківський генеральний староста, який привів 600 піхотинців і кінних, також гармати.

14 серпня

Цей день призначено для відпочинку і наради. Так король, бачачи, що немає підкріплень, найнятих за гроші, а обложеною у Збаражі бракує їжі та пороху, що вони цілком знесилені, повідомив. Що має намір завтра виступити у напрямку ворога і не ніяк хотів від цього відступити.

15 серпня

Після відправлення ранком богослужіння король підступив до Зборова, де була переправа греблею через став.[...] *(далі йде розлогий опис Зборівської битви і облоги Збаража — Ю. М.)*

Місяць жовтень

[...] *29 жовтня*

[...]Знову надійшов лист від гетьмана, у котрому він повідомляє короля про недопущення козаками наших до деяких замків. Король негайно вислав універсали до козаків і до Хмельницького, щоб вийшли з цих місць, що й сталося.

Місяць листопад

[...] *24 листопада*

[...] Пункти угоди з козаками і татарами ратифікували. [...]

Місяць грудень

[...] *18 грудня*

Посол Ракоці відправив посольство [...] після його від'їзду і усуненні всіх канцлер приступив до реляції щодо зборівських порозумінь з татарами й козаками. Промовляв протягом чотирьох годин так, наче сам був чимсь на кшталт гетьмана під час їхньої відсутності.[...] 15 серпня, коли король був звідусіль оточений ворогами, мужньо стояв у боротьбі, на раді було ухвалено схилити листом татарського хана до миру (тут же він було прочитаний). Оскільки наближувався вечір, це змусило канцлера відкласти решту до понеділку [20 XII] (бо надходила неділя), і так сталося.[...]

20 грудня

[...] Канцлер продовжив реляцію, порівнюючи зборівський тріумф до хотинського з турками за панування короля Сигізмунда III, навіть вище його ставлячи, бо під Зборовом була більша ворожа потуга, а наші сили менші і без вождів.

Всім здалося це неприйнятним, одні сміялись, інші бачили у цьому підлабузництво. Потім архієпископ, стоячи, разом з цілим сенатом подякував королеві, який ризикував життям, за порятунок всієї Речі Посполитої [...] Коли настала тиша, брацлавський воєвода, котрий у збаразькій облозі виконував функції вождя, у подібній, досить довгій реляції представив хід подій [...].

21 грудня

Були присутніми всі стани, коли гетьман (*Я. Радзівіл*) почав мову про громадянську війну від її перших рухів. Він пояснював свої дії аж до останнього, здобутого Божим перстом над козаками, коли земля була встелена їхніми тілами і їхнього вождя Кричевського. Тут же він кинув під королівські ноги багато [ворожих] прапорів. Король, закликавши сенат встати, наказав мені дати відповідь, хоча я, будучи дядьком по батькові гетьманові, волів би, що це зробив підканцлер. Однак через якусь неприязнь між ними я вчинив те, що мені було доручено королем. Подібно вчинили архієпископ і маршалок [...].”

Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 74–91, 93–103, 111–113, 128–129, 141–144, 146, 172–173, 184–185, 200–209, 219, 221, 229–231. Частково опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 22–23.

№ 335

1684, червня 7. — Зоммерфельд (у Сілезії). — Уривок з дисертації про козаків Йогана — Йоахіма Мюллера.

“У 1647–1648 роках після смерті короля, доки берлом 1649 року не оволодів Ян Казимир, козаки вирішили повернути собі попередню свободу. Вони повстали під проводом Богдана Хмельницького, який був писарем у козацькому війську, змалечку виростав при ньому, а також досить добре знав польський двір.”

Опубліковано: Мицик Ю. А. Йоган-Йоахім Мюллер і його твір // Всесвіт. — 1988—№ 6. — С. 131–137; Мицик Ю., Кулінський М., Оліщук Р. Перша дисертація Й.-Й. Мюллера про українське козацтво // Козацтво. — Дніпропетровськ. — 1993. — № 1. — С. 43–54; Заремба С., Оліщук Р. Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месера Готфріда Вейса з Торуні у Пруссії. Автор Йоган-Йоахім Мюллер//Київська Старовина. — 1996. — № 4/5. — С. 80.

№ 336

Не пізніше 1672 р. — Уривок з латиномовної хроніки Самоеля Грондського “Historia belli cosacico-polonici” (Історія козацько-польської війни).

* * *

“Причини і спонуки до козацької війни.

А тепер я переходжу до викладу причин та спонук до війни проти поляків, а також і засобів, що до них вдалися козаки, маючи переконаність, що знайдеться багато таких, хто сповниться неабияким подивом, слухаючи, як цей варварський

і низький за походженням і (як вважають) справжній сільський люд, учинив стільки шкоди нашому найвизначнішому королівству, і то в часи найбільшого // (с. 24) його розквіту, причому старим воїнам, найвправнішим у військовій справі, і прекрасно обізнаним у володінні зброєю, і не меншою мірою командувачам війська, і найвідважнішим. І це було зроблено в дуже скорім часі, бо стількох героїв ще на початку березня було позбавлено життя і тоді ж багато тисяч людей забрано в полон, захоплено кілька воєводств (всю шляхту звідти було вигнано, або ж перебито). Ці землі козацький люд тримає у своїй владі аж до нинішнього часу: так само не менш дивно було б і те, коли б хто-небудь з них усіх став з'ясовувати причини і те насіння, якого багато за стільки років нагромадилося, аж поки не утворилася велика купа, що її і досі не можна розгребти і якої донині незмога обійняти. Який буде кінець усьому цьому злу не знати, суд знаходиться в руках тільки єдиного керманича Неба і Землі. А причини повстання були такими: почасти самі козаки, почасти увесь простолюду, почасти грецька релігія, почасти, насамкінець, і вождь самих козаків, котрого вони називають гетьманом, внаслідок чого вони взяли в руки зброю, що для всіх їх було щось незвичайне, неочікуване, а з погляду мети, яка при цьому ставилася, дуже дивно. А які спонуки найбільшою мірою спричинили повстання козаків, — про це я й поведу мову і почну, зокрема, з козаків. // (с. 25) [...] Але я повернуся туди, звідки й почав. Бачачи, що у державі козаки становлять найбунтівничий рід людей і прагнучи із зручністю утримувати їх у службових обов'язках, король вирішив загнудати їхню впертість.

1-а причина козацького повстання. Поновивши ще раз в урочистій формі складену присягу у вірності не лише з боку чиновників, але й з боку кожного окремо козака і всіх їхніх попів чи священників, було постановлено, щоб ніхто з них не мав начальників із свого середовища, хіба що сотників і польного писаря. Зі згоди короля на цю службову посаду було допущено Хмельницького, котрий вважався більш відданим з-поміж інших (про походження котрого я скажу нижче), а на посади полковників, польних обозних (?), були обрані комісари, польські шляхтичі, чиїм обов'язком було пильнувати за всіма діями і намірами козаків, аби вони не задумали чогось проти короля, чи не затіяли й проти турків чогось такого, що могло б порушити укладену з ними мирну угоду. Отож всі вони були підпорядковані одному регламенту головнокомандувача королівським військом.

2-а причина козацького повстання.

А щоб козакам можна було легше завадити їхньому походіві в Чорне море, проти турків, то у найзручнішому місці було споруджено прекрасно укріплену фортецю Кодак, розташовану на березі річки Бористену; тут король тримав сильний гарнізон, в чій обов'язки входило перепиняти походи козаків. Ця річ якраз сильно дратувало козаків, особливо ж тих, хто, уникаючи сільських робіт, жив не за рахунок поля, а здобиччю, яку мав від татар і турків, адже спустивши швидкохідні човни по Танаїсу і Бористену, вони захоплювали й запасалися всіляким добром і цим жили; зрештою вони зовсім не брали на себе того ярма, і змінювати цей спосіб життя не могли ні за яких обставин.

3-я причина.

Але із плином часу пани комісари зловживали владою щодо них, бо козаків було дозволено карати палицями і це дуже сердило козаків.

Тим не менше, вони виходили у безлюдні степи на полювання, де окрім сили-силенної дикого звіра, наприклад: ведмеді, лосі, лісові коні тощо, знаходилася величезна кількість дуже гарних лисиць. Тоді комісари підстерігали тих, хто вертався й вимагали дати частину їм, а частину для урядовців, частину ж під тим приводом, мовляв, вони учинили якийсь злочин, відбирали від них, частину ж купували за ціну, але значно нижчу від встановленої.

4-а причина.

Коли ж вони верталися з рибальства, де кожен, хто не лінувався, міг наловити для себе силу-силенну риби, але більшу її частину комісари вимагали для себе.

5-а причина.

Тим не менш, //(с. 31) козацькі комісари дозволяли козакам у певні терміни чинити навскоки на ворожі володіння чи то човнами, чи суходолом. Але згодом, коли ті верталися, суворо і строго їх карали, показуючи, що вони їх карають. При цьому вони забирали у козаків майже всю здобич, за винятком якихось дешевих і дрібних товарів у руках, щоб козаки зовсім не занепали духом.

6-а причина. Оскільки сотництво не давалося, а швидше за цю посаду треба було давати, як правило, якусь платню, то козаки бунтували і через це.

7-а причина. Зрештою комісари забороняли козакам вільно варити й продавати пиво, натомість відбирали прибуток з цього для самих себе, залишаючи козакам хіба що якусь мізерію для домашнього вжитку.

8-а причина. Коли ж траплялося, що вони під час застілля влаштовували суперечки чи сварки, тим більше бійки, то комісари не дозволяли особистого чи дружнього примирення, натомість накладали на них неймовірні грошові карі.

Ось такі причини й спонукали самих козаків узятися до зброї.

9-а причина. Руський же простолюду зазнавав ось таких утисків: землевласники примушували силоміць їхніх дітей виконувати всілякі службові обов'язки; крім того, з батьків вимагали за встановленим звичаєм виконання робіт і повинностей. //(с. 32)

10-а причина. У них було, як правило, багато дітей. У такому випадку біля батька залишався один, з яким він виконував на користь пана належні обов'язки (стягнення яких покладалося на євреїв, котрі й вимагали у простолюду їх виконання). З усіх одружених козаків від кожного вони вимагали в тиждень одну монету, яку називали дудек, яка дорівнювала вартості 6-и угорських монет.

11-а причина. Коли ж народжувалась дитина, особливо чоловічої статі, так, ніби пан, землевласник радів із збільшення дітей своїх кріпаків, і також остерігаючись, аби згодом він не підріс для товариства і не збільшив числа козаків, що відбувалося всупереч волі і без відома пана, то дозволялося його хрестити не раніше, як буде сплачена монета.

12-а причина. Якщо ж козацька дочка виходила заміж, то шлюб дозволявся тільки тоді, коли так само вносилося оплата вартістю в той самий один дудек на

користь землевласника. У перші часи ця річ не видавалася тяжкою, але згодом через лукавство євреїв перетворилася на великий тягар. Бо коли доводилося за хрещення хлопчика, чи заміжжя дівчини вносити встановлену оплату, тоді євреї, вигадуючи різні ускладнення, приймав не одразу, але вдавався до старанних вивертів, спричиняв такі умови, щоб йому сплачували більше. Інші ж побори з простоліуду з кожним днем збільшувалися. З них найбільшим тягарем було те, що (землевласники) віддавали землю в оренду євреям, котрі, //(с. 33) не лише таким чином, забирали прибуток з великим збитком для них самих землевласників, але навіть захопили і суд над ними.

13-а причина. Щодо грецької релігії, то це питання зачіпало всіх не малою мірою. Часто траплялося, що землевласник з якихось мотивів приймав римську релігію, і тоді змушував до цього ж і народ. Якщо ж подекуди знаходилися досить стійкі у своїй вірі, то у них силоміць відбирали храми й перетворювали на римські. Тоді з цих місць із гробів виносилися кудись тіла їхніх предків, які вже до цього перетворилися вже на порох й лежали у дерев'яних трунах. А ще в інших місцях, вдаючись до всіляких способів, схиляли священників до того, що була укладена унія між грецькою та римською релігією, і поволі до неї затягували простоліуд. А тих, кого мирно й вкрадливо туди не могли затягнути, тоді намагалися досягти цього силою, особливо непокірних, то заманюючи їх хитрощами, то усуваючи від служби, а інших ставлячи на їхнє місце, з подібним становищем; при цьому впроваджували дуже недоречне вчення, захоплюючи в них і всю юрисдикцію з натхнення поважних отців товариства Ісуса. Така річ надзвичайно тривожила усіх і вони з великим стогоном очікували нагоди, щоб скинути це ярмо, яке вони сприйняли; але, як кажуть, обома руками, виривали його. //(с. 34)

Початок того незвичайного лиха, з якого сталося велике козацьке заворушення.

Якраз в той час сталося так, що його ясновельможність, польський король Владислав IV, провівши дуже вдало (за кілька років до цього) війну у Московії, перейнявся великими надіями на успіхи в майбутньому. Тому він провів переговори з іншими сусідніми християнськими князями, і ними окрилений, отримав титул вождя Священної війни й вирішив учинити війну проти турків, котрі, зв'язані вірністю, дотримувалися мирної угоди, укладеної за кілька років до цього з поляками й тому не підозрювали нічого такого. І ось, того ж самого 1646-го року, без схвалення й відома з боку Речі Посполитої, за винятком декотрих, хто особисто з власної волі голосував, а також був посвячений у ці справи, на кордонах краю він набрав військо у кількості приблизно 30 тисяч. Згодом король почав наближатися до кордонів Королівства, а саме: до Померанії, і Великопольщі, призначив генеральне зібрання, а в листовному зверненні до кожного воєводства запропонував послати в окремі області нунціїв, котрі відзначалися неабиякою розсудливістю, щоб вони обговорили справи великої ваги на майбутніх коміціях [сеймиках?], і мали повне право прийняти рішення. Тим часом по всьому королівству пронеслася чутка, начебто наближається якесь сильне військо: ця річ наскільки несподівана, настільки й підозріла, неабияк схвилювала усіх. А тому на коміції були послані легати, яким доручили, щоб вони перед

усіма якнай докладніше з'ясували, в якій кількості, і з якої причини наближається те військо. Далі, якщо Бог в усіх краях // (с. 35), дарує мир вітчизні, то не є необхідним, щоб таке сильне військо прямувало в лоно королівства; оскільки для поточних випадків досить і домашнього війська, і збільшити його буде легко в такому людному королівству; а тому вони запитують якнайпокірніше, у зв'язку з чим його королівська величність турбується про його збільшення. І якщо він відмовиться діяти, то стане ясно, що така кількість війська з'явилася для утиску Речі Посполитої. Через це від цих легатів зажадали, щоб вони стежили за розвитком подій, і щоб король не зміг з'єднатися з тим військом. Тим часом по всьому королівстві було постановлено про посполите рушення в королівстві, щоб були готовими до всього, а найперше від своїх посланців були скликані усі інші. Отоді усі стали збиратися на коміції, у значно більшій, від встановленого порядку, кількості. Коли ж усі зібралися, король виклав свої наміри: оскільки, а особливо, коли вже Бог учинив йому королівство якнайквітучішим, керуючись у цьому милосердям, і співчуттям; коли стільки душ стогне під владою язичників, а не менш, бачачи, як топчуться священні місця племенами, то з цієї причини зі схвалення і з допомогою іноземних князів, він і зібрав бойові сили, з котрими має намір виступити проти турків з надією на перемогу, оскільки поляки не можуть залишатися осторонь від загального блага християнства. // (с. 36)

Суперечки з приводу майбутньої війни з турками.

Вислухавши цю пропозицію, усі схвально сприйняли такий намір. Однак ті, що стояли за мир з турками, стверджений урочистою присягою, якого поганці дотримуються, не порушуючи його, і взагалі не збираються порушувати його, були проти, щоб, вдавшись до Божественного імені, не накликати на себе швидко біду замість перемоги.

Незгоди з приводу війни з турками.

На це, однак, почулося у відповідь від імені короля, що святійший Отець (тобто Папа) скасував цю клятву, і благословив польський народ. У свою чергу від імені Речі Посполитої, робилися закиди стосовно цього, бо, мовляв, ще не стерся з пам'яті той розгром, що його зазнав Владислав, як угорський король, порушивши через спонуки з боку Папи мирний договір, укладений з турецьким імператором Амуратом; коли бо, як свідчить історія, турецький імператор побачив, що його воїни під час битви тікають з великими втратами, то з метою помститися за віроломність християн і покарати порушників миру, в якому містилися правила спілки, укладеної з угорцями, то звівши очі до неба, закликав Христа: "Ось це Ісусе Христе, умови мирного договору, які твої християни зі мною склали і Твоїм Святим іменем присягли, а нині віроломно свого Бога знехтували. Нині ж, Христос, якщо Ти Бог, як вони стверджують, а ми уявляємо, відомсти за Твої і мої кривди". І як тільки він це виголосив, раптово відбулася зміна у ході битви, бо це окрилило багатьох і вони відновили битву, змусили угорців тікати, // (с. 37) порубали короля Владислава й здобули пам'ятну перемогу (Антоній Боніфацій, кн. 26, Історія Угорщини, 3). З цього приводу, щоб коротко згадати, інтернунції відповідали: "Хоч поганці дотримувалися мирної угоди й не мали наміру її порушувати за жодних обставин і до того часу не

нудьгували від миру, щоб потім жадати вторгнення, від чого розсудливі попередники завжди вважали за необхідність стримуватися. А тому, якщо їм докорятимуть турки, нехай з радістю тримають зброю для оборони і це роблять найменшою мірою відносно й інших. А ще вони особливо наголошували на тому, що на даний час його величність без відома Речі Посполитої набрав військо, і це може призвести до нестійкості королівства. Тому нехай розпустить його, з заявою, щоб вони, жодним чином не виступали з цього місця, аж поки не придуть усі інші його брати, відправлені ними, озброєні, і з'єднавшись силами, вирушать проти цих незваних ворогів. Ця справа обговорювалася досить довго. З огляду на те, що король не міг зовсім провести цю справу, оскільки усі, чийм обов'язком було обговорювати питання війни і в чийх руках, як здавалося знаходилися бойові сили й про добробут батьківщини, сильно заперечували, наприклад, Станіслав Конєцьпольський, найвизначніший на той час командувач Війська Королівського. Противилися й інші сенатори, бувальці у війнах і відомі, як от: Станіслав Любомирський, воєвода краківський; Яків Собеський, воєвода руський, і майже уся велика польська й литовська знать. З іншого боку, до великої війни підбивали ті, // (с. 38) хто відзначався майстерністю язика, а до війни готувалися дзвінкими словами. Їхнім виразником був Єжі Оссолінський, коронний канцлер. Отже, король, бачачи, що не може навіть з допомогою своїх повноважень довести до кінця свою пропозицію, почав тоді схилитися до рішення сильнішої частини у королівстві. При цьому він обіцяв, що розпустить військо, а тим часом, з оглядом на достоїнство його величності, в ім'я котрого вони зібралися з різних земель, щоб, вирішуючи для себе питання про платню, передбачалося, щоб в будь-якому випадку, коли-но Республіка відчує нагальну потребу у бойових силах, не були марними зусилля у їх вербуванні: і що це буде зроблено з певністю, якщо нині у землях набір проводиться без будь-якого ускладнення. Заявляючи таке, Річ Посполита виявила люб'язність королеві і в питанні про певну місячну платню для солдат. Ось так король відпустив набрані війська туди, звідки вони поприходили.

Король продовжує здійснювати власні наміри року Божого 1647-го.

Відтак король вдавав, ніби у своїй душі сприйняв з величезним смутком прийняту ухвалу. Однак він не переставав мовчки втілювати свої наміри іншими засобами. Зокрема він скористався нагодою, а саме: смертю двох сенаторів, Конєцьпольського і Собеського, котрі померли одразу після тих коміцій (не без підозри в отруєнні). Тоді він відрядив на Україну королівського канцлера Оссолінського, з дуже відданим йому Любовицьким, цехановським стольником, під тим приводом, мовляв, щоб вони оглянули прикордонні укріплення, // (с. 39) насправді ж з метою спонукати козаків, яким залози турків докоряли у їхніх набігах і спонукали їх до подібного проти королівства, щоб з цієї причини, не діяли відверто наступально, а немовби легкими наскоками, щоб цими прелюдіями викликати війну і покласти полякам в обов'язок захищатися. Вони запевняли козаків, що їм не слід боятися ніякого штрафу й покарання з боку найвищих урядовців (була певність у тому, що Миколай Потоцький, котрий замінив на посаді генерала Конєцьпольського, пристав на бік короля) і задля цього королем були передані прапор і військова булава Хмельницькому. Останній же з такої причини

був названий верховним командувачем або ж козацьким гетьманом. Хмельницький відповідав, що ця справа має неабияку вагу, оскільки козаки дуже погано підготовлені до виконання таких раптових завдань, а тому необхідно поміркувати, підготувати козаків й заpastися зброєю, а на це треба чимало часу. Тим часом, склавши подяку його величності за таку милість і довір'я до нього, Хмельницький пообіцяв зробити все можливе, аби доручення й наміри його величності здійснилися.

Ці речі з'ясував мені сам Станіслав Любовицький, коли мені випало бути разом з ним у козацькому таборі біля Львова у 1655 -му році. Тоді ж козацький канцлер Іван Виговський, // (с. 40) зрозуміло розповів про це, коли я, уповноважений від імені шведського короля, у 1655-му році перебував у складі посольства до Хмельницького.

Характеристика Хмельницького.

Принагідно тут можна сказати і кілька слів про самого Хмельницького. За походженням він був сином польського шляхтича. Останній учинив якийсь злочин і через це був засуджений королівським судом на ганьбу з конфіскацією майна. Тоді він подався до козаків. Оскільки ж сам був військовим, то вони прийняли його з радістю, дали йому й дружину, від якої згодом він мав цього єдиного сина, котрому на знак цієї події, яка стала для нього найприємнішою, а ще ж виходячи з власних міркувань щодо зміцнення дружби з козаками, від котрих отримав дружину, котра народила йому немов у подарунок сина, він і дав йому ім'я Богдан, що з мови рутенської означає — даний Богом. Коли ж батько помер, Богдан зростав уже між козаками, де й виховувався, навряд чи коли-небудь згадуючи про давню батьківщину. Він перебував разом з своєю матір'ю і згодом, досягши зрілого віку, прилучився душею до військової справи, мало займаючись науками; однак до чого б він не брався, то робив справу бездоганно і був щасливцем: з роками за спільною згодою козаків він легко просунувся до вищих посад, однак через перешкоди з боку комісарів, призначених королем, не міг виконувати жодної служби. Тим часом, однак, Конєцпольський, той головнокомандувач королівського війська, котрому припала до вподоби вправність Хмельницького у виконанні справ, // (с. 41) і завжди неабияка готовність, призначив його писарем козацького війська; в ті часи вищої посади за цю ім не давалося; а щоб його зробити більш відданим у виконанні власних завдань і доручень з боку короля, він милостиво надав йому широкі простори безлюдних степів по цей бік Бористену, щоб він для своїх власних потреб заснував нову колонію. А тому там за кілька років він заснував чудове місто, зване Суботів, що знаходиться на відстані однієї милі від Чигирина, давнього українського міста, (декотрі ж, між іншими, стверджують, мовляв, той самий Конєцпольський перед самою смертю заявляв, що дуже жалкує з того приводу, що йому доведеться помирати, тоді як Хмельницький ще при здоров'ї, від котрого аж до цього часу зазнавав негідних підступів попри те, що він чинив благодіяння (між іншим, він щедрою рукою давав Хмельницькому готівкою гроші) своїм впливом: і коли б козаки одного разу учинили якісь заворушення і він сам постав би перед дуже важливим випробуванням, то у нього виникли би побоювання, щоб Річ Посполита не зазнала

значного лиха від Хмельницького; ніколи бо серед козаків не з'являвся діяч з такими незвичайними здібностями, і такої відважності, як оцей). Після смерті Конєцпольського, Хмельницький, як я казав вище, був втягнений у війну проти турків. Між іншим, коли це все почалося, то невдовзі після смерті верховного командувача, його єдиний син, що подавав великі надії, Олександр Конєцпольський, //(с. 42) який до цього часу не вчинив нічого героїчного, аби здобути славу для свого імені, тим, що спочатку він повернувся з чужих країн, за наполяганням батька, одружився, взявши в дружину дівчину Замоську, бажаючи засвідчити найхоробрішому батькові, що він також народився незгірш від нього войовничий.

Вторгнення Конєцпольського в Татарію.

Зібравши навколо себе близько 4-х тисяч славних воїнів — якихось знатних друзів, він збройно вдирався в татарські області, і там завдав сильної поразки татарам, визволив кілька тисяч полонених, захопив багато коней та овець. Спершу такі дії припали до вподоби багатьом і дістали схвалення, але в скорім часі виявилось, яким лихом це вилізло усьому королівству: в цьому бо поході невідь з якої підстави Хмельницький не брав участі.

Чаплинський вимагає від Конєцпольського Суботів.

З цієї причини згодом, коли військовий похід закінчився ось у такий спосіб і Олександр Конєцпольський повернувся додому, котрийсь з його чільників і прислужників його почту, на прізвище Чаплинський, котрий і в інших справах був дуже приємний своєму панові і в цьому поході учинив кілька подвигів, скористався тим, що Хмельницький будучи дійсним васалом його пана, відмовився іти у той похід. Чаплинський почав умовляти пана Конєцпольського, щоб той віддав йому у володіння Суботів, який збудував Хмельницький власними зусиллями на відданих його батьком земельних ділянках, і за кілька років, користаючи їх у мирні часи, збільшив і приписав собі. При цьому Чаплинський пообіцяв //(с. 43) своєму панові, що можна мати значно більший зиск з своїх підневільних, аніж від якогось невдячного козака. Той же Конєцпольський просив вибачення, говорячи, що йому випаде найбільша ганьба, якщо він захоче відібрати подарунки свого батька: тим часом Чаплинський у своєму проханні більше вимагав, аніж говорив, мовляв, Хмельницький володіє маєтністю не по закону від пана-вітця, і що він сам, коли б зробив повні витрати на побудову того міста, то вже отримав би відтак десятикратну вигоду. Коли ж і такі докази не подіяли, тоді він став просити, щоб йому пан зволив тільки одну ласку, а саме: дозволити йому без якоїсь шкоди для нього вчинити напад на Хмельницького і, коли буде змога, відібрати маєтність; що він особисто здобуде в такий спосіб майно до пана і попросить у нього захисту. Тоді пан нехай дасть йому відповідь: мовляв, що це вчинено без його згоди, що він вважає це за кривду, заподіяну йому, що вчинить з ним відповідно до літери закону, що він справді, оскільки Чаплинський — шляхтич, не має змоги застосувати щодо нього правосуддя і зрештою, взяти якимось чином, під захист; а тоді він сам побачить, що з того вийде. Зрештою, піддавшись на нестерпні наполягання, пан дав згоду.

Чаплинський захоплює в Хмельницького масток і це була 16-а причина повстання.

Отож, Чаплинський, з метою виконати, свій задум, зібрав таємно, несподівано для Хмельницького спільників. Хоч останній прочув, //(с. 44) що нібито споряджаються якісь бойові сили, однак йому ніколи і в голову не приходило, що в Чаплинського крилися такі наміри. Більше того, він сподівався, що пан Конецпольський ще раз вчинить напад на татар. Після цього Чаплинський зібрав таку кількість спільників, що відважився, плекаючи надію на здобуття міста, напасти на Хмельницького, а тому несподівано вчинив напад проти нього. Оскільки ж сили виявилися нерівними, бо Хмельницький, не боячись нічого неприємного, таємно забрався звідти. Бажаючи, хоч якоюсь мірою зберегти у тому місці своє право, він залишив у ньому свою дружину, сподіваючись, що вона зможе пробувати там під надійним захистом і безпекою. Згодом Хмельницький подався до пана Конецпольського і щиросердно поскаржився перед ним на Чаплинського.

Хмельницький, втративши статки, просить допомоги у прокураторів.

А пан, як і був навчений своїм слугою до цього, відповів, що, мовляв, це було вчинено не з його дозволу, а з особистих спонук і з безрозсудства Чаплинського. З цієї відповіді, що її дав йому пан, Хмельницький не отримав ніякої втіхи, а тому вдався до суддів і став просити у них ради. А вони звеліли йому відновити дати, оскільки, мовляв, п. Конецпольський помер після зробленої дарчої. Він представляв тільки власне зізнання, яке, згідно з конституціями королівства не мало ніякого значення: бо законом вимагалось, щоб дарча робилася в присутності офіційних осіб (*Actis Capitanealibus Castrensibus*), які чинні постійно в тій самій області. На це він через козацьку простоту не звертав уваги і задовольнявся приватною заявою, більше довіряючи обіцянці дарувальника, аніж дуже надійним поручителем. //(с. 45) Тому, оскільки у нього не було юридичних підстав, вони говорили, що, неможливо вести звичайний судовий процес. Тим не менш, вони переконали його звернутися до генеральних королівських коміцій і там від імені республіки подати скаргу.

У Хмельницького відбирають дружину і це була 17-а причина повстання.

Тим часом, перед тим як мали відбутися коміції, пан Чаплинський, щоб краще ствердити своє право, викрав також і дружину Хмельницького, залишену у самому хуторі Суботів (невідомо, щоправда, яким чином, чи то шляхом насильства, чи якимись лестощами). Роздратований цією новою несправедливістю, Хмельницький помчав на коміції і подав скаргу про насильницьке відібрання у нього власності і дружини. Він отримав відповідь: щодо майна, то нехай ставить сам собі це у провину, бо у свій час не отримав дарчого запису, складеного за вимогою закону. Нині ж королівство ради однієї людини не буде змінювати законів, бо багато недоречностей постане внаслідок цього, якщо на підстави лише особистого підпису буде дозволено відчужувати спадщину. Крім цього, для уникнення помилок у королівстві визначені автентичні документи, призначені уповноважені для цієї справи судові особи і встановлені зразки письмових записів. Тому, якщо пан Хмельницький хоче упевнитися у своєму праві і бути спокійним

за процес, то він мусить звернути увагу на таке: покупець, по-перше, повинен бути пильним і радше податися до пана Конецпольського; той має цілковиту можливість, оскільки він спадкоємець майна, підтвердити батькову дарчу, і скласти новий акт. Але оскільки Хмельницький вже намагався безуспішно це зробити, то більше не хотів до нього звертатися. //(с. 46) А те, що він висуває доказ щодо дружини: то на це Чаплинський відповів, що дружина Хмельницького не зв'язана постійним шлюбним зв'язком, а є тільки наложницею і тому вона так легко його покинула, оскільки нині він (Чаплинський) вирішив взяти собі її як законну дружину, побравшись у загальноприйнятий спосіб згідно з обрядом католицької церкви і буде дотримуватися приписів католицької церкви: згідно з ними він вже не дозволить собі розлучатися з нею, а вона, навіть якщо захоче це зробити, в жодному разі не захоче більше вертатися до Хмельницького. Втім, усі при цьому зайшлися сміхом, а замість якоїсь розради для нього чи пошуків якихось цілющих засобів, урядовці швидко зробили з нього посміховисько.

І це була 18-а причина повстання. Вони казали: багато є, пане Хмельницький, витонченіших жінок, аніж ця втікачка, а тому ліпше тобі шукати якоїсь іншої, а цю залиш іншому, до кого вона пристала. Ось чому він, засмучений, подався до короля і повідомив про все, як воно було насправді. І король відповів: “Я бачу, що згідно з твоїми донесеннями у тебе слухна підстава, але не обґрунтована юридично. (*Порада короля Хмельницькому*). А тому через суд ти не зможеш домогтися якогось полегшення. Одначе, бачу й те, що Чаплинський також не пішов правовим шляхом, але, як ти говориш, захопив її силоміць. З цієї причини, клин клином вибивають, а ти ж воїн. Якщо Чаплинський має друзів і спільників, то й ти можеш собі їх набрати. Після цих слів король ознайомив Хмельницького докладніше з тим завданням, яке було доручене йому ще за рік до цього через королівського канцлера про похід супроти татар, //(с. 47) обіцяючи свою милість.

Отже, Хмельницький повернувся, не отримавши ніякої сатисфакції у своїх кривдах; а скоріше усіма був осміяний. Одначе, в той самий час, він, користаючись цією нагодою, старанно вивчив становище Речі Посполитої, чого раніше він не знав, фортеці, зустрічні міста, які досі не доводилося бачити. Після цього він прийшов у руські землі, де усім своїм довіреним людям відкрито пояснив суть своєї справи і то з неабияким перебільшенням. Всі стали співчувати і так само скаржитися на різні кривди, яких, як вони стверджували, вже незмога терпіти, вважаючи, що слід почекати, поки Бог котрогось із них не спонукає до помсти за ці кривди. При цьому вони дали обіцянку, що були ладні приєднатися до нього ще з більшою твердістю, аніж колись, і в більшій кількості. А Хмельницький усі такі речі брав до уваги і декотрим, особливо ж своїм панотцям, відкрив власний намір, мовляв, у нього на думці відомстити не лише за власну кривду, але й за спільну, за всю релігію, за рід грецький, а ще за козаків; хоч у нього нема стільки війська, то він присягнув, що їх у нього не бракуватиме, і одразу ж з одного поселення двоє чи троє юнаків із спорядженням попрямують до нього. І він дотримав своєї обіцянки.

Хмельницький підбурює козаків до війни.

Відтак він повернувся до своїх і там склав урочисту скаргу, про те, яким чином органи правосуддя виставили його на ганьбу; сповістив і про пораду, яку дав йому король, і про те, як він побачив, яких утисків зазнають їхні люди, // (с. 48) і яким способом він був спонуканий декотрими узятися до зброї, причому із запевненнями у допомозі. Ось так інші почали виливати усілякі свої кривди, особисті та спільні, і почали кричати, що в жодному разі не слід більше терпіти, а треба взятися до зброї, скинути ярмо (про що вже й у віддалених краях декотрі із старшин прийняли таке рішення). Щоправда, вони бачили, що їхні наміри пов'язані з величезними труднощами, оскільки при собі не мали ніяких гармат; бо ж все це було у них вилучено і під наглядом комісарів пильно оберігалось у різних місцях: а самими рушницями вони навряд чи досягнуть чого-небудь, та й незмога буде влаштувати бій з польським військом, яке завжди возить з собою гармати. А ще говорили, що польські вояки, які й раніше були доблесними, а нині прекрасно підготовлені і чудово володіють зброєю тощо. Отже братися до такої гарячої справи власними силами, уявлялося заняттям вельми ризикованим; відтак слід просити допомоги, бо ж затія, зрозуміло, дуже сумнівна. Бо ж і московіти — спільники поляків за угодою, а тому, оскільки цьому заважають умови мирної угоди, вони ніяким чином не зможуть увійти в наші землі. Щодо татар, то скільки разів вони були биті нами? А тому вони не налаштовані прихильно до нас.

Нарада Хмельницького про засоби ведення війни проти поляків.

Ось тоді Хмельницький, зважаючи на пораду тих, кому було краще відомо про намір короля розпочати війну проти турків, узяв слово і сказав: “Зрозуміло, що ми нічого не вдіємо проти таких могутніх ворогів, особливо ж коли взяти до уваги, // (с. 49) що майже в усіх фортецях вершать справами польські комісари, котрі дуже уважно стежать за всім, що діється у нас: оскільки когорти переважно розташовані між нами аж до північних кордонів. З цієї причини, як тільки вони помітять наші дії, одразу ж вдадуться до їх придушення. Не менш зрозуміло й те, що для уникнення такої небезпеки нам вкрай потрібна допомога ззовні. І тут я не бачу нічого іншого, як просити її у московітів чи татар. Адже усі інші сусіди або слабкі, або ж прихильніші більше до поляків, аніж до нас. Також і нам нічого не слід відкладати, а наймати вояків за платню і така поміч буде вагомою. Я хотів би просити її у московітів, тобто від них, кого з огляду на релігію можна схилити на це. Але вони, пізнавши у попередні роки міць польського війська, коли втратили кілька міст, наприклад Смоленськ та інші, та ще після втрат, зазнаних на війні, ще не відновили сил, через це вони в жодному випадку не захочуть втягувати себе в цю справу. Від татар також складно щось домогтися, бо ж багато разів ми нацьковували їх проти себе, не тільки чинячи набіги на них, а й тим, що вихоплювали у них ту здобич, яку вони везли з Польщі. Але навіть якщо й трапиться якийсь засіб притягнути їх до наших земель, то постане велика перешкода, оскільки вони поганці; нам же слід мати справи з християнами. Отже тут постала конечна потреба в обговоренні питання. І одні говорили таке: // (с. 50) “Покажи лишень, пане Хмельницький, спосіб, як треба використовувати татар, а тоді побачимо, чи можна використати їх у ділі, і вирішимо, чи слід вдаватися

до цього. А ті, хто, в дійсності були ознайомлені із поглядом короля на справу, стали вимагати від Хмельницького висловлюватися ясніше.

Думка Хмельницького про те, яким чином залучити татар на бік козаків.

Ось тоді він сказав: “З’ясувати докладніше цю річ, браття, привселюдно я не можу, бо король вже давно плакає намір піти війною на турків і приготував прикордонне військо на цю землю. Хоча, зустрівши опір звідусіль, він розпустив це військо, однак нині підбиває нас, щоб ми вдерлися в турецькі землі, щоб ми заманили турків у землі самого королівства і щоб через це князьки хоч не хоч взялися до зброї, щоб відбитися від них. Стосовно цього, вірте, що справи виглядають саме так. У вас же є листи від короля, надіслані через канцлера, котрий тут робив об’їзд, і є ж у вас і прапор, і є ж булава, яку мені при свідках N. E. N. вручив, бажаючи поставити мене гетьманом. А та річ, що я, одначе, не хотів вихоплювати посаду в інших, більш досвідчених від мене, і не хотів також робити щось особисто (і він одразу ж представив тих, про кого згадав, немовби свідків), то, щоб мати це в своїх руках, вважаю, що треба таки у нашій справі послати послів до татар. Через цих послів треба заявити про цей намір короля, переконати їх, що коли вони хочуть залишатися у спокої, то нехай тоді допоможуть нам // (с. 51) і оголосять війну полякам. Не думаю, що вони довго роздумуватимуть над цим. Вони давно б уже воювали з поляками за затриману їм данину, якби ми їх не стримували. Тепер через останній напад Конецпольського вони ще дужче розлютились на поляків”.

Козаки схвалюють пораду Хмельницького.

Як тільки він скінчив свою промову, усі одноставно стали кричати: Чи ж не сам Бог надав нам чудову нагоду помститися за кривду, завдану і нам і нашій релігії, чому ж ми зволікаємо аж до цього часу, чому ми хочемо, аби нас не стало? Що ж стосується християнства, то вони мають нас гірше псів. І такий присуд у них про нас самих. Порада пана Хмельницького прекрасна і дуже практична, і підходяща, а тому у цьому і сам Бог сприятиме. А те, що пан Хмельницький не домагається посади, то сам король поклав на нього обов’язок, тому хто є той, що посміє відібрати його у нього? Отже це все сталося з волі Божої, а тому нам доведеться лише схвалити це. І з цієї миті ми всі з радістю визнаємо його за гетьмана, і чим лишень зможемо, порадою, послухом, службою, кров’ю нашою завжди бажаємо допомагати йому. А те, що він хоче через посланців вести переговори з татарами, то ми просимо, нехай це робить сам один, бо нікого кращого для цієї справи ми не знаходимо.

За таку заяву Хмельницький склав подяку, але став сильно виправдовуватися, мовляв, за жодних підстав він не хоче іти у цю область, перш ніж не порадиться про цю справу з київським архієпископом грецького обряду. // (с. 52) Отож несподівано вони послали до того київського архієпископа, просячи поради у нього. А той не тільки погодився, але й благословив, додавши до цього: “Ті, котрі зможуть мистецтвом чи зброєю чимось допомогти задля спільного блага, мають йти на це, навіть якщо їм не вдасться уникнути зазнати проклять (?) і їх піддадуть анафемі”. Про це мені розповів сам Виговський, козацький канцлер, коли я був посланий шведським королем до козаків в ролі посла.

Хмельницький їде на переговори до татар.

Зрештою Хмельницький вирушив з посольством до татар і як тільки виклав суть справи, татари з величезною радістю вислухали про це і пообіцяли всіляку поміч. Однак довір'я до посольства вони не виявили доки не побачили, що самі козаки щось затіяли проти поляків...”

[...]Щього листа він (брацлавський воєвода *А. Кисіль*) переслав Хмельницькому через якогось монаха. Той, переборовши усілякі труднощі, скликав на військову раду численний натовп. //(с. 69) Зачитуючи листа, він бадьорим голосом і блискучою промовою став переконувати, що не слід лютувати на власне нутро, оскільки у них є намір привести до попереднього стану те, що вони почали виборювати мечем. Вислухавши ці речі, Хмельницький і старші козаки почали схилити його до своїх думок: мовляв, треба відкинути ворожнечу, відіслати додому татар, а самого київського воєводу, безперечно, запросити до Києва, до себе, бо він може, маючи до статні повноваження від короля, задовольнити ці вимоги і залагодити суперечки. Однак простолюд, почувши про смерть короля, почав усе змішувати і перевертати догори ногами. Хмельницький же, щоб відвернути від себе провини і не видаватися, ніби він зневажає розсудливе рішення Кисіля, зупинився з українськими козаками біля міста Біла Церква, де мав намір обдумати, яким би чином ретельно з'ясувати рішення короля. Адже в дійсності виявилось так, що без його відома, за Дніпром повстання підняв інший вождь, на ім'я Кривоніс. Закликавши до зброї всіх, він почав чинити жажливі розправи над окремими шляхтичами і євреями. Щоправда йому чинив опір князь Ієремія Вишневецький з допомогою тих хоругв, котрі зимували по той бік Дніпра і були залишені в його розпорядженні на випадок спалаху там якихось заворушень, які можна було б придушити з допомогою цих військ. Коли ж всупереч очікуванням бунт з дня на день став посилюватися, //(с. 70) тоді й інші магнати і вся шляхта, що була по той бік Дніпра, зрештою й іудеї, позбігалися купами до Вишневецького, отож він, після того як їх у нього побільшало, став просуватися у безпечніші місця, влаштувавши одну, а потім і другу сутичку з бунтарями з незвичайним успіхом, забравши життя у Кривоноса. А сам, з'єднавшись із своїми і вийшовши неушкодженим, він повідомив про все, що діялося у тих усіх краях королівським радникам і висловив такі думки: лицемірству козаків довіряти не слід, а скоріше зброєю давати відсіч, а масі натовпу протиставляти таку ж масу. Відтак усі інші, котрі залишилися удома, були сповнені неймовірного жалю за смертю своїх братів і тут докладали усіх зусиль, щоб якимось чином допомогти батьківщині, яка сповзала у прірву. Тому відклавши термін елекції нового короля аж до завершення війни, вони взялися до зброї. Тим не менше, щоб під час інтеррегnum не сталося чогось такого лихого, яке зазвичай може статися в таких випадках, щоб Річ Посполита не виявилася без будь-якого захисту, що трапляється, коли йдеться про протидію цьому лиху від загального заворушення — то видавалися за доцільніше набрати таку кількість війська, яка б могла успішно протистояти ворогові. І якщо не йшлося про цілковите знищення, то принаймні можна було домогтися перемир'я на почесних умовах. Адже й Бог з незмірної Своєї доброти так осліпив ворога, що татари, не знаючи як їм скористатися з перемоги, //(с. 71) вже із здобиччю стали повертатися додому. Тим часом

козаки з нещадною люттю розправлялися з шляхтичами нижчого рангу у своїх володіннях, не менше лютували і проти іудеїв, і проти кліру. Річ Посполита, отримавши якийсь перепочинок, зробила новий набір війська і впродовж п'яти тижнів було набрано сорок тисяч прекрасно підготовлених воїнів. Однак не було командувача. І хоча в державі знаходилися шляхтичі, особливо ж нижчого рангу, котрі могли би з похвалою і для зміцнення держави виконувати цей обов'язок, однак ними з різних причин знехтували. Тому цей найголовніший обов'язок вони поклали на командувача Домініка Острозького, котрого вони знали як людину зовсім не войовничу, тим більше що власної армії він мав тільки біля чотирьох тисяч. Більшість повстанців була з його володінь, тому була така певність — (він-бо на відміну від інших магнатів повадився доброзичливо із своїми підданими), що, вони, почувши про появу свого пана, стануть покірними і, прийнявши почесні для себе умови, повернуться до розсудливості і належного послушення. Однак для того, аби він сам зміг уникнути і не допустити помилки, заподіявши якусь шкоду в релігійному відношенні, до нього приставили як військового радника Олександра Конецпольського, юного за віком і у військовій справі не дуже обізнаного, хоч він прославився у недавньому нападі на татар; також і Миколая Остророга, котрий у красномовстві // (с. 72) був кращим, ніж у орудуванні шаблею.

Хмельницький відгукується про польських командирів.

Хмельницький, як тільки дізнався про це, то відгукнувся про них так: один — перина, тобто Pulvinar, характеризуючи цим командувача Домініка, маючи на увазі скоріше те, що він з юності віддавався втіхам, а не привчав себе до військових трудів. Інший — дитина, тобто Erpebus. Так він назвав Конецпольського за його куці знання у військовій справі і то через молодість. Третій — латина, тобто грамотій. Остророга він назвав так тому, що той був навчений усіляким наукам, але не був удатний до зброї. І загалом прикмети провіщали успіх у цій справі Хмельницькому: він сильно протидіяв успіхам поляків, бо Річ Посполита, ставлячи на чолі війська названих вище державних осіб, невідомо з якої причини усунула командувача Ієремію Вишневецького. Цей за загальним опитуванням усіх воїнів вважався найдостойнішим в усьому королівському війську, якщо не брати до уваги того, що в мирні часи він дуже жорстоко повадився з своїми кріпаками і тому верховні особи у королівстві боялися, що, довіривши йому найважливіші справи в державі, ті повстанці, втративши надію на прощення, вдадуться до крайніх засобів. Така зневага до Вишневецького була йому неабиякою ганьбою. Через це, відкинувши зверхність тих командувачів, він просувався самостійно і до нього приєднувалася більша частина Поділля, Волині, України і мешканців по той бік Дніпра; таким чином число тих воїнів, які йшли з ним, сягало дванадцяти тисяч. // (с. 73)

Тим часом Хмельницький через своїх розвідників, котрих у нього в таборі поляків було чимало (бо ж не було жодного магната, жодного шляхтича, у котрого більша частина слуг не складалося б з русинів: котрі ж були набагато більше віддані своєму народові, аніж своїм панам, тому й доносили йому усе, що діялося в таборі поляків), дізнавшись про приготування поляків, сам якнайретельніше подбав про відновлення сил свого війська.

Успішні приготування Хмельницького.

Не зволікаючи, він відрядив посланців до татар, сповіщаючи про приготування поляків і заявляючи, що війна не завершена, мовляв, хоч те військо було побите біля Корсуня, однак, це була лише прелюдія; а тому він просить полишити ту незначну здобич, яку вони познаходили і не гаючись з'явитися до нього з найдобрішим військом. Він обіцяв з певністю, що вони наберуть багато більше здобичі і то ціннішої у панів (маючи на увазі магнатів, котрі з неабияким блиском, ніби не на війну, а на бенкет посходилися з різних кутків королівства), аніж у підневільних (тобто воїнів кварцяного війська, бо тих, як і самих командувачів у королівстві називають слугами Речі Посполитої). А ще, додавав Хмельницький, міста і фортеці у магнатів, де утримувалися їхні гарнізони, всуціль склалися з русинів, — їх він підкорив своїй владі, тих відважних воїнів (відкинувши найманих, — це були німці, або поляки) прийняв у свій табір, а з євреями // (с. 74) найжорстокіше розправився, не милуючи ані старість, ані стать; він сильно ганив їх, за те, як вони діяли раніше відносно нього. Остерігаючись, щоб, бува, коли поляки з'являться на Україні з сильним військом, а декотрі з русинів, нажахані, почнуть відходити від нього і приєднуватися до них, — Хмельницький вирушив з військом в напрямку Русі.

1648 рік. Польський табір біля Пилявців, куди прибули козаки.

Щодо поляків, то від них теж не утаїлися усі ці дії. Бо ж і вдень і вночі приходили люди з України і розповідали про діяння козаків. Командувач Домінік, прибувши до Пилявців з польським військом, там же в останні дні серпня поставив табір. Козаки ж, після того як самі без татар помчали туди ж, спочатку, виявляючи вдавану шанобливість до командувача Домініка, одразу ж послали послів до нього, виказуючи певну покірність, і просячи, щоб він сам улагодив усі претензії між ними та королівством запевняючи, що вони бажають пристати до його рішення: почувши про це, командувач Домінік виявив неабияке задоволення.

Козаки влаштовують переговори.

Тим часом, розпочавши переговори, вони затягували час, понад два тижні не роблячи нічого серйозного, а лише обмінюючись посланцями. Козаки діяли так для того, щоб встигли прибути татари, котрих вони очікували з дня в день. А щоб легше приховати свої хитрощі, вони вирішили припинити стрілянину, під час чого було заборонено чинити щось серйозне, наприклад, вони домовились, щоб у ту місцевість в напрямку до козаків не бігали польські фуражири. // (с. 75) Зрештою, декотрі з поляків, бачачи, як марнується час, — що й справді так і було — і боячись якогось обману, наполягали на присутності командувача Домініка, щоб той не давав насміхатися над собою, а вже у березні пішов на ризик, плекаючи надію на щасливий кінець, тому що солдати перебували в повній бойовій готовності. Знаходилися бо й такі, котрі нахвалялися відлупцювати козаків самими батогами; інші ж виявляли таку пихатість, що, бачачи блиск своїх вояків, звернулись до неба, не боячись викрикувати: “О найдосконаліший Боже! Не посилай допомогу ані нам, ані козакам, а лише поглянь згори, що ми зробимо цим сільським негідникам, аби лишень віддав наказ наш воєначальник”.

На це командувач Домінік відповів: перемога вже в наших руках, але порубавши козаків, кому буде від цього найбільша шкода, як не мені? Більшість бо з них складена з моїх кріпаків і чи ж я не посічу їх, коли вдасться залагодити чвари мирними засобами? Отже, так не годиться: нас умовляють лише ті, хто не має своїх кріпаків там [у козацькому таборі]. Але ж я, коли знищу їх, що робитиму? Убивати не маю сил, багаті соромлюся.

Вишневецький повідомляє про прихід татар.

Тим часом гетьман Вишневецький, поставивши табір окремо і діючи незалежно від розпоряджень гетьмана Домініка, розсилав загони дозорців, куди лишень вони могли дійти, навіть у козацькі володіння. Коли ж йому привели донощиків (із звісткою), що татари вже знаходяться за якихось кілька днів від польських таборів, він сповістив про це комусь //(с. 76) з найдовіреніших у табір гетьмана Домініка і порадив, щоб той переконав свого гетьмана не зволікати, бо таке, особливо ж у військових справах, є шкідливим, треба, щоб він збройно виступив проти ворога перше, ніж з'явиться незліченний натовп русинів у супроводі татар. Оскільки ж усе це було донесене від Вишневецького, то й було сприйнято з недовірою, і вислухано вухами глухих. Тим не менше багато хто став наполягати, — а саме ті, хто знаходився поряд з гетьманом Домініком, — щоб він принаймні змусив козаків швидше завершити переговори і влаштував перестрілку, щоб показати, що він ці відтягування часу вже більше не переносить. Відтак він розпорядився, аби найвідважніші воїни вийшли для перестрілки.

Починається перестрілка.

Козаки, побачивши їх, теж не стали відсиджуватися на своїх позиціях, однак поляки, діючи якнайвідважніше, і переслідуючи їх, мчали аж до їхніх таборів, і коли б гетьман [Домінік] дав підмогу, то вони змогли б їх розсіяти. Тим часом ніч перервала цей бій. Наступного ж дня перестрілка відновилась. Поляки були окрилені вчорашнім успіхом і так запалилися, що помчали вперед у більшій кількості, ніж цього хотів гетьман [Домінік], однак і козаки діяли не менш відважно: а тому вже була не перестрілка, а скоріше затіявся рукопашний бій. Пан гетьман, стежачи за перебігом сутички, був неабияк прикро вражений тим, що козаків не вдавалося розбити, (с. 77) хоч він і надіслав якусь підмогу своїм втомленим воїнам, щоб допоміжні сили щосили відбивали натиск і чинили опір, не даючи змоги козакам прорватися. А тим часом фуражири сповістили, що вони, подавшись у правий бік козацького табору, помітили немовби якусь величезну і щільну хмару куряви, яка зазвичай здійсмається з пилу, збитого військом. А через те, що декотрі почали застерігати мовляв, цього не слід полишати увагою, то гетьман вислав легкоозброєний загін, щоб узнати, в чім річ; тим часом відновився попередній бій.

Підтверджується чутка про прихід татар.

Коли ж сонце добряче повернуло вниз, від тих загонів донесли, що вони потрапили на передні когорти татар; оскільки ж для стримання їхніх наскоків сили нерівні, то вони просять надіслати їм на підмогу добірніші сили. Що й нібито мав намір зробити пан гетьман, повертаючись до табору, але несподівано

надіслав кілька загонів дозорцям; за його відсутності битва відновилася ще з більшою запеклістю. А коли він вислав проти татар, то влаштував нараду із своїми радниками, відносно дальших дій. А ті почали йому говорити таке: якщо справді виявиться, що сам татарський хан перебуває у війську, то не слід вже чекати, а передати Вишневецькому командування військом. І поки за межами табору тривав бій, тут радилися, привели двох взятих поляками у полон татар, котрі сказали що татарський хан прибув з дуже численним військом; — їх немов трави у полі. Після такої звістки гетьман знову відіслав гетьманську булаву гетьманові Вишневецькому, якої той, однак, з огляду на такий стан справи, не схотів брати. //(с. 78)

Гетьман Домінік тікас.

У цей час сам пан гетьман з своїми радниками, вирушив немовби з метою розглянути, що діється і виконати те, що вони вирішили перед цим на нараді, тобто кинутися у втечу. Чутка про це спочатку була відома небагатьом; однак з настанням вечора, татарські роз'їзди повернулися до своїх і те саме вчинили послані проти них. До табору повернулися і ті, що були в перестрілці з козаками. Командири ж, шукаючи командувача, ніде не змогли знайти його.

1648-й рік. Останні дні серпня.

Ось тоді ця річ стала відома всім. Зчинилося страшенне сум'яття, як це буває між вівцями, яких покинув пастух. З настанням нічної тиші, коли вороги навряд чи могли щось завважити, під прикриттям тих, хто охороняв, усі залишили табір, покинувши на подив ворогів усіляке добро, в якому було більше срібла, ніж свинцю. Отож покинувши табір, вони кинулися у безладну втечу. А коли засвітало ті, хто був на варті, були здивовані, в чому ж річ, чому начальник варті за усталеним звичаєм не виводить інших? Отже, вони послали у табір гінця, аби взнати, і коли довідалися про справу, самі теж помчали навздогін за тим стадом, що йшло попереду.

Вишневецький виходить з табором.

Вишневецький послав на ранковій зорі у табір гінців і дізнався, що там діється. Сповідений про все, що сталося, він привів до бойового порядку своє військо і почав відводити його з усім своїм обозом. А тим часом то козаки, то татари стали посилати своїх воїнів, аби викликати поляків на перестрілку. Вони ж однак, не чуючи нічого, крім гавкання псів, //(с. 79) підступили ближче, зазираючи в табір і побачили тільки небагатьох, кого затримала жадова до здобичі, про що їй повідомили своїх; довідавшись про стан справ якнайкраще, вся маса зчинила сум'яття, вони увірвалися в табір, де не знайшли нікого, крім небагатьох — тих, кого затримала жадова до здобичі; насамперед вони намагалися розграбувати таку кількість розкішного добра, яке залишилося, тому полишили будь-який страх перед небезпекою, бо вже ніхто й не думав про переслідування втікачів. Отак, розхапавши добро, вони потім чотири дні віддавалися приємній пиятиці, бо поляки позалишали таку кількість міцного з медом вина і пива, що, коли б порядок зберігся, змогли б себе забезпечити ним на цілий місяць. Ось саме ця обставина принесла порятунок утікачам. Бо всі, хто вийшов з табору, дійшли неушкоджені до безпечних місць. А ті, хто йшов слідом за Домініком, перебували в

безладі; а хто був з Вишневецьким, — всі легкою ходою вирушили табором з усім своїм добром, аж до Львова. Там Вишневецький, зупинившись, облаштував це місто під команду Кжиштофа Арцишевського для оборони, збільшив кількість провіанту і забезпечив достатньою кількістю воїнів, чим так його зміцнив, що коли б ворог у будь-якій кількості прийшов туди і обложив би його, то він би за два місяці зміг би приспіти на поміч. Але щоб легше було тримати воїнів, котрих він мав з собою, в послушенстві, і залучити інших до себе, від того міста для вірності Речі Посполитій //(с. 80) він зажадав 80 тисяч талярів. Звідти Вишневецький прийшов аж до міста Замостя.

Оголошений сейм.

Після того як чутки про цю найбезсоромнішу втечу пробігла по всьому королівству, було скликано сейм для вибору нового короля.

Тим часом окрилені вороги забравши багато найкращої здобичі, віднесли її до безпечних місць. Після цього, добившись ще більших успіхів і піднявшись незвичайно духом, вони просувалися далі з табором, приєднуючи до себе увесь простолюд, не тільки руський, але й католицький, обіцяючи викоренити усю шляхту, так що будь-хто серед них володітиме тим, що надбав власною працею; і отаким чином вони прийшли аж до Львова, який взяли в облогу. Однак переконавшись, що оволодіти ним вони так легко не зможуть, пробули там біля двох тижнів і остерігаючись, щоб у них не було вихоплена нагода для здійснення величніших намірів, вирішили більше не зволікати там і не тягнути часу; тому козаки заявили захисникам міста, що вони не проти з ними домовитися на почесних умовах. Обложені ж, дуже схвильовані тим, що фортеця, яка служила їм захистом, через страх оборонців могла потрапити в руки ворогів (бо ж декотрі з гарнізону бачили, що ворог налягає усіма силами на штурм, хотіли, було, на світанку з командиром бургграфом чи портарієм утекти у місто; коли ж це //(с. 81) помітили інші, то ще з більшим числом почали йти за ними так, що цей факт не можна було приховати. Помітивши це, татари, котрі знаходилися найближче, помчали на поляків: одні стали переслідувати тих, хто тікав у місто, інші ж кинулися на тих, хто, побачивши татар, намагався повернутися бігом до фортеці, і разом з ними вбігли в середину фортеці і захопили її. Далі вони зрозуміли, що запропоноване перемир'я не слід відкидати ні в якому разі. Тому уклавши перемир'я біля Львова, Хмельницький з ханом попрямували до Замостя. Але їх затримували зустрічні численні міста, причому деякі з них були велелюдні, бо за цей проміжок часу вони сильно збільшилися за рахунок численних втікачів, котрі повернулися з України. Ті, у кого не було вже можливості для втечі, і які не мали надії, що сам Хмельницький піде туди з усім табором, але тільки до якихось повстанців; тому вони й зупинялося там, де знаходилося зручне місце для захисту, маючи певність, що в тих місцях, де не було ніяких козаків, а тільки католики та євреї (більш безпечні із зрадників), вони зможуть стримати тиск бунтівників. Однак їхні надії виявилися марними. Бо всі зустрічні позиції ворог зрівнював з землею і кого лишень знаходили, хто наслідуювався чинити опір, — того рубали без будь-якої пощади. Так, в одному місті з назвою Нароль, що на відстані чотирьох миль від Замостя, було перебито 45 тисяч чоловік. //(с. 82)

Початок виборів.

Поки все це діялося, почалися вибори нового варшавського короля. Саме ж місто Замостя з гарнізоном на чолі з Геремією Вишневецьким (бо сам пан і еретик Д. Замойський, до того ж, юнак, перебував у прикордонних землях) готувалося якнайстаранніше і з усім необхідним до облоги. Тим часом на сеймі було прийняте попереднє рішення, що число інших кандидатів під час голосування обмежити принаймні двома братами недавно померлого Владислава IV, а саме: Яна Казимира і Кароля; третім кандидатом мав стати Георгій Ракоці старший. Після погодження цієї умови було проведено нараду. Коли на обговорення прибули інші князі, змагаючись за корону польського короля, то серед цих інших усім припав найбільш до вподоби трансільванський князь.

Судження поляків про трансільванського князя.

Про нього гетьман Вишневецький (не без схвалення інших) висловився так: припавши до грудей, так мене Бог, сказав він, любить (якби не стояла на заваді релігія, тому, що він не католик), що більш підходящого короля, крім князя Ракоці, ми не знайдемо для себе: а це насамперед з огляду на збурення в державі, оскільки перед нами ворог, причому такий могутній, що завдяки блискучим успіхам дійшов аж сюди; тим часом ми позбавлені коштів і бувалого воїнства, (а тіронці, між іншим, процвітають, про що засвідчує остання моя поїздка). Він зрілий віком, не менш зрілий у судженнях, зрілий у прийнятті рішень, знає гаразд, як дбати про свій авторитет, удачливий войовник (прикладом цього може бути те, як він діяв у війні проти римського імператора), удатний у зброї, //(с. 83) володіє багатючими скарбами. Він, до речі, і найближчий наш сусіда, до нас завжди ставився з повагою, звичаї, закони наші не зневажає, Трансільванським королівством керує успішно, згідно із законами, які небагато різняться від наших. Нам потрібен такий король, якого завдяки його чеснотам ми не тільки любимо, але й шануємо. І взагалі ніхто з іноземних князів не здатен прийти до нас так швидко на поміч як він. А ще, оскільки він союзник Оттоманської Порти, то кому ж легше вдасться відвернути татар від козаків? І якщо таким чином ворожий нам союз розпадеться, то самих козаків ми зможемо приборкати власноруч. Потім жоден народ, жодна народність не схожа за своїми звичаями, і духом з поляками такою мірою, як угорці.

Судження поляків про угорців.

Рід зброї у нас однаковий, спосіб ведення війни теж, спосіб життя той самий, а кілька років тому угорець був нам ще й другом. Того, ким ми нині користуємося, лише обміняли у татар, кілька разів розгромлених; і вони під значний відсоток приймуть його від нас; одно слово, з жодним народом ми не зможемо краще зійтися, ніж з угорським; з ним, між іншим, нас пов'язують значні торгівельні зв'язки. І до речі наші попередники не помилилися, коли подібним чином королівську корону вручили Стефану Баторію з Трансільванії; бо це принесло велике благо і славу Королівству, так що ми під Ракоці також можемо сподіватися того ж самого; //(с. 84) тим більше, як я сказав, релігія не стоїть на перешкоді. Можливо він учинить те саме, що свого часу зробив Сигізмунд III, котрий, коли його було покликано до корони королівства на тій умові, щоб він

зрікся лютеранської релігії, а визнав католицьку, сказав у відповідь: задля польського королівства він ладен стати не тільки католиком, але і єзуїтом; і взагалі свою обіцянку він довів на ділі. Прийнявши рішення з приводу інших справ, було постановлено, щоб (в цей час з семи воєводств до Замостя подалися видатні мужі, і урочисто заприсяглися взаємною клятвою, що захищатимуть місто до останньої краплі крові) від імені зібраних там же відіслати на сейм з кожного воєводства по два представника (з області Белзу) були відряджені маршалок М. Мишковський, тишовецький староста; підкоморій Марцін Бжезицький, — видатні белзькі мужі; подібне було зроблено і в інших воєводствах, котрі виступили від імені Речі Посполитої, мовляв, брати їхні на даний час перебувають біля Замостя, і не від нерозуміння чи якоїсь свавільності пішли з сейму, але спонукані турботою про благо Речі Посполитої, взяли на себе захист того міста, щоб ворогові, який став страшенно зухвалим від попередніх успіхів, поставити перешкоди, оскільки потім, просунувшись далі, він зможе завадити проведенню виборів. Вони ж урочисто закликали, щоб ця відсутність депутатів на сеймі з такої вагомої причини не стала предметом упереджених суджень //(с. 85) у цих воєводствах, тобто, щоб через цю відсутність хтось не вирішив наперед виключити згодом мешканців цих воєводств з сеймів. А що стосується нового проведення зборів, то ті ж самі депутати заявили: якщо буде видно, що королівське достоїнство випадає за загальним голосуванням комусь з іноземних князів, то не вважати це остаточним рішенням, аж поки про цю річ не буде заздалегідь написано до Замостя, де на даний час перебувають там ці депутати, щоб і вони письмово також додали до інших голосів і свої. Якщо ж вирішено буде вибрати котрогось з Корони Польської (?); то нині через цих депутатів всі з задоволенням без будь-якого заперечення нехай віддадуть Каролеві. Всім-бо було відомо рішення Владислава IV. Одного разу на якомусь вузькому прийомі, радники стали у нього вивідувати, кого би з двох братів у разі своєї смерті він хотів би висунути на корону Королівства? Тоді він, навівши багато логічних підстав, вказав на Кароля, а не на Казимира, попри те, що він був молодшим, і на єпископа Вормського, (хоч голоси інших схилилися на користь Яна Казимира, він однак нізачо не хотів погоджуватися з цим, навіть більше, протестував, як це водилося, мовляв, він ніколи його не визнає володарем); він бо, при цьому ж, ще в своїй юності віддалив від себе душі поляків, часто кажучи, що польський рід так йому в'ївся в печінки, що ліпше дивитися на пса, аніж на поляка; //(с. 86) щоб коли-небудь, йдучи мимо, поляк не був удостоєний честі позбутися голови. Крім того, перешкоджала Казимиру його непостійність, — бо ж він то кардинал у Римі, то єзуїт, отже робив щось ні те, ні се, а ще ж інші його риси характеру викликали спротив у всіх.

Як тільки з міста від'їхали названі вище депутати, принесли звістку, що Хмельницький штурмує місто Нароль. З цієї причини увесь той загаль, зібравшись у Замості, просив гетьмана Вишневецького, щоб він з своєю кіннотою, прямував до Варшави, де б він допоміг депутатам у справах, пов'язаних з відданістю їх самих, а також подбав би про надання допомоги Замостю. Отже, він відійшов, а в місті залишив війська, зокрема, під командуванням Людвіка Вайєра з Поморського воєводства та інших комісарів.

Опис міста Замостя.

Саме місто лежить на рівнині; з півдня воно омивається великим озером, а з заходу аж до півночі тягнуться стоки чи непрохідні болота; з східного ж боку до міста прокладено широкий і глибокий рів, обнесений мурами, а далі укріплений ще одними мурами, і то дуже широкими й високими; між мурами тягнеться вузький прохід по всьому обводі, призначений для того, аби перешкодити комусь по драбині видертися нагору. Коли дивитися з цього проходу на верхню частину, то мури навпроти рову виглядають значно ширшим.

Ці мури прекрасно укріплені сімома оборонними спорудами, що височіють у формі кола. Вони розташовані на однаковій відстані одне // (с. 87) від одного. Між оборонними спорудами і самим муром є простір, на якому розташовують гармати і від них кожен, хто вибирається на стіни, зазнає такого удару, що немає ані способу, ані можливості вчинити якийсь спротив. Сам цей простір оборонні споруди так затуляють, що зазирнути туди всередину немає змоги, хіба що у тому випадку, коли хто-небудь вийде на самі мури. На мурах є бійниці, щоб звідти стріляти з рушниць, а тому оборонні споруди розташовані навпроти, щоб, коли на них сяде птах, можна було легко дістати його. Ця вся внутрішня частина заповнена і обнесена землею з тією метою, щоб по самому валу могли промчати шестеро коней по колу і повернутися в той та інший бік. В ті часи там була така кількість гармат, що крім тих, які були розміщені в достатній кількості у місцях і призначених для цього, ще більше лежало в запасі поблизу; а на той випадок, коли б ворогові удалося щось проламати, наготові була інша гармата. Крім того, вгорі на самому храмі було розставлено певну кількість довших гармат. Саме в той час і з інших, менших укріплень туди ж були звезли всіляку вогнепальну зброю. Для захисту міста ставали тільки ті, чий імена були записані в реєстрі (включаючи 1500 німецьких піхотинців, найнятих державою для цієї мети, якими командував винятково досвідчений воїн — пан Вайер), їхня загальна кількість сягала 16 тисяч, так що біля кожної бійниці стояло по п'ять стрільців, з яких // (с. 88) декотрі, особливо з шляхти, мали по три рушніці. Потім на майдані вишикувалась тисяча кіннотників, котрі, коли де-небудь ворог хапатиме воїнів і постане необхідність у допомозі, то, не покидаючи оборонних споруд, вони б могли примчати на поміч. А на випадок пожежі на дахах були поставлені бочки, наповнені водою, турбота про яких була покладена на тих, хто залишався в заїжджих дворах. Відносно провіанту, то комісари ретельно подбали про нього і так розмістили, щоб кожному відповідно до кількості членів його сім'ї, вистачило б на півроку; а ті, хто не мав, були викреслені із цих списків. Німецьких воїнів розподіляли пропорційно для утримання як серед мешканців, так і там, де вони зосереджувалися. Було також заготовлено якнайбільше пороху. Крім того, було запроваджено таку тишу, що один до одного міг звернутися пошепки, так що усе місто видавалося вилюдненим. Коли ж подавався сигнал, і сурмили труби, кожен поспішав до визначеної йому позиції, причому гаразд знайомої йому. Бити у дзвони і в годинники було заборонено. Та коли треба було йти до храму, давався сигнал дзвінком. Найкращі ж будівлі у передмісті після сповіщення про появу ворогів

за наказом були спалені. З мурів височіло дуже багато залізних лампад, наповнених смолою, для освітлення міста на той випадок, коли ворог взявся би до штурму уночі. //(с. 89)

Депутати, послані із Замостя до Варшави.

Після цього названі вище депутати з'явилися на сейм і склали посольство згідно з визначеним порядком від імені Речі Посполитої, і вже майже всі голоси (якраз у цей час від трансільванських легатів, котрі вели справи Ракоці, пішла поголооска, що їхній князь помер) були за Кароля, тоді як Казимир був відхилений.

Року 1648-го Хмельницький бере в облогу Замостя.

Поки так ішли справи у Варшаві, Хмельницький в той час, коли вже горіли передмістя, (більш віддалені околиці козаки погасили, щоб зберегти оселі для власних практичних цілей) з силою-силенною війська (подейкували, ніби у нього в таборі 800 тисяч чоловік) взяв у найщільнішу облогу Замостя — це сталося 14-го жовтня. Невдовзі прорвалася гребля у озері, дуже необхідному для міста, що призвело до нестачі води у колодязях. Тому обложені думали ні про що інше, як про те, яким би чином поповнити нестачу води. В колодязях, тим часом, запаси води вичерпувалися і доходили до дна: вночі, щоправда, води прибувало на один модік. Сам Хмельницький на околиці міста створив штаб під тим дахом, де колись зберігалася цегла. Коли про це стало відомо, то командири пушкарів почали стріляти в цей бік, так що вся ця будівля звалилася, і всі, хто знаходився в ній, були подушені. Однак на превеликий жаль, сам Хмельницький, що був тоді відсутнім, залишився живим. Розлючений немовби цією несправедливістю, він вирішив удатися до штурму о 3-й вночі. Але перш ніж учинити приступ, //(с. 90) він у іншому місці зробив видимість страшної метушні натовпу, який зчинив страшенний галас. З іншого ж боку, почався штурм там, де мури були трохи нижчі, бо там замість оборонної споруди були стоки, що й вони побачили. Він наближався у цілковитій тиші в надії, що потім, перейшовши болотисту місцевість і приставивши драбини до муру, вони зможуть видертися нагору.

Чаклунство козаків.

Але їм вдалося пройти зовсім небагато. У них найкращим чином були передбачені всякі випадки і вони вдалися до якогось чудодійного способу, яким вони вирізняються, аби лишень досягти успіху; вони вистрілили з самого табору щось на кшталт палаючої кулі. Усі, хто помітив це, перебуваючи всередині, подумали, що вони хочуть підпалити покрівлі і тому туди з метою відвернути пожежу, позбігалися ті, хто мав обов'язок робити це. Але та сама куля піднялася в повітря, і прямовисно стала над центром міста, — потім вона розтягнулася завдовжки в один спис, а потім почала звиватися колом, зображуючи вигляд дракона; відтак хвіст метнувся до голови, і почав поглинати ту голову. Побачивши це, козаки зчинили крик в своєму таборі, говорячи: Годі тепер, панове молодці, не судилося нам; тобто — *desinite modo, Domini Iuvenes, quia vobis non suffragatur fortuna*. А тому вони більше не робили ніяких спроб до нападу. Назавтра урядовці Замостя, бажаючи уберегти від підпалу палац свого пана, який був розташований на якомусь пагорбі посеред озера і вражав своїм

величним виглядом, //(с. 91) послали людей до Хмельницького. Вони напояли на тому, щоб Хмельницький поставив там охорону і залишив споруду недоторканою. Хмельницький відповів їм, що, мовляв, він здивований тим, яку велику турботу вони виявляють до якогось порожнього дому, більшу, аніж до міста, сповненого людьми; оскільки ж нема способу перенести його з собою, то поки що у них самих нема бажання відволікатися від своїх справ. Отримавши таку відповідь і влаштувавши нараду з начальниками варті, вони послали людей, щоб дізнатися: чого ж власне домагається Хмельницький? А той дав таку відповідь: я дізнався, що правитель цього міста завжди добре поводився з народом руським, а крім того вже й пора знятися табором, тому він збирається відвести своїх воїнів в Україну, а поки нехай вони дадуть якусь суму грошей, щоб задовольнити вимоги татар. Почувши про це, начальники міста дали 20 тисяч польських флоринів на тій умові, що вони залишать недоторканим не лише цей палац, про який ішла мова вище, але й щоб на цьому шляху вони не спалювали маєтків, храмів та володінь інших шляхтичів, щоб не забирали в полон підданих, і щоб як тільки йому буде передана обіцяна сума, він одразу ж відходив на Україну.

Хмельницький узяв принесену суму, і пообіцяв, що має намір усе виконати. Наступного дня сума була перерахована. Після цього Хмельницький сказав, що тепер місту нема чого боятися; з огляду ж на те, що багато воїнів робили походи загонами (і взагалі доходили аж до Варшави, //(с. 92) але лише по цей бік Вісли, і зумисне наганяли багато страху, інколи ж сіяли чутки, нібито Замостя взято), він не зможе відійти раніше, ніж вони відійдуть; а ще Хмельницький просив, надати змогу і час, щоб його неозброєні воїни привели худобу до міста і все, що у них є для продажу, з гарантією у тому, що будь-хто зможе безпечно вийти і придбати усе, що заманеться. Зустрічна вимога була прийнята, відтак татари поприводили полонених, — то християн, то євреїв, і за легке хутро відпускали їх, — поприводили худобу і якнайдешевше продали її, наприклад, вгодованого бика за один таляр; а тієї худоби, якої не дозволялося тримати, але купувати заради м'яса, — її тоді забивали у рівчаку, а потім м'ясо і шкіру вносили усередину міста. Пропонували також розкішний одяг, клейноди, срібний посуд, і всіляке добро, — і все це продавали за безцінь. І ось ця торгівля тривала майже три тижні, і обложені вже навіть не сильно вимагали, щоб вони відходили. Декотрим бо припав до душі цей промисел, бо за мурами міста з кожним днем загальне становище погіршувалося, бо вже велика кількість коней подохла; прибуток потрапляв лише в руки заможних: а тому ті, кому перебування козаків принесло збитки, зажадали, щоб вони вже відходили згідно з мирною угодою, і щоб було заборонено виходити з міста на ті торги; //(с. 93) тоді Хмельницький відповідав, мовляв ще не повернулися розвідники, але десь через день вони повернуться.

Тим часом у Варшаві прибічники Казимира переконалися у тому, що справи йдуть до того, аби обрати таки Карла; ось тоді королівський канцлер Оссолінський, найпалкіший прихильник Казимира, з'явився сам до Карла і, наводячи багато доказів, — а був він незвичайно розумним, володів красномовством, —

переконав його, аби він задовольнився своєю долею, тобто залишатися єпископом, і поступився цим достоїнством своєму братові Казимирові, бо ж і за природним правом це належало йому більшою мірою, оскільки був старшим: а ще те, що він не виконував ніяких обов'язків у королівстві, додаючи насамкінець, що коли Карл захоче у цій справі перехопити у нього цей вінець, то необхідність примусить його, Оссолінського, вдатися до крайнощів; //(с. 93-а) а коли ж забракне тих, хто сам голосуватиме чи слід пристати на бік ворогів Держави, то тим часом нехай не поступається іншому належним йому достоїнством. І неважко побачити, скільки лиха сподіється від цього.

Вислухавши це, Карл, як благочестивий князь, заявив одразу ж канцлерові, що він ніколи не прагнув цього королівського достоїнства, так що не прийматиме голосів на свою користь, а ще більше тому, що в такому разі уся батьківщина може потрапити у страшну біду. Відтак канцлер подякував Карлові за таку заяву, і попросив, щоб через своїх людей //(с. 94) він оголосив про це привселюдно в королівстві. І тому Карл послав на сейм, через який він склав подяку за голоси, віддані йому, але з огляду на те, що він тривалий час виконує священницькі обов'язки, і має намір і надалі задовольнятися тим самим присудом долі, заявив: голоси на свою користь він віддає братові Казимирові і просить, щоб вони всі виявили бажання погодитися відносно нього, задля суспільного блага, і скоріше свої сили і помисли звернули на те, щоб придушити ворога, котрий так вільно гарцює по всьому королівству. З цієї причини ті, хто був до цього часу проти Казимира, — чи то обридло їм зволікання, чи пройняті страхом перед страшними бідами, що погрожували Батьківщині, — теж докинули свої голоси на користь Казимира.[...]

Казимир — вибраний король.

Отже Казимир ось таким способом був обраний королем, і після здійснених за звичаєм у Королівстві обрядів, одразу ж відрядив легата до Хмельницького, щоб сповістити йому, що він обраний польським королем, і тому бажає, аби він з усім своїм військом повертався на Україну, і там одразу ж розсилав через комісарів універсали про його милість, а сам нехай очікує, не вдаючись до якихось дій.

Король посилав легата до козаків.

І цей посол, на прізвище Смяровський, прибувши до табору Хмельницького, був прийнятий з великою урочистістю, розгорнутими знаменами, звуками труб і тимпанів; навіть з міста бачили, як підносили знамена — одні на честь посла, інші — на честь Хмельницького, а потім чулися залпи з гармат і стрілянина піхотинців, //(с. 95) і хоч, це все видавалося ознаками якоїсь радості, що ж, однак, насправді, вони хотіли цим показати — про це дізнатися у місті було неможливо: тим часом усі неабияк стали хвилюватися, щоб те тривання торгів не спричинилося до якогось несподіваного лиха. Страх збільшувався ще й через декотрих козаків, котрі, коли усе це почало відбуватися, прибігали назад до табору з криком і вигуками ось такого змісту: “Вже прийшов сирота, і відкриє браму до Замостя”, тобто — *Jam desideratus advenit orphanus tradet Zamoscium nobis in manus*, (під словом “сирота” маючи на увазі якусь велетенську гармату, яку колись московити, не здужавши відвезти до Києва через розбиту дорогу, залишили, і тому

й була названа “Сирота”). Після того як названий вище посол Казимира виконав свої доручення у козаків, Хмельницький одразу ж і послав до міста оповісника, сповіщаючи, що тим, хто перебував усередині, зовсім не слід хвилюватися від того, що діється у його таборі.

Приходить звістка про обрання короля.

Це ж відбувається на честь новообраного короля; від нього і посол був посланий до Хмельницького, і король без зволікань вже збирається йти до них; а тому хай готуються прийняти його за належним звичаєм і з відповідними почестями, без будь-якої підозри у злому умислі. На це було дано таку відповідь: королівському послу надано доступ до міста. Не зволікаючи, він і сам як посланець, сповіщає, що обраний за одностайним голосуванням король Ян Казимир дав розпорядження Хмельницькому відходити на Україну; наскільки ж він виконає доручення його величності короля, //(с. 96) покаже завтрашній день, і тому нехай вони будуть у гарному настрої і всі добре нехай моляться за нового короля. Почувши про це, їм нічого не залишалось робити, як терпіти, не звинувачувати, що ні за жодних підстав не можна було змінювати чогось у становищі, і серед тих, хто вигукував: хай живе Ян Казимир, хай живе! — декотрі докидали: хай би він скоріше помер, аніж був королем. Адже його ім'я означало дуже поганий знак (руською мовою Казимир означає — порушник миру). На ранок усі козаки відійшли, не склавши подяки за гостинність, але з обіцяних 20-ти тисяч польських флоринів не мали ніякого зиску. Бо і ту найрозкішнішу віллу посеред озера вони спалили, вважаючи, що то був випадковий підпал, і все добро шляхти, де тільки могли його запопасти, перетворювали на попіл. Ось так була закінчена облога Замостя; ось так закінчився сейм, на якому після обрання короля було ухвалено заяву, що одразу ж на початку наступного року у Кракові буде коронація, там же буде вирішуватися також про все, що стосується державного блага й добробуту [...]

1649-й рік. Коронація Яна Казимира.

Отже, у 1649 — му році від Різдва Христового була здійснена коронація [Яна-Казимира] у Кракові і то з такою пишнотою, ніби нічого кепського не відбувалося у королівстві, бо депутати з воєводств, виклавши усі особисті вимоги, навіть і те, //(с. 97) що відкладали як правило на кращі часи в державі, все скинули до купи, й спрямували свої зусилля на те, яким чином подбати про якомога кращий добробут держави. Адже на цьому шляху не тільки козаки заважали звідусіль, але й те, що повстання, мов пошесть, прокралося через Полісся, у Київське та Чернігівське воєводства, і, зрештою, по довгому лісовому тракту, що межує з Литвою, дійшло й до Литви, де діяв найславніший серед козаків полковник Гладкий. Він з таким успіхом здійснив свої спроби, що гетьман Ян (по народному Януш) Радзівіл, віце — командувач литовського війська, в той час, як інші литовські магнати були зайняті спочатку на виборах короля, а трохи згодом і на коронації, розглядаючи ті місця, в яких нічого такого не очікувалося, не змогли нічого вдіяти зі свого боку, і, поклалися на допомогу з боку командувача Литви Кішки. Останній же залишився удома, оскільки був вражений тяжкою недугою, знесилений, тому не був здатен до прийняття рішень. Тим часом завдяки

зусиллям Гладкого в тих краях скупчилося дуже багато простолюду грецького віровизнання і сталося так, що деякі міста, як от: Стародуб, Гомель та інші через зрадницькі дії потрапили під владу Гладкого. Зцієї причини було ухвалено, щоб усі обивателі були готові до посполитого рушення, якщо з цього приводу буде наказ короля. //(с. 98) Тим часом якнайшвидше був зроблений новий набір війська; у цьому зв'язку спочатку головним видавалося призначення командувача коронного війська, і не стільки впливового, чи знатного за походженням, як знаменитого подвигами (бо ж було відомо, що обидва попередні генерали, тобто Микола Потоцький та М. Калиновський, взяті у полон під Корсунем і до цього часу жили в татарському полоні, а ті, хто був зацікавлений у їхньому звільненні, докладали неабияких зусиль до цього). Ця особа була б призначена на їхнє місце не довічно і коли б хтось згодом з цих гетьманів був звільнений з полону, то безперечно, тоді до нього перейшло б командування, надане за даних обставин тій особі. З цієї речі ті, кому на серці лежало марнослов'я, і не стільки суспільне благо, як особисті почесні, взялися перетягувати цей обов'язок на себе. Однак, було знайдено людину, видатного роду, відзначену за блискуче ведення бойових дій — це був Анджей Фірлей, каштелян белзький.

Призначення регіментаря. Фірлей, не ставлячи особистого достоїнства поперед блага держави, прийняв командування на тих умовах, які тоді склалися. До нього потім приєднався командувач Ярема Вишневецький, із задоволенням визнаючи його великим сенатором, найвидатнішим з-поміж багатьох імен у державі, а ще й товариським, також і таким, що він був дійсно найдостойнішим з тих, кому віддавалася першість. До нього приєдналися також Адам Сенявський, Миколай Остророг, Станіслав Лянцкоронський та інші. //(с. 99) Отож вони вирушили на Україну з королівським військом, яке налічувало близько 18 тисяч озброєних людей[...]

Фірлей рушає в Україну

Хмельницького тим часом було від імені короля сповіщено, що коли він припинить бунти й триматиме старих козаків у послуху, то в разі додержання цієї умови, він може сподіватися на милість його величності. Хмельницький, між іншим, від королівської милості чекав значно більшого, або ж того, що йому було обіцяно. Як ходили чутки, поки він минулого року стирчав біля Замостя, йому багато чого було обіцяно. Він побачив же не лише військо з цими гетьманами, а й інших магнатів, побачив, що майже вся шляхта, котра залишилася з тих країв, де виникли бунти, просувається з військом. Тому він не тільки розподілив, де змога, стоянки хоругвам, а й поширив за давнім панським звичаєм свою юрисдикцію або своє панування на землевласників, куди козаки приходили. Це він робив і з огляду на свої успіхи торік. А що через значні заворушення не можна було стягти данини, то Хмельницький став вилучати й вивозити у відділені місця все, що можна було знати в жителів з рухомого майна, наприклад, усю худобу, мед, збіжжя. Через це декотрі з його підданих небезпідставно ремствували, а багато воїнів-добровольців стали чинити беззаконня. Тоді він знову запросив на допомогу татар і якомога швидше скликав козаків. Вони ж, розуміючи, що їм загрожують значно тяжчі, ніж раніше, випробування, у разі якщо їхні пани знову

підпорядкують усе собі, почсали збиратися з ще більшим завзяттям. Тим часом Фірлей, просуваючись далі на Україну, здобув кілька міст, насамперед Звягель, Остропіль і Бар.; багато тисяч козаків він розігнав у кількох битвах і набрав чимало здобичі. Відтак, відходячи в безпечніші місця, він, непокоячись тим, що його воїни з кожним днем розбігалися, а сили ворогів дедалі зростали, мусив змінити плани походу в Україну. Зогляду на те, що через нагальну потребу у створенні запасів провіанту для великого війська треба було відходити, Хмельницький одразу ж, закликавши татарського хана, із незліченною кількістю його воїнів почав швидко наближатися до польського табору.

Польський командувач відходить табором.

Побачивши це, Фірлей сповістив короля й порадив, щоб він прискорив свій прихід з основним королівським військом. А сам, думаючи вже не про свою, але держави безпеку, бо йому з незначними силами довелося б зіткнутися з могутнім ворогом (адже багато хто, зайнятий і обтяжений забраним зі своїх володінь, майном, щезав), відійшов з табором до Збаража. Там на дуже розлогій рівнині є прекрасно укріплена фортеця. У цій фортеці поставив залого, розташувавшись табором у полі, досить віддаленому від фортеці, укріпив його ровом і валом. За ним слідом ішов Хмельницький з козаками, а татари з таким військом, що як уважали, навіть у Тамерлана не було більшого. Через безперервну облогу війська Фірлея так сильно втомилися, що він мусив покинути ту дуже простору рівнину й зосередити табір за іншим валом. Та знову протягом двох чи трьох тижнів він стримував натиск ворогів, однак, не змігши вчинити опору, повернувся в укріплення. Зрештою, він не вирушив туди ще спочатку, аби ворог утратив більше часу в штурмі, а король виграв час для того, щоб приспіти на поміч. Зробивши 17 штурмів і доклавши всіх зусиль, хмельницький так і не спромігся нічого вдіяти, тому став турбувати Фірлея, щоб той уклав мирну угоду. Фірлей же відповів, що укладати угоду, коли війна не закінчена, він не може в будь-якому разі. Але ж Хмельницький хоче в цій справі домогтися чогось сталого, то треба досягти цього з найяснішим королем і керівниками Корони. Він же діятиме згідно з покладеним на нього обов'язком, бо йому личить бути відданим слугою держави й дієвим командувачем.

Козаки беруть в облогу Збараж і штурмують місто.

Коли Хмельницький не зміг досягти успіху цим шляхом у своїх намаганнях, тоді він підійшов підземними ходами до валу. Він підступився впритул, щоб зробити підкіп під польський табір, проводячи цю роботу з великою старанністю. А власні табори він безперервно зміцнював новими насипами й підступив уже так близько, що міг перемовлятися з вартовими, головним чином тими, що стояли на сторожі. Скориставшись нагодою, він почав непокоїти німців і схилати їх до відходу. Але, не знаходячи серед них зодягнутих по-німецькому русинів, він і в цій справі мало чого досягнув. Втім, оскільки воїни були дуже приривчені до такого виду трудів, а оборона табору видавалася їм за страшений тягар, то вони почали вже мовчки бунтувати, показуючи, які найвідданіші друзі Вишневецького вже почали його переконувати прийняти рішення, кажучи, що військо більше не хоче виконувати наказів гетьмана. Однак він, діючи так, як

належить у немолодому й почесному віці, тримав у послуху військо своїм авторитетом. При цьому він вигадував усіляких способів, наприклад, одного разу показав стріли, що нібито вночі біля табору були кинуті, з прив'язаними листами. У цих листах ішлося про наближення короля з допомогою. Так він підносив у них настрій, який уже занепав був зі страху. І хоч вони дійшли до такої скрути, що мусили їсти кінське м'ясо й пити воду, що текла з гноем трупів, які козаки старанно скидали в поблизьку річку, однак з величезною мужністю витримували найтяжчу облогу протягом восьми місяців.

Король іде на допомогу.

Тим часом король з листів, надісланих до нього, і з різних ознак стосовно всього, що відбувається, зрозумів: не слід чекати, поки з усієї Корони зберуться вояводи. Тому, набравши новобранців лише з Малої Польщі й створивши гвардійські загони, разом приблизно сорок тисяч вояків, він якомога швидше поквапився на допомогу обложеним. Від інших він своєю чергою зажадав, щоб і вони якнайшвидше йшли за ним; таким чином його військо зростало. Він з'явився напроти Зборова, за одну милю по цей бік від міста. Там він поставив свій табір напроти боліт. Під вечір з'явилось близько двох тисяч перемиської і сяноцької шляхти. Оскільки вона прийшла пізно, він не дозволив увечері ввійти до табору; тому ці частини війська залишилися поза межами табору, у недалекій від нього місцевості. Наступного дня король пройшов своїм табором у напрямку Зборова, в такому порядку, як і перше. Він подолав одну милю до цього міста. Однак у такий спосіб було недоцільно просуватися. Треба було стати в такий стрій, у якому можна було б битися з ворогом, що вже перебував на відстані всього двох миль.

Татари нападають на задні ряди і влаштовують січу.

Вони стали в якійсь зайнятій позиції, підозрюючи, що татари своїм звичаєм робитимуть набіги, аби захопити позиції в тилу. Двісті піхотинців і п'ятсот кіннотників перебувало під командуванням надзвичайно вправного полковника Корецького. Ці нещасні прибули за день перед цим і побачили, що король пройшов уперед. Знаючи, що він цього дня далі від Зборова не піде, зрештою спостерігши, що з того боку, де слід було боятися, ворог поставив варту, безтурботно розташувалися, бо не хотіли йти слідом за королем, доки не пообідають. Тим часом десь опівночі примчали татари вперемішку з козаками туди, де з вартою був залишений Корецький, і вчинили на нього напад. Той мужньо боронився. Бачачи ж, що їх з'явилось багато юрмами, і розуміючи, що сили для опору нерівні, він послав до тих перемишлян, аби вони прислали йому якнайшвидше допомогу: мовляв, він не в змозі відбити натиск з тими силами, що приєдналися до нього. А ті, всіляко глузуючи, відіслали гінця назад, мовляв, у них якраз трапеза. Тоді він ще раз послав гінця, сповіщаючи, що тут ідеться про важливі справи, і нехай вони негайно приходять, щоб не загинули. Тоді вони послали зі своїх рядів гінців, щоб розвідати, що там діється. Коли ж вони з'явилися, то побачили, що піхотинці розчавлені масою, яка насунулась на них, і обезголовлені, а сам Корецький уже думає про втечу. Побачивши це, вони прибігли назад до своїх, щоб сповістити їх про це. Причому разом з ним і сам Корецький. Тільки тоді вони стали братися до зброї. Тоді Корецький сказав: "Словам пана ви не повірили,

тоді повірите вже тому, що бачите!” Отже, залишивши їх позаду себе, сам разом зі своїми подався до королівського табору. І в той час, коли ворог затримався біля перемишлян, він, примчавши до короля, сповістив про те, що сталося. І вже з багато більшою частиною війська король пройшов милою. А коли до нього дійшла чутка про це лихо, він одразу звелів, щоб, хоч би яка лишалася відстань, вони помчали на допомогу своїм. Тим часом ті нещасні були потяті вщент. А вороги, зі свого боку, окрилені, полишивши втомлених коней, з неймовірною швидкістю побігли до королівського табору отак, якнайкраще діючи в цих обставинах, дійшла аж до табору. Проте на тому шляху вони натрапили на вози, із цієї несподіваної і лихої okazji, бо всі стали спершу перестрибувати, вони так змішалися, що навіть одному піхотинцеві важко було перестрибнути, а тоді з возів і з міста, у якому король розташував 1500 німецьких піхотинців, стали стріляти з рушниць, тому не без значної шкоди для своїх були відкинута й відійшли назад. Але і з боку поляків кілька хоругв стрільців, через те, що вони не дотримувалися порядку, розсіялися на рівнині, а інші, найкращі вояки, числом понад чотири тисячі, загинули: серед них Балдуїн Оссолінський, стобницький староста, Феліціан Тишкевич і Станіслав Жецицький, муж, що дуже відзначився і в інших випадках, насамперед у московській війні за часів Володислава IV.

Ворог знову з'являється попереду.

Тим часом, не зволікаючи, відступивши тим шляхом, яким воно прийшли, вороги знову повернулися з великим, але безладним військом, татари вкупі з козаками й напали на королівський табір. Але оскільки вони знайшли поляків підготованими інакше, ніж у задніх шикуннях, тому нічого не домоглися, що більше, їх підпустили якомога ближче до встановленого шикуння, і від гармат, розташованих у невідомому місці, багато ворогів загинуло. Бо для влаштування битви, оскільки вже сонце сідало і багато возів уже залишилися далі за шляхом, не видавалося розумним виводити військо; було лише зроблене широке й розтягнене шикуння, тобто від самого озера, вже перекрив лівий фланг польського табору, а правий фланг тягнувся аж до боліт. Король повільно виводив військо, розширюючи дорогу для гармат, а також відкидаючи ворога, щоб він не захопив рівнину. Після цього він настільки пройшов, що з возів було зроблено укріплення, а німців виведено з міста. Тоді, добре укріпивши табір, тобто поставивши вози як укріплення, що підносилися на певну висоту за табором, й укріпивши ними місця піхотинців, бачачи, що ворог дуже зухвало накидається, король велів то одному, то іншому полку ударити на ворога. Однак вони, неабияк схвильовані тією нещодавною втратою своїх братів, не дуже корилися. Побачивши це, король і сам перейнявся тривогою. Тоді Станіслав Сарбевський, грабовецький староста підступив до короля й сказав: “Ми тому сюди прийшли, щоб покласти життя заради твоєї безпеки. Тож повелівай нами, як тобі до вподоби” Почувши таке, король віддав наказ, щоб сказане перевірити на ділі. Той з трьома тисячами легкоозброєних вояків здійснив раптову вилазку. Дуже мужньо насадаючи з тилу, вони вбили багатьох ворогів. Але коли вони вже відбігли далеко від табору, король звелів допомогти тим полкам. Ворог, бачачи, що має справу з сильним суперником, більше не намагався тривожити

наших. Тоді король звелів розмістити навколо табору численні сторожові пости з цих полків. Тим часом сутичку перервала ніч, яка минула спокійно. Назавтра всі палали бажанням битися на дуже зручній рівнині, особливо зручній тим, що з лівого крила замість мурів вони мали прохідне озеро, а з правого — води, важкопрохідні якомусь пішому, середину ж займала вся фаланга. Врешті наступні ряди перекривали той шлях, від якого король уже почав розкидати мости, зроблені поспіхом. Коли насамкінець туди пройшли табором, то до самої фортеці Збараж, де перебували обложені, то на відстані лише двох миль їм не було ніякої перешкоди. Нарешті короля підбадьорив начальник артилерії Кжиштоф Арцишевський, дуже відважний вояк, який у Голландії завдяки своєму героїству здобув титул адмірала й там кілька років виконував обов'язки з похвалою. Потім Арцишевський був викликаний на батьківщину і обійняв цю посаду. Арцишевський казав, що хоч би й чотириста тисяч ворогів виступили проти нього, то, дотримуючись цього порядку, він би без будь-якого страху зійшовся з ними в битві й табір провів би недоторканим аж до обложених. Однак лише коронний канцлер Оссолінський, котрий, як було усім відомо, вдома був сміливіший від лева, а в битві полохливіший від зайця, умовив короля не піддавати себе такій небезпеці, а замиритися з козаками, обіцяючи, що він досягне цього на дуже почесних умовах. Він запевняв, що зробити йому це неважко, бо ж ще за життя Владислава IV він був пов'язаний дружбою з Хмельницьким, про що й було сказано вище. А тому з боку короля через згаданого Оссолінського й київського воєводу Киселя, а з боку татар і козаків — через ханського візира Сефер Казі й Сулеймана — агу розпочалися переговори. На цих переговорах були складені такі основні пункти: між найяснішим Яном-Казимиром і його наступниками — польськими королями та Іслам Гіреєм — ханом татарським, його родиною Гіреїв — хай буде мир, дружба й братерство навіки. Найясніший король Ян-Казимир з щедрості своєї, як потвердження братерства на даний час, дає подарунок — значну грошову суму, щоб сплатити тим, хто прийшов на битву, і вони ж одразу взялися ділити її, кожен брав, скільки хотів, і в майбутньому дасть платню татарським воїнам, що не так давно було припинено попередниками Казимира. Приймаючи це, татарський хан з усім військом допомагатиме проти будь-якого короля, хоч би скільки разів його покличе король. У присутності ж цього татарського хана король дав козакам довічне прощення за всі злодіяння і прийняв їх під свою ласку; відновив давні вольності козакам, відновив грецьку релігію київського митрополита, якого нарівні з іншими католицькими єпископами має прийняти до складу сенаторів; відтепер усі достоїнства й обов'язки у воєводствах Чернігівському, Київському, Брацлавському надаватимуться людям грецької релігії, а кордони козаків простягатимуться до річки Горинь; за Горинню ніхто з магнатів чи знаті не домагатиметься собі, і воїни більше не таборитимуться на зиму; Хмельницький на посаді запорізького гетьмана затверджується королем і не буде залежним ні від кого іншого, а тільки від короля. Місто Чигирин надається на гетьманську булаву, а Бар — верховному командувачеві коронного війська, причому цей останній має завжди повідомляти про свої переміщення. Козаки ж, покинувши

ворожість залишатимуться в належній відданості королеві. Козаки ж, після складення присяги короля й сенаторів, котрі були з ним, а з іншого ж боку — хана, Хмельницького та кількох козаків — одразу ж припиняють облогу Збаража й не чинитимуть ніяких перешкод на дорозі військові, яке вирушить звідси, і не лаштуватимуть засідок. І татари, й козаки повідсилають свої бойові сили, а кожен з них повернеться до своїх місць. І якщо мирна угода буде порушена чи то з боку поляків, чи то з боку козаків, тоді хан має повну владу прийти на допомогу своїми силами скривдженій стороні, порвавши дружні зв'язки зі стороною, яка вдається до насильницьких дій. А після складення кожною стороною присяги дозволено було ханові сісти з королем, Хмельницький же, підступивши з благанням, отак привітав короля: я волів би усвідомити виняткові заслуги перед королем, аніж, червоніючи за стільки пролитої крові, з'явитися на очі його королівської величності, але оскільки все бачиться досить інакше, то вже каючись, благаючи, прошу милості в його величності. Йому ж від імені короля було дано відповідь: його величності властива така милість, що він бажає бачити скоріше каяття тих, хто провинився, аніж покарання. З цієї причини, хоч і багато підстав для гніву буде в його величності за те, що вчинили козаки, однак усе це він цілковито дарує їм, аби лишень у них було бажання відшкодувати все це вірною службою. А щодо намірів, то Хмельницький ще раз пообіцяв виконати все це. Залагодивши усі справи, король подався до Глинян з табором, який він привів з собою. З метою ж сповістити обложеним умови мирної угоди, і для того щоб спонукати їх до зняття облоги, він послав якогось полковника, названого Мінор з козаками, котрі разом з татарами відійшли від табору короля, але, наблизившись до Збаражу, вони вирішили відрядити згаданого вище Мінора до обложених і зняти саму облогу, лише тоді, коли вони відпустять татарам якогось дуже знатного чоловіка. А ті заявили, що не мають наміру дати ані шеляга, але скоріше битимуться до останньої стріли. Про цю справу йшла суперечка між ними майже вісім днів безперервно, коли дійшла чутка про страшну поразку своїх від Радзівіла //(с. 111) й загибель Гладкого. Взявши це до відома, Хмельницький одразу ж відступив від Збаража, з усім своїм і татарським військом, відіслав назад того ж полковника Мінора, призначеного королем; а король надав Фірлеєві за незвичайні поневіряння та героїчні подвиги, перенесені в тій облозі, Сандомирське воєводство. Єремії Вишневецькому, як вірному Ахатові, він надав звання старости перемиського, Миколаєві Остророгові — староство Косцяньське, Лянцкоронському — Брацлавське воєводство; Сенявському — староство Львівське, Розражевському — староство Стобницьке, Незабитовському — староство Тарногоринське і іншим усілякі, відповідно до заслуг кожного, достоїнства. Однак на думку усіх, король нічого особливо не вчинив, оскільки доблесть найхоробріших мужів заслуговувала більшого. А заслуги вшановуються належним чином тільки в далекому майбутньому. Незначне військо, тим не менш, явило нові зразки стійкості, (бо ж інші добровольці, залишивши Фірлея, із здобиччю подалися додому), чинило безперервний опір татарським воєначальникам, і руській потузі упродовж двох місяців, якнайзапекліше б'ючись і зазнаючи всілякого об-

стрілу у такій незручній позиції. Вони перебували у неймовірній скруті, навіть змушені були їсти конятину, билися посеред маси трупів, але не втратили надій на визволення й витримали! Оскільки ж мирна угода була немов дарунок, тим, хто був з королем під Зборовим, //(с. 112) — видно з того, що впливає з розмови, яку, хоч і поверхово, записав якийсь придворний, і там же опублікував, після чого вже нові друзі, а саме король польський, татарський хан і єпископ руський, зійшлися для ствердження нової дружби, і мали дружній обід, і, знайомлячись один з одним, говорили: коронний канцлер Оссолінський, Кисіль — київський воєвода грецької віри, коад'ютор канцлера в укладенні мирних договорів, нарешті якийсь довірений короля на прізвище Радзейовський.

Проведені переговори

Канцлер, отож став говорити королеві, що сидів з ханом:

— Ось як чудово, як приємно, що брати живуть разом.

Король канцлеру:

— Нас поєднала лише любов, тобі ж належить честь рятівника вітчизни.

Канцлер про Киселя:

— Ось рятівник Вітчизни, устань же любий, ти заслуговуєш на вінець.

А той єпископ, удостоєний нової честі, до нього ж:

— Ти — краса русинів, ти слава схизматиків.

Кисіль до того єпископа:

— Сидітимеш і ти над дванадцятьма колінами Ізраїлю (тобто в сенаті)

Радзейовський, схопивши ліру, заспівав:

— Це день, що його вчинив Господь, радіймо й веселімося в ньому.

А канцлер на це:

— Візьми нагороду, сину, яку ти заслужив! — І простягнув йому привілей щодо Ужендовського староства.

Останній воєвода Станіслав Жечицький загинув у битві, що сталася біля Зборова з татарами. Його ж синові, котрий був разом з батьком у таборі, винісши звідти, де відбувалася битва, батькове тіло, принесли новий привілей, у якому чітко рукою короля було написано про якийсь службовий обов'язок, а він мав виняткові заслуги перед Річчю Посполитою, скроплені й батьківською кров'ю, з'явився до короля. Його батько ще багато років до цього служив попередникові, братові його величності, важачи життям. Він отримав привілей короля на староство, а потім, схвилюваний новим добродійством з боку його величності, щоб заслужити нову милість, помчав у перших лавах проти ворога і втратив там життя, перш ніж порадіти наданим йому достоїнством.

Прийнявши цей новий, наданий йому привілей, він уважатиметься ужендовським старостою, обов'язки якого виконував багато років його батько, зобов'язуючись також за прикладом батька всіма силами заслужити милість його величності. Однак він не зміг це мати від короля, хоч і виявляв вірність, бо найменше підходив для такої нагороди. //(с. 114) Вчинивши це, король віддалив від себе ще більше тих, хто намагався отримати від нього добру винагороду, учинивши добродійства і до себе прихиливши тих, хто їх заслужив героїзмом біля Збаражу.

Коли ж ті, хто перебував в облозі, дізналися, на яких умовах був укладений мир, то стали аж скреготати зубами на канцлера; бо він таким ганебним учинком він без будь-якої необхідності насолив королеві і це ще дужче їм боліло, коли надійшла звістка про неабиякі успіхи в Литві Радзівіла. Останній, подавшись з коронації у Литву, оскільки командувач був тяжко хворий, взяв на себе завдання оберігати дану провінцію у цьому несподіваному випадку. Не маючи досить сил для того, щоб учинити опір на рівнині ворожим силам, тим не менш, він збирав кожного дня все більші сили, а основні фортеці укріпив гарнізонами: головним чином місто Бихов, охороняти яке він доручив Яну Потію, Владиславу Воловицькому та М. Сапізі, придавши їм шляхту з Оршанської провінції: вони й вчинили там надзвичайно впертий і вдалий опір. А в місті Слуцьку, яке належало Богуславу Радзівілу, поставив комендантом Яна Сосновського, віленського економа (?), котрий захищав його з відвагою, притаманною справжнім воїнам. Тим часом Пінськ, дуже людне і густонаселене місто, через зраду міщан перейшло у ворожі руки. Однак завдяки мужності // (с. 115) Мирського — литовського стражника, Олександра Коморовського, також Самуеля Корвіна Гонсевського, Павла Невяровського, Луки Фельція та багатьох інших, котрі збіглися для гасіння тієї пожежі і, затіявши бій, вбили Гладкого та всіх козаків, котрі були з ним всередині міста й повернули собі місто. Оскільки це було головне пристановище для повстанців, то для того, аби нагнати страху іншим, котрі вчинили віроломство, їх знищили вогнем і залізом; здобич же потрапила у руки воїнів. Козаки і в Чероківі були також добряче побиті Горським. Після того як новобранці з різних областей новобранці та численні війська магнатів перейшли на бік Радзівіла, щоб утворити справжню армію, Радзівіл почав рухатися табором до Дніпра. Почувши про його прихід, деякі міста, які були на боці козаків, тепер знову, з власної волі, перейшли на бік Радзівіла, наприклад, Туров і Городок, за що дістали помилування. Потім рушили табором до міста Мозир, яке знехтувало всіма мирними пропозиціями Пароловського (*Павловича — ? — Ю.М.*) й Мирського, котрі тоді з якимсь загоном рухалися попереду. Це місто під час облоги дуже вперто захищали повстанці на чолі з Міхненком. Радзівіл, дійшовши туди, всіма силами вчинив напад на місто, і внаслідок надзвичайно запеклого штурму протягом кількох днів, завдяки неабияким зусиллям вирвав місто // (с. 116) з ворожих рук, порубавши захисників: голову ватажка повстанців було відтято рукою ката і цю голову для постраху інших Радзівіл наказав повісити на фортечній вежі. З Мозиря він вирушив до Бобруйська, розташованого біля річки Березини, яке оточив Волович Тождзерський і Матіяс Фрондкервський (*Фронцкевич — ? — Ю. М.*). Ці майже нічого не домоглися, але коли з'явився сам гетьман Радзівіл, то з його приходом міщани сповнилися страхом й одразу ж стали просити у нього помилування. А той, заявивши, що він уміє щадити підлеглих і у відповідь на їхні благання виявив милість з умовою, щоб усі мешканці повиходили з міста й кожен окремо поклав зброю до їхніх ніг, а ватажків повстання віддали б у їхні руки. Але побачивши, що міщани з власного та свідомого зловмисництва збираються, підпаливши дерев'яні балки на вежі, заподіяти собі смерть, немовби відкидаючи її від переможця, воїни Радзівіла воїни поспішили до охоплених полум'ям під-

даних. І добряче обгорілий вождь повстанців Поддубницький, шукаючи іншого засобу, щоб охолодитися й врятуватися, кинувся у течію річки, але був звідти витягнутий і переданий в руки переможців, після чого був спалений на палі. Зрештою й Радзівіл, схоплений тяжкою недугою, змушений був задля лікування відійти до себе; і тому вирішив не рушати далі табором; він тільки зажадав від своїх службовців, щоб вони виявили велику пильність// (с. 117) і не допускали виникнення нових заворушень знову в якихось місцях.

Хмельницький дізнавшись про це, відрядив одразу ж Іллю Голоту, котрий на чолі інших козаків хоробро воював проти турків у всіляких справах і був добре знаним. Голота, подався в Литву з боєздатним військом, чії ряди щодня зростали безліччю простолюду. Знаючи, що литовське військо розмістилося біля річки Прип'ять, він вирішив вчинити на нього раптовий напад і мало не домігся свого, коли би зміг підкрастися до тих, хто вже не так сильно пильнувався, однак з волі якогось випадку про його засідку донесли до якихось литовських полків, а саме: до Фаленцького й Гонсевського і командира піхотинців Донарського. Ці ж, не зволікаючи і швидше, ніж про це подумав ворог, рушили йому назустріч і змусили Голоту ганебно тікати. Цей же загнаний у трясовину, звідки не мав ніякої змоги вибратися й оточений з усіх боків, був приречений на знищення, і зрештою і сам загинув. Ось так мистецтво глузує з мистецтва.

Після загибелі Голоти на його місце за наказом Хмельницького став Степан Подобайло, котрий осів на берегах, де Сож (Zula) впадає в Дніпро, й укріпився всіма можливими способами; він спалив Лоїв, місто розташоване біля Борисфену, а потім і фортецю, щоб литовці не скористалися нею. Гонсевський, //(с. 118) вийшов супроти нього з вишколеною піхотою й вирішив майже на тій зупинці потривожити його. Тим часом з'явився з понад 30-ма тисячами козаків інший козацький командир, на ім'я Кричевський. Це був поляк за походженням, він потрапив у полон у битві під Корсунем. Завдяки Хмельницькому, з поваги до старої дружби, котра між ними колись зав'язалася, він був визволений з татарських рук і зрештою затягнений на козацький бік і ласкавими вмовляннями Хмельницького, і щедрими подачками. Невдовзі він став начальником сильного війська. Дізнавшись про прихід Кричевського, Гонсевський зі своєю піхотою подався до безпечніших місць. Тим часом Радзівіл, одужавши, повернувся до свого війська, і зупинився табором біля міста Бобруйська.

Кричевський, побачивши, що Гонсевський вислизнув з його рук, став розпускати чутки про себе, нібито він має намір попрямувати до міста Речиці, розташованому у дуже зручному місці біля річки Прип'ять. Насправді ж він вирішив дістатися табору Радзівіла, і цю справу так вів обережно, що Радзівіл, хоч і послав у розвідку Самуеля Коморовського, а потім і Адама Павловича, бувальців у проведенні таких справ, однак Кричевський, коли розвідка попрямувала іншою дорогою, їх так обдурих, що з'явився до табору Радзівіла швидше, ніж перше встиг помітити це князь Радзівіл. Але з огляду на те, що дуже уважний князь тримав військо готовим до будь-яких несподіванок, //(с. 119) то ця поспішність ворога не дала бажаного успіху. Отже першим Лукаш Ходкевич з загонами кінноти і чотирма сотнями піхоти, став стримувати той раптовий

напад ворогів з великим зусиллям, аж поки решта війська Радзівіла відправилося на поміч в прекрасному порядку на битву з ворогом і невдовзі Гонсевський і Неваровський з загонами списоносців з такою силою увірвався в найщільніші лави ворогів, що ліве його крило, майже повністю розбите, було змушене тікати в ліс. Однак домчавши до лісу немов до якоїсь схованки, вони спішилися і зуміли покласти трупом багатьох переслідувачів — литовців, часто і вміло стріляючи з рушниць. Коли ж з'явилися нові сили Радзівіла, вони побігли у глибину лісу й потроху розсіялися. Козаки зауважили, що переслідувачів було всього кілька хоругв, які далеко відійшли від табору, тому почали їх потроху звідусіль оточувати. Та ось Коморовський, який повертався у дуже слушний момент з тієї розвідки, зрозумів з брязкоту зброї, що насправді діється, з'явився несподівано в тилу ворога і цим урятував своїх товаришів. Він нагнав неабиякого страху на ворога, котрий запідозрив, що йому готують засідку, вирішив, що найліпше поквартитися з відходом у найближчі ліси і там похапцем укріпитися. Ворог оточив себе валом із зрубаного дерева й трупів посічених людей. І коли литовське військо з неабияким напруженням сил посунуло з великим поспіхом, //(с. 120) щоб штурмом здобути це укріплення, козаки з різних боків вчинили стрілянину внаслідок чого литовці зазнали сильної шкоди, особливо ж кіннота. Поміж ними був і смоленський воєвода Гонсевський, який втратив там пораненого коня, а сам був поранений кулею в груди. Коли б його не винесли з поля бою ті, хто стояв поруч, то навряд чи він врятувався б. З цієї причини решта змушена була тікати до табору; вони повернулися разом з тими, хто бився на правому фланзі. Тоді вони з такою силою вчинили напад на козаків, що почали перемагати.

Поки все те діялося, Подобайло, про якого було сказано вище, з п'ятнадцятьма тисячами піхоти, сівши у човни, попрямував туди, де сподівався знайти Кричевського, не відаючи, однак, що власне за цей час сталося. Однак, оскільки він рушив до нього з допомогою вже після завершення битви, то не знайшов спільників, а сам прямував на погибель. Однак намагаючись уникнути цього, він став на березі річки поспіхом зводити укріплення. Проти нього Радзівіл послав основні сили кінноти і піхоти. Коли вони пройшли зовсім небагато, він сам кинувся на ворога. Зрештою Радзівіл мав надію на те, що Кричевський або зник у лісах, або ж подався до глибоких лісових пасовищ, звідки не знайде виходу в інший бік. Залишивши для захисту табору частину піхоти, Радзівіл разом із слугами, а піхота із зручнішого боку, вдарив на ворога так, //(с. 121) що його воїни зазнали значних втрат, але й козаки були в лютій січі так побиті, що мусили тікати. Для порятунку їм залишалося лише одне: переправитися на інший берег. Тому вони поодиноці побігли до човнів, а багато з них було скинуто в річку. Вони посилено гребли, висунувши голову, а переслідувачі безперервно стріляли по них, ніби по качках на болоті, внаслідок чого козаки зазнавали таких втрат, що зовсім мало хто з них вийшов з цієї скрути.

Після цього залишилося тільки укріплення з возів Кричевського, проти якого Радзівіл, з метою досягти цілковитої перемоги (він сам був тут з кіннотою, оскільки вже приступив до своїх обов'язків і очікував підсумку на відстані) відрядив

інших піхотинців, котрих залишив для охорони табору, на чолі з литовським стражником Мирським, Рейнгольдом де Тізенгаузенем, Нольдом і Вехманом, котрі обливалися потом під час штурму цього укріплення, обнесеного потрійним рядом скріплених ланцюгами возів, побоюючись, що Кричевський вивреться з лісів і прийде на допомогу своїм. Дізнавшись про те, що він вискочив на широке поле, Радзівіл, не гаючись, вишикував вояків, найперше послав наперед стрільців, а невдовзі й інших і тих, хто підходив, і вчинив напад на Кричевського. А той, не можучи стримати литовців, намагався повернутися назад, у глибину лісів, а свій відхід перед цим прикрив усілякими перешкодами. Тут він натрапив на Павловича // (с. 122) який до цього часу був посланий в роз'їзд із Коморовським. Прийшовши, він за межами табору затримався від страшного брязкоту зброї, однак, насамкінець, полишив зволікання і, бажаючи помститися, з такою стрімкістю накинувся на ворога, котрий тікав, що Кричевський був змушений зупинитися. Коли ж попереду йшов Павлович, а з тилу вперто насідав Радзівіл, отже не було ніякої надії на допомогу, то вороги кинулися врозсіп, хто куди. Кричевський, зручно скористався тим, що Радзівіл припинив бій через настання ночі, відвів свій військовий корпус у табір, залишивши варту. Він мав намір зранку відновити бій із страшним сум'яттям у душі. Він сподівався, покинувши усі обози, які могли стати на перешкоді при втечі, поспішно податися у найвіддаленіші хащі. Але оскільки він зазнав кількох поранень, тому йому було дуже незручно втікати. Його люди побачили, що своїм зволіканням він принесе їм явну небезпеку, то Кричевський був покинутий напівживим на дорозі, а наступного дня він потрапив до рук литовців, і врешті помер. Відтак увесь табір Кричевського був розсіяний, з якого литовці за неабиякі труди й пролиту кров вивнесли, окрім провіанту, здобич.

[...] Однак, попри цю яскраву й незабутню перемогу Радзівіла, звістка про це не змогла швидко дійти до короля, бо всі дороги були перекриті козаками. Хмельницький же, взнавши про все від своїх людей, був змушений виконувати умови перемир'я й втихомирення, більше не одважувався їх порушувати й сам з татарами відійшов від Збаражу. А те військо ж із 60 тисяч вояків під командуванням Золотаренка, яке він спорядив на підмогу Кричевському, Хмельницький відкликав назад, коли воно вже почало переходити через Прип'ять.

Року 1649-го

Тим часом король перебував з табором біля Глинян. Як тільки дійшла чутка, що обложених фактично випущено зі Збаража, то кожен шляхтич без дозволу на те від короля став і собі вертатися додому. Король також повернувся у Варшаву, надавши зручні квартири тим, хто був визволений з облоги під Збаражем. Зогляду на те, що з кожним днем майже всі дедалі більше порушували умови мирного договору, то з цієї причини багато чого відбувалося супроти достоїнства королівської величності, що я намагаюсь випустити з уваги, аби, пишучи правду, не завдати образи його найяснішій величності. Ці умови договору недовго діяли. З одного боку, військо, розквартироване на зиму в Україні, зневажало ці умови й скрізь сваволило, не звертаючи уваги на козацькі володіння й на межі, зазначені в мирному договорі. З другого боку, і Хмельницький не був задоволений

тим, що присяга короля не була підтверджена, і на вальному сеймі в 1650 році, після святкувань у Варшаві, завдяки чиїсь підтримці він став просити короля, щоб часто згадувані умови мирної угоди були підтверджені присягою чотирьох перших сенаторів королівства, щоб вони ж з огляду на більші гарантії у вірності були дані йому як заручники. Крім того, одна річ стосувалася всієї уніатської русі. Ті, хто визнаючи грецьку релігію, уклав з католиками таку домовленість, з якої випливало, що, незважаючи на якісь незгоди у вірі між собою, католицькі ксьондзи могли входити в руські храми й проводити в них свої священнодійства; так само і русинам дозволялося робити те саме в католицьких храмах. Католики користувалися цією поступкою. Коли ж русини захотіли чинити те саме в католицьких храмах, то їх викидали звідти як невігласів і варварів. Коли таке трапилося з одним-другим, то решта вже не відважувалася робити це. Хмельницький хотів ліквідації католицьких храмів разом з усією шляхтою; щоб вони не висували в тих краях якихось прав, а русини залишалися вільними й недоторканими козаками в Чернігівському, Київському та Брацлавському воєводствах на вічні часи.

Вимога Хмельницького не мала під собою жодних справедливих підстав, він розумів, що з боку Корони не буде ані найменших поступок. Однак з огляду на те, що король прийняв у свій час під своє заступництво цей народ вільним і, будучи його повним господарем, обіцяв віддати королівські провінції іншому, тобто своєму власникові, — через це всі на сеймі одностайно почали наполягати на тому, аби справжній герой вчасно повикидав з державного дому покидьків, обіцяючи, що для досягнення цього вони жодною мірою не будуть байдужими, якщо він сам [король] не відвернеться від цієї справи. З цієї причини, обговорюючи на сеймі, не відкрито, а таємно питання про війну проти козаків, було ухвалено, що захист королівства є нагальною справою і що слід навербувати 50 тисяч найманців і відрядити на війну генеральне військо всього королівства за рішенням короля. Коли ж його величність уважатиме за доцільне, то йому слід розіслати звістки й по одному, по два зібратися до табору. Там же верховне командування найманцями було знову покладено на Потоцького й Калиновського — польного гетьмана, котрі тим часом були звільнені за величезний викуп з татарського полону. Фірлей як міг допоміг їм і радо передав свої повноваження, швидко й успішно провівши військові дії.

Хмельницькому ж на це прохання обережно відповіли, пообіцявши йому посаду королівського комісара в Київському воєводстві, з усіма повноваженнями, щоб залагоджував усі вимоги козаків; Кисіль після цього назавжди мав залишатися в Києві, пильнуючи того, аби хтось з польського боку не порушував ухвалене комісарами. Щоб установити сталий мир, до Києва було послано з певним и числом війська комісарів. Однак Хмельницький, уважаючи, що той єпископ — київський архімандрит, котрий, згідно з умовами Зборівського договору, був зачислений до сенаторів, але в обіцяному достоїнстві був ошуканий і, вважаючи так само. Що розквартироване військо на Україні завдає клопоту, почувши про нову підготовку до війни, а відтак, зваживши, що той договір, який був вимучений під Зборовом страхом, не діятиме довго, і, будучи невдоволений відповіддю,

отриманою на сеймі, він почав будувати свої плани інакше. Насамперед він послав посла до татарського хана, сповіщаючи його, що умови Зборівського договору поляки вже знехтували, і став просити, щоб, згідно зі своїм зобов'язанням, хан подав йому допомогу як покритицю стороні. Тим часом сам Хмельницький став закликати козаків і весь простолюду до зброї й сколихувати їх. Отож, коли козаки знову стали зчиняти заколоти, ті комісари, послані королем до Києва, бачачи, що вони не доможуться ніякого успіху, вирішили повернутися до короля. Тим часом по всьому королівству почався поспішний набір війська і до нього щодня долучалося чимало воїнів і шляхти, котрі, зв'язані умовами Зборівського договору, втративши будь-яку надію на прожиття тут, частково збиралися на тому боці Дніпра. Бачачи тут відкриті вияви нових бунтів, вони взяли трохи якогось провіанту зі своїх статків і утворили численні групи, охоче прямуючи до безпечніших місць. Дехто рушав у віддаленіші місця і не міг швидко дістатися, проти них козаки почали дуже неприхильно ставитися, а той нещадно гуртуватися. Коли ж про це було донесено командувачам Війська Польського, Потоцькому й Калиновському, вони на початку 1651 року почали стягувати військові сили біля Бару[...]"

НБ. — Відділ стародруків. — Р. 1206. — Grondski S. Historia belli cosacico — polonici. — Pestini, 1789; частково опубліковано в перекладі українською: Кислюк О. І. Від Пилявців до Замостя (осінній похід козацького війська 1648 р. у висвітленні Самуеля Грондського) // Національний університет "Києво-Могилянська Академія". Наукові записки. Історичні науки. — Т. 52. — К., 2006. — С. 58–67; Кислюк О., Мицик Ю. Битви під Збаражем і Зборовом в описі хроніста XVII ст. Самуеля Грондського // Військово-історичний альманах. — К., 2004. — № 2. — С. 146–159.

Додаток

Регести і переклади (без польського оригіналу):

№ 1

1639, жовтень–листопад. — Запис в сеймових рахунках
про витрату коштів на послів Війська Запорізького

“Militia Zaporosiana.

Ut pote

Helice Assavolo, Lewkoni itidem Assavolo, Lacnode vero Chmielnicki, Gorski et Fedoro Centurionibus, Personis N° 6 Provisionis septimanarice, a die 28 Octobris 1639 ad 25 Novembris ejusdem, singulis per f. 20 computando, pro septimanis N° 4 expositi sunt f. 480 pro Junioribus vero eorundem, seu servitoribus N° 7 singulis etiam per f. 6 septimanium computando pro eodem inteistitio dati f. 168 Deinde eisdem *Senioribus personis N 6 pro pauno falendysz dicto*, singulis per ulnas N° 60. Computando per f. 5/15 coemptas dati f. 330. Et adomasci eisdem etiam personis atque per uinas itidem N° 10. *Singulis ulnas N60 per f. 5/10 coemptas expositi f. 320*

Ac denique

Contentationis ordinariae antiquitus solitae, singulis itidem Maiorum per f. 100 computando dati: f. 600.

Omnium in summa per nuntius huius militiae hoc modo erogatorum computando f 1898.”

Переклад

Військо Запорізьке

А саме для осавула Іллі, також осавула Левка, Лагоди, також Хмельницького, сотникам Гурському і Федору, в кількості шести осіб, хліба окремо для кожного має бути виділено 20 хлібин на тиждень, від 28 жовтня 1639 до 25 листопада цього самого року, в цьому ж році 4 тижні тому було видано 480 флоринів для рекрутів (чоловіки від 17 до 45), також протягом тижня має бути виділено 6 флоринів від 168 флоринів для 7 перебуваючих на службі. Потім тим старшим в кількості шести кожному по 60 ліктів фалендишу. Хліба купленого мусить бути виділено по 5/15 флоринів від 330 флоринів. Також тим особам по 10 ліктів фалендишу, кожному по 60 ліктів. Купленого хліба було виділено 5/10 флоринів від 320 флоринів. І на кінець.

Від давнього часу кожному для звичайного порядку виплати, так само і для старшини має бути приділено 100 хлібин від 600. Таким чином, посланець того війська мусить виділяти хліб усім потребуючим.

AGAD. –Ф. «Архів Коронного Скарбу». — Відділ II. Сеймові рахунки № 45. — Арк. 321. Оpubліковано: Switalski. *Nieznana wiadomość z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kozackie do Warszawy na sejm w 1639 roku)*// *Kwartalnik historyczny*. 1959. — С. 855–858. Текст документу переклав з латинської Юрій Афонін, к. ф. н.

№ 2

1647. — Черга денна таємної ради короля Владислава IV

«Пункти, щодо яких має бути таємна рада 1647 року.

1. Небезпека від сусідніх іноземців з-за кордону.
2. На прохання імператора його мості про допомогу проти Ракоці.
3. Чи має король й. м. братися за посередництво між християнськими правителями.
4. Небезпека від татар, бо їх повно в полях, а їх треба вигнати з Буджаку; а сілістрійський паша хоче будувати замок на другому боці Дніпра.
5. Вакансії після королеви її мость на королевича його мость Зигмунта, щоб їх м. м. п. п. сенатори в сеймі і на сеймиках допомогли.
6. Що чинити з боргами й. к. м. для затримання gratitudinis, не сплаченої в деяких воєводствах.
7. Щодо московських послів для завершення (справи) про кордони і (видання грошей на) провізії послам.
8. Про час сейму у цьому році і чи потрібен цей сейм.»

ДА у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі». — № 363. — С. 207. — Тогочасна копія.

№ 3–4

1647. — Запис М. М. Бантиш-Каменського на грамоті турецького султана

Запис М. М. Бантиш-Каменського свідчить, що це: “Лист турецького султана Ібраїма к гетману Хмельницькому, коєго увещевал жить дружно и согласно с крымским ханом, дать ему знать, что присланный от него гонец отпущен с награждением”. Запис на документі поч. XIX ст.: “1647”. Запис XVIII ст. “1647 году”.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 2. — 1647. — № 26. — Оригінал.

№ 5

1648, квітня (?) 9. — Москва. — Приїзд у Москву молдаванина

“Юрья Іванова” з листом до царя від молдавського боярина

“Ісаєя Евстафьева” про турецькі і татарські вісті (регест)

“Юрий Іванов” - шурин боярина “Ісаїя Остафьева”. З ним прибув “толмач Іван Юрьев”. Повідомили про події під Азовим, де був бій з татарами. Про Туреччину: “везиря Селим пашу в Цргороде задавили”. На його місці Ахмет-паша.

Польський король «в собранье на козаков». Вишневецький хоче йти на козаків. Лашч живе у Липовці. Чув гонець, що татари з козаками «совет держат».

РДАДА. — Ф. 68. — Оп. 1. — 1648 р. — 33. — Арк. 1–9. — Оригінал.

№ 6

1648, до травня. Кільбурун (Кінбурн). — Лист Мустафи-бея до сілістрійського паші Дервіш Мехмета з повідомленням укладення військового союзу між повстанцями Б. Хмельницького та Іслам Гіреєм III “Мій милий пане!

Якщо ти питаєш про відомості, що надходять з Криму, то повідомляю, що козаків, котрі стали в Дніпрових тіснинах, послали до Іслам Гірея, хана кримського, мого милостивого пана, просячи про допомогу. Придав хан за старшого

над ордою Тугай-бея перекопського і хоче його послати до тих козаків, але ще не рушить з місця, тільки багачко татар збирає. Так мені дано про це знати, нехай пощастить їм Господь Бог. Якщо пізніше будуть якісь новини, то не затримаюсь повідомити. Повідомляю також, милостивий пане, що на другий день після написання цього листу прийшли мої люди з Криму, даючи знати, що вийшло без сумніву [татарське] військо з Криму. Вони вчинили мир з козаками, а також воєнний пакт (?) і приєдналися до козаків. Оралі оглу з ногайськими татарами і всі [татари] хочуть неодмінно воювати проти поляків.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 93. Копія. Переклад з польської мови. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: “Копія листу Мустафи Бея з Кельбуруну до Дервіш Мехмета, наші силістрійського”.

№ 7

1648, червня 2. — Табір за Ольшаною. — Регест листу руського воєводи Я. Вишневецького до примаса М. Лубенського

Усі козацькі полки, відправлені на Запорозжя повстали. Послали проти Хмельницького сина пана краківського з паном комісаром. Але Хмельницький розгромив їх, а на панів гетьманів напали під Корсунем і все кварцяне військо до останку знищили і в полон взяли. Мені за Дніпром важко з моїми людьми дістатися до війська. Пробували переправитися в Крилові (?), Трахтемирові, Каневі і в інших містах аж до Києва. Мій роз’їзд привіз мені 6 «язиків» з Канівського полку, котрі визнали, що за Дніпро всі способи у нас відняли [вирватися]. З малою пригорщею моїх людей не можу прибути. Довелось повернути на Чернігів.

ЦДІА у Києві. — Ф.1230. — Оп. 1. — Арк. 6. — Фотокопія. — Оригінал знаходиться у ДА у Гданьську, 300, 29/129.

№ 8

1648, червня 10. — Регест листу М. Яскульського до шляхтича Шорнеля

Листа показував пан Боровський і пан Шорнель, котрий повертався з Волині в Замостя. Хорунжий коронний закликає добровольців під Баром, котрі там будуть збиратися. Князь Ярема [Вишневецький] має 12 000; запрошений московським царем йде Поліссям, кажуть, що має розбити татар. Сподіваємося на прихід пана Замойського, надіємося, що 2 000 вояків уже зібрані урядниками. Татари билися ходили з козаками, а це через полонених, котрих Хмельницький видав татарам. В цій битві загинуло кількасот козаків, були злі на Хмельницького, розсікли його мечем, а на його місце обрали Кривоноса. Після цієї сутички з козаками хан пустив 6 000 [татар] в Загори.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 7-С. 7-8. — Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську. — № 300, 29/129.

№ 9

1648, червня 11. — Люблін. — Регест листу шляхтича Шолдрського до коронного канцлера Є. Оссолінського

7 червня пан Сенявський втік від татарського бея, котрий перед цим був полоненим пана підчашого, стрія пана Сенявського. Покійник (стрий) відпустив

його без викупу, дав йому коня. 8 червня була значна усобиця між козаками і татарами. Козаки «натискали через панів гетьманів, котрих не хотіли віддати татарам під страхом смерті. Однак більшу частину товариства взяла орда, із здобиччю повернулися до орди, козаки з Хмельницьким стали під Білою Церквою». Сьогодні пішов до Києва з 4000. Товариства залишилося 20, за котрих вимагають 12 000 зл. Руський воєвода у Рівному, пан коронний хорунжий у Бродах, київський воєвода з сандомирським воєводою — під Дубном. Посполите рушення Белзьського воєводства рушило, сьогодні стало під Володимиром. Люблінці дали 600 жовнів. Гвардія покійного короля й. к. м. сьогодні стала у Любліні.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 6. — С. 121. — Фотокопія. Оригінал знаходиться в: ДА у Гданьську. — 300, 29/129.

№ 10

1648, липня 7. — Львів. — Регест листу шляхтича до шляхтича

Небезпечна і велика виникла завірюха через безчесного якогось Кривоноса, котрий збунтувавши чернь, всю Україну підняв проти людей католицького короля і євреїв, на міста й села тамтешні, ще вільні від козаків і татар, багатолюдні і багаті, нападає і жорстоко пустошить. Перейшов р. Буг і плондрує Ладижин, Бершадь та інші міста. У четвер перед днем св. Яна увечері гультяйство дуже купиться під Нестерваром; ще Тульчином називають це місто. Наших було кілька хоругв, котрих набрав пан Байбуза, взявши від євреїв кілька тисяч злотих на оборону. Була там і хоругв пана Мрозовицького, котру відправив в ці краї для дістання «язика» пан коронний хорунжий. Було багато шляхтичів, які з жінками й дітьми, з своїм добром, тікали від небезпеки і там закрилися. Прийшли й хоругв пана Чежевирського, й пан Дзік з жовнірами калуського старости, пана Замоєвського, прагнучи врятувати бідних людей. В суботу, перед св. Яном, це було 29 червня, мали сутичку, де було забито понад 300 ворогів, а інші не можучи наступ наших стримати, пішли до Клевані. Того ж дня зібралося ще більше розгнужданої української черні, які спаливши Клевань, знову взяли за Тульчин, неодмінно прагнучи його здобути, дуже розлючені попередньою поразкою. Наші кіннотники вийшли в поле, довго відбивалися, потім відступили й були розпорошені. В тульчинському замку залишили своїх дружин, дітей. На другий день, 21 червня, місто взяли, зразу ж почали штурмувати замок, вчинили два штурми, багато своїх втратили. В понеділок, 22 червня, маса селян кинулись до штурму, взяли замок без значних втрат, взяли здобич. Жорстоко вбили всіх католицьких ксьондзів, польських шляхтичів, євреїв, дуже багато. Кажуть і пишуть, що витягали навіть трупи з гробів, на шматки рубали і розкидували по вулицях, євреїв по різних містах понад 15 000 по-тиранськи повбивали. Хмельницький зі своїми молодцями не вдається до мобілізації, не хоче цього Кривоноса, але багато людей думають, що все це діється за прихованою його радою як хитрої людини.

Брацлавський воєвода наполегливо працює, щоб Хмельницького і все привести до миру, обіцяючи їм старі вольності і свободи непорушно тримати. Вимагав від нього, щоб чужоземне військо (так в своєму листі називав татарську

орду) якомога швидше відправив назад, щоб міг з ними трактувати. Татар до Синьої Води в Дикі поля відправив, котрі там ждуть кінця переговорів або швидше подальшого наказу Хмельницького. Вийшли особи з татарського полону, що вже у неприятеля стала рада: якщо трактати Хмельницького не смакують, підуть під Бар, взявши який татари мають піти к Кам'янцю-Подільському і до Львова. Як Кам'янець не боїться татар, так і ми (не боїмось) козацького наступу, хіба якщо яка буде зрада, чого уховай Боже, або Божа кара за наші гріхи. Йдуть війська з польських воєводств і щодня більших надіємося приходу. Під Глинянами або під Люблінном буде елекція, немало з Руського воєводства, котрі не хочуть приступити до елекції. Що колись Кохановський написав нову примовку: «Polak sobie kupi, że i przed szkodą i po szkodzie głupi» (Поляк собі купить, що і перед шкодою і по шкоді дурний»). Пан сандомирський воєвода і коронний хорунжий не вийшли в поле. Коронний підчаший не хоче командування над всім коронним військом не хоча прийняти.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 4. — Арк. 4–6. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29/129. — Арк. 113 зв. — 114 зв.

№ 11

1648, серпня 4. — Під Глинянами. — Регест лист коронного підчашого Я. Остророга до примаса М. Лубенського

Вчора прислав до мене молдавський господар свого секретаря з креденсом, котрий я відсилаю в. м. і те, що мені щоденно надсилають (?). Послав власного резидента з капижи-пашею, 18 липня послано знову з Порти значного чоловіка Капиджилар Кіхайю для того, щоб їх мостей панів гетьманів та інших в'язнів було забрано у хана. Також скрізь в Константинополі оповіщено, щоб їх [в'язнів] не купували. Силістрійському паші наказано, щоб їх силою взяв у татар; що він вже почав чинити. Це справляє декрет господаря, котрий вказує туркам, що збираються великі війська, щоб приборкати козаків або заспокоїти їх і кинути проти турків. Ми б найголовніших в'язнів отримали. Козуба, ще молода людина, не знає турецьких справ. Якщо він як посол приїхав, то посольства буде мало, якщо як гонець, з тим же успіхом або трохи більшим вчинив би. Гірше всього, що відправою посла то вчинили, що еміри не так швидко хана (...)*, вже сіли на коней і якщо Дніпро перейдуть, то певно заборона з Порти не затримає їх.

У двох битвах під Костянтинівим нашим пощастило, однак щоразу цим зрадникам прибуває потуги. Наші мусили відступати, а вони Костянтинів на (наших) очах взяли, потім Заслав і Корець. Я тут під Глинянами пишу до інших воєначальників, вони виправдовуються, що не готові. Скарги на амбіції панів, доводяться, хто буде коронним гетьманом. «Бо якщо повіт буде такого обирати регіментаря, як захоче, буде сильна усобиця, а ми загинемо». Львів треба конче підготувати до оборони, щоб не загинули з ним порох, гармати, гроші. Пан Семянович приїхав, не привіз 1000 зл. грошей.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 7. — С. 7–8. — Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську. — № 300, 29/129.

№ 12

1648, серпня 7. — Москва. — Справа про татарина Чертайка, який виїхав з Криму (регест)

У Посольському приказі “распрос” Чертайка. Він сказав, що його послав “розменной князь” Маметша к царю Олексію Михайловичу як гінця. Батько Чертайка - росіянин з Москви і пострижений у монастирі і Чертайко їде, щоб побачитися з ним. Як їхав з Перекопу, то прийшли у Перекоп від “черкас” 4 гінці, сказали, що послані до хана, щоб “цар своей и договору с ними, черкасы, не нарушил, шол бы к ним с войском вскоре для того, что поляки в зборе, а полону де приведено из Литвы добре много и продают полон дешев ценою”. І при ньому прислав турецький султан до хана, калги, нурадину, просить польських гетьманів Потоцького і Калиновського, і йому “в том отказали”. Тоді друге турецьке посольство прибуло з тим же, і хан йому відмовив, За Потоцького хан дав 20 полонених взамін якомусь татарину, Потоцький живе у “Жидовском городке” с чотирма “лучшими товарищи”, а решту полонених взяли ближні люди хана.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп.1. — 1648 р. — № 14. — Арк. 3-6. — Оригінал.

№ 13

1648, серпня 8-10. — Чернігів. — Новина

“З Чернігова.

Козаки взяли замок зрадою, порубали там понад 180 значних шляхтичів, з котрих деякі мали по сотні з лишком челяді. Порубали до тридцяти земських урядників, ротмістрів і добірних солдат разом з їхніми дружинами та дітьми. Реєстр загиблих я надсилаю. Козаки тягнуть гармати з Чернігова і звідусіль до Новгородка, а скарб — до Гомеля. Вони утримують у своїх руках за Дніпром Гомель, Стародуб, Чичерськ, Новгородок, Чернігів, завойовують Кричев, а Пропойськ не зможе встояти. На цьому боці зайняли Любеч, Лоїв, Холмеч, Речицю, Горволь, Стрешин, Слонім. Рогачев не зможу оборонитись; у Новому Бихові козаки скоро будуть. Є достовірні відомості не тільки з реляцій євреїв, але й від “язиків”, що за цей короткий час загинуло багато євреїв, понад 90 000. Також і чимало козацтва лежить трупом по всьому Задніпрю, їх не ховають, через що стоїть сильний сморід.

З Бихова, 9 серпня

Козаки розділились і рухаються двома шляхами, тримаючись поблизу Дніпра. Їх чисельність може сягати 40 тисяч, серед низ є люди підготовлені і відважні, у них достатньо гармат і коней. Козаки притримуються військових звичаїв і у несенні сторожі, і в бойовому ладу. Ті, що пішли потім вздовж річки Березини, прогнали пана литовського польного писаря під місто (?), а ті, що пішли іншим шляхом, йдуть на Гомель (?). Перші обійшли Новгород, Чичерськ і Стародуб, захопили Чернігів, штурмують Кричев і Пропойськ. Вся русь повідомляє їм необхідну інформацію і вони чинять багато справ[...]

З Горволя

Пан литовський писар, знайшовши своїх добровольців — 200 кіннотників під Горволем за Березиною, трохи не привів за собою ворога в шанець пана литовського стольника. Не бажаючи бути під командуванням останнього, він

відступив до Бобруйська. [Литовський] стражник, маючи кількасот прибігших до нього легких кіннотників, татар, зем'ян і вибранців зі Слуцька, Клецька і Любеча, майже не зустрівся з ворогом. Але потім він повинен був відступати, бо частина його піхоти, начепивши шапки на мушкети, перейшла до козаків, порубавши свого капітана і хорунжого. Частина військ врозсіпну кинулась до Бихова, перейшовши річку. На переправу втік і довбиш з барабанами і прапором. Там на переправі стріляли на наших, котрі знаходилися у воді або ж на правому березі, але загинуло тільки кількадесят чоловік, та й ті у своїй більшості потопилися. Пан Міхал Халецький з 200 речичьких кінних вояків насилу пробився через вороже [розташування], та й то з боєм. Він, однак, мужньо бився.

Зі Стародуба

Після взяття цього замку там проходила хоругв стародубської шляхти й татари, всього біля ста чоловік. Вони отримали відомості про своїх дружин, дітей і друзів, а потім знайшли багатьох із них у доброму здоров'ї. Оскільки козаки пішли геть, то вони вважали себе у безпеці, розташувалися в місті і почали вибирати стації. В цей час козаки, котрих покликали селяни, почали наступати величезними силами. Тут же вдарив раптовий дощ, скориставшись яким, нещасні стали тікати, забираючи жінок і дітей. Але в шести милях від замку їх наздогнали козаки. Шляхтичі мужньо боронилися, доки не полягли разом з жінками та дітьми. Самі ж козаки, втративши понад сотню, пішли на конях до Бихова. Після цього бою козаки швидко взяли Чернігів і перебили (його захисників). До Бихова хочуть дістатися найпізніше 11-го серпня. Вони відправили у двох напрямках роз'їзд з 700 кіннотників.

З Бихова

Вояки й підкріплення, котрі в ці дні спішно йшли, стали під Биховом, Є надія, що козацтво може трохи затриматися, бо своїх шпигунів, відправлених на розвідку, вони ніяк не можуть дочекатися. Ми ж хапаємо їх, а той, якого схопили сьогодні, різне говорить, зокрема те, що Дзялинець і Головчин пробралися до Могилева. Видно їм написав Хмельницький, щоб брали Чернігів. Пан гомельський староста прибув у Гомель 9 серпня, оскільки не довіряє своїм через величезні ворожі сили.

Бібліотека Вроцлавського університету. — ВР. — № Акс. 1949/ 440. — Арк. 272 зв. — 273. — Переклад з польської мови. Оpubліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепрпетровск, 1988. — С. 55–56; Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепрпетровск, 1986. — С. 74–75.

№ 14

1648, серпня до 18. — Збараж. — Лист Прокопа Почерницького до невідомого адресата

“Копія листу з Збаражу.

У нас з Божої ласки немає нічого небезпечного. Господь Бог то знає, як буде далі. Князь й. м рушить з табором під Костянтинів дня 18 серпня. Він мав війська разом з 15 тисяч, а пан хорунжий (коронний) під Розмітинцями стоїть. Цей не знаю, куди вирушить, бо запевне з табору передають, що того Кривоноса

Хміль, зазвавши до ради, спіймав і тепер той знаходиться у нього [Хмельницького] у в'язеню. Від Бару вони відступили і замку з ласки Божої не взяли. Там на Поділлі діє Юра і брацлавський піп, зібравши 2 000 гульгьяства, і плондрують там села. Княгиня її мосьть пані воеводина руська їхала до Білого Каменю, з нами залишається лише княгиня Зборовська. А Хміль і тепер стоїть табором під Острополем і чекає на комісарів. Орда вийшла була, але від султана є наказ, щоб вона повернулася. Господар теж нам не обіцяє орди. Надію покладаю в Господу Богу, що то вже заспокоїться, коли військо скрізь буде. З того, що мав би повідомити в. м., м. м. пану, не маю нічого подати. Як тільки що-небудь буде певніша оказія, не забарюся про все повідомити. На той час віддаюся і т. д.

Проккоп Почерницький.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С.197. Копія. — Переклад з польської мови.

№ 15

1648, серпня 28. — Ясси. — Регест лист молдавського господаря В. Лупу до коронного підчашого М. Остророга

Отримали листа в. м. 25 серпня. Остання переміна турецького султана на мою думку не вплине на державне становище, бо хоч султана у такому молодому віці обрали, візира однак Мехмед пашу та інших тримає на своєму дворі для уряду. До мене кілька разів з Константинополя писали, з чого видно, що державою згідно давніх звичаїв буде керувати. Колишній султан не був здатний до державного уряду через амбітність і легковажність. 19 серпня через Дніпро переправились тільки прості ординці, старшина ще залишалась. Кримська орда ще не перейшла через Дніпро. Посла хочу відправити до візира. Мова йде про Юрія Кутнарського.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 50. — Фотокопія. — Арк. 8. Оригінал знаходиться у ДА у Гданську. — Ф. “Книги рецесів”. — 300, 29/135.

№ 16

1648, до 27 вересня. — Львів. — Регест листу Лукаша-Казимира М'ясківського до сина, Анджея М'ясківського.

Принесли лист із Варшави від 16 вересня. Битва під Пилявцями. Втеча наших, кинули золото, срібло, коней, вози, намети. Коронний підчаший примчав без шапки, опони як бідний пахолок. При ньому не більше ніж декілька слуг. Сьогодні перед полуднем ми зайшли до отців, була рада. Бургграф у замку. Нещодавно 15 явних зрадників і 2 попа змовились на життя його самого, дружини і сина. Їх наказав віддати під меч.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 9. — Арк. 1–2. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29/ 129. — Арк. 1–2.

№ 17

1648, вересня 28. — Львів. — Регест листу коронного підчашого М. Остророга до примаса М. Лубенського.

В минулу середу, в ніч на четвер, чув від покійного пана Конецпольського, що коли Жолкевському радили на Цецорі, аби командири відводили військо, не хотів цього вчинити, “бо наші не витримають, розбіжаться. Через це волів стати

табором [...]”. Виявилось тепер, що ліпше було табором. Я мав відомість перед битвою і публічно висловлювався, що у козаків багато артилерії, 40 000 татар йде (на допомогу), їх сподіваються сьогодні вранці коло Львова. Наша піхота і артилерія згинули, наші полки розбіглися Я примчав сьогодні до Львова. Треба швидко найняти іноземне військо.”

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 9. — Арк. 4-6. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29/129. — Арк. 4-6.

№ 18

1648, вересня 28. — Львів. — Регест цидули до листа коронного підчашого М. Остроорога до примаса М. Лубенського

Про татар не чути, твердять, що їх було 8 000 і ті, кажуть, відійшли. Козаки на тому ж місці.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 9. — Арк. 5-6. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29/129.

№ 19

1648 р., жовтень. Варшава — Конфесата (протокол допиту) трьох полонених повстанців

“Пункти, точніше конфесати тих козаків, котрих привели до Варшави і що під тортурами показали:

Перший козак: Михайло Борисенко з Білої Церкви. Його батько бував послом від Війська Запорізького на сейм. Він козак давній, був ще у першій битві під Кумейками серед реєстрових козаків. Хміль, Барабашенко та Іляшенко були у короля його милості, котрий дав їм привілеї і на збільшення війська і на вільний вихід у море. З цього приводу у короля й. м. була рада, на якій були присутні 7 сенаторів. Потім Хміль, напоїв Барабашенка, що мав у себе вдома ці привілеї, послав його дружині пояс Барабашенка. По цьому знаку вона віддала привілеї, котрими Хмельницький підбурив чернь. Тих, хто намагались цьому запобігти, а саме: Ілляша і Барабаша Хмельницький наказав вбити. Це настільки значуще пролиття християнської крові викликало невдоволення з боку черні, яка стала покладати вину на Хмеля. Хмельницький їй не довіряє, має при собі 600 найманців татар. Останні стоять на сторожі і сплять біля його намету. Хміль прикував (до гармати) Кривоноса і той відкупився великою сумою грошей, але якою саме — невідомо. У Хмельницького був таємно архімандрит київський і мав з ним раду. Потім його Хмельницький з почесним ескортом в кількисот кіннотників відправив до Києва.

Причина цієї ребелії полягає у гнобленні козаків комісарами, котрі вимагали, щоб кожен козак щотижня дарував їм лиса або давав 3 злотих грішми. Якщо ж козак спіймає хоча б 3 рибини, то собі він повинен був залишити плотву, а кращу рибу віддавати панові.

Другий полонений під тортурами у всьому згодився з першим. Він додав лише тільки, що Хмельницький послав своїх людей під Замостя. Додав і те, що як тільки буде обраний король, війна та бунти зразу вшухнуть.

Третій полонений додав, що завтра розбіглись би козаки, якби наші не тікали. Чимало молодців почали розходитись, але Хмель поставив (на дорогах

варту), котра деяких втікачів вбивала, а деяких приводила до Хмеля. Цим втікачам Хмель мучитель наказував вчинити великі муки: вішав, четвертував, але незважаючи на це, інші продовжували тікати з війська.

Інші конфесати з під Львова. Про Львів кажуть, що львів'яни сплячують викуп. Мурза, котрий з татарами знаходиться при Хмельницькому, радив йому, щоб він далі не переслідував ляхів, так як хто за ними поженеться на їхній землі, (той пропаде. До того ж тяжко буде татарам відступати з полоном, так як змучені (?), адже якщо на нас піде військо, тоді прийдеться воювати проти ляхів. Додав і те, що Хмель дуже злий на князя Вишневецького і якщо б він зміг його захопити, то не боявся б усього війська (Речі Посполитої). Тоді стало б панувати Військо Запорозьке, а ляхи перетворились би на євреїв.”

Ч. — ВР. — № 2576. — С. 268–271. — Копія. — Переклад з польської мови.

№ 20

1648, листопада 3 (жовтня 24). — Москва. — Приїзд до Москви молдавських послів Степана і “Юрия Матвеевых” (регест)

“Расспросные речи” Степана “Матвеева”.

Він виїхав із Ясс 15(5).10. 1648 р. Сказав, що колишній візир Саліл-паша хотів відпустити царських послів, але в Стамбул прийшла звістка, що донські козаки у Анатолії розорили чимало турецьких міст. При відступі козаків розбило “непогодою”. Цих козаків привезли у Стамбул. Візир сказав: “скільки же донские казаки будут разорять турецкие земли?”. Все ж він відпустив послів, але 4 (?) вересня його було скинуто і задушено за наказом султана Ібрагіма. Новий візир Ахмет-паша раніше був “казначеем” (дефтердаром). Він повернув грамоту до Василя (Лупу) про російських послів.

20 вересня знову писали з Стамбула до Василя Лупу про відпуск послів. У погоню за донськими козаками турки не послали, бо не було “каторг”.

РДАДА. — Ф. 68. — Оп. 1. — 1648 р. — № 1. — Арк. 6-7. — Оригінал.

№ 21

1648 (?). — Регест листу невідомого до невідомого

Те, що мені вчорашньої ночі було принесено від Дунаю, не зволікаючи передаю в. м., м. м. п. валаський господар, схопивши Румашкевича разом із трьома особами, видав ханові і сьогодні цьому вже четвертий день. Їх було поведено калгою в жахливих кайданах, як про це мій посланець міг судити з вигляду цих трьох осіб, котрі були спіймані разом з Румашкевичем. Я так розумію, що це не самі пани, але їхня челядь, бо про пана Калиновського і про пана Шемберка і про пана каштелянича є така відомість, що їх мав переправити через море французький посол. Румашкевич же, покинувши їх, хотів через Валахію і Угорщину якось пробратися до Польщі. Але неборак втратив надію через валаського господаря, котрий не мав так чинити, і нині знаходиться у тиранському ув'язненні.

Принесли мені також і відомість про те, що галга-солтан вже переправився через Дніпро на цей бік; за ним мав прибути і нурадин-солтан. Тепер вони хочуть між Дніпром і Бугом, а куди хочуть йти, про це точно не можемо знати.

№ 22

1648 (?). — Регест листу брацлавського воєводи А. Киселя до коронного канцлера Є. Оссолінського

14 миль від мене і Гушці, був невеликий татарський кіш, для завертання на загони поставлений, а великий кіш пішов на Паволоч. Малий кіш вернувся на Кучмань. Що орда зробить далі: чи Кучманським шляхом піде вглиб чи навпаки вчинить ще роз'їзд? Ждемо відомості від Хмельницького, але ще не повернуся мій конфідент, тому я нічого не хочу писати. Якщо мій посланець пробрався між загонними ордами до нього і з чим повернеться (тоді напишу). До Москви у столицю він послав братерськи, копію листа я послав. Думаю, що татари пішли з Хмельницьким без дозволу турецького султана. Їх велике військо зібралось, все, що живе, на цей смутний (похід) для наших братів пішло. Ми повинні закликати до збору війська, бо важко з мотикою кидатися на сонце. Ворог раптом наступив на маєтності київського воєводи. Вояки польного гетьмана і пана Сенявського загинули, решта розפורшилась. Частина війська пана краківського і моїх пішли у день розгрому (під Корсунем) до табору з Білої Церкви, орда вдарила, розгромила табір. Вишневецький був за Дніпром, жовніри хорунжого коронного і решта жовнірів пана Корецького, українні люди тепер (відступають?). Нас трохи є, по деяких селах і замочках сидимо, тільки роз'їзди під ворога посилаємо. (Хмельницький) має рушниці, кількадесят гармат, кількадесят тисяч кінних, кількадесят тисяч орди, багато вогнепального війська. Козаків треба або ліквідувати, що тяжко Речі Посполитій, або якщо вони будуть не обмежені місцями, що селянин, то козак, то не дасть нічого, зараз війна, а коли так, то зразу у них ліга з ордою.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 4. — Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29/129. — Арк. 112–113 зв.

№ 23

1648 (?). — Регест листу брацлавського воєводи А. Киселя до коронного канцлера Є. Оссолінського

Після написання цього листу приніс Бог мого посла до Хмельницького. За мою порадою Хмельницький відступив, а з ним і орда. Він послав своїх послів до всіх станів, “інструкцію дав до моїх рук, з якою вислали” (послів). Посилаю точно переписаний “його лист до мене, копію і цидулу. А тому не посилаю самого оригіналу з великим моїм жалем (...)”, скаржусь, що у Звягелі урядник і інший патер, котрий там залишився від отців їх мостей єзуїтів, мого ченця, значного шляхтича, взяли під варту”. “А потім лист писаний до мене, розпечатали.” Пани гетьмани в полоні, а у бея комісари і пан Сапіга. Їх послали до Оттоманської Порти. Син пана краківського помер на Запорожжі. Козацького війська є 20 000 чоловік, а щодня до них прибуває орди. Сам хан має 20 000, Тугай-бей, його гетьман, має 10 000, Сефер-мурза — 5 000, Карач-мурза — 8 000, Солтан-мурза — 1 200. Полонених незліченну кількість забрала з собою орда, понад 100 000 душ.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 4. — Арк. 7–8. Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29/129. — Арк. 114 зв. — 115 зв.

1648, серпень — 1649, травня 30. — Статейний список окольного, князя Д. П. Львова та дяка Онисима Трофимова, які були на “валуйской розмене” (регест)

11 (1) жовтня 1648 р. прибув у Тулу “из Литвы города Пирятина белорусец Ондрюшка Микифоров с торгом”. Львов велів його поставити перед собою і розпитати про вісті. Той сказав, що їхав на Ливни. Хмельницький стоїть у Костянтиніві на Скаржинському полі, з ним понад 30 000 чоловік та прибулих людей “разных чинов” понад 50 000. Вишневецький з поляками збирається під Кам’янець-Подільським, з ним - 15000 та під Львовом зібралося бл.40000, найняли піхоти німецької і з інших земель понад 40000. Прийшов до Хмельницького на поміч понад 30000 татар, ходили в Польщу на чати і “тех черкас” багатьох побили. Вибори короля в Речі Посполитій. Кого оберуть - він не знає. 1 листопада на розпиті був полонений “олшанец Афонка Рожнов”, який був у 1646 р. у вільних козаках на Дону з Жданом Кондиревим і його взяли в бою під Азовим кримські татари і повели в кримське місто “Карасев город”. Він втік у 1648 р. “о Петровом poste” і прийшов на Дніпро до запорозьких козаків. Запорозький атаман “Мартинка прозвищем Козка с Черкас пошли в Полщу с к черкаскому гетману к Хмельницькому” і Афонка пішов під город Білгородку, де зібралося 3000 “черкас”, а звідти пішли під Пилявку, а до них на допомогу прийшло з Криму чимало білгородські татари. 29 серпня прибув князь Вишневецький, була 4 дня битва і перемогли поляків, Вночі втекли поляки у Костянтинів, а табір покинули. Вранці “черкаси” взяли Костянтинів, а поляків розбили, Хан не встиг прибути до битви. Пішло Військо Запорізьке на Броди, куди й хан пішов з великим татарським військом, потім під Львов, обложив хан поляків на Глинянах, Хмельницький до нього послав, щоб йшов до нього на допомогу і Хмельницький пішов з-під Бродів на Глинянське поле, але Афонка там не був, бо з-під Бродів пішов на Путивль.

25 (15) листопада

Прийшов на Оскол “выходец из Турской земли из Царограда” воронежець “Олешка Жегулин”. Його взяли в полон татари і привели в Азов у 1648 р. Потім опинився в Стамбулі, звідки втік через Річ Посполиту, йшов “на Москву”. Розповів, що поляки побили татар.

6 грудня (25 листопада).

Прибув “Антипка Семенов”, що був на галерах в Стамбулі. Був землетрус в Стамбулі. Вбито султана Ібрагіма.

20 (10) грудня.

Донський отаман “Павел Федоров” з товариші сказали, що хан пішов на війну з Військом Донським. Успіх у його війні з Річчю Посполитою. Азовці сказали, що вдруге ходили татари на Річ Посполиту. Донці посилали війська під Крим заради “язика”.

26 (16) грудня.

Прибули в Оскол “білорусці из Нежина” купці “Олешка Зарутской и Климко Кондратьев”. Розпит. Сказав Олексій, що його брат був взятий в полон кримськими татарами, третій рік пішов. Дізнавшись про розмін, Олексій приїхав “для откупа

свого брата”. Їхали через Курськ. Сказав, що козаки взяли Новий і Старий Костянтинів, Острог, Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів, Дубно, там побили ляхів, євреїв і німців. Сильний бій був “на Семен день и Воздвижение Святого Креста”. Підійшли козаки близько Кракова, поляки просять перемир’я, обіцяють дати гроші, козаки не хочуть миритися. Татари не хочуть в Польщі зимувати.

15 (5) травня 1649 р.

Станичник Василь Козлов подав відписку від послів Хотунського і Степанова. Були послы в Криму 16 квітня, а 19-о у Перекопі. Там були 4 дні. 22 квітня приїхав князь Сулешев в Перекоп, 23 квітня прийшли послы на Жовті Води. 24 квітня прийшли татарські послы. При Козлові у Крим приходили послы Хмельницького до хана просити допомоги, бо їм чиниться “теснота болшая”. Нехай хан дасть людей, а сам би очолив їх “для славы”. Ислам-Гірей шаблею зарубав посла, а решту дав у кайдани. Тоді козацькі послы йому сказали “Безстудный обычай будет”. Ми підемо з повинною до поляків і підемо на вас війною. Ислам-Гірей вже відпустив Потоцького, взявши відкуп, а тут повернув назад. Готуються до війни з Річчю Посполитою. Чув, що донці пішли на море і взяли 3 турецьких торгівельних кораблі.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1648 р. — №18. — Оригінал. — Арк. 14–15, 29–32, 34, 40.

№ 25

1649, лютого 1 (січня 22). — З випису гродської книги Троцького воєводства (регест)

Барбара Харлинська Абрагамова Тишкевичова подала реєстр речей, котрі дісталися їй від чорнобильських отців — домініканців і пані Котовської, і котрі 23 жовтня 1648 р. було забрано козаками — ребелізантами на р. Прип’ять з байдаків біля Ляховської переправи. Тоді козаки забили ксьондза, а речі забрали.

ДА у Кракові. — Ф. “Архів Ходкевичів у Млинові”. — № 1286. — Переклад з польської. Оpubліковано: Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверянський літопис. — 2001. — № 3. — С. 56.

№ 26

1649, лютого 1 (січня 22). — З випису з гродської книги Троцького воєводства (регест)

Прибув Самуїл Яскевич, слуга Зигмунта Служки, гомельського старости, і подав лист короля Яна-Казимира, даний у Кракові. У цьому універсалі короля говорилося про повстання, відзначалося, що Служка виявив мужність. За це король надає йому конфісковані добра “якогось Мартина Гумецького, гомельського міщанина”, котрий під час цього “бунту” виявив себе як “зрадник”.

ДА у Кракові. — Ф. “Архів Ходкевичів у Млинові”. — № 1286. — Переклад з польської мови.

№ 27

1649, січня 30. — Москва. — Повернення з Криму “толмача” Сави Васильєва і Григорія Кривцова з відписками російських послів (регест) “Распросные речи” сина боярського Григорія Кривцова.

У 1648 р. у Пилипів піст відпущені з Криму послами Г. Хотунським і І. Степановим з відписками, а з ними хан послав Маметшу Сулешева до Кінських Вод.

Були на війні калга і нурадин. Переправа через Дніпро. Калга і нурадин пішли не з дозволу турків. Взимку не хотіли залишатися, а навесні буде новий похід. Ногайський Тугай-бей з 10 000 залишився “в Литве” зимувати. Потоцький і Калиновський сидять “в жидовском городке” у полоні. “Безпрестанно де крымские люди литовский полон в Крым водят. А нагнали того полону будто скота многие тысячи и тот полон продают в Турскую землю”. Мор у Криму в день Богородиці.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1649 р. — № 5. — Арк. 1–4. — Оригінал.

№ 28

1649 (?), березня 23. — Київ. — Регест листу брацлавського воєводи Адама Киселя до короля Яна Казимира.

1 березня я прибув до Києва. Велике військо йде на Україну. Вся старшина збіглась до Києва. “На Запорозжжі був обізвався другий гетьман, якийсь Худолій (Hudoli), і підняв бунт, через що підупав авторитет Хмельницького у черні”. Найголовніша їхня вимога — ліквідація унії на Україні. Була рада черні. Перед цим Хмельницький їздив до Переяслава і Києва. Скоро буде нова рада, гетьман буде їх умовляти; чернь вимагала, щоб він прийняв їх до ради. Козаки оточили замок (у Києві). Гетьман, постерігши заворушення, замість того, щоб їсти у мене обід, наказав осавулам, полковникам і татарам, котрих він мав при собі, розігнати це заворушення. Сам же, тільки відвідавши мене, вирушив назад. На другий день гетьман бачився зі мною секретно і присягався, що ні про що нове не буде зі мною вести переговори. Він залишив при собі 10 тисяч війська на випадок, якщо поляки нападуть. Була вість гетьману про того Худолія, котрий підняв бунт і вчинився другим гетьманом. Через це Хмельницький не хотів суперечити черні. Ті люди, котрих він послав на Запорозжжя, хапали бунтівників і приводили їх до Чигирина. Комісарам козаки не хотіли давати провіанту.

Ч. — ВР. — № 378. — С. 640–642. Копія XVIII ст. з рукопису бібліотеки Т. Чацького. Не виключено, що датування листа у копії є помилковим, оскільки дослідники відносять повстання Худолія до березня 1650 р.

№ 29

1649, березня 24. — Бар. — Уривок з листу коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Є. Оссолінського

“Я вже хотів запечатувати лист до в. м., аж тут прибув посол від полковника Нечая, як він пишеться брацлавського. [Посол] прибув з листом, копію якого посилаю через козака пана воєводи краківського. Це явна фортуна королю! Чого наші комісари не могли виторгувати (в Переяславі), то нам сам найгірший неприятель, бо (вже) не по Кам’янець, а по Бар віддає нам [землі]...”

Ч. — ВР. — № 379. — С. 175. — Копія. Переклад з польської мови.

№ 30

1649, березня 24. — Бар. — Приписка до листа коронного підчашого М. Остророга до львівського судді (?)

“Цедула.

Коли я скінчив цього листа, Нечай прислав до нас з листом свого посла і на

знак приязні прислав німця, спіяманого [раніше] селянами. Він дав німцю новий білий жупан, кожух і подарував таляр”.

ДА у Кракові. — Ф. “Архів Русецьких”. — №, 41. — С. 87. — Копія. Переклад з польської мови.

№ 31

1649, квітня 15. — Гоща (?). — Регест листу Адама Киселя до великого коронного канцлера Єжі Оссолінського.

14 квітня до мене прибув пан чернігівський підстолій і виїхав до Хмельницького. Я не маю копії листа і не знаю з чим він їде від короля. Він має повернутися перед святами, “бо Хмельницький в Чигирині, від котрого вчора мені принесено листа”. Тепер з Гощі до Чигирина дороги на півтора тижня, а “там за тиждень, дай Боже, щоб взяв кращу експедицію, якщо їхати назад якнайшвидше, то з Чигирина до Варшави буде два тижні”.

Далі йде розповідь про план встановлення миру під час переговорів. Я знаю, що Хмельницький “це обережний птах”. Посилаю листи Хмельницького до вашої мості у копії, до того ж “і той лист, котрий мені вчора від нього принесено”. Якщо Хмельницький буде громадити військо у полях, то треба, щоб королівське військо пішло до Паволочі.

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Піночі”. — № 363. — С. 287–293. — Копія др. пол. XVII ст.

№ 32

1649, не пізніше 24 квітня. — Чигирин. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя

“Ясновельможний м. пана воєводи!

Потішила мене звістка від в. м. м. пана про те, що (*польські*) корогви від лінії стали. Тепер же (*свіжшою*) звісткою про те, що (корогви) до Брацлава наближаються, очевидно, хочуть нас налякати. Бога свого закликаю в свідки, що залишаюся вірним в підданстві і про жодні справи (*проти Речі Посполитої*) не мислив. На звістку, яку в. м. м. пан подав, начебто (*польські*) корогви відступають, краще буде, щоб і ми своїх послів відправили (*на переговори*). Якщо ж вони відступають, тоді важко нам буде відправити послів. Щодо тих розбійників, о котрих в. м. м. пан часто пишеш до нас, то вже чотирьох на горло страчено, з чого кожен легко побачить статечний мир у всьому. Ширше не буду писати в. м. м. пану і тільки прохаю, аби в.м.м. пан піклувався про цілість вітчизни і щоб не йшов проти своєї совісті. (Отримавши від в. м. п. (?) звістку, я не наказував рухатися своїм полкам. Якщо ж (*польські*) корогви не відступають, накажу своїм військам бути у всьому наготові.

При цьому приношу свою покірну службу.

В Чигирині.

В. м. м. пана щирий приятель і слуга Богдан Хмельницький.”

ДА у Кракові. — Ф. “Зібрання Русецьких”, № 31. — С. 247. Копія др. пол. XVI ст. Переклад з польської.

№ 33

1649, травня 1. — Кам'янець-Подільський. —

Регест цидули з листу пана кам'янецького до полоцького опата

Повідомляю відомості. Хмельницький — прихильник миру, але свої сили зміцнює. Хан швидко діє, вже чимало з Криму і з Буджаків прийшло до нього татар, не і тільки кінних, ален й піших, їм Хмельницький помагає кіньми, зброєю та ін. Туркам, які живуть коло Буджаку і Дунаю, наказано: з Ракоці союз, від котрого чекає собі чималу допомогу. Взагалі зрада звідусіль. Пан краківський близько Ясс під Білгородом. Маємо певну відомість, котру щодня виглядаємо.

ЦДІАУ у Києві. — Оп. 1. — № 10. — Арк. 1. Фотокопія. Оригінал зберігається у ДА у Гданьську, № 399, 29/129.

№ 34

1649, травня 3. — Кам'янець-Подільський (?). — Регест листу подільського судді Лукаша-Казимира М'ясківського до невідомого

Вчора приїхав у Кам'янець. Яскульський з Криму підтвердив, що татари на війну постійно кличуть, оскільки козаки часто просять їх про допомогу, декларують, що хочуть всі побусурманитися, аби тільки порятунок отримали. Твердять, що татари скаржаться на турків. 600 турків йде на допомогу татарам. 30 000 талярів твердих буде привезено і 40 000 талярів на викуп.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 10. — Арк. 1. — Фотокопія. Оригінал знаходиться в ДА у Гданьську, 300, 29 / 129.

№ 35

1649, травня 3 — вересень. — Москва. — Список полонених, яких викупив і вивіз з Криму російський посол Хотунський (регест)

Всього посол викупив і вивіз 878 душ. Серед них: “Федор Елизаров с[ы]н Епихин был в полону 30 лет”, Федір Іванів син Колушаний був у неволі 20 років; викупив посол трьох жінок, дві з яких були в полоні по 10 років. Авдотья Мартинова була у полоні 20 років, у неї син 9 років. Основна маса полонених провела в неволі по 20 років, татари відпускали таких жінок на волю з останньою дитиною.

РДАДА. — Ф.123. — Оп.1. — 1649 р. — № 7. — Арк. 2-12. — Оригінал.

№ 36

1649, червня 12. Уривок з листа київського воєводи А. Киселя до коронного канцлера Є. Оссолінського

“Повертається слуга в. м., м. н. п., котрий після виступу з Гощі був разом з моїм слугою в таборі.

Чутка про ворога така. Сам Хмельницький із своїми військами та з ордою стоїть неподалік Маслового Ставу, під Білою Церквою [...]

А тим часом чернь, маючи при собі полковників із запорізьких козаків, як і минулого року шукає щастя з нашими військами і робить приготування. Вже було кілька сутичок[...]

Чуючи і бачачи це, мої пристави, котрі були в Гощі і мали при собі до двадцяти сотень чоловік, кинулись до Звягеля[...] Й. м. князь Корецький сидить собі в Корці, йому досі нічого не зробили і я не знаю, що з ним відбувається далі.

Знову пішов один роз'їзд під Корець і Гощу. Наскільки я розумію, і він вийде до війська. Тепер є вість, що козаки знову зі всіх сторін зібралися разом від Звягеля, Вільська, Черняхова — 20 тисяч і сподіваються біля Полонного знову на 20 тисяч з-під Острополя.

Взагалі мені здається, що Хмельницький хоче цими мужиками, зібраними з волостей, знесилити наше військо, а потім напасти всею силою.

Табір ще не з'єднався. Пан каштелян кам'янецький стоїть біля Купелі [...] милі за дві за Мозиром, а й. м. каштелян белзький понад Гориню, під Заславом. [...] Я ж й. м. п. підкоморієм мозирським, комісаром, ще помешкаю тиждень за кілька миль від Горині, біля Олики, дивлячись і слухаючи, що буде відбуватися далі, якщо наше військо далі буде наступати на Горинь. Якщо ворог нападе, то вже важко буде в Гощу повернутися, повернусь у Гнойно. А за цей час наблизиться й. к. в. і цей непокірний ворог зупиниться”.

АГАД. — Ф. “Архів Радзівілів”. — Відділ II. — Кн. 14. — С. 147–251. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Рівне, 1999. — № 40. — С. 44–45.

№ 37

1649, не раніше 31 липня. — Відписка терських воєвод про вихідців з турецького полону (колишніх полонених) (регест)

Мова йде про зібрання кизилбашів шаха для походу на Туреччину. На острові на Середземному морі “немецкие люди” поставили місто і нікого з турків не пускають до Царгорода. 21 липня 1649 р. з кизилбаської землі в Терське місто привели полонених росіян. Це: син боярський Андрій Іванович Оксенов, донський козак Михайло Петров, донський козак Федір Перфільєв “Запороженин” з товаришами. Були в Царгороді у полоні, в Туреччині усобиці, вбили патріарха, а з ним двох пашів та інших. Султан Ахмед (Мухамед — Ю.М.) має 8 років, а ще меншому царевичу імені не знають. Старшого сина посадили на царство, а меншого — в ув'язнення

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1649. — № 2. — Оригінал.

№ 38

1649 (?), липень-серпень. — Лист ксьондза плоцького опата до ксьондза Кривського (регест)

Писано моїм слугою з Сокаля що наші виступили сьогодні з Сокаля. Белзьке посполите рушення з'єдналося з нами (тобто сокальським рушенням). Завтра сподіваємося, що підійде волинське й руське. З неприятелем зустрінемося на 5–6 день. Часті роз'їзди висилаються, але не мали жодного з “старих козаків, тобто реєстрових, так обережно тримаються”. Привели на днях трьох татар “довідатися (щось) від них, як і з цих простих селян [...] важко”. Збігаються їхні свідчення в тому, що татарський хан напевно є при Хмельницькому з 20 000 війська. Є ще 20 000 і 30 000. Про наших обложених (у Збаражі -?), що вони б'ються,

багато ворожих трупів. Ці “язики” також сказали, що від наших обложених приїжджав якийсь молодий до Хмельницького, а потім був відправлений. З ним приїжджав пан белзький, ведучи переговори про мир; козаки напевно миру дотримують. “Також від наших, особливо реєстрові змовившись, хочуть 20000 їх від Хмельницького до нас перекинутися”. Пропонували, щоб наші дали заложниками Вишневецького, пана київського воєводу (Киселя) і пана коронного хорунжого”.

З Молдавії звістки, що турок полишив війну з венеціанцями. Хоче на наших кордонах поставити потужну фортецю. Наказав молдавському і валаському господарям, щоб помагали всіма силами. Пересторога нам від самого молдавського господаря.

ЦДІАУ у Києві. — Ф. 1230. — Оп. 1. — № 88. — Фотокопія. — Арк. 1–2. Оригінал знаходиться у “Осолоінеумі” (Вроцлав). — ВР. — №228 II. — Арк. 197–198.

№ 39

1649, грудня 14. — Москва. — Справа про повернення з Криму і приїзд у Москву “толмача” Фоми Степанова з відписками російських послів (регест)

Він сказав, що послы М. Ларіонов і піддячий І. Микитин відправили його 16.11.1649 р. (ст. ст.), а з ним С. Артем’єв і з ним виїхали 3 душі кримських гінців. 14.12.1649 р. (ст. ст.) сказав у “распросе” про посольство в Крим від турецького султана і про ціни на хліб у Криму)

РДАДА. — Ф.123. — Оп. 1. — 1649 р. — № 31. — Арк. 1–3. — Оригінал.

№ 40

1649, квітень — 1650, лютий. — Москва. — Статейний список окольничого Бутурліна і Зінов’єва, які прибули на “посольский размен на Валуйке” (регест)

У посольському ескорті було 10 душ короченських “черкасов” і 100 душ козаків і 30 “черкас”.

РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — 1649 р. — № 2. — Оригінал.

№ 41

1685, січня 24. — Москва. — Справа по чолобитній “Татъяны Юрьевой о записке в Посольский приказ о выходе еѐ из турецкого плена” (регест)

Киянка Тетяна, дочка Юрьєва, “в допросе сказала”, що 36 років тому (1649 р. — Ю. М.) ходила вона з Києва дві версти на “огород” і там її таємно взяли в полон кримські татари, а з Криму продали греку в Царгород. Вона жила у нього 11 років, після він видав її заміж за “русского полоняника” і відпустив на волю. Вона була заміжня 4 роки, а потім її чоловік помер в Царгороді. Як приїжджали в Царгород у 192-у році (1684 р. — Ю. М.) в Царгород піддячий Посольського приказу Олексій Васильєвич Нікітін і вона виїхала з ним на Москву (через Азов, Дон, Воронеж), викупивши “полоняника рейтара Никиту Самсонова” за 150 крб.. Прибула у Москву у 193-у році (у жовтні 1684— Ю. М.), мешкала у Москві три з лишнім місяця. 5.02. 1685 р. вона була в Іноземному приказі.

РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1685 р. — № 2. — Арк. 1–4. — Оригінал.

Коментар

№ 245

Уривки з щоденника Зборівського походу

При коментуванні цієї пам'ятки нами було використано коментар проф. Варшавського університету Мирослава Нагельського — першого її видавця. Посилання на сторінки зроблені згідно з публікацією твору.

с. 175

“легата”. Джованні де Торрес — папський нунцій у Речі Посполитій.

“коронного канцлера”. Є. Оссолінський уже у 1648 р. надав 300 піхотинців, які входили до полку Миколая Остророга, а потім до пішої гвардії короля під командуванням Фромхольда фон Людінгсхаузена Вольфа і взяла участь у Зборівській битві.

с. 176

“Стапковський”. Це був не Стапковський, а Скшетуський, товариш хоругви М. Гдешинського.

“Сапіга”. Міхаловський оцінював сили, які прибули до війська з литовським під канцлером на 1100–1300 чоловік.

“родич [Фірлія]”. Мати Є. Оссолінського була Теодора Кристина Гарновська, дочка Йоахима, венденського воєводи, і Анни Фірлеївни, радомської каштелянки та ковельської старостянки.

“Остророг”. М. Остророг у лютому 1649 р. був призначений одним з регіментарів, але невдовзі подав у відставку з цього уряду.

с. 177

“Домініку”. Князь Домінік Острозький-Заславський прослав під Зборів кілька власних хоругв, котрі були під командою Кжиштофа Корицького. До їхнього складу входили дві козацькі хоругви під командуванням К. Корицького і Адама Пелки, козацька хоругв ротмістра Станіслава Гурського, київського підчашого, козацька хоругв ротмістра Яна Кондрацького, також козацька хоругв (Миколи Киселя), яку потім перебрав на себе його брат Адам Кисіль.

“Пшиємські”. Кжиштоф Пшиємський і його брат Зигмунт стали на чолі іноземної піхоти.

“Конецпольський”. Анджей з Прецлава Конецпольський гербу Побуг, капітан драгунів і польний писар коронний помер 23.03.1649 р., тобто перед Зборівською битвою.

“Сенявський”. Адам Єронім Сенявський став писарем польним коронним після загибелі під Збаражем Анджея Сераковського.

“Калиновський”. Самуель Єжі Калиновський, брацлавський староста і обозний коронний.

“Клобуковський”. Костянтин Клобуковський. Перед Зборівською кампанією він став хмельницьким війтом (10.02. 1649). Його хоругв було створено з решток кварцяного війська, розбитого під Корсунем у травні 1648 р.

“Пясечинський” Походив з Чернігівського староства. Мав під своїм командуванням козацьку хоругв (98 кінних), яка під Збаражем входила до складу полку белзького каштеляна А. Фірлея.

“Збровський”. Єронім Францішек Збровський (Зброжек) у 1648 р. командував гусарською хоругвою Мазовецького воєводства. У Збаражу входив до складу полку коронного підчашого М. Остророга.

с. 178

“Модем”. Фридрих Моль, капітан королівської надвірної хоругви, брав участь у Зборівській битві на чолі 150 драгун.

“Бродовський”. Якуб Бродовський, поручник, який брав участь у Збаразькій кампанії разом з братом Миколаєм, хорунжим.

“Казановська”. Кристина Казановська, дочка Бартоломія Казановського, люблінського підстоля та підстарости.

“Сагунті”. Сагунт — місто й фортеця на східному узбережжі Іспанії. Під час II Пунічної війни воно довго витримувало тяжку облогу карфагенян на чолі з Ганнібалом і врешті капітулювало у 219 р. до н. е. Стало символом тяжких випробувань для обложених.

с. 182

“Лащовський (?)” Видно цей Лащовський (правильність прочитання його прізвища є сумнівна, що видавці і позначили знаком питання), був очевидно одним з поручників, можливо самого Адама Пелки, командував однією з надвірних хоругв князя Домініка.

с. 183

“Сироту”. Ця хоругв була позбавлена ротмістра, тому й прозвана “сиротою”. Вона стояла пад жовтим прапором і так записана в тогочасному компуті коронних військ під Зборовом.

с. 184

“Бейковський”. Януш Бейковський, родич Міхаловських, потім був черським стольником.

“Лежайська”. Тут видно гра слів. Існує місто Лежайськ, водночас тут мається на увазі місце спання.

с. 185

“подільського воєводи”. Подільський воєвода Станіслав Потоцький привів під Зборів свою надвірну хоругв чисельністю бл. 500 чоловік.

“Позовського”. Добровольців Станіслава Позовського під Зборовим мало бути бл. 600. Потім Позовський очолив козацьку хоругв (100 кіннотників).

с. 186

“Станіслав Вітовський” У С. Вітовського під Зборовим було тоді гусарську хоругв при поручнику Залуському (100 кінних), сотня угорської піхоти й сотня драгун. Але козацька хоругв Сандомирського воєводства не прибула тоді до королівського табору.

“Сапіги, кшепицького старости”. Він був сином Кжиштофа, кшепицького старости і Софії з Войславиць Ціковської, краківської підкоморини. Був у числі тих, хто обирав на сеймі королів Владислава IV і Яна Казимира.

“Фредра” Під Зборовом Фредро очолював гусарську хоругву (100 кінних), а його син Олександр перебував у обложеному Збаражі у загоні С. Лянцкоронського.

“Курці”. Це був Карл Франціск Корнякт, гербу Круціні — син Костянтина і Ельжбети Оссолінської, сандомирської воеводзянки, дворянин Яна Казимира, який у 1648 р. боронив від українських військ Перемишль.

с. 188

“драгуни”. З драгунських полків, котрі нараховували по 400 кінних і брали участь у Зборівській битві можна назвати полк Збігнева Олесницького, опочинського старости, і Зигмунта Пшиемського

“поручником”. Це був Чеський гербу Леліва.

“П’ясецькі”. У 1651 р. да брати П’ясецькі виставили під Берестечко хоругву. Під Зборовим могло бути двоє з чотирьох П’ясецьких: Ремігіан П’ясецький, регент канцелярії великої коронної і його брат Якуб, поручник піхоти. Або ж Ян (потім ротмістр козацької хоругви) і Петр (ротмістр козацької хоругви) П’ясецькі.

с. 189

“Залуський”. Видно був з родини Залуських гербу Юноша з Равського воеводства.

“берестейський воеводич пан Феліціан Тишкевич”. Ф. Тишкевич — полковник, жижморський староста, київський чашник, командував чотирма хоругвами з Берестейського воеводства.

“Потій”. Це один із синів Петра Потія, судді берестейського і луковської старостянки Софії Казановської, а Софія була дочкою луковського підстоля і старости Яна Бартоломея і Терези Масальської чи Маріанни Хлевицької.

“Жечицький”. Єжі Жечицький, слуга Богуслава Радзівіла. Перед Зборівською битвою отримав від короля командування кіннотою і надвірне стражництво.

“Гренбошевському”. Петр Гренбошевський, був слугою короля Владислава ІУ, брав активну участь у розробці планів турецької війни цього короля у 1646 р.

“Рею”. Це був Анжей Рей гербу “Окша” — секретар покойовий короля, староста лібуський, посол до Англії та Голандії (1637), кальвініст.

“Кохановського”. Ян Кохановський, хорунжий коронний, староста лібуський і козеницький.

“Чарнецький”. Станіслав Чарнецький гербу “Лодзя”, брат Стефана Чарнецького; дворянин польського королевича Олександра Карла Вази, потім на імператорській службі, стародубський мечник (1636), загинув як обозний військовий під Зборовом.

“Четвертинський”. Це князь Захар Четвертинський, син Григорія Четвертинського, луцького підкоморія, луцький підсудок і рациборський староста, один з комісарів до переговорів з Б. Хмельницьким на початку 1649 р., королівський ротмістр.

“Ковальський”. Станіслав Ковальський, львівський стольник .

“Тшебінського”. Олександр Тшебінський, перемиський єпископ і коронний підканцлер. Помер 24. 07. 1644 р.

“Бегановського”. Миколай Бегановський, львівський хорунжий і обозний військовий, як командувач сотнею драгунів потрапив у полон під Корсунем.

с. 190

“подільський воєвода [Станіслав Потоцький]”. С. Потоцький був тоді на чолі багатьох надвірних хоругв. “Гдешинський”. Прагнути реабілітуватись, Гдешинський рвався бій, був тяжко поранений і потім помер від ран, діставши перед смертю уряд львівського підстоля.

с. 191

“Замойського”. Ян Замойський надав свої війська насамперед для оборони Збаважа. Однак і під Зборовим була його гусарська хоругв поручник Убиша (100 кінних) і козацька поручника Жечицького (100 кінних), також 300 драгунів, піхоти й вибранців.

“Убальд” Кжиштоф Убальд (Гувальд, Хубальд) — відомий військовий діяч, генерал-майор, німець на польській службі. Командував іноземними найманцями (переважно піхотою).

“драгунами” Цими драгунами командував німець з Інфляндії Фрідріх Моль, який потім командував полком драгунської гвардії.

“Стшалковський”. Томаш Стшалковський, ротмістр козацької хоругви (100 кінних).

“Аділь мурза”. Аділь мурза — це мурза з ногайського роду Орак.

с. 192

“Шемберку”. Цей незнаний з імені Шемберк (можливо Міхал на Біркові Шемберк) прагнув таким чином визволити з неволі свого брата — Яцека Шемберка, королівського комісара при Війську Запорізьким, який потрапив у полон під Жовтими Водами.

“Сельський”. Олександр Сельський — познанський підстолий, стенжицький староста, потім кживицький, ще пізніше гнезненський каштелян.

“Олесницького”. Збігнев Олесницький — опочинський староста з 1626 р., потім (з 1650 р.) віслицький каштелян. Командував під Зборовим загоном драгун (400 драгун).

“молодого пана”. Миколай Олесницький, син вищезгаданого Збігнева Олесницького і Софії Сулковської. Він від батька успадкував уряд опочинського старости (з 1646 р.).

“Юковський”. Цей ротмістра походив з родини Юковських гербу “Гжимала”. Був тяжко поранений у Зборівській битві.

“пробила голову”. Станіслав Позовський пережив Зборівську битву, помер не раніше 1674 р.

с. 194

“Адеркас”. Ян Адеркас покойовий дворянин короля.

“Вульфа”. Фромхольд фон Людінгсхаузен Вольф командував під Зборовом полком піхотної гвардії (8 рот приблизно 900 піхотинців).

“ксьондза Цецішевського”. Войцех Цецішевський гербу “Колумна” (1607–1675), ректор Віленської Академії у 1646–1649 рр.

с. 195

“Теодор Белжецький”. Т.Белжецький потім був ротмістром козацької хоругви в Берестецькій битві. Після нього отримав кадук його брат Еварист — дворянин і ложничий короля

“Гідзінський”. Можливо це Ян Гідзінський.

“Забуський”, Семен Забуський — реєстровий козак-рenegат. Перейшов на польський бік на початку повстання. Був номінований королем Яном Казимиром на гетьмана Війська Запорізького (11.08. 1649), щоб розколоти повстанців, але цей маневр польської влади не спрацював. Пізніше на сеймі 1649/1650 рр. був нобілітований, став шляхтичем. Пізніше брав участь у придушенні Національно-визвольної війни українського народу.

“Яськом”. Ясько Ясноборський, козак-рenegат, який на сеймі 1649/1650 рр. був нобілітований, як і С. Забуський та І. Ганжа. Пізніше брав участь у каральних акціях коронного війська по придушенню Національно-визвольної війни українського народу (ротмістр козацької хоругви в Берестецькій битві).

“Ксьондз Лисецький”. Ксьондз Стефан Лисецький, син Анджея Лисецького, коронного інстигатора. Він загинув 16.08.1649 р. під час штурму.

с. 196

“лист був такого змісту”. Тут нами пропущено тексти двох листів Яна Казимира до хана і відповіді хана та Богдана Хмельницького, оскільки вони вже друкувались у інших археографічних публікаціях: (Документи об Освободительной войне 1648–1654 гг. — К., 1965. — №№ 105, 106.)

“Дета”. Можливо це був підполковник драгун Збігнева Олесницького чи Зигмунда Пшиемського.

с. 197

“обидва канцлери”. Це були коронний канцлер Єжі Оссолінський та підканцлер литовський Казимир Леон Сапіга.

№ 90

1649. — Німецькомовний “летючий листок” з описом Зборівської битви

Текст надрукований готичним шрифтом на шести сторінках невеликого формату (16x12 см). Рік видання — 1649, місце видання не вказане. Ймовірно, що брошура була надрукована в Пруссії, яка на той час перебувала в складі Речі Посполитої. Вданому творі описані передісторія й перебіг Зборівської битви, коротко зазначено про мирні переговори, укладання Зборівського мирного договору й угоди між Річчю Посполитою та Кримом. Події викладені у хронологічному порядку, за днями, охоплюючи період з 5 по 18 серпня 1649 р. (за новим стилем). Це надає даному твору вигляд щоденника. Хоча у заголовку брошури невідомий автор вказує на те, що джерелом “Донесення” послугувала усна інформація очевидців й учасників Зборівської битви, втім, як показало проведене нами дослідження, брошура майже цілком базується на свідченнях Анджея М’яковського, підкоморія львівського, стольника галицького. А.М’яковський був одним із видатних польських дипломатів того часу, брав активну участь у мирних переговорах при Зборові. У листі до королевича Кароля (серпень 1649 р.) від детально висвітлив хід Зборівської битви й наступних мирних переговорів. Текст брошури, котрий в більшості випадків слово в слово співпадає з даними А.М’яковського, містить й деякі відмінності. Перш за все, текст є ампліфікованим, допускаються перестановки звісток, свідчення М’яковського передаються

тут в скороченому вигляді. Невідомий автор опускає оцінки М'яковського “зборівської трагедії”, в яких той реалістично оцінював значення поразки шляхетської армії, опущено порівняння Зборівської битви з битвами біля Легниці (1241 р.) і Варни (1444 р.), в яких польські війська зазнали нищівної поразки. Наприклад, під Зборовом ледь “не повторилися поразки під Варною або під Легницею й ті часи, коли татарський хан 12 тижнів знаходився у Кракові”. Опущена згадка про те, що 15 серпня доля польського війська “висіла на волосині” тощо. Таким чином, те, що було доречним у відвертому листі члену королівської фамілії, на думку автора брошури, не дуже підходило для друкованого твору, який мав би пропагувати в Західній Європі оцінку Зборівської битви польського уряду. Автор свідомо надав своїй праці офіційний характер. Це зближує його твір з відомою “*Relatio gloriosissimae expeditionis...*”, яку приписують Й.Пасторію, офіційному історіографу Яна-Казимира. Відповідно, представник німецької феодальної історіографії в цілому повторює концепції, які вийшли із ворожого Визвольної війни класовій боротьбі народних мас польсько-шляхетського табору. Слід зазначити, що ця брошура має деякі, вельми небагаті, дані, яких немає у листі А.М'яковського. Мається на увазі передусім опис подій, які сталися з 5 по 14 серпня, декотрі деталі Зборівської битви. Ці відомості могли бути запозиченими із щоденників учасників Зборівської битви, частина яких опублікована у згадуваній вище “Реляції”, нарешті, усній інформації очевидців. У числі цих даних варто відмітити оригінальні: згадка про дії загону Гізе, переправу татар через три броди. І все ж таки цінність даної брошури не стільки у фактах, які вона повідомляє, скільки у тому, що вона була одним із перших друкованих джерел з історії Визвольної війни. Ці брошури, як і вищезгадана “Реляція”, “*Gründliche und denkwürdige Relation...*” (1649 р.), “*Pochodnia woiennej slawy...*”, “*Piesń o potrzebie z tataru, z kozakami pod Beresteczkiem 30 junij 1651*”, знайомили, хоча й у викривленому вигляді, Західну Європу із подіями Визвольної війни.

№ 246-а

“Летючий листок” містить в собі одно з найбільш ранніх друкарських описів Зборівської битви. Спочатку, на основі листа з Кракова від 10 вересня 1649 р., розповідається про хід битви, а потім приводяться чотири документи: 1) лист хана Іслам-Гірея до польського короля Яну Казимиру від 16.VIII 1649 р.; 2) послання у відповідь Яна Казимира від того ж числа; 3) лист Б. Хмельницького до Яна Казимиру від 17.VIII 1649 р.; 4) скорочений виклад умов польсько-татарської мирної угоди, укладеної під Зборовом 19.VIII 1649 р. Слід зазначити, що з-за дефекту збереглася лише завершальна частина листа Іслам-Гірея до короля, не доведений до кінця опис битви. Усе ці чотири документи досить добре відомі, оскільки вони були свого часу опубліковані. Що ж до “листа з Кракова”, то він сходить до реляцій королівського секретаря Анджея М'яковського, що поширювалася в численних списках і переробках, відомим і в німецьких друкарських перекладах. Найбільш близьким до тексту “листа з Кракова” є одна з переробок послання М'яковського від 15.08. 1649 р., опублікована в “Памятниках, изданных киевской комиссией для разбора древних актов” під назвою “Лист невідомого”. Окремі відомості збігаються з

деякими іншими джерелами, що оповідають про Зборовської битви (офіційна реляція про Зборівську битву, одним з джерел якої були, до речі, послання М'яковського; польський літописець середини XVII ст.). Деякі дані не знаходять аналогій з іншими джерелами. Це відноситься до даних про чисельність возів, узятих козаками і татарами; до звістки про те, що сигнал до нападу на коронне військо був поданий православним священиком; до повідомлень про дії німецьких найманців.

Балдуїн граф на Тенчине Оссолінський, племінник по брату канцлера Є. Осолінського.

Станіслав Чарнецький, обозний, один из братів Стефана Чарнецкого, майбутнього коронного регіментаря.

Станіслав Вітовський, котрий був також каштеляном люблінським, книшинським и зволинським.

Брацлавським старостою був тоді А. Кисель..

Станіслав “Ревера” Потоцький, подільський воєвода с 1636 г.

№ 289

“Станіслав Конецпольський був хорунжим коронним”. Помилка. На той час С. Конецпольський вже помер. Посаду хорунжого коронного обіймав його син Олександр.

№ 327

“Паволочи”. Паволоч — сотенне, потім полкове місто. Нині — смт. Попільнянського р-ну Житомирської обл.

“Березную местечко”. Березна — очевидно слід мати на увазі суч. с. Березну Володарського р-ну на Київщині, що стоїть на березі р. Рось північніше Володарки.

“цезарчиків, лісовиків”. Цезарчики — найманці з Речі Посполитої, в т.ч. запорожці, в роки Тридцятилітньої війни воювали на боці австрійських імператорів з династії Габсбургів. Лісовчики (назва походить від прізвища білоруського шляхтича Лісовського) — військові загоны, до складу яких входили й запорожці, які вели активні бойові дії на боці Речі Посполитої під час походів на Москву на початку XVII ст. Потім вони тривалий час воювали у Московській державі в “смутные времена”, не гребуючи й грабіжництвом, згодом перейшли на службу до імперії Габсбургів в період Тридцятилітньої війни. особливо відзначилися під час боїв у Чехії, Словаччині, Трансільванії, Німеччині, Австрії.

“Кумейкська війна”. Йдеться повстання в Україні 1637–1638 рр. Одна з найбільших битв у ході цього повстання відбулася під Кумейками (нині — село Черкаського р-ну Черкаської обл.)

“також“. В іншому списку тут додано: “Косинський”.

“донця”. Маються на увазі донські козаки. В іншому списку: “до кінця”.

“кожного року”. В іншому списку: “щоденно”.

№ 328

“Марк Аврелій“. Марк Аврелій (121–180), давньоримський імператор у 161–180 рр., філософ.

“Переяславі“. Зверху дописано: “і в Тульчині”.

“Немирові“. Зверху дописано: “Полонному”.

“критянця“. На думку автора “Відповіді...”, як і деяких інших авторів античної доби та епохи Відродження, жителі о. Крит були схильні до брехні.

“Солоницею“. Мається на увазі урочище Солониця, де у травні-червні 1596 р. відбувся вирішальний бій між повстанцями під проводом С. Наливайка та польськими військами С. Жолкевського. Ян Замоїський, який був коронним канцлером у 1578-1605 рр. Та великим гетьманом коронним у 1581-1605 рр., не брав безпосередньої участі у битві під Солоницею. Довжина польської милі визначається по-різному, але найчастіше вона дорівнює 7 км.

“Кишеньку“. Кишенька — нині райцентр Полтавської обл. на р. Ворскла за 9 км від пристані Переволочна.

“балакшиїв, капканників і болоховців“. Під “балакшиями” маються на увазі особи, що займалися рибальством, заготівлею баликів. “Капканники” — мисливці. Найважливішою є згадка про “болоховців”. Цей термін зустрічається у Галицько-Волинському літописі під 1256 р. На думку І. П. Крип’якевича болоховцями називали учасників антифеодального руху 30–50-х рр. XIII ст., що виник на Побужжі. Важко сказати, в якому значенні вжив даний термін автор трактату. Можливо, він мав на увазі втікачів, невдоволених посиленням феодального гніту. В усякому випадку дуже важливим є побутування у XVII ст. терміну, котрий існував ще в часи Київської Русі.

“Кандія“. Кандією у XVII ст. називали о. Крит, що належав Венеції. За нього точилася жорстока й кривава війна між Венецією та Османською імперією, в т.ч. в 40-х рр. XVII ст., напередодні Національно-визвольної війни українського народу.

“Іллі, котрий Офна й Фінеса“. Офін та Фінеес, сини первосвященника Іллі. Згідно з Біблією вони своїм легковажним ставленням до богослужіння вони призвели себе й батька до загибелі.

“полковник переяславський“. Йдеться про Ілляша Караїмовича, забитого повстанцями у 1648 р.

“Лиман“. Лиманом звичайно називали Дніпро-Бузький лиман Чорного моря.

“Стародуба, Чернігова, Кодака“. Йдеться про капітуляцію польських гарнізонів у Стародубі, Чернігові та Кодаку, оточених повстанцями у 1648 р.

“остерігайся їх скрізь“. На думку анонімного автора “Паперової труби”, яку поділяє творець “Відповіді”, не можна довіряти всім русинам-українцям: і повстанцям, і лояльним до Речі Посполитої.

№ 332

Арк. 3

“Гузовим“. 6 липня 1607 р. під Гузовом, що у 20 км. від Радома, відбулася генеральна битва між армією короля Речі Посполитої Сигізмунда III (панував у 1587-1632 рр.) і рокошанами. Ця закінчилася перемогою королівських військ.

Арк. 3 зв.

“першої Хотинської війни“. Йдеться про Хотинську війну 1621 р., бо під другою Хотинською війною автор має на увазі нижче події 1673 р.

“П’ятигорець, молдавська, валаська рота” — різні роди війська Речі Посполитої, причому в першому з них, основу первісно склали представники кавказьких народів (п’ятигорці), також румуни й молдавани (волохи). “П’ятигорці” у даному контексті — рід легкої кінноти.

Арк. 4

“Лещинського”. Автор помиляється. Під час інтеррегnum (міжкоролів’я) 1648 р. примасом Речі Посполитої, тобто першим єпископом (архієпископом гнезеським) і керуючим державою до обрання нового короля був Мацей Лубенський. Тільки після його смерті у 1652 р. примасом став Анджей Лещинський (помер у 1658 р.), який був також коронним підканцлером (1645-1650) та коронним канцлером (1650–1653).

Арк. 4 зв.

“делія”. Вид одягу.

“оберстами”. Автор свідомо вживає німецьке слово (der Oberst, тобто полковник), щоб підкреслити різницю між польськими полковниками та полковниками з числа іноземних, переважно німецьких та голландських, найманих військ.

“Буцефалі”. Буцефалом звався кінь Олександра Македонського. Тут цей образ має явно іронічне забарвлення, тим більше, що мова йде про “фриза” — породу коней з Фризії (Північна Німеччина), яка відзначалася більше силою, ніж швидкістю й красою.

“шипошів та шаламаїв”. Йдеться про музичні інструменти.

Арк. 5 зв.

“у Конецпольського”. Йдеться про Станіслава Конецпольського, польного гетьмана коронного (1618-1632) і великого гетьмана коронного (1632-1646), батька Олександра Конецпольського, який (Олександр) був хорунжим великими коронним у 1641-1656 рр. і одним з регіментарів війська Речі Посполитої під час Пилявецької битви.

Арк. 6

Гра слів: “бігунка кривава” означає кривавий понос, дизентерія, водночас може розумітися як “кривавий біг”, натякаючи на втечу від повстанців і орди.

Арк. 8 зв.

Гра слів витримана в дусі “чорного” гумору: йдеться про пастора-аріанина, який мав платити подвійним дзвінком або ж подвійним шматком риби, бо його топили повстанці і робили з нього водолаза.

№ 333

“граф Острозький”. Тут помилка. Має бути “Остророг”

№ 334

“обидва гетьмани”. Маються на увазі Микола Потоцький та Марцін Калиновський, відповідно гетьмани коронні великий та польний. Тут і в інших джерелах згадується про загибель котрогось із них, однак це помилка. Ці гетьмани дістали в ході Корсунської битви незначних поранень.

“вбили...Нестеренка”. Мова йде очевидно про Максима Нестеренка — майбутнього сподвижника Б.Хмельницького. Він не був страчений, так само, як і інші козацькі полковники та польські воєначальники (Яцек Шемберк та ін.), за винятком Іллі Караїмовича та Барабаша. Тут і далі наводяться помилкові дані про страту повстанцями ряду польських та українських воєначальників.

“архієпископа”. Мається на увазі примас Польщі, гнєзненський архієпископ Мацей Лубенський, котрий згідно з законом мав очолювати державу на час безкоролів'я. Він же оголосив про майбутні вибори нового короля, у даному випадку про скликання конвокаційного сейму 1648 р.

“у 1620 році”. Йдеться про тяжку поразку війська Речі Посполитої на Цецорських полях у Молдавії від турецько-татарських сил. Тоді загинув на полі бою великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський, а польний гетьман коронний Станіслав Конєцпольський потрапив у ворожий полон.

“Станіслав Конєцпольський”. Тут плутанина. Ця особа була великим гетьманом коронним у 1632–1646 рр. У 1646 р. він помер. Його син Олександр Конєцпольський був хорунжим коронним у 1641–1656 рр.

№ 336

Самуель Грондський (20-і рр. XVII ст. — після 1672) — видатний польський хроніст, творча спадщина якого і “*Historia belli cosacico-polonici*” (Історія козацько-польської війни). При описі подій Грондський спирався переважно на відомі на той час історичні хроніки, насамперед латиномовну “Історію скифо-козацьку “Йоахима Пасторія (Гданськ, 1652). Однак в ряді випадків Грондський наводить оригінальні свідчення, джерелом яких були особисті спостереження автора, свідчення очевидців, в т.ч. активних учасників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., як от генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського (гетьмана у 1657–1659 рр.).

с. 34^{1*}

“війну у Московії”. Мається на увазі Смоленська війна 1632–1634 рр., яку виграла Річ Посполита.

с. 35

“Папа”. Інокентій X, римський папа у 1644–1655 рр.

“Владислав”. Владислав III Варненчик, польський король у 1434–1444 рр., угорський король (Ласло I) у 1440-1444 рр. Порушивши мир з Османською імперією, він розпочав наступ проти турків на Балканському півострові, однак зазнав тяжкої поразки під Варною, де й загинув.

“Амуратом”. Мурад II, турецький султан у 1421–1443, 1446–1451 рр. Однак перемогу під Варною здобув султан Мехмед II, що панував у 1444–1446, 1451–1481 рр.

с. 38

“Собеського”. Якуб Собеський, руський воєвода (1641–1646), краківський каштелян (1646), помер 23 червня 1646 р. батько короля Речі Посполитої Яна III Собеського, що панував у 1674–1696 рр.

---

* Сторінки вказані згідно з оригіналом твору.

с. 40

“шведського короля”. Мається на увазі Карл X Густав, шведський король у 1654–1660 рр.

с. 51

“київським архієпископом”. Йдеться про Сильвестра Косова, київського митрополита у 1647–1657 рр.

с. 69

“смерть короля”. Йдеться про смерть короля Речі Посполитої у 1632–1648 рр. Владислава IV, яка сталася 20 квітня 1648 р.

“Кривоніс”. За думкою більшості істориків полковник Максим Кривоніс діяв на Правобережній Україні з наказу Богдана Хмельницького або за його згодою.

с. 79

“Вишневецький... обласштував це місто”. Насправді Вишневецький, як він сам свідчив 6.10.1648 р. разом з М. Остророгом, О. Синявським та Є. Радзейовським, досить спішно покинули Львів, бо знайшли його малопридатним до оборони і вирішили засісти у Замості (Документи об Осводительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 58).

“Кжиштофа Арцишевського”. Кжиштоф Арцишевський гербу “Правдзіч” (помер 9. 12. 1656), командує військами Голландії в Південній Америці, засновник Ріо-де-Жанейро та деяких інших бразильських міст, потім — генерал артилерії у коронному війську (1646–1650), учасник ряду битв проти українських повстанців в часи Національно-визвольної війни.

с. 81

“уклавши перемир’я біля Львова, Хмельницький з ханом попрямували до Замостя”. Облога Львова українськими повстанцями тривала з 6 по 26.10.1648 р., а облога Замостя — з 6 по 24.11.1648 р.

“Нароль, що на відстані чотирьох миль від Замостя”. Нароль — містечко, яке знаходиться у 40 км. на південь від Замостя, південний захід від Томашува на березі р. Танев.

с. 82

Д. Замоїський. Можливо тут мається на увазі Марцін Замоїський, львівський підстолий у 1658–1677 рр., пізніше (у 1685–1689 рр.) — коронний великий підскарбій.

с. 83

“Стефану Баторію”. Стефан Баторій — король Речі Посполитої у 1576–1586 рр., перед цим він був трансільванським князем (у 1571–1576 рр.)

с. 84

“Сигізмунд III”. Сигізмунд III Ваза — король Речі Посполитої у 1587–1632 рр., батько згадуваних вище королів Владислава IV, Яна-Казимира (панував у 1648–1668 рр.), а також претендента на корону у 1648 р. Кароля — Фердинанда.

“маршалок М.Мишковський, тишовецький староста”. Очевидно мова йде про Яна Олександра Мишковського з Мірова, гербу Ястжембец (Яструб), тишовецького старосту, королівського ротмістра, який був белзьким підкоморієм у 1676–1687 рр.

“Марцін Бжезицький”. Мова йде про Марціна Бжезицького, белзького писаря (1649–1651), белзького підкоморія (1651–1661).

с. 94

“посол...Смяровський”. Якуб Смяровський — посланець Яна-Казимира до Богдана Хмельницького, який прибув до табору гетьмана під Замостям 19.11.1648 р. Внаслідок проведених них переговорів було досягнуто компромісу: Хмельницький погодився відступити від Замостя і чекати комісарів (дипломатів) Речі Посполитої.

с. 115

Самуель Корвін Гонсевський — польний гетьман литовський у 1654–1667 рр.

с. 116

Пінськ впав 10 лютого 1649 р. Полковник Міхненко потрапив живцем до рук карателів і був страчений. Див.: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 19.

с. 117

“Поддубницький”. У більшості джерел прізвище цього полковника подається як Піддубський.

Битва під Загалем, у котрій загинув І. Голота, мала місце 17 червня 1649 р. за н. ст. Тут важливу роль відіграли сили полковника Великого князівства Литовського Валеріяна Фаленцького та полковника шотландських найманців Донова, якого Грондський помилково називає ським.

“Степан Подобайло”. Мається на увазі Стефан (Степан) Подобайло (Пободайло), чернігівський полковник у 1651–1654 рр., а перед цим — чернігівський наказний полковник.

с. 118

Насправді Станіслав (у православному хрещенні Михайло) походив з окатоличеної українсько-білоруської шляхти.

Іменний покажчик*

А

Абуза-мурза 87
Аведоренко (Федоренко-?), козацький полковник 216а
Агітімiр-мурза 98
Адеркас покоєвий слуга 216, 245
Адер-мурза 191
Адiль-мурза 245
Азнаур, грек, жовнiр 294
Айтимир-бей 230
Айтимир мурза 191, 208
Алежиновський Ян, шляхтич 259
Амурат 336
Амфiлохiй, архiмандрит 150
Андрiй з села Косцянивки, повстанець 214
Антонiй Бонiфаций 336
Артем'єв С., російський гонець у Крим Д39
Арцишевський, шляхтич 333, 336
Ахмет-паша (Ахамат паша), турецький вiзир 150
Ахат 336
Ахмет-паша, турецький вiзир Д5, Д20
Ахмехан – мурза 242
Ахмеча – мурза 242, 259

Б

Байбуза, шляхтич, хорунжий Д10
Байбуза Семен 42, 46, 51, 230
Байчин (Бачин) - тайша 2, Д4
Балабан, шляхтич 19, 22, 51, 58
Балабан Дiонiсiй, холмський єпископ 258
Бальцєрова, шляхтянка 143
Барабаш (Барабашенко), полковник реєстровцiв 13, 33, 293, 334, Д19
Барановський, шляхтич 177
Бардзiковський,(Барчиковський,Барциковський), хорунжий 202, 219, 220, 227, 228
Батерша – мурза 242
Бжезицький Марцин, белзький писар, белзький підкоморiй 336
Бежет Алурат-бей 165
Беземалi-бей 165
Беєн Халi мурза 165
Беєн Шамза – бей 165
Бечен Бузамет-бей 165
Бечен Булатi, татарський старшина 165
Бей, кримський старшина 229
Бейковський Януш, черський стольник 245
Бекєч, польський вояк XVI ст. 126

*Покажчик враховує персоналії згадані тільки в тексті джерел. Не відзначаються імена святих.

Белецький (Белецький) Самійло 67а, 189, 196
Белжецький Теодор 138, ротмістр 245
Белявський (Белявський), шляхтич 25, 260
Бердовський, шляхтич 190
Березовський, шляхтич 143
Бечер Олургаза-бей, 165
Бечинський Войцех, дипломат Речі Посполитої 87
Бегановський Миколай, хорунжий львівський, дипломат Речі Посполитої 19, 26, 31, 51а, 62, 245
Белогоцький, шляхтич 206
Бжеменний Ждан, сотник повстанців 196
Бжуханський, шляхтич 11, 27а
Бжуський Валер, шляхтич 259
Биковський Міхал, шляхтич 228
Бітольт Кжиштоф, шляхтич 228
Блазіус, клірик-новіціат 303
Богаченко Ілля, полковник повстанців 246
Богдан з Брагіна, повстанець 199
Богомолченко Остап, козак з Корсуня 257
Богоровицький, полковник найманців
Богун (Федорович, Федоренко) Іван, вінницький (кальницький) полковник 242, 243
Богуш Іван, чернігівський козак 254
Богуш Омелян, брат Івана Богуша 254
Божевицький, шляхтич 205
Божецький, шляхтич 25, 260
Божиковський, шляхтич 13
Бокій, шляхтич 219
Больт, капітан найманців 219

Батий, хан 245
Боратинський, шляхтич 25, 260
Борисенко Михайло, козак Д19
Борисович Іларіон, архімандрит 256
Борисовський (?), князь, московський воєначальник 2
Боровський, шляхтич Д8
Борсук, козацький полковник 199, 200, 207, 229
Боруцький, шляхтич 88
Брага, полковник повстанців 80
Бревус з Черкас, військовий суддя 242
Бродовський Якуб, шляхтич 245
Брокард, чернець-кармеліт 303
Бруяка, полковник овруцький 242
Будзинський, шляхтич 30
Бут, сотник повстанців 182–183
Бут Антон, стражник 161
Буткевич, шляхтич 228
Бутурлін, воєвода і боярин Д40
Бялобжеський Ян, хорунжий 8, 219, 220, 228

В

Вадовський, полковник 6, 11, 334
Важинський, шляхтич 25, 260
Вайдель, полковник німецьких найманців 333
Вайер Людвік, ельбгський каштелян, полковник німецьких військ 139, 333, 336
Валько, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332
Варлаам (Ясинський), київський митрополит 313
Василевський, шляхтич 143

Васильєв Сава, московський перекладач Д27
Васько, чорнобильський міщанин 214
Вербовський Микита, літописець 315
Верещака Семен, полковник повстанців 229
Вергілій, давньоримський поет 328
Верховський Петро, шляхтич 144, 259
Ветан, хорунжий 26, 51а, 62
Вехман, хорунжий драгун 144, 219, 227, 228, 336
Вехманд, хорунжий драгун 227
Вешняк, полковник чигиринський 214, 242
Веська, стародубська підстаростина 143
Виговський Іван, генеральний писар Війська Запорізького 242, 248, 336
Вигура Семен, київський міщанин 256
Винницький Антоній, православний перемиський єпископ 258
Виста, шляхтич 116
Вишневецький Ієремія (Ярема), руський воєвода 6, 14, 28, 39, 40, 43, 51, 53, 61, 69, 69а, 71, 73, 80, 81, 82, 94, 111, 123, 124, 131, 138, 148, 153, 199, 206, 219, 220, 245, 245, 289, 294, 296, 301, 306, 323, 325, 328, 328а, 332, 333, 334, 336, Д5, Д7, Д8, Д19, Д22, Д24, Д38
Вишневецький Міхал, син Я. Вишневецького, майбутній король Речі Посполитої 78
Вітовський Станіслав, шляхтич 143,
Вітовський Станіслав, сандомирський каштелян 245, 246а
Віттан Миколай, шляхтич 259
Вішоватий, комендант Полонного 334

Віюк, полковник повстанців 199, 224
Владислав IV, король Речі Посполитої 47, 63, 244, 245, 289, 290, 296, 300, 301, 302, 306, 307, 310, 311, 312, 314, 323, 325, 328а, 329, 333, 334, 336, Д2, Д4
Воловицький Владислав, шляхтич 336
Вовк, ватажок повстанців 332
Войницький, шляхтич 177, 334
Волович, шляхтич 190, 228
Волосар Захар, родом з Остра, повстанець 199
Вольський Петр, шляхтич 259
Вольський Жемик (?), шляхтич 109
Вольський, ксьондз 93
Вольф (Вульф) Фромгольд фон Людінсхаузен, полковник 245, 246в
Вонмелович, шляхтич 27а
Воронич, шляхтич 25, 260, Д4
Ворошило 334, шляхтич
Вроцінський Филон, шляхтич 228

Г

Габріель, шляхтич, син Єнджея 13
Гайдученко, козацький старшина 334
Галесь, слуга П.Потоцького 152
Галецький Йосиф, чернець-кармеліт 303
Гальченко Іван, козак з Корсуня 257
Гамиш Кжиштоф, шляхтич 259
Ганджа Гришко, київський полковник 158, 196
Ганжа (Ганджа) Іван, полковник уманський 51, 70, 103, 121, 123, 171, 196, 229, 294, 328а
Ганнібал, карфагенський полководець 328

Ганскоф, капітан німецьких найманців 144, 219, 227
Гаркуша Антон, полковник повстанців 219
Гаспарський Олександр, шляхтич 67а
Гаубалт, генерал-майор 172а
Гдешинський Марек, шляхтич 19, 244, 245
Гепель Альберт, чернець-кармеліт 303
Гілай Д'юла (Георгій), стольник Трансільванії 163
Гжебенювська, шляхтянка 143
Гжибовський, шляхтич, гродненський староста 245
Гиря, полковник білоцерківський 70, 73, 80, 172, 229
Гібултовський, шляхтич, посол 332
Гіжицький Кжиштоф, шляхтич 228
Гізе, генерал-майор, 245
Гізовський, шляхтич 13
Гладиш Августин, чернець-кармеліт 303
Гладкий Матвій, полковник миргородський 172, 177, 192, 222, 223, 225, 229, 242, 243, 332, 333, 336
Глебович Єжі Карл, смоленський воєвода 144
Глух Йосип, полковник уманський 243
Гневош, шляхтич 155
Гневош Миколай, поручник 205, 245
Гоголь, полковник повстанців 332
Годун Андрій, киянин 194
Голімонт, гусарський поручник 144
Голковський, шляхтич 245
Головацький Петро, полковник повстанців 109, 122, 192, 199, 200, 207, 224, 229, 242

Головчин, повстанець Д13
Голота Ілля, козацький полковник 189, 190, 192, 196, 197, 199, 200, 204, 207, 214, 217, 328, 334, 336
Голуб, шляхтич 120
Гонсевський Самуель Корвін, полковник ВКЛ 144, 220, 228 336
Гонсьоровський, поручник 97, 144
Гордон, ротмістр 19
Горностай, шляхтич 158
Горський 336
Граб'я Миколай, шляхтич 245
Граб'янка Семен, полковник переяславський 199, 229
Гренбошевський, шляхтич 245
Гресько, полковник повстанців 182
Грицько з Борзни, підліток сотника Павла Яхненка, повстанець 214
Григорович Гришко, писар, жив у Корсуні 204
Гришко, полковник повстанців 182, 246
Гротус, хорунжий 219 227
Громика Михайло, білоцерківський полковник 230, 242, 243
Губальд (Гувальд, Увальд, Хувальд), полковник німецьких найманців 246в, 333
Гульчевський Кжиштоф, шляхтич 222, 223, 231, 259
Гумецький Мартин, гомельський міщанин, повстанець Д26, 332
Гурка, шляхтич 87

Г

Гіреї, династія кримських ханів 98, 336
Глівінський Станіслав, галицький суддя 162

Гродецький 145
Гротковський Марцін, шляхтич
184, 259
Гурський Павел, польський полковник 259
Гурський Станіслав, польський полковник 334, 113, Д1
Д
Данилович, магнат 24
Даровський, шляхтич 294
д'Арпажон, граф 302
Дембовський, шляхтич 219, 259
Демечко Лисянський, полковник повстанців 242
Демко з Чигирина, осавул Війська Запорізького 242
Демкович Іван з Корсуня, козацький писар військовий 242
Дем'ян Шимців (Шимеон, Шимеакс) з Чуднова 222, 223, 225
Денгоф Зигмунт, бидгоський і сокальський староста 19, 244, 245, 333, 334
Дешковський Ян, київський міщанин 256
Джеджалій (Джеджелій) Філон, полковник кропивенський (іркліївський) 13, 103, 229, 242, 334
Дзержек Адам, шляхтич 117
Дзік (Дзик) Ян, брацлавський хорунжий 51, 94, 216, Д10
Дзялинець, повстанець Д13
Димітровський, шляхтич 13
Дмивус, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332
Добжанський, шляхтич, 97
Добошинський, чорнобильський староста 101

Довгялло Абрахам, хорунжий 144, 219, 220
Домажєвський, шляхтич 25
Доманський, шляхтич 143
Домарацький, шляхтич 78
Домашєвський, шляхтич 260
Домбровський, шляхтич 259
Донець Іван, любартовський полковник 172, 230, 242
Доновай (Донарський), ротмістр 219, 228, 336
Дончинський, шляхтич 13
Драпей, родом з Ігуменя, повстанець 182–183
Драцковський, шляхтич 259
Дроздовський, шляхтич 56
Друшкевич Станіслав, шляхтич 259
Дубина Сильвестр, козацький писар 194, 196
Дубравський, шляхтич 74
Дульський, шляхтич 88
Дунай, писар хоругви Юшкевича 219
Дучимінський, шляхтич 25, 259, 260
Душеровський, шляхтич 143

Е

Елізій Муровець, чернець-кармеліт 303
Ельсніц (Ешніц), поручник 144, 219, 220, 228
Ефенді, кримський татарин, мулла 259

Є

Єнджей, шляхтич 13, 245
Єніковська, шляхтянка 143
Єнченко, чернігівський житель 254
Єпіхін Федір Єлизарович, полоняник Д35

Єсмаж 259
Єсман, ротмістр ВКЛ 144, 228
Єсмонт, шляхтич 143

Ж

Жван Олександр, шляхтич 68
Жданович, шляхтич 190
Жданович Антон, полковник київський 243
Жданович Кирило, чернігівський житель 254
Жебровський, шляхтич 52
Жевуський, шляхтич 51
Жегулін Олексій, виходець з турецького полону, воронежець Д24
Жеровський А., шляхтич 40
Жечицький, поручник гусарської хоругви 157, 216а, 245, 246а, 336
Жироський, шляхтич 332
Жолкевський Анджей, шляхтич 36, 120
Жолкевський «Глух», шляхтич 36, 245
Жолкевський 245, 329, Д17
Жолкевський Станіслав, великий гетьман коронний 334
Жолтовська, шляхтянка 143
Жолтовський, комендант Кодака 332
Жупа, пан 150
Журавський, письменник 328
Жураковський Влод, шляхтич 259
Журовський, шляхтич 40

З

Забіла, повстанець 182
Забуський Семен, козак-ренегат 245, 332
Загоровський, шляхтич 214

Закревський 123
Залевський, шляхтич 25
Заледіч (Заледич), шляхтич 25, 260
Залеський, шляхтич 260
Заливський, поручник 245
Залуський, гусарський хорунжий 245
Замана (?), полковник повстанців 51
Замойський, калуський староста 19, 126, 244, 245, 336, Д8, Д10
Заньовський Єнджей, шляхтич 259
Зарицький Серапіон, чернець-кармеліт 303
Заруцький Олексій, ніжинський купець Д24
Заславський (Острозький-Заславський Домінік), князь, режіментар, сандомирський воєвода 6, 31, 40, 70, 71, 80, 81, 82, 93, 117, 122, 124, 172, 176, 188, 230, 237, 244, 245, 289, 298, 299, 303, 308, 320, 321, 325, 332, 333, 334, 336
Захар, підданий пана Аксака, повстанець 200, 207
Захаревський, шляхтич 197
Захарій, пресвітер Жловиці 303
Зацвіліховський Миколай, дипломат Речі Посполитої 13, 27а, 120, 332, 245
Зборовська, княгиня Д14
Зборовський Франціск Флоріан, шляхтич 245
Зебжидовський Міхал, коронний мечник 185
Зелінський Яків, брацлавський підчаший 146, 150а
Зенкевич, шляхтич 147а
Зенько, сотник повстанців 214
Зигмунт, королевич Д2
Зижинський, полковник ВКЛ 114

Зицький, шляхтич 86
Зіновьев, російський дипломат Д40
Золотаренко Іван, полковник повстанців 336
Зуля, шляхтич 43

Й

Йордан, шляхтич 259
Йосиф, диякон 303

І

Ібрагім («Мурад»), турецький султан 99, Д3, Д20, Д24
Іван, мельник 65
Іванський Остап, козацький полковник 328а
Іван, родом з Гоголева, повстанець 199
Іванов Юрій Д5
Івахник Михайло, полковник корсунський наказний 257
Ігнатович Іван, чернігівський житель 254
Іллінський, пан 65
Ігнаткевич, шляхтич 228
Ізбицька, шляхтянка 143
Ілля, осавул Війська Запорізького Д1
Інковський (?) Стефан, шляхтич 124
Іслам-Гірей III, кримський хан 77, Д6, Д24, 336
Ітікович Іоан, органіст 303

К

Казановська, шляхтянка 245
Казановський Себастьян, шляхтич 259
Казановський, маршалок надвірний 174, 334
Кази, татарин 58, 245, 332

Казимир, кармеліт, новіціат 303
Казький, шляхтич 259
Калененко 334
Калиновський Марцін, польний гетьман коронний 18, 24, 35, 36, 39, 51а, 205, 245, 288, 289, 300, 326, 328а, 329, 334, 336, Д12, Д21, Д27
Каменчук Гришко, сотник повстанців 196
Канівець Гришай, сотник повстанців 196
Канівець Семен, повстанець 196
Канський Ян, шляхтич 259
Кантемир-мурза добрудзський 98
Контаріні («Кантерин»), венеціанський посол до Речі Посполитої 2036
Капиджилар Кіхайя Д11
Каплун, чернець 325
Капушта Л., полковник повстанців 332
Караїмович Ілля (Ілля, Ілляш, Ілляшенко), 6, 13, 33, 293, 334, 336 Д19
Карач-бей 242, 329
Карач-мурза, перекопський бей 230, Д23
Карацевич, хорунжий 228
Карл-Фердинанд, королевич, син Сигізмунда III 10, 45, 56, 59, 116, 123а, 144, 245, 332, 336
Касюся 332, вигаданий літературний персонаж
Каський, шляхтич 205
Катерина Шептицька, шляхтянка 295
Кашуба, дипломат Речі Посполитої 52, 87
Кая-бей 165, 242
Квітінг, драгунський хорунжий 219
Квасницький, шляхтич 205

Кжичковський 227
Кизимко 224
Кильш, повстанець 196
Кирило, родом з Гоголева, повстанець 199
Кисіль, повстанець 199
Кисіль Адам, дипломат Речі Посполитої 37, 48, 69а, 72, 107, 109, 111, 113, 117, 146, 150а, 169, 172, 218, 244, 245, 245, 252, 328а. 332, 334, 336, Д4, Д22, Д23, Д28, Д31, Д32, Д36, Д38
Кисіль Микола, новгородський хорунжий, брат А. Киселя 146, 150а
Кінський (Лунський), поручник 144
Копійка, полковник повстанців 80
Куницький Адам, шляхтич 124
Кияшка, повстанець 332
Кіндрат, козак з Богушів 228
Кішка з Ямполя, повстанець 88
Кішка Януш, великий гетьман литовський 336
Климент, кармеліт 303
Клиша Яків, дипломат повстанців 6, 293
Клікун Антоній, гомельський міщанин 210
Клобуковський, поручник хоругви найманців короля 245
Клокачевський, шляхтич 294
Клуковська, шляхтянка 143
Кобильницький, шляхтич 259
Ковальовський, шляхтич 259
Ковальський Стефан, шляхтич 58, 182, 236, 245, 259
Козлов Василь, станичник Д24
Козуба, посол Речі Посполитої Д11
Кокозовський Мозита, сотник повстанців 131
Колегребінко Семен, козацький полковник 200, 207
Коломольда, ватажок повстанців 332
Колонтай Самуель, шляхтич 81
Колоша, сотник повстанців 182-183
Колушаний Федір Іванович, полоняник Д35
Комировський (?), львівський офіціал 72
Коморовський Самуель, ротмістр 13, 19, 26, 51а, 62, 219, 227, 334, 336
Комша (?), молдаванин, шпигун 6
Кондрацький, ротмістр коронних військ 332
Кондирев Ждан, донський отаман Д24
Кондратьєв Климко, ніжинський купець Д24
Конецпольський Станіслав, великий гетьман коронний 336, Д17
Конецпольський Станіслав, хорунжий коронний 289
Конецпольський Олександр, хорунжий коронний 245, 289, 296, 301, 305, 321, 332, 333, 334, 336
Концький, шляхтич 174
Копачовський Васько, мельник 65
Копійка, повстанець 80
Конопацька Ельжбета з Комарник, шляхтянка 295
Короткевич Самуель, шляхтич 228
Кордиш, шляхтич 103
Корецький Самуель Кароль, князь 82, 124, 126, 130, 144, 164, 231, 236, 244, 245, 334, 336, Д22, Д36

- Корицький 19, 82, 126, 192, 224, 237, 245, 259
- Корицький Войцех, шляхтич 259
- Корицький Павел, шляхтич 259
- Корнякт, хорунжий 245
- Корф Миколай, капітан німецьких найманців 245, 333
- Кос шляхтич 54, 57
- Косов Сильвестр, київський митрополит 258
- Коссаковський, ротмістр ВКЛ 26, 51а, 62, 93, 332
- Костеренки, брати-повстанці 219
- Костка Стефан, шляхтич 228
- Косткевич, шляхтич 75
- Костянтин Великий, візантійський імператор 145
- Котецький, шляхтич, подільський мечник 244
- Котовська, шляхтянка Д25
- Котовський Криштоф, шляхтич 219
- Кохановська, шляхтич 143
- Кохановський, польський поет XVI ст. Д10, 245
- Кохман (?), повстанець 51
- Кошовський Кжиштоф 227
- Красеченко Іван, сотник повстанців 196
- Крентковський, шляхтич 25, 260
- Крепський, шляхтич 259
- Кривінський полковник повстанців 229
- Кривоніс Максим, полковник повстанців, наказний гетьман 46, 51, 61, 70, 73, 80, 81, 82, 93, 99, 103, 107, 111, 112, 121, 122, 166, 184, 229, 242, 293, 294, 296, 297, 301, 328а, 332, 332, 334, 333, 334, 336, Д8, Д10, Д14, Д19
- Кривошاپка, повстанець 214, 294
- Кривцов Григорій, син боярський Д27
- Кричевський Михайло (Станіслав), полковник київський 11, 219, 224, 227, 242, 246, 321, 334, 336
- Кроковський Йосаф, київський митрополит 314
- Крупецький, уніатський єпископ 258
- Крупинський, шляхтич 248
- Кумановський Олександр, шляхтич 259
- Куницька, шляхтянка 147
- Куницький Адам, шляхтич 124
- Курдвановський, шляхтич 42, 70
- Курмалі, кримський татарин 259
- Куровський Войцех Траян, шляхтич 259
- Куропатва, шляхтич 110
- Курош Каспер, поручник 294
- Курпський, поручник 144, 219, 220, 227, 228
- Курц, шляхтич 245
- Кутинга, поручник 227
- Кутла, кримський татарин 259
- Кутнарський Юрій, молдавський дипломат 108, Д15
- Кучинський «Глух», шляхтич 124

Л

- Лаврентий Григориєвич, писар 257
- Лаврентій, шляхтич 51
- Лагевський Станіслав, шляхтич 259
- Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький каштелян 163, 184, 329, 336
- Лагода, козак Д1
- Лазецький, шляхтич 219
- Лакестуде, шляхтич 19

Лапушенко Пилип, сотник повстанців 196
Ларіонов М., російський посол Д39
Лащ Самуель, шляхтич 74, 117, 122, 124, 126, 182, 332, 334, Д5
Лащовський, жовнір 245
Левко, осавул війська Запорізького Д1
Левонтович, шляхтич 143
Лєвошинський, шляхтич 205, 259
Лєнтовський, ксьондз 145
Лєнцький, шляхтич 259
Лєпковський, шляхтич 8
Лєшеньновський, шляхтич 259
Лєщинський Богуслав 245, 332
Лєсецький, ксьондз 245
Лєсовець Демко з Яготина, осавул другий військовий 242
Ліонський, шляхтич 190
Лобода, переяславський полковник 196, 229, 242, 243
Ловенецький, шляхтич 219, 226
Лоецький, підляський підчаший 116
Лозецький (Ложецький), поручник військ ВКЛ 219
Лозицький, шляхтич 228
Лончинський, майор польських військ на Кодаку 332
Лоргу, поручник 51
Лучинський, шляхтич 145
Лубенський Мацей, примас 150, Д7, Д11, Д17, Д18
Лупу (Лупул) Василь, молдавський господар 145, 146, 150, Д15, Д20
Львов Д.П., князь, окольничий Д24
Львіх, чернець 325
Любовицький 245, 336

Любомирський, магнат 244, 245, 334, 336
Людовик 11 302
Лютомирський, шляхтич 143, 145
Лянцкоронська Кирилівна з Матаці, шляхтянка 53
Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький каштелян і польний гетьман 151, 163, 184, 242, 245, 289, 332, 336
Лянцкоронський Преслав, син сондецького каштеляна 245
Ляшота Стефан, шляхтич 259

М

Мазаріні Джуліо, кардинал 302
Мазниченко Конон, козак з Корсуня 257
Майдель, шляхтич 246в
Макера, полковник повстанців 158
Максим з Хотуч, повстанець (?) 219
Малицький, шляхтич 86
Маліченко, повстанець 293
Малко, сотник повстанців 199
Макарович Ян, шляхтич, козьминський підстолій 228
Малоський Ян, шляхтич 259
Манет Хаджі, татарин з Бахчисараю, 259
Манько (Менько), полковник черкаський 171, 242
Марія Данилівна, дружина корсунського козака Фуртника 257
Марк Аврелій, давньоримський імператор 328
Мартин, повстанець, трубач з Корсуня 70
«Мартинка, прозвищем Козка», запорозький отаман Д24
Мартінова Авдотья, полонянка Д35

- Марцинкович Самуель, шляхтич 57
- Масловецький Ольбрихт, шляхтич 13, 259
- «Матвеев» Степан, вихідець з турецького полону Д20
- Матвеев Юрій Д20
- Махаринський Стефан, шляхтич, слуга князя Корецького 143а
- Мацкевич Іван, повстанець 192
- Мегер Міхал, королівський секретар 216
- Мелецький Миколай (помер у 1585 р.), великий гетьман коронний у 1578–1580 рр. 126
- Мелешко, шляхтич 219, 220, 227, 228
- Месмет паша, турецький візир 150
- Мехед із села Савич із сотні Малка, повстанець 199
- Мехмед IV («Уран», Ахмед), турецький султан 245, Д37
- Мехмед-паша, турецький візир 108, 173, Д15
- Микитин Іван, російський посол Д39
- Микита, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332
- Микифоров Андрій, білоруський купець Д24
- Миколай, жовнір 13
- Миколай, полонений шляхтич 259
- Мингайло, шляхтич з-під Ліди (?) 227
- Миньковський, шляхтич 294
- Минько, полковник повстанців 171
- Мирський, стражник ВКЛ 144, 333, 334, 336
- Мисловський, шляхтич 25, 58
- Мисловський, шляхтич 260
- Мишковський М., шляхтич 336
- Міно́р Тобіа́ш, шляхтич 123, 237, 245, 336
- Міхаловський, шляхтич 143
- Міхаловський Якуб, польський шляхтич 145, 228, 245
- Міхненко (Міхнік), козацький полковник 144, 336
- Млодзяновський, шляхтич 86
- Млоцький, посол Речі Посполитої 228, 334
- Могила Петро, київський митрополит, 328
- Могільницький, шляхтич 259
- Мози́ра (Мози́ря) Лук'я́н, полковник корсунський 242, 243
- Мозовський Олександр, повстанець 70
- Мокрський, шляхтич 294, 333, 334
- Моль, капітан королівської гвардії 245
- Момерек Лебійова дружина 259
- Мориць фон Насау, граф 333
- Мрозовицький, хорунжий 51, Д10
- Мубарако́з – мурза 242
- Мужві́нський Микола́й, шляхтич 259
- Мура́т-ага 173
- Мшацький, шляхтич 145
- М'яскі́вський Андже́й, галицький стольник 116, 236, Д16
- М'яскі́вський Войце́х, львівський підкоморій 150а, 244, 245
- М'яскі́вський Лука́ш-Казими́р, подільський земський суддя 97, 205, Д16, Д34

Н

- Наливайко, вождь повстання 1594–1596 рр. 327
- Напаліч, повстанець 158
- Наместник Ян, шляхтич 228

Насау фон Мориць, граф 332
Небаба Мартин, полковник чернігівський, сіверський 158, 192, 199, 200, 207, 214, 222, 223, 224, 225, 229, 242, 332
Невяровський Анджей, шляхтич 259
Невяровський Павел 336
Недовисенко, ватажок повстанців 332
Незабитовський, шляхтич 25, 107, 260, 336
Неминикорчма, полковник повстанців 332
Немирич 231, шляхтич
Нечай Данило, полковник брацлавський 131, 151, 152, 157, 229, 242, 243, 332, Д29, Д30
Ниціовля (?), польський полковник 114
Нікітін Олексій Васильович, піддядчий, член посольської місії до Криму Д41
Новицький Андрій, чернець-кармеліт 303
Нольд, майор німецьких найманців 219, 227, 228, 336
Носач Тиміш, полковник прилуцький 243
Носмеж Анджей, старосільський староста 69

О

Обезушенко Семен, повстанець 182–183
Обухович, дипломат Речі Посполитої 72
Овдотья Филоновна, дружина корсунського козака Филона Якименка 254
Огинський Богдан, шляхтич 144
Одживольський, шляхтич 26, а51, 62, 329

Одинець, повстанець 204
Ожга, львівський писар, дипломат Речі Посполитої 237
Ожеховський, шляхтич 259
Оконський, шляхтич 25, 260
Оксенов Андрій Іванович, син боярський Д37
Окунь, ротмістр 42, 51, 46
Олександр Великий, античний полководець, цар Македонії 126, 332
Олександр, королевич 245
Олександренко, полковник повстанців 171, 332
Олексій з Макарова, з маєтності пана Лаща 182
Олексій Михайлович, цар Д12
Оленцький, шляхтич 25, 260
Олесницький Збігнев, опочинський каштелян 124, 245
Олесницький Миколай, син Олесницького Збігнева 245
Олесько, козацький старшина 334
Олтажовський Томаш, шляхтич 259
Онишко (Онисько) з Войтович (Звйтович), повстанець 131
Опалінські, магнати 320
Оралі оглу Д6
Оранська, стародубська писарша 143
Оранський фон, граф, 333
Орлянд, шляхтич 259
Оршанський Станіслав, шляхтич 143
Освенцім, шляхтич 259
Осинський, полковник королівської гвардії 80, 82
Осман (Асман), чауш 150, 306
Оссолінський Балдуїн, польський шляхтич 336

Оссолінський Єжі, коронний канцлер 245, 332, 336, Д9, Д22, Д23, Д29, Д31, Д36

Остафій, київський ксьондз 73

«Остафьев Исаяя», молдавський боярин Д5

Острозький, князь 289, 332, 336

Остророг Миколай, коронний підचाший, регіментар 33, 42, 208, 245, 320, 321, 332, 334, 336, Д11, Д15, Д17, Д18, Д29, Д30

Отрошко, козак-ренегат 215

Оттенхауз, ротмістр, потім полковник-лейтенант ВКЛ 219, 144, 227, 228

Офна, біблійний персонаж 328

П

Павша Семен, шляхтич ВКЛ 219, 227, 228, 255

Пароловський (Павлович (?), ротмістр ВКЛ 336

Полупента, шляхтич 219

Постерембський 219

Павел чернець-кармеліт 303

Павел, медик 10, 259

Павлович, ротмістр ВКЛ 144, 219, 220, 226, 227, 228, 336

Павлюк Павло, вождь повстання 1637 р. 328

Паісій, патріарх ієрусалимський 328a

Панцироло, кардинал 66

Пац, шляхтич 54

Пелка Адам, жовнір 245, 334

Перфільєв Федір, полоняник Д37

Пенкальський, шляхтич 219

Пенік Семен, полковник канівський 242

Пеняк, полковник повстанців (можливо Семен Пенік) 217

Перець, повстанець 196

Петро із села Мокіша, підданий пана Котарського, повстанець 199

Петров Михайло, донський козак Д37

Пещенко Гришко, сотник повстанців 196

Плеський Кжиштоф, шляхтич 228

Пилипенко Василь, козак з Канева, повстанець 246

Пилип Лапушка (Лапушенко), горностайпільський полковник 196, 214

Півмісяця, козацький полковник 80

Півторакожуха, козацький полковник 80, 140

Підкова, козацький гетьман XVI ст. 327

Піндар, давньогрецький поет 331

Плеський Кжиштоф, шляхтич 228

Погоровський, шляхтич 244

Подбельський, російський воєвода 2

Поддубницький (Піддубський), полковник повстанців 336

Подлецький 219

Подобайло (Пободайло) Стефан, козацький полковник 182, 207, 219, 224, 229, 246, 336

«Подоский» 203

Познацький, шляхтич 54, 320

Позовський, шляхтич 98, 145, 245

Полуян, повстанець 294

Польта, капітан литовського війська 227

Помахович Самуель, шляхтич 228

Понятовський Станіслав, шляхтич 228

Попердовський, вигаданий літературний персонаж 332

Попович Михайло, полковник чорно-
бильський 192, 196, 199, 229, 242

Потій Ян, 336

Потій, шляхтич 245

Потоцький, галицький староста 32,
145, 151, 172, 237, 241, 241а, 244, 288,
289, 326, 328а, 329, Д4, Д24

Потоцький Єнджей (Анджей), він-
ницький староста 59, 87, 332

Потоцький Миколай, краківський
каштелян, гетьман великий коронний
3, 115, 124, 145, 300, 334, 336, Д12, Д27

Потоцький Петро, кам'янецький ста-
роста 332

Потоцький Стефан, каштелянич, син
великого коронного гетьмана Мико-
лая Потоцького 6, 11, 14, 15, 16, 17,
23, 26, 33, 51а, 62, 321

Потоцький Станіслав, подільський
воевода 245

Почерницький Прокіп, шляхтич Д14

Присиноцки, полковник 172а

Прусиновський, шляхтич 126

Пузовський 332

Пуздровський, шляхтич 245

Пулішевський, шляхтич 225

Пушкар (Пушкаренко) Мартин, по-
лковник полтавський 243

Пушкаренко (Кирило), син М. Пуш-
каря, полковник кременчуцький 242

Пушко (Пішко), київський полковник
199, 229

Пшерембський Вінцентій, шляхтич
58

Пшиємський Зигмунд 170, 246в, 334

Пшипковський, шляхтич 219

Пшонка Адам, хорунжий холмський
245

Пясечинський Ян, новгородський ста-
роста 245

Пясецький, ксьондз регент 132а

П'ясецькі, шляхтичі 245

П'ятка Хвесько з Кочерова, повста-
нець 230

Р

Радзейовський Ієронім, коронний під
канцлер 245, 336

Радзиминський (Радзімінський),
шляхтич 25, 260

Радзівіл Богуслав, князь, конюший
Речі Посполитої 132а, 159, 172а, 246в,
249, 333, 336

Радзівіл Януш, князь, польний геть-
ман литовський 64, 97, 105, 129, 141,
144, 178, 200, 203г, 203д, 204, 207,
219, 220, 228, 231, 232, 249, 255, 333,
334, 336

Радишевський Богуслав, шляхтич 259

Раєцький, поручник краківського ста-
рости 18, 144, 219, 220, 228, 245

Ракоці Д'єрдь І, правитель Трансіль-
ванії (Семигороду) 134а, 150, 154,
336, Д2

Ракоці II Д'єрдь 60, 69а, 110, 133,
145, 157, 163, 166, 167, 167а, 174, 177,
179, 187, 218, 251, 303, 334, 336, Д33

Ракоці Сигізмунд, брат Д'єрдя I Ра-
коці 173

Рев 51, шляхтич

Реймошевський Януш (Бугай Іван),
повстанець 199, 200, 207

Рембеський Адам, шляхтич 259

Ривоцький, шляхтич 13

Рильський Марцін, шляхтич Чер-
ського повіту 212

Рогатович Лаврентій, чернець-карме-
літ 303

Рожнов Афонька, повстанець, «олшанець» Д24
Розражевський Ян, шляхтич 170? 245, 336
Роєвський Серапіон, чернець-кармеліт 303
Романенко Андрій, переяславський наказний полковник 160
Романовський, поручник 144, 219, 220, 228
Роп, поручник 144, 219, 227, 228
Ростковський, шляхтич 25, 260
Рузницький, шляхтич 16
Румашкевич, шляхтич 35, Д21
Русецький Станіслав, шляхтич 25, 259, 260
Русиновський, шляхтич 124, 240

С

Сабінський, стародубський шляхтич 143
Сава з Ічні, полковник повстанців 242
Савінський, шляхтич 259
Сагайдачний, гетьман Війська Запорізького 199
Сакен, поручник 144
Саліл-паша, турецький візир Д20
Салтиков-Щедрін 244
Самбірський Марціан, чернець-кармеліт 303
«Самоиски» (Замойський ?), князь 167
Самсонов Микита, полоняник Д41
Сангушко Олександр, князь 37, 43, 56
Сваржевський, шляхтич 160
Свсжовський Самуель, шляхтич 195
Сеніцький, шляхтич 228
Сапіга Казимир Леон 12, 13, 15, 16, 17, 22, 23, 26, 27а, 32, 37, 43, а51, 62, 205, 244, 245, 334, 336, Д23
Страш Ян, шляхтич 259
Реймошевський Януш 199, 200, 207, 219
Сваржевський 160
Свосько, повстанець 196
Седляр (Сідляр), полковник повстанців 144, 199, 204
Сей, поручник 144
Селім паша, турецький візир Д5
Сельський (Сельський), шляхтич 72, 74, 245
Селява Антоній, уніатський митрополит 258
Семашко, шляхтич 68
Семен, райця 212
Семен з Чуднова 225
Семен Канівець, сотник 196
Семенко, полковник повстанців 225
Семенов Антип, виходець з турецького полону Д24
Семянович, пан Д11
Сенкевич, шляхтич 143
Сенявський Адам, львівський староста, ротмістр 6, 12, 13, 18, 19, 22, 26, 30, 36, 37, 51а, 62, 107, 123, 245, 332, 334, 336, Д9, Д22
Сенявський, шляхтич, ротмістр, племінник Адама Єжі Сенявського, Д9
Серебрийські, жовніри 245
Сефер Кази ага, великий візир Кримського ханства 244, 245, 332, 336, Д23
Сєкера, жовнір 334
Сераковський, шляхтич 245
Сециловська, стародубська шляхтянка 143

Сигізмунд III, король Речі Посполитої 258, 336

Симоневський, ксьондз 50

Синявський 288, 329

Сквицький Микита, шляхтич 259

Сковеський, шляхтич 58

Скоковська, шляхтянка 54

Скоратенко, полковник прилуцький 242

Скороход, полковник повстанців 332

Скурашевський Станіслав, шляхтич 259

Слеповронський Анджей, шляхтич 259

Слоневський, шляхтич 78

Служка Зигмунт, шляхтич, гомельський староста Д26

Слупецький, шляхтич 25, 260

Слуховський, стародубський шляхтич 143

Смажевський, шляхтич 25, 260

Смолка, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332

Смольський, ротмістр ВКЛ 189, 190, 200, 207, 219, 227, 228, 333, 334

Смяровський (Шмарцевський) Якуб, черкаський підстароста, посол Речі Посполитої 145, 146, 154, 161, 170, 191, 194, 203г, 242, 336

Снітковський 190

Собеський Якуб, батько Яна Собеського (короля Яна III) 336

Собеський Марек, брат Яна Собеського (короля Яна III) 334

Сокіл, шляхтич 93, 111, 172, 177, 287

Соколовський Франціск, київський міщанин 256

Соколовський Ян, «гетьман костирський», 102, 219

Солиман, повстанець 70

Сомченко, полковник повстанців (можливо Я. Сомко) 223

Сосницький, шляхтич, слуга А. Киселя 248

Сосновський, шляхтич, комендант Слуцька, слуга князя Б. Радзівіла 102, 114, 116, 333, 336

Сотник Федко, полковник повстанців 158

Стадницький, шляхтич 332

Станіслав, шляхтич 13

Сарбевський Станіслав, шляхтич, грабовецький староста 334

Скурашевський Станіслав, шляхтич 259

Станський, шляхтич 25, 260

Стапковський 245, 332

Старушич Климентій, ігумен 258

Степанов І., російський посол Д24, Д27, Д39

Степан, полковник подністровський 242

Степко, полковник повстанців 171

Степковський, шляхтич, брацлавський староста 246а

Стефан Баторій, король Речі Посполитої 336

Стравінський (Стравинський), шляхтич 212

Стравінська, стародубська підкоморина 143

Страш Ян, шляхтич 259

Стрижовський, шляхтич 332

Стровський, шляхтич 13

Стручок, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332

Стшалковський Томаш, ротмістр 245
Стшелецький Єнджей, шляхтич 259
Сулейман-ага, кримський старшина
244, 245, 336
Сулін-ага 244
Сулешев Маметша, кримський мурза
Д12, Д27, Д24
Суловський, шляхтич 6, 332
Суходольський, ротмістр 172, 334
Сухоток, повстанський сотник 214
Суша, уніатський єпископ 258

Т

Талабзда, вигаданий літературний
персонаж (повстанець) 332
Тамерлан (Тимур), середньоазіат-
ський завойовник 336
Тарковський Стефан, шляхтич 124
Тарновська Фірлеївна, шляхтянка 245
Тарновський (Тарнавський) Міхал
Станіслав, воєницький каштелян 34
Тачевич Валеріан, монах-кармеліт 303
Твожанський, шляхтич Ян 259
Телга Федір, козак з Корсуня 257
Телефус, шляхтич 58
Терлецький, шляхтич 259
Тимінський, шляхтич 259
Тимох, родом із Стрешинської во-
лості, повстанець 182–183
Тинецький (?), шляхтич 13
Тиницький, шляхтич 25, 260
Тинітрилле, кримський татарин 259
Тишецький, вишневецький староста
206
Тиша (Тишик) Михайло, звягельський
сотник, потім полковник волинський і
звягельський 143а, 164, 186
Тишкевич Казимир 245
Тишкевич Єжі, віленський номінат
250
Тишкевич Феліціан, шляхтич, київ-
ський чашник 144, 227, 236, 244, 245,
246а, 332, 336
Тишко, повстанець 196
Тізенгауз (Тизенгауз) Райхольд (Рей-
нольд) 144, 219, 220, 227, 228, 245,
336
Тождзерський Волович, шляхтич 336
Том-бей 49
Томіславський, шляхтич 80, 145
Топига (Тапига, Топіха, Топко, по-
лковник повстанців 27, 38, 167, 229
де Торрес Джованні, папський нунцій
66
Тризна, волковийський староста 135
Тризна Йосиф, печерський архімандрит
114, 146, 256
Трифон, полковник повстанців 80
Трофимов Онисим, дяк, дипломат Д24
Трохименко Левко, козак з Корсуня
257
Тугай-бей, перекопський бей 3, 25,
27а, 81, 87, 115, 131, 145, 146, 167,
172, 260, 303, 328а, 329, Д6, Д23, Д27
Тугай, ногайський мурза (ймовірно:
Тугай-бей) 229
Тугайхан-бей (ймовірно Тугай-бей) 36
Турец, полковник повстанців 192
Турковський Іван, ренегат 171
Тшебицький Анджей, кс., регент
більшої канцелярії 233
Тшебінський Олександр, перемиський
єпископ, коронний канцлер 245
Тшибальковський Петро, шляхтич 92

У

Угорницька Катерина, шляхтянка 256
Улас з Остроладовиц, повстанець 219
Улінський, шляхтич 12, 13, 39
Усьцомович Самуель, шляхтич 228
Устинович Бенедикт, шляхтич 228

Ф

Фаленцький, ротмістр 190, 219, 226, 228, 336
Фалінський 219
Фащ Мартин, шляхтич 54
Фащ Кжиштоф, шляхтич 228
Федір з Перижа, підданий князя Вишневецького, повстанець 199
Федоров Павел, донський отаман Д24
Федоренко, полковник повстанців 171
Федурченко Северин, козак з Корсуня 257
Фельцій Лука 336
Філіп, давньогрецький поет 331
Фінес, біблійний персонаж
Фірлей (Фирлей) Анджей, белзький каштелян, «регіментар» коронних військ 160, 172, 188, 201, 218а, 228, 241а, 242, 244, 245, 289, 332, 333, 336
Флік, львівський хорунжий 19
Франціск, чернець-кармеліт 303
Фредро Єнджей, шляхтич 245
Фрондкервський Матіяс, шляхтич 336
Фурс, підданий князя Вишневецького, з Бабчина, повстанець 199
Фуртник Григор 257

Х

Халецький Владислав Єжі, шляхтич 54, 182, 183
Халецький Міхал, шляхтич Д13

Харлинська Барбара, шляхтянка Д25
Хвінець (?), повстанець 196
Хелмський, шляхтич 13
Хіділ-бей, татарський командувач, мурза (?), 242
Хлевінський Григорій, шляхтич 228
Хлованський, шляхтич 51
Хмелевська 143
Хмельовський, дубенський архімандрит 258
Хмельницький (Хмель, Хміль, Шимилінської) Богдан, гетьман 1, 2, 4, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 23, 24, 26, 27, 27а, 30, 31, 33, 36, 37, 39, 43, 45, 47, 51, 51а, 55, 57, 61, 62, 63, 65, 71, 94, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 114, 116, 117, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 131, 133, 135, 140, 144, 145, 146, 148, 150а, 155, 157, 158, 161, 162, 163, 166, 166а, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 180, 184, 185, 185а, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 198, 199, 200, 203д, 205, 207, 208, 209, 212, 214, 216, 216а, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 234а, 237, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 251, 252, 262, 287, 288, 289, 291, 293, 296, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 321, 322, 324, 325, 328, 328а, 329, 332, 333, 334, 335, 336, Д1, Д3, Д4, Д6, Д7, Д8, Д9, Д10, Д13, Д14, Д19, Д22, Д23, Д24, Д28, Д31, Д32, Д33, Д36, Д38
Ходкевич Лукаш, шляхтич 336
Ходорковський, поручник 144
Холдаковський (Олдаковський), посол Речі Посполитої 19, 42, 145
Холховський Стефан 259
Хорнанський Владислав, шляхтич 259

Хотунський Григорій, російський посол Д24
Хребтович, шляхтич, 13
Хринашкевич, суддя гродський стародубський 143
Худолій, запорозький козак, підняв повстання проти Б. Хмельницького Д28

Ц

Цирульник Войцех, шляхтич 86

Ч

Чаплинський Даніель, шляхтич 153, 154
Чаплич, луцький єпископ 258
Чарнецький (можливо Стефан Чарецький), шляхтич 145
Чарноцький Кжиштоф, шляхтич 259
Чежевірський, хорунжий Д10
Четвертинський Януш (Ян), князь 46, 51
Четвертинський, посол 146
Черпека, шляхтич 143
Чертайко, татарин Д 12
Чоп, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332
Чуйко, повстанець 332

Ш

Шанга, шляхтич 246в
Шангірей, корсунський полковник 70
Шапка, повстанець 219, 227, 334
Шартлян – мурза 242
Шельницький, шляхтич 25, 260
Шемберк Станіслав, брат Я. Шемберка, 134
Шемберк Яцек, «комісар» Речі Посполитої 11, 22, 33, 35, 43, 134, 245, 328а, 329, 334, Д21

Шенох, ксьондз 10
Шептицькі 295
Шесьневський, стародубський шляхтич 143
Шефербей білгородський 173
Ширим-бей (Ширім-бей) 222, 223, 242
Ширім – мурза 242
Шифман, капрал 144
Шолдрський, шляхтич Д9
Шорнель, шляхтич Д8
Шостачка, вигаданий літературний персонаж (повстанець) 332
Штрау, шляхтич 259
Шумейко Прокіп, полковник ніжинський и чернігівський 65, 96, 106, 182, 192, 199, 222, 224, 229, 242, 243
Шумейко Матвій з Брагіна 182-183
Шумович Лукаш, шляхтич 228

Щ

Щепан Петро Кирилович, підданий пана полоцького підкоморія 182
Щенснович, жовнір або шляхтич з хоругви Смольського 189

Ю

Юковський, шляхтич, ротмістр 245
Юлій Цезарь, давньоримський полководець 126
Юра, ватажок повстанців 332, Д14
Юрій, полковник повстанців 182–183
Юровський, шляхтич 18
Юрченко (Юрьєва) Тетяна, колишня полонянка Д41
«Юрьєв Иванов», молдаванин, шурина «Исаи Остафьева» Д5
Юшкевич, шляхтич 114, 219

Я

Яблонський, шляхтич 143

Яжебський (Заребський) Мартин, повстанець 171

Якименко, повстанець, козак з Черкас 92

Ян, шляхтич 13

Яначовський, шляхтич 13

Янчар, полковник повстанців 171

Яненко Данило 254

Яненко Филон 254

Ян Казимир (Казимир), король Речі Посполитої 45, 46, 132, 154, 185а, 234а, 236, 237, 245, 253, 289, 302, 307, 311, 312, 319, 320, 323, 328а, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336 Д28

Яначовський (Янчовський), шляхтич 13, 259

Ярмолинська Зузанна, шляхтянка 39

Ясинський, шляхтич, 259

Ясинський, шляхтич 143

Яскевич Самуель, слуга З. Служки Д26

Якульський Маріан 13, 36, 51, 133, 218, Д34

Ясликовська, шляхтянка 143

Ясперс, майор 144, 228

Ясько (Ясноборський), козак-ренегат 245

Яхим, полковник повстанців 171

Яхненко Павло, сотник повстанців 214

Яцкевич Гарасько, звягельський полковник 160, 164, 186, 230, 196, 242

Яшко, козак з полку сокальського старости 231

Географічний покажчик

А

Азія 328
Азов 328, Д5, Д24, Д41
Акмечеть 259
Анатолія Д20
Аслан-городок 208
Аслумов 86

Б

Бабичі 182, 199, 200, 203д, 204, 207, 217, 219, 229
Базалія 166
Байже 259
Балина 332
Балинка 97
Балка 27а
Бар 16, 26, 39, 42, 46, 47, 51, 51а, 53, 59, 62, 75, 86, 87, 88, 92, 94, 97, 98, 131, 142, 145, 149, 150а, 151, 159, 166, 167, 171, 216а, 246в, 332, 334, 336, Д10, Д14, Д29, Д30
Батіг 326
Бахчисарай 185, 259
Белз 131, 332, 334, 336
Белзьке воєводство 245, 246, 258, 321, Д9
Білий Камінь 241а
Бердичів 31, 40
Березина р. 336, 212, Д13
Березна 107, 182, 288
Берестейське воєводство 104, 105, 114, 129, 246в

Берестечко 245, 326
Берестя (Брест Литовський) 105, 114, 116, 129, 144, 302, 334
Бершадь 51, Д10
Бескид (частина Карпат) 295
Биків 28, 259
Бистриця 36
Бихів 54, 84, 114, 213, 216, 219, Д 13
Білгород 9, 51, 259, Д 33
Білгородка Д24
Білий Камінь 237, 239, 244, 245, 332, 334, Д 14
Біловода (можливо Біле море, коло Дарданел) 166, 172
Біла Криниця 69
Біла Церква 4, 12, 26, 27, 31, 33, 43, 45, 51а, 62, 145, 13, 28, 30, 200, 207, 217, 224, 334, Д 9, Д19, Д22, Д36
Білорусь 51, 129, 334, Д25
Більськ 116
Біржі 249
Бобруйськ а147, 182, 189, 202, 219, 336, Д13
Богуслав 51, 259
Богущі 228
Богущов (Богущовщина) (спадщина козака Богуща) 254
Божек р. 332
Борзна 214
Боровиця 6
Борхов 214

Борщагівка 217
Борщів 332
Брагин, 158, 182, 199, 200, 207, 219,
220, 227, 228
Брагинці 219
Бранчиці 102
Брацлав 1, 50, 152, 167, 171, 328, Д32
Брацлавське воєводство 333
Броди 8, 69, 67а, 130, 131, 200, 207,
230, 327, Д24
Буг Західний р. 231, 328
Буг (Бог) Південний р. 6, 35, 51, 169,
332, Д10, Д 21
Буджак 230, Д2, Д33
Будзанів 332
Буковина 162
Булгак 166
Бунища 256
Бурча 259
Бучач 332
Бучки о. 7
Бучня 107

В

Валахія 35, 334, Д21
Варва 54
Варна 245
Варшава 47, 49, 52, 59, 63, 64, 66, 67,
69а, 73, 74, 79, 80, 82, 96, 99, 116, 127,
128, 131, 132, а134, 138, 154, 157,
163, 167, 170, 172а, 173, 203, 203б,
205, 241а, 245, 253, 290, 298, 302,
323, 324, 332, 333, 334, 336 Д16,
Д19, Д31
Велика Могила 97
Великопольща 336
Велюнська земля 246в

Венеція 328
Вербич 50
Верхови 51
Виньківці 86
Високий замок (у Львові) 132
Висоцьк 104
Вишневець 43, 50, 61, 131, 206, 230
Вишня 43, 177
Вишнич 184
Відень 44, 60
Вількомир 54
Вільно 114, 116, 119, 144, 157, 158,
178, 207, 214, 228, 245, 307, 332
Вільськ Д36
Вінниця 1, 28, 38, 40, 50, 51, 64,
216а, 292, 328, 334
Вісла р. 69а, 79, 81, 131, 140, 174,
214, 222, 223, 328а, 332, 334, 336
Водовичі 199
Волинь 43, 56, 66, а69, 80, 111, 113,
118, 144, 169, 176, 184, 188, 203б,
246в, 258, 332, 334, 336, Д8
Волинське воєводство 321
Волинський повіт 93
Воля 116
Володарка 1, 43, 217
Володимир 79, 169, 69а, Д9
Волосянка 295
Волянов 92
Воронеж Д41

Г

Гайсин 50
Галич 37, 209
Галицька земля 209
Галицьке воєводство 333
Гамбург (Амбурха) 203

Гданськ 69а,131, 166а, 167, 172а,
203в, 203б, 203г, 218а, 241а
Гезлеве 165
Глибока 303
Глиняни 26, 29, 33, 37, 42, 51а, 62, 70,
80, 90, 99, 126, 240, 245, 336, Д10,
Д11, Д24
Глинянське поле 222, 223, Д24
Глуховичі 200, 207
Гніздична 206
Гнойно Д36
Гоголів 199
Гожнівка 51
Голландія 333, 336
Гомейка р. 214
Гомель 54, 57, 158, 181, 182, 183, 214,
224, 228, 229, 232, 246, 334, 336, Д13
Гончариха 94, 109
Гончарищі 39
Горволь Д13
Горинь р. 148, 154, 160,161, 180, 334,
336, Д36
Горностайпіль 196, 214
Городок 144, 336
Гоща 37, 43, 150а, 160, 168, 169, 180,
336, Д22, Д31, Д36
Грицев 184
Гродно 245
Грубешів 334
Гузов К332
Гуляйчик 259
Гунче 50

Д

Давидгородок 104
Далмація 116, 187

Дашковиці 86
Делятин 131
Дерепчин 163
Дермань 332
Дикі поля 42, 333, Д10
Діброва 13
Дніпро (Славута, Бористен) р. 4, 6,
9, 13, 15, 17, 23, 28, 33, 35, 37, 54, 57,
69а, 108, 114, 134, 145, 154, 163, 166,
177, 199, 219, 199, 200, 205, 207, 219,
220, 227, 228, 231, 232, 246, 258, 306,
325, 334, 327, 328, 333, 334, 336, Д2,
Д7, Д13, Д21, Д22, Д11, Д15, Д24, Д27
Дністер р. 172, 187
Добруджа 55, 166
Долонка 228
Дон р. 2, 212, Д4, Д24, Д41
Дорогичин 116
Дубінки 249
Дубно 40, а67, 69,70, 80, 230, Д24, Д9
Дунай р. 13, 35, 87, 98, 146, 163, 166,
219, Д21, Д33
Дунайгород 332
Дуровичі 214

Е

Егер 326
«Елфстром» 167,134а

Є

Єзупіль 58, 303
Єнджеюв 50, 206

Ж

Жашків 51
Животов 50, 121, 217
Жидачівська земля 246в
Житомир 28, 38, 50, 252

Жлобин 182, 214

Жовті Води р. 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 19, 24, 26, 27а, 30, 33, 34, 37, 51а, 62, 288, 289, 306, 321, 326, 329, 328а, 333, К245, 332, Д24

Журків 303

З

Загаль 181, 189, 190, 192, 194, 196, 199, 200, 202, 204, 207, 214, 217, 219, 228, 334

Загори Д8

Задар 166

Задніпря 31, 84, 93, 145, 192, 231

Замостя 67а, 94, 124, 127, 131, 136, 140, 154, 177, 200, 207, 216, 228, 300, 321, 325, 328а, 329, 332, 333, 334, 336, Д8, Д13, Д19

Запорожжя 4, 7, 9, 26, 31, 51а, 62, 204, 213, 217, 289, 321, 327, 328, 328а, 329, 332, Д7, Д23, Д28

Заслав 40, 69, 69а, 71, 188, 242, 334, Д11, Д36

Збараж 80, 92, 93, 103, 109, 130, 201, 209, 218а, 219, 222, 223, 225, 230, 231, 233, 236, 240, 241, 242, 244, 245, 289, К245, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 325, 326, 328, 328а, 329, 331, 332, 334, 336, Д14, Д38

Зборів 128, 236, 239, 240, 244, 245, 246а, 289, 306, 316, 317, 318, 322, 323, 325, 326, 328а, 329, 332, 334, 336

Збруч р. 332

Звягель 143а, 164, 184, 186, 188, 252, 334, 336, Д23, Д36

Зенов 128

Зіньків 87, 88, 92, 332

Зміна (можливо Мена) 182

Золочів 239, 244, 245, 332, 334

І

Ігумень 182-183

Інгулець р. 187

Індія 333

Іновроцлавське воєводство 246в

Інфляндія 114

Італія 328

Ічня 242

Й

Йолтушков 86

К

Казимир 79

Калина 171

Каліське (?) воєводство 320

Камрич 203а

Кам'янець- Подільський 37, 39, 51, 92, 97, 99, 122, 142, 135, 148, 151, 163, 169, 171, 172, 175, 187, 192, 205, 245, 246в, 332, 333, Д10, Д24, Д29, Д33, Д34

Кам'янка Струмилова 131

Канів 103, 246, Д7

Карасев Д24

Каратепе о. 7

Карашев 259

Карпалов (?) 196

Кача 259

Качиські млини 303

Качмазов (Кацмазов) 332

Кафа 115

Кельн (Келен) 203а

Київ 27, 36, 39, 51, 145, 146, 148, 153, 161, 166, 177, 192, 194, 196, 199, 200, 207, 210, 214, 216, 217, 224, 228, 230, 231, 241а, 246, 246б, 247, 252, 254, 256, 257, 313, 314, 328, 328а, 332,

333, 334, 336, Д7, Д8, Д9, Д10, Д11,
Д15, Д16, Д17, Д18, Д19, Д22, Д23,
Д28, Д33, Д34, Д38, Д41
Київська земля 252
Київське воєводство 73, 154, 240,
256, 328а, 333, 336
Кисляк 50
Китайгород 97
«Кицон» 167
Кишенька 328
Кінські Води р. Д27
Клебань 42, 51
Клевань 46, 113, 118, Д10
Клецьк Д13
Княже 332
Княжі Байраки 12, 19, 27а, 328а
Котельня 28
Кобрин 334, 105, 114, 129
Ковель 246в
Кодак 6, 22, 109, 145, 217, 327, 328,
332, 333, 334, 336
Кожушки 182
Козангородок 114
Козалечин (?) 104
Козелець 200, 207
Копайгород 46, 50, 159
Корець 82, 188, 242, 334, Д11, Д36
Кореччина 143а
Коростишев 38, 50, 252
Корсунь 11, 12, 16, 30, 33, 34, 37, 70,
103, 242, 245, 257, 288, 289, 291, 300,
321, 325, 326, 328а, 329, 332, 333, 334,
336, Д7, Д22, К245
Корсуньські броди 306
Козова (Косова) 245, 258
Костиш 31

Косчуківка 214
Косцянівка 214
Котельня 50, 53
Кочеров 230
Краків 17, 25, 26, 51а, 62, 69а, 118,
131, 132, 135, 141, 146, 173, 174, 176,
188, 205, 245, 236а, 307, 318, 319,
323, 332, 334, 336, Д2, Д24, Д25, Д26,
Д30, Д31, Д32
Краківське воєводство 246в
Красилів 82, 103, 122, 184
Красне село 189
Красностав 216, 231, 228, 245, 334
Кременчук 328
Крем'янець 82, 51, 69, 103
Крилов 13, 14, 16, 17, 22, 27а, 328
Крим (Кримське ханство, Кримська
держава) 2, 4, 12, 21, 28, 30, 43, 55,
58, 92, 97, 107, 108, 115, 150, 163,
165, 166, 173, 174, 175, 177, 185, 191,
205, 218, 244, 259, 289, 308, 320, 328,
332, 332, Д4, Д6, Д12, Д24, Д27, Д33,
Д34, Д35, Д39, Д41
Крит (Кандія) о. 328
Кричев 246, Д13
Кролевець 182
Кропивна 13
Кросно 295
Ксенж 177
Кублич 185
Кумейки Д19
Куназ 230
Купель 166, 209, 332, Д36
Курськ Д24
Куруків 12
Кучмань 6, 327, Д22
Кучманський шлях 87, 4, 70, Д22

Л

Лабунь 184, 69а

Ладизин 42, 51, Д10

Легниця 245, К90

Лежайськ 334

Ленчицьке воєводство 246в

Летичів 166, 216а

Либідь р. 224

Ливни Д24

Лиман 187, 328

Липовці Д5

Литва 32, 48, 55, 66, 69а, 73, 74, 80, 116, 140, 142, 150, 189, 190, 192, 199, 200, 207, 214, 216, 217, 219, 220, 223, 227, 228, 229, 230, 232, 242, 290, 321, 333, 334, 336

Велике князівство Литовське 34, 37, 43, 54, 56, 96, 105, 106, 129, 141, 147а, 148, 154, 155, 161, 199, 200, 207, 219, 227, 246а, 250, 253, 254, 325, 334

Ліда 219, 227

Літин 171

Ліфляндія 166а

Лобча 259

Ловей 171

Лозова 158

Лоїв 96, 106, 144, 181, 199, 224, 228, 336, Д13

Лоївська переправа 229

Лосинівка 256

Лубни 93

Луки 332

Луцьк 37, 40, 43, 56, 69а, 74, 80, 111, 113, 117, 118, 160, 218а, 246в

Лучинець 332

Львів 30, 33, 51, 67а, 69, 79, 80, 99, 111, 124, 126, 130, 131, 132, 135, 160,

163, 185а, 200, 203г, 205, 206, 207, 216, 234а, 241а, 245, 246а, 295, 300, 303, 321, 325, 328, 332, 333, 334, 336, Д10, Д11, Д16, Д17, Д18, Д19, Д24

Львівська земля 135, 246в

Львівське воєводство 246

Львівський повіт 334

Любар 184

Любартов 184

Любецька переправа 229

Любеч 181, 199, 219, 224, 253, Д13

Люблін 30, 79, 127, 132, 160, 203б, 203г, 216, 218а, 228, 245, 296, 301, 325, 331, 332, 334, Д9, Д10

Люблінське воєводство 92, 109, 245, 246в, 321

Люблінський повіт 79, 82, 93

Ляховичі 90, 114, 206

Ляховці 75, 78, 91

М

Мазовія 69а

Мазовецьке воєводство 73, 124, 246в

Макарів 182

Мала Польша 336

Малий Язлов 259

Маркуся 124

Матаца 53

Маслів Став 70, 172, 192, Д36

Махнівка 73, 93

Меджибіж 22, 36, 37, 92, 94, 103, 107, 171, 172, 242, 342

Меджиріч (Межиріч) 69а, 164, 172, 242, 332, 334

Медика 125

Медобір 97, 332

Мереч 10, 290, 296, 300, 301, 312, 325

Микошов (під Чудновим) 131
Микулинці 92
Микулинчин 209
Минівці 244
Миропіль 184
Мінськ 114, 119
Мікцов (?) 128
Млинівці 123, 245
Могилев 54, 57, 202, 207, 210, 214,
228, 246, Д13, 332
Могилевщина 202
Могильницькі поля 123
Мозир 114, 119, 144, 150а, 182, 199, 203д,
204, 242, 336, 219, 243, 255, 334, Д36
Мозирський повіт 57
Мозирщина 204
Мокіша 199
Молдавія (Волоська земля, Молдав-
ська земля) 12, 83, 87, 92, 97, 133,
145, 146, 150, 154, 162, 163, 166, 173,
184, 187, 208, 303, 327, 328, Д38
Москва (Московія) 66, 69а, 70, 83,
157, 165, 166а, 167, 174, 187, 192, 194,
199, 212, 214, 228, 326, 336, Д12,
Д22, Д24, Д41
Мостиська 325
Мотолі 334
Мохач 110
Мошни 15, 17, 23
Мукачев 173
Мурахва 42, 163
Муяк 118

Н

Новль (Нобль) 144
Налесевичі 54
Нароль 336, К336

Невізаров 212
Нежин Д24
Немирів 50, 53, 55, 61, 82, 93, 121,
328
Несвіж 54, 114, 219
Несолона 252
Нетечиньці 86
Нижня Силістрія 9
Нікея («Ницея») 256
Ніжин 229, 231
Ніжинський тракт 256
Новгород (Новогрудек) 114
Новгород-Сіверське воєводство 333
Новгород-Сіверський (Новгородок)
54, 246, 328, Д13, Д24
Новоселки 146

О

Ободно 93
Овруч 144, 158, 199, 219
Озерна 245
Озоховці 222, 230
Олександрове 51
Олесько 131, 334
Олика 40, 111, 113, 117, 118, 334, 334,
Д36
Ольшани 114
Омбиш 256
Омельник 27а
Оргіїв 218
Оринин 55
Орша 228
Оршанська провінція 336
Оршанський повіт 228
Оскол Д24

Османська Порта (Порта, Оттоманська Порта, Туреччина) 41, 55, 58, 92, 94а, 97, 108, 115, 157, 163, 187, 218, 228, 241, 251, 327, 328, 334, 336, Д5, Д11, Д23, Д27, Д37

Осняковщизна 254

Остер 196, 199, 200, 207, 256

Острища 256

Острог 69, 69а, 71, 103, 109, 111, 117, 118, 122, 172, 242, 245, 332, 334, Д24

Острожок 92

Остроладовиці 219

Остропіль 107, 184, 336, Д14, 334, Д36

Охматов 50, 51, 326

Очаків 21, 43, 259, 328

П

Паволоч 28, 71, 228, 231, Д22, Д31

Паплинці 328а

Париж 245, 302, 332

Переворськ 177

Перекоп 21, 77, 185, 259, 306, Д12, Д24, Д24

Перемиська земля 125, 246в

Перемиський повіт 329, 334

Перемишль 30, 325

Переяслав 150а, 152, 154, 200, 205, 207, 328, Д28, Д29

Переяславське поле 171

Подільська держава 146

Периж 182, 199

Петриков 199, 204

Петрковці 223

Пилявці 103, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 131, 172, 182, 184, 195, 200, 207,

289, 299, 303, 306, 308, 320, 321, 325, 326, 336 332, 333, 334, Д16

Пирятин Д24

Підгайці 193

Підгірці 8, 14

Підляшшя 116, 321

Пінськ 69а, 104, 114, 116, 144, 333, 334, 336

Пінський повіт 105, 129

Пінчев 131

Плотниця 104

Плоцьке воєводство 246

Плугов 329, 332

Плугівська гора 332

Побужжя К328

Погребища 328

Поділля 32, 55, 69а, 94, 134, 149, 332, Д14

154, 184, 203г, 218, 309, 328а, 336

Познанське воєводство 320

Покуття 37, 51, в246

Полісся 33, 38, 104, 114, 184, 336, Д8

Пилявка р. 329, Д24

Полонне (Поломенне) 31, 38, 40, 44, 69, 69а, 73, 74, 79, 81, 184, 328а, 332, 334, Д36, Полоцьк 181, 224

Польща (Корона Польська, Королівство Польське) 2, 9, 28, 33, 35, 39, 43, 44, 48, 51, 58, 60, 69, 69а, 94, 94а, 108, 116, 124, 131, 132, 134а, 136, 139, 144, 150, 165, 166, 166а, 167, 172а, 173, 174, 200, 203, 203а, 203б, 203г, 205, 207, 217, 228, 241, 241а, 245, 246б, 258, 296, 297, 301, 306, 312, 317, 316, 318, 319, 322, 323, 328, 328а, 329, 330, 332, 333, 334, 336, Д21, Д24, К334

Померанія 336
Поморське воєводство 336
Подільське воєводство 333
Попов фільварок 199
Поток 167а, 206
Поховище 6
Почепівщина 143
Прага 172а, 334
Прилуки (Прилука правобережна) 47, 50, 51, 166, 328а
Прилуки 93
Прип'ять р. 114, 144, 192, 199, 200, 207, 217, 219, 220, 223, 228, 232, 220, 336, Д25
Пропойськ Д13
Пруссія 30, 170, 334
Прут р. 162
Путивль 200, 207, Д24
Пуховичі 105, 129, 202

Р

Равське воєводство 246в
Радзиков 244
Радини 50
«Рамоцк» 203г
Реймоші 207
Реймошів 199
Реков (?) 187
Речиця 114, 119, 158, 181, 182, 199, 204, 214, 217, 219, 220, 221, 226, 227, 228, 336, Д13
Речицький край 54
Рим 328
Річ Посполита 4, 5, 7, 11, 31, 37, 42, 43, 48, 55, 56, 63, 64, 69а, 74, 81, 90, 93, 105, 108, 118, 124, 129, 136, 137, 138, 139, 141, 147а, 154, 160, 163, 167а,

172, 228, 245, 250, 252, 255, 300, 312, 327, 328, 332, 333, 334, 336, Д22, Д24
Рульовал (?) 175
Русь 66

С

Сагунт 245
Саксагань р. 27а
Самбір 30, 177
Самовродка 50
Сандомир 245, 333, 334
Сандомирське воєводство 124, 246в, 336
Сасів 334
Сатанов 123
Свіслоч р. 202
Свядець 111
Середземне море Д37
Серадзька земля 246в
Сиві (очевидно, Сині – Ю. М.) Води 50, 51, 58, 208, Д10
Сиволож 214
Синявка 328
Сівер (Сіверщина) 57, 65, 69а, 80, 84, 158, 174, 214, 225
Сівськ 200, 207
Сілезія 69а
Січ 13
Скаржинське поле Д24
Славгород 328
Слободища 28, 38
Слонім 54, Д13
Слуцьк 54, 101, 102, 104, 114, 116, 119, 180, 333, 336, Д13
Случ р. 148, 150а, 154, 160, 161, 180, 184, 252, 332

Смик (?) (під Стрешиним) 57
Смоленськ 69а, 83, 228, 245, 336
Сож р. 182, 183, 199, 220, 336
Сокаль 79, 231, 239, 240, 245, 332, 334, Д38
Солониця 328
Сольнок 326
Сорока 51, 187, 218
Спіш 69а
Стаж 166
Стамбул (Константинополь, Царгород) 43, 94а, 99, 108, 150, 166, 173, 334, Д5, Д15, Д20, Д24, Д41, Д37, Д41,
Старе поле 69
Старе село 91
Стародуб 54, 57, 141, 143, 147, 181, 182, 210, 212, 228, 253, 328, 334, 336, Д13, Д24
Стародубщина 246
Старокостянтинів («Константин», «Констентинорд», Костянтинів, Новий Костянтинів) 36, 37, 38, 68, 69а, 70, 75, 82, 90, 109, 117, 120, 122, 126, 132, 166, 167, 171, 184, 201, 203, 207, 216а, 288, 294, 308, 320, 328, 332, 333, 334, Д11, Д14, Д24
Старець р. 11, 30, 327, 328а
Степань 114
Стоянів 231
Стрешин 57, 158, 181, 224, Д13
Стрешинська волость 182
Стриголов 144
Стриголовська слобода 144
Стрипа р. 245
Студениця 97

Ступини 97
Суботів 24, 238, 336
Сула р. 328
Сульжинці 172, 334
Сяноцька земля 125

Т

Танаїс (Дон) р. 336
Тараза (?) 199
Тарнув 71
Тарновода 34
Тарноруда 92
Татарія 303, 336
Телячий брід 288
Темна Діброва 6
Теплий Камінь 126
Теребовельський повіт 123
Теребовля 246в
Тернопіль 46, 230, 236
Тернопільська волость 94
Терське Д37
Тлумач 193
Томашув К336
Топорів 241а, 244, 245, 334
Торговиця 51
Трансільванія (Семигород) 334, 303, 336
Трахтемирів 145, 217, Д7
Троянівка 28
Троянів 38
Трубецьк 212
Туби 114
Тула Д24
Тульчин (Нестервар) 42, 46, 51, 53, 55, 328, 328а, 332, Д10

Туров 104, 114, 144, 150а, 199, 204, 334, 336

Тучин 334

Тягиня 6, 9, 21, 51, 198

Тясмин р. 5, 13, 24, 187

У

Угорщина 35, 51, 154, 162, 193, 209, 295, 328, 336, Д21

Удай р. 328

Ужендув 157, 170

Україна 2, 4, 9, 14, 28, 29, 30, 31, 37, 40, 41, 45, 50, 51, 54, 56, 59, 61, 66, 69а, 78, 94, 101, 132а, 144, 148, 155, 159, 160, 182-183, 184, 192, 199, 200, 205, 206, 207, 218, 218а, 224, 229, 245, 252, 315, 317, 319, 322, 327, 332, 333, 334, 336, Д4, Д10, Д28,

Умань 51, 145, 198, 208, 293

«Устеритцкий» 132

Ф

Фастів 22, 182

Фризія К332

Х

Хальча 54, 182

Хмільник 28, 184, 246в

Ходак 86

Холмеч 228, Д13, 219

Хотин 25, 39, 87, 169, 191, 260

Хотуч 219

Хрущлевиці 50

Ц

Цецора 97, Д17

Цибульник 12, 27а, 14

Ч

Чеменське 86

Червінськ 116

Черкаси 3, 4, 9, 11, 12, 13, 92, 242, 327, 328, 329, Д24

Черкесія 165

Чернігів 28, 54, 57, 80, 84, 119, 145, 181, 200, 207, 224, 246, 328, Д7, Д13, Д24

Чернігівське воєводство 240, 256, 333, 336

Чернець 332

Черняхів Д36

Чероков 336

Черський повіт 212

Чечельник 145

Чечельницький шлях 145

Чечерськ (Чичерськ) 57, 228, 232, 246, Д13

Чигирин 4, 5, 11, 13, 19, 80, 142, 145, 166, 185, 192, 196, 238, 240, 242, 248, 252, 324, 328, 328а, 329, 336, Д28, Д3, Д32

Чоковці 123, 223

Чолганський Камінь 117, 126, 131, 177

Чорне море 32, 150, 327, 336

Чорний шлях 87, 171, 327

Чорна Русь 303

Чорний ліс 192

Чорний острів 166, 203д

Чорний шлях 87, 171, 332

Чорнобиль 84, 101, 181, 192, 204

144, 203д, 214, 219, 246

Чорторія 69а

Чуднів 69а, 131, 184, 222, 223, 225

Чуровці 230

Ш

Шаргород 46, 51, 53, 142, 151, 152, 332

Швеція (Свея) 203в

Шепетівка 172

Шершнів 86

Шклов 57

Щ

Щоровиці 231

Щецин (Штетин, Стетин) 132

Ю

Юдитків 172

Я

Якимівська слобода 213

Ямпіль 61, 88, 92, 93, 218, 230, 292

Яровське передмістя 300

Ярослав 177, 325

Ярославичі 180

Ярослав 177

Яси 1, 39, 58, 87, 92, 94а, 108, 132а, 163, 172, 173, 174, 185, 198, 205, 218, 251, 259, Д15, Д20, Д33

ЗМІСТ

Передмова 5

Список скорочень 8

Частина I

№ 1. 1648, лютого 17. — Животов. — Лист невідомого до невідомого 11

№ 2. 1648, березень. — Уривки з листу брацлавського воєводи А. Киселя до короля Владислава IV 11

№ 3. 1648, травня 4. — Черкаси. — Універсал великого коронного гетьмана Миколи Потоцького 13

№ 4. 1648, травня 9. — Табір під Чигирином. — Лист невідомого польського шляхтича до невідомої високопоставленої особи Речі Посполитої 14

№ 5. 1648, травня 12. — табір під Чигирином над р. Тясмином. — Лист великого гетьмана коронного М. Потоцького до коронного канцлера Є. Оссолінського 15

№ 6. 648, після 13 травня. — Лист невідомого шляхтича до невідомого 16

№ 7. 1648, травня 14. — Уривок з листа Яна Мислишовського до галицького каштеляна 18

№ 8. 1648, після 16 травня. — Лист шляхтича Яна Бялобжеського до шляхтича Лепковського 19

№ 9. 1648, травня 17. — Табір коронних військ під Черкасами. — Лист великого коронного гетьмана Миколи Потоцького до гнезненського архієпископа Мацея Лубенського 19

№ 10. 1648, травня 19 або 29. — Варшава. — Новина 20

№ 11. 1648, травня 20. — Черкаси. — Новина 21

№ 12. 1648, травня 20. — З-під Черкас. — Лист поручника Клобуковського до брацлавського воєводи А. Киселя 22

№ 13. 1648, травня 20 (?). — Табір коронних військ під Черкасами. — Лист шляхтича Бельхацького до невідомого 24

№ 14. 1648, травня 21. — Підгірці. — «Новина» 27

№ 15. 1648, травня 26 — Лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Є. Оссолінського 28

№ 16.	1648, травня 26. — Бар. — Лист невідомого до шляхтича Рузвицького (?) . . .	28
№ 17.	1648, травня 26 — Лист коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Є.Оссолінського	29
№ 18	1648, травня 26. — Додаток до листа слуг краківського воєводи Станіслава Любомирського до свого пана з повідомленням про поразку коронних військ під Корсунем	29
№ 19.	1648, травня 26. — Уривок з анонімної реляції	30
№ 20.	1648, після 26 травня. — Лист Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Владислава IV.	31
№ 21.	1648, після 26 травня. — Під Корсунем. — Промова Максима Кривоноса із закликом розірвати союз з Кримським ханством	31
№ 22.	1648, після 26 травня. — Лист невідомого шляхтича з частин пана Сенявського до невідомого	32
№ 23.	1648, після 26 травня. — Лист коронного підчашого Миколая Остророга до коронного канцлера Єжі Оссолінського	33
№ 24.	1648, після 26 травня. — Нотатка з паперів королівського секретаря Єроніма Піночі	34
№ 25.	1648, після 26 травня. — Реєстр полонених польських вояків, привезених до Хотина	34
№ 26.	1648, після 26 травня. — Лист Єнджея Конецпольського, писаря польного коронного, до невідомого	35
№ 27.	1648, травня 31. — Додаток до листу брацлавського воєводи А. Киселя до гнезненського архієпископа М. Лубенського	36
№ 27-а.	1648, після 26 травня. — Реляція ігумена Яна Карла Чолганського до князя Домініка Заславського	37
№ 28.	1648, після 30 травня. — Новини	40
№ 29.	1648, червень (?). — Львів. — Новини	41
№ 30.	1648, червня 1. — Перемишль. — Лист перемиського архідиякона до підстарости бжозовського	41
№ 31.	1648, червня 3. — Полонне (?). — Лист шляхтича Пеславського до невідомого	43
№ 32.	1648, червня 3. — Краків. — Уривок з листу папського нунція Джованні де Торреса до римської курії	45
№ 33.	1648, червня 4. — Львів. — Лист коронного підчашого Миколая Остророга до коронного канцлера Єжі Оссолінського	45
№ 34	1648, червня 5. — Тарновода. — Лист войницького каштеляна Міхала Станіслава Тарнавського до шваґра, литовського подканцлера Л. К. Сапіги.	49

№ 35.	1648, червня (?) 6. — Ясси. — Лист молдавського дипломата Юрія Кутнарського до невідомого	50
№ 36.	1648, червня 8. — Дубно. — Лист невідомого до невідомого.	51
№ 37.	1648, червня 10. — Глуше (Гоща?). — Лист князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера Л.К. Сапіги	52
№ 38.	1648, червня 11. — Полонне. — Новина	56
№ 39.	1648, не раніше червня. — Кам'янець-Подільський (?). — Лист шляхтянки Зузанни Ярмолинської до невідомої	56
№ 40.	1648, після 14 червня. — Полонне. — Лист А. Жеровського (Журовського) до судді	57
№ 41.	1648, червня 18. — Гусятин. — Лист брацлавського старости Адама Киселя до свого брата, Миколи Киселя (?)	58
№ 42.	1648, червня 7, або 14, або 21, або 28. — Мурахва. — Лист шляхтича А. Курдановського до барського підстарости	59
№ 43.	1648, червня 21. — Луцьк. — Лист князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги	61
№ 44.	1648, червня 22. — Відень. — Уривок з листу папського нунція Камілло де Мелці до римської курії	65
№ 45.	1648, червня 24. — Варшава. — Новина	66
№ 46.	1648, червня 24. — Копайгород. — Лист шляхтича С. Росцішевського до невідомого	67
№ 47.	1648, червня 25. — Варшава. — Новина	68
№ 48.	1648, червня 26. — Лінц. — Уривок з листу папського нунція Сціпіоне Паннок'єскі до римської курії	69
№ 49.	1648, червня 27. — Варшава. — Новина	70
№ 50.	1648, не раніше 27 червня. — Гусятин. — Лист Самуїла Калиновського до князя Четвертинського	70
№ 51.	1648, червня 28 (?). — Лист невідомого шляхтича до невідомого	72
№ 51-а.	1648, червень. — Лист Анджея Конецпольського, писаря польного коронного, до невідомого з повідомленням про розгром польських військ на Жовтих Водах і під Корсунем та поширення повстання	76
№ 52.	1648, липня 2 (?). — Варшава. — Початок новини	77
№ 53.	1648, липня 2 (?). — Уривок з листу литовського підстоля до невідомого	77
№ 54.	1648, липня 3. — Налеєвичі. — Лист шляхтича Владислава Єжі Халецького до віленського воєводи	78
№ 55.	1648, початок липня. — Лист невідомого до невідомого.	80

№ 56.	1648, липня 4. — Луцьк. — Лист князя Олександра Сангушка до литовського підканцлера	82
№ 57.	1648, липня 6. — Стрішин. — Лист Самуеля Марцинкевича до невідомих	84
№ 58.	1648, липня 7. — Кам'янець-Подільський. — Лист подільського судді Лукаша Казимира М'ясківського до невідомого	87
№ 59.	1648, липня 9 (?). — Варшава. — Новини	89
№ 60.	1648, липня 11. — Венеція. — Уривок з листу папського нунція Камілло де Мелці до римської курії	89
№ 61.	1648, липня 16. — Лист невідомого (Яна Собеського ?) до матері ...	90
№ 62.	1648, червень. — Лист Анджея Конецпольського, писаря польного коронного, до невідомого	91
№ 63.	1648, липня 22. — Варшава. — Уривок з листу невідомого до невідомого	91
№ 64.	1648, липня 25. — Варшава. — Новина.	92
№ 65.	1648, липня 25 (15). — Табір під Черніговом. Універсал П. Шумейка, полковника ніжинського і чернігівського, на млин, даний В. Копачевському	93
№ 66.	1648, липня 15. — Варшава. — Лист папського нунція Джованні де Торреса до кардинала Панцироло	94
№ 67.	1648, липня 15. — Варшава. — Лист кардинала Джакомо Панцироло до папського нунція Джованні де Торреса	95
№ 67-а.	1648, липня 27. — Броди. — Лист шляхтича Олександра Гаспаровського до ксьондза, бродського пробоща	95
№ 68.	1648, липня 28. — Збараж. — Лист шляхтича Олександра Жвана до інспектора сина високопоставленої особи Речі Посполитої	96
№ 69.	1648, липня 28. — Старе поле. — Лист старосельського старости Анджея Носмежа до невідомого	97
№ 69-а.	1648, липня 28. — Варшава. — Лист невідомого шляхтича до невідомого	97
№ 70.	1648, липня 29. — Переказ змісту листу князя Владислава-Домініка Острозького-Заславського до невідомого	99
№ 71.	1648, липня 30 (20). — Паволоч. — Універсал Богдана Хмельницького ...	101
№ 72.	1648, липня 31. — Варшава. — Уривок з новини	102
№ 73.	1648, липня 31. — Варшава. — Новина	103
№ 74.	1648, липня 31. — Варшава. — Новина	105
№ 75.	1648, липень. — Лист шляхтича Жвана до Косткевича —інспектора свого (?) сина	106

№ 76.	1648, літо. — Лист високопоставленої особи Речі Посполитої до невідомого	107
№ 77.	1648 (?), літо (?). — Лист кримського хана Іслам Гірея III до Б. Хмельницького	108
№ 78.	1648, серпня 1. — Табір під Ляхівцями. — Лист князя Я. Вишневецького до своїх слуг — Домарацького і Слоневського (?)	108
№ 79.	1648, серпня 2. — Варшава. — Новина	109
№ 80.	1648, серпня 2. — Варшава. — Новина	110
№ 81.	1648, серпня 4. — Полонне. — Лист Максима Кривоноса до сандомирського воєводи князя Домініка Заславського	111
№ 82.	1648, серпня 4. — Варшава. — Новина	113
№ 83.	1648, серпня 4 або 7. — Смоленськ. — Новина	116
№ 84.	1648, серпня 4 або 7. — Чорнобиль. — Лист командуючого польським гарнізоном Чорнобиля до литовського підканцлера К. — Л. Сапіги ...	117
№ 86.	1648, серпня 8 (?). — Виньківці. — Лист шляхтича Щуцького до шляхтича Козицького	118
№ 87.	1648, серпня 12. — Кам'янець-Подільський. — Лист А. (?) М'ясківського (?) до коронного хорунжого Олександра Конєцпольського	119
№ 88.	1648, серпня 12. — Кам'янець-Подільський. — Лист подільського судді Лукаша М'ясківського до невідомого	120
№ 89.	1648, серпня 12. — Кам'янець-Подільський. — Лист невідомого до львівського підкоморія Войцеха М'ясківського	121
№ 90.	1648, серпня 12. — Табір під Глинянами. — Лист князя Домініка Заславського-Острозького до невідомого	121
№ 91.	1648, серпня 12. — Збараж. — Додаток до листу руського воєводи, князя Я. Вишневецького до коронного підчашого М. Остророга	122
№ 92.	1648, серпня 16. — Бережани. — Лист шляхтича Тшибальковського до шляхтича Богуша	122
№ 93.	1648, серпня 16. — Під Ямполем. — Лист невідомого шляхтича до батька (?)	125
№ 94.	1648, серпня 16. — Тернопіль. — Лист брацлавського хорунжого Яна Дзіка до шляхтича Богуша	127
№ 94-а.	1648, серпня 16. — Ясси.-Лист молдавського господаря Василя Лупу до коронного підчашого Миколая Остророга	128
№ 95.	1648, серпня 16. — Табір коронних військ. — Уривок з новини	129
№ 96.	1648, серпня 17. — Лоев. — Лист ніжинського полковника Прокопа Шумейка до гомельського старости.	130
№ 97.	1648, серпня 20. — Кам'янець-Подільський. — Лист Лукаша М'ясківського, подільського судді, до невідомого	130

№ 98.	1648, серпня 20. — Кам'янець-Подільський. — Уривки з листу Лукаша М'ясківського, подільського судді, до невідомого	132
№ 99.	1648, серпня 21. — Львів. — Лист невідомого до невідомої особи у Варшаві	133
№ 100.	1648, серпня 23. — Слуцьк. — Лист віленського підстоля до невідомого	133
№ 101.	1648, серпня 23. — Слуцьк. — Лист невідомого до невідомого	134
№ 102.	1648, серпня 23 (13). — Брянциці. — Лист Яна Соколовського, «костирського гетьмана», до Сосновського	135
№ 103.	1648, серпня 24. — Количиськ. — Лист шляхтича Жвана до свого батька	137
№ 104.	1648, серпня 24. — Пінськ. — Лист пінського маршалка Єльського на сеймик у Слонім	138
№ 105.	1648, вересня 24. — Табір під Пуховичами. — Лист князя Януша Радзівіла до литовського підканцлера К. А. Сапіги	139
№ 106.	1648, серпня 27 (17). — Лоїв. — Лист ніжинського полковника Прокіпа Шумейка до гомельського старости	141
№ 107.	1648, після 27 серпня. — Березна (?). — Лист невідомого до невідомого	142
№ 108.	1648, серпня 28. — Ясси. — Лист молдавського господаря Василя Лупу до коронного підчашого М. Остророга	143
№ 109.	1648, серпня 31. — Табір польського війська під Чолганським Каменем. — Лист Марка (?) Собеського до дружини великого коронного гетьмана М. Потоцького	144
№ 110.	1648 р., серпень (?) — Новина	145
№ 111.	1648, вересня 1. — Табір під Свядцем. — Лист львівського підчашого до шляхтича Виського	146
№ 112.	1648, вересня 1. — Львів. — Додаток до листа львівського архієпископа М. Кросновського до чашника коронного Станіслава Задорського	148
№ 113.	1648, вересня 5. — Табір під Чолганським Каменем. — Лист шляхтича Станіслава Гурського до невідомого	148
№ 114.	1648, вересня 6. — Лист невідомого до невідомого	149
№ 115.	1648, вересня 7. — Кафа (Феодосія). — Лист Миколая Потоцького до львівського старости	151
№ 116.	1648, вересня 9. — Варшава. — Лист Анджея М'ясківського до невідомого	152
№ 117.	1648, вересня 10. — Під Чолганським Каменем. — Лист сяноцького підчашого Адама Дзержка до князя Чурила	154

№ 118.	1648, не раніше 14 вересня. — Лист невідомого до невідомого	155
№ 119.	1648, вересня 16. — Вільно. — Лист віленського воєводи до невідомого	156
№ 120.	1648, вересня 19. — З-під Костянтинова. — Лист Анджея Жолкевського до шляхтича Корицького (?)	156
№ 121.	1648, вересня 19. — З табору війська Речі Посполитої. — Лист шляхтича Конажевського до шляхтича Нахорського (?)	157
№ 122.	1648, вересня 20. — Генеральний табір коронних військ. — Новина	158
№ 123.	1648, вересня 23. — Тернопіль. — Лист шляхтича Вільгостовського до львівського підкоморія Войцеха М'ясківського	160
№ 124.	1648, вересня 23. — Табір коронних військ. — Донесення ротмістра Заборовського невідомому	161
№ 125.	1648 р., до 28 вересня. — Уривок листу невідомого до невідомого	164
№ 126.	1648, вересень. — Щоденник Пилявецької битви	164
№ 127.	1648, листопада 24. — Варшава. — Лист невідомого до невідомого	171
№ 128.	1648, вересня 24. — Львів. — Початок листу львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до свого сина, Лукаша М'ясківського	172
№ 129.	1648, вересня 24. — Табір під Пуховичами. — Лист князя Радзівіла до литовського підканцлера Л. К. Сапіги	172
№ 130.	1648, після 28 вересня — Львів. — Закінчення листу львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до белзького воєводи А. Фірлея	173
№ 131.	1648, жовтня 28. — Замостя (?). — Конфесата повстанця Ониська Звойтовича (з Войтович)	173
№ 132.	1648, жовтень — Переклад друкованих листів	176
№ 132-а.	1648, листопада 31. — Варшава. — Новини	176
№ 133.	1648, листопада 6. — Кам'янець-Подільський. — Новина	177
№ 134.	1648, листопада 24. — Уривок з листу Станіслава Шемберка (брата «комісара» Яцека Шемберка) до перемиського біскупа Пясецького	178
№ 134.	1648, листопада 13. — Переклад друкованого листа	178
№ 135.	1648, після 25 грудня. — Лист невідомого шляхтича до невідомого	178
№ 136.	1648, листопада 7. — Замостя. — Лист шляхти, що перебувала у обложеному Замості, до Богдана Хмельницького	179
№ 137.	1648, листопада 7 (?). — Замостя. — Лист шляхти, що перебувала у обложеному Замості, до Богдана Хмельницького	180
№ 138.	1648, листопада 7 (?). — Замостя. — Лист шляхти, що перебувала у обложеному Замості, до Богдана Хмельницького	181

№ 139.	1648, листопада 7. — Замостя. — Лист Людвіка Вайера, ельбінгського старости, полковнику німецьких найманців у Замості, до Богдана Хмельницького	182
№ 140.	1648, листопад. — Варшава. — Уривок з новини	183
№ 141.	1648 (?), листопада 15. — Лист невідомої особи до троцького воєводи Миколи Абрагамовича	183
№ 142.	1648, грудень — 1649 липень. — Вісти архімандрита Свято-Микільського монастиря на о. Крит Мелетія і грека Х. Мануйлова	184
№ 143.	1649, січня 22. — Під Стародубом (?). — Список стародубської шляхти, звільнених з полону загоном С. Оршанського	184
№ 143-а.	1649, січня 29 (19). — Звягель. — Лист полковника Івана Донця та звягельського сотника Михайла Тиші до князя Корецького	186
№ 144.	1649, січня 20-лютого 10. — Анонімний щоденник облоги Мозиря ...	187
№ 145.	1649, січня 31. — Новоселки. — Лист дипломата Речі Посполитої, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до високопоставленої особи Речі Посполитої	193
№ 146.	1649, січня 31 — лютого 1. — Новоселки. — Лист дипломата Речі Посполитої, львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до високопоставленого представника уряду Речі Посполитої	195
№ 147.	1649, лютого 13. — Клецк. — Уривок з листу шляхтича Нестора Ясинського до князя Міхала Кароля Радзівіла, литовського крайчого	197
№ 147-а.	1649, після 19 лютого. — Вільно (?). — Лист польного гетьмана литовського князя Януша Радзівіла до Богдана Хмельницького	197
№ 148.	1649, лютого 24 (?). — Переяслав. — Варіант польсько-української угоди	199
№ 149.	1649, лютого 27. — Лист коронного підчашого Миколая Остророга до “одного конфідента”	200
№ 150.	1649, березня 2 (лютого 20). — Москва (?). — Уривки з чолобитної константинопольського архімандрита Амфілохія до царя Олексія ...	201
№ 150-а.	1649, березня 8. — Гоща. — Лист членів дипломатичної місії Речі Посполитої в Україну до короля Яна Казимира	202
№ 151.	1649, березня 22(12). — Шаргород. — Лист брацлавського полковника Данила Нечая до кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського і галицького Петра Потоцького	205
№ 152.	1649, березня 22(12). — Шаргород. — Лист брацлавського полковника Данила Нечая до брацлавського старости Петра Потоцького	206
№ 153.	1649, березня 15. — Янів. — Уривок з листу А. Гембицького до литовського підканцлера Сапіги, у котрому містяться умови Переяславського перемир'я	207

№ 154.	1649, березня 27. — Варшава. — Лист короля Яна Казимира до Богдана Хмельницького	207
№ 155.	1649, квітня 5. — Вольбож. — Уривок з листа куявського біскупа Миколая Войцеха Гневоша до литовського підканцлера Сапіги	212
№ 156.	1649, квітня 6. — Ярослав. — Уривок з листу Яна Замојського до тернопільських міщан.	212
№ 157.	1649, до 18 квітня. — Лист невідомого до невідомого	213
№ 158.	1649, квітня 18. — Конфесата полоненого козака Федора.	213
№ 159.	1649 або 1650, квітня 19. — Кам'янець-Подільський. — Новина	214
№ 160.	1649, квітня 31(21). — Гоща. — Лист наказного переяславського полковника Андрія Романенка до київського полковника Григорія Ганжі ..	214
№ 161.	1649, травня 1. — Гоща. — Лист А. Киселядо белзького воєводи А. Фірлея	215
№ 162.	1649, травня 6. — Галич. — Лист галицького судді Станіслава Гловінського до красноставського старости Марека Собеського	216
№ 163.	1649, травня 5. — Маначин. — Лист кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Виджги	217
№ 164.	1649, травня 9 (квітня 29). — Звягель. — Лист гетьманського намісника на Волині, полковника Герасима Яцкевича та полковника волинсько-звягельського Михайла Тиші до князя Корецького	219
№ 165.	1649, після 11 травня. — Перелік сил кримського хана	220
№ 166.	1649, травня 13. — Маначин. — Лист кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Виджги	221
№ 166-а.	1649, травня 14. — Переклад вістових листів	222
№ 167.	1649, травня 1-23. — Переклад вістових листів	223
№ 167-а.	1649, травня 22. — Вишнич. — Лист краківського воєводи до львівського підсудка Яна Виджги	224
№ 168.	1649, травня 23. — Гуща. — Лист Адама Киселя до Богдана Хмельницького	224
№ 169.	1649, травня 24. — Табір біля Купілі. — Лист від шляхтича Жечицького до львівського підсудка Яна Виджги	225
№ 170.	1649, травня 24. — Переворськ. — Лист шляхтича Жечицького до львівського підсудка Яна Виджги.	226
№ 171.	1649, після 26 травня. — Меджибіж (?). — Свідчення Яна Турковського і Марціна Яжембського (Заребського)	227
№ 172.	1649, травня 27. — Табір коронних військ біля Купілі. — Новина ...	228
№ 172-а.	1649, травень. — Переклад вістових листів	231
№ 173.	1649, травня 30. — Ясси. — Відомості з Молдавії	231

№ 174.	1649, після 30 травня. — Лист невідомого до невідомого	233
№ 175.	1649, травень (?). — Лист полоненого поляка з Криму до невідомого шляхтича	233
№ 176.	1649, червня 2. — З листа краківського воєводи В. Заславського до А. Вільги, Я. Пшилуського, І. Лонцького	234
№ 177.	1649, червня 5. — Ярослав. — Лист невідомого до краківського старости	234
№ 178.	1649, червня 6. — Вільно. — Уривок з листу князя Я. Радзівіла до короля Яна Казимира	236
№ 179.	1649, червня 9. — Лист краківського старости до невідомої особи у Варшаві	237
№ 180.	1649, червня 10. — с. Ярославичі в кількох милях від р. Горинь. — Лист А. Киселя до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського щодо мирних переговорів з українськими повстанцями	237
№ 181.	1649, червня 10. — Холмеч. — Уривок з листу шляхтича Абрагама Довгялло до великого гетьмана литовського Я. Кишки	240
№ 182–		
183.	1649, червня 11 (?). — Конфесата полонених повстанців	241
№ 184.	1649, червня 13. — Табір коронних військ біля Купілі. — Лист кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського до львівського підсудка, свого «швагра», Яна Виджги	245
№ 185.	1649, червня 14. — Ясси. — Лист невідомого до коронного мечника Міхаала Зебжидовського	249
№ 185-а.	1649, середина серпня — Лист Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира	250
№ 186.	1649, червня 15. — Під Звягелем. — Додаток до листу К (?). Пшиємського (?) до київського воєводи	250
№ 187.	1649, червня 16. — Табір коронного війська біля Купілі. — Лист С. Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Виджги	250
№ 188.	1649, червня 20. — Табір польського війська під Заславом. — Лист Анджея Фірлея до князя Самуеля Кароля Корецького	251
№ 189.	1649, червня 20 і 27. — Загаль. — Лист ротмістра Смольського до князя Януша Радзівіла і нотатка у табірному щоденнику князя Януша Радзівіла	253
№ 190.	1649, червня 21. — Загаль. — Лист шляхтича Ложецького (Лозецького) до князя Я. Радзівіла	254
№ 191.	1649, червня 23. — Хотин. — Лист невідомого до невідомого	256
№ 192.	1649, червня 24. — Конфесата Івана Мацкевича, українського повстанця, полоненого під Загалем	257

№ 193.	1649, червня 25. — Підгайці. — Лист подільського воєводи до снґтинського підстарости	258
№ 194.	1649, червня 26. — Під Загалем. — Конфесата перекинчика з табору українських повстанців, польського шляхтича Сильвестра Дубини ..	259
№ 195.	1649 (?), червня 26. — Костянтинів. — Лист шляхтича Самуеля Свежовського до коронного підчашого Миколая Остророга	260
№ 196.	1649, червня 27(?). — Під Бобруйськом. — Реєстр полковників і сотників, призначених для походу на Білорусь (складений перебіжчиком до війська Речі Посполитої Сильвестром Дубиною)	260
№ 197.	1649, червня 28 (?). — Початок листа-реляції шляхтича Щенсновича про битву під Загалем	262
№ 198.	1649, червня 28. — Ясси. — Лист невідомого до подільського судді Лукаша Казимира М'ясківського	262
№ 199.	1649, червня 29. — Під Брагином (?). — Конфесата полонених козаків ..	263
№ 200.	1649, після 29 червня. — Конфесати полонених повстанців Януша Реймошевського (Івана Бугая) і Захара	266
№ 201.	1649, червня 30. — Табір під Збаражем. — Лист А. Фірлея до шляхти ...	269
№ 202.	1649, червень. — Табір литовських військ під Речицею. — Уривок з листу невідомого до князя Я. Радзівіла (?)	270
№ 203.	1649, червня 2–3. — Переклад вістових друкованих листів	270
№ 203-а.	1649, липень 9. — Вістові листи	271
№ 203-б.	1649, липень 11. — Переклад друкованих листів	271
№ 203-в.	1649, липня 9. — Переклад вістових листів	271
№ 203-г.	1649, липень 23. — Переклад друкованих листів	272
№ 203-д.	1649, липня 2. — Мозир. — Уривок з листу мозирського підстарости Протасевича до Я. Радзівіла	272
№ 204.	1649, липня 2. — Мозир. — Цидула, додана до листу мозирського підстарости Протасевича до Я. Радзівіла	273
№ 205.	1649, липня 3. — Кам'янець-Подільський. — Лист подільського судді Лукаша Казимира М'ясківського до львівського підкоморія Войцеха М'яковського	275
№ 206.	1649, липня 3. — Єнджеюв. — Лист Єжі Єнича, старшого слуги князя Чарторийського, до князя Чарторийського (?)	276
№ 207.	1649, липня 3 (?). — Додаток до листу Я. Радзівіла до короля Яна-Казимира, а також дві конфесати полонених повстанців Івана Реймошевського (Бугая) та Захара	277
№ 208.	1649, липня 5. — Табір під Збаражем. — Лист коронного підчашого М. Остророга до львівського підсудка	281

№ 209.	1649, липня 5. — Під Галичем. — Лист подільського воєводи С. Потоцького до львівського підсудка Яна Виджги	282
№ 210—		
211.	1649, липня 7. — Речиця. — Уривок з листу Я. Радзівіла до оршанського старости	283
№ 212.	1649, липня 7(?). — Свідчення шляхтича Марціна Рильського	283
№ 213.	1649, липня 9. — Уривок з табірнього щоденника Я. Радзівіла	285
№ 214.	1649, липня 10. — Під Гомелем. — Конфесати чотирьох полонених повстанців, в тому числі і фрагмент конфесати військового писаря ..	285
№ 215.	1649, липня 10. — Табір литовського війська. — Додаток до листу невідомого шляхтича до невідомого	289
№ 216.	1649, липня 15. — Люблін. — Лист королівського секретаря Міхала Мегера до королівського секретаря Єроніма Піночі	289
№ 216-а.	1649 (?). — Лист Жечицького, поручника гусарської хоругви С. Лянцкоронського до невідомого	291
№ 217.	1649, липень. — Конфесата невідомого повстанця, взятого в полон під Загалем	292
№ 218.	1649, після 18 липня. — Лист невідомого до невідомого	293
№ 218-а.	1649, липень. — Переклад друкованих листів	294
№ 219.	1649, липня 25–31. — Табір військ ВКЛ. — Уривки з Табірнього щоденника князя Януша Радзівіла	294
№ 220.	1649, липня 26. — Табір під Лоєвом. — Лист князя Януша Радзівіла до короля Яна Казимира	314
№ 221.	1649, липня 27. — Речиця. — Лист шляхтича Павловича до князя Януша Радзівіла	317
№ 222.	1649, липня 28. — Табір королівських військ під Сокалем. — Конфесата полоненого козака Дем'яна Шимціва	318
№ 223.	1649, липня 28. — Табір королівських військ під Сокалем. — Конфесата полоненого козака Дем'яна Шимціва (варіант)	319
№ 224.	1649, не раніше 27 (?) липня. — Лист литовського війська до литовського підканцлера Сапіги	320
№ 225.	1649, не раніше 28 липня. — Конфесата полонених повстанців	322
№ 226.	1649, липня 29. — Табір під Лоєвим. — Лист князя Я. Радзівіла до брацлавського підкоморія	322
№ 227.	1649, липень. — Анонімна реляція про битву під Лоєвом	323
№ 228.	1649, серпня 1–3, 6–9, 11–12. — Уривки з Табірнього щоденника князя Я. Радзівіла	329

№ 229.	1649 (?). — Список полків Української держави — Гетьманщини, які готувалися до наступу	342
№ 230.	1649, серпня 2. — Конфесата полоненого козака Хвеська П'ятки з Білоцерківського полку	343
№ 231.	1649, серпня 2. — Табір королівських військ під Сокалем. — Лист Анджея М'ясківського, сина львівського підкоморія, до невідомого	347
№ 232.	1649, серпня 12. — Табір під Речицею. — Уривок з листа польного гетьмана литовського Я. Радзівіла до короля Яна Казимира	349
№ 233.	1649, до 14 серпня. — Табір коронних військ під Білим Каменем. — Лист регента меншої коронної канцелярії Анджея Тшебицького до невідомого	350
№ 234.	1649, середина серпня. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя.	350
№ 234-а.	1649, середина серпня — Лист Богдана Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира	351
№ 235.	1649, серпня 18. — Табір коронних військ під Зборовим. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя	351
№ 236.	1649, після 18 серпня. — Анонімний (ймовірно, А. М'ясківського) опис Зборівської битви.	352
№ 237.	1649, після 18 серпня. — Анонімний (ймовірно А. М'ясківського) опис Зборівської битви	355
№ 238.	1649, серпня 19. — Табір коронних військ під Зборовим. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя	356
№ 239.	1649, серпня 20. — Сокаль. — Початок листу невідомого до невідомого ..	357
№ 240.	1649, серпня 22. — Сокаль. — Лист невідомого до невідомого	358
№ 241.	1649, після 23 серпня. — Уривок з листа невідомого до невідомого ...	358
№ 241-а.	1649, серпня 24. — Переклад друкованих вістових листів	359
№ 242.	1649, після 24 серпня. — Перелік козацьких полків під час Збаразько-Зборівської кампанії	360
№ 243.	1649, після 24 серпня. — Список («компут») полків Війська Запорізького	363
№ 244.	1649. — Німецькомовний “летючий листок” з описом Зборівської битви	364
№ 245.	1649, червня 17 — серпня 25. — Щоденник Зборівського походу (друкується з незначними скороченнями)	368
№ 246.	1649, серпня 25. — Речиця (?). — Конфесата полоненого козака Василя Писаренка	387

№ 246-а.	1649, вересня 10. — Німецький «летючий листок» з описом Зборівської битви	388
№ 246-б.	1649, вересня 30 (20). — Переклад друкованого вістового листа ...	390
№ 246-в.	1649, вересень. — Початок плану розташування королівських військ на зимових квартирах.	390
№ 247.	1649, жовтня 9 (вересня 29). — Київ. — Лист І. Виговського до Адама Киселя	392
№ 248.	1649, жовтня 19(9). — Чигирин. — Лист І. Виговського до Адама Киселя	392
№ 249.	1649, листопада 7. — Лист короля Яна Казимира до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського	393
№ 250.	1649, листопада 8. — Лист короля Яна Казимира (?) до віленського номіната Єжі Тишкевича (?).	394
№ 251.	1649, листопада 1. — Ясси. — Лист невідомого (М. Яскульського?) до невідомого.	394
№ 252.	1649, листопада 12. — Між Звягелем і Несолоною. — Лист Адама Киселя до Богдана Хмельницького.	395
№ 253.	1649, листопада 12. — Варшава. — Лист короля Яна Казимира до Богдана Хмельницького	401
№ 254.	1649, листопада 19 (9). — Чернігів. — Купча Івана Богуша	402
№ 255.	1649, листопада 28. — Мозир. — Лист шляхтича Шимона Павші до князя Януша Радзівіла.	403
№ 256.	1649, грудня 1 (листопада 21). — Київ. — “Фундуш” Катерини Угорницької на передачу її маєтностей створюваному там Омбиському монастиреві	404
№ 257.	1649, грудня 7 (листопада 27). — Корсунь. — Купчий запис Г. Фуртника на продаж сіножаті на р. Рось козаку К. Мазниченку.	406
№ 258.	1649, грудень (?). — Інструкція київського митрополита Сильвестра Косова, дана його послу до короля Яна Казимира о. Климентію Оксеновичу- Старушичу	407
№ 259.	1649. — Реєстр польських невільників з Криму	409
№ 260.	1649 (?). — Реєстр полонених — польської шляхти, привезеної татарами у Хотин	412
№ 261.	1649 (?) р. — Лист кримського хана Іслам-Гірея III до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	413

Частина II

№ 262–		
№ 286.	1660 (?). — Уривок з літописної замітки у збірнику 60-х рр. XVII ст. з колекції О. М. Лазаревського	415
№ 287.	1738 р. — Уривок з анонімного українського літописця.	415
№ 288.	1650 р. — Український літописний запис	415
№ 289.	1673 (?) — Початок анонімного польського літописця	415
№ 290.	Середина XVII ст. — Польський літописний запис	417
№ 291.	Після 1733 р. — Запис на рукописній копії київського “Синопису” (1680 р.)	417
№ 292.	1648 р. (?) — Уривок з анонімного польського вірша.	417
№ 293.	1649 (?). — Уривок з польської брошури С. Твардовського (?) “Katafalk gycerski wielmożnemu jego mości panu Mikołajowi z Dambrowiec Firlejowi, staroście trembowelskiemu, rotmistrzowi j. k. m.”	418
№ 294.	1648, після 28 липня. — Польський літописний запис	418
№ 295.	1645–1648 рр. Уривки з фамільного літописця шляхтичів Шептицьких	419
№ 296.	1648 р. — Польський літописний запис.	420
№ 297.	1648 р. (?) — Уривок з анонімного польського вірша “Про козацькі збитки”	420
№ 298.	1648 (?). — Початок польського сатиричного вірша “Новина”	421
№ 299.	1648, після 23 вересня. — Анонімний сатиричний вірш, скерований проти князя Домініка Заславського	422
№ 300.	1648 р. — 3 польських анонімних літописних записів	423
№ 301.	1648. — Анонімний польський літописний запис	424
№ 302.	1666 (?). — Уривок з “Автобіографії” князя Богуслава Радзівілла	424
№ 303.	1648–1676. — Львів. — Уривок з літописця львівського кармелітського монастиря	426
№ 304.	1649 (?) р. — Перша половина анонімного вірша “Шляхтич до шляхтича про козацьку війну”	427
№ 305.	Не пізніше 1676 р. — Уривок з поеми польського поета Г. Красінського “Танець Речі Посполитої Польської”	428
№ 306.	Не раніше 1656 р. — Початок польського вірша про події 1648–1656 р. ..	429
№ 307.	1683–1688 рр. — Уривок з щоденника білоруського шляхтича Олександра Діонісія Скоробогатого	434
№ 308.	1689 р. — Уривок з анонімного польського літописця	435
№ 309.	1699. — Уривок з польської хронічки.	435
№ 310.	1699. — Початок анонімного польського літописця.	436

№ 311.	1687 р. — Початок анонімного польського літописця	436
№ 312.	1704 р. (?). — Початок анонімного польського літописця	436
№ 313.	До 1707 р. — Уривок з рукопису київського митрополита Варлаама Ясинського	437
№ 314.	1712 рр. — Уривок з літописця київського митрополита Йоасафа Кроковського	437
№ 315.	1738 р. — Уривок з літописця “Хронографія...” Микити Вербовського ..	437
№ 316.	1649 (?). — Початок маргінального запису	437
№ 317.	1649, грудень (?). — Уривок з анонімного польського літописця	438
№ 318.	1649, січня 1. — Гадяч (?). — Вкладний запис на Євангелії 1530 р. гадяцьких міщан Козьми Гарбаря і його дружини Соломоніди	438
№ 319.	1649. — Уривок з польських анонімних літописних записів	438
№ 320.	1648–1652. — Уривки з польського літопису кінця XVII ст., внесеного у фамільну книгу князів Опалинських.	439
№ 321.	1648, після 24 листопада. — Анонімна польська нотатка літописного характеру	439
№ 322.	1649–1660 рр. — Уривок з твору Марціна Голінського “Terminata” ...	441
№ 323.	1669 р. (?). — Уривок зі збірника Марціна Голінського	441
№ 324.	1672. — Уривок з анонімного (Яна Клеменса Браницького?) трактату про вирішення української проблеми	442
№ 325.	1648–1653 рр. — Початок Мостиського літописця	444
№ 326.	1655 р. — Додаток до полемічного трактату Яна Гербурта Щенсного “Думка про руський народ” (1611 р.)	446
№ 327.	1649 р. — Публіцистичний трактат Адама Киселя (?) “Сентенція про заспокоєння Війська Запорізького одного польського шляхтича”	447
№ 328.	1649. — Анонімний публіцистичний трактат “Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р.”	450
№ 328-а.	1673 р. — Уривок з “Кройніки” (1672–1673 рр.) українського літописця Феодосія Софоновича	457
№ 329.	Після 1673 р. — Уривок з “Літописця” Дворецьких	459
№ 330.	1781, вересня 2. — Суботів. — Уривок з альбому-щоденника французького художника Жана — Анрі Мюнца.	460
№ 331.	1660. — Уривки з віршованої хроніки С. Твардовського “Wojna Dostowa”	460
№ 332.	1682 р. — Початок анонімної “Віршованої хроніки”	461
№ 333.	1648–649 рр. — Уривок з німецької хроніки середини — другої половини XVII ст. “Theatrum Euroraeum”(“Театр Європи”)	536
№ 334.	1648 –1649 рр. — Уривки з мемуарів Альбрехта Станіслава Радзівіла ..	541

- № 335. 1684, червня 7. — Зоммерфельд (у Сілезії). — Уривок з дисертації про козаків Йогана — Йоахіма Мюллера. 561
- № 336. Не пізніше 1672 р. — Уривок з латиномовної хроніки Самоеля Грондського “Historia belli cosacico-polonici” (Історія козацько-польської війни). 561

Додаток

Регести і переклади (без польського оригіналу):

- № 1. 1639, жовтень–листопад. — Запис в сеймових рахунках про витрату коштів на послів Війська Запорізького 699
- № 2. 1647. — Черга денна таємної ради короля Владислава IV 600
- № 3–4. 1647. — Запис М. М. Бантиш-Каменського на грамоті турецького султана 600
- № 5. 1648, квітня (?) 9. — Москва. — Приїзд у Москву молдаванина “Юрья Іванова” з листом до царя від молдавського боярина “Ісаєя Евстафьева” про турецькі і татарські вісті 600
- № 6. 1648, до травня. Кільбурун (Кінбурн). — Лист Мустафи-бея до силістрійського паші Дервіш Мехмета з повідомленням укладення військового союзу між повстанцями Б. Хмельницького та Іслам Гіреєм III 600
- № 7. 1648, червня 2. — Табір за Ольшаною. — Регест листу руського воеводи Я. Вишневецького до примаса М. Лубенського 601
- № 8. 1648, червня 10. — Регестр листу М. Яскульського до шляхтича Шорнеля 601
- № 9. 1648, червня 11. — Люблін. — Регест листу шляхтича Шолдрського до коронного канцлера Є. Оссолінського 601
- № 10. 1648, липня 7. — Львів. — Регест листу шляхтича до шляхтича 602
- № 11. 1648, серпня 4. — Під Глинянами. — Лист коронного підчашого Я. Остророга до примаса М. Лубенського 603
- № 12. 1648, серпня 7. — Москва. — Справа про татарина Чертайка, який виїхав з Криму 604
- № 13. 1648, серпня 8–10. — Чернігів. — Новина 604
- № 14. 1648, серпня до 18. — Збараж. — Лист Прокопа Почерницького до невідомого адресата 605
- № 15. 1648, серпня 28. — Ясси. — Лист молдавського господаря В. Лупу до коронного підчашого М. Остророга 606
- № 16. 1648, до 27 вересня. — Львів. — Регест листу Лукаша-Казимира М’яківського до сина, Анджея М’яківського. 606
- № 17. 1648, вересня 28. — Львів. — Регест листу коронного підчашого М. Остророга до примаса М. Лубенського. 606

№ 18.	1648, вересня 28. — Львів. — Регест цидули до листа коронного підчашого М. Остророга до примаса М. Лубенського	607
№ 19.	1648 р., жовтень. Варшава — Конфесата (протокол допиту) трьох полонених повстанців	607
№ 20.	1648, листопада 3 (жовтня 24). — Москва. — Приїзд до Москви молдавських послів Степана і “Юрія Матвеевых”	608
№ 21.	1648 (?). — Лист невідомого до невідомого	608
№ 22.	1648 (?). — Регест листу брацлавського воєводи А. Киселя до коронного канцлера Є. Оссолінського	609
№ 23.	1648 (?). — Регест листу брацлавського воєводи А. Киселя до коронного канцлера Є. Оссолінського	609
№ 24.	1648, серпень — 1649, травня 30. — Статейний список окольничого, князя Д. П. Львова та дяка Онисима Трофимова, які були на “валуйской розмене”	610
№ 25.	1649, лютого 1 (січня 22). — З випису гродської книги Троцького воєводства	611
№ 26.	1649, лютого 1 (січня 22). — З випису з гродської книги Троцького воєводства	611
№ 27.	1649, січня 30. — Москва. — Повернення з Криму “толмача” Сави Васильєва і Григорія Кривцова з відписками російських послів	611
№ 28.	1649 (?), березня 23. — Київ. — Регест листу брацлавського воєводи Адама Киселя до короля Яна Казимира.	612
№ 29.	1649, березня 24. — Бар. — Уривок з листу коронного підчашого М. Остророга до коронного канцлера Є. Оссолінського	612
№ 30.	1649, березня 24. — Бар. — Приписка до листа коронного підчашого М. Остророга до львівського судді (?)	612
№ 31.	1649, квітня 15. — Гоща (?). — Регест листу Адама Киселя до великого коронного канцлера Єжі Оссолінського.	613
№ 32.	1649, не пізніше 24 квітня. — Чигирин. — Лист Богдана Хмельницького до Адама Киселя	613
№ 33.	1649, травня 1. — Кам’янець- Подільський. — Регест цидули з листу пана кам’янецького до полоцького опата	614
№ 34.	1649, травня 3. — Кам’янець-Подільський (?). — Регест листу подільського судді Лукаша-Казимира М’ясківського до невідомого	614
№ 35.	1649, травня 3 — вересень. — Москва. — Список полонених, яких викупив і вивіз з Криму російський посол Хотунський	614
№ 36.	1649, червня 12. Уривок з листа київського воєводи А. Киселя до коронного канцлера Є. Оссолінського	614

№ 37.	1649, не раніше 31 липня. — Відписка терських воєвод про вихідців з турецького полону (колишніх полонених)	615
№ 38.	1649 (?), липень-серпень. — Лист ксьондза плоцького опата до ксьондза Кривського	615
№ 39.	1649, грудня 14. — Москва. — Справа про повернення з Криму і приїзду у Москву “толмача” Фоми Степанова з відписками російських послів ..	616
№ 40.	1649, квітень - 1650, лютий. — Москва. — Статейний список окольничого Бутурліна і Зіновьєва, які прибули на “посольский размен на Валуйке”	616
№ 41.	1685, січня 24. — Москва. — Справа по чолобитній “Татьяны Юрьевой о записке в Посольский приказ о выходе её из турецкого плена”	616

Коментар

№ 245.	Уривки з щоденника Зборівського походу	617
№ 90.	1649. — Німецькомовний “летючий листок” з описом Зборівської битви	621
№ 246-а	.....	622
№ 289	.....	623
№ 327	.....	623
№ 328	.....	623
№ 332	.....	624
№ 333	.....	625
№ 334	.....	625
№ 336	.....	629
Іменний покажчик	.....	629
Географічний покажчик	.....	649

Наукове видання

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648–1658 рр.**

Т.1

(1648–1649 рр.)

Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 20.09.2011. Формат 70x108/16

Ум. друк. арк. 26,7. Обл. вид. арк.25,6.

Тираж 300. Зам. 23 — 2012.